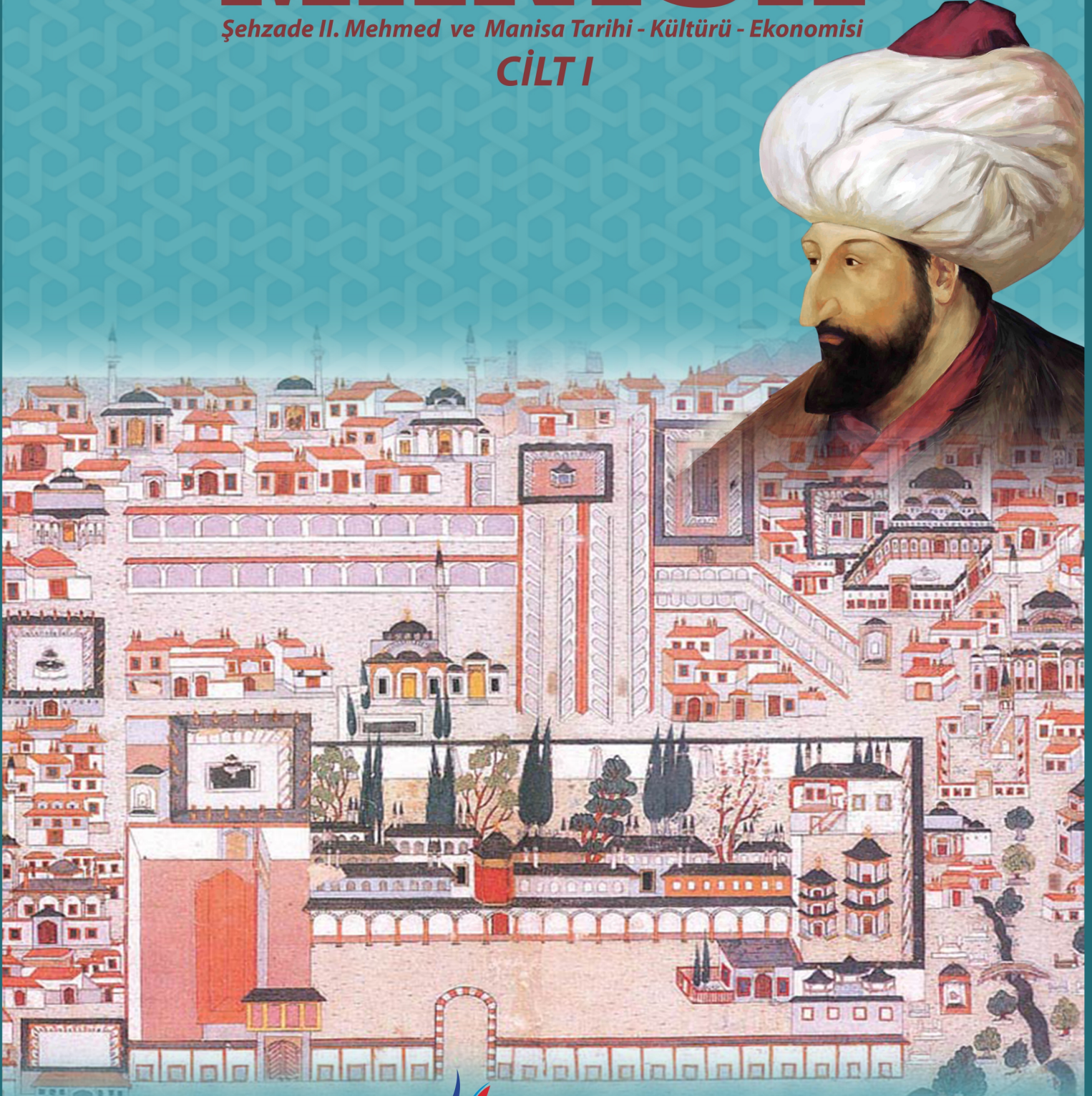

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE

MANİSA

Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi - Kültürü - Ekonomisi
CİLT I

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun 2018/39 sayılı ve II no'lu kararı ile basılmıştır.

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE MANİSA Şehzade II. Mehmet ve Manisa Tarihi - Kültürü - Ekonomisi

Kapak Tasarım: Murat ALTINORDU

Baskı - Cilt: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Rektörlük Basımevi -MANİSA

1. Baskı - 2018

Takım Numarası: 978-975-8628-74-2 (Tk)

ISBN: 978-975-8628-75-9 (1.c)

Bu kitabın Türkçe yayın hakları kitabın hukuki yayımcısına ait olup her hakkı saklıdır. Hiçbir bölümü ve paragrafı kısmen veya tamamen ya da özet halinde, fotokopi, faksimile veya başka herhangi bir biçimde çoğaltılamaz, dağıtılamaz yeniden elde edilmek üzere saklanamaz. Normal ölçüyü aşan iktibaslar yapılamaz ancak normal ve kanuni iktibaslarda kaynak gösterilmesi zorunludur.

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE

MANİSA

Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi - Kültürü - Ekonomisi

CİLT I

Editör

Muzaffer TEPEKAYA

Zafer ATAR

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları

Yayın No: 0033

Manisa 2018

İÇİNDEKİLER

Hüseyin ÜRETEN	<i>Lydia'nın Kentleşmesinde Pergamon Krallarının Katkısı</i>	1
Serap ÖZKAN KILIÇ	<i>Manisa'da Definecilik, Eski Eser Yağması Ve Kaçakçılığı</i>	29
Selim PULLU	<i>Antikçağda Manisa (Magnesia Ad Sipylum) Şehircilik Yol Ve Ekonomi</i>	43
Selim KAYA	<i>Piskopos Theoleptos'un Philadelphia'da (Alaşehir) Dini Hayat Ve Yönetim Üzerindeki Etkileri</i>	53
Ömer GÜNGÖRMÜŞ	<i>Kurupedion Savaşı Ve Seleukoslar'ın Batı Anadolu Egemenliği</i>	67
Mehmet YAĞCI	<i>Bizans'ın Anadolu'daki Son Kalesi: Philadelphia (XI-XIV. Yüzyıllar)</i>	83
M. Umut DOĞAN Miray MİMAROĞLU	<i>Yeni Bulgular Işığında Manisa'nın Antik Çağ Yerleşimi: Magnesia Ad Sipylum</i>	105
Sami SÜMER	<i>Bir Acaib Manisa: Acaib-i Uzmâ'da Manisa Bahsi</i>	129
Ali GENÇ	<i>Bizans İmparatorluğu Döneminde Philadelphia Alaşehir (IV-XI. Yüzyıl)</i>	141
Hammet ARSLAN	<i>XV. Yüzyılın Sonlarında İspanya Ve Portekiz'den Sürgün Edilen Yahudilerin Manisa Ve Civarına Yerleşmesi</i>	151
Siren BORA	<i>Manisa Arkeoloji Ve Etnografya Müzesi Bahçesinde Sergilenen İbrance Mezar Taşlarına İlişkin Değerlendirme</i>	159
Hüseyin KAYHAN	<i>Saruhanoğulları Beyliği Ekonomisi</i>	199
Ayhan ÜRKÜNDAĞ	<i>Ahkâm Defterlerine Göre Manisa Kazası (1742-1746)</i>	209
Leyla KERİMOVA	<i>Azerbaycan Kaynaklarında Fatih Sultan Mehmed Ve Otlukbeli Savaşı</i>	215
Osman GÜMÜŞÇÜ Alpaslan DEMİR	<i>16. Yüzyılda Manisa Kazasında Göçler</i>	221
Burcu AKBULUT	<i>XVI. Yüzyıl Saruhan Sancağı Yörükleri</i>	219

Enver KONUKÇU	<i>Süsendiraz Ve Bozdağlar Yaylası</i>	251
İsmail ÖZÇELİK	<i>15-17. Yüzyıllarda Saruhan Sancağı Akhisar Kazasının Sosyo-Ekonomik Tarihine Dair Bazı Tespitler</i>	263
Ramazan GÖKBUNAR Burak SARI Osman GÜLDEN	<i>Osmanlılarda Kapitülasyonlar: Manisa Şap Tekeli</i>	273
Temel ÖZTÜRK	<i>18. Yüzyılda Manisalı Bir Asilzade: Selendili-Zade İbrahim Efendi</i>	279
Ahmet DEMİR	<i>Şehzâdelikten Sultanlığa Giden Yolun Siyasî Ve İlmî Aktörleri: II. Mehmet-Molla Hüsrev Örneği</i>	295
Gülser OĞUZ	<i>18. Yüzyılın Başlarında Manisalıların Taşınmaz Malları Ve Düşündürdükleri</i>	305
Mehmet DOĞAN	<i>Manisa'da Sancakbeyliği Yapan Osmanlı Tahtının Bahtsızları</i>	323
Muhammet YAZICI	<i>1566-1567 Yıllarında Manisa Kazası'nda İşlenen Suçlar</i>	331
Mustafa GÜLER	<i>Fatih Dönemi Osmanlı Memlûklü Münasebetlerinin Gerginleşmesi Ya Da Hicaz Suyolları Meselesi</i>	347
Mustafa ALKAN	<i>II. Mehmed Zamanında Manisa'da Vakıflar: Vâkıf, İmâret Ve Şehir</i>	355
Tanju DEMİR Bülent ÇELİK	<i>Aydın Muhassıllığı İdaresinde Saruhan Sancağı (XVII-XVIII. Yüzyıllar)</i>	365
Enes HANÇER	<i>Eski Borlu Ve Göç</i>	387
Züleyha USTAOĞLU	<i>XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa'da Yetim Çocuklara Vasî Tayini</i>	397
Ümran KARADENİZ	<i>XVIII. Yüzyılın Ortasında Manisalı Kadınlar</i>	401
Ümit N. ÖZCAN Ramazan ERGÖZ	<i>Türkiye'de Keçeciliğin Tarihsel Gelişimi Ve Akhisar'ın Son Keçe Ustası Muhammet Dülger</i>	413
İbrahim ŞAHİN	<i>Karakoca Toponiminin Kökeni Ve Kara Koca Sultan'ın Kimliği Üzerine</i>	441

Ertan GÖKMEN	<i>Hurûfât Kayıtlarında Manisa Eğitim Kurumları</i>	453
Bahadır TAŞCIKAN	<i>Sufî Hekim Terkibinden Mesir Terkibine Merkez Efendi</i>	469
Recep DİKİCİ	<i>Şehzâde II. Mehmed'in İlme Katkısı Ve Osmanlı Dönemi Manisalı Âlimler</i>	473
Hakan DOĞAN	<i>18. Yüzyılın İlk Yarısında Saruhan Sancağı'ndaki Bazı Mukataaların Malikâne Olarak Satılması</i>	491
Yavuz KISA	<i>Saruhan Muhassılı Genç Mehmed Paşa'nın Manisa'daki Muhallefatı</i>	513
Ahmet YÜKSEL Burhan E. ÇAVDAROĞLU	<i>II. Mehmed Devri Osmanlı İstihbarat Ağı</i>	525
Mikail ACIPINAR Özer KÜPELİ	<i>Osmanlı Dönemi Manisa Boyacı Esnafı</i>	539
Ümit EKİN Tufan TURAN	<i>16. Yüzyılda Manisa'da Tüketilen Bazı Gıda Maddelerinin Fiyatları</i>	557
Ünal TAŞKIN	<i>Karaosmanoğlu Yetim Ahmed Ağa'nın Muhallefatı Üzerine Bir Değerlendirme</i>	571
İlker Mümin ÇAĞLAR	<i>Temettuat Defterlerine Göre Manisa'daki Din Görevlileri ve Camiler</i>	599
Alpay BİZBİRLİK Hasan AKYOL Mustafa KAYA	<i>İslâmî Dönem Eserlerinin Tesbiti Amacıyla Sondaj Metoduyla Yapılmış Bir Çalışma Örneği: Yunt Dağı Bölgesi</i>	609
Ergün VEREN	<i>Manisa Kültürel Belleğinde Mesir Macunu Festivali</i>	655
Rabia USLU Mehmet GÖKYAYLA	<i>Manisa ve Çevresindeki Yunan Yıkımına Bir Örnek: Turgutlu</i>	661
Mehmet YILMAZ	<i>1844 Nüfus Defterlerine Göre Konya Havalisinden Manisa'ya Göçler</i>	671
Arif KOLAY	<i>XIX. Yüzyılın Ortalarında Manisa'ya Bağlı Karaali ve Evrenos Köylerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı (Temettüat Defterlerine Göre)</i>	679

Hatip YILDIZ	<i>Osmanlı Son Döneminde Saruhan (Manisa) Sancağı'nda Açılan Müslüman Rüşdiye Mektepleri ve Modern Eğitimin Gelişimine Katkısı</i>	717
Zeynel ÖZLÜ	<i>Manisa'da Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tevarüs Eden Meslekler, Esnaf ve Tüccar Aileler</i>	749
Cengiz ÇAKALOĞLU	<i>II. Abdülhamid Devrinde Manisa Redif Taburu</i>	777

EDİTÖRDEN

Değerli meslektaşlarım, sevgili okuyucular,

Türkiye; tarihi ve geleceğe dönük hedefleri ile asırlardır olduğu gibi dünyanın önde gelen ülkeleri arasında yer alan, gündün güne gelişen bir ülkedir. Türkiye'nin bu hedeflerine ulaşmasının başlıca şartlarından biri, eğitim ve bilim alanında gelişmektir. Bu anlamda evrensel bilgi ve değerlerin bilimsel düzeyde paylaşıldığı ve öğretildiği üniversiteler; eğitim ve bilim alanında gelişmelerin yaşandığı, akademik araştırmaların yapıldığı yegâne yerlerdir. Bu sebeple ülkemizde sayıları her geçen gün artan üniversitelerimize büyük görevler düşmektedir. Özellikle şehir üniversiteleri bu konuda hususi bir rol oynamalıdır. Zira bölgenin tarihi, kültürel ve ekonomik özelliklerinin doğru bir şekilde ortaya konulması; o bölgenin hem kalkınmasına katkı sağlar hem de dünya ile entegre olmasına yardımcı olacak özelliklerini ortaya çıkarır.

Manisa Celal Bayar Üniversitesi olarak bu yönde daha önceki yıllarda pek çok bilimsel toplantı düzenledik. Bu defa doğrudan Manisa üzerine 26-28 Ekim 2017 tarihinde Türk Tarih Kurumu iş birliği ile düzenlediğimiz geniş katılımlı bir *Uluslararası Manisa Sempozyumu* gerçekleştirdik. “Şehzade II. Mehmet”, “Manisa Tarihi”, “Manisa Kültürü” ve “Manisa Ekonomisi” alt başlıklarından oluşan sempozyumda Manisa'nın tarihi ve bugünü her yönüyle ele alınmış; ayrıca sempozyumun özel konusu olarak Fatih Sultan Mehmed üzerinde durulmuştur. Zira Osmanlı Devleti'ni bir cihan imparatorluğuna dönüştüren Fatih Sultan Mehmed, ilk yönetim tecrübelerini Saruhan Sancak Beyliği döneminde yaşamıştır. Bu cihetiyle Manisa, bir zamanlar dünyanın lider devletinin idarecilerini yetiştiren önemli bir merkez olmuştur.

Sempozyuma Türkiye'nin hemen her yerinden gelen bilim insanlarının yanında, dördü Azerbaycan biri Kazakistan olmak üzere Türk dünyasından da bilim insanları katılmıştır. Yerel odaklı bir sempozyum olmasına rağmen yurt içi ve yurt dışından katılımların olması son derece mühimdir. Sempozyuma 200'den fazla tebliğ sunulmuştur. Sempozyum sonrası pek çok katılımcı, sempozyumdaki tartışmaları göz önünde bulundurarak düzenledikleri bildiri metinlerini tarafımıza iletmişlerdir. Bu suretle Manisa ve Fatih Sultan Mehmed konulu 77'si tarih; 33'ü edebiyat; 43'ü diğer alanlardan (iktisat, psikoloji, coğrafya vs.) olmak üzere toplam 153 adet tebliğ bir

araya getirilmiştir. Gerekli kontrol ve editörlük çalışmalarının ardından üç ciltlik “Geçmişten Günümüze Manisa” isimli büyük bir eser ortaya çıkmıştır.

Bu vesileyle gerek sempozyum kurullarına gerekse editör kuruluna ve böyle bir eserin kazandırılmasında emeği geçen, başta Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Refik Turan ve Rektörümüz Prof. Dr. Ahmet Kemal Çelebi olmak üzere herkese teşekkür ederiz. Bu çalışmanın hem Türk bilim âlemine hem de Manisa’ya hayırlı olmasını dileriz.

Editör Kurulu Başkanı
Prof. Dr. Muzaffer TEPEKAYA

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. A. Kemal ÇELEBİ

Sayın Valim, Tugay Komutanım, Türk Tarih Kurumu Başkanım, Belediyelerimizin Değerli Temsilcileri, Rektör Yardımcısı Arkadaşlarım, Değerli Bilim İnsanları, Sevgili Öğrenciler Basınımızın Değerli Mensupları.

Manisa Valiliğinin desteğiyle, Türk Tarih Kurumu ile ortak olarak düzenlediğimiz Uluslararası Manisa Sempozyumuna hoş geldiniz. Hepinizi saygı ile selamlıyorum.

Sempozyumumuzun konusunu oluşturan Manisa ve çevresi, antik dönemden bu yana farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Lidya, Roma, Bizans gibi devletlerin hâkimiyetinde doğu ve batı ticaretinin önemli bir durak noktası, dünya tarihinde paranın ilk kullanıldığı yer, Hristiyanlığın kadim kiliselerinin bulunduğu bir coğrafya olarak Türk egemenliği öncesinde de Anadolu'nun cazibe merkezlerinden biri olmuştur. Bir yanında antik adıyla Spil, Türk kültüründeki ismi ile Dumanlı Dağ, diğer yanında Yunt Dağı ve arasında Gediz Nehri'nin suladığı verimli ovası ile Manisa şehri, etrafındaki Akhisar, Turgutlu, Alaşehir, Salihli, Demirci, Kula ve diğer önemli yerleşim yerleri ile Batı Anadolu'nun cazibe merkezi olma özelliğini hiç yitirmemiştir. 1313 yılından itibaren Müslüman Türk topluluklarına yurt olmaya başlayan Manisa ve çevresi Saruhanoğulları Beyliği döneminde de Ege Denizi etrafındaki siyasi ve ticari faaliyetin mühim köşe taşlarından biri olmaya devam etmiştir. Nitekim bir cihan devleti olan Osmanlı da bu güzide şehrin ve çevresinin öneminden ziyadesiyle istifade etmiştir. Osmanlı tahtının adayı olan şehzadeler, devlet tecrübesi kazanmak için Manisa'da sancak beyliği yapmışlardır. Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman gibi iki büyük padişahın gençlik yıllarının geçtiği Manisa, şehzadeler şehri olarak anılmaktadır. Bu dönemde gerek Saruhan Sancağı gerekse Manisa şehri tam bir Türk-İslam şehri görünümü kazanmıştır. XVI. yüzyılda şehirde ve çevresinde çok az sayıda gayrimüslimin yaşadığı görülmektedir. Zamanla adalar ve Mora Yarımadası'ndan gelen göçlerle Rum nüfusu artmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin pek çok sorunla uğraştığı XIX. yüzyılda bile gayrimüslimlerin Türk nüfusunun gerisinde olduğu bilinmektedir. I. Dünya Savaşı'nın akabinde Manisa ve çevresi Yunan işgaline uğramıştır. Atatürk'ün önderliğinde başlayan Kurtuluş Savaşı'nda Üniversitemizin ismini aldığı Celal Bayar, Müftü Âlim Efendi, Parti Pehlivan, Gördesli Makbule Hanım,

Miralay Bekir Sami Bey, İbrahim Ethem Bey ve adını sayamadığımız nice kahramanlar sayesinde Manisa’da, Türklüğün bayrağının dalgalanması için mücadele verildi. Ancak Manisa’mız da pek çok Ege şehri gibi Yunan ordusunun ve yerli Rumların kaçarken çıkardıkları yangınlardan kendini kurtaramadı ve vilayet genelindeki yapıların neredeyse üçte ikisi kül oldu.

Manisa cumhuriyetle birlikte başlayan kalkınma hamlesi kapsamında hem tarımsal potansiyeli hem de sanayi atılımları ile Türkiye’nin önde gelen şehirlerinden biri olmuştur. Manisa bu tarihi birikimi ile birlikte kültürel değerleri ile de öne çıkmaktadır. Geleneksel mesir kutlamaları, selatin camileri, Anadolu’da ilklerden olan Manisa Mevlevihane’si, Sart ve Aigai antik şehirleri ve daha pek çok tarihi ve doğal değerleri bunlardan bazılarıdır. Bu çerçevede Manisa’nın ilk ve tek yükseköğretim kurumu olan üniversitemize çok ciddi iş düştüğünü biliyoruz. Biz de bu bilinçle Manisa’ya olan sorumluluğumuzu yerine getirmek için çalışmalarımıza aralıksız devam etmekteyiz. Geçtiğimiz üç yıl içerisinde Üniversitemiz ve Türk Tarih Kurumu işbirliğiyle *“Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-IV (Saruhanoğulları Beyliği)”*, yine Üniversitemiz, Türk Tarih Kurumu ve TİKA işbirliği ile *“Uluslararası Fethinin 500. Yılında Cezayir, Barbaros Hayrettin Paşa ve Osmanlı Denizciliği Sempozyumu”*, Turgutlu Belediyesi ile *“Uluslararası Turgutlu Sempozyumu”* ve son olarak Demirci konulu uluslararası sempozyumlar gerçekleştirildi. Bunun yanı sıra pek çok konferans ile de Manisa’nın tarihi ve kültürel yönlerine ışık tutmaya, bugünü anlamaya ve açıklamaya, Manisalı hemşerilerimizi her yönü ile Manisa’nın içine çekmeye çalıştık. Uluslararası Manisa Sempozyumu’nu her iki yılda bir tekrarlayarak geleneksel hale getirmeyi arzu ediyoruz.

Kıymetli Davetliler,

Sempozyumun gerçekleşmesi için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayarak her türlü çalışmayı yapıp bizleri burada buluşturan başta değerli arkadaşım, rektör yardımcımız Prof. Dr. Muzaffer Tepekaya olmak üzere emeği geçen tüm arkadaşlarıma yürekten teşekkürlerimi sunuyorum. Bu sempozyumun hazırlanmasında bizi destekleyen çok kıymetli Valim Sayın Mustafa Hakan Güvençer’e, sempozyumu birlikte düzenlediğimiz, her zaman maddi ve manevi desteklerini yanımızda hissettiğimiz Türk Tarih Kurumu’nun başkanı değerli hocam Prof. Dr. Refik Turan’a, bildiri sunan yerli yabancı tüm öğretim üyelerine, bilim insanlarına yürekten şükranlarımı sunuyorum, hepinizi sevgi ve saygıyla selamlıyorum.

Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Refik TURAN

Saygıdeğer Vali Vekilim, kıymetli Rektörüm, kıymetli Tugay Komutanım ve sempozyuma iştirak etmiş çok değerli arkadaşlarım, Manisa'nın kıymetli evlatları hepinizi saygı ile selamlarım.

Değerli Rektörümüz böyle bir toplantının öneminden, Manisa'nın hakikaten emsalsiz yönlerinden söz ettiler ve Manisa Celal Bayar Üniversitesinin, Tarih Kurumu'ndan da aldıkları destekle böyle bir toplantıyı ifa ettiklerinden söz ettiler. Türk Tarih Kurumu'nun ne kadar elzem ve ne kadar yerinde tesis edilen bir kurum olduğunu ortaya koymak, konuya biraz daha açıklık kazandırmak için birkaç cümle ile bunu biraz daha açacağım. Atatürk'ün kurmuş olduğu bu kurum, kurulduğu 1931'den itibaren Türk ve Türkiye tarihi ile ilgili çeşitli çalışmalar yapar ve bu konularla ilgili bilimsel yayınlar ortaya koyar. Belleten diye belki de Türkiye'nin zaman bakımından yani zaman dilimi açısından en kıymetli dergilerinden birisini çıkarır. Bunun dışında bilimler toplantılar tertip eder. Belki kendi tertibinin dışında çok sayıda üniversitemize destek verir. Burada şunu da ifade etmek isterim: Türk Tarih Kurumu kurulduğunda Türkiye'nin sadece iki üniversitesi vardı ve ikisi de İstanbul'daydı: İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Teknik Üniversitesi. Henüz Ankara'da üniversite yoktu. Bugün üniversite sayısı, vakıf üniversitelerini de saydığımızda, üniversitelerimizin iki yüzün üzerinde olduğu görülmektedir. Türk Tarih Kurumu bu üniversitelerdeki başta tarihçiler olmak üzere bütün akademisyenlere ve öğrencilere hitap etmeye çalışıyor, onlarla bağlantı kuruyor, bu bağlantılarından da inanın zevk duyuyor. Onlarca sayıda destek verildiğini ben kendi adıma biliyorum. Son iki yılda bu bağlamda altmışın üzerinde desteğimiz var. Bunun dışında sadece parasal destek değil maddi manevi destek de verilmeye çalışılıyor. En küçük bir faaliyette dahi: "Hocam, kurum olarak siz veya yardımcınız veya kurumdan bir arkadaşımız katılsın. O da bize büyük bir destektir." mahiyetinde talepler oluyor. Biz onları karınca kararınca karşılamaya çalışıyoruz. Bu böyle devam ediyor. Ve şunu da belirtmekte yarar görüyorum, devletin bireysel olarak bana verdiği yetkiyi inanın son sınırına kadar da zorluyorum. Ve bunu bu bilinçle yapıyorum. Biraz sonra konuyu biraz daha değerlendireceğim ve altını çizmeye çalışacağım, bunu derken de sizi uzun uzun tutacağım anlamında söylemiyorum. Burada bir giriş konuşması yaptığımı da farkındayım muhakkak. Mesela iki yüz elliye yakın öğrenciye burs vermeyi

tasarlıyoruz, bu yıl bursiyer öğrencilerimiz var. Bu çerçevede çok sayıda uluslararası ve yerli projelerimiz var. Bir kısmı tamamlandı, bir kısmı tamamlanmayı bekliyor. Kütüphane hizmetlerimiz, kitap bağış hizmetlerimiz ayrıca devam ediyor. Yine biz tarih deyince Türk ve Türkiye tarihini zikrettik. Ancak Müslüman Türk tarihinden önce Anadolu'daki kültür ve medeniyetleri de unutmuyoruz. Rahmetli Prof. Dr. Bahattin Ögel hocanın ilke babında şu ifadesini hiçbir zaman unutmadım ve kendi adıma bir prensip olarak benimsedim: "Çocuklar! Bunlar (Anadolu Medeniyetleri) belki bizim milli kültürümüz değil ama milli mirasımızdır". Bayram bey kardeşimiz burada Muğla'dan Kars'a kadar pek çok yerde bu kültür mirasımıza da sahip çıkıyor. İlkçağ Anadolu medeniyetlerine olan desteğimiz son iki yılda dört kat artış gösterdi. Bu destekler iştiaqla, zevkle daha da devam edecek, yeter ki arkadaşlarımız bize ulaşsınlar ve kendi taleplerini iletinler. Bunu tamamıyla bir görev olarak yapmaya çalışıyoruz. Bu destekleri ve çalışmalarını, her şeyden ve her şeyden önce Türk Tarih Kurumu'nun kendi itibarı, kendi görevi olarak kabul ediyoruz. Hocam belirttiği için konuya girmek istedim, sağ olsun, var olsun. Bu şekilde dostluklar da kavileşiyor bir bakıma.

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Rektörü A. Kemal Çelebi hocamız bizde iz bırakan bir şahsiyete de sahip. Yani Manisa deyince aklımıza gelen isimlerden birisi. Başta onu ve Muzaffer Tepekaya arkadaşımı kutluyorum, bu güzel sempozyum programı dolayısı ile. Şimdi gelelim Manisa'ya. Manisa belki bizim seksen bir vilayetimiz var ama hepsi eşit değil, insanlar da eşit değil, vilayetler de eşit değil. Bunu biz tarihe baktığımızda birçok örnekle tespit edebiliyoruz. Bir insanın ağırlığı onun yaptıkları ile alakalıdır, yapabilecekleri ile alakalıdır. Manisa'mızın da tarihimiz içerisinde çok büyük bir önemi olduğu bir gerçek. Manisa deyince aklımıza tabi Fatih Sultan Mehmed geliyor. Yani Uluslararası Manisa Sempozyumu, Fatih Sultan Mehmed ile doğrudan ilişkilendirilebilir, ona hiç şüphe yok. 29 Mayıs 1453 tarihi akla geliyor. Bu tarih İstanbul'un fetih tarihi. Tarih içinde çok şehirler fethedildi, çok ülkeler alındı, ele geçirildi fakat İstanbul'un fethi bir ayrıcalık taşıyor. Bu ayrıcalık neden dersenez, İstanbul'un fethi Türk tarihinin eriştiği hakikaten harika bir başarı, hayaller ötesinde... Ancak masallarda olabilecek bir başarı. Bunu böyle telakki etmek lazım. İslam tarihi ve İslam medeniyeti açısından da bir zirve. Çünkü Hz. Peygamberin işaret ettiği bir şehir. Onu fetheden kumandanı övmüş Hz. Peygamber. Onu fetheden askeri de övmüş. İnançlarımız açısından İstanbul'un fethi bir ayrıcalık taşıyor. Tabi batı

dünyası için de bir hüsrân. Kıyamet günü gibi algılanacak bir derecede de bedbaht bir gün. Bunu da böyle görelim. Tarih açısından da bambaşka bir değeri var. İstanbul'un fethi öncesi artık Ortaçağ. Sonrası ise Yeni ve Yakınçağ. Bir devre adını veren bir yapı ve İstanbul'u fetheden Sultan II. Mehmed ve onun yetiştiği, devlet adamı olarak temayüz ettiği yer de, şehir de hiç şüphesiz Manisa. Manisa'nın burada emsalsiz ve hiçbir zaman göz ardı edilmeyecek bir tarihî tarafı var. Hiç şüphe yok ki, burada Manisa ile ilgili tarihi şahsiyetleri, Manisa'da yetişmiş şehzadeleri tek tek sayacak değilim. Burada toplanan hocalarımız bunları sempozyum içerisinde toplantı içerisinde ayrıntıları ile vereceklerdir. Ama burada bir iki ismi hatırlatmadan geçmemekte yarar var. Biraz önce rektörümüz belirttiler. Bir Kanuni Sultan Süleyman bambaşka bir sultan, kırk altı yıl ile Türk tarihine, Osmanlı tarihine damga vurmuş. Onu bir dizi filmle maalesef, bu dizi filimler yasaklansın falan asla böyle bir şey demiyorum. Yani bunlar her halükarda devam etmeli. Tarih bilincine büyük katkısı var, ona hiç şüphe yok ama biraz senaryo, dolayısıyla bazı tarihî hatalar var, bunu ben basında da dile getirdim. Çünkü şöyle bir tarafı var; öğrencilerimle de paylaştım, sizlerle de paylaşıyorum. O filmi seyredip de Kanuni'ye sempati duyan tek kişi kalmaz. Sanki bana öyle geliyor.

O açıdan biz Kanuni'yi bir yerlere mahkum ettik. Ama Kanuni onu hak edecek bir sultan değildi. Tek bir yönünü bile hatırlamak onun ne kadar büyük bir şahsiyet olduğunu gösterir. Kanuni, Zigetvar'da at sırtında şehit düşen bir sultandır. Şehitlik ise en yüksek mertebedir. O büyük bir sultan olmanın yanı sıra, büyük bir asker, büyük bir liderdir. Hafızalarda asla yeri dolmayacak bir şahsiyettir Kanuni. Onun da yetiştiği şehir, yine Manisa'dır. Manisa deyince bir de ben bugüne tesadüf etti. Bilmiyorum Muzaffer hoca bunu bilerek mi yaptı? 26 Ekim tarihi Haçova zaferinin tarihidir. Yani bu zaferin 422. Yıldönümü. Günümüzden 422 yıl önce Sultan III. Mehmed bugünde bu zaferi kazandı. Tabi çok kıl payı kazanılan bir zafer, ilginç bir zafer, olağanüstü bir zafer. Bunu belki Feridun Emecen hocamız daha iyi dile getirecektir. Yani tarihte büyük olaylar milletlerin kaderini çiziyor. Ama bu büyük olaylarda öyle ayrıntılar var ki bazen bir saat, bazen birkaç dakika, bazen saniyeler. Haçova, saniyelerin rol oynadığı hareketlerle kazanılan bir zafer. Bu konuda Hoca Sadeddin'den zikretmemek mümkün değil. O da Manisa'da kalmış. Bir bakıma o da Manisalı. Ben onu "Türk tarihinin son atabeyi" olarak bir toplantıda sunmuştum. Selçuklu döneminde temayüz eden bir önemli devlet müessesesidir atabeylik. Bu

kurum, Lalalık olarak devam ediyor ama Osmanlı döneminde de bir atabeylik olarak telakki ettim. Bütün yönleriyle bir atabeydir Hoca Sadeddin. Yani Avusturya askerlerinin sultan çadırına girdikleri, sultana birkaç adım mesafeye kadar yaklaştıkları bir anda, sultanı kaçırmaya çalışan sadrazamın hareketine karşı çıkarak: “-Dur sultanım! Şimdi gitmek zamanı değil, kalmak zamanıdır.” Diyerek arka arkaya okuduğu hadisler ve ayetlerle sultanı orada çivileyen, şehit olmaya hazır hale getiren şahsiyettir ve o an, Türk ordusunun zaferi kazandığı andır. Olağanüstü bir zaferdir ama öte yandan da şunu belirtmekte yarar var: Belki 1683 Büyük Viyana seferinin, savaşının, felaketinin bir habercisidir Haçova. Tarih bilinci işte burada devreye giriyor. O bilinç her halde oraya kadar ulaşmamış. Onu da zikretmekte yarar var. Kısaca, 26 Ekim günü işte bu Haçova zaferinin kahramanları da, onlar da birer Manisalı. Manisa, münbit bir yer. Evliya Çelebi'nin dediği gibi, sihirli kalesi ile, Dumanlı Dağı ile, akan Gediz Irmağı ile, işte içinde güller, gülistanlar, reyhanlar olan ovasıyla insanın hayat bulduğu bir yer. Bu hayatı her daim fişkirtti Manisa. Milli Mücadelede de Manisa, Türkiye tarihine katkılar sağladı. Burada Demirci Efe'yi de yad etmek, onun mücadelesini de zikretmemek mümkün değil. Elbette burada bütün şehitlerimizi de hayırla yad edelim. Tarih, çok önemli bir kavram. Yani bilim ötesi bir kavram. Toplantının bu yönü ile de önemli olduğunu zikretmekte yarar görüyorum. Tarih, bir milleti, dolayısıyla bir devleti geleceğe taşıyan üç veya dört büyük unsurdan birisi. Bir diğeri dildir. Diğerleri de inanç ve gelenektir. Yani matematik insan hayatında hiç şüphesiz çok önemlidir. Bilgisayar çok önemlidir. Diyeceğim hiçbir şey yok. Sağlık bilimleri, fen bilimleri hepsi hayatîdir. Ama şöyle bir farkı belirtmeden geçemeyeceğim: bunları Amerika'da da öğrenebilirsiniz, batı dünyasının çeşitli ülkelerinde, devletlerinde öğrenebilirsiniz, Uganda'da da öğrenebilirsiniz ama tarihi, Türk Tarihini hele Türkiye tarihini, Türkiye'nin dışında öğrenemezsiniz. Bu geleceğin yakalanması açısından son derece hayatidir. İçte ve dışta... Ben bunu felaket açısından söylemiyorum. Ama geleceğe hazır olma açısından, ülkemiz bir düşman sarmalının içindedir, tehlike sarmalının içindedir. Dolayısıyla burada sığınacak başka bir alanımız yoktur. Ben bu bakımdan bazı edebiyatçılarımızın, şairlerimizin ifadelerini es geçmememiz gerekir diyorum. Neçmettin Onan: “Dur yolcu! Bilmeden gelip bastığın bu toprak bir devrin battığı yerdir”. Derken; yine bayrağı ifade eden Arif Nihat Asya: “Savaş bizi karlı dağlara götürdüğü gün kızılığında ısındık. Dağlardan çöllere düşürdüğü gün gölgene sığındık.” Derken, vatanı ifade ediyor. Tarih deyince

içinde vatan bilinci gelir. Tarihsiz vatan bilinci oluşturamazsınız. Son olarak, bu bilincin oluşmasına yardımcı olması hasebiyle bu tür toplantıları yapan rektörlerimize, yöneticilerimize ve Manisa rektörümüze bir kez daha teşekkür eder, bu toplantının çok daha güzel sonuçlar dolduracağı umudunu sizlerle paylaşarak sağlıklar dilerim efendim.

Manisa: Kent ve Tarih

Manisa Ege Denizini iç kesimlere bağlayan yol ağı içinde bulunduğu coğrafi mevkiin imkanlarını iyi kullanarak kurulmuş kadim şehirlerden biri olarak tarih boyunca komşusu diğer kentler arasında farklı bir mevkie sahip olmuştur. Burasının kadim bir yerleşim yeri olarak düşündüğümüzde tarihi gelişme safhalarını belirlemek hiç şüphesiz genel bakış açılarını ve manzarayı görmek açısından son derece önemlidir. Burada genel anlamıyla şehrin siyasi ve fiziki gelişmesini belirleyen dönemlerle ilgili olarak bazı notlarımı paylaşmak istemekteyim. Konuyu kentin gelişme safhaları itibarıyla Roma-Bizans Manisası, Saruhan Manisası ve Osmanlı Manisası olarak üç temel bölüme ayırabiliriz.

Roma ve Bizans Manisası

1. Öncelikle kadim Manisa'nın Magnesia adıyla bugün bulunduğu bölgede MÖ.7 yüzyılda teşekkül etmiş olduğu bilgisi genel bir kabul görür. Bu Manisa'nın ilk yerleşim yeri olarak ortaya çıkışını da belirler. Dağda önündeki verimli ovaya nazır yerde, sahile yakın sayılabilecek bir mevkide, Gediz gibi önemli bir akarsuya bakan mevkide ve buradan geçtiği anlaşılan antik bir yol üzerinde bulunma keyfiyetinin önemine vurgu yapmak gerekir. Yani ilk ortaya çıkışını belirleyen faktörler bunlardır.
2. Manisa için önemli olan ikinci safha, Roma döneminde İmparator Tiberius'un burayı yeniden inşa ettirdiği devreye tekabül eder. 17 yılındaki zelzelenin ardından Manisa'nın yeni kent haline gelişi sadece fiziki değil aynı zamanda dini bir merkez olma haliyle de perçinlenmiş görünür. Piskoposluk merkezlerinden biri olarak ilk yazılı listelerde Magnesia zikredilir. Manesia/Manisalılık kentle bütünleşen bir manevi özellik kazanmış durumdadır.
3. Roma hakimiyetini takip eden Doğu Roma/Bizans dönemi Manisası için fiziki önemi yanı sıra söylenebilecek en önemli gelişme, buranın bir siyasi merkez ittihazıdır. Bu husus etkileri daha sonraki dönemlere de kayacak olan yeni bir durumu

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi.

belgeler. Bilindiği gibi 1204 Latin istilasının ardından Bizans imparatorlarından Vatatzes Batı Anadolu bölgesinde bir süre idaresini sürdürmüştü. Osmanlı kaynakları bundan esinlenerek bütün bu kesime Laskarisler'den kinaye Leşkeri ili diye bahseder, Bu hanedanın bu kesimdeki varlığı Manisa ve çevresinde bugüne ulaşan koruma amaçlı kale sisteminin de ortaya çıkışına vesile olmuştur. İmparatorun Manisa kalesinde ve hemen yakınındaki değerli sayfiye kalelerinde ikameti herşeyden önce kendi bir siyasi merkez olarak sivrilmiş ve şöhretini sadece Latin ve Bizans dünyası değil, Leşkeri ili şeklindeki adlandırmalarla bir ölçüde Selçuklu ve Türkmen dünyasına da duyurmuştur. Unutulmamalıdır ki 1071'den neredeyse 10-15 yıl sonra Batı Anadolu bölgesi Türk akınlarına maruz kalmış, Türk beyleri bu kesimde faaliyette bulunmuştu. Bundan dolayı 1230'larda Vatatzes'in idari merkezi olarak burayı seçişi hem kentin konumu açısından son derece manidardır hem de Manisa'nın bir ölçüde siyasi merkez olmasının ilk adımını teşkil etmiş görünmektedir.

4. Söz konusu siyasi adımın bir başka yansımaları bölgede yoğunlaşan Türk faaliyetlerine karşı 1300'lü yılların başında buraya sevk edilen yabancı paralı askerlerin tavırları oluşturur. Vatatzes gibi Katalan reisleri de Manisa'yı ideal bir yerleşim üssü gibi görmüşlerdi. 1302'de Bizans imparatorunun oğlu olup sonra imparator olacak IX. Mikael'in Manisa merkezli askeri faaliyetleriyle buranın stratejik bir yer olarak zihinlerde artık yer ettiğine şüphe yoktur. Katalanların faaliyeti ve burayı üs kullanma niyetleri de bundan az sonra 1304'tedir.

5. Manisa için en önemli gelişme Katalanlar'ın bölgeden çekilmesinin ardından art alanının Türkmenlerce ele geçirilmiş olması keyfiyetidir. Tahminler 1310 yılı hududunda veya hemen sonrasında Kıpçak asıllı olduğu son zamanlarda kuvvetle savunulan Saruhan Bey ve emrindeki Türkmenlerce buranın fethinin gerçekleştiği yolundadır. Saruhan Bey ve Saruhanlılar konusunda menşe meselelerini henüz yayımlanmamış bir yazımda etraflı şekilde belirttim. Bu konuya girmeksizin Manisa için bu fethin ne anlama geldiğini idrak etmek mühim görünür. Bilhassa bir beylik merkezi olma hali böylece gerçekleşmiştir. Daha önce imparatorluk kenti olarak zayıf temellerle başlayan idari merkez olma hali, Saruhanlılar ile artık netlik ve kesinlik kazanmıştır. Bunun Manisa'nın gelecekteki konumu itibarıyla çok önemli bir gelişme olduğunu tekrar vurgulamak isterim.

Saruhanogulları Dönemi: “Türk Manisası”nın Doğuşu

1. Hakkında pek bir şey bilinmeyen Bizans Manisa’ndan Saruhan Manisası’na geçişle şehrin bugünkü fizikî konumu itibarıyla yeni bir sürecin başlamış olduğuna şüphe bulunmamaktadır. Saruhanlıların Manisası için belirleyici olan en önemli fiziki yapı Bizans döneminden intikal eden kalenin hemen altında vücuda getirilen tarihi eserlerdir. Aslında şehir bugünkü konumunu Saruhanogulları dönemindeki yerleşim anlayışına borçludur. İç kale etrafındaki kademeli yükseklik arz eden kesimde olduğu farz edilen Bizans Manisa’nın sivil yerleşiminin Saruhanlılar döneminde aşağı kesimlere kayışı aslında kente damgasını vuran en önemli gelişme olarak mütalaa edilebilir. Öyle ki bu gelişme sonraki asırlarda vuku bulacak yerleşimin yönünü belirleyecek özellikte olmuştur. Dere yataklarıyla kesilen yerleşme yerinin bir şerit gibi uzanması ve bu şerit içinde İlyas Bey Mescidi, Girdeci Mescidi, Gurhane mescidi ve Eskihisar mescidi ilk Türk yerleşme bandını oluşturmaktadır. Ulu Camii’nin inşası kene yeni bir sivil alan açmış gözükmektedir. Bu cami ve imareti inşa ettiren İshak Bey’in Manisası, Osmanlılara geçişten 50 sene kadar önce kentin ana mihrinin belirleyen niteliği haiz olmuştur. Saruhan dönemine ait olarak tesbiti yapılan dokuz mahalle ile Manisa Osmanlı dönemine bir Türk-İslam şehri silüetiyle intikal edecektir.
2. Saruhanlılar Manisa’sı, iç kaleyi çevreleyen dış surlarıyla genişlemesinin çerçevesini tam olarak belirlerken, kente zengin bir ticari faaliyeti armağan etmiştir. Ege denizine Foçalar-Menemen yoluyla açılış ve bu kadim yolun faal hale getirilmesi, Manisa’dan itibaren iç Anadolu’ya akan değer yollar, zengin bir ovanın zirai imkanları iktisadi açıdan yeni hamleler olarak karşımıza çıkar.

Osmanlı Dönemi Manisası

1. Önce Yıldırım Bayezid tarafından ele geçirilen Manisa’nın Osmanlı asırları içinde siyasi ve askeri karışıklıkların bitişiyle belirsizlik dönemi kaybolmuş, hanedana mensup şehzadelerin buraya idareci olarak tayinleriyle Manisa’nın idari merkez olarak durumu eskisi kadar olmasa bile kısmen sürmüştür. Manisa’nın siyasi merkez olarak tekrar tarih sahnesine çıkışı, tahttan çekilen II. Murad’ın burada ikameti olmuştur. Tıpkı Vatatzes gibi Murad da kenti ikinci bir başkent gibi telakki etmiş olmalıdır. Osmanlı tarihi açısından Manisa bu dönemde Bursa ve Edirne’ye rakib yeni bir merkez olarak ortaya çıkmıştır ki bu son derece önemlidir. İlginç olan durum II. Murad’ın tekrar tahta geçişiyle bu defa tahttan indirilmiş “mahlu” bir padişah olarak

genç yaştaki II. Mehmed'in burada bir hükümdara yakışır bir savlet içinde idarecilik yapmış bulunmasıdır.

2. II. Murad ve II. Mehmed'in İstanbul'un fethi arifesinde Edirne-Bursa rekabetini Manisa'ya çektikleri bu dönem 1444-1451 arasını oluşturur. Manisa'nın İstanbul'dan önceki üçlü payitaht sistemindeki dönemi, kısa da olsa, bu yedi yıllık süreyi işaret eder. Bu dönem Manisa'sında II. Murad'ın burada saltanata layık bir saray inşası yanında II. Mehmed'in İstanbul planlarını bu sarayda yapmış olması önemli görünür. Bundan dolayı ismen değil bu gibi iki önemli vakia ile de kentin siyasi merkez olma hali perçinlemiştir. Yani Manisa II. Murad'ın ve tahttan indirildikten sonra bir eski sultan olarak II. Mehmed'in ikamet yeri olmak dolayısıyla aslında gerçek bir devlet merkezi hususiyetini haiz bulunmuştur.

3. Kentte ilk Osmanlı eserleri 1427'den itibaren Ali Bey mescidiyle başlamıştır. Onu 1474'de Çaşnigir, 1474'de Hacı Yahya/Karaköy, 1484'de İvaz Paşa camileri ile temsil edilen bölge, siyasi merkez olma halinin ardından Osmanlı sivil yerleşim alanları itibarıyla yönlendirici bir özellik taşımıştır.

4. XV. Asırdan itibaren II. Mehmed ve II. Bayezid'in çocuklarının bir bölümünün buraya tayinleri, bir taraftan Manisa'ya yeni payitaht İstanbul'a en yakın siyasi merkez hususiyeti kazandırırken diğer yandan inşa edilen devasa binalar vasıtasıyla klasik Manisa'nın oluşumunu tamamlamasına vesile olmuştur. 1490'da Hatuniye Camii ve 1523'te sultaniye Camii ile temsil edilen bu yeni alanlar hanedanın ihtişamıyla kentin nasıl bütünleşmiş olduğunun işaretidir. Bu kesim sivil nüfusla canlanırken III. Murad'ın yaptırttığı Muradiye Camii ile bu klasik anlayış adeta taçlandırılmıştır.

Sonuç itibarıyla Manisa'nın klasik fiziki özelliklerinin belirmesinin tarihi köklerinin arzettiği genel manzara içinde bu belirleyici dönüşümlerin büyük önemini bir kere daha vurgulamak gerekir. Bugünkü modern Manisa'nın her şeye rağmen hâlâ bu fiziki yapıdan esintiler taşımakta olması, bu zengin tarihî geçmişi korumak ve gelecek nesillere aktarmak bakımından mahalli idarecilere ve üniversitemize büyük görevler yüklemektedir.

Başlıca Kaynaklar

Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa 2007.

Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.

Feridun M. Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2016.

Feridun M. Emecen, "Manisa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXVII (2003), 577-582.

M. Çağatay Uluçay, *Saruhanogulları ve Eserlerine Dair Vesikalar I-II*, İstanbul 1940-46.

M. Çağatay Uluçay, *Manisa Ünlüleri*, Manisa 1946

M. Çağatay Uluçay, *Manisa'daki Saray-ı Âmire ve Şehzadeler Türbesi*, İstanbul 1941.

İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar, I-II*, İstanbul 1946-50.

Oktay Akşit, *Manisa Tarihi*, İstanbul 1983.

Hakkı Acun, *Manisa Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999.

H. Mustafa Eravcı ve Mustafa Korkmaz, *Saruhanogulları ve Osmanlı Klasik Döneminde Manisa'da Yaşayan Kültürel İzleri*, Manisa 1999.

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN*

Hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Manisa'nın ve çevresinin hem tarihi hem kültürü hem de imparatorluğun kuruluşundaki önemi üzerinde Sayın Feridun Bey durdu. O konuları, tekrar etmeden hızlıca geçeceğim.

Manisa ve çevresi, Anadolu coğrafyasında oluşan ve bugün yaşayan kültürü tek başına temsil edebilecek kadar zengin bir yapıya sahiptir. Bu yapı; eski Anadolu kültürlerinin, Orta Asya'dan atalarımızın getirdiği otantik kültürün, Ortadoğu kültürünü yoğuran İslam kültürünün ve Osmanlı Devleti'nin Balkanlara geçmesinden sonra karşılaştığımız Batı kültürünün çok başarılı bir sentezi durumundadır. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden göç eden Türk boyları yanında başta Ege Adaları olmak üzere Batı'dan göç eden farklı etnik gruplar, kendi bölgelerindeki kültürü de taşımışlar; yeni ve zengin bir sözlü kültür oluşturmuşlardır. Mesela, mutfak kültürüne baktığımız zaman sebze ve deniz ürünlerine dayalı Girit mutfağının bölgede önemli bir sentez de oluşturduğunu görüyoruz. Günümüzde Manisa ve çevresinde bu etki hala devam etmektedir. Mahalli pazarlarda satılan çeşitli otların bu kültür içindeki önemi dikkat çekmektedir. Otların halk arasındaki isimleri de bu sentezin parçalarını da gayet net olarak göstermektedir. Mesela roka, arapsacı, şevketibostan, radika gibi ot isimleri bu saydığım dört kültürün işareti; günümüzde yaşayan birer nişanesi gibidir.

Manisa ve yöresinin bu zengin çeşitliliğe sahip sözlü kültürü maalesef kaybolma tehlikesiyle de karşı karşıyadır. Teknolojideki -özellikle ulaşım ve iletişimdeki- gelişmeler, Manisa'nın otantik kültürü için önemli bir tehdit unsuru olmaktadır. Diğer taraftan turizm ve çok hızlanan iç ve dış göçler; otantik Manisa kültürünün değişmesine sebep olmuştur. Otantik kültür, dededen torununa geçen durumunu kaybetmiştir. Bütün bu sebeplerle bu kültürü derlemek, arşivlemek ve imkân bulunabilirse yayınlamak üzere 1984 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü olarak "Ege Bölgesi Sözlü ve Yazılı Kültür Ürünlerinin Derlenmesi, Arşivlenmesi ve Yayına Hazırlanması" adıyla bir proje başlatmıştık. Bu proje aşağı yukarı dört yıl sürdü. Bu projede Ege Bölgesi derleme

* Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

çalışmalarına başlarken biz Manisa ilini örnek aldık. Manisa bölgesinde derlemeye çıkmadan önce Manisa'nın yazılı ve sözlü kültürü üzerine yapılmış çalışmaları gözden geçirdik ve o zamanın imkânlarıyla bu konudaki bütün çalışmaları görmeye çalıştık. Manisa'daki sözlü kültür ürünleri üzerine ilk yayınlar, 1932 yılında özellikle Halkevleri'nin kurulmasıyla başlamıştır diyebiliriz. Halkevi, yayınladığı eserlerle değerli hizmetler vermiştir. Manisa Halkevi, özellikle çıkarmış olduğu üç dergiyle sadece Manisa'da değil Türkiye'de de ses getiren önemli başarılar kazanmıştır. Bu dergilerde folklorik pek çok yayın yapılmış; ancak kitap yayını bu makale yayınlarına göre biraz zayıf kalmıştır.

Bu yıllardan sonra sosyal tarih açısından önemli eserler yazan iki isim ön plana çıkmıştır. Bu araştırmacılar, yazdıkları kitaplarda halk inançlarını ve efsaneleri ağırlıklı olarak incelemişlerdir. Özellikle menkıbeler ve ziyaret yerleri hakkındaki bilgileri, vesikalara dayalı olarak verdikleri bilgilerin yanı sıra sözlü gelenekten elde ettikleri bilgilerle de desteklemişlerdir. İbrahim Gökçen'in 1946'da yayımlanan "XVI. ve XVII. yüzyıllarda Saruhan Zaviye ve Yatırları" adlı eseri ile Çağatay Uluçay'ın "Yunus'un Mezarı" adlı eseri yine bu dönemin önemli eserlerindedir.

Manisa'da "Yenidoğuş", "Bozkurt" ve "Gediz" isimli dergileri yayınlayan Halkevi, amatörce de olsa önemli sözlü kültür malzemesi bırakmıştır. Ayrıca Bilgi Bozkurt'un "Manisa Halkevi Dergisi: Manisa", Nejla Türkçapar Günay'ın "Gediz Dergisi Bibliyografyası" adlı makaleleri bize önemli bilgiler vermektedir.

Dergilerde yayınlanan yazılar ve yukarıda adlarını zikrettiğim isimlerin çalışmaları dışında şu eserler de önemlidir. Bunlara da bakılmasında fayda vardır. Halk Edebiyatıyla ilgili kitaplar arasında Hüseyin Aygül'ün "Manisa Folkloru", Bedriye Aksakal'ın "Sazıyla Sözüyle Manisa", Emin Afşar'ın "Halk Oyunları, Müziği, Giysileri ve Düğün Gelenekleriyle Manisa" ve 2000 yılında Celal Bayar Üniversitesi tarafından tertip edilen, daha sonra ikincisi de yapılan Aşıklar Bayramı'nın yayınlanan "Birinci Aşıklar Bayramı" bu alandaki kitaplar arasında sayılabilir.

Manisa ve çevresinde yetişen tarikat şairleri, özellikle Uşşakilik, Mevlevilik ve Rıfailik tarikatlarına mensup şairler tarafından hem yayınlar yapılmış hem de çeşitli bilimsel toplantılarda bildiriler sunulmuştur. Gelenek, görenek ve inançlar hakkında ağırlıklı olarak çoğu nesirlerden oluşan kitaplar hazırlanmış ve yayımlanmıştır. Özellikle rahmetli Ali Haydar Bayat'ın "Manisa Mesir Bayramı ve Darüşşifası", Hüseyin Akgül'ün "Manisa Anıt Ağaçları ve Halk Kültüründeki Yeri" gibi eserler;

Manisa sözlü kültürüne önemli katkı sağlayan eserlerdir. Bu arada tertip edilen “Mesir Konferansları” serisi olarak yayınlanan, büyük çoğunluğu mesir geleneği ve inançlarını inceleyen çalışmalar da sözlü kültür araştırmaları için görülmesi gereken eserlerdir. 2000 yılında Salim Altan tarafından yayınlanan “Manisa Tıp Folkloru: Manisa Yörük Köylerinde Bilinen Halk Tedavileri” konulu eseri model olarak çok kıymetli bir eserdir. Görülmesi mutlaka gerekir.

1984’te başladığımız “Ege Bölgesi Sözlü ve Yazılı Kültür Ürünlerinin Derlenmesi” çalışmaları, bu sahada yapılan ilk akademik çalışmalardır. Üç yıldan fazla bir zaman diliminde sahada derlemeler yapılmıştır. Başta asistanlarımız ve özel olarak eğitilen öğrencilerimizle beraber harita üzerindeki hemen hemen bütün köylere ulaşılmıştır. Manisa ve köylerinde yaşayan canlı sözlü kaynaklardan kültür ürünleri derlenmiştir. Bu derlemeler sonucunda 320 civarında bant kasedi, 450 civarında diyapozitif film, 12 video kasedi ve halk arasından derlenen yazmalar ve halk hekimliğinde kullanılan aşağı yukarı elliden fazla değişik bitki örnekleri ve bunların kullanım alanlarını ifade eden halk tarifleri yazıya geçirilmiştir. Bunlar, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümündeki arşivedir. (Gerçi onların şu andaki durumları hakkında net bir bilgim yok; ama arşivde olması gereken malzemelerdir.) Bu arşivden 600 sayfadan fazla malzeme, yayın için hazırlanmıştır; şimdi bunu göstereceğim.

Elimde gördüğümüz sözlük, Manisa için hazırlanmış sözlük: “Ege Bölgesi Sözlü ve Yazılı Ürünleri Altında Manisa Örneği.” Bu kadar büyük bir çalışma henüz yapılmış değil. Şimdi bu kitap tahminen 700 sayfa civarında ve kitaptan biraz sonra bahsedeceğim.

Kitap, sırasıyla önsöz, giriş ve Manisa ili, Manisa ilçeleri, derleme yapılan köylerin işaretlendiği haritalarla başlamaktadır. Daha sonra kitapta 4 bölüm halinde şu malzemeler bulunmaktadır:

Birinci bölümde, bazı Manisa köylerinin kuruluşuyla ilgili halk anlatmaları vardır. (Birazdan bununla ilgili bir tane örnek vereceğim.) Bölümün başında üç köy hakkında bilgi bulunmaktadır. Akabinde Manisa’nın bazı köylerinde yapılan genel işler anlatılmaktadır. “Ramazan’a Hazırlık”, “Ramazan Geceleri Yapılan İşler”, “Tarla-Bahçe İşleri İçin Yapılan Hazırlık ve Bununla İlgili Halk Gelenekleri”; ayrıca “İmece Usulüyle Yapılan İşler ve İmecede Halk Dayanışmasını Sağlayan Önemli Pratikler,

Davranış Biçimleri” başlıklarıyla köyde herkesin yaptığı genel işlerle ilgili bilgi toplanmıştır.

İkinci bölümde; “Doğumdan Ölüme Âdet ve İnanmalar” başlığıyla “Doğumla İlgili Âdet ve İnanmalar”, “Sünnetle İlgili Âdet ve İnanmalar”, “Nişanla İlgili Âdet ve İnanmalar”, “Düğünle İlgili Âdet ve İnanmalar”, “Ölümlle İlgili Âdet ve İnanmalar”, “Yağmur Duası ve Yağmur Duasıyla İlgili İnanmalar”, “Halk Hekimliği ve Şifalı Bitkilerle İlgili İnanmalar ve Anlatmalar” alt başlıkları verilmiştir.

Üçüncü bölümde, “Halk Edebiyatı” ana başlığı ile tamamen folklorik ve halk edebiyatıyla ilgili malzeme derlenmiştir. Bunlar masallar, maniler, bilmeceler, türküler, ilahiler, şiiirler, ninniler, halk hikayeleri, halk fıkralarıdır. Bu maalesef Türkiye’de en ihmal edilen konulardan biri. Hepimiz anlatırız; ama örnek olarak gösterilecek ciddi bir araştırmamız henüz yok. Efsaneler, menkıbeler, tekerlemeler, masallar, köy tiyatrosu... Şimdi burada tarihçi arkadaşlarımı da çok yakından ilgilendiren bir konu var. Araziye verilen isimler meselesi. Arazi isimlerinin halk inançlarıyla ilişkisi, arazi isimlerini halkın benimsemesi ve tabiatı algılamasıyla ilgili bilgiler son derece önemli.

Dördüncü ve son bölümde; Manisa köyleriyle ilgili çeşitli konular, tasnife girmeyecek konular, ele alınmıştır. Bunlar arasında da İstiklal Savaşı’yla ilgili hatıralar ve anlatmalar; İstiklal Savaşı sırasında efe ve zeybeklerle ilgili efsaneler; Manisa yöresi evleri ve ahırlarıyla ilgili anlatmalar; bazı evlerle, bazı tarihi binalarla ilgili efsaneler vs. vardır.

Söz konusu çalışmanın sadece bir eserin hazırlanması olarak düşünülmemesi gerekir. Bu bir taraftan saha çalışmasına katılan asistanlarımızın, öğrencilerimizin bir stajı olarak da düşünülebilir. Kaynak kişilerle ilk defa karşılaşan elemanlarımız büyük tecrübe kazanmışlardır. Ayrıca her derleyicinin elinde tarafımızca hazırlanan “Sahada Derleme Teknikleri” adlı kitapçık vardır. Bunun yanında kaynak kişilere sorulacak sorular, davranış biçimleri vesaire hakkında derleyicilere bilgi aktarılmıştır. Derleyici öğrencilerimizden bazıları, mezun olup öğretmenliğe başladıktan sonra da buldukları yerlerde çalışmalara devam etmişlerdir. Hatta bir iki de kitap yayınlamışlardır. Bazıları da derledikleri malzemeyi bize gönderdiler. Tüm bunlar şunu gösteriyor; bu tür çalışmalar genişletilirse çok faydalı işler yapılacaktır. Dolayısıyla toplumun toptan sahiplenmesi gibi bir kazancımız olacaktır.

Günümüzde Ege Üniversitesi ve Manisa Celal Bayar Üniversitesi başta olmak üzere bütün bölge üniversitelerinde yüksek lisans tezi, doktora tezi olarak bu tür sözlü kültür üzerine hassasiyetle durulmalı ve bu tür çalışmaların desteklenmeleri gerekmektedir. Ayrıca üniversitelerde projeler yapılmalıdır. Şu anda Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü öğretim elemanlarından Yrd. Doç. Dr. Ferah Türker, 2015 yılında başladığı “Manisa Salihli’ye Yerleşen Kazak Türklerinin Geleneksel Kültürü” konulu bir proje yürütmektedir, yakın bir zamanda tamamlanacaktır. Tamamen sözlü kültüre dayalıdır. “Ege Bölgesi Sözlü ve Yazılı Kültür Ürünlerinin Derlenmesi, Arşivlenmesi ve Yayına Hazırlanması” adlı ilk akademik çalışmaların diğer araştırmacılara örnek olacağını umuyorum. Ayrıca Manisa üzerine yapılan çalışmaların analitik bir bibliyografyasının hiç olmazsa yılda bir defa ya üniversite ya valilikçe ya belediye ya da herhangi bir kurum tarafından ki bunun birinci muhatabı üniversitelerdir, “Manisa Bibliyografyası”, “Manisa Yıllığı” vesaire gibi bir başlıkla yayınlanmasında fayda var. Çünkü şu anda çok dağınık; çalışmalara ulaşmakta çok büyük güçlük çekiyoruz.

Şimdi sizlere örnek bir köy ismi vereceğim. Özellikle tarihçileri çok ilgilendireceğini umuyorum. Tamamen sözlü gelenekten gelen bir bilgi, Çavdır köyüyle ilgili. Derleme tarihi 1985. Derleme yeri Çavdır köyü, Soma- Manisa. Kaynak kişinin adı soyadı: Saadettin Özdemir. Kaynak kayıt numarası: 207. Derlemeyi yapan Türk Dili ve Edebiyatı ekibi. Şimdi konu başlıyor. Biliyorsunuz biz sözlü gelenekten derlediklerimizi aynen yazıya geçiririz; ama ben size derlemeyi biraz düzelterek aktaracağım. Tabii çok da fazla buna müdahale etmedim.

“Şimdi biliyorsunuz köyümüzün adı, Oğuzların 24 oymağından biri olan Çavdırlardan geldiği söylenir. Çavdırlar, Orta Asya’dan Anadolu’ya göç edildikten sonra önce Trabzon yöresine yerleştirilmiş. Bazı anlatılara göre de kesin olmamakla birlikte Selçuklu’ya en son ilhak edilen bir beylik olduğu söylenir. Buradan bunların cemiyetlerine çok bağlı oldukları, birbirlerine çok tutkun oldukları anlaşılabilir. Büyük deniz amirali Çaka Bey, İzmir’i fethedince İzmir ve Bergama arasında bir köye (casus bir köy olarak) kendi soyundan olan Çavdarlılardan bir sülaleyi yerleştirmiş. Bu sülale Demircioğulları, Yağhanesioğulları ve Haciosmanoğulları’ndan meydana geliyormuş. Tabii Selçuklu İmparatorluğu o zaman kendisine en son ilhak eden bu beyliği, Türkiye’nin muhtelif bölgelerine dağıtıyor ve onları toplu olmaktan

çıkarıyor.” Yani demek ki Selçuklular bunlardan çekiniyor ve bunları dağıtıyor demeye getiriyor. Derleyen soruyor:

“Bunlar nereye yerleştirilmiş, nereye dağıtılmış?” Verdiği cevap şöyle:

“Benim tespit edebildiklerim Konya'nın bir Çavdarhisar'ı var. Yatağan ilçesinin bir Çavdır köyü var. Burdur'da bir Çavdır nahiyesi var. Finike'nin de böyle bir köyü var. Bu kadar tespit edebildim. Trakya tarafında da olduğunu duydum; ama nereye bağlı olduğunu bilmiyorum.”

Bu derleme, bizim bu kitaptaki malzememizde yer alan dokuz sayfalık bir metnin özeti. Burada bir Türk oymağının nasıl yerleşim hayatına geçirildiği hakkında bilgiler söz konusu.

Yine bu derlemelerde daha anlatamadığım gerçekten ordumuza moral vermek için kullanılabilecek çok güzel hususlar var. Savaşın halk nezdindeki etkilerini, yazılı metin kullanmadan bize aktaran bu bilgiler – hatıralar var. Bunları süratle derlemeliyiz. Çünkü bu hatıralarla ölen her kişi tarihten iki yaprak koparıyor demektir. Gelecek kuşaklara sözlü tarihimizi ve kültürümü aktarmalıyız. Yani başucumuzda duran tarihi tespit etmeliyiz ve buna sahip çıkmalıyız. Bu tarihi de kaydetmeliyiz.

Efendim, elbette ki dört buçuk yıl süren bir çalışmayı 15-20 dakikalık bir bildiriye anlatmak mümkün değil. Ama vermek istediğim sonuç şu: Bugün dünyada sözlü tarih son derece önemli. Az önce yanımda otururken Feridun Bey'e de anlattım. Belçika, Kongo tarihini yazmak üzere bir bilim adamını Kongo'ya gönderiyor. Kongo'ya gittiği zaman Kongo tarihinin malzemesi olacak hemen hemen hiçbir yazılı malzeme yok. Bunun üzerine bu yazılı malzeme yerine sözlü malzemedan bir tarih yazılabilir mi, diye araştırıyor. Fakat metod bilmediği için orada olduğu gibi işleri bırakıyor. Kuzey ülkelerinden İsveç'e gidiyor. İsveç; halen de Finlandiya, Norveç gibi dünyanın bu sahadaki en ileri ülkeleri arasında. Buralarda birkaç sene bunun eğitimini görüyor. Daha sonra onu Amerika'ya gönderiyorlar. O, Amerika'da Thompson'ın yanında (Bizim meslektaşlar, bu ismi bilirler) iki buçuk sene kadar sadece metod üzerine çalışıyor ve “Sözlü Gelenekten Derlenen Malzemelerin Tarihte Kullanılması Hakkında Metod” diye bir kitap yayımlıyor. Fransızca bir kitap. Kısım olursa, sayın Türk Tarih Kurumu Başkanımıza söyledim. Ben onun tercümesini yaptım Fransızca'dan. İnşallah o da yayınlanacak. Günümüzde sözlü tarih, başucumuzdaki tarih diyor Batılılar. Çok güzel bir tabir. Yani biz içinde yaşıyoruz. Her

birimiz birer tarihidir aslında. Gençliklerinizi düşünürseniz, çocukluğunuzda oynadığınız oyunların bir kısmının kaybolduğunu fark edersiniz. “Bizim gençliğimiz, ah öyle miydi?” diye andığınız pek çok şey aslında tarihin birer parçası. Bu bakımdan buna önem vermeliyiz.

Sabırla dinlediğiniz için teşekkür ederim.

LYDİA'NIN KENTLEŞMESİNDE PERGAMON KRALLARININ KATKISI

Hüseyin ÜRETEN*

GİRİŞ

Konuya girerken öncelikle belirtmemiz gereken birkaç cümle var. Bunlardan ilki günümüzün önemli araştırma konularından birinin de “kent ve kent tarihçiliği” olduğu gerçeğidir. Kent tarihi araştırmaları, kent tarih yazımının genel olarak gelişimine bakıldığında, hemen belirtelim ki, Batı’da 15. yüzyıla, Osmanlı Devleti’nde ise 19. yüzyıl sonlarına uzanmaktadır. Bununla birlikte Batı’da, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren genel tarih araştırmalarına ilginin azalmasıyla kent tarihi araştırmaları, yerel tarih çalışmalarının bir parçası olarak popülerlik kazanmıştır. Türkiye’ye bakıldığında ise 1930’lu yıllarda özellikle Halkevlerinin kent üzerine bir takım etkinlikler ve yayınlar yapmaya başlamasına rağmen, kent tarihine asıl ilgi 1990’lı yıllarda artmıştır.¹

Ülkemizde “kent tarihi” yazımının son beş ya da on yıllık örnekleri incelendiğinde, 1930’larda temelleri atılan kent tarihçiliğinin, yaklaşım ve yöntem açısından söz konusu çalışma alanının giderek daha fazla kültürlerarası karşılaştırmalar yapan, disiplinlerarası bir çalışma alanı niteliği kazanmıştır. Deyim yerindeyse, kent tarihi araştırmaları, tarih ile diğer disiplinlerin kesiştiği bir arakesitte yer almaktadır. Dolayısıyla bu alanda yapılan çalışmaların da neredeyse tamamını, ekonomi, sosyoloji, siyaset bilimi, tarihsel coğrafya, demografi, arkeoloji, planlama ve mimarlık alanlarında kent ölçeğinde ve kentleşme sürecine odaklanan çalışmalar yapan araştırmacıların yayımları oluşturmaktadır.

Bilindiği üzere, kentler sadece endüstri toplumlarında değil endüstri öncesi toplumlarda da tarih boyunca en devingen öge olmuş ve toplum yaşantısında belirgin izler bırakmıştır. Bu bağlamda konumu ve bereketli topraklarıyla Anadolu, binlerce yıllık bir süreçten geçen kentleriyle Mezopotamya ve Mısır ile birlikte Önasya’nın büyük ve önemli bir parçası olmuştur. Nitekim Anadolu, hakkında en erken yerleşme izlerinin bulunduğu dair bilgilerin olduğu dolayısıyla uygarlığın başlangıcından bu yana kıtalardan gelen sayısız göç dalgalarının ve büyük kentleşme sisteminin yaşandığı bir coğrafyadır. Buradan da anlaşılacağı üzere özellikle kent ve kentleşme tarihi açısından farklı disiplinlerdeki araştırmacıların çok fazla ilgisini çeken bir bölgedir.

Kent tarihi araştırmalarında değerlendirilmesi gereken bir başka nokta da şudur: Kent tarihi çalışması nasıl olmalıdır?

Kent tarihi için belirlenen yaklaşım ve yöntem konularıyla ilgili bu sorunun cevabı aslında yukarıda anlatılanların ışığında kendiliğinden verilmiştir. Özetle kent tarihi araştırmalarında belirlenen tek bir yaklaşım ve yöntem olmayacağı; kentlerin karmaşık yapıları itibarıyla da tek bir yöntem belirlemenin zor olduğu; kent tarihinin

* Prof. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı öğretim üyesi, mail: hureten@adu.edu.tr

¹ Kent tarihi yazımının gelişimi hakkında bkz., Mehtap Türkyılmaz ve Alev Ayaokur, “Ankara Kent Tarihi Araştırmaları: 1923-2013”, *Başkent Oluşunun 90. Yılında Ankara: 1923-2013 Sempozyumu*, 7-8 Ekim 2013 içinde (2014), s. 262 - 263.

disiplinlerarası bir bakış açısıyla ele alınması gerektiği vurgulanmıştır. Çünkü kentleri araştırmak yalnızca tarihçilerin değil farklı disiplinlerden pek çok bilim insanının uğraş alanı olmuş, dolayısıyla da kenti araştıran çeşitli disiplinler, kentin gelişimini ortaya koyarken kentin farklı özelliklerini vurgulamışlardır. Sonuç olarak bu bilgiler de gösteriyor ki, bir kent tarihi çalışması nasıl olmalı ve neleri kapsamlı sorusunun cevabı kent olgusuna bakış açısıyla paralel bir şekilde değişkenlik göstermektedir.²

Buraya kadar açıklananlara dayanarak, yukarıda belirtmiş olduğumuz disiplinlerarası bu çalışmaları en açık şekilde gözler önüne seren ve 1990'ların başlarında uygulamaya konan, "Tarih İçinde Anadolu Kenti" adlı projeyi burada bir somut örnek olarak vermek isterim. Anadolu'da ilk kentlerin ortaya çıkışından başlayarak, tarih içinde süregelen kentleşme olgusunun ve kentlerin değişik morfolojik yapılarının temel niteliklerinin irdelendiği bu projenin hedefi, "tarih biliminin genel amacı doğrultusunda geçmişi anlaşılır kılarak bugünkü durumun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak" ve "geleceğe dönük doğru kestirimler yapabilmek için ipuçları üretebilmek"tir. Sevgi Aktüre'ye³ ait bu araştırmanın temel amacı, köklü bir yerleşme geleneğine sahip olan Anadolu'da, aynı zaman diliminde yaşamış olan, farklı kültürlerle sahip insan toplulukları arasındaki iletişim ve etkileşim süreçlerini irdeleyerek ortaya çıkan yeni sentezleri saptamak ve bunların günümüze kadar olan izlerini sürerek "koruma" alanına taşımaktır.

Bu programın ilk kitabı, uzun zaman önce benim de okumuş olduğum, Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından 1994 yılında yayımlanan *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri* isimli kitaptır.⁴ Bu kitapta Aktüre, Anadolu'da kent ve kentleşme tarihinin birinci evresini oluşturan ve pazar ekonomisi öncesi dönemi yani İ.Ö. yaklaşık 3.000 - 1.200 yıllarına tarihlenen Bronz Çağı Anadolu kentlerini ve tarihini araştırmaktadır.

Yazar, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri* kitabının ardından, Anadolu kentlerinin yaklaşık 4.500 yıllık geçmişi hakkında bugüne kadar ileri sürülen tezleri gözden geçirmeyi ve kentlerin geçirdiği dönüşüm üzerine yeniden kafa yormayı hedefleyen "Tarih İçinde Anadolu Kentleri" projesinin ikinci önemli halkası olan *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*⁵ (2003 yılında yayımlanan) isimli ikinci kitabıyla da büyük

² Ergenç, kentlerin gelişimini araştıranları başlıca üç gruba ayırır: 1)-Menşe sorunu üzerinde çalışanlar; kentlerin neden ve nasıl olduğunu araştırmaktadırlar. 2)- Kentlerin demografik ve ekonomik olguları üzerinde çalışanlar; kentleri, insan ve meta faaliyetlerinin mekânı olarak araştırma konusu etmektedirler. 3)- Kent yaşamının sosyal yönlerini çalışanlar; kent yaşamını belirleyen farklılıkları ve kent yaşamının psikolojik ve kültürel etkilerini araştırmaktadırlar. Bkz., Ö. Ergenç, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, LII/203, (1988), s. 669 Kent tarihi araştırmalarında yaklaşım ve yöntem konusunda ayrıca bkz., Türkyılmaz ve Ayaokur, 2014: s. 263 - 265.

³ Prof. Dr. Sevgi Aktüre, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nde kent tarihi dersleri vermiş ve daha sonra emekli olmuştur. Aktüre'nin Anadolu kent ve kentleşme tarihine ilişkin yayımlanmış birçok eseri bulunmaktadır. Bazılarını burada belirtmek gerekirse: *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kent Mekânsal Yapı Çözümlemesi* (ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, 1981); *19. Yüzyılda Muğla, Tarih İçinde Muğla* (ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1993); *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994); *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003); "1830'dan 1930'a Ankara'da Günlük Yaşam", *Tarih İçinde Ankara II*, 1, (2001), s. 35-74, "Some observations on the use of "gridiron" plan in Anatolian Cities", International Symposium on Settlement and Housing in Anatolia Through the Ages = Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu Bildiriler 5-7 June 1996 (Ege Yayınları, 1999)...vb.

⁴ Sevgi Aktüre, bu kitapta Anadolu'da kent ve kentleşme tarihi üzerinde yapılmış çeşitli araştırmaların sonuçlarını bir araya getirip bunlardan yeni sentezler üretiyor. Dolayısıyla da Anadolu kentlerinde mekânsal yapı değişimi ile bu yapıyı belirleyen sosyo-ekonomik süreçler arasındaki nedensellik ilişkilerini irdeliyor.

⁵ Bu kitapta, Arkeolojiyle birlikte siyasal, ekonomik ve sosyal tarihin sunduğu bakış açılarından yararlanarak bütünsel bir tablo çizen yazar, değişimin izinin sürülebildiği somut alan olarak "mekân"

Geçmişten Günümüze Manisa

imparatorluk öncesi Anadolu tarihini merak edenlerin ilgisini çekmektedir. Çünkü Anadolu, Demir Çağı'nda değişen teknolojinin sağladığı yeni olanaklarla yeni bir üretim ve dönüşüm sürecine girmiş, pazar ekonomisine doğru yol almaya başlamıştır.

Tarih, süreklilik ve değişim ilkelerinin karşılıklı etkileşimlerinin bir ürünüdür. Dolayısıyla bu yazımızın amacı da, Batı Anadolu'nun orta bölümünde yer alan klasik Lydia Bölgesi'nde Hellenistik Dönem⁶ boyunca kent kurmanın örneğini veren kralların –*Büyük İskender, Antigonos, Lysimakhos, I. Antiokhos, II. Antiokhos ile II. Eumenes ve II. Attalos*- ele alındığını araştıran daha kapsamlı bir araştırmanın konularından birine kısa bir giriş yapmaktır. Yani doğrusunu söylemek gerekirse, bu çalışma, sempozyuma katılanlara, Lydia Bölgesi'ndeki kent tarihi ve kentleşme çalışmalarının şimdilik bir yönünü –Pergamon Kralları örneğini- tanıtmayı amaçlamaktadır. Şunu da unutmamak gerek, bu çalışma konuyu tüm boyutlarıyla ele almak iddiasında değildir.

Dikkat edilirse, Lydia Bölgesi kentlerinin yaşadığı değişim ve dönüşüm süreçlerini nedenleri ve sonuçları ile irdelemeyi diğer yandan da kent kültürünün sürekliliğini vurgulamayı ve özgün niteliklerini Pergamon Kralları örneğiyle ortaya koymayı amaçlayan bu makalenin bir amacı da, özellikle Eskibati uygarlıkları kent tarihi araştırmaları konusunda ilgi uyandırmak ve bu konuda yorum yapmak isteyenleri cesaretlendirmektir.

Bu doğrultuda hem yukarıda yazdığımız cümlelerin doğruluğunu kanıtlayabileceğine hem de aşağıdaki paragraflarda bahsedilecek bilgilerin daha kolay anlaşılmasını sağlayacağına inandığım Veli Sevin'in Anadolu'nun kentleşme tarihine ilişkin şu cümlelerini olduğu gibi tekrarlamak isterim. “*Oldukça arızalı topoğrafik bir yapıya sahip olan Anadolu'da ilk yerleşme yerleri günümüzden 10 000 yıl kadar önceye değin uzanmakla birlikte, yarımada üzerindeki kent olarak nitelenebilecek ilk iskan alanları İÖ III. binyılın sonları ve II. binyılın başlarında belirmeye başlar. Sözelimi Kayseri yakınlarındaki Kaniş (Kültepe) ve Konya'daki, eski adı kesinlikle bilinmeyen Karahöyük bunların en tipik öncüleri arasındadır. Hitit İmparatorluk Çağı'nda nüfusun daha büyük yerleşme yerlerine toplanmasıyla kentsel kuruluşların sayısı giderek artmaya başlamıştır. Hattuşaş (Boğazköy), Ankuwa (Alişar), Şarişa (Kuşaklı) ve Tapikka (Maşat Höyük) bu dönemin en önde gelen kentleri arasında sayılabilir.*

İÖ. 1200 yıllarında Anadolu birçok karışıklıklara ve sıkıntılara sahne oldu. Sonuçta da, bölgenin ilk büyük siyasal örgütü olan, yüzlerce yıllık Hitit Devleti son buldu. Yarımada ardı arkası kesilmeyen ve her yönden gelen göçler başladı. Bu olaylar kentleşme ve kentleşme sürecine geçici olarak bir son verdi. 300-400 yıl kadar süren bu göçler döneminin sonunda Anadolu'da yeniden ve yepyeni bir düzen kurulmaya yüz tuttu.(...)

Anadolu'nun etnik yapısını hemen hemen tümüyle değiştiren ve İÖ. I. binyılı kapsayan bu yeni dönemde, ülkenin doğusu ve güneydoğusunda Urartular ile Geç Hitit kent devletlerinin kendilerine özgü gelişmiş bir kent kültürüne ulaşmış olmalarına karşın, batı bölgeleri, Yunanlı göçmenlerin kent devletleriyle (polis) denetledikleri kıyı kesimi dışında, kırsal alanlarda, köylerde (κῶμαι, κῶμη) yaşayan, özellikle Balkan ve

boyutuna özel bir vurgu yapıyor. Yazarın yaklaşımında mekân durağan bir yapı değil, kentlere kendi özgül kişiliklerini veren ve aynı zamanda onların geçirdikleri dönüşümleri karşılaştırmalı bir çerçeveye yerleştirmeye yarayan dinamik bir değişken halini alıyor.

⁶ *Hellenistik Dönem* (İ.Ö. 323-30): Hellen kültür tarihinde kabaca İ.Ö. 323'te Büyük İskender'in ölümüyle başlayan, Hellas ve Doğu'daki Hellen dünyasının İ.Ö. 1. yüzyıl sonunda Roma İmparatorluğu içinde erimesiyle biten dönemin adıdır.

göçebe kökenli bir çok kabile, boy (*δῆμοι, δῆμος, ἔθνος* ya da *populus*) tarafından paylaşılmıştı. Nitekim bu yörelerde eskinin boy, oymak, aşiret düzenini bozan gerçek anlamda kentlerin ortaya çıkışı, Sardeis ve Gordion gibi birkaç istisna dışında, çok daha sonraki yüzyılların ürünüdür. Yarımadanın kentleşmesinde Büyük İskender sonrası dönemde ortaya çıkan kimi krallıklarla Roma İmparatorluğu'nun izlediği urbanizasyon politikasının çok büyük bir rolü olmuştur. Özellikle Roma imparatorları –en çok da Augustus, Vespasianus ve Hadrianus- önceleri çeşitli boyların yaşadığı kabile merkezlerini kent durumuna getirme konusunda büyük bir gayret göstermişlerdi. Bu gayretlerinin sonucunda da özellikle II. yüzyıldan başlayarak Ephesos, Pergamon ya da Kyzikos gibi arazileri son derecede geniş ve zamanla daha küçük komşularını da yutmuş büyük kentler ortaya çıkmıştı. Boy yaşamı yerini büyük çapta kent yaşamına bırakmaya başlamıştı.(...)”⁷

Sevin'in yazdıklarından da anlaşıldığı üzere, sahip olduğu jeo-stratejik konumu, zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları ile Anadolu tıpkı bugün olduğu gibi farklı topluluklar açısından eskiçağlarda da vazgeçilmez önemli bir yer olmuştur. Bu önemi nedeniyle de birçok millet bu coğrafyada hâkimiyet kurmak için sayısız mücadelelerde bulunmuştur. Nitekim Anadolu'nun antik döneme ait kaynaklarda sıkça söz edilmesi de sahip olduğu bu önemi kanıtlar niteliktedir⁸.

Demek ki, insan etkinliği “yer” boyutunu zorunlu kılmaktadır. Çünkü “yer” tarihin geçtiği ortamdır. Davranış içindeki her insan ve toplum, “yer” ile etken ya da edilgen biçimde uyuşmak, uzlaşmak, bu ortamda kendisini bulmak zorundadır. Kısacası, birçok tarihsel olayın açıklanmasında coğrafi faktörleri dikkate almak gerekmektedir. Örneğin Güney İtalya, Sicilya, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarındaki Büyük Hellen Kolonizasyon Hareketi (İ.Ö. yak. 750-550) büyük ölçüde coğrafi etkenlere bağlı olmuştur.⁹

Şimdi bu noktadayız.

Bu çalışmada üzerinde duracağımız “Hellenistik Dönem Lydia Bölgesi Attaloslar Dönemi Kentleşme ve Kent Tarihi” konusu da daha önce de değindiğimiz gibi büyük ölçüde coğrafi etkenlere bağlı olmuştur. Nitekim bir yerin coğrafi şartları, o yer üzerinde yaşayan insanların tarihinde şu veya bu şekilde kesinlikle etken ya da edilgen bir biçimde önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda Lydia Bölgesi'nin coğrafi özellikleri de bölge kentlerinin tarihini şekillendirme hususunda önemli bir paya sahiptir. Dolayısıyla biz de işe, sayısız insan topluluğu ve yüzlerce kavime yurtluk yapmış Anadolu'nun en batı ucunda önemli bir noktada yer alan klasik “Lydia” bölgesinin coğrafi konumunu genel bir biçimde belirtmekle başlayacağız.

⁷ Anadolu'nun tarihi coğrafyasının genel olarak ele alınışı için bkz., Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara 2001, s. 1.

⁸ Antikçağ'da Anadolu yarımadası için *Ανατόλια* ya da Küçük Asya (*Asia Minor*) denmektedir. Bu adın ilk kez ne zaman ortaya çıktığı ve yarımadanın hangi bölümünü ifade ettiği konuları çok açık değildir. Ancak, Homeros'ta (*Il. II.461*) Kaystros yani Küçük Menderes yöresi; Arkhiolokhos'ta Lydia; Mimnermos'ta ise Ionia'da Kolophon ve bunun güneyindeki Ephesos'a doğru uzanan saha için kullanılmış görülmektedir. Anlaşılacağı üzere İ.Ö. 5. yüzyıl öncesine ilişkin kayıtlarda *Asia* adı daha çok Batı Anadolu'nun çok küçük bir bölümüne verilmiş bulunmaktadır. Daha detaylı açıklamalar için bkz. Sevin, 2001: 2. Sevin'in de belirttiği üzere, *Asia* kıtasından ayırt edilmesi amacıyla kullanıldığı anlaşılan *Asia Minor* deyimini açık bir biçimde ilk kez 2. yüzyılda Ptolemaios (*geogr. V. 1-4*) tarafından; modern anlamda coğrafi bir tanım olarak ise ilk kez 5. yüzyılın ilk yarısında kullanılmıştır.

⁹ Her ne kadar ilk deniz aşırı iskân faaliyetleri bir kolonizasyon hareketi olarak kabul edilebilirse de gerçek kolonizasyon, Eskiçağ Tarihi literatürüne “Büyük Kolonizasyon Dönemi” olarak geçen; Ege, Marmara, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında çok sayıda koloninin kurulduğu İ.Ö. 750-550 yılları arasında ilişkin 200 yıllık bir süreçtir. Söz konusu dönem ve koloniler hakkında genel bilgi için bkz., Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihe Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 65-72.

Türkiye'nin Batı Anadolu Bölgesi, günümüzde, adını aldığı denizden dolayı "Ege Bölgesi" adıyla anılmaktadır. Antikçağ'da Anadolu'nun bu bölgesinin oldukça büyük bir bölümü; kuzeyde Mysia, ortada Lydia ve güneyde Karia olmak üzere üç ana bölgeye ayrılmıştı. Bunların tümü, Magie'nin de belirttiği üzere, adlarını Hellenlerin seleflerinden almışlardı.¹⁰ Fakat tarih boyunca insanların yerleşim yeri olarak tercih ettiği bu üç büyük bölgenin manzarası göze çarpan farklılıklar göstermiştir. Dolayısıyla biz konumuz açısından burada sadece batı Anadolu'nun ortasında bulunan klasik kaynaklardan bildiğimiz Lydia Bölgesi'nin coğrafi yapısından söz edeceğiz. Böylece antikçağ klasik Lydia Bölgesi coğrafyasının bölgedeki kentleşmeye kazandırdığı avantaj ya da dezavantajların nasıl paralel bir değişkenlik gösterdiği de vurgulanmış olacaktır.

Klasik Lydia Bölgesi'nin Coğrafi – Jeolojik Yapısı

Klasik Lydia Bölgesi, günümüzde yaklaşık olarak İzmir ilinin doğusu, Manisa ilinin büyük bir bölümü, Kütahya ve Uşak illerinin batı uçlarını kapsıyordu. Haritaya bir göz atacak olursak, klasik Lydia genel olarak, kuzeyde Mysia, doğuda Phrygia, güneyde Karia ve batıda da Aiolis ve Ionia bölgeleriyle komşudur (bkz. Harita).¹¹

Kolaylıkla çizilebilen bu genel şemaya karşılık konu üzerine bir inceleme yaptığımızda bölgenin kesin sınırlarını saptamak ne yazık ki mevcut kaynaklar ışığında bu denli kolay değildir. Yine de elimizdeki çalışmayı mümkün kılan antik – yazılı- kaynaklarda geçen bilgiler ışığında şu genel açıklamaları yapmak isterim.

Bölgenin kuzeyinde, Mysia ile olan sınırını Kaikos (Bakırçay),¹² Temnos (Demirci) Dağları ve Dindymos (Murat) Dağı belirlemekteydi.¹³ Kuzeydoğusunda, Katakekaumene'nin de kuzeyinde Maionia yöresi uzanmaktadır.¹⁴ Güney sınırını Messogis (Aydın) Dağları ve Maiandros (Büyük Menderes) Irmağı oluşturuyordu.¹⁵ Bölgenin doğu ve güney doğu sınırlarının saptanması antik yazar Strabon'un da

¹⁰ Fakat Ege sahili boyunca uzanan Aiolis, Ionia ve Doris dar ova şeritleri, Ege'den öte tarafa göç ederek ilkin olasılıkla adalarda, sonra civar anakarada yerleşen Hellenlerin üç kolunun adlarını taşımışlardır. Bkz., David Magie, *Anadolu'da Romalılar 2: Batı Anadolu ve Zenginlikleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 3. Yukarıda belirtmiş olduğumuz bölgelerin adları ve halklarının kökenleri hakkında ayrıca bkz., Sevin 2001: s. 43-44 (Mysia için); s. 105-106 (Karia için); s. 175-176 (Lydia için).

¹¹ Plin., *nat. V.30*; Sevin, 2001: s. 175, 177 ve ayrıca bkz., Magie 2002: s. 4vd.

¹² "(...) Ordu, Lydia'dan Kaikos ırmağına ve Mysia'ya yönelmişti; Kaikos'u geçtikten sonra (...)" = Hrd. VII 42.

¹³ Bkz., Str. XII.8.11. Ancak bu dağların güneyinde, günümüzde Manisa iline bağlı Kula ve Selendi ilçelerinin yer aldığı volkanik Katakekaumene (Yanık Ülke) yöresinin hem Lydia ve hem de Mysialılar'ın ortaklaşa paylaştıkları bir alan olduğu anlaşılmaktadır. Bkz., Str. XII.8.12; Sevin 2001: s. 177.

¹⁴ Adını Homeros'un (*Il. II 461; 864-867*) Lydia ülkesi için kullandığı Maionia'dan alan bu yörede olasılıkla Thrak kökenli Maion boyu yaşamaktaydı. Ptolemaios (*V.2.21*) buradan, içinde Saittai, Dadaleis (Daldis) ve Kadoi gibi kentlerin yer aldığı bir yöre olarak söz etmektedir. Bkz., Sevin 2001: s. 177.

¹⁵ Lydia Krallığı Dönemi'nde ve İ.Ö. 5. yüzyılın sonlarından 4. yüzyıla kadar geçen sürede sınır Messogis Dağları tarafından çizilmişti. Nitekim Atinalı tarihçi ve yazar Ksenophon "*Hellenika*" adlı eserinde (*III 2, 19*) Maiandros kıyısındaki Tralleis'ten (Aydın) "Karia Tralleisi" olarak söz etmektedir. Messogis silsilesinin güney eteği ile Maiandros Irmağı arasında kalan yörede kurulmuş kentler Ptolemaios'ta (*V 2, 15*) da Karia'ya dâhil olarak sayılmışlardır. Buna karşılık, Diodoros (*XIV 36, 3*) ve Strabon (*XII.8.15; XIV.2.29*) sınırın Maiandros tarafından belirlendiği görüşündedirler. Tüm bunlar gösteriyor ki, bölgenin güney sınırı, özellikle İ.Ö. 188 yılında imzalanan Apameia Barışı sonrasında güneye, Maiandros'a doğru kaymış ve bu durum Bizans Çağı'na kadar devam etmiştir.

dikkat çektiği üzere oldukça sorunludur.¹⁶ Bu hususta tarih yazarı Herodotos¹⁷ doğuda Phrygia ile Lydia bölgeleri arasındaki sınırın, hiç olmazsa Kroisos (İ.Ö. 560-547/6) döneminde Kydrara'da olduğunu bildirmesine karşın, biri kuzeybatıda Sardeis'e öteki ise Maiandros boyunca batıya uzanan iki yolun ayrımı yakınlarında, olasılıkla günümüz Sarayköy yöresinde olması gereken ve sonraları Hydrela adını almış olan bu küçük yerleşmenin yeri belirlenebilmiş değildir. Kuzeybatıda, Aiolis ve Mysia ile sınırı Akhisar Ovası'nın batı ucundaki Pergamon yöresindeki kayalık ve çıplak Aspodene (Yunt) Dağı, batıda ise Sardene (Dumanlı) Dağı belirlemiş olmalıdır. Buradan güneye doğru, Manisa-Kemalpaşa ve Torbalı hattı Aiolis ve Ionia ile sınırı çizmekteydi. Özellikle Ionia ile sınırın, Kemalpaşa ve Bornova ovalarını birbirinden ayıran Belkahve eşiğinden geçtiği anlaşılmaktadır.¹⁸ Özetle, Anadolu'nun batısında Gediz ve Küçük Menderes ırmakları arasında yer alan verimli ve zengin bölgeye antikçağda "Lydia",¹⁹ bu topraklarda yaşayanlara da "Lydialılar"²⁰denilmiştir.

Bununla birlikte, burada altını çizerek belirtmek isterim ki, biz ne yazık ki - zamansal ve mekânsal açıdan- burada bölge adı ve bölge halkının kökeni konularına değinemeyeceğiz. Yukarıda da değindiğimiz gibi, sadece bölgenin coğrafi özelliklerinden genel olarak söz edeceğiz.

Çalışmamıza adını veren bölge, günümüz coğrafya bilimi çerçevesinde Batı Anadolu'nun ortasında yani iç tarafta yer almaktadır. Eski zamanlarda kuzeydeki Mysia ile güneydeki Karia bölgeleri ortasında kalan Lydia'yı değerli kılan en önemli etkenler, Batı Anadolu'nun büyük bölümünde olduğu gibi, madenleri ve keresteyi sağlayan dağları, zengin tahıl ve meyve veren verimli toprağı ile çok sulak ovaları gelmektedir. Özetle, sanki doğa Lydia'nın da içinde bulunduğu Batı Anadolu'nun zengin ve güçlü kentlerin bir ülkesi olacağını belirlemiş gibi görünüyor.

¹⁶ Nitekim Strabon (XIII.4.12) "...güneye doğru Tauros'lara kadar uzanan kısımlar o kadar iç içe girmişlerdir ki, Phrygia'lılar, Karia'lılar, Lydia'lılar ve Mysia'lılar, birbirlerine karıştıklarından beri, bunları ayırt etmek zordur." diyerek yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere bölgenin doğu ve güneydoğu sınırlarının saptanmasının oldukça sorunlu olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca bkz., Sevin 2001: s. 178.

¹⁷ "(...) Kolossaî'den çıkan ordu Phrygia ve Lydia'yı ayıran sınıra, Kydrara'ya geldi., burada toprağa çakılı bir Dikmetaş vardı, Kroisos tarafından diktirilmiştir ve üzerindeki yazıt sınırı göstermektedir." = Hdt. VII 30-31.

¹⁸ Sevin 2001: s. 178.

¹⁹ Lydia Bölgesi hakkında genel bilgi için bkz., Magie 2002: s. 4-10; Sevin 2001: s. 175-191; özellikle Lydialılar'dan önce Lydia için bkz., Christopher H. Roosevelt, *Lydia Arkeolojisi Gyges'ten Büyük İskender'e*, İstanbul, 2017; Bilge Umar, *Lydia: Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İstanbul, 2001.

²⁰ Prof. Dr. Veli Sevin'in (2001: s. 175) belirttiği üzere, "bölge, adını Hint-Avrupa kökenli Lydler'den almıştır; ancak bu halkın kökeni konusu açık değildir. Kimileri Lydialılar'ın Anadolu'ya Tunç Çağı'nın sonlarına doğru, Phrygler ile aynı zamanda (İ.Ö. 1200) geldiklerini söylerler. Kimileri de Lydia dili ile Hititler'inki arasında bir ilişki olduğunu ve bu halkın Batı Anadolu'ya İ.Ö. II. binyılın başlarında doğudan gelip yerleşmiş olabileceklerini savunurlar. Lydia dili yani Lydce, Lykçe ve Side dili gibi Hint-Avrupa dil kümesinin Hitit-Luvi dalına girmektedir. Lydialılar kendilerini, güney komşuları Karialılar ve kuzey komşuları Mysialılar ile aynı kökene dayandırır." Antik yazarlardan Halikarnassos'lu (Bodrum) Herodotos (I.171) Mylasa'daki (Milas) Karialılar'a ait Zeus Karios Tapınağı'na, kardeş uluslar olarak yalnızca Mysialılar ile Lydialılar'ın alındığını yazar. Ancak Elialı Menekrates ve Lydialı Ksanthos'un bilgilerini aktaran Amaseia'lı (Amasya) Strabon (XII.8.3; XIV.2.23) ise Mysia, Phrygia ve Lydialılar'ın aynı Thrak kökenine dayandıklarında ısrar eder ve Mysia dilinin Lydia ve Phrygler'inkinin bir karışımı olduğunu bildirir.

Öyle anlaşılıyor ki, Lydia bir yandan bölgeye İ.Ö. 2. binyıl içinde gelen, öte yandan da aynı binyılın sonlarında yani İ.Ö. 1200 yıllarından sonra Phrygler ile birlikte Thrakia'dan göçen halkların karışımından doğmuştur. Lydia halkının kökeni konusunda yine bkz., Sevin 2001: s. 175-176; Umar 2001. Ayrıca bkz., Muzaffer Demir, *Lidyahılar: Mythos'tan Logos'a*, Ankara, 2014, ayrıca Demir Çağı'na geçiş ve Lydialılar'ın gelişinden önceki halklar için de bkz., Roosevelt 2017.

Geçmişten Günümüze Manisa

Burada hemen belirtelim ki, Magie'nin "*Anadolu'da Romalılar 2: Batı Anadolu ve Zenginlikleri*" olarak (2002'de) çevrilen yapıtında da belirttiği üzere Lydia'nın zenginliği iki büyük nehir havzasında toplanmıştır.²¹ Birincisi Rhyndakos ve Makestos'un kaynakları arasındaki Mysia sınır bölgesinin dağlarından doğarak Asteles (Derbent Deresi), Kogamis (Alaşehir Suyu), Paktolos (Sart), Hyllos (Kocaçay), Phrygios (Akhisar Çayı) ve Borbythes (Arapdere), Krios (Nif Çayı) gibi birçok kolla beslenen Hermos'un içinden aktığı Hermos yani Gediz Ovası.²² Bölgenin ikinci büyük nehir havzası, günümüzde içinden akan Küçük Menderes'in adıyla anılan ve daha güneyde Bozdağlar (Tmolos) ile Aydın Dağları (Messogis Dağları) arasında bulunan Kaystros Ovası'dır. Eskiçağ'da, bugün içinde İzmir'in Kiraz ve Beydağ ilçelerinin yer aldığı doğu kesimine Kilbos Ovası (Kilbiani Ovası [Κιλβιανὸν πεδίον]); Ödemiş, Tire ve Bayındır gibi ilçelerinin bulunduğu batı kesimine ise Kaystros Ovası (Καυστριανὸν πεδίον) denmekteydi.²³

Anlaşılabacağı üzere, Lydia Bölgesi akarsu bakımından zengindir. Çünkü bu akarsular bölgenin kültürel ve ekonomik yaşamının gelişmesinde ana etken olmuşlardır. Örneğin Hellenizm etkisinin çok içerilere girmesine ve Batı Anadolu'nun liman ticaretinin Doğu'ya ulaştırılmasına yarayan yollar, bunların vadileri içinden geçiyordu.²⁴ Nitekim Ege ve Doğu arasındaki geleneksel ulaşım yolları, Hermos ile Maiandros'a ve bu nehirlerin kaynaklarındaki dağlar üzerinden merkezi platoya, oradan da Fırat'a ve ötesine uzanmışlardır. En somut örnek ise, Hermos Ovası'nı izleyen Perslerin "Kral Yolu" idi.²⁵

Bu duruma göre, yukarıda bereketli ovalarından söz edilirken de değinilmiş olduğu üzere bölgenin en önde gelen ırmağı Hermos'tur (Ἑρμος = Gediz). İkincisi ise Kaystros'tur (Καυστρός = Küçük Menderes). Her iki ırmak da Anadolu'nun en eski kayaçlarından (çoğunluğu gnays) yapılmış Menderes masifi üzerindeki tektonik kökenli bir çukurluğa yerleşmiştir.²⁶ Göl bakımından bölgeyi değerlendirmek gerekirse;

²¹ Doğu-batı doğrultusunda Batı Anadolu Bölgesi'nin orta bölümünü üç parçaya bölerek Ege Denizi'ne dökülen üç nehir, en kuzeyde Gediz (Hermos), ortada Küçük Menderes (Kaystros) ve güneyde Büyük Menderes (Maiandros), suladıkları verimli topraklar ile aynı zamanda bölgenin en geniş tarım alanlarını da oluştururlar. İlkçağ kaynaklarında Lydia olarak tanımlanan yer Gediz ile Büyük Menderes arasında kalan alanın iç kesiminde yer almaktadır. Bkz., Magie 2002: s. 5-6.

²² Lydia'nın doğu-batı yönünde uzanan oluk biçimli iki vadisinden ilki olan Gediz Ovası, Eskiçağ'da çeşitli adlarla anılıyordu. Herodotos'un "uçsuz bucaksız ve çıplak ova" olarak tanımladığı düzlüğün Sardeis kenti önündeki bölümüne Sardeis Ovası denmekteydi. Bkz., Hdt. I. 80 (= "İki ordu Sardes kentinin önünde uzanan o uçsuz bucaksız ve çıplak ovada karşılaştı. Hyllos ırmağı ve başka ırmaklar akar burada, hepsi de içlerinde en büyüğü olan ve Kutsal Ana'ya adanmış bulunan Dindymon Dağı'nda çıkan ve Phokaia yörelerinde denize dökülen Hermos ırmağına karışırlar."). Strabon burada ayrıca Hermos ve Kyros ovalarının bulunduğuna değinmekle birlikte, bunların yerleri tam anlamıyla açık değildir. Bkz., Str. XIII.4.5 (= "Kentin alt tarafında, birbirine bitişik ve ovaların en iyileri olan Sardeis, Kyros, Hermos ve Kaistros ovaları bulunur."). Daha doğuda, içinden Kogamis'in aktığı dar vadi (Alaşehir vadi oluşu) ile bunun kuzeydoğusunda ve Kula'nın güneydoğusundaki Kastollos Ovası (Kostolos) tarihte adı çok geçen düzlükler arasındaydı. Bkz., Sevin 2001: s. 180.

²³ Magie 2002: s. 6, dn. 9; Ayrıca daha genel bilgi için bkz., Hüseyin Üreten, "Kaystros (Küçük Menderes) Havzası'nın Az Bilinen Kenti: Palaiapolis (Beydağ) ve Yakın Çevresi", *History Studies*, 9, 1 (2017), s. 158-160.

²⁴ Fakat onlar, bu limanlara refah getirmekle birlikte, sonunda onların çöküşünü de hazırlamışlardır. Yukarı yataklarında, hızlı akan bu ırmakların suları, sürekli olarak buralardaki toprağı aşağı taşımışlardır. Eskiçağ'da bile bunların alüvyon birikintileri, limanları denizden ayırmaya başlamıştı. Bkz., Magie 2002: s. 7, dn. 13.

²⁵ Bu yol, Pers Dönemi'nden çok önceleri de hem ticaret hem de yönetim amaçları için kullanılmıştı.

²⁶ Bunlardan ilki, Menderes masifi metamorfik kütleli etkili yer kabuğu hareketleriyle büyük bloklar halinde kırılarak parçalanmış, masifin orta kesiminde doğu-batı doğrultusunda meydana gelen çöküntü oluşu (graben) içinde Küçük Menderes ırmağı havzası şekillenmiştir. Kuzeyde Bozdağlar ve güneyde

Sardeis'in 6 km kuzeyinde, sonraları Koloe denen Gygaia (Marmara) Gölü de Lydia'nın en ünlü gölüdür. Tmolos Dağı'nın üzerinde adını Lydialılar'ın söylencesel atalarından Torrhebos ya da Torrebos'tan alan küçük Torrhebia (Ödemiş/Gölcük) Gölü yer alır. Bölgenin batı ucunda ise İzmir'in Torbalı ilçesinin 7 km güneyinde, Plinius'un²⁷ *Pegasaenum stagnum* dediği Pegaseion yani bugünkü Cellat Gölü adıyla bilinen bir başka küçük göl daha bulunmaktadır.²⁸

Lydia'nın dikkat çekici özelliği, yukarıda sözü edilen oluk biçimli uzun vadileri aralarında barındıran doğu-batı doğrultusunda uzanan dağ zincirleridir. Bölgenin kuzeyinde Mysia ile olan sınırı belirleyen Temnos (Demirci) Dağı yer alır. Güneyde doğu-batı doğrultusunda bölgenin en yüksek silsilesi olarak uzanan ve aynı zamanda Hermos ile Kaystros vadilerini birbirinden ayıran Tmolos (Bozdağlar) uzanır.²⁹ Mastousia (Tahtalı) Dağı, Tmolos silsilesinin batı uçtaki başlangıcıdır. Lydia ile Phokaia (Foça) arasındaki sınırı belirleyen kütle ise Sardene (Dumanlı) Dağı adını taşır. Kuzeybatı uçta, Pergamon yöresindeki (περι Πέργαμον) kayalık ve çıplak (τραχύ και λυπρόν) Aspordenon Dağı (Ἀσπóρδηνον ορος)³⁰ yükselmektedir. Daha güneyde, Kaystros ve Maiandros ovalarını ayıran yapı ve biçim açısından Tmoloslar'a benzeyen doğu uçta onunla birleşen doğu-batı doğrultulu bir başka silsile Messogis (Aydın) Dağları'dır. Söz konusu dağlar, Ionia Bölgesi içinde Thoraks (Gümüş) ve Mykale (Samsun) Dağı adıyla Samos (Sisam) Adası'na doğru uzanmaktadırlar.³¹

Doğu-batı doğrultusunda uzanan dağ zincirleri ve bereketli ırmak vadilerinden oluşan Lydia iklim açısından ise genel olarak bugünkü Ege Bölgesi gibi Akdeniz ikliminin etkisi altındaydı.³² Dolayısıyla doğal bitki örtüsünün ana çizgileri de bu iklim koşuluna bağlıydı. Bir başka deyişle, bölgede Akdeniz ikliminin hüküm sürdüğü özellikle Hermos ve Kaystros ovalarında bu iklime uymuş bitki örtüsü yaygındır. İç kesimlere gittikçe, deniz etkisinin azalması ve yüksekliğin artması nedeniyle step görünüşü egemen olmaya başlar. Hatta Strabon'un yazdığı üzere; Burada hiç ağaç yoktur; sadece, kalite olarak ünlü şarapların hiçbirinden aşağı olmayan Katakekaumene şarabının elde edildiği bağlar vardır. Toprağın yüzü küllerle kaplıdır, dağlık ve kayalık olan ülke sanki yangından olmuş gibi siyah renktedir.³³Yine bir başka antik yazar olan Plinius'un günümüze 27 kitabı ulaşan ve Türkçeye "*Doğa Tarihi*" olarak çevrilen yapıtında bildirdiği üzere, ormanların denize yakın dağlar üzerinde yoğunlaştığı Lydia dağlarında defne ve günlük ağacı yetişmektedir.³⁴

Aydın Dağları arasında meydana gelen tektonik çöküntü oluşuna yüksek yamaçlardan yönelen derelerin getirdikleri alüvyonların birikmesiyle bugünkü Küçük Menderes ovaları (Ödemiş, Tire, Torbalı) şekillenmiş ve dereler, ana akarsu olarak Küçük Menderes Irmağı'nda toplanmak suretiyle denize ulaşmıştır. Bkz., Semra Sütgibi, "Küçük Menderes Nehri Delta Ovası ve Degradasyon Etkileri", *Aegean Geographical Journal*, 18 (2009), s. 62.

²⁷ Plin., *nat. V. 115*.

²⁸ Bir sıtma kaynağı olan bu bataklık Cumhuriyet'in erken dönemlerinde kurutulmuştur. Bkz., Sevin 2001: s. 182.

²⁹ Antik kaynaklarda "Tymolos" ya da "Timolos" olarak da anılan Tmolos, Batı Anadolu'nun en yüksek dağlarından biridir (Plin., *nat. V.30, 110; Hdt., V.101; Hom., Il. II.864, XX.385; Str., XIII.4.5*).

³⁰ Bu dağın tepesinde Tanrılar Anası Asporene'ye ait bir tapınak vardır. Str. XIII.2.6.

³¹ Sevin 2001: s. 179.

³² "Ancak denize dik olarak inen dağlar ve aralarındaki oluk biçimli vadiler nedeniyle deniz etkisi içerilere değin sokulabilmektedir. Bu yüzden de denizden pek yüksek olmayan Hermos ve Kaystros vadilerinde oldukça ılıman bir iklim egemendir. Buna karşılık, günümüzde İçbatı Anadolu eşiği denen daha doğudaki iç kesimlerde karasal iklim özellikleri görülmeye başlar. Fazla yağış almayan bu bölgede özellikle yaz ayları çok kurak ve sıcak geçer." Bkz., Sevin 2001: s. 180.

³³ Str. XIII.4.11.

³⁴ Plin., *nat. XII. 57; XVI. 36*.

Geçmişten Günümüze Manisa

Bugünün tütün, pamuk ve patates tarlalarıyla eskiçağlarda ise uçsuz bucaksız otlaklarla örtülü olan Küçük Menderes'in içinden aktığı ova(lar)ı Roma'nın büyük ozanı Publius Ovidius Naso aynen şu sözlerle kaleme almıştır:³⁵ *"Kaystros akarken sesi kuğu kuşlarından fazla yansımaz. Her yandan saran bir orman sularını taşlar, gölgeleri bir örtü gibi güneşin alevlerine karşı onu korur ve hoş bir serinlik oluşturur. Nemli toprak parlak kırmızı çiçekler besler; orada sonsuz bir bahar vardır."*

Lydia Bölgesi, iklim ve bitki örtüsü ile birlikte doğal kaynaklar yönünden de oldukça zengin bir bölgeydi. Söz konusu zenginliklerin başında ise Tmolos'ta, Paktolos (Sart Çayı) Irmağı tarafından taşınan ve Kroisos ile seleflerine zenginlik getirdiği söylenen altın bulunuyordu.³⁶ Sipylos (Manisa) Dağı'nda da, Pelops'un efsanevi soyunun zenginlik kaynağı olarak ünlenmiş maden ocakları vardı.³⁷ Yukarı Kaystros'a doğru Messogis Dağları'nın kuzey etekleri, bir bronz alışımında kullanılan antimon³⁸ yanında özellikle eşsiz kaliteli zencefre³⁹ yataklarına sahipti.

Magie'nin de değindiği üzere, bölge taş ocakları açısından büyük ölçüde fakir olmasına rağmen Sardeis'in kuzeybatısında geniş Hermos Ovası'ndaki tepelik arazide mavimsi bir mermer bulunmakta ve çeşitli taş türleri de büyük olasılıkla Messogis'in güney eteğinden elde edilmiş görülmektedir.⁴⁰

Ayrıca bölgede maden işleme sanatı da gelişmiştir; nitekim bakır kap kacakların bakırcıların önemli bir lonca oluşturdukları Thyateira'da üretilmiş olduğu epigrafik kaynaklarda ortaya çıkmaktadır.⁴¹

Bununla beraber, Akdeniz ikliminin egemen olduğu Lydia'nın özellikle Hermos, Kaystros ve Hyllos ırmaklarının vadileri maden zenginliğinden daha çok tarımsal yönden oldukça zengindi. Örneğin Hermos ve kollarının havzası, özellikle meyve ve tahıl bakımından zengindi. Fakat her şeyden çok Lydia, içerilerde, Strabon'un da -ürünün kalitesi açısından ünlü şarapların hiçbirinden aşağı olmadığı şeklinde belirttiği gibi, Tmolos ve Messogis'in aşağı yamaçlarında, ağaçsız, volkanik Katakekaumene bölgesinde üretilen şaraplarından dolayı ünlüydü. Tarihçi ve asker Ksenophon da Pers İmparatorluğu'nun kurucusu Büyük Kyros'un yaşamını konu alan *"Kyros'un Eğitimi"* adlı eserinde Lydia'nın zenginliklerini İranlı bir askerın ağzından şu şekilde anlatmaktadır:⁴² *"Fakat yalnızca arpa, hayvan sürüleri ve hurma ağaçlarının bol olarak yetiştiği Syria için değil, aynı zamanda Lydia için de çarpışılacağını anladığımızda düş kırıklığımız ortadan kalktı. Çünkü Lydia'da şarap, incir ağaçları ve zeytinyağının çok bulunmasıyla birlikte, kıyıları deniz suyuyla yıkanır ve sularında şimdide değin kimsenin görmediği kadar şey taşınır."*

³⁵ Ov. met. V. 386.

³⁶ Magie 2002: s. 23 ve dn. 46 (= Herodotos (I.93; V.101; VI.125); Strabon (XIII.1.23, XIII.4.5, XIV.5.28), Plinius (nat. XXXIII.66) gibi antik yazarların ifadeleri, Eskiçağ'da işletilmiş görünen bir kuvars damarının Paktolos yakınında bulunmasıyla ve altın yıkamak için hizmet etmiş olabilecek bir kanalın kalıntılarının keşfi ile desteklenmektedir.)

³⁷ Str., XIV.5.28.

³⁸ Magie 2002: s. 26 ve dn. 47.

³⁹ Magie 2002: s. 26 ve dn. 48. Ayrıca bkz., Necla Arslan Sevin, "Antik Çağ ve Sonrasında Cıva - Zencefre Kullanımı ve Neikaia Kenti", *Arkeolojiye Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan*, İstanbul 2014, s. 363 - 375: Arslan Sevin'in burada söylediğine göre, Lesbos'lu doğa bilimci Theophrastos, Romalı mimar ve mühendis Vitruvius ile Romalı politikacı, yazar ve tarihçi Plinius, cıva ve zencefreden söz ederlerken en kaliteli minerallerin Ephesoslulara ait Kilbiani yöresinde bulunduğu dikkat çekerek olasılıkla Neikaia'ya dolaylı olarak değinmişlerdir.

⁴⁰ Magie 2002: s. 26, dn. 49.

⁴¹ IGR IV 1259.

⁴² Ksen., *Kyrop.* VI.2, 21.

Tmolos'ta ayrıca kestane, ceviz, elma gibi meyve ağaçlarının yanında, Lydialıların yaşam zevklerine düşkünlüklerinden dolayı kazandıkları üne uygun olarak, parfüm ve krem yapımında kullanılan safran da yetişmekteydi. Nitekim Lydia Krallığı döneminde Sardeis'in parfümleri ünlü idi ve üretilmiş olan bu krem ve parfümler sadece Anadolu sahilinde ve civar adalarda satılmakla kalmamış, aynı zamanda antik dünyanın her köşesine de ihraç edilmiştir.⁴³

Lydia'da hayvancılığın da önemli bir yeri vardı. Antikçağ'da uçsuz bucaksız otlaklarla kaplı olan ovalarda çok sayıda hayvan yetiştiriliyordu. Nitekim toprağın fazla verimli olmadığı Katakakaumene gibi yörelerde halk özellikle hayvancılığa yönelmiş, bu ise koyunyunünün ham madde olarak kullanıldığı endüstrinin gelişmesine neden olmuştu. İçeride en önemli ve belki de en eski dokuma üretimi merkezi Sardeis idi. Boyama işleminin kentte yapıldığına ilişkin gelenek kesinlikle gerçek dışı olmakla birlikte, yine de Sardeis'in eski günlerde endüstride bir lider olduğu bilinmektedir.⁴⁴ Lydia'da bu endüstrinin önemli bir rol oynadığı diğer kentler, bir "yün işçileri" loncasına sahip Philadelpheia (Alaşehir)⁴⁵ ile benzer bir "yün satıcıları" örgütünün bulunduğu Thyateira (Akhisar)⁴⁶ idi. Sardeis, keten ağlarıyla da ünlü idi. Özellikle dayanıklı balık ağları, Batı Anadolu eyaletlerinde süpürge otundan yapılmıştır.⁴⁷

Arkeolojik kazıların gösterdiği gibi, bölgede post ve deri endüstrisi de önem kazanmıştır. Nitekim dericiliğin ana üretim merkezi Lydia idi. Magie'nin de belirttiği üzere, Thyateira⁴⁸ ile Philadelpheia'da ve olasılıkla Attaleia'da (Selçikli Köyü - Akhisar) deri debbağları ile işçilerinin gelişmiş birlikleri vardı.⁴⁹

Buraya kadar anlatılanları toparladığımızda bugünkü Ege Bölgesi gibi Akdeniz ikliminin etkisi altındaki Lydia Bölgesi, bu iklime uygun olarak hem akarsu ağı hem de bereketli ovaları ile oldukça zengin bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Ve bölge bereketli topraklara sahip olmakla birlikte doğal kaynaklar yönünden de oldukça zengin bir bölge olarak tanımlanmaktadır.

Bu konuya son vermeden önce, bir gerçeği daha belirtmek isterim ki, gerçekten doğa, belki başka hiçbir yerde, belli başlı ulaşım yollarının yönlerini, genelde Batı Anadolu'da özelde ise Lydia Bölgesi'nde olduğundan daha kesin olarak kabul ettirmemiştir. Nitekim kaynak olarak kullandığımız Magie'nin de belirttiği gibi, Ege sahiline egemen olan siyasal yönetimin yeri, ister Hitit Dönemi'nde olduğu gibi Doğu Galatia'da Boğazköy'de olsun, ister Phryg egemenliği süresince Gordion'da olsun, isterse Pers yönetimi zamanında Susa'da olsun, denizden içerilere uzanan büyük yollar aynı hatları izlemiştir. Bu yollar Romalılar, Bizanslılar ve Türkler tarafından da kullanılmıştır.⁵⁰

⁴³ Plin., *nat. XIX.104.*

⁴⁴ Tekstil boya sanayii komşu Hypaipa kentinde de gelişmişti (Sevin 2001: s. 191). Plin., *nat. VII. 196.* Burada yün dokunmasında kullanılan iğlerin bulunuşu, daha sonraki İskenderiye anlatım biçimlerinde mitosun yer aldığı şekle göre, Kolophon'dan bir boyacının kızı olan Arakhne'nin oğlu Kloster'e bağlanmıştır. Bkz., Magie 2002: s.108, dn. 75.

⁴⁵ *CIG 3422 = IGR IV 1632*; Ayrıca bkz., Magie 2002: dn. 78.

⁴⁶ *CIG IV 1252*; Ayrıca bkz., Magie 2002: dn. 79. Gerçekten Thyateira, boyama yöntemlerinden dolayı özellikle önem kazanmış görünüyor. Çünkü onun boyacılar loncası açıkça çok gelişmiş idi, sanatçılardan biri olan "erguvan bezi satıcısı" Lydia adında bir kadın, Makedonya'ya giderken, Philippi'de, Aziz Paulos tarafından paganizmden döndürülmüştür (Magie 2002: s. 30, dn. 80).

⁴⁷ Plin., *nat. XIX. 15.*

⁴⁸ *CIG 3499 = IGR IV 1216.*

⁴⁹ Magie 2002: s.33, dn. 92.

⁵⁰ Magie 2002: 13.

Geçmişten Günümüze Manisa

Magie'nin duruma dair değerlendirmeleri şu cümlelerle dile getirilmektedir:⁵¹
“(...) Ege ve Doğu arasındaki bu geleneksel ulaşım yolları, Hermos (Gediz) ile Maiandros (B. Menderes)'a ve bu nehirlerin kaynaklarındaki dağlar üzerinden merkezi platoya, oradan da Fırat'a ve ötesine uzanmışlardır. Bunlardan Hermos (Gediz) Vadisi'ni izleyeni, Perslerin “Kral Yolu” idi; bu yol, Pers Dönemi'nden çok önceleri de, hem ticaret hem de yönetim amaçları için kullanılmıştı. Sırasıyla Smyrna ve Ephesos'dan çıkan iki kol, eski Sardis kentine kadar uzanmıştır; bunların ilki Sipylos Dağı'nın güneyindeki alçak bir geçit üzerinden, ikincisi ise Tmolos silsilesinin batı ucuna yakın ve bir Hitit anıtının bu yolun gidiş yönünü hala göstermekte olduğu bir dar geçitten, kente doğru yönelir. Sardis'in doğusunda birleşmiş olan yol Kogamis (Alaşehir Suyu)'e kavuştuktan sonra Hermos (Gediz)'u izlemiştir; daha sonra, nehri terkederek “Yanmış Ülke”den geçmiş ve böylece modern karayolundan uzaklaşmadan, dağlardan aşarak Phrygia'ya varmıştır. (...)”

Bu değerlendirmeler ışığında, şunu rahatlıkla belirtebilirim ki, orta ve güney Anadolu'dan gelip Ege kıyılarına ulaşan tarihi yolların üzerinde yer alan Lydia'nın gerçekten de Batı Anadolu içinde apayrı bir yeri olmalı. Öyle sanıyoruz ki, Ege ve Doğu arasındaki geleneksel ulaşım yolları üzerinde yer alan Lydia'da ticaret de çok önemli. Bu hususta, herkesçe bilinmektedir ki, en önemli kanıt ticaret hayatına yepyeni bir düzen getiren ve modern ekonominin temellerini atan insanların Lydialılar olmasıdır. Hatta değiş tokuş sistemine karşılık ilk kez parayı bulanlar ve ilk dükkân sahibi olanlar da yine onlardır.

Sonuç olarak klasik Lydia Bölgesi'nin bereketli topraklara sahip olmakla birlikte doğal kaynakları yönünden de oldukça zengin olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda anlatılanların ışığında şunu da unutmamak gerek, söz konusu zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarının işletilmesi, içerilerden denize ulaşan ana yollara bağlı kalmıştır. Çünkü bölgenin üretim merkezleri bu yollar boyunca yer almıştır. Özetle bu yollar üzerinde kurulan kentler, aşağıda daha ayrıntılı anlatılacağı üzere, sadece endüstri merkezleri değil, aynı zamanda hem doğal ürünlerin hem de üretim mallarının antik dünyanın her yanına ihraç edildiği kentler olmuşlardır. Açıkça anlaşılacağı üzere de bu kentler, gelişimlerini ve ileri düzeydeki refahlarını, bölgede büyük ölçüde işlek ticareti yürütün ve yollar boyunca bir dizi yerleşmeler kurmuş olan Hellenlerin ticari becerikliliğine borçludurlar. Ve bu kentlerin tarihi önemi de aşağıdaki bölümün konusunu oluşturmaktadır.

Klasik Lydia Bölgesi ile ilgili coğrafya bilimi çerçevesinde aktardığımız iklim, bitki örtüsü, sular, endüstriyel kaynaklar ve ekonomik durum ile yol ağlarına ilişkin bu genel açıklamalardan sonra şimdi araştırmamızın asıl konusunu oluşturan Lydia Bölgesi kent ve kentleşme olgusunu ele alabiliriz.

Bu arada hemen belirtmek isterim ki, bir bölgenin kent ve kentleşme olgusundan söz edebilmek için coğrafi özellikler dışında o topraklar üzerinde yaşayan bölge insanının geçmişinin yani tarihinin de mutlak surette dikkate alınması gerekmektedir. Şüphesiz Lydia tarihi de en az Lydia coğrafyası kadar bölgedeki kent ve kentleşme olgusuna kazandırdığı avantaj ya da dezavantajlarla paralel bir değişkenliğe katkı sağlamaktadır.

Bu açıklamayı yaptıktan sonra, şimdi klasik Lydia bölgesinin Hellen Kolonizasyon Dönemi'nden (İ.Ö. 750) başlayarak Roma Cumhuriyet Dönemi egemenliğine (İ.Ö. 133) kadar olan tarihi sürecini bir başka deyişle yaklaşık 600 yıllık tarihini ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışalım.

⁵¹ Magie 2002: 13.

Hellen Kolonizasyon Dönemi'nden Roma Cumhuriyet Dönemi Egemenliğine Kadar Lydia Tarihi

Çalışmamızın "Giriş" bölümünde de değinildiği üzere, bu yazımızın amacı Anadolu'nun iç batısında yer alan klasik Lydia Bölgesi'nde kent kurmanın örneğini veren Hellenistik Dönem krallarının ele alındığını araştıran daha kapsamlı bir araştırmanın konularından sadece birini kaleme almaktır. Bir başka deyişle, bu çalışmanın amacı Hellenistik Dönem Lydia Bölgesi'ndeki kent tarihi ve kentleşme çalışmalarında Pergamon krallarının katkılarını kaleme almaktır.

Şimdi bu amacın izinden giderek biz bu bölümde zamansal açıdan bölgenin kentleşmesinde çok büyük rol oynayan Hellen Kolonizasyon Dönemi'nden (İ.Ö. 750-550) başlayarak bir vasiyetname ile Roma Cumhuriyeti'ne bırakıldığı (İ.Ö. 133) döneme kadar olan klasik Lydia tarihini ana hatlarıyla gözden geçireceğiz.

Tarihini incelemeye çalıştığımız bölge hakkında şimdiye kadar pek çok araştırma ve inceleme yapılmıştır. Bu nedenle biz amacımız çerçevesinde burada konuya kent ve kentleşme tarihi açısından bakarak bölgede gerçek anlamda kent kurma örneğini veren Hellenistik Dönem krallıklarını özellikle de Pergamon Krallığını ele alacağız.⁵² Nitekim bölgede Sardeis ile birkaç kent istisna kırsal alanlardaki eskinin boy, oymak, aşiret düzenini bozan gerçek anlamda kentlerin ortaya çıkışı, aşağıda ele alınacağı üzere, bu yeni dönemin -özellikle de Büyük İskender sonrası dönemin- sonunda olmuştur.

Öncelikli olarak yukarıda sunduğumuz Anadolu'nun kentleşme tarihine ilişkin Veli Sevin'in yazdığı metin içeriğinden de anlaşıldığı üzere, Anadolu'da ilk yerleşme yerleri günümüzden 10.000 yıl kadar önceye değin uzanmakla birlikte, yarımada üzerindeki kent olarak nitelendirilebilecek ilk iskân alanları İ.Ö. 3. binyılın sonları ve 2. binyılın başlarında belirmeye başlamıştır.⁵³ Hitit İmparatorluk Çağı'nda nüfusun daha büyük yerleşme yerlerine toplanmasıyla da kentsel kuruluşların sayısı giderek artmaya başlamıştır.

Büyük olasılıkla Anadolu ile benzer süreci yaşayan Lydia'nın da henüz yeterince arkeolojik kazı yapılmamakla birlikte tarih öncesi çağlardan itibaren iskân bölgesi olduğu, Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik ve Tunç çağlarına ait buluntularla kanıtlanmış durumdadır. Örneğin Aşağı Gediz Ovası'nda Thyateira'da gerçekleştirilen 2012 yılı kazı çalışmalarında, Akhisar Hastane Höyüğü'nde bulunan Son Tunç Çağı'na tarihlendirilen seramik parçaları dışında, Engin Akdeniz'in de belirtmiş olduğu üzere, höyüğün en erken tabakasının İlk Tunç Çağı olduğunu kanıtlayan seramik parçaları da bulunmuştur.⁵⁴ Söz konusu tablo bölgedeki başka höyüklerden⁵⁵ elde edilen başka

⁵² Lydia Bölgesi tarihine ilişkin günümüze kadar ulaşan gerek tarihi gerekse farklı edebi türleri içeren büyük ölçüde Hellen ve bazı Roma yazarları ve eserleri ile birlikte mevcut modern literatür konusunda bkz., Demir 2014.

⁵³ Christopher H. Roosevelt, *Lydian and Persian Period Settlement in Lydia*, Unpublished PhD Thesis, New York 2013, s. 95, 97, 98-105.

⁵⁴ Prehistorik Devir'de Akhisar ve çevresi konusunda da ayrıca bkz., <http://thyateirakazisi.com/thyateira-kazilari-2> (Erişim Tarihi: 08.08.2017).

⁵⁵ Manisa ili Turgutlu ilçesine bağlı Urganlı Kasabası'nın 3,5 km kuzeyinde yer alan Asartepe (Urganlı ya da Hisar Tepe) Höyüğü yüzeyinde bol miktarda bulunan İ.Ö. 2. binyıla ait gri, devetüyü ve kırmızı monokrom seramik parçaları, yöredeki geçmişin en azından İ.Ö. 2. binyılın başlarına kadar uzandığına işaret etmektedir. Bkz., Recep Meriç, "1988 Yılı İzmir, Manisa İlleri Arkeolojik Yüzey Araştırması", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1990, s. 361-366. Ancak bölgede gerçekleştirilen çalışmalar sırasında Akdeniz'e göre höyüğün erken dönem tabakaları geç dönem tabakaları altında kalmış, dolayısıyla yüzeyde az miktarda da olsa İlk Tunç Çağı'na ait seramik parçaları da bulunmuştur. Bkz., Engin Akdeniz, *Tarih Öncesinden İlk Demir Çağı'na Manisa*, Manisa 2011, s. 29vd.

Geçmişten Günümüze Manisa

buluntularla da doğrulanmakta ve buluntular bilgilerimizi aydınlatarak zenginleştirmektedir.

İ.Ö. 1200 yıllarında bölge birçok karışıklıklara ve sıkıntılara sahne oldu. Sonuçta, İ.Ö. 2. binyılın büyük devleti yüzlerce yıllık Hitit Devleti yıkıldı ve tam da bu yıllarda hemen ardından ardı arkası kesilmeyen göçler başladı.⁵⁶ Göçlerin meydana getirdiği karmaşıklık yarımada olduğu gibi bölgede de kentleşme ve kentleşme sürecine geçici olarak bir son verdi. Özetle 13. yüzyılın sonu ve 12. yüzyılın başlarında olmak üzere iki aşamada cereyan etmiş olan büyük bir kavimler hareketi sonunda bölgede yepyeni bir düzen kurulmaya başladı. Lydia Bölgesi'nin etnik yapısını hemen hemen tümüyle değiştiren ve İ.Ö. 1. binyılı kapsayan bu yeni dönemde,⁵⁷ bölgenin kırsal alanlarında ve köylerinde yaşayan özellikle Balkanlardan gelmeye başlayan Thrak kökenli birçok göçmen tarafından paylaşılmıştı. Nitekim bu bölgede eskinin boy, oymak, aşiret düzenini bozan gerçek anlamda kentlerin ortaya çıkışı Lydia Devleti'nin başkentliğini de yapmış olan Sardeis gibi birkaç istisna dışında,⁵⁸ çok daha sonraki yüzyılların ürünüdür.

Lydia Krallığı olarak tanımlanan dönem ise İ.Ö. 1185 – 546 yılları arasında Sardeis merkezli olarak kurulmuştur. Antik kaynaklar dikkate alındığında krallık döneminde üç hanedanlığın yönetimde bulunduğu görülmektedir; sırasıyla Atyades, Herakleidai ve Mermnadai.⁵⁹ İlk iki sülale İ.Ö. 2. binyılın ikinci yarısında hüküm sürmüş olup bu dönem ve kralları hakkında fazla bilgimiz yoktur; fakat dilbilim çalışmaları sayesinde Lydialıların kökeninin Anadolu'nun Tunç Çağı'na kadar gittiği anlaşılmaktadır.

⁵⁶ Anadolu'da, Demir Çağı'yla (İ.Ö. 1200 – 330) birlikte ortaya çıkan yeni siyasal tabloda Geç Hitit Kent Devletleri, Urartular, Phrygler, Lydialılar ve Lykialılar'ı görmekteyiz. Bu dönemde Anadolu yarımadası, çeşitli topluluklara ait büyüklü küçüklü beyliklerin yönetimi altındaydı. Güneydoğu Anadolu, Doğu Akdeniz ve kısmen İç Anadolu bölgelerinde olmak üzere Geç Hititler, Doğu Anadolu'da Hurrilerin devamı olan Urartular, Orta Anadolu'da Phrygler, Batı Anadolu'da Lydialılar, Güneybatı Anadolu'da Lykialılar ve Ege'de İonialılar yüksek uygarlıklar kurmuşlardır. Bu topluluklar, Mısırlılar, Fenikeliler ve Babilliler ile birlikte daha sonraki Hellen uygarlığı üzerinde büyük ölçüde etki yaparak, bugünkü dünya kültürünün oluşmasında önemli katkılarda bulunmuşlardır. Söz konusu göç ve göçler sonrası Önasya'nın siyasi durumu için bkz., Ekrem Memiş, Cemil Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Bursa 2014, s.107-120.

⁵⁷ İ.Ö. 1200 yıllarından sonra bu bölgede ortaya çıkan Herakleidai soylu klanları zayıf bir krallık sistemi kurmuşlardı. Demir Çağı başlarında Hitit İmparatorluğu'nun dağılmasından ve Orta-Batı Anadolu'daki denetim güçlerinin ortadan kalkmasından sonra, bölge durağan bir evreye girmişti. Lydialı klanlar Tmolos ile kuzeyde yer alan Gygaia Gölü arasında kalan düzlükte ve Hermos Nehri boyunca ona bağlanan ovalık alanlarda, suyun bol olduğu yerlerde, çoğu kez aralarındaki uzaklık 1,5 km'den az olmak üzere, bugün olduğu gibi, yoğun bir biçimde dağılmış olan köylerde ve daha küçük kırsal konut gruplarında yaşıyorlardı. Nitekim Herakleidai Lydia'sı farklı kültürel kimlikleri, karmaşık adetleri ve farklı dinsel inançları olan, dağınık kırsal yerleşmelerde oturan klanlardan oluşmaktaydı. Bkz., Aktüre 2003: s. 172; 174.

⁵⁸ Herakleidai Lydia'sında dağınık kırsal yerleşmelerden oluşan mekânsal bir yapıya sahipti. Sardeis bu mekânsal yapıda tek kentsel yerleşme olarak karşımıza çıkmaktadır. J.M. Balcer, *Sparda by the Bitter Sea, Imperial Interaction in Western Anatolia*, Chicago 1984, s. 36-37.

⁵⁹ Herakleidai Hanedanlığı hükümdarlık listesiyle ilgili tek detaylı bilgiyi Herodotos (I.7.2-4) vermektedir. Ayrıca bkz., Lydia Herakleidai Hanedanlığı için Demir 2014: s. 117-153; Gyges'in Sadyattes'i tahttan indirme hikayesi için Demir 2014: s. 155-184 ve Kroisos öncesi Mermnadai hükümdarları için Demir 2014: s. 185-230; son hükümdar Kroisos için ise Demir 2014: s. 231-280.

Ege Dünyası'nda⁶⁰ Hellen Kolonizasyon Dönemi⁶¹ yaşanırken mitlerin ve antik kaynakların ifadeleri uyarınca, daha sonra "Lydia" olarak adlandırılacak olan Maionia topraklarında da Mermnadai Hanedanlığı Dönemi yaşanmaktadır. Nitekim kabaca İ.Ö. 700-500 yılları arasındaki bu dönem Lydia'nın en iyi bilinen ve en güçlü olduğu dönem olmuştur. Hatta Lydia adı da bu hanedanın ilk kralı olan Gyges'ten itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Gyges⁶² ve onu izleyen Ardys⁶³, Sadyattes, Alyattes⁶⁴ ve Kroisos⁶⁵ dönemlerinde Lydia Devleti, Önyasya dünyasının saygın krallıkları arasında yer aldı. Mermnadai Hanedanlığı, Batı dünyası ile sıkı bir ilişki içindeydi. Bunun sonucunda da Lydia özellikle İ.Ö. 6. yüzyılda Hellenleşmeye başlamıştı. Bu etki İ.Ö. 5. yüzyıldan sonra iyiden iyiye fazlalaşmıştı. Hatta İ.Ö. 4. yüzyıla doğru gelindiğinde, bölgede yerli Lydce'nin yerini büyük oranda Hellen dili almıştı.⁶⁶

Kimmer akınlarıyla zaman zaman sıkıntılı günler yaşayan Lydia Krallığı'na Persler, İ.Ö. 547/546 yılında başkent Sardeis'i ele geçirerek son vermişlerdir. Böylece, son Lydia kralı Kroisos'un Kyros'a yenilmesiyle bölge, Büyük İskender'in eline geçeceği 334 yılına kadar yaklaşık 200 yıl sürecek bir Pers egemenliğine girmiştir.⁶⁷

Daha sonra Büyük İskender'in İ.Ö. 334 baharında Anadolu'ya geçmesi sonucu Lydia'da bu kez Makedonya egemenliği hüküm sürmüştür.⁶⁸ Büyük İskender'in İ.Ö. 13

⁶⁰ Ege Dünyası denilince, kabaca Ege Denizi'ne kıyısı olan bölgeleri kapsayan coğrafi alan anlaşılmalıdır. Dolayısıyla Hellas, Makedonia, Thrakia ve Batı Anadolu, Ege Dünyası'nın kapsamı içindedir. Ege Denizi'nin sınırlarını da bu ülkeler belirlemektedir: Kuzeyde Makedonia ve Thrakia, batıda Hellas, doğuda Batı Anadolu kıyıları, güneyde ise Girit Adası. Bkz., Tekin 2008: 30.

⁶¹ Her ne kadar ilk deniz aşırı iskân faaliyetleri bir kolonizasyon hareketi olarak kabul edilebilirse de gerçek kolonizasyon, Eskiçağ literatürüne "*Büyük Kolonizasyon Dönemi*" olarak geçen; Ege, Marmara, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında çok sayıda koloninin kurulduğu, İ.Ö. 750-550 yılları arasına ilişkin 200 yıllık bir süreçtir. Bkz., Tekin 2008: s. 65-73. Bu 200 yıllık süre içinde Ege'deki bazı kentler tarafından kurulan ve yerleri saptanabilen kolonilerin sayısı, Kuzey Ege'de 24, Marmara Denizi kıyılarında 17, Karadeniz kıyılarında 24, Güney Anadolu kıyılarında 11, Güney İtalya ve Sicilya'da 40, Güney Fransa kıyılarında 9, Güney Akdeniz'de Libya kıyılarında 3 ve Nil Deltası'nda 2 olmak üzere, toplam 143'tür. Hellen Kolonizasyon Dönemi hakkında bilgi için ayrıca bkz., Aktüre 2003: s. 210vd.

⁶² Gyges'in Sadyattes'i tahtından indirmesiyle ilgili en erken kaynak, İ.Ö. 1. yüzyılda yaşayan Damaskoslu tarihçi Mısır Kraliçesi Kleopatra'nın sarayında öğretmenlik yapan, daha sonra Iudaea kralı I. Herodes'in danışmanı ve tarihçisi olan Nikolaos'un evren tarihiyle ilgili VI. kitabında geçmektedir. Bu kaynak, günümüze Konstantinos Porphyrogenetos tarafından İ.S. 10. yüzyılda yazılan bir özetten ulaşmıştır. Nikolaos ise muhtemelen Lydia'nın yerli tarihçisi Ksanthos'un dört kitaptan oluşan *Lydiaka* adlı eserinden alıntı yapmıştır. Kaynak ve değerlendirme için bkz., Demir 2014: s. 155-168. Gyges dönemi için bkz., Demir 2014: s. 185-207.

⁶³ Ardys dönemi için bkz., Demir 2014: s. 207-212.

⁶⁴ Sadyattes ve Alyattes dönemleri için bkz., Demir 2014: 212-229.

⁶⁵ Alyattes'in ölümünden sonra tahta çıktığında Kroisos 35 yaşındaydı (Hdt., I.26.1). Babası hayattayken yöneticilik görevine başlamış ve bu alanda tecrübe kazanmıştı. Kroisos, zenginlikleriyle tüm antik dünyanın en popüler kişilerinden biri durumuna gelmiştir. Nitekim hemen tüm antikçağ yazarları onun ünü ve akıl almaz varıllığından söz etmiştir. Son hükümdar Kroisos ve dönemi (İ.Ö. yak. 560-547) için bkz., Demir 2014: 231-280.

⁶⁶ Sevin 2001: s. 176.

⁶⁷ Perslere karşı Hellenlerden destek arayışı içine girmesi, Perslere karşı savaşın başlamasının sebepleri ve Perslere karşı yapılan savaşlar ile Sardeis'in düşmesi konularında bkz., Demir 2014: s. 244-280. İ.Ö. 6. yüzyıl süresince Lydia kralları güçlerini artırdıklarından, komşu kentler, özellikle Ionia kentleri bu kralların egemenliği altına girmişlerdir. Persler Batı Anadolu'nun egemeni olarak Lydialıların yerine geçtiklerinde, bu kentler onlara bağlanmışlardır. Pers egemenliği konusunda bkz., David Magie, *Anadolu'da Romalılar 3: Batı Anadolu Kent Devletleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 5.

⁶⁸ "*Granikos (Biga Çayı) Savaşı'nda Persleri kesin bir yenilgiye uğratan İskender aynı yıl (İ.Ö. 334) güneye inerek Sardeis'e doğru yürüyüşe geçti. Kente yaklaştığında Lydia satrabı Mithrines ve beraberinde bulunan, kent inleri gelenleri İskender'i karşıladılar ve kentin teslim olacağını bildirdiler. İskender, Sardeisliler ve diğer Lydialıların eski Lydia geleneklerine göre yaşamalarına izin verdi ve onları serbest bıraktı. Mithrines de bundan böyle İskender'in tarafında yer aldı. Sardeis'te bir Zeus tapınağı inşası için emir verdi. Kalenin*

Geçmişten Günümüze Manisa

Haziran 323'te Babylon'da (Babil) ölümünden sonra, generalleri arasında imparatorluğun başına kimin geçeceği sorun oldu. Kısa süren bir belirsizlikten sonra sırasıyla önce Antigonos'un,⁶⁹ İ.Ö. 301 yılında Phrygia'nın batısında Ipsos'ta yapılan savaştan sonra Lysimakhos'un,⁷⁰ İ.Ö. 281 tarihinde de Smyrna'nın kuzeyinde Hermos Vadisi'ndeki Korupedion'da yapılan savaş sonucunda da I. Seleukos'un yönetimini tanıdı.⁷¹

Bölge İ.Ö. 228'de I. Attalos yönetimindeki Pergamon Krallığı'nın etkisi altına girdi. İ.Ö. 190 yılında Romalılar ile Seleukos kralı III. Antiokhos'un Sipylos Dağı yamacında yaptıkları Magnesia Savaşı'ndan sonra, galip taraf olan Romalılarca, İ.Ö. 188 yılında yapılan Apameia Barışı'nın hükümleri gereğince, kendilerine yardım eden Pergamon Krallığı'na (II. Eumenes) bırakıldı.⁷² III. Attalos'un ölümünden sonra krallığını Roma'ya vasiyet etmesi üzerine,⁷³ Lydia Bölgesi de diğer Pergamon toprakları ile birlikte Roma Cumhuriyeti'nin eline geçti ve yeni kurulan Asia Eyaleti'ne (*Provincia Asia*) bağlandı. Ancak III. Attalos'un ölümünden sonra Romalılara vasiyet ettiği bölge, altmış yılı aşkın bir süre pespaye valiler ve açgözlü vergi toplayıcılarının (*publicani*) elinde bunaltıcı bir cendereye sokulmuştur. Tüm bu olanlara karşın Romalıların devraldığı miras gerçekten de zengin bir miras idi. Çünkü hem doğal zenginliklerin hem de gelişmiş önemli endüstrilerin varlığı bölgeyi Roma İmparatorluğu'na o zamana değin katılmış eyaletler içindeki en değerli eyaletin önemli bir parçası yapmıştır.⁷⁴

Özetlemek gerekirse, henüz yeterince arkeolojik kazı yapılmamış olmakla birlikte tarih öncesi çağlardan itibaren iskân bölgesi olduğu kanıtlanan Lydia Bölgesi, Hellen Kolonizasyon Dönemi'ne kadar, özellikle İ.Ö. 2. binyılın ortalarında, Madduwattas ve Mopsos gibi birçok yöresel prens ya da bey tarafından yönetilmiştir. Yazılı kaynaklardan öğrenildiğine göre, Lydia Krallığı olarak tanımlanan dönem ise İ.Ö. 1185 – 546 yılları arasında Sardeis merkezli olarak kurulmuştur. Son Lydia kralı Kroisos'un Kyros'a yenilmesiyle de bölge sırasıyla Persler, Büyük İskender, İskender'in ölümünden sonra Diadokhlar arasındaki mücadele sırasında (İ.Ö. 323-281) Büyük İskender'in generallerinden önce Antigonos daha sonra Lysimakhos tarafından yönetilmiştir. İ.Ö. 281 yılındaki Korupedion Savaşı sonunda Lysimakhos sülalesi tarihe karışınca ise Seleukos hâkimiyeti başlamıştır. Daha sonra Seleukoslar idaresinin hemen başlarında Anadolu'da ulusal krallıkların kurulmaya başlaması sonucu bu krallıklardan birisi ve belki de en önemlisi olan Pergamon Krallığı'nın hâkimiyeti söz konusu olmuştur. Ancak, İ.Ö. 133'te son Pergamon kralı III. Attalos'un

yönetimini subayı Pausanias'a verdikten sonra Nikias'ı vergi kontrolörü, Asandros'u da Lydia satrabı olarak atadı. İskender, Pers dönemindeki yerel yönetim mekanizmasını bozmadı; sadece idarecilerini değiştirdi. Özellikle mali ve askeri yetkiler Yunanların ve Makedonların kontrolüne verildi." Bkz., Tekin 2008: s. 122.

⁶⁹ İskender sonrası Batı Anadolu kentlerinin genel durumu konusunda bkz., Magie 2003: s. 27-38.

⁷⁰ Ipsos'ta kazanılan zaferle Lysimakhos Batı Anadolu'nun egemenliğini elde etmişse de yönetimi tartışmalı kalmıştır. Lysimakhos'un egemenliği (İ.Ö. 301-281) için bkz., David Magie, *Anadolu'da Romalılar 4: M.Ö. III. ve II. Yüzyıllarda Batı Anadolu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 3-12.

⁷¹ Lysimakhos, Antigonos'u yenmesinden 20 yıl sonra, bu kez eski müttefiki Seleukos tarafından aynı şekilde devrilmiş, daha çok özgürlük ümit eden kentler de kral değişikliğini hoş karşılamışlardır. Seleukos egemenliği için bkz., Magie 2007: s. 11-12.

⁷² İ.Ö. 188'de Apameia'da (Dinar) toplanan konferansta, Roma komisyon üyeleri Senatus'tan alınan genel buyruklara göre hareket ederek, Batı Anadolu Hellen devletlerinin geleceği için gerekli düzenlemeleri yapmışlardır. Apameia'da yapılan düzenlemeler için bkz., Polyb., *XXI. 24.6vd.* = Liv., *XXXVII.55.5vd.*, ve *XXI.46 (48). 2vd.*, Diod., *XXIX.11* ve App., *Syr. 44'*teki daha kısa ve doğru olmayan anlatımlar.

⁷³ Attalos'un Vasiyeti konusunda bkz., David Magie, *Anadolu'da Romalılar 1: Attalos'un Vasiyeti*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001.

⁷⁴ Bu konu Cicero'nun Pergamon topraklarını kastettiği ve Roma halkına verdiği bir söylevde de açıkça belirtilmiştir. Bkz., Cic. *de Imp. Cn. Pomp. 14.*

ölümünden sonra Lydia Bölgesi bir vasiyetname ile ülkesi gibi, yaşamı boyunca uydu olduğu Roma Cumhuriyeti'ne bırakılmıştır. III. Attalos'un vasiyeti, genelde Anadolu özelde ise Lydia açısından değerlendirildiğinde şu sonuca ulaşmak mümkün olmaktadır: Attalos halkı için yapabileceğinin en iyisini yapmıştı. Onları bu vasiyetiyle karışıklıktan ve kaostan, hatta belki Anadolu'da kalmış güçlerden birinin saldırısından korumuştur.⁷⁵ Fakat vasiyeti Lydia'yı Roma'nın Asia Eyaleti'nin toprağı durumuna düşürmüş ve -çok daha kötüsü olarak- vatandaşlarını sonunda Roma vergi toplayıcısının boyunduruğına sokmuştur.

Lydia Bölgesi'nin Hellen Kolonizasyon Dönemi'nden Roma Cumhuriyet Dönemi egemenliğine kadar olan tarihini ana hatlarıyla gözler önüne serdikten sonra, şimdi de bölgedeki Hellenistik Dönem kent tarihi ve kentleşme çalışmalarına ve Pergamon krallarının katkılarına temas etmeye çalışalım.

Lydia'nın Kentleşmesi ve Pergamon Krallarının Katkısı

Görüldüğü gibi, Lydia Bölgesi insanı tarihsel süreç içerisinde Neolitik Dönem'de toplayıcı hayat tarzından toprağı işlemeyi öğrenerek kendisini bulunduğu coğrafyaya uygun olarak geliştirmiş, uzmanlaşmış ve iş bölümüne yönelik olarak yine bulunduğu ortama uyum sağlamıştır. Sürecin ilerlemesi ile de bu geçen süreçte çevresel faktörleri yerleşim alanlarının uygunluğına paralel düzenlemiş ve ilk yerleşik hayata geçmiştir. Böylece, bu dönemde meydana gelen ilk kentsel hareketler tarihsel sürecin ilerlemesiyle beraber İ.Ö. 3. binyılın sonları ile 2. binyılın başlarında kentleşme olgusunu ortaya çıkarmış ve ilk kentlerin doğmasına yol açmıştır.

Hitit İmparatorluk Çağı'nda nüfusun daha büyük yerleşme yerlerine toplanmasıyla da kentsel kuruluşların sayısı giderek artmaya başlamıştır. Bölge İ.Ö. 1200 yıllarında birçok karışıklıklara ve sıkıntılara sahne olmuş; özellikle de yüzlerce yıllık Hitit Devleti yıkılmış, böylece bölgede kentleşme ve kentleşme süreci geçici olarak durmuştur. Fakat İ.Ö. 1. binyılı kapsayan dönemde Lydia, tüm Batı Anadolu gibi, Thrak kökenli Balkan göçmenler tarafından paylaşılmış ve daha önce de değinildiği gibi, Büyük Hellen Kolonizasyon Dönemi ile beraber Sardeis gibi birkaç büyük kent, daha sonraki yüzyıllarda ise eskinin boy, oymak, aşiret düzenini bozan gerçek anlamda kentler ortaya çıkmıştır. Kısacası asıl kentleşme hareketleri Hellenistik Dönem ile başlamıştır.

Buraya kadar anlatılanları, şimdi bölge kent tarihi ve kentleşme süreci açısından değerlendirecek olursak, aşağıda da bahsedeceğimiz gibi, Hellenistik Dönem'de ortaya çıkan bölgedeki kentleşme olgusu ve yerleşmelerin mekânsal dağılımı, hem komşu bölgelerden farklı sahip olduğu arka plandaki coğrafi konumunun hem de değişken siyasal tarihinin bir yansımasıdır. Ya da bölge coğrafyası ve siyasal tarihi dikkate alındığında, bizim farklı yaşam biçimleri olarak tanımladığımız göçerlik, yerleşik kırsal düzen ve kentsel yaşam, bu çalışmada ele alınan Hellenistik Dönem boyunca Lydia Bölgesi'nde yaşayan insan toplulukları tarafından sınırları kesin olmayan, birbirine dönüşebilen ve iç içe geçmiş olgular olarak algılanmış olmalıdır. Tek bir cümle ile özetlemek gerekirse, bölgenin iç kesimindeki çoğu kent stratejik bir değeri olan yerlerde, olasılıkla bazen daha eski yerleşme yerleri üzerinde ya da ticari etkinliklerinin görünümü veya toprak verimliliğı gelecekte refah vaat ettiğinden dolayı, Hellenistik Dönem kralları tarafından kurulan kraliyet kuruluşları olarak karşımıza çıkmaktadırlar.⁷⁶

⁷⁵ Magie 2001: s. 69.

⁷⁶ Batı Anadolu'nun Ege sahilleri ile iç kesimleri arasında özellikle coğrafyaya bağlı olarak kentsel yaşam açısından belirgin bir fark söz konusuydu: İç kesim sahilin aksine Hellenizmin yayılmasından daha az etkilenmiştir. Bir başka deyişle, daha uzak bölgeler ile özellikle ülkenin eski bir kabile örgütünü koruyan

Geçmişten Günümüze Manisa

Bu gibi kentler kurmanın ilk örneğini İ.Ö. 336 ile 323 yılları arasında Makedonya kralı olan Büyük İskender (III. Aleksandros) vermişti. Bilindiği üzere Granikos Savaşı (İ.Ö. 334) ile Anadolu'nun kapısı İskender'e açılmış oldu. Granikos zaferinden sonra İskender, Hellespontos Phrygiası'nın başkenti Daskyleion'u herhangi bir karşı koyma ile karşılaşmadan ele geçirdi ve Pers satrabı Arsites'in yerine Kalas'ı atayarak halktan Perslere verdikleri verginin aynısını vermelerini istedi. Daha sonra İskender güneye inerek Sardeis'e doğru yürüyüşe geçti. Kente yaklaştığında Lydia satrabı Mithrines ve kentin ileri gelenleri İskender'i karşıladılar ve kentin teslim olacağını bildirdiler. İskender, Sardeisliler ve diğer Lydialıların eski Lydia geleneklerine göre yaşamalarına izin verdi ve onları serbest bıraktı. Kalenin yönetimini subayı Pausanias'a verdikten sonra Nikias'ı vergi kontrolörü, Asandros'u da Lydia satrabı olarak atadı. Böylece İskender, Pers dönemindeki yerel yönetim mekanizmasını bozmadı; sadece idarecilerini değiştirdi. Özellikle mali ve askeri yetkiler Hellenlerin ve Makedonların kontrolüne verildi.⁷⁷Anlaşılabileceği üzere, askeri ve sivil yönetimi birbirinden ayıran İskender bir de maliye örgütü kurmuştu. Devletin resmi dilinin de Attika lehçesi olması kararlaştırılmıştı.

Pers seferi sırasında İskender'in yaptığı en büyük işlerden biri de yeni kentler kurmasıdır. Bu kentlerin çoğu Dicle'nin doğusunda bulunuyordu. En önemlilerinin başında, hiç kuşkusuz, Mısır'daki *Alexandreia* (=Ἀλεξάνδρεια [İskenderiye=İskender'in kenti]) gelmektedir. Fakat onun kurdukları sadece Mısır'daki *Alexandreia*'yı değil, aynı zamanda Hindistan'a değin kurduğu geniş coğrafyadaki imparatorluğun her yanında bu isimdeki yerleri de içermiştir. Bu uygulamayı İskender'in ardıllarından hem Antigonos hem de Lysimakhos da izlemiştir:⁷⁸ Bunlardan birincisi, sadece daha sonra *Alexandreia Troas*⁷⁹ özgür kenti olacak topluluğu değil, aynı zamanda Anadolu'da kendi adıyla anılan, en azından başka üç yeri kurmuş görünüyor.

Bununla beraber asıl kurucular, Suriye (Seleukos) kralları I. Antiokhos Soter (İ.Ö. 281-261) ile II. Antiokhos Theos (İ.Ö. 261-246) olmuştur.⁸⁰ Elimizdeki veriler

ya da eski Anadolu'ya has âdete göre kırsal köy merkezlerinden oluşan bölümlere Hellenizmin ışığı Ege sahil çizgisinden ya da içerilere uzanan büyük yollardan uzaklığa göre azalma eğilimi göstermiştir. Nitekim iç kesimlerde yaşayan halkın çoğu Hellenlerden olsa bile bunların hiçbirinde gerçek bir Hellen geleneği ya da Hellas ile gerçek bir bağ yoktu. Bu nedenle bunlar, krallıklarının ayrılmaz bir parçasını oluşturdukları Hellenistik Dönem krallarına doğrudan bağlı kalmışlar, bazı kasabalar da yönetim ve ekonomi merkezleri olarak krallar tarafından gelişme anlamında teşvik edilmişlerdir. Daha sonra da oldukça geniş yerlerin çoğunda Hellenleşmeye doğru kesin bir eğilim görülmüş. Sahil kentleriyle ilişki kuran ve Hellen kökenli birçok kişiyi yerleşikleri arasında barındıran bu yerler, özellikle ana ticaret merkezleri yavaş yavaş Hellenik bir karakter almışlardır (Magie 2015: s. 1-2)

⁷⁷ İskender'in Doğu Seferi ve Anadolu'ya geçişi için bkz., Tekin 2008: s. 120-132.

⁷⁸ İskender sonrası kentlerin durumu ve özellikle Antigonos'un benimsemiş olduğu politika için bkz., Magie 2003: s. 27-34.

⁷⁹ Aleksandreia Troas (Eski İstanbul/Odunluk İskeleyi); Hellespontos (Çanakkale Boğazı) girişinde Sigeion (Yenişehir) Burnu ötesindeki sahilde yer almaktadır. İ.Ö. 310 yıllarına doğru Antigonos Monophthalmos'un "*Antigoneia*" adıyla kurduğu kent, aynı yöredeki Neandreia, Kebrene, Skepsis, Kolonai, Larisa, Khrysa ve Hamaksitos gibi kimi küçük kasabaların halklarının bir araya getirilip kaynaştırılması sonucu oluşturulmuştu. Böylelikle nüfusu artarak, yeni kurulmuş olmasına karşın, kısa sürede gerçek bir kent havasına büründü. Antigonos'un İ.Ö. 301 yılındaki Ipsos Savaşı'nı yitirip ölmesiyle, Asia hükümdarı Lysimakhos tarafından genişletilmiş olan kent, kuzey Ege ticaretini ele geçirmek isteyen için öylesine uygun bir yerde bulunuyordu ki, Lampsakos'u (Lapseki) ticari önem bakımından yavaş yavaş geçerek Hellen-Roma dünyasının büyük kentlerindin biri olmuştur. Bkz., Magie 2003: s. 59 ve s. 66, dn. 2; Sevin 2001: s. 67, 68.

⁸⁰ Mehmet Ali Kaya'nın "Suriye Krallığı'nın Büyük Menderes Havzası'ndaki Kolonileri" adlı makalesinde dediğine göre; "(...) Suriye Krallığı'na ait kolonilerin gerçekte beş Suriye kralı tarafından kurulmuş olduğu sanılmaktadır. Bu krallar, kronolojik sırayla, I. Seleukos Nikator, I. Antiokhos Soter, II. Antiokhos Theos, III. Antiokhos Megas ve IV. Antiokhos Epiphanes'tir. İlk iki kral diğerlerine göre daha fazla koloni kurmuştur.

incelendiğinde⁸¹ Suriye krallarınca Anadolu'nun batısında, Phrygia, Lydia, Karia, Pisidia gibi kıydan uzak iç kesimlerde kurulmuş olan kolonilerin⁸² önemli bir kısmı Büyük Maiandros Irmağı havzasını işgal etmiştir. Irmak boyunca ve bu ırmağın kolları üzerinde ya da yakınında toplam on bir koloni kurulmuştur. Bu kolonilerin yedisi adlarını Suriye krallarından ya da kraliyet ailesine mensup bireylerden almıştır. Bunların ikisi *Antiokheia*, diğerleri *Apameia*, *Nysa*, *Seleukeia*, *Laodikeia* ve *Stratonikeia* adlarını taşımaktadırlar. Suriye krallarınca kurulmuş, ancak adını kraliyet ailesi üyelerinden almayan dört koloni vardır. Bunlar, *Blauondos*, *Apollonia*, *Hierapolis* ve *Themisonion*'dur.

Mehmet Ali Kaya'nın da yazdığı gibi, Maiandros Irmağı Havzası'ndaki Suriye Krallığı'na ait kolonilerin gerçekte beş Suriye kralı tarafından kurulmuş olduğu sanılmaktadır. Bu krallar, kronolojik sırasıyla, I. Seleukos Nikator, I. Antiokhos Soter, II. Antiokhos Theos, III. Antiokhos Megas ve IV. Antiokhos Epiphanes'tir. Bu bağlamda ilk iki kral gerçekten de diğerlerine göre daha fazla koloni kurmuştur. Yine Kaya'nın aynı makalenin ilerleyen satırlarında yazdığı üzere, Phrygia Bölgesi'ndeki *Apameia*, Maiandros'un güneyinde, Lydia-Phrygia sınırında kurulmuş olan *Antiokheia*, Lydia-Karia sınırında bulunan *Nysa* ile bugünkü Aydın iline lokalize edilen *Seleukeia* ve Muğla ilinin Yatağan kasabasının batı yönündeki Eskihisar köyüne lokalize edilen *Stratonikeia* birincisi tarafından kurulmuştur. II. Antiokhos tarafından kurulmuş olanlar ise Phrygia'daki *Laodikeia* ile bugünkü Denizli ili Acıpayam ilçesine bağlı Karahöyük köyü ovasında lokalize edilen *Themisonion*'dur.⁸³

Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi bunlar -I. Antiokhos ve II. Antiokhos-var olan topluluklara sadece büyük ölçüde yerel otonomi izni vermekle kalmamışlar,

Ancak bu kralların her birinin ne kadar koloni kurduğu sorusunu kesin bir rakam vererek yanıtlamak olanağı yoktur. Tcherikover'e göre I. Seleukos, I. Antiokhos ve IV. Antiokhos toplam elliyedi koloni kurmuşlardır. Bu kolonilerin on dokuzu I. Seleukos, on altısı I. Antiokhos, on beşi IV. Antiokhos tarafından kurulmuştur. Geriye kalan yedi koloniyi de ilk iki kral kurmuştur. Ancak hangisinin ne kadar kurduğu belli değildir. (...) Bkz., Mehmet Ali Kaya, "Suriye Krallığı'nın Büyük Menderes Havzası'ndaki Koloniler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV (2000), s. 122 ve dn. 6-7. Magie'nin ise "Anadolu'da Romalılar 5: Batı Anadolu'nun İç Taraflarındaki Uyruk Toplulukları" adı ile çevrilen yapıtında değindiğine göre; "(...) Appianos'a göre I. Seleukos, 9 kenti Seleukias, 16 kenti Antiokheias, 5 kenti Laodikeias, 3 kenti Apameias ve 1 kenti de Stratonikeia olarak isimlendirilmiş; kurduğu 34 kente aile fertlerinin ismini vermiştir. I. Antiokhos'un kurduğu kentlere de aile fertlerinin ismini vermişti. (...)" Bkz., Magie 2003: s. 66 dn. 2. Şunu da unutmamak gerekir; Suriye krallarınca kurulmuş olan kolonilerden söz eden az sayıda eskiçağ yazarının aktarmış olduğu bilgiler de çoğunlukla ya yanlış ya da eksiktir. Nitekim Mehmet Ali Kaya'nın da belirtmiş olduğu üzere, Appianos'un listesinde sayılan kolonilerin tamamı I. Seleukos Nikator tarafından kurulmuş olmadığı gibi, tüm Suriye krallarınca kurulmuş olan kolonilerin toplam sayısı da belli değildir. Bkz., Kaya 2000: s. 121-122, dn. 5.

⁸¹ App., *Syr.* 57.

⁸² Appianos'un da içinde bulunduğu eskiçağ yazarlarının Hellenistik krallar ya da hükümdarlar tarafından kurulmuş olan bir yerleşim biriminin statüsünün ayrımını yapmada dikkatli olmadıkları, kurulan yerleşme "koloni" de olsa, ona "kent" demekte bir sakınca görmedikleri bilinmektedir. Bkz., Kaya 200: s. 121. Nitekim Aleksandros'un ardıllarının Hellenizm'i yaymakta kullandıkları etkin politiklardan biri de yeni yerleşimler kurma yoluyla şehirleşmedir. Bu yerleşimler başlangıçta çoğu kez "koloni" şeklinde kurulmuştur. Koloniler ise ilk etapta Makedon ordugâhları olarak karşımıza çıkıyor ki daha sonra sivil halk göçüyle bunlar büyük yerleşimler haline getirilmişlerdir. İşte Makedon kökenli bu garnizon kolonilere de "katoikia" adı verilmiştir. Ele geçen yazıtlar ışığında Hellenistik krallar arasında Seleukosların bu yönetime çok sık başvurdukları ardından Ptolemaiosların da yer yer bu yöntemi kullandıklarını görüyoruz. Bkz., Ayşe Gül Akalın, "Hellenleştirmede Bir Yerleşim Ögesi: Katoikia", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39/XXV (2006), s.66. Katoikia hakkında ayrıca bkz., F. Oertel, "Katoikoi", *RE XI 1,2*, (1921), s. 2-26.

⁸³ Bkz., Kaya 2000: s. 123 (Apameia - Antiokheia), s. 124 (Nysa - Seleukeia - Laodikeia), s. 125 (Themisonion - Stratonikeia).

Geçmişten Günümüze Manisa

ayrıca kendi Asya topraklarında birçoğu kral sülalesi üyelerinin isimlerinden alınmış adlar taşıyan çok sayıda kent de kurmuşlardır.

Aynı politika, şimdi görüleceği üzere, Pergamon kralları tarafından da benimsenmiştir.⁸⁴ Özellikle II. Eumenes (İ.Ö. 197-159) ve II. Attalos (İ.Ö. 159-138), sadece yerel otonominin gelişimini özendirmekle kalmamışlar, fakat aynı zamanda ilk Seleukos krallarınki ile kıyaslanacak boyutta kentleşme çalışmasını sürdürmüşlerdir. Seleukos ve Pergamon krallarının kurdukları arasında eski askerlerin kolonileri de yer almıştır.⁸⁵ Bu askerler, belki göreve geri çağırılmayla yükümlü olmuş olabilirler; fakat asıl işlevleri, varlıklarıyla kralların ülkedeki etkinliğini sağlamaktır. Ancak zamanla bu askeri koloniler, ya komşu yerleşme yerleriyle karışıp kaynaşmışlar ya da kendilerine özgü kamu örgütleri olan topluluklara dönüşmüşlerdir.⁸⁶

Bu kentleşme sürecinde Anadolu Yarımadası'nın batı kesiminin coğrafya biçimi, Hellenistik krallara bağlı kentlerin durumunu saptamada çok önemli bir etken olmuştur. Böylece, daha önce de değinildiği üzere, içlerinden ana ırmakların ve büyük karayollarının geçtiği Lydia kent merkezleri, daha az girilebilir iç taraflarındaki merkezlerden sayı bakımından çok daha fazla idiler. Bu üstünlük, Lydia Devleti'nin başkentliğini yapmış olan ve Lydia dendiğinde akla ilk olarak gelen Sardeis⁸⁷ kentinin durumunda olduğu gibi Pergamon krallarının kurduğu şimdi gözden geçirilecek birkaç kentin anlatımında daha açıkça görülecektir. Bu gözden geçiriş, konumuz gereği Mysia ile Karia arasında yer alan klasik Lydia Bölgesi de yer alan kentleri içerecektir.

⁸⁴ Mysia Bölgesi kentlerinden Pergamon, Ege Denizi'nden yaklaşık 26 km. uzaklıkta, geniş ve bereketli Kaikos (Bakırçay) Irmağı vadisinin kuzey kıyısına hâkim, üzerinde Bergama kalesinin yer aldığı büyük bir kaya kitlesi yükselir. Doğuda ve batıda, kuzeydeki dağlardan inen ve ırmağı besleyen su kaynaklarının derin ve sarp vadileri ile çevrilmiş olan ve çevresindeki yüksekliklerden de en az bir o kadar derin çukurluklarla ayrılan bu kale, güneyi dışında tırmanılmaz nitelikteydi. Güney yönde, kademeli bir şekilde inen kayalık teraslar üzerinde ise kent gelişmiştir (Pergamon'un yeri için bkz., E.V. Hansen, "The Attalids of Pergamon", *The American Journal of Philology*, 74/2 (1953), s. 210-212; Ayrıca bkz., Wolfgang Radt, *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, İstanbul 2001, s. 15vd.). Burada İ.Ö. 3. ve 2. yüzyıllarda bir dizi yetenekli kral -Philetairos (İ.Ö. 281-263), I. Eumenes (İ.Ö. 263-241), I. Attalos (İ.Ö. 241-197), II. Eumenes (İ.Ö. 197-159), II. Attalos (İ.Ö. 159-138) ve III. Attalos (İ.Ö. 138-133)- Batı Anadolu'nun büyük güçlerinden biri haline gelen bir krallık kurmuşlardır. Bu krallık, sülalesinin sonuncusu III. Attalos'un vasiyetiyle, İ.Ö. 133'de Roma'nın egemenliğine girerek Anadolu'daki Roma yönetiminin köşe taşı olmuştur. Söz konusu krallar yani Attaloslar öncesi Pergamon'un erken tarihi için bkz., Magie 2001: s. 2-4. Ayrıca Attaloslar Hanedanlığı için yine bkz., Magie 2001: s. 5-9 (Philetairos), s. 10-11 (I. Eumenes), s. 12-33 (I. Attalos), s. 35-55 (II. Eumenes), s. 56-62 (II. Attalos) ve s. 63-69 (III. Attalos).

⁸⁵ Pergamon Krallığı sınırları içinde, değişik amaçlarla ve değişik güçler tarafından kurulmuş bulunan çok sayıda askeri koloni de yer alıyordu. Bu kolonilerin en önemli özelliği, daha önceden de var olan bir çekirdek yerleşim üzerine kurulmuş bulunmalarıydı. Büyük İskender ile başlayan bu kolonizasyon geleneği daha sonraları Antigonos, Seleukos ve Pergamon kralları tarafından yaşatılmıştı. Daha detaylı bilgi için bkz., Hasan Malay, *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, Bergama Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 1992, s. 109-118.

⁸⁶ Magie 2015: s. 3-4.

⁸⁷ Prehistorik dönemlerden beri yerleşmelere sahne olan ve Lydia krallarının eski başkenti, onların yönetimini yıkan, Pers gücünün de Anadolu'daki merkezi olan ünlü Sardeis kentine ilişkin konumuz ile ilgili açıklamalar için bkz., Magie 2015: s. 4-7. Nitekim Roma ile III. Antiokhos arasındaki savaşta Sardeis, kralın karargahı olarak hizmet etme ayrıcalığını Ephesos ile paylaşmış ve Magnesia'daki yenilgisinden sonra kral kente sığınmıştır. Bununla beraber kent, Scipio'ya çarpışmasız teslim olmuş ve Antiokhos'a bağlı olan diğer topluluklarla birlikte, Roma komisyon üyeleri tarafından Pergamon Kralı II. Eumenes'e verilmiştir. Yurttaşlar Kral ile içten ilişkiler sürdürmüşlerdir. Sardeis, onun yönetimi ile II. Attalos'un yönetimi altında, otonom bir topluluğun haklarına sahip olmuş görünüyor. İ.Ö. 1. yüzyılın başlangıcında ise bağımsız bir kent-devleti olmuştur.

Kuzey uçtan başlanacak olursa, Hyrkania Ovası'nın kuzeydoğu ucundaki ilk büyük Lydia kenti **Thyateira**'dır (Akhisar).⁸⁸ Magie kent hakkında şunları yazmaktadır:⁸⁹ “ (...) İsmi gösteriyor ki Thyateira (Akhisar) eski bir yerleşim yeri idi. Fakat bu yer büyüklüğünü ve önemini, büyük ölçüde ilk Seleukos krallarından biri tarafından eski askerlerinin kolonisi olarak seçildikten sonra kazanmıştır. Bu seçim herhalde kuzeybatıda Pergamon'a, güneydoğuda Sardeis'e ve güneybatıda Magnesia ile Smryna'ya uzanan yolların kavşağındaki stratejik mevkiinden dolayı olmuştur. Thyateira (Akhisar) çevre araziyle birlikte, daha geç üçüncü yüzyılda I. Attalos'un egemenliği altına girmiş görünüyor. (...)”

Açıkça **Thyateira** Pergamon yönetimi altında kalmıştır. Bu hususta diğer bir kanıt da İ.Ö. 196/5'te kentte basılmış gümüş kistophorlardır.⁹⁰ Roma ile Antiokhos arasındaki savaş sırasında, kral hem **Thyateira**'nın hem de arazinin yönetimini eline almış görünüyor; sonuçta, kent arazisi II. Eumenes ile bazı Roma askerlerince yağmalanmıştır. Magnesia Savaşı sonucunda kent, Scipio'ya boyun eğmiş ve Eumenes'e bağlı olmuştur. Ancak bu kralın yönetimi altında kendi kamu örgütüne de sahip olmuştur.⁹¹

Thyateira'ya ek olarak hem Phrygios, hem Yukarı Kaikos havzalarında hem de Lydia'nın içindeki diğer yerlerde -Seleukos ya da - Pergamon krallarının kurdukları yerleşim yerleri de vardı. Bunların bazıları, **Thyateira** gibi, kralların kraliyet topraklarından aldıkları mülkleri bağışlamış oldukları askerlerin kolonileri idi. Bunların yerleri kısmen, kuşkusuz ki, toprağın verimliliğinden dolayı, fakat özellikle bölgenin stratejik mevkiinden dolayı seçilmiştir; çünkü Pergamon'dan Sardeis'e uzanan büyük yol, iki ırmak havzasını ayıran alçak su toplama alanı üzerinden geçmiştir.⁹²

Güney tarafta ise, Seleukos kolonileri gibi stratejik açıdan önemli olmayan, fakat yerleşenlerin ekip biçmesi için verimli toprağın bulunduğu bölgelere yerleşmiş, Pergamon'un kurduğu **Attaleia** (Selçikli) ve **Apollonis** (Palamut/Mecidiyeköy) de vardı.

Daha önce değinildiği gibi, Hyrkania Ovası'nın kuzey ucu, Lydia ile Mysia arasında bir sınır bölgesiydi. Bu yörede, her iki bölge arasındaki sınır çizgisini Kaikos'un çizmiş olmasına karşın, eski dönemlerde kimi karışıklıklar olduğu da açıktır. Örneğin Strabon⁹³önemli bir Lydia bölgesi kenti olarak tanıttığımız **Thyateira**'nın bile kimilerince Mysia'ya sokulduğundan söz etmektedir. Bu yüzden **Thyateira**'nın kuzeyindeki kimi küçük kasabalar zaman zaman her iki bölgeye de dâhil edilmişlerdir. İşte bunlardan biri de **Thyateira**'nın yaklaşık 10 mil kuzeyindeki **Attaleia**'dır. Yukarı Lykos boyunca yer alan ovaya kuşbakışı bakan bir tepe üzerinde

⁸⁸ Thyateira (Akhisar) için bkz., Str., XIII.4.4; XIV.1.38; kent tarihçesi için ise bkz., V. Tschirikower, *Die hellenistischen Stadtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit*, New York 1974, s. 21vd.

⁸⁹ Magie 2015: s. 9.

⁹⁰ İktisadi nedenlerle Pergamon Devleti içindeki bazı şehirler, aralarında yaptıkları bir anlaşma gereği yalnız ağırlık ve ayar bakımından değil aynı zamanda tip bakımından da aynı olan sikkeler basmışlardır. Söz konusu Kistophorlar Birliği; aralarında Pergamon kentinin de bulunduğu Batı Anadolu'daki 13 şehir ile bir de sınırlar dışında Girit'in katıldığı bir birliktir. Pergamon tarafından bastırılan ve komşu devletler tarafından da örnek alınan Pergamon kistophorları ve üzerlerindeki işaretler için bkz., Hüseyin Üreten, *Hellenistik Dönem'de Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri*, Almanya 2017, s. 98-99. Ayrıca bkz., Head 1911: s. 534-535; Magie 2015: s. 9.

⁹¹ Malay 1992: s. 48-75 (II. Eumenes yönetimi); s. 85-89 (Bağımlı kentlerin yönetimi).

⁹² “Kırkağaç Ovası'ndan anayol, güneye doğru uzanarak, Kaikos ve Phrygios'un havzaları arasındaki bölümü, doğrultusunu Thyateira'ya doğru çevirmiştir.” Magie 2002: s. 84-85, dn. 2.

⁹³ Str., XIII.4.4.

kurulmuş olan Selçuklu yakınlarındaki **Attaleia**, Attalos kralı I. Eumenes tarafından, İ.Ö. 261 yılında Seleukos kralı I. Antiokhos'a karşı Sardeis yöresinde kazanılan bir zaferden sonra, önceleri "Agroeira" adını taşıyan küçük bir kasabanın yerinde kurulmuştur.⁹⁴ Magie'nin⁹⁵ belirttiği üzere, Stephanos Byzantinos'a göre Ἀττάλεια, aslen *Agroeira* ya da *Alloeira* olarak adlandırılmıştır. Bu iddianın doğruluk kazanması halinde, **Attaleia**'nın Pergamon'a bağlı bir yerleşme olduğu da kesinlik kazanacaktır. Ayrıca bu sözcük I. Eumenes ve paralı askerler arasında yapılan anlaşmada geçen Ἀττάλεια sözcüğü ile karşılaştırmalı olarak incelenmiş;⁹⁶ bu incelemeyle **Attaleia** kentinin, I. Eumenes'in kral I. Antiokhos'a karşı aldığı zafer sonucunda, askeri bir koloni olarak kurulduğu ve I. Eumenes'in kente büyük babasının ismini verdiği ortaya çıkmıştır.

Lydia'nın kentleşmesinde Pergamon krallarının katkısı azımsanmayacak derecededir. Yukarıda değindiğimiz **Attaleia**'dan sonra Thyateira'nın batısında hemen hemen **Attaleia** gibi aynı uzaklıktaki **Apollonis** (Palamut/Mecidiyeköy) de bunlardan bir başkasıdır. Phrygios'un bir kolunun dar vadisi üstündeki tepeler grubunun batı tarafında yer alan **Apollonis**,⁹⁷ I. Attalos'un karısına göre adlandırılmış olup olasılıkla daha eski bir yerleşmenin üzerinde kurulmuş ve II. Eumenes zamanında komşu iki emekli asker kolonisinin birleştirilmesiyle genişletilmiştir. İ.Ö. 1. yüzyılda Hellen polislerinin kurumları benimsenmiştir. Adını, II. Eumenes'in annesinde alan ve Apameia Barışı'ndan (İ.Ö. 188) kısa bir süre önce kurulan kent, Romalı ünlü tarihçi Tacitus'un⁹⁸ da aktardığı üzere, İ.S. 17 yılında meydana gelen ve Batı Anadolu'nun önemli bir kısmını harabeye çeviren depremde büyük zarar görmüştür. Hristiyanlık döneminde de Sardeis metropolitliğine bağlı bir piskoposluk merkeziydi. Bir tepe üzerindeki Büyük İskender sonrası döneme ilişkin kalesi oldukça iyi durumdadır.⁹⁹

Pergamon'un kurdukları arasında en önemlisi, II. Attalos Philadelphos'un¹⁰⁰ kendi adını verdiği **Philadelpheia** (Alaşehir) idi.¹⁰¹ **Philadelpheia**, geniş Kogamos Vadisi'nin güneybatı tarafında, bu ırmağın Hermos ile bitişme noktasının yaklaşık 25 mil güneydoğusunda yer almaktadır. Akropolisi, ırmağın düzeyinden yukarıda yükselen Tmolos silsilesinin ileri çıkıntılı bir burnu üzerinde kurulmuştur; kasaba kısmen yamaçlarda kısmen de aşağıda, düz arazide yer almaktadır.

Philadelpheia'nın yeri gerçekten de birçok açıdan avantajlıydı. Nitekim Tmolos'un eteklerinde kurulmuş olan kentin bulunduğu mevki hem tarım hem de ticaret bakımından son derece uygundu. Yukarıda da değinildiği gibi, Hermos'un bir

⁹⁴ Sevin 2001: s. 183.

⁹⁵ Magie 2015: s. 85, dn.15.

⁹⁶ *Ins. v. Perg. 13 = OGIS 266*; Magie 200: s. 91, dn. 16-17. Ücretli Askerler Yazıtı için ayrıca bkz., Üreten 2017: s. 76.

⁹⁷ Palamut yakınlarında bulunan Apollonis için bkz., Str., *XIII.4.4*; Tscherikower 1974: s. 23vd; Magie 2015: s. 11; Sevin 2001: s. 184.

⁹⁸ Tac., *ann. II. 47*.

⁹⁹ Sevin 2001: s. 184.

¹⁰⁰ II. Attalos (Ἀτταλος Β' ὁ Φιλάδελοφος); ağabeyi II. Eumenes'e olan bağlılığından ve sevgisinden dolayı "ὁ Φιλάδελοφος" yani "Kardeşini Seven" olarak anılır. Nitekim II. Attalos, yıllarca kardeşinin sağ kolu olmuştur. Hatta bir keresinde Romalılar tarafından kendisine krallığın bir bölümünün önerilmesiyle ayartılmak istendiği halde, Eumenes'e sadık kalmış ve sadakatinin karşılığı olarak da Roma'da *persona grata* (kendisine saygı ve sevgi gösterilen kişi) olarak kalmış ve iktidara geçişinden az sonra Roma'nın sevgisini korumak amacını göstermiştir. Bkz., Magie 2001: s. 56vd.; Malay 1992: s. 74vd.

¹⁰¹ *Philadelpheia* için bkz., J. Keil, "Philadelphia", *RE XIX. 2*, s. 2091-2093; Magie 2015: s. 11-12; s. 88-89, dn. 17; Malay 1992: s. 114-115; Sevin 2001: s. 187.

kolu olan Kogamos'un suladığı bu ova çok verimliydi ve ayrıca buradan geçen ve Laodikeia'da güney ana yolla birleşen bir yol **Philadelpheia**'nın kontrolü altındaydı. Söz konusu yol, ayrıca, Pergamon'dan Batı Anadolu içlerine giden en kestirme yoldu.¹⁰²

Ancak bölgenin volkanik yapısından dolayı volkanik Katakekaumene Bölgesi'ne yakın olan kent sürekli depremden zarar görmekteydi. İlkçağ coğrafyacısı Strabon'un anlattığına göre, **Philadelpheia**'da öyle bir deprem korkusu vardı ki, halk civardaki açık arazide yaşamayı daha güvenli bulur hale gelmişti.¹⁰³ Ancak, kent ne yazık ki bütün bu önlemlere karşın İ.S. 17 yılında meydana gelen büyük depremden yine de büyük zarar görmüştür.¹⁰⁴ Bu büyük depremden sonra İmparator Tiberius'un yardımlarıyla yeniden inşa edilen kent bir süre *Neokaesareia* adıyla da anılmıştır.¹⁰⁵

Bununla beraber, **Philadelpheia** hem zenginliği hem anıtsal yapıları hem de festivalleri ile büyük ölçüde gelişmiştir. Örneğin **Apollonis** gibi emekli askerler yerleşmesi olan bir komşusunu ilhak etmiş görünüyor.¹⁰⁶ Zamanla birçok köyü içine alan geniş bir arazi de elde etmiştir. Attalos tarafından kuruluşundan kısa bir süre sonra da kendine özgü paralar çıkaran bir kamu örgütüne sahip olmuş ve Romalıların yönetimi altında oldukça zenginleşmiştir.¹⁰⁷ Hatta İ.S. 5. yüzyılda tapınakları ve dinsel festivalleri ona öylesine ayrıcalık vermişti ki, kendisine "*Küçük Atina*" diye işaret edilmiştir.

Demek ki, **Philadelpheia** kenti II. Attalos Philadelphos tarafından Sardeis'in 45 km, Smyrna'nın 120 km doğusunda Tmolos'un eteklerinde kurulmuştur. Başlangıçta Pergamon Krallığı'na bağlı askeri bir garnizon kenti iken daha sonra Makedonya'dan gelen göçmenlerin yerleştirildiği bir yer olmuştur. Kentte İ.Ö. 2. yüzyılın son çeyreğinde, ekonomik ve sosyal açıdan büyük gelişmeler olmuş ve ilk kez bronz sikkeler darp edilmeye başlanmıştır.

Bundan başka, aynı yörede güneydoğuda yani Tmolos'un güney yamacında, Philadelpheia-Hierapolis yolu üzerinde bir sınır kenti olan **Tripolis** (Yenice) de II. Attalos tarafından kurulmuştur. Kentin adından da anlaşılacağı gibi üç küçük yerleşimin bir arada toplanması ile oluşturulmuştur. Hellenistik Dönem sikkelerinden kentin bir süre Apollonia adını taşıdığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Sınır kenti olduğu için **Tripolis**, Ptolemaios'ta Karia kentleri arasında sayılmıştır.¹⁰⁹ Plinius'a¹¹⁰ göre öteki adı *Antoniopolis* olan kent, Roma Dönemi'nde elverişli konumunun sağladığı olanakları iyi değerlendirerek gelişmiş ve sonraları Sardeis metropolitliğine bağlı bir piskoposluk merkezi durumuna gelmişti.

¹⁰² Philadelpheia ile Hierapolis ve Laodikeia'yı bağlayan yol için bkz., Magie 2002: s. 85, dn. 20.

¹⁰³ Str., *XII.8.18; XIII.4.11*.

¹⁰⁴ Tiberius (İ.S. 14-37) döneminde yaşanan bu deprem için bkz., Tac., *ann. II. 47*.

¹⁰⁵ Magie 2015: s. 89, dn. 17.

¹⁰⁶ Philadelpheia'ya yaklaşık 20 km kadar uzaklıkta olan Bebekli'de eski Makedon askerlerin yaşadığı bir koloninin olduğu gerçeği, II. Eumenes dönemine, İ.Ö. 162'ye tarihlenen bir yazıtlı kesinlik kazanmıştır. Philadelpheia ve Apollonis sikkeleri üzerinde Makedon tipi kalkan betimlemesine rastlanması (bkz., Magie 2015: s. 86-88, dn. 16) bu koloninin kentle birleşmiş olduğunu gösteriyor; aynı dönemde Philadelpheia'da kullanılan sikkeler için ayrıca bkz., Head 1911: s. IXXXIV-XCI; s. 187.

¹⁰⁷ Philadelpheia kentinin ilk sikkelerini Geç Hellenistik Dönem'de darp etmeye başlaması, kentin Pergamon Krallığı tarafından bir ekonomik yardımla desteklendiğini gösterir. Roma Dönemi'nde de sikkelerini darp edecek kadar kendi kendine yetebilen bir güç haline gelmiştir. Özetle Philadelpheia'nın en erken sikke grubu İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilir. Philadelpheia sikkeleri için ayrıca bkz., Cahit Doğan, *Philadelpheia Sikkeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2010.

¹⁰⁸ Bkz., Head 1911: s. CXLVII - CL.

¹⁰⁹ Ptol., *geogr. V 2.18*.

¹¹⁰ Plin., *nat. V.111*; Malay 1992: s. 115; Sevin, 2001: s. 188

Hellenistik Dönem'deki yerli kökenli bu belli başlı kentlere ek olarak, Batı Anadolu'da üçüncü yüzyılda daha az önemli olmakla birlikte sonraki Pergamon krallarının ya da Romalıların erken dönem yönetimi sırasında yavaş yavaş yurttaşlık hakları kazanan başka kentler de vardı. Lydia ile Kuzey Phrygia arasındaki sınır bölgesinde **Temonothyrai** (Uşak yakını) ile **Grimentothyrai** (Gavurören/Altıntaş) ve 2. yüzyılın başlarından itibaren onun yerine kurulup gelişmiş **Traianoupolis** (Çarık) bulunuyordu ve bunların tümü de Sardeis'ten doğuya uzanan Kral Yolu güzergâhı üzerinde yer alıyorlardı.¹¹¹

Genel Değerlendirme

Bütün bu bilgilerin ışığında genel bir değerlendirme yapacak olursak; tek bir cümle ile özetlemek gerekirse, Lydia Bölgesi'nde Hellenistik Dönem'de ortaya çıkan kent ve kentleşme olgusu ile yerleşmelerin mekânsal dağılımı, hem komşu bölgelerden farklı sahip olduğu arka plandaki coğrafi konumunun hem de değişken siyasal tarihinin bir yansımasıdır.

Gerçekten de sanki doğa genelde Batı Anadolu özelde ise klasik Lydia Bölgesi'nin zengin ve güçlü kentlerin bir ülkesi olacağını belirlemiş gibi görünüyor. Çünkü bölgenin doğal zenginliği, akarsu ağları ve nehir vadilerinden içerilere doğru giden yollar; tümü birden bölgenin kentleşmesine katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla bu olanakların da Hellas'tan insanları çekeceği umulmalıydı. Magie'nin de değindiği gibi, bu Hellas göçmenleri, kademe kademe doğuya doğru Ege'nin öte yanına hareket edip, birbiri arkasına adaları ellerine geçirerek, herhalde uzun bir zaman akışından sonra, Anadolu topraklarına varmışlardır. Daha sonra kurdukları kentlerinde konuşulan değişik lehçelerden güç alan yürürlükteki geleneklere göre, bunlar, doğrudan doğruya asıl yurtlarından Ege'nin tam karşısında yer alan bölgelere yerleşmişlerdir.

Böylece Hellenleşen kentler, yönetim ya da ticaret merkezleri olarak, uzun süredir bir kent karakterine sahip olan eski toplulukları içermiştir. Bununla beraber çoğu, stratejik bir değeri olan yerlerde, olasılıkla bazen daha eski yerleşme yerleri üzerinde ya da ticari etkinliklerin görünümü veya toprak verimliliği gelecekte refah vaat ettiği için dolayı Hellenistik krallar tarafından kraliyet kuruluşları olmuşlardır.

Sonuç olarak, bu gibi kentler kurmanın örneğini önce Büyük İskender vermiştir. Büyük İskender ile başlayan bu geleneği daha sonraları Antigonos ve Lysimakhos izlemiştir. Bununla beraber asıl kurucular Seleukos kralları I. Antiokhos ile II. Antiokhos olmuştur. Ve aynı politika Pergamon Kralları tarafından da benimsenmiştir. Özellikle II. Eumenes ve II. Attalos, sadece yerel otonominin gelişimini özendirmekle kalmamışlar, fakat aynı zamanda ilk Seleukos'larınkiyle kıyaslanacak boyutta kentleşme çalışmasını sürdürmüşlerdir.

Önemli bir başka nokta da; Seleukos ve Pergamon krallarının kurdukları arasında eski askerlerin kolonileri de yer almıştır. Bu askerler, yukarıda da değinildiği gibi, belki göreve geri çağırılmayla yükümlü olmuş olabilirler; fakat asıl işlevleri, varlıklarıyla kralların ülkedeki etkinliğini sağlamaktır. Nitekim zamanla bu askeri

¹¹¹ Magie bu kentler hakkında şunları yazmaktadır: "Temonothyrai ve Grimentothyrai kentlerinin M.Ö. 1. yüzyıla kadar uzandığına dair kesin kanıtlar olmasa da, Lydia dilindeki "thyrae" son eki, bu iki kentin kökeninin eski dönemlere uzandığını kanıtlar nitelikte. Bu kentler, Sardes'ten doğuya uzanan Pers Kral Yolu güzergâhı üzerinde yer alıyordu. Pausanias tarafından Λυδίας τῆς ἄνω πόλις οὐ μεγάλη olarak betimlenen Temonothyrai (I 35, 7), günümüzdeki Uşak kentinin yakınlarında konumlanmıştı. Kent, Vespasianus döneminde Flaviopolis olarak anılmaya başlanmış, ancak eski ismi kullanılmaya devam etmiştir. M.S. 1. yüzyılda Flavia sözcüğünün de eklendiği Grimentothyrai ifadesi, komşu kent Traianapolis'in kuruluşundan sonra yeni kentle birleştirilmiştir." Bkz., Magie 2015: s. 123, dn. 36.

koloniler, ya komşu yerleşme yerleriyle karışıp kaynaşmışlar ya da kendilerine özgü kamu örgütleri olan topluluklara dönüşmüşlerdir.

Özetle, Anadolu'nun batı kesiminde olmakla birlikte komşusu Mysia'da olduğu gibi kentleşme açısından gelişebilmiş bir bölge olmamakla birlikte klasik Lydia Bölgesi'nin Hellenistik Dönem kentleşmesinde Pergamon krallarının katkısı azımsanmayacak derecededir.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

ANTİK KAYNAKLAR

App., *Syr.* Appianos, *Appian's Roman History*, with an English Translation by H. White, London, New York 1912-1913 (The Loeb Classical Library).

Cic. *de Imp. Cn. Pomp.*, Marcus Tullius Cicero, *De Imperio Gnaei Pompei*, (Studienarbeit) Anonym, Hausarbeit 2002.

CIG *Corpus Inscriptionum Graecorum.*

Diod. Diodorus of Sicily, *Bibliothèque Historique*, with an English Translation by R.M. Geer, London, New York 1947 (The Loeb Classical Library).

Hdt. Herodotos, *Tarih*, Çeviren: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

Hom., *Il.* Homeros, *İlyada*, Eski Yunanca Aslından Çevirenler Azra Erhat - A. Kadir, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

IGR *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes.*

Ins. v. Perg. *Die Inschriften von Pergamon, I-II*, ed. by M. Frankel, Berlin 1890-1895.

Ksen., *Hell.* Ksenophon, *Yunan Tarihi (ΕΛΛΗΝΙΚΑ)*, çeviren: Prof. Dr. Suat Sinanoğlu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Ksen., *Kyrop.* Ksenophon, *Kyros'un Eğitimi (Kyrou Paideia)*, çeviren: Furkan Akderin, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2007.

Liv. Livius, *From, the founding of the city*, with an English Translation by B.O. Foster, London, New York 1919-1951 (The Loeb Classical Library).

OGIS *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*, ed. W. Dittenberger, I-II, Leipzig 1903-1905.

Ov., *met.* Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, with an English Translation by F.J. Miller, London, New York 1960 (The Loeb Classical Library).

Plin., *nat.* Plinius Caecilius Secundus, *Pliny Natural History*, with an English Translation by H. R. Rackham, W.H.S. Jones, D.E. Eichholz, I-X, Cambridge, Mass., London 1938-1971 (The Loeb Classical Library).

Polyb. Polybios, *Histories*, with an English Translation by E.S. Shuckburgh, Bloomington, New York 1962.

Ptol., *geogr.* Claudius Ptolemaios, *Geography of Claudius Ptolemy*, trans. Edward Luther Stevenson, Cosimo: Incorporated, 2011.

RE *Pauly-Wissowa-Kroll Real-Encyclopadie d. Class. Altertumswissenschaft.*

Str. Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap: XII-XIII-XIV)*, çeviren: Prof. Dr. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

Tac., *ann.* Tacitus, *The Annals*, with an English Translation by J. Jackson, London, New York 1931-1937 (The Loeb Classical Library).

Modern Kaynaklar

Akalın, Ayşe Gül, "Hellenleştirmede Bir Yerleşim Ögesi: Katoikia", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39/XXV (2006), s. 65-74.

Geçmişten Günümüze Manisa

Akdeniz, Engin, *Tarih Öncesinden İlk Demir Çağı'na Manisa*, Akhisar Belediyesi Yayınları, Manisa 2011.

Aktüre, Sevgi, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.

Aktüre, Sevgi, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Arslan Sevin, Necla, "Antik Çağ ve Sonrasında Cıva – Zencefre Kullanımı ve Neikaia Kenti", *Arkeolojiye Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan*, editör: Aynur Özfırat, Ege Yayınları, İstanbul 2014, s. 363 – 375.

Balcer, J.M., *Sparda by the Bitter Sea, Imperial Interaction in Western Anatolia*, Chicago: Scholars Press, 1984.

Demir, Muzaffer, *Lidyalılar: Mythos'tan Logos'a*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

Doğan, Cahit, *Philadelphia Sikkeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2010.

Ergenç, Özer, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, LII/203 (1988), s. 667 – 684.

Hansen, Esther V., "The Attalids of Pergamon", *The American Journal of Philology*, 74/2 (1953), s. 210-212.

Head, Barclay V., *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatic*, Oxford at the Clarendon Press, London 1911.

Kaya, Mehmet Ali, "Suriye Krallığı'nın Büyük Menderes Havzasındaki Kolonileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV (2000), s. 121-136.

Keil, J., "Philadelphia", *RE XIX. 2*, s. 2091-2093.

Magie, David, *Anadolu'da Romalılar 1: Attalos'un Vasiyeti*, çeviri: Nezih Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001.

Magie, David, *Anadolu'da Romalılar 2: Batı Anadolu ve Zenginlikleri*, çeviri: Nezih Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002.

Magie, David, *Anadolu'da Romalılar 3: Batı Anadolu Kent Devletleri*, çeviri: Nezih Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

Magie, David, *Anadolu'da Romalılar 4: M.Ö. III. ve II. Yüzyıllarda Batı Anadolu*, çeviri: Nezih Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004.

Magie, David, *Anadolu'da Romalılar 5: Batı Anadolu'nun İç Taraflarındaki Uyrak Topluluklar*, çeviri: Nezih Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

Malay, Hasan, *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, Bergama Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 1992.

Memiş, Ekrem, Cemil Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2014.

Meriç, Recep, "1988 Yılı İzmir, Manisa İlleri Arkeolojik Yüzey Araştırması", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 361-366.

Radt, Wolfgang, *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Roosevelt, Christopher H., *Lydian and Persian Period Settlement in Lydia*, unpublished PhD Thesis, New York 203.

Roosevelt, Christopher H., *Lydia Arkeolojisi Gyges'ten Büyük İskender'e*, çevirmen: Hilal Gültekin Çatak, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.

Sevin, Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.

Sütgibi, Semra, "Küçük Menderes Nehri Delta Ovası ve Degradasyonel Etkiler", *Aegean Geographical Journal*, 18 (2009), s. 59-72.

Tekin, Oğuz, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Tscherikower, V., *Die hellenistischen Stadtgründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit*, Arnold Press, New York 1974.

Türkyılmaz, Mehtap ve Alev Ayaokur, "Ankara Kent Tarihi Araştırmaları: 1923-2013". A. Köroğlu (Ed.). *Başkent Oluşunun 90. Yılında Ankara: 1923-2013 Sempozyumu, 7-8 Ekim 2013 içinde* (s. 261-271), Ankara Üniversitesi, Ankara 2014.

Umar, Bilge, *Lydia: Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2001.

Üreten, Hüseyin, "Kaystros (Küçük Menderes) Havzası'nın Az Bilinen Kenti: Palaiapolis (Beydağ) ve Yakın Çevresi", *History Studies*, 9/1 (2017), s. 157-174.

Üreten, Hüseyin, *Hellenistik Dönem'de Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri*, Lambert Academic Publishing, Almanya 2017.

Elektronik Kaynaklar

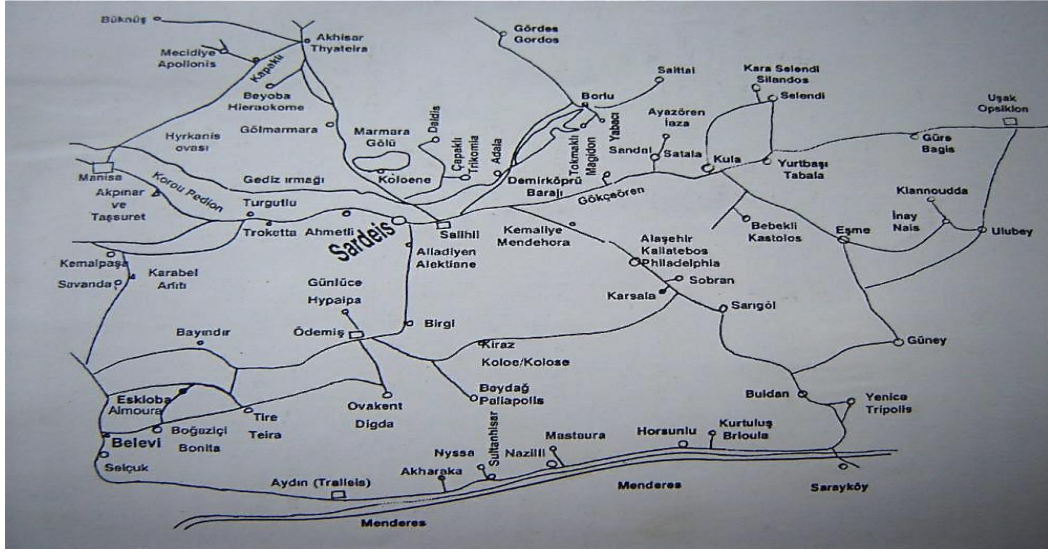
<http://thyateirakazisi.com/thyateira-kazilari-2> (Erişim Tarihi: 08.08.2017)

Haritalar

Harita 1: Antikçağ'da Anadolu

Geçmişten Günümüze Manisa

Harita 2: Klasik Lydia Bölgesi

MANİSA'DA DEFİNECİLİK, ESKİ ESER YAĞMASI VE KAÇAKÇILIĞI

Serap ÖZKAN KILIÇ*

GİRİŞ

Define kavramı, genellikle yeraltında bulunan ve maddi değeri paraya dönüştürülebilen eski eser veya değerli maden, taş gibi objeler için kullanılmaktadır. Türk Medeni Kanunu'nun 772. maddesinin 1. fıkrasında define, "Bulunmalarından çok zaman önce gömülmüş veya saklanmış olduğu ve duruma göre artık malikinin bulunmadığı kesin olarak anlaşılan değerli şeyler" olarak tanımlanmıştır.¹ Türk Dil Kurumu sözlüğünde ise define "Toprak altına gömülerek saklanmış para veya değerli şeyler, gömü" olarak belirtilmektedir.² Toprağın altında bulunan ve değeri para ile ölçülen eski eser, değerli maden ve taş gibi nesnelere define olarak tanımlanmaktadır. Bu eşyaları bulmak için izinli veya izinsiz kazı yapan veya yaptıran kişiye ise defineci denilmektedir.³ Ne yazık ki günümüzde toprak altında bulunan ve arkeolojik değeri olan objeler de define olarak değerlendirilmektedir.

Define arama tutkusu insanoğlunun geçmiş uygarlıkların yaşadıkları yerleşim yerlerine olan ilgisini artırmaktadır. Geçmişten kalan, saklı, sahibi bilinmeyen ve kıymetli bir şey olarak tanımlanan define kavramı Türk halk kültürünün içinde oldukça önemli bir yere sahiptir.⁴

Definencilik parasal değeri olan nesnelere arayan kişi veya kişilerin yaptığı Türkiye'ye özgü bir olgudur.⁵ 2863 sayılı Kültür Varlıkları Koruma Kanunu'nun 6. ve 50. bendi ile Medeni Kanun'un 696. ve 697. maddeleri temel kabul edilerek hazırlanmış define yönetmeliği çerçevesinde definencilik yasal bir faaliyet haline getirilmiştir.⁶ Yasaya göre define aranacak yerin sit alanları dışında olması gerekmektedir. 2863 no'lu kanunun 6. maddesinde belirtilen alanlar bu kapsam dahilindedir. İçinde buldukları bölgenin müzesine yapılan başvuru kabul edildiği takdirde, kişi bir yıllık geçerliliği olan bir izin alabilmektedir. Define araştırması, en çok aralıksız olarak bir ay boyunca ve maksimum 100 metrekarelik bir alanda yapılabilmektedir. Kazı çalışması, müzenin görevlendirdiği arkeologlar denetiminde yapılmaktadır. Yapılan kazı sonucunda -arkeolojik bir değer taşımayan- bir define bulunduğu takdirde Maliye ve Gümrük Bakanlığı'nca tespit edilen değer, eğer hazine arazisinde bulunmuşsa %50'si define arayıcısına, özel veya tüzel kişilere ait bir arazide bulunmuş ise de %40' ı define arayıcısına, %10'u ise arazi sahibine verilir. (Define Arama Yönetmeliği 17-18. maddeleri). Eğer kazı sırasında arkeolojik nitelikte

* Dr. Öğrt. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Tarih Bölümü

¹ Erdoğan 2013, 517-520.

² www.tdk.org.tr, çevrimiçi 05. 04. 2017.

³ Akkaya 1993, 259.

⁴ Karaduman 2005, 29.

⁵ Özdoğan 2014, 19, 27, 183.

⁶ İlgili yasa ve yönetmeliklerin güncel halleri www.kulturturizm.gov.tr adresinde yayımlanmaktadır.

bulgulara rastlanırsa kazı derhal durdurulup, bulunan eserler müze envanterine geçirilir.

Definelerin en çok bulunduğu iddia edilen alanlar arasında höyükler, tümülüsler, antik yerleşmeler, nekropol alanları, kiliseler ve camiler karşımıza çıkmaktadır.⁷ Ülkemizde yasal define izni olmakla birlikte, istatistiklere bakıldığında defineciliğin daha çok yasal olmayan yollarla yapıldığı ve arkeolojik alanlar ile buluntulara ne denli zarar verildiği açık bir şekilde görülmektedir.

Halk arasında kulaktan kulağa dolaşan define efsaneleri, macera arayışı ve kısa yoldan para kazanma isteği pek çok kişiyi toprağa yöneltmektedir. Define avcılarının gerçekleştirmiş oldukları kaçak kazı faaliyetleri sonucunda binlerce yıl öncesine kadar uzanan kültürel mirasımız yok edilmektedir.

Manisa ili antik Lydia bölgesi coğrafi sınırları içerisinde olması nedeniyle bünyesinde çok sayıda arkeolojik alan barındırmaktadır. Bölgenin prehistorik çağlardan başlayarak günümüze kadar pek çok kültüre ev sahipliği yapmış olduğu bilinmektedir. Son yıllarda oldukça yaygınlaşan definecilik faaliyetleri ile kaçak kazılar nedeniyle hem geçmiş hem de geleceğe geri dönüşü olmayan büyük zararlar verilmektedir. Bölgenin eski eserlerinin talan edilmesi yerel, bazen aile odaklı bir faaliyettir. Nadir durumlarda da yozlaşmış yerel yetkililer ve otoyol veya orman yönetimi gibi kamu işlerinden sorumlu diğer kurumlar da müdahil olabilmektedir. Höyük yağmacıları; kürekler, kazıcılar (kazma), traktörler, pulluklar, buldozerler ve greyderler kullanarak, genellikle taşınabilir kıymetli eşyaları, özellikle kıymetli madenlerden yapılmış materyalleri araştırırlar. Aynı zamanda heykelli veya boyalı dekorasyon içeren objeleri de aldıkları bilinmektedir.⁸

Bu çalışma ile son 10 yılda Manisa ili çerçevesinde gerçekleşen definecilik, eski eser yağması ve kaçakçılığı olaylarına mercak tutup, büyük bir hızla yaygınlaşan bu faaliyetlerin önlenmesi adına neler yapılabileceğini değerlendirmeye çalıştık. Araştırmamızda kullandığımız veriler Manisa Jandarma Kaçakçılık ve Organize Suçlarla Mücadele Şubesi ekibi kayıtlarından alınmıştır.⁹

1. 2007-2016 Yılları Arasında Meydana Gelen Kültür ve Tabiat Varlığı Kaçakçılığı Olaylarına Genel Bakış

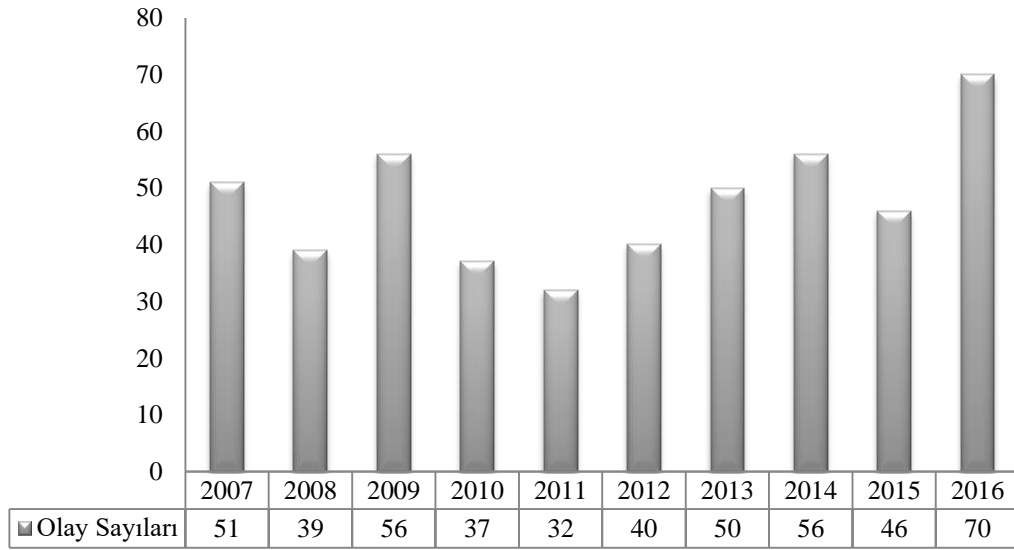
Öncelikli olarak 2007-2016 yılları arasında meydana gelen kültür ve tabiat varlığı kaçakçılığı olaylarına genel olarak bir bakacak olursak, 2007-2016 yılları arasında toplam 477 olayın yaşandığı ve kültür ve tabiat varlıklarına ilişkin yaşanan olay sayısının en fazla 2016 yılında meydana geldiği görülmektedir.

⁷ Konyar 2008, 84.

⁸ Roosevelt-Luke 2006, 180.

⁹ Çalışmamda kullandığım verilerin kayıtlarını paylaşan ve bu konuda yardımlarını esirgemeyen Manisa İl Jandarma Komutan Yardımcısı Jandarma Albay sayın Hakan Eşitgen'e ve Manisa Jandarma Kaçakçılık ve Organize Suçlarla Mücadele Şubesi Kısım Amiri Jandarma Astsubay sayın Sabahattin Ergüneş'e teşekkür ederim. İstatistiklerin ve tabloların oluşturulmasındaki yardımlarından dolayı sayın Arş. Gör. Merve Taşcan'a da ayrıca teşekkür ederim.

Geçmişten Günümüze Manisa

Şekil 1. Kültür ve tabiat varlıklarına dair suçlara ait 2007-2016 yılları arası olay sayıları.

Yıllar arasındaki artış miktarlarına bakıldığında, en büyük oranın 2015 ve 2016 yılları arasında olduğu görülmektedir. En düşük artış oranının ise %12'lik oranla 2013 ve 2014 yılları arasında olduğu görülmüştür. Sadece 2007 ve 2016 yılları karşılaştırıldığında, 2016 yılında meydana gelen olay oranının 2007 yılına göre %37,25 arttığı görülmektedir.

Yıllar	Oran (%)	Artış veya Azalış
2015-2016	52,17	↑
2008-2009	43,59	↑
2009-2010	33,92	↓
2011-2012	25	↑
2012-2013	25	↑
2007-2008	23,53	↓
2014-2015	17,85	↓
2010-2011	13,51	↓
2013-2014	12	↑

"↑" sembolü artışı; "↓" sembolü ise azalışı temsil etmektedir.

Tablo 1. 2007-2016 yılları arası olay oranlarındaki artış ve azalış miktarları

Tablo 1'den görüldüğü üzere 2016 yılı hem bir önceki yıla göre olay sayısının artması hem de olay sayısının yüksek olması bakımından göze çarpmaktadır.

Kültür ve kaçakçılık suçları, bu suçları kayıt altına alanlar tarafından, kültür ve tabiat varlıklarını koruma kanununa muhalefet suçları ve diğer suçlar olmak üzere 2 alt başlıkta ele alınmıştır. Kültür ve tabiat varlıklarını koruma kanununa muhalefet suçları da kendi içinde; izinsiz kazı yapmak, kültür ve tabiat varlıklarını yıkmak, sit koşullarına aykırı hareketler ve diğer aykırı hareketler gibi 4 farklı grupta incelenmiştir. Diğer suçlar adı altında ise, kültür ve tabiat varlığı kaçakçılığı ve kültür ve tabiat varlığı hırsızlığı incelenmiştir. Bu suçların yıllara göre sayısı Tablo 2’de verilmiştir.

Kültür ve Tabiat Varlıklarına Dair Suçlar		Yıllar									
		2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanununa Muhalefet Suçları	İzinsiz Kazı Yapmak	20	20	27	24	24	27	33	47	35	57
	Kültür ve Tabiat Varlıklarını Yıkmak					1	4		2		1
	Sit Koşullarına Aykırı Hareketler	5	1	12		4	4	2	2	5	4
	Diğer Aykırı Hareketler		5	4	2	1	1	6	2	4	6
Diğer Suçlar	Kültür ve Tabiat Varlığı Kaçakçılığı	24	13	13	11	2	4	9	2	2	2
	Kültür ve Tabiat Varlığı Hırsızlığı	2							1		
TOPLAM		51	39	56	37	32	40	50	56	56	70

Tablo 2. Kültür ve tabiat varlıklarına dair işlenen suçların niteliği ve yıllara göre sayıları.

Tabloya kabaca baktığımızda izinsiz kazı yapma suçunun giderek yükseldiği görülmektedir. 2007 yılında en çok işlenen suçun kültür ve tabiat varlığı kaçakçılığı olduğu, bu suçun ardında ise izinsiz kazı yapmanın geldiği ortaya çıkmaktadır. İzinsiz kazı yapma suçunun tüm yıllar arasında en fazla 2016 yılında meydana geldiği izlenmektedir.

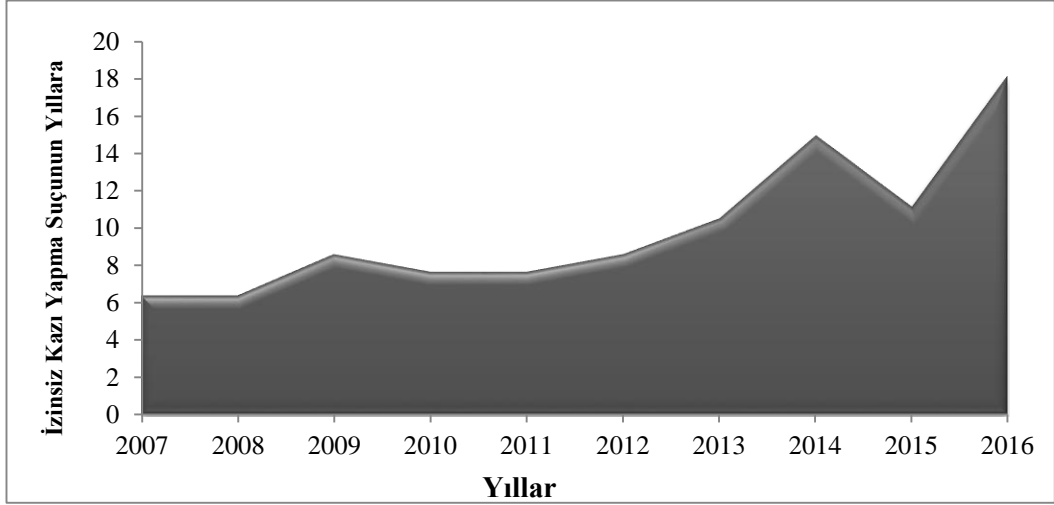
İzinsiz kazı yapma suçu 2008’den 2016’ya kadar olan süreçte en yüksek orana sahip suç olduğu görülmektedir. 2007 yılında ise en yüksek suç oranının kültür ve tabiat varlığı kaçakçılığı suçuna ait olduğu görülmektedir. Ayrıca, kültür ve tabiat varlığı kaçakçılığı suçunun yıllar içerisinde izinsiz kazı yapma suçundan sonra en çok işlenen suç olduğu görülmüştür.

Geçmişten Günümüze Manisa

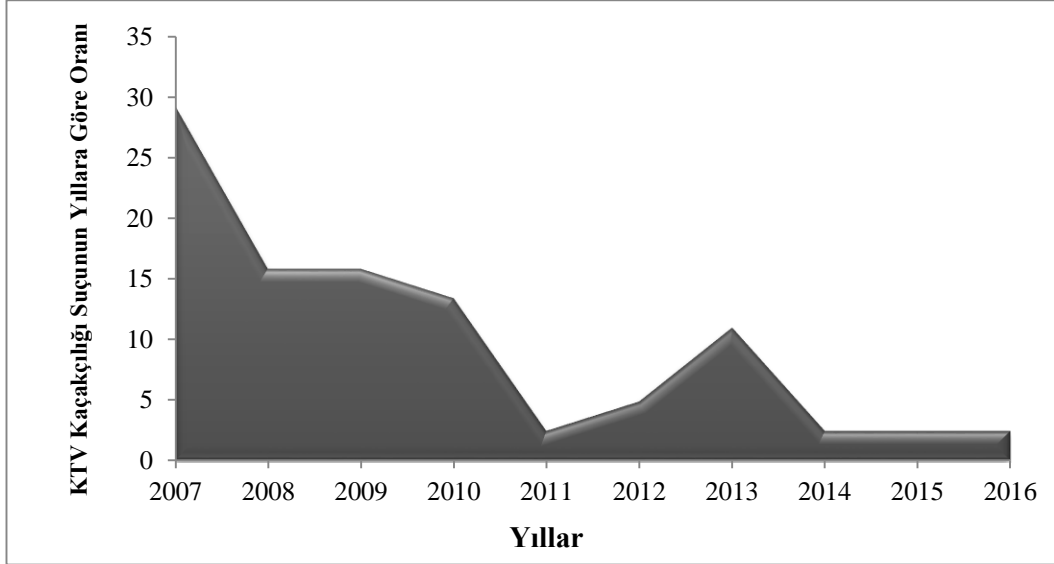
Yıllar	Kültür ve Tabiat Varlıklarına Dair Suçlar					
	Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanununa Muhalefet Suçları				Diğer Suçlar	
	İzinsiz Kazı Yapmak	Kültür ve Tabiat Varlıklarını Yıkamak, Bozmak ve Zarara Uğratmak	Sit Koşullarına Aykırı Hareketler	Diğer Aykırı Hareketler	Kültür ve Tabiat Varlığı Kaçakçılığı	Kültür ve Tabiat Varlığı Hırsızlığı
2007	39,21		9,80		47,05	3,92
2008	51,28		2,56	12,82	33,33	
2009	48,21		21,42	7,14	23,21	
2010	64,86			5,40	29,73	
2011	75	3,13	12,5	3,13	6,25	
2012	67,5	10	10	2,5	10	
2013	66		4	12	18	
2014	83,92	3,57	3,57	3,57	3,57	1,78
2015	76,08		10,87	8,69	4,34	
2016	81,42	1,43	5,71	8,57	2,85	

Tablo 3. Kültür ve tabiat varlıklarına dair işlenen suçlar ve 2007-2016 yılları içerisindeki oranları (%).

İzinsiz kazı yapma suçundan 2007-2016 yılları arasında toplam 314 olay kayıt altına alınmıştır. Bu olayların yıllara göre dağılımına bakıldığında en yüksek oranın 2016 yılında olduğu görülmektedir. İzinsiz kazı yapma suçundaki orana bakıldığında dalgalı da olsa 2016 yılına kadar olan süreçte bir artış olduğu izlenmektedir. Bu durum, Şekil 2'de daha net görülmektedir.

Şekil 2. İzinsiz kazı yapma suçunun yıllara göre değişimi.

Şekil 3. Kültür ve tabiat varlığı kaçakçılığı suçunun yıllara göre değişimi.

İzinsiz kazı yapma suç oranının en düşük olduğu yıllar 2007 ve 2008 yıllarıdır. Kültür ve tabiat varlığı kaçakçılığı suçuna bakıldığında 2007 yılında en yüksek değerini aldığı bundan sonraki yıllar 2013 yılı hariç düşüş yaşandığı görülmüştür. İzinsiz kazı faaliyetleri yükselirken kaçakçılık faaliyetlerinde gözlemlenen düşüş güvenlik güçlerinin kaçakçılık konusunda gösterdikleri çaba nedeniyle olmalıdır.

2. Kültür ve Tabiat Kaçakçılığı Olay Sayılarının Şüpheli Sayılarının ve Ele Geçirilen Malzeme Sayısının İlçelere ve Yıllara Göre Dağılımı

Bu başlıkta kültür ve tabiat kaçakçılığı olayları, 2007-2016 arasındaki yıllar tek tek incelenerek, olay ve şüpheli sayılarının ilçelere göre nasıl farklılık gösterdiği tartışılmıştır. Ayrıca kaçakçılık olaylarında hangi yıl ne kadar malzeme ele geçirildiği ile ilgili de bilgiler bulunmaktadır. Bu kısımda 2007'den 2016 yılına kadar olan süreç ek olarak, 2017 yılının temmuz ayına kadar olan veriler de rapora dahil edilecektir. Bunun temel nedeni 2017 yılı sona ermemiş olmasına rağmen, temmuz ayına kadar

Geçmişten Günümüze Manisa

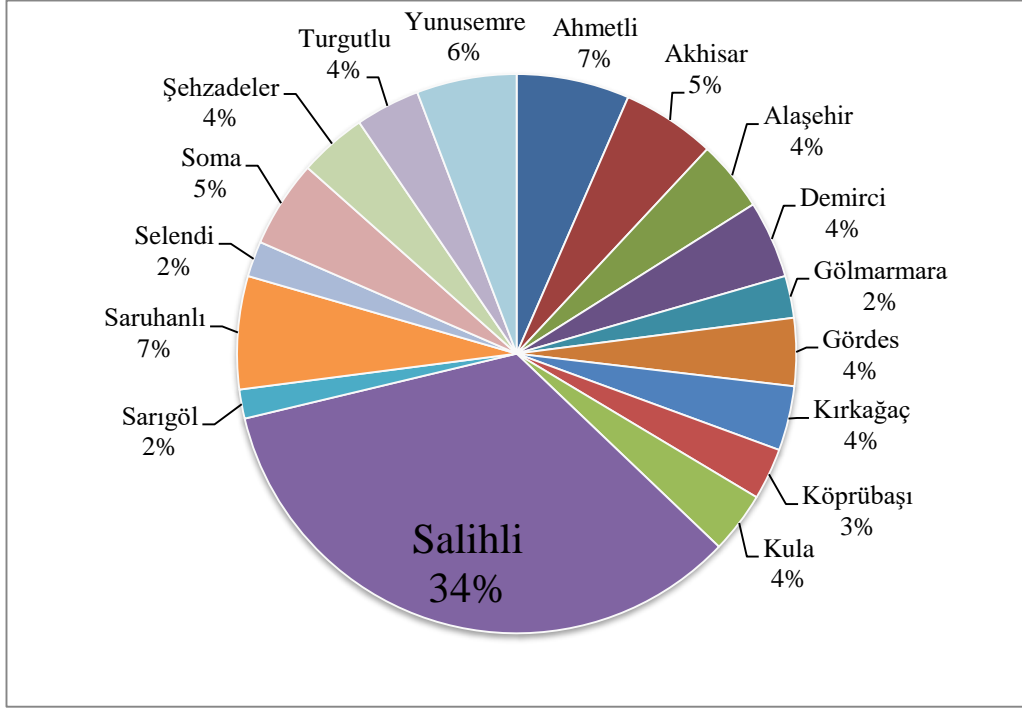
olan süreçte kayıt altına alınan olay sayısının hiç de azımsanmayacak derecede yüksek olmasıdır.

2.1. Kültür ve tabiat varlığı kaçakçılığı olay sayılarının ilçelere ve yıllara göre dağılımı

Tablo 4'de kültür ve tabiat kaçakçılığı olaylarının yıllara ve ilçelere göre sayısı görülmektedir. Buna göre, 2007-2017 yılları arasında toplam 536 olayın kayıt altına alındığı görülmektedir.

İlçeler	Yıllara Göre Olay Sayıları											
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	TOPLAM
Salihli	15	7	13	8	6	9	15	22	20	34	34	183
Ahmetli	5	2	12	1	1	3	2	3		3	3	35
Saruhanlı	4	1	7	2	6	4	5	1		4	1	35
Yunusemre	2	6	2	1	1	4	2	3	5	4	1	31
Akhisar		2	1	4	1	3	6	4	3	4	1	29
Soma	3		2	2	1	2	1		3	5	8	27
Demirci	2	4	2	2	1	2	3	3	3		2	24
Alaşehir	2	4	2	1		1	1	6	1	4		22
Gördes		1	2	2	2	1	2	7	3	1		21
Şehzadeler	6	1	2	2	1	2	2	1	1	1	2	21
Kırkağaç			2	4	3	4	1	1	1	2	2	20
Turgutlu	4	4	3	2			4	1		1	1	20
Kula	2	2	2	2	5			3	1	2		19
Köprübaşı	2	4	1	1	2	2	1			2	1	16
Gölmarmara	1		1	2	1	1	1		2	2	2	13
Selendi			1	1		1	3	1	2	1	1	11
Sarıgöl	3	1	1		1	1	1		1			9
TOPLAM	51	39	56	37	32	40	50	56	46	70	59	536

Tablo 4. Kültür ve tabiat varlığı kaçakçılığı olaylarının yıllara ve ilçelere göre dağılımı.

Şekil 4. İlçelere göre toplam olay sayılarının oranları.

Şekil 4’de Salihli ilçesinin 2007-2017 yılları arasında kayıt altına alınan olaysayısının oranının %34 gibi yüksek bir orana sahip olduğu görülmektedir. Buna ilişkin grafikteki payının yüksek olduğu diğer iki ilçe ise Ahmetli ve Saruhanlı ilçeleridir. 2007-2017 yılları arasında olay sayısının oranının en düşük olduğu ilçeler ise, Selendi ve Gölmarmara ilçeleridir. Salihli ilçesinin 2017 yılı bitmeden olay sayısının (34), 2016 yılının tüm olay sayısı (34) ile aynı olması, durumun ciddiyetini ortaya koymaktadır.

2.2. Kültür ve tabiat kaçakçılığı olayları şüpheli sayılarının ilçelere ve yıllara göre dağılımı

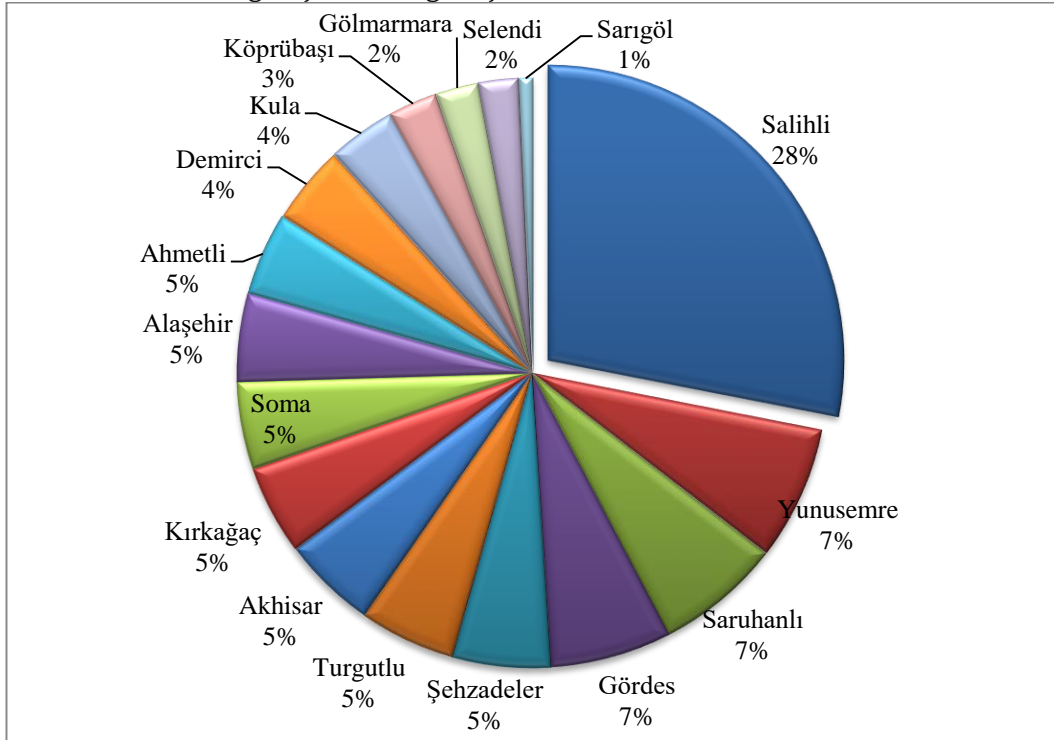
İlçeler	Yıllara Göre Şüpheli Sayıları											
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	TOPLAM
Salihli	27	13	29	19	17	26	19	44	45	79	26	344
Yunusemre	11	19	9	1	3	11	7	7	8	14		90
Saruhanlı	13	1	22	2	11	11	8	4		12	1	85
Gördes		6	8	9	2		11	33	8	4		81
Şehzadeler	29	1	4	5	5	6	5	4	4	1	2	66
Turgutlu	13	10	11	4			20	3		3	1	65
Akhisar		5	2	6	2	7	14	8	6	12	1	63

Geçmişten Günümüze Manisa

Kırkağaç			6	6	12	9	1	7	7	10	2	60
Soma	9		6	6		9	1		7	13	8	59
Alaşehir	11	5	3	1		7	3	12	2	15		59
Ahmetli	8	5	12	2	2	8	2	7		8	2	56
Demirci	4	8	6	7	2	7	3	8	7		1	53
Kula	3	5	4	5	14			5	4	6		46
Köprübaşı	4	4	1	1	6	8	4			4	1	33
Gölmarmara	2		5	4	3	1	2		7	3	2	29
Selendi			3	1		1	11	5	3	2	1	27
Sarıgöl	3	1	2		1	1			1			9
TOPLAM	137	83	133	79	80	112	111	147	109	186	48	1225

Tablo 7. Kültür ve tabiat kaçaklığı şüphelilerinin yıllara ve ilçelere göre değişimi.

2007-2017 yılları arasında toplam 1225 şüpheli kayıt altına alınmıştır. 2007-2017 yılları arasındaki toplam şüpheli sayılarının ilçelere göre oranını veren grafik, Şekil 5'de verilmiştir. Şekle göre bu on yıl içerisinde şüpheli oranının en fazla olduğu ilçenin Salihli olduğu görülmektedir. Salihli ilçesindeki olay sayısı ile doğru orantılı olarak şüpheli sayısının da yüksek çıktığı görülmektedir. Salihli ilçesinden sonra Yunusemre, Gördes ve Saruhanlı ilçelerinin şüpheli oranlarının ise ikinci sırada geldiği görülmektedir. 2007-2017 yılları arasında kayıt altına alınan şüpheli sayısının oranının en az olduğu ilçe ise Sarıgöl ilçesidir.

Şekil 5. 2007-2017 yılları arasındaki toplam şüpheli sayısının ilçelere göre oranı.

2.3. Kültür ve tabiat kaçakçılığı olaylarında ele geçirilen malzeme türlerinin ilçelere ve yıllara göre dağılımı

Bu kısımda kültür ve tabiat kaçakçılığı olaylarında ele geçirilen malzemeler incelenmiştir. Bu malzemeler tarihi değeri olan malzemeler ve suçlar işlenirken ele geçirilen teçhizat olmak üzere iki alt temada ele alınmıştır. Tablo 8’de 2007-2017 yıllarında ele geçirilen tüm malzemelerin yıllara göre sayıları verilmiştir. Bu tabloya göre son on yılda toplam 12626 malzeme ele geçirilmiştir. Bunların 12190 tanesi tarihi eser, kalan 436 tanesi ise suç işlemekte kullanılan malzemelerdir. Tarihi eserler arasında en fazla ele geçirilen eser sikkedir. Bu sırayı muhtelif eski eser ve obje izlemektedir. Son on yılda ele geçirilen en az tarihi eser ise tablodur. Suç işlemekte kullanılan malzemeler arasında en üst sırayı ise muhtelif kazı malzemeleri almaktadır. İkinci sırada dedektör ve üçüncü sırada ise jeneratör gelmektedir. Ayrıca ele geçirilen malzemelerin teknolojik boyutu da dikkat çekmektedir. 2016 yılında ele geçirilen 14 adet kepçe ve 2016 ve 2014 yıllarında ele geçirilen ekskavatör bunlara örnek teşkil etmektedir.

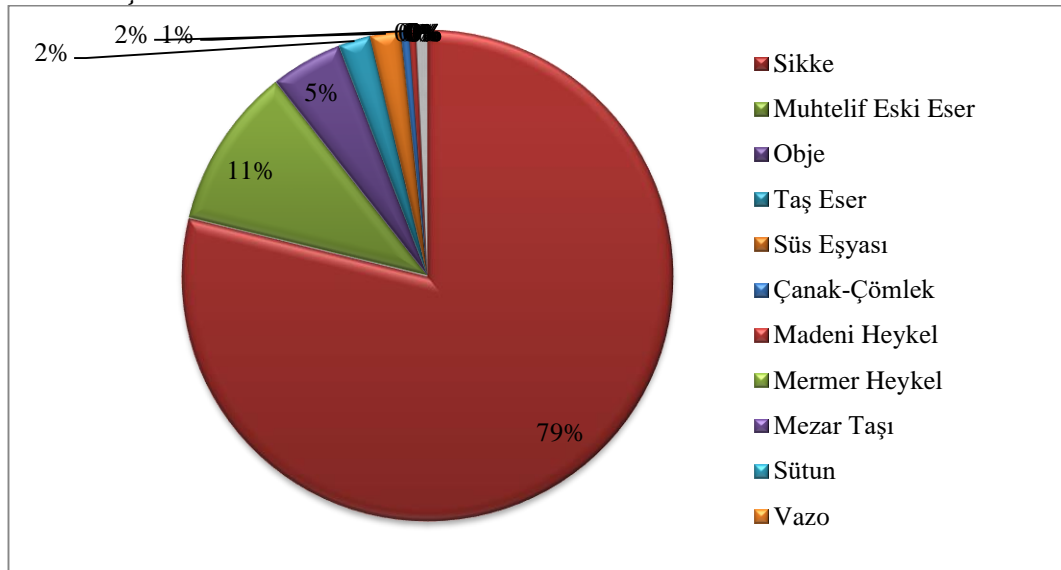
Ele Geçirilen Malzemeler	Yıllar											TOPLAM	
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017		
Tarihi Eserler	Sikke	1357	112	54	1119	3	59	4959	1580	85	94	184	9606
	Muhtelif Eski Eser	1083		6	34		1	110	45	2	1	11	1293
	Obje		67	80	51		6	360		11			575
	Taş Eser	54	3	121	2	1	12	57	11				261
	Süs Eşyası	46	20	4	94		3	59	5		7	8	246
	Çanak-Çömlek	3		19	12		5	21	1	3	2	3	69
	Madeni Heykel	42	5				1	2	1			3	54
	Mermer Heykel	6		9	1	4	1	3	3		1		28
	Mezar Taşı	3	4	1	2		1	2					13
	Sütun		6	3				3					12
	Vazo	1	7										8
	Mermer						6		1				7
	Kandil	1			4								5
	Eski Eser		4										4
	Lahit			1	1		2						4
	Haç		2										2
	Hançer	1											1
	Tarihi Değeri Olan Silah				1								1

Geçmişten Günümüze Manisa

Tablo						1						1	
Teçhizat	Muhtelif Kazı Malzemesi	41	7			72	87	14			2	3	226
	Dedektör	12	9	7	12	8	11	9	3	14	13	10	108
	Jeneratör	2	5	4			1	2	7	9	6	2	38
	Av Tüfeği (Tek/Çift Kırma veya Otomatik)	8	7	4						1			20
	Tabanca/Kurusıkı	6				2				1		5	14
	Kepece										14		14
	Dinamit Lokumu		8										8
	Elektrik Kablosu										6		6
	Ekskavatör								1		1		2
	TOPLAM	2666	266	313	1333	90	197	5601	1658	126	147	229	12626

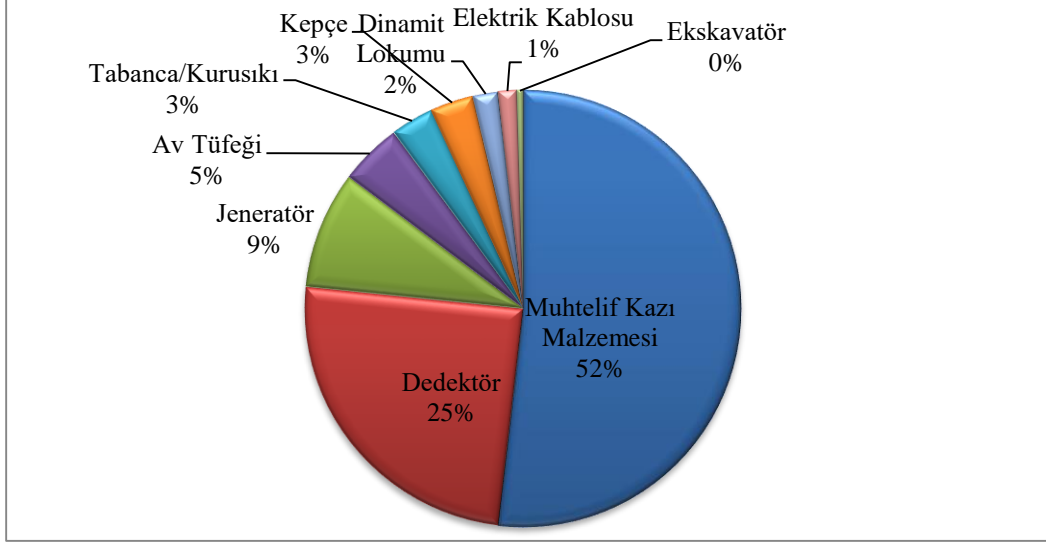
Tablo 8. 2007-2017 yılları arasında kültür ve tabiat kaçakçılığı olayları kapsamında ele geçirilen malzeme türleri.

2007-2017 yılları arasında ele geçirilen tarihi eserlerin oranlarını gösteren grafik Şekil 6'da ifade edilmiştir. Bu grafiğe bakılarak ele geçirilen sikke oranının ne denli büyük olduğu net bir şekilde görülmektedir. Yakalanan sikke miktarı 12626 malzemenin 9606'sını oluşturmaktadır. Bu da Şekil 6'ya göre son on yılda ele geçirilen tarihi eserlerin %79'unun sikkeye karşılık geldiğini göstermektedir. Sikke, muhtelif eski eser, obje, taş eser ve süs eşyasından sonra gelen malzemelerin miktarı, bu bahsedilen malzemelerden o kadar azdır ki, grafikte bu malzemelerin hepsi %0 olarak belirtilmiştir.

Şekil 6. 2007-2017 yılları arasında ele geçirilen eserlerin oranı

Şekil 7'de ise ele geçirilen teçhizatın oranı verilmiştir. Muhtelif kazı malzemesinin, dedektör ve jeneratörün oranlarının yüksek olduğu buradan da görülmektedir.

Şekil 7. Ele geçirilen teçhizat miktarının oranı.

Sonuç

Yaptığımız bu çalışma ile son on yılda Manisa'da özellikle definecilik faaliyetlerinde son derece önemli bir artış olduğu ortaya çıkmıştır. Yalnız Manisa'ya özgü bir durum olmamakla birlikte, yurt genelinde de benzeri artışın olduğu gözlemlenmiştir. Türkiye bu anlamda sahip olduğu kültürel miras zenginliği ile kaçak kazıların en fazla yapıldığı ülkeler arasında bulunmaktadır. Hemen her köyün bir delisi olduğu gibi üç-beş tane de definecisi bulunmaktadır. Şehirlerde de durum pek farklı değildir. Şehir şehir dolaşarak kaçak kazı yapan profesyonel hazine avcıları türemiştir.

Define aramak için kullanılan dedektör vb. cihazlar hem internet üzerinden hem de piyasadan serbestçe alınıp satılabilmektedir. Define veya definecilik ile ilgili detaylı bilgiler veren internet siteleri-facebook grupları veya haberleri sayılamayacak kadar artmıştır. Basında da kaçak kazı yapan ya da tarihi eser kaçakçılığı yaparken yakalanan defineci haberlerine de sık sık rastlanmasına rağmen defineciliğin hızlı bir artışa geçmesi manidardır.

Ayrıca eskiden kazılarda kullanılan kazma-kürek gibi geleneksel (?) aletler yerini keçeçiler, paletli ekskavatörler ve dinamitle havaya uçurma gibi yeni aletlere ve yöntemlere bırakmıştır. Pek çok alanda mezarlar ve kabartmalar büyük hiltillerle sökülmeğe başlanmıştır. Defineciler yakalandıkları takdirde ağır ve caydırıcı cezalara çarptırılmadıklarını ve mahkeme sürecinin uzun sürdüğünü bildikleri için tekrar tekrar bu işi yapmaya devam etmektedirler. Yine son dönemlerde defineciliğe meraklı insanları dolandıran veya suça teşvik eden profesyonel çetelerin türediği de bilinmektedir.

Görüldüğü üzere manzara hiç de iç açıcı değildir. Bu durumun önlenmesi adına caydırıcı tedbirler alınmaz ise kısa bir süre içerisinde geri dönüşü mümkün olmayan bir kültür katliamı yaşanacaktır. Yok edilen bir arkeolojik eserin ne yazık ki telafisi yoktur. Bu nedenle bu konuda hem Manisa özelinde hem de ülke genelinde yasal zeminde hızla daha sert önlemler alınmalıdır. Yasal düzenlemelerle birlikte halkın bilinçlendirilmesi için de eğitim sisteminin içinde müfredata ek olarak insanlığın ortak geçmişini ve kültürlerini koruma ile ilgili dersler konulmalı, böylece küçük yaşlardan başlayarak halkın bilinçlenmesi sağlanmalıdır. İvedilikle bu önlemler

Geçmişten Günümüze Manisa

alınmadığı takdirde gelecek nesillere aktaracağımız bir geçmiş ve tarih ne yazık ki kalmayacaktır. Bu nedenle kültürel miras alanında geniş ölçekli politikalar üretilmeli ve bir an önce yürürlüğe konmalıdır. Salt maddi çıkar için yapılan bu kaçak define kazıları topluma ve insanlığa karşı işlenmiş bir suç olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Akkaya 1993 M. Akkaya, "Eski Eser Tahribatı ve Defineciler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:36, Sayı:1-2, Ankara, s. 259-262.
- Erdoğan 2013 İ. Erdoğan, "Hukuki Acıdan Define", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XVII, .2013, Sayı:1-2, s. 513-533.
- Karaduman 2005 H. Karaduman, "Metal Arayıcı Dedektörlerin Kullanımı Kısıtlanmalıdır", *İDOL, Arkeologlar Derneği Dergisi*, Nisan-Mayıs-Haziran 2005, Yıl:7, Sayı:25, s. 29-33.
- Konyar 2008 E. Konyar, "Türkiye'de Definecilik: Eski Eser Yağması", *Toplumsal Tarih*, Nümizmatik ve Tarih, s. 84-89.
- Özdoğan 2014 M. Özdoğan *50 Soruda Arkeoloji*, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul: Kayhan Matbaacılık.
- Roosevelt-Luke 2006 C. Roosevelt-C. Luke, "Looting Lydia: The destruction of an archaeological landscape in western Turkey" (Eds.), *Archaeology, cultural heritage, and the antiquities trade*, (Edt.) N. Brodie, M. Kersel, C. Luke, & K. Tubb, Gainesville: University Press of Florida, s. 173-187.

ANTİKÇAĞDA MANİSA (MAGNESİA AD SİPYLUM) ŞEHİRCİLİK YOL VE EKONOMİ

Selim PULLU¹

M.Ö. I. Binyılın ikinci yarısı içinde özellikle Batı Anadolu Şehirlerinden bazıları, Anadolu'nun en zengin ve gösterişli şehirleri arasında yer almaktaydı. Özellikle antik kaynaklarda bu şehirlerden övgü ve hayranlıkla bahsedildiğine tanıklık etmekteyiz. Hiç kuşkusuz adı geçen bu antik şehirlerden birisi de hiç kuşkusuz *Magnesia ad Sipylum*'dur. Özellikle Strabon'da Sipylum da kurulan şehir olarak tanımlanmıştır. Magnesia kenti özellikle konumu açısından iç bölgelerle olan bağlantı ve zengin tarım potansiyeli ile bölgede müstesna bir yere sahipti. Batıdan gelenlerce kurulan ancak doğu- batı hâkimiyeti mücadelesi sırasında kilit noktalardan birisi olan şehir, Klasik, Helenistik ve Roma dönemlerine oldukça parlak bir konumdaydı.

Ege Coğrafyası ve Özellikleri:

Elbette Anadolu'nun binlerce yıllık tarihi içerisinde belki de en az değişen özelliklerden birisi: şehirlerin kuruluş özelliklerine bağlı olarak buldukları coğrafyanın sağladığı ve iklimsel özelliklere göre elde ettiği avantajlardır. Bu şartları insan kontrol edemez, ancak uygun bulunduğu ve niteliklerini iyi kullanabileceği yerler ancak seçebilir.

Oysa müdahale edebileceği bir konu vardır, ticaret yolları ve ekonomi rotaları.

Günümüzün büyük şehirlerinin tarihine indiğimizde bazılarının bugünkü kadar popüler bazılarının ise değişen rotalar sebebiyle daha az popüler olduğunu görmemiz mümkündür. O halde Batı Anadolu'nun nadide incisi olan Manisa'nın kurulduğu konum ve coğrafya açısından kesitini alacak olursak neyle karşılaşırız?

Ege kıyıları birbirinden farklı yapıların yer yer egemen olduğu bir coğrafi özellik sergiler buna bağlı olarak bol alüvyon getiren akarsuların kıyı biçimlerinde oluşturdukları son evreleri de tarihi dönemler boyunca izlenebilmektedir. (Büyük Menderes gibi).

İklim olarak genel itibarıyla Akdeniz ikliminin etkisi altında olduğu kabul edilse de kendi içinde birbirine kıyasla az-çok değişiklikler gösteren üç iklim zonu bulunmaktadır. Bu bölgeleri kabaca:

- a) Ege Kıyıları
- b) Çukur ovaları
- c) İç batı Anadolu eşiği

Olarak kendi arasında bölümlere ayırmak mümkündür.²

Yüzey şekilleri bakımından da oldukça parçalı bir yapı gösteren Ege bölgesinin yüksekliği fazla olmamasına rağmen zaman zaman 2000 metreyi geçen coğrafi oluşumlara da ev sahipliği yapmaktadır. Aynı adı taşıyan denizde komsu olan bölge batıdan doğuya uzanan ve yükseltilerin arasındaki vadilerle İç Batı bölgesine dallar halinde açılan bir yapıya sahiptir.³

¹ Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eskiçağ tarihi ABD öğretim üyesi.

² Darkot-Tuncel:1995, 13

³ AE:5

Bu vadiler aynı zamanda çalışmamızda üzerinde duracağımız ticaret yolları ve ekonomiyi de destekleyen ve deniz ile iç bölgeler arasındaki ilişkide önemli rol oynayan bir yapıdadır. Hatta sadece doğu batı güzergâhında değil elverişli yüksekilerin doğru kullanılmasıyla kuzey güney istikametinde de oldukça etkili ve başarılı ulaşım rotaları mevcuttur.

Çalışma konumuzun temasını teşkil eden Manisa'nın antik kaynaklarda da geçen Maeandrum ad Sipyllum ismini Kentin yakınlarında olan ve antik çağdaki adı Sipylos (Sipil) olan Manisa dağından almıştır. Manisa'nın konumu dağın çevresindeki başka yerleşmelerden çok farklı olmamakla beraber, dağ yamacının sel yataklarıyla burada yerleşmeye ve kale inşa etmeye uygun bir yer hazırlaması buradaki yol ağının da kıyı ve iç bölge üzerinde kontrol noktasında olması gibi etkenlerle, şehir konumu itibarıyla kolayca diğerlerinden ayrılıp ve büyüme imkân için elverişli bir hale gelir.⁴

Tarihi ve Kuruluşu:

Homeros İlayda'da Magnesia'yi Peneios kıyılarındaki yaprakları hışırdayan Magnetlerin kurduğundan bahseder. Daha sonra gelen yirmi dördüncü bölümde ise şöyle devam eder Homeros: “Bugün Siplos kayalarının ıssız doruklarında Akheloos Irmağı kıyısında oynasan su perilerinin yatakları var derler ya, iste oralarda tanrı buyruğuyla tas olmuştur Niobe, yüreğine sindirir durur acılarını.⁵ Grek Mitolojisine göre çocukları Artemis ve Apollon tarafından gözleri önünde oklanarak öldürülen Niobe acısıyla taş kesilmiştir.

Sipylos Dağı yamacında kurulu kent ile aynı adı taşıyan bir diğer Magnesia kendi de *Magnesia ad Meandrum* olarak bildiğimiz Magnesiadır. Hatta Pers kralı I Artakserkses bu bölgeyi Atinalı ünlü devlet adamı Themistokles'e arpalık olarak vermiştir.⁶

Tarihin Babası olarak kabul edilen Herodotos bölge ile bilgi verirken, Perslerin, Magnesia Ovasını baştan başa çiğnediğini ve her yanı yağma ettiğini yazar.⁷ Sonrasında Perslerin bölgedeki vergi politikasından da bahsederken “Asya Manisa”sının da içinde bulunduğu bir grup şehrin, hazineye dört yüz talent vergi ödediğini ifade eder.⁸

M.Ö. V. Yüzyılda yaşamış bir asker olan Xenophon ise, doğuya yapılacak olan sefer hazırlıklarından bahsederken Mantinealılar ve Magnesyalılara'da yer vermiştir. Hatta onların oynadığı bir tur pantomim oyunundan da bahsetmiştir.⁹

Amasyalı Strabon, eserinde Manisa ve çevresinden bahsederken burayı Frigya sınırları içerisine katmış ve “Frigya dedikleri Sipylos Dağı dolaylarındaki ülke de böyledir. Vaktiyle Frigyalı Tantalos, Pelops ve Niobe'nin yasadığı söylenen bu ülkenin büyük Frigya'da mi yoksa küçük Frigyada mi olduğu kesin değildir” diye yazmıştır.¹⁰

Bölgenin yerleşimlerini tanıtırken de verdiği sınır ifadesi olarak: Hellespontos ile Siplos dağı eteğindeki Magnesia arasında uzanan gibi tanımlamalar kullanmıştır.¹¹ Manisa dağı civarında olan yerleşmelerin erken dönemleri batıdan çok doğu ve Anadolu izler taşımaktadır.¹²

⁴ AE:42

⁵ Homeros: II.859, XXIV,724

⁶ Tekin:1992,85

⁷ Herodotos: I,161

⁸ Herodotos:III,90 (1 Talent 26 Kg)

⁹ Xenophon: VI,7,11

¹⁰ Strabon: XII.8.2 vdd

¹¹ Hogarth: 1925, 501

¹² Hogarth: 1925,504

Geçmişten Günümüze Manisa

Strabon, günümüzde de Anadolu için etkili bir tabii afet olan depremler ile ilgili bilgi vermiş ve : “Bizim zamanımızda bu dağın eteklerinde bulunan (Sipylos) Magnesia kenti ve Sardeis birçok yerlerdeki en unlu kentler gibi depremle yıkılmıştır” demiştir.

İmparator Tiberius’un bu kentlere maddi yardım yaptığını da bu kaynaktan öğrenmekteyiz.¹³ Tiberius tarafından beş yıl vergiden muaf tutulmuş ve bu kentlerin yeniden imarlaşması için önemli ölçüde parasal yardım sağlamıştır. Bu dönem Magnesia sikkelerinde Tiberius’a ithafen “Kentin Kurucusu” yazısı yer almaktadır.¹⁴ Magnesiyalılar, depremden sonra kenti yeniden onartan imparatoru kurucu olarak gördüklerini göstermektedir.

Romalılar tarafından *Magnesia ad Sipylos*’un bağımsız bir kent olması da, dönemdeki zenginlik ve nüfus bakımından önemli bir göstergedir.¹⁵

Öyle ki zaman zaman Lidya Devleti’nin yağma ataklarına maruz kalan kıyı ege kentleri arasında *Magnesiya ad Sipylos* ve belki hatta Smirna (İzmir) in de olduğu Herodotos ifade etmektedir ve Lidya krallarından Gyges’in yukarıda adı geçen şehirlere karşı saldırgan bir tutum içerisinde olduğu söylemektedir.¹⁶

Bir başka antik çağ yazarı olan Pausanias, Sipylos Dağı’nı tanımlarken iki mekân öne çıkmaktadır. Bunlar Tantalos Gölü ve Niobe kaya şeklindedir. Güneyde Yamanlar Dağı’ndaki yapılar ise Akropol, tapınak, yaklaşık kırk mezardan oluşan nekropol, tamamı dairesel biçimli hareketsiz taslardan oluşan bir yapıdan ibarettir. Bu mezara çoğunlukla Tantalos Mezarı denmektedir.¹⁷

Magnesia’nin (Manisa) M.Ö. üçüncü yüzyıla kadar *Herakleia* olarak geçtiğine dair görüşler mevcuttur. M.O. 244 yılında Smyrna ile yapılan bir anlaşmada bu tarihlere denk gelmektedir.¹⁸

İlk Yerleşmeler ve Tarihi Süreç:

Kentteki en erken arkeolojik kalıntı, Geç Paleolitik Döneme kadar inmekle beraber, kentin iskân tarihi Geç Neolitik Dönemde başlamaktadır. Kentin kuzeyindeki geniş ovalık alanda otuza yakın (muhtemelen daha fazla da olabilir) prehistorik yerleşim izleri söz konusudur. Neolitik yerleşimlerin, Gediz Irmağı’nı izleyen hat üzerinde geliştiği gözlemlenmiştir.¹⁹

Antik Manisa’nın ise bugünkü şehrin 7 km. doğusunda bulunan harabelerin ilk iskân yeri olduğu ve M.Ö. 2. bine tarihlendiği kabul edilir. Sonrasında Hititlerin etki alanına giren ve M.Ö. 12. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu’ya gelen kavimlerce tahrip edilen bu şehrin yerine Phrglerin (Sipylos) adlı bir yerleşme kurdukları, M.Ö. VII. yüzyılda bu civarda ortaya çıkan ve Magnesia denilen şehri bunların yerini aldığı düşüncesi de kuvvetle muhtemeldir.²⁰

M.Ö. 7. yüzyılda Lydia Krallığının güçlenmeye başladığı bir dönemdir ve Sipylos Dağı çevresindeki yerleşimler tümüyle krallığa bağlıdır. Krallığın en parlak dönemini oluşturan Gyges döneminde, önemli bir bölgesel güç olan Lydia Krallığı batı kıyıları işgal eden önemli kentler üzerinde egemenlik mücadelesine girişir. Gyges’in

¹³ Strabon: XII.8.18

¹⁴ Levick:1996,666;Dogan:2007,57

¹⁵ Strabon: XIII.3.5

¹⁶ Herodotus ; Hogarth: 1925, 508

¹⁷ Pausanias: V.13.7

¹⁸ Ramsay:1960, 11

¹⁹ Dogan: 2007, 5

²⁰ Yavi:1995,44

saldırarak ele geçirdiği ve haraca bağladığı kentler arasında Magnesia kentinin de adı geçmektedir.²¹

Perslerin Anadolu'da hâkim olduğu dönem boyunca Pers idaresi altında olduğu anlaşılan Manisa, bu dönemde Persler ile kıyı şehirleri arasında hem diplomatik hem de ekonomik bağlantıyı sağlama açısından en batıdaki pers hâkimiyet bölgelerinden birisi konumunda olmalıdır. Bu durum Büyük İskender'in bölgedeki hâkimiyetine kadar devam eder.

İskender'in bölgeyle hâkimiyeti ve devamında önemli bir Pers kenti haline gelmiş olan ve güçlü, köklü Sardes'in ele geçirilmesi ile olmuştur. Diodoros ve Arrianos'un bildirdiğine göre kent, herhangi bir savaş olmadan Persli satrap Mithrines tarafından İskender'e teslim edilmiştir.²²

İskender'in ölümünden sonra, Magnesia, Lysimakhos idaresine girmiştir. M.Ö. 281'de Lysimakhos ile Seleukos arasında gerçekleşen Kurupedion Savaşı bu dönemin öne çıkan gelişmesidir. Sipylos Magnesia'nın doğusunda, Hermos (Gediz Irmağı) ile Hyllos (Kumçay) arasındaki alanda yer alan Kurupedion'da yapılan savaş, sonuçlarının yarattığı önem kadar, Magnesia kentinin tarih sahnesinde adının duyurmaya başlaması açısından önemlidir. Yönetimi ele geçiren II. Seleukos, M.Ö. 242'de doğuya sefere çıkmıştır. Bu sırada kendisine bağlı olan Smyrna'daki komutanları, savaş sonrasında Seleukos'a biat eden Sipylos Magnesiası halkına elçiler göndererek onların Seleukos'a bağlılıklarını sürekli kılmak istemiştir. Smyrnalılar ve Magnesialılar arasında bu yönde bir anlaşma metni imzalanmıştır (Smyrna Yazıtı).²³

Selevkosların Bölgedeki hâkimiyeti, Romalıların Küçük Asya ile ilgilenmeleri ve bu alanda kendilerine rakip olarak gördükleri Selevkoslarla mücadeleyi göze almaları sonucu Magnesya'nın kaderi bir kere daha değişecektir. III. Antioikos'a karşı birleşen, Bergama ve Roma M.Ö.188'de, Apameia Barışı ile üstün gelir. Roma senatosunun kararıyla Manisa otonom ve bağımsız olsa da bölgede hâkim güç roma vesayeti ile Bergama'nındır.²⁴

İmparator Antoninus Pius döneminde Magnesia'da, diğer birçok eyalet şehirlerinde yaygınlaştığı gibi *strategoı* adı altında toplumun idaresinden sorumlu bir heyetin varlığı bilinmektedir. Bu dönemde, belediye ve idari işler daha da bir düzene sokulmuştur. Buradan, Magnesia 'da düzenli bir idari teşkilatın işlemekte olduğu sonucuna varılabilmektedir.²⁵

III. Gordianus döneminde (M.S. 238-244) Magnesia Ad Sipyllum'un sikke basmıştır. Bu durum kesinlikle ticari açıdan akredite olan bir şehir konumunda olduğuna işarettir. Magnesia'nın Mithridates ve Pontus Devleti ile de karşılaşması olmuş Roma'ya sadık kalan şehir, Mithridates'in generali Archaleus tarafından yağmalanmıştır.²⁶

İmparator Diocletianus döneminde para reformunun yapılmasına sebep olan ağır ekonomik şartlar içerisinde bile Şehrin üretim sıkıntısının olmadığı açıktır. Roma devleti bu dönemde on iki idari bölgeye (dioecesis) ayrılmıştır.

Magnesia da III. Asiana dioecesis'ine dâhil olur. Constantius (M.S. 337-361) döneminde Magnesia'nın içinde bulunduğu Küçük Asya'nın mısır, şarap ve yağ ürettiği bilinmektedir. Fakat fiyatlar, anormal biçimde yükselmiş, bazen dört hatta sekiz

²¹ Dogan:2007,44

²² Dogan:2007,45

²³ Ramsay:1960; Jones:1971,71

²⁴ Jones:1971, 51; Errington:1989,286; Davis 2006,134;Demircioğlu:1987,337

²⁵ Aksit: 1983,121 vd.

²⁶Jones:1971,62

Geçmişten Günümüze Manisa

katına ulaşmıştır. Eyaletler ağır vergi yükü altında ezilmişler ve bazılarının malları ellerinden alınmıştır.²⁷

Yol Ağı:

Ege coğrafyasından bahsettiğimiz bölümde de vurguladığımız gibi, Bölgenin coğrafi yapısı kendisine hâkim olan kültür ve uygarlığın doğu veya batı medeniyeti olması fark etmeksizin yolların seçeneksiz bir biçimde çizilmiş doğal rotaları izlemesine mahkûm edilmiştir. Söz konusu yollar, Selçuklu ve Osmanlı döneminde de kullanılmış olup bugün bile çok fazlaca bir değişikliğe uğramamıştır.²⁸

Ege den başlayıp, Doğu'ya ulasan yollar, Gediz ve menderes vadilerinin dağlar arasından izin verdiği açıklıktan devam ederek İç Anadolu platosuna erişmiş oradan da Fırat ve ötesine uzanmaya muvaffak olmuşlardır.

Bizi ilgilendiren bu yol rotasından Hermos (Gediz) vadisini izleyeni Perslerin "Kral Yolu" olarak bilinen yoldur. Aslında Perslerin bu yolu kullanmasından önce de var olan bu güzergâh ticaret ve yönetim amacıyla kullanılmıştır. Sözgelimi, sırasıyla Smyrna (İzmir) ve Efesos (Selçuk)'dan çıkan iki koldan ilki Sipylos Dağı'nın güneyindeki alçak geçit üzerinden geçerek, Sardis'in doğusunda Kogamis (Alaşehir Çayı) Çayını izleyerek, Gediz nehri boyunca Katakekaumene (Yanık ülke) den devam edip Frigya'ya varmıştır.²⁹

Görülüyor ki Doğu ve batıdaki büyük nehirlerin sebep olduğu vadiler Ege ve Fırat bölgesi arasındaki ticareti devamlı kılmış, buna bağlı olarak da kuzeyden güneye inen dikey yollar ile de kesişen doğu batı güzergâhları, Anadolu'nun kuzeyi ile güneyini doğu ve batı istikametini de içine alacak şekilde sisteme dâhil etmişlerdir.³⁰

Kendi Tarihimizden bir anekdot ile yol meselesi ve yakın zamanlarda Manisa'nın Ege bölgesi yol ağı açısından bir başka önemini belirtmek maksadıyla bir örnek vermek gerekirse: Sultan II. Mehmet, 1413 yılında Pergamos (Bergama) ve Kyme (Nemrut Limanı) tarikiyle Menemen ovasına gelmiş, oradan da Nymphaion'a inmişti.

Menemen ovasından Nymphaion'a geçmek için iki yol mevcuttu; biri sahilden olan ve İzmir vadisinden, diğeri Sipylos dağı'nın kuzeyinden uygun coğrafyadan geçen yol. Sultan II Mehmet, birinci yolu takip edemezdi, çünkü İzmir o sıralarda düşmanı Cüneyd'in elindeydi. Keza Nymphaion'u zapt ettikten sonra İzmir üstüne yürümeye muvaffak olmuştur. Onun için ikinci yolu tutup Temnos ve Magnesia'dan geçmiş olması akla yatkındır.³¹

Ekonomi – Siyaset:

Manisa'nın ilkçağda tanımlanması için bir belirteç olarak kullanılan Sipylos (Manisa) dağında, Pelops'un efsanevi soyunun zengindik kaynağı olarak ünlenmiş maden ocakları bulunmaktadır. Ne var ki bu ocaklar yukarıda zikrettiğimiz Strabon zamanında tükenmiştir (M.O. 1. Yüzyıl). Bölgede Antimon yataklarının da olduğu bilinmektedir.³²

Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası eserinde bu konudan şöyle bahseder: "*Belki hakikat sudur: Sipylos'un garp ve şimalindeki arazi Magnesia ile Herakleia arasında taksim edilmiş ve burada çıkarılan taşla bila tefrik bazan Mağnesia bazan Heraklia taşı dendiği için bu iki ismin aynı yere ait olduğu: zannı hâsıl olmuştur.*"³³

²⁷ Aksit:1983,127-131

²⁸ Maggie:2002,13

²⁹ Ramsay:1960,30; Maggie:2002,14

³⁰ Maggie:2002,18

³¹ Ramsay:1960,116

³² Plinius: XXXI,113

³³ Ramsay:1960,11

Yine önceki bölümlerde de bahsettiğimiz üzere Magnesia'nın verimli ve bol su kaynağına sahip olan topraklarında, tarımsal mahsullerin yetişmesi kolay ve zahmetsizdi. Bunlar bağımsızlık dönemlerinde gelir, boyunduruk dönemlerinde ise vergiyi rahatça karşılamaktaydı.

Kybele ve Niobe Efsaneleri:

Manisa (Sipylos) Dağı'nın kuzeydoğu eteklerinde Modern şehre yaklaşık 6 km mesafede bulunan düz bir kaya zemin üzerinde oturan halde bir kadın tasviri vardır. 8x10 ebadında olan bu kabartma Hitit karakteri göstermekte ve yaklaşık M.O 13. Yüzyıla tarihlenmektedir. Bu durum İzmir yakınlarındaki Hitit kralı Tudhalia kabartması ile de çağdaştır.

Bulduğu konum ve maruz kaldığı şartlar bakımından oldukça yıpransa da elleri ile göğüslerini tutar halde başında Hitit başlığı ile oldukça karakteristik bir tablo çizmektedir.³⁴ Bu eserler belki de ilk çağ dünyasında Doğu'nun Batı'ya kadar uzandığı ve kültürünü tanıttığı en eski eserler olma yolunda nadide birer örnektir. Bu eserlerin kendisinden sonra gelen Frig kültür ve sanatını da etkilediği düşünülebilir. Manisa'ya özgü bir diğer unlu fenomen ise Niobe kayası ya da ağlayan kaya olarak bilinen oluşumdur. Pausanias'a göre bu civarda kendi zamanında ana tanrıca Plastene'ye adanmış bir de tapınak bulunmaktaymış.³⁵ Bu insan elinden çıkma değil tamamen tabiatın bir hediyesi durumundadır ancak ünü klasik çağdan bu yana devam etmektedir. Manisa'ya özgü olan bu eserler bölgenin doğu - batı kültürlerinin karşılaştığı ve tanıştığı bir bölge olması niteliğini de beraberinde getirir. Birbirine bir kaç kilometre uzakta bulunan farklı dönemlere ait kabartma ve efsaneleşmiş kaya anıtlarının kadın ve anne teması üzerine kurulmuş olması da bölgenin din ve inanç bakımından farklı ve öne çıkma yönlerini ortaya koymaktadır.

Günümüzde bile Niobe kayasının biraz ötesinde mesir macunu şenlikleri kutlanır. Bir bakıma bahar bayramı olan bu merasim bolluk ve bereket kavramları ile yakın ilişkili kavramlardır. Yani ana tanrıça kavramı ve tabiat ana düşüncesinin bu topraklara ektiği kültür tohumlarının başkalaşmış bir halidir adeta. Camiden aşağı savrulan mesir macunlarının bin bir çeşit hastalığa iyi geldiği özellikle kısırlığı önleyip doğurganlığı kamçıladığı inancının bölgede efsanelerinin hala canlı olduğu, Kybele, Niobe ve Leto gibi efsanevi ana tanrıca temsilcilerinden çok da uzak olmaması şaşırtıcı değildir.³⁶

Hristiyanlık Dönemi (Bizans):

Manisa'nın Bizans zamanında piskoposluk merkezi olarak İzmir'e bağlı piskoposluklar arasında olduğunu görebiliriz. Roma İmparatorluğu ikiye bölündüğünde Magnesia, Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içerisindeki Asia eyaleti içerisindeydi.

Ele geçen yazıtlardan ve kentin adının *Notitiae Epicopatuum, Acta consiliorum* gibi bazı Bizans kaynaklarında geçmesinden yerleşimin Bizans döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Magnesia Ad Sipyllum, Hristiyanlığı ilk kabul eden kentler arasında kabul edilir. Laskarisler döneminde parlak bir süreç yaşayan kentin, bu dönemde önemli bir piskoposluk merkezi olduğu görülmektedir.

Özellikle bu dönemde Magnesia ve çevresinde birçok manastır ve kilisenin yapıldığı bilinmektedir. Bunlardan en çok bilineni Sosandra Manastırıdır. Dini merkez

³⁴ Akurgal:1993,383

³⁵ Guthrie:1975,864;Naumann:1991,451

³⁶ Erhat:1989,238

Geçmişten Günümüze Manisa

ve piskoposluk merkezi olarak bölgedeki diğer şehirlerle beraber aşağıdaki tabloda yer alır.³⁷

Leuke

Phokaia

Kyme

Myrina Sebastopolis (?) Larissa

Neonteichos

Temnos

Magnetes a Sipyllo

Macedones Hyrcani

Klazomenai

Erytbrai

Lebedos

Teos

Nymphaion

Sonuç:

Sonuç itibariyle, M.Ö. 6 yüzyılın ortalarından günümüze kadar uzanan tarihiyle Manisa, İlk Çağlardan bu yana kuzeybatı Ege'nin iç kesimlerle olan bağlantı noktasında bulunması ve hem etrafındaki yükseltiler sayesinde korunaklı bir durumda olması sebebiyle müstesna bir konuma sahiptir.

Magnesia ad Sipylum, dağın yakınında ve vadiyi kontrol eder bir konumda olmasının verdiği avantajla, ticaret ve askeri rotaların kesişme noktasındadır.

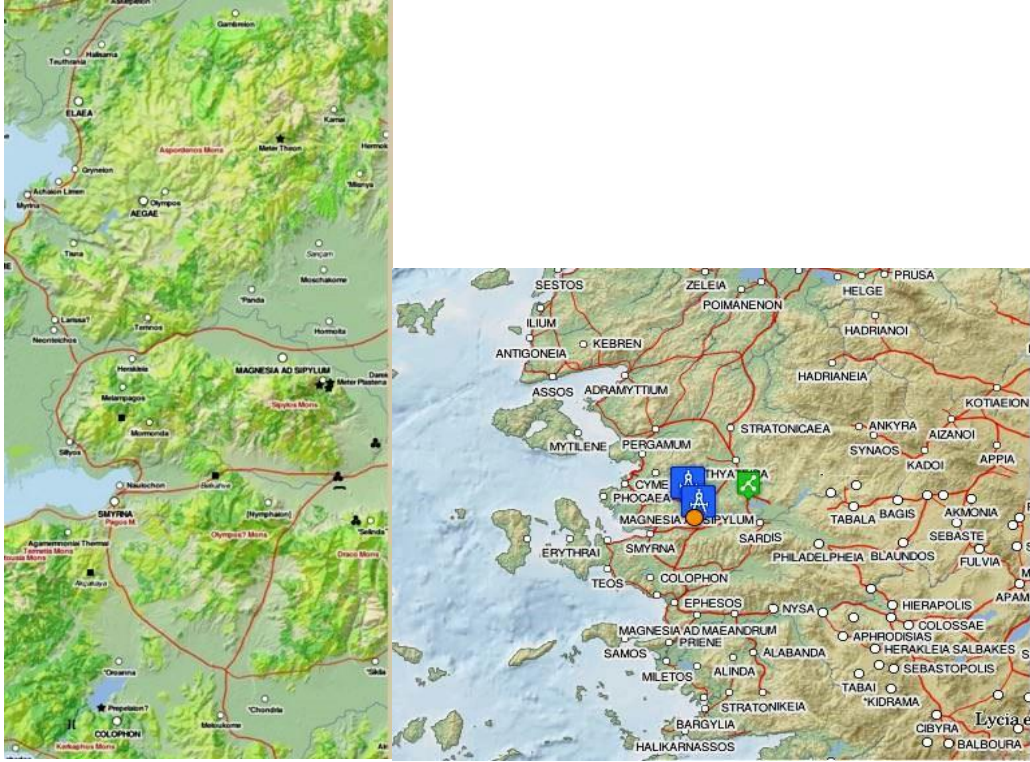
Tarihçiler genelde Ege ve ticari yol rotası dendiğinde en meşhuru olan "Kral Yolu"nu örnek verirler, gerçekten de bu önemi ve ünü yadsınmayacak bir rotadır. Ancak Ege'nin güneyini iç kesimlere bağlamaktadır. Oysa Marmara'nın güney kesimi (Troas, Hellespontos) bölgelerini ve Ege Denizini kuzeyden iç kesimlere bağlayan önemli rotalar Manisa civarından geçmektedir. Maalesef bu konu üzerinde fazla durulmamıştır.

Manisa, gerek ürettiği zengin tarım ürünleri, gerekse üzerinden yaptığı transit ticaret ile kısa zamanda zengin batı Anadolu kentleri arasına girmiştir. Uzun müddet Lidya egemenliğinde olması, Lidya devletinin en batıdaki kontrol ve karakol noktalarından birisi olma özelliğini şehre kazandırmıştır. Bu özellik Perslerin bölgeyi hakimiyeti zamanında da devam edecektir.

Konumu ve zenginliği ve sadakati sayesinde Roma döneminde otonomi ve sikkeli basma ayrıcalığına erişen kent, parasının ticarete akredite olmasıyla da Ege'de döneminin müstesna kentleri arasındadır.

Osmanlı döneminde şehzadelerin yetiştirildiği şehir olarak için tarihteki ününün pekiştiren Manisa, günümüzde zengin tarihi ve kültürüyle Ege'nin incilerinden birisi olmaya devam etmektedir.

³⁷ Ramsay:1960,127;Dogan:2007,77

Seçilmiş Bibliyografya:

Antik Kaynaklar:

- Hdt. Herodotos, Tarih, Çev: Müntekim Ökmen, İstanbul 2006 (Türkiye İş Bankası Yayınları).
- Hom.//. Homeros, İlyada, Çev: Azra Erhat, A. Kadir, İstanbul 2005 (Can Yayınları).
- Xsen. Xenophon, Anabasis, Çev: Tanju Gökçöl, İstanbul
- Paus. Pausanias, Description of Greece, Translated into English with Notes and Index by Arthur Richard Shilleto, Volume II, London 1886.
- Plinius *Nat. His.* Plinius, Natural History, A Translation on The Basis of That By Dr. Philemon Holland Ed. 1601, Castle Street, Leicester Square 1848 (Printed For The Club By George Barclay).
- Str. Strabon, Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII, XIII, XIV, Çev: Adnan Pekman, İstanbul 2005 (Arkeoloji ve Sanat Yayınları).

Geçmişten Günümüze Manisa

Modern Kaynaklar:

- Akşit 1983 Akşit, Oktay, Manisa Tarihi (Başlangıçtan M.S. 395 yılına kadar),
İst. Üniv. Ed. Fak. Yay., No: 3104, İstanbul.
- Akurgal 2007 Akurgal, Ekrem, Anadolu Uygarlıkları, Net Turistik Yayınları, İstanbul.
- Darkot- Tuncel 1995 Darkot, Besim; Tuncel Metin, Ege Bölgesi Coğrafyası, İ.Ü.Y
- Davis 2006 Davis, E.J., Anadolu (Anatolica), Çev: Funda Y
- Demircioğlu 1987 Demircioğlu Halil, Roma Tarihi I, TTKY, Ankara.
- Doğan 2007 Doğan, Murat Umut, Magnesia Ad Sipylum, D.E.Ü., Sos. Bil. Enst. Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Yüksek lisans Tezi, İzmir.
- Erhat 2006 Erhat, Azra, Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Errington 1989 R.M. Errington, "Rome against Philip and Antiochus", CAHVIII,
244-
290. Cambridge.
- Hogarth 1925 D.G. Hogarth, "Lydia and Ionia", CAHIII, 501-526, Cambridge.
- Jones 1971 Jones, A.H.M, The Cities of Eastern Roman Provinces, Oxford.
- Levick 1996 B.M. Levick, "Greece and Asia Minor from 43 B.C to A.D 69",
CAHX, 641-676. Cambridge.
- Magie 2002/3 Magie, David, Anadolu'da Romalılar: 2 - 3, Batı Anadolu ve Zenginlikleri, Çev: Nezih Başgelen, Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, C: II, İstanbul.
- Naumann 1991 Eski Anadolu Mimarlığı, T.T.K.Y
- Ramsay 1960 Ramsay W.M, (Çev. Mihri Pektaş) Anadolu'nun tarihi Coğrafyası,
MEB
- Tekin 1992 Tekin Oğuz, Antik Nüvizmatik ve Anadolu, İstanbul.
- Yavi 1995 Yavi, Ersal, Manisa, Manisa Valiliği, İzmir.

Online Kaynaklar:

- <http://bibleatlas.org/thyatira.htm>
<https://pleiades.stoa.org/places/550706>

PİSKOPOS THEOLEPTOS'UN PHİLADELPHİA'DA (ALAŞEHİR) DİNİ HAYAT VE YÖNETİM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Selim KAYA*

GİRİŞ

Bergama Kralı Attalos Philadelphos tarafından muhtemelen M.Ö. II.yüzyılda daha eski bir yerleşim alanında kurulan Philadelphia şehri, Türklerin Batı Anadolu'yu fethi sonrası Alaşehir olarak adlandırılmıştır. Nitekim *el-Evâmirü 'l-Alâ'iyye fi'l-umûri'lAlâ'iyye* başlıklı meşhur eserin müellifi İbn Bîbî (ö.1285), Alaşehir adıyla kaydettiği Philadelphia'yı "Rum ülkesinin en azametli şehri" olarak vasıflandırmıştır. Ege kıyılarını İç Anadolu'ya bağlayan yollara hâkim bir kale-şehir olarak gelişme göstermiş olması sebebiyle "Lidya bölgesinin anahtarı" olarak da vasıflandırılan Philadelphia, Roma İmparatorluğu zamanında Anadolu'da Hıristiyanlığın belli başlı yayılma alanlarından biri haline gelmiş, Doğu Roma (Bizans) devrinde de önemli bir yerleşim yeri olma özelliğini korumuştur. Kutalmışoğlu Süleymanşah tarafından bölgedeki diğer şehirlerle birlikte fethedilmiş ve birkaç defa el değiştirdikten sonra 1098'de Birinci Haçlı Seferi sırasında Bizans imparatorluğunun hâkimiyetine geçmiştir. Batı Anadolu'da Türk akınlarına karşı imparatorluğun en müstahkem mevkilerinden biri haline getirilen Philadelphia Bizans ordusunun önemli bir harekât üssü olmuştur. İznik Bizans İmparatoru I.Theodoros Laskaris ile Türkiye Selçuklu Sultanı I.Gıyaseddin Keyhüsrev arasında geçen ve sultanın ölümü ile sonuçlanan savaş bu şehir yakınlarında gerçekleşmiştir. 1255'te İznik Bizans İmparatoru II.Theodoros Laskaris ile Türkiye Selçuklu Sultanı II.İzzeddin Keykavus ittifak antlaşmalarını yine burada yenilemişlerdir.¹

Bizans başkentinde Latin hâkimiyeti devri pek çok alanda büyük yıkımlara sebep olduğu gibi, Bizans devleti bünyesinde restorasyonun iyileştiremeyeceği yaralar açmıştır. Bizans sularına hâkim olan İtalyan denizci şehirlerinin kolonileri ülke genelinde yayılmış ve doğu Akdeniz havzasındaki adaların çoğunda kontrolü ele geçirmişlerdir. Grek idaresinde bulunan Epiros da, Tesalya ile birlikte Bizans imparatorluğuna karşı düşmanca tutumunu devam ettirmiştir. Balkan yarımadasının kuzey kısmına hâkim olan Bulgarlar ve Sırlar imparatorluk aleyhindeki her faaliyeti desteklemişlerdir. Batıdaki Bizans düşmanı devletler ile Balkan devletlerinin bir ittifakının yeniden toparlanma sürecine girmiş Bizans için çok kötü sonuçlar doğurabileceğinin farkında olan, siyasi manevra kabiliyetine sahip VIII.Mikhail Palaiologos, bir taraftan Batı'daki devletlerin planlarını bozmak ve saldırılarını engellemek için çalışmış, diğer taraftan da Epiros Devleti'ni ve Yunanistan'daki Latin kalıntılarını ortadan kaldırarak eski Bizans topraklarında imparatorluğun hakimiyetini yeniden sağlamak için çalışmıştır.²

* Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü . skaya@aku.edu.tr

¹ Feridun Emecen, "Alaşehir", *DİA*, İstanbul 1989, C.II, s. 342.

² Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Türkçe terc. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1995, s. 417-418.

Theoleptos'un Doğumundan Piskopos Oluşuna Kadar Hayatı

Theoleptos 1250 yılında İznik'te doğmuştur. Ailesi ve hayatının ilk yılları ile ilgili hiçbir şey bilinmemektedir. Kendi yazılarından anlaşıldığı kadarıyla iyi bir eğitim görmüştür. Çağdaşları onu sadece din ilimlerinde değil diğer ilim dallarında da bilge bir kişi olarak tanımlamışlardır.³

Theoleptos, 1275 yılından önce evlenmiş ancak evlilikten beklediği mutluluğu bulamamıştır. Muhtemelen evlilik hayatı çok iyi olmadığı için çoğu zaman şehir dışındaki manastırda yaşamayı (çileli bir hayatı) tercih etmiştir. Bir keşiş vasıtasıyla Athos Dağı'nda mistik yaşam tarzı ile tanışmış, keşişlerin fikirlerinden etkilenmiş ve manastırda yaşamaya başlamıştır. Böylece İznik'te "Tanrı ile huzur içinde başbaşa kalabileceği bir inzivaya" çekilmiştir. Ancak yine de eşinden kaynaklanan sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bir süre sonra da evliliğini sonlandırmayı düşünerek eşini terk etmiştir. Evliliğini sonlandırmadan önce başlayan keşişlik deneyimi, ilerleyen süreçte diyakozluk (yardımcı papaz) unvan ve görevi ile devam etmiştir.⁴

Bizans İmparatoru VIII.Mikhail Palaiologos'un (1259-1282) Ortodoks Kilisesi'ni Katolik Kilisesi ile yeniden birleştirme isteği üzerine, Papa X.Gregory tarafından 31 Mart 1272'de toplantı çağrısı yapılmış, 1274 yılında Fransa'nın Lyon kentinde toplanan İkinci Lyon Konsili'nde,⁵ önceki yıl Konstantinople'de deklare edilen Kiliseler Birliği ilân edilmiştir. Diyakoz Theoleptos, İznik yakınlarındaki manastırlarda faaliyet gösteren keşişler ile birlikte VIII.Mikhail Palaiologos'un birlik yanlısı politikalarına açık bir biçimde karşı çıkmıştır. Theoleptos'un İmparatoru kutsal yazıları saptırmakla suçlaması ve Kiliseler birliğine karşı çıkması VIII.Mikhail ve maiyeti tarafından hoş karşılanmamıştır. İskenderiye Patriği Piskopos II.Athanasios, Theoleptos'u imparatorluk politikasına itiraz etmemesi ve kendilerine karşı daha uzlaşmacı bir tutum sergilemesi konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Ancak Theoleptos fikirlerinde ve söylemlerinde inat ettiği için tutuklanmış, hapse atılmış hatta dayak cezası verilmiştir. Bununla birlikte tutukluluk hali kısa sürmüş ve bir süre sonra İznik'e dönmeye izin verilmiştir.⁶

Hapis hayatı sonrası Theoleptos, sekiz yıl boyunca dünyadan elini ayağını çekmiştir. Bu dönemde Hesychast Nikephoros (Nikephoros the Hesychast) ve Nikephoros Choumnos'un da övgülerle bahsettiği Keşiş Neilos'un vaazlarını takip etmiş, onun fikir ve düşüncelerinden etkilenmiştir. Keşiş Neilos, muhtemelen Boğaz'ın Asya yakasında yer alan ve Kadıköy'e çok da uzak olmayan Aziz Auxentios Dağı'nda yer alan manastırların birinin önde gelen keşişlerden olmalıdır. Gregorios Palamas da, Theoleptos'un Athos Dağı'nda "Tanrısal işleri öğretenler arasında" olduğunu kaydetmiştir. Theoleptos, bu dağda yaşamakta iken Philadelphia Kilisesi'nin başına getirilmiştir.⁷

Theoleptos'un Piskoposluk Dönemi Dinî ve Politik İlişkileri

İmparator VIII. Mikhail, 11 Aralık 1282'de ölümüne II. Andronikos Palaiologos geçtikten iki hafta sonra İkinci Lyon Konsilinde ilan edilen Kiliseler Birliği Patriği Ioannes Bekkos görevden alınmıştır. Yaşlı ve hasta olan I. Joseph 31 Aralık'ta yeniden Patrik ilan edilmiş, ancak üç ay bile geçmeden 23 Mart 1282'de ölmüştür. 11 Nisan 1283'de Patrik I. Joseph'den boşalan patriklik makamına Kıbrıslı Gregorios

³ Robert E. Sinkewicz, *Theoleptos of Philadelphia, The Monastic Discourses*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto 1992, s.2; Alice-Mary Talbot, "Theoleptos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, Oxford 1991, s.2056.

⁴ Sinkewicz, *a.g.e.*, s. 2-3; Talbot, *a.g.m.*, s. 2056.

⁵ Bruce Wetterau, *World History*, Henry Holt and Company New York 1994.

⁶ Sinkewicz, *a.g.e.*, s. 3; Talbot, *a.g.m.*, s. 2056.

⁷ Sinkewicz, *a.g.e.*, s. 4-6.

getirilmiştir. Patrik II. Gregorios göreve başladıktan iki hafta sonra başkentte birliği destekleyen bütün piskoposlar görevden alınmıştır. Bundan çok da uzun olmayan bir zaman sonra henüz 33 yaşındaki genç Theoleptos, Philadelphia Başpiskoposluğu'na tayin seçilmiştir.⁸

Kiliseler Birliği Patrikliği görevinden azl edilen Ioannes Bekkos, Bursa'da hapsedilmiş olmasına rağmen kiliselerin birliğine yönelik görüşlerini savunmaktan vazgeçmemiş, mücadeleyi bırakmamıştır. Bekkos'un çağrısıyla 5 Şubat 1285'te Blachernai sarayında din adamlarından oluşan bir konsey toplanmıştır. Bu toplantı esnasında Patrik Bekkos, Kutsal Ruh ile ilgili Ortodoks argümanlara meydan vermemiştir. Nihayetinde, Ağustos ayındaki bir başka toplantıda Patrik II.Gregorios'dan birlikçi düşünceleri çürüten ayrıntılı bir görüş sunmasını istemiştir. Bu görüş sunulmuş ve Blachernai Konsil'i kapanmıştır.⁹

Patrik II.Gregorios, Kutsal Ruh'un intikali meselesini geleneksel argümanların dışında bir formda açıklamıştır. Babalar (Hristiyanlığın ilk temsilcileri ya da havariler), Baba (Tanrı)'dan oğul aracılığıyla (İsa) geçen bir Kutsal Ruh'tan bahsetmilerdir. Latin Kilisesi ise Baba'dan Oğul'a geçen bir kutsal ruh görüşünde ısrar etmiştir. Patrik II.Gregorios, Oğul ve Kutsal Ruh arasında ebedi bir ilişki kurmaya çalışmış, Kutsal Ruh'un Oğul aracılığıyla ebedi tezahürünü önermiştir. Blachernai Konsilinde açıklanan sorunlu doktrin de bu idi. Bu doktrin iki nedenden dolayı sorunlu idi: Babaların kesin ifadelerinden ayrılmıştı ve Latin teolojisine bir taviz gibi görünmüştü.¹⁰

Birlikçi görüşleri çürüten fikirlere muhalefetin başlaması uzun sürmemiştir. İlk muhalefet alt tabakadaki ruhban sınıfından, birlik yanlılarından, Arseniosçulardan ve Georgios Moschabar'ın çevresinden gelmiştir. Başlangıçta yüksek rütbeli din adamları bu muhalefetten uzak durmuşlardır. Nisan 1287'ye kadar Patrik II.Gregorios'un piskoposlarından yardım istediği görülmemiştir. Bu noktada Efes piskoposu Ioannes Cheilas'ın bir yıl boyunca (Şubat-Mart 1288), II.Gregorios'un isteğini yanıtlamamış olmasından, Patriğin teolojik görüşleri hakkında şüpheye düşmüş olduğu anlaşılmaktadır. Muhalefet liderleri Efesli Ioannes ve Kyzikoslu Daniel'e katılmadan çok önce Theoleptos başkentten ayrılmış ve Philadelphia'ya dönmüştür.¹¹

1288 yılı yaz mevsiminin sonlarında Patrik II.Gregorios, eski öğrencilerinden Mark adında bir keşişin "birlikçi görüşleri çürüten fikirler" hakkında kendi görüşlerini yayımlayarak ihtilafı ortadan kaldırmabileceğini düşünmesiyle vaziyet daha da karmaşık bir hal almıştır. Philadelphia metropoliti, yayımlandıktan hemen sonra bu görüşlerin bir nüshasını aldığıında, iyi arkadaşı Logothete Theodoros Mouzalon ile tartışmak üzere yola çıkmıştır. İkili Mark'ın yorumunun ciddi dogmatik hatalar içerdiğine ve aslında II.Gregorios'un "birlikçi görüşleri çürüten fikirler"inde belirttiği düşüncelerin aynısı olduğuna karar vermişlerdir.¹²

1288 yılı Sonbaharında Patrik II.Gregorios, emekli olarak Hodegoi manastırına çekilmiş, ancak idari sorumluluklarını yerine getirmeye devam etmiştir. Onun patriklikten uzaklaştırılmasını sağlamak için baskılar başlamış, muhalefet iki ayrı grup olarak daha da artmıştır. Efesli Ioannes ve Kyzikoslu Daniel'in liderliğindeki bir grup, "birlikçi görüşleri çürüten fikirler" in sorunlu ilahiyatını resmen kınamak ve

⁸ Sinkewicz, *a.g.e*, s. 6.

⁹ Sinkewicz, *a.g.e*, s. 6-7.

¹⁰ Sinkewicz, *a.g.e*, s. 7.

¹¹ Sinkewicz, *a.g.e*, s. 7-8.

¹² Sinkewicz, *a.g.e*, s. 8.

patriği görevden uzaklaştırmak istemiştir. Diğer gruba liderlik eden Theoleptos, mesele hakkındaki fikrini değiştirmiş, ihtilafın sorumlusunun Patrik II.Gregorios değil, onun öğrencisi keşiş Mark olduğunu ileri sürmüştür. Theoleptos hem İmparator II. Andronikos'u hem de Theodoros Mouzalon ve hatta II.Gregorios'un eski muhaliflerinden biri olan Georgios Moschabar'ı kendi tarafına çekmiştir. Bu mesele, nihayet 1289 Haziran'da imparatorluk sarayındaki bir mecliste nihayete erdirilmiştir. Theoleptos patriğin görüşlerinin Ortodoksluğa uygunluğunu ilân etmiş ve tüm suçlu keşiş Mark'a atmıştır. II.Georgios ertesi gün, yapmayı taahhüt ettiği üzere, Kilise'nin selâmeti uğruna, imzasını yazılı, ancak imzasız bir biçimde sunmuştur. Bu, bir miktar şaşkınlık uyandırmış; ancak Philadelphia metropoliti itirazları bastırmayı başarmış ve patrik görevini bırakıp emekliye ayrılmıştır.¹³

II.Georgios'tan sonra patriklik makamına oturan I.Athanasius'un ilk patriklik döneminde (1289-1293) kaynaklar Theoleptos'un dinî konulardaki tutumuna dair pek az şey bildirmektedir. Başkentteki Daimi (?) Synod'a katılımını gösteren ve günümüze ulaşan hiçbir belge bulunmamaktadır. 1294'te Theodoros Mouzalon ölmüş ve Theoleptos'un başka bir yakın arkadaşı olan Nikephoros Choumnos, imparatorluk yönetiminde görev üstlenmiştir. Choumnos'un Theoleptos'a mektuplardan anlaşıldığına göre Theoleptos, Choumnos'a manevi babası olarak hizmet etmiştir. Buna ek olarak, Choumnos mektuplarında sık sık Theoleptos'un tavsiyesine başvurmuştur.¹⁴

1297'de Theoleptos, İmparator II.Andronikos Palaiologos'un, Memlük Sultanı'na kardeşi olarak muamele edip edemeyeceğine karar vermek üzere, Patrik XII. Ioannes Kosmas'ın başkanlığında Constantinople'de toplanan Synod'a (kilise konseyi/yönetimi) katılmıştır. Synod ikiye ayrılmış, ancak Theoleptos'un desteğiyle imparatorun teklifi kabul görmüştür.¹⁵

Bu olaya yakın bir dönemde ya da kısa süre sonrasında Philadelphia Başpiskoposu çok daha ciddi bir olaya müdahil olmuştur. II.Andronikos imparatorluk sınırlarında, kuzeyde Tatarlar, batıda Sırplar ve Batı Anadolu'da Aleksios Philanthropenos tarafından başlatılan isyan ile boğuşmaktaydı. Sadık ve güçlü bir komutana ihtiyaç duyan imparator, Batı Anadolu'ya Ioannes Tarchaneiotes'i atamaya karar vermiştir. Tarchaneiotes'in Arseniosçu olduğunu bilmesine rağmen (çaresizlikten) bu atamayı yapmıştır. Söylemeye gerek yok, Patrik Ioannes Kosmas memnun değildi ve hoşnutsuzluğunu imparatora iletmişti. II.Andronikos, yeni generali hakkında eleştirileri duymayı reddetmişti. Tarchaneiotes, Batı Anadolu'nun savunmasını Türk saldırılarına karşı düzenlemeye başlamıştı. Bunu yaparken, paralı askerlerinin çoğundan mahrum bırakılmıştır. Bu durumdan hoşnut olmayan ve kabullenmek istemeyenler Theoleptos'a gitmiş ve Tarchaneiotes'in imparatora sadık olmadığını iddia etmiş ve gerçekte bir isyan planladığını ileri sürmüşlerdir. Theoleptos hâlihazırda Arsenios davasını savunduğu için komutan ile hasımdı. Theoleptos ve muhalifler, mültecileri kabul ettiği Pyrgion'daki bir manastırda Tarchaneiotes ile bir araya gelmişlerdi. Muhalifler komutana yönelik suçlamalarda bulunmuşlar, Tarchaneiotes ise bunları inkâr etmekle yetinmiştir. Sonuçta Tarchaneiotes, Batı Anadolu'dan çekilmeye zorlanmış ve böylece kuşatılmış bir bölgeden az sayıdaki yetenekli komutanlardan biri el çekmek zorunda kalmıştır.¹⁶

¹³ Sinkewicz, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁴ Sinkewicz, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁵ Sinkewicz, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁶ Sinkewicz, *a.g.e.*, s. 9-10.

Birkaç yıl sonra, 1301'de Theoleptos, (1289'da Patrik II.Gregorios'un görüşlerini reddettiği için Efes'teki görevden alınan) rahip Ioannes Cheilas'ı Efes'e geri gönderme konusunda, Patrik XII. Ioannes Kosmas'ı Daimi Synod'un çoğunluğuna karşı savunmak üzere yeniden başkente gelmiştir. 1302'de Theoleptos, Synod'da alınan bir karar üzere çıkan bir meselede tekrar Patrik'i savunmuştur.¹⁷

1304 yılında Philadelpheia, Türkler tarafından uzun süren bir kuşatma geçirmiştir. Tarihçi Pachymeres, bu kuşatma sürecini, özellikle gıda maddeleri azalırken kent halkının maruz kaldığı zorlukları ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Choumnos doğal olarak Theoleptos'un kuşatma esnasında oynadığı role dikkat çekmiş, ancak Pachymeres onu sessizce geçiştirmiş ve kuşatmanın kaldırılmasını Katalan seferinin gelişine atfetmiştir. Bir Katalan kroniği aşağıdaki açıklamayı yapmaktadır:

Katalan silahları tarafından kendilerini oldukça sıkıntıya sokan bu kuşatmadan kurtarılan Philadelphia halkı, Katalan ordusunu karşılamak için şehrin dışına çıktı. İdarecileri ile nadir bulunan kutsallıkta biri olan Başpiskoposları Theoleptos -ki onun duaları şehrin savunulmasında askerlerden daha etkili olmuştur- halklarına önderlik ediyorlardı.¹⁸

Patrik I.Athanasios'un ikinci patriklik döneminde (1303-1309) dinî kayıtlarda Theoleptos'un adı nadiren geçmektedir. Görünüşe göre, başkentte kalmayı ve entrikalara dâhil olmayı tercih eden diğer meslektaşlarının aksine Theoleptos zamanının çoğunu görev yerinde geçirmiştir.¹⁹

Hem Philotheos Kokkinos²⁰ hem de Gregorios Palamas²¹ yazılarında Theoleptos'un Gregorios'un ilk akıl hocası olduğunu belirtmektedirler. Bu, ancak 1307-1308 sırasında piskopos Constantinople'de olduğunda gerçekleşebilirdi. Palamas 1296'da doğduğundan, Theoleptos'la tanıştığı anda on bir ya da on iki yaşındaydı. Aziz (gibi olan M.Y.) piskoposun genç adamda derin bir izlenim bırakması ve kendisine manevi danışmanlık teklif etmiş olması mümkündür. Bununla birlikte, böylesi genç bir yaşta temas süresi kısa olduğundan ötürü, Theoleptos'un Palamas'ın manevî ve teolojik görüşlerindeki etkisi önemsiz olmalıdır.²²

Theoleptos'un Arseniosçularla Mücadelesi

Theoleptos, Arseniosçuların tahrikleri sonucu yerel idare işleriyle ilgili Philadelphia halkına iki kez uzunca hitap etmiştir. Maalesef, 1285 ila 1310 yılları arasındaki yirmi beş yıl içerisinde bu söylemlerin tarihini kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Arseniosçular cemaate, din adamlarını ve öğütlerini görmezden gelmelerini, kiliseye devam etmemelerini söylüyor, halkın piskoposlardan kopması gerektiğini savunarak Philadelphia kilisesinde sorun çıkarıyorlardı. Söz konusu piskoposlar Arsenios'un yerine gelenleri ya da Patrikleri kabul edenlerdi. Bu piskoposlar ve onların emrindeki rahipler Arseniosçular tarafından gayrimeşru sayılmaktaydı.²³

¹⁷ Sinkewicz, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁸ Sinkewicz, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁹ Sinkewicz, *a.g.e.*, s. 10.

²⁰ Philotheos Kokkinos, Patriktir. 1354-1355 ve 1364-1376 arası İstanbul'un Ekümenik Patrikliği görevini icra etmiştir. 1379'da ölmüştür. Batı ve Doğu kiliselerinin yeniden birleşmesini savunmuştur.

²¹ Gregorios Palamas, Doğu mistisizminin en aykırı şekillerini benimsemiş Aynoroz Keşişi ve Selanik Başpiskoposudur. Palamizm (ruhanî yaşam yoluyla insanın ilâhî nura, Tanrı'nın gerçek müşahedesine varacağı görüşü) denilen öğretileri İsihazm'ı (İsa Duası'nın sürekli tekrarlanması) savunan yazıları ile vücut bulmuştur. Bizans'ta Latinlere, Batı Katoliklik (Papa) taraftarı aydınlarla karşı yazılarıyla mücadele etmiştir ve kilisenin Ortodoks görüşünü hararetle savunmuştur.

²² Sinkewicz, *a.g.e.*, s. 11.

²³ Sinkewicz, *a.g.e.*, s. 12.

Bu iki hitap önemlidir, çünkü onlar, ikiliği devam ettiren çeşitli olaylarla ilgili bilgi sağlamaktadır. Her şeyden önce, Theoleptos, temel nedenleri muhaliflerin çoğuna atfetmiştir. Onlar (Arseniosçular M.Y.) kuzu postunda kurtlardı, hilekâr adamlardı ve dindarlık rolü yapan sahtekârlardı. Kendilerini, yoksulluklarını dışa vurarak (başka bir deyişle keşişler olarak) gizlemekte, şehir ve kırsallara sızmakta ve dindar insanlara Kilise'den uzak durmalarını, kutsal ayinlerden kaçınmalarını ve piskoposlara itaati reddetmelerini telkin ediyorlardı. Aileleri parçalıyor, onlara yiyecek ve içecek almamalarını tavsiye ediyorlardı. Sözde dindar geçinmelerine rağmen, insanlardan zorla para almaya çalışıyorlar ve zamanlarını pazarlarda, tiyatrolarda, fuarlarda, tavernalarda ve diğer kötü şöhretli yerlerde geçiriyorlardı.²⁴

Patrik I. Niphon, Kilise'nin selameti için 14 Eylül 1310'da Arsenios üzerindeki aforozu kaldırmıştır. Bu bildiri Ayasofya'da okunmuş ve daha sonra çeşitli yerlere dağıtılmıştır. By karar alındığında Theoleptos başkentte değildi, ancak kararı duyar duymaz konu hakkında ne bilgilendirildiğini ne de kendisine danışıldığını söyleyerek Patrik ile ilişkisini kesmiştir. Tyre'lı Arsenios²⁵ durumu şöyle anlatmaktadır:

İlahî ve insanî işlerdeki tecrübesiyle, Tanrı'ya yakışan o piskoposluk erdemiyle büyük bir üne kavuşmuş olan kutsal Theoleptos'u duymuşsunuzdur. Bu Philadelphia Metropoliti neredeyse on yıl boyunca o dönemin Patriklerinde ikisiyle ilişkiyi kesmiştir...²⁶

Aynı dönemde, 1309-1310 yılı başlarında Theoleptos'un Philadelphia valisi Manuel Tagaris ile iktidar savaşına girdiği görülmektedir. Anlaşmazlığın kesin nedeni ve sebepleri belirsizliğini korumaktadır, ancak bilinen tek gerçek, Theoleptos'un sivil alanda oynadığı rolün önemini gözler önüne sermektedir. Eylül 1317 ve Ağustos 1318 arasındaki bir dönemde Theoleptos yine Constantinople'deki Daimi Synod'daki faaliyetleri ile kaynaklara yansımıştır. 1318 Kasım'ından 1319 Şubat'ına kadar Synod toplantılarına katılmaya devam etmiştir. Anlaşılan bir uzlaşma gerçekleşmişti ancak koşullar bilinmemektedir.²⁷

Theoleptos'un kamu işlerine dair son müdahalesi 132 yılına tarihlenmektedir. 5 Nisan'da piskopos Patrik Gerasimos, Theodoros Metochites, Nikephoros Choumnos ve Konstantinos Akropolites, II. Andronikos II isyankar faaliyetleri sebebiyle torununu yargılamayı önderiği zaman tanık olarak hazır bulundular. Sonr Hamsin Yortusu'ndan kısa süre önce, Kallikrenites ile birlikte Theoleptos, Edirne'deki küçük imparatoru, Andronikos'u karşılama görevine gönderilmiştir. Bu Philadelphia Piskoposu'nun büyük bir itibar ve saygı gördüğü olayların başka bir örneğidir.²⁸

İmparator'a

Saygıdeğer majestelerine sık sık ifade ettiğim üzere, eğer her piskopos görev yerine geri dönmezse Kilise karşışıklık ve isyanları durduramayacaktır, çünkü soyluların hiçbiri piskoposlarla görüşmeden duruşmaya gelmediklerinden, yasal işleyiş konusunda piskoposları zorlamak istedim. Ve şimdi kutsal mülkleri satmak istediğimi öğrendiklerinden, her geçen gün piskoposluk bölgeleri mültecileri çekse de "neden adamcağızları bize göndermiyorlar" diyerek satışa karşı çıkıyorlar. Ancak bugün konuyu oylamaya bile yanaşmıyorlar! Tanrı'nın buyurduğu üzere "Kilise bizlere aittir, çocuğun ekmeğini alıp köpeğe atmak uygun değildir" diyorlar. Çünkü bu pasajı böyle yorumluyorlar. Ve ben ne diyebilirim? Bu benim olmak istediğim bir hal

²⁴ Sinkewicz, *a.g.e.*, s. 12-13.

²⁵ Arsenios hizbini başlatan kişi değil, o dönem kaynaklarından başka birisidir.

²⁶ Sinkewicz, *a.g.e.*, s. 15.

²⁷ Sinkewicz, *a.g.e.*, s. 16.

²⁸ Sinkewicz, *a.g.e.*, s. 17.

midir? Topladıkları paralara ne oldu? Bitzyne Piskoposunun yılda 800 altın sikkeye Kilise fonlarını kiraladığını duydum. Peki ya Sardis metropoliti? Onun bir üzüm bağı ve hayvan çifliği ve bahçe ve atölye ve bunlara ek olarak maaşlı papazlık makamı yok mu? Ve neden makam yerlerini terk ettikleri halde bu adamların faaliyetleri buradan yürütülüyor? Bu Synod'u Patrikliğe karşı karşıya getirmek değil midir?

Bu nedenle ya her biri kendilerine tahsis edilen görev yerlerine gider ya da hem kiliseye hem de imparatorluğa karşı faaliyetlerini asla durdurmazlar. Philadelphia ve Nymphaeum Metropolitleri buralarda kalacak yer bulamazlar mı?²⁹ Eğer öyleyse bu adamların maaşları kesilmeli, çünkü bunlar Kilise'yi rahatsız ettiler ve rahatsız etmeye devam ediyorlar, o zaman diğerleri de aynısını yapabilir, özellikle bu dönemde. Eğer bu adamların maaşları ödenecekse, bu majestelerinin bileceği bir iştir, çünkü ben bunu asla yapmayacağım.³⁰

Athanasius, Philadelphia ve Nymphaeum Piskoposlarının görev bölgelerinde kalarak Konstantinople'de kalmak isteyen diğer piskoposlara örnek olabileceğini ileri sürmektedir. 1283-1324 yılları arasında Philadelphia Metropoliti olan Theoleptos, Athanasius'un mizacında bir adamdı. Şiddetli bir Arsenios karşıtı ve fakirlerin savunucusu olan Theoleptos mümkün olduğunca görev bölgesinde kalmıştı. 1303 başlarında Theoleptos başkentteydi, ancak 1304 yılındaki Türk kuşatmasında şehrin savunmasına önderlik ettiği için kısa süre sonra Philadelphia'ya dönmek zorunda kalmıştı. Cesur bir Piskopos olan Theoleptos tek başına şehri kıtlıktan ve işgalden kurtarmıştır. Gregoras, Katalan Seferi'nin zamanında yetişmesiyle Theoleptos'un savunmasının rahatladığını bildirmektedir. [Hist., I, 221] Drimys'in Synod tarafından mahkum edildiği 1305 yılında başkentte bulunmadığından Theoleptos'un ilerleyen yıllarda cemaati ile birlikte olduğu görülmektedir.

Theoleptos, Kilise ve Arseniosçular arasında 1310 yılında gerçekleşen uzlaşmaya karşı çıkmıştır. Patrik Niphon (1310-1314) ve XIII. John Glykys (1315-1319) dönemlerinde ikiliği devam ettirmiş, ancak 1321 yılında Kilise ile uzlaşmıştır. Theoleptos, Despot John Palaeologus genç dulu ve Nicephorus Choumnos'un kızı olan Irene Choumnaina Palaeologina'nın ruhsal danışmanıdır.³¹

Geç Bizans döneminde başkent dışındaki tacirlerin faaliyetleri çok daha az olarak belgelenmiştir. Ainos'taki tacirler ve denizcilerden adıyla bilinenlerin pek çoğu kentin Cenevizli Gattilusi ailesinin eline geçişinden sonraki dönemden kalsa da seleflerinin Selanik, Konstantinople, Girit ve imparatorluğun diğer bölgeleriyle ticari bağları olmuştur. Sadece, XIV. yüzyılın başlarından itibaren Türkler tarafından çevrelenmiş ve imparatorluğun diğer kesimleriyle bağları kopartılmış olan iç kenti Philadelphia'nın zayıf ticarî izleri görülmektedir. Ege'ye ulaşmak için Philadelphia'dan gelen yolcular, Sardis'e, oradan da Manisa yoluyla Phokaia'ya ya da Nymphaion yoluyla İzmir'e gitmek zorundaydılar. 1300'den kısa bir süre sonra, kesinlikle bir tacir olan George Zacharias, İzmir üzerinden Mytilene (Midilli) yoluyla Selanik istikametindeki yolculuğuna devam etmiştir. Kısa süre sonra, varış yeri bilinmeyen Philadelphia'lı tacirler Silivri'deki bir otele yerleşmişlerdir. 1320'de başkenti ziyaret eden Philadelphia Metropoliti Theoleptos güzergâhtaki büyük

²⁹ Yani "bu adamlar yer bulamadıklarından mı başkentte kalmıyorlar da görev yerlerinde kalıyorlar" diyerek Theoleptos'u örnek Piskopos olarak veriyor.

³⁰ *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople Letters to the Emperor Andronicus II, Members of th Imperial Family and Officials*, Alice-Mary Maffry Talbot (Ed.), Dumbarton Oaks, Washington 1975, s.57.

³¹ *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople Letters to the Emperor Andronicus II, Members of th Imperial Family and Officials*, Alice-Mary Maffry Talbot (Ed.), Dumbarton Oaks, Washington 1975, s.333-334.

tehlikelere karşın, Philadelphia'dan Konstantinople'e seyahat eden çok sayıda insanın varlığından bahsetmiştir. Bunlardan birinin yazar George Oinaotes'in başkente yalnızca bir günlük mesafede karşılaştığı tacirlerden biri olması oldukça muhtemeldir.³²

Güçlü piskoposlardan bazıları, başkentten kendilerine herhangi bir yardım gelmeyeceğini görerak, piskoposluk koltuklarını korumak için ne önlem almaları gerekiyorsa almışlardır. Kuzikos'lu Niphon ile Philadelphia'lı Theoleptos'un, tahripkâr düşmana karşı kentlerinin istihkâmını ve savunmasını idare etmişlerdir.³³

Ancak önceki yıllar içerisinde, Philadelphia, Philanthropenos ve Tarchaneiotos gibi önde gelen Bizanslı ailelere mensup komutanlar tarafından savunulmuştu. Metropolit Psikoposu Theoleptos bile, askerî tecrübesinden ziyade manevî açıdan kentin savunmasında dikkat çekmiştir. Ancak, daha az dikkat çekmekle birlikte, kaderi Philadelphia ile ilişkili olan başka bir aile vardır: Tagaris ailesi. Bu karanlık ailenin XIV. yüzyılın ikinci yarısında göze çarpan üyesi Paul adındaki bir keşişti. Palailogos adıyla anılan Paul Tagaris, ikiyüzlülüğünün büyüklüğüyle kötü bir şöret sahibi olmuştu. Doğuda bir süre kendini Kudüs'ün Ortodoks Patriği gibi tanıttı. Sahtekârlığı keşfedilince İtalya'ya kaçmış ve burada Ortodoks inancından vazgeçerek Katolik inancını benimsemiştir. Papa VI. Urban, 1380 yılında, Paul'u Konstantinople'ün Katolik Patrik'i ve Papalık elçisi olarak atamıştı. Böylece, 1385'te Lusignan'lı I. James'e Kıbrıs Kralı olarak taç giydirmiştir. Ancak Roma'ya dönüşünde asılsız iddialar ile tutuklanarak hapse atılmıştır. 1389'da serbest bırakılır bırakılmaz, Avignon'a, rakip Papa olan VII. Clement'in sarayına gitmiş ve VII. Clement tarafından Roma'daki gayrimeşru Papa'nın elinden acılar çekmiş bir mağdur olarak kabul edilmiştir. Fransa'da Kral VI. Charles ve Aziz Denys Keşişleri tarafından ağırlandırak birkaç yıl geçirmiştir. Ancak hayatının sonlarına doğru vicdanı Paul'u rahatsız etmeye başlamıştır. 1394'te Konstantinople'e giderek, Katolik inancının sapkınlıklarından tövbe etmiş, bütün günahları ve sahtekârlıkları için Patrik VI. Antonios ve O'nun Synod'u önünde aleni bir biçimde günah çıkarmıştır.³⁴

Efes'li Matthew olarak da bilinen Manuel Gabalas (1271-2/1335-6) tarafından II. Andronikos'a yazılan kısa bir kaside korunmuştur. Gabalas hayatının ilk yıllarını doğduğu yer olup, XIV. yüzyılın ilk yarısındaki Türk fetihlerinden sonra Bizans'ın bölgede elinde kalan az sayıdaki tutunma noktalarından biri olan Anadolu'daki Philadelphia kentinin Metropolit Kilisesi'nde papaz olarak geçirmiştir. Kuşatılmış kent Philadelphia çeşitli anlaşmazlık ve entrikalara ev sahipliği yapıyor ve Gabalas da sıklıkla bu olayların masum bir kurbanı oluyordu. Sağlam bir Arsenios karşıtı olup, Arsenios bölünmesinin 1310'da resmen sona ermesine içerleyen Philadelphia Metropolit Theoleptos (1250-1322), Patriklikle bütün ilişkilerini kestiği gibi Konstantinople'ün ajanı olduğunu düşündüğü Gabalas'ı da aforoz etmiştir. Şehrin askerî idarecisi Manuel Tagaris'in de Gabalas'a karşı kını vardır. II. Andronikos iç savaş (1321-1328) esnasında Tagaris'i görevden alıp, onun yerine gözlerine mil çekilmiş eski asi Aleksios Philanthropenos'u görevlendirdiğinde, geri çağrılan general

³² Klaus-Peter Matschke, "Commerce, Trade, Markets, and Money: Thirteenth-Fifteenth Centuries", *The Economic History of Byzantium, From the Seven through the Fifteenth Century*, C. I, Ed. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington 2002, s.796-797; A. C. Hero, "The Unpublished Letters of Theoleptos, Metropolitan of Philadelphia (1283-1322)," *Journal of Modern Hellenism* 3 (1986), s. 24.

³³ Donald M. Nicol, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Cambridge University Press, New York 1979, s.69.

³⁴ Donald M. Nicol, "Philadelphia and the Tagaris Family", *Studies in Late Byzantine History and Prosography*, Variorum Reprints, Londra 1986, Kısım XII, s.9-10.

[Tagaris] 1324 sonbaharında Efes Metropoliti seçilen Gabalas'a iftiralara yaymış ve O'nun görevlendirmesini tehlikeye atmıştır... Nihayetinde Gabalas 1329 yılında Efes Metropoliti olarak görevlendirilmiştir.³⁵

Philadelphia Başpiskoposu Theoleptos, 1285 ilâ 1310 arasında tebaasına hitaben Arsenios karşıtı iki bröşür yazmıştır.³⁶

Athanasios'un çağdaşı ve yakın arkadaşı Philadelphia'lı Theoleptos (~1250-1322) hiyerarşik tonlarla birlikte benzer reformist fikirleri benimsedi. Theoleptos Bizans'ın son dönemlerindeki manevî uyanışta belirgin ir figürdür; Manastır hayatı hakkında eserler yazmış ve büyük *Hesychast*³⁷ teolog Gregory Palamas'a manastır uygulamalarını öğretmiştir. Belirttiğimiz üzere, Philadelphia'lı Theoleptos, Athanasios ile benzer bir kariyer yolu paylaşmıştır. Gençliğinde bir keşiş ve Birlik karşıtı olarak, 1283-84'de Anadolu'daki Philadelphia kentinin başpiskoposu olmuş ve II. Andronikos ve devlet adamı Nikephoros Choumnos tarafından desteklenmiştir. Athanasios gibi sağlam bir Arsenios karşıtı olan Theoleptos, 1297-1298'de Arseniosçu Ioannes Tarchaneiotēs'in Anadolu'ya komutan olarak atanmasına karşı çıkmıştır. Tarchaneiotēs geniş bir arazi reformu gerçekleştirdikten sonra Theoleptos, arazilerini kaybeden toprak sahiplerinin hoşnutsuzluğundan yararlanarak komutana karşı çıkmış ve görevini bırakması için baskı yapmıştır. XIV. yüzyılın ilk on yılı içinde imparatorluğun geri kalanıyla temasını kaybedip, yeni kurulan Türk beylikleri tarafından her taraftan kuşatılan Philadelphia Metropoliti'nin gücü kayda değer biçimde artmıştır. Theoleptos halk arasında direniş ruhunu korumuş, kuşatılmış şehirde gıda dağıtımını organize etmiş ve gerektiğinde Türklerle müzakereler yapmıştır. Kente imparator tarafından atanan vali ile ilişkileri gergindi. Bir görgü tanığı, Philadelphia'nın 1310-11 tarihindeki kuşatılması sırasında Theoleptos'un kentin askeri komutanını³⁸ tersleyerek birliklerin metropolite itaat etmesini talep ettiğini yazmıştır. Theoleptos, 1310 Eylül'ünde Arsenios ayrışmasının sona erdiğini duyuran resmi bildiriye öğrendiğinde, Konstantinople Patrikliği ile bağlarını neredeyse on yıl boyunca koparmıştır. Bu duruşunun sebebinin Philadelphia bölgesindeki Arseniosçulara karşı olan sert tutumu ve ilkelerinden ödün vermek istememesi olduğu görülmektedir. Kendisini mahkemeye çıkmak için İstanbul'a getirmek isteyen bir imparatorluk yetkilisine Theoleptos'un "İmparatorun suçlu bir papazı cezalandırması uygun değildir" diyerek bu duruma sert bir biçimde karşı çıkmıştır. Bu, çağdaşı Athanasios'un aksine, imparatorların kilisedeki adlî ve idarî yetkilerini reddetmekti.³⁹

Theoleptos'un kentin sivil ve askerî gücünü eline almak isteyecek kadar hırslı olduğunu ortaya koyan en önemli gösterge, kentte halka açık bir seromonide kıtlık dolayısıyla yaptığı dua ve verdiği vaazdır. Bu vaaz, tebaayı tövbe etmeye teşvik etmekte ve Metropolit ile sivil idareciler arasındaki çatışmaya atıfta bulunmaktadır. Theoleptos'un dinleyicilerinin askerler de dahil olmak üzere sıradan insanlardan oluştuğu ve sivil yöneticileri içermediği görülmektedir. Metropolit, dinleyicilerini gittikleri yolu değiştirmeye ve tövbe etmeye çağırılmış, böylece tekrar Tanrı'nın lûtfuna mazhar olabileceklerini ifade etmiştir. Azgözlülük, tembellik, zina ve Tanrı'ya saygısızlık gibi günahlar aleyhine konuşmuştur. Ayrıca, Athanasios'u da meşgul eden

³⁵ Dimiter Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge University Press, New York 2007, s.76.

³⁶ Angelov, *a.g.e.*, s. 370; R.Sinkwicz, "A Critical Edition of the Ami-Arsenic Discourses of Theoleptos of Philadelphia," *Mediaeval Studies*, 50 (1988), 46-95]

³⁷ [Bkz.Hristiyan Düalist Hareketler]

³⁸ Askeri komutan Manuel Tagaris, görgü tanığı ise Manuel Gabalas'tır, dn.212.

³⁹ Angelov, *a.g.e.*, s. 409-410.

bir mesele olarak ta'lin adil bir fiyata satılması üzerinde de durmuştur. Theoleptos, sır züppelikten dolayı sıradan halk ile kilise ayinlerine katılmayan, boş bir biçimde soyluluğu ile övünen ve hukuka aykırı bir biçimde zenginleşen şehrin sivil yöneticilerini kınamıştır. Ancak vaazın en önemli noktası, tebaanın hem manevî hem de askerî liderleri olan metropolite tamamen itaat etmeleri talebidir: Ben bir komutanım, eğer beni dinler ve bana itaat ederseniz kurtuluşa ereceksiniz. Aksi halde tersi olacaktır. Ben bir çobanım (John 10:14) ve beni takip ederseniz, otlağınızı bulacaksınız, aksi halde tersi olacaktır". Bu ölçsüz ifadeler, Theoleptos'un Philadelphia'daki sivil idareciler ile olan gergin ilişkileri ve Türk kuşatmaları sırasındaki lider rolü ile tamamen uyum içerisinde. Vaaz bağlamında, Theoleptos'un neden kendisinden komutan ve piskopos olarak bahsettiği belli olmaktadır. Cemaatini tövbe ve ahlâkî reforma yönlendiren Piskopos, Allah'ın yardımını dilemek için mümkün olan en iyi konumda idi ve böylece Türklere ya da doğal felaketlere karşı zafer kazanabilirdi.⁴⁰

Patrik XII. John'un düşüşünün merkezinde, imparator Andronikos'u John hakkındaki bir skandal hakkında bilgilendiren Silivri Piskopos Hilarion vardır. Bu suçlamanın haberi yayıldığında, 5 Temmuz 1302'de John Synod toplantısı için geldi ve Hilarion cezalandırılmadığı sürece geri dönmeyeceği üzerine yemin etti. Ertesi gün, John'un yerine Athanasios'u getirmek isteyen imparatorun da kabul etmek için sabırsızlandığı, yazılı bir istifa sundu... Piskoposlar mesele hakkında ikiye bölündüler. Philadelphia'lı Theoleptos gibi John'un destekçileri istifanın kabul edilmesini de, sinirle hareket ettiği için ettiği yeminin geçerliliğini de kabul etmiyorlardı... Pachymeres, Andronikos'un bu olayı John'dan kurtulmak ve Athanasios'u Patrik yapmak için fırsata çevirdiğini ifade etmektedir.⁴¹

Bu dönemde piskoposların seçildikleri kiliseye gitmeleri ya güvenlik açısından seyahat etmenin tehlikeleri sebebiyle ya da görevlerinin Ortodoks piskoposlarca ele geçirilmesini istemeyen yabancılar tarafından piskoposluk bölgeleri işgal edildiği için mümkün olmayabiliyordu. Örneğin; Philadelphia Piskoposu Theoleptos istekli olmasına karşın piskoposluk bölgesine dönemiyordu. Sonunda görev yerine vardığında, 1304'deki Türk saldırısı esnasında kentin savunmasına önderlik etmişti.⁴²

Athanasios açıkça 1303 yılında başkentte bulunan ve 1304 yılında Philadelphia'ya giderek, Türkler tarafından kuşatılan kentteki savunmayı yöneten Philadelphia'lı Theoleptos'u ima etmektedir. Patrik'in neden kendisi gibi girişimci, fakirlerin koruyucusu, şiddetli bir Arsenios karşıtı ve genelde görev bölgesinde kalan Theoleptos'a saldırdığını anlamak zordur.⁴³

Athanasios gibi, Philadelphia'lı Theoleptos da dinî düzen ve birlik konularında ısrar ediyor, Arseniosçuları öncelikle birlik bozucu ve bu sebeple bağnaz olarak yorumluyordu. Açıklamaları, Hristiyan topluluğun hayatının bozulması ve başkent ile Anadolu halkındaki memnuniyetsizliği artırma çabalarını anlatan bir manzara sunmaktadır. Theoleptos iki söylevinde, Arseniosçuların hem papazlığı hem de piskoposluğu aşağıladıklarını ifade etmektedir. Arseniosçuların "bölünmeyi ve Kilise ile uyuşmazlığı, kutsal gizemlerden nefret etmeyi ve papazlığın reddini" hedefleri

⁴⁰ Angelov, *a.g.e.*, s. 410-411.

⁴¹ John Lawrence Boojamra, *Church Reform in the Late Byzantine Empire, A Study of the Patriarchate of Athanasios of Constantinople, 1289-1293, 1303-1309*, Patriarchal Institute for Patristic Studies, Selanik 1983, s.56.

⁴² Boojamra, *a.g.e.*, s. 96-97.

⁴³ Boojamra, *a.g.e.*, s. 122, dn.117.

Geçmişten Günümüze Manisa

olarak belirlediklerini yazmaktadır. Theoleptos, papazların Mesih'in neslindengeldiklerini ve papazlar olmadan Meish'in Kilise'ye uğramayacağını ifade etmektedir. Arseniosçular sorunu Theoleptos için kilisenin varlığına yönelik bir tehditti.⁴⁴

Dahası, imparatorun Türkler tarafından kuşatılan Anadolu kentlerine destek olamaması bu kentlerin savunmasının bölgesel liderlere ve kaynaklara dayandığı anlamına geliyordu. Kyzikos'lu Niphon ve Philadelphia'lı Theoleptos kentlerinin savunması ve istihkâmını bizzat idare etmişlerdir. 1310 yılındaki Philadelphia kuşatması esnasında Theoleptos halkın ihtiyaçlarını denetlemiş ve Germiyanoğulları ile yapılan müzakereleri yürütmüştür. Germiyanoğullarının başkenti Kütahya'da bulunan bir yazmaya göre; Theoleptos Philadelphia'nın vergi vermesi şartıyla kuşatmanın kaldırılması hususunda Yakub Alishir ile anlaşmıştır. Resmi anlamda Bizans Kilisesi din adamlarının askerî faaliyetlere katılmasına izin vermezdi. Ancak, ihtiyaç anları göz önüne alındığında, Patrik I. Athanasios'un görev yerlerini terk edip Konstantinople'de ikâmet eden piskoposları eleştirdiği mektubundaki ifadeler Theoleptos'un faaliyetlerini uygun bulduğu anlamına gelmektedir.⁴⁵

1283-4/1322 yılları arasındaki Philadelphia Başpiskoposu'dur. 1250 yılında İznik'te doğmuş, 1322 yılında vefat etmiştir. Kısa bir evliliğin ardından Theoleptos eşini ter etmiş ve keşiş olmuştur. Athos Dağı'nda tasavvuf hayatıyla tanışmıştır. Gregory Palamas onu Hesychasm'ın öncüsü olarak anmaktadır. Lyon'da kararlaştırılan Kiliselerin Birliği'ne karşı çıktığı için VIII. Michael tarafından başkentte hapse atılmıştır. Ancak II. Andronikos'un tahta çıkışıyla birlikte Philadelphia Metropolitli kendisine verilmiştir. Yaklaşık kırk yıl bu makamda kalmıştır ve 1310'daki Türk kuşatmasında şehrin kahramanca savunulmasına öncülük etmiştir. Theoleptos Arseniosçuların ateşli bir karşıtıydı ve Arseniosçular ile Kilise arasında 1310 yılında gerçekleştirilen uzlaşmayı kabul etmemiş, 1319 yılına kadar ikiliği sürdürmüştür. Theoleptos, Choumnos ailesiyle yakın ilişki içerisindeydi; Irene Choumnaina'nın ruhsal danışmanıydı. Ayrıca restore ettirdiği Konstantinople'deki Philanthropos Soter manastırının idaresinde yer alıyordu. Ölümünün ardından Irene'nin babası Nikephoros Choumnos Theoleptos'a bir methiye yazmıştır. Dinî şiirler, manastır hayatı hakkındaki görüşleri, Birlik ve Arsenios karşıtı görüşlerinin de içlerinde bulunduğu Theoleptos'un eserleri hâlâ büyük oranda yayımlanmamış vaziyettedir.⁴⁶

Theoleptos, hem Kıbrıslı Gregory hem de Patrik Athanasios'un hasmıydı ve 1341-1347 yılları arasındaki Gregory Palamas karşıtı hareketin en önemli kişilerinin bulunduğu Choumnos ailesiyle yakın ilişki içerisindeydi.⁴⁷

SONUÇ

Roma ve Bizans dönemlerinde Hıristiyanlığın misyonerlik merkezlerinden biri olan Philadelphia, XIII-XIV. Yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki önemli direniş merkezlerinden biri olmuştur. Bu sebeple kent hem askerî hem de dinî liderleri önem arz eden şahıslar arasından seçilmişlerdir. Philadelphia'nın en önemli Bu dinî liderlerden biri de Piskopos Theoleptos olmuştur. Athos Dağı'ndaki manastırlarda Ortodoks Hristiyanlığın mistik geleneklerini özümseyen

⁴⁴ Boojamra, *a.g.e.*, s. 144.

⁴⁵ Savvas Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453*, Brill, Leiden & Boston 2011, s.162.

⁴⁶ Alice-Mary Talbot, "Theoleptos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, Oxford 1991, s.2056.

⁴⁷ John Meyendorff, "Society and Culture in the Fourteenth Century: Religious Problems", *Byzantine Hesychasm: Historical, Theological and Social Problems*, Variorum Reprints, Londra 1974, s.51-65.

Piskopos Theoleptos, Lyon Konsili'nde kabul edilen Kiliseler Birliği antlaşmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Siyasî ve dinî otorite ile karşı karşıya gelmesine karşı geri adım atmamış, düşüncelerinden ve uygulamalarından taviz vermemiştir. Bu muhalefeti sebebiyle VIII.Michael Palailogos tarafından hapse atılmış, ancak imparatorun ölümünün ardından, 1283 sonu 1284 başlarında yeni imparator II. Andronikos Palailogos tarafından serbest bırakılarak Philadelphia Piskoposluğu'na tayin edilmiştir.

Piskopos Theoleptos Roma kilisesi ile Ortodoks patrikliği arasında birleşme yanlısı Greko-Latin skolastiğini benimsemiş aydınlara karşı mücadele etmiştir. Papa taraftarlarına karşı mücadele etmiştir.

Piskoposluk yaptığı yaklaşık 40 yıl boyunca Philadelphia'nın idaresi ve işleyişinde belirleyici rol oynayan Theoleptos, özellikle 1310 yılındaki Türk hücumunda kentin savunulmasına da öncülük ederek halkın ve askerlerin motivasyonunu olumlu etkilemiştir. Theoleptos, Konstantinople Patrikliği'nin Arseniosçular ile uzlaşmasına karşı çıkmış ve Konstantinople Patriği ile Theoleptos arasındaki fikir ayrılığı 1319 yılına kadar devam etmiştir. Theoleptos, yönetimde etkili olan Nikephoros Choumnos ailesiyle sıkı bağ kurmuş ve kızları Irene'ye manevi danışmanlık yapmıştır. Dinî şiirler, manastır hayatı hakkında risaleler, Kiliseler Birliği ve Arsenios karşıtı mektuplar ve kitapçıklar yazmış, Philadelphia halkının dini yaşamında ve yöneticiler üzerinde etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

- Angelov, Dimiter, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge University Press, New York 2007.
- Boojamra, John Lawrence, *Church Reform in the Late Byzantine Empire, A Study of the Patriarchate of Athanasius of Constantinople, 1289-1293, 1303-1309*, Patriarchal Institute for Patristic Studies, Selanik 1983.
- Emecen, Feridun, "Alaşehir", *DİA*, C.II, İstanbul 1989.
- Halecki, O., *Un Empereur de Byzance à Rome*, Warszawa 1930.
- Hero, A. C., "The Unpublished Letters of Theoleptos, Metropolitan of Philadelphia (1283-1322)," *Journal of Modern Hellenism* 3 (1986).
- Matschke, Klaus-Peter, "Commerce, Trade, Markets, and Money: Thirteenth-Fifteenth Centuries", *The Economic History of Byzantium, From the Seven through the Fifteenth Century*, C. I, Ed. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington 2002.
- Meyendorff, John, "Society and Culture in the Fourteenth Century: Religious Problems", *Byzantine Hesychasm: Historical, Theological and Social Problems*, Variorum Reprints, Londra 1974, s.51-65.
- Nicol, Donald M., *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Cambridge University Press, New York 1979.
- , "Philadelphia and the Tagaris Family", *Studies in Late Byzantine History and Prosography*, Variorum Reprints, Londra 1986, Kısım XII, s.1-13.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Türkçe terc. Fikret İşıltan), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1995.
- Savvas Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453*, Brill, Leiden & Boston 2011.
- Sinkewicz, Robert E., *Theoleptos of Philadelphia, The Monastic Discourses*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto 1992.
- , "A Critical Edition of the Ami-Arsenic Discourses of Theoleptos of Philadelphia," *Mediaeval Studies*. 50 (1988), 46-95]

Geçmişten Günümüze Manisa

Talbot, Alice-Mary, "Theoleptos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, Oxford 1991.

The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople Letters to the Emperor Andronicus II, Members of th Imperial Family and Officials, Alice-Mary Maffry Talbot (Ed.), Dumbarton Oaks, Washington 1975.

Wetterau, Bruce, *World History*, Henry Holt and Company New York 1994.

KURUPEDION SAVAŞI VE SELEUKOSLAR'IN BATI ANADOLU EGEMENLİĞİ

Ömer GÜNGÖRMÜŞ

GİRİŞ

Büyük İskender'in 323 yılında ölmesinin ardından krallığının yönetimi Diadokhoslar olarak anılan ardılları arasında paylaşılmıştı. Babilde yapılan bu paylaşımında Diadokhoslar ya krallığın yönetim birimleri olan satraplıkların başına atanmışlar ya da diğer önemli görevlere getirilmişlerdi. Her ne kadar İskender'in üvey kardeşi Arrhidaeos ve oğlu Aleksandros ortak krallar olarak seçilmişlerse de yönetimde gerçekten söz sahibi olabilecek konumda bulunanlar Diadokhoslardı.

Diadokhosların yönetimde daha etkin olmalarının iki temel nedeni vardı. Birincisi her iki kral da ülkeyi kendi iradesi ile yönetebilecek durumda değildi. İskender'in IV. Aleksandros adını alacak olan oğlu, babası öldüğü sırada dünyaya gelmiş bile değildi. Üvey kardeşi Arrhidaeos ise yetişkin olmakla birlikte zihinsel engelliydi. Bu yüzden, en azından IV. Aleksandros yeterince olgun bir yaşa gelinceye kadar, krallığın seçilecek bir naip tarafından yönetilmesi gerekiyordu. İkinci olarak da, Diadokhoslar'ın her biri İskender'in, hatta bazıları babası II. Philippos'un zamanından beri devlet yönetiminde önemli görevler üstlenmişler ya da ordu içinde önemli komutanlık görevleri yürütmüşlerdi. Bu nedenle her biri belirli bir siyasal güce ya da en önemli karar organı olan orduda güçlü bir etkiye sahipti.¹

Diadokhoslar'ın her birinin kendi başına bir siyasal ve askeri güce sahip olduğu bu düzen içinde ortaya çıkan yetki karmaşası ve mevcut iktidar boşluğu yaklaşık kırk yıl sürecek olan bir iktidar mücadelesine yol açtı. Bu mücadelenin birinci evresinde ortak kralların yönetim hakkı tanınmakta ve Diadokhoslar, en azından kâğıt üzerinde, aynı krallığın bir dereceye kadar bağımsız bölgesel yöneticileri gibi davranmaktaydı. Alınan bütün kararlar, Diadokhoslar'dan birinin tek taraflı ya da hepsinin ortak kararı olsa bile, kralların, daha çok da Arrhidaeos'un onayı ile yürürlüğe giriyordu. Dolayısıyla bu düzenin en güçlü komutanı ya da devlet adamı, kralların himayesini üstlenenler oluyordu. Perdikkas ve Antipatros kendi iradelerinin ürünü olan düzenlemelere bu sayede yasallık kazandırmış ve uygulamaya koymuşlardı. Diğer yandan sadece kralların himayesini üstlenmiş olmak bile belli bir dereceye kadar siyasi ya da ekonomik güç sağlayabiliyordu. Polyperkhon, bu yetkiyi Antipatros'tan devraldıktan sonra, Antipatros'un Makedonia'da sahip olduğu siyasal ve askeri güçten yoksun olduğu halde, krallık naibi olarak devletin ekonomik ve askeri kaynaklarının bir bölümünü kullanabilmişti.

Arrhidaeos'un öldürülmesi ve Aleksandros'un da fiili olarak yönetimden uzaklaştırılması ile başlayan ikinci evrede ise, Diadokhoslar bağımsız birer yönetici gibi davranmaya başlamışlardı. Yönetimden uzaklaştırılmış olsa da resmi olarak halen kral kabul edilen IV. Aleksandros'un 310 ya da 309'da öldürülmesinin ardından da hayatta kalan Diadokhoslar, en başta 306 yılında Antigonos ve oğlu Demetrios olmak üzere, izleyen iki yıl içinde art arda kendilerini kral ilan ettiler. Böylece Antigonos ve Demetrios Anadolu ve Suriye'de, Ptolemaios Mısır'da, Kassandros

¹ Iust. XIII.1; Diadokhoslar hakkındaki belki de en özgün yorumu içermektedir.

Makedonia'da, Seleukos Asya'da ve nihayet Lysimakhos da Thrakia'da kendi krallıklarını kurmuş oldular.

Diadokhoslar Döneminde Anadolu

Büyük İskender'in Doğu Seferi, Makedon ordusunun 334 yılında Hellespontos üzerinden Anadolu'ya geçmesi ile başlamıştı. Granikos'ta İskender'in karşısına çıkan ilk kuvvetler, Pers İmparatorluğu'nun Anadolu satrapları ve Rodoslu Memnon komutasındaki satraplık ordularıydı. Bu kuvvetleri yenen İskender, Batı Anadolu'daki en önemli satraplık merkezi olan Sardeis'e, oradan Miletos'a ve nihayet Halikarnassos'a ulaşmak üzere güneye doğru ilerledi. Halikarnassos kuşatması için bir süre oyalandıktan sonra, kentin hisarının alınmasını beklemeden doğuya doğru ilerleyişine devam etti. Kuzeye doğru küçük bir sapma ile Gordion'a ve oradan da Ankyra'ya ulaştıktan sonra Dareios'un toplamış olduğu asıl Pers ordusunu karşılamak için Kilikia'ya yöneldi ve böylece Anadolu'dan bir daha dönmek üzere ayrılmış oldu.²

İskender'in Anadolu'da yaptığı düzenlemeler genel olarak Pers satraplık yönetiminin ve vergi sisteminin sürdürülmesi ilkesine dayanmaktaydı. Granikos'un hemen ardından yolunun üstündeki tüm satraplıkların Pers yöneticilerini Makedonlularla değiştirdi. Kalas ve Asandros'u Hellespontos Phrygiası ve Lydia satraplıklarına atadı.³ Karia satraplığına Hekatomnoslar hanesinin son üyesi Ada'yı getirdi.⁴ Lykia'nın satraplığını da Giritli Nearchos'a verdi.⁵ Phrygia satraplığının merkezi Kelaenae'yi kuşattığında kaleyi savunan askerlerle anlaşma yapmayı tercih etti ve emrine bin beş yüz asker verdiği Antigonos'u Phrygia satraplığına atadı.⁶ Ankyra'ya geldiğinde kendisine bağlılıklarını bildirmeye gelen Paphlagonialılar'ı kabul etti ve bunları idari olarak Hellespontos Phrygiası satrapı Kalas'ın yönetimine bağladı. En son olarak da, Kappadokia'nın Halys yayının dışında kalan kısmı ile içerisindeki bölgenin bir bölümünün yönetimini, yerel bir kral olan Sabiktas'a verdi.⁷

İskender'in, Issos ve özellikle de Gaugamela Savaşı'ndan sonra ele geçirdiği Pers topraklarının egemenlik altına alınmasına oldukça fazla önem verdiği söylenebilir. Ancak Anadolu'nun üstünkörü yapılan ve yarım kalan fethine zaman ayırma fırsatını bir daha asla bulamadı. 323 yılında öldüğünde Anadolu'nun özellikle kuzey ve orta kesimleri ile dağlık bölgeleri halen Makedonia yönetiminden bağımsızdı. Pisidia gibi bilfiil istila ettiği topraklarda bile kalıcı bir yönetim kurulabilmiş değildi. Kappadokia ise, kendisini kral ilan etmiş olan, son Pers satrapı Ariarathes tarafından yönetilmekteydi.⁸

İskender'in ölümünden sonra Babil'de alınan kararların en önemlilerinden biri krallık genelindeki satraplıkların yönetimlerinin önde gelen komutanlar arasında paylaşılmasıdır. Böylece Anadolu satraplıkları da yeniden düzenlenmiş Paphlagonia ile birlikte Kappadokia Kardialı Eumenes'e, Paphlagonia ve Lykia ile birlikte Büyük Phrygia yine Antigonos'a, Karia, Lydia ve Hellespontos Phrygiası da sırasıyla Asandros, Menadros ve Leonnatos'a verilmişti.⁹ Bir Yunanlı olarak Eumenes'e son derece büyük ve önemli bir satraplık olan Kappadokia'nın verilmiş olması oldukça önemli bir durumdur. Kappadokia ile ilgili tek sorun, yukarıda da

² Diod. XVII.17.1-27.7; Arr. I.XII-II.V; Plut. *Aleks.*17-18.2; Iust. XI.6-7.

³ Arr. I. XVIII.

⁴ Diod. XVII. 24.1; Arr. I.XXIV.

⁵ Arr. III. VI.

⁶ Arr. I.XXX.

⁷ Arr. II.IV.

⁸ Diod. XVIII.16.1.

⁹ Babil Paylaşımı olarak adlandırılan bu düzenlemenin tamamı için bkz. Diod. XVII.3.1; Iust. XIII.4.

belirtildiği gibi, buranın Makedonia yönetimi ile savaşta olan bir kral tarafından yönetiliyor olmasıydı. Dolayısıyla Eumenes'in satraplığının yönetimini alabilmesi, ancak Perdikkas'ın bilfiil askeri desteği ile mümkün olmuştur.¹⁰

Babil Paylaşımı, İskender'in hükümdarlık yüzüğünün sahibi ve dolayısıyla da naibi olarak, burada yapılan görüşmeleri yöneten Perdikkas'ın eseri idi. Ancak çok geçmeden Perdikkas'ın üstünlüğüne karşı çıkan komutanların bir araya gelmesiyle Birinci Diadokhoslar Savaşı olarak adlandırılan savaş başladı ve Perdikkas'ın öldürülmesi ile sona erdi. Bunun üzerine onun yerini alarak, kralların koruyuculuğu (*epimeletes*) ve başkomutanlık (*strategos autokrator*) görevini üstlenen Antipatros, 321 yılında Triparadeisos'ta toplanan yeni bir ordu meclisinde satraplıkların dağılımını yeniden düzenledi. Buna göre satraplıkları değişen Kappadokia, Lydia ve Hellespontos Phrygiası sırasıyla Nikanor, Kleitos ve Arrhidaeos'a, verildi. Asandros Karia'da, Antigonos da Lykia ve Büyük Phrygia'da satraplıklarını korudular. Ayrıca Antigonos, Perdikkas'ın Anadolu'da varlığını sürdüren destekçileri, Eumenes ve Alketas'a karşı savaşı bitirmekle görevlendirildi ve bu amaçla kraliyet ordusunun komutası ona verildi.¹¹ Böylece Antigonos, Anadolu'daki en kıdemli ve üst rütbeli yönetici olarak bir tür üst satrap konumu elde etti. İskender'in kendisini Phrygia satrabı olarak atadığı tarihten sonra bu görevi kesintisiz yürütmüştü. Sadece bu nedenle bile Anadolu'daki en güçlü satrap olarak görülebilirdi. Kraliyet ordusunun komutanı olarak da hem Perdikkas'ın beraberinde Babil'den getirmiş olduğu asıl Makedonia ordusunu devralmış hem de krallığın mali kaynaklarına erişimi sayesinde elindeki askeri gücü daha da arttırmasına olanak verecek parasal olanaklara kavuşmuştu.¹²

Eumenes'e karşı yürüteceği savaşın başlangıcında Antigonos'un askeri gücü, yarısı İskender'in ordusunda hizmet vermiş deneyimli Makedonlular'dan oluşmak üzere on binden fazla piyade, iki bin atlı ve 30 filden oluşuyordu. Ancak Eumenes'in atlı birliklerini kendi yanına çekmeyi başararak kazandığı savaşın ardından, Eumenes'in ordusundan geri kalanların çoğunu kendi ordusuna katmış ve böylece askeri gücünü en az iki katına çıkarmıştı. Ayrıca, başta Kappadokia olmak üzere Eumenes tarafından yönetilen bölgeleri ve buraların gelirlerini de ele geçirmişti.¹³ Antigonos daha sonra Alketas üzerine yürüdüğünde ordusu fillere ek olarak kırk binden fazla piyade ve yedi binin üzerinde atlıdan oluşmaktaydı. Yapılan savaşta Alketas'ın ordusu yenilmiş ve sağ kalanlar da Antigonos'a teslim olarak ordusuna katılmışlardı.¹⁴ 419 yılında Antipatros öldüğü sırada Antigonos'un piyade ve atlı birliklerinin sayısal gücü sırasıyla altmış bin ve on bine ulaşmıştı. Bunlara ek olarak hala 30 savaş fili vardı. Ayrıca Anadolu'nun tüm zenginliği de onun denetimi altındaydı.¹⁵ Bu andan itibaren Antigonos'un Anadolu'da giriştiği eylemlere bakılarak, kendisini buranın hâkimi olarak görmeye başladığı kabul edilebilir.¹⁶

Diadokhos Krallıklarının Oluşumu

Antipatros, ölmeden önce yetkilerini Polyperkhon'a devretmişti. Ancak bu durum en başta Antipatros'un oğlu Kassandros olmak üzere diğer önde gelen komutanlar tarafından kabul edilmemiştir. Kendi otoritesine destek aramak zorunda kalan Polyperkhon, bu sırada Kappadokia'da kuşatma altında tutulduğu hisardan

¹⁰ Diod. XVIII.16.3; Iust. XIII.6.

¹¹ Diod. XVIII.39.6-7.

¹² Iust. XIV.1.

¹³ Diod. XVIII.41.4; 50.1.

¹⁴ Diod. XVIII.45.1, 4; 50.1.

¹⁵ Diod. XVIII.50.3.

¹⁶ Diod. XVIII.52.8; Kyzikos'u kuşatan Arrhidaeos'a karşı tutumu bir gösterge olarak kabul edilebilir.

kurtulmayı başaran Eumenes'e bir yetki mektubu göndermişti. Söz konusu mektubun sağladığı yasal dayanak sayesinde durumunu güçlendiren Eumenes, Antigonos'a karşı savaşını yeniden başlatma olanağı bulmuştur. Kısa bir süre önceye kadar yasa dışı olarak kabul edilen ve hakkında idam kararı bulunan Eumenes, bir anda merkezi yönetimin ve dolayısıyla da kralların, özellikle Asya'daki en önemli destekçisi ve en üst rütbeli komutanı durumuna gelmiştir. Yeni yasal durumu sayesinde Kilikia'daki kraliyet hazinelerine erişim olanağı kazanmış ve Gümüş Kalkanlılar (*Argyraspides*) olarak bilinen üç bin seçkin Makedoniali askerden oluşan birliğin de komutasını elde etmiştir. Elindeki geniş parasal olanaklar sayesinde paralı asker toplamaya başlayan Eumenes, kendi emrindeki askerler ile Gümüş Kalkanlılar haricinde on binden fazla piyade ve iki bin atlı gücünde bir ordu oluşturmuştur. Ancak Antigonos ile savaşabilmek için daha fazla askere ihtiyaç duyduğundan, Doğu satraplıklarına giderek buralardaki satrapların desteği ile askeri gücünü arttırmaya çalışmıştır. Satrapların bazılarının desteğini kazanmayı başaran Eumenes, kendisini takip eden Antigonos'un ordusu ile savaşmasına yetecek güçte bir ordu kurmayı başarmıştır. 317 yılında Paraitakene ve bir sonraki yıl Gabene'de yapılan savaşlar Eumenes'in taktik zaferi ile sonuçlanmış ancak Eumenes yine de Antigonos'un ordusunu tam anlamıyla yenmeyi başaramamıştır. Üstelik Antigonos, Gabene Savaşı sırasında Gümüş Kalkanlılar'ın kamplarına saldırarak ailelerini ve bütün ganimetlerini ele geçirmiş, böylece Gümüş Kalkanlılar'ı Eumenes'i kendisine teslim etmeleri için ikna edebilmiştir. Daha sonra Eumenes'i idam eden Antigonos, böylece fiilen bütün Doğu satraplıklarının egemeni durumuna gelmiştir.¹⁷

Eumenes, Polyperkhon'un temsil ettiği merkezi otoriteye hizmet eden yegâne komutandı ve onun yenilgisi, krallığın Asya'daki topraklarında merkezi otoritenin sona ermesi anlamına geliyordu. Aynı dönemde İskender'in annesi Olympias torununun koruyuculuğunu üzerine almak üzere Makedonia'ya gelmiş, Kral Arrhidaeos'u ve eşi Eurydike'yi öldürmüştü ancak daha sonra kendisi de Kassandros tarafından öldürülmüştü. Her ne kadar İskender'in oğlu IV. Aleksadros hala hayatta olsa da ve resmi olarak kral kabul edilse de Kassandros tarafından kraliyet yetkileri elinden alınmış olarak Amphipolis'te gözetim altında tutuluyordu. Antigonos, Ptolemaios, Kassandros ve Lysimakhos'un ittifakı, krallık genelinde merkezi yönetimin sürdürülmesi çabaları karşısında galip gelmişti.¹⁸

Antigonos, Eumenes'e karşı yürüttüğü savaş kendi olanakları ile kazanmıştı ve dolayısıyla kendisini elde ettiği kazanımları müttefikleri ile paylaşmak zorunda hissetmiyordu.¹⁹ Her ne kadar Polyperkhon'un üstünlüğüne karşı çıkmışsa da, İskender'in yönettiği bütün toprakları kendi yönetimi altında birleştirmeye en yakın görünen komutan artık kendisiydi. Böylece aralarında Seleukos'un da olduğu eski müttefikleri çok geçmeden Antigonos'a karşı birleştiler. 315 yılında Antigonos ve en büyük destekçisi olan oğlu Demetrios ile adı geçen diğer komutanlardan oluşan ittifak arasında başlayan savaş Antigonos'un daha güçlü olduğu ama karşısındaki ittifakı ya da her hangi bir üyesini tam olarak yenemediği bir mücadele halini aldı. Bu yenişememe durumu nedeniyle savaş 311 yılında Antigonos ile Ptolemaios, Lysimakhos ve Kassandros arasında yapılan bir anlaşma ile sona erdi. Söz konusu anlaşma, Antigonos'un elinde tuttuğu topraklar üzerindeki egemenliğinin onaylaması açısından Antigonoslar için bir zafer olarak görülebilir. Aynı anlaşma, IV. Aleksandros'un krallığı devralacak yaşa gelene kadar Kassandros'un himayesinde

¹⁷ Diod. XVII.48.4-XIX.48.8; Iust. XIV.2-4.

¹⁸ Iust. XIV.5-6.

¹⁹ Iust. XV.1.

kalmasını da onaylıyordu. Komutanlar, zamanı geldiğinde Aleksandros'un krallığını tanımaya hazır olduklarını dile getiriyor olsalar da bu karar ile İskender'in oğlu olan kralın hayatını, İskender'in annesini öldürmüş olan bir komutanın korumasına bırakmış oluyorlardı. Bu tutumları, en sonunda Aleksandros'u da öldürtecek olan Kassandros'a verilmiş örtülü bir onay olarak değerlendirilebilir.²⁰

315 yılında başlayan ve 311 yılında yapılan ara barışla sona eren bu savaş sırasında yaşanan gelişmeler arasında, uzun vadedeki etkileri açısından belki de en önemli olanı, Seleukos'un Babil satraplığını geri almış olmasıydı. Seleukos aslında ilk olarak Triparadeisos'ta yapılan ordu toplantısında Babil satrabı olarak atanmıştı. Eumenes Doğu satraplıklarına ulaştığında da satraplığının başındaydı ve Eumenes yerine Antigonos ile iş birliği yapmayı tercih etmişti. Ancak Antigonos'un savaşı kazanması ve Doğu satraplıklarının egemeni kendisiymiş gibi düzenlemelere girişmesi üzerine Mısır'a kaçmış ve Ptolemaios'u Antigonos'un tutumu hakkında uyarıyordu. 312 yılında yapılan Gaza Savaşı'nın ardından Ptolemaios'un yanına verdiği küçük bir kuvvetle Babil'e geri dönmüş, satraplığını ele geçirdikten sonra Doğu satraplıklarına kadar uzanan bir sefere girişmişti.²¹ 311 Barışı'nın dışında tutulmasının nedenlerinden biri olarak, Doğu Akdeniz coğrafyasından fiziksel olarak uzaklaşmış olması da gösterilebilir. Ancak Antigonos'un bu barışı, Seleukos ile ayrıca yapacağı savaşa olanak verecek bir ara olarak değerlendirdiği açıktır.²²

Antigonos, Seleukos'a karşı giriştiği seferi, barışın hemen ardından 310 yılında başlattı ancak iki yıllık bir savaşın ardından hala Seleukos'u yenebilmiş değildi. Seleukos ile savaşabilmek için batıdaki savaşına ara vermek zorunda kaldığı gibi bu kez de batıda gelişen olaylara dikkatini verebilmek için 307/6 yılının başında Seleukos ile bir barış yaptı. Onun yokluğunda yaşanan en önemli gelişme, Kassandros'un emriyle IV. Aleksandros'un öldürülmesi olmuştu. Antigonos da dâhil hiçbir Diadokhos artık kâğıt üzerinde bile olsa bir krala bağlı değildi.²³ Demetrios'un 306 yılında Kıbrıs/Salamis açıklarında Ptolemaios'a karşı kazandığı büyük deniz savaşı, Antigonos'un kral unvanı alması için bir gerekçe olarak kullanıldı ve Demetrios da ortak kral olarak ilan edildi. Antigonos'un 304 yılında Mısır'ı istila girişimini başarıyla engelleyen Ptolemaios'da aynı gerekçe ile kral ünvanı aldı. Çok geçmeden Lysimakhos, Seleukos ve Kassandros da kendi krallıklarını ilan ettiler.²⁴

Antigonos, kuşkusuz Diadokhoslar ya da yeni krallar arasında en güçlü olanıydı ancak aralarındaki güç dengesi herhangi birini tam anlamıyla ortadan kaldırmasına olanak vermiyordu. 307 yılında başlayan savaş sırasında oğlu Demetrios'un da desteği ile Ptolemaios ve Kassandros'a karşı önemli başarılar elde etti. Ancak Lysimakhos ve Seleukos ile savaşmasına olanak verecek kesin bir zafer kazanamadı. Öte yandan Seleukos, Antigonos ile yaptığı barışın kendisine tanıdığı zamanı değerlendirmiş ve onunla savaşmasına yetecek büyüklükte ve yetkinlikte bir ordu kurmayı başarmıştı. Kassandros'un çabasıyla Lysimakhos, Ptolemaios ve Seleukos bir kez daha Antigonos karşıtı bir ittifak çatısı altında bir araya geldiler. Lysimakhos Hellepontos üzerinden, Seleukos'da olasılıkla Anadolu'nun doğusundan Antigonos'un Anadolu topraklarını istila ettiler ve ordularını birleştirmeyi başardılar. Ortak ordularının askeri gücü, altmış dört bin piyade, on beş bin atlı, Seleukos'un 120 savaş arabası ve Hindistan'dan getirmiş olduğu dört yüz filden oluşuyordu. Yirmi bin

²⁰ Waterfield 2011, 129.

²¹ Diod. XIX.90.1; Ptolemaios'un yanına verdiği birlikler 800 piyade ve 200 atlı kadardı.

²² Rostovtzev 1941, 13.

²³ Diod. XIX.105.1; Grainger 2007, 127.

²⁴ Diod. XX.53.2-4; Iust. XV.2; Grainger 2007, 128; Waterfield 2011, 142.

hafif piyadesi bulunan Seleukos piyade anlamında küçük bir katkı verirken on iki bin atlı ile atlı birliklerin büyük bölümünü sağlamıştı.²⁵ Buna karşın Antigonos'un yetmiş bin piyade, on bin atlı ve yetmiş beş filden oluşan bir ordusu bulunmaktaydı.²⁶ 301 yılında Phrygia, Ipsos'ta (Sipsin – modern Çayırbağ, Afyon)²⁷ yapılan savaşta Antigonos yenildi ve savaş meydanında öldü. Antigonos'un oğlu Demetrios savaştan sağ kurtulmayı başarsa da babasının toprakları, diğer Diadokhoslar, özellikle de savaşı kazanan Seleukos ve Lysimakhos arasında paylaşıldı. Böylece Antigonos'un Anadolu toprakları Lysimakhos'un, Suriye'deki toprakları da Seleukos'un eline geçmiş oldu.²⁸

Antigonos, İskender'in Anadolu'da atadığı satraplardan biri olarak, uzun yıllar Phrygia satraplığını yönetmiş ve Pers İmparatorluğu'nun bölgedeki kalıntıları ile mücadele etmişti. İskender'in ölümünden sonra yapılan Babil ve Triparadeisos toplantılarında Anadolu'daki konumunun tekrar tekrar onaylanması, bölgedeki ağırlığının herkesçe kabul edildiğine bir gösterge olarak kabul edilebilir. İnsanlar kabul etsin ya da etmesin Antigonos'un gerçekten de Anadolu'da belirli bir etkinliği vardı. Daha İskender'in sağlığında Phrygia'yı bağımsız bir krallık gibi yönetmeye alışmıştı. İskender'in İran'da ve Hindistan'da savaştığı uzun yıllar boyunca kendi başına ve kimsenin müdahalesi olmaksızın sürdürdüğü yönetimine müdahale edilmesini kabul edemezdi. Eğer diğer Diadokhoslar, fethedilen toprakları, İskender kadar kendilerinin de pay sahibi oldukları bir ganimet olarak değerlendiriyorlarsa, Antigonos kendisini hepsinden daha fazla hak sahibi olarak görüyor olmalıydı. İskender ve onun yaşıtı diğer komutanlardan bir nesil daha yaşlı olan, Antipatros, Parmenion ve Polyperkhon gibi, belki de daha Philippos'un ilk zamanlarından başlayarak krallığa hizmet etmişti. Dolayısıyla İskender'in vekili olduğunu ileri sürerek kendisine görev vermeye kalkışan Perdikkas'ın emirlerini dinlemeye hazır değildi. Antipatros bile bunun farkına vararak, Triparadeisos'ta yapılan düzenlemede Antigonos'a diğer komutanlardan daha yüksek bir konum tanınması gerektiğini düşünmüştü. Antipatros'un ölümünden sonra yerini alan Polyperkhon'u tanımak istemeyişinin nedeni de aynıydı.²⁹

Antigonos'un Phrygia satrapı olarak başlayıp bir krallığa dönüşen yönetimi Anadolu genelinde Makedon egemenliğinin en güçlü olduğu dönemdi. Kappadokia, Pontos, Bithynia ve Paphlagonia gibi Anadolu'nun özellikle kuzey bölgelerinin tamamı, yalnızca Antigonos tarafından egemenlik altına alınabilmişti. Antigonos'un yönetiminin Anadolu merkezli olması kuşkusuz bunun en önemli nedeniydi. 333 yılından beri Phrygia'da satrap olarak bulunuyordu ve özellikle 321 yılında, bütün Anadolu'yu kapsadığını kabul ettiği, bir görevi üstlenmiş ve bu amaçla verilen yetki ve olanaklara da sahip olmuştu. Phrygia satraplık merkezi olan Kelainai'yi uzun yıllar yönetim merkezi olarak kullandı. Daha sonra Anadolu dışında yeni topraklar kazanmasının gerektirdiği stratejik öncelikler nedeniyle Syria'da Antigoneia adı ile

²⁵ Seleukos Hindistan'da Chandragupta (Sandrokottos) ile bir barış yaparak kendisinden beş yüz fil almıştı; Strab.15.2.9, 16.2.10; Plut, *Aleks.* 52. Kappadokia'ya dört yüz seksen fil ile gelmiş (Diod. XX.113.4) ancak savaşa dört yüz fil ile katılmıştı (Plut. *Demetr.* 28.3.); Bar-Kochva 1976, 76-7.

²⁶ Plut. *Demetr.* 38.3.

²⁷ Bar-Kochva 1976 107.

²⁸ Grainger 2007, 133; Kassandros, kendi adına bir kazanım elde etmemekle birlikte, kardeşi Pleistarkhos'a Karia ve Kilikia arasında bazı topraklar verilmiştir. Ptolemaios için en önemli kazanım, Koile Syria denilen bölgeyi istila etmiş olmasıdır. Hellenistik Dönem'in geri kalanı boyunca Ptolemaioslar ile Seleukoslar arasındaki başlıca anlaşmazlık konusunu oluşturan bu durum Seleukos için oldukça rahatsız edici olsa da, söylemde eski dostluğun hatırına katılan, gerçekte ise olasılıkla yetersiz askeri gücü nedeniyle göz yummak zorunda kaldığı bir oldubitti olarak kalmıştır.

²⁹ Romm 2011, 207.

yeni bir başkent kurmuş olsa da, Orontes üzerinde yer alan bu kent Anadolu'dan çok uzakta değildi. Anadolu merkezli olan ve Anadou'nun genelini egemenliği altına alan bu yönetim, Antigonos sonrası yıllarla karşılaştırıldığında, bir barış ve refah dönemi olarak özlemle hatırlanmaktaydı.³⁰

Lysimakhos ve Seleukos

İskender'in ölümü ile (323) Ipsos Savaşı (301) arasında kalan dönemde Diadokhoslar arasındaki ilişkilerde en belirleyici etken, herhangi bir merkezîyetçi politikaya karşı, gerektiğinde ortaklaşa gösterilen tepkiydi. Bu anlamda kralları temsil ettiğini ileri sürerek otoritesini diğer komutanlara dayatmaya çalışan Perdikkas ve Polyperkhon, kendi neden oldukları direniş karşısında yenilmişlerdi. Başlangıçta adem-i merkezîyetçi ittifak içinde yer aldığı halde sonradan kendi üstünlüğünü dayatma ve böylece kendisinin tepede olduğu yeni bir merkezî yönetim kurmaya kalkışan Antigonos da yine ortak bir tepki sonucu devre dışı bırakılmıştı.³¹

Söz konusu edilen dönemde Mısır ve Makedonia gibi krallığın iki önemli bölgesinde egemenliğini kurmuş olan ve ellerindeki ile yetinir görünen Ptolemaios ve Kassandros için adı geçen merkezîyetçi Diadokhoslar'ın ve son olarak da Antigonos'un yenilmiş olması önemli bir kazanımdı. Bu son zaferi olanaklı kılan da Kassandros'un gayretiyle bir kez daha ortaklaşa hareket etme becerisi göstermiş olmalarıydı. Ancak Ipsos'ta kazanılan bu son savaşa Ptolemaios ve Kassandros'un katkısı ikincil değerde olarak tanımlanabilir. Birleştirdikleri askeri güçleri ile Antigonos'un ordusuna eşdeğer bir ordu oluşturan ve savaşa bizzat katılan Diadokhoslar Lysimakhos ve Seleukos olmuştu.

Ipsos'ta başat oyuncular oldukları halde, Lysimakhos ve Seleukos, bu zamana kadar Diadokhoslar arası savaşlarda çoğunlukla ikinci planda kalmışlardı. Bunun en önemli nedeni her ikisinin de sorunlu bölgelere satrap atandıkları halde sınırlı kaynaklarla işe başlamış olmalarıdır. Lysimakhos, Babil'de yapılan düzenlemede Thrakia satraplığına atanmış ve belki de Eumenes'e verilen Kappadokia'nın ardından en zorlu ikinci hissenin sahibi olmuştu.³² Bu zorlu görevi üstlenmesinin hemen ardından Thrakialı kabilelerle savaşmaya başladığı halde elindeki kaynaklar oldukça kıttı. Satraplığını devraldığı sırada ordusu dört bin piyade ve birkaç yüz atlıdan oluşmaktaydı ve giriştiği savaşlarda karşı karşıya kaldığı kayıplar son derece ağır olabiliyordu.³³ Buna karşın satraplığı, para ve insan gücü kaynaklarına erişim konusunda çok fazla olanak sağlamıyordu. Dolayısıyla, en azından başlangıçta, satraplığı dışında yaşanan gelişmelere dikkat ve enerji ayırma fırsatı bulamamıştı.

³⁰ Waterfield 2011, 203; Plut. *Phok.* 29.1.

³¹ Adı geçen bu üst-yöneticiler ya da üst-yönetici adayları arasında Antipatros bir istisna olarak görülebilir. Antipatros'un benzer bir tepkiyle karşılaşmamasını açıklayacak birden çok neden sıralamak olasıdır. İlk olarak, yaşı ve İskender'in sağlığında da naiplik görevi yürütmüş olması nedeniyle diğer komutanlardan gerçekten de rütbece üstün olduğu söylenebilir. İkincisi, Triparadeisos'tan sonra kısa bir süre Anadolu'da bulunmuş ardından kralları da yanına alarak Makedonia'ya çekilerek Asya'daki toprakların yönetimini atanmış olan satraplara bırakmıştır. Sahip olduğu yetkileri, diğerlerini rahatsız edecek ölçüde kullanmak istemediğini gösteren bu tavır, kendi satraplıklarında yarı bağımsız bir yönetim isteyen diğer komutanların sessiz kalmasını sağlamış olmalıdır. Üçüncüsü, dönemin en önemli siyasal araçlarından birine dönüşecek olan diplomatik evlilik yönteminin ilk uygulayıcısı olarak kızlarını önemli komutanlarla evlendirmiş ve kan bağıyla güçlendirilmiş ittifaklar oluşturmuştur. Dördüncüsü, Antigonos gibi oldukça hırslı bir komutana, onu memnun etmeye yarayacak yetkiler verme basiretini göstermiştir. Beşinci ve en basit açıklama olarak da, Makedonia'ya döndükten kısa bir süre sonra ölmesi dolayısıyla da herhangi bir isyan ile karşı karşıya kalmasına yetecek kadar yaşamamış olması ileri sürülebilir.

³² Iust. XV.3.

³³ Diod. XIX.73.1.

Antigonos karşıtı ittifakın bir üyesi olarak ilk etkin hamlesi, Hellespontos üzerinden Makedonia'ya saldırmaya kalkışan Antigonos'un Avrupa'ya geçişini engellemek olmuştur.³⁴

Seleukos Babil'de satraplık almamış, Perdikkas'ın yerine (*Hetairoi*) Atlı Arkadaş Birlikleri'nin komutanlığına getirilmişti. Triparadeisos'ta Babil satrabı olarak atandı ve Eumens ile Antigonos arasındaki savaş Doğu satraplıklarına taşınıncaya kadar yaklaşık dört yıl satraplığının başında kaldı. Antigonos'un Eumenes'i yendikten sonra takındığı üst-yönetici tavrı nedeniyle Mısır'a kaçtı ve ancak Gaza Savaşı'nın ardından Ptolemaios'un vermiş olduğu küçük bir ordu ile Babil'e geri döndü. Demetrios'un ve daha sonra Antigonos'un Babil üzerine giriştiği iki saldırıyı atlatmayı başardı ve 311 Barışı'nın dışında tutulmuş olduğu halde Antigonos ile ayrı bir barış yaptı. Bu barışın sağladığı zamanı, Doğu satraplıklarını denetim altına almasına ve Ipsos Savaşı için Anadolu'ya getirdiği askeri gücü oluşturmasına olanak verecek bir dizi sefere girişerek değerlendirdi. Ordusu, özellikle piyade birlikleri, tek başına Antigonos'un üstesinden gelmesine yetecek güçte değildi ancak en önemli parçalarını oluşturan on iki bin atlı ile özellikle dört yüz ya da beş yüz fil, sonuçta savaşın gidişatı üzerinde en belirleyici etkenler olmuştur.³⁵

Sahip olduğu kaynaklar açısından Ipsos öncesi dönemin en fakir Diadokhos'u ya da kralı olan Lysimakhos için Anadolu'nun ele geçirilmesi çok önemli bir kazançtı. Gerçi Antigonos sonrası Anadolu, birçok bey tarafından yönetilen küçük egemenlik alanları ile dolu bir yapıya doğru evrilmeye başlamıştı. Kassandros'un kardeşi Pleistrakhos'un güney Anadolu'daki beyliğini sürdürmesi için elinden geleni yapan Lysimakhos'un bu alanların varlığından rahatsız olduğu söylenemez.³⁶ Olasılıkla bunların üzerinde egemen konumunda olmayı yeterli görüyordu. Ayrıca Karadeniz kıyısı boyunca uzanan Bithynia, Paphlagonia ve Pontos bölgeleri de Lysimakhos'un egemenliğinden bağımsızdı. Oysa Antigonos'un en azından Pontos'a egemenliğini kabul ettirdiği bilinmektedir.³⁷ Anadolu üzerindeki egemenliğinin sınırları Antigonos'un egemenliğinin sınırlarının tamamına ulaşamasa da elindekiler daha önce sahip olmadığı parasal ve insan gücü kaynaklarına erişim olanağı sağlamaktaydı.

Antigonos'un topraklarının Anadolu dışındaki kısmını alması gereken Seleukos'un bu paylaşımından beklendiği kadar karlı çıkmadığı söylenebilir. Özellikle Koile Syria'nın Ptolemaios tarafından ele geçirilmiş olması ve Kilikia, Tyre ve Sidon'un halen Demetrios'un elinde olması Seleukos'un kazanımlarının sadece kuzey Syria ile sınırlı kalması anlamına geliyordu. Ayrıca yeni toprakları savunma noktaları olarak işe yarayacak kentlerden de yoksundu. Yine de Seleukos için Antigonos tehdidinin ortadan kalkmış olması da başlı başına önemli bir kazançtı. Bu tek başına bile umut verici olan gelişmeden, Lysimakhos gibi önceki gücünü defalarca katlayabilecek bir kazanım elde ederek yararlanamamış olsa da, yeni toprakları her şeyden önce doğu Akdeniz'e ve bu yolla Yunan Dünyası'na dolayısıyla da Yunan insan gücü kaynaklarına erişim olanağı sağlayabilirdi. Ipsos Savaşı için Doğu'dan getirdiği ordu, atlı birlikler açısından güçlü ancak piyade yönünden zayıf olmasıyla geleneksel Pers ordularını çağırıyordu. Seleukos'un nitelikli piyadelere ihtiyacı vardı. Ayrıca yeni toprakları da savunma kolaylığı sağlaması açısından yeni kentler kurulmasını gerektiriyordu.

Seleukos, Ipsos sonrası dönemi, krallık yönetiminin düzenlenmesi işine yoğunlaşarak değerlendirdi. Kentleşme açısından çok gelişmiş bir bölge olmayan

³⁴ Rostovtzeff, 12.

³⁵ Diod. XX.113.4.

³⁶ Grainger 2007, 137-8.

³⁷ Grainger 2007, 145.

kuzey Syria'da, her biri Seleukoslar ailesinden birinin adını taşıyan -Seleukeia, Antiokheia, Apamea, - dört kent kurdu. Öyle ki, bölge artık Seleukis olarak anılmaya başlandı. Antigonos tarafından kurulmuş olan Antigoneia'yı da adı geçen kentlerden en yakını Antiokheia'ya bağladı. Daha sonra, Demetrios'un ordusunu savaşmadan teslim olmaya ikna etmesi anısına Syria ve Kilikia arasındaki Amanoslar üzerinde, Nikopolis adında bir kent daha kurdu. Yeni kentlerin çekeceği Yunanlı yerleşimciler piyade için insan gücü kaynağı sağlayacaktı. Ayrıca bu kentler bir yandan savunma merkezleri oluşturma, bir yandan da ekonomik etkinlikleri ile krallığın vergi gelirlerine katkıda bulunma gibi çok yönlü amaçlara hizmet ediyorlardı.³⁸ Bu beklentilerin gerçekleşmesi, zamana ve yeni kentlere akın etmesi beklenen yerleşimcilere bağlıydı. Ipsos'un sağladığı barış ve zafer kazanan bir komutan-kral olmanın getirdiği saygınlık bunları sağlamak için yeterliydi.

Seleukos'un topraklarını savunmaya ve askeri gücünü geliştirmeye bu kadar önem vermesi, kendisini bir anda Lysimakhos ve Ptolemaios ittifakı nedeniyle yalnız ve kuşatılmış bulması ile ilgilidir. Lysimakhos, 298 yılında Ptolemaios ve ikinci eşi Berenike'nin kızı Arsinoe ile evlenmişti. Seleukos bu durumu dengelemek için Demetrios ile bir barış yapmışsa da Demetrios'un Atina kuşatması ile meşgul olduğu bir sırada Kilikia'daki topraklarını alarak 294 yılında tekrar eski yalıtılmış durumuna dönmüştür.³⁹

Demetrios'un kaynaklarını ve zamanını Atina kuşatması için harcaması, Kilikia'nın Seleukos tarafından ele geçirilmesinin yanında Ionia kentlerinin Lysimakhos, Kıbrıs'ın da Ptolemaios tarafından alınması ile sonuçlanmıştı. Buna karşın Demetrios, 297 yılına ölmüş olan Kassandros'un çocukları arasındaki taht mücadelesinden yararlanarak Makedonia krallığını ele geçirdi. Başlangıçta kimse bu durumu bir tehdit olarak algılamadı. Makedonia kralı olarak Demetrios hala eskisi kadar faal ve etkindi ancak daha çok Yunan kentleri ve Pyrrhos ile savaş halindeydi. Ancak Lysimakhos'un Thrakia'da savaşta olmasından yararlanarak başkenti Lysimakhos'a saldırması, Demetrios'un Makedonia ile yetinmeyeceğinin anlaşılmasını sağladı. Antigonos'un varlığı ve yarattığı tehdit, Kassandros, Lysimakhos, Ptolemaios ve Seleukos arasında bir ittifak kurulmasını zorunlu hale getirmişti. Ortak düşmanın yenilmesiyle de, ittifakın *raison d'etres*i ortadan kalkmıştı. Demetrios'un bir tehdit halini almasıyla eski ittifakın hayatta kalan üç üyesi, Kassandros'un yerine dördüncü üye olarak Pyrrhos'u da aralarına alarak 287 yılında yeni bir savaş başlattılar. Bu savaş, Sidon ve Tyre kentlerini Ptolemaios'a kaptıran Demetrios'un aynı zamanda Makedonia'yı da kaybetmesi ile sonuçlandı. Makedonia krallığı Lysimakhos ve Pyrrhos arasında paylaşıldı. Pyrrhos ve Ptolemaios ile barış yapan Demetrios, Lysimakhos ile savaşı sürdürmek amacıyla Anadolu'ya geçerek Miletos'u ve Ephesos ile Priene gibi diğer Ionia kentlerini ele geçirdi. Ancak Anadolu'daki savaşı, babası Lysimakhos adına yürüten Agatokhles, Demetrios'u iç kesimlere çekip, ele geçirdiği Ionia kentlerini geri aldı. Böylece donanmasından kopardığı Demetrios'u doğuya doğru ilerleyişi sırasında sürekli takip ederek ve küçük saldırılarla yıpratarak Toroslar üzerinden Anadolu'yu terk etmeye zorladı. Seleukos'un 285 yılında etkileyici bir hareketle⁴⁰ bu orduyu teslim olmaya ikna etmesi üzerine esir düşen Demetrios, hayatının geri kalanını zorunlu bir misafir olarak Seleukos'un gözetiminde tamamladı.

³⁸ Grainger 2007, 146.

³⁹ Grainger 2007, 145.

⁴⁰ Polyæn. 4.9.3.

Demetrios'un Seleukos tarafından esir alınmasının ardından çok uzun zaman geçmeden Lysimakhos, Pyrrhos'u batıya doğru iterek Makedonia'ya tek başına hâkim oldu. Böylece, Thrakia ve Anadolu'nun yanında Makedonia'yı da kapsayan toprakları ile Lysimakhos'un krallığı, ekonomik zenginliği ile olmasa bile en azından Yunan ve Makedon insan gücü kaynakları nedeniyle Seleukos ve Ptolemaios'un krallığından daha güçlü bir devlet durumuna geldi. Ancak Lysimakhos açısından son derece umut verici olan bu görüntü, oğlu Agatokhles ile arasında geçen ve sonuçta oğlunu öldürtmesi ile sonuçlanan anlaşmazlıkla bir anda tersine döndü. Agatokhles, Lysimakhos'un en büyük oğluydu ve son olarak Demetrios'un Anadolu saldırısının üstesinden gelerek de gösterdiği gibi, yetenekli bir yönetici adayıydı.⁴¹

Agatokhles, olasılıkla Antigonos-Demetrios, ya da son dönemde Seleukos-Antiokhos ile Ptolemaios Soter-II. Ptolemaios örneklerinde olduğu gibi babasının kendisini ortak kral ya da veliaht olarak ilan etmesi beklentisini taşıyordu. Ptolemaioslar örneği, onu bu beklentisinde bir miktar sabırsız davranmaya itmiş olabilir. Ptolemaios, 285 yılında, Eurydike'den doğan oğlu Ptolemaios (Keraunos) yerine, Berenike'den doğan II. Ptolemaios'u ortak kral ilan etmişti. Bu nedenle Mısır'dan ayrılmak zorunda kalan Keraunos, Lysimakhos'un yanında bulunuyordu. Eurydike'nin kızı ve Keraunos'un da öz kız kardeşi olan Lysandra da Agatokhles ile evliydi. Agatokhles yetişkin bir oğul olarak en olası aday olsa da Lysimakhos'un Arsinoe'den olma üç oğlu daha vardı. Arsinoe, daha önce de belirtildiği gibi, Ptolemaios ve Berenike'nin kızı, bir başka ifade ile ortak kral II. Ptolemaios'un öz kız kardeşi olduğundan Lysimakhos'un, Ptolemaioslar ile yapmış olduğu ittifakın sağlığı açısından Agatokhles'i devre dışı bırakması beklenebilirdi. Adına para bastıran ya da kent kuran oğlunun, Anadolu'daki yarı bağımsız yönetimi de Lysimakhos için aynı derecede rahatsız edici bir hal almış olabilir. Agatokhles'in, öldürülmesinin ardından hoşnutsuzluklarını açıkça gösteren ve bu nedenle onunla aynı akıbete uğrayan taraftarları vardı.⁴² Tüm bunlar Lysimakhos'un oğlundan şüphe duymasına yol açmış olmalıdır.⁴³

Agatokhles'in ölümü üzerine, eşi Lysandra ve Lysandra'nın erkek kardeşi Ptolemaios Keraunos, Seleukos'un yanına sığınmak zorunda kaldı. Olasılıkla Lysimakhos'un krallığının genelinde, özellikle de Anadolu'da genel bir hoşnutsuzluk havası vardı. Antigonos'a göre daha sert bir yönetim tarzı sergilediğinden, zaten çok sevilen bir kral değildi. Şimdi de sağlıklı bir şekilde yerine geçebilecek olan oğlunu öldürmüş, yakın gelecekte ölmesi durumunda krallığını kesin bir siyasal buhran riski ile karşı karşıya bırakmıştı. Dolayısıyla Anadolu'nun genelinde, Seleukos yanlısı bir ortam oluşmaya başladı.⁴⁴

Kurupedion Savaşı ve Seleukos'un Üstünlüğü

Kurupedion Savaşı ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Eldeki verilerden, savaşın geçtiği yer, savaş tarihi, taraflar ve savaşın sonucu dışında bir bilgi edinmek olanaksızdır. 281 yılı Şubat ayında yapılan bu savaşın Lydia'da, Kurupedion denilen bir ovada gerçekleştiği, savaşan tarafların Büyük İskender'in hayatta kalan son iki komutanı ya da Diadokhos'u, Seleukos ile Lysimakhos olduğu ve Lysimakhos'un savaş meydanında ölmesi ile zaferin Seleukos tarafından kazanıldığı bilinmektedir. Seleukos'un seferinin gelişimi ile ilgili bölük pörçük bilgilere ulaşmak mümkün olsa da, savaş alanında yaşanan olayların tam bir anlatımı ya da bu konuda fikir

⁴¹ Memnon, 5.6.

⁴² Just. XVII. 1.

⁴³ Grainger 2007, 160.

⁴⁴ Grainger 2007, 144, 160; Memnon, 5.7.

verebilecek küçük bir veri bile bulunmamaktadır. Tarafların askeri güçlerinin sayısal değeri ve ordularındaki birimlerin genel özellikleri hakkında, ancak tahmin yoluyla bir değerlendirme yapılabilir ve Seleukos'un savaştan sonra Anadolu'da geçirdiği zamana ait bilgilere bakılarak bazı kesin olmayan çıkarımlara ulaşılabilir.⁴⁵

Savaşın nedenleri ile ilgili olarak Diadokhoslar Dönemi'nin gelişmeleri ve koşulları genel bir fikir vermektedir. Ptolemaios'un 282 yılında ölmesi ile İskender'in komutanlarından hala hayatta olan Lysimakhos ile Seleukos dışında kimse kalmamıştı. Ptolemaios'un elinde tuttuğu Mısır ile Koile Syria, Filistin ve Kıbrıs dışında, İskender'in egemenliğindeki bütün toprakların bir yarısı Lysimakhos'un diğer yarısı da Seleukos'un elindeydi. Dolayısıyla Seleukos için Lysimakhos'un yenilmesi ve ortadan kaldırılması, İskender'in krallığının, Seleukos'un egemenliği altında, yeniden bir araya getirilmesi anlamını taşıyordu. Daha önce de belirtildiği gibi, Lysimakhos ile Ptolemaios arasında kurulan ve evlilik bağı ile güçlendirilen ittifak nedeniyle de konumunu güvensiz görmüş ve ilk saldıran olarak tehlikeyi en baştan engellemek istemiş olmalıdır. Ayrıca, son dönemde krallığında yaşanan gelişmeler nedeniyle, Lysimakhos'a saldırmanın daha uygun ve akıllıca olacağını da düşünmüş olabilir. Lysimakhos'un yanından kaçıp kendisine sığınan insanlardan, ya da onun egemenliği altında bulunan, özellikle Anadolu'daki kentler ve yöneticilerden bu yönde bir çağrı almış olması da olasıdır. Bu yönde kendisine bir çağrı yapıldıysa bunun aynı zamanda savaş için bir bahane olarak ileri sürülmesini beklemek de akla yakın bir düşünce olacaktır.⁴⁶

Bütün bu tahminler içinde kesin olan Seleukos'un en azından 282 yılının ortalarında savaş için kaynak ve asker toplamakta olduğudur. Aynı şekilde 281 yılının Şubat ayında Lydia'da yapılacak bir savaş için en geç 282 yılı sonbaharında, karlar dağ geçitlerini kapatmadan önce, Anadolu'ya geçmiş olması gerektiği de kesin olarak söylenebilir.⁴⁷ Lysimakhos'un oğlu olduğu halde, Seleukos tarafında savaşmakta olan Aleksandros, Phrygia'daki Kotiaion'u büyük olasılıkla savaştan önce ele geçirmişti.⁴⁸ Seleukos'un Sardis'i kuşatması ve Lysimakhos'un kale komutanı Theodotos'un bir süre sonra teslim olması ile ilgili hikâyede⁴⁹ anlatılan olayların savaşın öncesinde ya da sonrasında yaşandığını belirlemek mümkün değildir. Ancak kuşatmanın savaştan önce başlatıldığı, Theodotos'un teslim olmadan önce savaşın sonucunu görmek için beklemeye karar verdiği ve Seleukos'un zaferi karşısında daha fazla direnmenin sakıncalı olacağını anlayıp teslim olmaya karar verdiği varsayılabilir. Aynı düşüncelerle kuşatmanın savaştan sonra başlamasının pek olası olmadığını söylemek de mümkündür. Lysimakhos'un Anadolu'daki komutanlarından hiçbirinin, savaşın ardından Seleukos'a direnmek için bir sebebi kalmamıştı. Sardis gibi ikinci bir hazine kalesi olan Pergamon'un komutanı ve haznedarı Philetairos, kaleyi Seleukos'a teslim edeceğini daha savaştan önce taahhüt etmişti.⁵⁰ Sardis'in önceden kuşatılmış olduğu varsayımı, Lysimakhos'un kenti kurtarmaya çalıştığı, bu nedenle de savaşın Sardis yakınlarında yapıldığı yönündeki görüşe de uymaktadır.⁵¹

⁴⁵ Memnon, 6.1, Lysimakhos'un savaş sırasında bir Herakleialı (Pontika) tarafından öldürüldüğünü aktarmaktadır. Bu bilginin doğruluğunun kabul edilmesi durumunda akla gelebilecek olan, bir Herakleialı'nın Seleukos'un ordusuna nasıl katılmış olabileceği sorusu, Lysimakhos'un Anadolu'daki birliklerinden bazılarının onun tarafına geçmiş olmasıyla açıklanabilir.

⁴⁶ Iust. XVII.1; Grainger 2007, 160-162.

⁴⁷ Grainger 2007, 162.

⁴⁸ Polyæn. 6.12; Grainger 2007, 162.

⁴⁹ Polyæn. 4.9.4.

⁵⁰ Grainger 2007, 162.

⁵¹ Keil 1902, 258.

Savaşın sonucu, Seleukos için umulmadık derecede kesin bir zafer olmuştu. Lysimakhos'un ölümü ile ordusu Seleukos'a teslim olmuş ve onun komutasına geçmişti. Bu durum ona, Anadolu, Thrakia ve Makedonia'nın fiili egemenliğini vermektedir. Seleukos, savaştan sonraki birkaç ayını, zaferin Anadolu'daki meyvelerini toplayarak geçirdi. Anadolu egemenliğini, kuzey bölgelerde geleneksel olarak bağımsızlığını sürdüren toplumlara da kapsayacak şekilde genişletmek amacıyla birkaç girişimde bulundu.⁵² Pontos üzerine olan girişimi, başarısızlıkla ve Mithradates'in zaferin anısına kral unvanı almasıyla sonuçlandı. Bithynia kralı Nikomedes de aynı gerekçe ile Lysimakhos zamanında kral unvanı almıştı ve Seleukos'un Bithynia üzerine gönderdiği komutanı da yine başarısız oldu. Ipsos savaşından beri Lysimakhos'un egemenliği altında olan Herakleia Pontika'den gelen elçilerle görüşmesi de, bölge toplumlarının bağımsızlıklarını sürdürme konusunda daha kararlı bir tutum takınmalarına yol açtı.⁵³

Hayatta kalan son Diadokhos olarak, Seleukos için bu tarz aksilikler ikincil önemdeydi. Olasılıkla Anadolu işleri ile ilgilenmeyi, Makedonia'ya ulaşım krallığı resmen üzerine aldıktan sonrasına bırakmaya karar verdi. Anadolu'da yedi ay kadar oyalandıktan sonra, Makedonia'ya gitmek üzere Ağustos ya da Eylül aylarında Lysimakhos'a geçti. Ancak beraberindeki Ptolemaios Keraunos tarafından Lysimakhos yakınlarındaki bir açık hava sunağın ziyareti sırasında öldürüldü.⁵⁴

Keraunos, Ptolemaios Soter'in Eurydike'den olma en büyük oğluydu. Ancak Ptolemaios onun yerine Berenike'den olan oğlu II. Ptolemaios'u ortak kral ilan edince Lysimakhos'un yanına gitmiş, bu sırada kız kardeşi Lysandra da Agatokhles ile evlenmişti. Agatokhles'in öldürtülmesi üzerine, hem Lysandra hem de Keraunos, (ve gayrimişru oğul Aleksandros) Seleukos'a sığınmışlardı. Olasılıkla Seleukos, başlangıçta Keraunos'a Mısır tahtını ele geçirmesinde yardım etme sözü vermişti.⁵⁵ Belki de Keraunos için Mısır dışında başka herhangi bir krallık da, örneğin Makedonia krallığı, yeterli olabilirdi. Ancak Seleukos'un, hele ki Lysimakhos'un ortadan kaldırılmasından sonra İskender'in eski egemenliğini yeniden kendi yönetimi altında canlandırmak niyetinde olduğu giderek daha açık bir hal aldı. Bu durumda, egemenliğin geçerli olacağı topraklar üzerinde başka bir krallık kurulmasına izin vermesi hatta bir de yardım etmesi düşünülemezdi. Dolayısıyla Keraunos'un bu hareketinin en temel nedeni olarak, duyduğu hayal kırıklığı ile öfke gösterilebilir. Ancak Seleukos'un zaferinden kuşkusuz en çok rahatsız olan kardeşi II. Ptolemaios tarafından teşvik edilmiş olabileceği de ileri sürülmüştür.⁵⁶

Seleukos, zaferden sonra kendi ordusunu, daimi askerleri ile paralı askerler dışında terhis etmiş ve Suriye'ye göndermişti. Lysimakhos'un askerlerine için de benzer bir yöntem benimsenmişti. Paralı askerlerin bazıları Kassandreia'ya giden Lysimakhos'un eşi Arsinoe'ye bağlı kalmayı seçmiş kalanlar Seleukos'un tarafına geçmişti. Onun dışında Anadolu ve Makedonia'dan gelen askerleri Seleukos'un askerleri gibi terhis edilmişti ve Seleukos Avrupa'ya geçtiği sırada beraberindeki askerler arasında terhis edilen bu Makedonialı askerler de vardı. Seleukos'u öldürdükten sonra Lysimakhos'a dönen Keraunos, bu ordu tarafından kral ilan edildi.⁵⁷

⁵² Memnon 7.1.

⁵³ Memnon, 7.1-2; Grainger 2007, 163.

⁵⁴ Grainger 2007, 164.

⁵⁵ Memnon, 8.2.

⁵⁶ Grainger 2007, 162, 164; Makedonia krallığını ele geçirdikten sonra II. Ptolemaios'a Mısır tahtı üzerindeki haklarından feragat ettiğini bildirmesi bu şüpheyi destekler görünmektedir: Iust. XVII.2.9-10.

⁵⁷ Memnon, 8.3; Grainger 2007, 165.

I. Antiokhos ve Seleukosların Batı Anadolu Egemenliği

Kurupedion Savaşı, Balkanlar'dan Baktria'ya kadar uzanan çok geniş bir coğrafyayı, fiilen bir yönetici altında birleştirmişti. Kurupedion'un tek başına belirleyici olduğu koşullar altında, Seleukos'un söz konusu coğrafya üzerindeki egemenliğinin oldukça güçlü olması beklenebilirdi. Ancak savaşın ganimetine resmen el koyamadan ölmesi, krallığının Lysimakhos'tan kazanılmış olan bölümünü çok ciddi bir belirsizlik içinde bıraktı. Kuşkusuz bu anlamda en şanssız olan bölge Makedonia olmuştu. Gelecek yıllarda Makedonia, Hellenistik Dünya'nın başka hiçbir yerinde görülmeyen yıkıcı sorunlarla karşı karşıya kaldı. Ancak bu sorunlar Lysimakhos'un ve ardından Seleukos'un ölümü ile doğrudan ilişkili olsalar da bu çalışmanın konusu dışında kalmaktadır.

Seleukos, oğlu Antiokhos'u daha sağlığında ortak kral ilan etmiş ve Lysimakhos ile savaşmak üzere Anadolu'ya geçerken krallığın yönetimini ona bırakmıştı. Dolayısıyla, Seleukos'un ölümü, beklenmedik olmakla birlikte, özellikle krallığın doğu yarısında, bir başka ifade ile Kurupedion Savaşı'ndan önce Seleukos'un yönetimi altında olan yarısında çok fazla siyasal soruna yol açmadı. Lysimakhos karşısında kazandığı zafer, Seleukos'a Lysimakhos'un Thrakia, Anadolu ve Makedonia'yı kapsayan bütün krallığı üzerinde fiili bir egemenlik kazandırmışsa da, Seleukos ölmeden önce sadece Anadolu'da idari düzenlemeler yapma fırsatı bulmuştu. Avrupa'ya geçer geçmez öldürüldüğü için, Thrakia ve Makedonia daha ele geçirilemeden Seleukoslar'ın elinden çıkmıştı. Kısacası Kurupedion Savaşı'nın Seleukoslar'a getirdiği tek kazanç Anadolu olmuştu.

Seleukos, Anadolu'da yedi ay kadar kalmış ve egemenliğini genel olarak Anadolu'nun bütün bölgelerini kapsayacak şekilde genişletmeye çalışmış olsa da özellikle kuzey bölgelerde çok başarılı olamamıştı. Seleukos'un ölümünden sonra Antiokhos kendisi gelemese de, komutanlarından Patroklos'u Torosların diğer tarafındaki bölgelerin yönetimini düzene koyması için Anadolu'ya göndermiş ancak Patroklos'un Bithynia seferi başarısız oldu. Bu sırada Antiokhos, Seleukis bölgesinde kısa süren ve 280 yılında bastırılmış olan bir isyan ile ilgilenmek zorunda kaldı.⁵⁸ Daha sonra Anadolu'ya bizzat gelip Bithynia ve Herakleia ile savaşarak babasının kuzey Anadolu'daki savaşını sürdürdü. Ancak, Herakleia'ya ek olarak Pontos ve Bithynia bağımsız krallıklar olarak varlıklarını sürdürdüler.⁵⁹

Antiokhos'un kuzey Anadolu'da devam eden savaşla meşgul olması, Anadolu'nun diğer bölgelerinde daha uzlaşmacı bir egemenlik anlayışı benimsemesini zorunlu kılmıştır. Bu anlamda Lysimakhos zamanından beri Anadolu genelinde varlığını sürdüren küçük beyliklere karşı hoşgörülü bir tavır takınması oldukça anlaşılır bir tutumdur. Bunlardan en önemlisi olan Philetairos, Lysimakhos zamanından beri Pergamon'da önemli büyüklükte bir hazinenin denetimini elinde tutmaktaydı. Seleukos'un cenazesini Keraunos'a yüklü bir fidye vererek geri alan Philetairos, bu sayede Antiokhos'un iyi niyetini kazanmıştı ve bu sayede önemli ölçüde bağımsız bir yönetim sürdürme şansına sahip olmuştu.⁶⁰ Lysimakhos ve Arsinoe'nin en büyük oğlu olan bir başka Ptolemaios'un, 280 yılında (amcası) II. Ptolemaios tarafından Lykia'daki Termessos yöneticiliğine getirilmesi bu tarz küçük devletçiklere güney Anadolu'dan bir başka örnektir.⁶¹ Bu durum aynı zamanda, Ptolemaioslar'ın Anadolu'nun kıyı bölgelerinde bir dereceye kadar etkili olduklarını

⁵⁸ *OGIS* 219; Austin 1981, 162.

⁵⁹ Grainger 2007, 169; Memnon, .

⁶⁰ Grainger 2007, 168.

⁶¹ *OGIS* 55; Austin 1981, 270.

da göstermektedir. Miletos'ta bulunan, ancak Seleukoslarla bir savaşa neden olmayan, Ptolemaioslar'a ait bir garnizonun⁶² da gösterdiği gibi Antiokhos, bu tarz ayrıntıları görmezden gelmeyi tercih etmiştir.⁶³

Hellenistik Dönem'in geri kalanı boyunca Anadolu'da geçerli olacak siyasal düzenin görüntüsü son olarak Galatlar'ın gelişiyi tamamlanmıştır. Galatlar, Ptolemaios Keraunos'un kral olmasının hemen ardından 279 yılında Makedonia, Thrakia ve Yunanistan'da, Delphoi kutsal alanına kadar uzanan, yıkıcı bir istilaya girişmişlerdi. Bunların Leonnorios ve Loutarios komutasındaki iki kolu Anadolu'ya geçmek için birkaç girişimde bile bulunmuşlardı. Bu sırada Bithynia'da Nikomedes ve Zipoetes arasında bir taht mücadelesi yaşanmaktaydı. Nikomedes, paralı askerler olarak kiralamak üzere Leonnorios'un komutası altındaki grubu Anadolu'ya geçirdi. Loutarios komutasındaki ikinci kol da, Antiokhos'un Hellespontos Phrygiası satrabından gemiler alarak Anadolu'ya geçti.⁶⁴ Bu iki grup Anadolu'da tekrar birleşip Nikomedes'in taht mücadelesine yardım ettikten sonra Antiokhos'un ordularını Bithynia'dan çıkarıp Ionia ve Lydia'yı yakıp yıkan bir istilaya girişti. Anadolu'nun nir çok bölgesini etkileyen bu istilalar, Galatlar'ın 275 ile 270 arasında bir tarihte yaşanan ve 'Filler Savaşı' olarak bilinen bir savaşta Antiokhos tarafında yenilmesine kadar sürdü.⁶⁵

Sonuç

Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'nu fethetmek üzere giriştiği Doğu Seferi, Makedon ordusunun Hellespontos üzerinden Anadolu'ya geçmesi ile başlamış, böylece Perslerin elinden alınan ve Makedonia egemenliğine giren ilk bölge Anadolu olmuştu. Ancak İskender, Pers kralı Dareios ile savaşmak üzere hızla Suriye'ye ilerlemek zorunda kaldığından Anadolu'da aceleyle yaptığı birkaç atama dışında kalıcı bir düzenleme yapamamıştı. Daha sonra doğuya, Pers İmparatorluğu'nun merkezi bölgelerine ve Hindistan'a doğru ilerlemesini sürdürmüş ve Anadolu'ya bir daha vakit ayırma olanağı bulamamıştı. İskender'in, Hindistan gibi uzun vadede egemenlik altında tutulması olanaksız bölgelere kadar ilerlemeyi tercih edip, Makedonia'ya yakın ve dolayısıyla yönetilmesi daha kolay olan Anadolu ile bir daha hiç ilgilenmemiş olması gerçekten çok ilginç bir durumdur. Dareios ile yapacağı savaş nedeniyle Anadolu'ya dikkatini ayıracak zaman bulamamış olması, belli bir dereceye kadar yeterli bir açıklama olabilir. Asıl neden, Yunanlılarca zaten bilinen bir coğrafya ile ilgilenmek yerine kişisel merakının peşinden gitmeyi tercih etmiş olmasıdır.

İskender'in ölümünden sonra 323 yılında Babil'de ve 321 yılında Triparadeisos'ta yapılan ordu toplantılarında Anadolu'nun bütününe kapsayan satraplıklar önde gelen komutanlara verilmiştir. Ancak, özellikle Babil düzenlemeleri yapıldığı sırada Anadolu'da bağımsız krallıklara dönüşmüş Pers satraplıkları hala varlıklarını sürdürmekteydi. Bunlar içinde en önemlisi olan Kappadokia Pers soylusu Ariarathes'in yönetimi altındaydı ve bu güçlü yöneticinin yenilmesi ancak Perdikkas'ın Eumenes'e verdiği askeri destek sayesinde mümkün olmuştu. Ancak çok geçmeden Perdikkas'ın dikkati de diğer komutanların ve satrapların kendi yönetimine karşı girişimlerine yönelmiştir. Perdikkas'ın ölümünden sonra krallığın merkezi yönetimini temsil eden başka hiçbir yönetici Anadolu ile özel olarak ilgilenmemiştir.

⁶² Austin 1981, 259; *I. Didyma* 12.

⁶³ Grainger 2007, 168.

⁶⁴ Liv. *Ab Urbe*. 38.16.6-7.

⁶⁵ Grainger 2007, 175, n. 3.

Geçmişten Günümüze Manisa

Triparadeisos toplantısında, Anadolu genelini kapsayan yetkilerle donatılan Antigonos Monophtalmos, Makedon egemenliğinin Anadolu'nun tamamına yayılmasında en başarılı Diadokhos olarak görülebilir. Aslında Antigonos, İskender tarafından Phrygia satraplığına atandıktan sonra sürekli olarak bu satraplığın başında kalmış ve bu konumu hem Babil hem de Triparadeisos'ta onaylanmıştı. Triparadeisos'ta ayrıca aldığı yetkiler krallığın parasal ve askeri kaynaklarını kullanma olanağı bulmasına neden olmuştu. Bu sayede Antigonos'un yönetimi, zaten ülkeyi bilfiil yönetebilecek durumda olmayan kralları temsil eden merkezi yönetimin giderek zayıfladığı bir ortamda giderek Anadolu merkezli bir krallığa dönüşmüştür. İskender'in yasal mirasçılarının ölmesi ile resmen kral unvanı alan Antigonos, Anadolu ve Suriye üzerinde kesin bir egemenlik kurabilmiştir.

Antigonos'un bu güçlü konumu, 301 yılında yapılan Ipsos Savaşı'nda Seleukos ve Lysimakhos tarafından yenilmesi ile son bulmuştur. Savaşın sona ermesiyle, Antigonos'un Suriye'deki toprakları Seleukos'un Anadolu toprakları da Lysimakhos'un eline geçmiştir. Ancak Lysimakhos'un Thrakia merkezli krallığının Anadolu egemenliği, Antigonos'un yönetimi derecesinde kapsamlı olmaktan uzaktır. Bu dönemde, özellikle küçük devletçikler halinde ortaya çıkan yarı bağımsız beylerin yönetimindeki bölgeler ile Bithynia ve Pontos gibi Lysimakhos'un yönetimine karşın krallıklarını ilan eden yöneticilerin yönetimindeki devletler Anadolu siyasal yapısının en belirgin özelliklerine dönüşmüşlerdir.

Lysimakhos ile Seleukos arasında 281 yılında yapılan Kurupedion Savaşı, Anadolu'da Lysimakhos'un yerini Seleukos'un alması ile sonuçlanmıştır. Seleukos'un Anadolu egemenliğinin az ya da çok, yarım yüzyıl öncesinin Pers egemenliği ile benzer olması beklenebilirdi. O zamanlar Anadolu doğu merkezli bir imparatorluğun satraplar aracılığıyla yönetilen görece uzak bir bölgesiydi ve Yunan kentleriyle olan ilişkilerin düzenlendiği bir üs görevini görmekteydi. Seleukos için de Asya ve Avrupa'daki toprakları arasında bağlantı sağlayan bir bölge işlevi yerine getirebilirdi. Ancak Seleukos'un yeni ele geçirdiği toprakların denetimini tam anlamıyla ele almadan öldürülmesi, Lysimakhos'un eski topraklarının ve bir ölçüde Anadolu'nun tam anlamıyla egemenlik altına alınmasını sekteye uğrattı.

Seleukos'un ardından yerine geçen oğlu Antiokhos, babasının Anadolu'da yarım kalan düzenlemelerini tamamlamada büyük sorunlarla karşılaştı. Özellikle bu dönemde Anadolu'ya yapılan Galat akınları, Seleukoslar'ın genişlemelerinin durmasına yol açtı. Galatların da Anadolu'ya gelmesi ve daha sonra Galatia olarak anılmaya başlanacak olan orta Anadolu'ya yerleşmeleri ile Hellenistik Dönem boyunca Anadolu'da geçerli olmayı sürdürecektir olan siyasal düzen son halini almış oldu. Söz konusu siyasal düzende, Kappadokia, Pontos, Bithynia, Pergamon ve Galatia krallıklarının varlığı ile önemli ölçüde sekteye uğrayan Seleukoslar'ın Anadolu egemenliği tüm bu krallıkların siyasal varlıklarından daha kısa ömürlü olmuş ve bir yüzyıl sonra sona ermiştir.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- Arr. *Anab.* Arrianos, *Aleksandrou Anabasis*, (Arrian, I - II, ed & trans. P. A. Brunt), Loeb, Cambridge 1976-1983.
- Diod. Diodoros Sikeliotes, *Bibliothèque Historique*, (Diodorus of Sicily, ed & transl. T. E. Page), Loeb, London, 1947.
- Iust. Marcus Iulianus Iustinus, *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*, (Justin, Cornelius Nepos and Etropius, ed & transl. J. S. Watson), London, 1853.
- Liv. *Ab Urbe.* Titus Livius, *Ab Urbe Condita*, (Founding of the City) with an Eng. Trans. by B. O. Foster, I-XIII, Loeb, London 1919-1951.
- Memnon. Memnon, *History of Heracleia*, (=FgrH, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, I-XV (ed. F. Jacoby). Berlin-Leiden 192-1958.
- Plut. *Demetr.* Plutarkhos, *Demetrios*, içinde: *Bioi Paralleloi* (=Plutarch's Lives I-XI, ed&transl. B. Perrin) Loeb, London 1948.
- Plut. *Phok.* Plutarkhos, *Phokion*, içinde: *Bioi Paralleloi* (=Plutarch's Lives I-XI, ed&transl. B. Perrin) Loeb, London 1948.
- Polyaen. Polyaeus, *Strategemata*, (*Polyaeus Strategems of War*) trans. by P. Krentz, Ares 1994.

Modern Kaynaklar

- Austin 1981. M. M. Austin, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest*, Cambridge, 1981.
- Bar-Kochva 1976. B. Bar-Kochva, *The Seleucid Army: Organization and Tactics in the Great Campaigns*, Cambridge, 1976.
- Grainger 2007. J. D. Grainger, *Alexander the Great Failure: The Collapse of the Macedonian Empire*, New York, 2007.
- Keil 1902. B. Keil, 'Korou Pedion', *Revue de Philologie* 26, 257-9.
- OGIS W. Dittenberger, (ed.) *Orientalis Graeci Inscriptones Selectae*, Leipzig, 1903-1905.
- Romm 2011. J. Romm, *Ghost on the Throne: The Death of Alexander the Great and the War for Crown and Empire*, New York 2011.
- Rostovtzeff 1941. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World-V 1*, Oxford, 1941.
- Waterfield 2011. R. Waterfield, *Dividing the Spoils: The War for Alexander the Great's Empire*, Oxford, 2011.

BİZANS'IN ANADOLU'DAKİ SON KALESİ: PHILADELPHIA (XI-XIV. YÜZYILLAR)

Mehmet YAĞCI*

GİRİŞ

M.Ö. II. yüzyılda, Bergama Kralı II. Attalos tarafından kurulan Philadelphia¹, adını kurucusunun “kardeşseven yurdu-kardeşseverlik” anlamındaki unvanından almıştır. Şehir askerî bir koloni hizmeti görmesi amacıyla inşa edilmiştir. Dönemin diğer antik yerleşim yerlerinde olduğu gibi, Philadelphia'da tarihî ana yollar ile birlikte bir nehir havzası (Kogamis-Alaşehir Çayı) üzerinde konumlanmıştır.² Philadelphia, Aziz Pavlus tarafından bölgede kurulan yedi kiliseden birine ev sahipliği yapması dolayısıyla Roma ve açıkçası Roma İmparatorluğu'nun devamından başka bir devlet olmayan Bizans İmparatorluğu döneminde Hristiyanlığın Batı Anadolu'daki en önemli merkezlerinden biri olmuştur.³ Bizans İmparatorluğu'nun Thrakesion Theması⁴'na bağlı bulunan şehir, dinî ve kültürel açıdan göze çarpan özellikleri sebebiyle “Küçük Atina” olarak adlandırılmış ve Roma dönemindeki önemini muhafaza etmiştir.⁵

Philadelphia, XI. yüzyıla kadar Bizans İmparatorluğu'nun iç şehirlerinden biri olarak, düşman saldırısından uzakta, huzur içerisinde varlığını sürdürmüştür. Ancak Selçuklu Türklerinin Anadolu'daki ilerleyişi neticesinde bu durum değişmiştir. Bu süreçte, Büyük Selçuklu İmparatorluğu birliklerinin henüz 1069 yılında, yani 1071'deki Malazgirt Savaşı'ndan da önce, Afyon'da Emirdağ'a ve hatta Denizli'de Honaz'a kadar uzanan akınlarda buldukları kaydedilmelidir.⁶ Malazgirt Savaşı sonucunda Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki savunma hattının Selçuklu Türkleri tarafından kırılmasıyla birlikte Philadelphia'nın da kaderi köklü bir değişime uğramıştır. Artık şehir Bizans İmparatorluğu'nun bir iç şehri olmaktan çıkmış, bir uç şehri olarak, ilk aşamada Bizans İmparatorluğu ile Çaka Beyliği, sonraki süreçte ise

* Arş. Grv., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: myagci@aku.edu.tr

¹ Philadelphia, Türkler tarafından Alaşehir olarak adlandırılmıştır. Ancak bildiri de şehrin Bizans hâkimiyetindeki dönemi ele alındığı için Alaşehir yerine, Philadelphia kullanımı tercih edilmiştir.

² Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993, s.452, 660; Peter Thonemann, *The Maeander Valley, A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*, Cambridge University Press, New York 2011, s.174.

³ Peter Bamm, *Early Sites of Christianity*, Pantheon Books, New York 1957, s.100; Colin J. Hemer, *The Letters to the Seven Churches of Asia in Their Local Setting*, JSOT Press, Wiltshire 1989, s.153-177.

⁴ Adını bölgeye yerleştirilen Thrak birliklerinden alan Thrakesion Theması, Batı Anadolu'da, bünyesinde Efes, İzmir ve Philadelphia gibi yirmi şehir barındıran bir idarî birimdir. Clive Foss, “Thrakesion”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, Oxford 1991, s.2080.

⁵ Clive Foss, “Philadelphia”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, Oxford 1991, s.1648.

⁶ Michael Attaleiates, *Tarih*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s.127-128; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s.128-131.

Bizans İmparatorluğu ile Türkiye Selçuklu Devleti arasındaki mücadelelerden⁷ payını alan bir harp sahası haline gelmiştir.

Philadelphia'nın Türkler Tarafından Ele Geçirilmesi ve Bizans İmparatorluğu Tarafından Geri Alınması

Çaka Bey, Bizans İmparatorluğu'nun dört bir taraftan kuşatıldığı bir dönemde İzmir'i merkez edinerek, Batı Anadolu'yu ve Doğu Ege adalarını hâkimiyet altına alan bir beylik kurmuştur.⁸ Philadelphia'ya yönelik herhangi bir saldırı ya da şehrin düşüşüne dair herhangi bir bilgi dönemin kaynaklarına yansımamıştır. Buna karşın, Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118) tarafından 1097 yılında Batı Anadolu'yu geri almakla görevlendirilen Ioannes Doukas'ın, 1098 baharında Philadelphia'yı da hâkimiyet altına almasından⁹ yola çıkarak, 1080'lerin sonu ya da 1090'ların başında Çaka Bey'in Philadelphia'yı ele geçirmiş olduğu ifade edilmelidir.

1096 yılında başlayan Haçlı Seferleri'nin kendisine sağladığı hareket alanından olabildiğince istifade etmek isteyen I. Aleksios, Haçlılarla mücadele halindeki Türklerden Batı Anadolu'yu kurtarmak istemiştir. Bu amaçla 1097 yılında, kayınbiraderi Ioannes Doukas'ı görevlendirmiştir. Doukas, ilk olarak İzmir ve Efes'i geri almış, daha sonra iç bölgelere doğru ilerleyişine devam ederek eskiçağın ünlü şehirlerinden Sardis¹⁰ ve Philadelphia'da da Bizans İmparatorluğu hâkimiyetini tesis etmiştir. Türklerden geri aldığı şehirlerde hâkimiyetin devamı açısından küçük askerî bölgeler oluşturarak yeni bir idarî düzen kuran Doukas, Sardis'i Philadelphia'ya bağlamış, Philadelphia'nın idaresini de Michael Kekaumenos'a teslim etmiştir. Bu düzenlemelerin ardından Bolvadin'e doğru ilerleyişine devam etmiştir.¹¹ Böylece Philadelphia'daki kısa süreli Türk hâkimiyeti sona ermiştir.

Kommenos Hanedanı (1081-1185) Döneminde Philadelphia

Ioannes Doukas tarafından geri alındıktan sonraki süreçte Philadelphia, Bizans İmparatorluğu ile Türkiye Selçukluları arasındaki mücadelelerin odak noktalarından biri olmuştur. 1110 yılına gelindiğinde, İzmir'den Antalya'ya uzanan Bizans sahilleri Türkler tarafından ağır bir biçimde yağmalanmıştı. Bu olay sonrasında I. Aleksios, Antalya valiliğine Eumathios Philokales adlı bir komutanı atamıştı. Muhtemelen Türklerin Ege denizindeki bu faaliyetleri sebebiyle, kara yoluyla Antalya'ya gitmeyi tercih eden Philokales, Çanakkale boğazında yer alan Abydos üzerinden kıyı şeridini takip ederek ilerlemeye başlamıştır. Yolculuğu esnasında güzergâhı etrafında bulunan Türkler ile ilgili soruşturma yapmış ve onların bir kısmının Lampe¹² civarında olduğunu öğrenmiştir. Bunun üzerine ordusundan bir birlik ayırıp Türkler üzerine göndermiş, kendisi ise Philadelphia'ya doğru ilerlemiştir. Bu birlikteki askerler Türkleri mağlup etmişler ve birçok esir alarak Philokales'in yanına dönmüşlerdir. Ancak Bizans askerlerinin gaddarca tutumları, Kapadokya

⁷ Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s.32-37; Attaleiates, *a.g.e.*, s.148-169; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, 67-73, 80-86.

⁸ Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey (İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi M.S. 1081-1096)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966, s.15-28.

⁹ Anna Kommena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996, s.338.

¹⁰ Lydia'nın başkenti olan bu kent günümüzde Manisa'nın Salihli ilçesinin 8 km. batısında yer almaktadır. Umar, *a.g.e.*, s.708.

¹¹ Anna Kommena, *a.g.e.*, s.336-339; Jonathan Harris, *Byzantium and the Crusades*, Bloomsbury, Londra 2014, s.64; Clive Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, Harward University Press, Londra 1976, s.71-72.

¹² Grekçe'de "köpük" anlamına gelen Lampe, günümüzde Bursa'da yer alan Mustafa Kemal Paşa Çayı'nın Ulubat Gölü ile birleştiği bölgedeki sazlık yöreyi işaret etmektedir. Anna Kommena, *a.g.e.*, s.203 dn.1; Umar, *a.g.e.*, s.502.

Geçmişten Günümüze Manisa

hâkimi Hasan Bey'in¹³ kulağına gitmiş ve o da 24.000 kişiden müteşekkil büyük bir ordu toplayarak Philadelphia'ya doğru yola koyulmuştur.¹⁴

Görünüşe göre, Hasan Bey'in faaliyetlerinden haberdar olan Philokales ise civar bölgelere keşif kolları göndermiş ve surlara gözcüler dikmiştir. Nihayetinde bu gözcülerden biri Hasan Bey'in komutasındaki Türklerin gelişini görmüş ve Philokales'e haber vermiştir. Türk ordusunun büyüklüğü karşısında elindeki kuvvetlerin yetersiz kalacağını anlayan Philokales kapıları tahkim etmekle birlikte şehri terk edilmiş bir görüntüye büründürerek kurtulmayı tasarlanmıştır. Öyle de olmuş, üç günlük bir kuşatmanın ardından Hasan Bey karşısına herhangi bir kuvvetin çıkmamasını düşmanın zayıflığına yormuş, kuşatma aletleri de olmadığından, ordusunu bölerek civar bölgelere yağmaya gönderme gafletinde bulunmuştur. Hasan Bey'in kuvvetlerinin bir kısmı Küçük Menderes vadisindeki Kelbianos Ovası'na, bir kısmı İzmir'e kalan kısmı ise günümüzde Manisa'nın Kemalpaşa ilçesinde yer alan Nymphaion'a yağmaya gitmişlerdi. Türk kuvvetlerinin parçalanmasını lehine çeviren Philokales'in birlikleri, önce Kelbianos Ovası'na, sonrasında ise İzmir ve Nymphaion'a giden Türk kuvvetlerini bozguna uğrattıktan sonra Philadelphia'ya dönmüşlerdir.¹⁵ Bu dönemde Philadelphia'nın idaresinde kim olduğu kaynaklara yansımamaktadır. Buna karşın, herhangi bir vali varsa bile Philokales'in gelir gelmez şehrin idaresini ve savunmasını ele aldığı görülmektedir.

Hasan Bey'in elinden Philokales gibi zeki bir komutan sayesinde kurtulan Philadelphia, şimdi de Kılıç Arslan'ın oğullarından Konya hâkimi Şehinşah'ın hedefi haline gelmiştir. 1112 yılına gelindiğinde Şehinşah, Philadelphia ile birlikte Ege kıyısındaki Bizans topraklarını tehdit etmeye başlamıştı. İmparator I. Aleksios, denizden gelebilecek diğer taarruzları da düşünerek hem Philadelphia hem de Ege kıyılarındaki mücadelelere müdahil olabileceği bir yer olarak Gelibolu bölgesine karargâhını kurmuştur. Burada topladığı ordudan güçlü bir birlik ayırarak Philadelphia valisi Konstantinos Gabras'ın emrine göndermiştir. Görünüşe göre, Şehinşah'ın bizzat başında bulunmadığı ordusu Batı Anadolu'da ilerleyişlerini sürdürmüş, Gabras da emrindeki kuvvetlerle birlikte Kelbianos ovasında Türkleri karşılamış ve ani bir hücum ile mağlup etmiştir. Bu yenilginin ardından Sultan Şehinşah, İmparator I. Aleksios'a elçiler göndererek barış talebinde bulunmuş ve karşılıklı müzakereler neticesinde Bizans İmparatorluğu ile Türkiye Selçukluları arasında, kısa süreli bir antlaşma imzalanmıştır.¹⁶

Müstahkem surları, merkezî konumu ve ana yollarla bağlantıları sayesinde Philadelphia, Ioannes Doukas'ın geri alınışının ardından Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki seferleri için bir askerî üs vazifesi görmüş, birçok sefer Philadelphia üzerinden gerçekleştirilmiştir. 1113 yılında Türklerin Marmara denizinin güney kıyılarındaki hücumları üzerine I. Aleksios, onları durdurmak üzere İznik valisi Kamytzes'i göndermiştir. Ancak Kamytzes'in mağlup ve esir olması sonrasında bizzat harekete geçmiştir. Philadelphia civarındaki bir ovada ordugâh kuran I. Aleksios, bu sefer ile herhangi bir başarı kazanamamış ve sonunda başkent Konstantinopolis'e dönmüştür.¹⁷ Türkiye Selçuklu Devleti'nin tahtına I. Mesud'un (1116-1165) çıkışından kısa süre sonra I. Aleksios vefat etmiş ve yerine oğlu II. Ioannes Komnenos

¹³ Kılıç Arslan'ın beylerinden olup, Şehinşah'ın 1110 yılında tahta çıkışı öncesi Konya tahtına da vekâlet eden Hasan Bey, sonrasında Kapadokya bölgesinde müstakil bir siyasi yapı oluşturmuştur. Turan, *a.g.e.*, s.177, 180.

¹⁴ Anna Kommena, *a.g.e.*, s.440-441; Turan, *a.g.e.*, s.177.

¹⁵ Anna Kommena, *a.g.e.*, s.441-443; Turan, *a.g.e.*, s.177-178.

¹⁶ Anna Kommena, *a.g.e.*, s.448-452; Turan, *a.g.e.*, s.180-181.

¹⁷ Anna Kommena, *a.g.e.*, s.448-452; Turan, *a.g.e.*, s.181-182.

(1118-1143) geçmiştir. Bizans İmparatorluğu'ndaki taht değişikliğini fırsat bilen Selçuklu Türkleri hücumu geçerek Denizli yakınlarındaki Laodikeia'yı ele geçirmişlerdir. İktidara geldikten sonra kısa sürede devlet dizginlerini eline alan II. Ioannes, Laodikeia'yı geri almak ve Türklerin Menderes vadisindeki ilerleyişlerini durdurmak amacıyla 1119 yılında Anadolu'ya geçmiştir. Philadelphia'ya yaklaşınca etrafına kazıklarla çit çekerek burada ordugâh kurmuştur. İlk aşamada seferi buradan idare eden II. Ioannes, Türk kökenli olan, Bizans orduları Başkumandanı Ioannes Aksukhos (Akkuş)'u bir birlik ile Laodikeia üzerine göndermiş, sonrasında kendisi de kuşatmaya müdahil olmuştur. Kalabalık düşman karşısında şehri savunamayacağını anlayan Laodikeia hâkimi Alpkara güvenli geçiş hakkı karşılığında şehri teslim etmiştir. II. Ioannes, bu sefer sonucunda Antalya yakınlarındaki bir kaleyi de ele geçirerek güneye inen yolları güvence altına almıştır.¹⁸

II. Ioannes Komnenos'un 1143 yılında ölümünün ardından Bizans İmparatorluğu tahtına I. Manuel Komnenos (1143-1180) geçmiştir. İktidarının ilk yıllarında Philadelphia ile ilgili kaynaklara yansıyan herhangi bir gelişme yaşanmamıştır. Ancak, Philadelphia I. Manuel döneminde de Bizans İmparatorluğu'nun Türkler üzerine gerçekleştirdiği seferlerin merkez üssü olmaya devam etmiştir. I. Manuel, ilk yıllarında güneye inmek için Afyon yolunu kullanırken ilerleyen yıllarda bu güzergâhın kapanması üzerine Philadelphia-Denizli yolunu kullanmaya mecbur kalmıştır. Bu durum Philadelphia'nın önemini artırmıştır. 1159 yılına gelindiğinde Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'a (1155-1192) karşı Halep Atabegi Nureddin Mahmud ile ittifaka giren I. Manuel, 1160-1161 yıllarında Philadelphia'dan hareketle Türk topraklarına yönelik saldırılar gerçekleştirmiştir.¹⁹ İlerleyen yıllarda doğu cephesi hareketlenmiş, I. Manuel bir yandan II. Kılıç Arslan'ın kendisine karşı Atabeg Nureddin ve diğer bölge hükümdarlarıyla ittifak girişiminde bulunması, diğer yandan Türkmenlerin sınır bölgelerinde faaliyetlerini artırmaları üzerine Anadolu'ya geçme ihtiyacı hissetmiştir. Doğu sınırlarını güvence altına almak amacıyla, 1172 yılında Philadelphia'da ordugâh kurmuş, buradan çeşitli diplomatik temaslarda bulunmuştur. Bu amaçla 1162'de yapılan antlaşma gereğince Türkmenlerin faaliyetlerini kontrol altına alması ve ittifaktan çekilmesi için II. Kılıç Arslan'a tehditkâr mektuplar göndermiştir. Henüz savaşa hazır olmayan II. Kılıç Arslan, I. Manuel'e elçi göndererek onu yatıştırmıştır. Bu gelişme üzerine imparator başkente dönmüştür.²⁰ Ancak Türkmen akınları durmamış, 1174 yılında Atabeg Nureddin'in ölümü üzerine rahatlayan II. Kılıç Arslan, Danişmendilere ait toprakları fethetmeye başlamış ve Türkmen akınları konusunda da herhangi bir çaba göstermemiştir. Bu gelişmeler üzerine, 17 Eylül 1176'da Miryakefalon'da kaçınılmaz savaş gerçekleşmiş ve Bizans ordusu büyük bir bozguna uğramıştır. Bozgun sonrası

¹⁸ *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Haz. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.5-6; *Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi, İkinci Kısım (1042-1195)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TDV İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesi, Basılmamış Nüsha, 1944, s.68; Işın Demirkent, "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı Türk Asıllı Ioannes Aksukhos", *Bizans Tarihi Yazıları, Makaleler-Bildiriler*, Dünya Kitapları, İstanbul 2005, s.54-55; Işın Demirkent, "12. Yüzyılda Bizans'ın Ege Bölgesinden Güneye İnan Yolları", *Bizans Tarihi Yazıları, Makaleler-Bildiriler*, Dünya Kitapları, İstanbul 2005, s.142.

¹⁹ *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, s.142 ve dn.83; Işın Demirkent, "Bizans İmparatorluğu Devrinde Dorylaion", *Bizans Tarihi Yazıları, Makaleler-Bildiriler*, Dünya Kitapları, İstanbul 2005, s.93; Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge University Press, New York 1985, s.116.

²⁰ *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, s.206-208; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.163-164; Emine Uyumaz, *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s.24-25.

barış isteyen I. Manuel, dinlenip kendisini toparlayabilmek amacıyla Philadelphia'ya çekilmiş ve birkaç gün orada kalmıştır.²¹

Manuel Komnenos döneminde Philadelphia'da kaynaklara yansıyan iki idareci mevcuttur. İlki 1555 yılında Efes Başpiskoposluğu'na tayin edilen George Tornikes'in Philadelphia'yı ziyaretinde henüz göreve yeni başladığı anlaşılan Thrakesion Theması Doux'ü²² Aleksios Kontostephanos'tur. Kariyerinin başında genç bir aristokrat olan Konstostephanos, Palaiopolis Piskoposu'na yönelik davranışları sebebiyle Tornikes'in şikâyetlerine maruz kalmıştır. Ancak konu ile ilgili ayrıntı verilmemektedir. Kontostephanos ilerleyen süreçte I. Manuel'in en başarılı idarecileri arasında yer alacaktır. İkincisi ise ilerleyen süreçte isyan girişiminde bulunup, Philadelphia'da bağımsız bir idare kuracak olan Thrakesion Theması Doux'ü Ioannes Vatatzes'tir. Ioannes Vatatzes'in ne zaman bu göreve geldiği ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 1183 yılındaki ölümüne kadar, görev süresi boyunca Philadelphia'yı Türkler karşısında başarıyla savunmuş ve elde ettiği ganimetleri şehir halkıyla paylaşarak onların sevgisini kazanmıştır.²³ Burada dikkati çeken husus Philadelphia'nın artık Thrakesion Theması'nın merkezi olması ve dolayısıyla Thrakesion Doux'lerinin Philadelphia'da ikamet etmeye başlamasıdır.

Ioannes Vatatzes İsyanı

Miryakefalon Savaşı'nın ardından merkezî hükümetin Batı Anadolu'daki hâkimiyeti zayıflamıştır. I. Manuel'in 1180 yılındaki ölümünün ardından oğlu II. Aleksios Komnenos (1180-1183), İmparatoriçe Maria'nın naibliğinde tahta çıkmıştır. Ancak, Andronikos Komnenos (I)'un devlet dizginlerini yavaş yavaş eline almasıyla Bizans İmparatorluğu iç çatışmalarla dolu bir döneme girmiştir.²⁴ Aristokrasi düşmanı kimliğiyle bilinen Andronikos, zorbaca uygulamalarıyla 1182 yılında Thrakesion Theması Doux'ü olan ve Philadelphia'da ikamet eden Ioannes Vatatzes'in isyan etmesine sebep olmuştur. Philadelphia halkı bu isyanında Vatatzes'i desteklemiştir. Bununla birlikte isyan ateşi Philadelphia'nın komşu bölgelerine de sıçramış ve kısa süre içinde, Sardis başta olmak üzere, Lydia'nın birçok şehri Vatatzes'e bağlılığını bildirmiştir.²⁵

Andronikos, Ioannes Vatatzes'i bertaraf etmek için büyük bir ordu oluşturarak, bu orduyu başarılı bir asker olan Andronikos Lapardas'ın emrine vermiştir. Lapardas'ın komutasındaki ordu Philadelphia önlerine geldiğinde Vatatzes hastalığı sebebiyle istirahat ettiğinden savaştan uzak kalmıştı. Askerî kabiliyeti üst düzeyde bir komutan olan Vatatzes, savaşta faydalı olabileceğini düşünüp, sedye ile oğullarına talimat verebileceği bir yere taşınmasını emretmiştir. Onun verdiği talimatlar doğrultusunda hareket eden oğulları Lapardas'ın ordusunu dağıtmış ve

²¹ Niketas Choniates, *O city of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Çev. Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit 1984, s.108; Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s.132.

²² Eski Thema'ların valilerini işaret eden Strategos unvanının yerine getirilen Doux unvanı X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük bölgelerin askerî komutanlarına verilmiştir. Doux unvanı ile Doukas adı arasında bağlantı kuran rivayetler de mevcuttur. Alexander Khazdan, "Doux", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, Oxford 1991, s.659.

²³ Vincent Puech, "The Aristocracy and the Empire of Nicaea", *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean After 1204*, Ed. Judith Herrin & Guillaume Saint-Guillain, Ashgate, Surrey 2011, s.72; Michael Angold, *Church and Society in Byzantium Under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge University Press, New York 1995, s.177.

²⁴ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s.365-368.

²⁵ Choniates, *a.g.e.*, s.146; Niketas Khoniates'in *Historia'sı (1180-1195)*, Haz. Işın Demirkent, Dünya Kitapları, İstanbul 2006, s.45; Foss, *a.g.e.*, s.77.

savaşı kazanmışlardır. Despot Andronikos isyanı bastırmayı başaramamış, ancak hasta olan Vatatzes'in bu büyük zaferden birkaç gün sonra ölümü onun için büyük bir ilâhi lûtuftur. Bir yandan Ioannes'in yasını tutan Philadelphia halkı, diğer yandan Andronikos'un gazabından korktuklarından isyanı bitirmiş ve Konstantinopolis'e itaatlerini bildirmişlerdir. Ioannes'ten kurtulan Andronikos da (1183-1185) İmparator II.Aleksios'tan kendisine yardımcı imparator olarak taç giydirmesini talep etmiştir.²⁶

Süryanî Mihail'in bildirdiğine göre; Ioannes Vatatzes, Andronikos'a karşı II. Kılıç Arslan'ın desteğini kazanmak amacıyla oğullarını sultana elçi olarak göndermiştir. Sultan da Vatatzes'in oğullarına 40.000 kişilik bir kuvvet vererek Bizans topraklarına göndermiştir. Ancak bu durum Bizans kaynaklarına farklı bir biçimde yansımıştır. Niketas'a göre, babaları öldükten sonra Philadelphia halkı kendilerine yüz çevirince Vatatzes'in oğulları II. Kılıç Arslan'a sığınmışlardır. Her halükârda Bizans İmparatorluğu bu süreçte Batı Anadolu'yu harap eden büyük bir iç çatışma ortamına sürüklenmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun taht mücadelelerine müdahil olan Selçuklular, bu durumdan istifade ile Uluborlu ve Kütahya'yı hâkimiyet altına alırken, Denizli ve Philadelphia'nın çevresindeki yerleri de ele geçirmişlerdir.²⁷

Angelos Hanedanı (1185-1204) Döneminde Philadelphia

Ioannes Vatatzes isyanı bitmiş, ancak peşi sıra yaşanan gelişmeler ile bir yandan bünyesinden yeni bir hanedan çıkararak, diğer yandan âdeta Batı Anadolu'da alternatif bir başkent olarak kendini gösteren Philadelphia, yükselişini sürdürerek Bizans İmparatorluğu'nun en önemli şehirlerinden biri haline gelmiştir. Zulme varan uygulamalarıyla halkı bıktıran I. Andronikos çıkan bir isyan sonucu 12 Eylül 1185'te linç edilmiş ve Bizans İmparatorluğu tahtına, kökeni Philadelphia'ya dayanan, II. Isaakios Angelos oturmuştur. Angelos ailesi imparatorluğun kadim aristokrat ailelerden değildi. XII. yüzyıl itibarıyla yükselişe geçen Angelos ailesi, iktidarını I. Aleksios'un kızı Theodora ile evlenen Konstantinos Angelos'a borçluydu. Angeloslar, I. Manuel döneminde büyük nüfuz kazanmış ve I. Andronikos'a karşı mücadelede ön safta yer almışlardı.²⁸

Angelos hanedanının iktidarı Philadelphia merkezli olayların en yoğun olduğu dönemlerden biridir. Henüz II. Isaakios Angelos tahta yeni oturmuşken, ortaya çıkan iktidar boşluğundan istifade etmek amacıyla, Emir Sames (Sami) komutasında bir orduyu Philadelphia'nın da sınırları içinde bulunduğu Thrakesion Theması'na göndermiştir. Bölge komutanları yeni imparatoru tebrik için Konstantinopolis'te olduğundan, Emir Sames bölgeyi askerden yoksun bir halde yakalamıştır. Büyük miktarda esir ve ganimet elde etmiş, II. Isaakios'un değerli hediyeler göndererek II. Kılıç Arslan'ı barışa ikna etmesi üzerine geri dönmüştür.²⁹

Theodore Mangaphas'ın İsyanı

XII. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Komnenosların Batı Anadolu başta olmak üzere, imparatorluk topraklarında kurmuş oldukları idarî düzen iflas etmişti. İktidar ile aristokratlar ve Konstantinopolis ile eyaletler arasındaki bağ kopmuş, bu durum bölgesel liderlerin öne çıkmasına zemin hazırlamıştır. Selçukluların ve uç Türkmenlerinin akınları karşısında Konstantinopolis'in etkisiz kalması da halkın

²⁶ Choniatês, *a.g.e.*, s.146-147; *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, s.45-47.

²⁷ *Süryanî Patrik Mihail'in Vekayinâmesi, İkinci Kısım (1042-1195)*, s.267-268; Choniatês, *a.g.e.*, s.147; *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, s.46; Ayönü, *a.g.e.*, s.179-180.

²⁸ Choniatês, *a.g.e.*, s.55; *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, s.65; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.369-371.

²⁹ Choniatês, *a.g.e.*, s.203; *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, s.166-167; Ayönü, *a.g.e.*, s.180.

Geçmişten Günümüze Manisa

huzursuzluğu ve memnuniyetsizliğini artırarak bölgesel liderleri desteklemesine sebep olmuştur. Bu süreçte Kıbrıs'ta Isaac Komnenos, Mora'da Leo Sgouros ve Philadelphia'da Theodore Mangaphas Konstantinopolis'ten bağımsız idareler oluşturmuşlardır.³⁰

Theodore Mangaphas'ın kökeni karanlıktır. Niketas'ın isyan ile ilgili "babasının şehrindeki halk onu destekledi"³¹ ifadesinden Philadelphia'lı olduğu anlaşılmaktadır. Dimitri Korobeinikov, tamamen Türkçe olan ve "aptal" anlamındaki "mankafa" kelimesinden türetilen "Mangaphas" soyadından ötürü onun Türk kökenli olduğunu ileri sürmektedir.³² Philadelphia halkının itaatini sağladıktan sonra komşu bölgelere göz diken Mangaphas, isyanı tüm Lydia'ya yayarak Menderes havzasında yaşayan ve Bizans idaresine olan düşmanlıklarıyla tanınan Ermenilerin dahi desteğini kazanmıştır. Niketas'a göre; bununla da yetinmemiş, kendisini imparator ilân ederek gümüş bir para³³ dahi bastırmıştır. Olaylar önü alınamaz bir hale varınca II. Isaakios isyanı bastırmaya karar vererek, 1189 yılında Mangaphas'ı Philadelphia'da kuşatmıştır. Uzun süren kuşatmaya ve iki tarafta da yaşanan büyük kayıplara rağmen şehri teslim alamayan imparator, şehir halkı ile barış müzakerelerinde bulunmuş; Mangaphas'ın imparatorluk alâmetlerini çıkarması, yani imparatorluk iddiasından vazgeçmesi şartıyla onu ve şehri olduğu gibi bırakmayı kabul etmiştir. Philadelphia halkı bu durumu güvence altına almak için çocuklarının bir kısmını Konstantinopolis'e göndermeye razı olmuştur.³⁴

Şüphesiz II. Isaakios'un iktidarına meydan okuyan ve bunca kayba sebep olan Mangaphas'ı böyle hafif şartlarla idarede bırakmasının altında başka bir sebep yatmaktadır. II. Isaakios, Philadelphia'yı kuşattığı esnada -Kudüs, kısa süre önce Selahaddin Eyyubi tarafından fethedilmişti- Alman İmparatoru Frederick Barbarossa komutasındaki III. Haçlı Seferi ordularının imparatorluk topraklarında ilerlediği haberini almıştır.³⁵ Bu haber üzerine taviz vererek başkente dönmek zorunda kalmıştır. İmparator, Philadelphia'dan ayrıldıktan sonra Frederick Barbarossa ile anlaşarak onu Anadolu'ya geçirmiştir. Alman İmparatoru, 21 Nisan 1190 tarihinde, güzergâhı üzerinde bulunan Philadelphia önlerine gelmiş, ancak şehre girmemiştir. Ganimet peşindeki şehir halkı Alman ordusunun artçı birliklerine saldırmış, fakat mağlup olarak şehre çekilmişlerdir. Frederick Barbarossa bu saldırıya rağmen, Philadelphia'yı kuşatarak vakit kaybetmek istememiş ve yoluna devam etmiştir.³⁶ Alman ordusunun Batı Anadolu'da ilerleyişleri esnasında Sardis başta olmak üzere bölgenin önemli kentleri Türkler tarafından ele geçilmişken, Philadelphia'nın Bizans

³⁰ Angeliki E. Laiou, "Political History: An Outline", *The Economic History of Byzantium, From the Seven through the Fifteenth Century*, C. I, Ed. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington 2002, s.23; Yusuf Ayönü, "Batı Anadolu'da Bizanslı Yerel Hâkimlerin Bağımsızlık Mücadeleleri (XII. Yüzyılın Sonları XIII. Yüzyılın Başlarında)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 42, 2007, s.143.

³¹ Choniates, *a.g.e.*, s.219; *Niketas Choniates'in Historia'sı (1180-1195)*, s.202-203.

³² Dimitri Korobeinikov, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, Oxford University Press, New York 2014, s.52 dn.86.

³³ 1188-1190 yıllarına tarihlenen ve Anadolu, Bulgaristan ve Kuzey Yunanistan'da rastlanılan bu paraların net olarak Mankaphas'a ait olduğu tespit edilmiş değildir. W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, C. I, Longmans & Co. vd., Londra 1908, s.LXVI; Cécile Morrison, "Byzantine Money: Its Production and Circulation", *The Economic History of Byzantium, From the Seven through the Fifteenth Century*, C. I, Ed. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington 2002, s.916.

³⁴ Choniates, *a.g.e.*, s.219; *Niketas Choniates'in Historia'sı (1180-1195)*, s.202-203; Ayönü, "Batı Anadolu'da Bizanslı...", s.147-149.

³⁵ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi, C. III*, Çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s.11-12.

³⁶ Choniates, *a.g.e.*, s.226; *Niketas Choniates'in Historia'sı (1180-1195)*, s.221-222; Runciman, *a.g.e.*, s.12-13.

İmparatorluğu elinde kalmış olması burada kaydedilmesi gereken önemli bir husustur.³⁷

İmparator başkente çekildikten kısa süre sonra,³⁸ Thrakesion Theması Doux'ü Basileios Vatatzes, Mangaphas'a bağlı askerleri rüşvet ile ayartmıştır. Buna karşın Mangaphas, yakalanmadan önce kaçmayı başararak Philadelphia'dan ayrılmıştır. Vatatzes'in, Mangaphas'ı Philadelphia'dan ayrılmak zorunda bırakması II. Isaakios'u oldukça memnun etmiştir. Bununla birlikte Philadelphia'dan ayrıldıktan sonra³⁹ Mangaphas boş durmamış, Uluborlu Meliki Gıyaseddin Keyhüsrev'e (I) sığınmıştır. Basil Vatatzes ve dolayısıyla II. Isaakios ile savaşmak üzere Keyhüsrev'den ordu talep etmiş, bu talebi onaylanmasa da Türkmen gönüllüler arasından asker toplamasına müsaade edilmiştir. Topladığı gönüllü birlikler ile Laodiekeia'ya kadar uzanan geniş topraklarda büyük çaplı bir yağma akını gerçekleştiren Mangaphas, büyük miktarda esir ve ganimet elde ederek Konya'ya Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1192-1196/1205-1211)'in yanına dönmüştür. Mangaphas'ın Bizans topraklarında yaptığı kötülükleri ve sonrasında I. Gıyaseddin'e sığındığını duyan İmparator II. Isaakios, asinin teslim edilmesi amacıyla Konya'ya değerli hediyelerle birlikte bir elçilik heyeti göndermiştir. İmparatorun, Mangaphas'ın can güvenliğini temin etmesi üzerine Sultan asiye teslim etmeyi kabul etmiştir. Ancak kendilerine sığınan bir mütteliklerinin teslim edilmesi I. Gıyaseddin'in kardeşleri tarafından hoş karşılanmamıştır.⁴⁰ Bu gelişmeler sonrası Mangaphas'ın isyanının ve Philadelphia hâkimiyetinin ilk safhası sona ermiştir. İkincisi IV. Haçlı Seferi'ni müteakip başlayacaktır.

Ioannes Vatatzes örneğinde de gördüğümüz üzere, Bizans-Selçuklu sınırında yer alan Philadelphia'daki gelişmelere Bizans İmparatoru'nun yanı sıra zaman zaman Selçuklu Sultanı da müdahil olmuştur. Sahsî ya da bölgesel çıkarlar, Philadelphia hâkimleri için Selçuklulara karşı her zaman net bir biçimde düşmanca tutum benimsemeyi imkânsız kılmıştır. Mangaphas Türk desteğiyle iktidarını devam ettirmeyi ummuş, buna karşın II. Isaakios da söz geçiremediği asinin teslim edilmesi için Sultan'dan yardım istemiştir.⁴¹

IV. Haçlı Seferi Sonrasında Philadelphia

³⁷ Foss, *a.g.e.*, s.77.

³⁸ Niketas, herhangi bir tarih vermeden bu olayı isyan ile ilgili bilgilerden hemen sonra aktarmaktadır.

³⁹ Bu olayların tarihi hususunda farklı görüşler mevcuttur. Niketas, herhangi bir tarih vermeden bu olayı isyan ile ilgili bilgilerden hemen sonra aktarmaktadır. Olay örgüsü içerisinde bu anlaşılır bir durum olup, tarihlendirme yapmak için tek başına yeterli değildir. Mangaphas'ın Philadelphia'dan kaçışını Y. Ayönü 1190, D. Korobeinikov 1193, S. Kaya 1188 yılı sonlarına tarihlendirmektedir. Yine Mangaphas'ın Gıyaseddin Keyhüsrev'e sığınmasını Y. Ayönü 1192, D. Korobeinikov 1193 yılına atfetmekte, S. Kaya ise bu olayın Gıyaseddin Keyhüsrev'in Uluborlu Melikliği sırasında meydana geldiğini ifade etmektedir. İmparator II. Isaakios Angelos'un Philadelphia'dan ayrılışından kısa süre sonra şehir önlerine gelen Frederick Barbarossa ile ilgili olaylarda Mangaphas'ın adının anılmaması, Mangaphas'ın kaçışının Niketas'ın anlatımında olduğu gibi imparatorun kuşatmasından hemen sonra gerçekleştiği fikrini kuvvetlendirmektedir. Gıyaseddin Keyhüsrev'e sığındığı tarihi tam olarak tespit etmek güç olmakla birlikte, Niketas'taki ifadelerden Uluborlu Melikliği esnasında Gıyaseddin'e sığındığı, gönüllü birliklerle yaptığı akın sonrası (1192) bu esnada yeni tahta çıkan Sultan'ın yanına döndüğü anlaşılmaktadır. Choniatēs, *a.g.e.*, s.220; *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, s.203-206; Ayönü, "Batı Anadolu'da Bizanslı...", s.149; Korobeinikov, *a.g.e.*, s.52 dn.86; Selim Kaya, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s.22-23.

⁴⁰ Choniatēs, *a.g.e.*, s.220; *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, s.203-206; Korobeinikov, *a.g.e.*, s.117-118; Puech, *a.g.m.*, s.72.

⁴¹ Ralph-Johannes Lillie, "Twelfth-Century Byzantine and Turkish States", *Manzikert to Lepanto, The Byzantine World and the Turks 1071-1571*, Ed. Anthony Bryer & Michael Ursinus, Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1991, s.47

III. Haçlı Seferi'nin başarısız olması üzerine 1202 yılında IV. Haçlı Seferi başlatılmıştır. II. Isaakios'u tahttan indirip kör ettiren, dönemin imparatoru III. Aleksios Angelos (1195-1203)'ü tahttan indirerek babasını tekrar iktidara getirmek isteyen Aleksios (IV)'ün talebi üzerine IV. Haçlı Seferi hedef değiştirerek imparatorluğun kadim başkenti Konstantinopolis'e yönelmiştir. Haçlıların Konstantinopolis surları önünde belirmesiyle III. Aleksios hazineleriyle birlikte kaçmış ve II. Isaakios tekrar (1203-1204) imparator olmuş, oğlu da yardımcı imparatorluğa getirilmiştir. Ancak Haçlılara büyük vaatlerde bulunan IV. Aleksios (1203-1204) bu vaatleri yerine getiremeyince tahttan indirilmiştir. Bir süre sonra onun yerine getirilen V.Aleksios (1204)'a da iktidardan el çektirilmiş ve Lâtinler Konstantinopolis'i işgal ederek Bizans İmparatorluğu'na el koymuşlardır.⁴²

Konstantinopolis'te kurulan Lâtin İmparatorluğu'nun tahtına Haçlı komutanı Baldwin (1204-1205) oturmuştur. Baldwin, Konstantinopolis'ten İzmit'e kadar olan bölgeleri kendi hâkimiyetine aldıktan sonra imparatorluğun kalan topraklarını komutanları arasında pay etmiştir. Batı Anadolu topraklarının önemini göz ardı etmiş gibi görünen Baldwin, bölgede Bizans idarî sistemini devam ettirerek Philadelphia Doux'lüğüne Perche'li Stephen'ı getirmiştir. Ancak ne Philadelphia'da ne İzmit dışında herhangi bir Anadolu şehrinde Lâtin hâkimiyeti sağlanabilmiştir. Bu süreçte, Lâtin İmparatorluğu'na karşı, İznik merkezli bir devlet kuran Theodoros Laskaris (I) ile Bulgar Çarlığı arasındaki ittifak neticesinde 1205 Nisan'ında myedana gelen Edirne Savaşı'nda Philadelphia Doux'ü Stephen ölmüş, İmparator Baldwin ise esir düşmüştür. Böylece Philadelphia'daki Lâtin hâkimiyeti başlamadan sona ermiştir.⁴³

Lâtin istilâsının yarattığı iktidar boşluğu Anadolu'da küçük çaplı birçok devletin kurulmasına zemin hazırlamıştır. İznik'te hüküm süren I. Theodoros Laskaris (1204-1222) göze batan isimlerden biriyken, Philadelphia tanınmış bir ismin, Theodoros Mangaphas'ın hâkimiyetine geçmiştir. I. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından II. Isaakios'a tesliminden 1204 yılına kadar kaynaklarda herhangi bir faaliyeti görülmemiş Mangaphas, IV. Haçlı Seferi sonrasında yeniden sahneye çıkmış ve Philadelphia'da ikinci kez bağımsız bir idare kurmuştur. Kısa süreli iktidarında yine Türkmen desteğiyle hareket etmiş ve hem İznik Rum İmparatorluğu hem de Lâtin İmparatorluğu ile mücadele etmiştir. 19 Mart 1205'teki Edremit Savaşı'nda Lâtin İmparatoru Henri de Flandre (1206-1216)'ye karşı mücadele etmiş, ancak askerlerinin isteksizliği üzerine bozguna uğrayıp kaçmak zorunda kalmıştır. Mangaphas, 1205 yaz ayları ile 1206 bahar ayları arasında, kesin olarak tespit edilemeyen bir tarihte, İznik hükümdarı I. Theodoros tarafından mağlup edilmiş ve Philadelphia, İznik Rum İmparatorluğu topraklarına katılmıştır.⁴⁴

İznik Rum İmparatorluğu Döneminde Philadelphia

İznik Rum İmparatoru I. Theodoros Laskaris, parçalanmış Bizans İmparatorluğu'nu yeniden ihya etme amacı doğrultusunda öncelikle Batı Anadolu'yu birleştirmeye çalışmıştır. Ancak henüz güçsüz durumdaki I. Theodoros, hedeflerini gerçekleştirebilmek için Selçuklu sınırından emin olmak zorundaydı. Batı yönünde

⁴² Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.384-386.

⁴³ Geoffroi de Villehardouin, *Memories of the Crusaders*, İng. Çev.: Sir Frank Marzials, J. M. Dent & Sons, Londra & Toronto 1921, s.83; Filip Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium, The Empire of Constantinople, 1204-1228*, İng. Çev.: Peter Longbottom, Brill, Leiden & Boston 2011, s.49, 106, 109, 122.

⁴⁴ Georgios Akropolites, *Vekayinâme*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s.25; George Akropolites, *The History*, Çev. Ruth Macrides, Oxford University Press, New York 2007, s. 119-120; Choniatês, *a.g.e.*, s.331; Niketas Khoniates'in *Historia'sı (1195-1206)*, Haz. Işın Demirkent, Dünya Kitapları, İstanbul 2004, s.184-185; Foss, *a.g.e.*, s.77-78; Ayönü, "Batı Anadolu'da Bizanslı...", s.150; Puech, *a.g.m.*, s.71.

seferlerde bulunurken doğu cephesini sağlama almak için Selçuklular ile ittifak sağlaması şarttı. I. Theodoros bu amaçla I. Gıyaseddin Keyhüsrev ile 1206 yılı başında esas olarak ateşkes diyebileceğimiz bir ittifak gerçekleştirmiştir. I. Theodoros ancak bu ittifak sonrasında güven içinde hareket edebilmiş, Philadelphia başta olmak üzere, Batı Anadolu'daki birçok şehri ele geçirebilmiş, Theodoros Mangaphas, Sabbas Asidenos ve Manuel Mavrozomes gibi rakiplerini ortadan kaldıracaklarıdır.⁴⁵

İznik Rum İmparatorluğu ile Türkiye Selçuklu Devleti arasında 1206 yılında sağlanan ateşkes elbette ki uzun soluklu olmayacaktı. O dönem iki devlet de sorunlarını çözmek için birbirilerine zaman tanımıştı. 1211 yılına gelindiğinde ilişkiler kopma noktasına gelmişti. Akropolites'e göre⁴⁶, bunun sebebi sürgün hayatı sırasında I. Gıyaseddin'i Konstantinopolis'te ağırlayan ve şimdi kendi sürgün olan III. Aleksios'un Sultan'a sığınıp, onu I. Theodoros aleyhine kışkırtması iken, İbn Bibi'ye göre,⁴⁷ I. Theodoros'un vergi gönderme, emir ve yasaklara uyma hususunda gevşeklik göstermesidir. I. Gıyaseddin, nihayetinde 1211 yılında, I. Theodoros üzerine sefere çıkmıştır. Kaynaklar savaşın yeri hususunda da farklı bilgiler sunmaktadır. İki ordu Akropolites'e göre⁴⁸, Antiokheia⁴⁹'da, İbn Bibi'ye göre⁵⁰, Philadelphia'da karşı karşıya gelmiş; savaşın başlangıcında üstün olan Selçuklu ordusu I. Gıyaseddin'in savaş esnasında ölümü üzerine bozguna uğramıştır. Konumuz açısından savaşın ayrıntılarından ziyade meydana geldiği yer önemlidir. Bu savaş üzerine ayrıntılı bir çalışma yapan Yusuf Ayönü, mücadelenin Philadelphia'da değil, Antiokheia'da gerçekleştiği düşüncesindedir. Bu düşüncesini de I. Gıyaseddin'in Philadelphia gibi müstahkem ve kalabalık bir şehri kuşatarak vakit kaybetmesinin hata olacağını, ayrıca böyle bir durumda Sultan'ın I. Theodoros ve Philadelphia kuvvetleri arasında kalacağını ileri sürerek temellendirmektedir.⁵¹ Şimdiye kadar gördüğümüz ve ilerleyen süreçte de göreceğimiz üzere Philadelphia gerçekten müstahkem bir şehirdi ve bu sebeple çevresindeki şehirler Türkler tarafından ele geçirilmişken burası birçok saldırıya dayanabilmişti. I. Gıyaseddin'in böyle bir hataya düşmesini beklemediğimizden ötürü, her ne kadar savaşın Antiokheia'da gerçekleştiğine inansak da konumuzla ilişkili olan bu savaşı anmadan geçmemiz uygun olmazdı.

Antiokheia Savaşı sonrasında İznik Rum İmparatorluğu Batı Anadolu bölgesinde daha da sağlam bir hâkimiyet kurmuştur. Başkent İznik olsa da imparatorlar, özellikle de III. İoannes Vatatzes (1222-1254), zamanlarının çoğunu Manisa ve Nymphaeum'da geçirdiklerinden bu bölgelere ulaşımında önemli bir yere sahip olan Philadelphia imparatorluğun önemli bir merkezi haline gelmiştir.⁵² III. İoannes dönemine gelindiğinde, sınır boylarındaki Türkmenlerin faaliyetlerini saymazsak, İznik Rum İmparatorluğu ile Türkiye Selçuklu Devleti arasında ciddi bir çatışma olmamıştı. 1225-1226 yıllarında bu durum değişmiş, dönemin Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad, Philadelphia çevresinde ve Menderes vadisinde

⁴⁵ Akropolites, *Vekayinâme*, s.25-27; Akropolites, *The History*, s.119-124; Choniates, *a.g.e.*, s.350; Niketas Khoniates'in *Historia'sı* (1195-1206), s.226; Korobeinikov, *a.g.e.*, s.55, 128, 134, 136; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.394; Puech, *a.g.m.*, s.71.

⁴⁶ Akropolites, *Vekayinâme*, s.27-28; Akropolites, *The History*, s.129.

⁴⁷ İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuril-Ala'iyye (Selçuk Name)*, C. I, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s.121-123.

⁴⁸ Akropolites, *Vekayinâme*, s.28-29; Akropolites, *The History*, s.129-130.

⁴⁹ I. Seleukos'un oğlu I. Antiochos tarafından kurulan kentin kalıntıları günümüzde Aydın'ın Kuyucak ilçesine bağlı Başaran/Çiftlik Köyünün kuzey yanbaşında yer almaktadır. Umar, *a.g.e.*, s.78.

⁵⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, s.127.

⁵¹ Yusuf Ayönü, "İslâm ve Bizans Kaynaklarına Göre Antiokheia Savaşı", *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, C. 2015/1, Sayı:1, 2015, s.4-7; Ayönü, *a.g.e.*, s.220-222.

⁵² Foss, *a.g.e.*, s.78.

düzenlediği seferde ciddi tahribat yapmıştır. III. İoannes de başarılı bir karşı saldırı düzenleyerek Laodikeia'yı ele geçirmiş, iki devlet arasındaki bu çatışma bölge denklemini girmeye başlayan Moğolların 1231 yılında Sivas'a kadar ilerlemeleri üzerine bitirilmiştir.⁵³

Moğol istilâsının Anadolu ve Doğu Avrupa'da kendini hissettirdiği bu dönemde Selçuklu hükümdarı I. Alâeddin kadar I. Theodoros da atacağı adımlarda Moğolları hesaba katmak zorunda kalacaktır. Bu dönemde Philadelphia ile ilgili en ilginç gelişmelerden biri bölgeye Kumanların iskân edilmesidir. Kumanlar, 1223 yılında Kalka Savaşı'nda Moğollar karşısında bozguna uğrayınca Moğolların önünden kaçarak batı bölgelerine doğru göçe başlamışlardır.⁵⁴ 1237 yılına gelindiğinde, Bulgaristan, Macaristan, Trakya ve Makedonya sınırlarına yığılmışlardır. Tuna nehrini geçerek Trakya topraklarına saldırmış, İznik Rum İmparatorluğu'na ait şehir ve kasabaları yağmalamışlardır. Akropolites'in bildirdiğine göre I. Theodoros diplomasideki maharetlerini göstererek Kumanları hediyelerle ikna etmiş ve onları İznik Rum İmparatorluğu topraklarına yerleştirerek, ordusuna katmıştır. Bu gelişmeler 1241-1242 yıllarına tarihlenmektedir.⁵⁵ Sayıları yaklaşık 10.000'i bulan Kuman topluluğunun bir kısmı İmparatorluğun Makedonya ve Trakya'daki sınırlarında, bir kısmı ise Anadolu'daki sınırlarda, Menderes havzası boyunca ve Philadelphia'nın doğusunda iskân edilmiştir.⁵⁶ I.Theodoros, Kumanların iskânıyla bir yandan Moğolların önünden kaçarak gün geçtikçe uçlarda yığılan Türkmenlere, diğer yandan da olası bir Moğol saldırısına karşı tampon bölge oluşturmayı amaçlamıştır. I. Theodoros döneminde İznik Rum İmparatorluğu ile Moğollar arasında fiili bir çatışma hiç yaşanmamıştır. Buna karşın o, Moğol tehlikesini hiçbir zaman göz ardı etmemiştir. Bu sebeple 1243 yılında Gıyaseddin kendisine Moğollar karşısında ittifak teklif ettiğinde kabul etmiş, Tripolis⁵⁷'de yapılan antlaşma sonrası da Philadelphia'ya dönmüştür.⁵⁸

I. Theodoros döneminde bölgede görev yapan askerî ve dinî idarecilerin bazılarının adları bilinmektedir. Bilindiği üzere, bu dönemde themaların idarecileri *Doux* olarak adlandırılmaktaydı. Bir bölgenin en yetkili malî memurlarına ise *Stratopedarches* ve *Paradotes* deniliyordu. 1235 Mart'ında, Thrakesion Theması'ndaki Philadelphia'nın *Stratopedarches*'i Michael Phokas idi.⁵⁹ Bu dönemde Phokas adı sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Akropolites, Philadelphia Başpiskoposu olan bir Phokas'tan bahsetmektedir. I. Theodoros'un yakın çevresinde yer alan Başpiskopos, ona danışmanlık da yapmıştır. Ayrıca Epiros Desptu Michael'e gönderilen bir elçilik heyetinde de yer almıştır.⁶⁰ Yine başka bir Phokas imparatorluk muhafızları içerisinde bir memuriyeti ifade eden *Allagratōr* görevinde karşımıza

⁵³ Korobeinikov, *a.g.e.*, s.159; Turan, *a.g.e.*, s.395-399; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, C. I, Ankara 1970, s.9.

⁵⁴ István Vásáry, *Cumans and Tatars, Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge University Press, New York 2005, s.63-66.

⁵⁵ Akropolites, *Vekayinâme*, s.61, 71; Akropolites, *The History*, s.199 dn.1, 217 dn.5.

⁵⁶ *Crusaders as Conquerors, The Chronicle of Morea*, İng. Çev.:Harold E. Lurier, Columbia University Press, New York 1964, s.97-98; Rustam Shukurov, *The Byzantine Turks, 1204-1461*, Brill, Leiden-Boston 2016, s.92; Yusuf Ayönü, "Batı Anadolu'daki Türk Yayılışı'na Karşı Bizans İmparatorluğu'nun Kuman-Alan Topluluklarını Balkanlardan Anadolu'ya Nakletmesi", *Belleten*, C. LXXVI, Sayı: 276, Ağustos 2012, s.408.

⁵⁷ M.Ö. III. yüzyılda Seleukoslar tarafından kurulan bir Lydia şehridir. Günümüzde Denizli'nin Buldan İlçesi'nde yer almaktadır. Umar, *a.g.e.*, s.800.

⁵⁸ Akropolites, *Vekayinâme*, s.75-76; Akropolites, *The History*, s.221.

⁵⁹ Mark C. Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium, The Institution of Pronoia*, Cambridge University Press, New York 2012, s.215.

⁶⁰ Akropolites, *Vekayinâme*, s.94-100; Akropolites, *The History*, s.250-251, 259-263.

çıkılmaktadır. *Allagator* Phokas ve eşi Eirene, Philadelphia yakınlarında yer alan Meryem Ana Manastırı'nın başışçıları arasında zikredilmektedir.⁶¹ I. Theodoros'un yazdığı bir mektuptan Philadelphia'da, bir kasaba ya da kalenin askerî komutanı görevini işaret eden *Prokathemenos* unvanına sahip Iatropoulos adlı bir görevlinin varlığı anlaşılmaktadır. Bütün bu görevlilerin yanı sıra 1250'lerin sonuna doğru Philadelphia'da idarî bir değişikliğin de yapıldığı görülmektedir. Themalar korunmakla birlikte, daha küçük bölgesel idareler kurulmuş ve bu idarî birimler *Katepanikia*, idarecileri de *Kephale* olarak adlandırılmıştır. I. Theodoros döneminde kurulan *Katepanikia*'lardan biri de Philadelphia *Katepanikia*'sıdır.⁶²

I. Theodoros'tan sonra İznik tahtına oturan II. Theodoros Laskaris (1254-1258) kutlama merasimlerinden hemen sonra Nymphaeum'dan ayrılarak Philadelphia'ya gelmiştir. Akropolites, bu bahiste Philadelphia'nın büyük bir kent, halkının ise çok kalabalık ve Selçuklu sınırında bulunması sebebiyle askerlikte, özellikle okçulukta, mahir olduklarını belirtmektedir.⁶³ Bu bilgi bize Philadelphia'nın nasıl bir Türk baskısı altında olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Palailogos Hanedanı Döneminde Philadelphia (1259-1391)

II. Theodoros Laskaris'in 1258 yılında ölümünün ardından VIII. Michael Palailogos (1259-1282) önce taht naipliğini, sonra da tahtı ele geçirek Laskaris Hanedanı'na son vermiş ve Palailogos Hanedanı (1259-1453)'ni kurmuştur. VIII. Michael, henüz tahta çıkmadan önce sınır bölgelerine ve özellikle Philadelphia'ya özel önem verdiğini göstermiştir. Philadelphia'daki sınır birliklerini ziyaret ederek, onları gayretlendirmek amacıyla armağanlar sunmuştur. İktidarı ele aldıktan sonra da taht merasiminin zamanını belirlemek üzere 1259 yılı başında Philadelphia'ya gelmiş ve bir süre burada ikamet ederek şehri tahkim etmiştir. Bu süreçte 1243 yılındaki Köseadağ bozgunundan sonra Selçukluların Moğol tahakkümü altına girmesiyle Moğollardan kaçan Türkmenler İznik sınırlarına, yani Philadelphia çevresine yığılmaya devam etmiştir. 1260-1261 ve 1263-1264 yıllarında uçlardaki bu Türkmenler sınırı aşmışlardır. VIII. Michael, Türkmenler ile mücadele etmek üzere kardeşi Ioannes Palailogos'u görevlendirmiş, onun gelişini duyan Türkmenler barış talep etmişlerdir. Barış neticesinde Bizans İmparatorluğu, Türkmenlerin Menderes boyunca uzanan toprakları kışlak olarak kullanmaları iznini vermiştir. Bu Türkmenler çok büyük birlikler oluşturarak Küçük Menderes havzasında ve Philadelphia çevresinde büyük çapta arazileri tahrip etmişlerdir.⁶⁴

Batı Anadolu ile birlikte Philadelphia'nın da kaderi 1261 yılında kadim başkent Konstantinopolis'in geri alınmasıyla değişmiştir. Merkezi Anadolu'da olan İznik Rum İmparatorluğu döneminde Batı Anadolu ve Philadelphia özel önem arz etmiştir. Ancak imparatorluk kaynaklarının Konstantinopolis'in geri alınmasına hasredilmesi ve başkent geri alındıktan sonra da onun korunma gereksinimini karşılamak üzere dikkatlerin Anadolu'dan Rumeli topraklarına kaydırılması diğer bölge şehirleri gibi Philadelphia için de keskin bir dönüm noktası olmuştur. Konstantinopolis geri alındıktan birkaç yıl sonra Türk akınlarının Sardis ve Manisa'ya kadar uzandığını⁶⁵ belirtirsek durumun vehameti daha iyi anlaşılacaktır.

⁶¹ Korobeinikov, *a.g.e.*, s.61.

⁶² Ljubomir Maksimovic, *The Byzantine Provincial Administration Under the Palaiologoi*, Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1988, s.39-40 ve dn.27, 70-71, 169.

⁶³ Akropolites, *Vekayinâme*, s.104; Akropolites, *The History*, s.277.

⁶⁴ Akropolites, *The History*, s.349 dn.5, Korobeinikov, *a.g.e.*, s.236-237, 245-246.

⁶⁵ Foss, *a.g.e.*, s.80.

VIII. Michael iktidarının son yıllarına doğru Anadolu'daki sınırlarını güvence altına almaya çalışmıştır. Bu amaçla 1280 yılında yardımcı imparator olan oğlu Andronikos (II)'u Menderes havzasına sevk etmiştir. Andronikos, Türklerle gerçekleştirdiği çetin mücadelelerin ardından Philadelphia'ya dönmüş ve bir süre burada ikamet etmiştir.⁶⁶ VIII. Michael 1282 yılında ölmüş, yerine oğlu II. Andronikos (1282-1328) geçmiştir. II. Andronikos'un uzun süren iktidarı Philadelphia açısından hayli çalkantılı bir dönem olmuştur. 11 Nisan 1283 yılına gelindiğinde II. Andronikos, Philadelphia Başpiskoposluğu'na Theoleptos'u atamıştır. Bu atama o yıllarda dikkat çekmese de Theoleptos ilerleyen süreçte Philadelphia'nın kaderini değiştiren bir dinî lider olacaktır.⁶⁷

II. Andronikos, 1290-1293 yılları arasında Batı Anadolu'da Türklere karşı seferlerde bulunmuştur. İmparatorun bu dönemde Philadelphia'yı ziyaret etmiş olma ihtimali yüksektir.⁶⁸ 1293 yılında Batı Anadolu'yu Türklere karşı savunmak üzere görevlendirilen II. Andronikos'un yeğeni Aleksios Philanthropenos, Philadelphia için yeni bir umut olmuştur. Philadelphia'yı merkez edinen Philanthropenos, kısa sürede Germiyanogulları ve Menteşeoğulları Beylikleri'ne karşı büyük başarılar kazanmıştır. Bu başarılarının yanı sıra cesareti, iyiliği ve adaleti esas alması bölge halkının onu bir kurtarıcı olarak görmesine sebep olmuştur. Öyle ki bölgedeki Türklerin bir kısmı dahi bu özellikleri sebebiyle Philanthropenos'a katılmışlardır. Ancak bir süre sonra imparator nezdinde Philanthropenos aleyhine söylentiler yayılmaya başlamıştır. Bunun üzerine Philanthropenos'un komutası altındaki askerler isyan başlatmış ve bu isyan Philadelphia'lılar başta olmak üzere, bölge halkında da geniş destek bulmuştur. Her ne kadar isyan konusunda gönülsüz olsa da bu durumda Philanthropenos için isyanın başına geçmekten başka çare kalmamıştır. II. Andronikos isyanı bastırmak için her yolu denemiş, nihayetinde Philanthropenos'un ordusundaki Giritli askerlere rüşvet vererek bunu başarmıştır. İhanete uğrayan Philanthropenos, 1295 yılının sonunda gözlerine mil çekilmek suretiyle kör edilmiştir. Ancak Philanthropenos'u seven ve sayan Türkler onu hiç unutmayacaklardır.⁶⁹

Philanthropenos'un isyanı sonrası Philadelphia'nın yeni idarecisi olarak II. Andronikos'un kuzeni Ioannes Tarchaneotes görevlendirilmiştir. *Pronoia*⁷⁰ sisteminin iflas ettiğini gören Tarchaneotes, kısa sürede önemli reformlar gerçekleştirmiştir. Büyük kısmı topraklarını Türklere kaptıran *pronoia* sahipleri askerî hizmet sunmaktan acizlerdi. Tarchaneotes, durumu düzeltmek adına müdahalelerde bulunmuş, orduyu yenilemeyi başarmış ve hatta birkaç gemi inşa ettirmiştir. Ancak topraklarından olan eski, ama hâlâ zengin olan *pronoia* sahipleri ile Philadelphia Başpiskoposu Theoleptos ona karşı iş birliği yapmışlardır. Theoleptos'un Tarchaneotes'e olan düşmanlığı tamamen dinîdir. Arseniosçu⁷¹ hizbin

⁶⁶ Korobeinikov, *a.g.e.*, s.249.

⁶⁷ Robert E. Sinkewicz, *Theoleptos of Philadelphia, The Monastic Discourses*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto 1992, s.6; Dimitar Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge University Press, New York 2007, s.410-411.

⁶⁸ Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins, The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Harvard University Press, Cambridge 1972, s.79; Angelov, *a.g.e.*, s.410-411 ve dn.214.

⁶⁹ Laiou, *a.g.e.*, s.80-84; Korobeinikov, *a.g.e.*, s.265-266.

⁷⁰ *Pronoia*, belirli mülklerden ve bu mülkler üzerindeki hanelerden gelen vergi gelirinin askerî hizmet karşılığında hibesidir. Bartusis, *a.g.e.*, s.1 vd.

⁷¹ II. Theodoros Laskaris'in ölümünün ardından küçük yaşta oğlu IV. Ioannes Laskaris imparator olmuş, ancak küçük imparator, Michael Palaiologos tarafından gerçekleştirilen bir saray darbesiyle tahttan indirilmiştir. İşte bu taht gaspı ve sonrasında VIII. Michael tarafından IV. Ioannes'e yapılan zulümler karşısında Patrik Arsenios ciddi bir muhalefet ortaya koymuş ve hatta imparatoru aforoz etmiştir. Bu davranışı sonrasında Arsenios Patriklik görevinden alınınca Arseniosçular isyan etmişlerdir. Arseniosçu

önemli en büyük düşmanlarından biri olan Theoleptos, bu hizbin önemli üyelerinden biri olan Tarchaneiotes'e ilk günden karşı çıkmıştır. Nihayetinde hayatından endişe eden Tarchaneiotes Philadelphia'yı terk ederek Selanik'e kaçmıştır.⁷²

Kösedağ Savaşı sonrası Selçukluların Konya dışındaki hâkimiyeti kâğıt üzerinde kalmış, Batı Anadolu'da Konya'dan bağımsız hareket eden beylikler kurulmuştur. Menteşeoğulları, İnançoğulları, Germiyanogulları Beylikleri'nin ve uç Türkmenleri yeni bir şevkle Bizans İmparatorluğu topraklarını birer birer ele geçirmeye başlamışlardır.⁷³ 1300'lere gelindiğinde Philadelphia'nın savunulması açısından önem arz eden, Yukarı Menderes'ten Philadelphia'ya ve Hermus Vadisi'ne⁷⁴ erişimi sağlayan geçitleri kontrol eden, Menderes üzerindeki Tripolis'in Türklerin eline geçmesi ciddi bir kayıp olmuştur. Philadelphia çevresinde hâlâ bölgesel Bizans birlikleri mevcut olmakla birlikte, şehri Bizans İmparatorluğu'na bağlayan tek güzergâh Achyraios⁷⁵ üzerinden geçmekteydi.⁷⁶

1304 yılında, Germiyanoglu Alişiroğlu I. Yakub Bey ve Efes hâkimi Sasa Bey'in yanı sıra Aydınogulları Beyliği'ne ait birliklerin de dahil olduğu büyük bir Türk müttefik ordusu Philadelphia'yı ağır bir kuşatma altına almışlardır. Türk kuvvetleri öncelikle Philadelphia'ya giriş çıkışları kontrol eden kaleleri hâkimiyet altına almak suretiyle şehrin yiyecek temin etmesini engellemiş, bunun üzerine eşi görülmemiş bir kıtlık başlamıştır.⁷⁷ Philadelphia halkı asker ve yiyecek kıtlığına rağmen kuşatmaya direnmiştir. Philadelphia'nın içinde bulunduğu durumu öğrenen ve açıkçası yardım etmek adına fazla imkânı bulunmayan II. Andronikos, 1302 yılında hizmetine girmiş olan Roger de Flor liderliğindeki Katalanları devreye sokmuştur. Katalanlar ilk hamlede başarılı olmuş, bir yandan şehirdeki kuvvetler, diğer yandan da Katalanlar arasında kalmak istemeyen Türkler kuşatmayı kaldırmış ve şehir bir kez daha kurtulmuştur. Philadelphia'ya bir günlük mesafede yer alan Aulax'da gerçekleşen ikinci çatışmada Türk kuvvetleri bir kez daha mağlup olmuştur.⁷⁸ Katalanlar, Türk kuvvetlerini uzaklaştırdıktan sonra Philadelphia'dan Manisa'ya kadar olan kaleleri tahkim etmişlerdir. Ancak neredeyse bütün ücretli askerî birlikler gibi Katalanlar da sadakat için değil, ganimet için savaşmışlardır. Kısa süre sonra vaat edilen maaşlarını alamadıkları bahanesiyle Philadelphia ve Efes'in yanı sıra Sakız ve Midilli adalarını yağmalamışlardır. Philadelphia ve adı geçen diğer şehirlerde mallarını teslim etmeyen halkı işkencelere tabi tutmuşlardır. Kendilerine şehrin kapılarını açmayan Manisa'yı kuşatmışlardır. Kurtuluşunu sağladıkları Rum nüfusa verdikleri zararı duyunca, Katalanları itaat altına almanın zorluğunu anlayan II. Andronikos, Bulgarlara karşı mücadele etmek üzere onları Rumeli'ye çağırmıştır.⁷⁹

hizip uzun süre Kilise'de ikiliğe sebep olmuş, muhalefetin de öncülüğünü yapmıştır. Akropolites, *Vekayinâme*, s.149-151, 164-166; Akropolites, *The History*, s.343-344, 369-371.

⁷² Georges Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, Çev. İlcan Bihter Barlas, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2009; s.78-79; Angelov, *a.g.e.*, s.409; Korobeinikov, *a.g.e.*, s.271.

⁷³ Pachymeres, *a.g.e.*, s.78-79.

⁷⁴ Gediz ırmağı havzasını takip eden vadidir. Umar, *a.g.e.*, s.251-252.

⁷⁵ Günümüzde Balıkesir'in 15 km. güneyinde yer alan antik bir kenttir. Umar, *a.g.e.*, s.40.

⁷⁶ Pachymeres, *a.g.e.*, s.88-89; Korobeinikov, *a.g.e.*, s.282-283; Foss, *a.g.e.*, s.80-81.

⁷⁷ Pachymeres, *a.g.e.*, s.86-87; Mustafa Çetin Varlık, *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1974, s.37-38; Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, Çev. Orhan Şaik Gökyay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s.41-42.

⁷⁸ Zerrin Günel Öden, "Bizans İmparatorluğu'nun Türkler'e Karşı Alan ve Katalanlar ile İttifakı", *İ.Ü. Tarih Dergisi*, Sayı: 34, 1994, s.125-128; Varlık, *a.g.e.*, s.38-39; Korobeinikov, *a.g.e.*, s.285-286; Wittek, *a.g.e.*, s.42.

⁷⁹ Foss, *a.g.e.*, s.82; Laiou, *a.g.e.*, s.135-136; Korobeinikov, *a.g.e.*, s.287.

Philadelphia'nın 1304 yılında kurtuluşundaki zafer genellikle Katalanlara atfedilmektedir. Elbette ki kuşatmanın kaldırılmasında Katalanların payı büyüktür. Bununla birlikte, Başpiskopos Theoleptos da şehrin kurtuluşunda hayati rolü yadsınmamalıdır. Bölgede görev yapan diğer Başpiskoposlar can korkusundan görev yerleri yerine Konstantinopolis'te kalmayı tercih ederken ve bu durum Patrik Athanasius tarafından şiddetle eleştirilirken, Theoleptos şehrinin en zor zamanlarında hep görev başında olmuştur. Kuşatma esnasında kıtlıkla boğuşan şehirde direnişi örgütlemiş ve şehri işgalden kurtarmıştır. 1304 yılındaki olaylar hakkında bilgi veren bir Katalan kroniği "Theoleptos'un dualarının, Philadelphia'nın savunulmasında askerlerden daha etkili olduğunu" ifade etmekle onun bu hayati rolünü ortaya koymaktadır.⁸⁰ Philadelphia, 1310 yılında bir kez daha Germiyanogulları tarafından kuşatılmıştır. Bu kuşatma esnasında şehrin idaresi, uzun süre şehre hizmet edecek Tagaris ailesinden Maunel Tagaris'in elindedir. Ancak Theoleptos yine ön plandadır. Bizans Kilise geleneğinde din adamlarının askerî faaliyetlerde bulunması alışıldık bir durum değildir. Buna karşın, hırslı bir adam olan Theoleptos, halkın ve askerlerin huzurunda Tagaris'i tersleyerek kendisine itaat edilmesini talep etmiştir. Kuşatmaya karşı halkın maneviyatını yükseltmiş, bununla da yetinmeyerek, şehir adına Germiyanogulları ile barış müzakereleri yürütmüştür. Nihayetinde Germiyanogulları'na vergi verilmesi karşılığında kuşatmayı kaldırtmayı başarmıştır.⁸¹ Böylece uzun süredir Türk hücumlarına karşı direnen Philadelphia Germiyanogulları Beyliği'nin vassal bir şehri durumuna düşmüştür. Şüphesiz bu durumun kabullenilmesinde Philadelphia'nın çevresindeki şehirlerin birer birer Türk beylikleri tarafından ele geçirilmesi ve Bizans İmparatorluğu ile irtibatı koparılan şehrin adeta Türk denizinde bir ada hâlinde bulunması etkili olmuştur.

Manuel Tagaris uzun süre şehrin idaresinde kalmıştır. 1320 yılında yeniden bir Türk kuşatmasına maruz kalınca evini fırına çevirmiş, şehrin depolarında bulunan tahılı kullanarak ihtiyaç sahiplerine yardımcı olmuştur.⁸² Bu yıllarda Osman Gazi'nin Söğüt'te kurmuş olduğu beylik, Bizans İmparatorluğu aleyhine genişlemeye başlamıştır. 1321 yılında II. Andronikos ile torunu Andronikos (III) arasında başlayan ve 1328 yılına kadar devam eden taht mücadelesi de Osman Gazi'nin ve Bizans'a sınır olan diğer beyliklerin işini kolaylaştırmıştır. II. Andronikos iç savaş döneminde Philadelphia'ya yardım gönderemediği gibi yetenekli komutan eksikliğinden şehrin idarecisi Manuel Tagaris'i iktidar mücadelesinde kullanmıştır.⁸³

Philadelphia 1323'te, yani iç savaş döneminde, Türkler tarafından bir kez daha kuşatma altına alınmıştır. Bu dönemde kentin idarecisi olan Manuel Tagaris'in kuşatmayı püskürtmeyi başaramaması üzerine, Philadelphia'yı kurtarmak adına tecrübeli asker bulmada hayli sıkıntı yaşayan II. Andronikos, çaresiz kalarak 1293'te bölgeyi kurtaran, ancak sonra isyan eden eski düşmanı Aleksios Philanthropenos'u yeniden görevlendirmeyi düşünmüştür. Ancak Philanthropenos'un işi zordur. Çünkü Philanthropenos artık hem kör ve yaşlı biridir hem de imparator ona

⁸⁰ *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and Officials*, Alice-Mary Maffry Talbot (Ed.), Dumbarton Oaks, Washington 1975, s.57, 333-334; Sinkewicz, *a.g.e.*, s.10.

⁸¹ Savvas Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453*, Brill, Leiden & Boston 2011, s.162; Angelov, *a.g.e.*, s.409-410 ve dn.212; Sinkewicz, *a.g.e.*, s.16.

⁸² Klaus-Peter Matschke, "Commerce, Trade, Markets, and Money: Thirteenth-Fifteenth Centuries", *The Economic History of Byzantium, From the Seven through the Fifteenth Century*, C. I, Ed. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington 2002, s.775.

⁸³ Donald M. Nicol, "Philadelphia and the Tagaris Family", *Studies in Late Byzantine History and Prosography*, Variorum Reprints, Londra 1986, Kısım XII, s.10-11.

güvenmediğinden olsa gerek, maiyetine herhangi bir asker verilmemiş, kendisine bir tahsisat da yapılmamıştır. Hâlihazırdaki şartlarda imparatorun da herhangi bir başarı umduğunu düşünmek mümkün değildir. Bu olumsuz şartları bertaraf edecek ve Philadelphia'yı kurtaracak tek bir etken vardır: O da Aleksios Philanthropenos'un Türkler üzerindeki efsanevî etkisidir. Philanthropenos'un şöhreti Türkler arasında hâlâ canlıdır. Öyle ki, onun adının duyulması bile bir yıl yedi aydır kenti kuşatan Türklerin apar topar kuşatmayı kaldırmaları için yeterli olmuştur. Böylece, uzun süredir Türk saldırılarına maruz kalan Philadelphia bir kez daha kurtulmuştur.⁸⁴ Philanthropenos'un şahsî karizmasıyla Philadelphia'nın Germiyanogulları'na vergi vermesi şartıyla bir barış antlaşması imzalamıştır.⁸⁵

Moğol istilâsı sonrası Türkiye Selçuklu Sultanlarının hâkimiyetinin kâğıt üzerinde kalması sebebiyle uçlardaki Türkmenler Bizans İmparatorluğu sınırlarında yağma ve akınlarını sıklaştırmıştır. Tabii olarak yeni fiili durum yeni önlemler gerektirmiş ve Bizans İmparatorluğu, Türkmenleri itaat altına alabilecek tek güç olan Moğollara başvurmuştur. Timurtaş, İlhanlıların eski Anadolu valisi olup, 1327'ye geldiğinde çoktan bölgede bağımsızlığını ilân etmişti. Hâkimiyetini kabul etmeyen ve uç bölgelerinde faaliyetlerini artıran Türkmenleri tenkil etmek amacıyla 1327 yılında bir sefer düzenlemiş ve Philadelphia'ya kadar gelmiştir.⁸⁶ Korobenikov, bu seferin şehrin Türklerce kuşatılması karşısında Bizans İmparatoru'nun talebi üzerine gerçekleştirildiğini ifade etmektedir.⁸⁷

III. Andronikos (1328-1341) iç savaş yıllarının ardından 1328 yılında, Bizans İmparatoru olmuştur. Onun iktidarında özellikle Osmanlı Beyliği'nin Bizans İmparatorluğu toprakları üzerindeki genişlemesi hız kazanmış, 1331'de İznik, 1337'de ise İzmit'in kaybıyla birlikte Anadolu'da Philadelphia ve Karadeniz Ereğlisi dışında imparatorluk toprağı kalmamıştır.⁸⁸ Bu yıllarda Philadelphia imparatorluğun geri kalanından yalıtılmış bir biçimde bağımsızlık mücadelesi vermeye devam etmiştir. 1333 yılında İzmir ve Manisa başta olmak üzere, birçok komşu şehre uğrayıp gözlemlerini aktaran İbn Battûta'nın Philadelphia'dan bahsetmemesi, Germiyanogulları'na vergi verse de şehrin hâlâ Bizans idaresinde olmasından kaynaklanmıştır.⁸⁹ 1335 yılında Aydınoğlu Gazi Umur Bey tarafından Philadelphia üzerine bir sefer düzenlenmiş, bu sefer sonunda önceleri Germiyanogulları'na vassal olan şehir Aydınoğulları'na vassal olmuş ve vergi vermeyi kabul etmiştir.⁹⁰

XIV. yüzyılın ortaları itibarıyla artık Philadelphia ve çevresinde Rumlar ile Türkler iç içe geçmiştir. Belki de bu sebeple, 1346 yılında Bizans İmparator VI. Ioannes Kantakuzenos (1347-1354) tarafından arabuluculuk yapması için Umur Bey'e Philadelphia sakinlerinden Maurommates gönderilmiştir. İmparatoriçe Anne de 1346 yılında Saruhan Beyi'ne, Philadelphia'nın eski idarecisi Manuel Tagaris'in oğlu George Tagaris'i göndermişti.⁹¹ Artan Türk baskısı nedeniyle Philadelphia halkı ve idarecileri ilginç bir yola başvurmuşlardır. 1352 yılında, Philadelphia Kilisesi hakimlerinden Manuel Magoulas ile bir asker olan Manuel Theodorokanos şehrin kurtarılması için destek amacıyla Papa VI. Clement'e elçi olarak gitmişlerdir. Bizans

⁸⁴ Kyriakidis, *a.g.e.*, s.69; Angelov, *a.g.e.*, s.76; Laiou, *a.g.e.*, s.291-292; Nicol, *a.g.m.*, s.12-13.

⁸⁵ Shukurov, *a.g.e.*, s.137.

⁸⁶ Turan, *a.g.e.*, s.660-663.

⁸⁷ Korobeinikov, *a.g.e.*, s.213.

⁸⁸ Pachymeres, *a.g.e.*, s.80-81 ve dn.123; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.467.

⁸⁹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s.425-428.

⁹⁰ Tuncer Baykara, *Aydınoğlu Gazi Umur Paşa (1309-1348)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s.64.

⁹¹ Shukurov, *a.g.e.*, s.365.

İmparatorluğu'nda bu dönemde Türklere karşılık Batı desteğini sağlama konusu genellikle Kiliselerin Birliği bağlamında ele alınmış ve büyük tartışmalara sebep olmuştur. Magoulas ve Theodorokanos, Türklere karşısında askerî yardıma karşılık, Philadelphia'yı Papalık toprağı ve sakinlerini ebediyen Papa'nın vassalı (ve Katolik) yapmayı teklif etmişlerdir. Ancak elçiler Avignon'a varana kadar VI. Clement ölmüş ve başvurularına ruhban sınıfı ile şehir halkına hitaben bir mektup yazarak cevap veren Papa VI. Innocent olmuştur. Mektuptaki cevap çok da cesaretlendirici değildir, zira Roma Kilisesi'ne dönmekle Papalık'a yapacakları maddî katkı ikincil önemdedir. Konu ile ilgili daha fazla yazışma yapılmamıştır. Ancak 1356'da Papa VI. Innocent, George Tagaris'i Kutsal Makama olan saygısından ötürü övmüş ve Tagaris ailesinin Philadelphia ile bağına ortaya koymuştur.⁹²

XIV. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Osmanlılar, Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu ve Rumeli'deki şehirlerini birer birer ele geçirmek ve diğer Anadolu Türk beyliklerini bünyesine katmak suretiyle güçlü bir devlet haline gelmiştir. Sözde Bizans İmparatorluğu'na bağlı olan ancak imparatorluk ile karasal hiçbir sınırı bulunmayan Philadelphia ise Türk kuşatmalarına uzun yıllar boyunca başarıyla direnmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun taht kavgaları içinde bulunduğu 1379 yılında Osmanlı Sultanı I. Murad (1362-1389)'in desteğı belirleyici olmuştur. V. Ioannes Palaiologos (1341-1391) ile oğlu II. Manuel Palaiologos (1391-1425), taht mücadelesindeki desteğı karşılığında I. Murad'a askerî hizmet sunmayı ve Anadolu'daki son Bizans şehri olan Philadelphia'yı teslim etmeyi taahhüt etmiştir. Böylelikle resmen Philadelphia Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Ancak şehir halkı bu oldu-bittiyi kabullenmemiş, ihtiyaç duyduklarında kendilerine hiçbir yardımda bulunmayan imparatorluk idarecilerinin kaderlerini tayin etmelerine izin vermemiştir.⁹³

Son dönemlerde Bizans İmparatorluğu'nun bitmek bilmeyen taht mücadeleleriyle meşgul olması Osmanlı Sultanı I. Bayezid (1389-1402)'in de işine gelmiştir. 1390 yılında kendi taht adayı VII. Ioannes Palaiologos (1390)'in girişimi V. Ioannes ve II. Manuel tarafından bertaraf edilince I. Bayezid, Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki varlığını ortadan kaldırmak için istediğı fırsatı bulmuş ve Philadelphia'yı ağır bir kuşatma altına almıştır. Şehir sakinleri sert bir direniş sergileseler de şehrin ikmal yolları kapalı olduğundan bir süre sonra yiyecek sıkıntısı baş gösterince teslim olmaya mecbur kalmışlardır. Böylece Bizans İmparatorluğu, 1390 yılında Anadolu'daki son kalesini de kaybetmiştir.⁹⁴ Anadolu, tarih boyunca Bizans İmparatorluğu'nun direnç noktası olmuştur. Bu bakımdan Anadolu'nun kaybedilmesi sonrası imparatorluğun çok uzun ömürlü olmaması şaşırtıcı değildir. Bizans'ın Anadolu'daki son kalesi olan Philadelphia'nın kaybı ile konusunda en ilginç durum, I. Murad ile yapılan antlaşma gereğı askerî hizmet yükümlülüğü altında bulunan Bizans İmparatorları V. Ioannes ve II. Manuel'in, I. Bayezid'in vassalı olarak şehrin kuşatılmasına katılmasıdır.⁹⁵ Mazisi bin yılı aşkın Bizans için bu durum imparatorluğun hâlihazırdaki içler acısı durumunu göstermesi bakımından önemlidir.

⁹² Nicol, a.g.m., s.15-16.

⁹³ Nevra Necipoğlu, *Byzantium Between the Ottomans and the Latins*, Cambridge University Press, New York 2009, s.129 dn.39.

⁹⁴ Ducas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, Çev. Harry J. Magoulas, Wayne State University Press, Detroit 1975, s.62-63; Dukas, *Bizans Tarihi*, Çev. VI. Mirmiroğlu, İstanbul Matbaası, İstanbul 1956, s.8-9; Âşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, Haz. Kemal Yavuz & M. A. Yekta Saraç, Koç Kültür Sanat, İstanbul 2003, s.127.

⁹⁵ Necipoğlu, a.g.e., s.129; Savvides, a.g.e., s.43.

Sonuç

Philadelphia, kendi çağında önemine rağmen, Selçuklu Türklerinin Anadolu'daki ilerleyişine kadar herhangi bir Bizans şehriden farklı değildi. Karşısındaki düşmanlar değişmekle beraber, Bizans'ın kadim doğu sınırı Doğu Anadolu bölgesiydi. Dolayısıyla Philadelphia düşman saldırısına çok fazla maruz kalmamıştı. Ancak Bizans sınır hattının aşılması ile Türk hâkimiyetinin Batı Anadolu sınırlarına dayandığı XI. yüzyıldan itibaren bu durum değişmiştir. Artık Philadelphia, düşman saldırılarının en önemli hedefleri arasında yer almıştır. Pek tabii olarak bu durum Bizans İmparatorluğu tarafından şehre verilen önemin de artmasına sebep olmuştur. Bu süreçte sadece Çaka Bey tarafından kısa süreliğine ele geçirilebilen şehir, Ioannes Doukas tarafından geri alınmış ve uzun süre Türk saldırılarına karşı başarıyla direnmiştir.

Türkiye Selçuklu Devleti ile yaşanan sınır çatışmalarının merkez üssü olan Philadelphia, zamanla Thrakesion Theması'nın da merkezi haline gelmiştir. Her biri kendi dönemlerinin en başarılı komutanları arasından seçilen Thrakesion Doux'leri Philadelphia'da ikamet etmeye başlamış, Selçuklular üzerine düzenlenecek seferleri buradan harekete geçirmişlerdir. Bunlar arasında Vatatzes ve Tagaris aileleri dikkat çekmektedir. İmparatorluğun taşra hâkimiyetinin sarsıldığı XII. yüzyıl sonlarından itibaren, Philadelphia pek çok bağımsızlık hareketine ev sahipliği yapmak suretiyle alternatif bir başkent olarak kendini göstermiştir. Her biri birbirinden ilginç gelişmeleri barındıran Vatatzes, Mangaphas ve Philanthropenos'un bağımsızlık mücadeleleri kayda değerdir. Bununla birlikte, Philadelphia, Bizans İmparatorluğu'nda kısa süre iktidar olan Angelos hanedanını (1185-1204) da bünyesinden çıkarmıştır.

İznik Rum İmparatorluğu döneminde (1204-1261) altın çağını yaşayan Philadelphia, Konstantinopolis'in geri alınışını müteakip ardı arkası kesilmeyen Türk saldırılarına maruz kalmıştır. Bu süreçte Batı Anadolu'da kurulan Türk Beylikleri, Philadelphia çevresindeki Bizans şehirlerini birer birer ele geçirmişlerdir. Böylelikle, XIV. yüzyılın başlarından itibaren şehrin Bizans İmparatorluğu ile karasal bir bağlantısı kalmamıştır. Buna karşın şehir, müstahkem surları ve kalabalık nüfusuyla uzun süre Türk saldırılarına karşı direnmiştir. 1390 yılına gelindiğinde ikmal yolları kapanan şehir, yiyecek temin edemeyince teslim olmak zorunda kalmıştır. Böylece Bizans İmparatorluğu, Anadolu'daki son kalesini de kaybetmiştir.

KAYNAKÇA

- Angelov, Dimiter, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge University Press, New York 2007.
- Angold, Michael, *Church and Society in Byzantium Under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge University Press, New York 1995.
- Anna Kommena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996.
- Âşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, Haz. Kemal Yavuz & M. A. Yekta Saraç, Koç Kültür Sanat, İstanbul 2003.
- Ayönü, Yusuf, "Batı Anadolu'daki Türk Yayılışı'na Karşı Bizans İmparatorluğu'nun Kuman-Alan Topluluklarını Balkanlardan Anadolu'ya Nakletmesi", *Belleten*, LXXVI/276, Ağustos 2012, s.403-418.
- Ayönü, Yusuf, "Batı Anadolu'da Bizanslı Yerel Hâkimlerin Bağımsızlık Mücadeleleri (XII. Yüzyılın Sonları XIII. Yüzyılın Başlarında)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 42, 2007, s.141-154.
- Ayönü, Yusuf, "İslâm ve Bizans Kaynaklarına Göre Antiokheia Savaşı", *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 2015/1, 2015, s.1-12.
- Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Bamm, Peter, *Early Sites of Christianity*, Pantheon Books, New York 1957.
- Bartusis, Mark C., *Land and Privilege in Byzantium, The Institution of Pronoia*, Cambridge University Press, New York 2012.
- Crusaders as Conquerors, The Chronicle of Morea*, Çev. Harold E. Lurier, Columbia University Press, New York 1964.
- Demirkent, Işın, "12. Yüzyılda Bizans'ın Ege Bölgesinden Güneye İnan Yolları", *Bizans Tarihi Yazıları, Makaleler-Bildiriler*, Dünya Kitapları, İstanbul 2005, s.139-153.
- Demirkent, Işın, "Bizans İmparatorluğu Devrinde Dorylaion", *Bizans Tarihi Yazıları, Makaleler-Bildiriler*, Dünya Kitapları, İstanbul 2005, s.83-96.
- Demirkent, Işın, "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı Türk Asıllı Ioannes Aksukhos", *Bizans Tarihi Yazıları, Makaleler-Bildiriler*, Dünya Kitapları, İstanbul 2005, s.47-62.
- Ducas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, İng. Çev. Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit 1975.
- Dukas, *Bizans Tarihi*, Çev. Vl. Mirmiroğlu, İstanbul Matbaası, İstanbul 1956.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi, C. I*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- Foss, Clive, "Philadelphia", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, Oxford 1991, s.1648.
- Foss, Clive, "Thrakesion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, Oxford 1991, s.2080.
- Foss, Clive, *Byzantine and Turkish Sardis*, Harvard University Press, Londra 1976.
- Geoffroi de Villehardouin, *Memories of the Crusaders*, İng. Çev.: Sir Frank Marzials, J. M. Dent & Sons, Londra & Toronto 1921.
- George Akropolites, *The History*, Çev. Ruth Macrides, Oxford University Press, New York 2007.
- Georges Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, Çev. İlcan Bihter Barlas, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2009.
- Georgios Akropolites, *Vekayinâme*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Hemer, Colin J., *The Letters to the Seven Churches of Asia in Their Local Setting*, JSOT Press, Wiltshire 1989.

Hendy, Michael F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge University Press, New York 1985.

Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176), Haz. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.

Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Kaya, Selim, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

Khazdan, Alexander, "Doux", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, Oxford 1991, s.659.

Korobeinikov, Dimitri, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, Oxford University Press, New York 2014.

Kyriakidis, Savvas, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453*, Brill, Leiden & Boston 2011.

Laiou, Angeliki E., "Political History: An Outline", *The Economic History of Byzantium, From the Seven through the Fifteenth Century*, C. I, Ed. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington 2002, s.9-28.

Laiou, Angeliki E., *Constantinople and the Latins, The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Harvard University Press, Cambridge 1972.

Lilie, Ralph-Johannes, "Twelfth-Century Byzantine and Turkish States", *Manzikert to Lepanto, The Byzantine World and the Turks 1071-1571*, Ed. Anthony Bryer & Michael Ursinus, Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1991, s.35-51.

Maksimovic, Ljubomir, *The Byzantine Provincial Administration Under the Paloiologi*, Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1988.

Matschke, Klaus-Peter, "Commerce, Trade, Markets, and Money: Thirteenth-Fifteenth Centuries", *The Economic History of Byzantium, From the Seven through the Fifteenth Century*, C. II, Ed. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington 2002, s.771-806.

Michael Attaleiates, *Tarih*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Morrison, Cécile, "Byzantine Money: Its Production and Circulation", *The Economic History of Byzantium, From the Seven through the Fifteenth Century*, C. III, Ed. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington 2002, s.909-966.

Necipoğlu, Nevra, *Byzantium Between the Ottomans and the Latins*, Cambridge University Press, New York 2009.

Nicol, Donald M., "Philadelphia and the Tagaris Family", *Studies in Late Byzantine History and Prosography*, Variorum Reprints, Londra 1986, Kısım XII, s.9-17.

Niketas Choniates, *O city of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Çev. Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit 1984.

Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195), Haz. Işın Demirkent, Dünya Kitapları, İstanbul 2006.

Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206), Haz. Işın Demirkent, Dünya Kitapları, İstanbul 2004.

Geçmişten Günümüze Manisa

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

Öden, Zerrin Günel, "Bizans İmparatorluğu'nun Türkler'e Karşı Alan ve Katalanlar ile İttifakı", *İ.Ü. Tarih Dergisi*, 34, 1994, s.123-129.

Puech, Vincent, "The Aristocracy and the Empire of Nicaea", *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean After 1204*, Ed. Judith Herrin & Guillaume Saint-Guillain, Ashgate, Surrey 2011, s.69-80.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi, C. III*, Çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.

Shukurov, Rustam, *The Byzantine Turks, 1204-1461*, Brill, Leiden-Boston 2016.

Sinkewicz, Robert E., *Theoleptos of Philadelphia, The Monastic Discourses*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto 1992.

Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1970, s.1-147.

Süryanî Patrik Mihail'in Vekayinâmesi, İkinci Kısım (1042-1195), Çev. Hrant D. Andreasyan, TDV İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesi, Basılmamış Nüsha, 1944.

Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Thonemann, Peter, *The Maeander Valley, A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*, Cambridge University Press, New York 2011.

Tricht, Filip Van, *The Latin Renovatio of Byzantium, The Empire of Constantinople, 1204-1228*, İng. Çev.: Peter Longbottom, Brill, Leiden & Boston 2011.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

Umar, Bilge, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993.

Uyumaz, Emine, *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.

Varlık, Mustafa Çetin, *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1974.

Vásáry, István, *Cumans and Tatars, Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge University Press, New York 2005.

Wittek, Paul, *Menteşe Beyliği*, Çev. Orhan Şaik Gökyay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Wroth, W., *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, C. I, Longmans & Co. vd., Londra 1908.

YENİ BULGULAR IŞIĞINDA MANİSA'NIN ANTİK ÇAĞ YERLEŞİMİ: MAGNESIA AD SIPYLUM

M. Umut DOĞAN*-Miray MİMAROĞLU**

GİRİŞ

Türkiye'nin batı coğrafyasındaki modern Manisa şehrinin isim kaynağı olan Magnesia kenti, il merkezinin hemen güney yanında yer alan görkemli Spil/Manisa Dağı'nın (Antik Sipylos) kuzey yamaçlarından birine lokalize edilir(Res. 1). Antik yerleşimin kurulu olduğu yamaç, Spil Dağı'nın alt eteklerinden Gediz Irmağı'nın (Antik Hermos) suladığı verimli Gediz Ovası'na doğru bir dil şeklinde uzanır. Bu yamaç halk arasında Topkale adıyla bilinir. Tepenin en üst bölümünü oluşturan ve antik kentin akropolünün yer aldığı düzlüğün adı ise Sandikkale'dir. Topkale yamacı, adını yamaç teraslarının biri üzerinde bugün bile duran demir Ramazan topundan alırken, akropol düzlüğü, yüzeyde yer yer takip edilebilen antik surların bir sandığa benzeyen planından dolayı Sandikkale diye isimlendirilir (Res. 2).

Jeolojik açıdan Spil Dağı'nın bir parçası olan yerleşim alanı temelde, II. Jeolojik zamanda bu bölgeye uzanan denizin sığ kesimlerindeki çamurun taşlaşması ile oluşmuş fliş formasyonuna sahipken yüzeyde ise II. Jeolojik Dönem'in sonlarına doğru yine denizde birikmiş kireçli çamurlardan meydana gelmiş olan kireçtaşı tabakaya sahiptir¹. Magnesia kentine ait kalıntıların yer aldığı yamaç, Karaköy olan yerleşim alanı içinden Spil / Manisa Dağı Milli Parkı'na doğru çıkan asfalt yolun 500'üncü metresinde yolun güneyinde, Beylikler Dönemi yapısı olan Ulu Camii'nin hemen ardındadır.

Coğrafi konumu itibariyle Manisa Ovası'na hâkim konumda bulunan Magnesia Kentine ait ana yerleşim alanının bugün imara açılmamış olan Topkale Yamacı ve Sandikkale düzlüğü olduğu anlaşılrsa da kentin merkezi yerleşim sınırlarının yamacın aşağı kotlarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu özelliği ile araştırmalar göstermiştir ki Magnesia kentinin aşağı kent yerleşiminin bir bölümü çağdaş kent dokusunun altında kalmış durumdadır. İshakçelebi, Dere, Tunca, Adakale ve Saruhan mahallelerinin bir kısmının antik yerleşimin aşağı ucunun üzerinde kurulu olduğundan şüphe yoktur.

Öte yandan Magnesia kenti de Hellenistik ve Roma Dönemleri'nin birçok "polis"inde olduğu gibi geniş bir coğrafi alanı kapsayan territoriuma sahiptir.

Kente dair yapılmış bilimsel çalışmalar

Magnesia kentindeki ilk araştırmalar, Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi batılı gezgin ve araştırmacılar tarafından gerçekleştirildi. 19. yy sonlarında kentin ana yerleşim alanı olan Topkale'de ve yerleşimin yaklaşık 10 km doğusundaki Akpınar Mevkii'nde yer alan Ana Tanrıça Kabartması çevresinde yapılan kısa süreli

*) M. Umut DOĞAN-Arkeolog- Afrodiasias Müzesi Müdürlüğü Karacasu/Aydın; arkmud@gmail.com

***) Miray MİMAROĞLU-Arkeolog: ozer_miray@hotmail.com

1 İlhan Kayan Manisa Dağı, Yarıkkaya ve Atlantis Üzerine, 5.4.1999 tarihli yayımlanmamış bilgi notu; Besim Darkot-Metin Tuncel, Ege Bölgesi Coğrafyası, İstanbul, 1978, 9; N. Köklü, "Manisa Şehri İmar Planı Çalışmaları III", *Manisa Dergisi*, 5 (1994),s. 17,18.

kazılarda bazı heykel ve yazıtlar bulunduğu bilinmektedir² (Res. 3). Akpınar'da, Spil Dağı'nın kuzey eteklerinde yer alan Ana Tanrıça Kabartması aynı şekilde 19. yy'dan beri, bölgede çalışan araştırmacıların ana çalışma konusu olmuştur³. Magnesia kentinin akropolü olan Sandikkale ile aşağı kent izlerini taşıyan Topkale Yamacı'ndaki arkeolojik veriler konusunda, 19. yy'da yapılan araştırmalar dışında uzun bir süre çalışma yapılmamıştır. Kente dair arkeolojik veriler Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Manisa Halkevi öncülüğünde yürütülen amatör çalışmalarla toplanarak kaydedilmiş ve bu sayede Manisa Müzesi'nin de temeli atılmıştır⁴. Kentin yüzeyde en net tanımlanabilen yapı grubunu oluşturan iç kale ve dış kale surları birer makale konusu şeklinde yayın dünyasına girmiştir⁵. Magnesia'nın Eskiçağ tarihi konusunda da araştırma oldukça kısıtlıdır. Oktay AKŞİT'in Prehistorik dönemlerden Roma Dönemi sonuna kadarki Manisa tarihini incelediği çalışması, birçok eksik ve artık yanlış olduğu anlaşılan bilgilere sahip içeriğine rağmen bu konuda yayımlanmış en kapsamlı çalışmadır⁶.

Sipylos Magnesiası hakkında bugüne kadar yapılmış en kapsamlı çalışmalar 2000'li yıllara aittir. Kentin hem merkezindeki hem de çevre alanındaki tüm arkeolojik verileri derleyen ve bunun yanında da şehrin tarihi coğrafyası ile topografyasını da inceleyerek geniş bir tarihsel arka planla Magnesia kentine dair geniş kapsamlı bir çerçeve çizen çalışma 2007 yılında hazırlanmış olan bir tez çalışmasıdır⁷. Topkale yamacında tespit edilen polygonal duvarlar⁸, kentin kültür alanı içinde yer alan ve Spil Dağı'nın Gediz Ovası'na bakan kuzey yüzünde yer alan bir grup kaya anıtı⁹ ile yine Topkale yamacı üzerinde bulunmuş olan bir kabartmalı blok¹⁰ yayımlanarak Magnesia kentinin arkeolojik potansiyeli bilim camiasına duyurulmuştur.

Magnesia'dan Manisa'ya: Manisa adının etimolojik kökeni ve gelişimi

Spil Dağı eteklerinde kurulu olan Magnesia kentinin adının nereden kaynaklandığı konusunda net bilgilere sahip değiliz. Bu konuda tek bilinen kesin gerçek aynı ismin antik dünyanın farklı coğrafyalarında kullanılmış olmasıdır. Anadolu'da iki farklı yerde Magnesia şehrinin olması bu kentlerin adlarının ortak ya da birbiriyle bağlantılı olan bir kökenden kaynaklanmış olabileceğini

² P.Wolters, "Miscellen-Litteratur und Funde", *AM*, XII (1887), s.271- 274; A. Conze, "Hermes-Kadmilos", *AM*, XIII (1888), s. 202-206; Th. Homolle, "Nouvelles et Correspondance", *Bulletin de Correspondance Hellenique XVIII* (1894), s.541; Karl Buresch, *Aus Lydien. Epigraphische, Geographische Reiseberichte*, Leipzig 1898, s. 137,138; G. Mendel, *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines*, C: 2, İstanbul 1914, kat no: 366,454,536,537,591.

³ Carl Humann, "Die Tantalosburg im Sipylos", *AM*, XIII,(1888), s. 22-32; Helmuth Bossert, *Altanatolien*, Berlin 1942.; G. Perrot, C. Chipiez, *History of Art in Phrygia, Lydia, Caria and Lycia*, London 1892.; L. Belhomme, "Sipylos-I", *TTAD III*(1936), s. 217-225.; H.G. Güterbock, "Notes On Some Hittite Monuments", *Anat.Stu.* VI(1956), s. 53-56.

⁴ Bu Dönem Çalışmaları için Bkz; M. Çağatay Uluçay, "Manisa Kal'asına Ait Vesikalar", *GEDİZ Dergisi*, sayı 40 (1940a) (1 Ağustos 1940),s. 4-6.; M. Çağatay Uluçay, "Manisa Kal'ası Hakkında", *GEDİZ Dergisi*, Sayı 41 (1940b) (1 Eylül 1940), 3-4.; M. Çağatay Uluçay, "Manisa Kal'ası Hakkında", *GEDİZ Dergisi*, Sayı 43(1940c) (1 Kasım 1940), s. 6-8.; M. Çağatay Uluçay-İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihi*, Manisa Halkevi yayını, İstanbul 1939.

⁵ Clive Foss, Late Byzantine Fortification in Lydia, *JÖB*. 28 (1979), s. 297-320.; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959, s.249,253.; E. Karakaya, "Magnesia Şehri Surları ve Kalesi", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*,7(1990), s.25-33.

⁶ Oktay Akşit, *MANİSA TARİHİ: Başlangıçtan MS.395 Yılına Kadar*, İstanbul 1981.

⁷ M. Umut Doğan, *MAGNESİA AD SİPYLUM: Arkeoloji, Topografya ve Tarihi Coğrafya İncelemesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.

⁸ Doğan 2007, 79-90

⁹ Doğan 2007, 79-90

¹⁰ Doğan 2008, 125-132

Geçmişten Günümüze Manisa

düşündürmektedir. Bugünkü Manisa şehrinde yer alan Magnesia haricinde Anadolu'da bir de Aydın ili, Ortaklar ilçesi sınırları içinde aynı isimli kent vardır. Bu iki şehir, tarihleri boyunca buldukları coğrafyayla anılmış; Manisa'daki, üzerine kurulu olduğu Sipylos Dağı nedeniyle Grekçe kaynaklarda Sipylos Magnesiası Latince kaynaklarda ise Magnesia Ad Sipyllum olarak yazılırken Büyük Menderes Havzası'nda (Antik Meandrum) yer alan diğer kent Magnesia Ad Meandrum olarak kayıtlarda yer bulmuştur (Res. 4).

Ünlü antik coğrafyacı Strabon, Anadolu'daki iki Magnesia şehrinin aynı kaynaktan gelen bir halk tarafından kurulduğunu isimlerinin bu sebeple aynı kaldığını belirtir¹¹. Strabon'un sözünü ettiği bu halk, Kıta Yunanistan'ın Thessalia Bölgesi'nden göç ettiği düşünülen Magnet halkıdır.

Magnetler hakkında yazan ilk kaynak MÖ. 8. yy'da Homeros tarafından kaleme alındığı bilinen İlyada Destanı'dır (Homeros, İlyada, II, 756-759). Burada ozan, Magnetlerin denizci bir kavim olduğundan, Peneios isimli ırmağın kıyısındaki yüksek Pelion Dağı'nda oturduklarından söz etmektedir¹².

1892 yılında, Magnesia Ad Meandrum Kenti'nin agorasında bulunan büyük bir yazıt, Strabon'un anlattıklarının, dönemin yaygın inancı olduğunu ortaya koymuştur. Bir bölümü bulunabilmiş olan yazıt şunları anlatır: “ Yunanistan'daki Magnesia Kenti'nden yola çıkan göçmenler önce Girit'te Gortyn ve Phaistos arasında bir kent kurdular ve orada uzun süre mutlu bir yaşam sürdürdüler. Ancak seksen yıl kadar sonra yörelerinde ak kargalar türeyince tedirgin olup, ana yurtlarına ya da başka bir yere göç etmek konusunda Delphoi kâhinine başvurdular. Bilici, onlara göç için Mykale Dağı'nın arkasındaki Pamphyliyalılar ülkesine, kıvrımı bol Maiandros Irmağı kıyısına gidip orada yerleşmelerini bildirdiği için onlarda bu yöreye gelip Menderes Yakınındaki Magnesia'ya kurdular.”¹³. Antik Çağ'da kaleme alınmış birçok kaynağın dönemin politik ortamına uygun bir etnikon tanımlamasını tercih ettiği gerçeği göz ardı edilmeden tüm bu anlatımlar dikkate alınacak olursa Sipylos Magnesiası'nı kuran halkın, Kıta Yunanistan'dan Anadolu'ya gelip Büyük Menderes Ovası üzerindeki Mykale Dağı eteklerine yerleşen Magnet halkından koparak kuzeye doğru göçünü sürdüren bir grup tarafından kurulduğu akla gelmektedir.

Ancak bu görüşte sorgulanması gereken noktalar vardır. Şöyle ki Sipylos Magnesiası şehrinin, Kıta Yunanistan'dan gelen bir halk tarafından kurulup bu ismi aldığına dair elimizde hiçbir arkeolojik veri mevcut değildir. Öte yandan, sözü edilen böylesi bir göçün ne zaman gerçekleştirildiği açık değildir. Hepsinden öte isim vermeye varacak kadar baskın bir kültür göçünden söz edilecekse bu göçün yönü neden Anadolu'dan Kıta Yunanistan'a doğru olmasın?¹⁴ Antik Dönem'de, önemli kentlerinin Hellenli bir kurucu önderliğinde kurulduğu fikri, siyasal bir propagandanın parçası olarak birçok kaynakta yer alır. Özellikle Büyük İskender'le yani Hellenistik Dönem'de başlayan bu süreç Roma Dönemi'nde daha belirgin bir şekilde kendini gösterir. Bu gerçeği göz önünde bulunduran B. UMAR'a göre ise Magnesia adının etimolojik gelişiminin doğru okunabilmesi için adın MÖ. I. Bin yıl

¹¹ Strabon, 14,I,40

¹² Berna Şirvan, “Antikçağ Yazarlarının Gözünden Magnesia Ad Sipyllum”, www.academia.edu.tr (Ers. Tar: 15.09.2017), s.2

¹³ Orhan Bingöl, *Menderes Magnesiası-Magnesia Ad Meandrum*, Ankara 1998, s.5.; Bilge Umar, *Lydia*, İstanbul 2001, s.205.

¹⁴ Mitolojik kahraman Pelops'un izinde, Tunç Çağları'nda Anadolu'nun batı coğrafyasından, özellikle bugünkü Manisa coğrafyasından Kıta Yunanistan'a doğru yapılan göçler konusundaki kapsamlı bir sorgulama için bkz: Tulunay, 1998.)

öncesindeki bölge diliyle yani Luwice ile ilişkisinin gözden uzak tutulmaması gerekir. Birçok Luwi kökenli yer isimlerinde -assa/asa son eki dikkat çeker. Rhodos'lu Apollonis'in "Argonautika" adlı eserinde Yunanistan'daki Magnesia adını Μάγνησα (Magnasa ya da Magnesa) olarak zikretmesi bu açıdan önemlidir. Dolayısıyla Magnesia adının da Tunç Çağları'nda Batı Anadolu'ya yaygın olarak kullanılan Luwi diliyle açıklanabilecek olan Magnasa ya da Magnassa adından dönüştüğü akla gelmektedir. Son eki gibi kentin ilk hecesi de Luwi diline yakın bir formdadır. Grekçe'de kullanılan "Magna" kelimesi, esasında Luwi dilinde "Ma'nın ülkesi" anlamına gelen Makna = Ma-k(a)- (wa)na sözcüğünün dönüşmüş halidir. Luwicede "Ma", Ana Tanrıça'yı ifade eder. Tıpkı Hellen dilinde Ana Tanrıça'ya "Magna Matar" denilmesi gibi!¹⁵.

Hem Sipylos Magnesiası'nın kent kültürün de hem de Menderes'teki Magnesia'da köklü bir Ana Tanrıça Geleneğinin var olduğu düşünülürse kentin "Magna" ile başlayan isminin kaynağı kendiliğinden ortaya çıkar aslında. Bugün Manisa il merkezinin 10 km kadar doğusunda, Spil Dağı'nın kuzey yüzünde duran devasa Ana Tanrıça kabartması, Sipylos Magnesiası'ndaki Ana Tanrıça kültünün en kadim ve en canlı belgesidir (Res. 5).

Kentin ismine Ana Tanrıça inancının kaynaklık ettiğine dair bir başka kanıt ise çok daha geç bir kaynakta, Evliya Çelebi'de saklıdır. 17. yy'da Manisa'yı da gezen Evliya Çelebi, kentin Türklerin eline geçmesinden sonra aldığı Manisa adının "Kâfir Karısı" anlamına geldiğini söyler¹⁶. Bu etno-kültürel bilgi, şehrin eski Ana Tanrıça kültünün Türk Döneminde yaşayan halkın toplumsal hafızasına "Kâfir Karısı" imgesi ile aktarıldığına işaret eder.

Roma dönemi sikkelerinde ayrıca kentin isimlerine ΜΑΓΝΗΤΕΣ ΑΠΟ ΣΙΠΥΛΟΥ, ΜΑΓΝΗΤΩΝ ΑΠΟ ΣΙΠΥΛΟΥ, ΜΑΓΝΗΤΩΝ ΣΙΠΥΛΟΥ şeklinde de rastlanabilmektedir¹⁷. Yine Roma Dönemi'nde yaşamış olan yazarlarda benzer şekilde kentin adı Sipylos ile beraber anılmıştır. Strabon'da (XII, 621) ΜΑΓΝΗΣΙΑ ΑΠΟ ΣΙΠΥΛΟΥ, Ptolemaios'da (V, 2, 14) ΜΑΓΝΗΣΙΑ ΠΟΡΣ ΣΙΠΥΛΟΥ ve Plinius'da (V, 120) ise MAGNETES A SİPYLO olarak kentin adı geçmektedir¹⁸. Bu da bize kentin, bulunduğu coğrafyaya göre isimlendirilmesinin kökeninin Hellenistik Döneme kadar indiğini göstermektedir.

Türk egemenliğinden sonra kentin dağ ile birlikte anılması geleneğinden vazgeçildiği anlaşılır. Türklerin ilk egemenlik yıllarında Magnesia kentinden *LEŞKERİŞ İLİ* adıyla da bahseden kaynaklar olmuştur. Bu isim, Türk dönemi öncesinde şehrin gelişiminde büyük katkılar sunan Laskaris Kral sülalesinin adından ağızlarda kalmış olmalıdır¹⁹.

Evliya Çelebi'de şehrin adından hem ΜΑΓΝΗΣΙΑ hem de ΜΑΝΗΣΙΑ olarak söz edilir²⁰. Bu da Türk döneminde Magnesia adının Türkçe'ye uydurularak bir dönem

¹⁵ Umar, 2001,207,208

¹⁶ Bkz. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1971, 72.

¹⁷ R. David Sear, *Greek Coins and their Values, Vol.: I*, London. 1979, s. 428,429.; Buresch, 1898, 137,138.; Imhoff- F.Blumer, *Kleinasiatische Münzen, Band II*, Wien 1902, s.521.; David Magie, *Roman Rule in Asia Minor, Vol. I - II*, Princeton University Press, New Jersey 1950, s.122.; V. Barclay Head, *Historia Numorum. A Manual of Grek Numismatics*, Oxford, 1911, s.652.

¹⁸ E. Ozansoy, "Lydia Bölgesinin Tarihi Coğrafyası", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* - 11(1992), s. 26.

¹⁹ M. Eravcı - M. Korkmaz, *Saruhanoğulları ve Osmanlı Klasik Döneminde Manisa'da Yaşayan Kültürel İzler*,

Manisa 1999, s. 16.

²⁰ Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman- İbrahim Sezgin, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 5. Kitap, İstanbul 2001.

MAĞNİSA şeklinde söylendiğini ama zamanla MANİSA şeklindeki söylenişin yerleştiği anlaşılmaktadır.

Kentin Tarihçesi ve Tarih Coğrafyası

Antik kaynaklara konu olan bazı söylenceler Sipylos'da, Magnesia Kenti'nden önce kurulmuş olan başka yerleşimlere işaret etmektedir. Pilinius, Cicero ve Aristides Sipylos Dağı üzerinde eskiden bölgedeki büyük Maionia Krallığı'na başkentlik yapan, Tantalıs isimli bir kentin kurulu olduğunu, bu kentin şiddetli bir depremle sular altında kalmasından sonra Sipyllum adında yeni bir şehir kurulduğunu anlatır²¹.

Naturalis Historiae adlı eserinde antik yazar Plinius (V 29), Tantalıs kentinin depremle yok olduğunu ve yerinde Sale (Pausanias'da Saloe olarak yazar) gölünün oluştuğunu söyler²². Benzer bir bilgi ise Amasyalı coğrafyacı Strabon' da (1, III, 17) vardır²³.

Bir başka antik kaynak yazarı olan ve bu bölgenin bir yurttaşı olduğu anlaşılan Pausanias (V.13.7) ise ülkesinde, Tantalos ve oğlu Pelops'a ait izleri kendi yaşadığı dönemde gördüğünü bildirir²⁴. Pausanias, sözünü ettiği bu izlerin Tantalos'un adıyla anılan bir göl, görülmeye değer bir mezar, Sipylos'un yükseklerinde yer alan Meter Plastene (Ana Tanrıça) kutsal Alanı ve onun biraz daha yukarısında yer alan Pelos'a ait bir taht olduğunu anlatmaktadır.

Tüm bu anlatımlardan yola çıkarak Sipylos'taki Tantalıs ya da Sipyllum isimli erken şehirlerin yerlerini saptamaya çalışan araştırmacılar iki farklı ekolün doğmasına sebep oldu. Bir kısım bilim insanı, Sipylos'un yani bugünkü Spil Dağı'nın, doğu-batı yönünde uzanan uzun bir jeolojik formasyon olarak batı uçta, şimdiki Yamanlar Dağı'nı da kapsadığını ileri sürerek antik kaynaklarda sözü edilen erken yerleşimlerin Yamanlar Dağı üzerinde, yani bugünkü Bayraklı sırtlarında olduğunu önermektedir. Araştırma kayıtlarında "Smyrna Ekolü" olarak geçen bu düşüncenin tersine "Magnesia Ekolü" denilen bir başka grup ise antik kaynaklarda sözü edilen tüm verilerin Spil Dağı'nın Gediz Ovası'na bakan kuzey yüzünde, yani Manisa yakınlarında var olduğunu öne sürerler. Bu ekolün teorisine göre Manisa ilçe merkezinin yaklaşık 10 km doğusunda Akpınar Mevkii çevresinde Kadim yerleşimlerin, antik kaynaklarda anlatılan izleri mevcuttur. Akpınar'daki Ana Tanrıça Kabartması, büyük bir uygarlığı yutan büyük bir deprem mitosuna yol açabilecek derece görkemli olan Yarıkkaya Kanyonu, kanyonun doğu sırtında yer alan, Tantalos'un tahtı diye anlandırılan bir kaya biçimli koltuğu yer aldığı kutsal alan ve mevsimsel olarak Akpınar Ovası yüzeyinde oluşan küçük gölet alanları Roma dönemi kaynaklarına konu olan kadim Tantalos uygarlığına dair anlatımlarla gayet net bir şekilde örtüşmektedir²⁵(Res. 6). Neredeyse tümüyle Roma Dönemi'nde yazılmış birçok antik kaynağa konu edilen Tantalos yerleşiminin, bu uygarlığın büyük bir depremle yıkılması ve daha nice mitolojik anlatım kuşkusuz ki yörede var olan köklü bir Tunç Çağı uygarlığının işaretidir. Eğer anlatılanlar, Magnesia Ekolündeki araştırmacıların dediği gibi Spil Dağı'nın kuzey yüzüne işaret ediyorsa, tüm bu

²¹ Berna Şirvan, "Antikçağ Yazarlarının Gözünden Magnesia Ad Sipyllum", www.academia.edu.tr (Eriş. Tar: 15.09.2017), s.3-4

²² Plinius, V, 29.

²³ Strabon, 1, III, 17.

²⁴ Pausanias, V.13.7.

²⁵ Smyrna Ekolünün görüşleri hakkında bkz: Charles Texier, *Küçük Asya I-II-III*, Çev.: A. Suat, Ankara (2002), s. 15-24.; E. George Bean, *Eskiçağ'da Ege Bölgesi*, Çev.: İ. Delemen, İstanbul (1997), s.38.; Ekrem Akurgal, "Arkaik ve Klasik Çağ'da İzmir", *Bellekten X*, 37, 1946, s. 51-81.; Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s.764.; Magnesia Ekolü için bkz: Humann, 1888,22-41.

kurgusal anlatımlar Sipylos Magnesiası şehrinin köklü bir kültürel geçmişi izlediğini ortaya koyar. Ancak bugüne kadar, Spil Dağı'nın hemen kuzey yüzünde keşfedilebilmiş büyük bir protohistorik yerleşimden söz etmek olası değildir.

Topkale ve Sandikkale yamaçlarında yer alan Magnesia kentinin bu alanda kuruluşuna dair veriler son araştırmalarla yeniden şekillenmiştir. Yakın bir geçmişe kadar Sipylos Magesiası , Hellenistik Dönem sosyo kültürel sebepleri ve savaş tekniklerinin sonucunda Anadolu'nun birçok bölgesinde kurulan yamaç yerleşimlerinden sayılmıştır. Hatta dahası bu kentin Hellenistik Dönem'de bir askeri koloni olarak kurulmuş olduğu ve polis olma niteliğinden çok bir tür stratejik merkez, askeri bir kale gibi kullanım gördüğü düşünülmüştür²⁶.

Geç antik çağ yazarlarından Şamlı Nikolaos'ın aktardığı bir efsanede MÖ. 8-7. yy'da yaşamı olan Lydia Kralı Gyges'in Magnesialılar'a saldırdığından söz edilir. Büyük Lydia kralının bu saldırı sırasında büyük bir direnç ile karşılaştığını anlatan efsanede²⁷ sözü edilen Magnesialılar'ın Anadolu'daki iki Magnesia'dan hangisinin halkı olduğundan bahsedilmez. Buna rağmen Şamlı Nikolaos'un anlatımlarında adı geçen Magnesia Kenti'nin Sipylos'daki olduğunu düşünen O. AKŞİT'e göre, Gyges'in kenti birkaç defa saldırdıktan sonra ele geçirmiş olması, daha Arkaik Dönem'de bile Sipylos üzerinde güçlü bir yerleşimin var olduğunu kanıtlamaktadır²⁸.

Mısır'daki Abydos Kenti'nde bulunan I. Seti'ye adanmış Ateş Tapınağında okunan ancak önemli ölçüde eksikleri olan bir yazıtta Magnesialı Kaikos isimli bir asker adı okunmuştur²⁹. MÖ. 6-5. yy'a tarihlenen bu yazıtta sözü edilen Kaikos isimli asker Sipylos Magnesiası'nın bir yurttaşı ise bu yazıt kentin Arkaik Dönem'deki varlığına ışık tutmuş olacaktır.

Son yapılan arkeolojik araştırmalar Topkale'deki Sipylos Magnesiası kentinin geçmişinin sanılanın tersine Hellenistik Dönem'den çok daha öncesine indiğini kanıtlamıştır³⁰. Topkale Yamacı'nın aşağı kotlarında, yüzeyde bulunan birkaç parça seramik, hem hamur, hem form hem de bezeme özellikleri ile MÖ.I. Bin yılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir. Özellikle iç içe konsatrik daire desenli bir yayvan tabak parçası ile dalga motifli bikrom seramik parçası, MÖ. 7-6. yy'a tarihlenen tipik birer Lydia malzemesidir³¹ (Res. 7a-c).

Şehir, adını Hellenistik Dönem'den sonra çok daha sık duyurmaya başlamıştır. Büyük İskender'in Anadolu'yu fetheden seferi sırasında tüm Aiolis ve İonia kentleri yanında Sipylos Magnesiası şehrinin de savaşmadan teslim olduğu anlaşılmaktadır³². MÖ. 323 yılında Büyük İskender'in ani ölümü ile tüm Doğu Akdeniz coğrafyasında başlayan siyasal kargaşadan Magnesia kenti de etkilenmiştir. MÖ. 301 yılında yaşanan İpsos Savaşı'nda başarı kazanan Lysiamakhos isimli komutan, Trakya'daki merkezi hakimiyetini Toroslar'a kadar genişletmeyi başarmıştır. Dolayısıyla MÖ. 301 yılından itibaren Anadolu'daki birçok kent gibi Sipylos Magnesiası' da İskender'in komutanlarından Lysimakhos'un kurduğu Krallığın eline geçti³³.

²⁶ A.H.M. Jones, *Cities of The Eastern Roman Provinces*, Oxford 1937, s. 37, 45, 384.

²⁷ C. John Cadoux, *İlkçağ'da İzmir*, Çev. B. Umar, İstanbul 2003, s. 116, 117.

²⁸ Akşit, 1981, 42.

²⁹ L.H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford 1969, s. 359, 360, 415.

³⁰ Doğan, 2007, 212, Res. 106,107

³¹ Doğan, 2007, 212, Res. 107, Kat No: KR 64.; Gül Gürtekin, *Lydia Seramiğinde Yabancı Etkiler*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1988, S. 109-139.; A. Ramage, "Early Iron Age Sardis and Its Neighbours", *Anatolien Iron Ages Series*:3(1994), s.163, 164.

³² M. Özşait, "Anadolu'da Hellenistik Dönem", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, (1982), s. 280-324.

³³ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1995, s. 465,466.; Umar 2001, 83.; Özşait 1982, 293.

MÖ. 281 yılında Büyük İskender'in hayatta kalan son iki komutanının, Lysimakhos ile Seleukos'un ordusu Sipylos Magnesia'na bağlı olan ve kentin doğusunda kalan **KorouPedion** Mevkii'ndeki ovalık alanda karşı karşıya gelmiştir. Lysimakhos'un savaş alanında öldürülmesi ile Lysimakhos'un hem ordusu hem de Trakya ve Karadeniz kıyıları dışındaki tüm Anadolu'nun egemenliği Seleukoslar'a geçmiş oldu. Suriye kökenli Seleukoslar Krallığı'nın Küçük Asya'daki bu egemenliği MÖ. 188 yılına kadar sürdü³⁴. Hellence "Oğlan Ovası" demek olan³⁵ ve Sipylos Magnesiası'nın doğusunda, Hermos (Gediz Irmağı) ile Hyllos (Kumçay) arasındaki alanda yer alan Korou Pedion'da MÖ. 281 yılında yapılan savaş, sonuçlarının yarattığı önem kadar Magnesia Kenti'nin tarih sahnesinde adını duyurmaya başlaması açısından da önemlidir (Res. 8).

MÖ. 3. Yy'ın üçüncü çeyreğinde, Seleukoslar Krallığı'nın hükümdarı II. Seleukos ile, kadesi Antiokhos Hierax arasında başlayan taht kavgası kısa sürede Anadolu topraklarına da sıçramıştır³⁶. Antiokhos Hierax'ın Anadolu topraklarına hakim olmak amacıyla yaptığı deniz seferinde birçok Batı Anadolu kentinin aksine Sipylos Magnesiası Antiokhos Hierax'ın yanında yer aldı. Mücadeleden II. Seleukos'un galip çıkması üzerine Magnesialılar, Seleukos'a bağlılıklarını bildirmek zorunda aldılar. II. Seleukos'un önemli bir askeri üssü olan Smyrna'dan Sipylos Magnesiası'na gönderilen elçiler Magnesia halkının Seleukos'a bağlılıklarını sürekli kılmak üzere antlaşmalar imzalamıştır. Smyrna ve Magnesia arasında imzalanan bu antlaşma metni (Smyrna yazıtı), Magnesia'da yaşayan sivil halk, göçmen askerler ve yerleşik asker gruplarının Smyrna vatandaşlığına kabul edilebilmesi ve Smyrnalıların yararlandığı haklardan yararlanabilmesi olanağı tanınmaktadır³⁷. Dolayısıyla II. Seleukos döneminde Magnesia Kenti'nin, Smyrna 'daki Seleukos yönetiminin etkisinde ve Seleukoslar egemenliği altında olduğu anlaşılmaktadır.

MÖ. 243 yılında doğu seferinden dönen II. Seleukos'un, II. Antiokhos ile yaptığı savaşta kendi yanında yer alan kentleri onurlandırırken kendisine boyun eğen Magnesia Kenti'ne de toprak bağışı yaptığı bilinmektedir³⁸.

MÖ. 229-228 yıllarında Seleukoslar'a karşı kesin zaferler kazanarak hızla büyüyen Pergamon (Bergama) Krallığı Batı Anadolu'nun büyük bir bölümüne ve dolayısıyla Magnesia şehrine hakim oldu³⁹. Buna rağmen Anadolu hakimiyeti için seferlerini sürdüren Seleukoslar'a karşı Pergamon Krallığı, Roma Devleti'nden destek istedi. Anadolu'ya büyük bir ordu ile giren Roma Devleti yanına aldığı Pergamon Krallığı ile birlikte Sipylos Magnesiası yakınlarında Seleukos Krallığı ile karşı karşıya geldi. MÖ.190 yılında yaşanan bu büyük savaş, tarih kayıtlarında "Magnesia Savaşı" adıyla yer bulur. Roma ordusunun zaferi ile sonuçlanan Magnesia Savaşı'nın ardından Seleukos Kralı III. Antiokhos önce Sardes'e ve oradan da Apameia'ya sığınmak zorunda kaldı. Livius (XXXVII, 56,3), Magnesia Savaşı sonunda imzalanan Apameia Antlaşması'ndan söz ederken Sipylos Magnesiası'ndan

³⁴ Mansel 1995, 468.; Umar 2001, 85.; W. Radt, *Pergamon- Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, İstanbul, 2002, s. 1 vdd

³⁵ Umar 2001, 85.

³⁶ Özsait 1982, 297.

³⁷ Thomas Ihnken, "Die Inschriften Von Magnesia Am Sipylos" *Inschriften Griechischen Statde Aus Kleinasiens*, Band: 8 (1978), s. 42.; Akşit 1981, 64,65.; Cadoux 2003, 157.

³⁸ Cadoux 2003, 161.

³⁹ Akşit 1981, 72.; M.E. Bosch, *Hellenizm Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul 1942, s.71.

özellikle bahseder ve kentin Roma senatosunun kararı ile Pergamon Krallığı'nın egemenliğine verildiğini anlatır⁴⁰.

Pergamon Krallığı egemenliği sürecinde Magnesia Kenti'nin önemli ölçüde otonomi kazandığı, bu dönemde sikke basmış olmasından da anlaşılabilir⁴¹ (Res. 9).

Anadolu'da Roma İmparatorluğu'nun hakim olduğu yıllarda Sipylos Dağı yamaçlarında yer alan Magnesia kenti, kayıtlarda daha çok Magnesia Ad Sipyllum adıyla görülmeye başlandı. Bu dönemde kent, merkezi Ephesus'ta olan Küçük Asia Eyaleti'nin bir parçasıydı.

Strabon (XII, VIII,18), Batı Anadolu'da çok büyük bir deprem olduğundan, Sipylos'taki Magnesia kentinin de bu depremden etkilendiğinde ve İmparator Tiberius'un destekleriyle bu kentlerin yeniden ayağa kaldırıldığından söz eder. Depremden zarar gören kentler daha sonraki yıllarda İmparator Tiberius'un kolossal bir heykelini yaptırıp, başkent Roma'ya diktirdiler⁴². İmparatorun yardımlarından dolayı, Tiberius döneminde Magnesia Ad Sipyllum'da basılan kent sikkelerinde imparator onuruna CEBACTON KTICTHN (Kentin Kurucusu) yazısı yer almıştır⁴³.

MS. 1-3. yy'lar arasında imparatorluğun desteği ile tüm Anadolu kentlerinde büyük bir refah yaşandığı, birçok anıtsal kamu yapısı inşa edildiği bilinmektedir⁴⁴. Bu dönemin refahından Magnesia Ad Sipyllum'un da yararlandığı kentin arkeolojik yüzey verilerinden de anlaşılmaktadır (Res. 10).

MS. 4. yy'ın ikinci yarısına gelindiğinde birçok mali sorunla yüz yüze kalan Roma İmparatorluğu İmparator Theodosius Magnus'un aldığı radikal bir kararla yepyeni bir sürece girmiştir. İmparator hayatının son döneminde, kıtalara hükmeden büyük Roma İmparatorluğu'nun topraklarını iki oğlu arasında paylaştırmaya karar verdi. Buna göre büyük oğlu Arcadius, Magnesia Ad Sipyllum'un da dâhil olduğu imparatorluğun Doğu bölümünü, Honorius ise Batı eyaletlerini yönetecekti⁴⁵. Böylece Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılma süreci başlamış ve Arcadius'a bırakılan Doğu Roma İmparatorluğu ile tarih kayıtlarına Bizans Çağı olarak geçen yeni bir süreç de başlamıştır. MS. 330 yılında zaten İmparator Constantius tarafından imparatorluğun ikinci başkenti haline getirilen⁴⁶. Constantinopolis, artık Doğu Roma İmparatorluğu'nun resmi başkenti haline dönüşmüştür(Res. 11).

MS. 4. yy sonlarından itibaren kuzeyden gelen Goth savaşçılar ile Anadolu'da başlayan huzursuzluk, 7. yy'dan sonra ise Arap akınlarıyla devam etmiştir⁴⁷. MS. 7. yy ilk çeyreğinde önemli ölçüde tahrip edilen Sardeis'in bir daha toparlanamayışı, bölgede savunma stratejisi açısından güçlü olan ve Batı kıyılarına açılan havzayı kontrol eden Magnesia Kenti'nin öne çıkmasını hızlandırmış olmalıdır⁴⁸.

Doğudan gelen ve birçok Batı kentini yağmalayan saldırılar Bizans İmparatorluğu'nu yeni bir idari sistem oluşturmaya yönlendirmiştir. Askeri bir

⁴⁰ Radt 2002, 32.

⁴¹ Akşit 1981, 96; Bilinen ilk Magnesia kent sikkeleri Attaloslar Dönemi'ne tarihlenir. Bu konuda Bkz: Head 1911, 653.

⁴² Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (MS. 193 - 395)*, İstanbul 1976, s. 77,78.

⁴³ Head 1911, 653.

⁴⁴ Magie 1950, 625,626.

⁴⁵ Charles Diehl, *Byzantium: Greatness and Decline*, Newjersey 1957, s. 5.; Akşit 1983, 133.; Michael Grant, *Roma'dan Bizans'a*, İstanbul 2000, s. 47, 61

⁴⁶ Diehl 1957, 5.

⁴⁷ Gothlar'ın saldırıları hakkında Bkz: George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 1991, s. 47, vd; Arap akınları hakkında Bkz: Ostrogorsky 1991, 88, 89 vd..102.; Umar 2001, 106.

⁴⁸ Besim Darkot, "Manisa", *İslam Ansiklopedisi C: 7* (1970), s. 289.

örgütlenme ağı oluşturan ve aynı zamanda da siyasi yapıyı yeniden organize eden bu yeni yapının adı "Thema Sistemi"ydi. Büyük ölçüde önceki yüzyıllarda Roma İmparatoru Diocletianus'un kurduğu Diocese sisteminin devamı gibi görünen⁴⁹. Thema Sistemi'nde Anadolu, bölgelere ayrılmıştır. Antik Çağ'ın Lydia Bölgesi ve dolayısıyla Magnesia Ad Sipylum Kenti de, merkezi Ephesos olan Thrakesion Theması içinde yer alıyordu⁵⁰.

1071'den itibaren Anadolu'nun Batı kıyılarına kadar sokulmaya başlayan ve Bizans Kentlerini zorlayan başka bir güç ise Türkmen gruplar olmuştur. İmparator IV. Romanos Diogenes (1068 – 1071), Aleksios Komnenos (1081 – 1118) ve Manuel Komnenos'un (MS. 1143 – 1180) dönemlerinde, Türk akınları karşısında birçok kentin kalelerinin onarıldığı ve birçok yeni kaleler inşa edildiği⁵¹. Amansız Türk akınlarına karşı Batı Anadolu'yu bir ağ gibi saran, yeni savunma sistemlerine sahip bu kentler "Neokastra Theması" adı verilen bir idari-askeri örgütlenmeyi yarattı. Manuel Komnenos döneminde Sipylos'daki Magnesia Kenti'nin Neokastra Themasının merkezi olarak öne çıktığı kabul edilir⁵².

1204 tarihinde gerçekleşen ve başkent Constantinopolis'in işgaliyle sonuçlanan 4. Haçlı seferi, Doğu Roma (Bizans) imparatorluğu için bir kırılma noktası olmuştur⁵³. Başkent'in Latin Ordusu tarafından işgal edilmesinin ardından, başkentte yaşayan birçok aristokrat aile Yunanistan ve Anadolu'ya geçti buralarda küçük prenslikler meydana getirdiler. Anadolu'da kurulan devletlerden biri Latin işgalinden hemen önce, bugünkü Doğu Karadeniz'de Alexios ve David tarafından kurulan Trabzon Krallığı, diğeri ise işgal sonrasında İznik merkezli olarak, I. Theodoros Laskaris'in kurduğu İznik Krallığı'dır. İznik Krallığı ile Konstantinopolis'teki Latin İmparatorluğu arasında süren bir dizi mücadelenin ardından 13. yy'ın ilk çeyreği içinde yapılan antlaşma ile İznik Krallığı Batı Anadolu'nun önemli bir kısmını kapsayan Neokastra Theması'na hâkim olmuştur⁵⁴. Daha başlangıç aşamasında İznik İmparatorluğu kuzeydoğuda Amasra'yı, kuzeybatıda Bergama'yı, güneybatıda ise Aydın'ı içine alacak şekilde güneybatıkuzeydoğu hattında Anadolu'nun kuzey batısının önemli bir bölümüne hakim olmuştur⁵⁵. Dolayısıyla Magnesia Ad Sipylum da bu dönemde İznik İmparatorluğu'nun hâkimiyet sınırları içinde kalmıştır.

1261 yılına kadar süren, İznik imparatorluğu ya da tarihi kayıtlarda anılan diğer adıyla Laskarisler Devri, Anadolu'ya özellikle de Batı Anadolu kentlerine yatırımların sıklaştığı bir dönem olarak öne çıkar. Özellikle büyük ırmakların suladığı verimli ovalar yeni ve hızla güçlenen yerleşimlere açıldı⁵⁶. Magnesia Ad Sipylum kenti de İznik İmparatorluğu'nun Gediz (Hermos)'un suladığı verimli vadi üzerinde hızla gelişen ve öne çıkan kentlerinden biri olmayı başardı. Özellikle 1208 yılından itibaren Magnesia Ad Sipylum şehir sikkelerinde büyük bir artış yaşandığı bilinmektedir⁵⁷. 15. yy'da yaşamış olan Bizanslı tarihçi Dukas İmparator III. İonnes

⁴⁹ B. Ceylan, "Geç antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları", *OLBA IV* (2001), s.189.

⁵⁰ Ostrogorsky 1991, 89 vd., 230,231, Harita II; Ceylan 2001, 189; Umar 2001, 106.

⁵¹ E. T. Bayrakal, *Manisa Yakınında Bir Bizans Kalesi: Yoğurtçu Kale*, Basılmış Doktora Tezi, İzmir 2005, s. 20.; W. Donald NICOL, *Bizans'ın Son Yüzyılları(1261-1453)*, İstanbul 1999, s. 3 vd.

⁵² Foss 1979, 306.; Neokastra Themasının sınırı ve gelişimi konusundaki farklı görüşler Bkz: Bayrakal 2005, 23.

⁵³ S.W Reinert, "Fragmentation (1204–1453)", *The Oxford History of Byzantium* (2002), s. 250-251.

⁵⁴ Bayrakal 2005, 23, 24.; 4. Haçlı Seferi ile gelen Latin İşgali ve sonrasında kurulan İznik Krallığı ve bölgedeki diğer gelişmeler konusunda Bkz: Nicol 1991, 8 vdd.; Ostrogorsky 1991, 387 vdd.

⁵⁵ Bkz: Ostrogorsky 1991, Harita IV.

⁵⁶ Reinert 2002, 252.

⁵⁷ G. E. Bates, *Byzantine Coins*, Harvard University Press, Cambridge 1971, s. 141 vd.

Dukas Vatatzes Dönemi'nde (1222 - 1254) İznik İmparatorluğu'nun, o dönem Batı Anadolu'daki en önemli kentlerden biri olan Magnesia Ad Sipylum'dan yönetildiğini bildirir⁵⁸. Ayrıca imparatorluk hazinesinin de, Vatatzes'e ait bir saraya sahip olan Magnesia'da yer aldığı yine Bizans Çağı kaynaklarından bilinmektedir⁵⁹.

Dönem tarihçilerinden Georgios Akropolites, Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'in, 1254- 1258 yılları arasında imparatorluk yapan II. Theodoros Laskaris tarafından Magnesia'da kabul edildiğini bildirmektedir⁶⁰.

Yine tarihi kaynaklardan, Magnesia ve çevresindeki birçok kentin gelişmesinde önemli katkısı bulunan III. İonnes Dukas Vatatzes'in 3 Kasım 1254'de Magnesia Ad Sipylum'da öldüğü, mezarının da bu kent yakınlarındaki Sosandra Manastırı'nda yer aldığı bilinmektedir. Bizanslı kronikçi Pakhymeres, Vatatzes'in Sosandra Manastırı'nda yer alan lahdinin, Türkler'in işgaline karşı gizlice manastırdan Magnesia'ya taşındığı, ancak kentin 1313 yılında Türkler'in eline geçtiği gün lahdin surlardan aşağı atılarak parçalandığını anlatır⁶¹ (Res. 12).

1313 yılında Saruhan bey kumandasındaki Türk ordusu doğudan itibaren gelişen fetihlerin sonucu olarak Magnesia Kenti'ne egemen olur⁶². Bir süre Topkale Yamacı'ndaki sur içini kullanan Türk yerleşimciler zaman içinde artan nüfus ile birlikte kent yerleşimi yamacın daha az eğimli olan aşağı kısımlarına doğru yayılır⁶³. İshak Bey Dönemi'nde (1365-1390) artan yoğun imar hareketlerinin bir parçası olarak yaptırılan İlyas Bey Camii ve Ulucamii, sur dışına taşan şehrin yeni merkezini oluşturur⁶⁴(Res. 13).

Bugün Manisa il merkezinde halen ayakta olan, Sultan Camii, Muradiye Camii, Hatuniye Camii, Kurşunlu Han Bedesteni, Büyük Han, Ali Bey Camii, Çeşnigir Camii, İvaz Paşa Camii, Ayni Ali Camii, Sinan Bey Medresesi, Dilşikar Camii ve Hamamı, Lalapaşa Camii, Yirmi iki Sultanlar Türbesi, Alaca Hamam gibi birçok önemli Osmanlı yapısı, özellikle 16. yy'dan sonra kentin artık daha çok ova üzerinde gelişmeye başladığını, Topkale Yamacı'ndaki eski yerleşim alanlarının büyük ölçüde terk edildiğini göstermektedir⁶⁵. Buna rağmen, 17 yy'a ait kayıtlarda kale ve kaleyle ilgili görevlilere ait bilgilerin yer alması⁶⁶, Magnesia Kalesi'nin 17. yy'da kısmen de olsa halen kullanılır durumda olduğunu kanıtlar (Res. 14).

17. yy'da yaşamış olan Evliya Çelebi Manisa Kalesi hakkında şunları yazar: "*Kale içinde otuz ev vardır ve ayrıca iki su sarnıcı, bir buğday ambarı, bir cephanelik ve Ebülfetih Fatih Sultan Mehmed Han'ın babası ikinci koca Sultan Murad'ın bir camii*

⁵⁸ Texier 2002, C:II, 74.; Bayrakal 2005, 25'e göre Bkz: DUKAS, Bizans Tarihi, Çev. V.L. Mirmiroğlu, Ankara 1956, 5.

⁵⁹ Foss 1979, 307.; Bayrakal 2005, 24, 25.

⁶⁰ Bayrakal 2005, 25.

⁶¹ Bayrakal 2005, 198.; Foss 1979, 308.

⁶² Eravcı-Korkmaz 1999, 16, 17.; Hakkı, Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara, 1999, s. 5

⁶³ Manisa 1995, 54, 55.; , M. Ünlüsoy, "Manisa, Tarihsel Kent ve Çevre Dokusunun Gelişimi Yeni Kent Dokusu Açısından Araştırma, Eski Dokunun Korunması ve Geliştirilmesi İle İlgili Öneriler", *Manisa Dergisi*-9(Haziran 1995), s. 4.

⁶⁴ Acun 1999, 5.; Eski Türk şehirleşme geleneğinde mahallelerin, dinsel birliğin simgesi olarak bir cami veya zaviye etrafında gelişmesi sıkça rastlanan bir durumdur: Doğan KUBAN, *100 SORUDA Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul 1978, s. 206.; Mehmet Tuncer, *Ankara (Angora) Şehri Merkez Gelişimi- 14 - 20. yy*, Ankara 2001, s. 31.

⁶⁵ Sema Gülsün, *Manisa Sultan Camii ve Muradiye Camii Kalemışı Süslemeleri*, Basılmamış Lisans Tezi, Çanakkale 2003, s. 14.; Sema Gülsün- Murat U. Doğan, "Tarihsel Kent Gelişimi Açısından Manisa", *Manisa'ya Bakış Dergisi* -3 (2004), s. 11.

⁶⁶ M. Çağatay Uluçay, *XVII. yy'da Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944, s. 41, 264, 267.; Bayrakal 2005, 30, dn. 61.

muhtasarı vardır. İmam, kale muhafızı, kethüda, mehter neferlerinin hepsi bu kalede otururlar... ”⁶⁷.

Tarihi kayıtlardan, kale içinde görevli bulunan piyadelerin 1657 yılında, iç bölgedeki korunaklı Manisa kalesinden kıyıda, İzmir’de Sancakburnu’nda yeni yapılan kaleye aktarıldığı bilinmektedir⁶⁸. Bu tarihten sonra kalenin terk edilme sürecinin hızlanmış olabileceği düşünülebilir. Bu dönemden sonra Evliya Çelebi’nin sözünü ettiği kale içindeki otuz hanelik mahallenin de yavaş yavaş yok olduğu ve nüfusun ovaya doğru indiği akla gelmektedir.

Magnesia Kentinin Arkeolojik potansiyeli Yüzeydeki mimari yapılar

Birinci derece arkeolojik sit alanı ilan edilen Sandikkale Tepesi ve Topkale Yamacı genel olarak zeytinlikler, çam ağaçları ve az oranda da maki kaplıdır. Antik yerleşimin akropolünü oluşturan Sandikkale Tepesi’nde akropol surları, onun kuzeye bakan yüzündeki Topkale üzerinde dış kale surları bugün de izlenebilmektedir. Hem akropolde hem de Topkale Yamacı’nda sarnıçlar, teras duvarları ve başka mimari yapı izleri yüzeyde görülebilmektedir (Res. 15, 16).

Surlar

İç kale Surları

Antik Yerleşimin bulunduğu yamacın en üst noktasındaki yaklaşık 15.000 m²’lik bir alanı tümüyle çevreleyen iç kale toplam 650 m uzunluğa sahiptir. Kale, uyum sağladığı topografya gereği kareye yakın bir beşgen plana sahiptir. Bu plandan dolayı iç kale halk arasında “Sandikkale” adıyla anılır. Kale günümüzde önemli ölçüde yıkılmış olsa da gerek yer yer birkaç metreye ulaşan yükseklikteki duvar ve kuleleriyle ve gerekse temel seviyesi kalıntılarıyla takip edilebilmektedir. Tepenin düz kesimlerini sınır boyunca dolanan kale duvarları özellikle batı, güney ve güney doğu yönlerde nispeten daha iyi korunmuş durumdadır (Res. 17).

Kale birçok yerde, Sandikkale düzlüğünün sonlanıp keskin uçurumların başladığı kıyı şeridi boyunca takip edilir. Evliya Çelebi de bu özelliğinden dolayı kalenin etrafında hendek yapıma gereği duyulmadığını bildirir⁶⁹.

Yamacı izleyen iç kalenin beş kenarlı bir tahkimat oluşturduğunu söyleyen Evliya Çelebi ve O’nun verdiği bilgiden yola çıkarak iç kaleyi beşgen planlı olarak tanımlayan çağdaş yayınlara rağmen⁷⁰ iç kalenin dörtgene yakın düzensiz plan izlediği anlaşılmaktadır.

Gezginlerin tasvirleri ve çizilen gravürlerden yola çıkılarak iç kalenin orijinalinde onüç tane kule ile tahkim edilmiş olduğu kabul edilir⁷¹. Günümüzde bu kulelerden yedi tanesinin kalıntıları, farklı yüksekliklerle izlenebilmektedir. Bunlardan, özellikle kalenin kuzeybatı köşesinde ve güneydoğu cephesinde yer alan dörtgen kuleler oldukça iyi korunmuş durumdadır (Res. 18).

İç kale duvarları duvar tekniği ve malzeme açısından genel anlamıyla bir bütünlük gösterir. Kesme taş tuğla yoğunlukta örülmüş duvarlarda irice taşıcıklı sağlam horasan harç, bağlayıcı madde olarak kullanılmıştır. Tuğla, çoğu kez belirli aralıklar halinde bir sıra şeklinde dizilmiş olmakla beraber aralarda düzensiz bir şekilde serpiştirilmiş şekilde de karşımıza çıkabilmektedir. Ayrıca kale duvarlarında yer yer, taşların etrafını çepeçevre dönen tuğla sıralarından oluşan “çerçevesi

⁶⁷ Evliya Çelebi seyahatnamesi 1935, 68, 69.; Evliya Çelebi seyahatnamesi 1971, 71.

⁶⁸ Manisa 1995, 54.

⁶⁹ Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1971, 71.

⁷⁰ Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1971, 71.; Karakaya 1990, 30.; Manisa 1995, 53.

⁷¹ Karakaya 1990, 30.; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959, s. 253.

teknik” de dikkati çeker. Duvar içlerinde yatay ve dikey olarak atılmış ahşap sağlamlaştırma hatılları olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde duvar cephelerinde görülen ve farklı ölçülerdeki boşluklar bu hatıllara işaret eder (Res. 19).

Duvar kalınlıkları, her yerde aynı değildir. Öte yandan birçok yerde, günümüze gelebilen duvar kalınlıkları bu konuda yanıltıcı olabilmektedir. Buna rağmen iç kalede ortalama 2,5 m’lik bir cidar kalınlığından söz edilebilir.

İç kalenin güneydoğu tarafında iyi bir şekilde korunmuş olan dörtgen kulenin dış cephesinde, Roma Dönemi’nden kalma devşirme mermer kornişlerden oluşan çepeçevre bir silme dikkati çeker.

Dışkale Surları

Topkale Yamacı’nı kuzey, doğu ve batı yönlerden kapatan dış kale surları tümüyle araziye göre yönlendirilmiş, düzensiz bir plan izler. Günümüzde oldukça harap durumda olan dış kale surları, yer yer birkaç metreye varan yükseklikteki kalıntıları sayesinde izlenebilmektedir (Res. 20).

Evliya Çelebi, “Zamanında dere ve tepeler üzerinde yapılmış, toplamda 6000 adım uzunlukta” dediği dış kale için “üçgen şeklindedir” tanımını kullanır⁷². Dış kale surlarının, yamacın üst kotlarındaki her iki ucunun akropole doğru yavaşça birbirine yaklaşarak son buluyor olması, Evliya Çelebi’de “üçgen” bir plan algısı yaratmış olmalıdır (Res. 21).

Surlar birçok yerde topografyaya uyum sağlar. Çoğu kez keskin uçurum kenarlarını izleyen sur duvarları, arazide yer alan büyük kaya kütleleri ya da kayalıklardan aşırılmıştır.

Sur duvarları ve kuleler birçok yerde tamamıyla yıkılmış ve yok olmuş durumdadır. 17. yy’da yapılmış bir gravürde surlar üzerinde on üç adet kule gösterilmiştir. Buna rağmen Fransız seyyah J. P. Tournefort’un 18. Yy’a ait gravüründe ise sekiz adet kule tasvir edilmiştir⁷³.

Günümüzde gerek temel ve gerekse duvar seviyesindeki kalıntıları itibariyle dış kalede toplam 16 adet kulenin varlığı tespit edilebilmiştir⁷⁴. Bunlardan sadece doğu kapısının hemen güney yanında ve biraz aşağısında yer alan iki kule dörtgen planlı olup diğerleri yuvarlak planlıdır⁷⁵ (Res. 22).

Evliya Çelebi viran halde gördüğü dış kalede yedi adet kapının olduğunu söyler⁷⁶. Ancak tarihi kaynaklarda bu kapıların yeri konusunda bir ipucu yoktur. Günümüzde, önemli ölçüde yıkılmış olan surlarda bu kapıların izini sürmek oldukça zordur⁷⁷(Res. 23).

Dışkale duvarları ve kulelerinin ana malzemesi farklı boyutlardaki kesmetaş ve tuğladır. Sur ve kule duvarlarda dışa ve içe bakan cepheler daha düzenli kesme taş ve bunlar arasında belli bir düzenle ya da düzensizce serpiştirilmiş tuğladan oluşurken duvarın iç kısmının harçla karıştırılmış düzensiz taş dolgu ile doldurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Cephelerde genel olarak birer sıra taş döşeme

⁷² Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1935, 69.

⁷³ Karakaya 1990, 30, Res. 6: Karakaya’nın beş adet olarak gördüğü Tournefort’un resminde 7 ya da 8 adet kule görmek mümkündür. Öte yandan her ne kadar Karakaya gravürlerindeki bazı kuleleri dörtgen bazılarını da yuvarlak planlı olarak görmüşse de, surların uzaktan betimlenmiş olmasından dolayı kulelerin planlarını tam olarak belirlemek olanaksızdır.

⁷⁴ Doğan 2007, Çizim 2.

⁷⁵ Krş. Karakaya 1990, 30’da dış kaledeki kule sayısı 14 adet, Bayrakal 2005, 220’de ise 15 adet olarak verilmiştir.

⁷⁶ Evliya Çelebi seyahatnamesi 1935, 68.; Sevgen 1959, 253.

⁷⁷ Dış kale kapıları ve kentin ana girişi hakkında öneriler için Bkz: Doğan 2007, 109 vdd.

Geçmişten Günümüze Manisa

arasına ikişer sıra şeklinde dizilmiş olan tuğlalar genel olarak 0.23 x 0.23 m ölçülerinde ve 0.06 m kalınlığındadır.

Kale duvarlarının cephe döşemeleri zaman içinde tahrip olduğu için, kale cephelerinde, değişik tarzda yapılmış süsleme öğelerinin var olup olmadığını anlamak zordur. Ancak sur duvarlarının inşasında yer yer antik malzemelerin devşirme olarak kullanıldığı da izlenebilmektedir.

Magnesia Kenti dış kale surlarından günümüze ulaşabilen kalıntıların önemli ölçüde az ve eksik olmasından dolayı, duvar kalınlıklarının her yönde eşit olup 115 olmadığını anlamak zordur. Ancak duvar kalınlığının iyi korunduğu birkaç yerden alınabilen ölçülere bakılırsa dış kale surlarının temel ve alt sıra kalınlıklarının ortalama 2 – 2.5 m. olduğu düşünülebilir. Savunma stratejisi açısından duvarlar kadar önemli görevler üstlenen kulelerin de duvar kalınlığının 2- 2,5 m'den aşağı olduğu düşünülemez.

Surun yükseklikleri ve üst yapıları konusunda ise kesin fikir verebilecek bulgulardan yoksunuz. Buna rağmen surların birkaç yerinde yüksekliğin 7-8 m kadar korunmuş olması, orijinal yükseklikler konusunda fikir vermektedir.

Her ne kadar Evliya Çelebi, dışkale surlarını anlatırken “iki katlı ve üçgen şeklindedir” tanımını kullansa da⁷⁸ bu bilgiyi doğrulayabilecek bulgulara ulaşmak bugün itibariyle mümkün değildir.

Surların tarihlendirmesi

Topkale Yamacı üzerindeki dış kale ve Sandikkale Tepesi'ndeki iç kaledeki duvar tekniği Geç Bizans Dönemi sur yapılarında sıklıkla görülen bir tekniktir. Basit işçiliği, yuvarlak kuleleri, harçlı tuğla-taş örgüsü ve yamaçları izleyen düzensiz planı ile Magnesia surları Lydia Bölgesi'nde, Philedelphia, Nymphaion, Maeonia, Tripolis, Tabala, Asar gibi yerleşim alanlarındaki Geç Bizans Devri sur sistemleri ile karşılaştırılabilir⁷⁹. Surlarda yer yer takip edilebilen “çerçevesel teknik” Laskarisler Dönemi'nde yaygınlık kazanan işçiliktir⁸⁰.

15. yy.da yaşamış olan Bizanslı tarihçi Dukas, Magnesia Kalesi'nin, Bizans'ın Laskarisler sülalesinden İmparator III. Ioannes Doukas Vatatzes Dönemi'nde (1222–1254) önemli ölçüde onarım gördüğünü bildirir⁸¹. Bu bilgi de surların tarihlenmesi konusunda tamamlayıcı özelliktedir.

Kentin Türklerin eline geçtiği dönemde de surların onarıldığı bilinmektedir⁸². Türk ordusunun 1313'deki yoğun saldırılarıyla Saruhanoğulları tarafından ele geçirilen kalede, bu saldırılarla ortaya çıkan tahribatı onarmaya dönük bir çaba olduğu akla yakındır. Öte yandan Manisa Kalesi'nde Osmanlı Dönemi'nde yapılması planlanan bazı onarımlarla ilgili yazılı bilgiler günümüze ulaşmıştır. Şer'iyye sicillerinde sözü edilen bu onarımlar 1553, 1576 ve 1626 yıllarına aittir⁸³.

Akropoldeki (Sandikkale) Yapı Kalıntıları

75 x 50 m ölçülerindeki Sandikkale Tepesi topografik olarak, genişçe bir düzlük ve bu düz alan ortasında birden yükselen bir tepeden oluşmaktadır.

⁷⁸ Evliya Çelebi seyahatnamesi 1935, 68.

⁷⁹ Foss 1979, 316.

⁸⁰ Zeynep Mercangöz, “İzmir ve Çevresindeki Bizans Yapıları” *EÜ. İzmir Araştırmaları Merkezi, 2. Uluslar arası*

İzmir Sempozyumu Tebliğleri, İzmir (1998), s. 89.

⁸¹ Foss 1979, 307 vd.

⁸² Karakaya 1990, 27.; Acun 1999, 5.

⁸³ Uluçay 1940a, 5,6.; Uluçay 1940b, 3.; Uluçay 1940c, 7.; Feridun M. EMECEN, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara. 1989, s. 44,45.; Acun 1999, 4

Sandikkale ortasında yükselen bu tepenin doğal mı yoksa bir yapı kalıntısının yıkılması sonucunda mı oluştuğunu gösteren herhangi bir iz yoktur.

Akropol düzlüğünün batı kenarında 7 m çapında bir sarnıç kalıntısı yer almaktadır. Büyük ölçüde içi molozlarla dolmuş olan sarnıç farklı boyutlardaki, işlenmemiş taş örgü ile yapılmıştır. Horasan harcı kullanılmış olan sarnıcın iç yüzeyindeki sıva izleri yer yer korunagelmiştir. Tepenin en yüksek noktasını işgal eden bu sarnıcın, kente su dağıtımı yapılan şebekenin ana kaynağı olarak kullanılmış olduğu kesindir. Bu da sarnıcın kentin erken evrelerinden beri var olduğunu ve yenilenerek kullanılmış olabileceğini akla getirir (Res. 24).

Bir başka sarnıç yapısı da, akropol düzlüğünün güney bölümündedir. Kısmen ana kayaya oyulu olan dikdörtgen planlı bu yapı da kentin hububat ihtiyacı için kullanılan depolardan biri olmalıdır.

Öte yandan iç kale surunun kuzey duvarına yaslanmış, dörtgen planlı mekân kalıntıları görülebilmektedir. Horosan harçlı, moloz taş örgülü bu mekanlar Evliya Çelebi'nin Sandikkale'de varlığından bahsettiği silah deposunu akla getirmektedir⁸⁴.

Akropolün ortasında yükselen tepelikte yer alan sarnıcın yaklaşık 25 m kadar güneydoğusunda, tepeliğin doğu kenarına yakın bir alanda yaklaşık 6 x 5 m ölçülerinde, bol harç kalıntılı küçük bir yıkıntı tümseği dikkati çekmektedir. Kalıntılardan, bu alanda harçlı bir yapı enkazının yer aldığını anlamak mümkünse de yapının niteliği hakkında fikir yürütmek mümkün olamamaktadır. Ama gerek Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği cami ve gerekse Ortaçağ Gravürlerinde bu alanda gösterilen cami betimi bu harç kalıntılarının sözü edilen caminin yıkıntısı olabileceğini akla getirir.

Aşağı Kentteki (Topkale) Yapı Kalıntıları

Antik Çağ boyunca sivil halkın ana yaşam alanı olan aşağı kentte günümüzde bazı önemli kamu yapılarının izleri sürülebilmektedir. Yamaç yerleşimlerinin ana yapılaşma karakteri gereği Topkale'de de mimari yapıların önemli bir kısmı yapay teraslar üzerine oturtulmuştur.

Büyük Teras Duvarı

Topkale'nin orta bölümünde, doğu surlarına yakın bir alanda, şehrin teras sistemi üzerine kurulu olduğunu kanıtlayan devasa bir teras duvarı mevcuttur (Res. 25). Yaklaşık 6 m yüksekliğinde olan ve ön cephesinde düzgün işlenmiş bloklarla yapılmış konsollar yer alan teras duvarı, hemen üstünde yer alan 140 x 200 m genişliğindeki büyük bir düzlüğü taşımaktadır. Her ne kadar bugün bu düzlüğün yüzeyinde gözle görülür bir arkeolojik yapı kalıntısı görülme de antik çağda bu alanda görkemli bir kamu yapısının yükseldiği kesindir.

Polis niteliğine sahip hemen her antik kentte olduğu gibi Magnesia'da da aşağı kent yamaçlarında hamamlar, gymnaisum yapıları, agora (lar) ve tapınaklar olmalıydı.

Hamam Yapısı (?)

Topkale Yamacı'nın yaklaşık olarak orta kısmında bir bölümü korunmuş olan tonozlu bir yapı kalıntısı dikkati çekmektedir. Kalıntılar büyük teras yapısının yaklaşık 50 m kadar batı yanındadır (Res. 26). Genişçe bir alana yayıldığı anlaşılan yapı kompleksinden bugüne iki mekan gelebilmiştir. Doğu-batı doğrultuda yan yana duran ve tonoz örtülü olduğu anlaşılan mekânların arka duvarları ile üst örtülerinin bir bölümü korunagelmiştir. Yapının bu haliyle ne olduğunu anlamak zordur. Yamaç yerleşimlerinde bu tür tonozlu mekânların kimi zaman teraslama amacıyla yapıldığı sıklıkla karşımıza çıkar. Smyrna Agorası'nın kuzey cephesinde oluşturulmuş uzun

⁸⁴ Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1971, 71.

Geçmişten Günümüze Manisa

Bazilika yapısı için arazi eğimini ortadan kaldırmaya dönük yapılan tonozlu bodrum katlar bu tür teraslamalar için iyi bir örnektir. Ancak buradaki yapı grubunun birbiriyle bağlantılı tonozlu mekânlar olması, ilk bakışta bu yapının küçük bir hamam yapısı olabileceğini akla getirmektedir.

Farklı boyutlardaki işlenmemiş taşlarının harçla tutturulması ile inşa edilmiş olan bu hamam (?) yapısı, duvar işçiliği nedeniyle Geç Roma Dönemi'ne tarihlendirilebilir

Agora ya da Gymnaisum Alanı (?)

Aşağı kentin güney batı bölümünde, Doğu - batı yönünde yan yana duran iki geniş düzlük yer alır (Res. 27). Batı yanda yer alan düzlüğün kuzey ucunda kaçak kazılarla açılan çukurlarda izlenen tonoz örgülü alt yapı sistemi, düzlüklerin doğal olmayıp, teras sistemi ile düzleştirildiğini kanıtlar.

Doğu-Batı yönde iki komşu parsel şeklinde yer alan düzlüklerin her ikisini de güneyde yüksekçe birer duvar sınırlandırır. Duvarlar aynı aks üzerinde değildir. Batı yandaki düz alan ve onu sınırlandıran duvar akstan yaklaşık 30 m daha kuzeye kaymış durumdadır. Doğu yandaki düzlüğü sınırlandıran duvarın avluya bakan cephesi boyunca tonozlu dükkân yapılarının sıralı olduğu anlaşılmaktadır (Res. 28). Bu dükkânlardan sadece dört tanesi kısmen de olsa korunmuş durumdadır. Batı yandaki avlunun güney duvarının ortasında ise bir çeşme yapısına işaret eden künk sisteminin izleri görülebilmektedir. Her iki avlu arasında, kuzey-güney yönünde sıralı, dörtgen planlı mekanlar ayırmaktadır.

Avluları ayıran dörtgen mekanlar ile batı yandaki avluyu sınırlandıran duvarın duvar işçilikleri birbiri ile aynıdır. Doğu yandaki avluyu sınırlandıran duvarın işçiliği ise farklıdır. Tamamıyla kaba işlenmiş taşlarla örülü olan doğu avlu duvarı bu özelliği ile Roma Dönemi özelliği gösterirken batı avlu duvarı ve aradaki dörtgen mekanlarda kullanılan taş-tuğla alması düzenli taş işçiliği Doğu Roma (Bizans) Dönemi'ne işaret eder.

Komşu parsellerde yer alan iki büyük avlunun önemli bir kamusal alana işaret ediyor olması mümkündür. Özellikle de doğu yandaki avlunun güney yanında sıralı olan tonozlu mekan sırası Pergamon'da Gymnasion olarak, Ephesos'da ise Ticaret Agorası şeklinde karşımıza çıkar. Dolayısı ile, Magnesia kent yerleşiminin en merkezi noktalarından birinde yer alan bu alanların kentin agorası ya da gymnasiumu olabileceği ve batı yandaki avluda Doğu Roma (Bizans)Dönemi'nde yeni yapılaşmaya gidildiği akla gelmektedir.

Tonozlu Dükkânlar

Topkale yamacının kuzey batı kesimindeki daha aşağı kotlarda doğu batı yönünde uzanan ardı ardına iki yapay teras dikkat çeker (Res. 29). Her iki teras üzerinde de mekânların sıralı olduğu izlerden anlaşılabilir. Alt terastaki dükkânlardan birinin yıkıntıları ve izleri görülebilmekteyken üstteki terasta dört adet dükkân yapısı büyük ölçüde korunmuştur. Özellikle en doğu uçtaki dükkân neredeyse tümüyle korunmuştur (Res. 30).

Harç katkılı kaba yontu taş örgülü duvar işçiliği ile Ephesos'da, Smyrna Agorası'nda, Aphrodisias Tiyatrosu Skene Yapısı'nda benzerleri görülen bu yapılar Geç Roma Dönemi'ne aittir. Plan ve şehircilik özellikleri açısından ise yan yana sıralı bu tonozlu yapılar, Nysa'da antik sokak boyunca sıralı olan Geç Roma Dönemi dükkânlarını hatırlatır.

Kentin Bazı Kamu Yapılarının Yeri Konusunda Öneriler

Tiyatro

Bir “polis” kimliğine sahip olduğu anlaşılan Magnesia Ad Sipylum kentinin ana yapı öğelerinden biri de tiyatrosu olmalıydı. Ancak bugüne kadar kentin tiyatrosuna ait ne bir yapı kalıntısına ne de lokalizasyon önerisine rastlanmıştır.

Antik kentlerde tiyatro yapılarının yer seçiminde kentin dokusu, morfolojik yapısı ya da geleneksel-dinsel etkiler gibi birçok unsurun belirleyici olduğu bilinir⁸⁵. Öte yandan, özellikle yamaç yerleşimlerinde tiyatroların yer seçiminde topografik açıdan uygun alanların tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Sipylos Magnesiası kentinde olasılıkla Hellenistik Dönem’de inşa edilip Roma Dönemi’nde geliştirilmiş olan tiyatro yapısı içi elimizde olan az sayıda veri Topkale Yamacı’nın eteklerinde yüzeyde tespit edilen bir adet mermer oturma bloğu ve yöreye dair anlatılan anekdotlardır (Res. 31a-c).

1986-1987 yıllarında, şehir merkezinden Spil Dağı’na çıkan karayolunun yapılması sırasında, Ulu Camii’nin güney batı kesiminde antik tiyatroya ait mermer oturma basamaklarının ortaya çıktığı ve bunların alandan kaldırıldığı anlatılmaktadır⁸⁶. Yol yapımı sırasında buluntu yerinden taşınarak, Belediye şantiyesine götürülen oturma blokları ile aynı özelliklere sahip mermerden yapılmış olan bir oturma bloğu da Topkale Yamacı’nın aşağı kotlarında yer alan apartmanlar arasındaki boş bir arazide 2006 yılında tespit edilmiştir⁸⁷.

Topkale’de tiyatroya ait olabileceği düşünülen basamakların bulunduğu alan, dağa uzanan karayolunun, “Ağlayan Kaya/Niobe” Kaya Anıtı’ndan yaklaşık 100 m sonraki bölüm olmalıdır. Bu kısımda, yolun hemen güney yanında yamaç topografyası üzerinde genişçe bir çukur dikkati çeker. Ovaya doğru bakan bu çukur, yaklaşık 40 m yarıçapında bir cavea yapısına izin verir niteliktedir. Bu ölçüler ve boşluğun yer aldığı topografya bir antik tiyatro için oldukça uygundur. Alanda herhangi bir arkeolojik izin olmayışı, tiyatro yapısının zaman içindeki beşeri tahribatı ya da aşağı doğru kayması ile açıklanmalıdır (Res. 32).

Stadium

Antik kent planlarında stadionların yeri konusunda belirgin bir standart olmadığı görülür. Arazi koşullarına göre yeri belirlenen bu yapılar için yamaç yerleşimlerinde de çoğu zaman kent merkezine yakın olmayan bir alan tercih edilir.

Geniş bir düzlük gerektiren stadium yapısı için Topkale Yamacı’nın üst kotlarında uygun bir topografya yoktur. Bu nedenle stadiumun sur dışı bir bölgede, yamacın ovaya yakın alt kotlarında olması mümkündür.

Topkale’nin kuzeybatı yanında, Dere Mahallesi, Kuşlukdere Sokak’ta yer alan 81 Ada, 10 Pafta, 43 nolu Parseldeki Revak Sultan Türbesi ile onun doğu yanındaki parseller antik stadium yapısı için oldukça uygun bir topografya sunmaktadır (Res. 33). Günümüzde, imar çalışmaları ile topografik yapısı büyük ölçüde değiştirilen bu alanın 2000’li yılların ilk yarısına ait uydu görüntülerinde stadium planına uygun bir topografik görüntü hemen dikkati çeker. Bu görüntüye göre yaklaşık olarak kuzey-güney yönünde konumlanan, 125 m uzunluğunda ve 40 m genişliğindeki stadiumun güney ucunda Revak Sultan Türbesi yer alıyor olmalıydı. Yapının batı ucunun ise oval planlı olabileceği anlaşılmaktadır. Yine aynı topografya görüntüsü, stadiumun

⁸⁵ , D.Benita Ferrero, *Batı Anadolu’nun Eskiçağ Tiyatroları*, Ankara 1990, s. 19.

⁸⁶ Bu bilgileri paylaşan Sayın Haydar AKSAKAL’a teşekkür ediyor, eski Belediye Başkanlarından Merhum Ertuğrul DAYIOĞLU’nu saygıyla anıyoruz.

⁸⁷ Doğan 2007, 149, Katalog DM 33; Belediye şantiye alanında tespit edilen tiyatro malzemesine dair notlar için Bkz: Doğan 2007, 148-149.

caveasının sadece doğu cephede olduğu, batıya bakan yüzde oturma basamağı yerleştirmeye uygun bir yükselti olmadığı görülmektedir.

Stadium olabileceği düşünülen alanda 2007 yılında, Revak Sultan Türbesi'nin hemen kuzey yanında Manisa Belediyesi'nin imar izniyle yapılan kafeterya büyük ölçüde, oturma basamaklarının olduğu düşünülen eğimli alanı işgal etmiştir. Bu yapının inşası sırasında caveaya ait oturma basamaklarından biri in-situ konumda açığa çıkmış, ancak ne yazık ki gerekli müdahale yapılmadığı için hızla yok edilerek inşaata devam edilmiştir (Res. 34). Kafeteryanın temel inşaatı sırasında açığa çıkan kırmızı damarlı andezit malzemeden oturma basamağının bir diğer örneği ise, stadium alanının güney ucundaki Revak Sultan Türbesi'nin duvarında devşirme malzeme olarak karşımıza çıkar. Türbenin kuzeye bakan duvarında kullanılan oturma basamağının sadece hafif iç bükey eğimli alt bölümü görülebilmektedir.

Hem topografik görünümü, hem de oturma basamaklarına dair verileriyle antik stadiumun lokalizasyonunu Niobe kayasının kuzeydoğusundaki alana yapmakta neredeyse kuşku yoktur.2006 yılında, stadium alanı içindeki çalılıklar arasında tespit edilen girlandlı ve yazıtlı bir sunak da yine stadiumla ilişkili olmalıdır⁸⁸ (Res. 35).

Niobe Kayalığı'nın Kent Planındaki Yeri

Topkale'nin doğu eteğinde,Çaybaşı Deresi'nin hemen kenarında yer alan Niobe Kaya Anıtı halk arasında "Ağlayan Kaya" adıyla bilinir. Anıtın yer aldığı alan Kumludere Mahallesi 102 Pafta, 760 Ada,2 Parsel numarasına kayıtlıdır.

Birçok antik kaynakta anlatılan Niobe efsanesi ile ilişkilendirilen⁸⁹. Bu kaya anıtı Antik kentin bir parçası olmalıydı.Antik kaynaklarda böylesine bir mitolojik anlatımla ilişkilendirilen bu anıtın Antik Çağ boyunca yöre halkı tarafından kutsal bir kimlik içinde algılanmış olduğundan şüphe yoktur. Büyük olasılıkla anıt ve yakın çevresi antik çağda özel yapılarla düzenlenmiş bir kutsal alan olarak kullanılıyordu.

Niobe kaya anıtının olduğu alan geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısının ortalarına kadar bir tören ve ritüel alanı olarak kullanılmaya devam etmiştir⁹⁰. Manisa halkının, her Nevruz Bayramı'nda Niobe Kayası çevresinde toplanıp şenlikler yapması antik çağda bu alanda yapılan dini şölenlerin bir devamı olmalıdır (Res. 36).

Akpınar Ana Tanrıça Kabartması'nın Kentle İlişkisi

Manisa il merkezi ile Turgutlu ilçesi arasındaki Karayolunun 7. km'sinde, Spil Dağ'nın kuzey eteklerinde Ana Tanrıça'ya ait olduğu düşünülen büyük bir kabartma yer alır. Dağın, ovadan yaklaşık 100 m yüksekteki eteklerinde, kireçtaşı kayalığa açılmış derin bir niş içinde yer alan figür yaklaşık 7 m yüksekliğe ve 5 m genişliğe sahiptir (Res. 37).

Önceki yüzyıllarda yapılan tanımlardan da yola çıkarak burada betimlenen figürün uzun elbiseli, oturan ve ayakları bir ayaklık üzerine basan bir Ana Tanrıça betimi olduğu önerilmiştir⁹¹. Kabartmanın alt köşesindeki izlerin de cepheden işlenmiş arslan figürü olduğu kabul edilir⁹².

⁸⁸ Bkz: Doğan, 2007, Katalog DM 35.

⁸⁹ Niobe efsanesi için Bkz: Azra, Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul,1996, s.218.

⁹⁰ Bu bilgiyi aktaran, Eski Müzecilerden Merhum Muharrem TAĞTEKİN'i saygıyla anıyoruz.

⁹¹ Lynn E. Rolle, *Ana Tanrıça'nın İzinde*, İstanbul 2004, s. 198.; Umar 2001, 217.; Akşit 1981, 31.; K. Emre, "Kaya kabartmaları, Steller, Ortostatlar", *HİTİTLER VE HİTİT İMPARATORLUĞU 1000 Tanrılı Halk*, Stuttgart 2002, s. 490.; Spanos figürü bir erkek olarak görmüştür. Z. Spanos, "Das Sogenannte 'Niobe' Monument Am Manisa Dagh", *IX. Türk Tarih Kongresi- I* (1986), s. 210.; Rolle 2004, 370, n. 59.;

⁹² H.G. Güterbock-R.L. Alexander, The Second Inscription on Mount Sipylus, *Anat. Stu. XXXIII* (1983), s. 29, dn.4

Akpınar Ana Tanrıça Kabartması ilk keşfedilmesinden buyana Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir⁹³.

Akpınar'daki kabartma Antik Çağ ikonografisi içerisinde de önemli bir kabul görmüş ve bu alandaki bölgedeki Ana Tanrıça Kültü'nün yerel bir yansıması olarak Roma Çağı sonuna kadar ilgi görmüştür. Yazıtlar yoluyla, Sipylos Magnesiası'nda Meter (Ana Tanrıça) kültünün en az Hellenistik Dönem'e kadar indiği bilinmektedir⁹⁴. Antik Çağ'da Magnesia'da **Meter**

Sipylene ve **Meter Plastene** adlarıyla tapınım gören Ana Tanrıça'nın birçok dağ tapınağından birinin de Akpınar'daki kabartma olduğu kabul edilir⁹⁵.

Nitekim MS. 2. yy'da yaşamış olan Lydia'lı gezgin Pausanias (V.13.7) Sipylos'da yer alan Meter kutsal alanından söz eder⁹⁶. Pausanias bir başka bölümde (III, 22, 4) "*Sipylos'ta Koddinos Kayalığı'nda bulunan anıt Ana Tanrıça kabartmalarının en eskisidir ve Pelops'un oğlu Broteas'ın eseridir*" dediği anıtın Akpınar'daki olduğu kabul edilir⁹⁷.

Antik kaynaklarda bu alanda "Meter Sipylene" ya da "Meter Plastene" kültüne adanmış bir kült merkezinin kurulu olduğu düşüncesinden yola çıkarak, Akpınar Kaya Kabartması çevresinde erken çağlardan itibaren süregelen ve Antik Dönem'de de kullanılan bir kült alanından söz etmek mümkündür. Akpınar Kaya Kabartması ve çevresindeki su kaynaklarının yer aldığı alanlar, Magnesia kenti ile organik bir bağa sahip olan bir kült alanı olarak Roma Dönemi sonlarına dek kullanılmış olduğu kesindir. Tıpkı Mylasa kenti ile Labraunda Kutsal Alanı arasında, Miletos ile Didyma Kutsal Alanı arasında ve daha birçok başka bölgede olduğu gibi Magnesia kenti ile Akpınar'daki Ana Tanrıça Kutsal Alanı arasında da bir antik tören yolu olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

Akpınar kaya Mezarı ve Yarıkaya Yerleşim Alanının Kentle İlişkisi

Manisa İl merkezinin doğusunda birbirine yakın iki alanda yer alan, ana kayaya işlenmiş bir anıt mezar ile bir yerleşim alanı kültürel bir bütünün parçasıdır. Yerleşim alanı Yarıkaya Kanyonu'nun doğu kesitinin üstünde, oviden yaklaşık 300-350 m yukarıda dağın yamacına kuruludur. Doğal teraslar üzerine kurulu yerleşimde ana temelleri kayaya oyulu mekanlar, basamaklar ve en üst terasta da ana kayanın işlenmesi ile oluşmuş koltuk biçimli bir düzlem yer almaktadır (Res. 38, 39).

Yerleşimi oluşturan doğal teras yükseltilerinin en üstünde koltuk biçiminde oyulmuş bu düzlemde, arkalık kısmının alt kenarında 10 cm çapında delik ve koltuğun sol kenarındaki yanaklığı üzerinde de küçük bir niş açılmış olduğu görülür. Bu taht biçimli kaya düzleminin, Pausanias'ın (V.13.7)⁹⁸ sözünü ettiği Efsanevi Kral Pelops'un Tahtı olduğu kabul edilir⁹⁹.

⁹³ Humann 1888, 24.; John Garstang, *The Hittite Empire*, London 1929, s. 18, 172.; Spanos 1986, 208.; Belhomme 1936, 217-224.; Bean 1997, 32.; Lynn, E.Rolle, *Ana Tanrıça'nın İzinde-Anadolu Kybele Kültü*, İstanbul 1999, 197,198.

⁹⁴ Magnesia ile ilişkili bazı Hellenistik Dönem yazıtlarında Ana Tanrıça'nın adının okunması konusunda bkz: Ihnken 1978, 26.; Homolle 1894, 541, Insc.2; Buresch 1898, 137,138.

⁹⁵ Rolle 1999, 198.

⁹⁶ Cadoux 2003, 67.

⁹⁷ Spanos 1986, 208.; Bilge Umar, *Lydia*, Salihli Belediyesi Kültür Yayını-1, İzmir 1989, s. 73.; Cadoux 2003, 65.; Emre Erten, *Pausanias, Eseri ve Tarihçiliği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, s.16.; Humann 1888, 24.; Rolle 1999, 198

⁹⁸ Erten 1999, 36.

⁹⁹ Humann 1888, 37-41.; Bossert 1942, 23 vdd.; Ekrem Akurgal, "İzmir ve Dolaylarındaki Eski eserler Hakkında Bir Not", DTCF Arkeoloji Araştırmaları Dergisi, 1945, s.47; Cecil, J. Cadoux, *Eskiçağ'da İzmir*,

Pelops Tahtı olarak anılan kayaya oyulmuş taht biçimli düzlemin bir sunak ve tüm bu kaya yerleşiminin de bir kült alanı olduğu genel olarak kabul görmektedir¹⁰⁰. Hatta alanın, dağın daha aşağı kotlarında yer alan Ana Tanrıça kabartması ile ilişkili bir tapınım alanı olduğu da önerilmektedir¹⁰¹.

Hellenistik Dönem'e tarihlenen "Smyrna Yazıtı"nda, "Eski Magnesia'da (παλαι μαγνησία) konuşlandırılmış olan, Katoikos isimli bir askeri garnizondan" bahsedilir¹⁰².

Yarıkkaya Kanyonu yanındaki bu kaya yerleşim alanının yüzeyinde tespit edilen seramiklerin hepsi Hellenistik –Erken Roma dönemi özellikleri sergiler. Bu da söz konusu yerleşimin Smyrna Yazıtı'nda sözü edilen askeri garnizon alanı olması olasılığı güçlü kılar. Tarihi kaynaklarda anlatılan, büyük bir deprem sonucunda sulara gömülen Sipylos'daki Tantalıs Krallığı efsanesini akla getiren derin Yarıkkaya Kanyonu'nun hemen yanı başındaki bu kaya yerleşim alanı bu özelliği ile sadece basit bir garnizon olmanın ötesinde, askerler ve halk arasında önemli bir düşünsel güce sahip olan "Ata Kültü" için ibadet edilen, Tantalıs ve oğlu Pelops'un kadim krallıklarının anıldığı bir kutsal alan olarak da kullanılmış olmalıdır¹⁰³.

Yarıkkaya Kanyonunun birkaç kilometre doğusunda, dağın ovayla birleşmeye başladığı alt düzlükte yer alan anıt mezar, Pelops Tahtı olarak bilinen sunağın bakış alanı içinde görülebilmektedir. Tümüyle Spil Dağı'nın kireçtaşı kayalığa oyularak yapılmış iki odalı ve basamaklarla yükseltilmiş anıtsal cepheli bu mezar bölgedeki kaya mezarı geleneğinden oldukça farklıdır. Plan özellikleri ile bir sunağı da andıran mezar tipolojik özellikleri açısından Doğu Kilikia'daki benzerleri ile karşılaştırılarak Hellenistik Dönem'e tarihlendirilir¹⁰⁴ ((Res. 40).

Kaya mezarındaki taş işleme tekniği, Yarıkkaya kenarındaki yerleşim alanındaki ile benzerdir. Mezarın, kaya yerleşim alanını kullanan askeri birliği yöneten bir komutana ait olabileceği gibi akla gelmektedir. Öte yandan, Magnesia'nın efsaneler dayanan kadim geçmişini düşünsel olarak canlı tutmak için, efsanevi Kral Tantalos için Hellenistik dönemde yapılmış bir kenotaph olma olasılığı da akla yakındır. MS. 2. yy'ın sonlarında yaşamış olan Lydialı coğrafya yazarı Pausanias'ın(V.13.7), yaşadığı dönemden yaklaşık 4-5. Yüzyıl önce yapılmış olan bu mezarı görüp "Tantalos'un görülmeye değer mezarı" diye tanımlamış olması, Hellenistik ve Roma Dönemi'nde yöre halkının Yarıkkaya Kanyonu çevresindeki bölgeyi Kral Tantalos ve oğlu Pelops zamanlarından kalan kentin yok olduğu coğrafya olarak gördüğünü kanıtlamaktadır

Sonuç ve değerlendirme

Yerleşim alanının topografik yapısı ve sahip olduğu kültürel etki alanı ile oldukça jeo-stratejik bir coğrafyayı kontrol eden Magnesia kenti, kökleri Tunç Çağı sonlarına kadar inen bir arkeolojik potansiyele sahiptir. Kentin ana yerleşim alanında tespit edilen MÖ. 1. Bin yılın ilk yarısına ait seramik parçaları kentin

Çev. B. Umar, İstanbul, 2003, s.69-70; Georges Perrot-Charles Chipiez, "History of Art In Phrygia, Lydia, Caria and Lycia", London, 1890, s.61 vdd; Peter James, *The Sunken Kingdom: The Atlantis Mystery Solved*, London 1995, s. 244-254.; Bean 1997, 37-46.; Umar 2001, 217.

¹⁰⁰ Bean 1997, 42, res. 8.; Umar 2001, 217.

¹⁰¹ James 1995, 248.

¹⁰² Ihnken 1978, 42, 44.

¹⁰³ Detaylı bilgi için Bkz: Doğan 2007, 169 vdd.

¹⁰⁴ Doğu Kilikia'daki benzer mezarlar için Bkz: Nevzat Çevik, "New Rock-Cut Tombs at Etenna and The Rock-Cut Tomb Tradition in Southern Anatolia" *Anatolian Studies*, Vol: 53 (2003), s.107,108.; Mezar hakkındaki farklı görüşler ve detaylı bilgi için Bkz: Doğan 2007, 166, vdd.

merkezi yerleşim tarihinin bile Demir Çağı başlarına kadar indirilmesi gerektiği ortaya koymuştur.

Gerek ana yerleşim alanında yüzeyde görülen kalıntılar gerekse territorium alanındaki güçlü veriler Sipylos'taki Magnesia kentinin en azından Hellenistik Dönem'den itibaren bir "polis" statüsünde varlığını sürdürdüğünü ortaya koyar. Klasik Dönem'den itibaren Anadolu'da özellikle yamaç yerleşimlerinin çoğunda görülen ızgara planlı kent kurgusu Magnesia için de geçerli olmalıdır. Uydu görüntüsü üzerinde izi sürülen yüzey kalıntılarının diziliş düzeni bir ızgara plana açıkça işaret etmektedir.

Kentin çevre alanında, Sipylos Dağı üzerinde ya da ovada birçok küçük ve orta ölçekli yerleşimin idari olarak Magnesia'ya bir şekilde Hellenistik ve Roma Dönemi'nde var olduğu yapılan araştırmalarla bilinmektedir. Ancak kesin olan şu ki Sipylos Dağı çevresinde yoğunlaştırılacak arkeolojik yüzey araştırmaları Magnesia kentine bağlı birçok yerleşimin tanınmasını sağlayacaktır.

Kentin, kuruluş yeri olan Topkale Yamacı'ndan taşarak ovaya doğru inmesi Türk Dönemi yerleşimi ile mümkün olsa da kültürel birikim açısından antik Magnesia kenti birçok yönüyle Türk Dönemi'nin "şehir-i Şehzade"sine varan süreçte katkıları sunduğu bir gerçektir. Bu etkileşim, kente dair arkeolojik çalışmalar arttıkça kendini daha belirgin bir şekilde ortaya koyacaktır.

KAYNAKÇA

- Acun, Hakkı, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara, 1999.
- Akşit, Oktay *MANİSA TARİHİ: Başlangıçtan MS.395 Yılına Kadar*, İstanbul 1981.
- Akşit, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi (MS. 193 - 395)*, İstanbul 1976
- Akurgal, Ekrem "İzmir ve Dolaylarındaki Eski eserler Hakkında Bir Not", DTCF Arkeoloji Araştırmaları Dergisi, 1945.
- Akurgal, Ekrem, "Arkaik ve Klasik Çağ'da İzmir", Belleten X, 37, 1946, 51-81.
- Barclay, V., Head, *Historia Numorum. A Manual of Grek Numismatics*, Oxford, 1911,
- Bayrakal, T. Emine, *Manisa Yakınında Bir Bizans Kalesi: Yoğurtçu Kale*, Basılmış Doktora Tezi, İzmir 2005.
- Bates, G. E. *Byzantine Coins*, Harvard University Press, Cambridge 1971.
- Belhomme, L, "Sipylos-I", TTAD III(1936), s. 217-225
- Bean, E. George, *Eskiçağ'da Ege Bölgesi*, Çev.: İ. Delemen, İstanbul (1997)
- Bingöl, Orhan, *Menderes Magnesiası-Magnesia Ad Meandrum*, Ankara 1998,
- Blumer, Imhof- F., *Kleinasiatische Münzen, Band II*, Wien 1902.
- Buresch, Karl, *Aus Lydien. Epigraphische, Geographische Reise Früchte*, Leipzig 1898.
- Bosch, M.E., *Hellenizm Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul 1942
- Bossert, Helmuth, *Altanatolien*, Berlin 1942.
- Ceylan, B."Geç Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları", *OLBA IV* (2001), 189-201.
- Cadoux, C. John, *İlkçağ'da İzmir*, Çev. B. Umar, İstanbul 2003.
- Conze, A, "Hermes- Kadmilos", *AM*, XIII, 1888, 202-206
- Çevik, Nevzat "New Rock-Cut Tombs at Etenna and The Rock-Cut Tomb Tradition in Southern Anatolia" *Anatolian Studies*, Vol: 53 (2003), 97-116.
- Dağlı, Yücel - Kahraman, Seyit Ali - Sezgin İbrahim, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 5. Kitap, İstanbul 2001.

Geçmişten Günümüze Manisa

- Darkot, B. - Tuncel M., *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul, İst. Üniv. Coğ. Enst. Yay.1978,
- Darkot, B. "Manisa", İslam Ansiklopedisi C: 7, 1970, 288-290.
- Diehl, Charles, *Byzantium: Greatness and Decline*, Newjersey 1957.
- Doğan, M. Umut, *MAGNESİA AD SİPYLUM: Arkeoloji, Topografya ve Tarihi Coğrafya*
İncelemesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Doğan, M. Umut, " Sipylos Magnesiası Arkeolojisine Işık Tutan Yeni Bulunmuş Bir Kabartma, Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Sayı: 8 (2008), 125-132.
- Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara. 1989.
- Emre, K. "*Kaya kabartmaları, Steller, Ortostatlar*", *HİTİTLER VE HİTİT İMPARATORLUĞU 1000 Tanrılı Halk*, Stuttgart 2002, 487-492.
- Eravcı, M. - Korkmaz, M., *Saruhanogulları ve Osmanlı Klasik Döneminde Manisa'da Yaşayan Kültürel İzler*, Manisa Valiliği Yayını, 1999.
- Erten, Emre, Pausanias, Eseri ve Tarihçiliği, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999
- Erhat, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1996
- Foss, Clive, "Late Byzantine Fortification in Lydia", *JÖB.* 28, 1979, 297-320
- Garstang, John, *The Hittite Empire*, London 1929.
- Grant, Michael, *Roma'dan Bizans'a*, İstanbul 2000.
- Gülsün, Sema, *Manisa Sultan Camii ve Muradiye Camii Kalemışı Süslemeleri*, Basılmamış
Lisans Tezi, Çanakkale 2003.
- Gülsün, Sema - Doğan, Murat U. "Tarihsel Kent Gelişimi Açısından Manisa", *Manisa'ya Bakış Dergisi* -3, 2004, 10-12.
- Gürtekin, Gül, *Lydia Seramiğinde Yabancı Etkiler*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1988,
- Güterbock, H.G., "Notes On Some Hittite Monuments", *Anat.Stu.* VI, 1956, 53-56.
- Güterbock H.G. --R.L. Alexander, *The Second Inscription on Mount Sipylus*, *Anat. Stu.* XXXIII 1983, 133-138.
- Homolle, Th., "Nouvelles et Correspondance", *Bulletin de Correspondance Hellenique* XVIII 1894,
- Humann, Carl, "Die Tantalosburg im Sipylos", *AM*, XIII, 1888, 22-41.
- Ihnken, Thomas, "Die Inschriften Von Magnesia Am Sipylos" *Inschriften Griechischen Statde Aus Kleinasien*, Band: 8, 1978.
- James, Peter, *The Sunken Kingdom: The Atlantis Mystery Solved*, London 1995
- Jeffery, L.H., *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford 1969.
- Jones, A.H.M., *Cities of The Eastern Roman Provinces*, Oxford 1937.
- Karakaya, E. "Magnesia Şehri Surları ve Kalesi", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7, 1990, 25-33.
- Kayan, İlhan, *Manisa Dağı, Yarikkaya ve Atlantis Üzerine*, 5.4.1999 tarihli yayımlanmamış bilgi notu.
- Korkmaz, Eravcı,- *Saruhanogulları ve Osmanlı Klasik Döneminde Manisa'da Yaşayan Kültürel İzler*, Ed.: M.Çelik, Manisa Valiliği Yayını, Manisa, 1999
- Köklü, Necdet, "Manisa Şehri İmar Planı Çalışmaları III", *Manisa Dergisi*, 5, 1994, 14-20.
- Kuban, Doğan, *100 SORUDA Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul 1978.

- Manisa, Manisa Valiliği İl Yıllığı, İzmir, 1995.
- Magie, David, Roman Rule in Asia Minor, Vol. I - II, Princeton University Press, New Jersey 1950.
- Mansel, Arif. M., *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1995.
- Mendel, Gustave, *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines*, C: 2, İstanbul 1914.
- Mercangöz, Zeynep. "İzmir ve Çevresindeki Bizans Yapıları" EÜ. İzmir Araştırmaları Merkezi, 2. Uluslararası İzmir Sempozyumu Tebliğleri, İzmir, 1998.
- Nicol, W. Donald, *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, İstanbul 1999.
- Perrot, Georges – Chipiez, Charles, *History of Art in Phrygia, Lydia, Caria and Lycia*, London 1892.
- Radt, Wolfgang, *Pergamon-Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, Çev: S. Tammer, İstanbul, 2002.
- Ramage, A., "Early Iron Age Sardis and Its Neighbours", *Anatolien Iron Ages Series:3*, 1994,163-172
- Reinert, S.W , "Fragmentation (1204–1453)", *The Oxford History of Byzantium* 2002, 248-283.
- Rolle, Lynn E., *Ana Tanrıça'nın İzinde*, İstanbul 2004
- Ozansoy, E., "Lydia Bölgesinin Tarihi Coğrafyası", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi-11*, 23-35.
- Özsait, M., "Anadolu'da Hellenistik Dönem", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, 1982, 280–324.
- Sevgen, Nazmi *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959.
- Sears, R. David, *Greek Coins and their Values, Vol.: I*, London. 1979
- Spanos, Z., "Das Sogenannte 'Niobe' Monument Am Manisa Dagh", *IX. Türk Tarih Kongresi- I*, 1986, 207-211.
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası* (Geographika: XII-XIII-XIV), Çev. A. Pekman, İstanbul, 1993.
- Şirvan, Berna "Antikçağ Yazarlarının GözündenMagnaesia Ad Sipylum", www.academia.edu.tr (Erş. Tar: 15.09.2017)
- Tulunay, Elif, T. *Pelops'un Gizemi*, İstanbul, 1998.
- Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993.
- Umar, Bilge, *Lydia*, İstanbul 2001.
- Umar, Bilge, Lydia, Salihli Belediyesi Kültür Yayını-1, İzmir 1989
- Uluçay, M. Çağatay "Manisa Kal'asına Ait Vesikalar", *GEDİZ Dergisi*, sayı 40 (1940a) (1 Ağustos 1940), 4–6
- Uluçay, M. Çağatay "Manisa Kal'ası Hakkında", *GEDİZ Dergisi*, Sayı 41 (1940b) (1 Eylül 1940), 3-4
- Uluçay," M. Çağatay, " Manisa Kal'ası Hakkında", *GEDİZ Dergisi*, Sayı 43(1940c) (1 Kasım 1940), 6–8.;
- Uluçay, M. Çağatay - Gökçen, İbrahim, *Manisa Tarihi*, Manisa Halkevi yayını, İstanbul 1939
- Uluçay, M. Çağatay, *XVII. yy.'da Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944
- Ünlüsoy, M. "Manisa, Tarihsel Kent ve Çevre Dokusunun Gelişimi Yeni Kent Dokusu Açısından Araştırma, Eski Dokunun Korunması ve Geliştirilmesi İle İlgili Öneriler", *Manisa Dergisi-9*(Haziran 1995).
- Sevgen, Nazmi, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959
- Texier, Charles , *Küçük Asya I-II-III*, Çev.: A. Suat, Ankara 2002.

Geçmişten Günümüze Manisa

Tuncer, Mehmet , *Ankara (Angora) Şehri Merkez Gelişimi- 14 – 20. yy*, Ankara
2001,
Wolters, P. "Miscellen-Litteratur und Funde", *AM*, XII, 1887,271- 274

BİR ACAİB MANİSA: ACAİB-İ UZMÂ'DA MANİSA BAHSİ

A. Sami SÜMER¹

GİRİŞ

İlm-i nücum olarak kendi şartlarında değerlendirmemiz icap eden disiplin, Doğu medeniyetlerinin tarih yazımı geleneklerinde önemli bir konumdadır. Nitekim tarihçilik bir zaman ilmi olarak görülmekte ve bu mânâda da tarihçi zamanın her vechesiyle sistematik olarak çalışma ortaya koyabilmektedir. Yine bu meyanda erken dönem Osmanlı tarihleri için takvimlerin de önemli bir kaynak olduğu akla gelebilir.

Memluk Sarayı'nın son dönemine içeriden şahit olmuş bir âlim olan İbn Zünbül'ün, kaleme aldığı *Kanunu'd-Dünya* nam eseriyle kozmoloji, tarih, coğrafya, astroloji ve astronomi ilimleri, temel olarak içinde kalem oynatmış olduğu ilimler şeklinde serd edildiği takdirde, çok kapsamlı bir çalışmaya giriştiği zahirdir. Bu kapsamlı yapısında, modern mânâdaki karşılığıyla ilk bakışta örtüşmese de eseri ansiklopedi diye tesmiye edenler de vardır.² Aynı yüzyılın son çeyreğinde ise bu eser bizzat Sultan III. Murat'ın emriyle Milas Kadısı Abdurrahman tarafından '*Acaib-i Uzmâ*' adıyla, Türkçe'ye tercüme edilecek ve h.983 (m.1575) senesinde Sultan'a sunulacaktır.³

Bugün elimizde, Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Arapça istinsah edilmiş nüshası ve Türkçe mütercim nüshasının yanında, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde de iki adet Türkçe istinsah edilmiş nüshası mevcuttur bu eserin. Çalışmamızın sonuna derç edeceğimiz Türkçe nüshadaki Manisa faslının tam çeviriyazısı mevcut üç nüsha karşılaştırılarak hazırlanmıştır. Çalışmamızın ilk bölümünde eserin orijinal nüshası ve yazarı hakkındaki ikinci el kaynaklardan edinebildiğimiz bilgileri ve sonrasında Türkçe nüshası ile genişleyen muhtevası hakkındaki, doğrudan eseri tetkik ile, ulaştığımız bilgileri serd edeceğiz. Eserin yazıldığı ve tercüme edildiği bağlamı da bu çerçevede ele aldıktan sonra Manisa bahsi değerlendirmeye alınacaktır.

Eserin sadece ele alacağımız kısmı itibariyle genel olarak coğrafya özel olarak Acaib Literatürü altında bulunuşu, irtibata geçeceğimiz ikinci el kaynakları da böylece şekillendirmiştir. Tekil olarak eserin özellikle Türkçe nüshası hakkında doğrudan bir çalışma bulunmamaktadır literatürümüzde. Nitekim ilk metnin müellifi İbn Zünbül'le ilgili çalışmalar Türkçe'de yok kertesinde, tetkiki bizim için mümkün dillerde ise gayet az miktardadır. Bu mânâda Türkçe'de, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nde Seyyid Muhammed es-Seyyid tarafından kaleme alınan İbn Zünbül maddesi ve literatür eserlerinde gayet kısıtlı malumat haricinde yazar ve mezkur eseri ya hiç görülmemiş ya da hızlı geçilmiştir. Türkiye'de İbn Zünbül, Eman Hayajneh'in 2005 senesinde

¹ İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Yüksek Lisans Öğrencisi. abdullahsamisumer@gmail.com

² Benjamin Lellouch, "Ibn Zünbul," <http://ottomanhistorians.uchicago.edu>; Ed. Cemal Kafadar [vd.], (4 Aralık 2015)

³ Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, c.I, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu [vd.] (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi IRCICA, 1997), 188.

itmam ettiği doktora tezinde çevirisi ile tahlil ettiği '*Vâkıatu Sultan Selim ve es-Sultan Kansu el-Gavri*' adlı, Sultan Selim'in Mısır'ı fethini anlattığı eseriyle tanınmaktadır hâli hazırda.⁴

Çalışmamızın medarındaki eserin bir istinsah nüshasında rastladığımız Türkçe nüsha için Arapça fihrist sayesinde eserin genelinde değinilen konulara başlıklar olarak ulaşmaktayız. Bu meyanda, tamamen bir seyahatname ve/ya şehir tarihi eseri olarak kaleme alınmamış bir eserle karşı karşıya olduğumuz söylenebilir. Nitekim Acaib literatürü eserleri, coğrafya tarihçileri tarafından ana akım iptidai kertede görülürken şehir tarihçileri için de tenkitlerle sağlam bir kaynak hüviyetine girmektedir. Netice itibarıyla eserin bütünü hakkında söylenebilecek en kesin kanaat, onun bir tarih eseri olduğudur. Böylece bahsettiğimiz kriterler nispetince eseri bir manüplasyona kurban etmekten kaçınarak, sadece bir şehri ele alacağız. Müterciminin Manisa'da ikâmet ediyor oluşu ve metin içinde müellifin bu şehir için yetersiz kaldığını vurgulayarak müdahaleye giriştiğini açıklamasıyla, sadece bu başlık altındaki bilgilerin doğrudan bir şehir tarihi verisi olarak değerlendirilebilmesini geçerli buluyoruz. Bölümün içeriği de bir görgü tanığının eserin genelindeki üslubu takiple yaşadığı şehir için izahattan oluşmakta böylece.

Eserin Arapça orijinali hakkındaki malumatımız, bu dil malumumuz olmadığı için ikinci el kaynakların tetkikine bağlı kalacaktır. Lâkin yine de yeri geldiğinde ifade edileceği gibi teknik özellikleri ve yeterliliğimizle mahdud olmak kaydıyla bazı malumata da direkt ulaşılmıştır. Özellikle Türkçe nüshalar ele alınacak ve buralardaki bilgiler değerlendirilecektir. Nitekim eserin bu kısmındaki bilgileri özel kılan da yukarıda açıkladığımız, Türkçe metindeki tasarruf sahibinin Manisa sâkini mütercim olmasıdır. Bunların yanında eserin kaynakları hususunun mevcut genişlik dikkate alındığında etraflıca aydınlatılması başlı başına ayrı bir çalışmanın alanıdır. Rivayetler, efsaneler ve yerel hikâyeler gibi muhtelif anlatımların da işaret edilen dönem ve zamanda dolaşımında olup şifahî olarak aktarıldığı veya harc-ı alem olmuş konuların kaynaklarının isimleri anılmadan da kullanılabilirdiği göz önüne alındığında, eserin kaynak bahsinin teferruatlı incelemesi ilerleyen süreçte ortaya konulabilecek bir yetkinlik çalışmasını gerektirmektedir. Bir nevi tanıtım çalışması hüviyetinde, burada sadece özellikle Anadolu şehirleri için yazarın Türkçe nüsha aracılığıyla ismini anarak kullandığı kaynaklara mümkün mertebe işaret etmeye çalıştık.

Bahis olunduğu üzere, daha evvel akademide herhangi bir bölümünün Arapça'sının çevirisi veya Türkçe'sinin çeviri yazısı bulunmayan, İbn Zümbül'ün *Kanunu'd-Dünya*'sı ve Abdurrahman Efendi'nin '*Acâib-i 'Uzmâ*'sının hemen ilk kez, bu teferruatla tanıtılacağı bir çalışmayı fiile çıkarmak için ifa ettiğimiz gayretin sonunda umudumuz; eserin kendi hususiyetleri içinde anlamı ifadesinin (veya mevzuun mevzine vaz'ının), benmerkezci bir saplantıdan azade, sağlanması ve bu doğrultuda farklı cihetlerden tetkik ve tahkikinün mümkünâtının artırılmasıdır. Hali hazırda disiplinlerarası bir çalışma ile gün yüzüne çıkartılabilecek çok yönlü bir eser olan medarımızın bu mânâda, klasik ilimler tasnifi anlayışımıza katkıda bulunacağı noktaları, o devrin metafizik altyapısındaki kesin yargıların yeniden gözden geçirilmesine sebep olacak tasarrufları olduğu kanaatindeyiz.

Müellif ve Telif

Aşağı Mısır'da bulunan Mahalle'ye nispetle Mahallî, remil ilminde tebahhür etmesiyle Remmâl ve babasına izafeten İbn Zümbül diye anılan müellifin bu cihetle tam adı, Ahmed b. Ebi'l-Hasan Alî b. Nuriddîn Ahmed er-Remmâl el-Mahallî eş-Şâfiî'dir ve

⁴ Eman Hayajneh, "İbn Zümbül'ün '*Vâkıatu Sultan Selim ve es-Sultan Kansu el-Gavri*' Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirilmesi," (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2005).

doğum tarihi bilinmemektedir. Hassaten reml ilmindeki müktesebatıyla Memluk Sarayı'nda müneccimlik görevini de ifa eden İbn Zünbül, Kansu Gavri ile bu mânâda yakınlaşmış, ordu divanında bulunmuş, savaşlara katılmış ve dahi danışılan bir isim olmuştur.⁵

Ridaniye Savaşı sonrasında mağlubiyetin kesinleşmesi ardından Osmanlılara bağlılık bildirerek affedilip görev alanlardan olan, Kansu Gavri'nin oğlu Muhammed⁶ ile İbn Zünbül'ün arasının da iyi oluşu, Osmanlı hâkimiyetinde dahi devlet kademelerinde kalmasına sebep teşkil etmiştir. Nitekim Osmanlıların Mısır valisi Mehmed Paşa'nın da astronomu olduğu ifade edilmektedir.⁷ Ölüm tarihi kesin olmamakla beraber genel kanı 1553'ten sonrasında karar kılmaktadır ki bu tarihi 1572'ye kadar çekenler de vardır.⁸

Eman Hayajneh, tercüme ettiği İbn Zünbül'ün eserinden yaptığı alıntılardan hareketle müellifin Kahire, Şam ve İstanbul arasında sürekli yolculuk yaptığını ve dahi bu şehirler yanında güzergâhında olan sair şehirler hakkında izlenimlerini de kaydettiğini ifade eder. Esasında alıntılarının üslubundan anladığımız kadarıyla müellif, Hayajneh'in tanıttığı *'Vâkıatu Sultan Selim ve es-Sultan Kansu el-Gavri'* adlı eserinde daha çok seyahatname bilgileri şeklinde derç etmektedir bu şehir bahsindeki notlarını. Hayajneh'in de bu derlemeyi yaparken esas amacının eserden bir tercüme-i hâl devşirmek olması hasebiyle bu husustaki malumat da bu seçicilikle çalışmasına alınmıştır. Lâkin yukarıda ifade ettiğimiz, bir Türkçe nüshanın başında rastladığımız fihrist ile eserin hemen tamamının başlıklarından hareketle burada ele alacağımız eserde ciddi miktarda şehir sayılmaktadır ki Mısır'dan İber Yarımadası'na kadar uzanan bir coğrafyayı kapsar. Hayajneh'in buradaki tespiti, İbn Zünbül'ün sadece kadim kaynaklardan edindiği bilgileri cem edip aktarmadığını bilâkis seyahatleri esnasında görüp işittiklerinin de önemli bir yekün tuttuğunu ifade edebilmemizde önemli bir istinat teşkil etmektedir.⁹

Günümüz ilim dünyasının zapt edebildiği İbn Zünbül'ün eserleri, *Tuhfetü'l-Mülûk ve'r-Regâib li-ma fî'l-Berri ve'l-Bahri mine'l-Acaibi ve'l-Garaib*, *Kanunu'd-Dünya, el-Makalât fî Halli'l-Müşkilât fi's-Sihri ve'r-Reml*, *'Vâkıatu Sultan Selim ve es-Sultan Kansu el-Gavri'* ve *ed-Durrü'l-Mehdi fi Zuhuri'l-Mehdi*. Bahsolunan son eserin, İbn Zünbül tarafından *'Vâkıatu Sultan Selim* nam eserde zikrolunduğunu beyan eden Hayajneh'ten başka bir kaynakta bu kitap zikrolunmamaktadır.¹⁰

*Diyanet İslâm Ansiklopedisi'*nde İbn Zünbül maddesinin yazarı Seyyid Muhammed es-Seyyid, müellifin âsârından bir tercümenin mevcut olup burada esas aldığımız eser *'Acâib-i 'Uzmâ'*nın ismini *Acâib-i A'zami* olarak belirtmiştir. Bununla beraber eserin Türkçe nüshasının Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki kaydını doğru verse de es-Seyyid; hemen ardından Arapça nüshasının III. Ahmed koleksiyonu numara 2844 kaydıyla zapt olunduğunu belirtir ki bu yanlıştır.¹¹ Saray

⁵ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "İbn Zünbül," DİA 20, s. 474; Hayajneh, "İbn Zünbül'ün," s. 13; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982), s.63; Carl Brockelmann, GAL 2, 43, 298-99; Lellouch, "İbn Zünbul."

⁶ Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), s. 225-6.

⁷ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 1998), s. 342.

⁸ Seyyid, "İbn Zünbül," 475; Hayajneh, "İbn Zünbül'ün," s.14; Şeşen, *Müslümanlarda*, 343; Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, c.I, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu [vd.] (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi IRCICA, 2000), s. 28.

⁹ Hayajneh, "İbn Zünbül'ün," s. 14-5.

¹⁰ Hayajneh, "İbn Zünbül'ün," s. 16;

¹¹ Es-Seyyid, "İbn Zünbül," 475-6.

Kütüphanesi'nin kataloğunda bu bilgi ile ulaşılabılır durumdaki kayıt, Muhammed b. Hacı Ali el-Maraşî'nin, milâdî 1584'e tarihli İklimname adlı eseridir. Eserin Arapça nüshasının mezkûr kütüphanedeki envanter kodu: Revan Köşkü n.1638'dir.

Kitap hakkındaki malumatımız, eserin 1562 yılında istinsah olunarak Topkapı Sarayı'nın kütüphanesine bir kopyasının alınmış olması sayesinde sarih ve sahihtir. Üç yüzün üzerindeki şekil, resim ve harita gibi çizimler ihtiva eden eserdeki, yukarıda envanter kaydını verdiğimiz Topkapı nüshasında inceleme fırsatımız olan bu çizimlerin gayet iptidai olduğuna kanaat getirdik. Nitekim klasik Osmanlı nakış usulünün devrindeki sabitelerine göre aşağıda kalan kalitesi ile bu minyatürlere, klasik Osmanlı minyatür geleneğini ele alan yerli ve yabancı literatürde de hiç değinilmemiştir. 460 varak, 20×28cm ebadıyla eserin müstensihisi ise Ahmed b. Ali b. el-Hasan el-Suudî'dir ki eserin sayfa düzeni de yirmi dokuz satırdan müteşekkildir.

Mütercim ve Tercüme

Osmanlılarda Coğrafya Literatürü'nün ilk döneminin tesmiyesi tercüme devri olarak yapılmaktadır. Bu mânâda XV ve dahi XVI. asırların Şark eserlerini incelemekle ve onların Türkçe'ye kazandırılmasıyla geçtiği genel kanıdır. Bu dönem eserlerinin gayelerinin ise ihtiyaçtan dolayı genel tavsifler ve topografik evsafa ilgilenilmesi olduğu ifade olunmaktadır. Bunda mekân bilgisinde Semerkand mektebinin etkisiyle matematik değil astronomi ve heyet coğrafyası eksenli düşüncenin etkisi olduğu belirtilir. Bu akiste yolunu bulurken Osmanlı Coğrafya Literatürü'nün en erkene tarihlenen eserinin hassaten erken dönem müelliflerinden Kazvini etkisiyle yazılan, Ali b. Abdurrahman'ın müellifi olduğu *Acâibü'l-Mahlûkât* gösterilmektedir.¹²

Daha çok bu kanalda seyreden; Acaib ve Garaib Literatürü veya sadece Acaib Literatürü şeklinde de anılan coğrafya ilminde telif edilen eserlerin önemli bir devri de Sultan III. Murat dönemidir. Dönemiyle değişen saray ve padişah kimlikleri doğrultusunda Sultan'ın Topkapı'da daha fazla vakit geçirmesi durumu vakiadır. Bu doğrultuda özellikle coğrafya hakkında yaptığı okumaların, devletin emperyal zihnindeki 'saray dışı' hakkında temel izlenimleri oluşturduğu da söylenebilir. Bu minvalde burada ele aldığımız eserin önemine işaret edebiliriz kanaatindeyiz. Nitekim Sultan, henüz Manisa Sancağı'nda şehzade iken, İbn Zünbül'ün *Kanunu'd-Dünya* nam eserinin tercümesi görevini, Şehzade Murat olarak h.981 (m.1573)'de Milas kadısı Abdurrahman Efendi'ye verilmiştir. Mütercim, h.983 (m.1575) yılında tercümeyi Milas kasabasında bitirmiş ve *'Acâyib-i Uzmâ* adıyla Sultan'a arz etmiştir.¹³

Sultan III. Murat'ın musavver eserlere ayrı bir alâkası olduğu yine kaynaklarla sabittir ki devrindeki telifat arasında sayılan mürevviç eserlerin de hemen hepsi saray nakkaşhanesinden geçmiş kıymetli yazmalardır.¹⁴ Buna rağmen burada ele aldığımız eserin tasvirleri ile ilgili husus ilginçtir. Konu yelpazesi çok geniş olan eserin Arapça nüshası bir önceki başlık altında ele alındığı gibi çok sayıda tasvir içermektedir ki söz konusu tasvirlerin en küçüğü bir varağın çeyreğini kaplamaktadır. Her ne kadar iptidai de olsa bu çizimler kabaca yaptığımız hesaplarla 460 varaklık eserin 200 varağını tam olarak kapatmaktadırlar. Buna karşılık hiç tasvir ihtiva etmeyen tercüme nüshasının varak sayısı ise 478'dir. Bunların yanında Arapça nüshadaki çizimlerin

¹² Mahmut Ak, "Coğrafya: Osmanlılar Dönemi," DİA 8, s.62; Mahmut Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları," Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi, 2(4), (2004), s.163-5; Ramazan Şeşen, "Osmanlılarda Coğrafya," *Osmanlı* 8 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s. 321.

¹³ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* 3, (İstanbul: Matbaa-i 'Âmire, 1342), s.85; İhsanoğlu, *Osmanlı Astronomi Literatürü*, s. 182; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Tabii İlimler c.2*, (İstanbul: İz Yayınları, 1997), s. 259.

¹⁴ Özgen Felek (Hazırlayan), *Kitâbu'l-Menâmât: Sultan III. Murad'ın Rüya Mektupları*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), s.8.

yanına Türkçe açıklamalar düşülmüştür. Bütün varağı kaplayan çizimlerde de forma ortasında farklı bir kâğıt parçası kaynatılmış ve gerekli açıklama, tasvirin ne mânâyâ geldiğini belirtecek şekilde yine Türkçe olarak bu parçaya yazılmıştır.

'*Acayib-i Uzma*'nın tamamının değindiği konu başlıkları hakkında bilgi sahibi olmak için evvelâ fihristine bakılabilir. Ulaştığımız Türkçe nüshalardan sadece birinde fihrist bulunmaktadır. Lâkin yaptığımız incelemeler neticesinde Arapça yazılan bu fihrist tuhaf bir şekilde Arapça nüsha dahil hiçbir nüsha ile tam olarak uyumluluk göstermemektedir. Sadece başında bulunduğu nüshaya işaret etme yüzdesi, aşağıda detaylı ele alacağımız nüshaların değişen (artan) varak sayıları mucebinde daha yüksektir.

Başlıklar üzerinden gidildiğinde sadece Anadolu'da; Herakle, Malatya, Meyyafarıkyın, Nusaybin, Kayseri, Antakya, Bakraz, Karaman, Bursa, Manisa ve Konstantiniyye esas olarak ele alınan ve haklarında beyanatta bulunulan şehirleri teşkil etmektedir. Lâkin bu bâbın genelinde, hakkında yazılan tüm şehirlerin ahvâli üzerine gayet kısıtlı malûmat verilmiştir. Her şehir hakkında en fazla beş cümleyi geçmeyecek raddede tutulan, şahit olunarak ve orada bulunarak elde edilecek malumattan sonra tarihî, menkıbevi vakıa ve ahvâl naklolunur. Nitekim bu bilgiler de edinimi için, önemli ölçüde bölgede bilfiil bulunmak gerektirecek türdendir. Evvelki başlık altında ifade ettiğimiz gibi Arapça eserin yazarı İbn Zünbül'ün bu mevkilerde seyahat ettiği ve notlar aldığı da malumumuzdur. Nitekim paragraf başındaki sıralamadan da anlaşılabilir gibi, bu sıralama bir rota ihtiva etmektedir. Bu rota ele alınan bütün şehirler için geçerli olmasa da yakınlık ihtiva eden gruplar olarak bir düzeni barındırmaktadır. Her halükârda şehirler alfabetik veya gelişigüzel bir sıralamaya tabi tutulmuş değildir.

Çalışmamızın hacmi itibarıyla sadece 'aralayabileceğimiz' bir ikinci bahis olarak kaynak olunma ve sağlama bahsi, değindiğimiz üzere sadece ismiyle anılan ve Anadolu şehirleri bahsi için kullanılan kaynaklarla sınırlıdır. Bu mânâda evvelâ seyahatname literatürünün Türkçe'deki en bilinen eseri Evliya Çelebi'nin Arapça kaynakları üzerine yapılan bir araştırmada, İbn Zünbül'ün adına rastlayamadık.¹⁵ Nitekim bu eserin etki alanı hususundaki ulaşabildiğimiz kısa vadede tek malûmat da bununla sınırlıdır.

Tetkike tâbi tuttuğumuz nüshasının adıyla '*Acayib-i Uzma*'nın metni içinde direkt atıfta bulunulan ve böylece alıntılar yapılan kaynaklarını burada kullanım yoğunluklarına göre sırayla ele alacağız. Metinde yeri geldiğinde eserlerinin isimleriyle anılan ve böylece alıntılar yapılan ulema da oldukça önemli bir alan kaplar. Eserin dikkate aldığımız mezkûr kısmında, en sık atıf yapılan âlim, miladî 747-823 yılları arasında yaşamış "İslâm tarihçisi, müverrih ve kadı el-Vâkıdî"¹⁶dir. Direkt bir eserinin ismini anmadığı Vâkıdî'den yararlanırken müellif, müverrihin ismini "ehl-i tarihten" elkâbıyla beraber zikretmeyi ihmal etmemiştir. Vâkıdî'den sonra en sık atıfta bulunduğu ismi müellif, "*Vefeyâtü'l-A'yân* sahibi" olarak anar. Bu "Eser, İslâm'ın başlangıcından itibaren kaleme alındığı döneme [1281] kadar yaşayan, herhangi bir alanda şöhrete kavuşmuş kadın ve erkek 800'den fazla kişinin biyografisini içermektedir" ki müellifi "İbn Hallikân'ın (d.1211-ö.1282) günümüze ulaşan tek kitabıdır."¹⁷ İbn Zünbül'ün bir sonraki önemli kaynak ismi, Müberred olarak mâruf

¹⁵ Yoichi Takamatsu, "Seyahatname'nin Arapça Tarih ve Coğrafya Kaynakları: Onuncu Ciltteki Kaynaklar Listesinin Analizi," *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Yazılı Kaynakları*, Haz. Hakan Karateke ve Hatice Aynur, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012), s.130-61.

¹⁶ Mustafa Fayda, "Vâkıdî," *DİA*, 42 (İstanbul: TDV İSAM, 2012), s. 471.

¹⁷ Abdülkerim Özaydın, "İbn Hallikân," *DİA* 20, (İstanbul: TDV İSAM, 1999), s. 18.

(d.826-ö.900) "Arap dili ve edebiyatı âlimi"dir.¹⁸ Hassaten müellifin *Kâmil* nam eseriyle andığı Müberred'in bu eserinin hususiyeti şudur:

"el-Kâmil fi'l-edeb (fi'l-luğa ve'l-edeb ve'n-naĥv ve't-taśrîf). Müberred'in en meşhur eseri olup Câhiz'in el-Beyân ve't-tebyîn'i, İbn Kuteybe'nin Edebü'l-kâtib'i ve Ebû Ali el-Kâlî'nin el-Emâlî'siyle birlikte klasik Arap edebiyatının dört temel eserini teşkil eder. İslâm medeniyetinde gelişen şehir hayatının bir tezahürü olarak sosyal ilişkilerde zarafet şeklindeki edep telakkisinin en üst düzeyde ifadesi Câhiz'in eserlerinde görüldüğü gibi, Arap dilinin bütün inceliklerine vâkıf olma biçimindeki edep telakkisinin yansıması da onun öğrencileri olan İbn Kuteybe ile Müberred'in eserlerinde görülür. Öğrencisi Ahfeş el-Asgar'ın şerh, ilâve ve düzenlemesiyle günümüze ulaşan eser elli dokuz (veya altmış bir) bölüm olup âyet, hadis, hutbe, mev'iza, mesel, kıssa ve hikemiyatla çoğu kadîm şiirden seçmeler, lugat, gramer ve tarihî bilgi bakımından önemli açıklama ve değerlendirmeleri kapsar."¹⁹

İbn Zünbül'ün bir diğer önemli kaynağı da *el-Müfredât*'tır. Eser, İbnü'l-Baytar (ö.1248) nam âlimin "literatürde *Kitâbü'l-Câmi' li-müfredâti'l-edviye ve'l-ağziye* adıyla anılmakta [olan] Ortaçağ'ın en önemli botanik-farmakoloji kitabı"dır.²⁰ Hakkında malumata ulaşabildiğimiz son önemli kaynak ise, İbn Abdürabbih'in *İkdi'l-Ferîd* nam eseridir. Milâdî 860-940 seneleri arasında yaşayan Endülüslü âlimin bu eseri "siyaset, edebiyat, tarih, nevâdir, ahlâk, mizah, nükte, fıkra, mûsiki ve eğlence gibi çok değişik konular hakkında bilgi veren (...) bir genel kültür ansiklopedisi ve bir antoloji mahiyetindedir."²¹ Haklarında ikinci el kaynak bularak malumat tesis edebildiğimiz, İbn Zünbül'ün kaynakları bu şekilde tebellür etmektedir. Metin içinde burada ele alınanlar kadar, kemmiyet ve keyfiyet itibariyle yoğun olmasa da birkaç farklı kaynak daha anılmaktadır.

Nüshalar

Mütercim nüshası olarak Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Revan Köşkü nr.1639 girdisiyle kayıtlı yazmanın, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu nr.3000 ve nr.3001 olarak iki nüshası daha bulunmaktadır. Topkapı Sarayı Revan Köşkü'nde korunan yazma, büyük boy ebadında bir cilttir ki; sathı siyah deriden olup, altın varak şemse, salbek ve köşebentleriyle klasik cilt ve tezyinde bir eserdir. Şirazesı ve gizli kolon dikiminin onarım ihtiyacı olduğu gibi sayfalarda da kurt yenikleri bulunmaktadır. Aharlı ve filigransız, ve nohudî renkte olan kağıt orta kalınlıkta olup, 20×31 ebadındadır. Siyah mürekkep ve nesih yazı kullanılan eserde sanıyoruz yazı, kâtibin insiyatifinden olarak, düzen tespit edemediğimiz şekilde tâlik kırmızı şekline de bürünmektedir. Başlık olarak tasarlanan konu belirten cümleler Arapça olarak kırmızı mürekkeple yazılmıştır ve sair metne göre birkaç milim daha celidir. Ciddi bir tezhip ile müzeyyen olmayan eserin temellük kaydının da olduğu sayfada Sultan I. Mahmud'un tuğrasını taşıyan mühür üzerinde zer-endüd ile kitabın ismi ve Sultan III. Murat'a taktim yazısı Fetih Suresi ile derç edilmiştir. Bu mânâda hamdele sayfasının besmelesi ve cetveli de zer-endud olmakla, sonraki sayfaların cetvelleri de kırmızı mürekkeple çekilmiştir. 27 satır ve tek sütun olan eser, 478 varaktan müteşekkildir.

Nuruosmaniye Koleksiyonu nr.3000 envanter kaydı ile maruf yazmanın hususiyetlerini bâlâdaki yazmada olduğu gibi arz edemeyeceğiz zira bu eseri

¹⁸ İsmail Durmuş, "Müberred," DİA 31, (İstanbul: TDV İSAM, 2006), 432.

¹⁹ Durmuş, "Müberred", 433.

²⁰ Mahmut Kaya, "el-Müfredât," DİA 31, (İstanbul: TDV İSAM, 2006), 505.

²¹ Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İbn Abdürabbih," DİA 19, (İstanbul: TDV İSAM, 1999), s. 282.

elektronik ortamda tetkik edebildik yalnızca. Bu yüzden hususiyetleri olarak derc edebileceğimiz malumat; başlıkları kırmızı, sair metni siyah mürekkep ve nüshalar arasındaki en temiz ve güzel nesihle kaleme alınmış olan eserin 549 varak olduğu şeklindedir. Müstensahi ve istinsah tarihi belli olmayan bu eserin ölçüleri 32×21 olup satır sayısı ise 25'tir. Eserin sair nüshalardan ayrıldığı en mühim özelliği temellük kayıtlarından sonraki üç varakta talik yazı ve siyah mürekkeple fihrist bulunmasıdır. Kâğıdı beyazdır. Lâkin fihrist sayfa numaraları, elimizdeki üç Türkçe nüshaya da tam olarak uymamaktadır. Lâkin hem varak sayısı hem de bağlantılı olması hasebiyle fihristin yine en yüksek oranda uyum gösterdiği nüsha bu nüshadır. Hamdelesinin sertâbı, mütercim nüshasında dahi olmayan güzellikte tezhiplenmiş, hamdele kısmı devamında sebab-i tahrir-i kitâb başlığı altında alıntı yapılan ayetler ve cümle sonu işaretleri zer-endud ile yazılmıştır.

Nuruosmaniye Koleksiyonu nr.3001 envanter kaydıyla maruf yazma ise sarı kağıt üzerine siyah mürekkep ve nesih yazı ile yazılmıştır. 557 varaklık bu nüshanın ebadı 29×18cm olub 27 satırdan müteşekkildir ve Ahmed nam bir zat tarafından 1601 senesinde istinsah edilmiştir.²² Nohudî kağıt kullanılmış eserin hamdele sayfasının sertâbı, bir evvelki nüshanın kuvvetinde olmasa da tezhiblenmiştir. Bu nüshanın başlıklarında mürekkep rengi değişmemiştir sadece başlıkların altına veya üstüne kırmızı mürekkeple çizgi çekilmiştir ki bu çizgiler sistematik değildir. Hemen tüm başlıkların böyle belirtildiği nüshada farklı ifadeler ve dahi bazen alıntılar da bu çizgilerle işaret edilmiştir. Daha geniş ve küçük yazılmış nesih yazısı diğer nüshaya göre daha okunaksızdır ki bu mânâda bazı hareketler de okuyucusunun tahmin ve insafına terk olunmuştur kâtibi tarafından.

Çeviri yazıda bu üç nüshadan da yararlanılmaya çalışılmıştır lâkin esas takip ettiğimiz Topkapı Sarayı Revan Köşkü Koleksiyonu'na ait nüshadır, nitekim mütercim nüshası olan eser sair nüshalardan birkaç ek farkı dışında ayrışmamaktadır. Bu ufak değişiklikler de, nüshalar arasında mânâ cihetinden bir açık teşkil etmemektedir. Okunuşunda müteredit olduğumuz kelimeler eğik (italic) yazılmış ve diğer nüshalardan da o kelimelerin görüntüsü alınarak dipnot olarak derç edilmiştir. Eğik yazılan kelimeler yazım usulü olarak aynı zamanda eser adları da oldukları için, müteredit okunan kelimeleri bu isimlerden ayırmak için kelime sonuna bu mezkûr diğer nüshalardan alınmış görüntü dipnotu düşülmüştür. Lâkin yine bu müteredit okduğumuz kelimelerin ilk geçtiği yerden sonra yazılışları eğik değil normaldir. Bahsi geçen dipnotlarda nüshalara atıf için yapılan kısaltmalar "O" ile Nuruosmaniye Koleksiyonu nr.3000; "1" ile Nuruosmaniye Koleksiyonu nr.3001 ve "T" ile de Topkapı Sarayı Revan Köşkü Koleksiyonu nr.1639 envanter kayıtlı eserler şeklindedir. Bunların yanında nüshada kırmızı ve celî yazılan başlıklar, çeviri yazıda (metin içindeki kelimât olarak) kalın (bold) yazılmıştır. Sayfa düzeni mütercim nüshasının satırlarına göre yapıldığından, çeviri yazı ve tıpkı basım üzere karşılıklı okumayı kolaylaştırmak ve hızlandırmak için satır başlarında kalın (bold) yazılmış sayılarla, mezkûr nüshanın satır numaraları ifade edilmiştir.

Manisa Bahsi

Sıralama olarak Bursa şehrinin anlatımından sonra eserde ele alınan Manisa şehri yaklaşık iki varakta otuz altı satırlık hacmi ile diğer Anadolu şehirlerine göre gayet geniş oranda ele alınmıştır. Nitekim önceki başlık altında değinildiği üzere şehir anlatımlarında evvelâ hakkındaki temel bilgiler verilip sonrasında tarihî izahatın yer yer rivayetler ve dolaşımdaki anlatıların derç olunduğu bir sıralama ve düzen izleniyor. Bazı şehirler hakkında az da olsa yüzeysel ve şifahi olarak edinilebilecek

²² İhsanoğlu, *Osmanlı Astronomi Tarihi*, s. 189.

malumatı aktarıyor yazar. Lâkin Manisa bahsi için durumu farklı kılan Türkçe nüshasında mütercimın doğrudan insiyatifi eline alması hususudur.

Öncelikle doğrudan yazarın bu şehir için yaptığı izahatla faslı açan mütercim, şehrin tarihinin derinliğine dikkat çeker. Yunan yerleşkesi olarak filozof ve ilim erbabıyla bilinen bir şehir olduğunu vurgular ki müellifin tasarrufu bu kısa bilgi ile biter şehir üzerindeki. Hemen akabinde mütercim, yazarın şehri yeterince bilmediğini ve mütercim olarak kendisinin şehrin sakini olduğu için daha donanımlı olduğunu ileri sürerek faslın kalan kısmında kontrolü tamamen ele aldığını belirtir. Nitekim yazarın sadece bilgisinin kısıtlı olmakla kalmadığını, bilgisinde hataların da olduğunu ileri süren Kadı Abdurrahman tarafından faslın başladığı 138[b] numaralı varağın on dördüncü satırı itibariyle metnin devamında, Manisa'nın dahil olduğu kalesinin kısmın hasarlı da olsa cüzi bir kısmının dahi sağlam olduğunu belirtilir. Şehrin havası, suyu, insanı ve toprağını övülerek devam edilir, nüfusun genel itibariyle devrin addolunan kimlikleriyle mevcut olduğuna vurgu yapılır.

Şehrin Gediz Irmağı ile olan kurbiyetine işaretler, bu nehre kıyısı olan Menemen beldesi Tihaniyan ismiyle zaptolunur. Nehrin denize karıştığını ve Manisa'nın batısında kalan bu beldenin de denize böylece kıyısının olduğu ifade olunur. İki kalesi olup eski ve yeni Foça olarak bu surların tesmiye olunduğu ifade edilir ki hemen akabinde Menemen'in güneyinde bulunan İzmir'e işaret edilir. İzmir'in kalesinin Hristiyan imâli olduğu ve şehrin de böylece anıldığının ötesinde şehir tarihinde bu kalenin Kaydefa isimli bir kral tarafından inşa olunduğuna dair rivayet nakledilir. Bunların yanında kalenin bir iskelesine ve Ayasaluğ isimli bir başka kalesine işaret edilir. Bu kale Hazreti İsa'ya İncil-i Şerif'in nazil olduğu belde olarak bilindiği nakledilir.

Son anılan yerleşimin doğusunda Nif olarak bilinen kalesi yıkık ama meyvesi çok bereketli bir belde ele alınır. Pınarbaşı isimli bir seyir noktası olduğu ve bu pınarın şehir ahalisini sohbet ehli kimseler kıldığı belirtilir. Bu kalenin kuzey doğu tarafından Bozdağ isimli, havası güzel bir yaylağa değinilir. Halkı çok; pazarı, hamamı, mescitleri, mahalleleri çok olan bir belde olduğuna değinilir. Bunun yanında Osmanlı'nın burada bir sarayı olduğu ve dört aya yakın burada bulunduğu, Manisa'da kışı geçirdikleri belirtilir.

Bozdağ'ın da batısında Gölcük ismiyle bir yaylağın daha olduğuna değinilir. Halkın bu yaylağa çoklukla gelip ortasında kalan küçük göletin bereketli balık nüfusundan istifade ettiği vurgulanır. Sard Kalesinin de doğusunda Alaşehir olarak bilinen bir büyük ve hali hazırda harap bir kalenin olduğu ve dahi kalenin Aristoteles tarafından yapıldığı rivayet edilip, Yıldırım Bayezid tarafından fetholunduğu aktarılır. Kalenin kasabasının sağlam ve kullanımda olduğu ve dahi nüfusunun da övüldüğü naklolunur. Bunun yanında bu kısma kadar anılan noktalar birbirlerine birer günlük mesafelerde olduğu belirtilir.

Eserin tercüme edildiği zamanda, Osmanlı'nın bir şehzadesi olan Murad Han'ın Manisa'da ikâmet ettiği ve kadim adetler mucebinde Osmanlı tahtına çıkmadan evvel şehzadelerin evvelâ Manisa livasına çıkartıldığı sonrasında icap ederse başka kalelere naklolunduğu ifade edilir. Bunun yanında Bursa ile Manisa arasında çok belde ve yerleşim yerleri olduğu ama müellifin Arap olduğu için bilgilerinin kısıtlı olup bu sıralamayı takip ettiğini ifade eden mütercim, anlatımının bu cihetle sınırlandırıldığını ileri sürer. Konstantiniyye'ye geçmeden hemen önce mütercimın andığı aradaki çok beldeden biri olan İznik anlatılır çok kısa olarak ve böylece pâ-i tahtın anlatımına geçilir.

Eserin Anadolu şehirleri fusûlünde bu teferruatta coğrafî yerleşim birimi anlatılan şehir merkezi hemen yoktur. Önceki başlık altında ele alındığı üzere şehirler buldukları bölgenin önemli duraklardır. Sıralandıklarında veya bir harita üzerine yerleştirildiklerinde ortaya çıkan görüntü Güneydoğu Anadolu'dan başlayarak İstanbul'a uzanan bir rota çizmektedir. İbn Zünbül'ün bu tercihlerinde de ele aldığı noktalara uğramış olma olasılığının yüksek olmasını hesaba katabiliriz bu noktada. Nitekim yukarıda da işaret olunduğu üzere müellifin Osmanlı ve Memluk sarayları arasında elçilik gibi vazifeler de yüklendiği iddiası vardır.

Sair şehirlerin anlatımında ciddi oranda bulunan rivayetler ve şifahi anlatımlar Manisa için hemen hiç söz konusu değildir. Manisa içerisinde ele alınan yerleşim birimlerinin de hem yazar hem de sakinleri tarafından dikkate ve anılmaya değer, temsil gücü yüksek noktalar olması işten değildir. Nitekim insiyatif olarak dahi olsa mütercim sadece merkez olarak Manisa'yı anlatmamış, civar yerleşim noktalarını da hesaba katarak farklı bir yol izlemiştir.

Acaib-i 'Uzmâ'da Manisa Bahsi Çeviriyazısı

14 Ve minhâ ilâ ciheti'l-mağrib medînetü Mağnîsa²³ ravi eydür medine-i Bursa'nın
15 canib-i karibinde medine-i Mağnîsa vaki' olub ve iş bu medine kadimden bu
resmile mersum olub ve ba'zılar didiler ki

16 medine-i Mağnîsa Yunaniyyîn binalarından olub kadimden hukema ve 'ulema
şehridir ve mütercim-i kitab olan Abdurrahman hakîrleri

17 medine-i mezburede sakin olub lakin medine-i mezbureyi şeyh Ahmed muradca
bilmemek ile ta'rifinde kusur idüb imdi

18 ma'lum oluna ki medine-i Mağnîsa sefh-i cebelde vaki' olub ve cebel-i mezbur
üzerinde zamanla üç at kal'ası olub halen

19 kıt'a-i kebiresi harab iki sagir kıt'aları ma'mur olub ve ab u hevayla araste ve hayr
u hadab ile pireste ahali

20 taravet ve letafet üzere olub ve taifesinin ekseri 'ulema ve sufisi dahi zurefa ve
sahasında Gedis nam bir nehr-i 'azîm

21 cari olub karibinde olan Tarhaniyan²⁴ nam belde hayr ve hadab ile karin bir
medine olub nihayetinde nehr-i mezbur

22 bahr-i maliha dökülüb ve medine-i Tarhaniyan Mağnîsa'nın canib-i garbisinde
vaki' olub leb-i deryada olmak ile iki

23 pare kal'ası olub Foça-i cedit ve Foça-i 'atîk dimekle mevsum olub ve
Tarhaniyan'ın cenubunda İzmir dimekle ma'ruf

24 kal'a-i nasârâdan bir 'azîm hisar olub bir rivayette hisar-ı mezbur Kaydefa nam
melike-i kadimenin hisarı olub haliyle

25 kal'a-i mezburenin ba'zı harab ve ba'zı ma'mur olub Frengistan iskelesi olub
Ayasuluğ nam bir kal'a-yı

26 'azîme dahi olub hayr u hadab ile medine-i mezbure araste olub bir rivayette
Hazret-i 'İsâ aleyhisselam'a incil-i şerif

27 ol belde nazil oldu dinüb haliyle ol kal'anın dahi ba'zı harab ve ba'zı ma'mur olub
ve andan birü canib-i şarkda *nif*

[139 a]

1 dimekle ma'ruf bir kal'a dahi olub kemal mertebe meyve hane olub enva'-ı simar ile
müzeyyen olub lakin kal'ası harab olub ve bınar

²³ "Ve Oradan Batı Tarafına Manisa Şehri Bulunur."

²⁴ Menemen

- 2 başı dimekle meşhur bir seyirgahı olub ekser ahalisi ol bınar sebebiyle ehl-i sohbet olub ve lakin kal'a-i mezburenin
- 3 cenubu ile şark aralığında Bozdağ dimekle ma'ruf bir yaylak olub yaylak-ı mezburun havası can feza olub ve etraf-ı
- 4 'alemden halk-ı kesir çıkub çarşı ve bazar ve hammamlar mahallat-ı kesire ve mesacid ve ma'abid bi-nihaye olub ve eşcar-ı
- 5 müsmire ve gayr-ı müsmire *esfidare* nihayet olmayub ve zeman-ı evvelden mülük-ü Osmaniyye'nin anda sarayı olub dört ay miktarı zaman yaylak
- 6 zevkin idüb Ma'nisa'da kışlakları olub ve Bozdağ'ın taraf-ı garbiyyesinde Gölcük dimekle ma'ruf bir yaylak-ı revan-
- 7 asa dahi olub halk-ı 'alem gelüb konub anda dahi enva'-ı safalar sürülüb ve ortasında bir gadîr-i 'azîm olub vafir semeki
- 8 bulunub halkı müntefi' olurlar idi ve kal'a-ı Sartun canib-i şarkisinde Alaşehir dimekle ma'ruf bir kal'a-i 'azime dahi olub ve
- 9 kal'a-ı mezbureyi Aristotalis bina etmiştir deyu rivayet olunur ve kal'a-yı mezbureyi Yıldırım Bayezid feth idüb ve kal'a-yı mezbure
- 10 hâlen harab olub lakin kasabası ma'mur olub ve halkı hayr u hadab ile memlu olub ve iş bu zikr olunan biladın ekseri birbirlerine
- 11 birer günlük mesafe olub ve ba'zı dahi karib olub ve Mağnisa ile Tarhaniyan aralığında *Kertese*²⁵ dimekle ma'lum ve ma'ruf bir hisar
- 12 dahi olub ahalisi mütelaşi olmak ile hâlâ zikrolunan kal'a harab olub ve belde-i Ma'nisa'da müluk-u Osmaniye'den iş bu
- 13 kitabın tercümesi zamanında sultan Murad Han ibnü's-Sultan Selim Han ismiyle mevsüm bir padişah-ı celilülü's-şân sakin olub kadimden
- 14 medine-i mezbure beşik-i taht olub ekser evlâd-ı müluk-u Osmaniyye sancak-ı hümayuna çıkmak lazım olucak mukaddema teyemmünen ve teberrüken Mağnisa
- 15 livasına çıkarulub andan ba'de zamanin diledikleri yerlere giderler idi medine-i Bursa ile medine-i Mağnisa aralığında olan
- 16 bilad u bika'a hod nihayet olmayub müellif 'Arab olmağla bu diyarın ahvalin tahrir idemeyüb bu miktar ile iktifa olundu vallahu
- 17 'alem bi-hakikatihî.

Sonuç

Osmanlı Tarihi için olduğu kadar felsefe ve coğrafya gibi önemli alanların ortak istifade edebileceği bir yazım türü olan Acaib Literatürü eserlerinin geniş ve detaylı konu yelpazesi bir noktada disiplinlerarası bir grup çalışmasını gerekli kılarak çalışılabilmesi mümkün kaynaklar olarak ulaşılmaması zor konumdadırlar. Bu noktada özellikle konumuz itibarıyla çalışmamızın merkezinde bulunan *Acaib-i 'Uzmâ'*nın ihtiva ettiği konuların sadece başlıklarından yola çıkıldığında bir seyahatname, bir klasik astroloji ve astronomi bilgilerinin aktarıldığı kaynak, hem şifahî ve yazılı kültürün dilinden tarih kitabı, hem de felsefe tarihi hakkında kanaat serd eden kıymetli bir yapı arz etmektedir. Arapça nüshası ile beraber okunduğunda, en azından çizim ve harita verilerinin anlatıma kıymetli görsel destek sunduğu dikkate alındığı taktirde detay noktasında önemli bilgiler verecektir.

Osmanlı Devleti'nin önemli bir kimlik evresi olan Sultan III. Murat döneminin hacimli bir eseri olan kitabın doğrudan Sultan'ın siparişi ile tercüme edilerek

25 O: T:

kendisinin istifadesine sunulması, meşruiyetini açıklamaktadır. Bu noktalar itibariyle sadece Anadolu şehirleri bahsi özelinde dahi düşündüğümüzde detaylı ve kısa hükümlerle bir harita hüviyetindeki Manisa kısmı, saraya çekilen padişah figürü için saray duvarlarının dışındaki tebaasına tayin edici ve güvenilir bir tür olarak şehir ahvalinden ve kültüründen haber veren eserler arasında dahi öne çıkmaktadır. Şehzadelik döneminde bizzat müşahade ettiği Manisa hakkındaki bilgilere bizzat müdahale ederek düzelten mütercim'in insiyatifinin de altı bu noktada çizilmektedir. Nitekim anılan diğer Anadolu şehirlerini Manisa kadar bilmemesi muhtemel Sultan'ın, eserdeki bu kısmın sıhhati ile esere güveninin doğru orantılı olacağı akla gelebilir. Nitekim yine aynı sebepten yani Sultan'ın bilgisi dahilinde bulunan ve yönetiminde bulunarak yakından tanıdığı şehir hakkında mütercim'in esere eklediği bilgilerin Sultan tarafından da biliniyor ve kabul ediliyor olmasının kuvveti hesaba katıldığında, Manisa için eserde aktarılan detayların sıhhati kendini sağlamak durumundadır.

Çalışılmamış bir eseri sadece tebliğ hükmünde tanıtılabilmek için kaleme alınan bir çalışma hüviyetiyle burada sadece odak olarak seçilen özgün bir Manisa anlatımı sayesinde sınırlanmıştır. Bu noktada ufku umman kuvvetinde bereket vaad eden bir eserin etraflıca çalışılarak tanıtılmasının bu satırları yazmamızın esas maksadı olduğuna dikkat çekmek isteriz. Katkı sağlayacağı alanların genişliği nazar-ı itibara alındığında çalışmanın evsaf ve kudreti kendini gösterebilecektir.

Kaynakça Yazmalar

- Kadı Abdurrahman (1575). *'Acaib-i 'Uzmâ*. Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi Revan Köşkü Koleksiyonu nr.1639.
- Kadı Abdurrahman (1601). *'Acaib-i 'Uzmâ*. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu nr.3001.
- Kadı Abdurrahman. *'Acaib-i 'Uzmâ*. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu nr.3000.
- İbn Zünbül (1562). *Kânunu'd-Dünyâ*. Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi Revan Köşkü Koleksiyonu nr.1638.

İkinci El Kaynaklar

- Ak, Mahmut. "Coğrafya: Osmanlılar Dönemi." DİA 8. İstanbul: TDV İSAM, 1993. s.62-6.
- Ak, Mahmut "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları." Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi. 2 (4). (2004).
- Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. Çev. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982.
- Brockelmann, Carl. GAL 2. 43.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri* 3. İstanbul: Matbaa'-i 'Âmire, 1342.
- Durmuş, İsmail . "Müberred." DİA 31. İstanbul: TDV İSAM, 2006. s.432-4.
- Es-Seyyid, Seyyid Muhammed. "İbn Zünbül." DİA 20. İstanbul: TDV İSAM, 1999. s.474-6.
- Eş-Şek'a, Mustafa Muhammed. "İbn Abdürabbih." DİA 19. İstanbul: TDV İSAM, 1999. s. 281-3.
- Emecen, Feridun M. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Fayda, Mustafa. "Vâkıdî" DİA 42. İstanbul: TDV İSAM, 2012. s. 471-5.

- Felek, Özgen (Hazırlayan). *Kitâbu'l-Menâmât: Sultan III. Murad'ın Rüya Mektupları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Hayajneh, Eman. "İbn Zünbül'ün 'Vakıatu Sultan Selim ve es-Sultan Kansu el-Gavri' Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirilmesi." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2005.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin.(Ed.). *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*. c.I. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu [vd.] İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi IRCICA, 1997.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (Ed.). *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*. c.I. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu [vd.]. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi IRCICA, 2000.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim: Tabii İlimler* c.2. İstanbul: İz Yayınları, 1997.
- Kaya, Mahmut. "el-Müfredât." DİA 31. İstanbul: TDV İSAM, 2006. s.505-6.
- Lellouch, Benjamin. "Ibn Zunbul." <http://ottomanhistorians.uchicago.edu>. Ed. Cemal Kafadar [vd.]. (4 Nisan 2017).
- Özaydın, Abdülkerim. "İbn Hallikân." DİA 20. İstanbul: TDV İSAM, 1999. s. 17-9.
- Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 1998.
- Şeşen, Ramazan. "Osmanlılarda Coğrafya." *Osmanlı* 8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Takamatsu, Yoichi. "Seyahatname'nin Arapça Tarih ve Coğrafya Kaynakları: Onuncu Ciltteki Kaynaklar Listesinin Analizi." *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Yazılı Kaynakları*. Haz. Hakan Karateke ve Hatice Aynur. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012. s.130-61.

BİZANS İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE PHİLADELPHİA/ALAŞEHİR (IV-XI. YÜZYIL)

Ali GENÇ*

GİRİŞ

Tarihi Lydia bölgesinin en önemli yerleşim merkezlerinden biri olan Philadelphia, Bergama kralı II. Eumenes'in (M.Ö. 197-159) kardeşi II. Attalos Philadelphos (M.Ö. 159-138) tarafından Tmolos dağının kuzey eteklerinde Ege kıyılarını Anadolu içlerine bağlayan yollar üzerinde kurulmuştur¹. Kentin Bergama Krallığı dönemi, Bergama kralı III. Attalos Philometor'un M.Ö.133'te ölmeden önce yaptığı vasiyet üzerine topraklarını Roma İmparatorluğu'na bırakması ile son bulmuştur. Bu tarihten itibaren Roma hakimiyetine giren Philadelphia, imparatorluğun Asia eyaleti sınırlarına dahil edilmiştir². M.Ö. III. ve II. bin yıllardan beri yerleşilmiş bereketli bir alanda kurulan kent, volkanik karakterli Katakakumene bölgesine yakın olmasından dolayı depremlerden zarar görmüştür. Nitekim Strabon, Philadelphia'yı pek çok depremin yaşandığı ve evlerin duvarlarının sürekli çatlak olduğu bir kent olarak tanımlamaktadır³. Bu depremlerden en yıkıcısı M.S. 17 yılında gerçekleşmiş ve büyük zarar gören kent Roma İmparatoru Tiberius (14-37) tarafından yeniden inşa edilerek bir süre Tiberius'un yardımlarına ithafen "Neokaisareia" (Sezar'ın Yeni Kasabası) adıyla anılmıştır⁴. Roma İmparatorluğu döneminde Anadolu'da Hristiyanlığın yayıldığı merkezlerden biri olan Philadelphia, Asia eyaletindeki en eski yedi kiliseden birine ev sahipliği yapmıştır⁵. M.S. II. ve III. yüzyıllarda belli bir refah seviyesine ulaştığı anlaşılan kente İmparator Caracalla (211-217) döneminde "Neokoros" (Tapınak Koruyucusu) unvanı verilmiştir. Bölgedeki termal kaynaklar ve maden suları sayesinde hastaların adak sunup şifa aradıkları bir inanç merkezi konumuna yükselen Philadelphia aynı zamanda bazı festivallerin de düzenlendiği önemli bir kent olmuştur⁶. Philadelphia kenti, Roma imparatoru Diokletianus (284-305) devrinde yapılan idari düzenlemeler neticesinde Asia diocese'sine bağlı Lydia eyaletinin sınırlarına dahil edilmiştir⁷.

*Arş. Gör. Tarih Bölümü, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, ali.genc@cbu.edu.tr

¹Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara 2016, s.225-226, Feridun Emecen, "Alaşehir", *İslam Ansiklopedisi*, C.II, Türk Diyanet Vakfı, Ankara 1989, s.342.

²Eutropius, *Breviarum*, IV, 18, (Trans. H. W. Bird), Liverpool 1993, R.E. Allen, *The Attalid Kingdom*, Oxford 1983, s.84, Elizabeth Kosmetatou, "The Attalid of Pergamon", A. Erskine (Ed.), *A Companion to the Hellenistic World*, Oxford 2005, s.165, Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi*, C. I., Cumhuriyet, Ankara 2016, s.417-418.

³Strabo, *Geography*, (Trans. Horace Leonard Jones), Great Britain 1960, XII, 4.2.

⁴Tacitus, *The Annals*, (Trans. A. J. Woodman), Cambridge 2004, II, 47, M.A. Ceylan, *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma: Alaşehir*, İstanbul 2004, s.1.

⁵Sevin, a.g.e., s.226.

⁶W. M. Ramsay, *The Letters To The Seven Churches of Asia*, London 1904, s.318, Ceylan, a.g.e., s.35.

⁷Clive Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, England 1976, s.4. Philadelphia'nın idari yapısının Bizans İmparatorluğu'nda VII. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan tema sistemine kadar değişmediği anlaşılmaktadır. Zira VI. yüzyılda yazıldığı düşünülen ve Hierokles'e atfedilen Synekdemosis adlı eserde

IV-VI. Yüzyıllar Arasında Philadelphia

Philadelphia'nın IV. yüzyıldaki durumu hakkında ayrıntılı bilgi yoktur ancak tarihçi Zosimus, I. Theodosius (379-392) döneminde Tuna Nehri'nin ötesinden gelen askerlerle Mısırlı askerlerin yer değiştirmesinden bahsederken bu askerlerin Philadelphia'da karşılaştığını ve taraflar arasında bir çatışma yaşandığını aktarmaktadır. Buradan hareketle kentin IV. yüzyıl sonlarına doğru yollar üzerindeki önemli bir kavşak olma özelliğini koruduğu anlaşılmaktadır⁸.

Philadelphia kenti, Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Bizans (Doğu Roma) topraklarına dahil olmuştur. Bizans hakimiyetinin ilk yıllarında Lydia bölgesinde paralı askerlerin çıkardığı bir isyan başlamıştır. Bizans imparatoru I.Theodosius tarafından 386'da Phrygia bölgesine yerleştirilen Ostrogot süvarileri, komutanları Tribigild önderliğinde 399'da isyan ederek tüm Lydia'yı yağmalamışlardır. Tribigild'i durdurmak üzere görevlendirilen Germen asıllı Bizans komutanı Gainas'ın da Tribigild ile gizli bir ittifak kurması ile bölgede kargaşa daha da atmıştır. Zosimus bu isyan sırasında Lydia'daki pek çok ailenin ya Ege sahillerine ya da adalara kaçarak canını kurtarmaya çalıştığını anlatmaktadır⁹. Gainas bölgeye ulaşınca Philadelphia üzerinden Thyateira'ya geçerek Tribigild ile buluşmuş ve Sardis'i istila etmek üzere harekete geçmiş ancak yağmur fırtınası sebebiyle Hermus Nehri (Gediz)'i geçemeyen müttefikler geri dönerek Lydia'yı terk etmişlerdir¹⁰. Philadelphia ve çevresinin istila hareketlerinden ne kadar zarar gördüğü tam olarak bilinmemekle birlikte şehrin kısa süreli de olsa isyancıların kontrolüne girdiği anlaşılmaktadır.

Anadolu'da Hristiyanlığın en eski merkezlerinden olan Philadelphia, Hristiyanlığın ilk dönemlerinden itibaren heretik Hristiyan cemaatlerinin de kendine taraftar bulduğu bir yerleşim yeri olmuş ve kent V-VI. yüzyıllarda Bizans imparatorluğu ile bahsi geçen cemaatler arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. Philadelphia'nın özellikle Phrygia bölgesine yakın olması bu tür cemaatlerin kentte yayılmasına imkan vermiştir. Bu cemaatlerden ilki Anadolu'nun kentlerinde ve kırsal kesiminde çok sayıda taraftarı olan Novatianusçulardır. IV. yüzyılın ikinci yarısında Novatianusçular arasında paskalya yortusunun tarihi üzerine bir tartışma çıkmış ve ikiye bölünmüşlerdir. Kentlerdeki Novatianusçu cemaatler İznik konsilinde alınan karara uymuş ancak kırsal kesimdeki Novatianusçular; paskalyayı ay takvimine göre 14 Nisan'da kutlamaya devam etmişler ve bundan dolayı quartodecumani (tessarekaidekatitai=ondörtçüler) adıyla anılmışlardır. Kaynaklar IV. yüzyıl başlarında Quartodecimanların Philadelphia'da din adamlarının ve taraftarlarının olduğunu kaydetmektedir. 431 tarihili Efes Konsili'nin kararlarıyla ilgili bir dizi belge de Quartodecimanların bölgedeki varlığına işaret etmektedir. Konsilde bulunan Monofizit temsilcileri, Philadelphia'ya gönderilen elçilerden bölgedeki eski Quartodeciman mensuplarının Ortodoks olup olmadıkları konusunda ifadelerinin alındığını göstermektedir¹¹. Ancak Philadelphia'da etkisi en fazla hissedilen Hristiyan akımı Montanizm olmuştur¹².

Philadelphia şehri Lydia eyaletine bağlı şehirler arasında gösterilmekte ve ismi Sard'dan sonra ikinci sırada geçmektedir. Bknz. Hierocles, Synecdemus, Ed. August Burckhardt, Leipzig 1893, s.21.

⁸Zosimus, *New History*, (Trans. Ronald T. Ridley), Canberra 1990, s.107.

⁹Zosimus, s.105-107, Clive Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.9

¹⁰Zosimus, s.108, Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.9.

¹¹Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, (Çev. Turhan Kaçar), Ankara 2016, s.344-345, Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.32-33.

¹²Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.32.

M.S. II. yüzyıl ortalarında Phrygia bölgesinde ortaya çıkan Montanistler, önce Anadolu'nun Lydia, Galatia, Kilikia ve Antakya bölgelerinde sonraki dönemde de İtalya ve Kuzey Afrika'ya yayılmıştır¹³. Kilise tarihçisi Eusebius'a göre harekete adını veren Montanus, önce Ardabau adı verilen bir yerde ortaya çıkıp peygamberliğini ilan etmiş ancak takipçileri Pepuza ve Tymion'u kendilerine merkez edinmişlerdir¹⁴. Tam olarak nerede oldukları tespit edilemeyen Ardabau ile Pepuza ve Tymion'un Philadelphia kırsalında olduğu düşünülmüş ayrıca Montanist hareketin Philadelphia kökenli olduğu ya da Philadelphia'nın Montanislerin önemli merkezlerinden biri olduğu W. M. Calder gibi bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir¹⁵. Philadelphia'nın Montanizm'in doğduğu Phrygia bölgesine yakın olması ve Pepuza'nın da Philadelphia kırsalında olduğu düşüncesi araştırmacıların bu fikri benimsemesine sebep olmuştur. Nitekim Sard'in otuz kilometre doğusundaki Kogamos Vadisi'nde, Philadelphialı Montanist bir rahibe ait olan 514-515 tarihli mezar taşı da Montanistlerin Philadelphia'daki varlığını göstermektedir¹⁶. Ancak mevcut kaynaklar Montanizm'in Philadelphia'da doğduğuna dair yeterli bilgi barındırmamaktadır¹⁷. Ayrıca son dönemde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarda, Pepuza'nın Uşak iline bağlı Karahallı ilçesindeki Karayakuplu Köyü yakınlarında olduğu Tymion'un da aynı bölgedeki Susuzören'e lokalize edilmesi gerektiğine dair ciddi verilere ulaşılmıştır. Dolayısıyla Montanizm'in ortaya çıktığı bölgenin Philadelphia olduğunu söylemek eldeki bilgiler ışığında mümkün görünmemektedir¹⁸.

Montanist hareketin kökeni ile ilgili çeşitli fikirler ortaya atılmış, hareketin Hristiyan öğretilerine bürünmüş pagan bir akım olduğu ya da Yahudi inancının etkisini taşıdığı gibi iddaalar araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Ancak devrin Hristiyan ilahiyatının dışına çıkmayan ve kendilerine "Yuhanna İncili" ile "Esinlemeler"i rehber edinen Montanistlerin kilise tarafından dışlanması esas sebebi kilise ile kıyaslandığında çok katı bir hayat tarzını benimsemeleri ve kilise teşkilatından ayrı olarak kendilerine Pepuza merkezli bir dini teşkilat kurmalarındır¹⁹. Psikoposlar, kendi otoritelerini yok sayan bu radikal cemaati topladıkları konsillerde defalarca aforoz etmiş ancak Montanistler varlıklarını bir şekilde sürdürmüşlerdir. Hareketin doğduğu Phrygia bölgesine yakın olan Philadelphia da ilk dönemlerden itibaren Montanistlerin yayıldığı bölgelerden biri olmuştur. Ancak bölgedeki Montanistlerin kaderi, Bizans tahtına Iustinianos I (527-565) 'in geçmesiyle değişmiştir.

Kilisenin heretik kabul ettiği akımlara karşı sert önlemler alan imparator Iustinianos, Montanistler üzerinde ağır bir askeri baskı kurmuş ve Ephesuslu İoannes'i bölgedeki heretikleri yola getirmesi için görevlendirmiştir²⁰. Kaynaklardaki bilgilere göre binlerce insan Montanist inançtan vazgeçirilmiş ve 550 yılı civarında

¹³Eusebius, *Ecclesiastical History*, V. 16. 4., 19.3., Turhan Kaçar, "Montanizm: Erken Kilise'de Çatışan Gelenekler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVII/1, (2002), s.41, Christine Trevett, *Montanism Gender, Authority and the New Prophecy*, Cambridge 2002.

¹⁴Eusebius, *Ecclesiastical History*, V. XVIII-4.

¹⁵W.M. Calder, "Philadelphia and Montanism", *Bulletin of the John Rylands Library*, 7/3, (1923), s.325-327, Kaçar, a.g.m., s.40-41, Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.32

¹⁶Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.32.

¹⁷Orçun Erdoğan, "On the History of Religions in Philadelphia in Lydia until the end of Late Antiquity", *Mediterranean Journal of Humanities*, IV/1, (2014), s.175

¹⁸William Tabbernee, *Pepouza and Tymion, The Discovery and Archaeological Exploration of a Lost Ancient City and an Imperial Estate*, Berlin 2005, s.119vd.

¹⁹Kaçar, a.g.m., s.41vd.

²⁰Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.12, Kaçar, a.g.m., s.52-53.

Pepuza yakılıp yıkılmıştır²¹. Iustinianos dönemi saray tarihçisi Procopios da, askeri baskılara dayanamayan ve inançlarından vazgeçmeyen Montanistlerin kendilerini bir kiliseye kapatıp yaktıklarını kaydetmektedir²². Farklı kaynaklardan gelen bu bilgiler abartılı görünmekle birlikte birbirlerini doğrulamakta ve Montanistlerin önemli merkezlerinden biri olan Philadelphia'nın da bu baskı ve şiddetken olumsuz etkilendiği anlaşılmaktadır. İmparatorluğun bölgedeki radikal cemaatlerle mücadele etmek için çeşitli imar faaliyetlerine girdiği görülmektedir. Iustinianus, Efes'te Aziz Yuhanna için mezarının bulunduğu yere büyük bir bazilika kilisesinin inşaatını teşvik etmiş ve desteklemiştir²³. Arkeolojik çalışmalar Philadelphia'da da benzer faaliyetlerin yürütüldüğünü işaret etmektedir. Kentin Bizans dönemine ait en eski kiliselerinden olan Aziz Ioannes Kilisesi araştırmacılar tarafından VI. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmektedir²⁴. Philadelphia'da bu dönemde varlığın sürdüren radikal cemaatler ve imparatorluğun bu cemaatlerle gerçekleştirdiği sert ve baskıcı mücadele düşünüldüğünde kilisenin inşa amacı daha iyi anlaşılmaktadır. İmparatorluk inşa ettiği dini yapılar aracılığıyla imparatorluk tarafından kabul edilen dini görüşleri bölgede yaymaya ve özellikle Montanizm gibi kilise tarafından sapkın kabul edilen cemaatlerin izini silmeye çalışmıştır.

Iustinianos döneminde Philadelphia sadece heretik cemaatler dolayısıyla değil imparatorluk merkezinden bölgeye gönderilen vergi tahsildarları yüzünden de zor günler geçirmiştir²⁵. Kendisi de Philadelphia kökenli olan Ioannes Lydos'un aktardığı bilgilere göre, "Praefectus Praetorio" unvanı taşıyan Kapadokyalı Ioannes, sarayın harcamalarını karşılamak ve imparatorluğu batıda giriştiği savaşlara kaynak bulmak amacıyla vergileri yükseltmiştir. İoannes adına vergileri toplamak amacıyla bölgeye gelen psikopos John Maxilloplumacius, kenti adeta talan ederek şehrin bütün kaynaklarını yağmalamıştır. Lydos, kentteki hiçbir kadın, genç kız ya da erkeğin bu yağmadan kurtulamadığını, hiçbir resmi kurum ya da ailenin elinde bir şey kalmadığını aktarmaktadır. Philadelphialı seçkin bir aileden gelen Petronius sahip olduğu değerli bir taş yüzünden işkence görerek hapse atılmış, şehrin din adamları Petronius'u serbest bırakması için John Maxilloplumacius'a yalvarmıştır. Tüm ricaları reddeden Maxilloplumacius ancak Petronius'un tüm malvarlığını bağışlaması ile onu serbest bırakmıştır. Bir diğer seçkin Philadelphialı Proclus'a da, malvarlığından çok daha fazla para ödemesi için baskı yapılarak kendisine işkence edilmiştir. Proclus, bu baskı ve işkenceye dayanamayarak intihar etmiştir. John Maxilloplumacius'un Philadelphia'daki yağması bir yıl boyunca devam etmiş ve bu süre zarfında hasatlar toplanamadığından çürümüş ve çiftçiler vergilerini ödeyemediği için yurtlarından uzaklaşmak zorunda kalmıştır²⁶.

VI. yüzyılın ilk yarısında Philadelphia'da gelişen olaylar ile ilgili bilgiler veren Ioannes Lydos'un, Philadelphia'nın yerlisi olması sebebiyle abartılı konuştuğu ve tarafgir olduğu düşünülebilir fakat kent çevresinde genel nizamın bozulduğu

²¹John Bishop of Ephesus, *Ecclesiastical History*, III, 36-37, *The Chronicle of Zuqnin, Parts III-IV A.D. 488-775*, (Trans. Amir Harrak), Toronto 1999, s.123-124, Stephen Mitchell, a.g.e., s.196-197.

²²Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, (Çev. Orhan Duru), İstanbul 2001, s.84, Kaçar, a.g.m., s.54.

²³Mitchell, a.g.e., s.197.

²⁴Orçun Erdoğan, *Ortaçağ'da Philadelphia/Alaşehir*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2013, s.53-54.

²⁵Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.12.

²⁶Iohannes Lydos, *De Magistratibus*, Ed. Ricardus Wuensch, Leipzig 1903, III, 58-61, Fatih Onur, *Ioannes Lydos Ve Peri Arkhon*, İstanbul 2013, s.37vd., J.A.S. Evans, *The Age of Justinian*, New York 2000, s.194, Peter Sarris, *Economy And Society In The Age Of Justinian*, New York 2006, s.4-5, Clive Foss, "Philadelphia", *Oxford Dictionary Of Byzantium*, Vol. 3, Oxford 1991, s.1648.

görülmektedir. Kaynaklarda VI. yüzyılın ikinci yarısında bu kargaşanın son bulduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamakta ve bölgedeki durumun VII. yüzyıl savaşlarına kadar sürdüğü anlaşılmaktadır²⁷.

VII-XI. Yüzyıllar Arasında Philadelphia

VII. ve VIII. yüzyıllar, Bizans İmparatorluğu'nun önce Sasaniler ile sonra da Araplarla savaştığı dönemdir. Sasani ve Arap akınlarının Anadolu içlerine kadar uzandığı bu dönemde Lydia bölgesi de bu saldırılardan etkilenmiştir. 616'da Sardis'e ulaştığı düşünülen Sasani saldırılarından Philadelphia'nın ne kadar etkilendiği bilinmemektedir²⁸. Ancak önce Sasanilerin sonra da Arap saldırılarının Bizans topraklarında yarattığı yıkım devleti savunma amaçlı bir takım değişiklikler yapmaya itmiş ve Anadolu arazisi Herakleios (611-641) döneminden itibaren "thema" adı verilen askeri idari bölgelere ayrılmaya başlanmıştır. Philadelphia bu dönemde Anadolu'nun batı kısımlarını kapsayan Anatolikon Theması sınırları içerisinde yer almıştır²⁹.

Sasani saldırıları imparator Herakleios tarafından sonlandırılmış ancak sonraki dönemde Bizans İmparatorluğu Arap saldırıları ile karşı karşıya kalmıştır. Herakleios döneminin sonlarından itibaren Bizans topraklarına akınlar düzenlemeye başlayan Araplar, Anadolu sahillerine kadar ilerlemiştir. Bu akınlardan en önemlisi 716 yılında gerçekleşmiş, Mesleme b. Abdümelik komutasındaki Arap ordusu Sard ve Pergamon'u istila etmiştir³⁰. Arap saldırıları, Bizans imparatoru III. Leon (717-741) dönemi boyunca belli aralıklarla devam etmiştir. Arap saldırıları karşısında zor duruma düşen Bizans İmparatorluğu, sınırların savunmasında yeni önlemler almak ve çok büyük bir araziye hükmeden Anatolikon thema strategosunun imparatorluğa karşı olası bir isyanını önlemek için yeni themalar oluşturma yoluna başvurmuştur. Bu amaçla, Anatolikon teması bölünerek Philadelphia bölgesini de içine alan Thrakesion Theması kurulmuştur³¹.

Adını Anatolikon teması'nın bir turması olan ve VII. yüzyılda bölgeye yerleştirilen Trakya kökenli askeri birliklerden alan Thrakesion teması, VIII. yüzyılın ikinci yarısında da Arap saldırılarına maruz kalmıştır³². 781 yılında gerçekleştirdikleri akınlarda Thrakesion teması içlerine ulaşan Araplar, Theophanes'in kaydettiği bilgilere göre 798 yılında Lydia'ya akınlar düzenleyip buradan pek çok esirle dönmüşlerdir³³.

Philadelphia'nın VII. ve VIII. yüzyıllarda gerçekleşen Sasani ve Arap saldırılarından nasıl etkilendiği hakkında kaynaklarda net bir bilgi yoktur. Ancak kentin bölgedeki stratejik konumu düşünüldüğünde Philadelphia'nın önce Sasani sonra da Arap saldırılarına uğradığı tahmin edilebilmektedir. Kentin bahsedilen

²⁷Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.12-13, Sarris, a.g.e., s.216-217.

²⁸Timothy Venning, *A Chronology of the Byzantine Empire*, New York 2006, s.150, Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, s.55. Konu için ayrıca bkz. James Russell, "The Persian Invasions of Syria/Palestine and Asia Minor in the Reign of Heraclius: Archaeological, Numismatic and Epigraphic Evidence", Eleonora Kountoura-Galake (Ed.), *The Dark Centuries of Byzantium (7th. 9th c.)*, Athens 2001, s.41-71.

²⁹Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret İşıltan), 8. Baskı, Ankara 2015, s.89-91. Thema sisteminin ortaya çıkışı için ayrıca bkz. Norman H. Baynes, "The Emperor Heraclius and the Military Theme System", *The English Historical Review*, 67/264, (1953), s.380-381

³⁰John Haldon, *Byzantium In The Seventh Century*, Cambridge 1990, s.83, Fossi *Byzantine and Turkish Sardis*, s.118.

³¹Emine Tok, *Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi: Yoğurtçu Kale*, Manisa 2012, s.11, Ostrogorsky, a.g.e., s.146

³²Walter E. Kaegi, *Byzantine Military Unrest 471-843*, Hakkert 1981, s.228.

³³The Chronicle of Theophanes Confessor *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, (Trans. Cyril Mango-Roger Scott), Oxford 1997, s.651.

yüzyıllarda saldırılara uğradığının ya da tehdit altında olduğunun göstergesi de Bizans döneminde şehir yerleşiminde görülen değişikliktir. Esasında, Sasani ve Arap saldırılarından sonra Anadolu'daki pek çok şehirde görülen küçülme Philadelphia'da da görülmüştür. Arkeolojik veriler Philadelphia'da Bizans yerleşiminin "Toptepe" adı verilen bölgede yoğunlaştığını ve iskanın daha çok sur içinde gerçekleştiğini göstermektedir. Toptepe'nin şehir surlarına bitişik ve şehre hakim konumda olması şehrin dış tehditlere karşı savunulmasında avantaj sağlayacağından bahsedilen dönemde yerleşimin bu bölgede yoğunlaştığı anlaşılmaktadır³⁴.

Philadelphia'nın, Bizans tarihinde önemli bir dönem teşkil eden ve bir asırdan uzun bir süre devam eden Tasvir Kırıcı³⁵ (İkonoklazm) devrede hangi şartlar altında olduğu bilinmemektedir. Ancak mutaassıp bir tasvir düşmanı olan ve tasvir kırıcı hareketi zirveye taşıyan Konstantinos V. (741-775) devrinde Thrakesion teması'nda da tasvirlerle karşı bazı sert önlemlerin alındığı bilinmektedir. İmparatora olan yakınlığı ile bilinen ve Thrakesion thema'sı strategosu olan Mikhael Lakhanadrakon, kendi yönetim bölgesindeki keşişlere, keşiş kıyafetini çıkarıp evlenmeleri konusunda baskı yapmış, bu şartı kabul etmeyenlerin gözlerinin kör edilerek sürgün edileceğini ilan etmiştir. Keşişler, devletin bu baskıcı tutumu karşısında göç etme kararı alarak özellikle İtalya'nın güney bölgelerine yerleşmiş ve buralarda manastırlar kurmuşlardır. Anadolu'da Hristiyanlığın en eski merkezlerinden biri olan Philadelphia'da bu baskıcı tutum karşısında neler yaşandığı bilinmemekle birlikte, bölgede genel olarak tasvir kırıcı harekete karşı bir tepkinin geliştiği anlaşılmaktadır³⁶.

İkonoklast devirden Malazgirt Savaşı'na kadar olan devirde Philadelphia'nın siyasi ve sosyo-ekonomik durumu ile ilgili kaynaklarda sınırlı bilgi bulunmaktadır. Bizans imparatoru Theophilos (829-842) tarafından desteklenen Tasvir Kırıcı hareket onun ölümüyle son bulmuş, Araplar saldırıları ise IX. yüzyıl ortalarından itibaren eski gücünü kaybetmiştir³⁷. Dış tehditlerin azaldığı ve imparatorluğun Makedonya Hanedanı (867-1056) ile birlikte parlak bir döneme girdiği bu dönemde Philadelphia Bizans imparatoru Konstantinos VII (913-956) tarafından yazılan *De Thematibus* (Themalar Üzerine) adlı eserde Thrakesion teması içindeki önemli şehirlerden biri olarak zikredilmektedir³⁸. Ayrıca X. yüzyılda Sard ve çevresinde gerçekleştiği bilinen imar faaliyetlerinin Philadelphia'da da yapıldığı arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır³⁹. Bu imar faaliyetlerinden günümüze kadar ulaşan en önemli yapı ise Theotokos Manastırı ve Ta Derma Huzurevi'dir. İnşa yılı tam olarak bilinmemekle birlikte X. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilen ve Alaşehir'in 11. km güneybatısındaki Azıtepe Köyü'nde yer alan Theotokos Manastırı ve Ta Derma Huzurevi'nin günümüze ancak bazı kalıntıları ulaşabilmiştir. Fakat bahsedilen

³⁴Orçun Erdoğan, *Ortaçağ'da Philadelphia/Alaşehir*, s.53-54.

³⁵İkonoklazm, ikonların kutsallığını ve onlara saygı göstermeyi reddeden dini bir hareket olup VIII. ve IX. yüzyıllarda etkili olmuştur. Bknz. Paul A. Hollingsworth, "Iconoclasm", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, Oxford-New York 1991, s.975, Ayrıca bknz. Anthony Bryer (Ed.) *Iconoclasm Papers Given At The Ninth Spring Symposium Of Byzantine Studies*, University of Birmingham, 1975.

³⁶The Chronicle of Theophanes Confessor, s.614-615, Leslie Brubaker, *Inventing Byzantine Iconoclasm*, London 2012, s.48-49, Georg Ostrogorsky, a.g.e., s.162.

³⁷Ostrogorsky, a.g.e., s.196-212. İslam- Bizans ilişkileri için ayrıca bknz. Casim Avcı, *İslam Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003.

³⁸Constantino Porfirogenito, *De Thematibus*, (Trans. A. Pertusi), III, 40.

³⁹Michael Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204 A Political History*, London and New York 1997, s.87, Alan Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989, s.210.

Geçmişten Günümüze Manisa

yapıların varlığı, Philadelphia'nın imar faaliyetleri ile büyüyerek sur dışına çıktığını göstermektedir⁴⁰.

Philadelphia'da yaşanan bu sakin dönem Malazgirt Savaşı'na kadar devam etmiştir. 1071'de Sultan Alp Arslan komutasındaki Selçuklu kuvvetleri Bizans ordusunu mağlup etmiş ve bu zaferden sonra Türkler Anadolu'da hızla yayılmaya başlamışlardır⁴¹. Bu dönemde Anadolu'da fetih faaliyetlerinde bulunan Kutalmışoğlu Süleyman Şah, kısa sürede Anadolu içlerine ilerlemiş ve Konya'dan İznik sınırlarına kadar olan bölgeyi ele geçirmiştir. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nda yaşanan taht mücadelelerini sınırlarını genişletmek için fırsat olarak gören Süleymanşah, önce imparator Michael Dukas'a isyan eden Anadolu orduları komutanı Nikephoros Botaniates'e yarım ederek ve onun 1078'de imparator olmasını sağlamış ardından da Botaniates'in hakimiyetini tanımayan Nikephoros Melissenos ile Botaniates'e karşı anlaşma yapmıştır⁴². Süleymanşah ile ittifak kuran Nikephoros Melissenos, Anadolu'da henüz Selçukluların eline geçmemiş şehirleri dolaşarak kendisini imparator olarak tanıtmış ve ona refakat eden Türk birliklerini de bu şehirlere yerleştirmiştir. Böylece imparatorluğun Asia (Batı Anadolu), Phrgia ve Galatia bölgesindeki bütün kentler Süleymanşah'ın denetimine girmiştir. Kaynaklardaki bu bilgiler ışığında Philadelphia'nın da 1080-1081 tarihlerinde Türk hakimiyetine girdiği anlaşılmaktadır⁴³.

Ancak Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın 1086'da Halep yakınlarında Tutuş ile girdiği mücadeleyi kaybedip ölmesinden sonra Philadelphia tekrar Bizans hakimiyetine girmiştir. Süleyman Şah'tan sonra Anadolu Selçuklu hükümdarı olan Kılıçarslan I. (1092-1107) döneminde ise Philadelphia tekrar Türk hakimiyetine girmiştir⁴⁴. Ancak 1095'te başlayan I. Haçlı seferi Anadolu'da Türk ilerleyişini akamete uğratmış ve durumdan faydalanmak isteyen Bizans imparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118) kayınbiraderi İoannes Doukas komutasındaki birlikleri bölgeye yollamıştır. İoannes Doukas komutasındaki Bizans ordusu 1098'de Selçuk ve Efes ile birlikte Philadelphia'yı da ele geçirmiş ve şehrin güvenliği Mikhail Kekaumenos'un sorumluluğuna verilmiştir⁴⁵. 1098'den sonra Bizans İmparatorluğu ile Anadolu Selçukluları arasında birkaç defa daha el değiştiren Philadelphia kenti, ilerleyen dönemde imparatorluğun bölgedeki en önemli asker üslerinden biri olma niteliği kazanmıştır.

⁴⁰Orçun Erdoğan, Ortaçağ'da Philadelphia/Alaşehir, s.43.

⁴¹Mikhael Attaleiates, *Tarih*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 2008, s.148-164, Ali Sevim, *Azimi Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*, 2.Baskı, Ankara 2006, s.22-23, Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 12. Baskı, Ankara 2013, s.58-64, Ostrogorsky, a.g.e., s.319-320.

⁴² Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 2014, s.522-524.

⁴³ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 2008, s.173, Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014, s.71.

⁴⁴M. H. Yınanc, "Alaşehir", *İslam Ansiklopedisi (İslam Alemi, Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügati)*, C. 1, Eskişehir, 2001, s. 291, M.A. Ceylan, a.g.e., s.37.

⁴⁵Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası* (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1996, s.338-339, Alexander Daniel Beihammer, *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca.1040-1130*, London-New York, 2017, s.316, Ayönü, a.g.e., s.97, Turan, a.g.e., s.125.

SONUÇ

M.Ö. II. yüzyılda Ege kıyılarını Anadolu içlerine bağlayan yollar üzerinde kurulan Philadephia kenti, Lydia bölgesinin stratejik açıdan önem taşıyan şehirlerinden biri olmuştur. Özellikle Roma İmparatorluğu'nun hakimiyetine girdikten sonra gelişimi hızlanan Philadelphia, farklı inançlardan insanların bir arada yaşadığı ve çeşitli festivallerin düzenlendiği, zengin bir sosyal hayat ihtiva etmiştir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla Bizans (Doğu Roma) hakimiyetine giren Philadelphia şehri, Bizans İmparatorluğu'nun erken devirlerinde de önemli bir yerleşim yeri olma özelliğini korumuş ancak VII. yüzyılda Arap akınlarının başlaması ile kent diğer bazı Anadolu şehirleri gibi savunma amacıyla surlarının içine çekilerek küçülmüştür. Dönem kaynaklarında kentin Arapların eline geçtiğine dair bir bilgi olmamakla birlikte, dönem dönem bazı saldırılara maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Arap saldırılarının etkisini kaybetmesi ile birlikte Philadephia'nın surların dışına açıldığı ve özellikle X. yüzyılda şehirde bazı imar faaliyetlerinin gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Ancak Roma İmparatorluğu ve Bizans'ın erken dönemlerindeki kent ile karşılaştırıldığında X-XI. yüzyıl Philadelphia'sının daha geride olduğu ve en parlak devirlerini geride bıraktığı anlaşılmaktadır. Türklerin 1071'den sonra Anadolu'da süratle ilerlemesinin ardından tekrar saldırılara açık hale gelen Philadelphia kenti, bu tarihten itibaren Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki askeri üssü olarak ön plana çıkmıştır.

KAYNAKÇA

- Allen, R.E., *The Attalid Kingdom*, Clarendon Press, Oxford 1983.
- Angold, Michael, *The Byzantine Empire, 1025-1204 A Political History*, Longman, London New York 1997.
- Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası* (Çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996
- Avcı,Casim, *İslam Bizans İlişkileri*, Klasik Yay., İstanbul 2003.
- Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Baynes, Norman H., "The Emperor Heraclius and the Military Theme System", *The English Historical Review*, 67/264, (1953), s.380-381.
- Beihammer , Alexander Daniel, *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia,ca.1040- 1130*, Routledge, London-New York 2017.
- Brubaker, Leslie, *İnventing Byzantine Iconoclasm*, Bristol Classical Press, London 2012.
- Bryer, Anthony (Ed.), *Iconoclasm Papers Given At The Ninth spring Symposium Of Byzantine Studies*, Centre for Byzantine Studies, Birmingham 1975.
- Calder, W.M., "Philadelphia and Montanism", *Bulletin of the John Rylands Library*, 7/3, (1923), s.309-354.
- Ceylan, M.A., *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma: Alaşehir*, İstanbul 2004.
- Constantino Porfirogenito, *De Thematibus*, (Trans. A. Pertusi), Vatican 1952.
- Demircioğlu, Halil, *Roma Tarihi*, C. I., Cumhuriyet, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.
- Emecen, Feridun, "Alaşehir", *İslam Ansiklopedisi*, C.II, Türk Diyanet Vakfı, Ankara 1989
- Erdoğan, Orçun, *Ortaçağ'da Philadelphia/Alaşehir*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2013.

Geçmişten Günümüze Manisa

"On the History of Religions in Philadelphia in Lydia until the end of Late Antiquity", *Mediterranean Journal of Humanities*, IV/I, (2014), s.171-179.

Eusebius, *Ecclesiastical History*, (Trans. Kirsopp Lake), William Heinemann, London 1926.

Eutropius, *Breviarum*, (Trans. H. W. Bird), Liverpool University Press, Liverpool 1993.

Evans, J.A.S., *The Age of Justinian*, Routledge, New York 2000.

Foss, Clive, *Byzantine and Turkish Sardis*, Harvard University Press, England 1976.

"Philadelphia", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University New York 1991.

Haldon, John, *Byzantium In The Seventh Century*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

Harvey, Alan, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

Hierocles, *Synecdemus*, (Ed). August Burckhardt, B.G. Taubner, Leipzig 1893

Hollingsworth, P. A. "Iconoclasm", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, Oxford University Press, Oxford 1991.

Iohannes Lydus, *De Magistratibus*, (Ed). Ricardus Wuensch, Leipzig 1903.

John Bishop of Ephesus, *Ecclesiastical History*, (Trans. R. Payne Smith), Oxford University Press, Oxford 1860.

Kaçar, Turhan, "Montanizm: Erken Kilise'de Çatışan Gelenekler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVII/I, (2002), s.39-59.

Kaegi, Walter E., *Byzantine Military Unrest 471-843*, Hakert, Amsterdam 1981.

Kosmetatou, Elizabeth, "The Attalid of Pergamon", A. Erskine (Ed.), *A Companion to the Hellenistic World*, Blackwell Publishing, Oxford 2005.

Mikhael Attaleiates, *Tarih*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008.

Mitchell, Stephen, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, (Çev. Turhan Kaçar), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.

Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü (Anadolu'da ve Rumeli'de 1070-1079 Döneminin Tarihi)*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008.

Onur Fatih, *Ioannes Lydos ve Peri Arkhon*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2013.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, (Çev. Orhan Duru), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

Ramsay, W. M., *The Letters To The Seven Churches of Asia*, London 1904.

Russell, James, "The Persian Invasions of Syria/Palestine and Asia Minor in the Reign of Heraclius: Archaeological, Numismatic and Epigraphic Evidence", Eleonora Kountoura-Galake (Ed.), *The Dark Centuries of Byzantium (7th. 9th c.)*, Athens 2001, s.41-71.

Sarris, Peter, *Economy And Society İn The Age Of Justinian*, Cambridge University Press, New York 2006.

Sevim, Ali, *Azimi Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

- Sevim A., Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014,
- Sevin, Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.
- Strabo, *Geography*, (Trans. Horace Leonard Jones), William Heinemann Ltd., Great Britain 1960.
- Tabbernee, William, *Pepouza and Tymion, The Discovery and Archaeological Exploration of a Lost Ancient City and an Imperial Estate*, Walter de Gruyter, Berlin 2005.
- Tacitus, *The Annals*, (Trans. A. J. Woodman), Hackett Publishing Company, Cambridge 2004.
- The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, (Trans. Cyril Mango-Roger Scott), Clarendon Press, Oxford 1997.
- The Chronicle of Zuqnin, Parts III-IV A.D. 488-775*, (Trans. Amir Harrak), Pontifical Institute of Medieval Studies, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto 1999.
- Tok, Emine, *Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi: Yoğurtçu Kale*, Manisa Belediyesi Kültür Yay., Manisa 2012.
- Trevett, Christine, *Montanism Gender, Authority and the New Prophecy*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 12. Baskı, Ötüken Neşriyat, Ankara 2013.
- Venning, Timothy, *A Chronology of the Byzantine Empire*, Palgrave Macmillan, New York 2006.
- Yınanç, M. H. "Alaşehir", *İslam Ansiklopedisi (İslam Alemleri, Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügati)*, C. 1, MEB, Eskişehir, 2001.
- Zosimus, *New History*, (Trans. Ronald T. Ridley), Australian Association for Byzantine Studies, Canberra 1990.

XV. YÜZYILIN SONLARINDA İSPANYA VE PORTEKİZ'DEN SÜRGÜN EDİLEN YAHUDİLERİN MANİSA VE CİVARINA YERLEŞMESİ

Hammet ARSLAN*

Giriş

Manisa ili uzun tarihsel geçmişi, verimli ovaları, zengin kültürel mirası, ciddi sanayi potansiyeli ile ülkemizin önemli yerleşim yerlerinden birisidir. Tarih boyunca değişik uygarlıkların yerleşim yeri olması, Saruhanoğullarına başkentlik etmesi ve Osmanlı tahtının varisleri olan şehzadelere ev sahipliği yapması Manisa ve çevresinin ekonomik ve kültürel açıdan zenginleşmesini sağlamıştır.¹

15. yüzyılın sonlarında İspanya ve Portekiz'den kaçarak Osmanlıların himayesine sığınan Yahudilerin bir kısmı Manisa'ya gelmiştir. Bu dönemde Sultan II. Bayezid'in Yahudilere yaptığı iyiliğin göz ardı edilebilmesi mümkün değildir. Yahudiler İspanya'da zulme, işkenceye ve ölüme maruz kalırken Sultan II. Bayezid onlara İmparatorluğun kapılarını açmış ve birçok Yahudi'yi yok olmaktan kurtarmıştır.²

Yahudiler, XVI. asırda Manisa'da yaşayan tek gayrimüslim halk olmuştur. Manisa'da yaşayan Yahudilerin kendilerine has evleri olmayıp vakıf odalarında yaşadıkları ifade edilir. Maddi durumları düzeldikçe de Müslümanlara ait evleri satın almaya başlamışlardır. Manisa'daki Yahudiler, Batılı ve özellikle de Venedikli tacirler ile alış-veriş yapmışlardır. Bu ticari ilişkilerde zaman zaman alacak-verecek davalarının vuku bulduğu³ kayıtlardan anlaşılmaktadır.

XV. Yüzyıla Kadar Ege Bölgesinde Yahudi Varlığı

Genel olarak Batı Ege, özelde Manisa ve civarındaki Yahudi varlığı çok uzun bir geçmişe sahiptir. Salihli yakınlarındaki antik Sart kentinde M.Ö. 4. yüzyılda Yahudilerin yaşadığı ileri sürülmektedir. Arkeolojik kazılardan elde edilen veriler neticesinde M.Ö. 4. yüzyılda Ege bölgesinde Yahudilerin varlığından söz edilir. Yahudilerin M.S. 2. yüzyılda Sart antik kentinde kurdukları sinagog, Anadolu'daki en eski Yahudi ibadethaneleri arasında sayılmaktadır.⁴

* Doç. Dr., DEÜ, İlahiyat Fak., Dinler Tarihi Anabilim Dalı, hammet.arslan@deu.edu.tr

¹ Manisa Tarihi için bkz., Feridun Emecen, "Manisa", DİA, İstanbul, 2003, cilt: 27, ss. 577-583; Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa Belediyesi Kültür yayınları, Manisa, 2007, s. 7; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989.

² Eva Groepler, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, Çev.: Süheyla Kaya, Belge Yay., İstanbul 1999, s. 30. Ayrıca bkz., Hammet Arslan, "Tarih Boyunca İzmir Yahudileri: Yedi Kiliseler, Sürgün, Cemaatleşme Süreci ve Modern Durum", *Bütün Yönleriyle Yahudilik*, 18-19 Şubat 2012 (Uluslararası Sempozyum) Dinler Tarihi Araştırmaları VIII, 2012, ss. 187-218

³ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 53, 62-67; Jacob Barnai, "On the History of the Jews in the Ottoman Empire", *Sephardi Jews in the Ottoman Empire*, Ed. Esther Juhasz, New York, 1990, s. 21-22; Sara Pardo, *Sevgili İzmir Beni Tanı: Dünden Yarına İzmir Yahudileri*, Etki Yay., İzmir, 2007, s. 33

⁴ Ayrıntılı bilgi için şu eserlere bakılabilir: Hatice Doğan, *Osmanlı Devletinde Hahambaşılık Müessesesi*, Selçuk Üniv. SBE, YL Tezi, Konya, 2002, s. 1; Naim Güleriyüz, *Türk Yahudileri Tarihi I*, Gözlem Yay., İstanbul, 1993, s. 11; Sara Pardo, *Sevgili İzmir Beni Tanı: Dünden Yarına İzmir Yahudileri*, Etki Yay., İzmir, 2007, s. 10-11, 32. Ayrıca bkz., H. Arslan, "Tarih Boyunca İzmir Yahudileri...", ss. 187-218

Miladın ilk yıllarında da Ege bölgesindeki antik kentlerde Yahudilerin yaşadığına dair ipuçları bulunmaktadır. Kendisi de eski bir Yahudi olan Pavlus'un Hıristiyanlığı yayma noktasında Ege'deki antik kentlerde bir takım çabalarının olduğu aşikârdır.⁵ Hıristiyanlığı yaymak için gerçekleştirdiği misyon seyahatlerinden birinde o, Yahudilerin yaşamakta olduğu Efes'e uğramıştır.⁶ Pavlus, Hıristiyanlığı putperestlerden önce inançlı olan insanlara (Yahudiler) anlatmanın daha kolay olacağı düşüncesiyle Efes⁷, Sart, Bergama gibi bölgelerdeki Yahudilere yönelmiştir. Nitekim o, misyon için Anadolu'da bulunduğu süre içerisinde zamanının büyük bir bölümünü dönemin en önemli kenti olan Efes'te geçirmiştir.⁸

Osmanlılar Döneminde Ege Bölgesinde Yahudiler

Osmanlılar öncesi döneme kadar Ege bölgesindeki yerleşim yerlerinde Yahudilerin varlığına dair net bilgiler bulunmamaktadır. Bununla birlikte bireysel bir takım olaylar birkaç Yahudinin olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Mesela Osmanlılar döneminde, I. Mehmet zamanında (1413-1421) Manisa'da Yahudilerin buldukları, önceden Samuel adında olup ihtida eden (dönme) Torlak Kemal'den⁹ anlaşılmaktadır.

Osmanlı idaresindeki değişik yerlerde yaşayan Yahudiler oldukça rahat bir yaşam sürdürmüşlerdir. 15. yüzyılda Almanya'dan Edirne'ye yerleşen İsak Sarfati'nin Almanya'ya yolladığı şu mektup bunu açıkça göstermektedir: "...Size ilan ediyorum ki, Türkiye hiçbir eksigi olmayan bir ülkedir...Burada her insan kendi bağının ve kendi incir ağacının gölgesinde barış içinde yaşar..."¹⁰ Bu mektup Almanya'da sıkıntı içinde yaşayan Yahudi topluluğu davet niteliğindedir. S. Bora'ya göre Osmanlı idarecileri bu mektuptan haberdardı ve bundan memnundular. Bu mektup 1492'deki göçlerin kapısını aralamıştır.¹¹

İber Yarımadasından Sürülen Yahudilerin Osmanlı Topraklarına Gelişi

Yaklaşık bin yıldır İber yarımadasında varlığını sürdüren Yahudiler XV. yüzyılda ya dinlerini, gelenek ve göreneklerini terk ederek Hıristiyan olmaları ya da ülkeyi terk etmeleri arasında bir tercihe zorlanmışlardır.¹² Buna binaen birçok Yahudi'nin Hıristiyanlığa girdiği söylenir. Ancak Hıristiyanlığa girmeyi reddettikleri

⁵ Şinasi Gündüz, *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001, s. 47, 67

⁶ Efes'te Hıristiyan misyonu için hedef kitle olarak Yahudiler seçilmiştir. Efes Yahudileri, Pavlus'a karşı, diğer bölgelerde yaşayanlara nazaran daha ılımlı bir tavır sergilemişlerdir. Şinasi Gündüz, *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001, s. 66-70. Ayrıca bkz., H. Arslan, "Tarih Boyunca İzmir Yahudileri...", ss. 187-218

⁷ Kitab-ı Mukaddes, Resullerin İşleri, 18:19

⁸ Kitab-ı Mukaddes, Resullerin İşleri, 19:1. Kenneth Scott Latourette, *A History of the Expansion of Christianity*, (The First Five Centuries) Harper & Brothers Pub., New York, Tarihsiz, Volume I, s. 78; Alexander J. M. Wedderburn, *A History of the First Christians*, T&T Clark Ltd., New York, 2005, s. 122

⁹ Torlak Kemal hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Abdurrahman Küçük, *Dönmeler Tarihi*, Rehber Yay., Ankara, 1992, ss. 73-82

¹⁰ Siren Bora, *İzmir Yahudileri Tarihi (1908-1923)*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul, 1995, s. 10; Henri Nahum, *İzmir Yahudileri: 19.-20. Yüzyıl*, Çev: Estreya Seval Vali, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s. 31; Esther Benbessa-Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi (14.-20. Yüzyıllar)*, Çev., Ayşe Atasoy, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s. 80; Bernard Lewis, *The Jews of Islam*, Routledge, London, 1983, s. 135-136; Eva Groepler, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, Çev.: Süheyla Kaya, Belge Yay., İstanbul, 1999, s. 37; Sara Pardo, *a.g.e.*, s. 12

¹¹ S. Bora, *a.g.e.*, s. 10

¹² İspanya Yahudilerinin sürülüş sebepleri olarak; (i) Yahudilerin Katolik dinini Yahudileştirmek istemeleri, (ii) ülkede dini bütünlüğün sağlanması, (iii) sahte din değiştirmelerin önüne geçmek istenilmesi, (iv) idari açıdan ise Yahudilerden para koparabilmedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Yahudiler (XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Alperen Yay., Ankara, 2000, s. 52-54. Ayrıca bkz., H. Arslan, "Tarih Boyunca İzmir Yahudileri...", ss. 187-218

için yine birçok Yahudi 1492 yılında bölgeden sürgün edilmiştir.¹³ Yahudilerin Osmanlı topraklarına göçü 1492'den sonra artmıştır. Göçlerin nasıl gerçekleştiği, göçmen sayısı, II. Bayezid'in göçlerdeki rolü gibi konularda farklı görüşler vardır.¹⁴

Göçler ilk başta İtalya ve Kuzey Afrika ülkelerine olmuştur. Buralardaki Seferad Yahudilerinin büyük çoğunluğu ise daha sonra Akdeniz havzasına göç etmiştir. Osmanlı topraklarına yaklaşık olarak 12.000 ailenin geldiği belirtilmektedir. Her ailenin beş kişiden oluştuğu düşünülürse sayı 60.000 olacaktır.¹⁵ 1492 yılında İspanya ve 1497'de Portekiz'den kovulan Yahudiler Osmanlı topraklarına sığınarak canlarını korumuşlardır.¹⁶ Birçok aile "belki geri döneriz" ümidiyle evlerinin anahtarını yanlarına almış, ancak bunu bir hatıra olarak saklamaktan ve nesilden nesile aktarmaktan öte bir şey olmamıştır.¹⁷ İspanya'dan kovulan Yahudiler İstanbul, Selanik, Edirne, Amasya, Tokat gibi yerlere yerleştirildi. Daha sonra Portekiz'den sürgün edilenler de bunlara dâhil oldu.¹⁸

Osmanlı topraklarına göç eden Yahudiler çoğunlukla Adriyatik kıyıları, Arnavutluk ve Mora limanları üzerinden gelmişlerdir. Batı Anadolu'da yerleştikleri önemli yerler Bursa, Kütahya, Balıkesir, Tire ve Manisa idi. En kalabalık gruplar Bursa ve Manisa'ya yerleşmişlerdir. Manisa'ya gelenlerin bir kısmı Mora üzerinden ve Ege adalarında konaklayarak gelmişlerdir. Bir kısmı ise Edirne-Gelibolu veya Edirne-İstanbul üzerinden karayolu ile gelmişlerdir.¹⁹

II. Bayezid vilayetlere gönderdiği fermanla Yahudi göçmenlere iyi davranılmasını ve kolaylık sağlamasını emretmiş, emre uymayanların ölümle cezalandırılacağını belirtmiştir.²⁰ Yahudiler kendilerinin candan karşılandığını bilincindedirler. Bu konuda şöyle demişlerdir: "Bütün dünya barbarken ve tüm

¹³ 31 Mart 1492'de çıkarılan ferman gereği Yahudilerin Ağustos 1492'ye kadar İspanya'yı terk etmeleri istenmiştir. Kesin olmamakla birlikte 200 ile 500 bin arasında Yahudi'nin sürgün edildiği iddia edilmektedir. Abdurrahman Küçük, *a.g.e.*, s. 98; Ahmet Hikmet Eroğlu, *a.g.e.*, s. 125; Abraham Leon Sachar, *History of Jews*, New York, 1967, s. 204; Yitshak Baer, *A History of the Jews in Christian Spain*, The Jewish Pub. Society of America, Philadelphia, 1978, II/424-439; Esther Benbessa-Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi (14.-20. Yüzyıllar)*, Çev., Ayşe Atasoy, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s. 25-71

¹⁴ Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, s. 118. Ayrıca bakınız Feridun M. Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri*, Eren Yay., İstanbul, 1997

¹⁵ 1492'de İspanyadan sürülen Yahudilerin bir kısmı (yaklaşık 25.000 kişi) sınırı geçerek Portekiz'e sığınmıştır. Sığınma bedeli olarak zengin Yahudiler büyük meblağlar ödemek zorunda kalmışlardır. Böylece zenginlere sürekli oturma izni verilirken, fakir aileler belli bir süreliğine oturma izni alamışlardır. Ancak buradaki huzurlu günler çok uzun sürmemiştir. 1496'da Portekiz kralının İspanya krallığından kız alması ile iki ülke arasındaki ilişkiler artar. Bir süre sonra İspanyollar, Portekiz kralından Yahudileri sürgün etmesini talep eder. Portekiz kralı 5 Aralık 1496'da Yahudilerin sürgün edilmesini öngören fermanı imzalar. Bu karar Portekiz'de Yahudi varlığının sonu olur. Esther Benbessa-Aron Rodrigue, *a.g.e.*, s. 13, 44-47; Ahmet Hikmet Eroğlu, *a.g.e.*, s. 67. Ayrıca bkz., H. Arslan, "Tarih Boyunca İzmir Yahudileri...", ss. 187-218

¹⁶ S. Bora, *a.g.e.*, s. 12; Joseph R. Hacker, "Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes toward the Ottoman during the Fifteenth Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. Braude and Lewis, New York, 1982, I/122; M. A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, s. 13, 23

¹⁷ Sara Pardo, *a.g.e.*, s. 22

¹⁸ Hıristiyanların Yahudilere karşı olan tavırları neticesinde daha önce 1290'da İngiltere'den, 1376'da Macaristan'dan, 1394'te Fransa'dan, 1470'te Bayyera'dan kovulan Yahudiler Osmanlı'ya, Edirne, sığınmışlardır. Abdurrahman Küçük, *a.g.e.*, s. 97; S. Bora, *a.g.e.*, s. 13; Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, s. 15-16; Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir'de Yaşam*, Literatür Yay., İstanbul, 2000, s. 10; Henri Nahum, *a.g.e.*, s. 31; Esther Benbessa-Aron Rodrigue, *a.g.e.*, s. 79

¹⁹ Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, s. 118

²⁰ Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, s. 125-126; Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, s. 118; İ. Şahin, F. M. Emecen, *Osmanlılarda Divan-Bürokrasi-Ahkam: II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkam Defteri*, İstanbul, 1994.

kapılar bize kapanırken Türkler bizi vatanlarına kabul etti. Bu, Yahudi ulusunun asla unutamadığı bir gerçektir...Biz Yahudiler Türkiye’de hiç acı çekmedik.”²¹

XV. Yüzyıl Sonlarında Yahudilerin Manisa’ya Gelişi ve Yerleşmesi

Manisa Yahudilerini ele alan bir çalışmayı ilginç kılan hususu Feridun Emecen şöyle ifade eder: "... bir Anadolu şehrine yakın çevreden değil çok uzaklardan gelen farklı dine ve geleneklere sahip bir topluluğun yeni geldikleri bir çevreye nasıl uyum sağladıkları ve ne şekilde karşılanmış buldukları keyfiyetidir.”²²

Kaynaklarda tarihin değişik süreçlerinde Manisa’da dönem denem Yahudi varlığına işaret eden bir takım bilgiler yer almaktadır. 15. yüzyıl sonlarında ise yani göçlerden hemen önce Manisa’da Yahudi varlığını gösteren resmi bir kayıt yoktur. 15. yüzyıl sonlarından itibaren ise göçlerle birlikte Manisa’ya Yahudilerin gelmeye başladığı görülür.²³ Zira, 1492 ve 1497 İspanya ve Portekiz’den kaçarak Osmanlı topraklarına sığınan Yahudiler ilk başlarda İzmir’e değil civardaki Manisa ve Tire’ye yerleşmişlerdir. Çünkü bu dönemde İzmir henüz yeterince gelişmiş bir şehir değildir. Ayrıca savaş, deprem, yangın, hastalık gibi beşeri ve doğal afetler İzmir’in gelişmesini engellemiştir. Bu yüzden Anadolu’ya göçen Yahudiler geniş imkânlarla sahip Manisa’yı İzmir’e tercih etmişlerdir.²⁴

Manisa’nın Osmanlı şehzadelerini yetiştiren önemli bir merkez olması, şehre sosyal ve ekonomik bir canlılık kazandırmıştır. Şehzadelerin hizmetinde olan bazı yabancıların varlığından bahsedilmektedir. Manisa’da birçok tarım ürününün yetişmesi bölgeyi Yahudiler için cazip kılan hususlardan birisi olmuştur. Onlar şehirdeki ticari hareketlilikten şehzadelerin yanlarında bulunan hekimler aracılığıyla haberdar olmuş olabilirler. Ayrıca göçmen grupların kendi aralarındaki haberleşmeler de bölgeye olan ilgiyi arttırmıştır. Değişik amaçlarla Manisa’ya gelen yabancılarla şehir halkı sıkça karşılaşmaktaydı. Şehirde yünlülük ve pamuklu kumaşların, değişik baharatların, pirinç, iplik, pamuk, tütün, hububat ve diğer eşyaların ticareti yapılmaktaydı. Yahudiler Manisa’daki çarşı ve pazar yerlerindeki alışverişlerde şehre gelen yabancı tüccarların aracılığı görevini üstlenmişlerdir. Böylelikle onlar hem bölgede üretilen ürünlerin pazarlanmasına katkı sağlamışlar hem de kazançlı çıkmışlardır. 16. yüzyılda Yahudiler şehirdeki ticari hareketlilikte önemli bir konuma gelmişlerdir.²⁵

Manisa’da Yahudiler: Kurumsallaşma ve Sosyal Yapı

15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl boyunca Yahudiler Manisa’da yaşayan tek gayrimüslim topluluk olmuştur. Şehirde 1531’de yaklaşık 400-450’den fazla kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Bunlardan 88’i evli erkek, 33’ü ise yetişkin bekarlardır. Gerisi ise çocuk ve kadınlardan oluşmaktadır. Daha sonra ailelerden 15’i Tire’ye, 3’er hanesi de Karahisar ve Bursa’ya göç etmiştir. 1575’te ise yaklaşık 600-700 kişiden oluşan 117 hane bulunmaktaydı. Geçen 44 yıllık süre içerisinde evlilerin sayısında artış gözlemlenmektedir. 16. yüzyıl boyunca Yahudilerin bir kısmı vakıflara ait olan odalarda bir kısmı da Amalar mahallesinde yaşamaktaydı. 17. yüzyıldan itibaren şehirdeki Yahudi nüfusu azalmaya başlamıştır.²⁶

²¹ Henri Nahum, *İzmir Yahudileri*, s. 57

²² Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, s. 115

²³ Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, s. 119

²⁴ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 53, 62-67; Jacob Barnai, "On the History of the Jews in the Ottoman Empire", *Sephardi Jews in the Ottoman Empire*, Ed. Esther Juhasz, New York, 1990, s. 21-22; Sara Pardo, *a.g.e.*, s. 33

²⁵ Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, s. 11, 115-120

²⁶ Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, ss. 8-9, 119-121

16. yüzyılın ilk yarısında Yahya oğlu Salomon, Manisa'da yaşayan Yahudilerden ismi ilk zikredilen kişidir. Manisa'da bulunan Yahudiler için ne Rabbi ne de haham tabirleri veya unvanları kullanılmıştır. Bunun yerine onlara Rabbinin kısaltılması olan Rav denilmiştir. 1534'te Yahudilerden 'rav akçası' adıyla bir vergi alınmıştır. Daha önce bu tür bir vergi kaydının olmaması onların Osmanlı devleti tarafından kabul edildiklerini göstermektedir. Dolayısıyla Manisa Yahudileri bir topluluk oluşturmuş ve kendi dini liderlerini belirlemişlerdir. Bu durum toplum içerisinde bir hiyerarşinin oluşmasını sağlamıştır. Topluluğun dini liderleri hem din işleri yürütmüş hem de Yahudilerin vermekle mükellef olduğu 'rav akçası'nı toplamıştır. Bu durum dini liderin devlete karşı sorumluluğunu da göstermektedir.²⁷

16. yüzyılda Manisa'daki Yahudilerin ilk dini liderinin Yuda ben Sason olduğu ifade edilir. Daha sonra sırasıyla Yasef Levi, İsak Hazan ve Moşe Ungeria topluluğun dini lideri olmuştur. Şehirde bulunan üç sinagog başhaham Moşe Ungeria tarafından yönetiliyordu. O, toplanan bağışlardan ve yapılan harcamalardan da sorumlu idi.²⁸ 1564 tarihinde Manisa'da Yahudi topluluğa ait Etz ha Hayim²⁹, Toledo³⁰, Şalom³¹ ve Larca/Lorca³² adında dört Sinagogun varlığından bahsedilir.³³

15. yüzyıldan itibaren Manisa'ya gelen Yahudilerin vakıf odalarında kira karşılığında toplu bir şekilde yaşadıkları görülmektedir. Bazıları ikamet ettikleri bu odaları işyeri olarak da kullanmışlardır. Maddi durumlarını iyileştiren Yahudiler ev satın almaya başlamışlardır. Onlar kirada yaşayanlardan yaşam alanı itibarıyla kopsa da kendi aralarında küçük gruplar oluşturmuşlardır. Yahudiler yerli halk ile uyum içerisinde yaşamıştır. Kılık kıyafet konusunda bazen ufak tefek tartışmalar yaşamakla birlikte toplumsal bir tepki hiçbir zaman olmamıştır. Hatta bazen Yahudilerle Müslümanların ortak iş yaptıklarına da rastlanılmaktadır.³⁴

Yahudilerin Manisa'dan İzmir'e Göç Edişi

16. asrın sonları ve 17. asrın başlarından itibaren hem sosyal değişimden kaynaklanan tepkiler hem de ticari faaliyetlerin başka noktalara kaymasından ötürü Manisa Yahudileri önce geçici sonra da yerleşik olarak İzmir'e göç etmeye başlamışlardır. Çünkü XVII. yüzyıl başlarında İzmir, Batı ile ticaretin geliştiği bir liman kenti olarak Yahudilere daha cazip gelmiştir. İzmir'in artan ticari potansiyeli sadece Manisa'dan değil civardaki diğer yerleşim yerlerinden de Yahudileri çekmiştir.³⁵

²⁷ Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, s. 121-122

²⁸ Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, s. 122; Feridun M. Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri*, İstanbul, 1997, ss. 50-52

²⁹ Yahudilikte yaygın biçimde kullanılan Etz Hayim ifadesi "hayat ağacı" anlamına gelir. Tekvin kitabı 2:9'da "Aden bahçesindeki hayat ağacı..." şeklinde geçmektedir. Daha sonra bu ifade Yahudi ibadethanelerini isimlendirmek için kullanılmıştır.

³⁰ Orta İspanya'da başkent Madrid'in 80 km güneyinde bulunan bir şehirdir. Yahudi tarihi ve kültürü açısından önemli bir yerleşim yeri olmuştur. 11. Yüzyılda Toledonun nüfusu 28.000 iken bunun 4.000'i Yahudi idi. Toledo'da yaşayan Yahudiler din değiştirmelerine yönelik baskı ve şiddet karşısında Toledo'dan kaçmak zorunda kalmışlardır. Bernard F. Reilly, *Contest of Christian and Muslim Spain 1031-1157*, (1995 paperback ed.). Blackwell, 1992, ss. 5, 9, 15; Paul E. Grosser, Edwin G. Halperin, *Anti-Semitism: The Causes and Effects of a Prejudice*, Citadel Press, Secaucus, N.J., 1979.

³¹ Şalom "barış, ahenk, huzur" gibi anlamlara gelen İbranice bir kelimedir. Yahudiler sinagoglara verdiği yaygın isimlerden birisidir.

³² Larca veya Lorca, Güneydoğu İspanya'da bulunan bir kenttir. Larca/Lorca sinagogu, İspanya'daki aynı isimli şehirden göçen Yahudiler tarafından kurulmuştur.

³³ Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, s. 123

³⁴ Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, s. 125-126; Feridun M. Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri*, İstanbul, 1997, s. 46

³⁵ Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, s. 123; Sara Pardo, *a.g.e.*, s. 33; Feridun Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri*, s. 30

Nitekim 1660 yılına gelindiğinde Yahudilere tahsis edilen ev veya oda sayısı 70 iken bunlarda sadece 30 aile oturmaktaydı. Aynı tarihte evli bekâr toplam erkek sayısı da 41 idi.³⁶ İzmir’de yaşayan Yahudiler *minyani* (dini törenleri icra edebilmek için gerekli 10 yetişkin erkek) tamamlayabilmek³⁷ için Tire ve Manisa’dan Yahudileri İzmir’e davet ediyorlar ve göç için onları teşvik ediyorlardı. Yahudi cemaat adına toplanan bazı vergilerden bunların muaf tutulduğu görülmektedir.³⁸ 16 ve 17. asırda Sakız Yahudileri İzmir’e göç etmişleridir. Yine Manisa, Selanik, Safed ve Halep’ten Yahudiler ticari önemi artan İzmir’e göç etmişlerdir.³⁹

Sonuç

Manisa ve çevresi tarihsel süreç içerisinde değişik uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Burada yer alan Sart, milattan önceki yıllarda en önemli antik kentlerden birisi olmuştur. İncil’de zikredilen yedi kiliseden üçü Manisa sınırları içerisinde. Dolayısıyla miladın ilk yıllarında da bu bölgelerde önemli yerleşim yerlerine rastlanır. Daha sonra ise Manisa Saruhanoğulları beyliğine başkentlik etmiştir. Osmanlı şehzadelerinin yetiştiği şehirlerden birisi de Manisa olmuştur. Bütün bunlar o dönemlerde şehre ekonomik ve kültürel bir zenginlik katmıştır. Günümüzde somut ve somut olmayan kültürel miras açısından Manisa önemli bir zenginliğe sahiptir.

Çeşitli uygarlıklar, milletler ve dinlerin hayat bulduğu Manisa, bir dönem Yahudilere de ev sahipliği yapmıştır. 15. Yüzyılın sonunda İspanya ve Portekiz’den kovulan Yahudiler Osmanlı topraklarına sığındıklarında yerleştikleri yerlerden birisi de Manisa olmuştur. Yahudilerin yerleştikleri dönemde İzmir tercih edilen bir şehir değildi. Yahudiler sahip olduğu imkânlardan ötürü Manisa’ya yerleşmişlerdir. Bu esnada şehirdeki tek gayrimüslim topluluk olmuşlardır. Şehrin ticari imkânlarını iyi değerlendiren Yahudiler başlangıçta vakıf odalarında kiracı iken ilerleyen yıllarda kendi evlerini almışlardır.

Yahudiler 16. yüzyıl içerisinde Manisa’da kendi ibadethanelerini kurmuşlar, dini liderlerini seçmişler ve böylelikle kurumsal bir konuma ulaşmışlardır. Devletin kendileri için belirlediği vergiyi de ödeyerek Osmanlı’nın meşru bir unsuru haline gelmişlerdir. Manisa’daki Yahudilerin yerli Müslümanlarla aralarında ciddi bir sürtüşme olmamıştır. Ancak 16. Yüzyılın sonlarında İzmir’in ticari bir liman olarak gelişmeye başlamasıyla Manisa’daki Yahudilerin büyük bir kısmı İzmir’e göçmeyi tercih etmiştir. Böylelikle Manisa’daki Yahudi nüfusu azalmaya başlamıştır.

Kaynakça

Arslan, Hammet, “Tarih Boyunca İzmir Yahudileri: Yedi Kiliseler, Sürgün, Cemaatleşme Süreci ve Modern Durum”, *Bütün Yönleriyle Yahudilik*, 18-19 Şubat 2012 (Uluslararası Sempozyum) Dinler Tarihi Araştırmaları VIII, 2012, ss. 187-218

Baer, Yitshak, *A History of the Jews in Christian Spain*, The Jewish Pub. Society of America, Philadelphia, 1978.

Barnai, Jacob, “On the History of the Jews in the Ottoman Empire”, *Sephardi Jews in the Ottoman Empire*, Ed. Esther Juhasz, New York, 1990, s. 21-22

³⁶ Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, s. 124

³⁷ Başlangıçta Minyanı tamamlamak için Yahudilere davet gönderilirken 19. yüzyıl sonlarında ise Lehistan ve Rusya’dan gelenleri başka yerlere yönlendirme çabaları hâkim olmuştur. Bu tavrın ortaya çıkmasında hem içinde buldukları ekonomik sıkıntı hem de gelenlerin Aşkenazi kökenli oluşu önemlidir.

³⁸ Ahmet Hikmet Eroğlu, *a.g.e.*, s. 107; A. Galante, *Histoire de Juifs d’Anatolie, des Juifs d’Izmir*, Imprimerie M. Bakok, İstanbul, 1937, s. 12’den aktaran Rauf Beyru, *a.g.e.*, s. 10; S. Bora, *a.g.e.*, s. 27

³⁹ Ahmet Hikmet Eroğlu, *a.g.e.*, s. 108; Mübahat S. Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdi Yapısı*, İBB Kültür Yayını, İzmir, 2000, s. 33; Esther Benbessa-Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*, s. 141

Geçmişten Günümüze Manisa

- Benbessa, Esther - Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi (14.-20. Yüzyıllar)*, Çev., Ayşe Atasoy, İletişim Yay., İstanbul, 2001.
- Beyru, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir'de Yaşam*, Literatür Yay., İstanbul, 2000.
- Bora, Siren, *İzmir Yahudileri Tarihi (1908-1923)*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul, 1995.
- Doğan, Hatice, *Osmanlı Devletinde Hahambaşılık Müessesesi*, Selçuk Üniv. SBE Teslim Edilmiş YL Tezi, Konya, 2002.
- Emecen, Feridun M., *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa Belediyesi Kültür yayınları, Manisa, 2007.
- Emecen, Feridun M., *Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri*, Eren Yay., İstanbul, 1997.
- Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK Basımevi, Ankara, 1989.
- Emecen, Feridun, "Manisa", DİA, İstanbul, 2003, cilt: 27, ss. 577-583.
- Epstein, M. A., *The Ottoman Jewish Communities*, Klaus Schwarz V., 1980.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler (XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Alperen Yay., Ankara, 2000.
- Galante, A., *Histoire de Juifs d'Anatolie, des Juifs d'Izmir*, Imprimerie M. Bakok, İstanbul, 1937.
- Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Tan Mat., İstanbul, 1947.
- Groeples, Eva, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, Çev.: Süheyla Kaya, Belge Yay., İstanbul 1999.
- Grosser, Paul E., Edwin G. Halperin, *Anti-Semitism: The Causes and Effectos of a Prejudice*, Citadel Press, Secaucus, N.J., 1979.
- Gülyüz, Naim, *Türk Yahudileri Tarihi I*, Gözlem Yay., İstanbul, 1993.
- Gündüz, Şinasi, *Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001.
- Hacker, Joseph R., "Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes toward the Ottoman during the Fifteenth Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. Braude and Lewis, New York, 1982, I/122
- Kitab-ı Mukaddes
- Küçük, Abdurrahman, *Dönmeler Tarihi*, Rehber Yay., Ankara, 1992.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *XV ve XVI. Asırda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdi Yapısı*, İBB Kültür Yayını, İzmir, 2000.
- Latourette, Kenneth Scott, *A History of the Expansion of Christianity*, (The First Five Centuries) Harper & Brothers Pub., New York, Tarihsiz.
- Lewis, Bernard, *The Jews of Islam*, Routledge, London, 1983.
- Nahum, Henri, *İzmir Yahudileri: 19.-20. Yüzyıl*, Çev: Estreya Seval Vali, İletişim Yay., İstanbul, 2000.
- Pardo, Sara, *Sevgili İzmir Beni Tanı: Dünden Yarına İzmir Yahudileri*, Etki Yay., İzmir, 2007.
- Reilly, Bernard F., *Contest of Christian and Muslim Spain 1031-1157*, (1995 paperback ed.). Blackwell, 1992.
- Sachar, Abraham Leon, *History of Jews*, New York, 1967.
- Şahin, İ. - F. M. Emecen, *Osmanlılarda Divan-Bürokrasi-Ahkam: II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkam Defteri*, İstanbul, 1994.
- Wedderburn, Alexander J. M., *A History of the First Christians*, T&T Clark Ltd., New York, 2005.

MANİSA ARKEOLOJİ VE ETNOGRAFYA MÜZESİ
BAHÇESİNDE SERGİLENEN İBRANİCE MEZAR TAŞLARINA
İLİŞKİN DEĞERLENDİRME

Siren BORA*

GİRİŞ

Antik dönemde Lydia sınırları içerisinde yer alan *Magnesia ad Spylum*'da (Spil Manisası)¹, yaşayan Yahudi topluluğuna ilişkin ilk bulgu İ.S. 2/4. yüzyıla aittir. Manisa'nın Ayvazpaşa Mahallesi'nde bir evin duvarında mermer bir mezar taşı üzerinde "*Yahudi Tyrannos'un oğlu Straton, hayattayken, bu mezarı kendisi, eşi ve çocukları için inşa etti(rdi)*"² kitabesi yer alır. Bu kitabeye göre, Roma İmparatorluk döneminde antik kentte bir Yahudi topluluğu mevcut olmalıdır. Öte yandan, bugün Manisa iline bağlı kazalar arasında yer alan Salihli, Turgutlu, Akhisar, Alaşehir'in ve antik Sardes kentinin yer aldığı coğrafi bölge de, antik dönemde Lydia sınırları içerisinde yer almaktadır³. Philadelphia'da (Alaşehir'de) Yahudilere ilişkin üç yazıt bulunmuştur. Bunlardan biri, kente 10 kilometre uzaklıktaki Deliler'de, cami çeşmesinde keşfedilmiştir. İ.S. 3. yüzyıla ait olduğu belirlenen mermer yazıtta Eustathios'un, İbranelerin kutsal sinagoguna bağışta bulunduğu yazılıdır⁴. Bugün Manisa Arkeoloji Müzesi'nde koruma altında olan diğer iki yazıt, mezar taşlarına aittir. Mezar taşlarından biri üzerinde lulav, etrog ve menora figürleri ile birlikte mezar taşının sahipleri olan Hesykos ve Judas'ın adları yazılıdır. Yüksek ya da geç imparatorluk dönemi, yani 2. yüzyıl ile 4. yüzyıl arasındaki döneme tarihlendirilmişlerdir⁵. İkinci mezar taşı üzerinde ise, hanukiya⁶ tasvirinin hemen üzerinde Grek harfleriyle İosef adı yazılıdır. O da 4. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁷. Thyateira'da (Akhisar'da) bulunan bir lahit üzerinde yazılı olan "*Fabius Zosimos, kendisi ve pek sevgili eşi Aurelia Pontiane için yaptırdığı lahdi, Khaldaia'lıların kentindeki Sambatheion'un karşısına, resmi caddenin üzerindeki uygun bir yere yerleştirdi....*" yazıtındaki Khaldaioi (Keldanilerden) ve Sambatheion sözcükleri, bazı

*Dr. Tarihçi yazar. spo629510@gmail.com.

¹ Lydia ile Karia arasında Karia sınırları içerisinde Magnesia adıyla anılan bir başka yerleşim yeri bulunduğu için, Manisa kentinin antik dönemdeki adı Magnesia ad Spylum(Spil Manisası) idi.

² Walter Ameling, *Inscriptiones Judaicae Orientis II: Kleinasien (Texts and Studies in Ancient Judaism 99)*,Tübingen 2004, s. 201-202, nr. 48. Siren Bora, *Anadolu Yahudileri Ege'de Yahudi İzleri*, İstanbul 2017, s. 88.

³ Manisa Arkeoloji ve Etnografya Müzesi bahçesinde sergilenen İbranice mezar taşları, Osmanlı Döneminde Manisa ve Turgutlu'da yaşayan Yahudi topluluklarına aittir. Öte yandan çok eski nakillere sahip bazı mezar taşlarına ilişkin kayıtlar mevcut değildir. Kökenini saptayamadığımız mezar taşlarının Alaşehir, Akhisar ve Salihli'den getirilme olasılığını göz önüne alarak; bildirimizin giriş bölümünde söz konusu yerleşim alanlarının dahil olduğu sınırlar içerisinde Antik dönemden itibaren mevcut Yahudi topluluklarına ilişkin bulgulardan kısaca söz etmeyi uygun bulduk.

⁴ Ameling, s. 204-205, nr. 49. Bora, s. 89.

⁵ Ameling, s. 207-208, nr. 50. Bora, s. 89.

⁶ Hanukiya, Yahudi geleneğinde dokuz kollu şamdana verilen addır.

⁷ Ameling, s. 208, nr. 51. Bora, s. 89-90.

bilim insanlarını tarafından Thyateira’da bir Yahudi topluluğu yaşamış olabilir şeklinde yorumlanmıştır⁸.

İ.S. 4. yüzyıl. İosef’in mezar taşı. Üzerinde Hanukiya tasviri mevcut. (Fotoğraf: Hasan Malay)

Salihli yakınlarında yer alan Sardis’te bulunan bir sinagog⁹ ve seksenden fazla yazıt, obje ise, Batı Anadolu’da döneminin en varlıklı ve en kalabalık nüfusuna sahip olan Sardis Yahudilerine aittir. Aslında İsa’dan önceki yıllardan itibaren Lydia kentlerinde mevcut olduğu anlaşılan Yahudi topluluklarının bölgeye yerleşmesi şaşırtıcı değildir. Antik dönemde Sardis, ihracat ve ithalat yaptığı için Ege limanları ile sıkı bir ilişkiye sahipti. İhraç ürünleri, Kral Yolu(Pers ticaret yolu) üzerinden Ephesos’taki limana ulaştırılıyordu. Ya da tam zıt yöne doğru gidiyor; Ephesos’tan Sardis’e, Sardis’ten Susa’ya¹⁰ gönderiliyordu. Batı Anadolu’nun altın, gümüş, çinko, bakır, demir, kükürt, antimon, mermer kaynakları ve taş ocaklarından çıkarılan taşlar, ticari değere sahip

⁸ Bazı araştırmacılar, İ.Ö. 1. yüzyılda yaşayan tarihçi Josephus’un yazdıklarına dayanarak, “Sambatheion”un bir sinagog olduğunu iddia ediyorlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Malay, Roma Devrinde Thyateira’da (Akhisar) Keldaniler, erişim tarihi: 06/07/2017, <http://www.hasanmalay.com/index.php/yasam/keldani>, Ameling, s. 297-298, nr. 146.

⁹ Hellenistik dönem’de inşa edilen Sardis Sinagogu, İ.S. 17 tarihinde meydana gelen büyük Sardis depremi sırasında yerle bir oldu. Bugünkü Sardis Sinagogu’nu barındıran hamam-gymnasium kompleksi, depremden sonra inşa edilmeye başlandı. Gerçek zeminden daha yukarıda anıtsal bir platform üzerine inşa edilen bu kompleks, İ.S. 166 civarında tamamlandı. Sinagogun yer aldığı kısmın en baştan itibaren dört inşa evresi geçirdiği, yapılan kazılardan anlaşıldı. Kazılar sırasında Sinagogun temellerinin gerçek derinliği saptanamadı. Yahudilere hangi aşamada ve hangi tarihte verildiği ise belirlenemedi. Sadece mozaik zemine ilişkin bir tarihlendirme yapılabildi. Saptanan tarih, 3./4. yüzyıllardır. Paul Raymond Trebilco, *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge 1991, s. 40-43.

¹⁰ İran’ın bugünkü Şuş kentidir. Basra Körfezi kıyısında yer almaktadır.

Geçmişten Günümüze Manisa

önemli yer altı zenginlikleriydi. Onlar da ihrac ürünleri arasında yerlerini almışlardı¹¹. Geçim kaynağını oluşturan en önemli ticari emtia, tekstil endüstrisinden elde edilen ürünlerdi. Hayvancılığın yaygın olduğu bölgede hayvan yününün ve derisinin değerlendirilmesi kaçınılmazdı. Sardis, Miletos, Thyateira, Saittai¹², Kolossai¹³, Laodikeia¹⁴ ve Hierapolis¹⁵ kentleri tekstil ihracatına yönelik üretim yapmaktaydı. Sardis'in palto tacirleri lonca kurmuşlardı. Kentte enfes halılar dokunuyordu. Philadelphia, yün imalatçılar birliğine sahipti. Thyateira ve Saittai benzer organizasyonlara sahipti. Hierapolis'te ise, sadece yün dokumacılığı değil aynı zamanda boya endüstrisi de gelişmişti. Lydialıların dokuma iplikleri arasına altın iplikler karıştırarak dokudukları lüks kumaşlar rağbet görüyordu. Saittai'de ayrıca ayakkabı sanayi gelişmişti. Batı Anadolu kentlerinde parfümeri üretimi ve çömlek yapımı da yaygındı. Üstelik bu iki ürüne talep oldukça fazlaydı¹⁶.

Manisa'daki Yahudi Mezarlıkları

Türkler bölgeyi, Batı Anadolu'da kurulan Türkmen beyliklerinden biri olan Saruhanoğulları döneminde yani 14. yüzyılda ele geçirdi. Yıldırım Bayezid döneminde (1389-1402) Manisa'da fiili Osmanlı idaresi kuruldu. II. Murad döneminde (1421-1451) ise, kent tam bir Osmanlı yerleşim yeri haline geldi¹⁷. Galante, Turgutlu'da 1391 tarihli İbrance bir mezar kitabesine rastladığını yazmakta ve 1416 tarihli Şeyh Bedreddin İsyani'nın ele başlarından biri olan Manisalı Torlak Kemal'in Yahudi asıllı olduğunu iddia etmektedir. Ancak bugün, ne 1391 tarihli mezar taşı ne de Torlak Kemal'e ilişkin ayrıntılı bir bilgi mevcuttur. Üstelik Galante'nin iddiaları, fotoğraflarla ve belgelerle desteklenmemiştir. Manisa Tahrir Defterlerinin ve Manisa Şer'iyeye Sicilleri'nin bir bölümünü inceleyen Feridun Emecen'in Manisa Yahudileri ile ilgili izlenimi şudur: "*Manisa Yahudilerinin kökeni 1492 İspanya göçmenleridir. Yahudiler, yaklaşık olarak 1500 yılından itibaren, Manisa'da yaşamaya başlamışlardır*"¹⁸. 1531 tarihli tahrir defterine göre, Manisa Yahudi nüfusu, 88 hanede yaklaşık 500 kişi iken; 1575 tarihinde hane sayısı 117'ye yükselmiş, nüfus ta 800 olarak saptanmıştır¹⁹. Öte yandan, 20 Mayıs 1663 tarihinde Manisa Yahudi Mezarlığına ilişkin olarak, Kadı Mahkemesine müracaat eden Manisa Yahudileri, "*Dilşikar Camii yanında bulunan mezarlıklarının Osmanlı fethinden beri onlara ait olduğunu*" iddia etmişlerdir²⁰. Eğer bu iddia doğruysa, kentin Osmanlılar tarafından fethedildiği tarihte Manisa'da bir Yahudi Cemaati bulunmaktadır. Öte yandan, fetih sırasında kentte yaşadığı varsayılan Yahudi cemaatinin üye sayısına ilişkin elde bir bulgu mevcut değildir²¹. Kadı Sicilinde söz edilen Yahudi Mezarlığı ise, Manisa Yahudilerinin ilk mezarlığı olmalıdır.

¹¹ Hasan Malay, "Batı Anadolu'nun Antik Çağdaki Ekonomik Durumu", s. 50-61, erişim tarihi: 06/02/2017, http://www.dlir.org/archive/archive/files/arkeoloji_sanat_tarihi_dergisi_v-2_p50-61_629fa177e7.pdf, s. 51-52.

¹²Günümüzdeki adı, İcikler'dir. Lydia bölgesindeydi.

¹³Günümüzdeki adı, Hacılardamı'dır. Karia kentlerinden biriydi.

¹⁴Denizli'ye 6km. uzaklıktaki bir antik kenttir.

¹⁵Antik kent. Günümüzdeki adı, Denizli'dir.

¹⁶ Malay, agm, 57-60. Bora, s. 40-41.

¹⁷ Feridun Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, İstanbul 1997, s. 16.

¹⁸Emecen, s. 29-30.

¹⁹ Emecen, s. 32-34.

²⁰ Mehmet Günay, "Manisa'daki Yahudi Mezarlıkları", *Manisa Dergisi*, Manisa Haziran- Aralık 2002, sayı 23-24, Kurtuluşun 80. Yıldönümü Özel Sayısı, s. 46.

²¹ Fatih Sultan Mehmed 1453 tarihinde İstanbul'u fethettiği zaman, Tire, Antalya ve Edirne Yahudilerinin bir bölümü Osmanlı sürgün politikasıyla İstanbul'a yerleştirildi. Acaba Manisa Yahudileri de İstanbul'un fethinden sonra sürgün politikası gereği İstanbul'a yerleştirildi mi? Henüz bilinmiyor.

Mezarlık, Dilşikar Hatun Camii yanındadır. Caminin önünden geçerek Turgutlu'ya uzanan Manisa-Turgutlu(Kasaba) yolu üzerindedir.

Kırmızı işaretli alan Dilşikar Camisidir. Haritada yer alan Seyfettin Bey Caddesi, Manisa Turgutlu yoludur. Altta, Dilşikar Camisinin yanındaki yeşil arazi 1. Çatal Mezarlığıdır(<https://www.google.com.tr/search?q=Manisa+Dil%C5%9Fikar+Mahallesi+Dil%C5%9Fikar+camii+harita&npsic=>).

Manisa 1. Çatal Mezarlığı içerisinde yer alan Yahudi Mezarlığı: 73 Ada. (Fotoğraf: Siren Bora)

Bugün, Dilşikar Camisinin yanında 1. Çatal Mezarlığı yer almaktadır. Mezarlık, Türk Müslüman Mezarlığı'dır ve içerisinde alçak duvarlarla bölünmüş bir ada mevcuttur: 73 numaralı ada. Bu ada içerisinde, eski Manisa Yahudi Mezarlığından geriye kalan mezarlar ve mezar taşları yer almaktadır. Yahudi Mezarlığı bölümünde 32 tane mezar

Geçmişten Günümüze Manisa

bulunmaktadır. Bunlardan sadece biri üzerinde mezar taşı yoktur. Kanımızca 1663 tarihli Kadı Sicili'nde söz edilen Manisa Yahudi Mezarlığı, 1. Çatal Mezarlığının güney batısında yer alan arazi olmalıdır. Dolayısıyla bugün mezarlığın sınırları içerisinde kalmıştır. 1930'lu yılların başlarından itibaren, muhtemelen 1. Çatal Mezarlığı adı altında Müslüman – Yahudi ortak mezarlığı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarihte, Manisa'daki eski Müslüman mezarlıklarının bir bölümü, kentin doğusuna 1. Çatal Mezarlığı adı verilen yeni mezarlığa nakledilmişlerdir. Ayrıca, mezarlık içerisinde 73 numaralı ada dışında, Müslümanlara ait mezarlar arasında bir Yahudi mezarının varlığı, varsayımımızı teyit eder niteliktedir. Bu mezar, 5705(1945) tarihinde vefat eden Hanula'ya aittir. Muhtemelen, Yahudi Mezarlığı arazisi Müslüman Mezarlığı arazisi ile birleştiği ya da birleştirildiği zaman, Hanula'nın mezar taşı mezarı içerisine çöktüğü için, bu mezar fark edilmemiş ve orada unutulup kalmıştır. Öte yandan Hanula 1945 yılında vefat edip orada toprağa verildiğine göre, Müslüman mezarlıklarının Çatal Mezarlığına nakil işlemlerinin ve bu mezarlıkta defin uygulamasının, 1945 yılından sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, 1945 yılında Müslüman mezarlığı 1. Çatal Mezarlığı yanında Yahudi definine açık bir Yahudi Mezarlığının mevcudiyeti kuvvetli bir olasılıktır. Ayrıca 1. Çatal Mezarlığının sınırlarının, 1945 yılı sonrasında yanındaki Yahudi Mezarlığı aleyhinde genişlediği de anlaşılmaktadır.

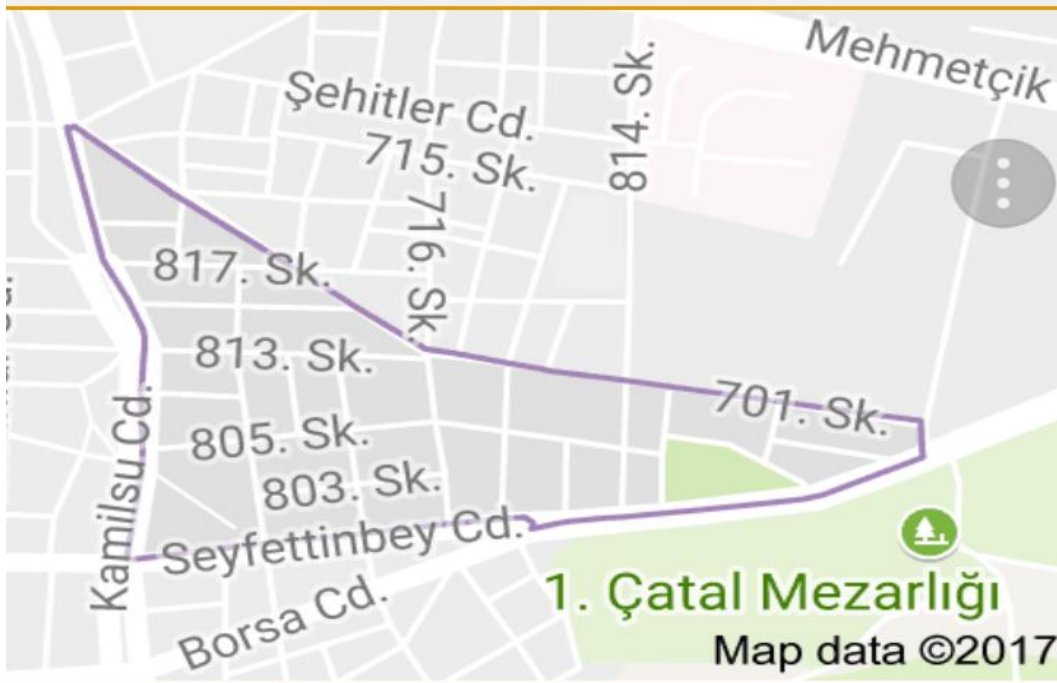

Soldaki fotoğrafta Hanula'nın mezarı. Sağdaki fotoğrafta Hanula'nın mezar taşı kitabesi. (Fotoğraflar: Siren Bora).

Manisa Yahudi Cemaati, 1601 yılının Ağustos ayında Cemaat Başkanı Hoca Meyir'in girişimleri ile, "Saz mahallesi yakınlarında halk arasında *Armutluk Kesigi*" olarak bilinen yerden "*mevcut mezarlık alanı*²² *yetmiyor gerekçesi*" ile mezarlık olarak

²² Sözü edilen alan, muhtemelen bugün 1. Çatal Mezarlığının bulunduğu arazi içerisinde yer almaktadır.

kullanılmak üzere toplam 40 dönüm arazi daha satın almıştır²³. Saz Mahallesi, bugün Alaybey Mahallesi -Şehzadeler olarak bilinmektedir. Söz konusu alan, 1. Çatal Mezarlığı'nın tam karşısındadır. Bugün o arazinin bir bölümü üzerinde Manisa Doğu Kışlası ile Manisa Akıl Hastanesi yer almaktadır²⁴. Anlaşıldığına göre, Manisa Yahudi Cemaatinin ilk mezarlık alanı (Dilşikar Camisinin yanındaki arazi) büyüyen cemaatin gereksinmelerini artık karşılayamadığı için, karşısındaki arazi de satın alınmıştır. Saz Mahallesi'ndeki Yahudi Mezarlığı, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşından sonra gelen Müslüman Türk göçmenleri tarafından kısmen işgal edilmiştir. 1900'lü yıllarda, muhtemelen yeni işgallerin vukuunu önlemek amacıyla, mezarlığın çevresi duvarlarla örülmüştür²⁵. 1914 tarihli Manisa Şehrinin Umumi Harita'sında, 3 numaralı paftada 13 numara ile gösterilen yapı, Manisa Akıl Hastanesidir. Köklü, bu yapının o tarihte inşa halinde olduğunu vurgulamaktadır. Yapının hemen yanında Yahudi Mezarlığı altı köşeli yıldızlarla işaret edilmiştir²⁶.

Haritada sınırları çizilmiş olan arazi, Manisa'daki ikinci Yahudi Mezarlığı alanıdır. Bugün bu arazinin bir bölümü üzerinde Manisa Akıl Hastanesi ile Manisa Doğu Kışlası yer almaktadır. (<https://www.google.com.tr/search?q=Manisa+Alaybey+mahallesi+şehzadeler+harita&sa=X&ved=.>)

Öte yandan söz konusu arazinin satın alınması için öne sürülen gerekçe elimizdeki bilgilerle uyuşmaktadır. Tsafet'li bir kitap satıcısı olan Rabbi Menahem Ben Elyezer, 1599 tarihinde Tsafet'ten Venedik'e giderken İzmir'e uğramıştır. *Şir Haşirim* adlı

²³ Günay, s. 46.

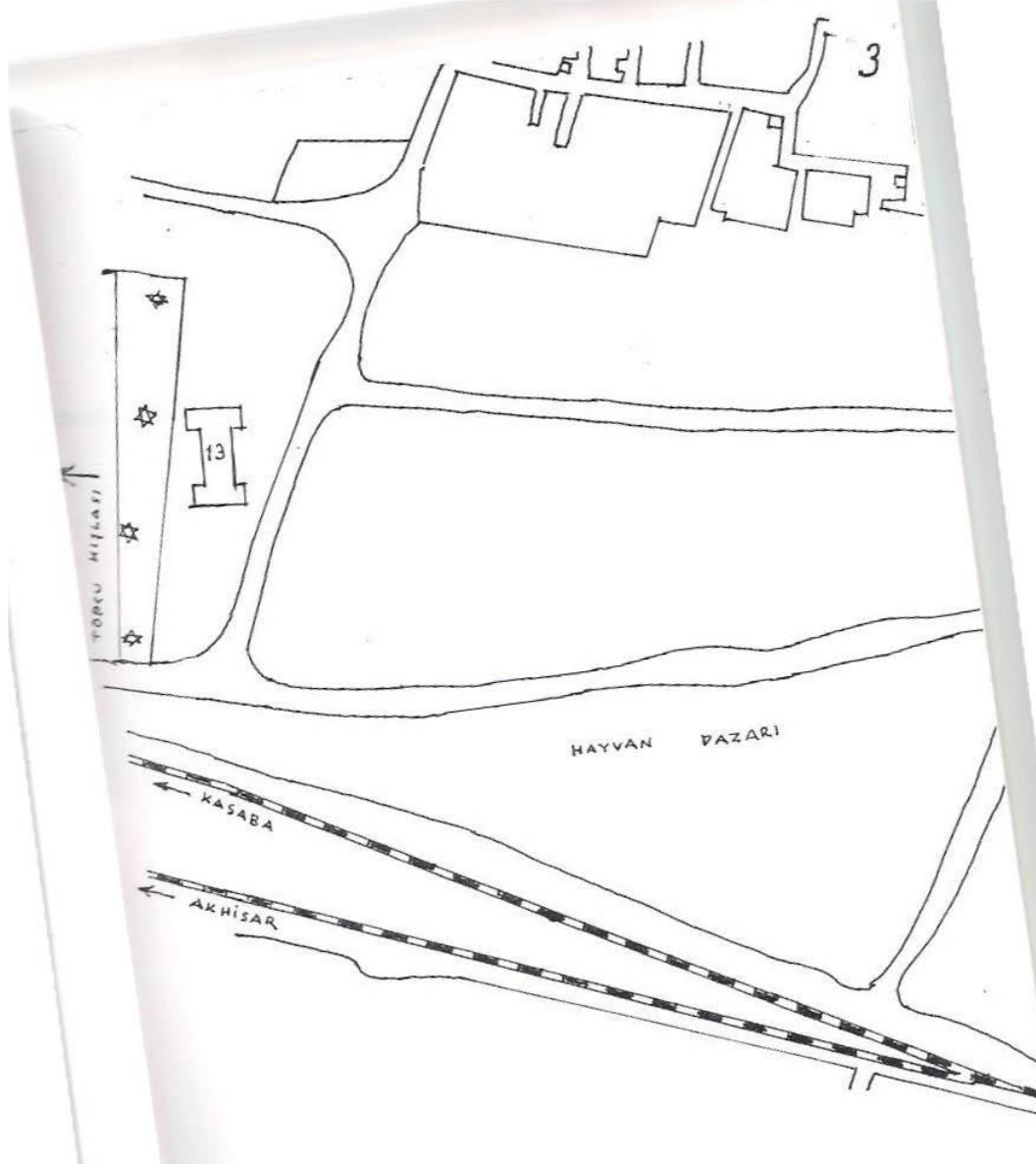
²⁴Manisa Etnografya ve Arkeoloji Müzesi bahçesinde yer alan ve çevirilerini yaptığımız İbranice mezar taşlarının bir bölümü Manisa Akıl Hastanesi'nin bahçesinde yapılan tadilat sırasında bulunmuş ve yaklaşık olarak 3 yıl önce müzeye taşınmışlardır. Taşınan mezar taşları, küçükü büyüklü kırık parçalar da dahil 53 adettir.

²⁵ Günay, s. 48. Emecen, s. 48.

²⁶ Köklü, pafta 3.

Geçmişten Günümüze Manisa

kitabın önsözünde yer alan anılarına göre; o tarihte hem Manisa İzmir'den hem de Manisa Yahudi Cemaati İzmir Yahudi Cemaatinden daha büyüktür: "Rabbi Menahem Ben Elyezer İzmir'e gelmiş. Venedik'e gidecek bir gemi bulamamış. Oradaki insanlar lütfedip ona demişler ki - ona

Altı köşeli yıldızlarla işaretlenmiş olan alan, 1. Çatal Mezarlığının karşısındaki Yahudi Mezarlığı(Manisa'daki ikinci Yahudi mezarlığıdır). Yanında 13 numara ile işaretlenmiş olan yapı ise Manisa Akıl Hastanesidir.(Kaynak: Köklü, pafta 3).

doğru yürüyüp-Niçin burada bekliyorsun? Büyük bir kent olan Manisa'ya git. Orada dinlen ve Venedik'e gidecek gemiyi orada bekle...."27.

²⁷ Yaakov Barnay, *HaMara şel Evropa*, Yerusalayim 2014, s. 45. Barnay söz konusu alıntıyı, Avraham Yaari'nin İzmir'de İbrani Matbaası (İbranice) adlı makalesinden almıştır. Barnay, s. 395. Aynı anlatı, mekan ve ad değişiklikleriyle, Jacob Leveen'in makalesinden alıntı yapan Feridun Emecen'in Manisa

2002 tarihinde, Manisa Yahudi Mezarlığı Çatal Mezarlığı'nın batı ucunda yer alan iki adacık üzerinde yer almaktadır²⁸. 2017 tarihinde ise, Yahudi mezarlığı hemen hemen tek bir ada içerisinde ve bu adada 32 mezar, 31 adet mezar taşı bulunmaktadır. Pek çok mezar taşı kitabesi, okunmaz durumdadır, hasar görmüştür. Mezarlıkta, Galante'nin söz ettiği 1661 tarihli mezar taşına rastlamadık. En eski mezar, Yosef Bueno Bira'ya ait 18 Adar 5693(16 Mart 1933) tarihli mezar taşıdır. En yenisi ise Davi Süzen'e ait 17 Şubat 1950 tarihli mezar taşıdır (Bir tek bu mezar taşının kitabesi Latin harfleri ile Türkçe yazılmıştır). Öte yandan Çatal Mezarlığı içerisinde farklı bir yerde Müslüman mezarları arasında Hanula'nın mezarı yer almaktadır. Böylece Çatal Mezarlığı içerisindeki Yahudi mezarlarının sayısı 33'e; mezar taşlarının sayısı da 32'ye ulaşmıştır. Aşağıda 1. Çatal Mezarlığı, 73 numaralı ada içerisinde yer alan Yaakov Ninyo'nun mezar taşı kitabesinin çevirisi yer almaktadır:

Yaakov Ninyo'nun mezar taşı. (Fotoğraf: Siren Bora).

1-Baruh Dayan Haemet	1-Hakiki Yargıç Mübarektir
2-Po nignaz ve nikbargufoşel	2-Burada defnedilmiş ve gömülmüştür
3-Hanavon veneelahamedukebeyesurin kişi	3-Hastalığa düşen olan bilge ve yüce
4-Harav YaakovNinyo ben	4-Rav YaakovNinyo, oğlu
5-Perla nilbaolamo 20 Av 5696	5-Perla'nın, İstirahatgaha tevdi edildi
	8 Ağustos 1936
6-Tantsava	6-Ruhu yaşam haznesinde dinlensin

Yahudileri kitabında da yer almaktadır. Leveen'in anlatısına göre; 1599 yılında Sayda'daki vebadan kaçıp Venedik'e gitmek üzere Sakız'a gelen ve orada kalan Yacob Ben Judah Aşkenazi'ye İzmir'e değil Manisa'ya gitmesi önerisinde bulunulmuştur. Bkz. Emecen, s. 38.

²⁸ Günay, s. 48. Ayrıca Günay'a göre, 1995 yılından 2002 yılına dek bu mezarlıktaki Yahudilere ait mezarların yarıya yakını kazılmış ve mezar taşları kırılarak mezar yerleri tanınmaz hale getirilmiştir.

Geçmişten Günümüze Manisa

1.Çatal Mezarlığı İçerisindeki Manisa Yahudi Mezarlığı'nın Envanter Çalışması

ADI	ÖLÜM TARİHİ	ANA ADI	EŞİNİN ADI
<i>Yosef Bueno Bira</i>	<i>18 Adar 5693(16 Mart 1933)</i>	<i>Rahel</i>	
<i>YaakovNinyo</i>	<i>20 Av 5696(8 Ağustos 1936)</i>	<i>Perla</i>	
<i>Behor Şimuel Hakim</i>	<i>28 Nisan 5700(6 Mayıs 1940)</i>	<i>Lea</i>	
<i>Moşe Hakohen</i>	<i>6 Iyar 5699(25 Nisan 1939)</i>		
<i>Nesim Roditi</i>	<i>18 Sivan 5704(9 Haziran 1944)</i>	<i>Karen</i>	
<i>YaakovSonsolo</i>	<i>1 Iyar 5705(14 Nisan 1945)</i>		
<i>BaruhNahum</i>	<i>4 Iyar 5701(1 Mayıs 1941)</i>		
<i>YosefHalevi</i>	<i>? Heşvan 5703(Ekim 1943)</i>		
<i>HayimRoditi</i>	<i>25 Nisan 5703(30 Nisan 1943)</i>		
<i>HayimGomel</i>	<i>7 Adar 5709(8 Mart 1949)</i>	<i>Sara</i>	
<i>Yaşua.....</i>	<i>10 Tişri 5710(3 Ekim 1949)</i>		
<i>Davi Süzen</i>	<i>17/2/1950</i>		
<i>Okunmuyor</i>			
<i>Okunmuyor</i>			
<i>YomtovKumriel</i>	<i>7 Tevet 5710(27 Aralık 1949)</i>	<i>Camila</i>	

<i>Ester Algazi</i>	<i>24 Tamuz 5710(9 Temmuz 1950)</i>	<i>Mazaltov</i>	<i>EliyaAlgazi</i>
<i>Rina.....</i>	<i>3 Sivan 5712(27 Mayıs 1952)</i>		
<i>Esterula.....</i>	<i>.....</i>	<i>LunaFranko</i>	
<i>Okunmuyor</i>			
<i>İtshakNahum</i>	<i>21 Tamuz 5706(20 Temmuz 1946)</i>		
<i>Okunmuyor</i>			
<i>KlaraAlaluf</i>	<i>22 Tamuz 5699(9 Temmuz 1939)</i>	<i>Rahel</i>	<i>MoşeAlaluf</i>
<i>Ester Kumriel</i>	<i>5 Tamuz 5697(14 Haziran 1937)</i>	<i>Simha</i>	<i>İtshakKumriel</i>
<i>Mazaltov</i>	<i>19 Tevet 5696(14 Ocak 1936)</i>	<i>Karen</i>	
<i>KadenGimbula</i>		<i>Zimbul</i>	<i>YomtovTsbua(?)</i>
<i>Karen Malki</i>	<i>20 Şevat 5700 (14.2.1940)</i>		
<i>Simha</i>	<i>27 Tişri 5703(8 Elim 1942)</i>	<i>Dulsa</i>	
<i>Okunmuyor</i>			
<i>Esterelya</i>	<i>3 Elul 5702(16 Ağustos 1942)</i>		
<i>Rahel</i>	<i>2 VeAdar 5698(5 Mart 1938)</i>	<i>Mazaltov</i>	<i>Benyamin Behar Eliya</i>
<i>Esterelya</i>	<i>7 Şevat 5694(23 Ocak 1934)</i>	<i>Simha</i>	

Geçmişten Günümüze Manisa

Hanula Av 5705 (Temmuz/Ağustos 1945)		
--------	---	--	--

Manisa'da Yahudi yerleşimi

16. yüzyılın ikinci yarısında Manisa, 8.000-8.500 civarında toplam nüfusa sahip oldukça büyük bir kenttir. 16. yüzyılın ilk çeyreğinde otuz yedi olan mahalle sayısı ise, yüzyılın son çeyreğine girilmeden önce kırk ikiye ulaşmıştır. Kentin demografik olarak hızla büyümesinin başlıca nedenleri arasında denize yakın oluşu, çevresindeki tarım arazilerinin zenginliği ve Osmanlı şehzadelerinin Manisa'daki varlığının kentin ticari gelişimine katkıda bulunması sayılabilir. Özellikle son gerekçe, esnaf gruplarının üretim faaliyetlerinde dikkate değer bir artışa yol açarak Manisa'yı bölgenin önemli bir pazarı haline getirmiştir²⁹. Bu arada kentin pazar olarak sivrilmesi olgusu, özellikle Yahudiler gözünde onu cazibe merkezine dönüştürmüş olmalıdır.

Emecen'e göre, Osmanlı döneminde Manisa'ya ilk Yahudi yerleşimi, yaklaşık olarak 1495 tarihinden sonra ve toplu olarak değil, küçük gruplar halinde peyderpey olmuştur³⁰. Halbuki 20 Mayıs 1663 tarihli Kadı Sicili kaydı³¹, Manisa Yahudilerinin, Saruhan Beyliği hatta belki de Bizans döneminden beri, kentteki olası varlığını düşündürmektedir. Öte yandan Emecen, 16. ve 17. yüzyıllarda, Batı Anadolu'daki Yahudi iskan ve iç göçlerine ilişkin önemli tespitlerde bulunmaktadır: Manisa ile çevresindeki kent ve kasabalar arasında oldukça hareketli bir göç trafiği mevcuttur. Diğer kentlerin ve kasabaların Yahudileri ile Manisa Yahudileri arasında sıkı bir iletişim olduğu, birbirlerini tanıdıkları, aynı zamanda hareket serbestisine sahip oldukları anlaşılmaktadır³².

Batı Anadolu'daki yerleşim merkezlerinde oturan Yahudiler arasındaki sıkı iletişimin perçinlenmesine katkıda bulunan başlıca faktörler, özellikle evliliklerle perçinlenen akrabalık ve ticaret bağlarıdır. Rabi Yosef Mitrani, 17. yüzyılın başlarında İzmir'e yerleşmişti ve İzmir Yahudi Cemaati'nin muhtemelen ilk Rav'larından biriydi. Tsafet'e Rabbi Yomtov Tzahalon'a gönderdiği bir soruda, 1616 yılında, İzmir ve Manisa Yahudileri arasındaki akrabalık ilişkilerinden, evlilik bağlarından ve bölgede meydana gelen önemli bir depremden söz ediyordu: "İtshak İzmir'de oturuyor ve Yaakov adında bir kardeşi var. O da Manisa'da oturuyor. İtshak'ın kızı Yaakov'un büyük oğlu ile nişanlı. Sivan 376'da (Mayıs/Haziran 1616) Rab kızdı ve öfkeleni. Rabbin halkına ve halkının varislerine karşı darbesi başladığı zaman....."³³. 1621 yılında ise Rabbi Gabriel Galiko, David Albali adlı Yahudi tüccarın Manisa civarında yolda kaybolmasından söz ediyordu³⁴. Anadolu'daki kentler arasında ticari faaliyette bulunan Yahudiler, yollarda türlü tehlikelere maruz kalmaktaydılar. Rabbi Yaşua Benveniste, 1624 yılında Bursa'lı iki tüccar kardeşin İzmir Manisa yolunda saldırıya uğramasından ve kardeşlerden biri, Şimon'un öldürülmesinden söz ediyordu³⁵. Yahudi tüccarlar, seyahat esnasında çoğunlukla yanlarına bir muhafız alıyorlardı. Ancak bu ve benzeri önlemler, eşkıya karşısında pek işe yaramıyordu. Öte yandan 17. yüzyıl, özellikle Celali Ayaklanmaları nedeniyle, Anadolu'da asayişin bozulduğu

²⁹ Emecen, s. 17-18.

³⁰ Emecen, s. 32.

³¹ Günay, s. 46.

³² Emecen, s. 34.

³³ Barnay, s. 48-49.

³⁴ Barnay, s. 50.

³⁵ Barnay, s. 50.

dönemdi. Ayaklanmalar ve eşkiya saldırıları, sadece seyahat edenler için değil aynı zamanda kentlerde yaşayanlar için de zorlu bir sınav niteliğini taşıyordu: “*Büyük Şabat günü, sene 5392(1632). Ezen düşman Manisa’ya geldi ve yağma, talanlar oldu. Yahudiler fazlasıyla varlıklarını kaybetti..*”³⁶.

İzmir’in bir ticaret merkezi olarak önem kazanıp liman kent olarak yükselmeye başladığı 17. yüzyılın ikinci yarısı, Manisa Yahudi nüfusunun da azalmaya başladığı dönemdi. Azalmanın başlıca nedeni ise, Manisa Yahudilerinin önemli bir kısmının İzmir’e göç etmeyi yeğlemesiydi. Saruhan Sancağının avarızını toplamakla yükümlü Saruhan muhassılı Vezir Şemsi Paşa’nın yaptığı avarız tahrir kaydına göre, 13 Rebiülahır 1031(7 Mart 1621) tarihinde Manisa’da çok az sayıda Yahudi hane vardı. Çünkü pek çok Manisalı Yahudi, İzmir’de ikamet etmeye başlamıştı³⁷. 1621 tarihli İbranice kayıtlarda da benzer ifadeler mevcuttu³⁸. 1671 yılında ise, söz konusu göçler nedeniyle Tire ve Manisa Yahudilerinin “*bir nesli büyük ölçüde yok olmuştu*”³⁹. Manisa Yahudi Cemaati küçülmüş, ödemesi gereken cizye ve haracı ödeme zorluğuna düşmüştü. “*Burada Magnesiya’da Tanrı ödeme gücümüzü elimizden aldı. Haracıs⁴⁰ ve Hanis⁴¹. Çünkü halkın çoğunluğu göç etti.....*”⁴².

İzmir’e yönelik Yahudi göçleri, Acaba zaman içerisinde, Manisa Yahudi Cemaati’nin yok olmasına neden oldu mu? Yanıtımız, hayır. Çünkü Manisa önemli bir zirai üretim merkeziydi. Zamanla siyasi merkez niteliğini kaybetti fakat, ticaret ve sanayi alt yapısı güçlü olduğu, önemli bir hammadde kaynağı olarak sivrildiği için hala Manisa’ya yönelik Yahudi göçleri devam ediyordu. Söz gelimi Selanikli dokumacı göçmenler, yaşamak için Manisa’yı yeğliyorlardı⁴³. 17. yüzyılda azalan Manisa Yahudi nüfusu, 18. ye 19. yüzyıllarda yükseldi⁴⁴. 20. yüzyılın başlarında yaklaşık olarak 1000 dolayında olan Manisa Yahudileri 1960’lı yıllara kadar varlıklarını sürdürdüler. 1955’de 26, 1960’da 16 olan Manisa Yahudi nüfusu, 1965’de 23 olarak saptandı⁴⁵.

Manisa Yahudi Mahallesi

Manisa Yahudi Cemaati’nin başlangıç tarihini 16. yüzyılın ilk çeyreği olarak veren Emecen, aynı zamanda Manisa’ya gelen İber yarımadası kökenli Yahudi göçmenleri sosyo ekonomik açıdan iki gruba ayırmaktadır: Yoksullar ve hali vakti yerinde olanlar yani varlıklılar. Ayrıca şu saptamaları yapmaktadır: Defterlerdeki kayıtlar, Manisa’ya ilk kez gelenlerin “*genellikle vakıf odalarda kira karşılığı ikamet ettiklerini, ancak zamanla bazılarının kendilerine ait müstakil evler satın almaya başladıklarını*” göstermektedir. Emecen, söz konusu vakıf odalarının muhtemelen Hatuniye Camisi ile Attar Ece Camisine vakfedilen hanlardaki odalar olabileceğini düşünmektedir⁴⁶. Yaşam alanı olarak kiralık odaların seçimi üzerinde, göçmen Yahudilerin yoksulluğu kuşkusuz önemli bir etkidir. Fakat aynı zamanda küçük odalarda ailece ikamet,

³⁶ Barnay, s. 46. Bu sözler, Manisa’nın ünlü Rabbilerinden biri olan Rabbi Aharon Lepapa’ya aittir.

³⁷ Emecen, s. 38.

³⁸ Barnay, s. 51.

³⁹ Barnay, s. 50.

⁴⁰ Haraç vergi.

⁴¹ Hane başına alınan vergi.

⁴² Rav Hayim Benveniste, *Baey Hayyey*, Seloniki 5548 (1788), sayfa numarası net değildir.

⁴³ Emecen, s. 37.

⁴⁴ Bu yükselişin başlıca nedeni dış göçler olmalıdır. 19. yüzyılda, Polonya, Romanya ve Rusya’dan ayrılmak zorunda kalan Yahudilerin büyük bir kısmı Osmanlı sınırları içerisindeki kentlere yerleşmişlerdir.

⁴⁵ Emecen, s. 41.

⁴⁶ Emecen, s. 46.

Geçmişten Günümüze Manisa

Diaspora Yahudilerine özgü bir yaşam şeklidir. Yahudi kimliğini kaybetme endişesini ve Yahudi halkının dini etnik topluluk olarak devamını sağlama arzusunun taşıyan cemaat ileri gelenleri(hahamlar) için bu yaşam, pratik bir çözüm yoludur. Gerçekten de yan yana odalarda komün tarzı yaşam, güvenlik, Yahudi şeriatına riayet, sosyal dayanışma gereksinimlerine yanıt vermektedir. Ayrıca kalıcı olmama ve kovulma riskinin yol açtığı tedirginliği de yansıtmaktadır. Bu yüzden küçük odalardan oluşan yapı silsilelerine, sadece Manisa’da değil, 15. ve 16. yüzyıllarda İstanbul’da⁴⁷, 17. yüzyılda Girit’te⁴⁸, 19. yüzyılda İzmir’de⁴⁹ Yahudiler için inşa edilen konutlar arasında da rastlanmaktadır. Adları “dirot”tur. İbranice olan dirot’un Türkçe karşılığı, odalar ya da küçük dairelerdir.

Manisa Yahudileri, hemen hemen 16. yüzyıl boyunca defterlere *cemaat* şeklinde kaydedilmişlerdir. Osmanlı kayıtlarında cemaat tabiri, kente yeni gelip yerleşen grupları ifade etmektedir. Ancak Manisa’ya yerleşen Yahudi göçmenler, yıllar sonra, 1560 tarihli kayıtlarda da, cemaat olarak tanımlanmaya devam etmişlerdir. Burada *cemaat* tanımlaması ile işaret edilen, ne kente yeni gelişleri, ne bu statülerinin resmi kayıtlarda devam eden tezahürü ne de onlara tahsis edilmiş müstakil bir mahalde bir arada oturmalarıdır⁵⁰. Acaba defterlere yıllarca cemaat olarak kaydedilmelerinin nedeni, Osmanlı Yahudilerinin Cemaatler (*Kehalim*)⁵¹ olarak organize olma geleneği olabilir mi? Bu olgu, Osmanlı gayri Müslim toplulukları içerisinde sadece Yahudilere özgüdür. Osmanlı kentlerinde yaşayan Diaspora Yahudileri, asla tek ve büyük bir Yahudi topluluğunun parçası gibi hareket etmemişlerdir. Yerleştikleri kentlerde, coğrafi kökenlerine göre farklı cemaatlere ayrılmışlar ve organize olmuşlardır: Tireliler, Livornolular, Milashılar, Frankoslar (Portekiz kökenliler) gibi. Böylece her kentte düzinelerce kehalim oluşmuştur. Her kahalin kendine ait sinagogu, hahamı, mahallesi ve cemaat kuralları vardır. Her kahal, temsilcisi aracılığıyla yetkililerle olan ilişkisini sürdürmektedir⁵². Hatta Kahaller arasındaki ayırım o kadar derindir ki, yaşadıkları ciddi anlaşmazlıklar ve çekişmeler, yıllarca kaynaşmalarını engellemiştir⁵³.

Manisa’da kurulan ilk Yahudi mahallesi, A’malar’daydı⁵⁴. Varlıklı aileler burada evler satın alarak adeta bir Yahudi mahallesi oluşturmuşlardı. Yoksullar ise, Muradiye

⁴⁷ “5350(1600) ve 5370(1610) tarihlerinde Selanik’ten ayrılıp İstanbul’a giden Yahudilere orada küçük odalardan oluşan yapılar inşa edildi”. Benveniste, s. 71.

⁴⁸ 1629 yılında, Girit’te Castelnovo’da, Monanni kalesinin yer aldığı tepede muhtemelen Yahudi yerleşimi için küçük yurt benzeri evler inşa edilmiştir. Bilgi için bkz. Siren Bora, Uluslar arası Sempozyum Geçmişten Günümüze Girit Tarih-Toplum-Kültür, “Geçmişten Günümüze Girit Yahudilerinin Tarihi: Kısa Bir Değerlendirme”, Ankara 2017(Kuşadası Belediyesi Kültür Yayını), s. 119.

⁴⁹ 1899 yılında, İzmir Karantina’da Rusya göçmeni Yahudilerin ikameti için 40 odadan oluşan bir yapı inşa edilmiştir.

⁵⁰ Emecen, s. 46.

⁵¹ İbranice Kahal’in (yani cemaatin) çoğuludur. Erildir.

⁵² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Siren Bora, *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, İstanbul 1985, (Gözlem Gazetecilik ve Basın Yayını), s. 12-15.

⁵³ Öte yandan Diaspora Yahudileri, kültür bazında da bir ayrıma sahiptir: Romaniot, Mizrahi, Sefaradi Aşkenaz, Rabhani ve Karaim gibi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 1, İstanbul Mayıs 2001. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul Ekim 2001. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 3, İstanbul Mayıs 2002.

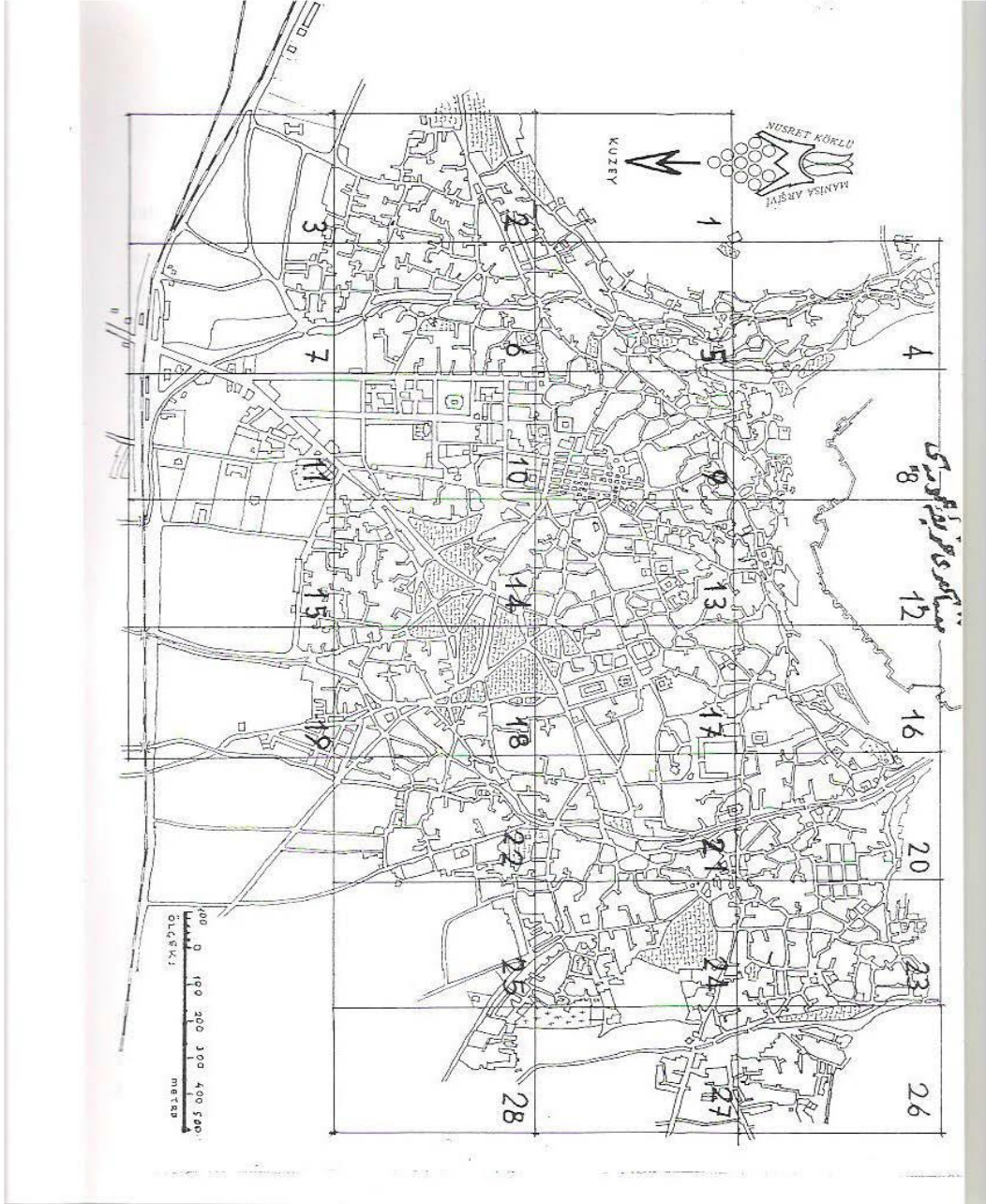
⁵⁴ A’malar Mahallesi’nin yerini saptayamadık. Karakuyu tarafından hazırlanan 14. yüzyıl Saruhanoğulları Beyliği dönemi Manisa mahallelerini ve 16. yüzyıl Manisa mahallelerini gösteren haritalarda A’malar Mahallesi yer almıyor. Varlıklı Yahudilerin, diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi kentin ticari aktivitesinin yaşandığı mekana yakın bir mahalleye yerleşmesi kuvvetli bir olasılıktır. Karakuyu’nun 14. yüzyıl haritasında Çarşı’ya ve Ticaret alanı’na iki yakın mahalle mevcuttur: Çapraslar ve Cami- Kebir mahalleleri. Karakuyu’ya göre, müstakil bir Yahudi mahallesi Çapraslar Mahallesi içerisinde doğmuştur. O halde Emecen’in sözünü ettiği A’malar Mahallesi, ya Çapraslar Mahallesi ya da Cami-i Kebir

Camii civarındaki Attar Ece Vakfına ait odalarda ve evlerde yaşıyorlardı⁵⁵. Manisa'da 19. yüzyıla değin Yahudi yerleşimine ilişkin başkaca bilgi mevcut değildir. 19. yüzyılda Manisa Yahudileri, biri kendilerine özgü olmak üzere dört mahallede ikamet ediyorlardı. Bunlar Çengizade, Cami-i kebir, Sakiler ve Mahalle-i millet-i Yahudiyân'dı. Mahalle-i millet-i Yahudiyân, müstakil bir Yahudi mahallesiydi. Diğer üç mahallede ise, kentin diğer sakinleriyle birlikte oturuyorlardı⁵⁶.

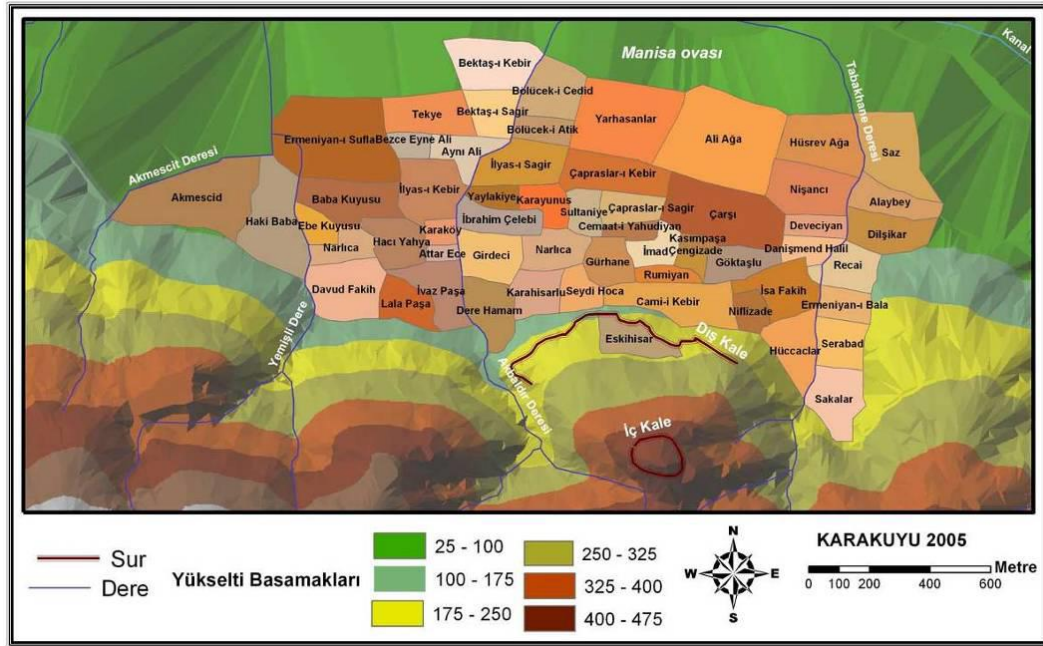
Mahallesi içerisinde yer alıyor olabilir. Mehmet Karakuyu, "Manisa Şehrinde Mahallelerin Tarihsel Gelişimi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 2007, [Bağlantıda]. 4:2. Erişim: <http://www.insanbilimleri.com>, erişim tarihi: 30.12.2017, s. 5, 9. Öte yandan Emecen, A'malar Mahallesi'nin bugünkü yerinin tespit edilemediğini, ancak muhtemelen Muradiye Camii civarı olması gerektiğini ifade etmektedir. Emecen, s. 64.

⁵⁵ Emecen, s. 46-47.

⁵⁶ Emecen, s. 48.

Manisa Şehri Harita-yı Umumisi 1914. (Kaynak: Köklü, Manisa Şehir Atlası). Mahalle-i millet-i Yahudiyan, Muradiye Camii ve külliyesinin güneyindeydi. Köklü'nün, 1914 tarihli Manisa umumi haritasında 13 numara ile gösterilen paftada kuzeyde Muradiye camii ile külliyesi ve onun güneyinde müstakil Yahudi mahallesi yer almaktadır. 12 numaralı paftada Cami-i kebir mahallesi, 9 numaralı paftanın 13 numara ile kesiştiği alanda

19. yüzyılda Manisa kentinin mahalleleri. (Kaynak: Karakuyu 2007, s. 13).

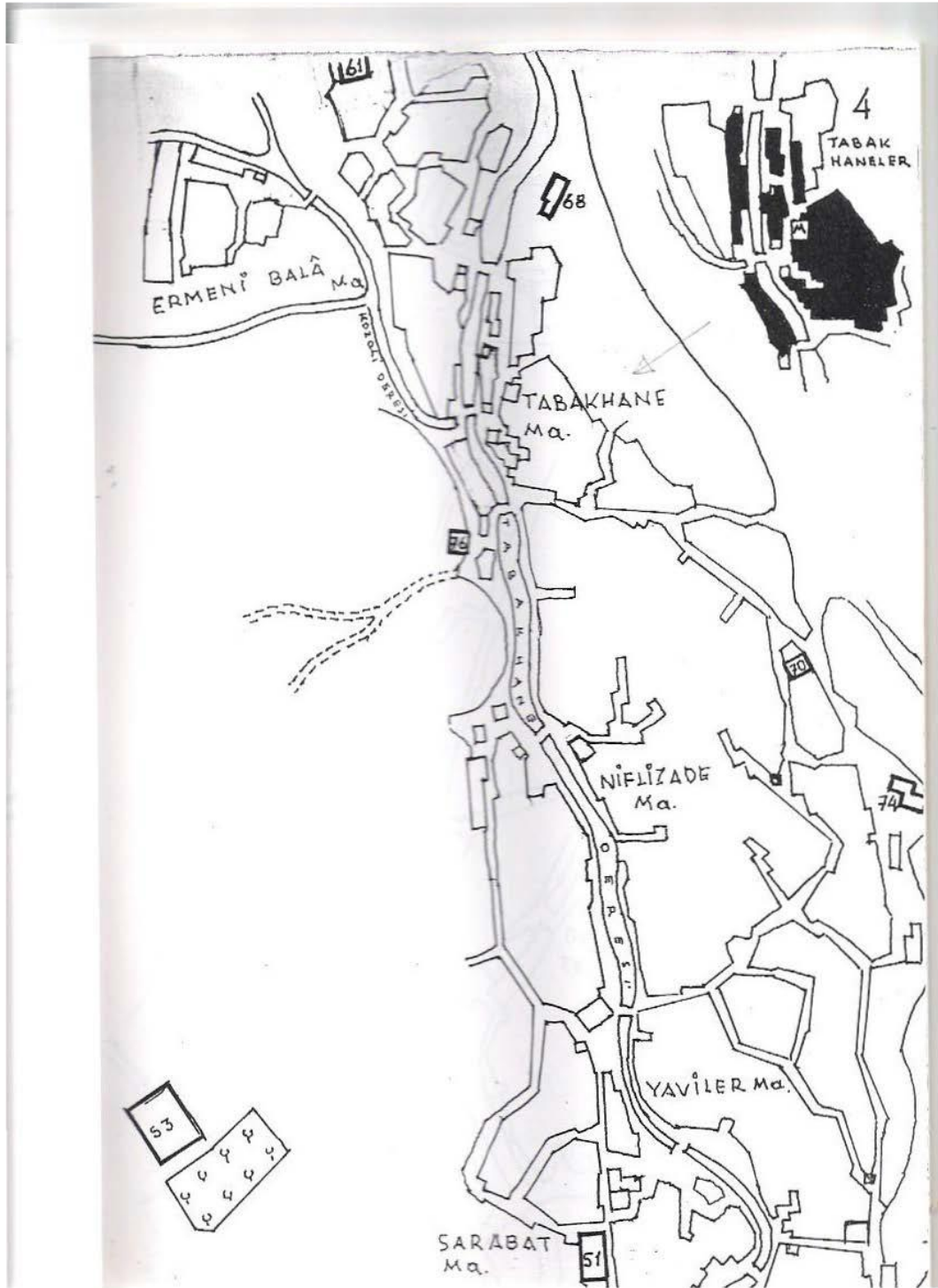
Çengizade mahallesi yer almaktadır. Bu haritada Sakiler adıyla kayıtlı bir mahalle mevcut değildir. 4 numaralı paftada Yaviler Mahallesi ve onun hemen yanında Sarabat Mahallesi bulunmaktadır⁵⁷. Yukarıda yer alan, Mehmet Karakuyu tarafında hazırlanan 19. yüzyıl Manisa mahalleleri haritasında, Göktaşlı adıyla verilen alan ise, Köklü'nün hazırladığı haritada Yaviler adıyla⁵⁸ kayıtlıdır. 14. ve 15. yüzyılın Serabad (Sarabat) Mahallesi ise, 16. yüzyılda ikiye ayrılmış ve bu yüzyıldan itibaren bir bölümü Sakalar Mahallesi adıyla anılmaya başlanmıştır⁵⁹. Sonuç olarak, Emecen'in sözünü ettiği Sakiler Mahallesi, defterlerde muhtemelen Sakiler, Sakalar, Yaviler ve Göktaşlı şeklinde dört farklı adla kaydedilmiş olmalıdır⁶⁰.

⁵⁷ H. Nusret Köklü (Yüksek Mimar), *Manisa Şehir Atlası- Birinci Kitap 1914 Manisa Şehrinin Umumi Haritası*, 1993, pafta 4.

⁵⁸ Saptamayı yaparken, iki haritayı karşılaştırdık ve yaklaşık olarak tahmini bir öngöründe bulduk.

⁵⁹ Mehmet Karakuyu, "Manisa Şehrinde Mahallelerin Tarihsel Gelişimi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 2007, [Bağlantıda]. 4:2. Erişim: <http://www.insanbilimleri.com>, erişim tarihi: 30.12.2017, s. 13.

⁶⁰ Karakuyu tarafından hazırlanan, Saruhanoğulları ve Osmanlı devleti dönemindeki Manisa şehri mahallelerin gelişimi ve bugünkü karşılıkları başlıklı tabloda Yaviler Mahallesi yer almaktadır ve Yaviler'in adının, 2003 tarihinden itibaren Akgün olduğu bilgisi verilmektedir. Karakuyu 2007, s. 7. Yukarıda yer alan renkli harita, 19. yüzyıl Manisa mahallelerini göstermektedir. Karakuyu tarafından hazırlanan bu haritada, Karakuyu'nun kendi tablosunda adı geçen Yaviler mahallesine yer verilmemiştir. Buna karşın Köklü'nün haritasında 4 numaralı paftada Yaviler Mahallesi'nin bulunduğu alan, 19. yüzyıl Karakuyu haritasında Göktaşlı Mahallesi (yaklaşık olarak) yer almaktadır. Öte yandan, Karakuyu tarafından hazırlanan 16. yüzyıl haritasında Yavular Mahallesi ve 17. yüzyıl haritasında Yaviler Mahallesi olarak gösterilen alan Köklü'nün 4 numaralı paftasında işaret ettiği alandan oldukça farklı bir yerdedir. Bu arazi, Köklü haritasında pafta 18 ile 19 arasındaki bir konuma denk düşmektedir. Üstelik Mahalle-i millet-i Yahudiyan Mahallesi (ya da diğer adıyla Cemaat-i Yahudiyan'a) oldukça uzaktır. Buna karşın Emecen tarafından adları zikredilen Yahudi yerleşiminin olduğu Cami-i kebir ve Çengizade mahalleleri Mahalle-i millet-i Yahudiyan ile komşudur. Yukarıdaki 19. yüzyıl haritasında bu açıkça görülmektedir. Aynı haritada Göktaşlı Mahallesi'nin de diğerlerine yakın bir konumda yer aldığı görülebilir. Karakuyu 2007, s. 9-10, 13. Köklü, pafta 4.

Manisa Şehri Harita-yı Umumisi 1914'te Yaviler ve Sarabat Mahallelerinin yerlerini gösteren harita. Kaynak: H. Nusret Köklü, Manisa Şehir Atlası, pafta 4. Yapılan bir teftişi gösteren 29 Haziran 1560 tarihli sicil kaydına göre, bu tarihte Manisa'da Yahudilere ait dört ibadethane mevcuttur⁶¹. Dört sinagog (Etz HaHayim, Toledo, Lorca ve Şalom), aynı zamanda kentte dört farklı Yahudi cemaatinin varlığını

⁶¹ Emecen, s. 52, 62.

işaret etmektedir. 1904 yılında ise, sinagog sayısı beştir. Beşinci sinagogun adı Talmud Tora'dır⁶². O halde o tarihte Manisa'da beş Yahudi cemaati mevcut olmalıdır. Elimizde sinagogların bulunduğu yere ilişkin bir bulgu bulunmamaktadır. Etz Hahayim Sinagogu içlerinde en eski tarihli olanıdır⁶³. Hatta onun Osmanlı sınırları içerisindeki tüm Etz HaHayim sinagogları gibi Bizans dönemi sinagogu olabileceği düşünülmektedir. Toledo ve Lorca sinagogları, İspanya göçmenleri tarafından inşa edilmiş olmalıdır. Toledo, Madrid'in 80km güneyindeki bir yerleşim yeridir. Lorca ise, İspanya'nın Murcia özerk bölgesi içerisinde yer alan bir kenttir. Muhtemelen bu iki sinagogun mensupları Toledo ve Lorca kökenlidir. Şalom Sinagogu ise kendisini inşa ettiren kişinin adını taşımaktadır. Çünkü geleneksel olarak Osmanlı sinagogları, ya yaptırانların coğrafi kökeninin adını ya da yaptırان şahsın adını taşımaktaydı. Galante'nin sözünü ettiği Talmud Tora Sinagogu için Emecen, din adamı yetiştiren gelenekçi bir eğitim kurumu olabileceği görüşündedir⁶⁴. Öte yandan, Talmud Tora'nın da bir sinagog olması muhtemeldir. Nitekim, İzmir Hevra Sinagogu'nun diğer adı, Talmud Tora Sinagogu'dur. Talmud Tora Okulu olarak kullanılmak üzere müstakil bir yapı temin edilene dek, uzun yıllar, bir bölümü ibadethane bir bölümü eğitim kurumu olarak hizmet vermiştir⁶⁵.

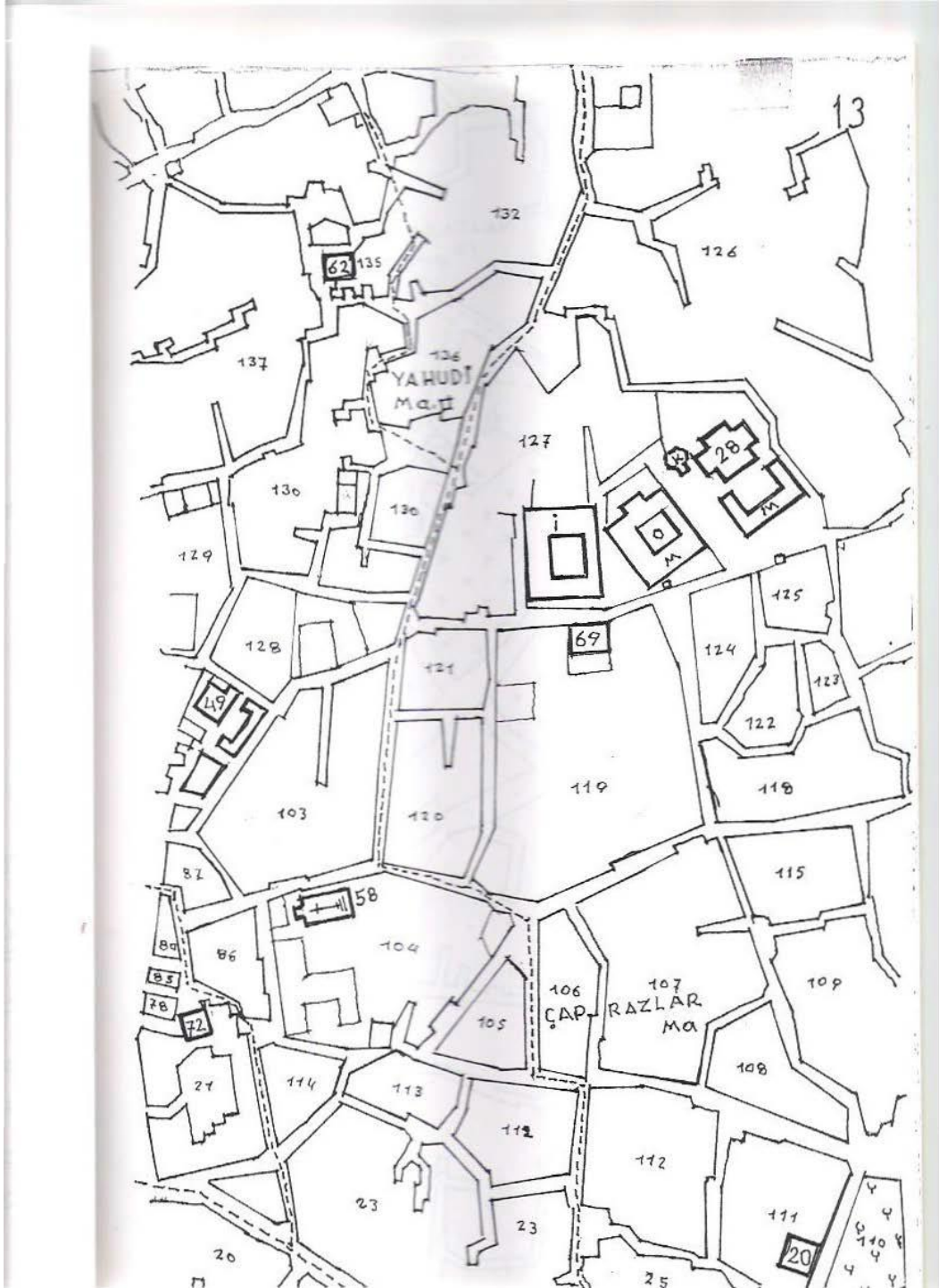
Köklü'nün 1914 tarihli Manisa Şehir Atlası'nda, 13 numaralı paftada yer alan Yahudi Mahallesi içerisinde 135 ile 137 numaralı parseller arasında 62 numara ile işaret edilen alan sinagogdur. 1914 tarihli söz konusu atlasta başka bir sinagog mevcut değildir. Bu sinagogun, Yunan İşgali sonrasındaki büyük Manisa yangınında yandığı bilinmektedir. Söz konusu yangın sırasında, sinagog, Yahudilere ait evler, yahudihaneler ve kortejolarla(kortijo) birlikte Manisa Yahudi Mahallesi tamamen kül olmuştur. Yangın, Manisa Yahudi Cemaatinin hemen bütün üyelerinin, Manisa'dan ayrılarak İzmir'e göç etmesine yol açmıştır. Anlaşıldığına göre, Cumhuriyet'in ilanından itibaren göçmenlerin bir bölümü geriye döneceklerdir.

⁶² Abraham Galante, *Histoire des Juifs D'Anatolie*, Volume 2, İstanbul 1939, s. 73.

⁶³ Galante, s. 71.

⁶⁴ Emecen, s. 52.

⁶⁵ Öte yandan, Acaba 19. yüzyılda İzmir Talmud Tora(Hevra) Sinagogu'nu inşa edenler, Manisa göçmeni Manisa Talmud Tora Sinagogu mensubu Yahudiler olabilir mi? İzmir Talmud Tora Sinagogu hakkında bilgi için bkz. Siren Bora, "İzmir'de Yahudi Kültürel Mirası: İbranice Yazıtlar", *Cihannüma*, cilt 2, 1 Temmuz 2016, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi yayını, s. 29-31.

Manisa'daki müstakil Yahudi mahallesinin ve sinagogun yerini gösteren haritadır. (Kaynak:Köklü, Manisa Şehir Atlası, pafta 13).

Manisa Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Bahçesinde yer alan İbranice Mezar Taşları

Manisa Arkeoloji ve Etnografya Müzesi bahçesinde mevcut İbranice mezar taşlarının sayısı 68'dir. Bu sayıya küçük mezar taşı parçaları da dahildir⁶⁶.

Manisa Akıl Hastanesi bahçesinde bulunarak müzeye getirilen mezar taşlarının sayısı 53'tür. Ayrıca, Turgutlu Yahudilerine ait 2 mezar taşı, Manisa Valiliği'nde yapılan tadilat sırasında bulunarak getirilen parçalanmış 4 ayrı mezar taşı (biri 7 parça halindedir) ve nerede bulduklarını saptayamadığımız iki mezar taşı (biri iki parça halindedir) mevcuttur. Söz konusu iki mezar taşı, yıllar önce koruma altına alınmak üzere Manisa Müzesi bahçesine taşınmıştır. Zamanında düzgün bir kayıt tutulmadığı için buldukları yerle ilgili her hangi bir bilgiye ulaşmak olanaksızdır.

Yukarıda vurguladığımız gibi, 68 mezar taşının büyük bir bölümü küçük parçalar halindedir. Üzerlerinde sadece birkaç harf ya da neye benzediği anlaşılamayan harfler, figürler mevcuttur. Öte yandan, mezar taşları parçalara ayrıldığı ve üzerine yapışan betonlardan dolayı zarar gördüğü için, kitabeleri kısmen çözümlenebilmektedir. Aşağıda, envantere dahil ettiğimiz mezar taşlarının sayısı 26'dır. Bunun 11'i kadına, 11'i erkeğe aittir. 4 adet mezar taşının sahibinin kadın mı, yoksa erkek mi olduğunu saptayamadık. Mezar taşlarını önce coğrafi kökenlerine göre tasnif ettik. Sonra o coğrafi kökende buldukları yere göre bir ayrıma tabi tuttuk. Kökene, buldukları yere veya adrese ilişkin bilgi sahibi olmadıklarımızı da ayrı bir başlık altında topladık.

1-Manisa Yahudilerine ait mezar taşları:

a-Müzeye nereden getirildiği saptanamayan mezar taşları:

1- Moşe Davidas'ın mezar taşı, iki parça halinde.(Fotoğraf:Siren Bora).

1-Baruh Dayan Haemet

2-Po toh guş afar

1-Hükmeden Yargıç Mübarektir

2-Burada bu toprak yığımında

⁶⁶Çünkü mezar taşlarının bir bölümü yekpare, bir bölümü iki ya da üçe bölünmüş vaziyette, bir bölümü de küçük parçalar halindedir. Parçaları bulunup birleştirildiği zaman bir bütün oluşturan mezar taşlarının sayısı ise, ne yazık ki çok azdır. Manisa Müzesi bahçesindeki İbranice mezar taşlarına ilişkin yaptığım çalışmalar sırasında müze görevlileri tarafından gösterilen ilgi ve yardıma müteşekkirim. Teşekkür ederim.

Geçmişten Günümüze Manisa

3-Nignazveyaşar

4-Moşe

5-Davidas menuhato beeden

6-Beyom 14 Adar

7-Şanat 5689

8-Tantsava

3-Defnedilmiştir.....ve dürüst

4-Moşe

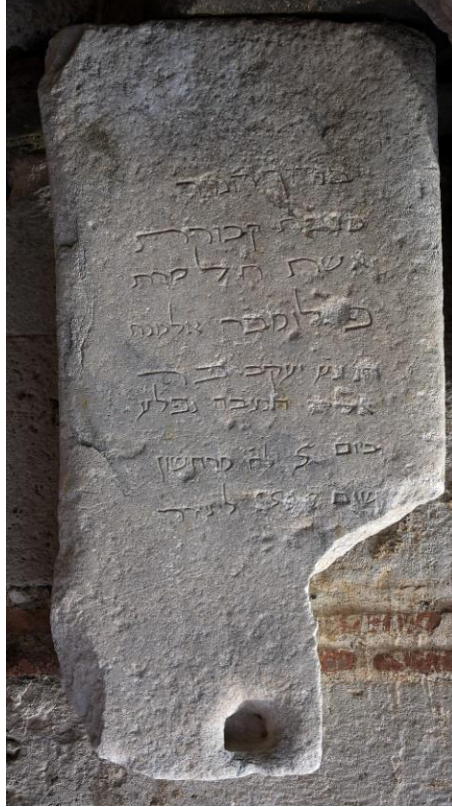
5-Davidas mekanı cennet olsun

6- 24 Şubat gününde

7-1929 yılında

8-Ruhu Yaşam Haznesinde dinlensin.

2-Palomba Bar Eliya(?)'nın mezar taşı(Fotoğraf. Siren Bora).

1-Baruh Hagoze

2-Matsevet kevrur

3-Eşet hayil Marat

4-Palomba almanat

5-..... Nilba olamo Yaakov Bar

6-E(liya?) tantsava nefla

Göçtü(gitti).

7-Beyom 5 lehodeş Marheşvan

8-Şanat 555(5?) leyetsira

b-Manisa Akıl Hastanesi'nden getirilen mezar taşları:

1- Kırık, üç parça halinde. (Fotoğraflar: Siren Bora).

Erkek. Tarih ve ad mevcut değil. Fakat, mezar taşının boyutlarının büyüklüğü ve kırık üst parçada kullanılan süslemeler, 19. yüzyıla ait olduğu izlenimini veriyor. Tarih ve adın yazılı olduğunu tahmin ettiğimiz dördüncü ve belki de beşinci parçalar kayıp. Üçüncü satırda yer alan "Al avinu Ravinu....." babamız Ravımız(aynı zamanda hocamız anlamında) ve beşinci satırda yer alan "...katav(?) lo Sefer Tora lişmo leşam"

1-Hükmeden Mübarektir

2-Mezar taşı

3-Erdemli Bayan

4-Palomba(nındır) dulu

5-....Ebediyete intikal eden Yaakov Bar

6-E(liya?) Ruhu yaşam haznesinde dinlensin

7-Gün 29 ay Ekim

8- 179(4?) yılında Başlangıçtan itibaren

Tora'yı(Tevrat'ı) orada duyurdu sözcüklerinden, mütevaffa'nın Rav olduğu izlenimi uyanmaktadır.

2- Hayim Yeuda'nın mezar taşı(Fotoğraf: Siren Bora).

- 1-Kehar Hayim Yeuda
- 2-.....nilba olamo vesa.....
- 3-.....şim
- 4-.....
- 5-Beyom 26 Adar...

- 1-Sayın Bay Hayim Yeuda
- 2-.....ebediyete intikal etti ve....
- 3-.....
- 4-.....
- 5- 9 Şubat gününde....

3- Rahel Halevi'nin mezar taşı(Fotoğraf: Siren Bora).

- 1-Baruh Dayan Haemet
- 2-Matsevet Haze
- 3-Marat Rahel eşet
- 4-Moşe Halevi
- 5-Tantsava beyom
Gününde(öldü)
- 6-23 İyar şanat
- 7-5657

- 1-Hükmeden Yargıç Mübarektir
- 2-Bu mezar taşı
- 3-Bayan Rahel(e ait) eşi
- 4-Moşe Halevi
- 5-Ruhu yaşam haznesinde dinlensin.
- 6-25 Mayıs yıl
- 7-1897

4-21 Şevat 5666(?) (16 Şubat 1906)tarihli mezar taşı(Fotoğraf Siren Bora).

5- Baruh Hagozer (Hükmeden Mübarektir) yazılı mezar taşı(Fotoğraf Siren Bora).

6- Üç adet mezar taşı parçası(okunamıyor)(Fotoğraf Siren Bora).

7- (Mena?)hem Azin(?)in mezar taşı (Fotoğraf: Siren Bora)

Geçmişten Günümüze Manisa

- 1-(Mena?)hem Azin(?)
- 2-... .. kevrat
- 3-.....
- 4-Tişri 663
- 5-Ta(ntsava?)

- 1-(Mena?)hem Azin(?)
- 2-.....kibir
- 3-.....
- 4-Ekim 1902
- 5-Ruhu yaşam haznesinde dinlensin

8- Sultana Farhi'nin mezar taşı (Fotoğraf: Siren Bora).

- 1-Baruh Hagozer
- 2-Makom asot hupa
- 3-Baavur tahat kipa
- 4-Haneara kaveda ve hatsenua
- 5-Marat Sultana menuhato beeden bat
- 6-Haadon hanehbed ve haham Kehar Eliya Farhi Hašem Yişmerehu viyhayehu
- 7-Bişnat 4 Adar şanat 5644
- 8-Umenuhato kavod

- 1-Hükmeden Mübarektir
- 2-Evlilik töreninde duvak takacak
- 3-Kipa takacak yerde yerde
- 4-Kibar şerefli ve namuslu
- 5-Bayan Sultana mekanı cennet olsun kızı
- 6-Saygın beyefendi ve akıllı Sayın Bay Eliya Farhi'nin Tanrı onu korusun ve ona ömür versin
- 7-1 Mart 1884 yılında
- 8-Ve İstirahatgahı şerefli olsun (Allah Rahmet Eylesin).

9-5673(1913) tarihli mezar taşı (Fotoğraf: Siren Bora).

10-Kırık çiçek motifli bir erkeğe ait iki parçası mevcut mezar taşı.(Fotoğraf:Siren Bora).

11-Camila'nın mezar taşı (Fotoğraf: Siren Bora).

Geçmişten Günümüze Manisa

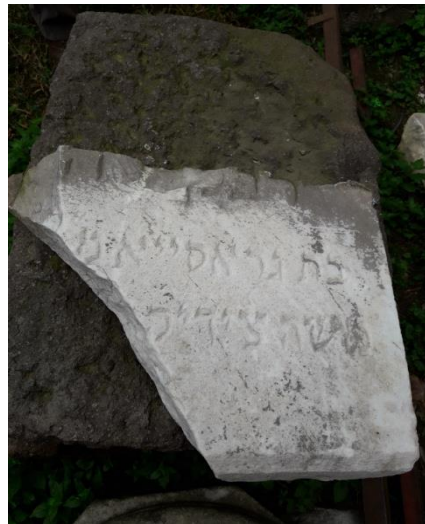
- 1-Marat Camila nilba olamo
- 2-Baruh Dayan Haemet
- 3-Matsevet kevurat hagiveret hanehbedet
- 4-Tsafniya(?) Buena vida
- 5-Nilba olamo bişnat 23 Tişri
- 6-5637 umenuhato kavod

- 1-Bayan Camila ebediyete intikal etti
- 2- Hükmeden Yargıç Mübarektir
- 3-Mezar taşı Saygıdeğer
Hanımefendi
- 4-Tsafniya(?) güzel dula ait
- 5-Ebediyete intikal etti yılında 11
Ekim
- 6-1876 ve İstirahatgahı şerefli
olsun (Allah Rahmet Eylesin).

12-5621 tarihli mezar taşı(Fotoğraf: Siren Bora).

13-Grasya kızı Rahel(?)in mezar taşı(Fotoğraf: Siren Bora).

14-Dikuryel soyadlı erkek mezar taşı(Fotoğraf: Siren Bora).

- 1-Hanavon.....
- 2-Dikuryel nilba olamo ba(?)
- 3-Yom dalet kafhey lehodes Tamuz sanat
- 4-Hatkamah umenuhato kavod
- 5-5548

- 1-Bilge.....
- 2-Dikuryel ebediyete intikal etti.....
- 3-9 Temmuz'da yıl
- 4-İstirahatgahı şerefli olsun (Allah Rahmet Eylesin).
- 5- 1788

15-Rebeka Farhi'nin mezar taşı (Fotoğraf: Siren Bora).

- 1-Baruh Hagozer
- 2-Matsevet Kevurat haişa
- 3-Hakevuda vehatsenuva Marat
- 4-Emenu(?) Rebeka menuhato beden.....
cennet
- 5-Kehar Avraham Farhi nilba olamo bişnat

- 1-Hükmeden Mübarektir
- 2-Mezar taşı bu kadına
- 3-Saygın ve namuslu Bayan
- 4-Emenu(?) Rebeka'ya ait mekanı
olsun...
- 5-Bay Avraham Farhi ebediyete

Geçmişten Günümüze Manisa

6-15 Elul sanat 5646 umenuhato kavod

intikal etti yılı
6-15 Eylül 1886(da) ve İstirahatgahı
şerefli olsun (Allah rahmet eylesin).

16-Kadına ait mezar taşı (Fotoğraf: Siren Bora).

1-.....laişa hen.....
2-Kol eşet hayil
3-Hakevuda vehatsenuva
4-.....Marat....

1-...bu kadına.....
2-Bütün.....erdemli
3-Saygıdeğer ve namuslu
4-... Bayan.....

17-8 Sivan 665 tarihli mezar taşı(Fotoğraf: Siren Bora).

1-8 Sivan sanat 665
2-Tantsava

1-11 Haziran sene 1905
2-Ruhu yaşam haznesinde dinlensin

18-Yaakov Ariya(?)nın mezar taşı(Fotoğraf: Siren Bora).

1-Hanavon veneela
2-Yaakov Ariya(?) nilba olamo
3-Beyom.....

1-Bilge ve yüce
2-Yaakov Ariya(?) ebediyete intikal etti
3-Gününde.....

19-Üç adet mezar taşı parçası. (Fotoğraflar: Siren Bora)

20-Mordehay Aviv(?)'in mezar taşı (muhtemelen Zinbul oğlu) (Fotoğraf: Siren Bora):

Geçmişten Günümüze Manisa

- 1-.....
- 2-Haşuv vekavod
- 3-Mordehay Aviv(?)
- 4-Zinbul 4 Adar(?)
- 5-5658

- 1-.....
- 2-Önemli ve Saygın
- 3-Mordehay Aviv(?)
- 4-Zinbul 26 Şubat
- 5-1898

21-İtshak'ın mezar taşı (Fotoğraf: Siren Bora).

22-Rafael Kalvi'nin mezar taşı (Fotoğraf: Siren Bora).

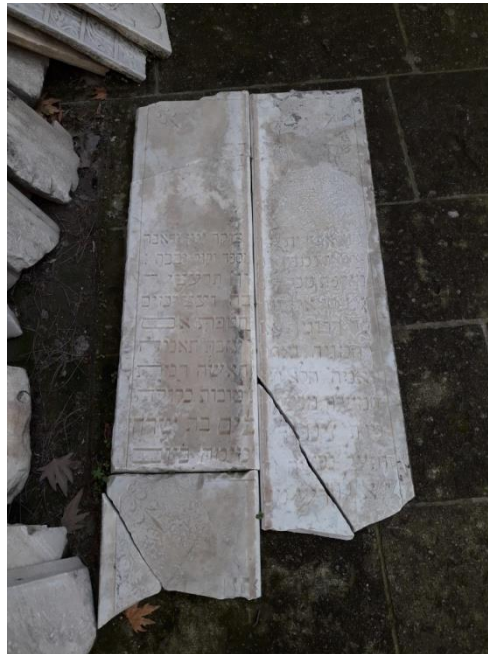

- 1-Baruh Hagozer
- 2-Po nitman
- 3-Hakavod vehaham
- 4-Rafael Kalvi
- 5-Nilba olamo.....

- 1-Hükmeden Mübarektir.
- 2-Buraya gömüldü
- 3-Saygın ve akıllı
- 4-Rafael Kalvi
- 5-Ebediyete intikal etti.....

c-Manisa Valilik binasından getirilen mezar taşları:

1-Sara kızı Zinbul'un mezar taşı (Fotoğraf: Siren Bora).

2-Yaşlı bir erkeğe ait mezar taşı(Fotoğraf: Siren Bora).

3-Salma'nın mezar taşı, iki parça(Fotoğraf: Siren Bora).

1-....zıman...

2-.....al 2.....

3-Ani Nisim

4-Salma

5-Noled 17...

1.....zaman

3-Ben Nisim

4-Salma

5-Doğdu 17.....

4-Turgutlu Yahudilerine ait mezar taşları:

Turgutlu Yahudi Mezarlığının mezar taşları uzun zamandan beri kayıptır. Bir bölümünün izlerine İzmir Ankara Asfaltı üzerinde rastlanmış fakat gün yüzüne çıkarılmamışlardır. Çevirilerini yaptığımız iki mezar taşı ise, Turgutlu'da farklı bir bölgede keşfedilmişlerdir. Buldukları noktanın adresi hatta koordinatları mevcuttur Bu iki mezar taşı, keşfedildikleri yere bir vesileyle taşınmış olmalıdır⁶⁷.

⁶⁷ Kentteki yapılaşma sırasında, dolgu malzemesi olarak kullanılan toprakla birlikte bilinmeyen bir yerden alınıp buldukları yere getirilmiş olabilirler. Onları bulan duyarlı bir vatandaş, Sayın Kadir Ertürk sayesinde Manisa Müzesinde koruma altına alınmışlardır.

1-İtshak Uziyel'in eşi Rebeka Uziyel'in mezar taşı(Fotoğraf: Siren Bora).

1-Baruh

1-Hükmeden mübarektir

2-Ali işa

3-Marat Rebeka eşe(t?)

4-Haadon hanehbad vehaham İtshak

5-Uziyel Haşem yişmerehu

Hagozer

2-Bu kadın

3-Bayan Rebeka eşi(?)

4-Efendi Saygıdeğer ve Akıllı İtshak

5-Uziyel Tanrı onu korusun

2-Hayim Ventura'nın eşi Zinbul Ventura'nın mezar taşı (Fotoğraf: Siren Bora)

1-.....

1.....

Geçmişten Günümüze Manisa

2-...ve.....

3-Ki meta makom.....

4-Hazakena marat Zinbul

5-Ešet Haiş nedavod vehafzayn Hayim

6-Ventura beyom 22 Tamuz

7-Şanat 5660

2-.....

3-Vefat etti yeri.....

4-Yaşlı Bayan Zinbul

5-Eşi Alicenap ve...kişi Hayim

6-Ventura gün 19 Temmuz

7-Sene 1900

Mezar taşları üzerindeki süslemeler⁶⁸

1-Evlilik töreni tasviri:

Aşağıdaki mezar taşı üzerinde gördüğümüz iki Sandalye ve Kandil, hem ölenin yakınlarının çektiği acıyı ifade etmekte hem de ölenin ruhunun aydınlıkta kalması dileğini dile getirmektedir. Ya da nur içinde yatsın anlamına gelir(Kandil=Ner Tamid-Daimi ışık). Ayrıca iki sandalyenin çardak içindeki görünümü, kitabede ifade edildiği gibi, yapılamayan evlilik törenini de işaret etmektedir.

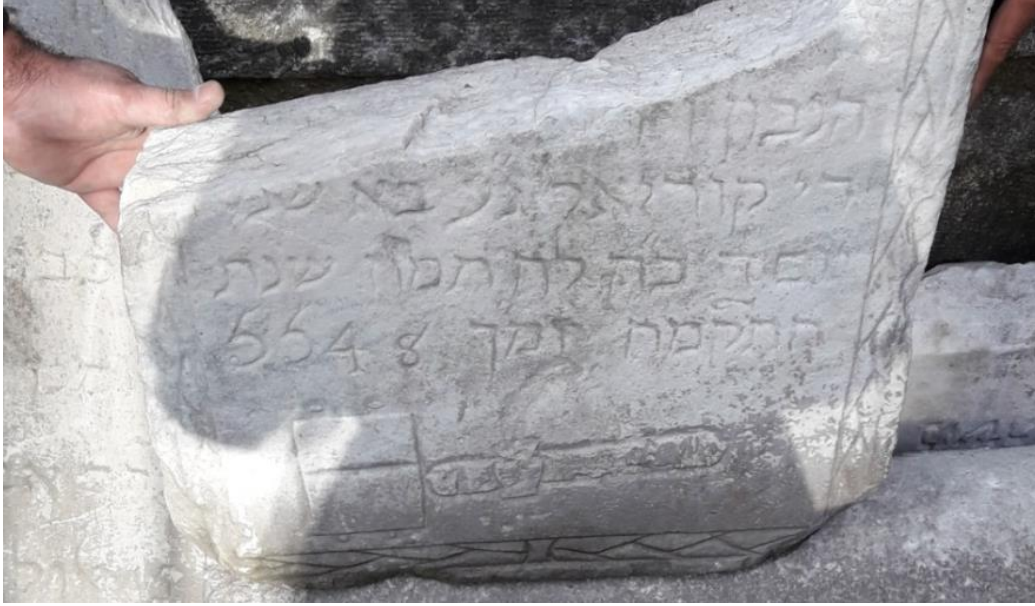

2-Meslek ifade eden tasvirler:

İbranice mezar taşlarının bir bölümü üzerinde ölenin mesleğini ifade eden simgeler mevcuttur. Yahudi mezar taşları üzerindeki bu tasvirlerin ilk örneklerine antik dönemde Anadolu'da Akmonia'da((Denizli Ahat) rastlanmaktadır. Akmonia'daki bir mezar taşı, mezara gömülen iki kadını ve emeği temsil eden ayna, tarak, sepet, iplik tekerleği ve iş ile süslenmiştir. Bu tasvirler, aynı zamanda Phrygia'da ve Bithynia'daki mezar taşlarının karakteristik özellikleri arasında sayılmaktadır⁶⁹.

⁶⁸ Yahudilere ait mezar taşları üzerinde Yahudiliği yansıtan simgeler, deyimler ve gelenekler için bkz. Siren Bora, *The Bodrum Jewish Cemetery*, İstanbul 2017(with controbutions by C.M. Kösemen), Libra Kitapçılık ve Yayıncılık. Siren, Bora, "Bodrum Yahudi Mezarlığı", 3. Uluslar arası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu 30 Ekim-1 Kasım 2013 Bodrum Bildiriler, Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, No. 6, volume 1, İzmir 2014, 189-226. Siren Bora, "İzmir Bornova Yahudi Mezarlığı", *Ege Üniversitesi İzmir Araştırmaları Dergisi* 2, 2015, 39-84. Siren Bora, "Tire Yahudi Mezarlığı", *Tire Araştırmaları Sempozyumu 12-13 Mart 2015*, cilt 1, İstanbul 2016, s.211-234.

⁶⁹ Bora, 2017, 74. Mezar taşının tarihi tahminen İ.S. 3. yüzyıldır.

Kalem ve kitap, öğretmen

Makas, terzi

3-Sarmaşık, bitki, çiçek ve asma tasvirleri:

Mezar taşları üzerindeki sarmaşık, bitki ve çiçek motifleri, genellikle 19. yüzyıla ait mezar taşlarına özgü tasvirlerdir. Bazı mezar taşlarında zambak motifi kullanılmıştır. Zambak, kabalistik inanç biçiminde kullanılmakta ve safiyeti ifade etmektedir. Lale, İslam inancında tek soğanlı bitki olmasından dolayı Tanrıyı ifade eder. Yahudi mezar

Geçmişten Günümüze Manisa

taşının üzerinde yer alan lale motifi de İslam inancındaki gibi Tanrıyı ifade etmektedir. Çünkü Diaspora Yahudileri, daima yaşadıkları ülkelerin kültüründen etkilenmişler ve o kültürlerin ürünlerini benimseyerek kullanmışlardır. Asmadan Tora Tekvin’de, söz edilmektedir⁷⁰. Ayrıca asma, şarap yapımı için de son derece önemlidir.

4-Servi tasviri:

Aşağıdaki mezar taşı üzerinde kitabenin hemen altında bir birine paralel iki adet servi motifi yer almaktadır⁷¹. Yahudilikte ağaç kutsaldır⁷². Öte yandan bir inanışa göre, kutsal Süleyman Mabedi’nin giriş kapısı servi ağacından yapılmıştır. Mezar taşları üzerindeki iki servi motifi Süleyman Mabedi’nin giriş kapısını ifade ediyor olabilir. Servi’nin Kabala ile de ilişkisi vardır. Kabala’nın Hayat Ağacı (Sefirot) üzerinde, on isim yer almaktadır. Bu isimlerden biri olan “*Bina*”ın anlamı, “*anlayış*” olup Astrolojiye göre bitkisi, Servi Ağacıdır⁷³.

⁷⁰“*Ve Nuh çiftçi olmaya başladı, ve bir bağ dikti*”. *Kitabı Mukaddes-Eski ve Yeni Ahit*, İstanbul 1988, Tekvin 9:20, 8.

⁷¹Aynı şekilde işlenmiş iki adet servi motifine, Aydın’da bulunan bir Ermeni mezar taşı üzerinde de rastladık.

⁷² Yahudilikte ağaç kutsaldır. Ağaçlar Bayramı olarak ta anılan “*Tu Bişvat*”, her yıl Şevat ayının (Ocak ayı) 15’inci gününde kutlanmaktadır. Tora’ın önerdiği doğrultuda Tu Bişvat’ın anlamı ve uygulanışı, kutsal topraklardaki ağaçların korunması, yenilerinin dikilmesi ve gelecek kuşaklara yeşil bir dünyanın devredilmesidir. Bkz. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 3, İstanbul Mayıs 2002, s. 749.

⁷³ Sara Yanarocak, “Yahudilik ve Melekler (8): Cennette Görevli Melekler”, *Şalom* 18 Aralık 2013.

Manisa Etnografya ve Arkeoloji Müzesi Bahçesindeki İbranice Mezar Taşlarının Envanteri

Adı	Ölüm tarihi	Ait olduğu Kent
Moşe Davidas --	14 Adar 5689(24 Şubat 1929)	-----
Palomba -----	5 Marheşvan 5555(29 Ekim 1794)	-
Rav(?) erkek Manisa	-----	
Hayim Yeuda Manisa		26 Adar ?
----- Manisa	21 Şevat 5666(16 Şubat 1906)	
Rahel Halevi Manisa	23 İyar 5657(25 Mayıs 1897)	
Menahem Azin(?) Manisa	Tişri 5663(Ekim 1902)	
Sultana Farhi Manisa	4 Adar 5644(1 Mart 1884)	
----- Manisa	5673(1913)	

Geçmişten Günümüze Manisa

Erkek Manisa	-----	
Camila Manisa	23 Tışri 5637(11 Ekim 1876)	
----- Manisa	5621(1861)	
Rahel..... Manisa	-----	
.....Dikuryel(erkek) Manisa	4 Tamuz 5548(9 Temmuz 1788)	
Rebeka Farhi Kadın	15 Elul 5646(15 Eylül 1886)	Manisa
----- Manisa	8 Sivan 5665(11 Haziran 1905)	Manisa
Yaakov Ariya(?) Manisa	-----	
Mordehay Aviv(?) Manisa	4 Adar(?)5658(26 Şubat 1898)	
İtshak.... Rafael Kalvi	-----	Manisa
Zinbul Erkek	-----	Manisa
Salma Rebeka Uziyel	-----	Manisa
Zinbul Ventura	22 Tamuz 5660(19 Temmuz 1900)	Turgutlu

KAYNAKÇA:

Arşiv Kaynakları:

İzmir Yahudi Cemaati Arşivi (İzmir):

Rav Hayim Benveniste, *Baey Hayyey*, Seloniki 5548 (1788).

Kitaplar ve Makaleler:

Ameling, Walter, *Inscriptiones Judaicae Orientis II: Kleinasien (Texts and Studies in Ancient Judaism 99)*,Tübingen 2004.

Barnay, Yaakov, *HaMara şel Evropa*, Yeruşalayim 2014.

Besalel, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 1(A-J), İstanbul Mayıs 2001.

Besalel, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 2(K-R), İstanbul Ekim 2001.

Besalel, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 3(S-Z), İstanbul Mayıs 2002.

Bora, Siren, *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, İstanbul 1985, (Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayını).

Bora, Siren, "Bodrum Yahudi Mezarlığı", *3. Uluslar arası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu 30 Ekim-1 Kasım 2013 Bodrum Bildiriler*, Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, No. 6, volume 1, İzmir 2014, 189-226.

Bora, Siren, "İzmir Bornova Yahudi Mezarlığı", *Ege Üniversitesi İzmir Araştırmaları Dergisi 2*, 2015, 39-84.

Bora, Siren, "Tire Yahudi Mezarlığı", *Tire Araştırmaları Sempozyumu 12-13 Mart 2015*, cilt 1, İstanbul 2016, s.211-234.

Bora, Siren, "İzmir'de Yahudi Kültürel Mirası: İbranice Yazıtlar", *Cihannüma*, cilt 2, 1 Temmuz 2016, (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi yayını), s. 15-36.

Bora, Siren, Uluslar arası Sempozyum Geçmişten Günümüze Girit Tarih-Toplum-Kültür, “Geçmişten Günümüze Girit Yahudilerinin Tarihi: Kısa Bir Değerlendirme”, Ankara 2017(Kuşadası Belediyesi Kültür Yayını), s. 111-141.

Bora, Siren, *The Bodrum Jewish Cemetery*, İstanbul 2017(with controbutions by C.M. Kösemen), Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.

Bora, Siren, *Anadolu Yahudileri Ege’de Yahudi İzleri*, İstanbul 2017(Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş).

Emecen, Feridun, *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, İstanbul 1997(Eren Yayıncılık).

Galante, Avram, *Histoire des Juifs d’Anatolie*, Volume 2, İstanbul 1939.

Günay, Mehmet, “Manisa’daki Yahudi Mezarlıkları”, *Manisa Dergisi*, Manisa Haziran- Aralık 2002, sayı 23-24, Kurtuluşun 80. Yıldönümü Özel Sayısı, s.43-54.

Karakuyu, Mehmet, “XVI. Yüzyılda Manisa Şehrinin Nüfus Özellikleri”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı 15, Ocak 2007 İstanbul, s.131-148.

Kitabı Mukaddes-Eski ve Yeni Ahit, İstanbul 1988.

Trebilco, Paul Raymond, *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge 1991.

Yanarocak, Sara, “Yahudilik ve Melekler (8): Cennette Görevli Melekler”, *Şalom* 18 Aralık 2013.

Online Kaynaklar:

<https://www.google.com.tr/search?q=Manisa+Dil%C5%9Fikar+Mahallesi+Dil%C5%9Fikar+camii+harita&npsc=>.

<https://www.google.com.tr/search?q=Manisa+Alaybey+mahallesi+şehzadel+harita&sa=X&ved=>.

Karakuyu, Mehmet, “Manisa Şehrinde Mahallelerin Tarihsel Gelişimi”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 2007, [Bağlantıda]. 4:2. Erişim: <http://www.insanbilimleri.com> , erişim tarihi: 30.12.2017., s. 1-20.

Malay, Hasan, Roma Devrinde Thyateira’da (Akhisar) Keldaniler, erişim tarihi: 06/07/2017, <http://www.hasanmalay.com/index.php/yasam/keldani>.

Malay, Hasan, “Batı Anadolu’nun Antik Çağdaki Ekonomik Durumu”, erişim tarihi: 06/02/2017, http://www.dlir.org/archive/archive/files/arkeoloji_sanat_tarihi_dergisi_v-2_p50-61_629fa177e7.pdf.

SARUHANOĞULLARI BEYLİĞİ EKONOMİSİ

Hüseyin KAYHAN*

GİRİŞ

Beylikler Devri olarak bilinen XIV. yüzyıl Türkiye tarihinde ekonomik açıdan büyük gelişmelerin yaşandığı dönem olmuştur. Dışa açılan ve yabancı ülkelerle yoğun ticari ilişkiler kuran beylikler bu dönemde büyük gelirler elde ettiler. Moğolların Anadolu'da yaptıkları yağmalar ve katliamlardan sonra yaşanan bu parlak dönem, XIII. yüzyılın ilk yarısında yaşanan refah döneminin bir tekrarı oldu. Bu dönemde diğer beylikler gibi Saruhan Beyliği de ekonomik açıdan oldukça zengin bir seviyeye ulaşmış, beyliğin merkezi Manisa şehri tarihinde tanık olmadığı büyük bir refaha kavuşmuştu. Çağdaş tanık İbn Batûta ve ünlü ansiklopedist el-Ömerî bu tezi doğrulayıcı bilgiler vermektedirler. Bunlara göre, kurulduğu ovada zengin su kaynakları, nehirler ve bahçeler bulunan Manisa, dağ eteklerinde güzel ve büyük bir şehirdir. Saruhan ülkesi geniştir ve müstahkemdir. Saruhan Bey'in 15 kasabası ve 20 kalesi, onbinden fazla süvarisi ve sayısız deniz savaşçıları vardır. Beyliğin askeri gücü kendi hâkimiyet alanlarını savunabilecek ve dışarıdan gelebilecek düşman saldırılarını önleyebilecek büyüklüktedir.¹ Bölgedeki denizcilik geleneği sonraki dönemde de devam etmişti. Nitekim, 1530 tarihli Osmanlı Tahrir Defterine göre, Saruhan Livası'nın 2 iskelesi ve 583 kürekçisi bulunmaktaydı.²

Dönemin kaynaklarında yeterli bilgiler bulunmaması sebebiyle Saruhan Beyliği'nin ekonomik durumunu XVI. yüzyıl Osmanlı vesikalarından takip etmek mümkün olmaktadır. Bu yüzyılda Manisa'da vergiye tabi küçük sanayi kuruluşu olarak belirtilebilecek Boya-hane, Yağ-hane gibi işletmelerin yerini Şem-hane, Boza-hane ve Baş-hane almakta, bunların da ancak şehrin ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde üretim yaptıkları anlaşılmaktadır.³ Bu bilgi, Manisa'da Saruhan Beyliği zamanında yoğun dış ticaretin sonucu ortaya çıkan boya-hane, yağ-hane gibi temel işletmelerin Osmanlı hâkimiyeti zamanında ortadan kalktığını, bunların yerine daha çok şehrin ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde üretim yapan başka iş kollarının ortaya çıktığını göstermektedir. Beylikler dönemindeki uluslararası ticaret şehir halkının refah seviyesini yükseltmiş, sonraki yüzyıllarda bile bunun etkisini görülmüştür. Nitekim XVI. yüzyılda Manisa halkının hiç olmazsa yarıya yakınının refah seviyesinin yüksek olduğu görünmekteydi.⁴

Beyliğin denizlerdeki tek limanı Foça'da idi. Eski Foça ve Yeni Foça limanları başka ülkelerle ticari teması sağlamaktaydı. Bu, sonraki yüzyıllarda da aynı şekilde

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, hukaturk@hotmail.com

¹ İbn Batûta, *İbn Batûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul, 2000, I, 426; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlik'l-Emsâr*, nşr. Kâmil Salman el-Cubûrî, Beyrut, 1971, III, 252.

² 937/1530 Tarihli 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, *Hudavendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım*, Ankara, 1995, 42, 37.

³ F. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, 70.

⁴ F. Emecen, *Manisa Kazası*, 72.

devam etmişti. Nitekim XVI. yüzyılda Akdeniz ülkelerinden gelen mallar İzmir'e, Eski Foça ve Yeni Foça'ya nakledilmekte idi.⁵

Bölgede Türkleşmenin de hızlı bir şekilde cereyan ettiği görülmektedir. Oğuzların *Salur* boyunun Manisa ve çevresine yerleştikleri eldeki vesikalardan anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılda Manisa'nın Yengi Nahiyesi'ne bağlı olduğu anlaşılan ve günümüzde Nif (Kemalpaşa) kazasının bir köyü olan Parsa'da, *Şeyh Salur*'un meşhur zaviyesi vardı.⁶ Bu da burada Salur boyunun varlığını ortaya koymaktadır. Manisa sicil defterlerinde *Avşar* ve *Kayı* Yörüklerine de rastlanmaktadır.⁷

Saruhanlı Beyliği topraklarında gayrimüslimlerden Hıristiyanlar ve Yahudiler bulunmaktaydı. Manisa'da Saruhanlılardan beri farklı etnik gurup olarak Yahudiler vardı ve bunlara dair en net bilgiler XVI. yüzyıl Osmanlı kayıtlarında bulunmaktadır. Bu cümleden olarak, 1530 yılında Saruhan Livasında 88 hane Yahudi bulunmaktaydı ve yaklaşık 450-500 kişiye tekabül etmekteydi. Bunlar ticaretle uğraşmaktaydılar. Venedikli tacirler şehirdeki bu Yahudilerle ticaret yapmaktaydılar. Ticaretle uğraşanlar sadece Yahudiler değildi. Şehirdeki Müslüman tüccarlar da vardı ve bunlar büyük ölçüde pamuk ve hububat ticareti yapmaktaydılar.⁸ Zımmî veya Nasrânî gibi sıfatlarla anılan Hıristiyanlar ise, şehirde oturmamakta, bunlardan Saray-i Âmire hizmetinde olanları yakınlarıdaki Horos köyünde ikamet etmekte idiler.⁹ 1530 yılında Saruhan Livasında toplam 266 hane Hıristiyan bulunmakta olup, bunların 265 hanesi Menemen'de, 1 hanesi de Nif'te ikamet etmekte idi.¹⁰

Hayton, Türkiye'deki Müslüman Türklerin kent ve kasabalarda yaşayanlarının ticaretle ve zanaatla uğraştıklarını yazar.¹¹ Nitekim, Saruhan Beyliği zamanında başlayan ticari oluşumlar Manisa'da değişik iş kollarında farklı esnaf guruplarının oluşmasını sağlamıştır. Bunun bir göstergesi olmak üzere XVI. asırda Manisa esnafı başlıca dört gurupta toplanmaktaydı:

1. Gıda maddeleri ve unlu mamul satanlar (ekmekçi, börekçi, aşçı vs.).
2. Pamuk dokumacılığı ile meşgul olanlar (cüllah (çuhacı), hallac, terzi vs.).
3. Dericilik ve yan kolları ile meşgul olanlar (debbağ, pabuççu, saraç vs.).
4. Alet imali ile ilgili meslek gurupları (kirişçi, bıçakçı, kalaycı vs.).¹²

1548 tarihli bir sicil kaydına göre Manisa Büyük Çarşısı'nda saraçlar, buğdaycılar, hatab (oduncu), yemişçiler, pabuççular, başmakçılar (ayakkabıcı), kürkçüler, takyeciler (takke), tabbahlar (aşçı), abacılar, müytâblar (kıl dokuyan) ve bezzâzlar (kumaş alıp satanlar) bulunmaktaydı.¹³ Bu yapının temeli şüphesiz Saruhan Beyliği zamanında atılmış ve bahsi geçen değişik kollarındaki üretici esnaf ortaya çıkmıştı.

Batılı tüccarlar için Türkiye'de kumaş ticareti yapmak çok kârlı bir işti. Burada yapılan harcamalar satış fiyatının % 7'sini oluşturabilmekteydi.¹⁴ Cenevizli tüccarlar, kendi ihraç ettikleri kumaşın başlıca varış noktalarından biri olarak görünen Ayasuluğ ve Balat'a kumaş götürürlerdi.¹⁵ Ayasuluğ'da kumaş belli ölçülerde satılırdı.

⁵ F. Emecen, *Manisa Kazası*, 66.

⁶ İ. Gökçen, *16. ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yürük ve Türkmenler*, İstanbul, 1946, 10-11.

⁷ İ. Gökçen, 13, 31 vd.

⁸ *937/1530 Tarihli 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, 41-42.

⁹ F. Emecen, *Manisa Kazası*, 62, 67.

¹⁰ *937/1530 Tarihli 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, 37, 39, 41-42.

¹¹ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. A. Tayfun Özcan, İstanbul, 2015, 52.

¹² F. Emecen, *Manisa Kazası*, 77-78.

¹³ F. Emecen, *Manisa Kazası*, 73.

¹⁴ K. Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, çev. Ö. Akpınar, İstanbul, 2009, 107.

¹⁵ K. Fleet, 104.

Burada “*ancone*” adlı bir uzunluk ölçüsü kullanılırdı.¹⁶ Kumaş için belli bir vergi oranı belirlenmediğinden, vergi diğer mallarla birlikte sayılmış olmalıydı.¹⁷

Kaynaklarda kumaşın ne kadar değerli olduğunu gösteren bilgilere tesadüf edilmektedir. Saruhan Bey’in 1346 yılı civarında ölümünden sonra Manisa’yı ziyaret eden Karamanoğlu Alâeddin Bey (1356-1396) çok iyi ağırlanmış ve kendisine 10 yük sim (gümüş) ve 7 yük kumaş hediye edilmişti.¹⁸ Germiyanoğlu Alishir Bey, Aydınoğlu Mehmet Bey’in damadı Sadeddin Mübarek Fâiz vasıtasıyla Mevlânâ’nın torunu Ulu Arif Çelebi’ye üç safkan at, 10 top çuha, 5 parça kemha, 10 parça sof ve 1000 adet kendisi için, 500 adet de müridleri için nakit para hediye etmişti.¹⁹ Yazıcızâde Âlî, Aydın, Saruhan, Menteşe, Teke İli ve Osmanlı beylerinin Hamidoğlu Dünder Bey’e tâbi olup, ona mal ve asker verdiklerini yazmaktadır.²⁰ Burada bahsi geçen malın ne olduğu belirtilmemekle birlikte, genelde değerli kumaşlar olduğu anlaşılmaktadır. Görüldüğü kadarıyla, beylikler dünyasında kumaş çok rağbette idi ve hemen paraya çevrilmekteydi. Denizli’de üretilen “*sırtak tekele*” kaftanlarının kenarları Alaşehir’de üretilen kırmızı kumaştan yapılmaktaydı.²¹

Ticarete yön veren ikinci bir ürün tahıl idi. Kaynakların belirttiğine göre, Türkiye’de kendine yetenden çok daha fazla ve her cins tahıl üretilmekteydi.²² Bu ihtiyaç fazlası tahıllar genelde İtalyan şehir devletlerine ihraç edilmekteydi. Özellikle Batı Anadolu Türk beylikleri bu ticaretten büyük kazançlar sağlamaktaydılar. Tahılgillerden daha çok arpa ile buğday ihraç ediliyordu. Bu iki üründen en önemlisi de buğday idi. 1345 yılına ait bir Venedik belgesi, bu İtalyan cumhuriyetinin Batı Anadolu’dan bilhassa buğday ithal ettiğini ispat etmektedir.²³ Batı Anadolu sadece Venediklilerin değil, Cenevizlilerin ve diğer batılı şehir devletlerinin de sürekli kullandığı önemli bir tahıl kaynağıydı.²⁴

XIV. yüzyılda Ayasuluğ dışında buğday ve tahıl ihraç edilen bir başka yer de Saruhanlıların kontrolündeki Foça idi.²⁵ Zira Foça Ceneviz tüccarları için Batı Anadolu’dan tahıl ithal edilen bir limandı.²⁶ 1381, 1382, 1384, 1391 ve 1393’te hem Foça, hem de Ayasuluğ’dan Cenova’ya tahıl ihraç edilmişti.²⁷ Anadolu’daki tahıl buradan Doğu Akdeniz’deki diğer ülkelere de ihraç edilmekteydi. 1381’de Rafeele de Castro adına hareket eden Steffano ve Carolo Cataneo Foça’dan 1.800 mud buğday almış ve bu buğdayı Kıbrıs’ta Magosa’ya nakletmişti.²⁸ Venedikliler ise, 1342’de Foça’dan ve Türklere ait diğer yerlerden ithal ettikleri tahıl için Bizanslıların kendilerinden vergi almaya çalıştıklarından şikâyet etmekteydiler.²⁹ Venedik

¹⁶ K. Fleet, 106.

¹⁷ K. Fleet, 107.

¹⁸ Şikârî, *Karamannâme (Zamanın Kahramanı Karamanîlerin Tarihi)*, Haz. M. Sözen, N. Sakaoğlu, İstanbul, 2005, 52a, 144; M. Çağatay Uluçay, *Saruhan Oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar II*, İstanbul, 1946, 16.

¹⁹ Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, Çev. Tahsin yazıcı, İstanbul, 1973, II, 8/85.

²⁰ Yazıcızâde Âlî, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Selçuklu Tarihi)*, Haz. A. Bakır, İstanbul, 2009, 444a.

²¹ K. Fleet, 97.

²² Korykoslu Hayton, 50.

²³ K. Fleet, 62.

²⁴ K. Fleet, 63.

²⁵ Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge, Massachusetts, 1936, 55, 56; K. Fleet, 63.

²⁶ K. Fleet, 68.

²⁷ K. Fleet, 63.

²⁸ K. Fleet, 63.

²⁹ K. Fleet, 65.

senatosu, kendi tüccarlarına Foça'da Türk buğdayı alımı için haksız olarak gümrük vergisi uygulanmasından da şikâyetçiydi.³⁰

Önemli bir ticaret ürünü de pamuktu. Türkiye, pamuk üreten ve ihraç eden bir ülkeydi. Özellikle XVI-XVII. yüzyıllarda Adana ve Tarsus arasında, Aydın, Saruhan ve Kütahya sancaklarıyla, Çukurova'da yüksek kalitede pamuk üretilirdi.³¹ Anadolu'da pamuk ihraç edilen limanlardan biri de Foça idi ve pamuk buradan batıda İspanya'da Mallorca adasına, İtalya'da Ancona'ya kadar gönderilmekteydi. Foça'daki ihracat hacmi bazen kapasitesinin üzerine çıkmaktaydı.³²

Manisa ve çevresinde Saruhan Beyliğinden sonra da pamuk önemini korumuştur. Osmanlı kayıtlarına göre, XVI. yüzyılda Saruhan Livâsı'nda pamuktan öşür vergisi alınmaktaydı.³³ Bu da pamuk ekiminin çok yaygın ve üretiminin yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Saruhanoğulları şehirlerinin çevresinde kendisini besleyecek oranda meyve ve sebze üretilmekteydi. Gezgin İbn Batûta, Manisa çevresinde zengin su kaynakları, bağlar-bahçeler bulunduğunu müşahade etmişti.³⁴ Keza, XVI. yüzyılda Manisa'da toplanan vergiler listesinde bağ öşüründen bahsedilmektedir ki, bu durum şehrin çevresinde halkın bağcılıkla uğraştığını ortaya koymaktadır.³⁵ 984/1577 Tarihli Defter-i Evkâf ve Emlâk-ı Livâ-i Saruhan'ın kayıtlarına göre, Saruhan Livâsı'nda palamut, börülce, nohut, mercimek, susam, armut, incir, kendir, bal, mazi, ceviz, buğday, arpa, yulaf, darı, burçak, çeltik, pamuk, üzüm, zerdali ve yeşil sebzeden öşür vergisi alınmaktaydı.³⁶ Bu da gösteriyor ki, Saruhan Beyliğinde bağcılık ve bahçecilik çok gelişmiş olup, baklagiller, tahıllar, sebzeler ve meyveler de oldukça bol üretilmekteydi.

Anadolu'nun her yerinde olduğu gibi Saruhan Beyliğinde de hayvancılık çok gelişmişti. el-Ömerî, Anadolu'da atın ve diğer büyükbaş ve küçükbaş hayvanların çok sayıda yetiştirildiğinden, hatta bunların bir kısmının İran, Irak, Suriye ve Diyarbekir'e ihraç edildiğinden bahsetmektedir.³⁷ Özellikle küçükbaş hayvancılık dağ ve ova köylüleri ile konar-göçer Türkmenlerin önemli bir uğraşı idi. Koyunlar yaylalarda, otlak ve çayırıklarda beslenmekteydi.³⁸ Keza Hayton, Türkiye'deki Müslüman Türklerin kırsal kesimde yaşayanlarının bozkırda yaylaklar ve kışlaklar arasında durmadan hareket halinde olduklarını, geçimlerini de koyunları ve diğer hayvanları yetiştirerek devam ettirdiklerini, Türkiye'de her cinsten hayvanların yetiştirildiğini, özellikle de atlarının çok kaliteli olduğunu yazar.³⁹ Nitekim İbn Batûta, Manisa'dan ayrıldıktan sonra geceyi yaylada bir Türkmen obasında geçirmişti.⁴⁰

Denizlerde Bizanslılarla yapılan mücadeleler ve İtalyan tüccarlara ait ticaret gemilerine karşı yürütülen korsanlık faaliyetleri Batı Anadolu Türk beylikleri şehirlerini esirlerle dolup taşırıyordu. Bu esirlerin zengin olanları fidye karşılığı serbest bırakılırken, diğerleri de köle tüccarları tarafından para ile satın alınıyor ve köle pazarlarına sevk ediliyorlardı. Sürekli savaş esiri akışı sayesinde Saruhan Beyliği'nde

³⁰ K. Fleet, 62.

³¹ K. Fleet, 99.

³² K. Fleet, 99.

³³ *Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Saruhan (Metin ve İnceleme)*, Haz. M. Akif Erdoğan, Ö. Bıyık, Ankara, 2014, İndeks çeşitli yerler.

³⁴ İbn Batûta, I, 426.

³⁵ F. Emecen, *Manisa Kazası*, 70.

³⁶ *Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Saruhan*, İndeks çeşitli yerler.

³⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, III, 230-231.

³⁸ A. Erdoğan, *Osmanlı Yönetiminde Beyşehir Sancağı (1522-1584)*, İstanbul, 2006, 219-220.

³⁹ Korykoslu Hayton, 50, 52.

⁴⁰ İbn Batûta, I, 427.

çok sayıda köle vardı ve bu da köle tüccarlarını buraya çekmekteydi. Köle ticareti, bütün denizci Türk beylikleri gibi Saruhan Beyliğinin de önemli gelir kalemlerinden birisi idi. Menteşe ve Aydın beyliklerinde her köle için 10 akçe vergi alınıyordu.⁴¹ Muhtemelen Saruhan Beyliği de aynı bu uygulamaya tabi idi. Bizanslı devlet adamı Demetrios Kydones (1322-1400), Manisa'daki köle pazarlarına dikkati çekmekteydi.⁴² İbn Batûta Manisa'da iken kölesi kaçmış ve Foça'daki Cenevizlilere sığınmak istemiş, fakat amacını gerçekleştirilmeden yolda Türkmenler tarafından yakalanarak kendisine iade edilmişti.⁴³ Foça da Batı Avrupa'ya köle ihraç edilen önemli merkez haline gelmişti. Zira buradan Sicilya'ya köle ihraç edilmekteydi.⁴⁴

Saruhan Beyliğinde madencilik denilince akla ilk gelen şaptır. Ortaçağlarda kumaşların boyamasında kullanılan ana madde olan şap madenin Selçuklular devrinde Anadolu'da birçok yerlerde çıkarıldığını kaynaklar belirtmektedir.⁴⁵ 1255'te Cenevizli Nicolaus de Santo Siro ve ortağı Venedik'li Bonifatius de Molendino Türkiye'deki şap madeni ticaretinin tekeline ellerinde bulunduruyorlardı. Bunlar fiyatları istedikleri gibi yükseltmekteydiler.⁴⁶

Anadolu'daki başlıca şap üretim merkezlerinden biri Foça idi. 13 Mart 1261 tarihinde Bizans Devleti ile imzaladığı Nif Antlaşması ile büyük ayrıcalıklar elde eden Cenevizliler, bir yandan İzmir'de ticaret kolonisi oluştururken, diğer yandan da Sakız adasına sahip olmuşlar ve Yeni Foça'da bir kale yapmak istemişlerdi. Zira Foça yakınında bir dağdan şap cevherleri çıkarılır ve işlenerek boya sanayinde kullanılırdı. İmparator VIII. Mikhael Palaiologos (1259-1282) zamanında 1275'e doğru Cenevizli Andreio ve Giacomo Cattaneo (Zaccharia) kardeşler yapılacak anlaşma gereğince yıllık ücret ödemeleri karşılığında bu dağdaki şap cevherinin işlenmesi hakkını kendilerine bırakmasını istediler. Aynı dönemde Türkler üsler kurarak Salihli'nin 6 km. kadar batısında bulunan Sardes'ten Manisa'nın içlerine kadar akınlar yürütmekte idiler. İtalyanlar Türklerin akınlarını duyunca ürktüler ve içinde kendi adamları ve madende çalışacak 50 kişilik işçi gurubunu barındıracak küçük bir kale inşa etmeye başladılar. Bu kale inşasının haberi duyulunca Menemen ovasında, Manisa'da ve Kemalpaşa'da oturan çevre Rumları gelerek kalenin inşasında çalışmak istediklerini söylediler. Onlar küçük bir kale inşa etme yerine büyük ve sağlam bir şehir inşa etmeyi, karşılık olarak da kendilerinin de şehirde yaşamalarına izin verilmesini önerdiler. İtalyanlar bunu olumlu karşıladılar ve yeni şehrin inşasına başlandı. Sonuçta Rumlarla Latinler Yeni Foça'yı inşa ettiler. Kent sahilde dağın eteğinde kuruldu. Doğu tarafında dağ, batı tarafında ise Midilli Adası, kuzeyinde Elaia Körfezi, güneyinde ise İzmir Körfezi bulunmaktaydı. Bu yeni kurulan şehre Yeni Foça adı verildi.⁴⁷ Manisa ve çevresi Saruhan Bey'in eline geçince Yeni Foça şehri Türklerin saldırıları karşısında zor durumda kaldı ve yıllık 15.000 gümüş akçe haraç ödeyeceklerine dair bir antlaşma yapmak zorunda kaldılar. Şehir her yıl bu vergiyi düzenli olarak ödedi. Bu sebeple Türklerle Rumlar barış içinde yaşadılar. Şehir halkı ve Türkler birbirleriyle serbestçe ticaret yaparlardı. Şehrin yöneticileri Cenova'dan gönderilirdi ve bunlara podesta=görevli denirdi. Bu dönemde şap madenlerinin işletim haklarını elde eden Sakız'ın ve Yeni Foça'nın hâkimi olan Cenevizli Zaccaria

⁴¹ K. Fleet, 45.

⁴² K. Fleet, 38.

⁴³ İbn Batûta, I, 426-427.

⁴⁴ K. Fleet, 38.

⁴⁵ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. E. Özbayoğlu, Antalya, 2006, 50; Korykoslu Hayton, 50.

⁴⁶ Wilhelm von Rubruck, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. E. Ayan, İstanbul, 2001, 140.

⁴⁷ Mikhael Doukas, *Tarih, Anadolu ve Rumeli (1326-1462)*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008, 143-144.

ailesi önemli bir güç haline geldi. Bu aile, XIV. asırda da bahsi geçen yerlerdeki hâkimiyetini devam ettirmiş, ticari faaliyetlerini ara vermeden yürütmüştü.⁴⁸ Foça, 1336'da tekrar Bizans denetimine geçmiş, Fakat Sakız'daki Maona ailesi 1346'dan itibaren buranın yönetimini üstlenmişti. Bölge, 1445'e kadar Cenevizlilerin elinde kaldı.⁴⁹

1322 ve 1323'te Foça'dan şap yüklenen gemiler yüklerini Sakız üzerinden L'Ecluse, Southampton ve Pisa'ya götürmekteydi.⁵⁰ Cenevizliler, 1352'de Manisa şap madenlerinin tekeli ele geçirdiler.⁵¹

Saruhan Beyliğinde çıkarılan ikinci bir maden tuz idi. İzmir ve Manisa çevresinde tuzlaların olduğu ve Moğolların İzmir Körfezindeki tuz üretiminin kontrolünü onlara vererek karşılığında vergi muafiyeti uyguladıklarını kaynaklar bildirmektedir.⁵²

Şarap, Türkiye ile yapılan ticaretteki önemli mallarda biriydi. XIII. yüzyıl kaynakları Türkiye'de çok miktarda şarap imal edildiğini söylemektedir.⁵³ Şarap XIV. yüzyılda Türk beyleri tarafından bir hayli tüketilmekteydi. Aydınöğlü Umur Bey, Saruhan Beyliği'nde gazaya başlamadan önce Saruhanoğulları Atman ve Orhan ile şarap içmişti.⁵⁴ Manisa çevresindeki bağlarda yetiştirilen üzümün bir kısmının şarap üretiminde kullanıldığını tahmin etmek yanlış olmasa gerektir. Bu üretim Bizans devrinden beri yüzyıllardır gerçekleşmekteydi. Haliyle Hıristiyan halkın bu işle uğraştığını söyleyebiliriz. Batı Avrupa'dan da şaraplar gelmekte ve Yeni Foça'dan Saruhanlı ülkesine girmekteydi. Bu şaraplar iltizama tabiydi ve Saruhan beyinin yetkili adamları kontrol ederek beğendiklerini birkaç gün içinde satın alırlardı. Ancak bundan sonra diğer Türk tüccarlar satın almak için şaraba talip olabilirlerdi.⁵⁵

İtalyanlarla ticari antlaşmalar yapılmıştı. Cenevizlilerle ilk ticari antlaşma, kesin tarihi bilinmemekle birlikte 1146'da ölümünden önce Saruhan Bey ile Eski Foça idarecisi Calozeto arasında yapılmıştır.⁵⁶ Bu antlaşma 1364 yılında yenilenmiş gibi görünmektedir. Zira 8 Ekim 1364 tarihli bir Ceneviz vesikasında, Bartolomeo Longo ve Raffaele Sasiano adlı Ceneviz temsilcilerine Saruhan Bey ile Eski Foça idarecisi Calozeto'nun yaptıkları tarihi belirtilmeyen ticari anlaşmada belirlenen şartlara uygun olarak yeni bir anlaşma yapma yetkisi verilmişti.⁵⁷

Venedikliler de Saruhan Beyliği ile bir ticaret antlaşması yapmış görünmektedirler. Haçlıların 1347 yılı baharında Aydın ve Saruhan Beyliklerine karşı bir deniz zaferinden sonra kara veba salgını başlamış ve Kırım'ı harap ederek çevreye yayılmıştı. Veba Akdeniz'i perişan etmiş, sürekli savaşımlardan dolayı ekonomik kriz de

⁴⁸ Mikhael Doukas, 145-146; İbn Batûta, I, 427; Ş. Turan, Türkiye *İtalya İlişkileri I. Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, Ankara, 2000, 42, 248 vd.; K. Fleet, 13. Zaccaria ailesinin ticari faaliyetleri için bkz. Mike Carr, "Trade or Crusade? The Zaccaria of Chios and Crusades against the Turks", *Contact and Conflict in Frankish Greece and the Eagen 1204-1453*, Ed. N. G. Chrissis, M. Carr, NY, 2016, 115-134.

⁴⁹ K. Fleet, 84.

⁵⁰ Mike Carr, "Trade or Crusade? The Zaccaria of Chios and Crusades against the Turks", *Contact and Conflict in Frankish Greece and the Eagen 1204-1453*, Ed. N. G. Chrissis, M. Carr, NY, 2016, 128; K. Fleet, 83.

⁵¹ M. P. Pedani, "The Türks and the sea in the Venetian documents (14th – 15th centuries)", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – II. Bildirileri*, Kocaeli, 2016, I, 234-235.

⁵² Z. V. Togan, "Reşideddin'in mektuplarında Anadolu'nun iktisadî ve medenî hayatına dair kayıtlar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, İstanbul, 1953, 39.

⁵³ Korykoslu Hayton, 50.

⁵⁴ K. Fleet, 75.

⁵⁵ K. Fleet, 79.

⁵⁶ K. Fleet, 13, 161.

⁵⁷ K. Fleet, 161-163.

Geçmişten Günümüze Manisa

ortaya çıkınca Venedikliler Türklerle barış yapmak, muhtemelen de ticareti tekrar başlatacak bir antlaşma yapmak zorunda kalmışlardı.⁵⁸

Saruhan Beyliği, ihracat ve ithalatta belli bir vergi almaktaydı. İtalyanlarla yapılan ticarete ülkeye giren mallara % 0,5 gabella=iltizam vergisi uygulanmaktaydı.⁵⁹

Saruhanoğulları, Latinler ve Cenevizliler ile ticaret yaptıklarından, Anjou prenslerinin paralarını örnek alarak, *gigliati* denilen bir çeşit para basturdular. Bu paralar İshak Bey, Hızır Şah ve Orhan Bey'e ait gümüş ve bakır paralardır. İkisi üzerinde tarih vardır. Diğerlerinde tarih ve hiç birisinde basıldığı yer yoktur.⁶⁰ Bu paralar Floransa'da basılan paralar örnek alınarak bastırıldığı için kaynaklarda sahil beyliklerinin ödemelerini genelde Florin ile yaptıkları belirtilmektedir.⁶¹

Sonuç olarak, Saruhanlı ülkesinde ticarete konu olan her türlü üretim yapılmakta, zengin bir potansiyele sahip olan beylik ticaretten büyük kazançlar elde etmekteydi. Bağlar-bahçelerle kaplı olan ülke topraklarında her türlü meyve ve sebze yetiştirilmekteydi. Türkmenler başta koyun ve keçi olmak üzere hayvancılık alanında üretim yapmaktaydılar. Şap ve tuz bölgede bolca çıkarılmakta, ihraç edilmekteydi. Pamuk ve buğday geniş alanlara ekilmekte, İtalyanlara satılmaktaydı. İmal edilen pamuklu kumaşlar Avrupa'ya ihraç edilmekteydi. Manisa'da ortaçağ şehir endüstrisinin bütün dallarında üretim yapılan çarşılar vardı. Saruhan Beyliği hâkimiyeti zamanında sosyal yapı güçlenmiş, ekonomi gelişmiş, bunlara paralel olarak zenginlik ve refah yükselmişti.

Kaynakça

937/1530 Tarihli 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, Hudavendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara, 1995.

Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, Çev. Tahsin yazıcı, 2 cild, İstanbul, 1973.

Ahmed Tevhid, *Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu 4. Kısım*, İstanbul, 1321.

Cahen, Claude, "L'Alun avant Phocée: Un chapitre d'histoire économique islamo-chrétienne au temps des Croisades", *Revue d'histoire économique et sociale*, Vol. 41, No. 4 (1963), 433-447.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. E. Üyepazarcı, İstanbul, 2000.

Carr, Mike, "Trade or Crusade? The Zaccaria of Chios and Crusades against the Turks", *Contact and Conflict in Frankish Greece and the Eagen 1204-1453*, Ed. N. G. Chrissis, M. Carr, NY, 2016, 115-134.

Defter-i Evkâf -ı Livâ-i Saruhan (Metin ve İnceleme), Haz. M. Akif Erdoğan, Ö. Bıyık, Ankara, 2014.

⁵⁸ H. Theunissen, *Ottoman-Venetian Diplomats: The 'Ahd-names: The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments Together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents*, Utrecht, 1998, 72.

⁵⁹ K. Fleet, 118.

⁶⁰ İsmail Galib, *Takvîm-i Meskûkât-i Selçukîyye*, Ankara, 1971, 284; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu 4. Kısım*, İstanbul, 1321, 283 vdd.; G. Schlumberger, *Numismatique de L'Orient Latin*, Paris, 1878, 485-486; W. Heyd, *Yakın - Doğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Ziya Karal, Ankara, 1975, 609.

⁶¹ Şikârî, bkz. çeşitli yerler. Florin, ilk kez 1252 yılında Floransa'da basılan ve üzerinde zambak resmi bulunan altın sikke olup, 1533'e kadar tasarımı ve metal içeriğinde hiçbir değişiklik olmamıştır. XIV. yüzyılda beyliklerin İtalyanlarla yaptıkları ticarete genel olarak bu paranın kullanıldığı görülmektedir. Florin, bahsi geçen dönemde Akdeniz'de İslâm dinarı ve Biznas hyperpira'sının yerini almıştır.

- Emecen, F., *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989.
- Emecen, F., *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul, 2001.
- Emecen, F., "Saruhanoğulları", *TDVİA*, XXXVI, 170-174.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, Haz. T. Temelkuran, N. Aktaş, 10 cild, İstanbul, tarihsiz.
- Fleet, K., *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, çev. Ö. Akpınar, İstanbul, 2009.
- Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge, Massachusetts, 1936.
- Gökçen, İ., *16. ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yürük ve Türkmenler*, İstanbul, 1946.
- Hamdullah Mustevfî Kazvînî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, nşr. M. Debîr-i Sîyâkî, Tahran, 1336.
- Heyd, W., *Yakın – Doğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Ziya Karal, Ankara, 1975.
- İbn Batûta, *İbn Batûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, 2 cild, İstanbul, 2000.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlik'l-Emsâr*, Nşr. Kâmil Salman el-Cubûrî, 27 cild, Beyrut, 1971.
- İnalçık, H., "The rise of the Turcoman maritime principalities in Anatolia, Byzantium and The Crusades", *The Middle East and Balkans*, Bloomington, 1993, 309-341.
- İsmail Galib, *Takvîm-i Meskûkât-i Selçukiyye*, Ankara, 1971.
- Kayhan, H., "Karesioğulları Beyliği ekonomisi", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 15, Bahar 2017, Sayı 22, 53-62.
- Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. A. Tayfun Özcan, İstanbul, 2015.
- Mikhael Doukas, *Tarih, Anadolu ve Rumeli (1326-1462)*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008.
- Olson, M., *Brought Under The Law of The Land*, Leiden, 2013.
- Pedani, M. P., "The Türks and the sea in the Venetian documents (14th – 15th centuries)", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – II Bildirileri*, Kocaeli, 2016, I, 231-238.
- Schlumberger, G., *Numismatique de L'Orient Latin*, Paris, 1878.
- Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. E. Özbayoğlu, Antalya, 2006.
- Şikârî, *Karamannâme (Zamanın Kahramanı Karamanîlerin Tarihi)*, Haz. M. Sözen, N. Sakaoğlu, İstanbul, 2005.
- Theunissen, H., *Ottoman-Venetian Diplomats: The 'Ahd-names: The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments Together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents*, Utrecht, 1998.
- Togan, Z. V., "Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti", *THİTM*, I, 1-42.
- Togan, Z. V., "Reşideddin'in mektuplarında Anadolu'nun iktisadî ve medenî hayatına dair kayıtlar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, İstanbul, 1953, 33-50.
- Togan, Z. V., *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, 1981.
- Turan, Ş., *Türkiye İtalya İlişkileri I. Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, Ankara, 2000.
- Uluçay, M. Çağatay, "Saruhanoğulları", *İA*, X, 329-344.
- Uluçay, M. Çağatay, *Saruhan Oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar II*, İstanbul, 1946.

Geçmişten Günümüze Manisa

Wilhelm von Rubruck, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. E. Ayan, İstanbul, 2001.

Yazıcızâde Âlî, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Selçuklu Tarihi)*, Haz. A. Bakır, İstanbul, 2009.

Zachariadou, E. A., *Trade and crusade: Venetian Crete and the emirates of Mentеше and Aydin (1300–1415)*, Venice, 1983.

AHKÂM DEFTERLERİNE GÖRE MANİSA KAZASI (1742-1746)

*Ayhan ÜRKÜNDAĞ**

GİRİŞ

Manisa (Sipil) dağının eteklerinde yer alan Manisa şehrinin yerleşim yeri olarak kullanılmasının M.Ö. II'li yıllara kadar uzandığı ifade edilir. Türkler'in Anadolu'ya hâkim olmasına kadar şehir sırasıyla Lidyalılar, Persler, Makedonya Krallığı, Selevkoslar, Romalılar ve Bizanslılar'ın hâkimiyeti altında kalmıştır. XIV. yüzyılın başlarında Saruhan Bey tarafından ele geçirilen Manisa şehri Saruhanoğulları'nın merkezi olmuştur. Şehir, Yıldırım Bayezid'in (hk.1389-1402) padişahlığı zamanında Osmanlı Devleti dâhil edilmiştir¹.

Osmanlılar döneminde şehzadelerin yönetici olarak gönderildiği sancıklar arasında sık tercih edilmesi Manisa'nın "Şehzadeler Şehri" unvanı ile anılmasını sağlamıştır. Sancağa çıkma usulünün kaldırılmasına kadar şehir önemini kaybetmemiştir. Manisa şehri XVIII. yüzyılda da geçmiş dönemdeki durumu korumuştur. Şehri ziyaret eden yabancı seyyahlar şehrin güzelliğinden bahsetmektedirler².

Ahkâm Defterleri; Divan-ı Hümâyûn'dan çıkan emirlerin kaydedildiği defterlere verilen isimdir. Muhteva olarak 1649 yılında oluşturulan Şikâyet Defterlerinin devamı niteliğinde olan bu defterler Hekimoğlu Ali Paşa'nın sadrazamlığı esnasında Reisülküttap Mehmed Ragıb Efendi'nin müdahalesi ortaya çıkmıştır³. 1742 yılında başlayıp II. Meşrutiyet'e kadar gelmektedirler. Çeşitli Eyaletler adına tutulan bu defterler arasında Anadolu Ahkâm defterlerinde bulunmaktadır. Anadolu Ahkâm Defterleri içerisinde 1742-1889 yılları arasında 186 adet defter bulunmaktadır. Merkezden Anadolu Eyaletine bağlı 14 sancağa gönderilen hükümler Anadolu Ahkâm Defterleri'ne kaydedilmiştir⁴.

Anadolu Ahkâm Defterleri'nde Manisa kazasına ait hükümler ilk on adet defter taranarak elde edilmiştir. Bu hükümler arasında ilki H. Evâsıt-ı Receb 1155 tarihine, son hüküm ise H. Evâil-i Şevval 1159 tarihlidir. Miladi olarak bu tarihler 10 Eylül 1742 ile 17 Ekim 1746 tarihleri arasına tekabül etmektedir. İlk 8 defterde sayfalara kaydedilen hükümlerin numaraları var iken 9. defterden itibaren sadece sayfa numaraları olup hükümlerin numaraları bulunmamaktadır.

Tablo I: Anadolu Ahkam Defterleri Sersinden ilk 10 Adet Deftere Göre Manisa Kazasına Ait Hükümler Dağılımı

Defter No	Toplam Hüküm
1 Numaralı Anadolu Ahkâm Defteri	10
2 Numaralı Anadolu Ahkâm Defteri	7

* Dr., MEB, aurkundag@gmail.com

¹ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 2013, s.15-27.

² Feridun Emecen, "Manisa", *TDVİA*, 27 (2003), s. 577-581.

³ Alper Başer, "Ahkam Defterlerin İzmit (1742-1745)", *Uluslar arası Gazi Süleyman Paşa Ve Kocaeli Sempozyumu III*, Kocaeli 2016, s.787

⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Haz.: Yusuf İhsan Genç vd., Ankara 2010, s. 21-23.

3 Numaralı Anadolu Ahkâm Defteri	10
4 Numaralı Anadolu Ahkâm Defteri	6
5 Numaralı Anadolu Ahkâm Defteri	8
6 Numaralı Anadolu Ahkâm Defteri	16
7 Numaralı Anadolu Ahkâm Defteri	5
8 Numaralı Anadolu Ahkâm Defteri	1
9 Numaralı Anadolu Ahkâm Defteri	6
10 Numaralı Anadolu Ahkâm Defteri	8
Genel Toplam	77

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere ilk 10 adet Ahkâm Defterleri'nde Manisa kazasını ait hükümlerin sayısı 77 olarak tespit edilmiştir. Hükümler tespit edilirken doğrudan Manisa kazasına gelen hükümler dikkate alınmıştır.

Ahkâm Defterleri'nde Manisa Kazası Yöneticileri

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat öncesi döneminde kazaların yönetimi yörenin hukuk işlerinden de sorumlu olan Kadılara aittir. Bazen kadılar geniş bir bölgede görev yapmalarından veya işlerinin yoğunluğundan dolayı kendilerine vekil olarak Naip ismi verilen yardımcı görevliler atayabilirlerdi⁵. İncelediğimiz dönemde Manisa kazasının yöneticisi Naip konumundadır. Ahkâm Defterlerinde Manisa Kazasına ait hükümlerden tamamına yakınında "Manisa Kazası Naibine" veya "Manisa Naibine" ifadesi geçmektedir.

İncelediğimiz Ahkâm Defterlerinden tespit ettiğimiz göre 1742-1746 yılları arasında Manisa Kazasında kaza yöneticisi olarak 5 tane Naip görev yapmıştır. Bunlardan ilki Ekim 1742'de naiplik makamında oturan Mehmed'dir⁶. Aralık 1742'de Şeyh Ali isimli kişi Manisa Kazası Naibi'dir⁷. Şeyh Ali'den sonra kaza Naibliğine Hafız Mehmed tayin edilmiş Mayıs 1743'te yazılan bir hükümde Naip olarak ismi bulunmaktadır⁸. Hafız Mehmed'den sonra Manisa kazası Naibliği'ne tekrar Şeyh Ali atanmış olmalı ki Ocak 1744'te Naiplik makamında onun ismi geçmektedir⁹. Şeyh Ali'den sonra naiplik görevine Abdurrahman atanmış Temmuz 1745'te onun ismi yer almakta¹⁰. Abdurrahman'ın görevinden ne zaman ayrıldığı belli olmamakla birlikte 4 Mart 1746'dan önce olmalı çünkü bu tarihte naiplik makamında Mustafa'nın ismi geçmektedir¹¹.

Ahkâm Defterlerinden elde ettiğimiz Manisa Kazasına ait hükümlerde naipler dışında yönetici olarak sadece bir hüküm de Mütesellim ismi geçmektedir. Temmuz 1745 tarihinde yazılmış bu hüküm "Manisa Mütesellimi" olarak Karaosmanzade Hacı Mustafa'ya hitaben yazılmıştır¹².

⁵ İlber Ortaylı, "Kadı (Osmanlı Devletinde Kadı)" *TDVİA*, 24 (2001), s. 69-73; Abdullah Demir, *Osmanlı Mahkemesi*, İzmir 2010, s. 39-50.

⁶ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 1, s. 74, h. 318.

⁷ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 1, s. 148, h. 642.

⁸ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 4, s. 8, h. 32.

⁹ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 3, s. 196, h. 852.

¹⁰ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 7, s. 38, h. 124.

¹¹ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 4, s. 47.

¹²BOA, A.DVNS. AHKA. d. 8, s. 57, h. 192; Karaosmanzade Mustafa Ağa meşhur ayan ailesi Karaosmanoğullarının önemli isimlerinden birdir. 1743 yılında Manisa Kazası Mütesellimliğine atandığı ve 10 yıl bu görevde kaldığı belirtilir. Yuzo Nakata onun Saruhan Mütesellimi olduğu ifade etmektedir. Yuzo Nakata, *Tarihte Âyânlar(Karaosmanoğulları Üzerine Bir Deneme)*, Ankara 1997, s. 60. Ancak Ahkam Defterinde yer alan hüküm de Manisa Mütesellimi ifadesi geçmektedir.

Ahkâm Defterlerine Göre Manisa Kazası Vakıfları

Ahkâm defterlerinde Manisa kazası ve kazaya bağlı nahiyelerde bulunan vakıflarla ilgili hükümler bulunmaktadır. Bu hükümler genelde vakıfların mütevellisi olan kişilerin görevleri, vakıflar mallarına dışarıdan bazı kimselerin müdahalesi ve vakıf görevlilerin maaşları ile ilgilidir. Bu vakıflar içersinde davası uzun süre devam Çobanisa köyünde Hacı Ahmed tarafından kurulan vakıftır. Bu davalar 1742 yılının eylül ayında başlayıp Ekim 1746'ya devam etmiştir. Vakfın burada bir mescidi ve bir çeşmesi bulunmaktadır. Hacı Ahmed'in vefat etmesi üzerine vakfın mütevellisi kızı Hadice hatun olmuştur. Hadice vakıflarla ilgili işlerini kaymakam olarak tayin bir kimse aracılığı ile yerine getirmektedir. Hadice hatunun vefatı üzerine vakfın tevliyetinin boş olması üzerine tevliyet berat ile Mustafa'ya verilmiştir. Ancak Hadice'nin kaymakam olarak tayin ettiği diğer Mustafa zor kullanarak vakfın tevliyetini üzerine almaya çalışmaktadır. Mustafa kendi hakkına yapılan bu tecavüzün engellenmesini talep etmektedir. Ekim 1746 yazılan bir hükümde Mustafa'nın artık müteveli olduğu görülmekte ama yine de dışarıdan vakfa müdahale edilmeye devam etmektedir¹³.

Ahkâm Defterlerinde yer alan hükümlere nazaran Osmanlı merkezi teşkilatında önemli makamlarda bulunan bazı kişilerin nezaretinde olan vakıflarda bulunduğu görülmektedir. Babüssaade Ağası İbrahim Ağa'nın nezaretinde Manisa kazasındaki müteveffa Ali Beğ vakfının mütevellisi olan evlatları Geyve'de ikamet etmelerinden dolayı vakfın işlerini takip edememekteler, bundan dolayı vâkıfın hayratı olan camii, imaret ve kurrânın işlerini tanzim için yine İbrahim Ağa'nın nezaretinde olan Evkâf-ı Selâtin-i Azamın Kaymakam-ı mütevellisi olan İbrahim'e havale edilmesi talep etmişlerdir¹⁴. İbrahim Ağa'nın nezaretinde olan Manisa'daki bir diğer bir vakıf Sultan Murat ve annesine ait olan cami ve imarettir¹⁵.

Ahkâm Defterlerine Manisa Kazasında Gayri Müslimler

İncelediğimiz Ahkâm Defterlerinde Manisa kazasında gayri Müslim cemaat içersinde olan Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatleri yaşamaktadırlar. Ahkâm defterlerinde yer alan hükümlere nazaran "zimmî" olarak nitelendirilen bu gruplar bazen kendi aralarında bazen de Müslümanlarla yaşadıkları sorunlarda Osmanlı mahkemelerine müracaat etmekte tereddüt göstermemişler. Hatta bazen davalarını İstanbul'daki Divan'a kadar taşımışlardır. Gayri Müslimlerin davaları genelde alacak-verecek, miras ve zorbalık konularını ihtiva etmektedir.

Kasım 1742'de yazılan bir hükümde Manisa sakinlerinden Dimitri isimli bir zimmînin babası Ali Ağa mahallesinde ona vermiş ve beş seneden beri o evi kullanmakta iken babasının vefat etmesi üzerin iki oğlan kardeşi Nikola ve Yorgi ile kız kardeşi. ve babasının zevcesi Desine, Dimitri'den evin hissesini yada para vermesi talep etmişlerdir. Dimitri evin kendisine babası tarafından hibe edildiğini ve bu konuda haklılığını göstermek için Şeyhülislamdan bir fetvasının olduğunu göstererek konunun çözümünü talep etmektedir¹⁶.

Haziran 1743'te kaydedilen bir hükümde Manisa yaşayan Avram isimli Yahudinin yine Manisa da yaşayan Mantor(?) isimli Yahudiden elli guruş alacağı

¹³ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 1, s. 40, h. 157; s. 74, h. 318; BOA, A.DVNS. AHKA. d. 3, s. 50, h. 232; s. 84, h. 375; BOA, A.DVNS. AHKA. d. 4, s. 8, h. 32; s. 50, h. 220; BOA, A.DVNS. AHKA. d. 6, s. 151, h. 559; s. 155, h. 576; BOA, A.DVNS. AHKA. d. 10, s. 290.

¹⁴ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 1, s. 54, h. 224.

¹⁵ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 2, s. 40, h. 186.; s. 41, h. 190

¹⁶ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 2, s. 114, h. 505.

olduğu ve alacağını talep ettiğinde mezkûrun çeşitli bahanelerle elli guruş vermediği gibi Avram'a saldırıda bulunduğu ve kazadan kaçmak üzere olduğunu söyleyerek bu sorununun çözülmesini talep etmektedir¹⁷.

Ağustos 1744 yılındaki bir hükümde Manisa'da yaşayan Polina isimli zimmî İstavri isimli zimmî ile ortak bir ağıl kurup koyun yetiştirmişler, daha sonra hesap ve kitabını yaparak aralarındaki ortaklığı sona erdirmişler ve İstavri kendi memleketine gitmiştir. İstavri belli bir süre sonra vefat etmiştir. İstavri'nin vefatı üzerine Manisa Mütesellimi Polina gelerek İstavri'nin sende eşyası ve hayvanatı vardır diyerek mallarının bir kısmını beytülmale almak istemiştir. Yapılan tahkikat neticesinde İstavri'nin Polina'da bir nesne bile malını olmadığı anlaşılmasına rağmen Manisa mütesellimi hala Polina ¹⁸zimmîye baskı yapmaktadır. Bu konunun kanuna uygun olarak çözülmesi istenmektedir.

Haziran 1746'da yazılmış Ahkâm hükmünde Sarı Halil Beşe ve ismi zikredilmeyen bir zimmî divan'a gelerek dört yüz guruşluk Boğası ve eşyalarının bazı kimseler tarafından çalındığı ve bu kişileri tespit ederek paralarını ve eşyalarını geri istediklerinde paralarının bir kısmını Muhzır-başı zimmetinde zuhur ettiğini belirttiler. Geri kalan paranın ise hırsızlar tarafında geri verilmediği gibi hırsızların bazı mütegalibe ve kazanın naibi ile yekdil olduklarını ve kazadan firar etmek üzere olduklarını söyleyerek sorunlarının çözülmesini talep etmişlerdir¹⁹.

Ağustos 1745'te yazılan bir hükümde Manisa'daki bir mescidin imamı olan Molla Halil ve Müslüman cemaati mescidin yanındaki odaların sahibi olan kişilerin odaları zimmî ve Yahudilere kiraya verdikleri bunun üzerine oda sahiplerinden bu kiracıların çıkartılarak, yerlerine Müslüman kiracılar almalarını tembih etmelerine rağmen oda sahiplerinin buna kulak asmadığını hatta bu konuda Müslümanlarını Şeyhülislamdan fetvalarının olmalarına rağmen hala odaların zimmîlere kiralamaya devam ettiklerini ifade ederek bu durumun kanuna uygun olarak çözülmesini talep etmişlerdir²⁰.

Ahkâm Defterlerine Manisa Kazasında Eşkîyalık, Sosyal Meseleler ve Alacak-Verecek

Ahkâm Defterlerinde Manisa kazasında yaşanan eşkıyalık hareketlerine, borç meselelerine, evliliklere, ölüm-miras ve çocuk kaçırılmalara dair kayıtlar bulunmaktadır. Eşkîyalık yapanlar arasında kaza halkından insan bulunduğu gibi kazanın yöneticileride bazen mütegalibe zümresi içersinde yer alarak şakilik yapmaktalar.

Haziran 1746'da Manisa kazası Sadat-ı Kiramdan olan Seyyid Ali, Seyyid Abdülkerim, Seyyid Ahmed ve Seyyid Ali'nin karındaşı Fehmi hiçbir kimseye karışmazlar iken Manisa'ya bağlı Turgudlu nahiyesi Nakib'ül-eşraf kaymakamı vekili Seyyid olan bir kişi H. 1150 senesinde Seyyid Ali'nin otuz guruşunu ve diğerlerinin ise bir miktar akçesini gasp ettiği gibi mezkûrları baskı yaparak, rahatsız etmeye devam etmektedir. Seyyid Ali ve diğerleri sorunlarının bir an önce çözülmesini talep etmekte²¹.

Nisan 1746'da kaydedilen bir hükümde Manisa kazası sakinlerinden Halil'in erkek kardeşi ve küçük kız kardeşi vefat etmişlerdir. Kanuna uygun mutasarrıf olduğu ev ve eşyalar buna intikal etmiş olmasına rağmen yine Manisa'da oturan Ümmi

¹⁷ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 3, s. 48, h. 213.

¹⁸ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 5, s. 119, h. 397.

¹⁹ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 10, s. 166.

²⁰ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 7, s. 71, h. 244

²¹ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 10, s. 31.

Geçmişten Günümüze Manisa

validesi ve Karabıçak İbrahim beşe ve Yakuboğlu Hacı Mehmed bir olub Halil'e intikal etmiş olan mallara zorla el koymuşlardır. Halil elinde malların kendi mirası olduğuna dair fetvasının bulunduğu ve sorunun çözülmesini talep etmektedir²².

Eylül 1743'te yazılan bir hükmünde el-hac Hüseyin karısı Fatma'nın erkek kardeşi Mustafa ile Manisa'da Yuntdağı nahiyesine bağlı Yazıcı çullusu köyünde ortak bir çiftlik işletmekte iken bu İran seferine katılır. Seferde iken karısı Fatma vefat ve hissesi buna intikal etmiş fakat Mustafa Hüseyin ölmüştür diyerek hissesini aynı köyden Hacı Ahmed'e satmıştır. Hacı Hüseyin kendi hakkı olan hissesinin kendisine verilmesini talep etmekte ve sorunun çözülmesini istemektedir²³.

Nisan 1744'te kaydedilen bir hükümde kaza halkı kaza naibi şeyh Alinin meclisine gelerek geçmişten beri Anadolu valilerinin muayyen olarak topladıkları İmdad-ı seferiye vergisini 3237 guruş olarak öderlerken bu sene vergiyi toplamaya gelen valinin adamları ödedikleri vergilerle kanaat etmeyip 1300 guruş harc-bab ve 1300 guruş mübaşiriye talebinde buldukları bundan dolayı kaza ahalisini rencide ve perişan oldukları belirtirek bu durumun düzeltilmesi talebinde bulundular²⁴.

Ağustos 1744 yazılan bir hükümde Uşak'lı Mehmed Manisa kazasının Arab Ağa mahallesinde oturan Fatma ile altı yıl önce evlenmiş ve bu evlilikten birkaç tane çocuğu dünyaya gelmiştir. Budan önce hasta olmasından dolayı memleketi olan Uşak'a ziyarete gitmiş. O Manisa değilken eşinin amcası İmam Mehmed Efendi ve diğer birkaç kişi Fatma'yı ikna ederek onu kaza sakinlerinden bir başka adam ile nikâhlamışlardır. Mehmed Uşak'tan döndüğünde karısının başka bir adamla evli olduğunu öğrendiğinde imam Mehmed Efendiden bu yanlışın düzeltilmesini istediğinde bir netice elde edememiştir. Mehmed karınsın tekrar eve dönmesi ve sorunun çözülmesini istemektedir. Kaza naibine verilen emirde kanuna uygun olarak sorun çözmesi emredilmiştir²⁵.

Sonuç

Anadolu Ahkâm Defterlerinden sırasıyla ilk 10 adedin incelenmesi sonucunda Manisa Kazasına 77 tane hüküm tespit edilmiştir. Bu hükümlerin içeriği sayesinde 1742-1746 yılları arasında Manisa kazasının idari, ekonomik, sosyal hayatına dair önemli bilgiler elde edilmiştir. . Bundan dolayı Ahkâm defterleri şehir tarihi çalışmalarında ihmal edilmemesi gereken önemli bir kaynak olduğu gösterilmiştir.

KAYNAKÇA

BOA, A.DVNS. AHKA. d., 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Haz.: Yusuf İhsan Genç vd., Ankara 2010.

Başer, Alper, "Ahkam Defterlerin İzmit (1742-1745)", *Uluslar arası Gazi Süleyman Paşa Ve Kocaeli Sempozyumu III*, Kocaeli (2016), s.787-798.

Demir, Abdullah *Osmanlı Mahkemesi*, Yitik Hazine Yay., İzmir 2010.

Emecen, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK, Ankara 2013.

Emecen, Feridun, "Manisa", *TDVİA*, 27 (2003), s. 577-583.

Nakata, Yuzo, *Tarihte Âyânlar(Karaosmanoğulları Üzerine Bir Deneme)*, TTK, Ankara 1997.

Ortaylı, İlber, "Kadı (Osmanlı Devletinde Kadı)" *TDVİA*, 24 (2001), s. 69-73.

²² BOA, A.DVNS. AHKA. d. 9 , s. 66.

²³ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 3, s. 120, h. 522.

²⁴ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 3, s. 260, h. 1128.

²⁵ BOA, A.DVNS. AHKA. d. 5, s. 124, h. 418.

AZERBAJCAN KAYNAKLARINDA FATİH SULTAN MEHMED VE OTLUKBELİ SAVAŞI

Leyla KERİMOVA¹

GİRİŞ

Fatih Sultan Mehmed Osmanlı İmparatorluğu'nun en değerli hükümdarlarından biridir. Azerbaycan ve Türkiye kaynaklarında *Fatih* ünvanlı hükümdar olarak bilinmektedir. İstanbul'u 1453. yılında fetheden 2. Sultan Mehmed'e "Neden İstanbul'u fethettiniz?" sorulunca "Çünkü önce İstanbul benim kalbimi fethetti" – demiştir. Gerçekten büyük hükümdar Osmanlı tarihinde belli bir değere sahiptir. Dünyada çok ünlü hükümdarlarla karşılaştırılan Fatih Sultan Mehmed malesef, Azerbaycan kaynaklarında sovyet döneminde pek çok araştırılmamış, öğrenilmemiştir. Bunun belli bir nedeni var. Sovyet dönemi büyük türk hükümdarlarının Azerbaycanlılar tarafından tanınmasını istemiyordu. Zaten türk kardeşlerinin arasında ayırım yapan sovyet dönemi türk halklarının bir araya gelip sovyet'e karşı çıkmasından korkuyordu. Bu yüzden kudretli Osmanlı hükümdarları sovyet dönemi zamanı Azerbaycanlı tarihçiler tarafından araştırılma da, onların fethi, cesareti konusunda pek çok bilgi yazılmamıştır.

İlk olarak 1926. yılında Azerbaycanlı şair ve yazar Hüseyin Cavit *Aksak Timur* eseri yazarak ilk kez Osmanlı sultanlarından Yıldırım Beyazıt karakterini canlandırılmıştır. Bu eserde ayrıca Ankara Savaşı da anlatılıyor. 1982. yılında Azerbaycan yazarlarından Ferman Kerimzade *Hudaferin köprüsü* ve 1988. yılında onun devamı olan *Çaldıran Savaşı* isimli tarihi roman yazmış ve Osmanlı sultanlarından Sultan Beyazıt, onun evlatları Korkut, Selim karakterlerini canlandırılmıştır. Burada Sultan Selim bir az acımasız ve şarap kullanıcısı olarak canlandırılmıştır. Kardeş kanına kıyan, hakimiyet için babasını zehirlemeye kalkışan bir karakter olarak eserde görebiliyoruz. Fakat tüm bunlar her zaman tarihi olaylar olmaya biliyor ve adeta bir yazarın hayelleri olarak esere eklenmektedir.

Fatih Sultan Mehmed gibi ünlü hükümdar daha önce dediyimiz gibi sovyet döneminde sadece Osmanlı sultanı ve İstanbul'u fethetmiş hükümdar olarak bilinmektedir. Onun hakkında yazılanların çöhu Azerbaycan bağımsız olduktan sonra yazılmıştır. Nedeni bellidir. Artık Azerbaycan bağımsız ve gerçek tarihi araştırma ortaya koyan bir devlet oldu. Tarihi kaynaklarda Fatih Sultan Mehmed ve Akkoyunlu ilişkileri ile alakadar yazılar, araştırmalar mevcut. Fakat hepsinde hükümdar ve Osmanlı devleti kudretli devlet değil de, daha çok arazi ele geçirmeye çalışan bir devlet lideri olarak canlandırılıyor. 1991. yılından sonraki araştırmalarda tüm bunlar aradan kalktı ve Akkoyunlu Osmanlı ilişkileri araştırılırken tam farklı bir manzara ortaya çıktı. Adeta Otlukbeli Savaşı'nı anlatan tarihçiler daha önce hep Osmanlı İmparatorluğu'nu suçlu olarak görmekte idiler. Yeni araştırmalarda ise ortam değişti ve gerçek ortaya çıktı. Azerbaycan kaynaklarında Fatih Sultan

¹ Azerbaycan, Bakü, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Dr. Araştırma Görevlisi, Öğretim Üyesi, cool.kerimova@bk.ru

Mehmed hakkında Fransız hükümdar Napolyon'un fikirleri mevcut. Bu fikirlere gözatalım: *Napolyon'a soruyorlar: "Fatih Sultan daha mı kudretli, siz mi? Fransız hükümdarı soruyu şöyle yanıtıyor: Kudret açısından ben onun öğrencisi bile olamam. Çünkü ben kılıçla fethettiyim yerleri hayatta iken geri veren şanssızım. Oysa Fatih fethettiği yerleri nesilden-nesile armağan etmenin sırrını bilen bir bahtiyardır"*²

Sovyet dövrü Azərbaycan kaynaklarında Fatih Sultan Mehmed *Məhəmməd 2. Fateh* olarak bilinmektedir. Daha önce söylediyimiz gibi sovyet dönemi kaynaklarında Fatih Sultan Mehmed kudretli bir hükümdar değil de araziler işgal eden imparator olarak canlandırılmaktadır. Sovyet dönemi Azərbaycan ansiklopedisinde bu büyük hükümdar Bizans İmparatorluğu'nun, Sırbistan, Morea, Bosna, Trabzon, Arnavut, Karaman beyliyi'nin sonunu getiren, Evbeya adasını ve Kırım hanlığı'nı ele geçiren imparator olarak biliniyor. Ayrıca sovyet dönemi kaynaklarında Fatih Sultan Mehmed İstanbul şehrinin değil de, Konstantinopol şehrinin fatihi olarak gösterilmektedir ki, bu da çağdaş dönemdeki İstanbul arazisidir. Akkoyunlu ile ilişkilerinden bahsedilerken Malatya ve Otlukbeli Savaşı'ndan daha çok bahsedilmektedir. Azərbaycan kaynaklarında Fatih Sultan Mehmed ilk kanun ve anayasanın yazarı ve bu kanunları uygulayan devlet başkanı olarak bilinmektedir.

2008. yılında Azərbaycan'da basılmış *Osmanlı Sultanları* isimli kitapta yazıyor: *"Fatih Sultan Mehmed klasik anlamda Osmanlı devletinin idari sisteminin kurucusu sayıla bilir. İstanbul'un fethinin ardından kendini "Kayseri Rum" (Doğu Roma İmparatoru) ilan etti. Fatih "Babam-Dedem" kanunu ismini verdiği gelenekleri yazılı hale getirdi ve buna "Ali Osman Kanunnamesi" ismini verdi. Fatih uzun boylu, güzel yüzlü, kuvvetli bir padişahdı. Bilim adamları, şair ve aşıkları sık-sık davet eder, onları dinlemekten, farklı konularda eserleri incelemekten zevk alıyordu"*³

Otlukbeli Savaşı Osmanlı'lar ile Akkoyunlu'lar arasında 1473. yılında yaşanan büyük bir savaştır. Tarihten bilindiği gibi Osmanlılar'la Akkoyunlu'lar arasında daha önce Trabzon İmparatorluğu'nun işgali üzerine büyük bir sonuç ortaya koyan anlaşma yapılmıştı. Azərbaycan kaynaklarında Trabzon İmparatorluğu "Trapezunda İmparatorluğu" olarak bilinmektedir. 1461. yılında, İstanbul'un fethinin ardından önemli bir fetih yaşayan Osmanlı İmparatorluğu Trabzon Savaşı sonucunda Akkoyunlu İmparatorluğu'nun Akdeniz ve Karadeniz üzerinden geçen ticari yolunu kapatmış oldu. Daha sonra 1467. yılında Karakoyunlu ve Akkoyunlu arasında yaşanan Muş Savaşı zamanı Osmanlı İmparatorluğu'nun Karakoyunlu tarafında olduğunu ve Sultan II Mehmed'in oğlu Şehzade Beyazıt'ın Karakoyunlu imparatoru Cihan Şah'a yardıma geleceğini öğrenen Akkoyunlu imparatoru Uzun Hasan bu pılamı bozmaya kalktı. Ve sonuçta Akkoyunlu İmparatorluğu Muş Savaşı'nı kazandı. Azərbaycan kaynaklarında bu savaş sonunda Uzun Hasan'ın Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın öldürülmüş oğlu Hasanali'nin kesilmiş kafasının Sultan 2. Mehmed'e gönderdiği bilinmektedir. Bu olayın nedenleri ile alakalı Azərbaycan kaynaklarındaki fikirlere gözatalım: *"Uzun Hasan'ın birtek Osmanlılar ile değil, aynı zamanda Karakoyunlular ile arası iyi degildi. Uzun Hasan ile Cihan şah'ın birbiri ile yaptıkları karşılaşmalarda iki devletin ikisi de devletin içinde durumları karıştırmaya çalışıyordu. Cihan şah Uzun Hasan'a karşı gelen Cihangir'in tarafında kalıyor, Uzun*

² <http://kayzen.az/blog/h%C9%99rb%C3%A7il%C9%99r/13168/fateh-sultan-mehmed-ii-mehmed.html>

³ Osman Musayev, Deyanet Osmanlı. *Osmanlı Sultanları*. Çarşıoğlu, Bakü 2008, s.42-43

Geçmişten Günümüze Manisa

*Hasan ise Cihan şah'a karşı gelen Karakoyunlu şehzadelerinin tarafındaydı. Lakin Karakoyunlu ve Akkoyunlu sorunu gittikçe büyümekte olan Akkoyunlu ve Osmanlı sorununun önünde pek tehlikeli değildi. Osmanlı sultanı 2. Sultan Mehmed'in Akkoyunlu devletine direk zarar getiren harbi ve siyasi faaliyetinin hemen ardından Akkoyunlu ve Osmanlı ilişkileri oldukça kötü duruma geldi. Sonuçta Osmanlı sultanının küçük devlet olan Trabzon'a 1461. yılında başlattığı harbi savaş zamanı Uzun Hasan ile 2. Sultan Mehmed arasında ilk savaş yaşandı."*⁴

Osmanlı İmparatorluğu ile Akkoyunlu İmparatorluğu arasında soğuk ilişki devam etmekteydi. Malatya'da yenilen Osmanlı ordusuna Sultan II Mehmed İstanbul'a doğru geri gitme emrini verdi. Ardından tam on gün sonra 1473. yılının ağustos ayının 11-de Akkoyunlu ordusu Erzincan ile Erzurum arasındaki Üçağzlı deresinde Osmanlı ordusu ile karşılaştı. Kaynakların yazdığı üzere tam sekiz saat devam eden Otlukbeli Savaşı yaşandı. Azerbaycan kaynaklarında bu savaşın ismi aynı zamanda "Tercan Savaşı" olarak bilinmektedir. Azerbaycanlı tarihçiler bu savaştaki yenilginin nedenini Osmanlı ordusunun daha üstün silahlarla savaşmasında görüyorlar. Hilal taktığının uygulandığı bu savaşta Akkoyunlu ordusu savaşa devam edemedi ve yenildi. Konuyu inceleyen Azerbaycan tarihçilerinden C.İbragimov, D.İbragimov, S.Onullahi, O.Efendiyev, Y.Mahmudov, T.Necefli, Ş.Ferzelibeyli ve diğer tarihçiler bu yenilginin birçok nedenlerinin olduğunu açıklıyor. Öncelikle Osmanlı ordusunun savaş taktığı, ordunun sayısının fazla olması, silahların Akkoyunlu ordusunun silahlarından daha modern olması, yeniçerilerin taktığı ve diğer nedenleri öne sürüyorlar. Azerbaycan kaynaklarına göre Otlukbeli Savaşı'nda Akkoyunlu ordusunun yenilmesinin diğer bir nedeni anlaşma yaptığı Venedik devletinin vaddettiği anlaşmayı uygulamaması ve Akkoyunlu ordusuna silah yardımı sağlamamasıdır. Azerbaycan kaynaklarının yazdığı üzere Akkoyunlu ordusunun yenilmesinin nedenlerinden biri Sultan II Mehmed'in taktik uygulayıp ordusunu Üçağzlı deresinden çıkarmayı becermesidir ki, bu durum savaşın kaderi halletmiş sayılır.

Otlukbeli Savaşı zamanı Akkoyunlu harbi kuruluşu şu şekildeydi:

Pişdard Alayı: Uzun Hasan, Tevacı Bayandur bey, Ali Mirze, Şahali bey Pornak, İbrahimşah bey, Gavur ishak

Cevangar Alayı: Uzun Hasan'ın oğlu Zeynel Mirze, Karamanlı Pirahmet, Muhammed bey, Süleyman bey, Möhrdar Şeyh Ali, Ali paşa

Berangar Alayı: Uğurlu Muhammed, Muhammed Bekir Mirze, Zeynel Mirze, Müzaffer Mirze, Hacı bey, Rüstem bey, Şahmuhammed bey

Osmanlı İmparatorluğu'nun harbi kuruluşu şöyle olmuştur:

Pişdard Alayı: Davut bey ve Mahmut paşa, yeniçeri destesi önünde Sultan Mehmed Fatih

Cevangar Alayı: Şehzade Mustafa Sultan ve İsgender bey

Berangar Alayı: Şehzade Bayazıt Sultan, Mahaloğlu Ali bey, Muhammed paşa, Mansur bey

Karargah Alayı: Elvan beyin oğlu Sinan bey, Hüsrev bey, Mesih bey, Yanya sancak beyi Sinan bey

Azerbaycan kaynakları Otlukbeli Savaşı'ndan bahsederken Akkoyunlu için önemini de belirtmişler. Otlukbeli Savaşı sonuçta Akkoyunlu ordusu yenilse de, Sultan II Mehmed Güney Kafkasya arazilerinin işgali fikrinden taşınmış ve genellikle

⁴ Şahin Fazıl Ferzelibeyli. *Azerbaycan Ve Osmanlı İmparatorluğu*. Azernesır, Bakü 1995, s.30

bu savaş sonuçunda Sultan II Mehmed'in doğu arazileri işgal etmek pılanının karşısı alınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ile sonralar Akkoyunlu arazisinde bulunan Safevi devleti arasında 1514. yılında Çaldıran Savaşı gibi büyük savaş yaşanmıştır. Bu savaşı da Osmanlı ordusu kazandı. Tarihen Osmanlı ordusu ile Akkoyunlu ve Safevi arasında yaşanan savaşların sonuu her ne olursa olsun, bu gün yerinde bulunan Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti "tek millet, iki devlet" fikrinden kaynaklanan kardeşliyini devam ettirmektedir ve bu kardeşlik bakidir, ebedidir.

Osmanlı İmparatorluğu ile Akkoyunlu ve Safevi arasında yaşanan savaşlar konusunda türk kaynaklarının fikirlerine gözatalım: "*Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatmak, hedeflerinden saptırmak maksadı ile Safevi devletinden istifade eden Hıristiyan dünyası için şah İsmail'in yenilmesi oldukca ağır ve g idi. Safevi devletinin ayakta kalması, Hıristiyan Avrupası için Allahın hıristiyanlara bahşettiği bir fırsat olduğu gibi, onun zayıflayarak gten düşmesi de şüphesiz ki, Hıristiyan aleminin uzun müddetli gaye ve hedeflerine tehlike teşkil ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak için Hıristiyan dünyası ile birleşmeye hazır olan Safevi şahının – Kızılbaşların aynı kökten olan z soydaşlarına gazap ve nefretlerinin sebebi, acaba yalnız mezhep farkı mıdır? Sebepler ne olursa olsun, bu iki türk devleti arasında sürüp giden kanlı savaşlar, aynı kökten olan, aynı dili konuşan, müşterek ananeleri paylaşan insanların birbirinin kanına bu derece susamaları hüzün vericidir.*"⁵

Belli olduğu gibi, Otlukbeli Savaşı Osmanlı, İnan, Azerbaycan ve diğer kaynaklarda tarihçiler tarafından aksettirilmiştir. Daha ok Osmanlı tarihçilerinden İbn Kemal'in yazmış olduğu *Tevarihe Ali Osman* isimli kitabında olaylar daha doğru anlatılmıştır. İbn Kemal'in yazdığına göre Osmanlı ile Akkoyunlu arasında yaşanan kavka ve savaşların nedenlerinden biri de sultanların birbirine tehdid mektupları yazmasıdır. Azerbaycan kaynakları da bu fikirleri onaylıyor ve her iki sultanın kudretli hükümdar olduğunu yazıyor.

SONUÇ

Çağdaş dönemde bu tarihi olaylara gzatlırırsa, düşman devletlerin kudretli devletleri birbirine düşürmek niyetinden ortaya çıkan savaşlar olduğunu göre biliriz. Çünkü Hıristiyan devletleri Müslüman devletlerinin bir araya gelmesinden, kudretinin artmasından korkuyor, her türlü onların arkadaşlığına engel olmaya alışıyordular. Bu yüzden farklı ortamlarda farklı savaşlar ortaya çıkmış oldu. Ayrıca kudretli hükümdar olan Fatih Sultan Mehmed ile alakalı bilgilerin ağdaş dönemde Azerbaycan kaynaklarında daha doğru şekilde mevcut olması tarihimizin doğru şekilde araştırılmasından haber veriyor. Gerçekten, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Osmanlı İmparatorlukları kudretli bir imparatorluk olmuşlar ve onların başında dayanan hükümdarlar da güçlü orduya sahip, cesur ve kudretli hükümdarlar olmuşlar. Onları birbirine düşürmek isteyen hainlerin pılanları sonralar anlaşıldı ve ağdaş dönemde bizler karşdeş devlet, aynı milletiz. Bizi birbirimize düşürmeye çalışanların niyetleri asla gerçek olmayacaktır. Peygamber Efendimiz'in sylediyi gibi: *Türk dilini öğrenin, çünkü onların uzun sürececek bir hakimiyeti vardır.* Hakikaten, dünya var oldukca türk milleti, türk devleti var olacaktır.

⁵ Haver Aslan. "Azerbaycan Türk Yurdu". *Türk Dünyası Araştırmaları*. Aksaray, İstanbul, Nisan, 1988, s.89

Geçmişten Günümüze Manisa

KAYNAKÇA

- Aslan, Haver, "Azerbaycan Türk Yurdu". *Türk Dünyası Araştırmaları*. Aksaray, Nisan, İstanbul 1988
- Arat, Rahmeti, "Fatih Sultan Muhammed'in Yarlığı". *"Türkiyat" dergisi*. İstanbul 1939
- İbn Kemal. *Tevarihe-Ali-Osman*. 7. defter. Ankara 1957
- Efendiyev, Oktay, *Azerbaycan Safeviler Devleti*. Şark-Garp, Bakü 2007
- Ferzelibeyli, Şahin Fazıl, *Azerbaycan Ve Osmanlı İmparatorluğu*. Azernesr, Bakü 1995
- Habiboğlu, Veli, *Türk Dünyasının Kudretli Hükümdarları, Hakanları, Serkerdeleri*. Örnek, Bakü 1995
- Hammer, Von Joseph. *Osmanlı Tarihi*. 1. cilt. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul 1990
- Gacar, Çingiz, *Azerbaycan Eski Ve Orta Yüzyıllarda*. Ofset, Bakü 2012
- Kurbanov, Ramin, *Türk Halklarının Tarihi*. İktisad Üniversitesi, Bakü 2011
- Musayev, Osman, *Osman Gaziden Atatürke – İmparatorluktan Cumhuriyete*. Kafkas, Bakü 2012
- Musayev, Osman, Osmanlı, Deyanet. *Osmanlı Sultanları*. Çaşoğlu, Bakü 2008
- Necefli, Tofik, *Karakoyunlu Ve Akkoyunlu Devletlerinin Tarihi Çağdaş Türk Tarihinde*. Çaşoğlu, Bakı 2000
- Necefli, Güntekin, *Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti İle Siyasi İlişkileri*. Nurlan, Bakü 2002
- <http://kayzen.az/blog/h%C9%99rb%C3%A7il%C9%99r/13168/fateh-sultan-mehmed-ii-mehmed.html>

16. YÜZYILDA MANİSA KAZASINDA GÖÇLER*

Osman GÜMÜŞÇÜ*Alpaslan DEMİR**

GİRİŞ

Tahrir defterleri, Osmanlı Devleti'nin 15-16. yüzyıl idari, sosyal ve iktisadi yapısını ortaya koyabilmek için önemli bir kaynak olmasına karşın içerdiği göç verilerinin tam anlamıyla incelenerek değerlendirildiğini söylemek güçtür. Şimdiye kadar yaptığımız çalışmalardan yola çıkarak tahrir defterlerindeki göç verilerinin ortaya konması şu şekilde olabilir: Tahrir defterlerindeki göçle ilgili verileri dolaylı ve doğrudan olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Dolaylı verilere, toponimiyle ilgili bilgilerden ulaşılabilir. Mahalle ya da köy ismi olarak kullanılan Koçhisar, Erzurum, Tiflisi, Karamani, Erzincani, Engirilü (Ankaralı) gibi ifadeler, bu yerleşim yerlerinde yaşayanların yerleşim yerine ismi verilen bölgelerden geldiklerini gösterebilir. Fakat, çalışmalarımızda bu tür veriler dikkate alınmamıştır. Göç ile ilgili çalışmalarımızda kapsam dışı bırakılan diğer bir veri çeşidi ise, köy/mezralarda daha önceki tahrir verilerine göre ortaya çıkan ya da kaybolan nüfustur. Bunun nedeni ise bu kişilerin nereye gittiği ya da nereden geldiklerine dair her hangi bir açıklama olmamasıdır. Fakat, bu tür veriler göç eğilimini göstermesi açısından dikkate alınmalıdır. Tahrir defterlerinde esas aldığımız göç verileri (doğrudan veriler) incelenen bölge açısından gelen göçler ve giden göçler olarak ikiye ayrılabilir. Giden göç kayıtları defterlerde çok fazla geçmemektedir. Buna örnek olarak isimlerin yanına düşülen "der X", "gaib", "perakende olmuş" veya "birûnî" kayıtları verilebilir. Bu tür kayıtlardan "gaib", "perâkende olmuş", "birûnî" olarak kaydedilen şahısların nereye gittiklerine dair net bir bilgiye sahip değiliz. Fakat "der x" şeklinde düşülen kayıtlar göç eden şahısların nerelere gittiğini açıkça ortaya koymaktadır. Burada giden göçmenleri bölge içi ve bölge dışı olarak ikiye ayırmak gerekir. Gelen göçlere, yani bölgeye dışarıdan gelen göçlere dair veriler ise: a) Açık bir şekilde isimlerin üzerine düşülen notlar: "an X amed", "an karye-i X tabî-i X", "an karye-i X", "an reaya-yı X"; b) İsimlerin altına düşülen kayıtlar: "Malatya", "Gergerî", "Erzincanî", "Şarkî"; c) İsimlerin altında baba adı olarak geçen kayıtlar "Halil veled-i Artukabadî", "Seydi veled-i Erzincanî"; d) Deftere düşülen kayıtlar; e) İlk defa çıkan gruplar olarak beş gruba ayırmak mümkündür.¹

* Bu çalışma, Prof. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ yürütücülüğünde yapılmakta olan 113K101 nolu TÜBİTAK/SOBAG projesinin bir bölümüdür. Katkılarından dolayı TÜBİTAK'a teşekkür ederiz.

* Prof.Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, ÇANKIRI

** Prof.Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, TOKAT

¹ Klasik dönem göç çalışmaları için bkz. Alpaslan Demir, "XVI. Yüzyılda Koğans Nahiyesi: Nüfus ve Yerleşme", *History Studies International Journal of History*, 3/2, 2011, s. 125-145; Alpaslan Demir, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Dış Göçler: Şarkiyân", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 28, 2011, s. 51-66; Alpaslan Demir, *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007; Alpaslan Demir, "16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi", *Bilig*, S. 50, Yaz, 2009, s. 15-28; Alpaslan Demir, "15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C. 34, S. 58, s. 563-581; Alpaslan Demir, "XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Tokat Şehrinde Göçmenler", *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012*, C. 1, Tokat 2012, s. 83-97; Osman Gümüüşçü, "Internal Migration

Bilindiği üzere şehirliler, köylüler ve konar-göçer topluluklar şeklinde üç kısma ayrılabilen Osmanlı toplumunda insanlar, kanunların izin verdiği şekil ve ölçülerde, devlet sınırları içinde hareket etme özgürlüğüne sahiptiler. Fakat bu serbestlik bazen kötüye kullanılıyor ve izin verilen çerçevenin dışına çıkılıyordu. Öncelikle ekonomik yapı olmak üzere askeri, hukuki ve idari açılardan birçok olumsuz etkisi bulunan bu hareketlilik, yasalarla sınırlanmaya çalışılmıştır. Başta XV-XVI. yüzyıl sancak kanunnamelerinde olmak üzere, daha sonraki hemen bütün kanunnamelerde nüfus hareketlerini sınırlayıcı hükümler konulmasına rağmen, adı geçen hareketler engellenememiş, istenilen şekilde kontrol edilememiş ve hatta bunlar değişik şekillerde ve çeşitli fasılalarla da olsa sonraki dönemlerde artarak devam etmiştir.

Bir proje çerçevesinde hazırladığımız, “Türkiye’nin iskan tarihinde önemli bir problem: kaybolan yerleşmeler” isimli araştırmada bir bölümün² yeniden kurgulanması ile oluşturulan bu yazı 1575 yılı tahrir defterine göre Manisa kazası üzerine odaklanmıştır.

Manisa Kazasında Meydana Gelen Göçlerin Miktarı ve Yönü

Yukarıda konuya kısa bir giriş olacak nitelikte verilen bilgilerden sonra, Manisa kazası özelinde, XVI. yüzyılda meydana gelen göçlerin 1575 yılına ait tahrir defteri³ kayıtlarına yansımaya bakılabilir. Bu bağlamda Manisa kaza merkezi ve kazaya bağlı nahiyelerin köylerinde kaydedilen “açıklayıcı bilgiler ve notlar”dan hareketle, ne kadar göçün olduğu, göçlerin yönü ve göçmenlerin ekonomik nitelikleri değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Bu çerçevede hazırlanan bu çalışma, Manisa kazasının 1575 yılı tahririni içeren ve yukarıda belirtilen örneklerdeki gibi, doğrudan ve dolaylı göçlere atıf yapan verilerin mufassal tahrir defterinden derlenerek yorumlamasına dayanmaktadır. Bu bağlamda defteri hazırlayan tahrir katibinin Manisa’nın köylerinde kayıtlı kişilerin üzerlerine düştüğü *der Güzelhisar, der Manisa, der karye-i Eskincebağçe, an nefsi Palamud, perâkendegân-ı reaya-yı karye-i Gürleye* benzeri çeşitli notlar değerlendirilmiştir. Böylece ilgili defter temel alınmak suretiyle, Manisa kazasında ne kadar göçün olduğu, göçün yönü ve bazı özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

1575 tahrir defterinde Manisa merkez köyleri başta olmak üzere Yengi, Belen, Palamud, Yunddağı ve Emlak nahiyeleri kırsalında toplam 3908 vergi neferi kayıtlıdır.⁴ Bu kayıtlı neferlerden 366’sı nahiyeden nahiyeye, nahiyeden kazaya ya da nahiyeden kaza dışına olmak üzere göç hareketine dahil olmuştur. Bu bağlamda en

in Sixteenth Century Anatolia”, *Journal of Historical Geography*, S. 30/2, 2004, s. 231-248; Emine Erdoğan Özünlü, “Osmanlı İmparatorluğunda Göç Sebebi Olarak 1585-1586 Sikke Tashihi”, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı*, (Ed. Hatice Oruç-Muhammed Ceyhan), C.1, Ankara 2016, s. 336-362; Emine Erdoğan Özünlü, “Osmanlı Devleti’nde Nüfus Artışı, Göçler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XVIII. Yüzyıl)”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli, Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı*, (Ed. Ramazan Acun-Serhat Küçük), Hacettepe Üniversitesi yay., Ankara 2017, s. 127-136; Emine Erdoğan Özünlü, “Terk-i Diyâr” Etmenin Arka Planına Bir Bakış: Osmanlı Merkez ve Taşra Yönetiminde Yaşanan Değişimlerin Göçlere Etkisi (XVII-XVIII. Yüzyıl)”, *Dede Korkut’un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk’a Armağan, Türk Tarihine Dair Yazılar*, (Ed. Alpaslan Demir), Ankara 2017, s.473-487; Emine Erdoğan Özünlü, “Köy, Köylü ve Göç: Konya’da Çiftbozanlar (17.-18. Yüzyıl)”, *Konya Araştırmaları, Göç ve İskân*, (Ed. Alaattin Aköz-Doğan Yörük), Selçuk Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti Araştırma ve Uygulama Merkezi yay., Palet yay., Konya 2017, s. 205-220.

² Osman Gümüşçü-Emine Erdoğan-Alpaslan Demir, *Türkiye İskan Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler*, 2016, s. 448-450 (Teslim edilen proje sonuç raporunun onayı henüz yapılmamıştır. Dolayısıyla kullanılan sayfa numaraları teslim edilen raporun mevcut sayfa numaralarıdır).

³ TKGM.KKA.TD. 115, 3 b-81 a.

⁴ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 125

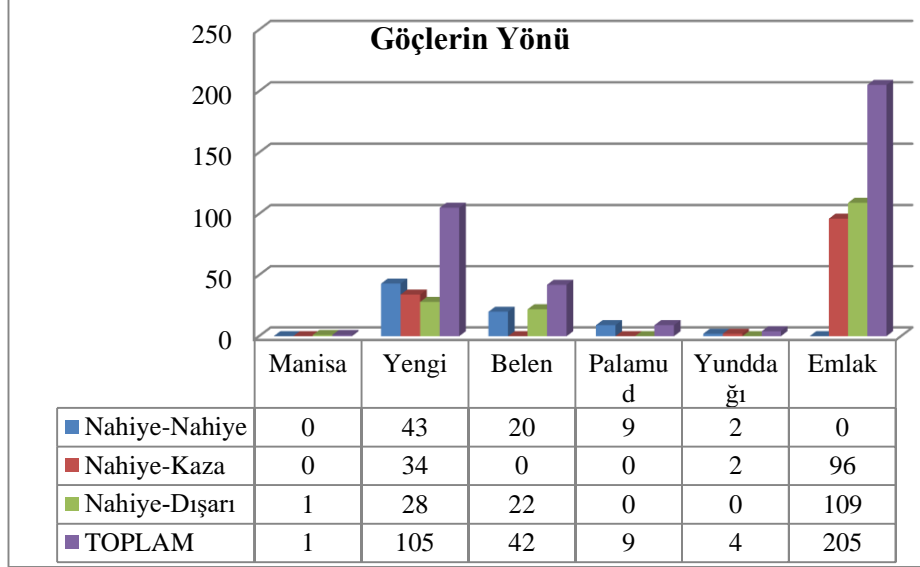
Geçmişten Günümüze Manisa

azından mevcut kayıtlara göre her yüz kişiden yaklaşık dokuz buçuğu hareket halindedir. Bu oran deftere kaydedilmemiş olabileceklerin⁵ de varlığı düşünüldüğünde daha yüksek de olabilir.

En fazla göç hareketi olan nahiyeye 205 kişi ile Emlak'tır. Emlak nahiyesinde nahiyeye içerisi köyler arası bir göç hareketi olmamasına karşın 96 kişi Emlak nahiyesinden Manisa kazasının diğer nahiyelerinde buluna köylere göç etmiştir. Ayrıca 109 kişi ise Emlak nahiyesinden Nif, Ilıca, Menemen, Güzelhisar, Sart, Edremid gibi yakın kaza köylerine yönelmiştir. Emlak nahiyesinden Manisa kazası dışına göç edenler en fazla nahiyenin hemen güneyinde yer alan Nif (45 kişi) ve hemen batısında yer alan Menemen (44 kişi) kazalarını tercih etmiştir. Emlak nahiyesinden bu kadar yoğun göç hareketinin yaşanmasına karşın ne nahiyeye içi ne de Manisa kazasının diğer nahiyelerinden bu nahiyeye göç hareketinin olmaması Emlak nahiyesinin göçmenler için cazibe merkezi olmamasını da açıklar niteliktedir. Göç hareketinin fazlaca yaşandığı diğer nahiyeye ise Yengi'dir. 105 kişinin göç hareketi içerisinde bulunduğu Yengi nahiyesinden nahiyeye içerisi köylere göçen 43 kişi bulunmaktadır. Ayrıca 34 kişi de Manisa kazasının diğer nahiyelerinde bulunan köylere göçü tercih etmiştir. Yengi nahiyesinden göç hareketine katılanların Manisa kazası içerisindeki tercihleri nahiyenin hemen kuzeyinde bulunan Belen (21 kişi) ve hemen batısında yer alan Manisa merkez (11 kişi) ağırlıklı olmuştur. Yengi'den Manisa kazası dışına göç edenlerin sayısı 28 olup daha çok nahiyenin hemen batısında yer alan Nif ve hemen güneyinde yer alan Ilıca kazaları tercih edilmiştir. Belen nahiyesinde ise göç hareketine katılan 42 kişi olup, 20 kişi nahiyeye içindeki köyleri tercih ederken 22 kişi Manisa kazası dışındaki kazaları tercih etmiştir. Palamud nahiyesinden 9 kişi nahiyeye içerisinde bulunan köylere gitmişken Yunddağı nahiyesinden 2 kişi nahiyeye içinde, 2 kişi ise Manisa merkez kırsalına yönelmiştir. Manisa merkez kırsalından bir kişi ise Manisa kazası dışındaki Güzelhisar kazasını tercih etmiştir. (Bkz. Tablo I, Tablo II, Grafik I)

	Nahiyeye-Nahiyeye	Nahiyeye-Kaza	Nahiyeye-Dışarı	TOPLAM
Manisa	0	0	1	1
Yengi	43	34	28	105
Belen	20	0	22	42
Palamud	9	0	0	9
Yunddağı	2	2	0	4
Emlak	0	96	109	205
TOPLAM				366

⁵ Göç çalışmalarına farklı bir bakış açısı için bkz. Alpaslan Demir, "Şahıs Adlarından Hareketle Nüfus Hareketleri ve İskân Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı Karahisar-ı Behramşah Nahiyesi Örneği", I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 5-7 Mayıs 2016 Yozgat 2016, s.451-458; Alpaslan Demir, "XV XVI Yüzyıllarda İnebarı Şahıs Adları Üzerine Bir Değerlendirme", Rodosto'dan Süleymanpaşa'ya Tekirdağ, Kitabevi Yay., İstanbul 2016, s.429-436; Alpaslan Demir, "Şahıs Adlarından Hareketle Nüfus Hareketleri ve İskân Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı: Sivas Kazası Örneği", International Journal of Central Asian Studies, Vol. 20, Kore 2016 (<http://www.iacd.or.kr/sub13.htm>); Yasin Dönder-Alpaslan Demir, "Şahıs Adlarından Hareketle Göç ve İskân Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı Cincife Nahiyesi Örneği", Türk Göçü 2016 Seçilmiş Bildiriler I, Yazgan, P. - Tilbe, F. (der.) London: Transnational Press London, 2016, s. 223-229.

Tablo I: Manisa Kazası Göçlerinin Yönü**Grafik I: Manisa Kazası Göçlerinin Yönü**

	Belen	Emlak	Palamud	Yengi	Yunddağı	Manisa (Kırsal)	Manisa (Merkez)
Manisa	0	0	0	0	0	0	0
Yengi	21	0	0	43	0	2	11
Belen	20	0	0	0	0	0	0
Palamud	0	0	9	0	0	0	0
Yunddağı	0	0	0	0	2	2	0
Emlak	0	0	2	7	12	68	7

Tablo II: Manisa Kazası Nahiyelerinde Kaza İçi Göçlerinin Yönü

Göçmenlerin sahip olduğu toprak miktarı göçler konusunda yorum yapmayı da sağlayabilmektedir. Göçmenlerin sadece 21'i (yaklaşık % 6) nim ve çift miktarı toprağa sahiptir. Bu durumda göç hareketine katılanların ekonomik nedenlere bağlı olarak göç ettiği söylenebilir. Göç edenlerin % 57'sinin bennak ve % 35'inin mücerred kaydedilmiş olması da bu görüşü destekler mahiyettedir. Nim ve çift sahibi 21 kişiden 13'ünün kendi nahiyeleri içerisinde hareket etmeleri yakın köylerde toprak işlemek düşüncesinde olduklarını gösterir. (Bkz. Tablo III).

	Manisa					
	Bennak	Ekin.Bennak	Nim	Çift	Mücerred	TOPLAM
Nahiye-Nahiye	39	1	7	6	21	74
Nahiye-Kaza	62	1	2	4	63	132
Nahiye-Dışarı	109	4	1	1	45	160
TOPLAM	210	6	10	11	129	366

Tablo III: Göçmenlerin Toprak Tasarruf Miktarları

Manisa kazası dışına yapılan göçlere bakıldığında en fazla göçün 58 kişi ile Nif kazasına yapıldığı görülmektedir. Nif kazasına göçlerin tamamı Nif kazasının hemen kuzeyinde yer alan Emlak (45 kişi) ve hemen doğusunda yer alan Yengi (13 kişi) nahiyelerinden yapılmıştır. Manisa kazasından ikinci fazla göç alan bölge Menemen kazasıdır. 44 göçmenin 43'ü Menemenin hemen batısında yer alan Emlak nahiyesindedir. Diğer 1 göçmen ise nispeten uzak sayılabilecek Yengi nahiyesindedir. Hangi kazaya göç ettiğini belirleyemediğimiz 37 göçmenin 22'si Belen, 12'si Emlak ve 3'ü Yengi nahiyelerinden olup genel eğilimin yakın kazalara göç etmek olduğu düşünüldüğünde bunların da yakınlarında bulunan kazalara göç ettikleri söylenebilir. (Bkz. Tablo IV)

	Belirsiz	Nif	Ilıca	Menemen	Güzelhisar	Sart	Edremid
Manisa	0	0	0	0	1	0	0
Yengi	3	13	8	1	0	3	0
Belen	22	0	0	0	0	0	0
Palamud	0	0	0	0	0	0	0
Yunddağı	0	0	0	0	0	0	0
Emlak	12	45	0	43	8	0	1
TOPLAM	37	58	8	44	9	3	1

Tablo IV: Manisa Nahiyelerinden Manisa Kazası Dışına Göç Edenler Sonuç

1575 tarihli tahrir defteri kayıtlarına göre Manisa kazası kırsalında kırsal nüfusun yaklaşık % 9,5'una denk gelen 366 kişi göç hareketi içerisindedir. Bu kişiler buldukları yerden nahiye içerisine, kaza içerisine ya da kaza dışına göç etmiştir. En fazla göç hareketinin yaşandığı Emlak nahiyesinin güneyinde kalan kesim dağlık, kuzey kesimi ise Gediz nehrinin ovası durumundadır. Çok fazla köyü olmayan nispeten küçük bir nahiye olan Emlak'tan Gürleye, Kersincik, Kayapınar köyleri gibi özellikle dağlık bölgelerde yaşayan kişilerin göç ettiği söylenebilir. Bu kişilerin zaten ufak olan bölgede ova kısmında yer bulamadıkları için Manisa'nın diğer nahiyelerine

özellikle de Manisa merkez kırsalına yani ovaya göç ettikleri ifade edilebilir. Fazla göç hareketinin yaşandığı bir diğer nahiyeye olan Yengi'nin güney ve güney doğu kısmı dağlık iken Gediz nehrine bağlı geniş bir ovalık alanı da bulunmaktadır. Dolayısıyla nahiyeye içerisine ve nahiyeye dışına olan göçler Yayla-yı Kebir, Ormenos, Kösel köyleri örneğinde olduğu gibi bu dağlık kesimden olmalıdır. Buradan hareketle ovada yer bulabilenler ovaya göç etmişken yer bulamayanlar ise dışarı göç etmiştir. Üçüncü büyük göç hareketinin yaşandığı Belen nahiyesi çok dağlık bir alan olmamasına karşın arazileri sulu tarımdan ziyade kıraç tarıma müsaittir. Dolayısıyla nahiyenin Gediz'e yakın az bir alanda sulu, yükseklerde kalan kısımlarda ise çok verimli olmayan kıraç tarım söz konusudur. Bu nahiyedeki göçmenlerin yarısının kaza dışına çıkmış olması bu durumu açıklar niteliktedir. Yunddağı nahiyesi dağlık bir kuşakta yer almaktadır. Bu bölgede hayvancılık temelli faaliyetler söz konusudur. Burada yaşayanların kendilerine yeterli geçimliliğini karşılayabildikleri açıktır. Palamud nahiyesinde dağlık bir kuşak olmayıp akarsulara yakın yerlerde sulu tarım yapılmaktadır. Fakat akarsulardan uzaklaşan yukarı kesimlerde kıraç tarım mevcuttur. Bu nahiyede yaşayanların kendilerine yeterli ekonomik faaliyetleri bulunduğu söylenebilir.

Nahiyeler arasında yapılan göçlerde hemen yakında bulunan nahiyeler tercih edilmiştir. Keza kaza dışına yapılan göçlerde de nahiyeye en yakın kazaların tercihi söz konusudur. Manisa kazasından dışarı yapılan göçlerin en fazla Nif (Kemalpaşa, 58 kişi) ve Menemen kazalarına (44 kişi) yapılmış olması da tarım nedenlidir. Nitekim Menemen kazası Gediz nehrinin deltası dolayısıyla verimli bir alan olup geniş tarım alanları mevcuttur. Nif kazasında ise Kemalpaşa ovası nedeniyle geniş tarım alanları bulunmaktadır. Toplam göçmenlerin % 92'sinin bennak ve mücerredlerden oluşması yapılan göçlerin ekonomik temelli yapıldığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

TKGM.KKA.TD (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi Tapu Tahrir Defteri): 115.

Telif ve Tetkik Eserler

DEMİR, Alpaslan, "15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C. 34, S. 58, s. 563-581.

DEMİR, Alpaslan, "16. Yüzyılın İlk yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi", *Bilgi*, S. 50, Yaz, 2009, s. 15-28.

DEMİR, Alpaslan, "Şahıs Adlarından Hareketle Nüfus Hareketleri ve İskân Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı Karahisar-ı Behramşah Nahiyesi Örneği", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 5-7 Mayıs 2016 Yozgat 2016*, s.451-458.

DEMİR, Alpaslan, "Şahıs Adlarından Hareketle Nüfus Hareketleri ve İskan Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı: Sivas Kazası Örneği", *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 20, Kore 2016 (<http://www.iacd.or.kr/sub13.htm>).

DEMİR, Alpaslan, "XV XVI Yüzyıllarda İnebazarı Şahıs Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Rodosto'dan Süleymanpaşa'ya Tekirdağ*, Kitabevi Yay., İstanbul 2016, s. 429-436.

DEMİR, Alpaslan, "XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Tokat Şehrinde Göçmenler", *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012*, C. 1, Tokat 2012, s. 83-97.

DEMİR, Alpaslan, "XVI. Yüzyıl Anadoluşunda Dış Göçler: Şarkıyan", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 28, 2011, s. 51-66.

DEMİR, Alpaslan, "XVI. Yüzyılda Koğans Nahiyesi: Nüfus ve Yerleşme", *History Studies International Journal of History*, 3/2, 2011, s. 125-145.

Geçmişten Günümüze Manisa

- DEMİR, Alpaslan, *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.
- DÖNDER, Yasin-DEMİR, Alpaslan, “Şahıs Adlarından Hareketle Göç ve İskân Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı Cincife Nahiyesi Örneği”, *Türk Göçü 2016 Seçilmiş Bildiriler I*, Yazgan, P. - Tilbe, F. (der.) London: Transnational Press London, 2016, s. 223-229.
- EMECEN, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK Yay., Ankara 2013.
- ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine, “Köy, Köylü ve Göç: Konya’da Çiftbozanlar (17.-18. Yüzyıl)”, *Konya Araştırmaları, Göç ve İskân*, (Ed. Alaattin Aköz-Doğan Yörük), Selçuk Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti Araştırma ve Uygulama Merkezi yay., Palet yay., Konya 2017, s. 205-220.
- ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine, “Osmanlı Devleti’nde Nüfus Artışı, Göçler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XVIII. Yüzyıl)”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli, Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı*, (Ed. Ramazan Acun-Serhat Küçük), Hacettepe Üniversitesi yay., Ankara 2017, s. 127-136.
- ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine, “Osmanlı İmparatorluğunda Göç Sebebi Olarak 1585-1586 Sikke Tashihi”, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı*, (Ed. Hatice Oruç-Muhammed Ceyhan), C.1, Ankara 2016, s. 336-362.
- ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine, “Terk-i Diyâr” Etmenin Arka Planına Bir Bakış: Osmanlı Merkez ve Taşra Yönetiminde Yaşanan Değişimlerin Göçlere Etkisi (XVII-XVIII. Yüzyıl)”, *Dede Korkut’un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk’a Armağan, Türk Tarihine Dair Yazılar*, (Ed. Alpaslan Demir), Ankara 2017, s.473-487.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, “Internal Migration in Sixteenth Century Anatolisa”, *Journal of Historical Geography*, S. 30/2, 2004, s. 231-248.

XVI. YÜZYIL SARUHAN SANCAĞI YÖRÜKLERİ

Burcu AKBULUT*

GİRİŞ

Türklerin Anadolu'ya ilk akınları Çağrı Bey'in önderliğinde gerçekleşmiş olup, Çağrı Bey Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya keşif hareketinde bulunmuştur.1018 yılında başlayan ve 1040'a kadar geçen zaman içerisinde Anadolu'ya yapılan akınlar keşif hareketinden başka bir nitelik taşımaz. Fakat 1040 ve 1071 yılları arasındaki akınlar Anadolu'da Bizans'ın direnişinin kırılmasında ve Anadolu'nun Türklere açılmasında önemli sonuçlar doğurmuştur¹.

Tuğrul Bey Selçuklu devletini kurunca Türkistan'dan sel halini alan Türkmen göçleri için artık Gazneli ve Karahanlı devletlerinin oluşturduğu setler yıkılmış; İslam ülkeleri göçebelere açılmış ve her taraf Türklerle dolmuştur. 1071'deki Malazgirt zaferi ile birlikte Bizans direnişi büyük ölçüde kırılmış ve bundan sonra büyük çoğunluğunu Oğuzların teşkil ettiği çeşitli Türk toplulukları Anadolu'ya akmaya başlamıştır².

Merkezi Asya'nın steplerinden kitleler halinde gelen Türkmenler için Anadolu, hem yerleşik hem de göçebe hayat tarzını yaşamaya elverişli bir bölge olmuştur. Anadolu'nun esas olarak göçebe yaşam tarzıyla tanışması Türkmen göçleri sayesinde gerçekleşmiştir. Son yıllarda özellikle XV. ve XVI. yüzyıl Osmanlı arşiv kaynaklarında yapılan çalışmalar, bu göçler sırasında kale hüviyetinde olan şehir ve kasabaların dışında kalan kırsal kesimin alabildiğince boş olduğunu göstermektedir³.

Türklerin ikinci kez büyük kitleler halinde Anadolu'ya gelişleri Moğol istilasının başladığı yıllara rastlamaktadır. Moğolların ortaya çıkışı doğudan batıya doğru yeni ve büyük bir göç dalgasını başlatmıştır. Birçok Türk boyunun ve oymağının kalabalık bir nüfusla Anadolu'ya gelmesini sağlayan bu göç dalgası Anadolu'ya yapılan göçlerin en önemlilerinden biri olmuştur⁴.

XIII. yüzyılda Anadolu'nun idaresinin Moğollara geçmesi ve Moğol baskısının Orta Anadolu'da şiddetli bir şekilde hissedilmesi, konar-göçer hayat süren pek çok kimsenin kitleler halinde Anadolu'nun batısına göç etmesine sebep olmuştur. Coğrafyacı İbn Sa'id XIII. Yüzyılın ikinci yarısında Denizli bölgesinde 200.000, Bolu bölgesinde 30.000 ve Kastamonu bölgesinde 100.000 çadır göçebe halkın yaşadığını yazar⁵.

Moğol istilasıyla, uç bölgelere gelerek yerleşen Türkler burada önemli siyasi olayların yaşanmasına da zemin hazırlamışlardır. Selçuklu Devleti Moğol baskısıyla yıkılmaya yüz tutarken, Batı Anadolu'da aralarında Osmanlı Beyliği'nin de bulunduğu,

¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 2003, s. 291.

² Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, s. 15; Mustafa Keskin, "Gazi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler*, 6 (2002), s. 530.

³ İlhan Şahin, *Osmanlılar Döneminde Konar-Göçerler*, İstanbul 2006, s. 58.

⁴ Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara 2009, s. 57.

⁵ İlhan Şahin, *Osmanlılar Döneminde Konar-Göçerler*, s. 59.

Türkmen Beylikleri teşekkül etmeye başlamıştır. Böylece Selçukluların sahip olduğu topraklarda irili ufaklı yirmiye yakın Türk beyliği kurulmuş ve “Tavaif-i Mülük” olarak bilinen dönem başlamıştır⁶. Batı Anadolu bölgesinde kurulan bu beylikler Türkmen nüfus potansiyeline dayalı olarak ortaya çıkmışlardır. Kastamonu merkezli Candaroğulları, önce Eskişehir, sonra Bursa merkezli Osmanlılar, Balıkesir merkezli Karesioğulları, Kütahya merkezli Germiyanogulları, Manisa merkezli Saruhanogulları, Birgi merkezli Aydınoğulları, Milas ve Peçin merkezli Menteşeoğulları bağımsız birer beylik olarak yaşamışlardır⁷.

Bizans ile sınır olan uç bölgesinde başarılı akınlar yapan bu beyliklerin siyasi yaşamları uzun sürmemiştir. Osmanlılar hızla büyüyüp gelişerek diğer beylikler üzerinde nüfusunu arttırmış, Anadolu’da siyasi birliğin sağlanmasında önemli rol oynamışlardır⁸. Nitekim Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı Devleti’ne bağlanan Anadolu beylikleri Timur’un Anadolu’ya girip Erzincan ve Sivas’a gelişi, ardından 1402’deki Ankara zaferi, Osmanlılar’ın Anadolu siyasetinin iflasına yol açmıştır. Ancak Fetret devrinden sonra I. Mehmed’in, Amasya’daki şehzadeligi sırasında mahalli Türkmen beyleri ile irtibat kurmuş olması ona güç kazandırmış, Batı Anadolu beylerinin vasallık bağının güçlenmesine zemin hazırlamıştır. I. Mehmed’in bazen sert, bazen gevşek bağlara kendisine bağladığı bu beyliklerin tam anlamıyla Osmanlı toprağı ve merkezi idareye tabi bir bölge haline gelişi, II. Murad devrinde tamamlanmıştır⁹.

Batı Anadolu bölgesindeki beyliklerin tekrar Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte özellikle konar-göçer hayat yaşayan grupların büyük kısmı yerleşik hayata geçmiş ve farklı taifeler şeklinde yeniden yapılanmışlardır. Çalışmamıza konu olan Saruhan bölgesindeki Yörükler hakkında çeşitli arşiv vesikalarında pek çok malumat bulunmakla beraber, yaşadıkları yerler, mali ve idari yapıları, yerleşik hayata geçişleri, nüfusları, taifeleri oluşturan cemaatler ve müstakil gruplara ait detaylı bilgilere tahrir defterlerinden ulaşılabilmektedir. Çalışmamızda, Saruhan sancağına ait TD 165 ve TD 115 numaralı iki adet mufassal defter kullanılmıştır. Bunlardan TD 165 numaralı defter 1531 tarihli olup, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde; 1575 tarihli, TD 115 numaralı defter de Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi’nde bulunmaktadır. TD 166 numaralı icmal defteri ise, Anadolu Eyaleti’nin Hudâvendigar, Aydın, Biga, Karesi, Menteşe, Teke gibi bir kısım sancaklarını da içerisine almaktadır. 628 sayfadan oluşan defterin 301-364. sayfaları Saruhan sancağına tahsis edilmiştir.

Yörüklerin ayrı bir defter halinde de kaydedildikleri görülmektedir. Bu defter de Ankara Tapu Kadastro Arşivi’nde, TD 125 numaralıdır. Saruhan Yörüklerine ait olan bu defterin 1570-1574 tarihleri arasında düzenlendiği, ancak 1575’te tamamlandığı tespit edilmiştir. Defter 171 varaktan ibarettir. Defterde Elliciler Çanşa, Yunddağı ve Eldelik Ellicileri olarak kaydedilmiş olup Karacalar, Buğurcular ve Mukataa cemaatlerinin yanı sıra avcı kuşları yetiştirmekle görevli Bazdaran cemaatleri de mevcuttur.

Son olarak, 2014 yılında Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Arşiv Dairesi Başkanlığı tarafından da incelemesi yapılan TD 544 numaralı evkaf defteri kullanılmıştır. 140 varaktan oluşan defterin başında 1575-1576’da teslim olunduğuna dair bir kayıt mevcuttur.

⁶ Erdoğan Merçil, “Anadolu Beylikleri”, *DİA*, 3 (1991), s. 138.

⁷ Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2010, s. 177.

⁸ Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, s. 18.

⁹ Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, s. 50.

Yörük Adının Manası

Yörük, Anadolu ve Rumeli’de göçebe hayatı yaşayan Türk kabilelerine verilen umumi bir isimdir. Türkçe “yürümek” fiilinden türeyip, yürüyen, sefere koşan çadır halkı manalarına da gelen kelime daha sonra bir yerde durmayıp, devamlı yer değiştiren, göçebe halkın umumi ismi olmuştur¹⁰.

Yörük adının menşei hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Tayyib Gökbilgin, Yörük adının “yürük ve er” kelimelerinin birleşmesinden geldiğini söylese de bu iddialar kabul görmemiş olmakla birlikte kelimenin “yörü-yürü” fiilinin sonuna gelen “k” yapım eki ile türetildiği genel olarak kabul edilmektedir¹¹. Konargöçerler üzerinde çalışmalar yapan M. Tayyib Gökbilgin, İlhan Şahin, Kamil Su, Kemal Güngör, Selahattin Çetintürk ve İbrahim Gökçen kelimeyi “yürük” şeklinde kullanmışlardır. Mehmet Eröz ise, kelimenin “yürük” şeklinde kullanılmasının yanlış olduğunu “Yörük” kelimesinin yürüyen, yerinde durmayan, konargöçer manasına geldiğini, “yürük” kelimesinin ise, “yüğük” kelimesinin sıfat şekli olduğunu belirtmektedir¹².

Bunları yanında Yörük adının manası hakkında da farklı görüşler ileri sürülmüştür. İsmi, “yürüyen, sefere koşan, çadır halkı, göçebe”¹³, “göçebe, dağlı, çok ve çabuk yürüyen çabuk yol alan, geçimini hayvancılıkla sağlayan göçebe Türkmen”¹⁴, “üç günden fazla bir yerde durmayan “gezende”¹⁵ anlamlarına geldiğinden de bahsedilmektedir.

Yörük isminin Osmanlı Devleti tarafından da erken dönemlerden itibaren kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Yörük adının Batı Anadolu Beylikleri döneminde de konar-göçerliği ifade etmek için kullanıldığı ve beyliklerin Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmesinden sonra Osmanlılara tevarüs ettiği kabul edilebilir¹⁶. Osmanlı Devleti’nin beylikleri ilhak ettikten sonra düzenledikleri ilk tahrir defterlerinde Yörük adına rastlanmaktadır¹⁷.

Osmanlı Devleti’nde konar-göçerlerin Yörük ve Türkmen olarak iki farklı şekilde isimlendirilmesinde, her iki grubun yaşadığı coğrafi bölge yanında siyasi miras ve siyasi mülahazalar etkili olmuştur. XVI. yüzyıl Osmanlı kayıtlarında, Kızılırmak’ın batısında konar-göçer olarak yaşayan gruplar Yörük olarak anılırken; Kızılırmak’ın doğusu ve güneyinde kalan yeni fethedilmiş bölgelerdeki gruplara Türkmen denilmiştir¹⁸.

Bununla birlikte coğrafi saha itibarıyla Yörük ve Türkmenleri birbirinden net çizgilerle ayırmak zordur. Bu tabirler zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Öte yandan Batı Anadolu bölgesine ait tahrir defterlerinin hiç birinde konar-göçerleri tarif etmek amacıyla Türkmen ismine rastlanmaz¹⁹. Bu yaklaşımın kaynağı, bu bölgelerin Osmanlı sınırlarına dâhil edilmesinden daha önceye dayanır. Kızılırmak’ın doğusunda ve Güneydoğu’da hâkim olup, Osmanlı ile çatışma ve rekabet içinde olan Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Dulkadirli gibi beylikler, genel olarak

¹⁰ Vahid Çabuk, “Yörükler”, *İA*, 13 (1986), s. 430.

¹¹ Tayyib M. Gökbilgin, *Rumeli’de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul 2008, s. 6-7.

¹² Mehmet Eröz, *Yörükler*, İstanbul 1991, s. 20-21.

¹³ Mehmet Eröz, *Yörükler*, s. 20.

¹⁴ Erman Ertun, “Çukurova Yörüklerinin Gelenek ve Görenekleri”, *I. Akdeniz Yöresi Türk Topulukları Sosyo- Kültürel Yapısı (Yörükler) Sempozyumu Bildirileri*, (1996), s. 251.

¹⁵ İbrahim Gökçen, *XVI ve XVII. Asır Sicillerine Göre Saruhan’da Yörük ve Türkmenler*, İstanbul 1946, s. 16.

¹⁶ Sadullah Gülten, “Yörük Adına Dair Bazı Düşünceler”, *Ekev Akademi Dergisi*, 39, (2009), s. 3.

¹⁷ Sadullah Gülten, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, Ankara 2016, s. 46.

¹⁸ Faruk Sümer, “Anadolu, Suriye ve Irak’ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11/1-4, (1950), s. 520.

¹⁹ Sadullah Gülten, “Kütahya Sancağı’nda Yörükler”, *Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, (2010), s. 171.

Türkmen olarak adlandırılmışlardır. Osmanlılar ise kendi konar-göçerlerini rekabet halinde oldukları bu Türkmen beyliklerinin tebaasından ayırmak için “Yörük” olarak adlandırmışlardır²⁰. Bu anlayışta Türkmen isminin siyasi bir anlam taşımaya başlamış olması oldukça etkilidir. Yörük ismi siyasi bir anlamı ihtiva eden Türkmen ismine nazaran sıradan konar-göçer halk manasında kullanılmıştır²¹.

Türkmen ve Yörük grupları arasında iktisadi faaliyet sahalarında da önemli farklılıklar vardır. Yörükler daha çok belli bir sancağın sınırları dâhilinde kendilerine tahsis edilmiş yaylak ve kışlaklar arasında konar-göçerlik etmişlerdir. Saruhan sancağında da yaylak kışlak hayatı sürdüren birçok konar-göçer cemaat görülmektedir. Bunlardan Mukataa taifesi içerisinde kayıtlı olan Öksüzler cemaati, “Manisa’da kışlayıp Kütahya dağında yaylar.” Obacılar cemaati, “Akhisar kazasında kışlarlar.” Yörükân-ı Gördük, “Gördük kazası Boğa deresinde kışlayıp Timurcu dağında yaylarlar.” Elliciyan-ı Eldelik taifesinden, Arıklar, Acarlar ve Bayramşa cemaatleri, “Geyikler toprağında kışlarlar.” Keçili cemaati, “Kavacık hududunda kışlarlar.”, Çulur cemaati, “Yaman Ece hududunda kışlarlar.” Kaşıkçı cemaati, “Kara Mustafa hududunda kışlarlar.” Kömürçüler cemaati, “Manisa’da kışlayıp Bigadiç’te yaylarlar.”²². Öte yandan, Türkmenlerin konar-göçerlik sahaları birbirinden uzaktır. Bu yüzden zirai faaliyetleri sınırlı olup, her ne kadar yerleşik hayata geçenler varsa da bunların sayısı fazla değildir²³.

Coğrafi yapı ve iklim şartlarının elverişli olması sebebiyle Yörüklerin yoğun bir şekilde ziraatla uğraşmaları yarı yerleşik bir karakter kazanmalarını sağlamıştır. Yörüklerin Türkmenlere nazaran oldukça erken dönemde yerleşik bir hayat tarzı benimsemelerinde etkili olan bir diğer husus ise Batı Anadolu’da Osmanlı hâkimiyetinin erken tarihlerden itibaren sağlanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum Yörüklerin rahat hareket etmelerine imkan sağlamıştır. Buna karşılık Eratna, Dulkadirli, Ramazan, Memlük, Safevi ve Osmanlı rekabeti Türkmenlerin üzerinden yürütülmesi Türkmenlerin rahat hareket etmelerine ve yerleşik hayata geçişlerine engel teşkil etmiştir²⁴.

Yörüklerin Vazifeleri

Osmanlılar Yörük unsurlarını askeri bir sınıf şeklinde ayırarak, onlara özgü kanunnameler hazırlamışlardı. Yörükler ise, bu imtiyazlı durumlarına bağlı olarak devlete karşı birtakım görevlerle mükelleftiler. Yörüklerin 30 neferi, bir ocak idi. Her ocağın 5 neferi eşkinci, 25 neferi de yamaktı. Nöbetli olan ekinciler, sefere gittikleri zaman yamaklardan Avarız-ı Divaniye karşılığı ellişer akçe alırlardı. Bu yüzden yamaklara, Ellici de denirdi²⁵.

Yörüklerin temel iktisadi faaliyetlerinin yanı sıra yapmakla mükellef oldukları hizmetler de bulunmaktadır. Bunlar, transit taşımacılık, madenlerin muhafazası, çeltik ekimi, ordunun ve sarayın ihtiyaç duyduğu hayvansal ürünlerin karşılanması, tersanenin tahta ihtiyacının karşılanması, orduya ok ve yay temini, avcı kuşları yetiştirilmesi olarak sayılabilir. Kanunî’den itibaren imar, muhafaza, su hizmeti, kale

²⁰ Orhan Sakin, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu’da Türkmenler ve Yörükler*, İstanbul 2010, s. 23.

²¹ Sadullah Gülten, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, s. 43.

²² KKA. TD. nr. 125, v. 22a; 42a; 45a; 73b; 74a; 80b; 84a; 99b; 104a.

²³ Sadullah Gülten, *XVI. Yüzyılda Batı Anadolu’da Yörükler*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 23.

²⁴ Sadullah Gülten, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, s. 45.

²⁵ İbrahim Gökçen, *XVI. ve XVII. Asır Sicillerine Göre Saruhan’da Yörük ve Türkmenler*, s. 14.

tamiri, şehir korumaları, gemi yapımı, köprü yapımı, maden çıkarması, kasaplık, ada koruması gibi görevleri de üstlenmişlerdir²⁶.

Bunların yanında Saruhan'da herhangi bir hizmet gerektiğinde elli haneden bir tanesi nöbetleşe göreve yollanan kalabalık bir nüfusa sahip Ellici Yörükleri bulunmaktadır. Saruhan Ellicileri, benzerine Rumeli taraflarında rastlanan ve temelleri Selçuklular ile Anadolu beylikleri dönemine uzanan bir askeri teşkilatın varisleridir. Her elli haneye bir eşkinci veren bu Ellici Yörükler, sefer zamanları azab, yaya ve müsellemler gibi eşkinci çıkarmakta ve bunu da her elli hanede bir eşkinci "eşdirmek" suretiyle yapmaktaydılar. Bu yüzden, Ellici ismiyle anılmaya başlamışlar ve bu sıfat onları askeri teşkilat içinde önemli bir yere getirmişti. Fakat zamanla askeri teşkilat içindeki önemleri azalmaya başladığından yaya ve müsellemler gibi bazı geri hizmetlerin ifasında görevlendirilmişler ve bu çerçevede teşkilatlandırılmışlardır²⁷.

Saruhan sancağında hemen her yere dağılmış vaziyette olan Ellicilerin 1531 tarihli mufassal defterde Koçaşlar, Arpacılar, Çobansa, Selçuk Hamzası, Çonkara, Bayramşa, Sakalı Kesik, Kaşıkçı, Kettancı, Bazerganlı, Düğüneri gibi pek çok cemaat halinde kayıtlı oldukları görülmektedir²⁸. 1575 tarihli mufassal defterde Elliciyan taifesine bağlı cemaatlerin yanında köylerde sakin bulunan birçok Elliciyan grubu vardır. Bunlar Emlak nahiyesi Gürliye karyesinde ve Müslüman Boz hududunda yaşamaktadırlar²⁹. 1575 tarihli Yörük defterlerine Elliciyan taifesi Eldelik Ellicileri, Yunddağı Ellicileri ve Çanşa Ellicileri şeklinde üç başlık halinde kaydedilmişlerdir. Defterde cemaatlerin çoğu yerleşik olarak kaydedilmiş olup farklı isimler altında görülen cemaatler birçok köyde birlikte kaydedilmişlerdir. Evliler ve bennaklar 33'er akçe, mücerredler ise 6 'şar akçe vergi vermektedirler³⁰.

1531 tarihli mufassal defterde Adala'ya tabi Mendehorye nahiyesinde ise aynı isimle anılan bir Yörük cemaati mevcuttur. Mendehorye Yörükleri "*her elli neferden bir eşkinci adet üzere eşkinci verirler.*" Bunlar 47 mücerred, 15'i koyun sahibi ve 1'i kethüda 270 bennak, 3 belirsiz, 1 muhassıl, 1 gaib ve 1 ser-elliciden müteşekkildir. Hasılı 10266 akçedir. Yine 1531 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan Menye Yörükleri Elliciler'den olup, "*elli ev bir eşkinci verirler.*" kaydı mevcuttur. Bahsedilen cemaat Adala kazasına tabi 44 mücerred, 3'ü ganem sahibi ve 1'i gaib 116 bennak nüfusa sahiptir. Diğer Menye cemaati de Güzelhisar'da bulunmaktadır. Bunlarda 119 mücerred, 3'ü koyun sahibi 346 bennak, 3 imam, 1 pir, 1 belirsiz ve 1 kethüdadan müteşekkildir³¹. Yine Bayramşa cemaati de 1531 tarihli mufassal defterde Adala kazası Elliciyan taifesine bağlı olarak kaydedilmiş olup oldukça kalabalık bir cemaattir. Bu defterde 150 mücerred, 526 hane, 1 gaib, 1 imam, 1 müflis, 1 mecnun olarak kaydedilmiştir "*...an elliciyan-ı eldelik kadim'üz-zamanda 50 hanede bir eşkinci verirler.*"³².

Batı Anadolu Yörüklerinin en önemli görevlerinin başında devlet ve özel sektör adına develeriyle çeşitli taşımacılık hizmetlerini yerine getirmek gelmektedir³³. Develeriyle taşımacılık yapan gruplar "Urban-ı Buğurcu" adıyla kaydedilmiştir³⁴. "Araplar" adıyla

²⁶ M. Sait Doğan, "Tarihsel Gelişim Sürecinde Yörükler", *Anadolu'da Yörükler, Tarihi ve Sosyolojik İncelemeler*, (2007), s. 146.

²⁷ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s. 132-133.

²⁸ BOA. TD. nr. 165, s. 567; 569; 571-572; 573; 617; 628; 636; 641; 646.

²⁹ KKA. TD. nr. 115, v. 71b-80a.

³⁰ KKA. TD. nr. 125, v. 70b-153a.

³¹ BOA. TD. nr. 165, s. 307; 310-312.

³² BOA. TD. nr. 165, s. 628.

³³ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, İstanbul 2001, s. 76.

³⁴ Sadullah Gülten, *XVI. Yüzyılda Batı Anadolu'da Yörükler*, s. 59.

kaydedilen grupların da taşımacılık yaptıkları görülmektedir. Buğurcuların ise, defterlerde “Urbân-ı Buğurcuyan” ve “Araplar” şeklinde geçmeleri, Arap asıllı olduklarından değil, muhtemelen Halep civarından gelmiş olmalarından ve deve yetiştiriciliklerindeki maharetlerinden dolayıdır³⁵.

1531 tarihli mufassal defterde kaydedilen Cemaat-i Urban-ı Buğurciyan’a gelecek olursak, hem sancağın değişik yerlerinde hem de komşu sancaklarda oturdukları görülmektedir. Urban-ı Buğurciyanlar 9’ar akçe vergi vermektedirler. Bahsedeceğimiz ilk cemaat 9’ar akçe vergi vermekte olup padişah hasları arasında bulunup Ilıca kazasında mütemekkindir. Güzelhisar kazası nahiyelerinden Kestel’e tabi İki başlı köyünde, bahsi geçen cemaate mensup olduğu anlaşılan Bölük-i İnegöl Ayazmend kazasında yaşamaktadır. Bunlar toplam 11 mücerred, 29 hane ve 1 kethüda olup 1285 akçe resm verirler³⁶.

Yörükler madenlerin korunması ve çıkarılması gibi madenlerle ilgili muhtelif işlerle de vazifelidirler. Ayrıca “tuzcu- tuzlacı”, “korucu” ve “bekçi” statüsünde kaydedilmiş kişilerinde maden çıkartmak ve madenleri korumakla yükümlü oldukları söylenebilir³⁷. Saruhan sancağında 1575 tarihli Yörük defterindeki kayıtlardan Ilıca kazasında Urban-ı Buğurciyan taifesinde 10 nefer, Menemen kazası Mukataa taifesinde 3 nefer, Güzelhisar kazası, Hisarlık ve Bölücek karyelerinde 5 nefer, Sak Deresi ve Samrı karyelerinde 11 nefer, Kalpak Kaya ve Işıklar karyelerinde 2 nefer olmak üzere toplam 31 nefer tuzcu bulunmaktadır³⁸. Yine 1530’da yapılan tahrirde de Elliciyân-ı Çaylı cemaatinde 2 nefer bekçi kaydedilmiştir³⁹.

Yörüklerin önemli görevlerinden biri de tehlikeli derbend ve geçitleri muhafaza etmektir. Derbend, Osmanlı devlet teşkilatında yolların ve seyahat emniyetinin sağlanması için küçük bir kale şeklinde kurulmuş karakollara verilen isimdir. Farsça der (geçit) ve bend (tutma) kelimelerinden meydana gelmiş olup engel, geçit, boğaz, set, sınır bölgeleri ve dağlar arasında güçlkle geçilen yerlerle istihkâm mevkileri için kullanılmıştır. Derbendlerin korunması için köy ve kasaba halkının bir kısmı veya bütünü derbendin önemine göre derbendci olarak görevlendirilmişlerdir⁴⁰. Saruhan bölgesinde de bu gibi yerlerin muhafazası için bazen cemaatin tamamını bazen de cemaat içinden bazı kişileri vazifelendirmişlerdir⁴¹. Saruhan sancağında 1575 tarihli Yörük defterinde Mukataa Yörükleri taifesinde kayıtlı olan Yörükân-ı Kızılkeçilü’nün sakin olduğu Mera Yolu karyesinde; Karaciyan taifesinde kayıtlı olan Hamidlü cemaatinin sakin olduğu Koru Yolu karyesinde derbendciler bulunmaktadır⁴².

Kale ve hisar muhafızlığı ve bunların bakım ve tamiri gibi hususlarda da bazı Yörükler görevlidir. Saruhan sancağı, Menemen kazasında bulunan Karacakoca ve Yenicekoca kalelerine sonradan gelip mütemekkin olan gruplar kaleyi bekleyerek hisar burgazlarını ve sel yollarını temizlemişlerdir. Ve bu hizmetleri karşılığında avarızdan muaf tutulmuşlardır⁴³.

Tahrir kayıtlarında Batı Anadolu Yörüklerinin çeltik ekiminde de istihdam edildikleri görülmektedir. Bundan hareketle “kürekçi” ismiyle kaydedilen birçok kişinin çeltik

³⁵ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 139.

³⁶ BOA. TD. nr. 165, s. 679-680.

³⁷ Sadullah Gülten, *XVI. Yüzyılda Batı Anadolu’da Yörükler*, s. 64.

³⁸ KKA. TD. nr. 125, v. 1b; 31a; 36b; 37a; 38a.

³⁹ BOA. TD. nr. 165, s. 595.

⁴⁰ Yusuf Halaçoğlu, “Derbend”, *DİA*, 9 (1994), s. 162.

⁴¹ Sadullah Gülten, *XVI. Yüzyılda Batı Anadolu’da Yörükler*, s. 65.

⁴² KKA. TD. nr. 125, v. 68a; 170a.

⁴³ Sadullah Gülten, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, s. 131.

işinde çalıştıkları anlaşılmaktadır⁴⁴. Saruhan sancağına ait 1575 tarihli Yörük defterinde Mukataa taifesi, Palamud nahiyesinde 4 nefer; Palamud nahiyesi, Doğanlu karyesinde 2 nefer; Akhisar nahiyesinde 7 nefer; Marmara nahiyesinde 7 nefer; Timurcu kazasında 1 nefer; Elliciyani-ı Eldelik taifesi, Adala kazasında 5 nefer kürekçi bulunmaktadır⁴⁵.

Yörükler arasında bazı grupların ordunun ihtiyacı olan bazı malzemelerin yapımında çalıştıkları da bilinmektedir. Bu çerçevede ok ve yay imalatı ile görevlendirilmiş gruplar da mevcuttur⁴⁶. 1531 tarihli defterde "Cemaat-i Yörükani-ı Yaycılar" adıyla kaydedilen Yaycılar göçebe grubunun, daha sonraları "Yağcı Bedir" adıyla bilinen göçebe grup olduğu ortaya çıkmaktadır⁴⁷. Saruhan sancağına ait 1531 tarihli defterde, Gördük kazasına tabi 11 nefer olarak kaydedilen Yaycılar cemaati, 1575 tarihli mufassal defterde de Gördük kazasında kayıtlı olup nefer sayısı 24 olarak kaydedilmiştir⁴⁸. 1575 tarihinde Yaycılar Yörüklerinin vergi mükellefleri arasında "Yusuf veled-i Yakub" adı altında kaydedilen Yakuboğlu Yusuf'un biraderlerinden birinin İlyas, diğerinin de Bedir adını taşıması onların böyle bir isme hiç de yabancı olmadıklarını, muhtemelen bu şahsın böyle bir adın alınmasında etkili olmuş olabileceğini düşündürmektedir. Bunun en önemli sebebi, söz konusu Yörük grubunun "Yağcı" veya "Yaycı" adının yanına "Bedir"i de alarak Yağcı Bedir olarak geçmesidir. 1575'te Yakuboğlu Bedir'in hayatta olduğu dikkate alınacak olursa, "Yağcı" veya "Yaycı"nın yanında zikredilen "Bedir" adının, bu şahsın adı olması muhtemeldir. Bu durum ise, Yakuboğlu Bedir'in ve onun ailesinin, grup içinde seçkin bir yerinin olduğunu göstermektedir⁴⁹.

Yörüklerin yükümlü oldukları bir diğer görev de avcı kuşların yetiştirilmesidir. Saruhan sancağında da önemli bir Yörük grubunun avcı kuşların yetiştirilmesinden sorumlu olduğu görülmektedir⁵⁰. 1575 tarihli Yörük defterinde kayıtlı olan Bazdaran Yörüklerinden Yörükani-ı Bazdaran, Kağanlar, Sağrımcı (?) ve Doğancı Aliler cemaatlerinin bu kuşların yetiştirilmesiyle görevli oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca, "Mezkur Cemaat-i Kağanlar eba an ced kadimden bazdaran hanelerden olup ... Nam çakır yuvalarının görüp ve gözleyip hasil olan yavrulardan Manisa'da şehzadeler olduğu zamanda onlara götürüp mahrus-i mezburede şehzadeler olmadığı zamanda dergah-ı mulaaya iledüp doğan bulmadıkları senelerde mukabelesinde emin olanlar her haneden 50'şer akçe doğan baha verip ol hizmet mukabelesinde avarız-ı divaniyyeden ve tekalifi örfiyyeden ve baç-ı ağnamdan muaf ve müsellemler olugelmışler ise kemakan muaf ve müsellemler olalar deyu ellerinde selatin-i maziden ve selef-i şehzadelerden ahkam-ı müteaddideleri olmağın vech-i meşruh üzere defter-i cedide kayd olundu." kaydından da Kağanlar cemaatinin bu hizmetleri karşılığında birtakım vergilerden de muaf oldukları görülmektedir⁵¹.

Yörüklerin İdari Yapıları

Osmanlı idaresinde Yörüklerin aşiret, cemaat, bölük ve tirlir şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Aşiret, Arapça bir kelime olup, kabile teşkilat ve taksimatında ilk ve en küçük gurup manasında kullanılmaktadır. Bir büyük baba ile

⁴⁴ Sadullah Gülten, *XVI. Yüzyılda Batı Anadolu'da Yörükler*, s. 68.

⁴⁵ KKA. TD. nr. 125, v. 16a; 41b; 53b; 58a; 79a.

⁴⁶ Sadullah Gülten, *XVI. Yüzyılda Batı Anadolu'da Yörükler*, s. 68.

⁴⁷ Hikari Egewa, İlhan Şahin, *Yağcı Bedir Yörükleri*, İstanbul 2007, s. 29.

⁴⁸ BOA. TD. nr. 165, s. 542; KKA. TD. nr. 115, v. 176a; "Şehzadelere onlar olmadığı zaman Havas-ı Hümayun eminlerine yay vermekle mükelleftirler. Karşılığında avarızdan muafırlar."

⁴⁹ Hikari Egewa, İlhan Şahin, *Yağcı Bedir Yörükleri*, s. 30.

⁵⁰ Sadullah Gülten, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, s. 133.

⁵¹ KKA. TD. nr. 125, v. 154b-158a.

oğul ve torunların vücuda getirdiği büyük bir aile demektir. Araplarda kabile teşkilatında değişik aşiretlerden bir fasıla, fasılalardan bir fahz, fahzlardan bir batn, batınlardan da bir kabile teşekkül etmektedir. Türkçe'ye geçen bu aşiret kelimesinin manası değişerek, büyük aile manasında değil, göçebe veya yarı göçebe hayatı yasayan oymak veya boy manasında kullanılmaktadır⁵².

Göçebeler yaşadıkları hayat tarzından dolayı yerleşik olanlardan farklı bir idari ve sosyal yapıya sahiptiler. Bu idari ve sosyal yapı içerisindeki üst birim, "boy (taife)" adıyla bilinmekteydi. Boya bağlı olan birimler ise genelde "cemaat" adını taşımaktaydı. Bu şekilde bir yapılanma, onların geleneksel yapılanma şekillerini oluşturmaktaydı⁵³.

Konar-göçerlerde yapı bakımından görülen en üst birim boy veya taifedir. Boy teşkilatı aşiretleri bir arada tutmasından dolayı konar-göçerlerin denetimini kolaylaştırmıştır⁵⁴. Saruhan sancağında Ellici⁵⁵, Mukataa⁵⁶, Karacalar⁵⁷, Buğurcular⁵⁸, Demirci⁵⁹, Kurddutan ve Akça-köy⁶⁰ taifelerinde boy yapısının devam ettiği görülmekle birlikte herhangi boya tabi olmayan Şamiyan⁶¹, Palamud⁶², Güzelhisar⁶³, Aydoğdular⁶⁴, Buraklı Urban⁶⁵, Karacalar⁶⁶, Büyük Çallu⁶⁷, Vayna⁶⁸, Çarpan ve Mühim⁶⁹, Mendehorye⁷⁰, Azizlü⁷¹ cemaatleri de bulunmaktadır.

Boylar cemaat, tir ve bölük olarak isimlendirilen alt grupların bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Bu bağlamda cemaatler, tirlere ve bölükler birbirleriyle uzaktan veya yakından akraba olan, birbirlerini çok yakından tanıyan gruplar olup 10 ile 80 hane arasında ve bazen 100 veya daha fazla haneden oluşmakla birlikte yerleşik veya yarı yerleşik hayata geçen cemaatlerin daha az sayıda oldukları görülmektedir⁷². Saruhan sancağında da Elliciyan-ı Esedlü ve Elliciyan-ı Kuşlu cemaatleri⁷³, Marmara ve Manisa kazası nefsleri de dahil olmak üzere yerleşik hayata geçtikleri köylerin bazılarında 1 haneden ibarettirler. Buna karşın Elliciyan taifesi içerisinde konar-göçer yaşam tarzı sürdüren Bayramşa, Karataş, Kettancı, Sakalı Kesik⁷⁴ gibi cemaatler nefer sayıları oldukça fazla olan kalabalık cemaatlerdir.

Cemaat, tir ve bölükten sonraki yapılanmalar oymak, mahalle, oba ve aile şeklindedir. Oba, mahalle ve oymaktan daha az nüfusa sahiptir. Mahalle, nüfus bakımından obadan biraz daha büyük olup oymak ise obaların birleşmesinden

⁵² Mükremin Halil Yınanç, "Aşiret", *İA*, 1 (1976), s. 710.

⁵³ İlhan Şahin, *Osmanlılar Döneminde Konar-Göçerler*, s. 174.

⁵⁴ Tufan Gündüz, *XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*, İstanbul 2009, s. 20.

⁵⁵ BOA. TD. nr. 165, s. 566-654.

⁵⁶ KKA. TD. nr. 125, v. 5b-68a.

⁵⁷ BOA. TD. nr. 165, s. 655-677.

⁵⁸ BOA. TD. nr. 165, s. 679-680; KKA. TD. nr. 125, v. 1b-4a.

⁵⁹ BOA. TD. nr. 165, s. 353-364.

⁶⁰ BOA. TD. nr. 165, s. 339-380; KKA. TD. nr. 115, v. 256b-260a.

⁶¹ BOA. TD. nr. 165, s. 34; KKA. TD. nr. 115, v. 38b.

⁶² BOA. TD. nr. 165, s. 51.

⁶³ BOA. TD. nr. 165, s. 184.

⁶⁴ BOA. TD. nr. 165, s. 186; BOA. TD. nr. 166, s. 348.

⁶⁵ BOA. TD. nr. 165, s. 188; BOA. TD. nr. 166, s. 348.

⁶⁶ BOA. TD. nr. 165, s. 221; BOA. TD. nr. 166, s. 351; KKA. TD. nr. 115, v. 235b.

⁶⁷ BOA. TD. nr. 165, s. 267; BOA. TD. nr. 166, s. 304.

⁶⁸ BOA. TD. nr. 165, s. 293.

⁶⁹ BOA. TD. nr. 165, s. 303.

⁷⁰ BOA. TD. nr. 165, s. 307.

⁷¹ KKA. TD. nr. 115, v. 29b.

⁷² İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar Göçerler*, s. 260.

⁷³ BOA. TD. nr. 165, s. 604-606; 585-586.

⁷⁴ Örnek olması için bkz. BOA. TD. nr. 165, s. 628; 637; 641; 617.

Geçmişten Günümüze Manisa

meydana gelen bir topluluktur. Bu toplulukların içinde seçkinleşmiş bir kimse ilgili obaya, mahalleye ve oymağa adını vererek onun idarecisi olmuştur. Bu idareciler devlet tarafından da tanınmıştır⁷⁵. Saruhan sancağında Karacıyan taifesinin Manisa kazasında sakin olduğu Kasım Paşa, Davud Fakih, Seydi Hoca⁷⁶ gibi mahalle isimleri de muhtemelen böyle bir durum neticesinde ortaya çıkmıştır.

Bunların yanı sıra oymaklarda taifelerin yerleşim yerleri olarak kullanılmıştır. Örneğin, 1575 tarihli mufassal defterdeki *Karye-i Barkir der hudud-ı Gürliye ve Berlüce Pınarı ve Şeri Giren Oynağı ki Elliciyan otururlar. 3 pare köydür.* kaydından da anlaşılacağı üzere isimleri yazılı köylerde Ellici cemaati oturmaktadır⁷⁷.

Osmanlı devletinde konar-göçerler sınırları belirlenmiş bir sahada idari ve mali haklara sahip olarak yaylak ve kışlak hayatı sürmekteydiler. Bu teşekküllere, iktisadi durum ve nüfuslarına bağlı olarak sancak veya kaza statüsü verilerek Osmanlı yönetim düzeni içerisinde idari bir birim olarak yer almaktaydı. Bu teşekküllerin çekirdek alt birimine de cemaat adı verilirdi. Cemaat mensupları nereye giderse gitsin statüsünü değiştiremiyordu. Böylece konar- göçerlerin dağılması da önlenmiş oluyordu⁷⁸.

Konar-göçer Türkmen aşiretlerinin yönetim kademelerinde kadı, voyvoda/Türkmen ağası, boybeyi, kethüda ve oymakbaşı ünvanlarını taşıyan resmi statüde görevliler bulunmaktaydı. Konar-göçer Türkmenlerde idari yapının başında kadılar bulunmaktaydı. Ancak kaza statüsündeki Türkmenlerin kadıları, belli bir merkezde ikamet etmeksizin onlarla birlikte yaylak ve kışlaklar arasında seyyar bir halde bulunmaktaydılar⁷⁹.

Kaza dâhilinde belirli bir yerleri olmayan ve konar-göçer teşekküllerle birlikte hareket eden bu kadılar, merkezi idarenin aldığı karar doğrultusunda konar-göçer teşekküllerin vergi vermekle mükellef olanlarının isimlerini, her kişinin sahip olduğu koyun ve deve gibi hayvan sayısını ihtiva eden tahrirler yapabilmekteydiler. Ayrıca onlar konar-göçerlerin sahip oldukları deve, at ve katır ile yaptıkları zahire, mühimmat ve muhtelif malzemelerin nakliyatında vazife alanlarının isimlerini ve bunlara kira bedeli olarak ödenecek meblağları ihtiva eden defterler de tanzim ederlerdi⁸⁰.

Tahrir defterlerinden konar-göçer gruplar arasında bulunan kadılar ve naipler hakkında bilgi edinilebilmektedir. Örneğin, Saruhan sancağında 1575 tarihli Yörük defterinde, Elliciyan-ı Eldelik taifesinde kayıtlı olan Kokular cemaati içerisinde 2 naip, Keçilü cemaatinde 1 naip, Elliciyan-ı Yunddağı taifesinde 1 naip bulunmaktadır⁸¹.

Göçebe gruplar arasında en yaygın idari ve sosyal birim olan cemaatlerin başında ise kethüda bulunmaktaydı. Kethüda olan kimse, merkezden veya dışarıdan gelen değil idarecisi olduğu cemaat içerisinde seçkin bir aileye mensuptu. Diğer bir deyişle çoğu kez babadan oğla geçmekteydi. Kethüdanın birden fazla oğlu olması durumunda ise en büyük olanı bu makama getirilirdi⁸².

Kethüdaların temel vazifesi vergi toplamak, aşiretlerin nizamını sağlamak, tahrir yapılacağı zaman emirlere yardımcı olmaktı. Ayrıca kendilerine bağlı grubun yaylak ve kışlaklar arasındaki seyahatleri sırasında, çevreye zarar vermemeleri ve içlerinde

⁷⁵ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar Göçerler*, s. 259.

⁷⁶ BOA. TD. nr. 165, s.655.

⁷⁷ KKA. TD. nr. 115, v.73a-74a.

⁷⁸ Orhan Sakin, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, s. 53.

⁷⁹ Orhan Sakin, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, s. 54.

⁸⁰ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar Göçerler*, s. 198.

⁸¹ KKA. TD. nr. 125, v. 77b; 83b; 146b

⁸² İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar Göçerler*, s. 178.

saklanan suçluların teslimi gibi hususlarda onlara kefil olmaktadır. Kefalet yüksek miktarda ceza ödemeyi gerekli kılıyordu. Bütün bunlara rağmen kethüdalara belli oranlarda vergi muafiyeti uygulanmaktaydı⁸³.

Cemaatlerin başındaki kethüdaların çok önemli görevleri olmakla birlikte, cemaat içinde onlardan başka ve farklı isimler altında kaydedilen yöneticileri de görmek mümkündür. Saruhan sancağında “*ser-elliciyan, ellici-başı’lar*” bulunmakla birlikte bunların da cemaatlerin yönetiminden sorumlu kişiler oldukları tahmin edilmektedir. Örneğin Elliciyan taifesinde bulunan Selçuk Hamzası Cemaati’nde *ser-elliciyan* 1 kişi⁸⁴; Elliciyan-ı Resuller Cemaati’nde Umur veledi Kulağuz adlı *ser-elliciyan*⁸⁵; Elliciyan-ı Sakar Öküz Cemaati’nde *ellici-başı* Menteşe veled-i Yusuf⁸⁶; Elliciyan-ı Polad Cemaati’nde *ellici-başı* Kara Hacı⁸⁷; Elliciyan-ı Paşa Bali Cemaati’nde *Kethüda-i elliciyan* Tursun Veled-i Allahkulu⁸⁸; Elliciyan-ı Hacı Süle cemaatinde *ellici-başı* 2 kişi⁸⁹ bulunmaktadır.

Türkmen cemaatleri mali bakımdan voyvodaya bağlı iken, Yörüklerde bu görevin karşılığı olarak emin ve amiller bulunmaktadır. Emin ve amiller Yörüklerle beraber dolaşarak onların vergilerini tahsil etmekle görevlidir. Bu kişilerin taifelerin genelinden mi yoksa her cemaatin emin ve amillerinin farklı mı olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. Belgelerde tahsildarlardan bahsederken “*eminlerimiz ve amillerimiz*” şeklinde söz edilmesinden hareketle, her cemaatin tahsildarının ayrı olma ihtimali muhtemel görünmektedir⁹⁰.

XVI. yüzyıl arşiv vesikalarında Yörükler ve devlet görevlileri arasında meydana gelen vergi meseleleri hakkında pek çok belgeye rastlanılmaktadır. Yörüklerden bazılarının vergilerini vermekte inat ettikleri, buna mukabil devlet görevlilerinin Yörüklerden farklı isimler altında fazla vergi almak istedikleri görülmektedir. Ek mükellefiyetler konar-göçerleri maddi olarak zor duruma düşürdüğü için bunları ödemek istememiş ve fazla vergi almak isteyen yöneticileri merkezi hükümete şikayet etmişlerdir⁹¹. Örneğin Gördes’deki Germiyan Yörüklerinden Şehitlü cemaatinin “*...biz Yürük taifesinden Germiyan evlerinden olub Adala memlahası tuz tarh olunagelmış hanelerden olmayub veçhen min el-vücuğ şimdiye değin memleha-i mezbureden bize tuz dökülügelmediğine Umena ve Ummal muvacehelerinde elimize hüccet verilüb men olunagelmışken hala Eminler olugelmışe muhalif tuz tarhideriz deyüdahl ve rencide iderler. Dahl ve rencide eylememek babında emr-i şerif rica ederiz....*”⁹² şeklinde kendilerine tuz vergisi tarh olunmadığına dair şikâyetlerinde eminlerle aralarındaki anlaşmazlıkları merkeze bildirdikleri görülmektedir.

Yörüklerin Hukuki Nizamları

Osmanlı idari sisteminde göçebe hayat yaşayanlar, idari bakımdan yerleşik olanlar gibi bir eyalet içindeki sancağa bağlıydılar. Bu sancak beylerbeyinin oturduğu merkez sancağı da olabildi. Göçebelerin bir sancağa bağlı olmalarındaki temel kıstas, yaylak ve kışlaklarının o sancak dâhilinde yer almasıydı.

⁸³ Orhan Sakin, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu’da Türkmenler ve Yörükler*, s. 55.

⁸⁴ BOA. TD. nr. 165, s. 572.

⁸⁵ BOA. TD. nr. 165, s. 581.

⁸⁶ BOA. TD. nr. 165, s. 590.

⁸⁷ BOA. TD. nr. 165, s. 597.

⁸⁸ BOA. TD. nr. 165, s. 601.

⁸⁹ BOA. TD. nr. 165, s. 607.

⁹⁰ Sadullah Gülten, *XVI. Yüzyılda Batı Anadolu’da Yörükler*, s. 43; Örnek olması için bkz. İbrahim Gökçen, *XVI. ve XVII. Asır Sicillerine Göre Saruhan’da Yürük ve Türkmenler*, s. 30-31.

⁹¹ Sadullah Gülten, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, s. 81-82.

⁹² İbrahim Gökçen, *XVI. ve XVII. Asır Sicillerine Göre Saruhan’da Yürük ve Türkmenler*, s. 59-60.

İdari bakımdan bir sancak veya sancağa bağlı bir kaza içinde yer alan göçebeler, devlet nazarında mali bakımdan vergi veren kayıtlı bir reaya durumundaydılar. Ancak yerleşikler gibi göçebeler arasında da yaptıkları hizmet karşılığında vergiden muaf olan kimseler vardı. Osmanlı idari ve mali sistemi içinde onların kayıtlı reaya olmasının en önemli göstergesi, Osmanlı toprak sisteminin esasını teşkil eden tımar sistemi içerisinde yer almalarıydı⁹³.

İdari ve mali bir teşkilata sahip olan konar-göçerler, üzerinde buldukları toprakların teşkilatlarına bağlı olarak tımar, zeamet, has reayası veya vakıf toprağına raiyyet olarak kaydedilmişlerdir⁹⁴.

Göçebeler, yerleşik ahali gibi hangi çeşit toprak üzerinde yaşıyor veya yaylak kışlak olarak hangi çeşit topraktan istifade ediyorlarsa, mali ve hukuki bakımdan öyle değerlendirilirlerdi. Böylece göçebeler, mali açıdan bir vergi dairesine bağlanmanın veya bir organizasyon içinde olmanın yanında raiyyet olarak da bir mükellefiyet altına girerlerdi. Bu sistemde tımar reayasısı olan göçebeler, mali bakımdan vergilerini tımar sahibi olan kimselere vermekle mükelleftiler. Zeamet sahibi olanlar zeamet sahibine ve has reayasısı olanlar has sahibine vergilerini verirlerdi⁹⁵. Bu şekilde küçük ve perakende gruplar tımar, nüfusça büyük gruplar ise gelirlerinin fazlalığı sebebiyle sancakbeyi, beylerbeyi, şehzade veya padişahların has reayasısı olarak kaydedilmişlerdir⁹⁶.

Has reayasısı olarak seçilen göçebelerin genellikle büyük gruplar olduğu dikkat çekmektedir. Bunların has reayasısı olarak seçilmelerinin en önemli sebebi, vergi geliri bakımından önemli bir meblağa sahip olmalarındandır. Has geliri olan kimselerin geliri 100 bin akçanın üzerindeydi. Bu durum onların gelirlerini perakende olarak oradan veya şuradan sağlamaktan ziyade pratik olarak büyük gelir meblağına sahip olan şehir ve kasaba merkezlerinden veya büyük göçebe gruplarından sağlanmasını icap ettirmektedir. Bu uygulama ile göçebeler bir taraftan vergi vermek hususunda tek bir yerle muhataptılar. Diğer taraftan dışarıdan bazı kimselerin haksız yere bunlardan vergi talep etmelerini asgariye indirmiş olmaktadır⁹⁷.

Saruhan sancağında has reayasısı olarak kaydedilen cemaatler şöyledir: 1531 tarihli mufassal defterde Nif kazası, Dere karyesinde hass-ı padişah olarak yazılmış olan Meymunlar cemaati⁹⁸, Nif kazasında hass-ı mirliwa olan Cemaat-i Yörükân⁹⁹, Adala kazası, Vayna ve Pare Savcı karyelerinde hass-ı mirliwa olan Vayna cemaati¹⁰⁰, Kayacık kazasında hass-ı zaim olan Cemaat-i Yörükân¹⁰¹, Nif kazasında padişah hassı olan Ellician-ı Paşa Bali¹⁰², Nefs-i Manisa'da hass-ı padişah-i alempenah olarak yazılan Karacahaneler¹⁰³, Ilica kazasında hass-ı padişah-i alempenah olarak yazılan Urban-ı Buğurcular¹⁰⁴, 1575 tarihli mufassal defterde Gördus kazasında hass-ı şehzade olan Dügüneri nam-ı diğer Esedler cemaati¹⁰⁵ bunlardan bazılarıdır.

⁹³ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar Göçerler*, s. 186.

⁹⁴ Tufan Gündüz, "Konar Göçer", *DİA*, 26 (1998), s.163.

⁹⁵ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar Göçerler*, s. 187.

⁹⁶ Tufan Gündüz, "Konar Göçer", s. 162.

⁹⁷ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar Göçerler*, s. 188.

⁹⁸ BOA. TD. nr. 165, s. 266; 267.

⁹⁹ BOA. TD. nr. 165, s. 273.

¹⁰⁰ BOA. TD. nr. 165, s. 293.

¹⁰¹ BOA. TD. nr. 165, s. 483.

¹⁰² BOA. TD. nr. 165, s. 601.

¹⁰³ BOA. TD. nr. 165, s. 655.

¹⁰⁴ BOA. TD. nr. 165, s. 679.

¹⁰⁵ KKA. TD. nr. 115, v. 213a.

Saruhan sancağında Elliciler, Mukataa, Karacalar, Buğurcular, Kurddutan, Akça-köy isimli büyük grupların hemen hepsi şehzade ve padişah hasları arasındadır¹⁰⁶. Elliciler herhangi bir hizmet gerektiğinde elli haneden bir haneyi nöbetleşe göreve yollayan kalabalık cemaatlerden oluşmaktadır. Mukataa Yörükleri ise vergilerini önceden belirlenmiş bir rakam üzerinden vermekle yükümlü topluluklar olup padişah haslarına dahildir. Buğurcular ise devcilik hizmetini yerine getirmişler, devlet adına çeşitli taşımacılık işlerini yerine getirmişlerdir¹⁰⁷.

Padişah hassı olarak kaydedilen Mukataa Yörüklerinin tamamının Yörük olduğunu söylemek zordur. İstanbul haslar kanunundan hareketle bazıları, ortakçılık statüsünde iken bu sistemin bozulması ile ortakçılık karşılığı vergilerini mukataa olarak veren Yörük ve kul menşeli kimselerdir¹⁰⁸. Bu sisteme dahil olan Yörükler hakkında fazla bilgi edinilememekle birlikte, 1531 tarihli mufassal defterden edinilen bilgiler dahilinde, bunların aynı dönemdeki Ellicilere göre daha oturmuş bir yapıya sahip oldukları anlaşılmaktadır. Mukataa-hanelere dahil olarak yazılmış şahıslar, Mukataa-i Alaiyye taifesi içerisinde kaydedilmişlerdir. Manisa kazasında mütemekkin olan Cemaat-i Yörükân-ı İdrisler ve Saru Haliller cemaatleri ile yine Manisa'ya tabi Emirler ve Kayraçlar cemaatleri de "*mukataa-haneler*" olarak kaydedilen cemaatlerdir¹⁰⁹. 1575 tarihli mufassal ve Yörük defterlerinde de mukataa-hanelere dahil olarak yazılmış şahıslara rastlasakta bunların hepsi Yörük menşeli değildir. Defterde "*Yekun hane-i mukataa-i rüsum-ı ağnam ve rüsum-ı bennak ve mücerred ve bad-ı heva ve gayri*" şeklindeki kayıttan da anlaşılacağı üzere bunların bazıları ortakçılık statüsünün bozulması ile vergilerini mukataa olarak veren kimselerdir¹¹⁰. İlk defterde Ellici Yörüklerinin tamamı ayrı ayrı Elliciyan, Elliciyan-ı Bahşişler, Elliciyan-ı Çanşa, Elliciyan-ı Çaylu, Elliciyan-ı Doğanhisarı, Elliciyan-ı Esedlü, Elliciyan-ı Göde Yahşi, Elliciyan-ı Hacı Süle, Elliciyan-ı Kara Ahmed, Elliciyan-ı Kuşlu, Elliciyan-ı Paşa Bali, Elliciyan-ı Polad, Elliciyan-ı Resuller, Elliciyan-ı Sakar Öküz, Elliciyan-ı Tura Hoca, Elliciyan-ı Yoncalar olarak ayrı ayrı kaydedilirken¹¹¹ Yörük defterine Eldelik Ellicileri¹¹², Yunddağı Ellicileri¹¹³ ve Çanşa Ellicileri¹¹⁴ şeklinde üç başlık altında kaydedilmişlerdir. İlk defterde tamamı padişah hassı iken Yörük defterinde Eldelik ve Çanşa Ellicileri padişah hassı, Yunddağı Ellicileri ise şehzade hassına devredilmiştir. Ayrıca Karacalar¹¹⁵ ve Buğurcular¹¹⁶ da padişah hassına dâhil edilmişlerdir. Demirci ve Kurddutan¹¹⁷ Yörüklerinin geliri ise Miralay Lütfi Bey'in zeametidir.

Zeamet olarak kaydedilen cemaatlerden bahsederseniz; 1531 tarihli defterde "*El-mahsul an karye-i Ömür Hanlu ve Cemaat-i Karacalar gayr-i ez Karacıyan hass-ı an İstanbul*" şeklinde zeamet olarak kayıtlı olan cemaatin hasılları reaya ile birlikte hesaplanmış olup 2696 akçedir¹¹⁸. Zeamet olarak kayıtlı olan cemaatlerden bir diğeri de Menye Yörükleri içerisinde bulunmaktadır. Cemaatin Adala kazasında kayıtlı olan

¹⁰⁶ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s. 128.

¹⁰⁷ Sadullah Gülten, *XVI. Yüzyılda Batı Anadolu'da Yörükler*, s. 52.

¹⁰⁸ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s. 136.

¹⁰⁹ BOA. TD. nr. 165, s. 700.

¹¹⁰ KKA. TD. nr. 125, v. 68b.

¹¹¹ BOA. TD. nr. 165, s. 566-654.

¹¹² KKA. TD. nr. 125, v. 70b-109b.

¹¹³ KKA. TD. nr. 125, v. 115b-145a.

¹¹⁴ KKA.1 TD. nr. 125, v. 110b-114a.

¹¹⁵ BOA. TD. nr. 165, s. 655-677.

¹¹⁶ BOA. TD. nr. 165, s. 679-680; KKA. TD. nr. 125, v. 1b-4a.

¹¹⁷ BOA. TD. nr. 165, s. 353-381.

¹¹⁸ BOA. TD. nr. 165, s. 221.

Geçmişten Günümüze Manisa

kısmı 44 mücerred, 3'ü ganem sahibi ve 1'i gaib 116 bennak; Güzelhisar kazasında kayıtlı olan kısmı da 119 mücerred, 3'ü ganem sahibi 346 bennak, 3 imam, 1 pir, 1 belirsiz ve 1 kethüdadan müteşekkildir¹¹⁹. Yine 1531 tarihli mufassal defterde Adala'ya tabi Vayna cemaati, Menye'ye tabi Müteferrika cemaati, Menye'ye tabi Sandıklı karyesindeki Mukataa cemaati, Demirci kazasındaki Arıklar cemaati, Gülnos kazasındaki Keçirli ve Hamidler cemaatleri¹²⁰ zeamet şeklinde kayıtlı olan cemaatlerdir.

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi olarak kabul edilen XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyıl tımar sisteminin en iyi uygulandığı dönemdir. Bu dönemde büyük iller ve uluslar halinde olan göçebe gruplardan ziyade, daha çok küçük ve perakende grupların tımar reayasası olarak mükellefiyet altında oldukları dikkat çekmektedir. Bu durum göçebe grupların gelir miktarı ile oldukça ilgilidir. Tımar sahibi olan kimselerin 20 bin akçaya kadar bir gelire sahip olması, bu gelirin temin edilmesinde küçük ve perakende grupları ön plana çıkarmaktaydı¹²¹.

Saruhan sancağında da tımar reayasası olarak kaydedilen cemaatlere rastlanılmaktadır. Bunlardan, 1531 tarihli mufassal defterde Gördus kazasında kayıtlı olan, Düğünleri nam-ı diğer Esedler, Emelcik, Hacı Hızırlar, Emir Doğan, İpçiler, Kara İlyaslar, Gençlü, Cemaller¹²² cemaatleriyle, Adala kazasında kayıtlı olan Çarpan, Mühim ve Mendehorye cemaatleri¹²³, Demirci kazasında, Perakende-i Mermercik taifesine tabi Azgarlar, Çalış, Kürekçiler, Yörükşa, Hamidler, Baltacılar, Ala-İneklü, Manendler, Karaca Ahmedler, Gözlüceler, Kırıklar ve Çandır cemaatleri¹²⁴, Gördü kazasında kayıtlı olan Cemaat-i Yörükkan¹²⁵, 1575 tarihli mufassal defterde Adala kazasında kayıtlı olan Lala Cafer Bey hassı ve sipahiyan tımarı olan Menye cemaati¹²⁶ tımar reayasası olan cemaatlerdir.

Osmanlı döneminde has, zeamet, tımar reayasası olan göçebelerden başka, mali ve hukuki bakımdan vakıf reayasası olanlarda vardı. Vakıf reayasası olan göçebeler, bir vakfa ait yeri yaylak ve kışlak alanı olarak kullandıklarından, raiyyet olarak vakfa karşı mükellefiyet altına girmekte ve böylece bir vergi dairesi gibi mali bakımdan vakfa bağlanmış durumdaydılar. Bu statüde olan göçebe gruplara bakıldığında bunların genelde büyük göçebe grupları olduğu ve Sultan veya Valide Sultan gibi hanedana mensup kişiler tarafından inşa edilen tesislerin vakfına bağlı bulunduğu görülmektedir. Bu tür vakıfların varlığını devam ettirebilmesi ve fonksiyonlarını yerine getirebilmesi için büyük gelirlere ihtiyaçları vardı. Bu bakımdan büyük göçebe grupları, yaşadıkları bölgelerle birlikte mali bakımdan bu tür vakıflara bağlanmışlardı. Göçebelerin mülk veya vakıf reayasası olması bazı mükellefiyetlerden muaf tutulmasını sağlamaktaydı. Bu muafiyetin başında da avarız vergisi gelmekteydi. Bunun yanında kendi rızaları dışında kimse bunlara zorla bir hizmet yaptıramaz ve hayvanlarına el koyamazdı. Bu bakımdan devlet bunlara dışarıdan müdahalenin yapılmaması için her türlü tedbiri alırdı¹²⁷.

Saruhan sancağından bulunan bazı Yörük teşekkülleri de vakıf reayasası olarak kaydedilmiş olup Gördük kazasında bulunan Çavdırlu cemaati Zağanos Paşa

¹¹⁹ BOA. TD. nr. 165, s. 310-312.

¹²⁰ BOA. TD. nr. 165, s. 739; 742; 744;763;764.

¹²¹ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar Göçerler*, s. 187.

¹²² BOA. TD. nr. 165, s. 229; 230; 231; 232; 233; 235.

¹²³ BOA. TD. nr. 165, s. 303; 307.

¹²⁴ BOA. TD. nr. 165, s. 145; 416; 417.

¹²⁵ BOA. TD. nr. 165, s. 520.

¹²⁶ KKA. TD. nr. 115, v. 326b.

¹²⁷ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar Göçerler*, s. 189.

vakfına¹²⁸, Demirci kazasındaki Yörüklerden bazıları Turasan Ece'ye kaydedilirken diğerleri de Medine-i Münevvere ve Emir Buhari¹²⁹ vakıflarına kaydedilmişlerdir. Bunların haricinde Manisa kazasında bulunan, Beylici, Mürseller ve Cemaati Yörükân, Gördük kazasında bulunan Cemaat-i Yörükân, Cemaller, Gökçe Ahmedler, Sarı Gelin, Kara Kocalar, Gedik Aliler, Kulfallar, Musalar, Dede Baliler, Marmara kazasında bulunan Cemaat-i Yörükân, Kayacık kazasında bulunan Baltacı, Gördüs kazasında bulunan Cemaat-i Yörükân, Demirci kazasında bulunan Kökez, Uzuncalar, Toklulu, Adala kazasında bulunan Çomar ve Kürke Sığmazlar cemaatleri Emir Buhari vakfına¹³⁰, Manisa kazasında yazılan Demirciler, Güzelhisar kazasında yazılan Karaca Dağ ve Esirciler, Gördük kazasında yazılan Yörükân ve Kara Haliller cemaatleri de Sultan Murad¹³¹ vakfına kayıtlı olan cemaatlerdir.

Yörüklerin İktisadi Yapıları ve Vergilendirilmeleri

Konar-göçerler yerleşik hayatı tamamlayan iktisadi faaliyetleriyle Osmanlı ekonomisi içerisinde ödedikleri vergiler bakımından şehirliler ve köylüler gibi önemli bir konuma sahiptirler. Yörüklerin iktisadi faaliyetleri hayvancılık ve ziraata dayalıdır¹³². Yörüklerin en önemli zirai faaliyetlerinden ilki hayvan besiciliğidir. En çok beslenen hayvan ise koyun ve keçidir. Ancak keçinin etinin sert oluşu ve kıllarının kullanım alanının dar olması sebebiyle keçi besiciliği koyun besiciliği kadar rağbet görmemiştir¹³³. Özellikle et tüketimi itibariyle dışarıya bağımlı önemli bir tüketim merkezi olan başkentin et ihtiyacının mühim bir kısmını Anadolu'daki aşiretler sağlamaktaydı. Savaş zamanlarında aşiretlerin bu özellikleri itibariyle önemleri daha da artmaktaydı. Diğer taraftan yaylak ve kışlaklara gidiş gelişlerde yol üzerindeki yerleşim yerleri ve pazarlarda yağ, peynir, yapağı gibi ürünlerin satıldığı yerlerdi¹³⁴. Konar-göçerlerin temel iktisadi faaliyetleri koyun besiciliği olsa da cemaatlerin ve cemaat üyelerinin sahip oldukları koyun sayısında orantısızlıklar bulunmaktadır. Bazıların da koyun sayısı fazla iken bazılarında hiç bulunmaz. Saruhan Yörüklerinden 87 nefer nüfusa sahip Keçili cemaatinde toplam 10.550 adet koyun olup, kişi başına yaklaşık 121 koyun düşerken, 130 vergi nüfusundan ibaret Hacı Süle cemaatinin elinde hiç koyun yoktur¹³⁵. Yine 4 nefer nüfusa sahip Boyalular cemaatinde 1100 adet koyundan kişi başına yaklaşık 275 adet koyun düşerken¹³⁶, 13 nefere sahip Korucular cemaatinde 90 koyundan kişi başına yaklaşık 6 adet koyun düşmektedir¹³⁷.

Hayvanlardan elde edilen et, süt ve süt ürünlerinin pazarlanması da konar-göçerlerin ekonomilerinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Yine hayvancılığa bağlı olarak deri, yün, keçe, kilim ve halıcılık da önemli bir iktisadi koldur. Deri ticareti yapanlar konar-göçerlerin buldukları alanlara giderek, ellerindeki derileri pazarlara ulaşmadan almışlardır. Fakat bu durum haksız rekabet oluşturduğu için yasaklanmıştır. Yine konar-göçerler inek gibi büyükbaş hayvanları hemen hemen hiç kesmemişlerdir. Bunun en önemli nedeni büyükbaş hayvanların yaylak ve kışlaklar arası gidiş gelişlerde yavaş hareket etmesi, üretim ve yetiştirilmesinin koyuna göre

¹²⁸ KKA. TD. nr. 544, v. 65b.

¹²⁹ KKA. TD. nr. 544, v. 90b; 127a; 135b.

¹³⁰ KKA. TD. nr. 544, v. 128b-136a.

¹³¹ KKA. TD. nr. 544, v. 136b-139b.

¹³² Tufan Gündüz, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*, s. 67.

¹³³ İlhan Şahin "Göçebeler", *Osmanlı*, 4 (1999), s. 139.

¹³⁴ Orhan Sakin, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, s. 59.

¹³⁵ Sadullah Gülten, *XVI. Yüzyılda Batı Anadolu'da Yörükler*, s. 133; ¹³⁶ Sadullah Gülten, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, s. 98; Örnek için bkz. BOA. TD. nr. 165, s. 606; 607.

¹³⁶ BOA. TD. nr. 165, s. 368.

¹³⁷ BOA. TD. nr. 165, s. 590.

daha zor olmasıdır. Konar-göçerlerin hayvancılığa dayalı ekonomik faaliyetleri, hava değişimleri, hastalıklar ve kuzulama oranına göre denge değişimleri göstermektedir. Bu nedenlerden dolayı hayvan sayısı azalan cemaatlerle, vergilerini daha önceden belirlenmiş miktar üzerinden toplamaya çalışan tahsildarlar arasında anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Bu durumda cemaatlerde hayvanlarının azaldığını ve vergilerini ödeyemeyeceklerini divana bildirmişlerdir. Devlet de bu durumda onları yerleşik hayata zorlamak yerine ya vergi affı uygulamış ya da vergi borçlarına geçici af sağlamıştır¹³⁸.

Anadolu'daki Türkmen ve Yörüklerin, ekonomideki en önemli etkinliklerinden birisi de kara taşımacılığını tekellerinde bulundurmalarıdır. Yörükler için en önemli hayvan durumunda olan deve, onların taşımacılık sayesinde önemli sermayeler edinmelerine yardımcı olmaktadır. Gerek askeri gerekse ticari nakliyatta develer Anadolu'nun iklim şartlarına en uygun nakliyat hayvanlarıydı. 250 kg kadar yük taşıyabilen bu hayvanlar sayesinde, ordunun ve kalelerin ikmalleri daha ucuz bir maliyetle sağlanabilmekteydi¹³⁹.

Yörüklerin önemli bir kısmı yerleşik faaliyet gösterdikleri için hayvancılığın yanı sıra zirai faaliyetlerde onların hayatında önemli bir yer tutar. Ancak onların ziraat ile uğraşmasını temel bir ekonomik işlem olarak değil de geçimlerini sağlayacak basit bir ekonomik faaliyet olarak görmek gerekir. Batı Anadolu Yörükleri arasında yarım ve çift tasarruf eden çok sayıda kişi vardır. Yörükler hububat üretiminin yanında nehir vadilerindeki bataklık alanların bir kısmını ziraata açarak buralarda pazara yönelik olarak pamuk ve pirinç gibi ticari ürünler yetiştirmişlerdir¹⁴⁰.

Konar-göçerlerden ziraata müteallik vergilerin alınması için onların hayvancılığı bırakarak yerleşik hayata geçmeleri aranan bir husus değildi. Sahip oldukları hayvanların yanı sıra ziraat yapanlar zirai vergileri de vermekle yükümlüydüler. Dar alanda ziraatla uğraşan Yörükler ilerleyen dönemlerde yarı-yerleşik bir karakter kazanarak ziraat ile daha fazla uğraşmışlar ve bunun sonucunda yerleşik hayata daha erken dönemde geçmişlerdir. Saruhan sancağında, Palamud nahiyesinde nahiye ile aynı ismi taşıyan Palamud Yörükleri 2 mücerred ve 16 bennak yaşamakta olup, resmi 204 akçedir. "4 çiftlik yerdir Yörükler ellerinde imiş ekip ve ziraat edip öşrün verirler imiş." kaydından anlaşıldığı kadarıyla bahsedilen yörüklerin ziraatla uğraştıkları anlaşılmaktadır¹⁴¹. Yine defterdeki kayıtlardan Perakende-i Mermercik Yörüklerinden, Çandır cemaatinin çift 23, nim-çift 25, bennak 51, kara 74, hinta şair, burçak, alef erzen, pembe, piyaz, kovan, bostan, ceviz v.s. vergilerini vermekle yükümlü oldukları anlaşılmaktadır¹⁴².

Konar-göçerlerin tam olarak tanınması, ancak onların hukuki, idari, sosyal ve ekonomik durumları ile vergi nizamlarını bilmekle mümkün olur. Genellikle yiyecek, içecek, giyecek gibi temel ihtiyaç maddelerini kendi kendine karşılayan bu teşekküller, kapalı bir ekonomik hayat sürmekteydiler¹⁴³.

Saruhan Yörüklerinden alınan vergilere göz atıldığında; reayadan alınan vergiler arasında resm-i çift, resm-i bennak, resm-i mücerred vergilerinin yanı sıra arazi vergiler bazen bad-ı heva bazen de bad-ı heva ve arusiyye vergilerinin kaydedildiğini görmekteyiz. Kurddutan Yörüklerinden Evliyalı cemaatine ait " asıl

¹³⁸ Tufan Gündüz, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*, s. 69-70.

¹³⁹ Orhan Sakin, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, s. 59.

¹⁴⁰ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1300-1600*, s. 75.

¹⁴¹ BOA. TD. nr. 165, s. 51.

¹⁴² BOA. TD. nr. 165, s. 417.

¹⁴³ Abdüllatif Armağan, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı'nda Konar-Göçerler: Sosyo-Ekonomik ve Demografik Durumları", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Yörükler ve Türkmenler*, (2008), s. 75.

*yörükân-ı mezbûran ma niyâbet resm-i arusane ve yörükân-ı akçeköy cürm ü cinayet ve resm-i arusane ve liva-i mezbûre*¹⁴⁴ kaydından da arusane vergisi verdikleri anlaşılmaktadır.

Her ne kadar tahrir defterlerinden konar-göçerlerden alınan vergileri tespit etmek zor olsa da bazı sancaklarda yaşayan konar-göçerlerin zirai faaliyetlerle ilgilendikleri, tasarruflarında olan çift ve nim-çift miktarlarından ve buna karşılık devlete ödedikleri vergilerden anlaşılmaktadır. Bu vergiler esasen yerleşik ahalden alınan vergi türüdür. Çift veya çiftli, bir çift genişlikte, nim-çift ise onun yarısı kadar genişlikte bir arazi parçasına tapu ile tasarruf eden köylüyü ifade etmektedir. XV. yüzyılın ortalarına kadar 22 akçe olarak alınan bu vergi, Fatih tarafından yüzde elli oranında arttırılmıştır. Fakat vergi oranı sabit olmayıp sancaklara göre farklılık göstermektedir¹⁴⁵.

Konar-göçerlerden alınan çift ve nim-çift vergilerinde de zaman zaman değişiklikler olmuştur. Saruhan sancağında Yengi nahiyesindeki Azizlü cemaatinde bennaklar 12 ile gösterilmekte olup bu onlardan 12 akçelik vergi alındığını¹⁴⁶; Manisa kazasındaki Menteshelü cemaatinde de haneler 33 ile gösterilmekte olup 33 akçe vergilik vergi alındığını göstermektedir¹⁴⁷.

Yerleşik ahalinin vergi tahsiline esas olan hane sistemi konar-göçerler için de geçerlidir. Konar-göçerlerde haneyi oluşturan mali ünite ziraat sahası yerine iktisadi faaliyetin yapısı olan koyun miktarıdır. Buna göre bir Yörük ailesinin sahip olduğu koyun miktarı 24 adetten fazla ise hane oluşturduğuna karar verilmiştir. Konar-göçer aile mali açıdan 24'ten daha az miktarda koyuna sahip ise ya da hiç koyunu yoksa resm-i kara yahut bennak adı altında kaydedilmiştir. Bu durumda elinde koyun bulunmayan konar-göçerler 12 akçe vergi ödemişlerdir¹⁴⁸. Mücerred vergisi ise bölgeden bölgeye farklılık göstererek 6 akçe şeklinde alınmıştır. Bazı kanunlarda vergi alma yaşı ergenlik kabul edilirken bazılarında 20 yaş olarak geçmektedir¹⁴⁹.

Osmanlılarda küçükbaş hayvanlardan alınan vergi adet-i ağnam veya resm-i ganem olarak tanımlanmaktadır. Genellikle koyunlardan alınan adet-i ağnam vergisi iki koyuna bir akçedir. Ağnam vergisi serbest olmayan tımarlarda sipahilerle subaşılar arasında paylaşılmıştır. Evkaf, emlak ve serbest tımarlarda bu vergiye sancak beyleri müdahale etmemişlerdir¹⁵⁰.

Saruhan sancağına ait tahrir defterlerinde, bazı cemaatlerin adet-i ağnam miktarları kaydedilmiştir. Bunlardan, Güzelhisar kazasında kaza ile aynı adı taşıyan Güzelhisar Yörüklerinin adet-i ganem miktarı 1877¹⁵¹, Gördus kazasında kayıtlı Gençlü cemaatinin 5815¹⁵², Cemaller cemaatinin 300¹⁵³, Nif kazasındaki Yörüklerin 270¹⁵⁴, Adala kazasındaki Mendehorye Yörüklerinin 5950'dir¹⁵⁵.

Ağnam resminin hesaplanmasında kuzulu koyun kuzusuyla beraber, oğlaklı keçi oğlağıyla beraber sayılır. Yani oğlağından ve kuzusundan ayrıca vergi alınmaz. Ağnam

¹⁴⁴ BOA. TD. nr. 165, s. 380.

¹⁴⁵ Halil İncılık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Osmanlı İmparatorluğu*, (1996), s. 37-39.

¹⁴⁶ BOA. TD. nr. 165, s. 66.

¹⁴⁷ BOA. TD. nr. 165, s. 566.

¹⁴⁸ Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *DİA*, 1 (1998), s. 478.

¹⁴⁹ Halil İncılık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", s. 44.

¹⁵⁰ Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", s. 478; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2010, s. 155.

¹⁵¹ BOA. TD. nr. 165, s. 184.

¹⁵² BOA. TD. nr. 165, s. 233.

¹⁵³ BOA. TD. nr. 165, s. 235.

¹⁵⁴ BOA. TD. nr. 165, s. 273.

¹⁵⁵ BOA. TD. nr. 165, s. 307.

resmi yerliden alınan, Yörüklerden alınan, eşkincilerden ve yüzdecilerden alınan birkaç cinstir ve her birinden başka başka miktarlarda alınır¹⁵⁶.

Ganem vergisi dışında konar-göçerlerden yaylak, kışlak, otlak ve ağıl vergisi de alınmıştır. Hayvanlarını miri yaylaklarda veya tımar sahibinin arazisinde otlatan konar-göçerler resm-i yaylak adıyla bir vergi vermek zorundaydılar. Yaylak vergisinin miktarı da genel olarak her sürüden bir koyun ve her haneden 200 dirhem yağ alınması idi. Ve 300 koyun bir sürü olarak kabul edilirdi Kışı geçirmek için inilen sıcak bölgelerde kışlanılan arazinin sipahisine ödenen vergi de resm-i kışlak'tır. Bu da yaylak resminde olduğu gibi bir sürüden bir koyun miktarında idi¹⁵⁷.

Bu vergiler resm-i yaylak ve resm-i kışlak şeklinde geçmektedir. Yine konar-göçerlerden otlak resmi, resm-i mera ve yaylak resmi isimleriyle yayla vergisi alınmıştır. Yörükler tımar topraklarda veya miri yaylaklarda koyunlarını otlatmak karşılığında yılda bir defaya mahsus sürü başına resm-i otlak vermiştir. Kışlak resmi ise kışlaklarda bulunan koyun sürülerinden alınan vergidir. Bu bağlamda resmi otlak her sürüden bir orta koyun olarak belirlenmiştir¹⁵⁸.

Ağıl resmi ise etrafı çevrili, genellikle üstü açık hayvan barınağı manasına gelen ağıldan alınan bir vergi olup, kanunnamelerde ağnam vergisiyle birlikte geçer. Buna göre kışlatmak ve kuzulutmak için koyun ve keçi sürüleri herhangi bir tımar sahibinin arazisine getirilir ve etrafı çevrilerek ağıl yapılırsa sürü hesabına göre miktarı belirtilen vergiyi sürü sahibinden isteme hakkına sahiptir. Bu vergi, Fatih zamanında bir sürüden iki akçe iken daha sonra 3 akçe olarak yeniden düzenlenmiştir¹⁵⁹.

Yörüklerde Yerleşik Hayat

1071 Malazgirt zaferinden sonra Asya'dan Anadolu'ya kitleler halinde başlayan ve 200 yıl kadar süren göçlerle birlikte gelen göçebelerin bir kısmı, ekonomik bakımdan hayvancılıkla uğraştıklarından yaylak ve kışlak alanları arasındaki ananevi hayat tarzını devam ettirmişlerdir. Ancak diğer bir kısmı ise erken dönemlerden itibaren yaşadıkları bölgenin coğrafi özelliği veya idareleri altında buldukları Türk devletlerinin uyguladıkları iskân siyaseti sonunda zamanla yerleşmeye başlamışlar ve özellikle Anadolu'nun kır kesiminde yeni iskân merkezleri kurmuşlardır¹⁶⁰.

Batı Anadolu bölgesindeki Yörük teşekkülleri siyasi oluşumlar meydana getirdikleri için tam bir göçebe hayat tarzı içinde bulunmamışlardır. Batı Anadolu bölgesinin pek az kesiminde yarı göçebelik kalmış; büyük bir bölümü ziraatın ağırlık kazandığı küçük yerleşme yerlerini kurarak buralara adlarını vermişlerdir. Daha beylikler döneminde bu gibi grupların önemli bir kısmı, vücut verdikleri beylik idarecilerince aynı gerekçelerle yerleşik hayata geçirilmişlerdir. Osmanlı idaresi kurulduktan sonra ise, bir kısmı Rumeli yakasına aktarılmış bir kısmı da iktisadi ya da askeri teşkilat bünyesi içerisine alınarak tedrici bir yerleşme sağlanmıştır¹⁶¹. XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti tarafından başlatılan iskân politikası, Yörüklerden ziyade Türkmenler üzerinde etkili olmuştur. Bu yüzden iskân politikasının tüm konar-göçerleri aynı şekilde etkilediğini düşünmek yanlıştır. Batı Anadolu bölgesinin kendine mahsus coğrafya ve iklimi Yörükleri dar alan konar-

¹⁵⁶ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler" *ADTCF Dergisi*, 5/5 (1947), s. 486.

¹⁵⁷ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", s. 57-60.

¹⁵⁸ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", s. 510.

¹⁵⁹ Feridun Emecen, "Ağıl Resmi", *DİA*, 1 (1998), s. 467.

¹⁶⁰ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar Göçerler*, s. 218.

¹⁶¹ Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, s. 177.

göçerliğine zorlamış, bunun sonucu olarak daha yoğun bir şekilde tarıma yönelmişlerdir¹⁶².

Saruhan Yörükleri ilk tahrirden itibaren yerleşik bir hayat tarzı sürdürmüşlerdir. 1531 tarihinde Ellicilerden Çanşa¹⁶³, Bahşişler¹⁶⁴, Resuller¹⁶⁵, Tura Hoca¹⁶⁶, Kuşlu¹⁶⁷, Doğanhisarı¹⁶⁸, Sakar Öküz¹⁶⁹, Esedlü¹⁷⁰, Kara Ahmed¹⁷¹, cemaatlerinin büyük çoğunluğu kaza ve köylerde sakindir. Yine 1575 tarihli mufassal defterde de Demirci¹⁷² ve Kurddutan¹⁷³ cemaatlerinden birçoğunun köylerde sakin olarak kaydedildikleri görülmektedir.

Konar-göçer teşekküllerin zirai faaliyetlerle ne derece ilgilendikleri verdikleri vergilerden elde edilen bilgilerden de tespit edilebilir. Buna göre, Saruhan sancağında 1575 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan Dede Baliler cemaati 10 bennak ve 11 mücerred olmak üzere toplam 21 vergi nüfusuna sahiptir. Bennakların ikisi aynı zamanda ganem sahibidirler. Cemaatin buğday, arpa, nohut, mercimek gibi ürünler yetiştirdikleri de görülmektedir. Hasılı 10095 akçedir. Palamud nahiyesinde mütemekkin olduğu belirtilen Gurbetan-ı Canbazan ise 10 bennak ve 17 mücerred olmak üzere 27 vergi nüfusuna sahiptir. Bu cemaat de ziraatle meşgul olup 3150 akçe vergi vermektedir¹⁷⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarında Yörükler, devlet için askeri bakımdan lüzumlu bir unsur olmuş ve kazanılan topraklarda daha iyi bir hayat tarzı kurmuşlardır. Kendilerine bir takım imtiyazlar verilmiş ve bir takım vazifelerle mükellef kılınmışlardır. Bu askeri vazifeler neticesinde de buldukları bölgede yerleşik hayat tarzını benimsemiş kaza nefsleri, köyler ve mahallelerde sakin bir yaşam sürdürmüşlerdir¹⁷⁵.

Yörükler uzun süre yerleşik ya da yarı yerleşik şekilde kaydedilmelerine karşılık, köylü ve şehirli statülerinin dışında tutularak, Yörük olarak adlandırılmaya devam edilmişler ve vergilerini bu çerçevede vermişlerdir. Batı Anadolu'ya yayılmış Yörüklerin önemli bir kısmının bir yerleşim yerinde kaydedilmiş olması, onların on yıllık bir dönem içinde buraya gelerek yerleştiklerini göstermez. Nitekim kanunnamelere göre, bir Yörük konar-göçerlikten feragat ederek bir yere yerleşse ve ziraat ile meşgul olsa dahi on yıl veya daha fazla zaman geçse bile bu kişiler raiyyet olarak yazılmaz ve tasarruf ettiği yerin vergisini vererek yine Yörük olarak kaydedilirlerdi. Bunun en önemli sebebi ekonomik nedenlerdir. Yörükler, padişah ve hanedan mensupları ile ileri gelen devlet görevlilerinin gelir grubunu oluşturmaktaydı. Büyük gelir sahipleri gelirlerini parça parça temin etmek yerine büyük grupların eliyle elde etmişlerdir. Onların şehirli veya köylü olarak kaydedilmesi bir kalemde toplanan büyük gelirlere mahrum olmak anlamına

¹⁶² Sadullah Gülten, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, s. 135-136.

¹⁶³ BOA. TD. nr. 165, s. 574-577.

¹⁶⁴ BOA. TD. nr. 165, s. 578-581.

¹⁶⁵ BOA. TD. nr. 165, s. 581-583.

¹⁶⁶ BOA. TD. nr. 165, s. 583-585.

¹⁶⁷ BOA. TD. nr. 165, s. 585-586.

¹⁶⁸ BOA. TD. nr. 165, s. 587-589.

¹⁶⁹ BOA. TD. nr. 165, s. 590-595.

¹⁷⁰ BOA. TD. nr. 165, s. 604-606.

¹⁷¹ BOA. TD. nr. 165, s. 610-613.

¹⁷² KKA. TD. nr. 115, v. 252a-255b.

¹⁷³ KKA. TD. nr. 115, v. 256b-259b.

¹⁷⁴ KKA. TD. nr. 115, v. 55b; 56a.

¹⁷⁵ Vahid Çabuk, "Yörükler", s. 432.

geldiği için, raiyyet olarak kaydedilmemişlerdir¹⁷⁶. Saruhan sancağında Bayramşâ Yörüklerinin kadıya; “Biz defterde Havassı Hümayun Eldelek reayasından olup vaki olan hukuk ve rüsumumuzu Havassı Hümayun eminlerine defter mucibince bilkusur eda edüb hariçten dahl olunmak icab eylemez iken göçüb konduğumuz yerlerde bazı Sancakbeyi, Beylerbeyi ve Subaşı, Umena ve Ummal tائفesi hilaf-ı şer ve kanun mugayiri defter-i vilayet tekrar bizden hukuk, rüsum ve cürm-ü cinayet taleb edüb taaddiden hali değıllerdir hayfdır men olunması babında emr-i şerif taleb ederiz.” diye bildirdikleri şikayet üzerine gönderilen hükümde “ Havassı Hümayunum reayası min-küllü'l-vücuah serbesttir ve hariçten dahl olunmak caiz değıldir...”¹⁷⁷ denilmesi Yörük teşekküllerin Osmanlı Devleti'nin ekonomik düzeninde, devlet gelirlerinin tek vücud halinde toparlanabilmesi ve işlevselleştirilmesi babında önemli bir yapı taşı oluşturmasından kaynaklandığının göstergesidir.

Kır iskân merkezlerinin dışında, şehir merkezlerine yerleşmiş Yörük grupları bulunmakla birlikte bunları uzun süre yerleşik yaşam tarzı sürdürdükleri dikkate alınacak olursa, Saruhan sancağındaki Elliciyan-ı Tura Hoca cemaati Akhisar neufsinde¹⁷⁸; Elliciyan-ı Kuşlu cemaati Güzelhisar neufsinde¹⁷⁹; Elliciyan-ı Esedlü Adala neufsinde¹⁸⁰; Elliciyan-ı Kara Ahmed Akhisar neufsinde¹⁸¹ kayıtlı olup bu cemaatlerin yerleşik yaşam sürdürdükleri açıkça anlaşılmaktadır. Yine, şehir merkezleri dışında mahallelere de yerleşmiş olan Yörük grupları bulunmaktadır. Örneğın 1575 tarihli mufassal defterde Demirci Yörükleri, Demirci kazasının Kasım Fakih, Cami-i Cedid, Ece, İç-hisar mahallerinde yerleşik olup toplamda 8 mücerred, 15 bennak ve 1 ganem sahibi nüfusa sahiptirler¹⁸².

Sonuç

Türklerin Anadolu'ya yaptıkları akınlar sonucunda yerleşik hayata yönelmeleriyle birlikte Yörük kavramı ortaya çıkmıştır. Osmanlı idaresinde eski geleneksel yaşam tarzını devam ettirmek isteyen bu Yörüklerin büyük bir bölümü ziraatın ağırlık kazandığı küçük yerleşme yerlerini kurarak buralarda hayatlarını idame ettirmişlerdir. Saruhan'da bulunan Yörük teşekküllerinin birçoğu erken dönemde yerleşik hayata geçmişlerdir. Defterlerden elde edilen verilerden hareketle, Ellicilerden Çanşa, Bahşışler, Resuller, Tura Hoca, Kuşlu, Doğanhisarı, Sakar Öküz, Esedlü, Kara Ahmed, Demirci ve Kurddutan cemaatlerinden birçoğunun kaza ve köylerde mütemekkin oldukları görülmektedir.

Saruhan Yörükleri hem kalabalık nüfusları hem de dağıldıkları sahanın genişliği ile Batı Anadolu'da bulunan Yörük teşekkülleri arasında önemli bir yere sahip olmuşlardır. Saruhan sancağında Yörük olarak kaydedilen konar-göçer aşiretler, Elliciler, Eldelik Ellicileri, Çanşa Ellicileri, Yunddağı Ellicileri, Karacalar, Buğurcular, Demirci, Kurddutan, Mukataa, Mukataa Alaiyyelü, Menye, Borlu, Bazdaran, Mermercik ve Perakende-i Mermercik olmak üzere toplu gruplar şeklinde kaydedilmişlerdir.

Saruhan Yörüklerinin ziraatla meşgul olmalarının yanı sıra zirai vergileri de vermekle yükümlü oldukları görülmektedir. Ancak onların ziraat ile uğraşmalarını geçimlerini sağlayacak basit bir ekonomik faaliyet olarak görmek gerekir. Saruhan Yörüklerinin hinta, şair, burçak, alef erzen, pembe, piyaz, kovan, bostan, ceviz gibi

¹⁷⁶ Sadullah Gülten, *XVI. Yüzyılda Batı Anadolu'da Yörükler*, s. 28.

¹⁷⁷ İbrahim Gökçen, *XVI. ve XVII. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yörük ve Türkmenler*, s. 60-61.

¹⁷⁸ BOA. TD. nr. 165, s. 585.

¹⁷⁹ BOA. TD. nr. 165, s. 586.

¹⁸⁰ BOA. TD. nr. 165, s. 604.

¹⁸¹ BOA. TD. nr. 165, s. 612.

¹⁸² KKA. TD. nr. 115, v. 264a.

hububata dayalı ürün vergilerinin yanı sıra nehir vadilerindeki bataklık alanların bir kısmını ziraata açarak buralarda pazara yönelik olarak pamuk ve pirinç gibi ticari ürünler yetiştirdikleri ve zirai vergi sistemi içerisine dâhil oldukları görülmektedir.

İdari ve mali bir teşkilata sahip olan Yörükler, üzerinde buldukları toprakların teşkilatlarına bağlı olarak da tımar, zeamet, has reayası veya vakıf toprağına raiyyet olarak kaydedilmişlerdir. Saruhan'daki konar-göçer teşekküller daha çok, padişah ve şehzade haslarına dâhil olup, vergileri mukataaya verilmek suretiyle tahsil olunmakta idi. Bunlar vergi durumlarına ve mükellef oldukları hizmet şekillerine göre birtakım iktisadi ve idari üniteler halinde teşkilatlanmışlardır. Saruhan Sancağı'nda Mukataa, Elliciler, Karacalar, Buğurcular, Demirci ve Kurddutan isimli büyük grupların hemen hemen hepsi bu padişah ve şehzade haslarına dâhil idiler.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tahrir Defterleri

TD 165 Numaralı Mufassal Defter

TD 166 Numaralı İcmal Defteri

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi Tahrir Defterleri

TD 115 Numaralı Mufassal Defter

TD 125 Numaralı Yörük Defteri

TD 544 Numaralı Evkaf Defteri (Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Arşiv Dairesi Başkanlığı 2014)

II. Araştırma ve İncelemeler

Armağan, Abdülatif, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı'nda Konar-Göçerler: Sosyo-Ekonomik ve Demografik Durumları", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Yörükler ve Türkmenler*, (2008), s. 70-77.

Çabuk, Vahid, "Yörükler", *İA*, 13 (1986), s. 430-435.

Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler" *ADTCF Dergisi*, 5/5 (1947), s. 483-511.

Doğan, M. Sait, "Tarihsel Gelişim Sürecinde Yörükler", *Anadolu'da Yörükler, Tarihi ve Sosyolojik İncelemeler*, (2007), s. 144-151.

Egawa, Hikari, Şahin, İlhan, *Yağcı Bedir Yörükleri*, Eren yay., İstanbul 2007.

Emecen, Feridun, "Ağıl Resmi", *DİA*, 1 (1998), s. 467-468.

Emecen, Feridun, "Ağnam Resmi", *DİA*, 1 (1998), s.478-479.

Emecen, Feridun, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi yay., İstanbul 2010.

Emecen, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK yay., Ankara 1989.

Eröz, Mehmet, *Yörükler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul 1991.

Ertun, Erman, "Çukurova Yörüklerinin Gelenek ve Görenekleri", *I. Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo- Kültürel Yapısı (Yörükler) Sempozyumu Bildirileri*, (1996), s. 249-262.

Gökbilgin, Tayyib M., *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İşaret yay., İstanbul 2008.

Gökçen, İbrahim, *XVI ve XVII. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yörük ve Türkmenler*, Marifet yay., İstanbul 1946.

Gülten, Sadullah, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016.

Geçmişten Günümüze Manisa

Gülten, Sadullah, *XVI. Yüzyılda Batı Anadolu'da Yörükler*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

Gülten, Sadullah, "Kütahya Sancağı'nda Yörükler", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, (2010), s. 171-194.

Gülten, Sadullah, "Yörük Adına Dair Bazı Düşünceler", *Ekev Akademi Dergisi*, 39, (2009), s. 1-10.

Gündüz, Tufan, "Konar Göçer", *DİA*, 26 (1998), s.161-163.

Gündüz, Tufan, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*, Yeditepe yay., İstanbul 2009.

Halaçoğlu, Yusuf, "Derbend", *DİA*, 9 (1994), s. 162-164.

İnalcık, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Osmanlı İmparatorluğu*, (1996), s. 32-65.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, 1, Eren yay., İstanbul 2001.

Keskin, Mustafa, "Gazi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler*, 6 (2002), s. 529-536.

Köprülü, Fuat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara 2009.

Merçil, Erdoğan, "Anadolu Beylikleri", *DİA*, 3 (1991), s. 135-143.

Sakin, Orhan, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, Ekim yay., İstanbul 2010.

Sümer, Faruk, "Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11/1-4, (1950), s. 509-523.

Şahin, İlhan "Göçebeler", *Osmanlı*, 4 (1999), s. 132-141.

Şahin, İlhan, *Osmanlı Döneminde Konar Göçerler*, Eren yay., İstanbul 2006.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken yay., İstanbul 2003.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi yay., İstanbul 1996.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte yay., İstanbul 2010.

Yınanç, Mükremin Halil, "Aşiret", *İA*, 1 (1976), s. 709-710.

SÜSENDİRAZ VE BOZDAĞLAR YAYLASI

Enver KONUKÇU*

Günümüz Ege Bölgesi, vadiler, akarsular ve dağlar ile çevrilidir. Türklerin bölgeye gelişleri aşamalı olarak XI. yüzyıl sonrası olmuştur. 1071, 1176 ve 1243 tarihleri bu konuda birer dönüm noktasıdır. XIV. yüzyıl başlarında da eski Karia, Lydia ve Mysia, doğuda Phrygia bu göç hareketlerinde tamamen denilecek şekilde Oğuz yerleşmelerine sahne olmuştur. Güneyde Menteşeliler, her iki Menderes Vâdisinde ve Hermos'un güneyinde Aydınogulları, bunlar gibi Türkmenlere dayanan Saruhanlılar, 1390'a kadar da kendi başlarına bağımsız Beyliklerdir. Menteşelilerin tarihini P. Wittek, Aydınogullarınıninkini de P. Lemerle, İ. Melikof Sayar ve Himmet Akın yazmışlardır.¹

Temas edildiği gibi Selçukluların sahil beyleri, XIV. yüzyıl başlarında, en geç, 1308'de bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Yöreye gelmiş bulunan ve dağına taşıma kendi kültürlerini aks ettiren Türkmenler/Yörükler, Alaçuk sahipleri veya göçer evliler, yeni yurtda, Yaylak ve Kışlak hayatlarını periodik olarak sürdürmüşlerdir. Osmanlıların 1390 ve 1426 ilhakları ile de Menteşe, Aydın ve Saruhan birer "il" sonra da "sancak" olarak hayatlarını devam ettirmişlerdir. Türkmenler veya Yörükler, eskiden olduğu gibi, Osmanlı döneminde de, Yaylak ve Kışlak etkinliklerini sürdürdüler. Nevruz-ı Harezmsâhi'nin başlaması, hayvan kültürüne sıkı sıkıya bağlı Yörükleri harekete geçirmiş eyyâm-ı bahâr denen çok sıcak zamanlar, çevredeki yüksek dağlarda geçirilmiştir. Karıncalı, Madran, Kestane ve Bozdağların zirvelerine kar düştükten sonra da iklimi daha ılıman olan düzlümlere, ovalara dönüş başlamıştır. Ekim-mart ayı ile sınırlı ova hayatı da Türkmen ve Yörük dünyasında, kışlak olarak isimlendirilmiştir.² XIV. yüzyıldan itibaren Aydınogullarının merkezi Birgi, Saruhanogullarınıninki de Manisa idi. Birgi, Bozdağların güney eteklerinde bulunuyordu. Manisa ise Sipil Dağı'nın kuzeye bakan meyilinde göze çarpıyordu. Bozdağların kuzeye bakan yamaçlarında da tarihi Lydia kentleri Sardes ve Phlidelphia idi. Bunlar, sonra Türkmenlerin uyarlaması ile Sart ve Alaşehir isimlerini almışlardı. XVI.-XVII. yüzyıl kayıtlarına göre bu şehirleri içine alan dağlarda Yaylacılık da başlatılmıştır. Batıda ise İzmir'in doğusundan başlayan Bozdağ zinciri, Kızılca Musa ile Çatma Dağlarını meydana getirmekte idi. Kiraz kesiminde Bey Dağları da Bozdağ zincirinde, önemli yaylak sahaları olmuştur.

Süsen-Dirâz Yaylası

Saruhanlıların beylik, ilhakı takiben de Osmanlıların da sancak merkezi olan Manisa, işâret edildiği üzere, Sipil Dağı'nın kuzeyinde yer alıyordu. Tarihi oldukça eskiye dayanan Magnesia/Mağnisiya/Manisa, Hermos/Gediz akarsuyunun akışta sol

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Emekli Öğretim Üyesi. Adnan Menderes Mahallesi, 508. Sokak, Lena Apartmanı, No: 15/4, Efeler, Aydın (02562113180).

¹ P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, Çvr: O. Ş. Gökyay, Ankara 1944; P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydın Byzance et Occident*, Paris 1957; İ. M. Sayar, *Le Destan d'Umur Pacha*, Paris 1954; E. A. Zachariadou, *Trade ve Crusade Venetian Crete and The Emirates of Mentese and Aydın (1300-1415)*, Venedik 1983; H. Akın, *Aydınogulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968.

² C. E. Bosworth, "Yaylak", *El*, XI; "Khislak", *El*, V.

tarafında idi. Tahkimli kalesi ile Komnenosların, Laskarislerin ve Palaiologosların gözde kenti idi. Aynı ismi taşıyan bir başka Manisa da, İonia sınırlarına yakın, günümüz Ortaklar-Tekin ve Gümüşköy yakınında bulunuyordu. Ancak Manisa gibi uzun ömürlü olmamış, Prof. Dr. S. Vryonis'in de işaret ettiği gibi XV. yüzyılda harabeye yüz tutmuş ve tarihi etkinliğini bitirmiştir. Eski kaynaklarda şehrin adı, Sipil Manisasından ayrı tutulmak ve karışıklığı önlemek gayesi ile Magneseia ad Meandrum, yani Menderes kenarındaki Manisa diye isimlendirilmişti. Bizanslıların çözülme ve batı şehirlerinden çekilmeleri sırasında Sipil Mansia'sı da, XIV. yüzyıl başlarında Türkmen beyi Saruhan'ın egemenliğine girdiği gibi, ilk bey ve sonrakiler, merkez olarak Sipil Manisasını kullanmışlardır. Bu nedenle Yaylak ve Kışlak hayata ilk başlayan da Saruhan Bey ve maiyetindeki Türkmenler, Yörüklerdir. Ancak, bu Oğuz kabilelerinin ismen kimlerden teşekkül ettiği karanlıktır. Manisa yöneticileri ve ahalisinin önemli bölümleri, eyyâm-ı bahur, yani sıcak günler başlamadan evvel, yakınlardaki tespit edilmiş yaylalara çıkmakta ve büyük-küçükbaş denilen hayvanlarını, nahırlarını buralarda beslemekte idiler. Sipil Yaylakları içinde, bir de Süsen Dirâz vardı. XIV. yüzyıldan itibaren en meşhur yaylaktı. Manisa üzerindeki zirvede, eski bir kentin üzerinde kurulmuş yaylak, Süsen Dirâz ismi ile Prof. Dr. F. Emecen'in Manisa Sancağı araştırmasında vardır. Yani bu adı-sanı unutulmuş yaylakın XVI. yüzyıldaki durumundan ilk defa bahsetmiştir. Onun da kaynağı, Âşık Mehmed'in Menâzirü'l-Avâlim'dir. Yazar, XVI. yüzyıl sonralında Manisa da görevli bir Osmanlı temsilcisi idi. Hem Süsen Dirâz ve hem de Bozdağ Yaylaklarından da söz etmiştir. Ağdalı bir dil ile Manisa yakınındaki, zirvedeki Süsen Dirâz için şunları ifâde etmektedir:³

"Manisa'nın cânib-i garbi ve cenubisinde, Süsen-Dirâz ismi ile müsemma bir tell-i âli vardır. Bu tell-i âlide kadimi binalardan asâr-ı ebniye vardır... Bozdağ yaylakına çıkmayub, Süsen-Dirâz'da yaylak için ol makam-ı reşk-i bağ-ı irem etmişlerdir. Bu takdirce, Süsen Dirâz rakımü'l-hurûfun gördüğü şekl üzere kalmayub, ebniye-i pâdişâhi ile dil-güşâ ve asâr-ı şâhâne ile terah-zedâ olmuştur. Süsen Dirâz'un âb-ı firvâvan ve hafif ve hevası müfferih ve lâtif ve sahaları çimenzâr-ı nâzîfdür..."

Osmanlı şehzâdelerinden olup, 1595-1603 arasında hükümdarlık yapan III. Mehmed, Bozdağ'a gitmeyerek, zaman zaman Süsen Dirâz'a çıkmakta idi. Tabii olarak, yaylanın şenlendirilmesinde rol oynamıştır. İlk yapılan onun zamanında, kendisi ve yaylacıların faydalandığı mekânlar arasında idi. Süsen Dirâz, sıkça kullanılan Susam'dan uyarılma isimdir ve Farsçadır. Arapçada Sevsem, Simsim diye de kullanılmıştır. Manisalılar ise bunu Süsen'e çevirmişlerdir. Çeşitli renklerde kısa süreli çiçekli bitkiler sınıfına dahildi. Manisalılar, dağ çıktıklarında bu çiçek veya bitkiyi toplayarak, kışlakda kullanmakta ve yiyeceklere çeşni yapmakta idiler. Süsen Dirâz ile birlikte, daha aşağı yerlerde de lale'nin (anemon) de göze çarptığı biliniyor. Oldukça değerli olan lale, ticârî alanda, epey yüksek fiyatla alıcı bulabiliyordu.

Bozdağ Yaylası

Gediz ile Menderes (Küçük) Nehirleri arasında, iki vâdiye hakim, batı-doğu çizgisindeki dağ zinciri Bozdağlar'dır. Efsanevi Lydia kralı Tmolos, Bozdağın ilk ve orta çağlardaki adı olmuştur. C. Foss, 1979'da,⁴ bu dağı gezmiş ve gerekli tanıtımı yapmıştır. Sardes, aynı dağın Hermos/Gediz tarafına bakan arazide kurulmuştu. Hemen yanı başında da kaynağını aynı dağdan alan Pactalos akarsuyu cereyan etmektedir. Ama şimdilerde, kaynaklarının azalışı ile tarihi seyirde ekolojik değişimlere uğraması sebebi ile az akmaktadır. Hatta bazen kurumaktadır. Tmolos'un

³ Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*, Hzl: M. Ak, Ankara 2007, II, s. 265, 348, 900, 1894.

⁴ C. Foss, "Explorations in Mount Tmolos", *California Studies in Classical Antiquity*, II (1979), s. 27-37.

isim değişikliği, XIV. yüzyıl başlarında olmuş Palaiologos hakimiyeti sona erdikten sonra da, Türkmenlerin yurdu hâline gelmiştir. Bu tarihten itibaren Bozdağlar, uzun zaman Aydınoğullarının, XIV. yüzyıl sonlarına doğru da Osmanlıların eline geçmiştir. Bu dağın muhteşem manzarasını gören ve tabii uygulanan Sultan, Yıldırım Bayezid'tir. Dağın, Boz olarak tanımlanması renginden dolayıdır. Menderes havzasındaki kısmında, en önemli kent aynı zamanda eski başkent Birgi'dir. Bu yüzden, eski yazarlar, dağdan Cebel-i Birgi diye de söz ediyorlar.⁵ İzmir doğusundan başlayan ve doğuya, eski Tripolis'e kadar uzanan, Buldan geçidi ile de sınırlanan Bozdağ'ın, tarihte rol oynayan yüzü kuzeyidir. Nymphæum, Sardes ve Philadelphia, akarsu kenarlarında, uygun tepelerde kurulmuştur. Uşak Kemalpaşa, Gediz ve Aydın Dağlarını mekân tutmuş Türkmenlerin veya Yörüklerin ana yurdu, yaz aylarında buraldı. El-Ömerî, İbn Battûta, Âşık Mehmed, Evliyâ Çelebi ve Kâtib Çelebi, Aydın İli'ni tanıtırken Bozdağlardan bahsederler.⁶ Yaylaklarının özelliğini dile getirirler.

İbn Battûta'nın, 1333'e ait yazdıkları şöyledir:⁷

"Daha sonra talebelerden bazıları, o gece şahit olduğum tarzda her gece aynı şekilde yemeklerini hocanın huzurunda yediklerini anlattılar bana. Müderris benim oraya gelişimi övgü dolu ifadelerle bölgenin hükümdarına bildirmiş. Birkî hükümdarı o günlerde şiddetli sıcaklar nedeniyle civardaki yaylalardan birine çıkmış meğer. Bu yayla gayet serin olduğu için her yaz oraya gidermiş.

"Birkî sultanı, Aydınogulu Muhammed'dir. Cömertliği, erdemi ve asaleti ile zamanının hükümdarları arasında öne çıkmıştır. Müderris geleceğimi evvelce duyurduğu için sultan beni hemen alıp götürmek üzere vekilini şehre göndermişti. Ama müderrisin bana yaptığı tavsiyeye göre hükümdar ısrar etmeli, ikinci bir çağırıcı daha göndermeliydi yerimden kalkmam için! Öte yandan o esnada ayağında çıkan bir çıban müderrisin ata binmesini engellemiştir ve Birkî'den ayrıldığı zaman medresedeki derslerine ara vermek zorunda kalacaktı. Bir müddet sonra Birkî hükümdarı beni ikinci defa huzuruna çağırdı. Müderris bunun üzerine içinden geçenleri açıkladı, şöyle dedi bana:

"Hayvana binmeye imkânım yok ama seninle beraber gelmeliyim ta ki senin içi yapılacak işleri birlikte kararlaştıralım. Bu yüzden hükümdarın huzurunda bulunmayı arzu ediyorum!"

"Böylece ayağındaki yarayı bezle sardı, hayvana bindi. Topuğunu üzengiye koymadan yola çıktı. Ben de atlardım, kayalar arasına oyulup düzenlenmiş dar bir patikadan ilerleyerek müderrisin ardında vardım yaylaya. Güneş batarken hükümdarın kalmakta olduğu yüksek noktaya geldik. Bir ceviz ağacının altına, su kenarına çadırlarımızı kurduk. O esnada küçük oğlu Süleyman Bek'in, kaynatası Sultan Orhan'ın yanına kaçmış olmasından ötürü endişe içindeydi hükümdar... Yaylaya ulaştığımız haberi kendisine bildirilince diğer iki oğlunu, Hıdır ve Ömer'i [=Umur Beyi] yanımıza gönderdi. Bunlar önce müderrise selâm verdiler. Müderris efendi beni de selâmlamaları gerektiğini onlara hatırlatınca döndüler, gereğini yaptılar, hâl hatır sordular. Nereden gelip nereye gittiğimi de sual ettiler ve ayrıldılar. Bana orada "harkah" adı verilen kubbe şeklinde bir çadır sundular. Harkah, ağaç kalaslarının yan yana getirilmesiyle kurulur, üzeri keçeyle örtülür. Tepesinde ışık ve hava girmesi için "bâdhenç" denilen bir delik

⁵ Birgi için bkz: *Birgi: Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları*, Hzl: R. Ünal, Ankara 2001, s. 1-55.

⁶ El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çevr: D. A. Batur, İstanbul 2014, s. 146; İbn Battûta, *Seyâhatnâme*, Çevr: A. S. Aykut, İstanbul 2004, I, s. 418-424; Âşık Mehmed, *Menazirü'l-Avâlim*, Hzl: M. Ak, Ankara 2007, II, s. 265-348; Evliyâ Çelebi, *Seyâhatnâme*, Hzl: Y. Dağlı, S. A. Kahraman, R. Dankoff, İstanbul 2000, IX, s. 94-95; Kâtib Çelebi, *Cihânnüma*, İstanbul 1145, s. 636-638.

⁷ İbn Battûta, I, s. 420-423.

birakılır, istenirse bu delik kapatılabilir; çadır tıpkı ev gibidir. Gerekli döşek ve eşya da getirildi. Ben, müderris ve adamlarıyla beraber ceviz ağacının gölgesine oturdum. Soğuk pek şiddetliydi, o gece atım telef oldu!

“Ertesi sabah müderris efendi erkenden hükümdarın huzuruna çıkarak gayet kibar bir şekilde gerekli bilgileri verdi bana dair. Döndüğü zaman bana da anlattı. Aradan bir saat kadar geçtikten sonra hükümdar her ikimiz için adamını gönderdi. Böylece huzura çıktık. Bizi ayakta karşılayıp selâmladı. Müderrisi sağına oturttu. Ben de daha uzak bir yere iliştim. Hâl hatır muhabbetinden sonra Hicaz, Mısır, Suriye, Yemen, Irak ve İran hakkında sorular sordu. Biraz sonra yemek sunuldu. Ziyafet bitince onun yanından ayrıldık. Hükümdar koyun tulumları içinde un, pirinç ve yağ gönderdi bize. Türklerde böyle bir âdet vardır. Orada kaldığımız süre içinde her gün yanımıza azık gelmekte, bunlarla yemeklerimizi hazırlamaktaydık.

“Hükümdar bir gün ikindiden sonra bulunduğumuz mıntıkaya geldi. Müderris efendi baş köşede, hükümdar onun sağında ben de müderrisin sol tarafında oturuyordum. Bu şekil oturuş, Türklerin fıkıh bilginlerine gösterdiği saygının en açık ifadesidir. Benden, Yüce Peygamber’in hadîslerinden bir seçki hazırlamamı istedi. Allah’ın selâmı ve rahmeti Peygamberimizi kuşatsın! Derhal hazırladım. Müderris yazdıklarımı hükümdara sundu. Hükümdar bu eserin Türkçe açıklamasının yazılmasını müderrise emrederek ayağa kalktı, dışarı çıktı.

“Ceviz ağacı altında hizmetçilerin hazırladığı yemeğimizde baharat, sebze vesair kullanılmadığını görünce derhal yağ, baharat gibi maddelerin oraya getirilmesini buyurdu, haznedarın cezalandırılmasını emretti ve ayrıldı. Burada ikametimiz uzayınca canımız sıkılmaya başladı. Artık ayrılmak istiyorduk. Öte yandan müderris de sıkılmaya başladı. Bunun üzerine bir adamın hükümdara gönderilmesi, yola çıkmak için müsaade istenmesi icap etti. Ertesi gün hükümdarın vekili gelerek müderrisle Türkçe bir şeyler konuştu. Henüz bunu anlayacak kadar Türkçe bilmiyordum. Müderris ona cevabını verdi. O da geri döndü. Adam gidince müderris bana;

“Ne söylediğimi biliyor musun?” dedi. Ben de:

“Nereden bileyim?” dedim. Şöyle anlattı müderris:

“Hükümdar sana ne ikram edilmesi gerektiğini benden duymak istemiş. Ben de ‘Sultanımızın eli altında altın, gümüş, at, köle her şey var. Dilediğini göndersin’ dedim vekile!”

“Yine toplantı esnasında hükümdar bana:

“Hiç gökten düşen taş gördün mü?” diye sordu. Ben de:

“Ne gördüm, ne de işittim!” cevabını verdim. Bundan üzerine Birkî şehrinin dışına böyle bir taşın düştüğünü söyleyip adamlarını çağırttı. Onlara taşın getirilmesi emrini verdi. Biraz sonra simsiyah, sert ve cilâlî gibi gözükken bir kayayı alıp getirdiler. Ağırılığı zannıma göre bir kantar idi. Hükümdar bu defa taşçıları çağırttı. Bunlardan dört usta gelip vurmaya başladılar. Herkes demir balyozlarla dörder defa vurduğu hâlde hiçbir şey olmadı, şaştım kaldım! Hükümdar bu tecrübeden sonra taşın götürülüp yerine konulmasını emretti.”

Âşık Mehmed’in ifâdeleri de Bozdağ ile çevresine aittir:⁸

“**Germâb-ı Sart:** Bu germâb medîne-i Magnisa ile Bozdağ Yaylakı mâ-beyninde olan şâri’-i ‘âmmun güzergâhında vâkı’ Sart ismi ile müsemmât kasabadan on fersah mikdârı mesâfe cânib-i şarkî-i cenûbîdedür. Âbı germ ve sühuneti i’tidâlden ziyâdedür. Üzerinde bir muhtasar binâ vardır ve âbindan igtisâl beden-i inşana nâfi’dür. Fakîr sene

⁸ Âşık Mehmed, II, s. 265, 348, 900, 1894.

erbe'a ve tis'in ve tis'ami'e'de Bozdağ Yaylakı'ndan Magnisa'ya giderken bu germâba uğrayup temâşâ itmek vâkı' olmuştur.

"Ve Magnisa'dan Boz-dağ yaylakına giderken tarık üzredür. Magnisa'nun cânib-i cenûbî-i şarkîsindedür ve Boz-dağ yaylakının cânib-i şimâlî-i garbîsindedür ve Magnisa ile Sart beyni merhale-i kavviyeden ziyâdedür ve Boz-dağ yaylakı ile Sart beyni bir buçuk günlük yoldur ve Sart zemân-ı kadimde belde-i 'azîme imiş. Âsâr-ı sûrî bâkîdür ve devr-i sûrî mesâfe-i kesîredür ve Sart fî-zemâninâ sûr-ı kadîmi hâricinde bir kasaba-i sagîredür. Râkımü'l-hurûf # bu kasabayı / sâbıku'z-zıkr Câhî Ahmed Çelebi ile sene selâse ve tis'in ve tis'a-mi'e'de Boz-dağ yaylakına gitmekde ve gelmekde teferrüç etdüğümden gayri sene erbe'a ve tis'in ve tis'a-mi'e'de dahi kezâlik Boz-dağ yaylakına Magnisa'dan gidüp gelmekde < seyr ü teferrüç itdüm. Âb ve hevâsı i'tidâle mâyil ve âb-ı revânî firâvândur ve Boz-dağ yaylakına müttasıl ba'zı cibâlün zeylindedür.

"Bühayre-i Cebel-i Birgi: Bu bühayre bilâd-ı Magnisa ve Sîre ve Birgi ve Ak-hısâr ve Marmara halkının serd-sîri ya'nî yaylakı olan Cebel-i Birgi'nün ma'mûresinden üç mîl yerde iki tell aşurı mevzu'dadur # ki bu cebel Bozdağ dimekle ma'rûf olan cebeldür ve bu bühayrenün / devri on milden ziyâdedür > ve ol diyâr halkının efvâhında bu bühayre Gölcük dimekle şöhet bulmuşdur / ve bu bühayrede ba'zı semek bulunur. Ammâ kâbil-i sayd u ekl değüldür # Râkımü'l-hurûf sene erbe'a ve tis'in ve tis'a-mi'e'de bu bühayreyi görmek vâkı' olmuştur. /

"Buhayre-i Cebel-i Birgi (1586): Bu buhayre, bilâd-ı Magnisa ve Sire ve Birgi ve Ak-hisar ve Marmara halkının serd-sîri yâni yaylakı olan Cebel-i Birgi'nün ma'muresinden 3 mil yerde iki tell aşurı mevzi'dadur. Ki bu Cebel Bozdağ dimekle ma'ruf olan cebeldür. Bu buhayrenün devri 10 milden ziyadedir. Ol diyar halkının efvâhında bu buhayre Gölcük dimekle şöhet bulmuştur. Bu buhayrede semek bulunur. Ammâ kâbil-i sayd u ekl değildir."

Bozdağ ve Yaylasına ait geniş bilgi Evliyâ Çebebi'nindir. Yazar bu hususda:⁹

"Birgi yaylası Bozdağ nâm yaylaya gitdiğimiz beyân eder

"Evvelâ şehirden şimâle, dağlara çıkup ziyâret-i Erenler Sultân yayla yolu üzre bir ulu âsitâne-i Bektaşiyân'dır. Cihân-nümâ bir teferrücgâh yer olmak ile cümle şehrin amâristânı ve dest-i vâdiîsi ebrî hitâyî sahife-misâl nümâyândır.

"Andan iki sâ'atde yine dağlara urûc edüp,

"Evsâf-ı yaylağ-ı Bozdağ

"Bunda haymelerimiz ile bir çemenzâr ve murgzâr, lâlezâr yerde meks edüp temâşâyâ sürû' eyledik. Eyle bir kûh-ı bülenddir kim Hâlık-ı kevneyn hitâb-ı kün ile arz [u] semâvât ademden getirelden beri bu kûhun tâ zirve-i a'lâsında selc, berf ve yah pâresi vardır. Ve kar-ı atîki içre âb-ı zülâl kurdu vardır. Böyle bir kûh-ı bâlâ ve bir yaylağ-ı ra'nâ-yı musattah fezâ-yı pür-giyâh sahrâdır kim yedi kadılık diyâr ahâlîsinin bu arsada hudûd-ı kadîmeleri vardır. Ol mahall-i cây-ı sürurlarında meks ederler kim cümle üç bin yayla hâneleri ve külbe-i ahzânlardır. Ve cümle tahta örtülü ve tahta dîvârlı sanduka-vâr içli tıslı sarây hânelerdir.

"Ve câmi' ve mesâcid ve namâzgâh soffalarıyla ârâste ve hân ve hammâm [ve] tekyeler ile pîrâste ve niçe yüz külbe-i ahzânlı dekâkîn ve gûnâ-gûn havz u fevvâreler ile müzeyyen bir dilküşâ menzildir.

"Ve bâğ [u] bağçesinin gül [ü] gülistân ve reyhân sünbülistânı ve müşebbek bostânları içre hoş-elhân tuyûrun ve andelîb-i gûyânın asvât-ı hazinleri âdeme hayât verir.

"Ve âb [u] hevâsının letafetinden niçe bin yük Tire ipliğün bunda gasl edüp beyâz pembe-misâl olur. Ve cem'i ahâlî-i vilâyet bu cây-ı safâde zevk [u] sefâ edüp ayş [u] işret

⁹ Evliyâ Çelebi, IX, s. 93-95.

ile tenperver olup surlar ve gencerler ve at koşuşları ve güleşler olup öğdiller ve ihsânlar bezl olunur azîm teferrucgâhdır.

“Husûsâ Ma'nisa'dan selef pâdişâhları bu makâm-ı bihişt-âbâda gelüp meks ederlerdi. Hâlâ sarây-ı âlîleri ve kâ'a ve hammâmları ve cemî'i âsâr-ı binâları hâlî ve mu'attal harâb [u] yebâb olmadadır. Ammâ hadîka-i ravza-i Rıdvânı aslâ fenâ bulmamışdır. Bu gaytân-ı İrem'in vâsfında Hassân ve İmrü'l-kays âcizdir.

“Netîce-i merâm, fâni cihânın İremezâtıdır. Ve hendese üzre üstâd-ı bâğbân cemî'i şecere-i müsmirâtları ve çınâr ve kavak ve sanavber ve ar'ar ve bîd-i sernigûn ve servleri çırpı ile diküp her biri mûy-i miyânın gösterir cüvân-âsâ birer sehî-kad [ü] kâmet dilber-i ra'nâ gibi dîvân durur. Her birine bâd-ı nesîm isâbet etdükte hırâm etmededirler. Ve lisân-ı hâl ile her mebd-e eşyaya tevhit ve temcîd ederler. Ve her kûçe ve pûçesi hiyâbânında niçe bin kerre yüz bin gül [ü] gülistân içre hezâr hezârânın nevehân-gûyâlığı ta'bir olunmaz.

“Ve aşren fe-aşr havz-ı azîmler içre âdem kemeri kalınlığı fevvâreler şâzvâr revân olmadadır. Bâ-husûs mâh-ı Temmûz'da henüz leb-i dilberân-misâl kirazı ve verd-i ahmeri handân olmadadır kim bu bâğ-ı cinâna dâhil olanın demâğı mu'attar. Cemî'i âbdâr meyvesi mevcûddur. Ammâ yaylak olmak ile limon ve turunç ve zeytûnu ve rummânı olmaz. Ammâ Bingöl yaylasında olmazdır. Ve bu yaylağın şimâlinde bir sâ'at ba'îd.

“Der sitâyîş-i cebe-i Erba'în

“Bu cây-ı meferrihde dahi gayri kazâlardan niçe bin âdem gelüp meks ederler. Bu dahi vâsıf dan hâric ve medihden âric bir yaylağ-ı vâcibü's-seyirdir. Ve bunda makâm-ı Erba'în derler bir ulu âsitâne olduğundan bu kûh-ı bülende cebe-i Erba'în derler. Ammâ yine Bozdağ'a muttasıldır.

“Bu dergâh içte Baba Sultân ismiyle müsemmâ bir er medfûndur. Hacı Bektaş-ı Velî ile Horasân'dan bile gelmiş bir pîr-i merd-i Horasânîdir kim Horasân erenlerinden cedd-i izâmımız olan Tirk-i Türkân Hoca Ahmed-i Yesevî halîfelerindendir kim onların nutk-ı dürrerbârları ile bu Baba Sultân bu yaylada âşiyân etmesi sebebiyle ile'l-ân bu yayla âbâdân olmasının aslı oldur.

“Hâlâ tekye-i Bekkesinde iki yüzden metücâviz fukarâ-yı Yeseviyân-ı Bektaşiyân cân-ı cânânlar vardır. Ve cemî'i seyyâhân-ı cihân bu âsitâne-i sa'âdetde mihmân olurlar. Ve cemî'i erbâb-ı yayla gelüp ziyâret edip nüzûrât verirler.

“Ve mâl-ı sadakâtlar ile matbah-ı Keykâvus'unda ni'met-i firâvân tabh olunup bay [u] gedaya belki kâ'inen menkâne bu tekyegâhı her gâh bi-hasbi'l-merâm ârâmgâh edinen dervîş-i dilrîs-i hırkapûşâna ve Baba'yı her subb [u] şâm ziyâret eden mihmanlara ve gayrilere Râzık-ı bî-te'ab Hudâ-yı kerîm tarafından hâs u âmma ve merd [ü] zenâna ve pîr [ü] cüvâna nân-ı bî-imtinânı ve çorba-yı firâvânı ve summâtı bî-kusûru dervîşân-ı abdalâna bast edüp şeb [ü] rûz ni'met-i Baba bu makâmda bî-minnet tenâvül olunur. Ba'de't-ta'âm fukarâ-yı ibâdullâh ol makâmda edâ-yı evkât-ı hamse ve zikr-i tevhit istigâliyle hoş-hâl olurlar. Dâ'imâ böyle bir nazargâhdır.

“Ve bu âsitâne-i Baba Sultân binâ edlden berü matbahında derd yüz seneye karîbdır kim ocağında âteşi sönmeyüp tencereleri ocakdan enmemişdir. İki âdem müsâfir gelse elbette onların huzuruna “Hayru't-ta'âmı nâ-hazar” deyüp Baba çorbası ve bir nân-paresi getirirler, zîrâ şân-ı dervîşân-ı zîşân böyle âyîn-i Bekteşiyândır. Zâdekallâhu ilâ nkrâzî'd-devrân.

“Ziyâret-i el-mevlâ İbrâhîm Efendi: Yine şehri-i Birgi'dendir. Murâd Hân-ı Sâlis'in mu'allimi iken merhum olup Birgi havâlisinde Bozdağ tekyesinde medfûndur. Yetmiş kit'a müceled te'lifâtı vardır. Ammâ ilmîne âmil olmayup tâ'ûndan Bozdağ yaylasına alâ tarîki's-seyr firâr edüp hikmet-i hudâ anda mat'unen merhum oldu.

Geçmişten Günümüze Manisa

“Andan atlara süvâr olup nîm sâ’atde **Gölcük** nâm bir buhayre-i âb-ı zülâl vardır. Ânib-i erba’ası bir günde ancak devir olunur. Etrâf-ı müdevverinde niçe yüz kaynak buz pâre âb-ı nâblar var kim huzur ile her zülâlden üç taş çıkıkmak muhâldir kim âdemin eli kesilir, gayet mâ-i bâridlerdir. İçinde yetmiş güne mâhîleri olduğu sicilde mastûrdur. Kırkar ellîşer vukiyye zerefşân alabalıkları olur kim tenâvül eden mâ’ide-i kudret yetmiş olur.

“Ve bu buhayrenin dahi etrâfında iki bin mikdârı kerpiçden ve levhadan ve külbe-i ahzândan evler vardır. Ve müte’addid cevâmi’ hân u hammâmı ve esvâk-ı muhtasarlar vardır. Ve haftad bir bâzâr-ı azîm cem’iyyet-i kübrâ olur. Ve bâlâda tahrîr olunan gibi bâğ u bâğçe ve gülistânlı sarây-ı âlîler ve gayrilerdir.

“Ve bu yaylağa Sarhanlı ve Alaşehirli ve Sarthı ve Kulalı ve Uşşâk halkı çıkarlar, zîrâ bu yaylağın şimâl tarafına yokuş aşağı Alaşehir üç sâ’adir. Karşu cânibi Sart şehridir. Alaşehir ile Birgi şehrinin mabeyne-hümâsı altı yâhûd yedi sâ’atlik yer olup mâbeynlerinde bu yaylağ-ı Bozdağ-ı râğ vardır.

“Ve bu yaylalardan kâmil bir hafta zevk [u] safâ edüp murâd [u] merâmımız üzre temâşâ edüp cümle ahıbbâ ile vedâlaşup refiklerimiz ile bu yayladan şarka yokuş aşağı nüzul ederek Birgi şehri sol cânibimizde kalup beş sâ’atde...”

Evlîyâ Çelebi sonrası değerlendirmesinde Ülkü Altunoluk,¹⁰ “Bozdağlar ve Üzerindeki Göl” makalesinde, yörenin tanıtımını yapmakta ve 1699’da E. Chishull, 1802’de Cousinery ve 1824’de de Charles Texier’in Bozdağları gezdiğini ve zamanlarına ait bilgi verdiğini yazmaktadır. A. Koçman, Bozdağ’ın fiziki yapısı üzerinde durmuştur. Bozdağ Yaylalarının hemen her yeri ilgi çekicidir. Yörenin en yüksek yaylalar buralardadır. Kemer, Lübbey, Subatan ve Gölcük gibi Kızılca Musa’lılar da yaylaları temsil etmiştir. Ormanlık bir alanda göze çarpan (iki kaynaklarda Gölcük Korusu diye geçiyor) Torrhebia antik adı ile bilinen Gölcük, isminden de anlaşılacağı üzere küçük ve manzaralıdır. Dâd Bey ile Lübbey gibi Farsça ve Arapça yer isimleri de Hypaipa’dır. Şimdiki adı ise Günlüce’dir. Lübbey’in asıl şekli ise Lübb-Bey’dir. İsim, ruh, akıl, zeki anlamındadır. Osmanlı Tarihçileri, zaman zaman Padişâh oğullarının Manisa’da sancak beyi olarak vazife gördüklerini ifade ederler. İbn Kemal, 1520’deki bir olay gereği, Yavuz’un ölümünün, Şehzâde Süleyman’ın Bozdağ’da iken haber alındığını, hemen İstanbul’a hareket edildiğini yazmaktadır. İbn Kemal, bu arada, şu ifâdesi ile dikkati çekmektedir:¹¹

“Şehzâde-i pîr-ray u civân-baht ol zaman, Saruhan Diyârında, darü’l-milk-i Mağnisa civârında Bozdağ’a, yaylağa çıkub, hayme ve otağ ile ol sahât-ı rahât-fezâde ve ol makam-ı dîl-küşâda âram idüb, turdı. Mezbur kâh-ı pür-şükûh, letâfet-i hevâ ve nezâfet-i fezâ ile illerde meşhur ve dillerde mezkûr bir tağdır ki, eyyâm-ı baharda ve hengâm-ı ezharda anın nâr-ı hasedi ve şerar-ı reşki ile gülzâr u bağ taze lâle-zâr’da pür-dağdır. Üstündeki mahall-i yaylak şöhre-i âfaktır...”

Tabii Şehzâde Süleyman’ın Bozdağ’daki güzel hayatı, merkezden gelen haberci ile eleme dönüştü. Zira, babası Selim, hayatını kaybetmişti. O sebeble, şehzâde hiç vakit kaybetmeden, Bozdağ’dan inmiş ve İstanbul yolunu tutmuştu. Dört gün sonra, babasının na’sına ulaşabildi ve yas büründü...

“Osmanlı şehzâdelerinin sancağa çıkarılması adetinden vazgeçilince, Sipil ve Bozdağ Yaylaklarında, yaz aylarının geçirilmesi de bitmiş oldu. Ama, eşraf-ı belde, ulema, talebeler her iki yönden Bozdağ’a çıkmaya devam ettiler. Türkmenler de kendi işlerini bu yaylakta yoluna koydular. Hayvanlarını kış için hazırladılar. Elde ettikleri hayvansal ürünleri, kışlak zamanı Manisa’da ve çevrelerde pazarladılar. Zamanla,

¹⁰ Ü. Altunoluk, “Bozdağlar ve Üzerindeki Göl”, *İlgi*, S. 76 (Kış 1994), s. 22-26.

¹¹ İbn Kemal, *Tevârih-i Âli Osman*, Hzl: Ş. Severcan, Ankara 1996, X, s. 20.

Türkmenlerden bir grup, yerleşik düzene geçti. Kış aylarını da Bozdağ'ın Gölcük kısmında geçirmeye başladılar.

Millî Mücâdele'de Bozdağlar

1918-1922 yılları Bozdağ için yurdun bir çok yerinde olduğu gibi Kuvây-ı Millîye'yi teşkil ederek, İonian'dan Türkçeleştirilen Yunan/Yunan'a karşı durdu. 1920 ile 1922 arasında Yunan baskısını iyice kendisini hissettirmişti. Ama, Salihli ve Ödemiş Kuvây-ı Millîyesi ile ortak teşkilât Bozdağlarda ortaya çıkmıştır. Prof. Dr. Salim Gökçen, bu döneme ait araştırmasında tafsilatlı olarak Bozdağlar etkinliğinden bahsetmiştir. Ön plâna çıkanlar ya Birgi'den ya da Ödemiş'ten veya Salihli'den idiler. 1919'daki havayı üstü örtülü bir şekilde dizelere geçiren Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın ifadeleri şöyle:¹²

*"Bismillah Bozdağ
Bismillah
Zordayız çok
Tut, gerimizi*

*Aman, Atadan kalan şey
Sana dayandık bu sabah
Gavur saldırır...
Tükenmez...*

*Gör gayrı Bozdağ
Al bağrımız boz oldu, nah
Gücünü ver de bize
Duralım sencek..."*

İtilâf Devletleri, Yunanlıların arkasında idi. İzmir sonrası Salihli batısında, Bozdağlar eteğindeki Sart iki grup arasında sınır olmuştu. Bu sırada beliren "hat", İngilizlerden Gnl. George Milne (İngilizce okunuş Maylen, Fransızcası da Milen'dir) İtilâf Devletlerinin "Army of the Black Sea"sı olarak yeni sınırı isim babası oldu. Tabii, Atina, İzmir'deki Komutanlık ve sınırdaki Yunanlı Komutan buna aldırış bile etmedi. Kısa zaman sonra taraflar arasındaki sözleşme, Yunanlıların vurdum duymazlığı ile yürürlükten kaldırıldı. Bozdağlardaki Kuvây-ı Millîye yine kendisini gösterdi. Mart 1920'de ise, Yunanlılar Bozdağları işgâle başladı. Devlet-i Âliye'nin Sadrazâmı Ali Rıza Paşa Hükümeti hemen istifa etti. 1920 Bozdağların tekrar işgâle başlandığı zamandır. Salih Vecdi Can, Bekir Sami (Baran), Ödemişli ve yöre ileri gelenleri Kuvây-ı Millîye'nin destekçisi idiler. Ödemişli ve Salihlili Efeler, Poslu'nun emrinde toplandılar.

Poslu Mestan Efe¹³

Menteşe, Aydın ve Saruhan Efeler cenneti idi. III. Selim'den Vahdeddin dönemine kadar Karıncalı'da, Madran'da, Aydın ve Manisa dağlarında uzunca zaman kendilerini tanıtmışlardı. Çakırcalı ve sonrasında Demirci Mehmed ve Yörük Ali Efe herkesçe tanınan Türklerdi. Bozdağlarda da efeler ve onların emrindeki zeybek ve kızanlar silah elde, Yunan'a direnç gösteriyorlardı. Bunlar içinde Bozdağ'ı temsil eden kişi de "Poslu" lâkaplı Mestan Efe'dir. Tire'nin yetiştirdiği yorulmaz araştırmacılarından A. Munis Armağan Poslu Mestan Efe, Kızanları ve çatışmaları hakkında şunları kaydetmektedir:

¹² Koca Doktor Mustafa Bengisu, Hzl: Kaya Bengisu, İstanbul 2006, s. 59.

¹³ A. M. Armağan, *Boz Menderesten Bozdağlara Kuvây-ı Millîye*, İzmir 2005.

Geçmişten Günümüze Manisa

“Asli kökleri Tire'nin Yeğenli köyünde olan Poslular, daha sonra Ödemiş'in Gerçekli Köyü'ne yerleşmiştir. Poslu Mestan Efe burada doğmuştur. Poslu ailesi Sarıtekeli aşiretindedir.

“Kuvayı Milliye'den Küçük ve Büyük Menderes Havasındaki önemli adlarından biri de Poslu Mestan Efe'dir. Çoğunlukla yanlış olarak “Postluk” olarak ifade edilmektedir.

“Kurtuluş Savaşı'nın Küçük ve Büyük Menderes Havzalarının ünlü efelerinden biri olan Poslu Mestan Efe, Kuvayı Milliye'nin kuruluşunda ve Bozdağ ile Gölcük çevresinin örgütlenmesinde yararlı çalışmalar yapmıştır. Bilinlenmesinde Birgi Belediyesi Başbakanı Tevkif Bey'in önemli rolü olmuştur. Çeşitli toplantılara katılarak düşünsel yönden beslenmiştir. Ardından, Alaşehir Kongresine katılarak, kararların uygulanmasında etkili olmuştur.

“Ödemiş Kuvayı Milliye örgütünün kuruluşunda da yer alan Poslu Mestan Efe, özellikle sorumluluk alan olan Bozdağlar'da Yunan birliklerine yaptığı baskınlarla tanınmış ve üne kavuşmuştur.

“Önemli çatışmalarda daima ön saflarda çarpışarak, grubunun takdirini kazanmış, sorumluluk bilincini en iyi taşıyan ender efelerdendi.

“Mustafa Kemal tarafından, Aydın ve havalisi Umum Komutanı Demirci Mehmet Efe'den Bolu ve çevresi ayaklanmalarının bastırılmasında kullanılmak üzere istenen efelerin başında Poslu Mestan Efe bulunmuştur. Poslu Mestan Efe beraberindeki 100 kızanıyla ayaklanmaların bastırılmasında etkin olmuş ve arkadaşları Dokuzun Mehmet Efe ve Zurnacı Mehmet Efe ile birlikte cephe savaşları yapmıştır. Düzce ayaklanmasının yanısıra Anzavur'a karşı yürüttüğü bastırma hareketleriyle Mustafa Kemal'in ve Ankara'nın dikkatini çekmiştir. Poslu'ya özel ilgi gösteren Mustafa Kemal, onu Ankara'da üç gün misafir etmiş ve boynundaki dürbünü, Poslu'nun boynuna takarak onu onurlandırmıştır. Mustafa Kemal, Poslu'ya “Mestan” diye seslenir özel ilgisini dile getirirdi. Ankara'da biraz daha istirahat etmesini istediğinde, “Paşam, bayramdır, gideyim, yoksa düşman halka rahat vermez. Ben olursam pek rahat olmazlar”, diyerek, görev bölgesine dönmüştür.

Bozdağlar'ın ünlü efesi Poslu Mestan Efe

“Bozdağ'n bu ünlü efesi, Çukurçeşme, Tabanbağı, Kemer ve Hacı Hasan cepheleriyle kurduğu karargahlarla düşmana aman vermemiş ve Karakaya'daki Yunan Karargahını sürekli saldırarak, Genev, Birgi, Bozdağ ve Gölcük hatlarını sindirmiştir. Poslu Mestan Efe, Bozdağ, Mendegüme ve Aydın cephelerinde önemli hizmetler

vermiştir. 31 Haziran 1920'deki Nazilli savaşı efe'nin son savaşı olmuştur. Kimi ifadelerle göre Demirci Mehmet Efe kendisini çekememiş ve vurdurmuştur. Ölümü uzun bir süre tartışmalara neden olmuş onu çekemeyen subaylar tarafından vurulduğu da iddia edilmiştir. Kalek Mehmet Efe, sorumlu tuttuğu kişileri bir bir öldürürken Kahya Hasan'ın araya girmesiyle olaylar daha da büyüyecekken bastırılmıştır. Olay, Efelerle subayların arasını açmış, ancak, gelişmelerden Kuvayı Milliye'nin yara alacağı düşünülerek olay örtülmüştür. Poslu'nun ölüm haberi Ankara'da duyulur duyulmaz, Mustafa Kemal'in çok üzüldüğü aktarılmaktadır.

"Poslu Mestan Efe'nin Kızanları

"Hacı Karaoğlu Salih, Birgili Kara Erkek Mehmet, Ketendereli Mustafa, Kostak İsmail, İzmirli İsmail, Kurucaovalı Mustafa, Kasap Mehmet, Sardlı Deli Mustafa, Hamamdereli Mehmet, Burgazlı Gök Mehmet, Gök Mehmet'in kardeşi Ali, Birgili Veli'nin İsmail, Ertuğrullulu Niyazi, Kazanlılı Mustafa."

Postlu Mestan Efe.

Cumhuriyet'te Bozdağlar

Bozdağların Yunan işgalinden kurtuluşu Eylül 1922'de oldu. Gediz Vâdisindeki Alaşehir, Salihli, Sart, Ahmedli ve Turgutlu şanlı bayrağımıza kavuştu. Bozdağların Küçük Menderes yüzündeki Kiraz, Ödemiş, Bayındır da aynı günlerde ele geçirildi. Tekrar, ahâli yaylak ve kışlak zamanlarına serbestçe kavuşabildi. Ancak, Yunan katliamları çok sayıda insanımızı yok etmiştir. Bu yarlar sarıldıktan sonra, eski günlere dönülebildi. 1923'de, Bozdağlar için Cumhuriyet dönemi başladı. Bu arada Saruhan adı değiştirildi ve Manisa denildi. Mutasarrıfın yerini vâli, kaymakam ve bucak müdirleri aldı. XIV. yüzyıldan beri Aydın tabii olan Alaşehir, Salihli, Ahmedli ve civârı da yeni il merkezine katıldı. Saruhanlıların Nif'i de, Kemal Paşa'ya çevrildi. Menderes tarafındaki meyilde göze çarpan tarihi Birgi yanında Otamışlıların yaşadığı Ödemiş de, kaza merkezi yapıldı. Bozdağ'a devlet elinin uzanması da Kâzım Dirik tarafından gerçekleştirildi. Bu gün dahi mevcut olan bazı hayır eserleri de Bozdağ'da Cumhuriyetin eserleri oldu. Ancak, Bozdağlarda, buranın iki önemli merkezi Gölcük ve Bozdağ'da nüfus bakımından artışlar ise, Dr. Mustafa Bengü sayesinde olmuştur. Batı Karadeniz bölgesinde, Bolu İlindeki Abant mucizesi, Belediye Başkanı Reşat Aker tarafından gerçekleştirildiği herkesin malûmudur. Bunun ikinci örneği de, Bozdağlarda, Abant gibi yüksekçe arazideki Gölcük'te hayata kazandırıldı. Koca Doktor,¹⁴ Savaşın Askeri, Barışın Hekimi, Cumhuriyetin Şehircisi olarak tanınan Mustafa Bengisu Bozdağ ve Gölcük etkinlikleri ile tanınmıştır.

¹⁴ Not: 12.

15-17. YÜZYILLARDA SARUHAN SANCAĞI AKHİSAR KAZASININ SOSYO-EKONOMİK TARİHİNE DAİR BAZI TESPİTLER

İsmail ÖZÇELİK*

GİRİŞ

Bilindiği gibi günümüzde yerel tarih araştırmaları önem kazanmıştır. Bu bakımdan adına “mikro tarihçilik” te denilen yerel çalışmaların yapılması giderek yaygınlaşmıştır.¹ Bu alanda yapılan çalışmalar; bir yerde şehirlerin geçmişini ve değişimini, bu yerlerdeki kültürel öğeleri, sosyal ve ekonomik yaşantıyı, şehrin yapı ve mimari dokusu ile kurumları ve şehrin merkezi idare ile olan bağlarını konu alan, şehir tarihinin berraklaşması ve ele alınan yerleşim yerlerinin geçmişi hakkında bilgiler sunar. Böylece elde edilen tarihi verilerle o şehirde yaşayanlara veya o şehri tanımak isteyenlere geniş bir tarihi malumat sunulmuş olur.

Bu bağlamda Akhisar ile ilgili tarihi verilere bakıldığında adı kaynakçada belirtilenlerin dışında çalışma yapılmadığı ve yapılanlarında sanat tarihi, arkeoloji konularını kapsadığı tarih alanında yapılan çalışmanın da vakıf konularını kapsadığı görülmektedir. Bu bildiri ile, mevcut bilgilere ilaveten Akhisar kazasının 16. Yüzyıldaki mali yönden vergi durumu ve mahalle sayıları ile sosyo - ekonomik durumuna dair bazı veriler sunulup değerlendirilerek, bilinenlere eklenecek ve böylece Akhisar'ın şehir tarihinin inşasına bir nebze de olsa katkı sağlanmaya çalışılacaktır.

Akhisar ilk yerleşim yeri olarak tepede kurulmuş bir kaleden ibaretken, zamanla şehir, ovaya taşarak yayılımını geliştirmiştir. Akhisar'ın tarihsel gelişimine bakıldığında şehir merkezi buluntularına dayanılarak bölgede ilk yaşam belirtilerinin milattan önce 3000 yıllarında rastladığı tahmin edilmektedir. Tarihçi Diodoros, burası için ifade edilen Thyateria adının Amazonların kraliçesi Myrina'nın ünlü bir komutanına ait olduğunu söylemektedir. Buna göre, Şehrin M.Ö. 1300 yıllarında amazonlarca kurulduğu düşünülmektedir. Akhisar'ın bulunduğu coğrafya, verimli bir tarım ve yerleşim bölgesi olduğundan, dönemin zengin kentleri bu çevrede kurulmuştur. Burası aynı zamanda Roma İmparatorluğu'nun yol güzergâhı üzerinde yer alan bağımsız şehir devletlerinden biridir Bizans dönemine gelindiğinde milattan sonra 395 de Roma ikiye ayrılınca, Akhisar, Bizans yönetimine bağlanmış milattan sonra 50'li yıllarda Batı Anadolu'da kurulan ilk yedi kiliseden biri de burada teşekkül etmiştir.²Beylikler döneminde camiye dönüştürülen ve günümüzde varlığını sürdüren Ulucami'nin avlusunda bulunan kalıntıların bu kiliseye ait temelin parçaları olduğu düşünülmektedir.³ Bizans İmparatoru Konstantin tarafından Gölarmara'ya sürülen Tyeder burada beyaz bir kale inşa etmiş, eski adı Thyateria olan bu yere,

*Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
(iozcelik6@gmail.com)

¹ İsmail Özçelik, Tarih ve Metodolojisi, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014.

² Senem Doyduk Akhisar Kent Merkezi Tarihi Doku Analizi, Celal Bayar Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi, Sayı; 21, Manisa, 2006, s. 19- 27.

³ Zeynep Mercangöz, “Akhisar Ulu Cami İçindeki Dügümlü Bizans Sütunları”, Sanat Tarihi Dergisi, Sayı:6, 1992, s.73-79.

Aspro Kastro (Beyaz Kale) ismi verilmiş ve ilerleyen yıllarda kentin adı “Akhisar” olmuştur.

Bizans hâkimiyetinin Anadolu’da sarsılması 11. Yüzyılda Türk akınlarının başlamasıyla gerçekleşmiştir. İşte bu dönemden itibaren Akhisar çevresi, ova olması hasebiyle güçlü bir kale ile savunulamadığı için kolayca ele geçirilmiştir. Bilindiği gibi 1300 lü yılların başında Selçuklu Türkleri Batı Anadolu’nun tamamını ele geçirmişlerdir. Ancak onların bu hakimiyeti çok kısa sürmüştür. Anadolu Selçuklu Devleti, 1308 yılına kadar İlhanlılara bağlı olarak varlığını sürdürmüş, bu tarihten sonra uç beylikleri kendilerini serbest hissederek bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.⁴

Akhisar’da Saruhanoğulları Dönemi

Saruhan Bey, Saruhan oğulları Beyliğini 1300 yıllarında eskiden Lidya denilen topraklarda kurmuş, 1313 yılında Manisa’yı “Saruhan” adıyla beyliğin merkezi haline getirmiştir.⁵ O yıllarda Akhisar bu beyliğin büyük kazalarından biri olmuştur. Saruhan oğulları döneminde Akhisar’da bazı yapılar inşa edilmiştir. Bu dönemde şehirde yer alan kilise günümüzde de varlığını devam ettiren “Ulu Cami” adıyla camiye çevrilmiştir. Yine bu dönemde ve 1316 yılında “Köfünlü Kara Mehmet Camisi” inşa edilmiştir. Ayrıca Akhisar’da Beylik döneminde Seydi Ahmet Mahallesi’nde bu isimle⁶ bir zaviye kurulmuş⁷ ve bu arada Akhisar’ın yakın köylerinde birçok zaviye teşekkül ettirilmiştir.

Akhisar’da Osmanlı Dönemi; Oluşturulan Eserler ve İmar Faaliyetleri

Akhisar Osmanlı idaresine 1382 yılında katılmıştır. 1402 yılında Timurluların istilasına maruz kalan kent, 1402-1425 yılları arasında İzmiroğlu Cüneyt Bey’in yönetiminde kalmıştır.⁸ Akhisar’ın yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçişi, Aydınoğlu Halil Yahşi Bey zamanında gerçekleşmiştir. Aydınoğlu Halil Yahşi Bey, önce isyan eden Cüneyt Bey’in oğlu Kurt Hasan’ı Akhisar’da yenip esir almış,⁹ ardından da Cüneyt Bey’i, Sisam Adası’nın karşısındaki İpsili Kalesi’nde yakalatıp, idam ettirmiştir.

Akhisar, idari bakımdan Osmanlı Devleti’nin yönetiminde merkezi Kütahya olan Anadolu Eyaletinin¹⁰ Saruhan Sancağına bağlı bir kaza olarak düzenlenmiştir. Bilindiği gibi Osmanlı idari yapılanmasında Kaza, ticari ve kültürel açıdan önem taşıyan ve çevrenin merkezi olan bir kasaba veya şehirle bu merkezleri çevrelemiş köylerin teşkil ettiği bir birimdir.¹¹ İşte bu çerçevede Akhisar, Osmanlı Devleti’nin egemenliğine girmesiyle 15. yüzyıldan itibaren bir kaza olarak idare edilmiş ve bu idari yapılanama sonucunda Akhisar’ın günümüz şehir dokusunun ana hatlarıyla Osmanlı döneminde şekillenerek büyümüştür. Osmanlı Döneminde İstanbul-Bursa-Balıkesir- Akhisar- Manisa ve İzmir kervan yolunun buradan geçmesi nedeniyle şehrin konumu önem arz etmiştir.¹² Akhisar şehri Osmanlı Devleti’nin başkenti İstanbul’dan şehzadelerin eğitim dönemlerini geçirdikleri Manisa’ya giden yol

⁴ Doyduk, age, s.28.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984. S.84.

⁶ “Seydi Ahmet Zaviyesi”

⁷ Çağatay Uluçay- İbrahim Gökçen, Manisa Tarihi, Resimli Ay Mecmuası Yayınlar, Manisa, 1949, s.27.

⁸ Cüneyt Bey, “İzmiroğlu Cüneyt Bey” adıyla bilinir. Osmanlı Devleti’nin yaşadığı Fetret Devri ve II. Murat’ın saltanatının ilk yıllarında gündemde kalmış, Osmanlı Devleti’nin bu 20 yıllık süredeki bütün toparlanma çabalarının karşısına çıkmış bir yerel yönetici ve asidir. Aydınoğlu hanedanına mensuptur. Karamanoğlu ile Osmanlı Devletine karşı isyan etmiştir.

⁹ Doyduk, age, s.4.

¹⁰ İsmail Özçelik, Devlet-i Aliyye’nin Kamusal Düzeni ve Kurumları, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s.202-206.

¹¹ İsmail Özçelik, Devlet-i Aliyye’nin Taşra Yönetimi, Gazi Kitabevi, Ankara, 2016, s. 37.

¹² Tuncer Baykara, Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu’nun İdari Taksimatı, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2000, s. 114.

üzerinde bulunduğu 15 ve 16. Yüzyıl boyunca şehzade kervanlarının sıkça uğradıkları bir yerleşim birimi olmuştur. Bu nedenle denilebilir ki, Akhisar'ın coğrafi konumu ve kültürel yapılanması kentin antik dönemden itibaren Ege bölgesine ulaşan ticaret yollarının geçtiği bir bölgede yer alması nedeniyle şehir 16. Yüzyıldaki ekonomik gelişmelerden de diğer Anadolu kentleri gibi olumlu şekilde yararlanmışır.¹³

Akhisar, Türk-İslam şehri kimliğinde birçok büyük şahsiyetin kurduğu vakıflar sayesinde Osmanlı idaresinde önemli bir gelişme göstermiştir. Bunlar arasında 15. yüzyılda yaşamış, Osmanlı Devleti'nde devlet adamı olarak da hizmet vermiş olan Sarı Ahmet Paşa, burada halkın ihtiyaç duyduğu sosyal ve dini yapıları inşa ederek adeta Akhisar'ı o yıllarda ihya etmiştir.¹⁴Günümüzde Akhisar'ın mahallelerinden birinin adı da "Ahmet Paşa Mahallesi"dir. Bu Mahalle ile ilgili en eski kayıtlara 16. yüzyıl tahrir defteri kayıtlarında rastlıyoruz. 1530 yılında Ahmet Paşa Mahallesi 59 haneden oluşmaktaydı 16. yüzyılda Ahmet Paşa Mahallesi içinde "Evkafı Avarız Fukarayı Ahmet Paşa" adlı bir vakıf tespit edilmiştir. Kurulan bu vakıf yoluyla fakirlerin yükümlü oldukları avarız akçeleri vakıfça devlete ödenmiştir. Ayrıca 16. yüzyıl kayıtlarında Akhisar'da yine "Ahmet Paşa" adıyla anılan bir çarşının varlığı da kayıtlardan anlaşılmaktadır.¹⁵

Ahmet Paşa Akhisar'da Cami, medrese, imaret, aşevi, hamam ve han ihtiva eden bir külliye inşa ettirmiş ve bu kurumların yaşatılması için kendi adıyla anılan "Sarı Ahmet Paşa İmaret Vakfı" nı kurmuştur 1484 yılında kurulan vakıf yıllarca işlevini devam ettirmiş olup, halen "mülhak vakıf" statüsünde çalışmalarını sürdürmektedir. Paşa kurduğu vakfı kazandığı servetin yanı sıra Padişah İkinci Beyazıt tarafından kendisine temlik edilenleri de bu vakfa bağışlamıştır. Paşanın Akhisar, Salihli, Manisa ve Bergama kazalarıyla bunlara bağlı köy ve mezralarda birçok arazi ve emlakı bulunmaktaydı.¹⁶

Ahmet Paşa Akhisar'ın içme suyu problemini çözmüş ve şehrinin 15. Yüzyılda ki harap görüntüsü ve suyollarının tıkanarak kullanılmaz hale gelmesi üzerine harekete geçmiştir. Paşa, inşa ettirdiği cami, medrese, hamam ve yapıların ihtiyacı olan suyun temini için kaynak arayışında olmuş ve şehrin kuzeyinde yeni su kaynakları üzerinde kemerler yaptırarak, isale hattı ile mevcut suyun şehir merkezine getirilmesini sağlamıştır.¹⁷

Akhisar'daki camilere gelince; İmaret içinde yer alan eserlerden biri olan "Paşa Camisi"nin yapılış tarihi tam olarak belli değildir. Söz konusu Caminin 1484 yılından önce yapıldığı bilinmektedir. 17. yüzyılın ünlü seyyahı Evliya Çelebi Akhisar'ı anlatırken, "Paşa Cami"nden de söz eder.¹⁸ "Paşa Hamamı" da Ahmet Paşa'nın Akhisar'da inşa ettiği külliye içinde yer almaktadır. Bundan başka Akhisar'da "Paşa Hanı" olarak anılan ve külliye ile birlikte yaptırılan han, caminin batı yönünde inşa edilmiştir. Buna ilaveten burada bir imaret te yer almaktadır. 1484 yılında tanzim edilen vakfiye de külliyedeki diğer yapılarla birlikte inşa edilen aşevi fakir ve

¹³ Suraiya Faroqhi, Osmanlıda Kentler ve Kentliler, Çeviren Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 114.

¹⁴ Ömer Bıyık, 15 yüzyılda Akhisar'ı İhya Eden Bir Hayırsever Sarı Mehmet Paşa ve Vakfı Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt 13, sayı 1 Manisa, 2015, s. 391- 413.

¹⁵ Mehmet Akif Erdoğan- Ömer Bıyık, Defter-i Evkaf-ı Liva-i Saruhan,(Metin ve İnceleme) Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Yayınları, Ankara, 2014, s.153.

¹⁶ Bıyık, agm, s.395-396.

¹⁷ Bıyık, agm, 403.

¹⁸ Bıyık, agm, s, 405. Caminin Kuzey istikametinde bir hazire yer almaktadır. Burada Paşa'nın kabri ile birlikte 15 adet kitabeli mezar taşı daha vardır.

muhtaçların yeme ve içme ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştur. Ahmet Paşa'nın Akhisar'da yaptığı bu eserler günümüze kadar gelmiştir.¹⁹

1530 Yılı Tahrir Kayıtlarında Akhisar Kazasının Mali Vaziyeti ve Buradan Elde Edilen Vergi Hasılatı

16.Yüzyılda Liva-i Saruhan, Kaza-i Mağnisa, Kaza-i Menemen, Kaza-i Adala, Kaza-i Nif, Kaza-i Marmara, Kaza-i Ilıca, Kaza-i Demürce, Kaza-i Güzelhisar, Kaza-i Görδος, Kaza-i Kayacık, Kaza-i Akhisar ve Kaza-i Gördek'ten oluşmaktadır. Görüldüğü gibi 16. Yüzyılda Akhisar Kazası, "Kaza-i Akhisar" adıyla Tahrir defterlerinde Saruhan (Manisa) Sancağına bağlı 11 kazadan biridir. 1530 tarihli tahrir kayıtlarının incelenmesinden anlaşıldığına göre;²⁰ Akhisar kazası idari yapılanma bakımından şöyle bir durum göstermektedir;

Anılan tarihlerde Akhisar Kazasında toplam 17 mahalle bulunduğu anlaşılmaktadır. Mevcut defterdeki bu kayıtlara göre, 1530 yılında Akhisar'ın toplam 21 adet (Karye) köyü vardır. Şehrin tamamında bir mezra, bir nehir²¹ ve 15 tane çiftlik mevcuttur. Yine Akhisar'da kayıtlara göre o yıllarda bir bahçe ve bir Hamam bulunmaktadır.²² Kuşkusuz mezra ve çiftlik sayılarının durumu bize hububat ve tahıl üretiminin Akhisar'da yaygın olduğu hakkında bir fikir vermektedir.

Akhisar'daki yaşayan nüfus ve sosyal duruma ilişkin veri oluşturacak hane sayıları hakkında da defterde bilgiler bulunmaktadır. Buna göre kazada toplam hane sayısı 1139 dur. Hanelerin yanında bekâr olan ve kayıtlara "mücerret" olarak yazılanların toplam sayısı da 393 olarak verilmiştir. Ayrıca çeşitli nedenlerle vergiden muaf olan 209 kişinin de "muaf" ibaresiyle defterde kayıtlı oldukları müşahede edilmektedir.²³ Bu sayısal verilere göre Akhisar'ın o yıllarda 4000 ile 6000 arasında değişebilecek bir nüfusa sahip olduğu söylenebilir. O yıllar için bu sayıdaki bir nüfus önemlidir ki neredeyse bu sayısal veri, orta büyüklükte bir sancak nüfusuna tekabül eder.

Akhisar'ın devlete ödediği vergi yükümlülüğü olan gelirlerine bakıldığında buna göre; Akhisar'da birinci bölüm vergi "Has" olan gelirlerdir. Bunlar "Hassı Padişah" olarak kaydedilmiştir. İkinci bölüm zeamet olan gelirler de "Tımarı Züema ve Sipahiyan²⁴" şeklinde adlandırılıp deftere kayıt edilmiştir. Üçüncü bölüm de

¹⁹ Bıyık, agm, s. 408.

²⁰ 166 Numaralı Muhasabe-i Vilayet-i Anadolu Defteri, (937/1530), Hudavandigar, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alaiye Livaları, Dizin ve Tıpkı basımı, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 36-42.

²¹ Gördük Çayı ve Kum Çay adındaki iki akarsu Akhisar Kazası sınırları içinde yer alır.

²² 166 Numaralı Muhasabe-i Vilayet-i Anadolu Defteri, (937/1530), Hudavandigar, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alaiye Livaları, Dizin ve Tıpkı basımı, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995. S.41.

²³ 166 Numaralı Muhasabe-i Vilayet-i Anadolu Defteri, (937/1530), Hudavandigar, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alaiye Livaları, Dizin ve Tıpkı basımı, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995. S.41.

²⁴ Sipahiyan; Kapıkulu askerlerinin altı bölükten oluşan atlı sınıfıdır. Bunlar sipah, silahtar, sağ ülüfeciler, sol ülüfeciler, sağ garipler ve sol gariplerdir.

“Tımarı Bazdaran”²⁵adı ile yazılmıştır. Bunlara ilaveten defterde, “Evkaf ve Emlak” gelirleri şeklinde dördüncü bir gelir grubu olan vakıf gelirlerine de yer verilmiştir.²⁶

Bunlardan Padişah Hassı olan vergi bölümü, şehrin 17 adet olan bütün mahallelerinin gelirini kapsamaktadır. Buna ilaveten 2 köy geliri ile şehir merkezindeki 695 hane ile 220 mücerrette ait vergiler, padişah hası olarak kaydedilmiş ve bu gelirler padişah ve saraya tahsis edilmiştir. Bu çerçevede şehir merkezinde 46 kişinin çeşitli sebeplerle vergiden muaf oldukları ve padişah hası olan toplam gelirlerin 134.535 akçe tutarında bir meblağ oluşturduğu görülmektedir.

Akhisar Kazasına ait zeamet gelirlerinin tevcih edildiği “zuema ve sipahiler” e gelince; bunlara da 10 köy, bir mezra, 139 hane, 40 mücerretten toplanacak vergilerin gelir olarak oluşturulduğu ve bu sütunda da yine 19 kişinin vergi yükümlülüğünden muaf tutulduğu görülmektedir. Bu bağlamda züema ve sipahilere düşen payın yani elde edilen zeamet hasılatının 56.012 akçe olarak kayıtlarda yer aldığı görülmektedir.²⁷

Tımar gelirlerine gelince, Akhisar kazasında “Bazdaran” için ayrılmış tımarlar olduğu ve bunların “Tımarı Bazdaran” başlığı altında Akhisar muhasebe kayıtlarında yerini aldığını söylemiştik. Bazdarana tahsis edilen tımarın kapsamı da 1 kariye, (köy) 5 hane, 3 mücerret ve toplamda 1.436 akçe olduğu görülmektedir.

Akhisar kazasındaki Evkaf ve emlak kayıtları ve bunların gelirleri incelendiğinde Tahrir defterinde 8 köy 15 çiftlik bir bahçe ve bir adet hamamın gelirlerin vakıflara tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Buradaki kayıtlara göre, 298 hane, 160 mücerret, 145 muaf ve toplamda 16.967 akçe gelir elde edildiği ve bu meblağın vakıflara mütevellileri eliyle harcandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kayıtlardan “nakdiye” adı altında, nakit para olarak 196.000 akçenin mevcut nakit para ve “para vakfı”²⁸ olarak mütevellilerin tasarrufunda bulunduğu görülmektedir. Bunun altında “ribh”²⁹ başlığıyla kayıtlı 7480 akçe gözükmektedir ki buda para vakıflarından elde edilen gelirlerdir.

Toplam olarak Akhisar kazasının gelirlerinin verildiği tabloda ise; elde edilen vergi gelirlerin 200.953 akçe, olduğu görülmektedir. Buna ilaveten yukarıda da ifade edildiği gibi vakıfların da nakit olarak 196.000 ve faiz geliri olarak ta yine vakıflara ait 7.480 akçe olduğu anlaşılmaktadır.

Akhisar kazasının toplam olarak vergi kayıtları yani vergiye esas olan kayıtlarına baktığımızda şöyle bir manzara ortaya çıkmaktadır: Akhisar’ın bir şehir olarak toplam vergiye tabi manzarası şöyledir. 17 mahalle, 21 köy, 1 mezra, 1 nehir, 15 çiftlik, 1 bahçe, 1 hamam ve 1139 hane ile 393 mücerretten oluştuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca burada toplamda vergiden muaf 209 kişinin bulunduğu ve vergi gelirlerinin toplam olarak 200.953 akçe olduğu görülmektedir. Buna ilaveten

²⁵Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt, I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1983, s.182. “Bazdaran” Hizmetleri karşılığı kendilerine tımar tevcih edilmiş olan eğitilmiş avcılara verilen bir isimdir. Bunlara “tımarlı avcılar” da denilmektedir. Bazdarlar avlanmada kullanılan kuşlara bakarlar sarayda bulunur ve av işleriyle uğraşarak, kuşların terbiye edilmesi işi ile ilgilenirlerdi. Bunlardan duruma göre “Doğancı”, “Çakırcı” ve “Şahinci” gibi isimlerle anılanları da vardı.

²⁶166 Numaralı Muhasabe-i Vilayet-i Anadolu Defteri, (937/1530), Hudavandigar, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alaiye Livaları, Dizin ve Tıpkı basımı, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995. S.41.

²⁷ 166 Numaralı Muhasabe-i Vilayet-i Anadolu Defteri, (937/1530), Hudavandigar, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alaiye Livaları, Dizin ve Tıpkı basımı, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995. S.41.

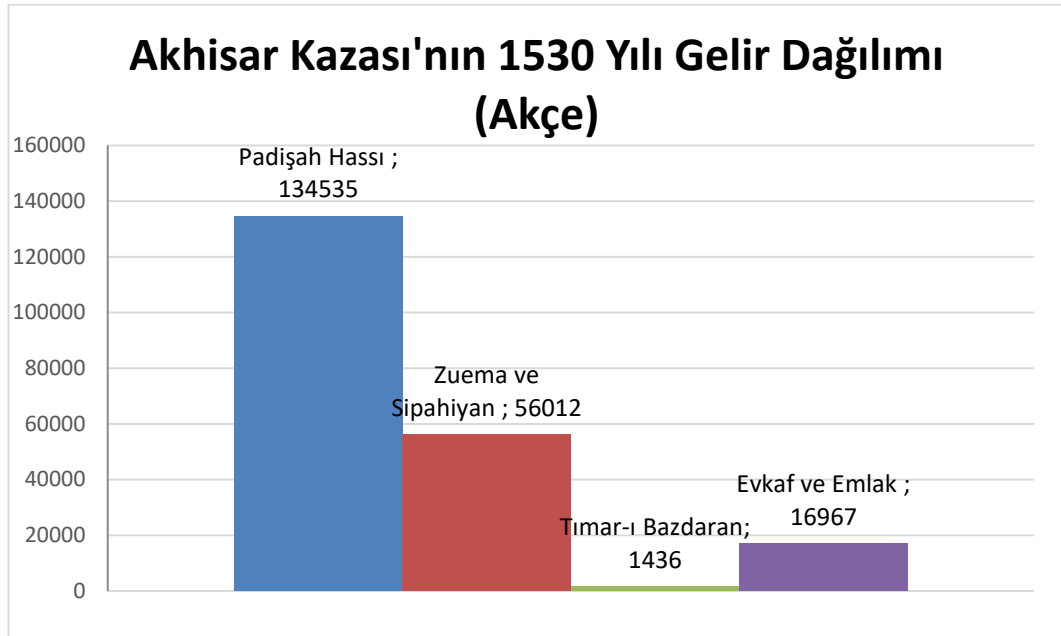
²⁸ İsmail Özçelik, Devlet-i Aliyye’nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları, Gazi Kitabevi Ankara, 2013.

²⁹“Ribh”, riba, faiz demektir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti’nde Para vakıfları söz konusu olup Şeyhülislam Ebüssud Efendi, Para vakıflarının işletilmesinin caiz olduğuna dair fetva vermiştir.

yıllık evkaf ve emlak geliri olan nakit 196.000 akçe ve para vakıflarının yıllık faizi olarak 7.480 akçenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Vakıf gelirlerinin genel gelirler içinde önemli bir meblağ oluşturması dikkat çekicidir.

1530 Yılındaki Akhisar Kazasının Gelirleri ve Dağılımı

	Hassa-i Padişah	Timârhâ-i Zu'amâ ve Sipâhiyân	Tîmârhâ-i Bâzdârân	Evkâf ve Emlâk	Cem'an
Şehr	1				1
Karye / Kurâ	2	10	1	8	21
Mezra'a		1			1
Mahallât	17				17
Bâğçe				1	1
Çiftlik				15	15
Hammâm				1	1
Nehr	1				1
Hâne	695	139	5	298	1.139
Mücerred	220	40	3	160	393
Mu'âf	46	19		145	209
Hâsıl	134.535	56.012	1.439	16.967	208.953
Nakdiye				196.000	196.000
Ribh				7.480	7.480

16. ve 17. Yüzyıllarda Akhisar'ın Sosyo-Ekonomik Durumu

Bu yüzyıllarda Saruhan Sancağının bir kazası olan Akhisar'da Hububat, Bakliyat ve Pamuk üretimi ile kentin tarım hayatı pek canlıdır. Bu dönemde pamuk yetiştiriciliği Marmara'dan Ege'ye doğru yaygınlık göstermiştir. Bu nedenle pamuklu el dokuması şehirde oldukça gelişmiş, adeta Akşehir, pamuklu dokuma merkezi

haline gelmiştir. Burada ki dokumalar hem pamuk kalitesi hem pamuk ipliği ve pamuklu bez olarak İstanbul'da özellikle aranan endüstriyel ürünler arasında olmuşlardır.³⁰ Akşehir pamuklu dokumaları, renk ve desenlerine göre değişik kategorilere ayrılmaktaydı; "Akhisar Bezi" kaba pamuklular sınıfına dâhildir. Halil İnalçık, buradan Karadeniz Bölgesine yapılan pamuklu ihracata ait bazı bilgiler vermiştir. Buna göre en iyi kalite pamuğun Anadolu'da Kırkağaç ve Akhisar'dan geldiğini, diğer Anadolu bezlerine göre "Akhisar Bezi" nin daha pahalı olduğunu belirtmektedir.³¹

Akhisar'ın sosyal yapısına bakıldığında kentte Müslümanlar yaşarken özellikle 16. yüzyılın sonlarından başlayarak ticari amaçlı bağ ve bahçeciliğin yaygınlık kazanması gayrimüslimlerin buraya göçüne neden olmuştur. Göç ile kente gelen ücretli tarım işçileri de bu yüzyılda kentteki tarım üretiminin artmasına katkıda bulunmuşlardır. Akhisar'da 16. Yüzyılda Pazar işlevi gören ve canlı bir ticari faaliyetin yaşandığı büyük bir kapalı çarşı bulunmaktaydı.³² 16 ve 17. Yüzyıllarda devletin iskân politikası nedeniyle kentleşmeyi teşvik etmesi sonucu şehirde anıtsal yapıların inşasına başlanmıştır. Örneğin bu yüzyılda II. Beyazıt'ın şehzadelerinden Âlem Şah'ın Saruhan Sancağında vali olarak görev yaparken genç yaşta ölümü sebebiyle annesi Günruh Sultan, buraya cami, hamam, medrese, imarethane ve bedestenden teşekkül eden bir külliye yaptırmıştır. Günümüze ulaşamayan bedesten hakkında Evliya Çelebi şu bilgileri vermektedir: "Bedesten üç kubbeli bir binadır. Baştanbaşa kurşun örtülü çok yüksek değerdeki eşyaların mevcut olduğu bu hayır kuruluşu Günruh Sultan'ın binasıdır."³³

17. Yüzyılda Akhisar şehri bir ticaret merkezi olarak yörede etkin rol oynamıştır. Bilindiği gibi bu yüzyılda Anadolu'da ticaret kervanlarla yapılmaktadır. Bu kervan yolları üzerinde bulunan ticaret kentlerinden her biri ürettiği ve işlediği malları başka bölgelere göndermektedir. İstanbul'a Anadolu'dan yiyecek ve eşya nakliyatı bu kervanlar aracılığıyla yapılmaktadır. Bu yüzyılda da Osmanlı Devletindeki yol güzergâhı İstanbul İzmir arasında yer alması hasebiyle İstanbul, Bursa, Balıkesir; Akhisar Manisa İzmir yolu önemli bir gelişim süreci geçirmiştir.

İstanbul'dan yola çıkan, Bursa, Afyon ve Uşak üzerinden Saruhan Sancağı topraklarına gelen Evliya Çelebi, Demirci, Kula, Gördes, Alaşehir, Sart, Gördes ve Kayacık'tan sonra Akhisar'a ulaşmıştır.³⁴ 1671 yılında Akhisar'a gelen Evliya Çelebi, o yıllarda şehrin folklorik yapısının yanı sıra, bitki örtüsü, ürünleri, yerleşim şekli, tarihi ve mimarisi gibi çeşitli konular hakkında bilgi vermiştir.³⁵ Şehri gezen Evliya Çelebi, burada 24 mahallenin olduğundan bahsetmektedir. Kiremit örtülü 2600 evin varlığını bize haber veren Çelebi, Pazar yerleri ve bedestenin dışında şehirde bin adet dükkânın varlığı ile ticaret hayatının çok canlı olduğunu yazar. Evliya Çelebi, Akhisar Kalesinde dolaşmış kalenin alçak duvarlı, kuleleri kapılı ve gösterişli bir yapı olduğunu söylemiştir. Evliya Çelebi şehrin ortasında eski çağlardan kalma bir kalenin olduğu, ancak bunun Saruhanoğulları döneminde yıkıldığını söylemektedir.³⁶ Evliya

³⁰ Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğunda Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 262.

³¹ İnalçık, age, s. 302.

³² Faroqhi, age, s. 33.

³³ Evliya Çelebi, Seyahatname, Cilt IX, İstanbul, 1935, s. 520.

³⁴ Feridün Emecen, "Akhisar", DİA, Cilt:2, İstanbul, 1989, s.216.

³⁵ Engin Akdeniz-Safiye Akdeniz, "Akhisar'daki Son Arkeolojik Kazı Sonuçlarının Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesiyle Bağlantı Kurularak Değerlendirilmesi", Türkiyat Mecmuası, Sayı27/1, 2017, s.2.

³⁶ Evliya Çelebi, Seyahatname, Cilt IX, İstanbul, 1935, s. 519-520.

Çelebi, şehirde birkaç cami, mescit ve yıkık bir kale bulunduğunu belirtmiş ve şehir hakkında çeşitli bilgiler vermiştir.

Sonuç

Sonuç olarak Akhisar kazasının kadim bir tarihe sahip olduğu ve 15-17. Yüzyıllarda yol güzergâhı üzerinde olması hasebiyle burada çağına göre canlı bir sosyo- ekonomik ve ticari faaliyetin yaşandığı anlaşılmaktadır. Akhisar'ın coğrafi konumu ve kültürel yapılanması kentin antik dönemden itibaren Ege bölgesine ulaşan ticaret yollarının geçtiği bir bölgede yer alması nedeniyle şehir, 16. Yüzyıldaki ekonomik gelişmeden diğer Anadolu kentleri gibi olumlu şekilde etkilenmiş ve yararlanmışır.

Şehrin imar faaliyetlerinin Beylik dönemi ve sonrasında Osmanlı hâkimiyeti zamanında gelişip inkişaf ettiği söylenebilir. Üretim ve imalat bakımından başta tahıl ve hububat olmak üzere, daha sonra da pamuk ve pamukla dokumanın burada geliştiği ve ticari faaliyetlerde önemli bir payı oluşturduğu düşünülmelidir. "Akhisar Bezi" kumaşı ve pamuğunun kaliteli olduğu anlaşılmaktadır. Akhisar'da devlete olan vergi yükümlülüğü bakımından merkeze katkı sağlayacak seviyede hatırı sayılır bir vergi ödendiği de görülmektedir. Buradan elde edilen gelirlerin padişah hası, zuema ve sipahi tımarları ile bazdar tımarları gelirleri olduğu ayrıca vakıfların önemli gelirlere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yine burada canlı bir vakıf hayatının yaşandığı ve vakıflara tahsis edilen akarlardan gelen meblağla şehirde dayanışma, sosyal yardım ve hayır hizmetlerin ciddi bir şekilde bu vakıf gelirleri ile sağlandığını göstermektedir. Ünlü seyyah Evliya Çelebi' nin tespitlerine göre de şehrin önemli bir yerleşim yeri ve birimi olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça:

166 Numaralı *Muhasabe-i Vilayet-i Anadolu Defteri, (937/1530), Hudavandigar, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alaiye Livaları, Dizin ve Tıpkı basımı*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995.

AKDENİZ, Engin- AKDENİZ, Safiye, "Akhisar'daki Son Arkeolojik Kazı Sonuçlarının Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesiyle Bağlantı Kurularak Değerlendirilmesi", *Türkiyat Mecmuası*, Sayı27/1, 2017.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2000.

BIYIK, Ömer, "15.Yüzyılda Akhisar'ı İhya Eden Bir Hayırsever Sarı Mehmet Paşa ve Vakfı" *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 13, sayı 1 Manisa, 2015.

DARKOT, Besim, "Akhisar", *İslam Ansiklopedisi*.

DOYDUK, Senem, "Akhisar Kent Merkezi Tarihi Doku Analizi", *Celal Bayar Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, Sayı; 21, Manisa, 2006.

EMECEN, Feridün, "Akhisar", *DİA*, Cilt:2, İstanbul, 1989.

ERDOĞRU, Mehmet Akif – BIYIK, Ömer, *Defter-i Evkaf-ı Liva-i Saruhan, (Metin ve İnceleme)* Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Yayınları, Ankara, 2014, s.153.

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, Cilt IX, İstanbul, 1935.

FAROQHİ, Suraiya *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, Çeviren Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunda Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları*, İncelemeler, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Geçmişten Günümüze Manisa

MERCANGÖZ, Zeynep, "Akhisar Ulu Cami İçindeki Dügümlü Bizans Sutunları", *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı:6, 1992.

ÖZÇELİK, İsmail, *Devlet-i Aliyye'nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2013.

ÖZÇELİK, İsmail, *Tarih ve Metodolojisi*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014.

ÖZÇELİK, İsmail, *Devlet-i Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014.

ÖZÇELİK, İsmail, *Devlet-i Aliyye'nin Taşra Yönetimi*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2016.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt, I*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1983.

ULUÇAY, Çağatay - GÖKÇEN, İbrahim, *Manisa Tarihi*, Resimli Ay Mecmuası Yayınları, Manisa, 1949.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, Cilt 1*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. 1984.

OSMANLILARDA KAPİTÜLASYONLAR: MANİSA ŞAP TEKELİ

Ramazan GÖKBUNAR*-Burak SARI**-Osman GÜLDEN***

GİRİŞ

Uzun yıllar tartışma konusu olmuş kapitülasyonlar, birden çok açıdan değerlendirmeye tabi tutulabilir. Bunlardan en önemlisi ise şüphesiz kapitülasyonların, devletlerin ekonomik ve siyasi yapılarına verdiği zararlardır. Kapitülasyonlar bu nedenlerle, sürekli olarak eleştiri konusu olmuşlardır. Ancak kapitülasyonların verilmiş amaçları, uygulamada doğurduğu sonuçlar değerlendirildiğinde, kapitülasyonların her koşulda zararlı uygulamalar olduğunu söylemek mümkün değildir. Ortaçağ ve sonrası tarihi detaylı bir biçimde incelediğimizde, Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu Selçuklu Devleti ve Doğu Roma İmparatorluğu'nda (Bizans) birden farklı kapitülasyon uygulamasına rastlamak mümkündür. Kapitülasyon uygulamaları, genellikle, devletlerin yapılarına göre değişiklik göstermektedir. Uygulamanın gerçekleştiği dönemlerde, diğer devletlerle olan ilişkiler, siyasi manevralar, savaş ya da barış durumları, dış ticaretin yapısı, ülkenin ekonomik yapısı vb. birçok etken kapitülasyon uygulamasına neden olabilir. Osmanlı İmparatorluğu ve kapitülasyon uygulamasına rastlanılan diğer devletlerde bunların örneklerine rastlamak mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu, 1302 yılında Koyunhisar (Bafeon) savaşından sonra kurulmuş¹, yıllar boyunca çok uluslu ve geniş ticaret ağına sahip², sınır komşusu olsun veya olmasın diğer devletlerle sürekli siyasi ve ekonomik ilişki içinde bir yapıya sahip olmuştur. Osmanlı bu karmaşık ve çok yönlü yapısından dolayı, birden fazla kere ve birden farklı devlete belirli imtiyazlar, kapitülasyonlar vermiştir. Bunların yanında birçok devletten, özellikle Bizans'tan kim imtiyazlar elde etmiştir. Erken dönem imtiyazlarından birini ise Manisa bölgesinde bulunan şap madenlerinin işletme hakkını devrederek, Cenova Devleti'ne (Cenevizliler) vermiştir. Bunların yapılarına, tarihi özelliklerine geçmeden önce kapitülasyon ve imtiyaz kavramlarını açıklamakta fayda görmekteyiz.

Teorik ve Kavramsal Çerçeve: Kapitülasyon

Fransızca kökenli bir kelime olan kapitülasyon (capitulation)³, bir ülkede yaşayan azınlıklara geçici veya sürekli olarak tanınmış, tek taraflı hak ve öncelikler manasına gelmektedir. Bir başka tanıma göre ise doğulu devletlerin, batılı devletlere tanıdığı imtiyazlar manasına gelmektedir⁴. Bir diğer görüşe göre kapitülasyon, Avrupalı devletlerin, kendi ülkeleri dışında yaşayan vatandaşlarının, yaşadıkları ülkelerin yetkilerine göre değil, kendi ülkelerinin yetki ve kurallarına tabi olmaları

* Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, rambunar@gmail.com

** Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, buraksari@gmail.com

*** Ar. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, osmangulden8@gmail.com

¹ Halil İnalçık, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300 – 1600*, London 1995, s. 6

² Halil İnalçık, *The Ottoman State: Economy and Society: 1300 – 1600, An Economic and Social History of Ottoman Empire 1300 – 1914*, Newyork 1994, s. 179 – 380.

³ İngilizce 'capitulation', İtalyanca 'capitolazione'.

⁴ Zekeriya Türkmen, Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6 (1995), s. 326.

biçiminde elde ettikleri ayrıcalıklar ile ticaret ve gümrük işlerinde elde ettikleri ayrıcalıklar olarak değerlendirilmektedir⁵. Osmanlı Devleti'nde bu ayrıcalıkları içeren belgeye ahdname denilmektedir. Ahdname, Osmanlı sultanı tarafından tek taraflı verilen ahdlardan (yeminlerden) oluşmaktadır. Bu ahdnameler, uygulamayı gerçekleştiren padişahın yaşam süresi boyunca (tahtta kaldığı süre boyunca) geçerli sayılmıştır. Yeni tahta çıkan sultanın ise bu ahdnameyi tasdik etmesi beklenirdi⁶. Ahdname kavramının kökeninde, İslam Hukukundan kaynaklanan emân kavramı yer almaktadır. En basit tanımıyla emân, İslam fihhına göre dar'ül harpten gelen gayrimüslimlere müstemin⁷ statüsünün tanınması anlamına gelmekteydi⁸. Osmanlı'da sultanlar, özellikle devletin güçlü olduğu dönemlerde, ahdname verirken fikh prensiplerini⁹, talepte bulunan devletten siyasi beklentileri, iktisadi ve mali çıkarları, Hristiyan dünyasında müttefik edinmeyi ve temininde zorluk çekilen hammadde ve/veya mamul maddeyi sağlaması gibi hususları dikkate alır, ayrıca gümrük gelirlerinin arttırılması, hazineye nakit para sağlanması gibi konulara da dikkat ederdi¹⁰. Osmanlı'da özellikle işe politikası baskın bir yapıdaydı. Bu sebeple, halkın daha önceden görmediği malları getiren yabancı tüccarlar hoş karşılanmaktaydı. Bu nedenle, halkın uzun yıllar boyunca kapitülasyonlara tepki göstermemesi anlaşılabilirliydi¹¹. Bununla birlikte, işe politikası gereği, Osmanlı yönetimi ihracatı olabildiğince sınırlı tutmaya çalışırken, ithalatı teşvik etmiştir. Böyle bir durumda, devletin kapitülasyonlara başvurması oldukça doğaldır¹². Bu tip ayrıcalıklar Osmanlı dış ticaretinde ve denizciliğinde önemli rol oynamıştır. Osmanlı'nın verdiği kapitülasyonları değerlendirdiğimizde, 14 - 17. asırlar arası verilenler Avrupa ile dış ticareti geliştirmek ve desteklemek amacıyla bir nevi Osmanlı İmparatorluğu tarafından bahşedilmiştir. 18. asır sonrası verilen kapitülasyonlar ise İmparatorluğun zayıflaması ile bölgede bulunan diğer güçler tarafından zorlama ve dayatma halini almıştır¹³. Osmanlı İmparatorluğunun tarihsel süreçte verdiği kapitülasyonlar ve verilme nedenleri tablo.1'de gösterilmektedir.

Tablo.1 Kapitülasyonlar ve verilme nedenleri

Yıllar	Uygulanan Dönem	Verildiği Ülkeler	Özellikleri
1200 - 1569	İtalyan Devletleri Dönemi	Ceneviz Venedik Floransa Napoli	Ticaretin gelişmesi ve çeşitlenmesi amacıyla verilmiştir. Bölgeleri ve ayrıcalıkları

⁵ Aybars Pamir, "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devletine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 51/2 (2002), s. 80.

⁶ Halil İncalcık, "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret" *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 24 (2003), s. 60.

⁷ Emin kılınmış kişi. Can ve mal güvenliği, İslam devleti içinde sağlanmış kişi.

⁸ Gülay Tulasoğlu, "Tarihin Tarihsizleştirilmesine Örnek Olarak Kapitülasyonlar", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 32/2 (2015), s. 254 - 255.

⁹ Hanefi mezhebi fihhi. Bu konuda şeyhülislamdan fetva istenirdi.

¹⁰ Halil İncalcık, "İmtiyazat", *İslam Ansiklopedisi*, 22 (2000), 246.

¹¹ Şevket Pamuk, "Institutional Change and Longevity of the Ottoman Empire, 1500 - 1800", *Journal of Interdisciplinary History*, 35/2 (2004), s. 235.

¹² Öztürk, Mustafa ve Ahmet Aksın, "Venedik Devlet Arşivlerindeki Bailo Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nin Venedik'e Zahire ve Asker Yardımı (1624 - 1631)", *Osmanlı Tarih Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 32 (2012), s. 145.

¹³ Şevket Pamuk, *Changes in Factor Market in the Ottoman Empire 1500 - 1800*, Newyork 2009, s. 8 - 9.

Geçmişten Günümüze Manisa

			itibariyle kapsamı sınırlıdır.
1569 -1700	Batı Devletleri Dönemi	Fransa İngiltere Hollanda	Geniş kapsamlıdır. Ticari ve ekonomik amacın yanı sıra diplomatik ve siyasi amaçları da bulunmaktadır.
1700 – 1783	Avrupa Devletleri	Fransa İngiltere Hollanda İspanya	Fransa'ya sürekli kapitülasyonların verildiği dönemdir. I. Mahmut Döneminde bu hak Fransızlara verilmiştir.
1783	Rusya ile Zorunlu Muahede Dönemi	Rusya	Siyasi baskı ve zorlamalar sonucu verilmiştir. Sınırı ve kapsamı geniştir. Rusya bu kapitülasyonları kötüye kullanmıştır.
1838	İngiltere Dönemi	İngiltere ABD Belçika	Sahip olunan tekeller İngiltere'nin eline geçmiş ve Osmanlı'dan düşük fiyatla aldıkları malları yüksek fiyatlarla satabilme hakkını kazanmışlardır. Osmanlı tacirleri rekabet edemeyecek duruma gelmiştir.
1856 – 1914	Kapitülasyonları Kaldırma Girişimleri		8 Eylül 1914'de Osmanlı tarafından kaldırıldığı duyurulmuş fakat itilaf devletleri bunun tek taraflı bir irade beyanıyla kaldırılamayacağını iddia ederek Sevr antlaşmasına dâhil etmişlerdir. Kapitülasyonların tamamen kaldırılması 24 Temmuz Lozan

			Antlaşması ile mümkün olmuştur.
--	--	--	---------------------------------

Kaynaklar: Aybars Pamir, “Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti’ne Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 51/2 (2002) s.85-87. Halil İnalçık, “Osmanlı’nın Avrupa İle Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 24 (2003), s.68-77.

Tablodan açıkça görüldüğü üzere, kapitülasyonların verilme nedenleri oldukça çeşitlidir. İlk dönem kapitülasyonları, genellikle, ticaretin gelişmesini amaçlamaktadır. İkinci dönem uygulamaları ise hem ticaretin gelişimini desteklemeyi hem de devletlerarası siyasi ve diplomatik ilişkiler kurmayı hedeflemektedir. Üç ve sonraki dönemler ise devletin zayıfladığı, bölgedeki hâkimiyetini kaybettiği dönemlere denk gelmektedir ki bu dönemlerdeki kapitülasyonlar daha çok siyasi baskıların ya da mağlubiyetlerin sonucudur. Bununla birlikte Angell, kapitülasyonların dini boyutunu da açıklamaya çalışmıştır. Buna göre Müslüman ve Hristiyanlar arasında ticaret fihhi açısından farklılıklar bulunmaktadır. Aynı zamanda yaşayış tarzları da farklı olan bu insanlar arasından Müslümanlar, yabancı topraklarda yaşamak ve ticaret yapmak istememektedirler. Bu konuda istekli olan Merkantil Hristiyanların bir hayli fazla olması, kapitülasyonların yönünü doğudan batıya ya da Müslümandan Hristiyana doğru belirlemektedir¹⁴. Osmanlı İmparatorluğu, bununla birlikte askeri destek alabilmek için de kimi devletlere kapitülasyonlar vermiştir. Bu kapitülasyonların kimi zaman faydaları da görülmüştür. Özellikle Cenevizlilere verilen imtiyazlar, Osmanlı’nın Gelibolu’ya geçmesine yardımcı olmuş, İstanbul’un fethi esnasında Cenevizliler, Galata’yı sulh yoluyla teslim etmiştir.

Manisa Şap Tekeli İmtiyazı

Maliye ve tarih alan yazınında genel kanı, Osmanlı İmparatorluğunun ilk kapitülasyonu, Sultan I. Süleyman döneminde Fransızlara tanınmış olduğudur. Ancak bu görüş tamamıyla hatalıdır. Bunun temelde iki nedeni vardır. Bunlardan birincisi, Fransız Elçisi Mösyö Jean de La Forest ile Veziriazam Damat İbrahim Paşa (Pargalı) arasında yapılan imtiyaz görüşmelerinin İbrahim Paşa’nın katli nedeniyle akamete uğraması ve görüşmelerin Sultan II. Selim döneminde tamamlanmasıdır. İkincisi ise bu imtiyazdan daha önce verilmiş imtiyazların olmasıdır. Zira İmparatorluk, 1352 yılında Cenevizlilere, günümüzde Manisa bölgesinde yer alan şap madenlerinin işletme hakkını vermiştir¹⁵. Osmanlı İmparatorluğu, Rumeli’ye ilk geçtiklerinde, o esnada Venediklilerle savaş halinde olan Cenevizliler ile dostane münasebet içindeydiler. Böylelikle onlara, Osmanlı’nın erken dönem kapitülasyonlarından birini verdiler. Her ne kadar bu ahdnamenin evrakı kayıp olsa da 19 Cemaziyülevvel 789 tarihli ahdnamede verilen bu imtiyazın kaydı mevcuttur¹⁷. 1352 yılında verilen ahdnamede göre, Sakız adası ve Foça bölgelerinde kolonileşmiş olan Cenevizlilere, çanın dokuma sanayisinin en önemli hammaddelerinden birisi olan şap madenlerinin

¹⁴ James B. Angell, “The Turkish Capitulation”, *The American Historical Review*, 6/2 (1901), s. 255.

¹⁵ Halil İnalçık, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300 – 1600*, London 1995, s. 134.

¹⁶ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Ankara 1983, s. 2.

¹⁷ Halil İnalçık, “İmtiyazat”, *İslam Ansiklopedisi*, 22 (2000), 247.

Geçmişten Günümüze Manisa

işletme hakkı, uzun süreliğine bahşedilmiştir. Cenevizliler böylelikle Anadolu ticaretinde etkin bir yer edinmiş, İmparatorluğun en kritik anlarında destek olmuşlardır. Örneğin 1421 ve 1444¹⁸ yıllarında, Osmanlı birliklerini Venedik kontrolünde olan Çanakkale Boğazından geçirmişlerdir. Aynı zamanda bu imtiyaz karşılığında Cenevizliler, İstanbul kuşatmasında tarafsız kalmışlar ve Galatayı kansız teslim etmişlerdir¹⁹.

Sonuç

Kapitülasyon kelimesi, her ne kadar doğudan batıya verilen imtiyazları ifade etse de, belirli bir dönemde bu imtiyazlar Osmanlı'nın da lehineydi. Özellikle ticareti geliştirmek ve Hristiyan birliğinin kurulmasını engellemek Osmanlı'nın en önemli iki hedefiydi. Manisa Şap Tekeli özelinde verilen ahdname de bu tip özellik taşımaktadır. Cenevizliler ile ticaret geliştirmenin yanında, Ceneviz - Venedik Savaşında da söz sahibi olunmuştur. İmparatorluk bu tür ahdnemeleri, bu ve buna benzer nedenlerle vermiştir. Ancak burada önemli olan husus, İmparatorluğun verdiği erken dönem imtiyazlarından birinin, Manisa bölgesinde ve ticari bir imtiyaz olmasıdır. Buradan çıkarılacak sonuç ise birkaç madde ile ifade edilebilir:

- Kapitülasyonlar, birden fazla nedenle verilebilir ki İmparatorlukta bunun örneklerine rastlamak mümkündür.
- Kapitülasyonlar her zaman için zarar verici değildir.
- Kapitülasyonların yerleşmesinde, din farklılıkları oldukça önemlidir.
- İmparatorluk, bilinen erken dönem imtiyazlarından birini 1352 yılında Cenevizlilere, Manisa bölgesinde vermiştir.

Kaynaklar

Angell, James B. "The Turkish Capitulation", *The American Historical Review*, 6/2 (1901), s. 254 - 259.

Bağış, Ali İhsan. *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983.

İnalcık Halil. "İmtiyazat", *İslam Ansiklopedisi*, 22 (2000), s. 245 - 252.

İnalcık, Halil. "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 24 (2003), s. 55 - 81.

İnalcık, Halil. *The Ottoman Empire The Classical Age 1300 - 1600*, Phenix, London 1995.

İnalcık, Halil. "The Ottoman State: Economy and Society: 1300 - 1600", *An Economic and Social History of Ottoman Empire 1300 - 1914*, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge University Press, Newyork 1994, s. 9 - 380.

Öztürk, Mustafa ve Ahmet Aksın, "Venedik Devlet Arşivlerindeki Bairo Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nin Venedik'e Zahire ve Asker Yardımı (1624 - 1631)", *Osmanlı Tarih Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 32 (2012), s. 133 - 160.

Pamir, Aybars. "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devletine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 51/2 (2002), s. 79 - 119.

Pamuk, Şevket. *Changes in Factor Market in the Ottoman Empire 1500 - 1800*, Cambridge University Press, Newyork 2009.

¹⁸ Varna Savaşı.

¹⁹ Halil İnalcık, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300 - 1600*, London 1995, s. 134.

Pamuk, Şevket. "Institutional Change and Longevity of the Ottoman Empire, 1500 – 1800", *Journal of Interdisciplinary History*, 35/2 (2004), s. 225 – 247.

Tulasoğlu, Gülay. "Tarihin Tarihsizleştirilmesine Örnek Olarak Kapitülasyonlar", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 32/2 (2015), s. 249 – 263.

Türkmen, Zekeriya. "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi*, 6 (1995), s. 325 – 341.

18. YÜZYILDA MANİSALI BİR ASİLZADE: SELENDİLİ-ZADE İBRAHİM EFENDİ

Temel ÖZTÜRK*

GİRİŞ

Muhallefat veya metrukât diğer adı ile tereke¹ yahut kassam defterlerinin iktisadî ve içtimaî tarihimiz açısından önemi büyüktür. Muhallefat istilâhî olarak; ölen bir kişinin para, eşya, mal, alacak-verecek çeşidinden geriye bıraktığı şeyler hakkında kullanılan bir tabirdir. Bu yönleriyle muhallefat çalışmaları sadece iktisadî, sosyal ve kültürel tarihimize değil, biyografi araştırmalarına da katkı sağlamaktadır. Bu noktada muhallefatlar ölen kişilerin medenî halleri ve aile yapıları yanında hayat seviyeleri ve sosyal yönleri hakkında da bilgiler sunmaktadır².

Muhallefatların paylaşımında ölenlerin geriye bıraktıkları maldan varislerine geçebilecekleri kadar verilir, şayet bu miktar az gelirse devlet bunlara maaş bağlardı³. Kadı'nın muhallefata normal yollardan müdahalesi, varislerden birinin başvurusu veya küçük yaştaki varislerin haklarının korunması üzerine olurdu. Kadı muhallefatı kassamlara taksim ettirir ve muhallefata yönelik faaliyetlerinden dolayı "resm-i kısmet" alırdı. İbrahim Efendi'nin muhallefatından kadı 4800 akçe resm-i kısmet almıştı.⁴ Varisleri mevcut olan muhallefatlara kadı'nın müdahalesi akabinde ölenin bütün gayr-i menkul, eşya, mal, nakit, akarı, alacak ve borcu belirlenip defin, resm-i kısmet, dellâliye vs. masraflar dışında kalanlar İslam hukuku çerçevesinde varislere paylaştırılırdı. Müsadere edilen muhallefata kadı'nın müdahalesi akabinde ise ölenin yine bütün malvarlığı, alacak ve borcu tespit edilip defin, resm-i kısmet, mahkeme harcı, dellâliye vs. masraflar dışında kalanlar varisler tarafında paylaştırılırdı. Her iki durumda temessük olarak adlandırılan senetlere ve kredi ilişkilerini gösteren belgelere itibar gösterilirdi⁵.

* Prof. Dr., KTÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 61080 Kampüs/Trabzon, tozturk61@gmail.com

¹ M. Z. Pakalın halk arasındaki bu kullanımın yanlış olduğunu ve doğrusunun "terike" olması gerektiğini ifade eder. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul 1993, s. 460-461.

² Muhallefat defterlerinin önemi ve içerikleri hakkında geniş bilgi için bkz. Halil İnalçık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4 (1953-1954), s. 51-75; Barkan, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6 (1966), s. 1-6. Said Öztürk, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988; Orlin Sabev, "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi Bildirileri*, I (21-23 Kasım 2012, İstanbul), ed. Davut Güney, Ankara 2013, s. 259-272.

³ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic-ül-Vukuât*, II, Ankara 1987, s. 307-309.

⁴ Manisa Şer'îye Sicili (bundan sonra MŞS), No: 178, s. 95.

⁵ Muhallefatların kadı tarafından tespiti, taksimi ve tesliminde geniş bilgi için bkz. H. İnalçık, a.g.m., s. 51-75. Ö. L. Barkan, a.g.m., s. 1-6. H. Özdeğer, a.g.e., s. 8-16. S. Öztürk, a.g.e. Müsadere hakkında geniş bilgi için bkz. Cavit Baysun, "Müsadere", *İA*, VIII, İstanbul 1979, s. 669-673. Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., s. 307-309. Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 295-298. Mehmed Ali Ünal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere", *TDA*, 49 (1987), s. 95-111. Klaus Röhrborn, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere ve Mutavassıt Güçler", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi-I*, İstanbul 1979,

Muhallefat çalışması için seçilecek kişilerin bölge itibariyle tipik örnek olabilme niteliğini taşımaları gerekmektedir. Bunların muhallefatları sahip oldukları liste ve bu listenin varisler arasında paylaşımı açısından incelemeye değer olmalıdır. Bu yönde Selendili-zade İbrahim Efendi ikame ettiği evi haricinde sahip olduğu çiftliği ile beraber orta düzeyin üzerinde bir mal varlığına sahip olup bunların varisler arasında dağılımı ve varislerin durumu açısından dikkat çekici bir muhallefat listesine sahiptir.⁶ Öte yandan bu çalışma, muhallefatlarla ilgili diğer çalışmalar gibi tüm sorulara cevap bulma iddiasında değildir. Ancak iktisadî, içtimaî, kültürel ve bilhassa muhallefatı incelenen kişiye ilişkin biyografik çalışmalara kaynak teşkil edecek ipuçlarını vermesi de, bu alanda bir ilerleme gayesidir.

Selendili-zade İbrahim Efendi Manisa'nın Çersiz? Mahallesi'nde ikamet etmekteydi. Muhallefat kaydının tarihinden anlaşıldığı kadarıyla 26 Ekim 1718'de vefat etmiştir. Ölüm sebebi muhallefat kaydına yansımamıştır. Ancak aile durumu ve mal varlığıyla alakalı net bilgilere muhallefatındaki verilerden ulaşabilmekteyiz. Buna göre İbrahim Efendi vefat ettiği zaman geride Hatice isminde nikâhlı bir karısı ile 3 çocuğunu bırakmıştı. Çocuklarından ikisi erkek biri kızdı. İbrahim Efendi'nin mal varlığı nikâhlı karısı ile Mehmet, Mustafa ve Ayşe isimli çocukları arasında paylaştırılmıştır. Çocuklarının yaşları hakkında her ne kadar bilgimiz yoksa da erkek çocuklarının babalarının mallarına müdahale edebilecek yani reşit konuma gelmiş durumda olduklarını kayıtlardan anlamaktayız. Ayrıca İbrahim Efendi'nin aile yapısı içerisinde hizmetinde bulunması amacıyla bir Arap cariye de yer almaktadır. 14400 akçe değerinde olan bu cariye küçük bir çocuğa da sahiptir.⁷

Muhallefatın İncelenmesi

Selendili-zade İbrahim Efendi'ye ait tüm kalemlerin yer aldığı toplu muhallefat kaydı Manisa Şer'ıye Sicilinde yer almaktadır.⁸ Muhallefatın değerlendirmesini yaparken kalemler olarak adlandırabileceğimiz grupları belgenin bizi yönlendirmesine göre tasnif ettik. Bu tasnif oluşturulurken belirlenen gruplar arasındaki madde sayıları, miktarları ve toplamaları göz önünde bulundurulmuştur. Buna göre; ilk grubu oğulları ve hanımı tarafından satın alınanlar oluşturmaktadır. İkinci grubu ise İbrahim Efendi'ye ait olmak üzere muhallefat listesinde yer alan borç ve çeşitli ödemelerin bulunduğu giderler kısmı oluşturmaktadır. Son grupta ise varisler arasındaki paylaşımın açık dökümü bulunmaktadır. Buna göre İbrahim Efendi kuruş hesabıyla toplam 1632 kuruş 22 akçe menkul mala, 800 kuruş da gayr-i menkul mala sahiptir. Bu miktarın 443 kuruşu çeşitli borç ve harcamalar için çıkarıldığında geriye toplamda yaklaşık 1989 kuruşluk bir değer kalmaktadır.

İbrahim Efendi'nin mal varlığına ait bu miktar onun uzun yıllar ikamet ettiği Manisa'daki 96000 akçelik evi ve Belek Nahiyesindeki çiftliğinde yer alan menkul ve gayr-i menkullerinden oluşmaktadır. Muhallefatın eşya olarak en önemli kısmını birinci grup olarak da nitelendirdiğimiz satışı yapılanlar oluşturmaktadır. Bu grup, kendi içinde birkaç giyim eşyasının da yer aldığı çeşitli eşyalar, silah, mutfak ve kilere ait malzeme yanında kap-kaçak, bazı bakır eşyaları ile çeşitli hayvanları içermektedir. Ek 1 kısmında belgedeki sıralarına göre ayrıntılı dökümünü verdiğimiz bu maddeler bir dereceye kadar kendileri arasında gruplara ayrılmıştır. Mesela çeşitli eşyalar, basmalar, kaplar, hayvanlar peş peşe gelmekte ve bir grup oluşturmaktadırlar.

s. 253-260. Tuncay Ögün, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları", *Osmanlı*, VI, Ankara 1999, s. 372-380.

⁶ MŞS, No: 178, s. 93-95.

⁷ MŞS, No: 178, s. 93.

⁸ MŞS, No: 178, s. 93-95.

Maddeler müzayede edildiğinden miktar ve fiyatları bunların yanında belirtilmiştir. Bu maddeler içerisinde en ucuzları 10'ar akçe ile küçük kefir kepçe, sacayağı ve şamdandan oluşurken en pahalısı da gayr-i menkul grupta 96000 akçe ile İbrahim Efendi'nin oturduğu ev, menkuller arasında ise 7200 akçeye bir doru at olarak yer almaktadır. Muhallefat listesindeki bazı maddeler eşyanın tarifini de vermektedir. Örneğin bir giysinin ne renkte olduğu, neden yapıldığı, kürkün cinsi yazılmaktadır. Listede kullanılan ölçü birimleri çoğunlukla adet olmak üzere kıyye ve hayvanlar için re's ibaresi de zikredilmektedir. Diğer yandan şer'iyeye sicilinde yer alan bu müzayede listesindeki bazı maddelerin silik oluşu, bu grup üzerindeki değerlendirmemizi kısıtlamakta ve bu bilgilerle yetinmemizi sağlamaktadır⁹.

İlginçtir; İbrahim Efendi'nin giyim eşyası arasında sadece kürk ve kaftan yer almaktadır. İbrahim Efendi bu yönüyle XVIII. yüzyılda büyük artış gösteren bu ürünlerin kullanımını noktasında hem dönemin modasına uyum sağlamakta hem de çoğunlukla ithal maddelere dayanan bu ürünlerin temininde bir zenginlik göstergesini ortaya koymaktadır. Zira mavi çukaya kaplı köhne bir zerdava kürkü eskiliğine rağmen 1245 akçe değerindeydi.¹⁰ İbrahim Efendi'nin kürk, kaftan, velence ve kumaş içerikli giyim türü eşyalarının toplamı 2395 akçe tutmaktaydı. Onun eşyalarından kumaş türü malzemenin üretilenler içinde geniş bir yelpazeyi yastık, yorgan, minder, halı ve seccade oluşturmaktadır. Bir başka geniş yelpaze grubu ise çoğunluğu bakır olan madeni eşyalardan meydana gelmektedir. Bunlar içerisinde kazan, sahan, ibrik, şamdan, güğüm, sini, tencere, tabak, masa, balta, tepsi vs. malzeme yer almaktaydı. Silah türünden İbrahim Efendi'nin sadece 360 akçe değerinde kınırsız bir kılıcı vardı.¹¹ Bahsi geçen bu maddelerin büyük bir çoğunluğu Manisa'daki evde yer almaktaydı.

İbrahim Efendi'nin Belek Nahiyesindeki Dökşir (Döker) Köyündeki çiftliğinde ise az miktarda eşya türü malzeme bulunurken bu çiftlikte daha çok farklı türden hayvanlar vardı. Çiftliğin miktarı ve dönümü hakkında veya nasıl işletildiği yönünde muhallefat kaydında bir bilgi mevcut değildir. Ancak içerisindeki çeşitli hayvan miktarından anlaşıldığı kadarıyla İbrahim Efendi'nin hayvan ticareti yanında hayvancılık ve tarımsal faaliyette bulunduğu ve hatta nakliye yönünde taşımacılık yaptığı ifade edilebilir. Onun Belek'teki bu çiftliğinde cins olarak 70 koyun, 12 inek, 11 tosun, 3 eşek, 2 at, 26 tay, 10 kısrak, 6 öküz ve bunların yavruları ile 6 tane de deve bulunmaktaydı. Develer muhtemelen taşımacılık faaliyetlerinde kullanılmaktaydı. Ayrıca türleri listede açıkça belirtilmeyen 21 adet çeşitli hayvan ile çiftliğe yabancı hayvanların saldırısı vs. durumlarda koruyuculuğu sağlamak amacıyla buradaki hayvanlar arasında bir de köpek bulunmaktaydı.¹²

İbrahim Efendi'nin muhallefatı iktisadî, içtimaî ve kültürel tarih açısından değerli bilgileri yansıtmaktadır. İktisadî tarih açısından eşyaların fiyatlarını göz önünde bulundurarak dönemin fiyat tarihine ilişkin bazı tespitlerde bulunulabilir. Ancak bilinmesi gerekir ki; listemizde görülen fiyatlar ile herhangi bir malın piyasa satış fiyatı arasında farklılıklar olabilir. Yani bu fiyatlar narh listeleri gibi gerçek piyasa fiyatlarını yansıtmaz. Nitekim listede hayvanlar için verilen fiyatlar ele alınırsa, bunların yaşına mı, cinsine mi neye göre belli oldukları bilinmediğinden fiyat yönünde bir tahlile gitmek sakıncalı sonuçlar verebilir. Bu nedenle okuyucuyu doğrudan

⁹ Bu açıdan Ek 1'de silik olan maddeler veya bir maddenin bir kısmı üç nokta (...) konularak geçilmiş, okunamayan maddelere de soru işareti (?) konulmuştur.

¹⁰ MŞS, No: 178, s. 93.

¹¹ MŞS, No: 178, s. 94.

¹² MŞS, No: 178, s. 94.

listelere yönlendirmek faydalı olacaktır. Ancak bir malın cinsi, miktarı ve özellikleri belirtildikten sonra ortaya çıkan satış fiyatı, gerçek piyasa fiyatı sınırına yakın olabilir. Bu hususta kaftan ve kürklerin oldukça pahalı oldukları görülmektedir. Bunları çeşitli kumaş malzemeleri ve madeni eşyalar takip etmektedir. Çalışmanın ekinde verilen tabloda açıkça görülen bu eşyalar yanında cariye fiyatlarının da 14400 akçe ile muhalefat listesinin kendi içerisindeki değerlendirmesine göre biraz üst seviyelerde olduğu söylenebilir.

Yukarıdaki açıklamalarımıza binaen iktisat tarihine ilişkin asıl noktayı, kredi ilişkilerini gösteren borçlar hususu ve belki de ticaretle ilgili bazı bilgiler oluşturur. İbrahim Efendi'nin giyecek ve şahsî eşyalarına ait bilgiler, Manisa'da iç ve dış ticaret hakkındaki bazı noktaların açıklanmasına imkân sağlayabilir. Mesela kırmızı sof ferace yanında Mısır seccadesi gibi maddelerin Manisa'ya dışardan geldiği malumdur. Çünkü bunların ana maddeleri veya bizatihi kendileri Avrupa ve Mısır'dan gelmekteydi. Zira Fransız ve İngiliz çukası ile mihraplı uzun Mısır seccadesi gibi bazılarının ticari mal olarak Manisa piyasasına girdiği anlaşılmaktadır. Kredi ilişkileri açısından ise İbrahim Efendi'nin 19640 akçelik borcu bu sistemin oldukça yaygın kullanıldığını gösterir.

Muhalefata ilişkin içtimaî alandaki tespitlerimiz kısa da olsa İbrahim Efendi'nin sahip olduğu mal varlığı, gayr-i menkulleri ve cariyesi ile üst düzey gelir seviyesine yakın olduğunu göstermekte, tarımsal üretim ve ticaretle ilgilendiğine işaret etmektedir. Kültürel değerlendirme de ise listedeki eşya gurubu dönemin bu yöndeki etkinliğine değinmektedir. Dönemin bakır ve madeni içerikli eşyaları yanında kürk ve kaftan kullanımı İbrahim Efendi'nin sosyal statüsüne vurgu yapmakla beraber kültür tarihi açısından dikkat çekici değerlendirmeleri de sunmaktadır. Zira dönem içerisinde kullanılan birçok kap kaçak ve madeni eşya günümüzde kullanılmamakta olup dönemin folklorik izlerinin günümüze tevarüsünü sağlamaktadır. Kültür tarihi açısından bunlar arasında kılıflı beledi yastık ve döşekler, kadife yorganlar, halı ve seccadeler, bakır güğüm, kemik sandık, kazan, sahan ve ibrikler, tencere, tepsi ve leğenler ile raht, şamdan ve fenerler dikkat çekenlerdir.¹³

İbrahim Efendi'nin muhalefatından çıkarılanlar onun borçları, ücretleri, çeşitli harçları ve muhalefat uygulamasına dair bazı ödemelerdir. Buna göre yukarıda belirtildiği üzere 19640 akçe borcu, 13800 akçe çeşitli ücret ödemeleri, 1800 akçe Manisa'daki evinde ve Belek'teki çiftliğinde yaptırdığı tamiratların ödemesi, 3480 akçe çeşitli harç ödemeleri ile 8640 akçe muhalefat uygulamalarının ödemesine ve 6000 akçe de karısı Hatice Hanım'a mihr-i muaccel olarak verilmiştir.¹⁴ Tüm bu giderlerin dışında geriye kalan miktarın tamamı varisler arasında İslam hukukuna uygun bir biçimde paylaştırılmıştır. Bu paylaşımında İbrahim Efendinin karısına mevcut eşya miktarından 143 kuruş, evin miktarından da 100 kuruş olup toplam 243 kuruş ödeme yapılmıştır. İki oğluna eşit olarak her birine eşya miktarında 402 kuruş 12'er para, evin miktarından da 280'er kuruş olmak üzere toplam 1364 kuruş 24 para ödenmiştir. Kızına ise eşya miktarından 201 kuruş 6 para, evin miktarından ise 140 kuruş olup toplam 341 kuruş 6 para ödeme yapılmıştır.¹⁵

Sonuç

Görüldüğü üzere Selendili-zade İbrahim Efendi'nin muhalefatına dair yaptığımız inceleme iktisadî, içtimaî ve kültür tarihi alanında değerli kanaatlere varılacak bilgiler sunmuştur. Muhalefatın müzayede fiyatları ve kredi ilişkileri

¹³ Bkz. Ek I.

¹⁴ MŞS, No: 178, s. 95.

¹⁵ MŞS, No: 178, s. 95.

İktisadî tarih açısından önemlidir. İbrahim Efendi'nin borcu alacak-verecek ilişkilerini ortaya çıkarmıştır. Muhallefatta geçen eşyalar ve aletler kültürel ve içtimaî tarih çalışmalarında çeşitli örnekler sergilemektedir. Ayrıca muhallefatın değerlendirilmesi İbrahim Efendi'nin biyografisi açısından sosyal ve kişisel yaşantısı hakkında bilgiler sunmuştur. Burada, İbrahim Efendi'nin ikamet ettiği evi yanında bir çiftliğinin olması ve bu çiftlik üzerinden hayvansal ve tarımsal üretimde bulunması yanında muhtemelen taşımacılık işlerinde de rol alması onun müteşebbis bir kişiliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca her ne kadar muhallefatında giyim eşyası kabilinden çok fazla bir şeye değinilmese de listedeki kürk ve kaftanlar İbrahim Efendi'nin bulunduğu sosyal konumu muhafaza ettiğini göstermekte kısmen de olsa lükse olan düşkünlüğünü ortaya koymaktadır. Toplumun gelir düzeyi açısından orta seviyenin üzerinde olduğu hatta bu yönde bir cariyeye de sahip olduğu görülmektedir. Neticede denilebilir ki; İbrahim Efendi, XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumunun yeni eğilimleri yönünde bulunduğu sosyal tabakayı muhafaza etmeye çalışan ve bu yönde Manisa ölçeğinde üst düzeye yakın gelir grubuna dâhil olarak refah seviyesini ve toplum içerisindeki prestijini artırma eğilimi içerisinde bulunan bir görüntü sergilemektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

MŞS, No: 178.

Basılı Kaynaklar

Barkan, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6 (1966), s. 1-479.

Baysun, Cavit, "Müsadere", *İA*, VIII, İstanbul 1979, s. 669-673.

İnalçık, Halil, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, (1953-1954), s. 51-75.

Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic-ül-Vukuât*, II, TTK yay., Ankara 1987.

Öğün, Tuncay, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları", *Osmanlı*, VI, Ankara 1999, s. 372-380.

Özdeğer, Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, Yeni Zamanlar Sahaf yay., İstanbul 1988.

Öztürk, Said, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, OSAV yay., İstanbul 1995.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, MEB yay., İstanbul 1993.

Röhrborn, Klaus, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere ve Mutavassıt Güçler", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi-I*, İstanbul 1979, s. 253-260.

Sabev, Orlin, "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi Bildirileri*, I (21-23 Kasım 2012, İstanbul), ed. Davut Güney, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı yay., Ankara 2013, s. 259-272.

Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah yay., İstanbul 1985.

Ünal, Mehmed Ali, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere", *TDA*, 49 (1987), s. 95-111.

Ek 1: Selendili-zade İbrahim Efendi'nin Muhallefatının Transkripsiyonu

Medine-i Manisa'da Çersiz?-i Kebir Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem vefât iden Selendili-zâde dimekle ma'ruf İbrahim Efendi ibn-i Mehmed Efendi'nin verâseti zevce-i menkûhası Hatice binti Abdullah 'atika-i mezbûr İbrahim Efendi ile sulbî kebir oğulları Mehmed Efendi ve Mustafa Çelebi'ye ve sulbiyye kebir kızı Ayşe Hatun'a münhasır olduğu hâiz olduktan sonra verese-i mezbûrûn talepleriyle tahrir olunan terekesidir ki zikr olunur. Hurrîre fi gurre-i zilhicce sene selâsin mi'e ve elf.

Mülk-i menzildir. Mahalle-i mezbûre = 96000 meblağ (Ba'de't-takvim vereseye mübeyyen menzil taksim olunmuştur.)

Verese-i mezbûrun beynlerinde müzâyede olunan eşyadan mezbûr Mehmed Efendi'nin iştirâ ve ahz ü kabz eylediği eşyâdır ki ber-vech âtî zikr olunur.

Maddenin Cinsi	Miktarı (Adet)	Değeri (Meblağ/Akçe)
Beledî yastık maa gılaf (kılıf)	9	810
Beledî döşek	1	240
öhone kadife yorgan maa basma yorgan	1-1	120
Köhne kâlice seccâde	2	210
Köhne yorgan	1	30
Leğen maa ibrik	2	360
Kapaklı sahan	4	1075
Kapaksız	2	
Kazgan	1 (2 kıyye)	360
Bakır güğüm	1	120
Köhne 'abâye	1	300
Kahve ibriği	2	90
Bakır sini	1	570
Minder	2	360
Demir kebir şiş	10	80
Köhne döşek	1	180
Mısır seccâdesi	1	270
Köhne mak'ad	2	60
Sağır tencere	20	480
Ma'i çukaya kaplı köhne zerdava kürk	1	1245
Kırmızı sof ferâce	1	450
Cam kahve tepsisi	1	30
Fağfûri (çini) tabak	1	30
Demir maşa	1	40
Köhne çuka kesme	1	225
Esîr?	1	600
Kebir kazgan	1 (18 kıyye)	3090
Köhne yâne (havan, dibek)	1	12
Şıra-hâne?	1	120
Minder	3	495
Def'a kahve ibriği	1	54
Kapsız nâfe kürk	1	135

Geçmişten Günümüze Manisa

Deri sofa	1	225
Sim balta	1	435
Yekûn	12901 meblağ/be-hesab-ı kuruş (kuruş değeri) = 107.5	

Müteveffâ-yı mezbûrun Belek Nahiyesinde Dökşir nâm karyede vaki çiftliğinde tahrir olunan eşya ve hayvânatdan mezbûr Mehmed Efendi'nin iştirâ eylediğidir ki ber vech âtî zikr olunur.

Maddenin Cinsi	Miktarı (Re's)	Değeri (Meblağ/Akçe)
Kara ahen tencere	2 adet (5.5 kıyye)	730
Leğen	1 adet	
Sini	1 adet	
Köhne kalıçe	1 adet	105
Yâne buzağıyla karasığır ineği	1	960
Karasığır öküzü	1	960
Def'a karasığır öküzü	1	960
Karasığır tosonu	1	920
Yâne danalı karasığır ineği	1	660
Karasığır öküzü	2	2760
Def'a karasığır öküzü	2	2760
Hımar	1	180
Bir yaşında doru tay erkek maa dişi tay	2	1440
Yekûn	12430 meblağ / be-hesab-ı kuruş =103	

Mezbûr Mehmed Efendi'nin kable't-taksim kendi itirafı üzerine terekeden ahara bey' ve istihlâk eylediği eşya ve hayvânâtın semenleridir ki ber-vech âtî zikr olunur.

Maddenin Cinsi	Miktarı (Re's)	Değeri (Meblağ/Akçe)
Arab cariye sağır gulamıyla benâm-ı hâdime		14400
Sim gılafiyla kılıç	1 adet	1680
Koyun	70	12600
Hayvân	8	9540
Sığirtmaca verilen hayvân	2	2160
Vanime? verilen tay	1	1200
Kocabaş oğluna tay	1	1200
Defa bir tay	1	1200
Mehmed nam kimesneye tay	1	1440
Doru at	1	7200
Çobana kısarak	1	1200
Ramazan oğluna tay	1	1080
Sekez? oğlu zimmiye hayvân	1	1200
Hımar sıpası	1	840
Kara Ahmed Ağa'ya tay	1	600

Kara Veli'ye bir tay bir kısarak	2	1800
Tonbaycı oğluna tay	1	960
Safer Efendi'ye tay	1	2160
Çoban ücretine hımar sıpası	1	600
Selendi nam karyede bey' olunan hayvân	2	2160
Küçük sipahiye tay	1	600
Ali Beşe oğlu Mustafa'ya bir tay	1	1080
Defa Tonbaycı oğluna kısarak	1	1200
Defa Kara Ahmed Ağa'ya tay	1	1200
Salih oğluna tay	1	960
Karakaşa tay	1	1200
Sığır kasaplarına bey' olunan hayvân	5	1440
Deve-i mehar	1	1440
Cebeci oğluna tosun	1	360
Emîn'e tosun	1	900
Kasâba tonbay?	1	600
Defa Tonbaycı oğluna tosun	1	1800
Bir adama tosun	1	1320
Nakkaş oğlu Ferdi'ye tay maa kısarak	2	1800
Hedm olunan köşk kerestesi		3000
Kır at		2160
Yekûn	79800 meblağ / be-hesab-ı kuruş = 665	
Cem'an yekûn	105131 meblağ / be-hesab-ı kuruş = 876	

Mezbûr Mustafa Çelebi'nin terekeden iştirâ ve kabz eylediği eşyâdır ber-vech âtî zikir olunur. Hurrîre fi't-târîhi'l-merkûm.

Maddenin Cinsi	Miktarı (Adet)	Değeri (Meblağ/Akçe)
Bištahta maa kemikli sandık	1-1	600
Köhne kebir kâliçe	1	360
Yân kâliçesi	1	540
Köhne mâi velence	1	40
Türkmânî kebir keçe	1	300
Seccade	1	300
Mihraplı uzun Mısır seccadesi	1	360
Kebir minder	1	450
Beledî yasdık	8	640
Kapaklı tencere	2	540
Sahan	5	1080
Kapak	2	

Geçmişten Günümüze Manisa

Leğen maa ibrik		309
Bakır sini	1	240
Bakır tas	1	180
Satl (kova, tas)	1	300
Döşek	1	255
Yorgan	2	150
Kahve tepsisi	1	30
Demir kebir şiş	1	80
Yaldızlı tas	1	180
Köhne mak'ad	2	60
Bakır tâbe (tava)	1	60
Değirmen taşı		60
Nim sofa kâliçesi	1	438
Hayderi raht	1	2400
Bakır fener	1	360
Yekûn	10322 meblağ / be-hesab-ı kuruş = 86	

Mezbûr Mustafa Çelebi'nin marû'z-zikr tahrir olunan eşya ve hayvânâtdan istirâ ve kabz eylediği eşyâ ve hayvânâtdır ki ber-vech âtî zikr olunur.

Maddenin Cinsi	Miktarı (Re's)	Değeri (Meblağ/Akçe)
Kebir kazgan	1 adet (9 kıyye)	1330
Köhne yan kâliçesi	1 adet	40
Karasığır ineği yâne danalı	1	840
Defa yan buzağıyla karasığır ineği	1	840
Defa yan buzağıyla karasığır ineği	1	840
Sağır karasığır ineği	1	720
Boz karasığır ineği	1	780
Karasığır öküzü	2	3000
Koca sığır öküzü	1	300
Yan buzağıyla karasığır ineği	1	840
Yekûn	9530 meblağ / be-hesab-ı kuruş = 79 kuruş + 50 meblağ	

Mezbûr Mustafa Çelebi'nin kable't-taksim kendi itirafı üzere terekeden ahara bey' ve istihlâk eylediği eşya ve hayvandır ki ber-vech âtî zikr olunur.

Maddenin Cinsi	Miktarı (Re's)	Değeri (Meblağ/Akçe)
Bakır enik? kapağı	1 adet	120
Sahan	2 adet	200
Kapak	1 adet	
Bakır güğüm	1 adet	180

Kınsız kılıç	1 adet	360
Demir mangal	1 adet	420
Çuka seccade	1 adet	360
Tatarlı Kara Ahmed Ağa'ya kısrak bir başına	1	600
Döğe	1	2640
Abdülkerim Efendi'ye tay	1	1080
Tatar köylü Ebûbekir Ali'ye tay, kısrak	1-1	1680
Abdi Efendi, Hamza Kara Ahmed Ağa'ya tay	1	1320
Ali Beşe oğlu Mustafa Beşe'ye tay maa kısrak	2	1920
Gümülceli nam karyede verilen tay	1	1200
Köroğlu'na dişi tay	1	1080
Arab oğluna tay	1	600
Mustafa amucaya tay	1	1080
Kalemli nam karyede bir adama tay	1	1080
Sığır kasabına inek	1	360
Ebûbekir Çelebi oğluna tosun maa döğe	2	840
Sığırtmaç Mustafa amucaya tosun	1	1080
Tatarlı Kara Ahmed Ağa'ya tosun	1	600
Mustafa Beşe'ye tosun	1	600
Defa Mustafa Beşe'ye öküz	1	1080
Kasaba döğe	1	360
Kara Ahmed Ağa'nın çobanına hayvân	1	300
Bodur Beşe'ye hayvân	1	360
Def'a döğe	1	720
Bey-zâde kethüdâsına hayvân	1	300
Def'a enik	1	720
Def'a tonbay?	1	600
Don bahasından		960
Deve-i mehar dorum	5	9600
Yekûn	34400 meblağ / be-hesab-ı kuruş= 286 kuruş + 1 zolata	
Cem'an yekûn	54252 meblağ / be-hesab-ı kuruş= 452 kuruş + 12 meblağ	

Geçmişten Günümüze Manisa

Mezbûre Ayşe Hatun'un zevci ve tarafından vekil-i müsemml olan Hasan beşe ibni Ali mezbûre Ayşe Hatun için bi'l-vekâle iştirâ eylediği eşyadır ki ber-vech âtî zikr olunur. Hurrîre fi't-tarihi'l-merkûm.

Maddenin Cinsi	Miktarı (Adet)	Değeri (Meblağ/Akçe)
Sahan	3	600
Kapak	2	
Tencere	1	165
Bakır sini	2	240
Leğen maa ibrik		420
Kapaklı uzun tas	1	180
Kadife döşek yüzü	1	720
Kadife yastık yüzü	2	540
Sırma peçe işleme yüz yastığı kılıfı	3	180
Kadife zenne kaftan	1	300
Yaldızlı tas	1	168
Bakır ? maa gülebdan		120
Kahve ibriği	1	40
Şam'dân	2	90
Orta kâliçe	1	1200
Deri sofrâ	1	75
Köhne peşkir	10	135
Küp	7	1020
Nakit	50 kuruş	6000
Yekûn	12193 meblağ / be-hesab-ı kuruş = 101.5 kuruş + 12 meblağ	

Vekil mezbûr Hasan Beşe mârû'z-zikr çiftlikler tahrir olunan hayvânâtdan müvekkile-i mezbûre için bi'l-vekâle iştirâ ve kabz eylediği hayvandır ki ber-vech âtî zikr olunur. Hurrîre fi't-târihi'l-merkûm.

Maddenin Cinsi	Miktarı (Re's)	Değeri (Meblağ/Akçe)
Sığır-ı inek	1	1080
Karasığır tosunu	3	930
Karasığır ineği	1	930
Yan buzağıyla karasığır ineği	1	860
Al kısarak	4	4800
Doru kısarak	1	3420
İki yaşında kır tay dişi	1	
Bir yaşında erkek tay	1	
Yanı kolonlu doru kısarak	1	1620
Yekûn	19520 meblağ / be-hesab-ı kuruş = 182 kuruş + 1 zolata	

Cem'an yekûn	31713 meblağ / be-hesab-ı kuruş = 264 (rub' 1)
---------------------	---

Mezbûre Hatice Hatun'un terekeden iştirâ ve ahz ü kabz eylediği eşyâdır ki ber-vech âtî zikr olunur. Hurrîre fi't-târîhi'l-mezbûr.

Muhallefât	Miktar (Adet)	Değer (Meblağ/Akçe)
Kebir kâlice	1	246
Beledî yastık	6	420
Kebir minder	1	300
Sağir	1	
Döşek	1	480
Bakır sini	1	240
Sahan	2	600
Kapak	3	
Hamam tası	1	20
Bakır kepçe	1	39
Sağir kefir kepçe	1	10
Sacayağı	1	10
Tencere	1	165
Şam'dân	1	10
Yekûn	4754 meblağ / be-hesab-ı kuruş = 39 kuruş + 1 zolata	
Cem'ân yekûn	191096 meblağ / be-hesab-ı kuruş = 1632 kuruş + 22 meblağ	

Mine'l-ihracât

Mezbûr Mehmed Efendi'nin masrûfidir ki ber-vech âtî zikr olunur.

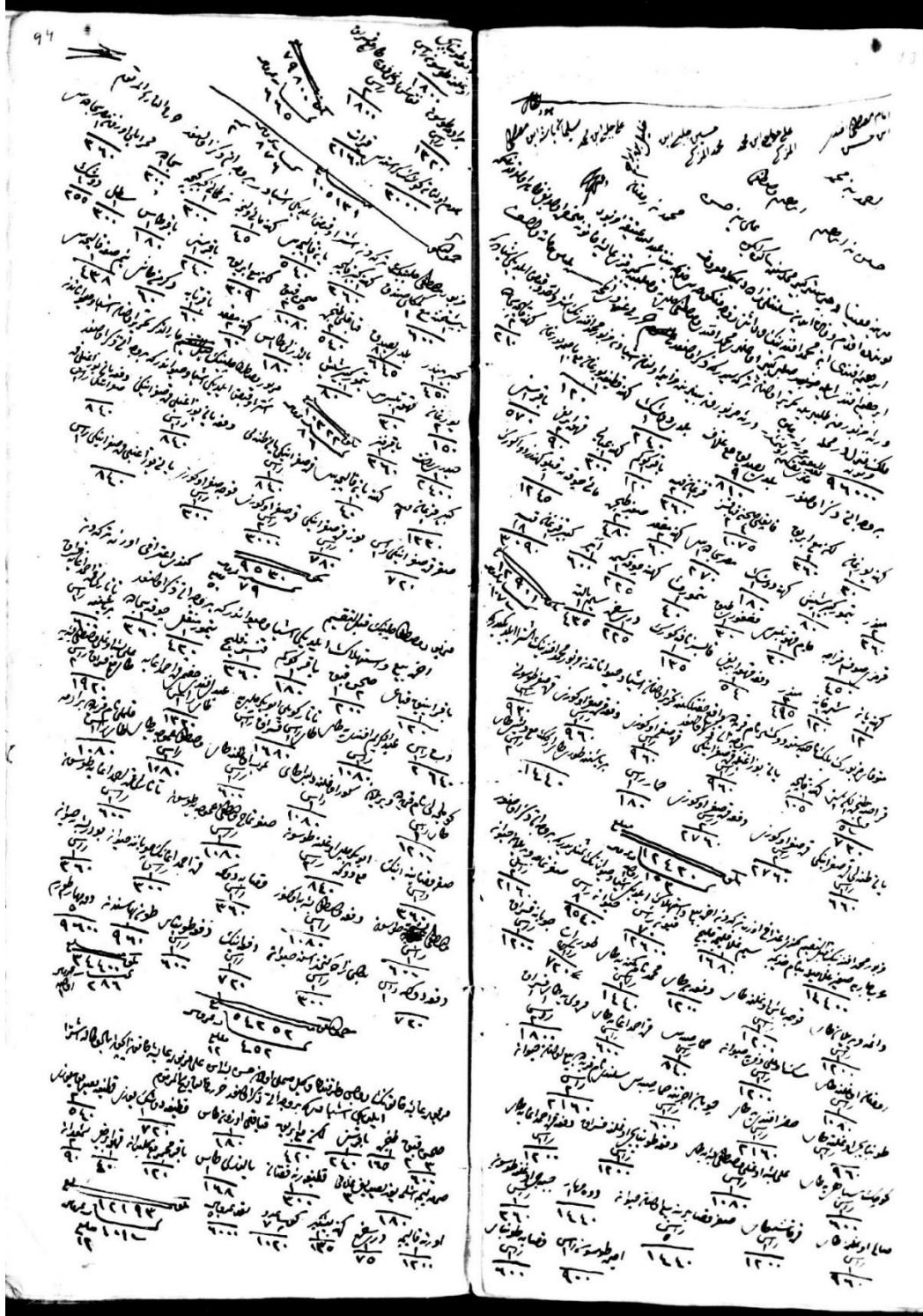
Harcamalar	Tutar (Meblağ/Akçe)
Bera-yı techiz ve tekfin	1800
Bera-yı deyn-i Müsbet Sâdık-zâde Mustafa Efendi	8640
Bera-yı deyn-i Pabuccu El-hac İbrahim	1440
Bera-yı deyn-i Abdurrahim-zâde Es-seyyid Mehmed Efendi	960
Bera-yı deyn-i Mûnyâb El-hac Hasan	720
Bera-yı harc-ı bağ	480
Bera-yı deyn-i Gazâz El-hac Hasan	720
Bera-yı deyn-i Eskici	240
Bera-yı keşf	840
Bera-yı ta'mir-i divar-ı menzil-i mezbûr	600
Bera-yı ta'mir-i çiftlik-i mezbûr	1200
Bera-yı deyn-i Nalbant Mustafa Beşe	480
Bera-yı def'a deyn-i Pabuccu El-hac İbrahim	800

Geçmişten Günümüze Manisa

Bera-yı deyn-i Monla Ali	144
Bera-yı ücret sığırtaç der-selase sinîn	6900
Bera-yı ücret-i deveci	2460
Defa ücret-i sığırtaç der-seneteyn	4440
Bera-yı deyn-i Hamza Efendi	2160
Defa bera-yı deyn-i Monla Ali	2040
Mukaddemâ virilen harc-ı tezkiye	3000
Yekûn	41160 meblağ / be-hesab-ı kuruş = 343
Bera-yı deyni'l- zevce'l-mezbûre Hatice Hatun'a mihr-i mu'accel	6000
Resm-i kısmet	4800
Kâtibe	600
İhzâriyye ve hidâmiyye	600
Yekûn	12000 meblağ / be-hesab-ı kuruş = 100
Cem'an yekûn	53160 meblağ / be-hesab-ı kuruş = 443
Sahihü'l bâkî	137936 meblağ / be-hesab-ı kuruş = 1189 kuruş + 22 meblağ + 800 (menzil) = 1989 kuruş

Et-taksimü'l-beyne'l-verese	
Hissetü'l-zevce	143 kuruş 1 zolata ('ani'l-eşyâ) + 100 kuruş ('ani'l-menzil) 243 kuruş 1 zolata
Hissetü'l-ibn	402 kuruş 12 para ('ani'l-eşyâ) + 280 kuruş ('ani'l-menzil) 682 kuruş 12 Para
Hissetü'l-ibn	402 kuruş 12 para ('ani'l-eşyâ) + 280 kuruş ('ani'l-menzil) 682 kuruş 12 Para
Hissetü'l-bint	201 kuruş 6 para ('ani'l-eşyâ) + 140 kuruş ('ani'l-menzil) 341 kuruş 6 para

Ek 2: Selendili-zade İbrahim Efendi'nin Muhallefatının Osmanlıca Orijinali

ŞEHZÂDELİKTE SULTANLIĞA GİDEN YOLUN SİYASÎ VE İLMÎ AKTÖRLERİ: II. MEHMET-MOLLA HÜSREV ÖRNEĞİ

Ahmet DEMİR*

GİRİŞ

“Şehzâde” kelimesinin mana ve mefhumuyla başlamak konunun mündericatiyla müteradif olacaktır. Dolayısıyla öncelikle “şehzâde”nin kelime anlamına daha sonra da Osmanlı Devleti’nde geçirdiği kurumsal tarihçesine kısaca değinmekte yarar vardır. “Şehzâde”, Farsça “şâh” ile “şeh” kelimelerinden meydana gelen ve hükümdar oğlunu ya da bu aileden gelen erkek çocukları ifade etmek için kullanılan bir ibaredir. Aslı “şahzâde” olan bu kelimenin hafifletilmiş şekli olan “şehzâde” kullanılmaktadır.¹ Daha ziyade Osmanlılarda yaygın olan “şehzâde” tabirine başka adlarla da olsa bütün İslâm ve Türk devletlerinde rastlanmaktadır. Devlet yönetimine ait eserlerde ve özellikle siyâsetnâmelerde hükümdar çocukları ve onların yetiştirilmeleriyle ilgili bir bölüm bulunmaktadır. Şehzâdelerin iyi yetişmesi amacıyla doğumlarından itibaren gerekli tedbirler alınır, eğitilip yetiştirilmeleri için “müeddip” denilen devrin önde gelen âlimleri görevlendirilirdi. Bunlara atabek/atabeg ya da lala dendiği de olurdu.² Türklerden önceki İslam devletlerinde de şehzâde yetiştirilmesine itina gösterilirdi. Mesela Emevîler döneminde Muâviye b. Ebû Süfyân’dan itibaren halifeler, çocuklarını güzel ve akıcı Arapça öğrenmeleri için Suriye çöllerindeki Arap kabilelerine göndermişlerdi.³

Osmanlı padişahlarının erkek çocuklarına “şehzâde”ye ek olarak bilgili, görgülü, kibar anlamına gelen “çelebi” de denirdi. Şehzâdeler küçük yaşlardan itibaren sancaklara gönderilir, askerî ve idarî konularda tecrübe edinmeleri sağlanırdı. Sancaklarda bulunan şehzâdelere aynı zamanda “şehzâde sultan” unvanı da verilirdi. Bu süreçte şehzâdelere yardımcı olmak üzere “lala” denilen bilgili ve tecrübeli devlet adamları tayin edilirdi. Osmanlı Devleti’nde XV. Yüzyıl ortalarına kadar Kocaeli, Bursa, Eskişehir, Aydın, Kütahya, Bolu, Balıkesir, Isparta, Antalya, Amasya, Manisa ve Sivas başlıca şehzâde sancakları olmuştur. XVI. Yüzyılın sonlarına doğru bu uygulama kaldırılmış ve şehzâdelerin sarayda kalarak eğitimlerini burada tamamlama usulü getirilmiştir. Osmanlı veraset sisteminde ekber ve erşed usulü şeklinde adlandırılacak bu uygulamayla birlikte şehzâdeler artık idarî tecrübe imkânından da uzak kalmışlardır.

Osmanlılarda şehzâdelik kurumu birbirinden farklı iki karakteristik dönemde ele alınabilir. İlki, şehzâdelerin XVI. yüzyıl sonlarına kadar taşrada idarecilik yaptıkları; ikincisi ise, sancağa çıkma usulünün kaldırılmasıyla daha çok sarayda kapalı bir hayata mahkûm oldukları dönemdir. XVII. yüzyılın başlarına kadar şehzâde eğitimlerinin ilk devresi saray içindeki teorik eğitimi kapsardı. İkinci aşama da sancağa çıkmalarıyla başlayan pratik eğitim dönemi idi. Şehzâdelere verilen teorik

*Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

¹ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB, İstanbul, 1983, s. 327.

² Kenan Ziya Taş, *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*, Isparta, 1999, s. 3-8.

³ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Şehzade”, *DİA*, C. 38, Ankara, 2010, s. 478.

eğitim, devrin ileri gelen hocaları tarafından deruhte edilirdi. Bu dersler, genellikle şehzâdeler on-on üç yaşlarına gelinceye kadar devam ederdi. Buna ek olarak şehzâdelere teşrifat kuralları ve siyaset öğretilir, yöneticilik sıfatını kazanmalarına itina gösterilirdi. Osmanlılarda ilk dönemlerde yeni ele geçirilen topraklar, eski Türk devletlerindeki uygulamaya benzer şekilde sancak haline getirildikten sonra hânedân üyelerinin sancakbeyi tayin edilmesiyle yönetilirdi.

Şehzâdelerin sancaklara çıkarılmasıyla hânedânın o bölgelere önem verdiği gösterilmekteydi. Çünkü imparatorluk topraklarının güvenliğinin sağlanması mühimdi. Aynı zamanda sancaklarına hânedân üyesi gönderilen bölge halkının devlete itaat konusunda daha hassas davranacağı düşünülmekteydi.⁴ Daha Osman Bey zamanından itibaren ele geçirilen yerlerin her biri idarî bir bölge haline getirilmekte, buralar beylere ek olarak hânedân üyelerine ve şehzâdelere tahsis edilmekteydi. Kuruluş döneminde şehzâdelerin görev yaptıkları en önemli sancaklar daha stratejik olan uç bölgeleri olmuştur. I. Murad döneminin sonlarından itibaren de özellikle Anadolu beyliklerinden alınan topraklar şehzâde sancakları haline getirilmiştir. Bu bağlamda Balıkesir, Kütahya, Manisa, Isparta, Antalya, Sivas ve Amasya en önemli şehzâde sancak merkezleriydi. Osmanlı şehzâdelerinin Rumeli'deki sancaklara çıkarılması I. Murad'ın oğlu Savcı'nın Rumeli'de isyan etmesinden sonra yasaklanmıştır. Bunun tek istisnası, II. Bayezid'in, oğlu Selim'in baskısına karşı ona Rumeli yakasında bir sancak (Semendire Sancağı) tahsis etmiş olmasıydı; fakat bu tayin fiiliyata dönüşmeden Yavuz Sultan Selim babasını tahttan indirmiştir.⁵

Bir yerleşim yerinin şehzâde sancağı olabilmesi için üç özelliği taşımasına dikkat ediliyordu. İlk olarak erken dönemde şehzâdelere ve beylere verilen sancakların uç bölge olması gerekiyordu. Bu durum daha sonra tahta geçecek olan şehzâdeyi belirleme açısından da önemliydi. Uç bölgedeki sancakta hükümdarın en büyük oğlu olan şehzade bulunuyordu. Böylece devletin askerî güçlerinin başında bulunması şehzâdeye ileride tahta geçme konusunda ciddi bir imkân sağlıyordu. İkinci özellik, şehzâdelerin görev yapacakları yerleşim yerlerinin eski Anadolu beyliklerinin başşehirleri olmasıydı. Üçüncüsü bir tarih, kültür, medeniyet ve ticaret merkezi konumunda bulunması gerekliliğiydi. Osmanlı şehzâdelerinin görev alacakları sancağı belirleme yetkisine sahip olmadıkları bilinmektedir. Bazı bölgeler şehzâde sancakları olarak önem kazanmış, bunlar veliaht tayin edilen şehzâdelerin gönderildikleri sancaklar diye belirlenmişti. Erken dönemde şehzâdelere verilen sancaklar için bey sancağı tabiri kullanılmıştır. Yıldırım Bayezid'in Amasya'yı fethetmesinden sonra veliaht şehzâdeler bu sancağa gönderilmeye başlanmıştır.⁶ Fakat XVI. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Amasya, Sivas, Konya, Kütahya Isparta, Antalya, Kastamonu, Trabzon gibi şehirler arasında daha ziyade İstanbul'a yakınlığı ve sınırdaki konumu itibarıyla Manisa daha ön plana çıkmıştır. Artık Manisa, aynı yüzyılın sonlarına doğru "şehzâdeler şehri" unvanını kazanmış, yukarıdakilere ek olarak II. Murad ile oğlu II. Mehmed'in saltanat tebeddülü bu konuda önemli bir rol oynamıştır.⁷

II. Mehmed'in Şehzâdelik Dönemi ve Molla Hüsrev

II. Murad'ın oğlu olarak 30 Mart 1432'de Edirne'de doğan II. Mehmed'in daha küçük yaşlardan beri iyi bir tahsil hayatı geçirdiğini tahmin etmek zor olmasa gerekir.

⁴ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, TTK, Ankara, 2013, s. 26.

⁵ Haldun Eroğlu, "Şehzâde", *DİA*, C. 38, İstanbul, 2010, s. 480-481.

⁶ Eroğlu, a.g.m., s. 480-481.

⁷ Emecen, a.g.e., s. 26-27.

Çocukluğunun bir kısmını Edirne ve Amasya'da geçiren Mehmet⁸, Amasya'da bulunduğu dönemde kardeşi Ahmed'in vefatıyla birlikte burada sancakbeyliği görevinde bulunmuştu. Alaeddin Ali ise Manisa'ya gönderilmişti.⁹ Amasya'daki şehzâdelik döneminde Şehzâde Mehmed'in lalalığını Hızır Çelebi yapmıştı. Bu dönem için kaynaklarda başka bir isme rastlanmamıştır. Tahminî olarak da 1443 yılı yazına doğru yine şehzâde olarak Manisa'ya gönderilmişti. Kassabzâde Mahmud ve Nişancı İbrahim b. Abdullah Bey de lala olarak onun yanında yer almıştı.¹⁰

Gençlik çağının ilk yıllarını bu sancak merkezlerinde, özellikle de Manisa'da geçirmiş olan II. Mehmed'in hayatında, dönemin önde gelen âlimleri arasında yer alan Molla Hüsrev'in de özel bir yere sahip olduğu aşıkardır. Bu birlikteliğin başlangıç döneminin tesbit edilmesi, istikbalde büyük bir cihan devleti kuracak olan Fâtih Sultan Mehmed'in siyasi düşüncesinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Zira hukukçu kimliğiyle temayüz eden Molla Hüsrev'in II. Mehmed'in hükümdar profiline katkısı büyük bir önem arz etmektedir. Bu bağlamda literatürde yer alan bazı bilgilere göz atmakla Fatih-Molla Hüsrev özelinde sultan-âlim ilişkisinin başlangıç dönemini tesbite çalışmak faydalı olacaktır. Daha II. Murat döneminde devrin kadısı¹¹, daha sonra kadiaskeri¹² olan Molla Hüsrev'in¹³ Osmanlı Devleti'nin ilmiye sınıfında görev zenginliğine sahip birisi olduğu belirtilmelidir. II. Mehmed'in şehzâdelik döneminde âlimimizle muhtemelen ilk ilişkisinden bahseden kaynak *Şakâyıku'n-Nu'mâniyye* adlı biyografik eserdir.¹⁴ XV. Yüzyıl kaynaklarında bu durumdan bahsedilmemesi adı

⁸ F. Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, Çev. Dost Körpe, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul, 2003, s. 32. Yazara göre Şehzâde Mehmed, muhtemelen 1434 yılının yaz mevsiminde annesi ve sütünesiyle birlikte Amasya'ya gönderilmişti.

⁹ Babinger, *a.g.e.*, s. 33. Yazara göre Sultan II. Murad, şehzâdelerinin Edirne'deki sünnet şölenleri biter bitmez Alaeddin Ali ile Mehmed'in yerlerini değiştirmeye karar vermiştir. II. Murad'ın aldığı bu kararı Alaeddin Ali'nin ölümündeki sırlarda aramak gerektiğini belirten yazar tahminen 1439'daki şölenin hemen sonra bu hadisenin gerçekleştiğini belirtmektedir. Bkz. *A.g.e.*, s. 34. *Neşrî Tarihi*'ne göre II. Murad'ın şehzâdelerinden hem Ahmed hem Alaeddin Ali Amasya'da vefat etmişlerdir. Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ (Neşrî Tarihi)-II*, Yay. Faik Reşit Unat-M. Altay Köymen, TTK, Ankara, 1987, s. 685. İnalçık'a göre de Alaeddin Ali'nin ölüm hadisesi esrarengiz bir durumdadır. Bkz. Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, TTK, Ankara, 2014, s. 61-63.

¹⁰ *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân, İzladî ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazanâtnâme* Yay. Halil İnalçık-Mevlûd Oğuz, TTK, Ankara, 1989, s. 1-2; Halil İnalçık, *Fatih Devri*, s. 57; aynı yazar, "Mehmed II", *DİA*, C. 28, Ankara, 2003, s. 395.

¹¹ Molla Hüsrev, tahminen 1400 yılında doğmuş, Bursa, İznik ve Edirne'de tahsil hayatını geçirmiş daha sonra da Edirne'deki Şah Melek ve Halebiye, İznik'teki Orhaniye, Bursa'daki Sultaniye medreselerinde müderrislik görevinde bulunmuş önemli bir âlimdir. Bu önemli isim tedarik görevine ek olarak yaklaşık 1428-1429 yıllarında payitaht olan Edirne kadılığı görevini de üstlenmiştir. Molla Hüsrev hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Ahmet Demir, "Fâtih Devrinde Yerli Bir Osmanlı Âlimi: Şeyhülislâm Molla Hüsrev (1400-1480)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2004, s. 46-60.

¹² Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân'dan Âşıkpaşazâde Tarihi*, İstanbul, 1332, s. 131; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, İstanbul, 1279/II, s. 463; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâyık (Şakâyık-ı Nu'mâniyye ve Zeyilleri)*, Haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, II, İstanbul, 1989, s. 136; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan İkinci Murad'ın Vasiyetnâmesi" *Vakıflar Dergisi*, IV, 1958, s. 1-17.

¹³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan İkinci Murad'ın Vasiyetnâmesi", s. 1.

¹⁴ Adı geçen eserdeki ifade şu şekildedir: "Sultan Murâd yine taht-ı saltanata cülûs itmesini ilzâm eylediklerinde müşârun ileyh Sultân Murâd Mahrûse-i Magnisa'dan kalkub serîr-i sa'âdet-masîr-i Osmânî'ye cülûs itmek niyyetine geldikde Sultân Mehmed Hân hazretlerini ma'zûl idüb Magnisa'ya gönderdi" ... "Erkân-ı Devlet ve a'yân-ı saltanat sevâbit gibi yerlü yerinde sâbit olub mansıbları hatrıçün Sultân Mehmed Hân'la Magnisa'ya gitmeği birisi ihtiyâr eylemedi lâkin Mevlânâ Hüsrev şîrîn-i beyân Sultân Mehmed Hân hazretlerinden ayrılmayub ol nihâl-i bâğ-ı saltanata kemâl-i mihrinden sâye gibi müfârat eylemedi" ... "Sultân Mehmed hazretleri Mevlânâ Hüsrev'e sâir erkân gibi sen de mansıbından ayrılmayub yerinde kalmak gereksin deyü ibrâm eyledikçe kalmazın zîrâ cenâb-ı şerîfini zamân-ı azlde terk eylemek hudûd-ı devâir-i mürüvvetden hâricdir didi." Bkz. Mecdî Mehmed Efendi, *Zeyl-i Şakâyık*, s.

geçen eserdeki bilgilerin ihtiyatla karşılanmasını gerektirmektedir. Fakat daha sonraları, babasının kendi lehine feragati döneminde yani II. Mehmed'in ilk hükümdarlığı esnasında Molla Hüsrev'in de aynı görevde kalmaya devam ettiğine dair o dönem kaynaklarında bazı bilgiler bulunmaktadır. *Aşıkpaşaoğlu Tarihi ve Neşri Tarihi* bunlardan birkaçıdır.¹⁵ Bazı kaynak ve araştırma eserlerde verilen malumat tashihe muhtaç olsa da Molla Hüsrev'in önemli bir fıkıh âlimi olduğu hem II. Murad hem de oğlu Mehmed'ce kabul edilmiştir. Nitekim bu durumun göstergesi olarak âlimimizin her iki hükümdar tarafından da taltif edildiği görülmektedir.

İstanbul'u fethederek Fâtilh unvanını kazanan II. Mehmed, diğer âlimler gibi Molla Hüsrev'e de önemli görevler tevdi etmiştir. Bu durumun en güzel göstergesi olarak Fatih Sultan Mehmed âlimimize fetihten hemen sonra 100 akçelik müderrislik vazifesini¹⁶, daha sonra da Ayasofya müderrisliğini vermiştir. Öyle ki bu görev, 1470'te devreye girecek olan Sahn-ı Semân'a kadar en yüksek dereceli müderrisliktir.¹⁷ Âlimimize bu görev 1459'da verilmiştir. 1453-1459 yılları arasında başka isimlerin de burada görev yapması muhtemeldir fakat daha kesin olan ilk isim Molla Hüsrev'dir. Yani ilk görevler arasında yer alan iftâ'ya ek olarak tedris de âlimimize zamîme şeklinde verilmiştir.

II. Mehmed'in Hükümdarlık Dönemi ve Molla Hüsrev

Bilindiği gibi II. Mehmet hayatında iki kez taht bahtını yaşamıştı. Bunlardan birincisi İzladi muharebesiyle Varna savaşı arasındaki süreçti.¹⁸ II. Murad'ın diğer oğlu Alaeddin Ali Çelebi'nin Amasya şehzâdeliği esnasında vefatıyla Mehmet, tahtın tek varisi olarak kalmıştı. Daha sonra ise, dönemin kaynaklarındaki tarihî anlatı doğrultusunda¹⁹ II. Murad kendi isteği ile oğlu Mehmet lehine tahttan feragat edip²⁰ 1444 yılında 12 yaşının içinde onu tahta layık görmüştü.²¹ Bu gelişmelerin yaşandığı sırada Molla Hüsrev'in de zaten devlet bürokrasisinde hizmette bulunduğu ve II.

136-137. İncalcık ise bu görüşte değildir. Ona göre II. Murad, tahta tekrar geçtiğinde Molla Hüsrev'i kazaskerlik görevinde bırakmıştı. Bu yanlış değerlendirmenin kaynağını muhtemelen Hoca Sadeddin Efendi ve Şakâyyık Tercümesi teşkil etmektedir. Yukarıdaki açıklamalara benzer şekilde âlimin II. Mehmed'e saltanat günlerinin uzak olmadığını tefe'ül ederek onun gönlünü yaptığından bahsetmektedir. Bkz. *Fatih Devri*, s. 105 not 150'den naklen. İ. Hakkı Uzunçarşılı da herhangi bir kaynak belirtmeden böyle bir birlikteliğin yaşandığına dair bilgiler vermektedir. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 657. Yukarıdaki ifadelere paralel olarak yazar Şehzâde Mehmed'in, Molla Hüsrev'in de diğer devlet adamları gibi makamında kalmasını arzu etmesine karşılık, "uzlet zamanında sizi terk edemem" dediğini belirtmektedir.

¹⁵ Aşıkpaşaoğlu'na göre II. Mehmed babasına tahtı bıraktığı ve Manisa'ya döndüğü zaman II. Murad Molla Hüsrev'i kadıaskerlik görevinde bırakmıştı. Bkz. *A.g.e.*, s. 110. Neşri de bu konudan aynı minvalde bahsetmektedir. *Kitâb-ı Cihan-Nümâ-II*, s. 646-647.

¹⁶ Ahmet Demir, *a.g.t.*, s. 60-61. Bu görev bazı kaynaklara göre Kalenderhâne medresesi müderrisliğidir. Bkz. Kefevî, *Ketâibu A'lâmi'l-Ahyâr min Fukahâ-i Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtâr*, Süleymaniye Kütüphanesi 1113 nolu yazma, v. 313 b.

¹⁷ Ahmet Demir, *a.g.t.*, s. 61.

¹⁸ İncalcık, *Fatih Devri*, s. 63; Aynı yazar, *a.g.m.*, s. 396.

¹⁹ Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Neşreden: Nihal Atsız, MEB, İstanbul, 1992, s. 109; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ (Neşri Tarihi)-II*, s. 647; *Gazavât-ı Sultan Murâd b. Mehmed Hân*, s. 36-37; Ducas, *Bizans Tarihi*, Çev. VI. Mirmiroğlu, İstanbul Fetih Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1956, s. 134.

²⁰ Bu konu hakkında Franz Babinger'in yorumu dikkate değerdir. Ona göre II. Murad'ın yaptığı feragat değildir. Sultan Murad, tahtı bırakmamış, sadece oğlu Mehmed'i Rumeli bölgesinin saltanat naibi yapmıştır. Bkz. F. Babinger, *a.g.e.*, s. 47. Halil İncalcık da II. Murad'ın, oğlu Şehzâde Mehmed'i tahta geçirmesini "kaymakam" olarak nitelemektedir. Bkz. İncalcık, *Fatih Devri*, s. 36.

²¹ Tursun Bey, *Fatih'in Tarihi (Tarih-i Ebu'l-Feth)*, Baskıya Hazırlayan: Ahmet Tezbaşar, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, s. 33; Halil İncalcık, *Fatih Devri*, s. 37 ve 57. İncalcık'a göre II. Murad'ı oğlu Şehzâde Mehmed lehine tahta feragata iten süreç, sultanın diğer oğlu Alaeddin Ali'nin Amasya'da sancakbeyi iken vefatı haberi üzerine başlamıştır.

Geçmişten Günümüze Manisa

Mehmed'in tahta geçmesiyle birlikte aynı göreve devamla onun yanında kalmaya devam edip kadıaskerlik görevinde bırakıldığı anlaşılmaktadır.²² Dolayısıyla hayatında iki kez şehzâdelik ve hükümdarlık dönemi geçiren II. Mehmed'in Molla Hüsrev'le ilk karşılaşmasının 1444-1446 yılları arasına rastlayan birinci hükümdarlık döneminde gerçekleştiği tahmin edilebilir. Bu dönemin II. Mehmed'in olgunlaşmasında önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Âlimimiz bu durumu adeta tescillendirircesine usûl-i fıkha dair eseri *Mirkâtü'l-Vusûl*'ü 1446 yılında muhtemelen bu süreçte II. Mehmed'e takdim etmiştir.²³ Adı geçen eserin hediye edildiği tarihle ilgili net bir tarih verilmese de bu durumu her ikisi arasındaki yakın ilişkinin bir nişânesi olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir.

Vezir Çandarlı Kara Halil Paşa'nın girişimleri netice vermiş, II. Mehmet tahttan babası lehine çekilerek tekrar Manisa'ya gönderilmiştir.²⁴ Halil Paşa bu değişikliğin gerekçesini Balkanlarda beliren Haçlı ittifakı tehdidi olarak dile getirmiştir.²⁵ 1446 yılında Manisa'ya gönderilen ve babasının 1451 yılı Şubatının 3'ünde vefatına²⁶ kadar da burada kalan²⁷ II. Mehmed'in sancağa iki kez çıktığı, birincisinde Amasya ve Manisa'da, ikincisinde de sadece Manisa'da bulunduğu görülmektedir.

II. Mehmed, babası II. Murad'ın ölümünden sonra şehzâde olarak bulunduğu Manisa'dan Edirne'ye gelerek 18 Şubat 1451 tarihinde tahta çıktı. Bundan sonra artık kesintiye uğramaksızın yaklaşık olarak 30 yıl tahtta kaldı. İstanbul'un fethine kadarki 2-3 yıllık süreçte Edirne'de kaldı. Fetihden sonra İstanbul artık imparatorluğun payitahtı oldu. II. Mehmed'in tahta geçtiği tarihten itibaren Molla Hüsrev'in de genç hükümdarın yanında olduğunu görüyoruz. Burada, önceki dönem uygulamalarının adeta devamı olarak her ikisinin ilişkileri ele alınacaktır.

Osmanlı Devleti'nin kaderini derinden etkileyen olayların belki de en önemlisi İstanbul'un fethidir. Fethin, devletten imparatorluğa geçiş sürecinde siyasî, kültürel, askerî ve daha birçok alanda meydana gelen değişimin hareket noktasını oluşturduğu kuşkusuzdur. Fâtihi, düşüncelerini gerçekleştirme adına, değişimi imparatorluğunun her alanına yaymakta başarı sağlamıştır. O, emellerini gerçekleştirirken, ilmiye sınıfının gücünden elden geldiğince yararlanmayı her zaman ön planda tutmuştur. İmparatorluğunun bürokratik ihtiyacının birçoğunu ilmiye sınıfından yetişen elemanlardan sağlamanın da bilincinde olmuştur.

Fâtihi, İstanbul'u aldıktan sonra burayı önemli bir kültür şehri haline getirmek için yoğun bir gayrete girişti²⁸. Bu gayretlerini tamamlayıcı olarak ilim adamlarını buraya

²² Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, s. 647; İnalçık, *Fatih Devri*, s. 104-105; Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, s. 55.

²³ Ahmet Demir, a.g.t., s. 72.

²⁴ İnalçık'a göre bu hadise 1446 yılında gerçekleşmiştir. Bkz. *Fatih Devri*, s. 92-97.

²⁵ Tursun Bey, a.g.e., s. 35-36; İnalçık, *Fatih Devri*, s. 71-77; İnalçık, a.g.m., s. 395.

²⁶ Halil İnalçık, *Fatih Devri*, s. 112; Ducas'a göre II. Murad'ın ölümü 2 Şubat 1450'dir. Bkz. *Bizans Tarihi*, s. 139.

²⁷ Aşıkpaşaoğlu'na göre bu hadise h. 844 (m. 1440-1441) yılında gerçekleşmiştir. Ona göre II. Murad Edirne'ye döndükten sonra Halil Paşa'ya "Ben oğlum tahta geçireyim. Ben hayli gaza seferleri ettim. Şimdi benim oğlum dahi, benim hayatımda göreyim, ne suretle padişah olur" demişti. Bkz. Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 109. Hadîdî Tarihi'nde de geçen bu bahis nazımla şu şekilde aktarılmaktadır: "Halil Paşa'ya bir gün şâh-ı devran - Dedi ederem oğlum tahta sultan // Zamânımda gerek kim ola şâh ol - Görem ne resmile olur pâdişâh ol". Bkz. Hadîdî, *Hadîdî Tarihi (Manzum Osmanlı Tarihi) (1285-1523)*, Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015, s. 191. Bu hadise başka versiyonla Neşrî'de de geçmektedir. Bkz. Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, s. 647; İnalçık, a.g.m., s. 396.

²⁸ Fâtihi'nin bu faaliyetleri ile ilgili Osmanlı tarihleri başta olmak üzere daha birçok kaynakta gerekli bilgi mevcuttur. Bunların başlıcaları Tursun Bey, Neşrî, Gelibolulu Âlî, Hoca Sadeddin, Solakzâde, Kâtip Çelebi'ye ait eserlerdir.

çekmeye özen gösterdi. Molla Hüsrev'e de fetihten sonra ikramlarda bulunmaya başladı.

Elbette bu tayinlere sadece ikram ya da taltif noktasında bakmamak gerekir. Fâtih, diğer âlimlere olduğu gibi âlimimize de devletin her türlü imkânını sunmakla hem minnet borcunu yerine getirmiş, hem de merkezîyetçilik hedefine ulaşmada onlardan istifade etmeyi düşünmüştür. Ondaki bu düşüncenin somut örneklerini, *Sahn medreseleri*'ni kurarken Molla Hüsrev, Ali Kuşçu ve Mahmud Paşa'ya verdiği ders programının hazırlanması görevini vermesinde de görmek mümkündür.

Ona yaptığı ikramlar arasında Kalenderhâne medresesi müderrisliği²⁹, Ayasofya medresesi müderrisliği³⁰, *bilâd-ı selâse* denilen Eyüp, Üsküdar ve Galata'yı içine alan ve özde İstanbul'u ifade eden kadılık görevi³¹ sayılabilir. Fâtih döneminde bütün bu vazifeleri uhdesine alan Molla Hüsrev'in İstanbul'un en yetkili kazaî sorumlusu olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü neredeyse İstanbul'un tamamına yakın bölümünün adlî ve hukukî işleri kendisinden sorulur olmuştur.

Molla Hüsrev'in elde etmiş olduğu kazaskerlik görevi onun yükselişinin bir göstergesidir. Osmanlı askerî-hukukî müesseselerinin zirvesi olan bu makamın, *Divân-ı hümayûn*'da vezir-i azamdan sonra gelmesi onun önemine bir işarettir³².

Osmanlı ilmiye kademelerinin zirvesi olan şeyhülislâmlık, ulemânın çıkabileceği en üst makamdı. Şeyhülislâm'a tabir olarak Osmanlı literatüründe ilk defa ne zaman rastlandığına dair kesin bir delil yoksa da, *Fâtih kâunnâmeleri*'nde müftü ile bir arada anılması, bu tabirin büyük bir ihtimalle Fâtih döneminde veya bundan az bir süre önce kullanılmaya başladığı kanaatini vermektedir. Bürokratik zirveye çıkabilmek için büyük bir birikime sahip olmak gerekmektedir. Bu makamın en önemli özelliği, şer'î ve hukukî işlerde danışma ve karar verme mercii olması idi. Bilindiği gibi Osmanlı devletinde hukuk esasta Hanefî ağırlıklıydı. Bu fıkıh mektebinin görüşlerini en iyi bilen âlimler bu göreve getirilmekteydi.

İftâ görevinin yürütülmesi de, devlet için gerekli en önemli unsurlardan birini teşkil ediyordu. Fâtih, Molla Hızır Bey'i ilk *İstanbul kadısı* tayin ettiği gibi fetvâ yetkisini de ona vermişti. Tarihlerde ilk *İstanbul kadısı* olarak görünen bu âlim devlet adamının her iki görevi birlikte yürütmesi aslında nadir bir uygulamaydı³³. Molla Hüsrev'e de aynı çerçevede görev verildiği tahmin edilebilir.

Molla Hızır Bey'in fetihten hemen sonraki tayinler çerçevesinde İstanbul kadılığı göreviyle tavsîf edildiği hakkında hemen bütün kaynaklar hemfikirdir³⁴. Fakat fetvâ

²⁹ Böyle bir kayıt *Ketâbü A'lâmî'l-Ahyâr* adlı eserde geçmektedir. Fakat, ne dönemin Osmanlı kaynaklarında, ne de tabakât kitaplarında bu görüşü destekleyici bir ifadeye tesadüf edilememiştir. Kefevî, *a.g.e.*, 1113, v.313 b.

³⁰ Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, (TOEM İlavesi), İstanbul, 1330, s. 63; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, II, İstanbul, 1279, s. 434-436; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, (haz. Şerafettin Turan), VII. Defter, TTK, Ankara, 1991, s. 80-89

³¹ Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâ'yık* (*Şakâyık-ı Nu'mâniyye ve Zeyilleri*), Haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, II, İstanbul, 1989, s. 137. Bu eserdeki "... nefis-i Kostantiniyye kadılığını ve havâss ve Galata ve Üsküdar kadılıklarını ve Ayasofya medresesini cem' idüb..." şeklindeki kayıta Eyüp zikredilmemekte ve bütün görevlerin toplu olarak verildiği anlaşılmaktadır.

³² Fâtih Kâunnâmesi'ndeki "ve bir cem'iyet-i âlî ve bir mecma'-ı ahâlî olsa ehl-i Dîvân'a âhardan âdem karışmayup evvelâ vüzerâ, anlardan sonra kadî'askerler..." ifadeden anlaşılacağı üzere, kazaskerin Divân-ı Hümayûn'daki yeri ikinci sıradadır. *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, *Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin*, Yayınlayan: Abdülkadir Özcan, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 5.

³³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK, Ankara, 1988, s. 174-176.

³⁴ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, TTK 546 nolu yazma, tarihsiz, v. 148b; Mecdî, *a.g.e.*, s. 137; İsmail Belğ Bursevî, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân Tarih-i Brusa*, Bursa, 1287, s. 260; Müstakimzâde Süleyman Sadeddin, *Devhatü'l-Meşâyih ve Zeyli* (*Osmanlı Şeyhülislâmlarının Biyografileri*), (Ahmed Rifat), İstanbul, 1978, s. 8-9.

görevini de kadılıkla birlikte mi, yoksa daha sonradan mı devraldığı konusunda bir açıklık yoktur. Her iki görevi belirli bir müddet yürüten Molla Hızır Bey'in 863/1459'te ölümüyle, adı geçen görevlere Molla Hüsrev layık görülmüştür³⁵.

Molla Hüsrev'in şeyhülislâmlığını iki kademede ele almak gerekir. Bunun gerekçelerini, bu görevi birincide diğer sorumluluklarıyla birlikte, ikincide ise yalnız başına yürütmesine bağlamak gerekir. Bu sayede onun hem ne kadar süre görev yaptığı, hem de bu görevlerin mahiyeti tespit edilebilir. Molla Hüsrev'in devletin yönetim mekanizmasında üstlendiği rolde ne derecede başarılı olduğu konusunda bir hükme varılabilir. Ayrıca, sınırları *Fâtiḥ kânunnâmeleri* tarafından çizilen devlet adamlığı tipi içerisinde ulemânın bu tipe ne oranda uyduğu ortaya konabilir. Molla Hüsrev'in şeyhülislâmlık döneminin birincisini, yukarıdaki paragrafta ifade edildiği gibi kadılık ve müderrislikle bir arada yürüttüğü dönem teşkil etmektedir. Onun birinci dönemdeki görevini sona erdirmesine sebep olan olayın tarihiyle ilgili farklı yorumlar yapılmıştır. Bu ayrıntıya dikkat çekilmesinin nedeni, onun bu makamda kaç yıl görev yaptığını tespit gayretidir. Çünkü bu makama gelen ikinci kişi olması bu noktada Molla Hüsrev'e özel bir önem atfedilmesini gerekli kılmaktadır. Buna ek olarak, bu makamda görev yapan Molla Hüsrev'in fetihten sonraki dönemle birlikte başlayan imparatorluğa yönetim konusundaki katkısı da önemlidir.

Molla Hüsrev, 867/1462-1463 yılında İstanbul'dan ayrılarak fetvâ dönemini kesintiye uğratmıştı. Bu olayla birlikte onun fetvâ vazifesinin birinci kademesi sona ermiş oldu. Yani bu tarihe kadar Molla Hüsrev, bir arada yürüttüğü görevlerin hepsini bırakıp Bursa'ya gitti. İsmail Belîğ, bu olaydan sonraki gelişmeleri kısa fakat anlamlı bir şekilde değerlendirmekte ve önemli bilgiler vermektedir. Onun ifadesine bakılırsa Molla Hüsrev'in bu bırakıp gitmesi, devletçe *azl* yoluyla resmîleştirilmiş benziyor³⁶. Bir anlamda *azl*, onun gidişine devletçe bulunmuş bir kılıf olsa gerek. Boşalan makama ise Molla Gürânî geçmişti. Fakat Fâtiḥ, Molla Hüsrev'in gönlünü almak üzere, "merraten ba'de uhrâ" ile tekrar fetvâ makamına davet etmiş, onu bu kez sadece bu yetkiyle taltif etmiştir. Bu konuda her hangi bir tarih verilmese de açık olarak göze çarpan şey, Molla Hüsrev'in azlinden sonra yerine geçen Molla Gürânî'nin de bu göreve uzun süre devam etmediğidir. Çünkü Molla Hüsrev'in İstanbul'a dönüşünde fetvâ makamına Molla Ali Arabî yerine geçtiği şeklindeki bilgi, Gürânî'nin de *azl* edilmek suretiyle bu görevden uzaklaştırıldığını çağrıştırmaktadır. *Şakâyık*'ta bu ayrılışın tarihi 877/1472 şeklinde gösterilerek önemli bir yanlış yapılmıştır. Gelibolulu Âlî de bir tarih vermemekte, fakat dönüşle birlikte fetvâ makamına tayini "sadr-ı fetvâyı kendüye tefvîz itdi" şeklinde ifade etmektedir³⁷.

Fâtiḥ Sultan Mehmet'e "nedâmet istilâ idüb"³⁸ geri getirttiği Molla Hüsrev, Bursa'da iken tadrîs faaliyetini, bizzat kendisinin yaptırdığı medresede devam ettirmiş ve buranın, fetih öncesinde de var olan kültürel zenginliğine katkıda bulunmuştur. Onun düşüncesi pek bilinmese de, Osmanlı Devleti'nin ilmiye hiyerarşisinde en üst noktaya gelmiş biri olmasından yola çıkarak böylesi bir âlimin kafasında hep yukarılarda olma fikrinin var olduğu kanaatine varmak yanlış olmasa gerek. Çünkü uzun bir ayrılıştan sonra İstanbul'a, bu mesleğin zirvesine çıkarılmak taltifiyle geliyor. Elbette onu buraya getiren başka sebepler de vardır. Dönüş tarihi konusunda kaynaklarda net

³⁵ *Vefeyatnâme*'de görülen ihtiyatî yaklaşım galiba Molla Hüsrev'in İstanbul'dan ayrılıp tekrar döndüğünde üstlenmiş olduğu fetvâ makamını kabul etmesinden kaynaklanıyor. O, bu durumu "bazıları fetva dahi zamîme olunmuşdur dimişler" şeklinde ifade ediyor (1236: v. 151a).

³⁶ İsmail Belîğ, *a.g.e.*, s. 260.

³⁷ Gelibolulu Mustafa Âlî, *a.g.e.*, v. 146b. Gelibolulu'nun, Molla Hüsrev'in Molla Hızır Bey'den sonraki tayininin muhtevâsıyla ilgili verdiği bilgiler arasında *iftâ*'nın olmaması dikkat çekmektedir.

³⁸ Gelibolulu Mustafa Âlî, *a.g.e.*, v. 148b.

ifadeler bulunmamaktadır. Bu tarihe Franz Babinger işaret ediyor ve onun 874/1469 yılında İstanbul'a geldiğini söylüyor³⁹. Hiçbir kaynaktan böyle bir tarihin bulunmaması, Babinger'in, Molla Hüsrev'in İstanbul'a dönüşünden önce fetvâ makamında bulunan Molla Ali Arabî'nin azil tarihini esas aldığı düşünmektedir. Bu dönüşle birlikte ona daha başka ikram ve iltifatların yapıldığı, kaynaklardaki bilgilerden hareketle söylenebilir. Ayrıca bu dönemde hayır işlerine yöneldiği, bu çerçevede bazı câmiler yaptırdığı da yukarıdakilere eklenmelidir⁴⁰.

Molla Hüsrev'in *iftâ* görevinin ikinci kademesi ile ilgili farklı bir yorum yapmak mümkündür. Büyük bir âlim ve aynı zamanda önemli bir devlet adamı olduğu halde acaba neden İstanbul'a gelince *iftâ*'nın yanında, önceki dönemde olduğu gibi başka zamîmeler verilmedi? Aslında bu soru, fetihten sonraki dönemde devlet politikasında göze çarpan, teâmüldeki istisnâî uygulanırlığın devamlılığını ne kadar sürdürdüğünün tespit edilebilmesi bakımından önemlidir. Osmanlı ilmiye kategorisinde silsile-i merâtip çerçevesinin bazen dışına çıktığı bilinmektedir. Sadece bir âlimde bu durumun yansımalarını ele almanın yeterli kanaat vermeyeceği açık olmakla birlikte, bunun bazı ipuçları taşıyacağı muhakkaktır. Tekrar soruya gelindiğinde bunun cevabını, kendisini telif faaliyetlerine vakfetmesi çerçevesinde vermek mümkün olabilecektir. Meşhur fıkıh kitabı *Dürrü'l-Hükkâm fi Şerhi Gureri'l-Ahkâm*'ı bu dönüşten sonraki tarihte kaleme almaya başladığını bizzat kendisi belirtmektedir⁴¹. Fakat bir taraftan kendisine teklif edilen görevin de en önemli görevlerden biri olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu duruma, belki de imparatorluğun coğrafi genişlemesine paralel olarak artan ilmî, idarî ve kültürel işlerin yürütülmesinde duyulan eleman ihtiyacı çerçevesinde bakılmalıdır. Dolayısıyla Molla Hüsrev'e başka görev verilmemesini, bu dönemde yetişen ulemâ ve devlet adamının, duyulan ihtiyaçları karşılamakta yeterli seviyeye geldiği çerçevesinde ele almak daha gerçekçi olur.

Bursa'dan ayrılıp, bir daha yalnızca defnedilmek üzere buraya götürülecek olan Molla Hüsrev'in, hem İstanbul'da hem de *iftâ* makamında ölüm tarihi olan 885/ 1480 yılına kadar kaldığı anlaşılıyor. Bunun aksi bir durumla ilgili herhangi bir belge ve bilgi bulunmuyor. Onun gerek devlet işlerinin yürütülmesinde, gerek telifte gösterdiği performans, meyvelerini bu son dönemde veriyor. Yaklaşık yedi yıl boyunca devam eden *Dürrü'l-Hükkâm*'in yazılış serüveni bu dönemde son buluyor. Özellikle Ekmeleddin İhsanoğlu tarafından spekülâtif şekilde ele alınsa da⁴², Fâtih'in kurduğu *Sahn*

³⁹ Franz Babinger, "Khosrew Mollâ", *El²*, V, 1986: 32.

⁴⁰ Hüseyin Ayyansarayî, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, İstanbul, 1280. Öncelikle mikrofilmi incelenen eserin sayfa numaralarının, teknik problemler yüzünden okunmadığı notunu hatırlatmalıyız. Müellif, "mim" harfiyle sıraladığı mescidler grubunda Molla Hüsrev Mescidi'ne 20. sırada yer veriyor. Bu eserde, Molla Hüsrev'in bânisi olduğu ve bugün Vefa semtinde bulunan mescidden bahsediliyor. Horhor ve Küçük Mustafapaşa semtlerindeki bir ize ise rastlayamadık. Bugün İstanbul'un Vefa, Horhor ve Küçük Mustafapaşa semtlerinde kendi adıyla anılan câmi ve mescidleri bu dönemde yaptırıp yaptırmadığı tartışmalıdır. Bunlardan Vefa'daki câminin fethin anısına kendi adına yaptırıldığı ihtimali daha kuvvetlidir. Çünkü bu câminin yapılış tarihi olarak 1460'ın görülmesi bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Kitâbesi veya vakfiyesi bulunmadığı için 1460'ın gerçeği ne kadar yansıttığı şüpheli ise de, bu tarihi kabul etmenin mantıklı olacağı söylenmelidir. Dolayısıyla Vefa'daki camii, Molla Hüsrev'in Bursa'dan İstanbul'a döndüğünde giriştiği hayır faaliyetleri çerçevesinden ziyade, fetih sonrasındaki uygulamalar içerisine koymak gerekir. Bu câmi ile ilgili söylenebilecek olan başka bir şey, bugün ibadete açık ve kullanılıyor olmasıdır.

⁴¹ Molla Hüsrev, *Dürrü'l-Hükkâm fi Şerhi Gureri'l-Ahkâm*, Millet Ktp. Feyzullah Efendi Bölümü 726 nolu yazma, 883, v. 374b. Molla Hüsrev bu eseri 883/1478 yılında tamamlamıştır.

⁴² Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim* adlı kitabında, aslında böyle bir ders programının olup olmadığını tartışmakla yola çıkmakta, bu konuda referans olarak verilen kaynaklar üzerinde yanlış değerlendirme yapan âlimlerin hatalarının sonrakilerce de devam ettirilmesi neticesinde yanlış kanaat elde edildiği sonucuna varmaktadır. Bu medreselere ait olduğu söylenen kânunnâmenin ise mümkün

Geçmişten Günümüze Manisa

medreseleri'nin ders programı ve kânunnâmesinin hazırlanmasında diğer önemli âlim ve devlet adamlarıyla birlikte aldığı rol yine bu döneme rastlıyor⁴³.

Verilen bilgilerden anlaşıldığına göre Molla Hüsrev, devletin pâyitahtı olan Edirne'ye 1420 yılından birkaç yıl önce gelmiş, büyük bir ihtimalle tahsilini de yaptığı medresede ilk defa meslekî kariyerine müderris olarak başlangıç yapmıştır. *Tedris* ve *kazâ*'yı bazen birlikte yürütüp, nihayet II. Murâd döneminde kazaskerlik görevine tayin edilmiştir. Fâtih döneminde ise ilmiye kademelerinin zirvesine çıkmış ve öldüğü yıl olan 885/1480'e kadar da bu makamda kalmıştır.

SONUÇ

II. Mehmed'in siyasî, idarî, askerî, ilmî ve birçok konuda önemli bir birikime sahip olması, daha genç yaşında İstanbul gibi bir şehrin fethini düşünmesi ve akabinde de cihanşumûl imparatorluk kurma düşüncesinin arka planında önemli âlimlerin bulunduğu rahatlıkla tahmin edilebilir. Fethi gerçekleştirip arkasından İstanbul'u cihanşumûl imparatorluğunun merkezi yapması, onun bunları yaparken yalnız olmadığını göstermektedir. Nitekim âlimimizin de daha II. Mehmed'in ilk saltanat tecrübesi döneminden itibaren sultanın yanında olması bu hususu destekler mahiyettedir. Ayrıca merkeziyetçi bir imparatorluğun temellerini oluşturmak için muazzam bir askerî ya da bürokratik kadro ihtiyacı olduğu da açıktır. Bu çerçevede, yazıda ele alınan Fatih ve Molla Hüsrev ilişkisinin, bu Osmanlı sultanının hükümdarlığına önemli bir meşrû zemin oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Aslında bu model usulünde yapılacak çalışmalarla birlikte Osmanlı Devlet Anlayışı'nda ulemanın oluşturduğu meşrûiyet zemininin daha anlaşılır hale geleceği muhakkaktır.

KAYNAKÇA

Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Neşreden: Nihal Atsız, MEB, İstanbul, 1992.

Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân'dan Âşıkpaşazâde Tarihi*, İstanbul, 1332.

Babinger, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, Çev. Dost Körpe, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul, 2003.

Demir, Ahmet, "Fâtih Devrinde Yerli Bir Osmanlı Âlimi: Şeyhülislâm Molla Hüsrev (1400-1480)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2004.

Ducas, *Bizans Tarihi*, Çev. VI. Mirmiroğlu, İstanbul Fetih Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1956.

Emecen, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, TTK, Ankara, 2013.

Eroğlu, Haldun, "Şehzâde", *DİA*, C. 38, İstanbul, 2010, s. 480-483.

Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân, İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazanâtnâme Yay. Halil İncalcık-Mevlûd Oğuz, TTK, Ankara, 1989.

olmayacağı üzerinde ısrarla durmaktadır. Neticede, belki o zaman böyle bir program ve tüzük bulunduğu, fakat bunun günümüze gelemediği; hazırlayan kişiler olarak adı geçen Ali Kuşçu, Molla Hüsrev ve Mahmud Paşa'nın adlarıyla ilgili bir belge bulunmadığı sonucuna ulaşıyor. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim: Kaynaklar Işığında Bir Keşif*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2003, s. 61-85. Fakat meseleye en basit tarafından bakıldığında, öylesine hacimli bir külliye'nin ders programının yapılmaması olmasının; döneme damgasını vuran ulemâ içerisinde bulunan âlimlerin de bunda yer almayacağı düşünülmemeyeceği ortadadır.

⁴³ Fâtih'in vezirlerinden, ilmiye kökenli olan Mahmud Paşa'yı hem ulemâ hem de ümerâ bağlamında ele almak siyaset-ilmiye ilişkisinde önemli bir örnek olsa gerek.

- Hadîdî, *Hadîdî Tarihi (Manzum Osmanlı Tarihi) (1285-1523)*, Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârîh*, İstanbul, 1279/II.
- Hüseyin Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-Cevâmî'*, İstanbul, 1280.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Osmanlılar ve Bilim: Kaynaklar Işığında Bir Keşif*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2003.
- İnalcık, Halil, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, TTK, Ankara, 2014.
- , "Mehmed II", *DİA*, C. 28, Ankara, 2003, s. 395-407.
- Kanunnâme-i Âl-i Osman, Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin*, Yayınlayan: Abdülkadir Özcan, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Kefevî, *Ketâibu A'lâmi'l-Ahyâr min Fukahâ-i Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtâr*, Süleymaniye Kütüphanesi 1113 nolu yazma.
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri, "Şehzade", *DİA*, C. 38, Ankara, 2010, s. 478-480.
- Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâyık (Şakâyık-ı Nu'mâniyye ve Zeyilleri)*, Haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, II, İstanbul, 1989.
- Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ (Neşrî Tarihi)-II*, Yay. Faik Reşit Unat-M. Altay Köymen, TTK, Ankara, 1987.
- Molla Hüsrev, *Dürerü'l-Hükkâm fî Şerhi Gureri'l-Ahkâm*, Millet Ktp. Feyzullah Efendi Bölümü 726 nolu yazma, Hicrî 883.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB, İstanbul, 1983.
- Taş, Kenan Ziya, *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*, Isparta, 1999.
- Tursun Bey, *Fatih'in Tarihi (Tarih-i Ebu'l-Feth)*, Baskıya Hazırlayan: Ahmet Tezbaşar, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK, Ankara, 1988.
- , "Sultan İkinci Murad'ın Vasiyyetnâmesi" *Vakıflar Dergisi*, IV, 1958, s. 1-17.

18. YÜZYILIN BAŞLARINDA MANİSALILARIN TAŞINMAZ MALLARI ve DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Gülser OĞUZ*

GİRİŞ

Manisa tarihinin, antik çağlara kadar dayandığı bilinmektedir. Bu cümleden de anlaşılacağı gibi bu yerleşim yerinde pek çok medeniyet hüküm sürmüş ve yaşamıştır. Bu durumun gerçekleşmesinde Manisa'nın coğrafi konumunun ve ikliminin etkili olduğu muhakkaktır.

Manisa'nın Osmanlı hâkimiyetine geçişi ise Yıldırım Bayezid dönemindedir.¹ Sonraki dönemde Fetret Devrinde Osmanlı hâkimiyeti bölgede sarsılsa da şehir, Çelebi Mehmet'in padişahlığıyla Osmanlı topraklarına katılacaktır.² Manisa Osmanlı Devleti için önemin her daim koruyan bir şehir olmuştur. Bu önemi en iyi gösteren olgulardan biri, Manisa'nın şehzade şehri olmasıdır. Şehre bu özellik, II. Murat döneminde verilmiş ve III. Mehmet dönemine kadar sürmüştür. Yani şehzadelerin sancağa çıkma geleneği kalkana kadar, Manisa şehzade sancağı olma vasfını korumuştur. Hatta bu geleneğin son zamanlarına doğru şehzade şehri olarak kullanılan tek sancak burası olmuştur. Tabii şehrin bu vasfı taşıması ona pek çok avantaj sağlamıştır. Mesela şehzadelerin annelerinin ve padişahların şehirde han, hamam, cami vb. yapılar yaptırarak şehrin imarına katkıda bulunmaları gibi.³ Ki bu durum şehrin büyüüp gelişmesinde büyük şansı olmuştur.

Manisa şehrinin bir başka şansı, kurulduğu toprakların verimliliği ve jeopolitik konumudur. Kent bereketli topraklarda kurulmuştur. Şehrin kaderini etkileyen iki unsur, Spil Dağı ve Gediz Nehri'dir. Şehir bu dağın eteklerine kurulmuştur. Şehrin verimli topraklarını sulayan Gediz Nehri, bölgenin önemli bir ihtiyacını suyu karşılamaktadır. Dolayısıyla Manisa'nın kurulduğu alan verimli toprakları güçlü bir akarsuyu tarafından sulandığı tarım arazilerine yakın olması bakımından önem taşımaktadır. Bu manada, özellikle 17. yüzyılın sonlarından itibaren İstanbul'un zahire, hayvan ve sanayi ürünlerinde işesini sağlayan şehirlerden de biri olmuştur.⁴ Bölgede Gediz nehrinin can verdiği verimli topraklarda özellikle hububat, üzüm ve pamuk gibi zirai ürünler yetişmekteydi. Bunun yanında halı kilim, keçe ve sahtiyan gibi bazı mamul maddeler, İzmir vasıtasıyla ihraç edilen ürünleri olmuştur.⁵ Yuzo

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, gulseroguz@nevsehir.edu.tr

¹ Şehrin isminin fetihten sonra 'Fetihten sonra 'Muğnisa' denildiği bunun da 'Kâfir karısı şehri' anlamına geldiğine evliya çelebi söylemektedir. Evliya Çelebi'ye göre şehrin ismi sonradan 'Ma'nisa'ya dönmüştür. Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, 9. Kitap, 1. Cilt, İstanbul 2011, s. 76.

² Feridun Emecen, 'Manisa', *İslam Ansiklopedisi*, C. 27, s. 578.

³ Örnek için bkz. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1992, s. 30; Emecen, 'a.g.m.', s. 579; Enis Karakaya 'Manisa Mimari', *İslam Ansiklopedisi*, C. 27, s.577-578. Bu tür yapıların şehrin imarına katkıları ve şehrin gelişimini nasıl etkilediğiyle ilgili örnek olara bkz. Doğan Yavaş, 'Hafsa Sultan Külliyesi' *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, s. 123.

⁴ Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar Karaoğsmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, 1997, s. 11.

⁵ Yuzo Nagata a.g.e.'den naklen B. Masters, *The Orijins of Western Economic Dominance in the Middle Easts*, New York-London 1988, s. 27-29.

Nagata'nın ifadesine göre bölgede buğday, arpa, darı ve baklagiller yetişmekteydi. Bunlar miktar olarak yetersiz olduğu için geçim kaynağı olarak hayvancılık ve meyvecilik de geçim kaynağı olarak önemli yer işgal etmekteydi.⁶ Şehrin sanayi ürünlerine bakıldığında şehirde başta Manisa alacası olmak üzere boyacılık, saraçlık gibi sektörler faaldi. Bu sektörlerin, 18. ve 19. yüzyılda geliştiğini gösteren verilerin Şer'iyeye Sicilleri'nde tespit edilemediğini savunan Nagata, bölgenin sanayi merkezi olmaktan ziyade ziraî ürünlerin toplandığı bir yer olduğunu belirtir.⁷

Diğer yandan, Manisa konum olarak önemli bir coğrafyada bulunmaktaydı. Zira, Anadolu'nun iç kesimleriyle, İran'dan gelip Ege kıyılarına uzanan ticaret yollarının geçtiği bir konumda bulunmaktadır. Özellikle İzmir'in bir liman kenti olarak önem kazanmasından sonra Manisa geçiş güzergâhında olması sebebiyle de devlet içindeki önemli şehirlerden biri olma konumunu devam ettirmiştir.⁸ Ki bu ticarete, ulaştırma işinde develerden yararlandığı ve Manisa'da da devciliğin önem taşıdığı bilinmektedir. 18. yüzyılın ortalarında Manisa temel alınarak yapılan bir çalışmada şehirdeki esnaflar arasında devcilerin varlığı dikkat çekicidir.⁹

Manisa'nın mahalle ve nüfus özelliklerine dair elde edilen veriler ise şu şekildedir: 1627 yılında Manisa'da 47 mahalle tespit edilmiştir.¹⁰ Bunlardan en büyükleri; Nişancı maa Hüsrev Ağa, Hacı Yahya ve Danişmend Halil mahalleri olarak belirtilmiştir. Yalnız bu sayının başka kaynaklar tarandığında daha da arttığı (52 mahalle) ayrıca belirtilmiştir.¹¹ 18. yüzyıla gelindiğinde de Manisa'sının geçmiş asırdaki durumunu koruduğu, mahalle sayısının elli dört, nüfusun ise 20-24.000 arasında olduğu belirtilmiştir.¹²

Feridun Emecen şehrin nüfusunun büyük oranda Türkmenlerden oluştuğunu işaret etmiştir. Yine onun belirttiğine göre bölgede 16. yüzyıla kadar Hıristiyan nüfus bulunmamaktadır ve 1500 yılından itibaren İspanya'dan çıkarılıp Osmanlıya gelen

⁶ Nagata *a.g.e.*, s. 12. Şehrin köyleri odaklı yapılan çalışmalarda da yetişen tarım ürünleri buğday, arpa ve burçak ve bağcılık olarak tespit edilmiştir. Geçim kaynağının da büyük oranda tarım sonra hayvancılık ve küçük oranda da diğer alanlara dayalı olduğu bu çalışmada vurgulanmıştır. Fatih Belber, 'Temettüât Kayıtlarına Göre Manisa Koldere Çiftliği/ Köyü'nün Sosyo-Ekonomik Durumu (1844-1845)', *Akademik Bakış*, C. 7, Sa. 13, 2013, s. 233, 244.

⁷ Nagata *a.g.e.*, s.17. Nagata başka bir çalışmasında 16. yüzyılda da bölgede geçimin daha çok tarım üzerinden sağlandığını vurgulamıştır. Yuzo Nagata, '16. Yüzyılda Manisa Köyleri: 1531 Tarihli Saruhan Sancağına Ait Bir Tahrir Defterini İnceleme Denemesi' *Tarih Dergisi*, XXXII, 1979, s.734. 19. yüzyıl Manisa'sına dair bir çalışmada da geçim kaynakları olarak 'tarım, ticaret ve zanaata dayalı' sonucuna ulaşılmıştır. İlker Mümin Çağlar, '273 Numaralı Manisa Şer'iyeye Sicillindeki Tereke Kayıtlarına Göre Manisa'da Sosyal Hayat (1836-1837)', *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa. 44, Nisan 2015, s. 205.

⁸ Bu konuyla ilgili Yuzo Nagata'nın tabiri şu şekildedir: 'İzmir'in hiterlandı olan bölgenin dağ ve ovaları adeta bedeninin birer uzuvları gibi idi. Uzuvlar arasında bağlantıyı sağlayan ve İzmir'i besleyen insanlar ve kervanlar idi.' Nagata, *a.g.e.*, s. 14.

⁹Selda Yıldız, *XVIII. Yüzyılda Manisa'da Gündelik Hayata İlişkin Bir Değerlendirme*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s.89.Hatta Yuzo Nagata bölgede etkinliğini sürdürecekt olan Karaosmanoğulları'nın bu ticaretle yakından ilgilendiklerini tespit etmiştir. Bkz. Yuzo Nagata, 'Manisa Şerî Mahkeme Sicil Defterlerinden Birkaç Not', *OTAM*, Sa 3, 1992, s.287

¹⁰ Bu sayı 16. yüzyılda 37'dir. Nagata, 'a.g.m', s. 734.

¹¹Şahin Sonyıldırım, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, S. 38-39;42. Çalışmada bu sayının gerçeği tam olarak yansıtmayabileceği de vurgulanmaktadır. Bunun gerekçeleri için bkz. *a.g.e.* s. 40. Şehir mahallelerinin tarihi gelişimi için bkz. Emecen, 'a.g.m.', s. 579.

¹² Emecen, 'a.g.m.', s.580. Evliya Çelebi mahalle sayısını 60 olarak verir. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 76. 18. yüzyılda Manisa mahallelerine dair ayrıca bkz. Mehmet Karakuyu, 'Manisa Şehrinde Mahallelerin Tarihsel Gelişimi', *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 4, Sa. 2, 2007, s. 12.

Geçmişten Günümüze Manisa

Yahudiler burada ikamete başlamıştır. Sonrasında Celali İsyanları'yla beraber diğer etnik grupların yer değiştirmeye bölgeye yerleştiğini de ifade eder.¹³ Gayr-i Müslim nüfus olarak da Rum, Ermeni ve Yahudilerin şehirde bulunduğu bilinmektedir.¹⁴

Manisa'nın tarihte yukarıda bahsi geçen özelliklerinin de etkisiyle bakımlı, orta büyüklükte, güzel bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada Evliya Çelebi'nin şehirle ilgili gözlemlerini birebir vermek yerinde olacaktır:

*'Yüksek saraylarla süslenmiş, baştanbaşa kiremit ile örtülü hoş ve temiz, iki katlı ve tek katlı güzel yapılarıdır ki birbiri üzerine kale dağına yapışmış hanelerdir. Yüzleri, pencere ve şahnişinleri tama men şehrin kuzey tarafındaki ova içinde akan Gediz Nehri'ne nazır evlerdir. O uçsuz bucaksız ova bağ, bostan, reyhan, gül ve gülistanlı mamur ve şenlikli köylerle donanmış verimli ovadır. Her hane penceresinden bu sahra seyredildiğiçe insan hayran olur.'*¹⁵

Çalışmanın Amaç Kapsam ve Sınırlılıkları

Bu çalışmada yukarıda kısaca özellikleri çizilen 18. yüzyılın başlarındaki Manisa'daki taşınmaz mallar üzerinde durulacaktır. Bu cümleden anlaşılacağı üzere çalışmanın ilk sınırlılığı taşınmaz mallardır ve konuya geçmeden önce taşınmaz mallardan kastedilenin ne olduğu üzerinde durulmalıdır.

Taşınmaz mallardan kastedilen, kabaca bir yerden bir yere taşınamayan mallardır. Bu cümleden hareketle ev, ahır, dam, bağ, bahçe, değirmen, dükkân, arsa, han, hamam gibi yapılar taşınmaz malların kapsamına girer. Taşınmaz mallar iki şekilde oluşur. Bunlardan ilki bir toprak parçasının şenlendirilmesi sonucu oluşan taşınmazlardır ki burada maksat tarımın yapılmasıdır.¹⁶ Bu tür taşınmazların bu statüyü kazanabilmesi için insan emeğinin var olması ve toprak parçası üzerinde ağaçların ekilmesi, belki içine suyun getirilmesi gibi faktörler gerekmektedir. Bunun dışında yine bir toprak parçası üzerine ki genellikle bu toprak parçası bir yerleşim yerinin içindedir insan emeğiyle çeşitli vasıfları taşıyan bina inşa edilmelidir. Bu bina, barınma ihtiyacı ev, konak, oda gibi yapılar; ticari maksatlı han, dükkân, değirmen gibi yapılar; tarım ve hayvancılık yapma maksatlı ahır, dam, samanlık gibi yapılar olabilir. Bu taşınmazlar, asıl olarak insanın barınma ve para kazanıp ya da ürün yetiştirip karnını doyurma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla edinilmektedir. Peki, bu taşınmazların bir şehirde tespiti, tarihçilerin ne tür çıkarımlarda bulunmalarını sağlayabilir? Bu tarz bir sorgulama 18. yüzyılın başlarında Manisalıların ilk olarak taşınmaz mal ediniminde önceliklerinin ne olduğu, bu önceliğin kişinin servetiyle ilişkisinin olup olmadığını ortaya çıkarabilir. Bunun yanında taşınmaz mallardaki çeşitliliğe bakarak, şehrin sakinlerinin geçimini nasıl sağladığıyla ilgili fikir edinilebilir. Ayrıca taşınmaz malların değeri, taşınmaz mal sahipliğindeki yoğunlaşma ve servet arasında ilişkinin olup olmadığı da sorgulanabilir. Son olarak da taşınmaz mal sahipliği ve cinsiyet arasında nasıl bir ilişkinin olduğu araştırılabilir. İşte bütün bu sayılan olasılıklar bu çalışmanın amaçlarını oluşturmaktadır.

Çalışmanın amaçları bu şekilde belirlendikten sonra çalışmanın diğer sınırlılıkları ve tereke kayıtlarının önemine dair kısa bilgi verildikten sonra asıl konuya geçilebilir. Bu çalışma için 171 numaralı Manisa Şer'iyeye Sicil Defteri kullanılacaktır. Defter, İSAM

¹³ Emecen, 'a.g.m.', s. 580.

¹⁴ Kentte bu gruplara dair izler için bkz. Sonyıldırım, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 77.

¹⁶ Osmanlı Devletinde toprakların pek çoğu miri arazidir. Yani mülkiyeti devlete işletmesi halka ait olan topraklardır bunlar. Bunun dışında toprak çeşitleri arasında vakıf, metruk, mevat araziler de bulunmaktadır. Son olarak toprak çeşitleri arasında mülk araziler vardır ki konumuzu oluşturan bunlardır. Osmanlı devletinde toprak meselesiyle ilgili pek çok çalışma vardır. Burada referans oluşturması bakımından bkz. M. Macit Kenanoğlu, 'Mülk', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, s. 541.

Kütüphanesi'nden temin edilmiştir. Kütüphanenin sayfasında defterin tarihi Hicrî 1116-1117(1704-1706) olarak gösterilmiştir. Fakat yapılan incelemede defterin 1113-1118 (1701-1707) yılları arasını kapsadığı görülmüştür.¹⁷ Bu zaman dilimi, çalışmanın diğer sınırlılığını oluşturmaktadır. Defter, 286 sayfa, 145 pozdan oluşmaktadır. Çalışmanın bir de tereke kayıtlarının yapısından kaynaklanan sınırlılıkları bulunmaktadır. Ölen bir kişinin geride bıraktığı mal varlığını kapsayan tereke kayıtları, ölen her kişi için tutulmazdı. Bu kayıtların kişinin varissiz ölmesi, mirasçıların anlaşmazlığa düşmesi, ölenin küçük çocuğunun kalması gibi gerekçelerle tutulması çalışmanın diğer sınırlılığıdır.¹⁸ Dolayısıyla defterlerin sağladığı bu verileri toplumun genelini yansıtan veriler olarak değil de örneklem veriler olarak almakta yarar vardır. Tereke kayıtları günümüze kadar pek çok Osmanlı sosyal ve ekonomik tarih çalışmalarına kaynaklık etmiştir.¹⁹ Veriler çok farklı açılardan da ele alınmaya devam etmektedir.²⁰

18. Yüzyılın Başlarında Manisalıların Taşınmaz Malları

İncelenen 171 numaralı Manisa Şer'iyeye Sicilinde 110 adet tereke kaydına rastlanmıştır. Bu tereke kayıtlarından 78 tanesinde herhangi bir taşınmaz malı olan kişi vardır. Taşınmaz malı olan bu kişilerden 18 tanesi kadındır. İki kişinin de kimliği bilinmemektedir. 3 kişinin de gayr-i Müslim olduğu bilinmektedir. Peki, bu sayısal verileri biraz daha derinlemesine incelenirse ne tür veriler elde edilebilir? Yukarıda çalışmanın amaçlarından bahsedilmişti. Bu amaçlara ulaşmak için birkaç yöntem kullanılmıştır. Bunlardan ilki belirlenen bütün taşınmaz malı olan tereke kayıtlarının yekûnlarını küçükten büyüğe sıralamaktır. Böylece tereke sahiplerinin servetlerinin nerelerde yoğunlaştığı, zenginle fakir arasında ne kadar fark olduğu ortaya çıkarılabilir. Bunun yanında zengin fakir ve orta hallilerin nasıl bir servet ve taşınmaz mal yapılıp içinde olduğu ortaya çıkarılabilir. Dolayısıyla aşağıda da örnekleri görüleceği üzere kendi halinde çok pahalı olmayan nalbant dükkânı olan Nalbant Ali ile meslek türü olarak birbirinden çok farklı dükkânları satın alıp bir de nalbant dükkânı edinen Ali Ağa için iki nalbant dükkânı farklı amaç ve anlamlar içermektedir. Birisi için nalbant dükkânı ekmek teknesi iken, diğeri için parasının değerlendirmek için yaptığı yatırımlardan sadece biridir.

Bahsi geçen defterde yapılan incelemeye göre Manisalıların sahip oldukları taşınmaz mülk çeşitleri arasında menzil, hane, değirmen, bağ, bahçe (kavak, söğüt, zeytin, sebze), yağhane, arsa, kiremithane ve dükkân vardır. Dolayısıyla taşınmaz malların

¹⁷Manisa Şer'iyeye Sicili bundan sonraki atflarda MŞS kısaltmasıyla verilecektir.

¹⁸ Ömer Lütfi Bakan, 'Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defteri (1545-1659)', *Belgeler*, Ankara, 1966, C. III, Sa. 5-6, s. 1-479, s. 2.

¹⁹ Kaynakların önemi ve kısa literatür değerlendirmesi için bkz. Yusuf Oğuzoğlu, 'Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Kültürel Malzeme Olarak Değeri', III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1985, s. 1-5; Hülya Canbakal, 'Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları', Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan, Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu, İstanbul 2009, s. 1-7; Orlin Sabev, 'Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları', *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslar arası Kongresi*, İstanbul 2012, s. 259-272.

²⁰ Özlem Oral Patacı, 'Osmanlı Tereke Kayıtlarının Sanat Tarihi Araştırmaları Açısından Önemine Yönelik Bazı Değerlendirmeler' *OTAM*, Sa. 40, 2016, s. 327-254; Fatih Bozkurt, 'Tarih Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları', *Tarih Dergisi*, Sayı 54 (2011 / 2), İstanbul 2012, s. 91-120; Mustafa Akbel, 'Tereke Kayıtlarından Hareketle Yeniçerilerin Sosyo-Ekonomik Durumları', *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016, Sa. 15, s. 257-278; İsmail E. Erünsal, 'Sosyal Ve İktisadi Tarihimize Kaynak Olarak Sahhaf Terekeleri', *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslar arası Kongresi*, İstanbul 2012, s.253-277.

Geçmişten Günümüze Manisa

barınma ihtiyacı olanlar ve geçimlik olanlar şeklinde ikiye ayrılabilceği görülmüştür.

Yaşam Mekânı Olarak Taşınmaz Mallar

Yaşam mekânı olarak taşınmaz malların içinde en çok rastlanan tür menzil olarak nitelenen evlerdir. 78 taşınmaz malı olan Manisalılarının 64 tanesinde menzil bulunmaktadır.²¹ Geriye kalan 15 kişiden beşinin de hane olarak nitelenen taşınmazı vardır ki bunların da barınma ihtiyacını karşılamak amacıyla edinildiği açıktır. 9 kişinin de bağ ya da dükkân gibi taşınmazları vardır fakat menzili bulunmamaktadır. Burada dikkati çekem şudur ki, taşınmaz malı olup en zengin kişi olan Esseyid Ahmed Ağa bin Esseyid Hacı Mehmed'in menzili tespit edilememiştir. Yapılan incelemede görülmüştür ki çiftliği vardır ama onun satım işlemi yapılmamıştır. Çünkü üç ayrı çiftlikteki eşyaların kaydı mevcuttur. Fakat çiftliklerin satışı yoktur.²² Bu sayısal veriler bize Manisalılarının taşınmaz mal ediniminde barınma ihtiyaçlarını ilk sıraya koyduklarını anlatmaktadır. Bunun yanında bahsi geçen 9 kişinin de erkek olması Manisa'da kiracı olma durumunun varlığına işaret etmektedir. Bu savı güçlendiren bir başka kanıt, 110 tereke sahibinin sadece 78'inde taşınmaz malın bulunmasıdır. Burada sadece bu verilerden hareketle kiracılık olgusuyla ilgili kesin rakamlara ulaşamaz. Fakat varlığıyla ilgili öngöründe bulunmak mümkündür.

Günümüzün evi olan mülk menziller bazen farklı şekillerde kayıt altına alınmıştır. Bu fark evin şeklinin ya da yapıldığı malzemenin ne olduğunun belirtilmesinden kaynaklanmamaktadır.²³ Bu veriler genellikle 'menzil'²⁴, ya da 'menzil der mahalle-i mezbûr'²⁵ şeklinde kaydedilmiştir. Bazen de kayıtların 'Menzil harici ve dâhili der mahalle-i mezbûr' şeklinde tutulduğu görülmüştür.²⁶ Bu tür evlerin daha pahalı bahçeli bir yapılar bütünü olduğu düşünülmektedir ki yapılan incelemede fakir diyebileceğimiz kişilerin evlerinin böyle olmadığı görülmüştür. Çünkü Ek I'de de

²¹ Benzer tespitler için bkz. Şahin Sonyıldırım, *a.g.e.*, s.99.

²² MŞS 171, s.58-1.

²³ Şahin Sonyıldırım, Manisa sicillerinden hareketle Manisa evlerini şu şekilde aktarmıştır:

'Manisa'da evleri; avlu ile dışarı açılan, bahçeli ve bahçesinde meyve ağaçları ya da meyvesiz ağaçlar mevcut olan, evin dış çevresi ile bütünleşmiş bir yaşam alanı olarak görünmektedir. Bu şekilde bütünleşmiş yapılar birliğine sicillerde, menzil tabiri atfedilmektedir. Ev ise odalardan oluşan üstü örtülü yapılar olarak tanımlanmaktadır. Eve ek olarak yapılan çardaklı yapılar, bahçenin ev sakinlerince kullanıldığının göstergesidir. Halkın temel yaşam alanları olan evlerin çeşit çeşit olduğunu görülmektedir. Çeşitli sebeplerden dolayı genellikle Ege ve Akdeniz yörelerinde, düz damlı, kübik taş mimarinin yaygın olduğu görülsede Manisalılar evlerinin üzerini örterken bir kaç alternatifini değerlendirmişlerdir: bazı evlerin üzeri toprak örtülü, bazılarının ki kiremit örtülüdür., Kiremit örtülü olanlar çatılıdır. Bazı evlerin üzeri ise bunlardan daha da farklılaşarak saz ile örtülmüştür. Bazı yaşam alanlarının ise bu örtülerin birkaçı ile beraber oluşturulduğu da görülmektedir. Yaşanan iklim aynı olmasına rağmen, evlerin kiremit yanında toprak veya sazla örtülmesinin nedeni alım gücünün değişkenliği, kültürel etmenler yanında mevcut yapıların, yapım ve kullanımının kolaylığından kaynaklandığı düşünülmektedir. Yapının kullanım amacı da bu farklılıkta etken olmaktadır. Manisa'da evlerin sade bir planı olduğu görülmektedir. Avlu etrafında Evlerin hepsinde bir avlu bulunmaktadır. Tek katlı olabildiği gibi iki katlı evler de yaygındır. Evlerde sofalar mevcuttur. Sundurma, tuvalet, avlu kuyusu, kiler de evlere ait şerhlerdendir. Şayet aileler hayvan besliyor iseler evin yakınlarında bir de ahır ve de samanlık bulunabiliyordu. Evin içinde ise uygun bir bölümde yemek pişirmek ve ısınma ihtiyacı için kullanılmak üzere duvara girintili ocaklar bulunuyor. Bu ocaklarda güzel yemekler pişirildiği, yanı başında sohbetler edildiği ve uyunduğu gibi "ocakları söndürecek" dramatik olaylar da ya anıyordu. Ateşin yanında uyuyan çocukların üzerine ateş sıçrayabiliyor ve bu da onların feci şekilde can vermeleri ile sonuçlanabiliyordu. Bu durumda ocakların korunaklığı konusunda şüpheler ortaya çıkabilir.' Bkz. Şahin Sonyıldırım, *a.g.e.*, s. 96-97,98.

²⁴ Örnek olarak bkz. MŞS 171, s. 29-1.

²⁵ Örnek olarak bkz. MŞS 171, s. 47-2.

²⁶ Örnek olarak bkz. MŞS 171, s. 38-2.

görüleceği gibi küçükten büyüğe doğru yapılan sıralamada 40. sıradaki tereke sahibinden sonra bu tip menzil tanımları vardır.

Menzillerin bazen hisseli ya da ortak olarak satın alındığı görülmüştür. Mesela Nifli Zade Mahallesi'nden Elhac Mustafa Bin Abdülkerim'in 30 kuruş değerinde nısf menzili bulunmaktadır.²⁷ Bu konuya güzel bir örnek de 18 Cemâziye'l-evvel 1118 tarihli kayda göre Hatice bint Hacı İvaz'ın eşi ile 'müşterek iştirâ' ettikleri 17 kuruş değerinde menzili verilebilir.²⁸

Menzil fiyatlarının da çok değişik aralıklarda olduğu görülmüştür. En düşük menzil fiyatı 4 kuruş ile Hacı İlyas-ı Sagir Mahallesi'nden Mustafa bin Mehmed'in terekesinde tespit edilmiştir.²⁹ En yüksek menzil ise İbrahim Mahallesi'nden 'dâhiliye ve hariciye' olarak tanımlanan menzildir. Ki bu kişinin ortalamanın üstünde hayatı olduğu anlaşılmaktadır. Menzilin fiyatı 2000 kuruştur.³⁰

Manisa'da yaşam alanı olan taşınmazlar içinde bir de hanelere rastlanmıştır. Hanelerle ilgili dikkat çeken özellik bunların değerlerinin genellikle 5, 10 kuruş gibi oldukça düşük olmasıdır.³¹ Zaman zaman 'hırdavaât hâne' şeklinde tanımlanan bu taşınmazların, sık sık mülk menzili olan kişilerin taşınmaz mallarının içinde olduğu görülmüştür. Dolayısıyla biçimi ile ilgili bilginin olmadığı bu taşınmazların kira amacıyla sahiplenilebileceği ihtimali ortaya çıkmaktadır.³² Bunu destekleyen bir başka veri birden fazla menzili olan kişilerin varlığıdır. 14 Zilkade 1115 tarihli kayıta ?Ali Paşa bin Halil'in iki ayrı mülk menzili bulunmaktadır.³³

Ekonomik Faaliyetlerin Yapıldığı Taşınmaz Mallar

Bu bölüm kendi içinde üç alt başlık altında incelenebilir; Bağ ve bahçeler; dükkânlar; değirmen ve diğerleri şeklinde. İnsan geçiminde başat rol oynayan bu taşınmaz mallar, Manisalıların ekonomik alanda nelerle meşgul olduklarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

1-Bağ ve Bahçeler

Bağ, üzüm kütükleri olan üzüm yetiştirilen yer olarak tanımlanmıştır. Diğer tanım da 'bahçe, çiçeklik, ağaçlık yer, bostan' şeklindedir.³⁴ Manisa ve çevresinde bağcılığın yapıldığı bilinmektedir.³⁵ Bu bilgiyi doğrular şekilde, tereke kayıtlarına bağlı tespit edilen taşınmazlar içinde menzilden sonra en sık rastlanan taşınmaz maldır. Fiyatları da dönüm başına ortalama 10 kuruştur. Fakat bir dönüm bağ, Tablo I'e de bakıldığında görüleceği üzere belirtilen daha az ya da daha çok değerde olabilmektedir. Bağların bazen sadece 'bağ' şeklinde kaydedilirken, bazen de '*Kara Çay tımârında 3 dönüm bağ*' örneğinde olduğu gibi yerinin belirtildiği görülmüştür.³⁶ Kayıtlarda bir de '*1 dönüm bağ yeri 5 guruş*' şeklinde veriye rastlanmıştır ki bu arazinin henüz işlenip üretime kazandırılmayan bir toprak parçası olduğu düşünülebilir.³⁷

²⁷MŞS 171, s.219-3.

²⁸MŞS 171, s. 208-1.

²⁹MŞS 171, s. 219-2.

³⁰MŞS 171, s. 34-1.

³¹İki kuruşa bile hanenin olduğu tespit edilmiştir. MŞS 171, s. 88-2.

³²Örnekler için tablo I'e bakınız.

³³MŞS 171, s.34-1.

³⁴İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2010, s.102.

³⁵Yüzyıl farklı da olsa örneklem olabileceği düşüncesiyle 17. yüzyılın ortalarında Manisa'da yetişen ürünler şu şekilde belirtilmiştir: Duhan (tütün), buğday, badem, susam, arpa, üzüm, penbe. Halil Atabey, *Manisa'nın 79 Numaralı Şer'iyye Sicil Defteri (h. 1049-1050) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s. 451.

³⁶MŞS 171, s. 69-2.

³⁷MŞS 171, s. 88-2.

Geçmişten Günümüze Manisa

Bahsi geçen defter incelendiğinde sık olmamakla birlikte bahçelere de rastlanmıştır. Bunlardan ilki zeytin bahçesidir. İki kişide zeytin bahçesi kaydına rastlanmıştır. Bunlardan biri Elhac Osman Ağa bin Mehmed Çavuş'tur ve zeytin bahçesinin değeri 100 kuruştur.³⁸ Diğeri de Sakarkaya Karyesi'nde Arab Ali bin Abdullah'tır ve zeytin bahçesinin değeri 20 kuruştur.³⁹ Bu kısımda ele alınabilecek bir başka veri, Bektaş Sağır Mahallesi'nden Mehmed bin Ali'ye aittir. Tarlasında 5 kuruş değerinde kavak ve söğüt işcârı bulunmaktadır.⁴⁰ Bunun dışında bir tane bahçe yeri, bir tane de sebze bahçesi kayıtlarına rastlanmıştır.⁴¹

Dükkânlar

İçinde perakende eşya satılan veya küçük imalat tapılan işyeri olarak tanımlanan dükkânlarla dair pek çok veri tespit edilmiştir.⁴² Bu veriler sayesinde Manisalıların yaptığı iş kollarıyla ilgili fikir sahibi olmak mümkün olmaktadır. Dükkân mülk menzil, hane ve bağdan sonra en çok karşılaşılan taşınmaz maldır. Burada dikkat çekmek istediğimiz husus şudur: ticari alım satım ya da küçük çaplı üretim faaliyeti yapılan bu dükkânların farklı farklı kişilerce tek tek olduğu gibi, 'bir topluluk' şeklinde tek bir kişinin elinde de toplandığı görülmüştür. Şöyle ki, 78 kişiden 10 kişinin dükkânı vardır. Bunlardan 6 kişinin 1 ile 200 kuruş arasında değişen dükkânlarının olduğu görülmüştür. Ki terekelerine bakıldığında bu kişilerin geçimlerini bu dükkânlardan sağladığı anlaşılabilir. İki kişinin de dükkân hissesi vardır. Bunlardan biri kadındır.⁴³ Diğeri de 630 kuruş ile hiç de azımsanamayacak meblağla Elhac Osman Ağa bin Mehmed Çavuş'tur.⁴⁴

Burada dükkân sahipliğiyle ilgili asıl dikkati çeken, Esseyid Ahmed Ağa bin Esseyid Hacı Mehmed'dir. Bu şahsın, 26 tane dükkânı ya da dükkân hissesi bulunmaktadır. Bunlar börekçi dükkânı örneğinde olduğu gibi maharet isteyen iş kolunun yanında, bakkal dükkânı örneğinde olduğu gibi mal alım satımı üzerinedir.⁴⁵ Bir kişinin bu kadar geniş bir yelpazede meslek yapılanması içine giremeyeceği malumdur. O halde bu taşınmaz mal yapılanmasının sorgulanması gerekmektedir ki, ilk izlenim pek çok zenginde görüldüğü gibi kira geliri sağlama gayesidir.

Diğer Taşınmaz Mallar

Rastlanan diğer taşınmazlar içinde ilk dikkati çeken değirmendir. Üç değirmen kaydına rastlanmıştır ki bunların sahibi Esseyid Ahmed Ağa bin Esseyid Hacı Mehmed'dir. Farklı büyüklüklerde olduğu anlaşılan değirmenlerinin değerleri 300 ile 1300 kuruş arasında değişmektedir. Aynı kişinin malları içinde 200 kuruş değerinde kiremihane? ve Yahudihane hissesi kaydına rastlanmıştır.⁴⁶ Bunun yanında dört kişinin de yağhanesinin varlığı tespit edilmiştir. Ki yağhanelerin ortalama 200 kuruşla hiç de azımsanamayacak fiyatlarının olduğu görülmüştür. Bu verilerden Manisa'da pek çok iş kolunda çalışıldığını ve zeytin üretiminin de varlığını tespit edebiliriz.

Servetle ve Taşınmaz Mal İlişkisi

³⁸MŞS 171, s. 226-1.

³⁹MŞS 171, s. 244-1.

⁴⁰MŞS 171, s. 80-1.

⁴¹MŞS 171, s. 245-1; 58-1.

⁴²Tanım için bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, s. 312.

⁴³Aslında kadın terekelerinde hiç dükkâna rastlanmamıştır. Fakat bir erkeğin terekesinde eşi ölünce ondan miras kalan dükkân hissesinden bahsedilmektedir. Bu da kadının ekonomik hayattaki yerine dair izler taşıması bakımından önemlidir. *MŞS 171*, s. 205-1.

⁴⁴MŞS 171, s.226-1.

⁴⁵Bkz. Tablo I.

⁴⁶MŞS 171, s. 58-1.

Son dönemde tereke kayıtlarına dayalı olarak servet analizi yapmaya hedefleyen çalışmalar vardır. Bu çalışmalarda görülmüştür ki servet, statü ve değerli mal edinimi arasında bir doğru orantı vardır. İşte bu değerli mal kavramı ise değişkendir. Yani bir kişi malını taşınmaza yatırırken diğeri altın ve mücevherde karar kılabilir. Ya da pek çok alanda birden faaliyet gösterebilir.⁴⁷ Bu durum taşınmaz mallar bazında Manisa’da nasıl bir örnek oluşturmuştur peki? Bunu bulabilmek için birkaç hesaplama yapılmıştır. Öncelikle tüm veriler Tablo I’de görüldüğü gibi küçükten büyüğe doğru sıralanmıştır. Tablo incelendiğinde görülecektir ki en zengin kişi 21.337, en fakir kişi 19 kuruş terekeye sahiptir.⁴⁸ Dolayısıyla zengin ve fakir arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Bunun yanında taşınmaz olan bu kişilerin toplam terekeleri 61329,49 kuruştur. Bunların ortalaması ise yaklaşık 786 kuruştur. Tablo incelendiğinde görülecektir ki, bu ortalama 76. sıradaki kişinin tereke yekûnundan bile çoktur. Diğer yandan ortadaki sayı demek olan ve ortalama alınan ölçme değerlendirmelerde yardımcı hesaplama olarak kullanılan listenin ‘medyan’ı ise yaklaşık 180 kuruştur. Aslında en zengin kişinin tereke toplamının genel toplamın üçte biri olduğu vurgulanıldığında da söylenmek istenilene yaklaşılmış olur. Özetle söylenilmek istenen, medyanı da göz önünde tutarak, 18. yüzyılın başlarında Manisa’da fakir kişiler daha çoğunlukta idi. Muhtemelen servetinin tamamının bizim incelediğimiz defterde yer almayan yine de defterin en zengin kişisi olan Esseyid Ahmed Ağa bin Esseyid Hacı Mehmed aslında ortalamanın yükselmesine tek başına sebep olmuştur. Ki onun bir ön sırasında yer alan ve ikinci en zengin olan Elhac Osman Ağa bin Mehmed Çavuş’un terekesi 9203,5 kuruştur ve bu en zengin kişininkinin yarısından da az bir meblağdır. Demek ki Manisa’da 18. yüzyılın başında zengin ile fakir arasında büyük fark bulunmaktadır.

Taşınmaz mal sahipliği ve servet arasındaki ilişkiye gelince elde edilen sonuç iki şekildedir. Öncelikle iki kavram arasında doğru orantılı bir ilişki vardır. Taşınmaz malı olan zenginlerin bu mallarının çok değerli olduğu ve hatta pek çok alana yayıldığı tespit edilmiştir. Yani değerli bir menzil, dükkânlar, bağlar ve hatta değirmen ve yağhane gibi. Bu da zengin olan kişilerin zenginliklerini yaşadıkları mekâna yansıtıklarını ve para kazanma şekillerini de çeşitlendirdiklerini anlatmaktadır. Diğer yandan taşınmaz mal sahibi olmak için illa zengin olunması gerekmediği de elde edilen bir başka sonuçtur. Dilşikâr Mahallesi’nden Asiye? Bint Esihan? örneğinde olduğu gibi 19 kuruş tereke yekûnu olan kişi 15 kuruş değerinde bir taşınmaz mal sahibidir.⁴⁹ Tabi buradaki doğru orantı da açıktır: Kişi serveti oranında taşınmaz mala sahip olabilmektedir. Yani fakirler malumdur ki güçleri oranında konforlu bir mülk sahibi olabilmektedirler.

Zenginlerin Taşınmaz Mal Yapılanması ve Hayatlarına Dair İzler

⁴⁷Aynı dönemi kapsayan örnek için bkz. Gülser Oğuz, *Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s.187,189, 267.

⁴⁸19 kuruşun neyi ifade ettiğini defterin tarihine yakın bir tarihe ait Manisa’da temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarını vererek tahayyül etmek mümkündür. Mesela, Badem kıyyesi 45 akçe, bürülce kıyyesi 4 akçe, sabun kıyyesi 24 akçe, bal kıyyesi-i Osmanî 1: 12 akçe, ceviz kıyyesi 60 akçe tespit edilmiştir. Bkz. Zeynep İnce, *Patrona İsyanının Gölgesinde (1730-1731) Batı Anadolu’da Sosyal Hayat ve Osmanlı Müesseseleri*, Adnan menderes üniversitesi Sosyal bilimler enstitüsü Tarih anabilim dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın,2014, s.137-138; 1147 senesi Receb ayının 28’inde (23 Aralık 1734) Manisa’da ekmek narhı şu şekilde belirlenmiştir: ‘İşbu sene-i seb’a ve erbain ve miye ve elf Receb-ü’l hayrının yirmi sekizinci günü cümle marifetiyle yüz beş dirhem nân-i aziz iki akçeye ve seksen dirhem nân-aziz-i has iki akçeye olmak üzere müsâlaha ve mürasele olundu.’ İnce, *a.g.e.*,s.139. incelediğimiz defterde 1 kuruş 120 akçedir.

⁴⁹MŞS 171, s.74-1.

Geçmişten Günümüze Manisa

Bu güne kadar yapılan pek çok çalışmada 18. yüzyılda zengin kişilerin taşınmaz mal yapılanmalarıyla ilgili benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Bu da kişilerin değerli taşınmazların sahipliği -ki bu bazen çiftlik denilen içinde tarım ve hayvancılık gibi faaliyetlerin yapıldığı kompleks yapılardır-⁵⁰, karmaşık alacak verecek ilişkisi, değerli mücevherler ve nakit para sahipliği şeklinde özetlenebilir.⁵¹ Bu yapılanmayı gösteren kişilerin çiftliklerinde geçimlik tarım ve hayvancılıktan ziyade pazara yönelik çalışmaların yapıldığı öne sürülmüştür.⁵² Yine diğer taşınmazlarda da kişinin geçimini sağlama gayesinin ötesinde daha çok gelir elde etmenin farklı arayışlarının yansıması izlenimi mevcuttur. Bu yapılanmanın 18. yüzyılın başından itibaren varlığı bilinmektedir. Manisa bölgesi için de durum böyledir. Nagata'nın bu konudaki tespiti, 18. yüzyıldan itibaren başta Karaosmanoğulları olmak üzere çeşitli kimseler tarafından tarla ve çiftlikler meydana getirilmek suretiyle ovanın taşıdığı üretim gücü iyice ortaya çıkarıldığı şeklindedir.⁵³ Bu noktada bizim verilerimizdeki en zengin birkaç kişinin hayatına bakmak yerinde olacaktır.

İlk örnek İmad Mahallesi'nden Esseyid Ahmed Ağa bin Esseyid Hacı Mehmed'dir. Onunla ilgili veriler incelendiğinde eşyalarının diğer tereke sahipleriyle karşılaştırıldığında ortalamanın üstünde olduğu anlaşılmaktadır. Çiftliklerinin değeri kaydedilmese de üç çiftliğinden gelen eşyaların listesi mevcuttur. Demek ki bu kişiyle ilgili mal varlığı listesi eksiktir. Kayıtlar incelendiğinde arpa buğday gibi hububatların önemli derecede mallarının içinde sayıldığı görülmektedir. Esseyid Ahmed Ağa bin Esseyid Hacı Mehmed'in Hüseyin 15, Ahmed 10, Yusuf 30, Osman 10, Mahmud 20, Mustafa 13, Veli 6 nam kişilerde alacağı kalmıştır. Aynı yerde bir de 'der zimmet-i müste'cir-i değirmenciyân 700 keyl buğday' kaydı bulunmaktadır. Bu kişilerin onun ortakçısı olduğu kaydı da mevcuttur.⁵⁴ İşte bu veri, Esseyid Ahmed Ağa bin Esseyid Hacı Mehmed'in kredi kaynağı olma ihtimalini akla getirmektedir. Bu kişiyle ilgili dikkat çeken bir başka husus, çok sayıda büyük baş hayvanının varlığıdır. İnek, camız, öküz, koyun ve at gibi hayvanların yanında develerin de varlığı dikkat çekicidir. Dolayısıyla Esseyid Ahmed Ağa'nın bu hayvanları tarımda iş gücü olarak kullanmasının yanında etinden ve sütünde de yararlanma ihtimalinin olduğu ve bunların bahsi geçen maksatla kullanıldığı düşünüldüğünde bir evi beslemenin çok ötesinde bir sayıda olduğu açıktır. Ayrıca develerin varlığı, yukarıda da işaret edildiği gibi, acaba adı geçen kişinin de bu hayvanları ticari nakilde kullanıyor muydu sorusunu aklımıza getirmektedir.⁵⁵

Esseyid Ahmed Ağa bin Esseyid Hacı Mehmed'in dikkat çeken bir diğer servet yapılanması sahip olduğu taşınmaz mallardır. Tablo I'de görüldüğü üzere, çok sayıda dükkân ve dükkân hissesi, değirmenleri, yağhanesi ve sebze bahçesi onun çeşitlenen

⁵⁰Bu çiftliklerin doğuşu ve yapıları ile ilgili bkz. Halil İnalçık, 'Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar', *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, İstanbul 2010, s. 24.

⁵¹Örnekler için bkz. Oğuz, *a.g.e.*, s. 184, 190,192.

⁵²Çağlar, Keyder, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?', *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder- Faruk Tabak, İstanbul 2010, s. 2-3; İnalçık, 'a.g.m.', s. 19.

⁵³Nagata, *a.g.e.*, s. 14.

⁵⁴Ortakçılık ile ilgili verilere bölgede başka çalışmalarda da tespit edilmiştir. Yuzo Nagata, '16. Yüzyılda Manisa Köyleri...'s. 744-745. Ortakçı kullar ilgili detaylı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon şekilleri' *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserleri*, İstanbul 1980, s.575-724. Manisa'da 19. Yüzyılın ortalarına dair yapılan bir çalışmada ortaklığın en yaygın mesleklerden biri olduğu tespit edilmiştir. Belber, 'a.g.m.', s. 244.

⁵⁵Mesela daha sonra bölgede etkin olacağı bilinen Karaosmanoğullarının deve taşımacılığıyla ilgilendiği bilinmektedir. Yuzo Nagata, 'Manisa Şerî Mahkeme Sicil Defterlerinden Birkaç Not', OTAM, Sa 3, 1992, s.287.

para kazanma şekillerinin örnekleridir. Bu kadar çok ticari mekânı tek başına kendinin işletemeyeceği malum olan Esseyid Ahmed Ağa bin Esseyid Hacı Mehmed'in bu taşınmazların kira gelirinden yararlandığı düşünülebilir. Belki de bu taşınmazların onun parasını güvenilir bir yatırım aracına çevirmesinin yoluydu.

Esseyid Ahmed Ağa bin Esseyid Hacı Mehmed'in kaydında dikkat çeken bir başka husus da toplam 6001 kuruşluk borç ödemesidir. Yüksek meblağlarda olan bu borçların kişilere hatta 'deyn-i müsbet beray-ı vakf-ı hırka-i şerif 110' kaydında olduğu gibi vakfa olduğu görülmüştür. 6001 kuruşluk borcun o günün şartlarında çok yüksek bir meblağ olduğunu, Tablo I'deki kişilerin tereke yekûnlarına bakarak da anlamak mümkündür. Taşındığı 'ağa'⁵⁶ unvanından aynı zamanda askeri sınıf üyesi olma ihtimali bulunan bu zat, karmaşık alacak verecek ilişkileri ve farklılaşan taşınmaz mal yapılanması aynı zamanda tarım ve hayvancılıkla uğraşması bakımından yukarıda ifade edilen 18. yüzyıldaki servet yapılanmasının Manisa örneği gibidir.

İkinci örnek de Elhac Osman Ağa bin Mehmed Çavuş'tur.⁵⁷ 4 Safer 1118 tarihli kayıttan, 9203,5 kuruşluk terekesiyle en zengin ikinci kişi olan Elhac Osman Ağa'nın, unvanı dikkat çekicidir. Çok değerli yaşadığı karyede ve Manisa'da mülk menzili, yağhanesi, dükkân hissesi ve bağıyla Esseyid Ahmed Ağa'nın yolunda gittiği izlenimi vardır. Bunun dışında canlı havyaları ve pek çok kişide alacağı olan bu askeri sınıf üyesinin de ekonomik olarak farklı alanlara yöneldiği söylenilebilir.

Manisalı Taşınmaz Malı Olan Kadınlar

171 numaralı Manisa Şer'iyeye Sicil Defteri'nin içinde herhangi bir taşınmaz malı olan 18 kadın bulunmaktadır.⁵⁸ Terekelerine bakıldığında fakir ya da orta halli terekesi olan bu kadınlardan sadece bir tanesi zengindir ki o da oluşturduğumuz listedeki üçüncü zengin kişidir.⁵⁹

Yapılan incelemede herhangi bir taşınmazı olan kadınların hepsinin farklı fiyatlarda mülk menziline ya da hanesinin olduğu görülmüştür. Yani kadınların önceliği, barınma ihtiyaçlarının karşılanmasından yana olmuştur. Aşağıdaki tablo incelendiğinde de birkaç kişinin de bağ sahibi olduğu anlaşılan verilerde en ilginç örnek, Hatice bin Hacı İvaz'dır. Çünkü Hatice'nin eşiyle müşterek aldığı menzili ve bağ bulunmaktadır.⁶⁰ Bu kadının toplumdaki yerini göstermesi bakımından güzel bir örnektir.⁶¹

Taşınmaz Malı Olan Gayri Müslimler

⁵⁶Ağa unvanıyla ilgili bkz. Faruk Sümer, 'Ağa', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1992, s. 451-452.

⁵⁷*MŞS 171*, s. 226-1.

⁵⁸Kadınların da taşınmaz mal alıp satımında etkin oldukları başka çalışmalarda da tespit edilmiştir. Şahin Sonyıldırım, *a.g.e.*, s.100. Kadınların taşınmaz mal ediniminde bölgelere göre bazı farklı sonuçların olabildiği ortaya çıkmıştır. Bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. Gül Çağalı Güven- Özgür Türesay, İstanbul, 2003, s. 250; Kadınların Taşınmaz Malları ile ilgili bkz. Mary Ann Fay, 'Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı', *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. Madeline C. Zilfi, Çev. Necmiye Alpay, Birinci Baskı, İstanbul, 2000, TVY, s. 34-35; Fatma Müge Göçek, - Marc David Bear, '18. Yüzyıl Galata Kadı Sicillerinde Osmanlı Kadınlarının Toplumsal Sınırları', *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. Madeline C. Zilfi, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul, 2000, s.36.

⁵⁹*MŞS 171*, s.88-1.

⁶⁰*MŞS 171*, s. 208-1.

⁶¹Bu tür ortaklıklar başka çalışmalarda da tespit edilmiştir. Sonyıldırım, *a.g.e.*, s.97. Kadının Osmanlı toplumunda pek çok alanda pasif bir yerlerinin olmadığı bilinmektedir. Bu durum çalışmalarla da ortaya konulmuştur. Aryeh Shmuelevitz, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadının Sosyo Ekonomik Statüsü: XIX Yüzyılın Başlarında Yafa Kadınlarının Durumu', *Türkler*, c. 14, s.25.

İncelenen defterde taşınmaz malı olan üç gayri Müslim tespit edilmiştir. Bunlardan birinin Ermeni olduğu belirtilmiştir. 7 Zi'l-kade 1117 tarihli kayda göre Ermeniyân-ı bâlâ Mahallesi'nden Sinan veled Arslan nam Ermeni'nin mahallesinde 30 kuruş değerinde menzili bulunmaktadır.⁶² Diğer iki kişi ise 100 kuruş menzili olan Kusta? veled Yani⁶³ ile 30 kuruş menzili ve 20 kuruş bağı olan Kuru? veled Durmuş?'tur.⁶⁴ Verilerin azlığı fikir yürütmemize engel oluşturmaktadır.

Taşınmaz Malı Olan Karyeliler

Osmanlı döneminde karye günümüzün köyü olarak nitelenebilecek yerlerdir. Burada oturan kişiler de kadı ile ilgili herhangi bir işi varsa bağılı oldukları kazanın kadısına giderlerdi. Dolayısıyla Şer'îye Sicilleri'nde karyelere ait kayıtların bulunması doğaldır. Taşınmaz malı olanlardan sadece 4 kişinin Manisa'nın karyelerinden olduğu tespit edilmiştir. Bu kişilerden Elhac Osman Ağa bin Mehmed Çavuş oldukça dikkat çekicidir. 4 Safer 1118 tarihli kayda göre bu kişinin en zengin ikinci kişi olduğu ve karyedeki dâhiliye ve hariciye menzilinin 400 kuruş olduğu ve şehirde de 700 kuruş değerinde menzilin olduğu görülmüştür. Bu zatın dükkân hisseleri ve yağhanesi dikkat çeken yatırım araçlarıdır.⁶⁵ Görülen o ki belki de Elhac Osman Ağa, servetini merkezdeki para akışıyla desteklemeye çalışan bir müteşebbisti. Ya da zaten şehirliydi ve gelirini artırmak için köyde toprağa yatırım yapan bir askeri sınıf üyesiydi. Elhac Osman Ağa'nın çok sayıda hayvanının olması da dikkat çekici bir başka unsurdur ki bu servet yapılanması başka çalışmalarda da tespit edilmiştir.⁶⁶

Diğer iki kayıt Sakarkaya nam karyeye aittir. Bunlardan biri zeytin bahçesi ve iki dönüm bağının olduğunu öğrendiğimiz Arab Ali ibn Abullah, diğeri de bir menzil kaydı olan Esseyid Hacı Mehmed bin Esseyid Ali'dir. Arab Ali'nin terekesinde kendi yağında kavruyan bir kişi izlenimi bulunmaktadır.⁶⁷ Sadece taşınmazı olarak evi bulunan Esseyid Hacı Mehmed ise gelirini hayvancılık ve ticarettten sağlıyor gibidir. Çünkü hububatı ve hayvanlarıyla beraber 16 devesinin olması dikkate değerdir. Belki de bu develeri ticari nakil işinde bile kullanıyordu. Onunla ilgili kayda değer bir diğer şey alacaklarının olmasıdır. 909 kuruşluk terekesiyle de karyeli Esseyid Hacı Mehmed'in aslında ortalamanın üstünde hayatının olduğu söylenebilir.⁶⁸ Dördüncü kişi de Kuru? veled Durmuş? Nam zimmîdir ve menzil ve bağıyla kendi halinde bir köylü izlenimi vermektedir.⁶⁹

SONUÇ

Çalışmanın başlangıcında tereke kayıtlarının sosyo ekonomik tarih çalışmaları için ne kadar değerli kaynaklar olduğu ifade edilmişti. Bunu destekler şekilde 171 numaralı Manisa Şer'îye Sicili'ndeki tereke kayıtlarına dayalı olarak yapılan bu çalışma, pek çok veri sayesinde önemli çıkarımlarda bulunmamızı sağlamıştır.

Öncelikle en çok tercih edilen taşınmaz malların geniş bir fiyat aralığı olan mülk menziller ve hanelerin olduğu tespit edilmiştir. Bu da insanların taşınmaz ediniminde ilk tercihinin barınma ihtiyacından yana olduğunu göstermektedir. Daha sonrasında en sık rastlanan taşınmaz çeşidi 'bağ'dır ki bölgedeki bilinen üzüm yetiştiriciliğinin

⁶²MŞS 171, s. 220-1.

⁶³MŞS 171, s.98-2.

⁶⁴MŞS 171, s. 94-1.

⁶⁵MŞS 171, s.226-1.

⁶⁶Benzer tespitler için bkz. Zafer Karademir, 'Sivas Ağa Sınıfının Sosyo-Ekonomik Durumuna Dair Bir İnceleme (1780-1831)', *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sa.14, Ankara 2011, s. 191; Oğuz, *a.g.e.*, s. 249.

⁶⁷MŞS 171, s.244-1.

⁶⁸MŞS 171, s.248-1.

⁶⁹MŞS 171, s. 94-1.

teyidi niteliğindedir. Bunun yanında zeytin, sebze, kavak ve söğüt bahçelerinin tespiti kişilerin geçim kaynakları hakkında bilgi veren verilerdendir. Diğer dükkânların tespiti bölgedeki esnaf faaliyetleri ve ticari faaliyetlerle ilgili fikir verir niteliktedir. Verilerden bu faaliyetlerin çok geniş yelpazede olduğu da görülmüştür.

Servet, unvan ve taşınmaz mal arasındaki ilişkinin varlığına gelince elde edilen sonuçlar şunlardır: Öncelikle bu üç kavram arasında bir bağın varlığı tespit edilmiştir. En zengin iki kişinin ağa unvanıyla beraber taşınmaz malları ve hayvanlarıyla benzer refleksler gösterdiği anlaşılmaktadır. Özellikle en zengin kişinin varlığını tespit ettiğimiz üç çiftliği, pek çok dükkân ya da dükkân hissesi, değirmenleri, Yahudi hanesi gibi taşınmazları onun şehrin her yanına servetini bir ağ gibi yaydığını göstermektedir. Tarım ticaret, hayvancılık ve alacak verecek ilişkileriyle bu kişiler sanki ayan olarak nitelenen kişilerin minyatürü imajını çizmektedirler. Servetlerinin garantörünün de taşınmaz mallar olduğu da terekelerine bakılarak hissedilebilmektedir.

Ek 1:Taşınmaz Malların Listesi

Belge no	Adı-Mesleği	Taşınmaz mal	Tereke yekûn	Açıklama
34-1 İbrahim M	?Ali Paşa bint Halil	Mahalle-i mezbûrede dâhiliye ve nisif hariciye menzil 2000 guruş, def'a mahallede dâhiliye ve hariciye menzil 300 guruş.	?	14 Zi'l-ka'de 1115 Zengin olduğu anlaşılıyor
74-1 Dilşikâr M.	Asiye? Bint Esihan?	Menzil 15 guruş.	19	Gurre Rebi'ül-evvel 1116
224-1 Bektaş-ı Kebir M.	Salime bint Mustafa	Hırdavat Hâne 180 akçe.	22,1	2 Muharrem 1118
223-2 Dere M.	Nevcivan bint Abdullah	Menzil der mahalle-i Mezbûr 1950 akçe.	27	22 Zi'l-hicce 1117
87-2Bektaş Sagır M	Ali bin Abdullah	Hırdavat Hâne 3 guruş.	37	13 Cemâziye'l-evvel 1116
70-1 ? Hisar	Kerime bint Civan	Menzil der mahalle-i mezbûr 2160 akçe	44,8	20 Muharrem 1116
223-1 ? Ali M.	Mihri bint Yusuf	Nisif menzil 1800 akçe.	50,6	25 Zi'l-ka'de 1119
220-1 Ermeniyan bâlâ M.	Sinan veled Arslan nam Ermeni	Menzil der mahalle-i Mezbûr 30 guruş.	51	7 Zi'l-ka'de 1117
206-1 Sakalar M	Molla Hasan Bin ?	Menzil der mahalle-i mezbûr 30 guruş	53	15 Cemâziye'l-evvel 1118
21-1 Bektaş-ı Sagır	?	Menzil der mahalle-i mezbûr 15 guruş.	55	8 Rebi'ül-âhir 1113
236-1 İlyas-ı Kebir M	Aişe bint Abdullah	Menzil 18 guruş, 2 dönüm bağ 18 guruş.	55	3 Rebi'ül-evvel 1118
80-1 Bektaş sagır	Mehmed bin Ali	Müteveffa-i mezbûrun tarlasında kavak ve söğüd İşcârı 5 guruş.	57	20 Zi'l-ka'de 1115
71-2 Bektaş-ı Sagır	Kerime bint Abdullah	Menzil der mahalle-i mezbûr 1440 akçe, 1 dönüm bağ 540 akçe	58,5	21 Rebi'ül-evvel 1116
237-1 Yarhasanlar M.	Mustafa bin Abdullah	Kara Çayırda 2 dönüm Bağ 27 guruş,3 dönüm bağ 30 guruş.	63	8 Rebi'ül-âhir 1118
65-1Hakî Baba	Esseyid Mehmed bin Abdülkerim	Muradiye evkafından ? mukataasından 1,5 dönüm bağ 3660 akçe	64,5	Aslen Erzurumlu imiş. 26 Zi'l-hicce 1115
86-1 Esseyid Halil M.	Sandukcu Emrullah	2 dönüm karahayit bağ 25 guruş, 1 dönüm kazgan deresinde bağ 5 guruş.	68	26 Rebi'ül-evvel 1116 (6 dönüm muzrû penbe 15 guruş
69-1 Dilşikar M.	Aişe bint Ali	Menzil der mahalle-i mezbûr 30 guruş, 2 dönüm bağ 10 guruş, hırdavat hâne 2 guruş.	74	26 Muharrem 1117
43-1 Yaviler M.	Receb bin Kadir	Arsa-i Haliye 5, 1 dönüm bağ 10.	76	6 Cemâziye'l-âhir 1116

Geçmişten Günümüze Manisa

88-2 Hâkî Baba M.	Hasan bin Hacı Süleyman	2 Bab menzil 10 guruş, 1,5 dönüm bağ 20 guruş, 2 dönüm bağ 10 guruş, 1 dönüm bağ yeri 5 guruş, hırdavat hâne 2 guruş.	80	Gurre C. Ahir 1116
234-1 Bektaş-ı Kebir M.	Hacı Süleyman bin Bektaş	Menzil 50 guruş, hırdavat hâne 3.	87	19 Rebi'ü'l-evvel 1118
219-2 Hacı İlyas-ı Sağır M.	Mustafa bin Mehmed	Menzil 4 guruş, 2 dönüm kara çayır bağ 40 guruş.	92,5	19 Şevval 1117
253-2 Sa'dâbâd M.	Hacı Halil bin Abdullah	Menzil der mahalle-i mezbûr 40, 1 dönüm bağ 5 guruş, hırdavat hâne 2 guruş.	93,5	10 Receb 1117
38-1 Gürhan Mahallesi	Aişe bint Mustafa	Menzil 20 guruş.	100	27 Cevvel 1116
98-1 Camî-i Kebir M.	Emine bint Hacı	Menzil 50 guruş, Hırdavat hâne 10 guruş.	101	8 Ramazan 1116
107-1 Sa'dâbâd M.	Eskici Mustafa Beşe bin Mehmed	2 dönüm bağ 25, Menzil der mahalle-i mezbûr 20 guruş.	104	20 Şaban 1117
253-1 Alay Bey M.	Fatma bint pir Mehmed	Menzil der mahalle-i mezbûr 40 guruş, 2 dönüm bağ 10, hırdavat hâne 5 guruş.	104	10 Receb 1117
44-2 İmad M.	Leblebici Hüseyin Çelebi bin Veli	Menzil 6000 akçe.	108	18 Cemâziye'l-âhir 1116
98-2 Rumiyan M.	Kusta veled Yani	Menzil 100 guruş.	110	21 Ramazan 1116
75-1 Saz M.	Elhac ?bin Abdullah	Hırdavat dükkân 1 guruş.	116	25 Rebi'ü'l-âhir 1116 Bezzaz dükkânındaki eşyalar diye bir bölüm var.
94-1 ? nam karye	Kuru veled Durmuş	Menzil der karye-i mezbûr 30 guruş, bağ der karye-i mezbûr 20 guruş.	118	16 Şaban 1116
209-1 Yarhasanlar M.	Süleyman bin Sadık	Menzil der mahalle-i mezbûr 30, 2 dönüm bağ 5 guruş.	118	23 Cemâziye'l-evvel 1118
33-1 Alay Bey	? bint Mehmed	Menzil 50, 2 dönüm bağ 18 guruş.	122	18 Şaban 1116
221-2 Gürhan M.	Elhac Mustafa bin Abdullah	Menzil der mahalle-i Mezbûr 8400 akçe.	123	24 Zi'l-ka'de 1117
47-2 Derviş Ağa M.	Boyacı Mustafa bin Ali	Menzil der Mahalle-i mezbûr 40 guruş, hırdavat hâne 10 guruş.	127,5	18 Receb 1116
94-2 Ali Ağa M.	Elhac Mehmed bin hacı Hasan	Hırdavat hâne 5 guruş, Menzil der mahalle-i mezbûr 80 guruş.	128	22 Şaban 1116
95-3 Hâkî Baba M	Kadri bin Hamza	Menzil der mahalle-i mezbûr 40 guruş, Muradiye tmarında bağ dönüm 20 guruş, Hırdavat hâne 5 guruş.	134	19 Şaban 1116
242-1 Çarşu M.	? Beşe bin Halil	Menzil-i müşterek der mahalle-i Mezbûr 40 guruş, dükkân der sük-ı işciyan 30 guruş, 3,5 dönüm bağ 25 guruş.	144	17 Safer 1117
25-3 Hacı İvaz Paşa M	Kasab Halil Beşe bin Abdullah	Menzil-i dâhiliye der mahalle-i mezbûr 112,5 guruş, bağ 1 dönüm 16, Hırdavat hâne 2 guruş.	180	? Şevval 1115
208-1 Kara Yunus M.	Hatice bint Hacı İvaz	Müteveffa-i Merkumenin zevc-i mezbûr ile müşterek iştirâ eyledikleri menzilden 17 guruş, Müteveffa-i Merkumenin zevc-i mezbûr ile müşterek iştirâ eyledikleri bağdan 8 guruş.	180	18 Cemâziye'l-evvel 1118 Saman, arpa, buğday var.

29-1 Hâkî Baba M.	Elhac Mustafa bin Abdullah	Menzil 100 guruş.	182	Gurre Ramazan 1115
219-3 Nifli Zade M.	Elhac Mustafa Bin Abdülkerim	Nısıf menzil 30 guruş.	185	23 Şevval 1117
66-2 Gürhâne M.	Elhac Ahmed bin Mahmud	Menzil der mahalle-i mezbûr dâhilen ve haricen 400 guruş.	196	22 Zi'l-hicce 1115 Çok sayıda kişiden alacağı var ve bezzazlar sükunda vaki dükkândan eşya yazılıyor (kendinin mi kira mı belli değil).
81-1 İbrahim Çelebi M.	Gökmen İbrahim bin Sefer	Menzil Harici ve dâhili der mahalle-i mezbûr 100 guruş, Kara Ahmed Karyesi'nde 2 dönüm bağ 20 guruş, Palanduz sükunda vaki dükkân 20 guruş, hırdavat hâne 2 guruş.	203,5	22 Zi'l-ka'de 1115
85-1 Ali ? M.	Ali Bin Mustafa	5 dönüm Bağ der hisar-ı arı 100 guruş, 2,5 dönüm bağ 30 guruş, bağ-ı harab 5 guruş, Tahta ve küb hırdavat hâne 5,5 guruş .	210	29 Safer 1116 (16 dönüm muzrû penbe 30 guruş)
254-1 Derviş Ağa M	Mustafa bin Ali	Menzil der mahalle-i mezbûr 100 guruş, hırdavat hâne 3 guruş, dükkân 30 guruş.	228	14 Receb 1117
29-2 Cami-i Kebir M	Aişe bint Hacı Mustafa	Menzil der mahalle-i mezbûr 80 guruş.	229	8 Ramazan 1115
66-1 Yarhasanlar m.	Halil bin Mazlı?	Menzil der mahalle-i mezbûr 50 guruş, 1 dönüm bağ 15 guruş.	229,5	22 Zi'l-hicce 1115
69-2 Hacı İvaz Paşa	Hacı Osman bin Hacı Ömer	Menzil der mahalle-i mezbûr 100, Kara Çay tımarda 3 dönüm bağ, 40 guruş, Dekâkin bab 60 guruş, hırdavat hâne 2 guruş.	232	?
244-1 Sakarkaya nam karye	Arab Ali ibn Abullah	Zeytin işçarı 20 guruş, 2 dönüm bağ 20 guruş.	239	12 Rebi'ül-evvel 1117
85-2 Çapraştılar M.	Saliha bint Receb	Menzil der mahalle-i mezbûr 150 guruş .	262	18 Rebi'ül-evvel 1116
106-2 Kara Hisar m	Hasan bin Abdullah	Menzil der mahalle-i mezbûr 140 guruş bağ dönüm 20 guruş, Hırdavat hâne 2 guruş.	285	25 Şaban 1117
27-2 Alay Bey M.	Aslan? bin Ali	Menzil der mahalle-i mezbûr 80, Hırdavat Hâne 5	292,5	18 Rebi'ül-l-âhir 1113? Gulam nam-ı Dilâver 90 kaydı var.
221-1 Çarşu-i kebir M	Abdi bin Mehmed	Menzil 200 guruş, 3 dönüm bağ 25 guruş, hırdavat hâne 5 guruş.	314	29 Zi'l-ka'de 1117
104-1 ?	?	Menzil der mahalle-i mezbûr ve yağhâne 200 guruş, Hırdavat hâne 6 guruş.	321	20 Rebi'ül-evvel 1116
205-1 Sultaniye M	Daldayzade? Mustafa Halil bin Mehmed	Menzil der mahalle-i mezbûr 30000 akçe, Müteveffanın kendinden önce ölen eşinden kalan 3 bab dükkândan hisse 3600 akçe (30 guruş) .	364,49	8 Cemâziye'l-evvel 1118
30-1 Bölücek-i Atik M.	İbrahim Beşe bin Halil	Hırdavat Hâne 5 guruş.	371	4 Şevval 1115
23-1 Yaviler M.	Ümmühan bint Hasan	Menzil der mahalle-i mezbûr 120 guruş.	376,5	18 Şaban 1115?
246-1 Hâkî Baba M	Hacı Hasan bin Ahmed	Menzil 60 guruş, Kara Çayır Bağ 20 guruş.	385	4 Rebi'ül-evvel 1117 Hacda ölmüş yanındaki altınları terekeyi yükseltiyor.

Geçmişten Günümüze Manisa

222-1 Çarşu M.	Çolak Hacı Mehmed bin Abdullah	3 dönüm Bağ 20 guruş, hırdavat hâne 5 guruş.	393,5	28 Zi'l-ka'de 1117 60 guruş değerinde gulamı, 20 kişiden alacağı var. Yaklaşık camız ve inekten oluşan büyük baş havanı, atı ve merkebi var.
28-1 Bektaş-ı Sagır M.	Elhac Halil bin Mehmed	Menzil der mahalle-i mezbûr 233,5, odun ve hırdavat hâne 7 guruş.	400	11 Rebi'ü'l-âhir 1113
225-1 Hüsrev Ağa M.	Elhac Hüseyin bin Elhac Mustafa	Menzil 138 guruş, 4 dönüm bağ 25 guruş, 1 dönüm bağ 15 guruş, 1 dönüm bağ 14 guruş, dükkân der sük-ı ? 12 guruş.	406	10 Muharrem 1118 35 guruş değerinde gulamı ve borçları var. Penbe çekirdeği ipliği gibi eşyaları var.
21-2 Alay Bey M.	Mehmed bin ?	Menzil der mahalle-i mezbûr 100, Menzil der mahalle-i mezbûr 60, hırdavat hâne 5 guruş.	429	9 Cemâziye'l-âhir 1113 10 kişiden alacağı var.
78-2 Hüsrev Ağa M.	Hacı Ağa bin Cafer Ağa	Menzil 150 guruş.	440	5. Zi'l-ka'de 1116
44-1 Gürhâne M.	Elhac Mehmed bin Elhac Süleyman	Mucmû menzil der mahalle-i mezbûr 30000 akçe, hırdavat hâne 1000 akçe.	448	25 Cemâziye'l-evvel 1116
73-1 Hüccâclar M.	Nalband Hacı Abdulrahman bin Ömer	Nalband dükkânı 200 guruş.	464	? Rebi'ü'l-evvel 1116 Nalband eşyası var iki desti sade yağ 2 guruş kaydı dikkate değer.
79-2	Bir üst kayıttaki Hacı Ağa bin Cafer Ağa'nın eşi Hatice bin Abdullah Efendi	Menzil 80 guruş.	507	Tarih belirtilmemiş.
210 Hüsrev Ağa M.	Yusuf Beşe bin Abdullah	Menzil der mahalle-i Mezbûr 250 guruş, yağhâne der karib-i menzil-i mezbûr 200 guruş.	585	10 Receb 1118
25-2 Bektaş-ı Sagır M	Hacı Ömer bin Ömer	Menzil der mahalle-i mezbûr 150 guruş, ? Karyesinde iki dönüm bağ 20 guruş, Kara ? 4 dönüm bağ 40 guruş, Hırdavat hâne 20 guruş.	624	10Şevval 1115?
108-1 Alay Bey M.	Ömer bin Murad	Menzil der mahalle-i mezbûr 100 guruş, Bağ 5 guruş, hırdavat hâne 5 guruş.	821	26 Şaban 1117
248-1 Sakarkaya karyesi	Esseyid Hacı Mehmed bin Esseyid Ali	Menzil der mahalle-i mezbûr 30 guruş.	909	20 Rebi'ü'l-evvel 1117 Canlı hayvanları var 16 devesi 120 guruş mesela ve hububatı var diğer karyede olduğu gibi alacakları var
64-1 İmâd M.	Esseyid Ahmed Ağa bin Elhac Mehmed	Menzil harici ve dâhili der mahalle-i mezbûr23000 akçe.	1102	12 Zi'l-hicce 1116
72-1 Dere M.	Elhac Hasan bin Hacı Mehmed	Menzil der mahalle-i mezbûr 250 guruş, Dükkân der sük-ı debbağan 60 guruş, 4 dönüm bağ 40 guruş.	1178	5 Safer 1116 200 guruş değerinde gulamı var.
47-2 Derviş Ağa m.	Boyacı Mustafa bin Ali	Menzil der mahalle-i mezbûr 40 guruş, hırdavat hâne 10 guruş.	1272	18 Receb 1116
245-1 Camî-i Kebir M.	Hacı Halil bin İbrahim	Menzil der mahalle-i mezbûr hariciye ve dâhiliye 600 guruş, 4 dönüm bağ 20 guruş, Hırdavat Hâne 20 guruş, bağça yeri 25 guruş.	1340	7 Rebi'ü'l-evvel 1117 Ekili penbe, buğday ve arpası var. Canlı hayvanları var.

38-2 Çaprastlar-ı Kebir	Cezayirli Elhac Ahmed Ağa bin Ali	Menzil dâhiliye ve hariciye 120000 akçe, hırdavat hâne 1200 akçe.	5481,5	10 Cemâziye'l-evvel 1116 Pek çok kişiyle alacak verecek ilişkinde girmiş. Ali nam gulam kaydı var.
88-1 Niflizada M.	Fatma bint Abdullah	Bağ dönüm 450 akçe, menzil 4000 akçe.	5841	9 Cemâziye'l-evvel 1116
226-1 Yaya ?Karyesi	Elhac Osman Ağa bin Mehmed Çavuş	Menzil dahiliye ve hariciye der karye 400, Medine-i mezbûrede dahiliye ve hariciye menzil 700, Medine-i mezbûrede ? sükunda dükkân hissesi 630 guruş, 1 dönüm bağ 8 guruş, 1,5 dönüm bağ 8 guruş, yağhâne der karye-i mezbûr 150 guruş, defa yağhâne der karye-i mezbûr 100 guruş, karyede 3 dönüm bağ 30 guruş, karyede 5 dönüm bağ 50 guruş, karyede 2 dönüm bağ 20 guruş , zetin ışcârı 100 guruş.	9203,5	4 Safer 1118 Canlı hayvanları ve pek çok kişiden alacağı var.
58-1 İmad M.	Esseyid Ahmed Ağa bin Esseyid Hacı Mehmed	?Değirmeni mahalle-i ? Âsiyâb- ı 4 göz 1300 guruş, akabaldır deresinde vaki 3 göz değirmen 1200 guruş, defa dere-i mezkûrda değirmen 2 göz 300 guruş, kurşunlu nam mahalde âsiyâb 2 göz der kaza-i ? 500 guruş, değirmen ? Der kaza-i mezkûr 2 göz 500 guruş, börekçi dükkânı der sük-ı iplikçi bazarı 400 guruş, boyacı dükkânı der sük-ı boyacıyân 150 guruş, mısırcı dükkânı der sük-ı iplik 200 guruş, defa mısırcı dükkânı der sük-ı iplik 100 guruş, keçdiri kahve ? İki dükkân 550 guruş, yağhâne 250 guruş, sebze bağçası der mahalle-i kefe? 200 guruş, yağhâne der kasaba 100, kiremid?hâne der mahalle-i mezbûr 200 guruş, bağça der kasaba-i ? 300 guruş, 7 dönüm bağ der tahta kale 20 guruş, yekûn 6370 Müteveffa-i mezbûrun medine- i mezbûrda vaki yedi sehinden beş sehm hissesi olan dekâkîn ve kahvehâne ve Yahudi hâne ve bağça ve değirmendir ki vech-i ati üzerine zikr olunur Bekârbaşında vaki değirmen göz 4, bakkal dükkânı der sük-ı iplik 5, bakkal dükkânı bab 3, leblebici dükkânı 1, attar dükkânı der karib-i çasnigîr 1, tüfenkçi dükkânı der karib-i mezbûr, 1, abacı dükkânı der tahta'ül-kale 1, kasab dükkânı? 1, defa kasab dükkânı 1, hurdacı dükkânı 4, bıçakçı dükkânı 1, kahvehâne der bazar-ı kuzu 1, nalband dükkânı der karib-i hâne 1, semerehâne sükunda harab	21.337	Çobanlı ve âdiobası, Kadı nam çiftliklerinde olan ve satılan büyük ve küçükbaş 1820,5 guruş değerinde canlı hayvanı var. Bu çiftliklerde oturduğu belli çünkü her birindeki eşyalar ayrı ayrı satılmış. Çok miktarla hububat da satılmış. Müteveffa-i mezbûrun ortakları zimmelerinde olan paraların toplandığı görülüyor. Defter-i kassam hissesi var 257 guruş. Bunun yanında 6001 guruş borcu var

Geçmişten Günümüze Manisa

		hâne1, duhâncı dükkânı 1, çukacı dükkânı 1, helvacı dükkânı der tahta'ül-kale 1, eskici dükkânı 1, çanakçı dükkânı 3, tacir dükkânı 1, haffaf ve çizmeçi dükkânı 13, sipahî pazarında dükkân 1, derzi dükkânı 2, nalçacı dükkânı 1, bezzaz dükkânı 1, yahudihâne 1, sebze bağçası 2 yekûn 5400.		
--	--	---	--	--

KAYNAKÇA

Manisa Şer'iyeye Sicili, No 171.

Kitaplar

-Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010.

-Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1992.

-Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, 9. Kitap, 1. Cilt, İstanbul 2011.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. Gül Çağalı Güven- Özgür TÜresay, İstanbul, 2003.

-Masters, B., *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle Easts*, New York-London 1988.

-Nagata, Yuzo, *Tarihte Ayanlar Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1997.

Tezler

-Atabey, Halil, *Manisa'nın 79 Numaralı Şer'iyeye Sicil Defteri (h. 1049-1050) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

-İnce, Zeynep, *Patrona İsyanının Gölgesinde (1730-1731) Batı Anadolu'da Sosyal Hayat Ve Osmanlı Müesseseleri*, Adnan menderes üniversitesi Sosyal bilimler enstitüsü Tarih anabilim dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2014.

-Oğuz, Gülser, *Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

-Sonyıldırım, Şahin, *17. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

-Yıldız, Selda, *XVIII. Yüzyılda Manisa'da Gündelik Hayata İlişkin Bir Değerlendirme*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

Makaleler

-Akbel, Mustafa, 'Tereke Kayıtlarından Hareketle Yeniçerilerin Sosyo-Ekonomik Durumları', *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016, Sa. 15, s. 257-278.

-Bakan, Ömer Lütfi, 'Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defteri (1545-1659)', *Belgeler*, Ankara, 1966, C. III, Sa. 5-6, s. 1-479.

-Barkan, Ömer Lütfi, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon şekilleri' *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserleri*, İstanbul 1980.

-Belber, Fatih, 'Temettüât Kayıtlarına Göre Manisa Koldere Çiftliği/ Köyü'nün Sosyo-Ekonomik Durumu (1844-1845)', *Akademik Bakış*, C. 7, Sa. 13, 2013.

-Bozkurt, Fatih, 'Tarih Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları', *Tarih Dergisi*, Sayı 54 (2011 / 2), İstanbul 2012, s. 91-120.

- Canbakal, Hülya, 'Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları', Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan, Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu, İstanbul 2009.
- Çağlar, İlker Mümin, '273 Numaralı Manisa Şer'iyeye Sicillindeki Tereke Kayıtlarına Göre Manisa'da Sosyal Hayat (1836-1837)', Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sa. 44, Nisan 2015.
- Emecen, Feridun, 'Manisa', *İslam Ansiklopedisi*, C. 27.
- Erünsal, İsmail E., 'Sosyal Ve İktisadi Tarihimize Kaynak Olarak Sahhaf Terekeleri', *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslar arası Kongresi*, İstanbul 2012, s.253-277.
- Fay, Mary Ann, 'Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı', *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. Madeline C. Zilfi, Çev. Necmiye Alpay, Birinci Baskı, İstanbul, 2000.
- Göçek, Fatma Müge - Bear, Marc David, '18. Yüzyıl Galata Kadı Sicillerinde Osmanlı Kadınlarının Toplumsal Sınırları', *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. Madeline C. Zilfi, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul, 2000.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. Gül Çağalı Güven- Özgür TÜresay, İstanbul, 2003.
- İnalcık, Halil, 'Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar', *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, İstanbul 2010.
- Karademir, Zafer, 'Sivas Ağa Sınıfının Sosyo-Ekonomik Durumuna Dair Bir İnceleme (1780-1831)', *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sa.14, Ankara 2011, s. 191.
- Karakaya, Enis, 'Manisa Mimari', *İslam Ansiklopedisi*, C. 27.
- Karakuyu, Mehmet, 'Manisa Şehrinde Mahallelerin Tarihsel Gelişimi', *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 4, Sa. 2, 2007.
- Kenanoğlu, M. Macit, 'Mülk', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31.
- Keyder, Çağlar, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?', *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder- Faruk Tabak, İstanbul 2010.
- Nagata, Yuzo, '16. Yüzyılda Manisa Köyleri: 1531 Tarihli Saruhan Sancağına Ait Bir Tahrir Defterini İnceleme Denemesi' *Tarih Dergisi*, XXXII, 1979.
- Nagata, Yuzo, 'Manisa Şer'i Mahkeme Sicil Defterlerinden Birkaç Not', *OTAM*, Sa 3, 1992.
- Nagata, Yuzo, 'Manisa Şer'î Mahkeme Sicil Defterlerinden Birkaç Not', *OTAM*, Sa 3, 1992.
- Oğuzoğlu, Yusuf, 'Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Kültürel Malzeme Olarak Değeri', III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1985.
- Patacı, Özlem Oral, 'Osmanlı Tereke Kayıtlarının Sanat Tarihi Araştırmaları Açısından Önemine Yönelik Bazı Değerlendirmeler' *OTAM*, Sa. 40, 2016, s. 327-254.
- Sabev, Orlin, 'Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları', *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslar arası Kongresi*, İstanbul 2012.
- Shmuelevitz, Aryeh, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadının Sosyo Ekonomik Statüsü: XIX Yüzyılın Başlarında Yafa Kadınlarının Durumu', *Türkler*, c. 14.
- Sümer, Faruk, 'Ağa', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1992.
- Yavaş, Doğan, 'Hafsa Sultan Külliyesi' *İslam Ansiklopedisi*, C. 15.

MANİSA'DA SANCAKBEYLİĞİ YAPAN OSMANLI TAHTININ BAHTSIZLARI

Mehmet DOĞAN*

GİRİŞ

Manisa, XIV. yüzyılın ikinci yarısından XVI. yüzyılın sonlarına kadar şehzadelerin idari tecrübe kazanmaları amacıyla sancakbeyliği görevi ile gönderildikleri sancakların başında gelmiş ve 13 şehzadenin görev yaptığı sancak, bu dönemde ihtişamının zirvesinde olmuştur.

Osmanlılar'da ilk dönemlerde yeni ele geçirilen topraklar, eski Türk devletlerindeki uygulamaya benzer şekilde sancak haline getirildikten sonra hânedan üyelerinin sancakbeyi tayin edilmesiyle yönetilirdi. Şehzadelerin sancaklarda görevlendirilmesine "sancağa çıkma" denirdi. Sancağa çıkarılan şehzadelerin yanında başta eğitimlerinden sorumlu tutulan lalaları olmak üzere ihtiyaçları için gerekli olan her türlü malzeme ve personel verilmekteydi.¹ Osmanlı Devleti'nde I. Murad (1360-1389) zamanından itibaren sistemli bir şekilde uygulanmaya başlanan ve merkezdeki idari yapının küçük ölçekli bir örneği olan sancaklarda devlet yönetiminin öğretilmesi amacını taşıyan sancağa çıkma usulü önemli bir yer tutar.

Osmanlı İmparatorluğu'nda şehzadeler, babalarının padişahlığı döneminde -yanlarında "lala" adı verilen tecrübeli bir devlet adamıyla birlikte- sancaklara vâli olarak gönderilirdi. Bu şehirlerin başında da Manisa ilk sıradaydı ve en meşhuru. Bunun nedeni burada vazife yapan şehzadelerin sayıca en fazla padişah olmalarından kaynaklanmaktadır. Manisa, padişahın ölümü halinde tahta geçmek isteyen varisin en kısa sürede İstanbul'a ulaşabileceği bir konumda olduğu için şehzade sancakları içinde en çok tercih edilenidir. Bu bakımdan burada sancakta bulunan şehzade, bir bakıma padişah olmaya en yakın şehzade olarak kabul edilmektedir. Manisa sancağının şehzadeler açısından bu öncelikli durumu, şehzadenin buradan başka bir sancağa tayini sebebiyle de gözden düşmesinin alameti olarak da değerlendirilebilir.

Malum olduğu üzere Sultan II. Murad tahttan feragat edince Manisa'da oturmuştur. Tekrar tahta geçtiğinde ise oğlu Mehmed'i (II. Mehmed 1447-1451) Manisa sancakbeyliği ile görevlendirmiştir. Daha sonra ise sırasıyla Mustafa (1452-72), Abdullah (?-1482), Şehinşah (1490?-1503), Korkut (1503-1507), Âlemşah (1503-1504), Mahmud (1505-1507), Korkut (1511-1513), Süleyman (Kanuni, 1513-1520), Mustafa (1533-1541), Mehmed (1542-1543), Selim (II. Selim, 1549-1558), Murad (III. Murad, 1561-1574) olmak üzere dördü daha sonra sultan olacak onüç şehzade Manisa'da sancakbeyliği vazifesine deruhte etmişlerdir. Manisa'da yetişen bu şehzadelerden Sultan II. Mehmed'in oğlu Şehzade Mustafa yaklaşık 20 yıl süreyle bu kentte kalmıştır. Şehzade Mustafa dışında, yaklaşık 2 yıl burada kalan II. Mehmed hariç tutulduğunda Manisa'da uzun süreli kalan şehzadelerin sonrasında tahta çıkmış oldukları gözlenir (Kanuni Sultan Süleyman 7 yıl, II. Selim 9 yıl, III. Murad 12

* Kırıkkale Üniversitesi, Dr. Öğr. Üyesi., mdogan3@yahoo.com

¹ Kenan Ziya Taş, *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*, Kardelen Kitabevi, Isparta, 1999, s.81.

yıl). Manisa, XVI. yüzyılın sonlarına kadar, şehzadelere ev sahipliği yapan mühim bir şehir olmuştur. Şehir II. Mehmed'le birlikte Saruhanoğulları devrinden beri, ilk defa siyasi bir merkez olarak ön plana çıkmıştır.²

Emir Süleyman (1390?-1402)

Süleyman, Yıldırım Bayezid'in Ertuğrul Çelebi'den sonraki ikinci oğludur. Bazı Batı kaynaklarında Fetret dönemindeki hükümdarlığı sebebiyle Osmanlı padişahları arasında sayılarak I. Süleyman diye de anılır. Hayatının ilk yılları hakkında fazla bilgi yoktur. Tarihî kayıtlar ondan ilk defa, Yıldırım Bayezid'in 1389-1390 kışında gerçekleştirilen Batı Anadolu seferinden sonra Balat ve Ayasuluk limanlarını kontrol eden Aydın ilinin idarecisi diye bahseder.³ Kosova Muharebesi'nden sonra Yıldırım Bayezid'in 1390'de Anadolu'ya geçerek Germiyan, Aydın ve Saruhan Beylikleri üzerine yürümesi ile beylik arazisi Osmanlı topraklarına katılmış ve Karesi sancağı ile birleştirilerek Bayezid'in oğlu Ertuğrul'a ve onun vefatıyla Şehzade Süleyman'a sancak olarak verilmiştir⁴. Bayezid'in cülusundan sonra imparatorluğun kurulmasında fütihat hareketlerinde ve idâre hayatında genç bir şehzade sıfatı ile vazifeler alan Süleyman Çelebi, önce, Aydın ve Saruhan beyliklerinin ortadan kalkması ile yeni fethedilmiş olan Karesi ve Saruhan sancak beyliğine tayin edilmiş (1390), sonra Rumeli fütuhatında da kendisine vazife verilmiştir. Muhtemelen 1400 yılında ağabeyi Ertuğrul Çelebi'nin vefatıyla Aydın, Saruhan ve Karesi bölgesinin idareciliğine getirilmiştir. Kısa bir süre sonra gerçekleşen Ankara Savaşı'na emrindeki Saruhan, Aydın ve Karesi askerleriyle birlikte katılmış,⁵ daha sonra da savaş meydanından ayrılıp Bursa'da devletin hazine ve arşivini alarak Rumeli'ye geçmiş orada hükümdarlığını ilan etmiştir.

Mustafa (1452-1572)

II. Mehmed, ortanca oğlu Mustafa'yı kendi sancağına yani Saruhan'a sancakbeyi olarak tayin etmiştir. 1457 yılında, Şehzade Mustafa'yı ve büyük oğlu Bayezid'i Edirne'de sünnet ettiren Fatih⁶, daha sonra Mustafa'yı tekrar görev yeri olan Saruhan'a göndermiş, Mustafa da burada Sultan yaylasında bir saray inşa ettirmiş, 1466 yılında Karaman'a tayin oluncaya kadar Manisa'da vazife yapmıştır.⁷ Şehzade Mustafa, Mahmud Paşa ile yaşamış olduğu birtakım sıkıntılar sebebiyle onun tarafından zehirleterek Ocak 1474'de öldürüldüğü söylenir.⁸

Şehzade Abdullah (?1466-1481)

Sultan II. Bayezid'in, daha şehzadeligi yıllarında dünyaya gelmiş sekiz oğlu vardı. II. Bayezid'in bu oğullarından en büyüğü *Abdullah* idi. Daha sonra ise *Şehinşah*, *Ahmed*, *Korkud*, *Selim*, *Mehmed*, *Alemşah*, ve *Mahmud* gelmekte idi. Bunlardan Ahmed, Korkud ve Selim haricindekiler, babalarından önce vefat etmişlerdir.⁹

² Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK, Ankara, 1989, s.27.

³ Emecen, a.g.e, s.20-21., Levent Kayapınar, "Süleyman Çelebi, Emir", *TDVİA*, c.38, İstanbul, 2010, s. 82.

⁴ Alpay Bizbirlik-Yusuf Çiçek, "XV. Yüzyıl Sonlarında Saruhan Sacağı'nda Piyade Teşkilatı, Yaya Çiftlikleri ve Demografik Yapı", *Türkiyat Mecmuası*, c.23, s.1, 2013,s.3; İsmail H. Uzunçarşılı, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", *Osmanlı Hanedanı Üstüne İncelemeler*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2012, s.217.

⁵ A.g.m, s.83., Emecen, s.23.

⁶ *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, Atsız neşri, MEB, İstanbul, 1992, s.125.

⁷ Emecen, s.29.

⁸ Bu konuda detaylı bilgi için bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Fatih Sultan Mehmed'in Veziriazamlarından Mahmud Paşa ile Şehzade Mustafa'nın Araları Neden Açılmıştı?", *Osmanlı Hanedanı Üstüne İncelemeler*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2012, s.113-123.

⁹ ; İsmail H. Uzunçarşılı, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", *Osmanlı Hanedanı Üstüne İncelemeler*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2012, s.219.

Fatih Sultan Mehmed zamanında, Sivas Vilâyetinin Amasya Sancağında, büyük oğlu Şehzâde Bâyezid, sancakbeyi iken, yine Sivas Vilayetine bağlı Trabzon Sancağında da, Şehzâde Bâyezid'in büyük oğlu Abdullah, sancakbeyi olarak bulunuyordu. Trabzon'da İçkale Câmii şadırvanında Sancakbeyi Abdullah'ın 875/1470 tarihli bir kitâbesi vardır. Bu kitabeye göre, Şehzâde Abdullah'ın Trabzon Sancakbeyi olarak 886/1481 yılına kadar bu görevde kaldığı anlaşılmaktadır.¹⁰

Şehzade Abdullah'ın Manisa'daki sancakbeyliği dönemi, babası II. Bayezid'in Cem ile mücadele dönemine rast gelmiş, nitekim babası tahta geçtikten hemen üç gün sonra 3 Mayıs 1481 tarihli mektupla, amcası Cem'in muhtemel hareketine karşı, kendi sancağının askerleriyle birlikte Bursa ve civarının savunmasıyla görevlendirilmiştir. Aslında Abdullah harekete geçtiğinde, Bursa'nın Cem'in eline geçtiği haberini almış, hemen Gelibolu'ya, oradan da İstanbul'a gelmiş, babasına İzmit'te ancak yetişebilmiş, babasının kumandasındaki birliklerle beraber hareket ederek Cem, Bursa civarında mağlup olup Konya'ya çekilmiş ve daha sonra da Mısır'a kaçması üzerine, Abdullah Temmuz 1481'de Konya sancakbeyliğine getirilmiştir.¹¹

Şehzade Şehinşah(1481-1497-8?)

Şehzade Abdullah Konya sancakbeyi olduktan sonra yerine, Şehzade Şehinşah Manisa'ya sancakbeyi olarak tayin edildi. Onun buradaki görevi esnasında yanında kendisine refakat eden annesi Hüsnüşah Sultan¹², 1490 yılında Hatuniye Camii'nin inşasını bitirdi. Bundan başka oğlu Şehinşah Manisa'dan ayrıldıktan hemen sonra da 1497 yılında Kurşunlu Han'ın yapımı bitmişti.¹³ Bu da şunu göstermektedir ki, Şehinşah'ın Konya'ya gitmesi 1491 yılında olması muhtemeldir.

Şehzade Korkud (1491-1502, 1509?)

Şehinşah'ın Konya'ya sancakbeyi olarak tayin edilmesinden sonra yerine, 1491 yılında Şehzade Korkud Manisa'ya gelmiştir ve 1502 yılı başlarına kadar annesi Nigar Sultan ile birlikte burada olduğu anlaşılmaktadır. Korkud, bu sıralarda sancağın haslarının yetersizliğinden şikâyet etmekte o yüzden de haslarına yeni terakkiler yaptırmış, Midilli seferine asker göndermiş, ayrıca Manisa'nın havasına alışamadığını ifade ederek, kendisine Bergama'nın verilmesini talep etmiştir. Korkud, babası Bayezid'in taht için İstanbul'a gelinceye kadar bir süre tahta vekâlet etmesinden dolayı, kendisini tahta en yakın aday olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu isteklerinin sebebi muhtemeldir ki bu olay olsa gerektir. Ama Ali Paşa ile bozuşması ve kardeşi Ahmed'in onun bu hareketlerini takip etmesi, bu yüzden de babasından Korkud'un başka bir yere gönderilmesini istemiş, bu kabul görmüş ve Korkud Antalya'ya gönderilmiştir. Korkud bu durumdan son derece rahatsız olmuş, tekrar Manisa sancakbeyliğini tekrar talep etmiş, kabul edilmeyince, Mısır'a 1509 yılında gitmiş; daha sonra da yine Antalya'ya dönüp oradan da babasının oluruyla Manisa'ya gelmiş, babası da bu oldubitti karşısında ona tekrar Manisa sancakbeyliği vazifesini vermek durumunda kalmıştır. Şah Kulu isyanı esnasında Manisa sancakbeyi sıfatıyla mücadeleye katılmış ve mağlup olarak Manisa kalesine kapanmıştır. Daha sonra da bütün dikkatini taht için İstanbul'a çevirmiştir. Bu sebeple ani bir kararla Payitahta gitmiş, Yeniçerilerle bir görüşme yapmış ama

¹⁰ Remzi Kılıç, "Trabzon Valisi Şehzade Selim ve Faaliyetleri" *II. Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih – Dil Edebiyat Sempozyumu*, (3-5 Mayıs 2001), Trabzon, C. I, ss. 99-100.

¹¹ A.g.e, s.29.

¹² M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK, Ankara, 1992, s.23.

¹³ Emecen, s.29.

aradığı desteği bulamamıştır¹⁴. Tabi bu sırada Padişah olan Selim ile iyi geçinme stratejisini uygulamış ve ondan Midilli ve Alaiyye'yi isteme cüretini göstermiş fakat bu istekleri kabul görmemiştir. Korkud'un bu istekleri Selim'i rahatsız etmiş, bu yüzden harekete geçmeye karar vermiş, 10.000 kişilik bir birlikle Manisa'yı kuşatmış ama Korkud, Piyale isimli bir adamıyla kaçmayı başarmış, Teke-ili'nde bir mağarada yakalanmış ve 9 Mart 1513 tarihinde Eğrigöz denilen mevkide halledilmiştir.¹⁵

Şehzade Alemşah (1503-1504)

Korkud Antalya'ya gönderildikten sonra, Şehzade Alemşah Manisa sancakbeyi oldu. Alemşah iki yıla yakın burada vazife yapmıştır. Bu dönemde Manisa bazı toplumsal olaylara sahne olmuştur. Olayların göbeğinde bizzat şehzade vardı. Şöyle ki; Alemşah'ın içkiye, eğlenceye düşkünlüğü, lalası ve yanındakilerinin etkisiyle bu işi abartarak halkın önünde ayan beyan bu işleri yapması Manisa halkının şikâyetine konu olmuş, bu sebeple şehzadeyi kontrol için Manisa'ya gelen annesi Gülruh Sultan, bütün olup bitenlere şahitlik etmiş ve durumu bizzat Padişaha rapor etmiştir. Tabii bu neviden bir hayat, Alemşah'ın hayatına mal olmuş, Manisa'ya gelmesinden yaklaşık 2 yıl gibi bir sürede 47 yaşında terk-i diyar eylemiştir.¹⁶

Şehzade Mahmud (1504-1507)

Kastamonu sancak beyi Şehzade Mahmud'un kardeşi Şehzade Alemşah, Manisa sancağı valiliği esnasında 1503 yılında vefat edince Şehzade Mahmud, Kastamonu'dan bu sancağa vali olarak gönderilmiştir. Şehzade Mahmud'un 1504 yılında Kastamonu valiliğinden Saruhan sancak beyliğine getirildiği rivayet edilir.¹⁷

Manisa'ya gelen şehzadeler, bütün maiyet halkıyla birlikte II. Murad'ın burada yaptırdığı Saray-ı Âmire'de ikamet ederlerdi. Şehzade Mahmud'un da bu saraya yerleşmiş olduğunu söylemek mümkündür. Kendisinden önce Manisa'da görev yapmış kardeşleri gibi Şehzade Mahmud da, bu şehirde çok kısa bir süre vazife yapmıştır. Şehzadenin kendisinden önce Manisa sancakbeyliği yapmış kardeşi şehzade Alemşah'ın burada pek de iyi bir idare gerçekleştiremediğini yukarıda ifade ettik. İşte bu yüzden, Manisa'ya gelen Şehzade Mahmud'un, kardeşi yüzünden devletin halk üzerinde bıraktığı kötü intibai silmeye çalışmış olması gerekir ki o, bu konuda başarı kazanmış görünmektedir.¹⁸

Şehzade Mahmud ilmî, edebî açılardan dolu dolu geçirdiği ancak idari bakımdan fazla bir icraatta bulunamamış görüldüğü Manisa sancakbeyliği sırasında, genç yaşta hastalanarak 1507-1508 yılında vefat etmiştir. Kabri, Bursa-Muradiye'deki türbesindedir.¹⁹

Tablo 1: Sultan II. Bayezid'in Oğulları ve Bunların Valilik Yaptığı Sancaklar²⁰

Sıra No.	Şehzade	Sancak	Sancak	Açıklama
1.	Şehzade Abdullah	Saruhan (Manisa)	Karaman	Karaman sancakbeyliği sırasında vefat etmiştir

¹⁴ Korkud'un aniden İstanbul'a gelmesi, I.Selim'in dikkatini çekmiş bu yüzden de İstanbul'un emniyeti açısından Manisa'ya oğlu Şehzade Süleyman'ı 1513 yılında tayin etmiştir. Emecen, s.31.

¹⁵ A.g.e., s.29-31.

¹⁶ Emecen,s.30.

¹⁷ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, IV, (Haz. İ. Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., 1992, Ankara, 112.

¹⁸ Cevdet Yakupoğlu, "II. Bayezid'in Oğlu Şehzade Mahmud'un Hayatı ve Faaliyetleri", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 12, 2010, s. 329.

¹⁹ Yakupoğlu, s.330.

²⁰ A.g.m., s.331

Geçmişten Günümüze Manisa

				(M.1483).
2.	Şehzade Şehinşah	Menteşe (Muğla)	Karaman	Karaman sancakbeyliği sırasında vefat etmiştir (M.1511).
3.	Şehzade Alemşah	Menteşe (Muğla)	Saruhan (Manisa)	Sancakbeyliği sırasında Manisa'da vefat etmiştir (M.1503-1504).
4.	Şehzade Korkud	Saruhan (Manisa)	Teke-ili (Antalya)	Kardeşi I. Selim'e karşı isyanı sebebiyle öldürülmüştür.
5.	Şehzade Mahmud	Kastamonu	Manisa	Manisa'da sancakbeyliği sırasında vefat etmiştir (M.1507-1508).

Şehzade Mustafa (1533-1541)

Sultan Süleyman'ın sekiz oğlunun²¹ yaşça ikincisi olan Şehzade Mustafa, babasının Manisa sancakbeyliği sırasında 1515 yılında burada dünyaya gemiştir. Annesi, Gülbahar Sultan olarak da bilinen Mâhidevran Hatun'dur.

İlk çocukluk yılları Manisa sarayında geçen ve Sultan Süleyman'ın 1520'de tahta çıkışından sonra annesiyle birlikte İstanbul'a gelen Şehzade Mustafa, sarayda iyi bir eğitim almış, 1530 yılında eski ve mevcut devlet erkânının, ulemanın ve yabancı devlet elçilerinin katılımıyla gerçekleşen ve Atmeydanı'nda yaklaşık bir ay süren çeşitli etkinliklerin ve kutlamaların ardından kardeşleri Mehmed ve Selimle birlikte sünnet ettirilmiştir.²²

Şehzade Mustafa, 1533 yılında Manisa'ya sancakbeyi olarak gönderilmiştir. Manisa sancakbeyliği esnasında kendisini halka ve özellikle orduya sevdiren Şehzade Mustafa'nın bu durumu Hürrem Sultan'ın dikkatinden kaçmamıştır. Hürrem Sultan'ın Şehzade Mustafa'ya olan yakınlığından dolayı düşmanlık beslediği İbrahim Paşa aleyhinde Kanunî Sultan Süleyman'a telkinde bulunduğu bilinmektedir. Gelişen olaylar ve Hürrem Sultan'ın etkisiyle 1536 yılında bir zamanların 'Makbul İbrahim Paşa'sı, saltanata göz dikmek suçuyla idam ettirilerek 'Maktul İbrahim Paşa' olmuştur.²³

Manisa'da yedi yıl sancakbeyliği yapan Şehzade Mustafa, kendisini ve annesini himaye ettiği anlaşılan babaannesi Hafsa Sultan'ın 1534 yılında ölümü ve iyi ilişkiler içinde bulunduğu Makbul İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferi (1533-1536) sonrasında öldürülmesi üzerine saraydaki hamilerinden mahrum kalmış ve Hürrem Sultan'dan olma kardeşlerine göre zamanla arka plana itilmiştir. Kanuni'nin Hürrem Sultan'dan olma oğlu Mehmed'in sancağa çıkma yaşı gelince Manisa, Şehzade Mustafa için babası ile arasındaki ilişkilerin bozulmaya başladığı olaylar dizisinin başladığı zaman olmuştur. Şehzade Mustafa, Hürrem Sultan'ın etkisi nedeniyle taht için en avantajlı bu sancaktan alınarak 1541 senesinde Amasya sancakbeyliğine tayin edilmiştir. Yerine ise Şehzade Mehmed Manisa sancakbeyi olmuştur.

²¹ Haldun Eroğlu, "Osmanlılarda İktidarın Değişim Süreci ve Meşruiyet Sorunu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 43, 2, 2003. s. 34.

²² Celalzade Mustafa Çelebi, *Kanuni'nin Tarihçisinden Muhteşem Çağ, Kanuni Sultan Süleyman (Tabakâtü'l-Memâlik-ve-Derecâtü'l-Mesâlik)*, (Yay. Haz. Ayhan Yılmaz), Kariyer Yay., İstanbul, 2011, s.159-165.

²³ Semra Güler, *Şehzade Mustafa'nın Hayatı (1515-1553) ve Türbesi*, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Y. Lisans Tezi, Bursa, 2011, s.13.

Şehzade Mustafa bu durumdan hiç hoşlanmamış ve kendisinin yerine Manisa sancakbeyi olan Mehmed'in kısa bir süre sonra burada 1543 yılında ani vefatı, onun yeniden tahtın birinci dereceden varisi olma ümidini canlandırmış, fakat yine Hürrem Sultan'ın devreye girerek diğer oğlu Selim'i 1544 yılında Manisa'ya göndermesi, bu ümidini de boşa çıkarmıştır. Bu hadiselerden sonra Şehzade Mustafa ile babası arasındaki ilişkiler giderek bozulmuş ve 1553 senesinde şehzadenin öldürülmesiyle son bulmuştur.²⁴

Şehzade Mehmed (1542-1543)

Kanunî'nin eşi Hürrem Sultan, beş erkek çocuk dünyaya getirmiştir: İlk çocuk, 1521'de doğan Şehzâde Mehmed'dir. İkincisi 1522'de doğan ve o yıl içerisinde vefat eden Abdullah'tır. Daha sonra 1524'te Selim; ardından 1527'de Bayezid dünyaya gelmiştir. Hürrem'in en küçük oğlu Cihangir ise 1531'de doğmuştur. Kanunî'nin hayatta kalan tek kızı Hürrem'den doğma Mihrimah Sultan'dır. Bundan başka kız çocukları varsa da küçük yaşta vefat etmişlerdir (Kaçar, 2005:39).

Şehzâde Mehmed, ağabeyi Mustafa ve Selim ile beraber 1 Zilkade 936/27 Haziran 1530 tarihinde sünnet edilmiştir.²⁵ Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, yaşça en büyük olan Şehzâde Mustafa, 1533-1534'te Manisa sancakbeyi tayin edildikten sonra annesiyle birlikte görev yerine gitmiştir. Bu dönemde, sarayda kalan ve iyi bir şekilde yetiştirilen Şehzâde Mehmed, babasıyla önce 1537'de Korfu seferine iştirak etmiş, daha sonra da 1541'de Budin seferine kardeşi Selim'le birlikte katılmış, bu seferin dönüşünde Kanunî, Hürrem Sultan'ın etkisiyle Şehzâde Mehmed'i Manisa'ya, Selim'i de Karaman Sancağı'na tayin etmiştir. Yukarıda yine ifade ettiğimiz gibi, bu tayin öncesinde, Manisa Sancakbeyi Şehzâde Mustafa 16 Haziran 1541'de Amasya'ya gönderilmişti. Şehzâde Mehmed'in Manisa'ya gelip görevine başladığı tarih 12 Ekim 1542'dir.²⁶

1543'te Estergon ve İstolni Belgrad'ın alınmasıyla fetihnâmeler sancaklara ulaştırıldı. Zafer şenlikleri başlarken Şehzâde Mehmed, 31 Ekim 1543 Çarşamba günü Manisa'da hastalandı ve kısa bir süre sonra, 6 Kasım 1543'de vefat etti. İstanbul'a götürüldü.²⁷ Buradan alayla Bayezid Câmii'ne götürüldü ve 16 Kasım 1543 tarihinde Perşembe günü namazı kılınarak, Yeniçerilerin eski odaları karşısına defnedildi. Avusturya seferi dönüş yolunda Çorlu yakınlarında, Şehzâde Mehmed'in ölüm haberini alan Kanunî, oldukça sarsıldı ve hüzne boğuldu²⁸.

Sonuç

Biz bu araştırmamızda tahta çıkamayan dokuz Osmanlı şehzadesinin hikâyesine odaklanmaya çalıştık. Girişte de ifade ettiğimiz üzere, Manisa'da yetişen bu şehzadelere Sultan II. Mehmed'in oğlu Şehzade Mustafa yaklaşık 20 yıl süreyle bu kentte kalmıştır. Şehzade Mustafa dışında, yaklaşık 2 yıl burada kalan II. Mehmed hariç tutulduğunda Manisa'da uzun süreli kalan şehzadelerin sonrasında tahta çıkmış oldukları gözlenir (Kanuni Sultan Süleyman 7 yıl, II. Selim 9 yıl, III. Murad 12 yıl). Manisa, XVI. yüzyılın sonlarına kadar, şehzadelere ev sahipliği yapan mühim bir şehir olmuştur. Şehir II. Mehmed'le birlikte Saruhanoğulları devrinden beri, ilk defa siyasi bir merkez olarak ön plana çıkmıştır. Manisa'ya onüç şehzade gelmiş;

²⁴ Funda Demirtaş, "Şehzade Mustafa'nın Öldürülmesi-Tahlili bir Yaklaşım", *Bilimname*, XVIII, s.1, 2010, s.205-206., Sadullah Gülten, "Kanunî'nin Maktül bir Şehzadesi Bayezid", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.6, 2012, s.197-198.

²⁵ Celalzade Mustafa Çelebi, s.159-165.

²⁶ Emecen, s.33.

²⁷ Celalzade, s.269.

²⁸ A.g.e., s.269-270., Emecen, s.33.

Geçmişten Günümüze Manisa

bunlardan dördü Osmanlı tahtına oturmuş, dokuzu ise Osmanlı tahtının bahtsızları olmuştur.

KAYNAKÇA

- Aşık Paşaoğlu Tarihi*, Atsız neşri, MEB, İstanbul, 1992.
- Bizbirlik, Alpay – Çiçek, Yusuf, “XV. Yüzyıl Sonlarında Saruhan Sacağı’nda Piyade Teşkilatı, Yaya Çiftlikleri ve Demografik Yapı”, *Türkiyat Mecmuası*, c.23, s.1, 2013,s.3
- Celalzade Mustafa Çelebi, *Kanuni’nin Tarihçisinden Muhteşem Çağ, Kanuni Sultan Süleyman (Tabakâtü'l-Memâlik-ve-Derecâtü'l-Mesâlik)*, (Yay. Haz. Ayhan Yılmaz), Kariyer Yay., İstanbul, 2011.
- Demirtaş, Funda, “Şehzade Mustafa’nın Öldürülmesi-Tahlili bir Yaklaşım”, *Bilimname*, XVIII, s.1, 2010, s.205-206.
- Emecen, Feridun M. *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK, Ankara, 1989.
- Eroğlu, Haldun, “Osmanlılarda İktidarın Değişim Süreci ve Meşruiyet Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 43, 2, 2003 19-39.
- Güler, Semra, *Şehzade Mustafa’nın Hayatı (1515-1553) ve Türbesi*, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Y. Lisans Tezi, Bursa, 2011.
- Gülten, Sadullah, “Kanuni’nin Maktül bir Şehzadesi Bayezid”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.6, 2012, s.197-198.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, IV, (Haz. İ. Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1992.
- Kılıç, Remzi, “Trabzon Valisi Şehzade Selim ve Faaliyetleri” *II. Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih –Dil Edebiyat Sempozyumu*, (3-5 Mayıs 2001), Trabzon, C. I, s. 99-100.
- Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK, Ankara, 1992.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Fatih Sultan Mehmed’in Veziriazamlarından Mahmud Paşa ile Şehzade Mustafa’nın Araları Neden Açılmıştı?”, *Osmanlı Hanedanı Üstüne İncelemeler*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2012, s.113-123.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri”, *Osmanlı Hanedanı Üstüne İncelemeler*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2012, s.217.
- Taş, Kenan Ziya, *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*, Kardelen Kitabevi, Isparta, 1999.
- Yakupoğlu, Cevdet, “II. Bayezid’in Oğlu Şehzade Mahmud’un Hayatı ve Faaliyetleri”, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 12, 2010, s. 319-339.

1566-1567 YILLARINDA MANİSA KAZASI'NDA İŞLENEN SUÇLAR¹

Muhammed YAZICI*

GİRİŞ

Kamu düzenini ihlal eden ve sosyal bir olgu olan suç her toplumda var olmuştur. Hangi fiil ve hareketlerin suç teşkil edip etmeyeceği ise zaman faktörü, hukuki yapılanma, dinsel farklılık ve ahlak anlayışı gibi farklı nedenlerden dolayı toplumdan topluma değişmektedir. Osmanlı Devleti'nde hangi fillerin suç sayılıp sayılmayacağını belirleyicisi ise hukuki düzenine hâkim olan İslam dininin belirlediği kurallardır. İslam hukukçuları suçları çeşitli şekillerde tasnife tabi tutmuşlardır². Bunlardan en yaygın kullanım alanına sahip olan had, kısas ve tazir ayrıdır. Had suçları kapsamında hırsızlık, yol kesme, zina, zina iftirası içki içme, irtidat ve isyan, kısas suçları kapsamında ise adam öldürme ve müessir fiiller bulunmaktadır. Bu ayrıma tabi suçların bir takım özellikler bakımından kendi aralarında farklılıkları bulunmaktadır. Had, kısas ve tazir suçlarının aralarındaki en önemli farklılık, verilecek cezalar konusundadır. Had ve kısas suçlarında, suçun bütün genel unsurları ve özel unsurlar sağlanmışsa, verilecek cezada bir alt ve üst sınır bulunmamakta tek ve sabit cezalar verilmektedir. Tazir suçlarında ise verilecek cezalar dönemin devlet başkanlarına bırakıldığından, Osmanlı örneğinde olduğu gibi kanunnamelerde bir alt ve üst sınır belirlenmiş veya bazı suçlarda takdir hakkı kadıya bırakılmıştır.

Tazir suç ve cezalarının düzenlendiği Osmanlı ceza kanunnamelerinde suçlar üç grupta toplanmıştır. İlk olarak zina ve benzeri cinsel suçlar ile genel ahlaka aykırı fiiller, ikinci olarak adam öldürme, çeşitli müessir fiiller, küfür ve hakaret gibi suçlar, son olarak da içki içme, hırsızlık, gasp ve çeşitli haksız fiiller suç işleyenlerin konumlarına göre ayrıntılı olarak işlenerek verilecek cezalar belirlenmiştir.

Modern anlamda suç tasnifleri çeşitli bilim dallarınca farklı şekillerde yapılmıştır. Hukukçular tarafından hazırlanan ceza kanunlarında ölçü olarak suçlunun kişiliği ya da suçun işlenmesine etki eden nedenler dikkate alınmazken suçun izahıyla ilgilenen kriminoloji, maksadı gereği suçların işleme süreci, işleniş şekilleri, suçluların sınıflandırılması gibi farklı şekillerde suçun ve suçluların tasnifi yapılmıştır. Bu tür tasniflerin yapılış amacının da suçun önlenmesi açısından pratik

¹ Bu çalışma yazarın doktora tezinden üretilmiştir. Bkz. Muhammed Yazıcı, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Kamu Düzeni ve Subaşılık Kurumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Aabilim Dalı, Basılmamış doktora tezi, Ankara 2009.

* Yrd. Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, myazici@mu.edu.tr.

² İslam hukukçularının bir kısmı suçları Allah haklarına yönelik suçlar ve kul haklarına yönelik suçlar olarak iki kısma ayırarak incelemişlerdir. Allah hakkı derken İslam dininin kurmuş olduğu kamu düzeni ve kamuyu ilgilendiren haklar kastedilmiştir. Yine başka bir ayırım menfi-müspet suç, adi suç-siyasi suç, basit suç-itiyadi suç şekillerinde yapılan ayrıdır. Bkz. M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2001, s.162-163.

faydalar getireceği belirtilmiştir³. XIX. yüzyıldan itibaren günümüze değin çeşitli suç teorileri ortaya konulmuş ve bunlar etrafında yoğun tartışmalar yapılmıştır⁴.

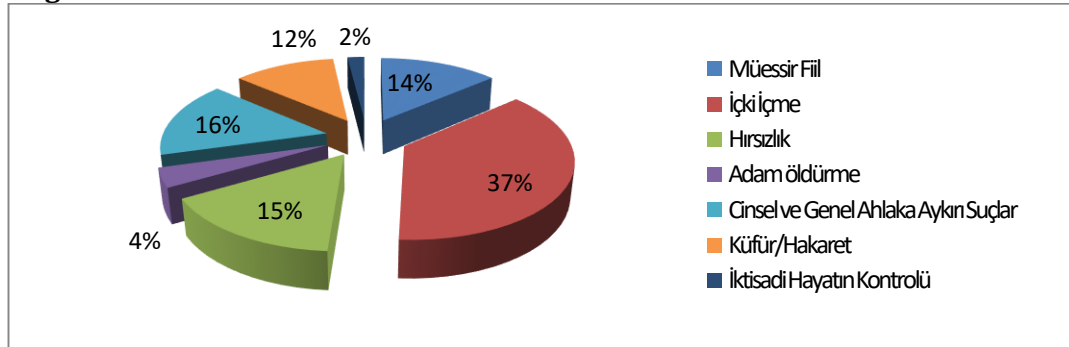
Çalışmamız, Manisa Kazasına ait 8 numaralı şer'îye sicili defterinde kayıtlı bulunan 123 adet belgeye dayanmaktadır. İlgili belgelerin tarih aralığı 4 Zilhicce 973-11 Şevval 974(22 Haziran 1566-21 Nisan 1567)'dür. Çalışmamız yaklaşık bir yıllık bir zaman diliminde Manisa ve ardındaki bölgede yaşayan halkın hangi toplumsal sorunlarını mahkemeye taşıdıklarını ortaya koymayı ve yasaları çiğnemekten ötürü hukuk uygulayıcıları önünde verdikleri hesabın izini sürmeye yöneliktir.

Manisa Kazasında İşlenen Suçlar

Manisa Kazasında *cürm ü cinâyet* vergisinin dâhil olduğu bâd-i hevâ vergisi sancakbeyine has olarak verilmiştir⁵. Dolayısıyla şehrin güvenliği sancakbeyi tarafından atanan subaşlar tarafından sağlanmaktadır. Sancakbeyi haslarına dâhil olan bâd-i hevâ vergileri Manisa şehrinde genellikle iltizam usulü ile mültezim subaşlara devredilmiştir.

Şarabın hammaddesini oluşturan üzümün yoğun olarak yetiştirildiği Manisa şehrinde, yaklaşık 11 aylık zaman zarfında mahkemeye intikal eden olayların dağılımına bakıldığında ilk sırada içki içme suçunun geldiği görülmektedir. Trabzon ve Bursa şehirlerindeki içki içme suçu kayıtlarıyla karşılaştırıldığında nicelik olarak, Manisa şehrindeki kayıtların fazla olmasında üzüm üretiminin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Fakat içki içme suçuna karışan Müslümanların şarabı nereden tedarik ettiklerine dair soru işaretleri bulunmaktadır. Şehirde ikamet eden gayrimüslim nüfusun az olması ve şehirdeki meyhanelerin kaldırılmış olması, şarabın ya Müslümanlar tarafından üretildiğini ya da gayrimüslimlerin kendilerine ihtiyaçları dâhilinde tanınan üretme hakkının üzerine çıktıklarını göstermektedir. Nitekim merkezden gönderilen emirler de bu durumu doğrular niteliktedir. Gönderilen emirlerle Manisa ve çevresindeki üzüm üretiminin ve sonrasındaki faaliyetlerin sıkı bir şekilde denetlenmesi emredilmektedir. Manisa şehrinde kayıtlara yansıyan diğer suç tiplerine bakıldığında ikinci sırada cinsel ve genel ahlaka aykırı suçlar, üçüncü sırada hırsızlık suçu, dördüncü sırada müessir filler beşinci sırada küfür ve hakaret suçu altıncı sırada adama öldürme son sırada ise iktisadi hayatı bozan suçlar bulunmaktadır.

Grafik 1: Manisa Şehrinde Kamu Düzenini Bozan Suçların Nitelik Olarak Dağılımı

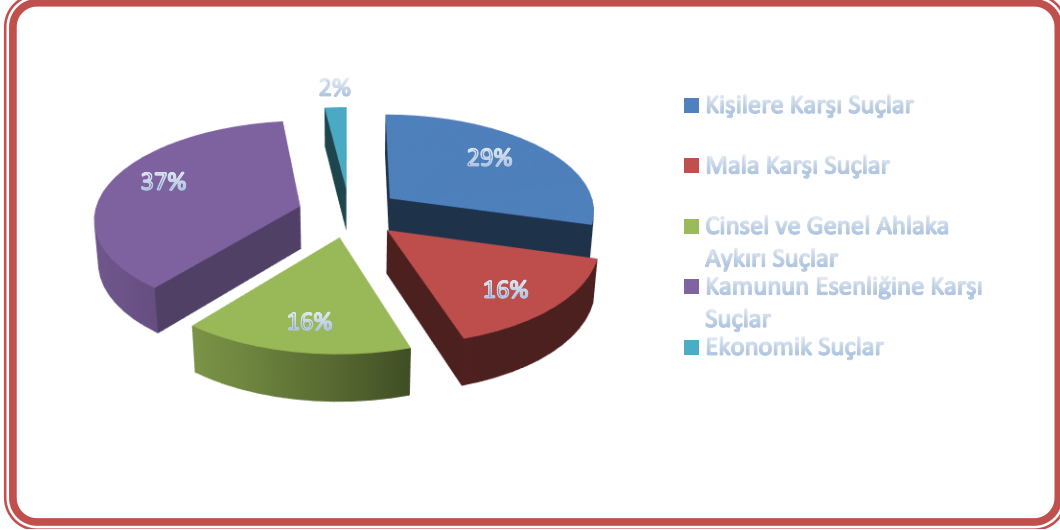

³ Sulhi Dönmezer, *Kriminoloji*, Beta Yayınevi, İstanbul 1994, s.53-54; Suçluların sınıflandırılması için bkz. Timur Demirbaş, *Kriminoloji*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2005, s.211-214.

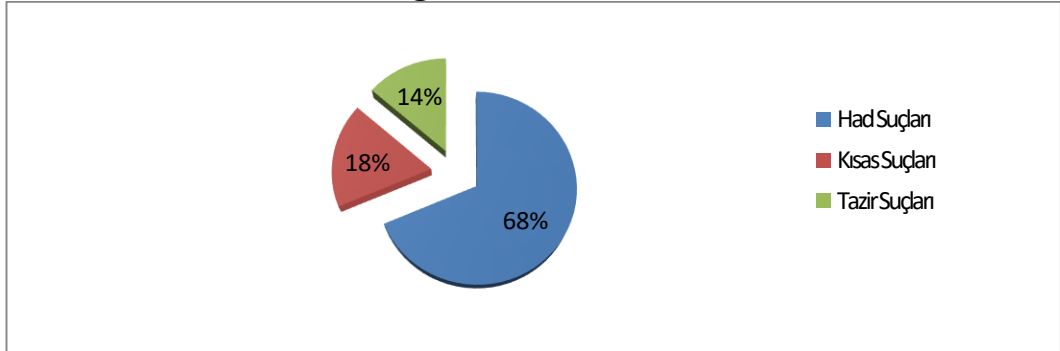
⁴ Suç teorileri için bkz. İsmail Fert, *Sosyal Politika ve Suç İlişkisi Ülkemiz Suç Profili Açısından Bir Değerlendirme*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2007, s.62-121.

⁵ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s.277.

Grafik 2:Manisa Şehrinde Kamu Düzenini Bozan Suçların Modern Tasnife Göre Dağılımı

Grafik 3: Manisa Şehrinde Kamu Düzenini bozan Suçların İslam Ceza Hukukundaki Tasnife Göre Dağılımı

Manisa mahkemesinde davacı konumunda bulunan kadın sayısı erkeklere oranla oldukça düşüktür. Bu davaların konularına bakıldığında ikisinin hırsızlık, ikisinin cinsel ve genel ahlaka aykırı fiil birinin de darb olduğu görülmektedir. Kadınların davalı konumunda buldukları dava sayısı dokuzdur. Bu davaların tamamı konu itibariyle cinsel ve genel ahlaka aykırı suçlar kapsamındadır.

Gayrimüslimlerin davacı ve davalı olarak buldukları dava sayısı oldukça düşüktür. Davacı konumunda buldukları dava sayısı üçtür. Davalı konumunda buldukları dava sayısı ise dokuzdur. Osmanlı hâkimiyeti altında şehirde XVI. yüzyıla kadar Hristiyan nüfusun bulunmaması ve XVI. yüzyıl boyunca tek gayri Müslim topluluğunu, İspanya'dan çıkarılıp 1500 yılından itibaren şehre yerleşen Yahudi grupların oluşturması, Manisa yakınlarındaki Horos adlı köyde küçük bir Rum nüfusunun bulunması⁶ gayrimüslimlerin mahkeme tutanaklarına yoğun bir şekilde geçmemesinin en önemli nedenidir.

⁶ Feridun Emecen "Manisa", *DİA*, C. 27, s.579-580.

İçki İçme

İçki içme suçunun mahkemeye intikalinde devlet görevlilerinin çok büyük oranda pay sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Kamu düzenini ihlal eden suçlar içerisinde, devlet görevlilerinin mahkemeye intikal ettirdikleri dava konularında ilk sırayı içki içme suçu almıştır. Subaşı ve ases gibi görevlilerin geceleri şehrin güvenliğini sağlarken rastladıkları şüpheli şahısları sorgulamaları esnasında içki içtikleri anlaşılanları mahkemeye çıkardıkları görülmektedir⁷. Yapılan bu sorgulamalar esnasında içkili şahısların kimisinin kaçtığı kimisinin de subaşı ve aseslere saldırdığı ve hakaret ettiği durumlar da olmuştur.

Adam öldürme, çeşitli müessir fiiller, hırsızlık, hakaret ve küfür, haneye tecavüz gibi kamu düzenini doğrudan ihlal eden suçlarda dikkati çeken önemli bir husus suça karışan şahısların içkili olarak suçu işlediklerinin mahkeme tutanaklarına yansımalarıdır. Subaşı ve asesler tarafından mahkemeye intikal ettirilen içki içme suçu kayıtlarının oranının yüksek olması yukarıda sayılan suç türlerinin birçoğunun belki de işlenmeden engellendiğini göstermesi bakımından önemlidir.

İçki içen şahıslar mahkemeye çıkarıldıktan sonra haklarındaki iddiaları inkâr ederlerse şahitler tarafından ağızlarının içki kokup kokmadığının tespiti yapılmaktadır. İslam fihhinde kadının, şahitlere hamrın ne olduğu nasıl ve nerede içildiği şeklinde sorular sorması gerektiği belirtilmiştir⁸. Fakat incelenen belgelerde bu sorular şahitlere sorulmadığı gibi suçlulara da içkiyi nerede, ne zaman, kiminle birlikte içtiği gibi sorular da nadiren sorulmuştur.

Gayrimüslimler içki içmelerinden dolayı cezalandırılmamakta fakat alenen içki içmeleri ve içkili vaziyette Müslümanların yoğun olduğu yerlerde dolaşmaları⁹, Müslümanlara içki satmaları ve sarhoş vaziyette kamu düzenine aykırı suç işlemeleri durumunda cezalandırılmaktadırlar. 27 R. Evvel 976(19 Eylül 1568) tarihli Merzifon kadısına gönderilen hükümde yukarıda belirtilen hususlara riayet etmeyen gayrimüslimlerin cezalandırılması emredilmekte ve ilgili devlet görevlilerine de bu bahane ile kendi hallerinde kavga gürültü çıkarmadan içki kullanan gayrimüslimlere, *içki kokuyorsunuz* diye müdahale etmemeleri hatırlatılmaktadır¹⁰. Yine 23 Ramazan 974(3 Nisan 1567) tarihli bir belgede Manisa şehrinde sarhoş olarak yakalanan gayrimüslim şahıs *tedib ve tazir* olunmuştur¹¹. İlgili belgede şahsın hangi durumda yakalandığına dair bilgi bulunmaktadır. Belki de Müslümanlarca kutsal sayılan Ramazan ayında bu suçu işleminin ceza verilmesinde etkili olduğu düşünülebilir.

İçki içme suçunun Müslümanlar tarafından işlenmesinde şehirlerde bulunan gayrimüslim nüfusun varlığının önemli olduğu belgelere yansımıştır. 14 C. Ahir 985(29 Ağustos 1577) tarihli bir belgeden, Akhisar kasabasında önceden gayrimüslim bulunmadığı ve bu nedenle içki satışının da olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat ihdâs edilen bazı sebze bahçelerinde çalışmak üzere gelen gayrimüslimlerin getirdikleri içkileri Müslümanlara satmasıyla şehirde kamu düzeninin bozulduğundan şikâyet edilmektedir. Merkezden gönderilen emirde

⁷ MŞS:8, s.25(15Muharrem 974/2 Ağustos 1566)

⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslamiye*, C.III, s.255-256.

⁹ 23 R. Evvel 974(8 Ekim 1566) tarihli belgede Manisa şehrinde Subaşı tarafından çarşıda sarhoş vaziyette gezerken yakalanan bir gayrimüslimle ilgili kayıta içkili olarak Müslümanlar içinde gezdiğine vurgu yapılmıştır. Bkz. MŞS:8, s.86.

¹⁰ MD:7, Hüküm No:2117: Mısır Beğlerbeğisine ve Kadısına gönderilen ve gayrimüslimlerin alenen içki içmemelerini emreden hüküm için bkz. MD:28, s.254, Hüküm No:616(25 Receb 984/18 Ekim 1576); İznik Kadısına gönderilen benzer bir hüküm için bkz. MD:7, Hüküm No:1864(13 Safer 976/7 Ağustos 1568)

¹¹ MŞS:8, s.263.

gayrimüslimlerin kendilerine yetecek kadar içki getirmeleri ve Müslümanlara içki satmamaları varsa şehirdeki meyhanelerin ortadan kaldırılması emredilmiştir¹².

Devlet merkezinin ihtiyaçları dâhilinde bulunan ve içkinin ham maddesini oluşturan üzümün gayrimüslimler tarafından *hamr ve arak* yapımında kullanılması ve başka yerlere gönderilmesi İstanbul'un üzüm ihtiyacının sekteye uğramasına neden olmuştur¹³. Lâpseki, Çardak, İzmir Ayazmend kadılarına Evâsıt-ı Şevval 999(2-11 Ağustos 1591) tarihinde gönderilen hükümde bu şehirlere civar mahallerden üzüm geldiği ve İstanbul'a gönderilmesi gerekirken gayrimüslimlere içki yapımında kullanılmak üzere fazla paraya satıldığı anlaşılmaktadır¹⁴. Sorunun hala devam ettiği, 27 Şevval 1001(27 Temmuz 1593) tarihli İzmir Kadısına gönderilen hükümde görülmektedir. İlgili hükümde çözüm olarak, İstanbul'a gönderilmek üzere gemilere konan üzümün miktarının sicillere kaydedilmesi ve bir suretinin de gemi kaptanlarına verilmesi emredilmiştir¹⁵.

İçki içme suçu ile ilgili olarak ilginç kayıtlar da belgelere yansımıştır. Bunlardan biri 12 R.ahir 974(27 Ekim 1566) tarihinde Manisa şehrinde geçmektedir. İsmi verilmeyen ama o dönemde Manisa'da sancakbeyi olan III. Murad'ın sancağın idari işlerini devrettiği lalalarından Ferruh Paşa¹⁶ olduğu anlaşılan şahıs Gürleye Zaimi Mustafa Bey'i, I.Süleyman'ın ölümü üzerine yaptığını ileri sürdüğü sevinç hareketlerinden ötürü mahkemeye şikâyet etmiştir. Paşanın mahkemeye sunduğu, "*Padîşah-ı alempenahinin dâr-ı dünyadan dâr-ı ukbâya dahli heberi geldükde mezkûr Zaim Mustafa sürûrundan Kafirboz Köyünde tabl ve zurna ile cemaat eyleyüb şurb-ı hamr eylemiş*" şeklindeki iddiası zaim tarafından inkâr edilmiş ve bu eğlenceyi oğlunun sünnet düğünü için yaptığını belirtmiştir¹⁷. Paşa ve zaim arasında geçen bu ilginç davanın öncesinde birtakım olaylar olduğu görülmektedir. 10 R. Ahir 974(25 Ekim 1566) tarihli belgede Zaim Mustafa ve birkaç kişi Uncıboz Köyünde içki meclisi kurmuşlar ve kendilerini yakalamak isteyen paşanın adamlarına muhalefet etmişlerdir¹⁸. Paşa ve zaim arasındaki bu davanın nasıl sonuçlandığına dair herhangi bir hüküm ve sonraki kayıtlarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

İçki içme suçunun cezası olarak para cezası alındığına dair tek kayıt 16 Muharrem 974(3 Ağustos 1566) tarihinde Manisa şehrinde meydana gelen ve subaşının kendisinden fazla para aldığını iddia eden şahsın davasında geçmektedir. İlgili davada davacı, subaşının amilleri vasıtasıyla kendisinden içki içtiği gerekçesiyle 500 akçe para cezası almışken daha sonra kanuna aykırı olarak 304 akçe¹⁹ daha alındığını belirtmiş ve alınan fazla paranın kendisine iade edilmesi talebinde bulunmuştur²⁰.

¹²Saruhan Sancakbeğine ve Akhisar Kadısına gönderilen hüküm için bkz. *MD:31*, s.229, Hüküm No:507.

¹³Gelibolu'dan Boğazhisar'a kadar olan yerlerin kadılarına gönderilen hüküm de, halkın bağlardan elde ettiği şırayı İstanbul zahiresi için turşu ve pekmez etmesi gerekirken, hamr ettiği duyulduğundan, bunun men edilmesi emredilmiştir. Bkz. *MD:28*, s.234, Hüküm No:557(25 Receb 984/18 Ekim 1576)

¹⁴5 Ramazan 992(10 Eylül 1584) tarihli hükümde üzümün kantarı kırk akçe iken içki yapılması nedeniyle yüz yirmi akçeye çıktığı anlaşılmaktadır. Bkz. *MD:53*, s.160, Hüküm No:469; Hükümün bir sureti de İznikmid, Karamürsel, Kite ve Gemlik kadılarına gönderilmiştir. Bkz. *MD:68*, s.69, Hüküm No:133.

¹⁵*MD:71*, s.49, Hüküm:102.

¹⁶Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s.35.

¹⁷*MŞS:8*, s.113.

¹⁸*MŞS:8*, s.111.

¹⁹Bu paranın 220 akçesi Zaimül-vakte, 50 akçesi yasakçılara, 10 akçesi kethüdaya, 10 akçesi hizmetkâra ve 14 akçesi amillere taam bahası olarak alındığı belgeden anlaşılmaktadır. 500 akçe ile birlikte alınan paranın 804 akçe olduğu anlaşılmaktadır. Fakat davanın sonucunda sadece 220 akçenin zaimül-vaktten alınmasına hükmü olduğu görülmektedir.

²⁰*MŞS:8*, s.26.

Cinsel ve genel ahlaka mugayir suçlar

Osmanlı Devleti'nde cinsel ve genel ahlaka aykırı suçların mahkemeye intikalinde devlet görevlilerinin önemli oranda etkin oldukları görülmektedir. Subaşı ve asesler daha çok birbirine na-mahrem olan kadınlı erkekli grupların aynı mekân içinde bulunmaları ve aynı zamanda içki içmeleri üzerine ya bizzat olaya şahit olmaları ya da alınan bir ihbar üzerine haberdar olmalarıyla mahkemeye gelerek soruşturulması talebinde bulunmuşlardır²¹. Bunun yanı sıra evli olmadığı için hamile kalma ihtimali olmayan fakat hamile olan kadınları da mahkemeye ihzar ederek olayın araştırılması talebinde bulunmuşlardır²². İkinci sırada mahalle sakinleri tarafından intikal ettirilen olaylar gelmektedir. Mahalle sakinleri, genellikle mahallelerinde ikamet eden ve ahlaksız fiilleri işleyen kadın veya erkeklerin ihraç edilmeleri talebiyle mahkemeye başvurmuşlardır²³. Ayrıca mahalle sınırları içerisinde bulunan تنها yerlerin, bu türden suçların işlenme yeri olduğundan bahisle, kiraya verilmek suretiyle şenlendirilmesi de mahalle ahalsinin talepleri arasında yer almaktadır. Manisa şehrinin Karahisar Mahallesi ahalsi mahkemeye gelerek “...çeşmenin yanında bir mikdar hali yer olub sabıka ehl-i mahallenin incik boncuk yeri olub nice ehl-i fesad gece ve gündüz muhtefi olub avret, oğlan gelecek fi'l-şen'i kastına yapışub nice na-mamul vaz' ve fiil olunur.” şeklinde boş arazinin durumunu bildirdikten sonra “Men olunub bir kimesneye icareye verilmek münasıptir.” şeklinde isteklerini bildirmişlerdir. Mahkeme de boş arazinin her üç yılda bir yapılan akdin yenilenmesi şartıyla yıllık 15 akçeye doksan yıllığına kiraya verilmesine karar vermiştir²⁴. Özel şahıslar tarafından yapılan şikâyetlerde, şikâyette bulunanın bizzat suça maruz kaldığı durumlar olduğu gibi, dolaylı olarak suçtan etkilendiği durumlar da kayıtlara yansımıştır. Bizzat suça maruz kalan ve şikâyette bulunanlar çoğunlukla kadınlardır ve sarkıntılık veya zina suçuna maruz kalmışlardır. Dolaylı etkilene ise suçu işleyen kadınların, kocalarının yaptığı şikâyetlerde söz konusu olmaktadır. Eşinin kendisine na-mahrem olan şahıslarla ilişkisi olduğu şeklinde şikâyetler bulunduğu gibi yine kendisinin dahli olmadan hamile kaldığı için yapılan şikâyetler de bulunmaktadır²⁵. Yakın akrabalar tarafından yapılan şikâyetlerde ise cinsel içerikli suça maruz kalanın yaşının küçük olmasının, velisinin bulunmamasının veya kaçırılma hadisesine maruz kalmasının etkili olduğu görülmektedir²⁶

İncelenen belgelerde zina ve benzeri cinsel suçların oranı genel ahlaka aykırı suçların oranına göre oldukça düşüktür. Genel ahlaka aykırı fiiller, birbirlerine na-mahrem konumunda bulunan kadın ve erkeklerin aynı mekânı paylaşmaları ve içki içmeleri şeklinde gerçekleşen ve gerek mahalle sakinleri ve gerekse subaşı ve asesler tarafından sıkı bir şekilde takibatı yapılan olaylardır. Bu tür olayların mahkeme tutanaklarına yoğun bir şekilde yansması ve ardından yapılan soruşturmalar, zina suçunun işlenmesini de engellemiştir

Cinsel ve genel ahlaka aykırı suçların işlendikleri yerlere bakıldığında büyük bir çoğunluğunun özel yaşam alanları olan evler olduğu görülmektedir.

²¹ Subaşı ve asesler tarafından mahkemeye taşınan olaylara örnek olarak bkz. *MŞS:8*, s.71 (5 R.evvel 974/20 Eylül 1566).

²² *MŞS:8*, s.166(2 C. Ahir 974/15 Aralık 1566).

²³ Mahalle sakinleri tarafından mahkemeye taşınan olaylara örnek olarak bkz.*MŞS:3*, s.8(1 R.evvel 958/9 Mart 1551); *MŞS:8*, s.78(13 R. Evvel 974/28 Eylül 1566).

²⁴ *MŞS:8*, s.11(5 Muharrem 974/23 Temmuz 1566)

²⁵ *MŞS:8*, s.237(1 Ramazan 974/12 Mart 1567).

²⁶ *Kay.ŞS:5*,s.18(959/1551-52);*BŞS:120*, s.34(Evâsıt-ı C.evvel 991/2-11 Haziran 1583);*BŞS:121*, s.11(27 Zilhicce 990/22 Ocak 1583);*BŞS:137*, s.67(Evâhir-i Muharrem 993/23 Ocak-1 Şubat 1585).

Suçlu olarak yakalanan şahısların verdikleri ifadelerde kendilerini savunmak için şeytana uyduklarını veya şeytanın şerrine uğradıklarını ifade ettikleri görülmektedir. Ayrıca ilginç gerekçeler göstererek bu tür suçları işleyen şahıslar da bulunmaktadır. Örneğin, merkeze yansıyan bir kayıttan Manisa taraflarında cinlerle görüşerek onlardan define haberleri aldığını iddia eden şahsın bunun için bakire kız gerektiğini söyleyerek, birçok kızın bekâretini izale ettiği anlaşılmaktadır²⁷.

Gerçekleşen gayrimeşru cinsel ilişkilerin neticesinde kadınların hamile kaldıkları durumlar da belgelere yansımıştır. Bu türden kayıtların birçoğu subaşılar tarafından mahkemeye taşınmıştır. Örneğin, Manisa subaşısı evli olmamasına rağmen hamile olan bir kadını mahkemeye getirerek, durumun kendisinden sorulmasını istemiştir. Kadın da yedi aylık hamile olduğunu söylemiş ve gayrimeşru cinsel ilişkiye girdiği(veya zorlandığı) şahsın ismini mahkemeye vermiştir²⁸. Kadınların haklarında ileri sürülen hamilelik iddialarını inkâr etmeleri durumunda mahkemece görevlendirilen kadınlar tarafından muayeneden geçirilerek hamile olup olmadıkları netlik kazanmaktadır. Bunun yanı sıra sakin olduğu mahalle ahalisinden de kadın hakkında bilgi alınmaktadır.

Gayrimüslimler, mahallelerinde ikamet eden ve ahlaksız davranışlar olan şahısları mahkemeye şikâyet ettikleri gibi, kendilerinin de yaşadıkları olayları mahkemeye taşımışlar ve soruşturulması talebinde bulunmuşlardır. Manisa mahkemesine intikal eden bir olayda, gayrimüslim şahıs eşinden, kendisine yabancı olan bir erkeğin evine gittiği için şikâyetçi olmuş, kadının hakkındaki iddiaları inkâr etmesi üzerine iki Müslüman şahidin ifadeleriyle iddiasını ispatlamıştır²⁹.

Haklarında şikâyette bulunulan kadınların yanı sıra cinsel suça maruz kalan ve şikâyette bulunan kadınların da güvenlik soruşturmasından geçtiği ve sakin oldukları mahallenin ahalisinden durumlarının sorulduğu görülmektedir³⁰. Mahkeme ahalisinin hakkında suç isnat edilenler hakkında verdiği bilgilerin mahkeme tarafından önemli derecede dikkate alındığı görülmekle birlikte, yapılan şikâyetlerde ve soruşturma esnasında verilen bilgilerde objektif davranılmadığı konusunda soru işaretleri olduğuna dair izler de bulunmaktadır. Manisa şehrinde mahalle ahalisinin bir kadın hakkında fahişelik yaptığı gerekçesiyle mahkemeye yapılan şikâyet sonrasında kadından durum sorulduğunda hakkındaki iddiaları inkâr etmiş ve mahalle ahalisine yönelik olarak "*benden yaramazları vardır ama söylemezsiniz.*" ifadesini kullanmıştır³¹. Kadınların haklarında iddia edilen suçlardan mahalle ahalisinin beyanlarıyla aklandıkları da görülmektedir. Örneğin, Karaköy Mahallesi ahalisi bir kadın hakkında "*Eyü hatundur bir yaramazluğunu görmedük ve işitmedük*" şeklinde şahitlik etmiş ve mahkemece kadının "*afife idüğüne*" hükmü olarak dava neticelendirilmiştir³².

Subaşılıların mahkemeye intikal ettirdiği cinsel ve genel ahlaka aykırı suçlar incelendiğinde görev alanlarında yaşayan insanları çok iyi tanıdıkları ve bir ev içinde ikamet eden şahıs sayısında meydana gelebilecek değişiklikleri veya aynı evi paylaşan şahısların birbirleri ile olan hukuki durumlarını özenle takip ettikleri anlaşılmaktadır. Subaşılar, gayrimeşru hamilelik olaylarında kadının evli olup olmadığını veya aynı mekânı paylaşan kadın ve erkeğin birbirlerine na-mahrem olup olmadığını bilecek

²⁷ MD:18, s.227(7 Şaban 979/25 Aralık 1571).

²⁸ MŞS:8, s.166(2 C. Ahir 974/15 Aralık 1566).

²⁹ MŞS:8, s.237(1 Ramazan 974/12 Mart 1567)

³⁰ MŞS:8, s.77(11 R.evvel 974/26 Eylül 1566)

³¹ MŞS:8, s.80(17 R.evvel 974/2 Ekim 1566)

³² MŞS:8, s.79.(13 R.evvel 974/28 Eylül 1566).

kadar görev alanlarındaki insanlara aşına kişilerdir³³. Manisa şehrinde, mahkeme tutanaklarına yansıyan ilginç bir olayda, subaşı bir şahsın, Rumeli'den kadın getirdiğini ve cariyesi mi yoksa nikâhlı eşi mi olduğu hususunda soru işaretleri bulunduğundan soruşturulması talebinde bulunmuştur. Davanın ilginçliği kadını getiren şahsın verdiği ifadeden anlaşılmaktadır. Şöyle ki şahıs, kadının, Rumeli'de kadılık yapan eniştesinin cariyesi olduğunu ve kendisine bir hüccetle verildiğini ama nikâhla mı verildiğini yoksa bağışlandığı mı bilmediğini, bunun ilgili hüccetten anlaşılacağını beyan etmiştir. Okuma yazması olmadığı anlaşılan şahıs bir sonraki kayıta ilgili hücceti birine okutmuş olacak ki mahkemeye gelerek ilgili kadının kendisinin hâlihazırda nikâhlı eşi olduğunu bildirmiştir³⁴.

Hırsızlık

İncelenen kayıtlarda hırsızlık davalarının büyük bir kısmı suça maruz kalan kişilerce mahkemeye intikal ettirilmiştir. Suçun daha çok özel mekânlarda ve gece işlenmesi nedeniyle devlet görevlilerinin mahkemeye intikal ettirdikleri dava oranı düşüktür. Devlet görevlileri daha çok kolluk görevleri esnasında tanımadıkları veya ilk defa gördükleri şahısların hallerinden şüphelenip yanlarında bulunan mal veya eşya ile mahkemeye getirerek soruşturulması talebinde bulunmuşlardır. Hırsızların veya hırsızlara yataklık yapanların ikamet ettikleri mahalle veya köy ahali, suçlularla ilgili ihbarlarını mahkemeye iletmişler ve gerekli soruşturmanın yapılması talebinde bulunmuşlardır. Hırsızlık olaylarının mahkemeye yansımaları olaya karışanların çalınan malı bir başkasıyla paylaşması üzerine paylaşma teklif edilen şahsın mahkemeyi bilgilendirmesiyle de olabilmektedir. Burada mahkemece, iddiada bulunan şahsa verdiği bilgiyi birilerinin tahrikiyle mi yoksa kendi iradesi ile mi verdiği sorulmakta ve bu şekilde hırsızlık iftirasının önüne geçilmeye çalışılmaktadır³⁵.

Hırsızlık olaylarının faillerinin bilinmemesi durumunda zanlı olabilecek şahısların subaşılardan tarafından tanındığı ve mahkemeye intikal ettirildiği belgelere yansımıştır. Zanlıların haklarındaki iddiaları reddetmesi durumunda mahalle ahalesinin yardımına başvurulmakta ve onların verdikleri bilgiler doğrultusunda hareket edilmektedir. Mahalle ahalesinin verdiği bilgilerden şahısların önceden hırsızlık sabıkası olduğu ve bunun yanında bir takım uygunsuz filleri de işledikleri anlaşılmaktadır³⁶. Mahalle ahalesinin zanlı olan şahısların güvenilir oldukları ve iddia edilen suçu işlemedikleri şeklinde verdikleri beyanatlara da rastlanılmaktadır³⁷. Suçlunun bulunamaması durumunda suç işlenen yerin ahalesinin de sorumlu tutulması nedeniyle mahalle halkı bu konularda dikkatli olmak ve gerekli bilgileri mahkemeye vermek zorundadır. Örneğin Manisa şehrinin Serabad Mahallesinin ahali hırsızlık zanlıları hakkında "...iyi kimesnelerdir dimeziz..." şeklinde beyanda bulunmuşlardır³⁸.

Hırsızlık suçunun işlendiği yer bakımından dağılımına bakıldığında ilk sırada insanların özel yaşam alanlarını oluşturan evlerin yer aldığı görülür. Evlerde

³³ MŞS:8, s.166(2 C.ahir 974/15 Aralık 1566).

³⁴ MŞS:8, s.193(2 Receb 974/13 Ocak 1567).

³⁵ MŞS:8, s.117(15 R.ahir 974/30 Ekim 1566)

³⁶ "...mezbur Mustafa'nın evine daima fahişe gelir ve târik-i salâtdır ve mezbur Emir dahi mukaddema esbab sırake idüb sicil olunmuştur..." Bkz.MŞS:8, s.8(29 Zilhicce 973/17 Temmuz 1566); Hırsızlık zanlıları hakkında mahalle ahali "...iyi kimesnelerdir dimeziz..." şeklinde beyanda bulunmuşlardır. Bkz. MŞS:8, s.71(5 R.evvel 974/20 Eylül 1566).

³⁷ "...mezkûr Piri Beğ'in iyiliğinden gayri nesnesin görmedük..." Bkz. MŞS:8, s.71(5 Safer 974/22 Ağustos 1566).

³⁸ . MŞS:8, s.71(5 R.evvel 974/20 Eylül 1566);

Geçmişten Günümüze Manisa

gerçekleşen hırsızlık olaylarının büyük bir çoğunluğu ya ev sakinlerinin evde olmadığı bir zamanda ya da gece işlenmiştir. Evlerden genellikle insanların özel kullanım eşyaları çalınmıştır.

Hırsızlık neticesinde elde edilen malların şehir dışında satıldığı görülmektedir. Manisa'da meydana gelen bir hırsızlık olayında, suçlular çaldıkları malların bir kısmını Tire'de, dellala vermek suretiyle sattırdıklarını itiraf etmişlerdir³⁹.

Hırsızlık suçunu işleyenlere tazir cezası olarak para cezasının da verildiği kanunnamelerden anlaşılmaktadır. Fakat incelenen sicillerde hırsızlık suçuna karışan suçlulardan para cezasının alındığına dair tek kayıt bulunmaktadır. Manisa şehrinde meydana gelen hırsızlık olayında suçlunun annesi kendisinden haksız olarak 15 sikke altın para cezası alındığını iddia etmiştir⁴⁰.

Camilerde gerçekleştiği iddia edilen hırsızlık olaylarına da rastlanılmıştır. Manisa şehrinde bulunan Çaşnigir Camiinin halılarının çalınması olayında davalı olan şahıs 60 akçe kıymetindeki kalıçeyi(küçük halı) caminin eski kayyumu olan ve sonradan ölen şahıstan düğününde kullanmak için aldığını iddia etmiştir. Üzerine yemek döküldüğü için temizletmek suretiyle teslim etmek üzere olduğunu bildirmiştir. Kalıçeyi aldığı kayyumun ölmüş olması ve cami mütevellisinin de bu savunmayı reddetmesi sonucunda davacıdan şahit göstermesi talebinde bulunmuş ve şahit göstermek suretiyle ilgili davadan beraat etmiştir⁴¹. 30 Receb 974(10 Şubat 1567) tarihli belgede ise Ulgamlu Kasabası Camiinde meydana gelen hırsızlık olayında beş adet kilim çalındığı ve olayın camiinin hatibi tarafından mahkemeye intikal ettirildiği görülmektedir⁴²

Darb

Müessir fiil suçunun mahkemeye intikali yüksek oranda suça maruz kalan kişi tarafından yapılmaktaydı. Suça maruz kalan kişinin mahkemeye gelemeyecek durumda olduğu veya aldığı yaranın ölümlü sonuçlanması ihtimalinin olduğu durumlarda devreye yakınları veya vekili girmekte ve onlar tarafından olay mahkemeye taşınmaktadır. Devlet görevlileri tarafından mahkemeye taşınan müessir fiil suçlarına bakıldığında suçun içki içme veya bir takım cinsel ve genel ahlaka aykırı filleri de bünyesinde barındırdığı dikkat çekmektedir.

Eşler arasında gerçekleşen müessir fiil suçlarının, başka hukuki sorunları da beraberinde getirdiği durumlar yaşanmıştır. 24 Zilhicce 973(12 Temmuz 1566) tarihinde Manisa mahkemesine yansıyan kayıta erkek, eşine "...eğer seni döversem ihtiyarın elinde olsun." demiş ve bu sözünü yerine getirmeyerek eşini dövmüştür. Kadın bunun üzerine "boş oldum." demek suretiyle evi terk etmiştir. Erkeğin mahkemeye yaptığı başvuru eşiyle arasındaki durumun hukuki açıdan *talak-ı bain* mi yoksa *talak-ı selase* mi olduğu konusundaki açmazın halledilmesi içindir. Dönemin Manisa kadısı, böyle bir durumun *talak-ı bain* olduğunu ve nikâhın yenilenmesi şartıyla durumun düzeltileceğine hükmetmiştir⁴³.

Müessir fiil suçuna maruz kalan ve aldığı yaranın tesiriyle iş göremez duruma gelenlerin dönemin hekimlerinden aldıkları raporu -ki bu yazılı belge olmaktan

³⁹ MŞS:4, s.99(Evâil-i Şevval 959/20-29 Eylül 1552)

⁴⁰ MŞS:8, s.108, 109.(9 R.Ahir 974/24 Ekim 1566).

⁴¹ MŞS:8, s.9(Gurre-i Muharrem 974/19 Temmuz 1566).

⁴² MŞS:8,s.209.

⁴³ MŞS:8, s.4; Bu konuda Ebusssuud Efendinin verdiği fetva şu şekildedir: "Mesele; Zeyd, talâk tezekkür etmeden "ihtiyârın elinde olsun" demek ile şer'an zevcesi Hind boş olur mu? Elcevap:Hind nefsinin boşadıysa olur, ve illâ olmaz." Bkz. M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983, s.43.

ziyade sözlü şahitlerle sağlanan bir durumdu- mahkemeye bildirdikleri görülmektedir. Burada amaç aldığı yaranın tesiriyle çalışamaz durumda olan davacının çalışmadığı gün kadar belirlenen gelirini suçludan alınacak para ile gidermektir. 11 C.ahir 974/24 Aralık 1566 tarihli belgede şahıs sol kolundan bıçakla yaralanmış ve hekimlerden aldığı bilgiyi şahitlerle ispatlayarak kolunun sinirlerinin kesildiğini ve iş göremez hale geldiğini mahkeme tutanaklarına geçirtmiştir⁴⁴.

Soruşturma sırasında yaralı bulunan şahısların henüz ölmedikleri durumlar da belgelere yansımıştır. Manisa şehrinde, Piyale Ormanında gerçekleşen yaralama olayında mahkeme tarafından gönderilen görevliler olay yerine vardıklarında, yaralı şahsın henüz ölmediği anlaşılmakta fakat konuyla ilgili sorular sorulduğunda aldığı yaranın tesiriyle konuşamadığı için olayın aydınlatılmadığı belirtilmektedir. Yaralı şahsın tedavi için Sultaniye Darüşşifasına, götürüldüğü fakat ikinci günde öldüğü, ilgili belgeden anlaşılmaktadır⁴⁵.

Küfür ve Hakaret

Onur kırma, onura dokunma, küçültücü söz veya davranış anlamına gelen hakaret kelimesi, Osmanlı belgelerinde daha çok küfür, *şetm*⁴⁶, *itale-i lisan*⁴⁷, *şetm-i galiz*⁴⁸ ve *sebb ü şetm*⁴⁹ şekillerinde geçmektedir. Hukuk dilinde ise küfür olarak bir kimsenin namus, onur ve kişiliğine yapılan her türlü saldırı anlamına gelmektedir⁵⁰. Hakaret ve küfür suçları mala ve cana yönelik suçların yanında kişilere daha az zarar veren bir suç grubu oluşturduğu için kayıtlarda diğer suçlara oranla az sayıda kayıt bulunmaktadır.

Hakaret ve küfür suçlarının çoğunluğa yakın kısmı suça maruz kalan şahıslar tarafından mahkemeye intikal ettirilmiştir. Mahkeme sürecinde küfür ve hakaret konusu olan sözcük veya cümle aynen kayıtlara yansıdığı gibi sadece "*şetm etti*", "*itale-i lisanında bulundu*", "*söğdü*", "*şer'a muhalif kelimat etti*", "*küllü hakaret etti*", "*şer'a muhalif kelimatla şetm etti*" şekillerinde de geçmektedir.

Kişi veya kişiliğe yönelik yapılan hakaret ve küfürlerde kendi içerisinde çeşitlilik göstermektedir. Bu tür küfürlerde şahısların birbirlerine daha çok vücut azalarına yönelik küfürler ettiği görülmektedir⁵¹. Küfür edilen vücut azaları ise ağız ve yüzdür.

Mahremiyete yönelik küfürler şahısların eşlerine yöneliktir. Bu tür küfür kayıtlarında küfür konusu olan söz veya cümle açıkça belirtilmemiştir⁵². Daha çok "*avretime şetm etti*", "*zina lafzı ile şetm eyledi*", "*cima lafzı ile şetm etti*" şekillerinde geçmektedir. Bu tür küfürlerin diğer küfürlerden en önemli ayırt edici özelliği kayıtların aynı zamanda yoğun olarak müessir fiil suçunu da içermesidir

Manisa şehrinde şeriata ve peygambere küfreden şahsın katline hükmolunmuştur⁵³.

⁴⁴ MŞS:8, s.176.

⁴⁵ MŞS:8, s.139(6 C. Evvel 974/19 Kasım 1566)

⁴⁶ "*sövme, sövgü*", bkz. *Türkçe Sözlük*, TDK, s.830.

⁴⁷ "*dil uzatma, sövüp sayma*." Bkz. F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s.467.

⁴⁸ "*edepsizce sövme, ağır ve sunturlu küfür*." Bkz. F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s.993.

⁴⁹ "*sövüp sayma*." Bkz. F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s.993.

⁵⁰ *Türkçe Sözlük*, s.1801.

⁵¹ Vücut azalarına yönelik küfür kayıtları örnekleri için bkz MŞS:8, s.2(4 Zilhicce 973/22 Haziran 1566); Kay.ŞS:7, s.6(994/1585-86); TŞS:1819, s.48(9 R.evvel 973/4 Ekim 1565); BŞS:137, s.28(7 C.ahir 992/16 Haziran 1584).

⁵² Küfür konusu sözcüğün açıkça belirtildiği tek kayıt için bkz. MŞS:8, s.106(6 R.ahir 974/21 Ekim 1566)

⁵³ MD:26, s.146, Hüküm No:381(21 R.ahir 982/10 Ağustos 1574).

Küfür ve hakaret konusu her zaman sözle olmamakta başka türlü fiillerle de olabilmektedir. At kuyruğu kesme hadiseleri bu türden bir fiil olarak incelenen belgelerde kayıt altına alınmıştır⁵⁴. Bilindiği üzere at Türklerin hayatında önemli bir yere sahiptir. Eski Türk adetlerinde sahibi ölen at, şahsın eşi gibi dul kalmış sayılıyor ve bu durum atın kuyruğunun kesilmesi yoluyla sembolleştiriliyordu. Bu geleneğin Osmanlılarda da devam ettiğine dair örnekler bulunmaktadır⁵⁵. İncelenen sicillerde ki at kuyruğu kesme hadiselerinde bunun neden yapıldığına dair bir iz bulunmamakla birlikte 4 Receb 974(15 Ocak 1567) tarihinde Manisa şehrinde meydana gelen bir at kuyruğu kesme hadisesinde tarafların 780 akçe gibi yüksek bir meblağa sulh sağlaması fiilin önemli bir suç oluşturduğunu göstermektedir⁵⁶. Eski Türk adetlerinden hareketle at kuyruğu kesmenin ölüme davet çıkarmak veya ölümü çağırarak manasına geldiği ve bu yüzden de at kuyruğu kesmenin önemli bir suç teşkil ettiği söylenebilir⁵⁷.

Adam Öldürme Suçu

Adam öldürme suçlarını mahkemeye intikal ettirenler genelde ölen şahısların varisleri veya yakınları olmaktadır. Suçun sabit olması durumunda kısas talebinde veya diyet talebinde bulunacak olanların ölen şahsın varisleri olması olayın onlar tarafından mahkemeye intikalini önemli kılmaktadır.

Manisa kazasında incelenen 11 aylık dilimde sadece iki adam öldürme olayının gerçekleştiği görülmektedir. Çaparca köyüne giden iki Yahudi'den biri köy dışında öldürülmüş, diğer Yahudi kendini kurtarmak amacıyla köye sığınmıştır. Köyden birinin olaya kimsenin vakıf olmaması gerektiğini bildirmesi üzerine kaçan Yahudi de yakalanarak boğulmak suretiyle öldürülmüştür⁵⁸.

Sonuç

Manisa şehrinin XVI. yüzyılın sonlarına kadar ikinci bir payitaht olma özelliği, güvenlik hususunda yerel yetkililerinin üst düzey bir çaba gösterdiklerini göstermektedir. İlgili defterde bulunan suçların önemli bir kısmının devlet görevlileri tarafından mahkemeye taşınması bunun en önemli göstergesidir.

Kamu düzeni ve güvenliğini ihlal eden suç insanla birlikte var olan ve nitelik-nicelik bakımından toplumdaki topluma zaman, mekân ve çeşitli faktörlere göre değişen bir olgudur. Suçun olmadığı ve suçsuz bir toplumun oluşturulamayacağı herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Manisa şehrinde işlenen ve kayıtlara yoğun bir şekilde yansıyan en önemli suç tipi o zamanın hukuki şartlarının bir sonucu olarak Müslümanlara yasak edilen içki içmedir. Devletin içki içme mekânları olan meyhaneleri dönem dönem yasaklamasına rağmen şehre bir şekilde içki sokulmuş ve özel mekânlarda içki içilmeye devam edilmiştir. Diğer suç tiplerinde davalı olan şahısların aynı zamanda içkili olmaları bu suçun diğer suçların işlenmesini tetikleyen yönünü gözler önüne sermiştir. Ön plana çıkan diğer suçlar adam öldürme, hırsızlık, darb ve küfür suçlarıdır. Dönemin şartlarına göre her türlü suç tipinin var olması

⁵⁴ At kuyruğu kesme olayları için bkz. *BŞS:120*, s.45(991/1583-84); *TŞS:1818*, s.10(17 Safer 972/24 Eylül 1564); *MŞS:8*, s.194(4 Receb 974/15 Ocak 1567).

⁵⁵ I.Selim'in yeğeni olan ve 1513 yılında Mısır'da taundan ölen Süleyman Bey'in cenaze töreni eski Türk adetlerine göre yapılmış ve atlarının kuyrukları kesilerek tabutunun önüne götürülmüştür. Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar(Türkmenler)*, İstanbul 1999, s.399.

⁵⁶ *MŞS:8*, s.194.

⁵⁷ Fatih Ünal, "Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği", *Bilig*, Bahar 2008, Sayı:45, s.115, Ankara 2008.

⁵⁸ *MŞS:8*, s.143(12 C.evvel 974/25 Kasım 1566),s.145(15 C.evvel 974/28 Kasım 1566)

karşısında Osmanlı Devleti'nde bir suçlu tabakasının oluşmadığı da incelenen arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- 8 Numaralı Manisa Şer'iyeye Sicili Defteri.
AYDIN, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2001
DEMİRBAŞ, Timur, *Kriminoloji*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2005
DEVELLİOĞLU, F., *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1996.
DÖNMEZER, Sulhi, *Kriminoloji*, Beta Yayınevi, İstanbul 1994
DÜZDAĞ, M.Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983
EMECEN, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, TTK, Ankara 1989
EMECEN, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, TTK, Ankara 1989.
FERT, İsmail, *Sosyal Politika ve Suç İlişkisi Ülkemiz Suç Profili Açısından Bir Değerlendirme*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2007
KARAL, Enver Ziya, "Yavuz Sultan Selim'in Oğlu Süleyman'a Manisa Sancağını İdare Etmesi İçin Gönderdiği Siyasetname", *Bellekten*, C.VI, S.21-22, Ankara 1942, s.37-44.
SÜMER, Faruk, *Oğuzlar(Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999
ULUÇAY, M. Çağatay, "Manisa Şeriyeye Sicillerine Dair Bir Araştırma", *Türkiyat Mecmuası C.X* 'dan Ayrı Basım, İstanbul 1953, s.285-298.
ÜNAL, Fatih, "Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği", *Bilig*, S.45, Ankara 2008, s.103-130.

Geçmişten Günümüze Manisa

Ekler

8 Numaralı Manisa Şer'îye Sicilinde kayıtlı suçların konu olarak dağılımı.

dno	sno	gün	ay	yıl	KONU
8	2	4	Zilhicce	973	Hakaret
8	2	4	Zilhicce	973	Darb ve Hakaret
8	3	5	Zilhicce	973	Darb(karşılıklı)
8	4	24	Zilhicce	973	Darb ve teccid-i nikaha izin
8	5	25	Zilhicce	973	Taş düşürme
8	6	25	Zilhicce	973	Hırsızlık
8	4	24	Zilhicce	973	Harman yakma
8	7	21-30	Zilhicce	973	Fesad ehli olan çasnigirin subaşı marifetiyle hapsi konusunda emr-i şerif
8	8	29	Zilhicce	973	Hırsızlık ve soruşturma
8	9	1	Muharrem	974	Hırsızlık ve soruşturma
8	32	24	Muharrem	974	Tenakuz kelimat(Hırsızlık Davası)
8	31	23	Muharrem	974	İçki içme
8	31	23	Muharrem	974	İçki içme
8	32	24	Muharrem	974	Hırsızlık
8	29	21	Muharrem	974	Kız kaçırma olayı ve gerçeğin ortaya çıkması
8	26	18	Muharrem	974	İçki içme
8	28	22	Muharrem	974	İçki içme
8	26	16	Muharrem	974	Cerime namıyla ziyade akçe alma(içki içme davası)
8	26	16	Muharrem	974	Kayıp çocuk davası
8	22	12	Muharrem	974	İçki içme
8	25	15	Muharrem	974	İçki içme
8	11	5	Muharrem	974	Mahalle içinde boş olan ve fesad yuvası olan arazinin kiraya verilmesi
8	16	12	Muharrem	974	İçki içme
8	17	10	Muharrem	974	İçki içme
8	17	10	Muharrem	974	Kılıç ile haneye tecavüz kasdı
8	16	9	Muharrem	974	Darb ve teaddi
8	16	9	Muharrem	974	Ev basma ve teadi
8	15	8	Muharrem	974	Yanan harman davasında harmanın kıymetinin tespiti
8	15	8	Muharrem	974	Yanan harman davasında harman bedelinin ödenmesi
8	34	24	Muharrem	974	Adam kaçırma ve olayın soruşturulması
8	37	29	Muharrem	974	Kalpazanlık olayı ve soruşturma
8	41	4	Safer	974	Hakaret
8	42	6	Safer	974	Hırsızlık

8	45	7	Safer	974	Seyyidlik davası ve soruşturma(emr-i şerif üzere)
8	44	7	Safer	974	Hakaret
8	55	19	Safer	974	Darb(karşılıklı)
8	47	11	Safer	974	İçki içme
8	52	15	Safer	974	Hırsızlık
8	52	15	Safer	974	Haneye tecavüz
8	55	17	Safer	974	Haneye tecavüz ve hırsızlık soruşturması
8	46	9	Safer	974	Yasak fiil(kadın kaçırma ve zorla sahip olma)
8	52	15	Safer	974	İçki içme
8	60	22	Safer	974	Darb
8	61	23	Safer	974	Yasak fiil(fiil-i şeniye kast) ve olayın soruşturulması
8	64	26	Safer	974	İçki içme
8	71	5	R.evvel	974	Hırsızlık ve soruşturma
8	71	5	R.evvel	974	Yasak fiil(na-mahrem kimesneler ile musahabet)
8	77	11	R.evvel	974	Haneye tecavüz ve na-makul file kast
8	78	12	R.evvel	974	İçki içme
8	78	13	R.evvel	974	Yasak fiil ve mahalleden ihraç kararı
8	78	13	R.evvel	974	Yasak fiil ve mahalleden ihraç
8	79	13	R.evvel	974	Yasak fiil ve mahalleden ihraç
8	79	13	R.evvel	974	Mahalle ahalisinin bir kadının namuslu olduğu konusundaki ikrarı
8	79	14	R.evvel	974	İçki içme
8	79	14	R.evvel	974	İçki içme
8	80	14	R.evvel	974	İçki içme
8	80	17	R.evvel	974	Yasak fiil(na-mahrem kimesneler ile musahabet ve fahişelik ile meşhur olma)
8	86	23	R.evvel	974	İçki içme
8	87	23	R.evvel	974	İçki içme
8	89	25	R.evvel	974	Cerime konusunda anlaşmazlık(başkası adına subaşıya verilen cerimenin talebi)
8	96	29	R.evvel	974	İçki içme
8	105	6	R.ahir	974	Yasak fiil(na-mahrem kimesne ile musahabet)
8	105	6	R.ahir	974	Darb
8	106	6	R.ahir	974	Küfür ve hakaret
8	108	9	R.ahir	974	Haksız yere cerime alındığı iidiyası(hırsızlık olayında)

Geçmişten Günümüze Manisa

8	109	9	R.ahir	974	Darb davasında sulh
8	111	10	R.ahir	974	İçki içme ve görevliye muhalefet olayının soruşturulması
8	112	10	R.ahir	974	Kuyu içinde bulunan ceset ve olayın soruşturulması
8	113	12	R.ahir	974	Padişahın ölüm haberinin gelmesini zaim olan şahsın içki içerek ve davul zurna çalarak kutladığı iddiası
8	117	15	R.ahir	974	Hakaret
8	117	15	R.ahir	974	Hırsızlık ihbarı
8	119	7	R.ahir	974	Hırsızlık ve soruşturma
8	123	20	R.ahir	974	Ev basma ve darb davasının delil yokluğundan düşmesi
8	125	21	R.ahir	974	Adam öldürme olayının soruşturması esnasında görevliye muhalefet ve darb
8	125	21	R.ahir	974	Yasak fiil(na-mahrem kimseler ile musahabet)
8	126	21	R.ahir	974	İçki içme
8	128	24	R.ahir	974	Hakaret
8	130	24	R.ahir	974	Hakaret
8	131	27	R.ahir	974	Haneyeye tecavüz ve dam yakma davasında sulh
8	136	3	C.evvel	974	Evinde eşini bulamayan şahsın konunun soruşturulması için talebi
8	137	4	C.evvel	974	Hırsızlık olayı ve soruşturma
8	139	6	C.evvel	974	Darbden ölüm ve soruşturma
8	140	7	C.evvel	974	Kefalet
8	144	13	C.evvel	974	İçki içme
8	147	17	C.evvel	974	İçki içme
8	153	9	C.evvel	974	Leş satma
8	153	4	R.ahir	974	Hakaret
8	159	21	C.evvel	974	Hırsızlık olayı ve soruşturma
8	166	2	C.ahir	974	Na-meşru hamilelik ve soruşturma
8	172	9	C.ahir	974	İçki içme
8	173	9	C.ahir	974	İçki içme
8	175	11	C.ahir	974	Hakaret
8	176	11	C.ahir	974	Darb(darb sonucu şahıs bi-amel olduğunu ispatlamış)
8	176	14	C.ahir	974	İçki içme
8	184	22	C.ahir	974	İçki içme
8	185	22	C.ahir	974	İçki içme
8	190	28	C.ahir	974	İçki içme
8	190	28	C.ahir	974	İçki içme
8	191	29	C.ahir	974	Hırsızlık olayı ve soruşturma

8	193	2	Receb	974	Evde bulunan kadının hane sahibi ile ilişkisinin soruşturulması
8	193	2	Receb	974	Adam öldürme olayı ve soruşturma
8	194	4	Receb	974	At kuyruğu kesme davasında sulh
8	197	8	Receb	974	İçki içme
8	201	17	Receb	974	İçki içme
8	207	26	Receb	974	Kefalet
8	208	28	Receb	974	İçki içme
8	209	30	Receb	974	Hırsızlık olayı ve soruşturma
8	214	6	Şaban	974	Kefalet
8	214	8	Şaban	974	İçki içme
8	223	14	Şaban	974	Darb davasında sulh
8	225	19	Şaban	974	İçki içme
8	237	1	Ramazan	974	Yasak fiil(karısının başka bir şahsın evine giittiği konusunda şikayet)
8	238	1i	Ramazan	974	Kayıp kulun bulunsa da bulunmasa da satın alınması
8	239	2	Ramazan	974	Fiil-i şeni davasında sulh
8	244	8	Ramazan	974	Kedi öldürme ve derilerini yüzme
8	258	22	Ramazan	974	Oruç yeme
8	261	23	Ramazan	974	Darb
8	263	23	Ramazan	974	İçki içme
8	266	27	Ramazan	974	Darb
8	271	7	Şevval	974	Yiğitbaşı tayini
8	283	9	Şevval	974	Fiil-i şeni ve içki içme
8	285	11	Şevval	974	İçki içme

FATİH DÖNEMİ OSMANLI MEMLÜKLÜ MÜNASEBETLERİNİN GERGİNLEŞMESİ YA DA HİCAZ SUYOLLARI MESELESİ

Mustafa GÜLER*

Memlûklü Devletin Tarihteki Misyonu

Memlûklü Devleti XIII. Asırda İslam Dünyası'nı kasıp kavuran ve yüzyılın ortalarında Ortadoğu'ya ulaşan Moğol istilasına karşı o dönemde İslam Âleminin tek sığınağı olmuştu. Çünkü hususiyle 1258 yılında Bağdat'ın düşmesi ile İslam Âleminin merkezini işgal eden Moğolların önünde engel olarak sadece Mısır ve Suriye kalmıştı.

1260 yılında Mısır ordusu ile Memlûklü kuvvetler arası arasında Ayn-ı Calut'ta yapılan savaş bir manada Ortadoğu'nun, diğer manada ise Memluk Devleti'nin gelecekteki hâkimiyetinin temelini oluşturdu. Çünkü bu savaş ile Moğol kuvvetleri Ortadoğu'da ilk defa durdurulmuşlardı¹. Bu başarı onların hem İslam dünyasındaki saygınlığını artırmış, hem de *Hilafetin makarrı* olmalarına giden yolu açmıştı. Böylelikle Memlûklü Devleti İslam âleminin liderliği durumuna yükselmişti. Bu sayede hem siyasi olarak, hem ekonomik, hem de kültürel ve ilmi sahalarda İslam dünyasının en mühim merkezi olma şansını elde etmişler ve bunu uzun süre sürdürmüşlerdir. Konumuz Memlûklü Devleti'nin siyasi ve kültürel tarihi olmadığından meseleyi burada keserek Osmanlı Devletinin Memlûklular ile ilişkilerine geçebiliriz.

Osmanlı Devleti Osman Bey döneminin ardından hususiyle Bursa'nın fethi ile Anadolu coğrafyasında önemli bir siyasi güç haline gelmiş, ardından tüm Bizans'ın ikinci başkenti sayılan İznik ve çevresinin fethi ile Trakya bölgesinde yapılan fetihlerle bölgede söz sahibi olmaya başlamıştı.

Gelecekte cihan hâkimiyeti mefkûresi güdecek olan Osmanlı Devleti'nin gerçek manada teşkilatlanması ve gözle görülür şekilde büyümesinden sonra, o zamanın büyük devletleri bir zamanlar adını dahi duymadıkları bu uç beyliğine hususi bir ilgi göstermeye ve gelişmesini dikkatle takip etmeye başlamışlardır.

Memlûklü-Osmanlı münasebetleri de bu gelişmeden sonra başlamıştır. Hemen belirtelim ki Osman Bey döneminde kendi içinde çok mühim ancak bölge ve o zaman ki dünya siyasetinde önemsiz sayılabilecek fetihlerden Memlûklü Devleti'nin haberdar olduğunu düşünmüyoruz. Memlûklü Devleti'nin Osmanlı ucundan haberdar olması Bursa'nın Fethi ile tahakkuk etmiş ve Orhan Gazi'yi ilk dönemlerde bu şehrin hâkimi sıfatıyla anmaya başlamışlardır². Bundan sonra iki devlet arasında ilk fiili temas Memlûkluların yapmayı planladıkları Kıbrıs seferi öncesinde gerçekleşmiştir(1366)³. Yardımın gerçekleştiğine dair tarihlerimizde herhangi bir

* Prof. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mustafaguler4308@gmail.com, Afyonkarahisar/Türkiye

¹ Savaş ile alakalı olarak bakınız, İsmail Yiğit, *Siyasi Dini, Kültürel İslam Tarihi*, VII, İstanbul 1991, 36-39.

²Kazım Yaşar Koprıman, *Makaleler*(haz. Semih Yalçın A. Çetin) Ankara 2005, s. 169.

³; Koprıman, *age*, s. 169; Har-El, Shai, *Struggle for Domination in the Middle East, The Ottoman-Mamluk War, 1485-1491*, Leiden, New York, Köln, 1995, s. 66.

bilgi bulunmamaktadır. Ancak iki devletin bundan sonraki en şaşalı ilişkisi Germiyanoglu'nun kızı Devlet Hatun'un Yıldırım Bayezid'e eş olarak verilmesi sırasında olmuştur(1381)⁴. Nitekim I. Murad, Beyazid'in, Devlet Hatun'la evlendiği düğününe Mısır Sultanı'nı da davet etmiştir⁵. Davete Sultan elçi göndermiştir. Bu elçi diğer beylere ve elçilere göre daha fazla rağbet görmüştür. Mısır Sultanı bu elçi ile düğüne dikkate değer hediyeler de göndermiştir⁶.

Düğün vesilesi ile iki devlet arasında kurulan dostane ilişkiler artarak devam etmiş, Memluk Sultanı I. Murad'a Rumeli'deki fetihleri için "*Sultânu'l-guzât ve'l-mücâhidîn*" şeklinde hitap eden bir menşur göndermiştir⁷. Mısır Sultanı, bu mektuplarında samimiyetini açıkça ifade eden bir üslup kullanmış bu çerçevede mümkün olduğu takdirde aynı safta savaşa girmek istediğini belirtmiştir. Hatta daha da ileri giderek I. Murad'dan kendisini şehzade Bayezid'le eşit tutmasını istemiştir⁸. Bu dönemde her iki devler arasındaki ittifakın en bariz fiili göstergesi ise Karamanoğulları ile mücadelede müttefik olarak hareket etmeleridir⁹.

Babasının ardından tahta geçen Yıldırım Bayezid 1392 yılında Memluklu Devleti himayesindeki Abbasi Halifesine bir elçi göndererek ondan kendisinin "*Rum Ülkesinin Sultanı*" olarak kabul edilmesini istemiştir. Halife bu teklifi kabul etmiş ve sultanlık menşurunu taşıyan heyet Bursa'ya gelmiştir. Heyet Bursa'da büyük itibar görmüş, dönüşlerinde Sultan I.Bayezid hem Sultan'a hem de halifeye kıymetli hediyeler göndermiştir¹⁰.

1396'da kazanılan Niğbolu Zafer'i üzerine Memlûk Sultanı büyük merasimler yapmıştır. Yıldırım devrinde doğuda beliren büyük tehlike o zamana dek dostça münasebetlerde bulunan iki sultanı bir ittifakı düşünmeye sevk etmiş, fakat Yıldırım'ın bir taraftan Memluklular aleyhine genişlemesi, bu arada da Malatya'yı ve bir kısım Memluk topraklarını zapt etmesi Timur tehlikesine karşı birleşmeyi düşünen iki devletin arasını soğutmuştur¹¹.

Daha sonra Bayezid, Timur tehlikesi belirince zapt ettiği yerleri geri iade etmiş ve Timur'a karşı Memlûklulara bir ittifak teklifi için birçok hediye ile birlikte Abdullah el-Kaçkuni'yi, Kahire'ye göndermişse de onlar buna yanaşmamışlar ve bu ittifak teşebbüsü suya düşmüştür¹².

Osmanlı Devleti'nin 1402 Ankara Savaşı'nda Timur'a yenilmesi sonucunda başlayan istikrarsızlık ile zayıf düştüğü yıllar ve sonrasında tahta geçen Çelebi Mehmet devrinde ilişkiler yeniden dostane bir hal almış, yine eskiden olduğu gibi elçiler gidip gelmiş ve yüksek düzeyde ilim adamlarının faaliyetleri ile her iki devlet arasındaki münasebetler artarak devam etmiştir¹³.

⁴Aşıkpaşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, (Haz.Kemal Yavuz-M.Yekta Saraç), İstanbul 2003, s.117

⁵Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma*, cilt I, (Haz. Faik Reşit Unat, Mehmet Altay Köymen), Ankara 1987, s. 204

⁶İbn Tagribirdi, *En-Nucümü'z-Zahira fi Muluki Mısırve'l-Kahira*, cilt VI Kahire 1956 ,371; s. 64

⁷Har-El, Shai, 66.

⁸Neşri, cilt I,s. 216.

⁹Neşri, cilt I, s. 216.

¹⁰Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd ibn Ahmed ibn Musa el-Hanefi Ayni, *İkdü'l-Cum'ân fi Tarihi Ehle-z Zaman*, İstanbul 1274, XIX, 455; Muhammed Harb, *I. Selim'in Suriye ve Mısır Seferi*, İstanbul 1986,s. 2.

¹¹Neşri, cilt I,338-340.

¹²İbn Tagribirdi, cilt VII, s. 217 teyit et.

¹³ Feridun Bey, *Munşeat-ı Selâtin*,İstanbul 1274, cilt I, s. 145-146; Kazım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûklüleri Tarihi*, Ankara 1989, 182-184.

Sultan II. Murad da babası gibi Memlûklularla dostane münasebetlere devam etmek etme eğilimi göstermiştir. Bu sebeple onun döneminde iki devlet arasında dikkate değer menfi bir olay olmamıştır¹⁴. Hatta Melik Baybars zamanında münasebetler daha da gelişmiş ve her iki Sultan da birbirlerini manevi yönden kardeş olarak kabul etmişlerdir¹⁵.

İki devlet arasındaki dostane münasebetler bu şekilde devam ederken beklenmedik bir hadise onları karşı karşıya getirmiştir. Memlûk Sultanının hapiste olan bir rakibi, fırsatını bularak kaçmış ve Osmanlılara sığınmıştı. II. Murad da bu zata asker vererek Memlûklar üzerine göndermiştir¹⁶. Buna karşılık Memlûk Sultanı Osmanlı taht müddeilerinden Yıldırım Bayezid'in torunu Orhan'ı maiyetine almıştır. Fakat onun vasıtasıyla Osmanlılara karşı herhangi bir hareket yapamadan tahttan uzaklaşmış yerine de Emir Çakmak geçmiştir. Memlûklu tahtının el değiştirmesi iki devlet arasındaki münasebetlerin tekrar düzelmesini sağlamıştır¹⁷. Bu düzelmeye bir nişânesi olarak II. Murad Varna Savaşında aldığı esirlerin bir kısmını Memlûk Sultanına göndermiştir¹⁸.

Fatih Devri

Fâtih Sultan Mehmed (854-886/1451-1481) dönemi, Osmanlı-Memlûk münasebetleri bakımından ayrı bir ehemmiyeti haizdir. Osmanlı ordularının gayr-i Müslimlere karşı kazanmış oldukları zaferleri bir iki istisna dışında maddî imkânlarla olmasa da, manen ve fikren destekleyen Memlûklular aynı tavrı Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra da sergilemişlerdir¹⁹. İstanbul'un fethinin ardından iki devlet arasındaki ilişkilerin seyri şöyle tahakkuk etmiştir:

Münasebetlerin Gerginleşmesi

Fatih Sultan Mehmet ile Osmanlılar için cihanşümül hâkimiyet döneminin başladığı kabul edilir. Bu bakımdan aynı gayeyi güden başka bir devletin bu anlayıştan rahatsız olması düşünülebilir. Ancak Fatih devrinin başlarında daha böyle bir gaye yüksek sesle telaffuz edilmediğinden münasebetler bir süre eskiden olduğu gibi devam etmiştir.

Bu esnada iki devletin arasını bozmak isteyen Karamanoğlu İbrahim Bey'e yüz vermeyen Memlûk Sultanı bununla da kalmamış onlar üzerine kuvvet sevk ederek Osmanlılarla olan dostluğunu göstermiştir²⁰. Bununla beraber iki devlet arasındaki münasebetler zaman zaman gerginleşiyordu. Bu dönemdeki ilk rahatsızlık Fatih Sultan Mehmed'in Memlûk idaresi altında bulunan Dulkadiroğulları ile ilgilenmesi ile başladı. Bu hadiseden sonra iki devlet arasındaki anlaşmazlıklar gün geçtikçe artmaya

¹⁴Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd ibn Ahmed ibn Musa el-Hanefi Ayni, *İkdü'l-Cum'ân fi Tarihi Ehle-z Zaman*, İstanbul 1274, s.773-789.

¹⁵Feridun Bey, cilt I, s.197-198.

¹⁶Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Ali Osman*, İstanbul 1332, s. 246.

¹⁷FeridunBey, cilt I, s. 207-208.

¹⁸Aşıkpaşazade, *Osmanoğullarının*,s.476.

¹⁹İstanbul'un fethi ve sonrası gelişmeler için bkz: CemalüddinEbi'l-Mehasin Yusuf ibn Tagribirdî el-Atabekî , *EnNucumu'z-Zâhira fî Muluk-i Mısır ve Kahira*, Cild XVI Kahire 1392/1972 55-71; Muhammed ibn Ahmed ibn İyas el-Hanefi, *Bedayiu'z-Zuhur fî Vekai'd-Duhur*, (tahkik)Muhammed Mustafa), cilt II, Kahire 1404/1984. s,316; Feridun Bey, *a.g.e*, s.235-240; SultanII.Murâd Han, FâtihSultan Mehmed'e Nasihatler, (yay. Abdullah Uçman, İstanbul tarihsiz, 29; Osmân Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları, II, İstanbul 1993, 60-71; Bu konuda bkz. Muhammed Harb, "İstanbul'un Anadolu dışındaki İslâm Dünyasına Tesiri", 2. *Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı 30-31 Mayıs, 1 Haziran 1997*, İstanbul 1997, s.226vd.

²⁰Aşıkpaşazade,s. 208.

başladı. Hele Memlûk tahtına Hoşkadem'in oturması, münasebetlerin çıkmaza doğru sürüklenmesine yol açtı²¹.

Fâtih devrinde Memlûk-Osmanlı münasebetleri, Osmanlılar Anadolu'da genişlemediği müddetçe dostça devam etti. Fakat Fatih'in 1461 yılında önce Trabzon'daki Kommenler Devleti'ni, arkasından İsfendiyaroğlu Beyliği'ni Osmanlılara bağlaması ve Memlûklüler'in Karamanoğulları üzerindeki himayesine saygı göstermemesi üzerine münasebetler soğudu. Memlûk sultanı Hoş Kadem (1461-1467) 1461 yılı Mayıs'ında Fâtih'in gönderdiği elçilik heyetine çok kaba davrandı. İbn İyas'a göre "bu hadise Mısır sultanı ile Osmanlılar arasındaki düşmanlığın başlangıcı" olmuştu²².

Kısaca Fatih döneminde iki devlet arasında yaşanan süreci ve fiili çatışmanın başlamasını böyle özetledikten sonra asıl mücadelenin yukarıdaki tarihten bir süre önce bu tebliğin konusu olarak seçtiğimiz Hicaz Su Yolları'nın bakım ve tamiri hususunda başladığı tezimizde hareketle şimdi konuyu detaylarına geçebiliriz:

Hicaz Suyolları Meselesi

Osmanlı Sultanları, Devlet adamları ve imkân sahibi Osmanlı tebaasının kutsal şehirler olan Mekke, Medine ve Kudüs'e olan ilgilerinin başlangıcı devletin bu topraklardaki siyasi hâkimiyet ve himayesinden çok önce başlamıştır. Son dönemde tetkik ettiğimiz bir kısım evkaf ve Surre defterlerinde Sultan Orhan'ın Gebze'deki vakıf karından bir kısmını Medine halkına yaptığı tahsis etmesi²³ kaydı, devletin kutsal şehirlere olan ilgisinin daha beylik döneminde başladığını çok açık ispatıdır. Ayrıca bu husus bize sadece himaye ve ilgiyi değil Osmanlı hanedan ve halkının İslam dünyası ile birlikteliğinin çok erken devirlerde de var olduğunu ispatıdır.

Sultan I. Bayezid'in, Çelebi Sultan Mehmed'in ve II. Murad'ın kutsal şehirlere Surre göndermek başta olmak üzere diğer vakıf tahsislerine mütenasip olarak Fatih Sultan Mehmed'in de aynı hassasiyette olduğunu söylemek mümkündür.

Aşağıda detaylı olarak zikredeceğimiz meseleye geçmeden Kutsal şehirlerdeki himaye ve hususiyetle kutsal şehirlerin ihtiyaçlarının karşılanması dolayısı ile de Hacca gidenlerin yolculukları sırasında hâmi Müslüman Devletleri'nin sorumluluk anlayışı üzerinde durmak istiyoruz.

İstanbul'dan veya Osmanlı'nın o zamanki topraklarından Hacca gidecekler için iki yol vardı: Birincisi İstanbul'dan gemiye binerek İskenderiye'ye ulaşmak, oradan da karayoluyla Kahire ve Akabe üzerinden Mekke'ye gitmek. Diğer yol ise İstanbul'dan başlayıp, Bilecik Eskişehir üzerinden Karamanoğlu toprağı olan Konya'ya, oradan Memluk toprağı olan Adana'ya ardından Şam üzerinden bugünkü Ürdün'ü baştan başa geçerek Medine ve Mekke'ye ulaşmaktı.

Fatih dönemi kaynaklarının belirttiği üzere 861/1457 yılı haziran ayında İstanbul ve diğer Osmanlı şehirlerinden Hac için yola çıkan Osmanlı Hacıları karayolundan ilerlemiş Şam'dan sonraki menzillerde yolun bakımsız ve ilgisiz olması nedeniyle büyük sıkıntılar yaşamışlardır. Hac dönüşünde yani 863 yılının başlarında (Aralık 1458) Sultan II. Mehmed'in yakınlarından olan bir kişi²⁴ yaşanan sıkıntıları

²¹Aşıkpaşazade, *Osmanoğullarının*, 475

²²İbn İyas, s. 420; Kopruman, *Makaleler*, 181.

²³EV.HMK. SR, 3061, vr. 6a

²⁴Aşıkpaşazade bu kişi için Alimve Fazıl bir kişi demektedir. s.301; Şehabettin Tekindağ ise bu kişinin Molla Gürani olabileceğini iddia etmektedir (Şehabettin Tekindağ, "Fatih Devrinde Osmanlı Memluklu Münasebetleri", *İÜ Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, sayı 30, İstanbul 1976 s. 77); Kamil Yaşaroğlu ise Molla Gürani'nin 861/1457 yılında Hac yaptığını yazmaktadır (Molla Gürani, *DİA*, XXX, s.249);

bizzat Sultan'a anlatmıştır. Hemen belirtelim aynı durum Mısır Hacıları'nın kullandığı yollarda da tezahür etmiştir. Dönemin Memlûk Tarihçisi İbn İyas, 861 yılı Haccın'dan Zilhicce ayının 28'inde Kahire'ye ulaşan Hac Müjdecisi Taviil Demirtaş'ın Sultan ile görüşmesinde yolda büyük susuzluk çekildiğini ve çok sayıda kişinin öldüğünü rapor ettiğini yazmaktadır. Aynı yıl Sultan'ın oğlu, annesi ve kız kardeşi²⁵ Hund Zeyneb de Hacca gitmiş ve sağ salım dönmüştür²⁶.

Konudan bahseden her iki kaynakta su sıkıntısının yaşandığı mahallerle ilgili detay verilmese de biz anılan sıkıntıların bugünkü Ürdün topraklarının bir kısmında ya da Maan'dan sonra bugünkü Arabistan topraklarında yaşandığını düşünüyoruz. Karayolundan Haccın yapıldığı zamanlarda özellikle Maan'dan sonraki menzillerde suyun tek tedarik imkânı kuyular veya birke denilen su havuzları sayesinde mümkündü. Bu havuzların hacıların geçtiği zamanlarda kullanılabilir ve güvenli olması için hem devlet yönetiminin hem de yerel idarecilerin tedbir almaları ve durumu hassasiyetle takip etmeleri gerekiyordu. Aynı zamanda çevrede yaşayan kabilelerle kurulacak iyi ilişkiler hem su tesislerinin korunması, hem de yeterli suyun havuz ve kuyularda muhafaza edilmesi için çok önemli idi.

Fatih Sultan Mehmed bu haberi aldıktan sonra muhtemelen kendisine bu haberi ileten kişinin de gözlemlerinden hareketle mezkûr su sıkıntısının giderilmesi için bir teklif hazırlattı. Teklifin birinci kısmı İstanbul merkezli bir kısım su vakıfları kurulmasını, diğer Surre ve Haremeyn vakıf tahsisleri ile birlikte, bu vakıfların yıllık toplanan paralarının da Hac mevsiminden önce yola çıkarılmasını ve hususiyetle su kuyusu vakıflarının çevrede yaşayan Araplar'a dağıtılmasını içeriyordu. Teklifin ikinci kısmı ise gönderilen paraların dağıtılacağı bedevi kabilelerinin eğer mümkün ise kuyuların ve havuzlarının bakımını yapmaları, değilse yani kuyudan su çıkmayacaksa veya havuzda su birikmeyecekse en yakın su tedarik merkezinden develerle su çekilmesini sağlamalarını içeriyordu.

II. Mehmed 863/1459 yılında Osmanlı Hacılarının İstanbul'dan hareket etmesi sırasında²⁷ yukarıda zikrettiğimiz plan çerçevesinde hazırlattığı para ve tamir malzemelerini ile tamiri yapacak bir kısım ustayı niyetini belirten bir mektup ile birlikte teslim etmiştir²⁸.

Hacılar Osmanlı topraklarından geçip Karaman hududuna girdiğinde Karamanoğlu hem heyetten hem de mektuptan haberdar olup, Mısır Sultanına Fatih'in bu husustaki niyetinin su kuyuları olmadığını gönderilen paraların Hicaz Emirini kendisine bağlamak maksadıyla olduğunu rapor etmiştir²⁹.

Meseleyi kendi içine götüren Mısır Emirleri hem siyasi endişe hem de Karamanoğullarının tahriki, ayrıca Hicaz ve Hac yollarının sorumluluğunun kendilerinde olması, gibi saiklerle Osmanlı Hac kafilesinde bulunan havuz ve kuyu ustalarını geri çevirdiler. Tamirat yapmalarına ve bu maksatla urban kabilelerine

²⁵ İbn İyas, cilt II, s. 343.

²⁶ İbn İyas, cilt II, s. 342.

²⁷ E Hicaz'ın Osmanlı idaresine geçmesinden sonra Osmanlı hacıları İstanbul'dan her yıl 12 Recep günü hareket ederlerdi. Kaynaklarda bu dönemde hangi tarihte hareket ettiklerine dair bilgi verilmese de, biz dönemin siyasi şartları nedeniyle bu zamanın Cemaziyelahir ayının sonları gibi olabileceğini düşünüyoruz.

²⁸ Aşıkpaşazade, s. 302

²⁹ Aşıkpaşazade, s. 302

para dağıtmalarına izin vermediler. Bununla da kalmayarak heyeti tahkir edip sınırdışı ettiler³⁰.

Heyet çaresiz İstanbul'a döndü ve durumu Sultan'a rapor etti. Sultan bu meseleye hiddetlenip Memluk Devleti ile Fetih'ten itibaren tesis edilmiş olan dostluk havasını bozdu. Âşık Paşazade'nin zikrettiği bu hadise konumuzun temelini oluşturması vesilesiyle birçok açıdan önem arz etmektedir. Bunlar:

1- Sultan Fatih Osmanlı devletinin genel politikası doğrultusunda Hac yolundaki Su kuyuları ve havuzları meselesi ile doğrudan ilgilenmiş ve bu mesele için hatırı sayılır miktarda para ayırmış ve 863/1458 yılı haccı için paralar ile birlikte kuyuları tamir edecek inşaat ustaları göndermiştir. Bu tavır yukarıda da zikrettiğimiz üzere Osmanlı Devleti ve yöneticilerinin kutsal şehirler için genel mantığıdır. Çünkü Sultan II. Mehmed Çelebi Sultan Mehmed'den itibaren başlayan Surre göndermeye geleneğinin yanı sıra bizzat babası tarafından tesis edilen Mekke, Medine ve Kudüs vakıflarının olduğuna şahit olmuştur. Ayrıca bu hadise bize Osmanlı Devletinin her yıl hatırı sayılır bir sayıda tebaasını hacca göndermesi neticesine de götürmektedir.

2- İlk bakışta son derece insani ve İslami görünen bu tavra Memluk Devleti neden sert tepki göstermiş ve yardımları reddetmiştir. Bu tavrıdan ilk anlaşılan husus Memluk devlet yöneticilerinin Fatih'in girişimini siyasi olarak algıladıkları ve hâkimiyet alanlarına müdahale olarak gördükleridir. Hâlbuki Osmanlı Devleti kanaatimizce her yıl gönderdiği sürreyi İstanbul'dan yola çıkarıp Memluklu idarecilerinin bilgisi dâhilinde Hicaz emirleri eliyle dağıttırıyordu. Zaten tüm imkân sahibi Müslüman devletlerin yaptığı Hac ile alakalı uygulamaya Memluk devletinin bu derece tepki koymasında daha önceki çalışmalarımızda da belirttiğimiz üzere iki husus etken olabilir. Birincisi Osmanlı-Memluklu sınırında bulunan Ramazanoğulları ve Dulkadiroğulları beylikleri meselelerinin krize dönüşmesi, ikincisi ise Osmanlı Devleti'nin İstanbul'un fethinden sonra Müslümanlar nazarındaki algısının bir adım öteye götürülmesinin engellenmesi olabilir.

Çünkü yukarıda anılan hadiseden 5 sene önce İstanbul'un fethi hadisesi Bizans'ın yıkılması kadar İslam dünyasında müjdenin gerçekleşmesi ve Müslümanların hamisi olabilecek güçlü bir devletin çıkışına işaret ediyordu. Bu halin Hilafeti uhdesinde bulunduran Memlûklü devlet yöneticilerini rahatsız etmemesi mümkün değildir.

Sonuç

İlk bakışta aralarında herhangi bir mesele yaşanması beklenmeyen iki Müslüman ve aynı zamanda aynı mezhebi anlayışı benimseyen, hatta neseben de birbirine yakın olan iki büyük devletin açık bir çatışmaya girmesi beklenmez. Ancak günümüz dünyasında da görüldüğü üzere devletlerin öncelikleri, gelecek stratejileri ve ilgi alanları nedeniyle bu tür anlaşmazlıklar ve hatta silahlı çatışmalar kaçınılmaz olmuştur.

Yukarıda ele alınan hac yolları gibi tüm İslam Dünyası'nı ve Müslümanları ilgilendiren bir meselede Osmanlı Devleti ile Memluklü Devleti'nin anlaşmazlığa düşmesi, hatta arada sert yazışmaların olmasını temelinde Hac yolları meselesi değil, daha siyasi ve stratejik öncelikler vardır.

³⁰ Aşıkpaşazade.,s,302, El Bikai bu heyetin gidip gelmesinde iki yıl sonra Fatih'in bu defa Kudüs Yolunun güvenliği nedeniyle Memlûklülere tehditkar bir mektup yazdığını, hatta yola gerekli ilginin gösterilmemesi durumunda Memlûklülere Savaş açacağını belirttiğini yazar, (İbrahim İbn Ömer el Bikaî, *İzharu'l Ars li Ensari Ehli'l Asr, Tarihu'l-Bikai* , (tahkik) Muhammed Salim ibn Şedid el Avfi) cilt III, Gize 1992, s. 364-365; Ayrıca bkz: Cihan Yüksel Muslu, *Osmanlılar ve Memluklar*, (Çev. Zeynep Rona) İstanbul 2016, s.169.

Geçmişten Günümüze Manisa

Meselenin bu yönü ne yazık ki, Hac yollarındaki sıkıntının giderilip giderilmediğini diğer birçok meselede olduğu gibi geri plana itmiştir. Ancak siyasi ve stratejik kararlar bir tarafa Osmanlı Sultanı'nın bu dönemde Hac yolları ile yakından alakadar olması ve sıkıntılarının giderilmesi için harekete geçmesi hem devletin misyonuna hem de gelecek stratejisine oldukça uygundur. Belki bu hassasiyet nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Hicaz'ı ve Hac yollarını ilhakından itibaren devlet Hac yolları ve Hacılar'ın güvenliği için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamıştır. Bu maksat özellik Şam Valiliği'ni Haccı ve Hac yollarının güvenliği için seferber etmiş, Mısır gelirlerinin belli kısmını mukaddes şehirler ve yol ahvali için ayırmıştır.

KAYNAKÇA

- Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Ali Osman*, İstanbul 1332.
- Aşıkpaşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, (Haz.Kemal Yavuz-M.Yekta Saraç), İstanbul 2003.
- Cemalüddin Ebi'l-Mehasin Yusuf ibn Tagribirdî el-Atabekî, *En-Nucumu'z-Zâhira fî Muluki Mısır ve Kahira*, CildVI, XVI Kahire 1392/1972.
- Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd ibn Ahmed ibn Musa el-Hanefi Ayni, *Ikdü'lCum'ân fî Tarihi Ehle-z Zaman*, cilt XIX, İstanbul 1274 .
- EL BIKAI İbrahim İbn Ömer, *İzharu'lArs li EnsariEhli'lAsr, Tarihu'lBikai* , (tahkik) MuhammedSalim ibn Şedid el Avfi) cilt III, Gize 1992.
- Feridun Bey, *Munşeât-ı Selâtin*, cilt I İstanbul 1274.
- GÜLER.Mustafa, "İstanbul'un Fethinin Zamanın Müslüman Devletleri Tarafından Algılanışı" ,VII. *Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler*, İstanbul 2004, 236-242.
- HARB, Muhammed, *I. Selim'in Suriye ve Mısır Seferi*, İstanbul 1986.
- HARB, Muhammed , "İstanbul'un Anadolu dışındaki İslâm Dünyasına Tesiri", *2.Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı 30-31 Mayıs, 1 Haziran 1997*, İstanbul 1997, s. 225-228.
- Har-El, Shai, *Struggle for Domination in the Middle East, The Ottoman-Mamluk War, 1485-1491*, Leiden, New York, Köln, 1995.
- İbnTagribirdi, *En-Nucümü'z-Zahira fî Muluki Mısır ve'l-Kahira*, cilt VI Kahire 1956.
- Kopruman, Kazım Yaşar *Mısır Memlûklüleri Tarihi*, Ankara 1989.
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar *Makaleler*(haz. Semih Yalçın A. Çetin) Ankara 2005, s. 169
- Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma*, cilt I, (Haz. Faik Reşit Unat, Mehmet Altay Köymen), Ankara 1987.
- Muhammed ibn Ahmed ibn İyas el-Hanefî, *Bedayiu'z-Zuhur fî Vekai'd-Duhur*, (tahkik)Muhammed Mustafa), cilt II, Kahire 1404/1984.
- MUSLU,CihanYüksel, *Osmanlılar ve Memluklar*, (Çev. Zeynep Rona) İstanbul 2016.
- Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma*, cilt I, (Haz. Faik Reşit Unat, Mehmet Altay Köymen), Ankara 1987
- Sultan II.Murâd Han, *Fâtih Sultan Mehmed'e Nasihatler*, (yay. Abdullah Uçman, İstanbul tarihsiz.
- TEKINDAĞ, Şehabettin "Fatih Devrinde Osmanlı Memluklu Münasebetleri", *İÜ EdebiyatFak. TarihDergisi* ,sayı 30 İstanbul 1976 s. 73-98.
- TURAN, Osmân *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları*, cilt II, İstanbul 1993.
- YAŞAROĞLU,Kamil,"Molla Gürani", *DİA*, XXX, Ankara 2005, s.248-250;

YİĞİT, İsmail, *Siyasi Dini, Kültürel İslam Tarihi*, cilt VII, İstanbul 1991.

II. MEHMED ZAMANINDA MANİSA'DA VAKIFLAR: VÂKIF, İMÂRET VE ŞEHİR

Mustafa ALKAN*

GİRİŞ

Vakıf -en genel manada- varlıklı kişilerin mal veya mülkünü Allah rızası için yaratılmışın faydasına bağışlaması olarak tanımlanabilir. İslâm ülkelerinde kurulan vakıfların fikrî temelini Kur'an ve Hazret-i Peygamber'in sünnetine dayandırıldığı bilinmektedir. İlk İslâm devletlerinden Osmanlılara kadar, sürekli bir artışla kurumlaşarak gelen vakıfların, insan hayatının tüm alanlarına yayılması Osmanlı devrinde olmuştur. Bunun için Osmanlı medeniyetinin bir "vakıf medeniyeti" olduğu ifade edilmiştir. Öyle ki vakıflar, Osmanlı toplumunun sosyal ve kültürel hayatının işleyişini sağladıkları gibi, kırsal ve şehirlerde imar ve iskânın öncülüğünü yapmışlar, meskûn yerlerin fizikî dokusunu şekillendirmişlerdir. Vakıf-zâviyeler kırsal yerleşim yerlerinin, "vakıf- imâret sitesi" de şehirlerin merkez ünitesini oluşturmuşlardır. Şehirlerde Osmanlı toplumunun etnik yapısına oldukça iyi uyum sağlamış iki ayrı iskân modeli vardır. İlki prensipte aynı etnik kökten ve dinden gelen insanların birlikte oturduğu konut ünitesi yâni mahalle, ikincisi cemiyete eğitim, ibadet, sağlık ve sosyal yardım alanlarında hizmet sağlayan külliye manzumesi, yani "vakıf- imâret sitesi"dir. İmâret sitesi, şehrin merkezi, konut üniteleri yâni mahalleler de, bu merkezin etrafındaki oluşumlardır. İmâret sitesi ve işlevleri, Osmanlı şehir kimliğini tanımlayan ve onu kırsaldan ayıran özelliklerdir. Şehirlerin vakıflar yoluyla imârı, Osmanlı şehirlerini "ortak yerleşim modeli" haline getirmiştir. Osmanlı öncesi Bizans şehirleri, kalelerin içinde etrafı surlarla çevrili birer kale-şehir görünümündeydi. Bu şehirleri kalelerin dışına, "vakıf- imâret sitesi" modeliyle Osmanlılar taşımıştır. "Vakıf- imâret sitesi" sistemi ile Osmanlı şehirlerinin yeniden inşasını ya doğrudan padişah ve hânedân üyeleri veya padişahın teşvikiyle üst yöneticiler üstlenmişti. İmâret sitesi kim tarafından inşa ediliyorsa, mirî bir gelir kaynağı (akâr) ona temlik ediliyor, o da bu akarı söz konusu hayrât kurumunun giderleri için vakfediyordu. "Vakıf- imâret sitesi" sistemli şehirlerde "model şehir" pâyitahttı. Pâyitaht'tan taşraya doğru Osmanlı şehirleri arasında uyumlu bir ahenk vardı. Bu âhengi, imâr edilmek istenen her vakıf hayrât kurumu için merkezden izin alma zarureti sağlıyordu. "Vakıf- imâret sitesi" sisteminin taşıdığı bu etkileşimi, başta başkentler Bursa, Edirne ve İstanbul olmak üzere Manisa, İznik, Adana, Manastır, Üsküp, Prizren, Filibe ve Saraybosna'da olduğu gibi ülkenin her tarafındaki Osmanlı şehirlerinde görmek mümkündür¹.

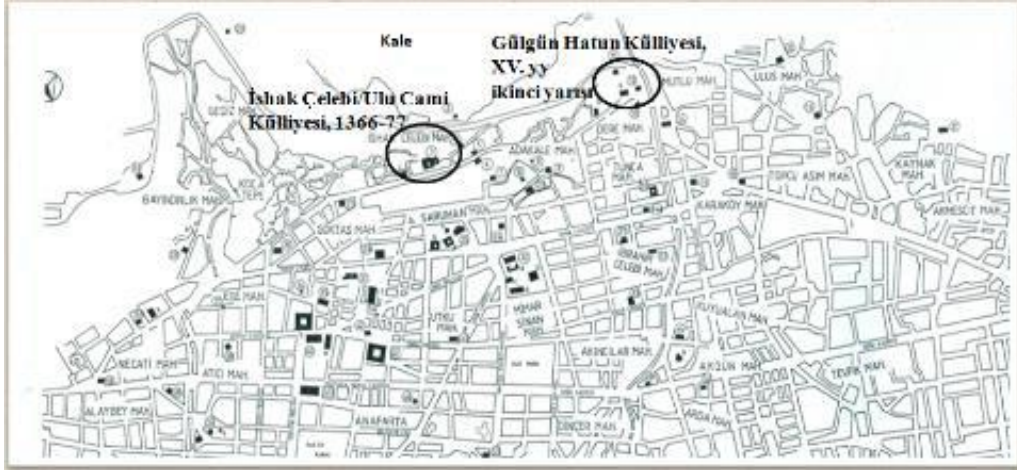
Manisa, 1313 yılında Saruhan Bey tarafından fethedildiğinde, Manisa Kalesi içinde bir "kale şehir" statüsündeydi. Manisa, kalenin dışına Saruhanoğulları döneminde çıkmış, Osmanlı hâkimiyetinden itibaren de Manisa dağı ile ovanın

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, alkanm@gazi.edu.tr

¹ Mustafa Alkan, "Osmanlı Devrinde Kültürel Etkileşim Açısından Vakıf Kurumları: Vakıf Toplumu", *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı - Bildiri Kitabı*, I, (9-15 Nisan 2006, Çeşme/ İzmir), Editörler: Fikret Türkmen- Gürer Gülsevin, TİKA Yayınları, İzmir 2007, s. 87-89.

birleştiği düzlükte kurumlaşmaya başlamıştır. Osmanlı dönemi Manisa'sının fizikî dokusunun merkezinde Hatuniye, Sultaniye ve Muradiye külliyesi yer almaktadır. Fâtih Sultan Mehmed (1451-1481) devrini, söz konusu Sultan Külliyesine zemin hazırlayan bir ön devir olarak değerlendirmek mümkündür. Bu devir, iki fâsılaya ayrılabilir. İlki, Saruhan Bey'in Manisa'yı fethinden Osmanlı hâkimiyetine kadar uzanan vakıflaşma süreci, ikincisi de 1410'lu yıllarda başlayan Osmanlı hâkimiyetinden Sultan II. Murad'ın tahtı oğluna bırakıp Edirne'den Manisa'ya çekilişine kadar uzanan vakıflaşma sürecidir. Manisa'da ilk vakfı, Manisa dış kale surlarının içinde yaptırdığı Hâcet Mescidi (Fetih/ Kale) ile Saruhan Bey (ö.1345)'in kurduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemden itibaren şehir, Manisa Kalesi'nden Osmanlı'nın inşa ettiği kısma doğru gelişmiş, Hâcet, Girdecî (Yenice, 1393), (Hacı) İlyas Bey (1363), Gülgün Hatun (=Dere), Haki Baba (1371), Gûrhâne (1397 öncesi), Saruhan Bey ve Serâbâd mahalle mescidleri² ile Muzaffereddin İshak Bey (1365-1390)'in inşa ettirdiği Ulucâmi Külliyesi'nin etrafında şekillendiği söylenebilir³.

Çizim 1: Manisa kent planında Saruhan Dönemi külliyesi (Sema G. Küskü)

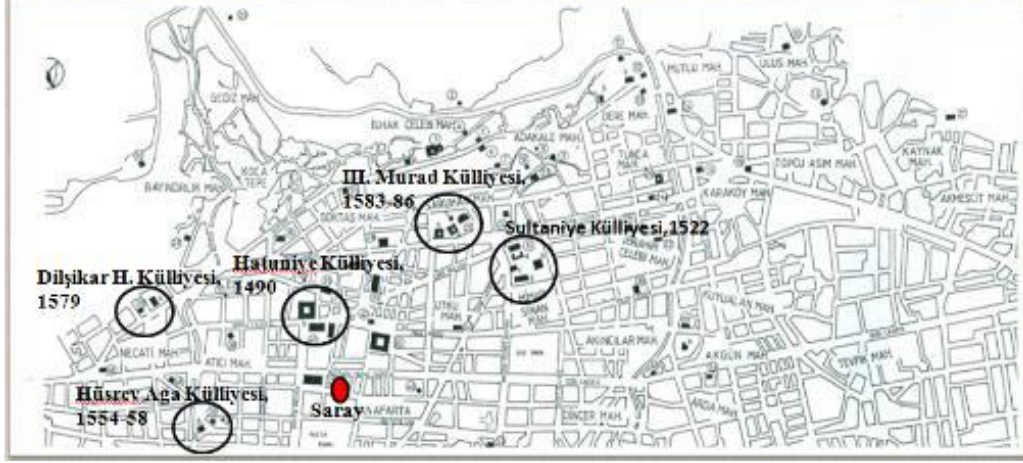
Bir Türk-İslâm şehri olarak tarihî Manisa'nın gerçek kuruluşu hiç şüphesiz Osmanlı hâkimiyetinden itibaren gerçekleşmiştir. 1410'lu yıllarda başlayan bu yeni dönemde Manisa, tesis edilen külliyelerle, Sipil Dağı'nın eteğinde, Manisa Ovası'nın dağ tarafında doğu-batı istikametinde gelişirken, Osmanlı devrinde, Sipil Dağı'ndan Manisa Ovasına inmiş, şehir kuzey-güney istikametinde, derinlemesine Hatuniye, Sultaniye ve Muradiye külliyesi ve bu külliyelerin etrafında inşa edilmiş olan pek çok yeni cami, mescid, medrese, han, hamam ve çarşılarla Osmanlı'nın - o zamana kadarki başkentleri- İstanbul, Bursa ve Edirne'den sonra gelen en büyük merkezlerinden biri haline gelmiştir⁴.

² BOA, TD. 398, s. 70-106; TK. KKA, TD. 544, 40b-78a; H. Mustafa Eravcı- Mustafa Korkmaz, *Saruhanoğulları ve Osmanlı Klasik Dönemde Manisa'da Yaşayan Kültürel İzleri*, (Editör: Mehmet Çelik), Manisa Valiliği Yayını, Manisa 1999, s. 102-106. .

³ TD. 398 (1531), s. 5-10; TD 544 (1575), vrk. 10-12b; Çizimler için bk. Sema Gündüz Küskü, "Türk Dönemi Manisa Kenti ve Düşündürdükleri", *Turkish Studies*, sayı: 9/10 (2014), s. 640, 644.

⁴ Hakkı Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s.12-13.

Çizim 2. Manisa kent planında Osmanlı Dönemi külliyesi (Çizim: Sema G. Küskü)

Bu yeni dönemde hiç şüphesiz ilki Yıldırım Bayezid'in 1389-1390 yıllarındaki Anadolu harekâtıyla ilk defa, Yıldırım Bayezid'in oğlu Şehzâde Ertuğrul ile başlayan Şehzâde Sancağı idari merkezliği, 1512 yılında Yavuz Sultan Selim'in padişahlığıyla tek veliahd Şehzâde Süleyman (Kanûnî) ile başlayan "veliahd şehzâde sancağı" merkezliği statüleriyle Manisa'nın şehir olarak önemi gelişerek artmıştır. Şehrin bu "şehzâde sancağı" statüsü Yıldırım Bayezid'in oğlu Şehzâde Ertuğrul ile başlayıp, Sultan III. Murad (1574-1595)'ın oğlu Veliahd Şehzâde Mehmed'in Manisa'dan İstanbul'a gelip Sultan III. Mehmed (1595-1603) adıyla tahta çıkışına kadar sürmüştür⁵. Fâsılasız iki asrı aşkın bu süreç içinde

⁵ Yıldırım Bayezid, oğlu Şehzâde Ertuğrul'u Manisa'dan Amasya'ya tayin etmesinden sonra, Balıkesir ve Manisa'ya diğer oğlu Süleyman'ı sancak beyi tayin etmişti. Ankara Savaşı'ndan sonra 1410'lu yıllarda, Osmanlılar, son Saruhan beylerini bertaraf ederek Manisa'nın kontrolünü sağladı. Şeyh Bedreddin İsyanı sırasında bölgede çıkan Börklüce ve Torlak Kemal isyanlarını bastırmak için Sultan I. Mehmed, o sırada Amasya Valisi, oğlu II. Murad'ı ve Bayezid Paşa'yı görevlendirmişti. Bu sırada Şehzâde Murad bir süre Manisa'da oturmuştu. Şehzâde II. Murad, babasının yerine hükümdar olduktan sonra, Ankara Savaşı'nın meydana getirdiği sıkıntıları aşip bölgede sükûneti sağladıktan sonra Manisa'ya idareci olarak oğlu Alaeddin'i gönderdi (1437). Bu dönemden sonra Manisa, Osmanlı Devleti'nin âdeta ikinci bir siyasî merkezi haline geldi. Özellikle II. Murad'ın oğlu Mehmed'le (Fatih) saltanat değişimi ve Manisa'ya gelişi ilk defa burayı bir siyasî merkez olarak Bursa ve Edirne'nin önüne geçirdi. Manisa'da tahttan çekilmiş bir padişah gibi davranmayan II. Murad şehrin imarında rol oynadı. Yeniden tahta geçince de oğlu Mehmed'i tekrar Manisa'ya gönderdi (1446). II. Mehmed (Fatih: 1446- 1451) burada iken oğlu Bayezid (II.) doğdu, ikinci defa tahta çıkınca da ortanca oğlu Mustafa (1452-72)'yı şehre gönderdi. Daha sonra Manisa II. Bayezid'in oğulları Abdullah (?-1482), Şahinşah (1490-1503), Korkut (1503- 1507), Alemşah (1503-1504) ve Mahmud (1504-1507)'a sancak merkezi oldu. Manisa, II. Bayezid'in oğulları arasındaki taht kavgası sırasında tekrar ön plana çıktı. Şehzâde Korkut (1511-1513), bir oldu-bitti ile gelip yeniden şehre yerleşti. Yavuz Sultan Selim babasını tahttan indirip padişah olunca, Manisa'daki Korkut'un üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Korkut gizlice kaçtı. Yavuz Sultan Selim şehirde ve bölgede bozulan düzeni yeniden sağlamak için oğlu Süleyman (Kanûnî/ 1513-1520)'ı buraya idareci olarak tayin etti. Süleyman (Kanûnî) tahta çıkıncaya kadar Manisa'da annesi Hafsa Sultan ile birlikte kaldı. Padişah olunca da Manisa'da doğan (1515) oğlu Mustafa (1533-1541)'yı şehre yolladı. Onun 1541'de Amasya'ya nakli üzerine yerine Ekim 1542'de Şehzâde Mehmed (1542-1543) geldi. Mehmed'in Manisa'da hastalanıp ölmesi (1543) üzerine, yerine 1544'te Sarı Selim (1549-1558) tayin edildi. Burada iken annesi Hürrem Sultan ve kardeşi Cihangir gelip onu ziyaret ettiler (1546). Aynı yıl Selim'in oğlu Murad, Bozdağ yaylasında doğdu. Bir süre sonra babasının cülûsunun ardından o da artık veliaht şehzâdelerin makamı haline gelen Manisa'ya gönderildi. III. Murad (1562-1574) padişah oluncaya kadar Manisa'da kaldı. Manisa'ya gönderilen son şehzâde ise, yine burada, 1566 yılında doğmuş olan III. Murad'ın oğlu Şehzâde Mehmed'dir. Şehzâde Mehmed (1584-1595) de tahta çıkıncaya kadar Manisa'da sancak

Manisa'da sancak beyliği yapmış şehzâdelerden, II. Murad'ın bir ara hükümdarlığı oğlu Mehmed'e bırakıp Manisa'ya çekilişi de dikkate alındığında, II. Murad (1444-46), II. Mehmed (Fatih: 1446-51), I. Süleyman (Kanuni: 1513-20), II. Selim (1549-58), III. Murad (1562-74) ve III. Mehmed (1584-95) Manisa'dan payitahta gelip padişah olmuşlardır. Bu altı hükümdar padişah olduktan sonra ilk idarecilik tecrübelerini kazandıkları Manisa'yı unutmayıp, en azından içinde kendi evlatlarının yaşadığı bu şehri imâr etmişlerdir. Osmanlı devrinde Manisa'da padişahların öncülük ettiği ilk imar çalışmaları, II. Murad tarafından, hükümdarlığı oğlu II. Mehmed'e bırakıp Manisa'ya çekildiği dönemde başlatılmıştır. Sultan II. Murad, Manisa'da görev yapan bütün şehzâdelerin kaldıkları Saray-ı Âmire'yi 1445 (H.849) yılında yaptırmış, oğlu Sultan II. Mehmed'in de bu Saray-ı Âmire'ye [Fâtih Kulesi ile kütüphane] bazı ilaveler yaptırdığı sanılmaktadır⁶. Bu imâr faaliyetlerinden sonra Manisa'da, bu araştırmanın konusunu oluşturan hayrat yapımı ve bu hayratın giderlerini karşılamak için Osmanlı Sarayı'ndan ilk büyük vakfı 1497 (Hicrî 903) yılında Sultan II. Bayezid'in hanımı, Şehzâde Şehinşah'ın annesi Hüsnişah Hatun kurmuştur. Vakfiyesine göre külliye câmi, imâret, han ve hamamdan müteşekkildir⁷. Hatuniye adıyla tanınan külliye daha sonra sıbyan mektebi, medrese ve han ilâve edilmiştir⁸. Osmanlı devri Manisa'sı bu külliyein batısında gelişmiştir. Hatuniye Külliyesi'ni o zamanki Manisa'nın batısında, Kırım Hanı Mengli Giray Han'ın kızı⁹, Yavuz Sultan Selim'in eşi ve Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi olan Ayşe Hafsa Sultan tarafından yaptırılan Sultaniye Külliyesi takip etmiştir¹⁰. Ayşe Hafsa Sultan, Manisa'da oğlu Şehzâde Süleyman'ın yanında kaldığı süre içinde aylık 6000 akçe olan maaşı¹¹ ile elde ettiği birikim ve emlakını, 1523 yılında yaptırdığı, kendi adıyla anılan -cami, medrese, mektep, imaret, hamam, hankah ve şadırvandan oluşan- Hafsa Sultan Külliyesine (Sultaniye) vakfetmiştir¹². Ayşe Hafsa Sultan'ın vefatından sonra oğlu Kanuni Sultan Süleyman, Sultaniye Külliyesine 1538 (Hicrî 945) yılında bir çifte hamam (Sultan Hamamı) ve 1539 (Hicrî 944) yılında da bir darüşşifa ekletmiştir¹³. Manisa'da son büyük külliye de, Manisa'da doğan ve dedesi Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1562 yılında Manisa "sancak beyi" olarak atanan, Sultan III. Murad yaptırmıştır. Şehzâdeliği zamanında, burada bir mescid yaptıran Sultan Murad, padişah olduktan sonra 1581-1593 yılları arasında, mescidin bulunduğu mekâna cami, medrese, imaret, tabhane ve handan müteşekkil olan Muradiye Külliyesini inşa ettirmiştir¹⁴. Böylece Osmanlı padişahları ve valide sultanlar

beyliği yapmıştır. Sultan III. Mehmed'in oğlu Sultan I Mustafa da Manisa'da doğmuştur. Bkz. Feridun M. Emecen, "Manisa", *DİA*, 27 (2013), s. 578; aynı yazar, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 26-42.

⁶ Çağatay Uluçay, *Manisadaki Sarây-î Âmire ve Şehzadeler Türbesi*, "849H-1296 H", Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1941, s. 10-11, 16-23.

⁷ Hüsnişah Hatun Vakfiyesi, VGMA, H. 903/M. 1497, 608/22, s.211, sıra: 211.

⁸ Acun, 1999, s.122-123. 18.

⁹ İbrahim Hakkı Konyalı, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 8, s.47, 51; Nihat Yörükoğlu, *Hafsa Sultan ve Külliyesi*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1993, s. 21-29; 30; Ali Haydar Bayat, "Hafsa Sultan", *DİA*, XV. Cilt, 1997, s.122-123.

¹⁰ Sultan Süleyman-ı Evvel Vâlidresi Hafsa Sultan Vakfiyesi, Evâsıt-ı Şa'bân 929 (=29 Haziran 1523) VGMA, nu: 1425, (Kasa: 58), s.1, 3.

¹¹ Leslie P. Pierce, "Harem-i Hümayun -Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar", çev. Ayşe Berktaş, 2. baskı, İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s.70.

¹² Hafsa Sultan Vakfiyesi, VGMA, 576, s.31.

¹³ TK. KKA. TD. 544 (1575), vrk. 13a- 14a; M. Çağatay Uluçay, İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihi*, İstanbul 1939, s. 100-101.

¹⁴ VGMA, *İnce Manisa Anadolu Defteri*, nu: 21, s. 4-6; Acun, 1999, s. 214-216.

tarafından yaptırılan, sırasıyla Hatuniye, Sultaniye ve Muradiye külliyesi ile Osmanlı Manisa'nın merkez dokusu yani Manisa "vakıf imaret sitesi" oluşmuştur. Söz konusu, bu üç külliye "vakıf imaret sitesi"nin etrafında, daha önce veya sonra Manisa'da görev yapan askerî zümre mensupları ile Manisa 'ayân ve eşrafi tarafından inşa edilen "küçük ölçekli külliyeler" ile müstakil vakıf imâret kurumları, Manisa şehrinin fizikî dokusunu oluşturmuştur.

II. Mehmed Zamanı

Osmanlı hâkimiyetinin Manisa'da kesinlik kazanmasından Hatuniye, Sultaniye ve Muradiye külliyelerinin inşa edilmiş sürecine kadarki, Sultan I. Mehmed ve II. Murad devirleri ile Fâtih Sultan Mehmed'in 1443 baharında lalaları Kassabzâde Mahmud Bey ve Nişancı İbrahim Bey ile birlikte Edirne'den Manisa'ya Sancakbeyi olarak gönderilişinden II. Bayezid devrine kadar uzanan ve burasının bir "Şehzâde Sancağı"na dönüşümüne kadarki süreci, Manisa için söz konusu Sultan Külliyelerine zemin hazırlayan mimarî bir ön devir olarak görmek gerekir. Bu yaklaşık bir asırlık süreçte Sultan I. Mehmed Manisa'ya hâkim olduktan sonra burada "Çelebi Pınarı" ve "Taşoluk" adlarıyla bilinen çeşmeleri, II. Murad'ın Saray-ı Âmire'yi yaptırdığı, Fâtih'in de Saray-ı Âmire'ye Fâtih Kulesi ile bir kütüphane eklettiğini biliyoruz¹⁵. Esâsen Manisa'da ilki 1531 yılında ikincisi 1575 yılında tutulduğu belirlenen Saruhan Evkaf Defterlerine kadar, bazı istisnalar dışında, vakıf kurumlarının inşa süreci tam olarak ortaya konulamamaktadır. Bu dönemde kurulan vakıfların, vakıf senedine sâhip olanların sayısı bir elin parmaklarına geçmemektedir. Söz konusu bir asır içinde çok daha fazla vakıf kurulduğu kesindir. Bu çalışmada, vakfiyesi olanların dışındaki vakıfları 1531 ve 1575 yıllarına ait Saruhan Evkaf Defterlerine yansımış ifadeler ile vakıf hayrâtın kitabeleri ve yapılmış bazı araştırmalardan taranarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu cümleden olarak, Osmanlı hâkimiyetinden sonra Manisa'da ilk ciddi vakfı, Eski Aydın Valisi Timurtaş Paşa oğlu Vezir Ali Bey'in kurduğu söylenebilir. Timurtaşoğlu Ali Bey, emekli olduktan sonra Manisa'ya yerleşmiş, İshak Çelebi Mahallesi'nde, Ulucâmi'nin kuzey batısına Hicrî 821 (M. 1418) tarihinde bir mescid (câmi), imaret ve hamamdan oluşan küçük ölçekli bir külliye kurmuştur¹⁶. Ali Bey Câmii'nin kitabesinde yer alan bu bilgileri, Vakıf Kayıtlar Arşivi'nde olan Hicrî 1 Cemâziyelâhir 821 (M. 6 Temmuz 1418) tarihli bir vakfiye, kitabedeki bilgileri doğrulamaktadır. Bu vakfiyeye göre Timurtaş oğlu Ali Bey, bu mescidin giderleri için Manisa dâhilinde bir Buğday değirmeni vakfetmiştir¹⁷. Aynı defterde Ali Bey'in iki vakfiyesi daha kayıtlıdır¹⁸. Bu vakfiyelerdeki asl-ı vakıf olan akâr, 1575 tarihli Evkaf Defteri'nde geçen toplam 37.482 akçelik gelirin kaynağı olduğu anlaşılmaktadır¹⁹. Uzun yıllar sonra Ali Bey Câmii'nin müezzini için 16 Şubat 1885 tarihinde Cebli-zade el-Hac Ahmed [ibn Mehmed] adlı bir vâkıf, Bal Pazarı'ndaki bir muhtab (koku) dükkânını vakfetmiştir. Bu vakfın gelirinden müezzine ayda 15 guruş tahsis ederek her Cuma ve İsneyn günlerinde (Pazartesi-Salı), başta Hazret-

¹⁵ Uluçay, 1941, s. 8-9, 16-23.

¹⁶ Kitabeye göre Timurtaşoğlu Ali Bey'in torunlarından Haydar Çelebi, H. 975 (1567/68) yılında mescidi câmiye çevirmiş ve onun hacca gitmesiyle de kardeşi Cafer Çelebi de H. 978 (1570-71) yılında câmiyi tamir ettirip, minare ilave ettirmiştir. Bk. Acun, 1999, s. 80-81.

¹⁷ Timurtaşoğlu Ali Bey Vakfiyesi, 1 C. 821 (M. 6.7. 1418), VGMA, Defter Nu: 591, s. 177, sıra: 179.

¹⁸ Timurtaşoğlu Ali Bey Vakfiyesi, Ş. 819 (M. 9/10. 1416), Defter Nu: 591, s. 177, sıra: 178; 1 C. 821, (M. 6.7. 1418), Nu: 591, s. 178, sıra: 180.

¹⁹ Emecen, 1989, s. 100.

i Peygamber ve Sahabe-i kiram ile kendi ve geçmişlerinin ruhu için Yasin sûresini okumasını şart koşmuştur²⁰.

Timurtaşoğlu Ali Bey'den Hatuniye Külliyesi'nin kuruluşuna kadar geçen süre içinde ahâlden Hacı Yahya oğlu Hacı Mehmed ile Fâtih'in oğlu Şehzâde Mustafa'nın Çaşnigir-başı Sinan Bey, Fâtih ve II. Bâyezid devri ümerâsından Hacı İvaz Paşa ve aynı dönemim meşâyihden Ayn Ali Baba'nın birer vakıf kurdukları anlaşılmaktadır.

Hacı Mehmed oğlu Hacı Yahya, Karaköy Mahallesi'nde bir mescid yaptırmıştır. Kitabesine göre Mescid, H. 879 (M. 1474) yılında inşâ edilmiştir²¹. Sonradan câmiye dönüştürülen **Hacı Yahya Camii**, belgelerde Karaköy Mahallesi mescidi olduğuna işaretler bulunmaktadır. Karaköy Mescidi için Yahya oğlu Muhyiddin vakıf kurmuştur. Bu vakfın 1531 yılında 2570 akçe, 1575 yılı kayıtlarına göre 10.643 akçe geliri bulunmaktadır²². 1575 tarihli Saruhan Evkaf Defteri'nde ayrıca Hacı Yahya adına 1000 akçelik nü kud vakfının kayıtlı olduğu görülmüştür²³.

Fâtih Sultan Mehmed'in oğlu Şehzâde Mustafa'nın Manisa'da görev yaptığı sırada, onun çaşnigir-başılığını yapan **Çaşnigir Sinan Bey**, H. 878 (1474) yılında, burada Çarşı Mahallesi'nin güneyinde, bir câmi inşâ ettirmiştir²⁴. Sinan Bey bin Abdullah Vakfı olan 14000 akçe nü kud, 15 dükkân kirası ve bir âsiyâb (değirmen)'den müteşekkil asl-ı vakıf geliri 1531 ve 1575 yıllarında 4884 akçe geliri kayıtlıdır²⁵. Çaşnigir Sinan Bey Câmii'nin harîmine Dergâh-ı Âli kabıcıbaşlılarından Osman Ağazâde el-Hac Hüseyin Ağa [bin el-Hac Ahmed] yeni bir medrese yapmış, 4 Temmuz 1804 (25 Ra 1219) tarihinde kurduğu vakfının gelirinden bu medresenin müderrisi için günlük 60 akçe, öğrencileri için de günlük 4 akçe vazife tahsis etmiştir. Ayrıca Çaşnigir Câmii'nin şadırvanının yanında, hayır sever kişilerin yaptırdığı iki katlı medresede İmam Birgivi'nin Risâle-i Muhammedî'sini okutan Dersiâm'a da günlük 20 akçe vazife verilmesini istemiştir²⁶. İzmir'de oturan el-Hacce Fâtıma Hatun [binti es-Seyyid Mehmed Ağa ibneti Köse-zâde Mustafa Ağa] adlı bir vâkife de 30 Haziran 1800 tarihinde İzmir'in Kasab Hızır Mahallesi'nde bulunan iki katlı bir büyük hanını²⁷ vakfedip, hanın icârından elde edilecek gelirinden Çaşnigir Sinan Bey Câmii Medresi'nde tahsil gören talebenin giderleri için yıllık 200 guruş, Câmi-i Şerif'in tamir ve termimi ile yağ ve mum masrafları için de mütevellî Kasabalı Molla Halil eliyle harcanması şartıyla da 200 guruş tahsisat ayırmıştır. Mütevelliliği hasbî (ücretsiz) olan el-Hacce Fâtıma Hatun Vakfı'nın geliri artarsa, bunun da hasbî nâzır olan el-Hac Pulad Ağa marifetiyle "irbah" ve "istirbah" yoluyla yatırıma dönüştürülmesini şart koşmuştur. Bu durumda hasbî nâzıra yevmî 5 akçe vazife verilmesini istemiştir²⁸.

²⁰ Cebli-zade el-Hac Ahmed [ibn Mehmed] Vakfiyesi, 1 C. 1302 (16.2.1885), VGMA., Defter nu: 609, s.76, sıra: 99.

²¹ Acun, 1999, s. 91.

²² Emecen, 1989, s. 89.

²³ TK. KKA. TD. 544 (1575), vrk. 6b.

²⁴ Emecen, 1989, s. 93;

²⁵ BOA, TD. 398 (1531), s. 47; TK. KKA, TD. 544 (1575), vrk. 10b.

²⁶ Osman Ağazâde el-Hac Hüseyin Ağa [bin el-Hac Ahmed] Vakfiyesi, 25 Ra 1219, VGMA, Defter nu: 579, s. 291, sıra: 125.

²⁷ Bu vakıf han; ikinci katında 25, alt katında 10 oda, 5 küçük oda 1 şahnişin oda, 1 nalbant dükkânı, 2 kuyumcu dükkânı, 1 câmecûy dükkânı, 2 at ahır, 5 tuvalet, 1 kuyu, 1 söğüt ağacı ve hepsinin dâhil olduğu 1 avludan müteşekkildir. Bk. el-Hacce Fâtıma Hatun [binti es-Seyyid Mehmed Ağa ibneti Köse-zâde Mustafa Ağa] Vakfiyesi, 7 Safer 1215, VGMA, Defter nu: 592, s. 33, sıra: 28.

²⁸ el-Hacce Fâtıma Hatun Vakfiyesi, 7 Safer 1215, VGMA, Defter nu: 592, s. 33, sıra: 28.

Fâtih ve Bâyezid devri ümerasından olduğu düşünülen **Hacı İvaz Paşa** [bin Abdülmü'min], Karaköy- Mutlu Mahallesiinde Hicrî 889 Ramazanı (M.1884) ile tarihlenen bir câmi ve hamam inşâ ettirmiştir. Bu hayrâtın vakfı ise 17 Aralık 1487 (Gurre-i Muharrem 893) tarihlidir. İbrahim Gökçen'in Manisa Evkaf Dâiresi'nde muhafaza edilen bir vakfiyesinin olduğunu yazdığı²⁹ vakıf senedi, Vakıf Kayıtlar Arşivi'nde 585 numaralı defterin 235 inci sayfa ve 171. sırasında kayıtlıdır. Hacı İvaz Paşa, bu Arapça vakfiyeye göre bir mezrâ, bir hamam, dört değirmen, beş dükkân, dört bahçe, iki bağ, bir tarla (arz) ve üç adet evini vakfetmiştir. Bu vakfın gelirini de câminin ve vakfın görevlilerine tahsis etmiştir³⁰.

Ayn Ali Baba, Fâtih ve II. Bayezid devrinde yaşamış, Evliya Çelebi'ye göre Bektaşî meşrep bir "Kolonizatör Türk dervişidir"³¹. II. Bâyezid, evkafı olmayan **Ayn Ali Baba Zâviyesi**'ne, "*âyende ve revendeye hizmet edeler deyu*" Yengi'ye tâbi Kör Köyde yer alan Saruhanoğlu vakfından bir çiftliği zâviye şeyhi olanların tasarrufuna tahsis etmiştir. 1575 tarihli Saruhan Evkaf Defteri'nde 1 âsiyab, 4 kıt'a bağ, 30 dönüm zemîn ve 1 çiftlik vakıf akarları ve toplam 2160 akçe geliri kayıtlıdır³².

TD. 544 (1575) numaralı Saruhan Evkaf Defterine göre Umerâdan Bahşâyış Beyoğlu Veled Bey, Fâtih devrinde bir ara defterdâlık vazifesinde bulunmuş olan Ditrek Sinan Bey, Fâtih'in lalası Zağanos Paşa ve Umerâdan Sarı Ahmed Paşa da birer vakıf kurduğu görülmüştür.

Umerâdan Bahşâyış Bey oğlu Veled Bey'in Muradiye külliyesinin yanında bir medresesi ve Demirci'de H. 866 (1461-62) yılında yaptırılmış bir çeşmesinin varlığı kayıtlara yansımıştır. Medresenin ve **Veled Bey Vakfı**'nın da Çeşme'nin inşâ tarihinden hareketle aynı dönemde tapıtırılmış olabileceği tahmin edilmektedir³³. Veled Bey Vakfı; 1 kervansaray, 1 bahçe, 120 adet dükkân, zeminler, âsiyâb ve Tire'de 13 dükkândan müteşekkil zengin bir vakıftır. Bu vakfın 1531 yılında 10526 akçe, 1575 yılında da 14840 akçe geliri bulunmaktadır³⁴. TD. 544 (1575) numaralı Evkaf Defterine göre bu vakfın gelirleri, vakıf ve medresede görevli olan müteveli, nâzır, kâtip, câbi, müderris ve cüzhânlarla (5 adet) harcanmıştır (800 akçe artmıştır)³⁵. İbrahim Gökçen'in yayımladığı bir muhasebe kaydına göre vakfın H. 1032 (1621-22) yılında varlığını güçlü bir şekilde koruduğu görülmüştür³⁶.

Umerâdan Bahşâyış Bey oğlu **Ditrek Sinan Bey**, Fâtih devrinde defterdarlık vazifesinde bulunmuş, medrese ve hayrâtını da bu zaman diliminde yaptırmış olduğu anlaşılmaktadır. Sinan Bey Medresesi, nâm-ı diğer Karaköy Medresesi olup, günümüze kadar varlığını korumuştur³⁷. Sinan Bey Vakfının akarları arasında Yazıcılu Köyü, 1 âsiyab (değirmen), bir Çeltik nehri (Nehr-i

²⁹ İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*, H. 954-1060, I. İstanbul 1946, s. 195-197.

³⁰ Câmi ve vakfın görevlilerine aylık/dirhem olmak üzere; hatibi: 90, imama: 60, ser-mahfele: 60, cüzhânlarla (3x30): 90, müezzinleri (2x90): 180, kayyıma: 30, duâhâna: 30, câbiye: 30, tevbehâna: 30, vakfettiğin bir odasında kalan ve Kur'an tâlimi yapan sıbyân yetimlere: günlük 2 dirhem tahsis etmiştir. Vakfın toplam gelirinin humsu mütevelliyeye tahsis edilmiştir. Müteveli yaşadıkça kendi, vefatından sonra, evlâdiyet sistemi üzere çocuklarına bırakmıştır. Bk. Hacı İvaz Paşa [bin Abdülmü'min] Vakfiyesi, Gurre-i M. 893, VGMA, Defter nu: 585, s. 235, sıra: 171.

³¹ Çağatay Uluçay, "Ayni Ali kimdir?", *Gediz*, VIII/84, (Eylül 1945), s. 3-5; Emecen, 1989, s. 105.

³² ; TK. KKA, TD. 544 (1575), vrk. 10a; Emecen, 1989, s. 106.

³³ Gökçen, 1946, s. 271; Emecen, 1989, s. 107.

³⁴ Emecen, 1989, s. 108.

³⁵ TK. KKA, TD. 544 (1575), vrk. 16b-17a.

³⁶ Gökçen, 1946, s. 271-72.

³⁷ Gökçen, 1946, s. 256-257; Emecen, 1989, s. 107.

Çeltük) ve bir dükkân icâresi bulunmakta olup, 1531 yılında 18.848 akçe, 1575 yılında da 17.516 akçe geliri vardır³⁸.

Bunların dışında Fâtih'in lalası Zağanos Paşa, Hicrî Evâil-i Ca. 866 (1-10 Şubat 1462) tarihinde, akarları Saruhan Sancağı [8 köy, 1 Mezrâ, 1 değirmen, 13 köle, 104 camus] ile Balıkesir'de [2 köy, 25 dükkân] olan, hayrâtı Balıkesir'de câmi, imâret, türbe, muvakkithâne ve hamamdan müteşekkil olan [Zağanos Paşa Külliyesi] zengin bir vakıf kurmuştur³⁹. Benzer bir vakfı da akarları Manisa, Adala, Akhisar, Bergama ve Marmara'da olan 11 değirmen, 1 kervansaray, 3 hamam, 3 çiftlik, çiftlikte öküzler, mandalar, inekler ve aletler, odalar, bahçeler, 1 koru, tarlalar, 2 köle ve 80.000 gümüş dirhemini; hayrâtı [câmi, medrese, imaret ve zâviye] da Akhisar ve Bergama'da yer alan çok büyük bir başka vakfı da Hicrî 30 Ra. 889 (27 Nisan 1484) tarihinde yine ümerâdan **Sarı Ahmed Paşa** [ibn Abdüssamed] kurmuştur⁴⁰.

Sonuç

Manisa'da Osmanlı hâkimiyetinin kuruluşundan Hatuniye, Sultaniye ve Muradiye külliyelerinin inşa edilmiş sürecine kadarki, Sultan I. Mehmed (1413-1421) ve II. Murad (1421-1451) ve Fâtih Sultan Mehmed (1451-1481) devrine kadar uzanan bir asra yakın vakıflaşma sürecini Sultan Külliyelerine zemin hazırlayan mimarî bir ön devir olarak görmek mümkündür. Bu süreçteki vakıf kurucularının özel şartlarının yazıldığı vakıf senetlerinin yâni vakfiyelerinin çok azının günümüze kadar gelebilmiş olması münasebetiyle, vakıflaşma bütün açıklığıyla ortaya konulamamaktadır. Bununla birlikte, mevcut olan vakfiyeler, 1531 ve 1575 tarihi Saruhan Evkaf Defterleri ile arşivlere ve mekâna dayalı akademik araştırmaları birlikte okuyarak yukarıda elde edilen sonuçlara varılabilmektedir. Aynı tarzda araştırmalara Manisa Şer'iyye Sicilleri de dâhil edilerek incelenecek olunursa, önu ve arkasıyla Fâtih devri Manisa vakıfları üzerine yeni bulgular elde edilebilecektir. Bunun da, 15. yüzyıl Manisa'sının "Vakıf-imaret sitesi"ni biraz daha gün yüzüne çıkaracağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, TD. 398 (1531), s. 70-106.

TD. 398 (1531), s. 5-10; TD 544 (1575), vrk. 10-12b.

Tapu Arşiv (TK. KKA)

TK. KKA, TD. 544 (1575), 40b-78a.

Vakıf Kayıtlar Arşivi (VGMA) Vakfiyeler

Cebli-zade el-Hac Ahmed [ibn Mehmed] Vakfiyesi, 1 C. 1302 (16.2.1885), VGMA., Defter nu: 609, s.76, sıra: 99.

Hacı İvaz Paşa [bin Abdülmü'min] Vakfiyesi, Gurre-i M. 893, VGMA, Defter nu: 585, s. 235, sıra: 171.

³⁸ Emecen, 1989, s. 108; 1575 gelirleri için bk. TK. KKA. TD. 544 (1575), vrk. 17a-17b.

³⁹ Zağanos Paşa Vakfiyesi, Evâil-i Ca 866, VGMA, Defter nu: 581/II, s.513, sıra: 488; Ali Himmet Berki, "İslâm'da Vakıf: Zağanos Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfiyeleri", VD, sayı:5 (1960), s. 19-37; TK. KKA. TD. 544 (1575), vrk. 63b- 67a.

⁴⁰ [Sarı] Ahmed Paşa ibn Abdüssamed Vakfiyesi, 30 Ra 889, VGMA, Defter nu: 590, s. 225, sıra: 191.

Geçmişten Günümüze Manisa

- el-Hacce Fâtıma Hatun [binti es-Seyyid Mehmed Ağa ibneti Köse-zâde Mustafa Ağa] Vakfiyesi, 7 Safer 1215, VGMA, Defter nu: 592, s. 33, sıra: 28.
- Hüsnişah Hatun Vakfiyesi, VGMA, H. 903/M. 1497, 608/22, s.211, sıra: 211.
- Osman Ağazâde el-Hac Hüseyin Ağa [bin el-Hac Ahmed] Vakfiyesi, 25 Ra 1219, VGMA, Defter nu: 579, s. 291, sıra: 125.
- Sultan Süleyman-ı Evvel Vâlidesi Hafsa Sultan Vakfiyesi, Evâsıt-ı Şa'bân 929 (=29 Haziran 1523) VGMA, nu: 1425, (Kasa: 58), s.1, 3.
- Timurtaşoğlu Ali Bey Vakfiyesi, 1 C. 821 (M. 6.7. 1418), VGMA, Defter Nu: 591, s. 177, sıra: 179.
- Timurtaşoğlu Ali Bey Vakfiyesi, Ş. 819 (M. 9/10. 1416), Defter Nu: 591, s. 177, sıra: 178; 1 C. 821, (M. 6.7. 1418), Nu: 591, s. 178, sıra: 180.
- Zağanos Paşa Vakfiyesi, Evâil-i Ca 866, VGMA, Defter nu: 581/II, s.513, sıra: 488.
- [Sarı] Ahmed Paşa ibn Abdüssamed Vakfiyesi, 30 Ra 889, VGMA, Defter nu: 590, s. 225, sıra: 191
- Muradiye Külliyesi Şahsiyet Kaydı, VGMA, İnce Manisa Anadolu Defteri, nu: 21, s. 4-6.

Araştırma Eserler

- Acun, Hakkı, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- Alkan, Mustafa, "Osmanlı Devrinde Kültürel Etkileşim Açısından Vakıf Kurumları: Vakıf Toplumu", *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı – Bildiri Kitabı*, I, (9-15 Nisan 2006, Çeşme/ İzmir), Editörler: Fikret Türkmen- Gürer Gülsevin, TİKA Yayınları, İzmir 2007.
- Bayat, Ali Haydar, "Hafsa Sultan", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XV, (1997), 122-123.
- Berki, Ali Himmet, "İslâm'da Vakıf: Zağanus Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfiyeleri", *VD*, sayı:5 (1960), 19-37.
- Emecen, Feridun M. "Manisa", *DİA*, 27 (2013), 577-583.
- _____, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.
- Eravcı, H. Mustafa- Mustafa Korkmaz, *Saruhanogulları ve Osmanlı Klasik Dönemde Manisa'da Yaşayan Kültürel İzleri*, (Editör: Mehmet Çelik), Manisa Valiliği Yayını, Manisa 1999.
- İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*, H. 954-1060, I. İstanbul 1946, s. 195-197.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, "Kanunî Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 8, (1969).
- Küskü, Sema G., "Türk Dönemi Manisa Kenti ve Düşündürdükleri", *Turkish Studies*, sayı: 9/10 (2014), s. 640, 644.
- Pierce, Leslie P., "Harem-i Hümayun -Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar", (çev. Ayşe Berktaş), 2. baskı, İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Yörükoğlu, Nihat, *Hafsa Sultan ve Külliyesi*, Sevinç Matbaası, Ankara 1993.
- Uluçay, Çağatay, *Manisadaki Sarây-î Âmire ve Şehzadeler Türbesi*, "849H-1296 H", Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1941.
- Uluçay, Çağatay, "Ayni Ali kimdir?", *Gediz*, VIII/84, (Eylül 1945), 3-5.
- Uluçay, M. Çağatay- İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihi*, Manisa Halkevi Yayınları, İstanbul 1939.

AYDIN MUHASSILLIĞI İDARESİNDE SARUHAN SANCAĞI (XVII-XVIII. YÜZYILLAR)

Tanju DEMİR*-Bülent ÇELİK**

GİRİŞ

Osmanlı tarihinin XVII. ve XVIII. yüzyıllarında, Osmanlı devlet'i yöneticilerinin taşrada farklı idari-mali uygulamalar denedikleri, bunu yaparken de iktidarlarını merkezileştirmek için uğraştıkları görülmektedir. İşte bu uygulamalardan ve örneklerden biri de Osmanlı Devleti'nin bazı sancaklarda uygulamaya soktuğu muhassılık yönetimi idi. Timar sistemi çözüldürken bıraktığı boşlukları, mukataa¹-iltizâm sistemi doldurmaya çalışıyordu. Boş kalan ya da havâss-ı hümâyûn'a dönüştürülen, yani dirlik özelliklerini kaybedip has halini alan timarlar, büyük mukataalar oluşturularak iltizama veriliyordu. Bunların bazıları o denli büyümüşü ki, idare edebilmek için sadece uzaktan kontrol etmek yeterli olmuyordu. Bu büyük mukataalar çoğunlukla padişah ve ailesine ait hasları besliyordu. Bu hasların denetlenebilmesi için yeni bir mekanizmaya ihtiyaç duyulacağı kesindi. Bu hasların statüleri zaman zaman değişikliğe de uğramaktaydı.

Bu ortam içinde yeni bir uygulama gündeme geldi. Muhassılık idaresi ile Anadolu eyalet valisinin yanında, Anadolu eyaletini oluşturan bazı sancakları kapsayan ayrı bir idarî-mâlî sistem haritası oluşturuluyordu. Eski sistem, timar sancakbeyleri, beylerbeyleri ile devam ederken; bir taraftan voyvoda ve muhassıllar yeni sistemin aktörleri olarak ortaya çıkıyorlardı. Muhassıl-ı emvâl çok yeni bir kavram olmasa da taşıdığı anlam ve getirilen yeni yetki görev ve sorumluluklarla apayrı bir gücün ifadesi oluyordu. Özetle XVII. yüzyılda başlayan yeni Osmanlı idarî-mâlî sisteminin ikili bir yönü olduğu anlaşılacaktır.

Anadolu'nun çeşitli sancaklarında bu ikiliği gösteren belge örnekleriyle karşılaşmıştır. Bunlardan biri Rebiülevvel 1061/Mart 1651 tarihinde Manisa sancağı kadılarına hitaben yazılan bir fermandır. Belgede vezir Mehmed Paşa, Saruhan livasında bulunan Gömebadre ve Horzumbadre haslarının 1061/1651 yılı başlangıcında kendisine has tayin olduğundan, Aydın, Saruhan ve tevabii sancaklarında muhassıl-ı emvâl olan Yakub Paşa tarafından bu bölgelere müdahale olunmaması için kendisine bir emr-i şerif verilmesini istemektedir. Bu arzdan sonra hazine-i âmîre'de saklanan haslar mukataası kalemi defterlerine bakılmış ve söz konusu yerlerin vezir Mehmed Paşa'ya 1061 yılında has olarak tayin edildiğini belirlemiştir. Yazılan emirde bölgede yaşayan reayanın vergilerinin has voyvodası tarafından toplanması gerektiği, muhassıl veya başka görevlilerin bu yerlere müdahale etmemeleri istenmektedir.² Yine 18 Zilhicce 1061/2 Aralık 1651 tarihli ve

*Doç. Dr. (Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Anabilim Dalı Öğretim Üyesi).

**Yrd. Doç. Dr.(Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yeniçağ tarihi Anabilim dalı Öğretim Üyesi).

¹ Mukataa kavramı için bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı", İstanbul, Hazırlayan: Mehmet Genç ve Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006, s.57- 64.

²Manisa Şerhiyye Sicili (M.Ş.S.)102, s.270-d.

Anadolu eyaletine mutasarrıf olan vezire hitaben yazılan bir beratta Saruhan sancağı alaybeyi Mehmed'in ordu-yı hümâyûn'a gönderdiği mektuptan bahsedilerek Manisa nahiyesinde Görezli kariyesinde ve gayrıdan 2000 akçe tımara mutasarrıf olan Hamza'nın 1059/1649'da Girid seferinden izinsiz olarak firar ettiği ve boş olan tımarının başkasına tevcih edilmesi isteniyordu.³ Yine Zilhicce 1061/Ekim 1651'de Anadolu eyaleti valisine gönderilen bir hükümde Saruhan sancağı alaybeyinin Divan'a gönderdiği mektuptan bahsedilmektedir. Manisa nahiyesinin Bektaşlı köyünde 10000 akçelik bir tımara mutasarrıf olan Mehmed Bey'in 1059/1649 yılında Girit seferinden izinsiz olarak firar ettiği gerekçesiyle tımarının başka birisine verilmesi isteniyordu.⁴ Burada kesin bir yetki paylaşımı sözkonusudur. Aynı sancak içerisindeki tımar sistemine bağlı tasarruflar üzerinde ve sadece eyalet valisine ayrılan bazı gelir kalemlerinde eyalet valisinin sözü geçerken, mîrî mukataalar muhassıllar tarafından kontrol edilmektedir. Osmanlı idarî yapılanması ile ilgili yapılmış bir çalışmada 1149/1736 yılında Anadolu eyaleti'ni oluşturan Aydın, Saruhan ve Menteşe sancaklarının Anadolu valiliğinden ayrılarak Mora ve Anadolu muhafızlığı karşılığında vezir Ahmed Paşa'nın tasarrufuna bırakıldığını görüyoruz.⁵ XVI. yüzyılın son çeyreğinde mali alandaki yetkileri üzerlerine alan muhassıllar eyalet yönetiminde de geniş yetkiler kazanmışlardır. Eyalet defterdarlarının eski görevlerini yerine getiren fakat daha büyük bir yetkiyle donatılan muhassıllar, devlet hazinesinin kontrolü altında olan mîrî mukataalardan eyalet gelirlerinin toplanmasından sorumluydular. Buna ek olarak sancakbeyi haslarını ilgilendiren geleneksel gelirler şimdilik eyalet hazinesi mukataalarına tahsil edilmiş ve muhassılların kontrolleri altına alınmıştır. Savaş dönemi boyunca 1593 ve 1610 arasındaki ayaklanma ve devletin güttüğü bu para politikası valilerin gücünü zayıflatıp onları fakirleştirirken, muhassılların gücünü artırmış ve geniş uygulama alanları bulmuştur.⁶ Muhassılların görev ve imtiyazları sadece eskiden defterdara ait görevlerin yerine getirilmesiyle sınırlı kalmıyor, aynı zamanda muhassıllar mültezim (vergi toplayıcı) ve mütesellimler (vekil) aracılığıyla yetkilerini kullanan güvenilir bir askerî komutan da oluyordu. Paşa rütbesiyle atanan bu muhassıllar ayrıca eyalet valilerinin bazı yetki ve sorumluluklarını da üzerlerine almışlardır. Sonuçta, XVIII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca bazı bölgelerde bu alanlarda hizmet vermek için oluşturulan ilk görevli tipi olan muhassılların âyânlar arasından atandığı ve bu uygulamanın yerel ayanların valilik yetkilerine sahip olmasında bir basamak teşkil ettiği bilinmektedir."⁷

Elimizde bulunan muhassıllığın Saruhan sancağıyla da ilgili ilkmâlî kayıt 1022/1613-14 yılına ait 2531 numaralı Maliyeden Müdevver (MAD) defteridir. Bu deftermuhassıl Şemsi Paşa dönemine ait Aydın, Saruhan, Menteşe ve Alaiyye'deki mukataaları ve hangi mültezimlerce idare edildiklerini, gelirlerini ve bu gelirlerden nerelere havalelerin yapıldığını göstermektedir. Gelirler ebced olarak kaydedildiğinden maalesef bunları çözümleyemedik. Ancak genel gelir, toplanan miktar ve havale olunan meblağ sayısal olarak akçe cinsinden verildiği için, bu

³M.Ş.S.102, s.269-a.

⁴M.Ş.S.103, s.8.

⁵ Asuman Aktepe, *Osmanlı İdarî Taksimatı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998, s. 20. Bu çalışma H. 1128-1149/M. 1716-1736 tarihli ve B.OA, ARSK 121, 65, No:1572 sayılı sancak tevcih defteri esas alınarak hazırlanmıştır.

⁶ Ulaşılan aynı sonuç için, E. Şükrü Batmaz, *XVIII. Yüzyıldaki Mali Uygulamaların Osmanlı Taşra Yönetimi Üzerindeki Etkileri Hakkında Bir Araştırma*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995, s.179.

⁷ Halil İnalçık, *Centralization and Decentralization in Ottoman Administration*, 1,Ed. T.Naff and R. Owen, London 1977, s.28-29.

Geçmişten Günümüze Manisa

miktarlar hakkında bilgi sahibiyiz. Bu defterde Saruhan sancağı ile ilgili bilgiler şunlardır:

Sancak	Mültezim adı	Mukataa geliri adı
Saruhan	İsa	Kıst-ı mukataa-i memlehâ-i Saruhan. Sene 1018
	Abdülkerim	Kıst-ı mukataa-i zeminhâne-i livâ-i Saruhan
		Kıst-ı mukataa-i hasha-i kürekçiyân-ı Yund Dağı ve tevabihu
		Kıst-ı mukataa-i bedel-i mütekâidîn-i livâ-i Saruhan
	Bekir	Kıst-ı mukataa-i Elliciyân-ı Atala ve tevabihu
		Kıst-ı mukataa-i hasha-i Tuzculu
		Kıst-ı mukataa-i Çeşme-i Göri
		Kıst-ı mukataa-i Tapan ve Kayacık ve tevabihu
		Kıst-ı mukataa-i hasha-i nefis-i Mendehorya
	Küçük Hüseyin	Kıst-ı mukataa-i çeltik-i enhâr-ı Atala ve tevabihu
		Kıst-ı mukataa-i yörügân-ı Eldelik
		Kıst-ı mukataa-i zevâid-i aşar-ı Saruhan
		Kıst-ı mukataa-i rüsum-ıve resm-i otlak livâ-i mezbur
	Kara Mehmed	Kıst-ı mukataa-i beytü'l- mâl-i hassa livâ-i Saruhan ve tevabihu
	Mehmed Hacızade	Kıst-ı mukataa-i kura-i Şeyhane ve tevabihu
Divane Hüseyin	Kıst-ı mukataa-i kariye-i Çayır ve Çakşad ve tevabihu	
El-Hac Veli	Kıst-ı mukataa-i hasha-i Menemen	
Mehmed Çavuş	Kıst-ı mukataa-i hasha-i Gülümcelü?	

1108 yılına ait Manisa şer'iyeye sicilleri arasında Aydın Muhassıllığı'na bağlanmış olan çeşitli sancaklardaki mukataaları toplu olarak veren bir belgeye de rastladık. Bu belge Saruhan ile ilgili veriler şunlardır⁸:

Saruhan	Elliciyân-ı Yund dağı ve tevabihu mukataası	200000
	Elliciyân-ı Adala ve tevabihu mukataası	265000
	Tapankayacık ve tevabihu mukataası	42000
	Memlehâ-i Menemen ve tevabihu mukataası	400000
	Beytü'l-mâl-i amme ve hassa-i livâ-i Saruhan ve tevabihu mukataası	73000
	Durasılı ve tevabihu mukataası	28000
	Çeltükçiyân-ı Adala ve tevabihu mukataası	24000
	Armudalanı ve tevabihu mukataası	16000
	Mendehorya ve tevabihu mukataası	18000
	Ovacık ve tevabihu mukataası	25000
	Piriyelü ve tımar-ı Kum ve tevabihu mukataası	22000
	Uzgur ve tevabihu mukataası	12000
	Duhanhâne-i resm-i çift Livâ-i Saruhan ve tevabihu mukataası	150000

⁸M.Ş.S. 167/II, s.21, 22, 23. Aydın Muhassıllığı'nın toplam 5116741 akçe malı ki bu miktarın içinde 400000 akçelik Menemen memlehâsı malı yoktur.

Yine muhassıllık muhasebe defterindeki verileri tamamlaması açısından 1132 yılına mahsub olmak üzere Aydın, Saruhan, Menteşe, Alaiyye, Sığla, Hamid ve Teke sancaklarının âvâriz ve bedel-i nüzûl gelirlerini gösteren başka bir belgeye göre sözkonusu sancakların toplam âvâriz ve bedel-i nüzûlu 153146 guruştur. Aydın muhassılı Abdullah Paşa bu kalemin tamamının peşini olan 39000 guruşa 11000 guruş zam olunarak kendine verilmesi için 21 Şaban 1131/ 9 Temmuz 1719'da bir arz sunmuştu. Bu livâlardaki âvâriz ve bedel-i nüzûlhane sayıları, guruş cinsinden ödenecek peşin ve asıl miktarlar ve zam olunan miktar şöyledir⁹.

Livâ	Hane	Asıl meblağ	Peşin teslimat	Zam miktarı
Aydın	3464	16604,5	25000	5000
Saruhan	2644	12548		
Menteşe	2814,5	13538		
Alaiyye	316,5	1730		
Toplam âvâriz	9239	44420,5		
Toplam nüzûl bedeli		50411,5		
Toplam âvâriz ve nüzûl bedeli		95411,5	30000	

Livâ	Hane	Âvâriz	Bedel-i Nüzûl	Toplam	Peşin Teslimat	Zam miktarı
Sığla	2790	13038,5	15223	28261,5	7000	3000
Hamid	1733	9456,5	9456,5	18913	5000	2000
Teke	968	5280	5280	10560	2000	1000
Toplam					14000	6000

Bu belge D.BŞM.ANM.d 17278 numaralı tek sayfalık bir kayıttır. Muhasebe kayıtları 1142-1145 yılları arasını kapsamaktadır. Aydın muhassılı Abdullah Paşa'ya Aydın ve Saruhan livâlarındaki mukataalardan gelen gelirleri ve bunların harcandığı yerleri göstermektedir. Bu mukataalar şunlardır:

Mukataalar	Gelirler
Mukataa-i elliciyân-ı Adala ve tevabihu	159000 akçe
Mukataa-i Ovacık ve tevabihu	25000 akçe
Mukataa-i memleha-i Amasiye ve tahmis-i kahve-i Menteşe ve tevabihu	151000 akçe
Mukataa-i Armudalan ve tevabihu	16000 akçe
Mukataa-i elliciyân-ı Yund Dağı	72000 akçe
Mukataa-i Bademli ve tımar-ı Koca ve tevabihu	22000 akçe
Mukataa-i memlehâ-i Menemen ve tevabihu	430000 akçe
Bazı cisimât	12250 akçe
Toplam	887250 akçe

Yukarıdaki toplam sadece 1142 yılına aittir. 1143, 1144 ve 1145 yılları toplamları da bu miktara eklendiğinde toplam 3549000 akçeye ulaşmaktadır. Bu miktar; Aydın muhassılınatabî Süleyman Ağa'ya, Vezir El-hac Ali Paşa'nın süvari

⁹ Cevdet Maliye, 21163.

Geçmişten Günümüze Manisa

levendâtının çeşitli mühimmatlarına, cebeci ulufe ve bahşişlerine, Yeni, Eski ve Galata saraylarının odun ve kömür bahasına, Bender kalesi muhafazasındaki dergâh-ı âlî cebecilerinin mevâciblerine , Seradim? kalesi dakik nakliyatında mekkârî şuturân ücretlerine, Uşak kazasındaki İvaz kalesi'nin cebehânesi kilim ve dakik çuvalı bahasına, Bergama kazasından zahire bahasına, kasapların bargir ücretlerine ve Gelendos kârhânesi siyah barut, kükürt ve kömür bahasına, Kefe mukataası'na bağlı Menemen memlehâsı kâtibi Süleyman halife vezâifine ve yine Menemen memlehası memlehâcı ve deveci ücretlerine harcanmıştır.

Elimizdeki bir sonraki defter ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki D.BŞM.d 17279 numaralı muhasebe defteridir.¹⁰ Bu defter 1148, 1149 ve 1150/1735-1736, 1736-1737 ve 1737-1738 yılları Aydın muhassıllığına bağlı olan ve iltizam olarak muhassıl Polat Ahmed Paşa zamanında deruhde edilen mukataaları ve mukataacıları göstermektedir. Bunlar şu şekilde listelenebilir.

H.1148 yılı

Mukataa	Mukataacı	Gelir (guruş)
Mukataa-i voyvodalık-ı Akhisar ve mukataa-i resm-i çift-i Saruhan	El-Hac Mehmed Ağa	5700
Mukataa-i beytü'l-mâl livâ-i Saruhan ¹¹ ve mukataa-i Elliciyân-ı Adala ve mukataa-i Mendehorya ve mukataa-i Bademlü	Seyyid Mehmed Ağa Mütesellim-i Livâ-i mezbur	3325
Mukataa-i Elliciyân-ı Yund Dağı ve mukataa-i Armudalanı ve mukataa-i Yayladı	Hacı Mustafa Ağa	1500
Mukataa-i zevâid-i âşar-ı Bayındır ve resm-i kantar Bayındır	Küçük Hacı Mehmed	400
Mukataa-i zevâid âşar-ı Tire ve resm-i kantar-ı Tire	Elhac Fahri Mehmed Ağa	460
Mukataa-i Timarha-yı Eşen ve tetimme-i Eşen ¹² ve Çeltik enhâr-ı Diryanda	Süleyman Efendi	2350
Mukataa-i Karacakoyun ve tevabihu ve çeltik enhâr-ı Kızılburun	Tabanzade	3600
Mukataa-i hahsa-yı çeltik enhâr Kızılcaburun ve dekâkîn-i Alaşehir	Hüseyin Bey	2000
Mukataa-i zevâid-i İnegöl ve Alaşehir	Elhac Ömer Ağa	350

Defterde bundan sonra kaydedilen gelir kalemlerini 1149 yılı, muhassıllığa bağlı livâların kazalara göre âvârız ve bedel-i nüzûl'leri oluşturmaktadır. Bu kalemlerin gelirleri içinde muhasebe harçları ve muhassıllık payları ayrı ayrı belirtilmiştir.

¹⁰ Bu defterin içindeki bilgilerin aynıları Cevdet Maliye, 17912 numaralı belgede de bulunmaktadır. Bu belgede ayrıca mukataalardan tahsil edilen ve bakaya kalan miktarlar da belirtilmektedir.

¹¹ H. 1139/M.1718 yılında Saruhan Sancağı kazaları şunlardır: Manisa, Akhisar, Gördes, Demirci, Menemen, Güzelhisar-ı Menemen, Nif, Ilıca, Adala, Marmara, Mendehorya, Kayacık, Gördük. Aktaran Çağatay Uluçay, İstanbul, 1955, s. 115 ve 121.

¹²Eşen ve tetimme-i Eşen mukataası önce Aydın muhassıllığı'na bağlanmış, 1191/1777 senesinden itibaren buradan ayrılarak yıllık 10000 guruş mal ile vakf-ı hümayûn'a dahil edilmiştir. 5 Şevval 1193 /16 Ekim 1779 tarihli ilmuhaber kamesi: KKA, nr. 302, vr. 41b-42a'dan aktaran Mübahat S. Kütükoğlu, İzmir, 2000, s. 94.

Livâ	Kaza	Âvâriz hane	Nüzûl hane	Âvâriz ve Nüzûl geliri (guruş)	Muhasebe Harcı	Muhassıllık Payı	Toplam
Saruhan	Manisa	906,5	906,5	9768,5	365	466,5	10600
	Güzelhisar	114,5	114,5	1265	40	114,5	1419,5
	Gördük	120	120	1321	60	120	1501
	Akhisar	230	230	2541	79,5	230	2850,5
	Marmara	23,5	23,5	261	12	23,5	296,5
	Adala ma' Mendehor ya	82	82	906,5	30	82	1018,5
	Gördüs	243	243	2703	81	243	3027
	Kayacık	83	83	920	28	83	1031
	İlica	20,5	20,5	230,5	7	20,5	258
	Borlu	23	23	243	7,5	23	273,5
	Cemaat-i Şehirlü	15	15	166	5	15	186
	Menemen	311	311	3435	104	311	3850
	Kocalar	48	48	530,5	16	48	594,5
Livâ Toplam							26906

Büyük çoğunluğunu Manisa şeriyeye sicil defterlerinden incelediğimiz kayıtlara göre bu livâdaki Aydın muhassıllığına bağlı mukataalar hakkında aşağıdaki bilgilere ulaşılmıştır.

1- Yund Dağı mukataası

Saruhan bölgesindeki Yörüklerin hemen hepsi, padişaha ya da bir şehzadeye ait olan haslara kaydedilmişlerdi. Bu, devlet'in Yörükleri iskân etmek için başvurduğu başlıca yolun ne olduğunu göstermektedir. Saruhan'ın Manisa kazası'nda, normal tımar ve vakıf arazilerine kayıtlı olanların yanında dört başka Yörük cemaati vardı. Bunlardan ilki, "Ellici Yörükler" ortakçı değillerdi ve yardımcı kuvvetlerle aynı askeri örgütlenmenin parçalarıydılar. Her 50 Yörükken biri bu gruba kaydediliyor ve yardımcı kuvvetlerin aksine has topraklarını işleyip topraktan alınan vergileri ödüyorlardı. Evli Yörükler 33 akçe, bekârlar ise 6 akçe ödüyorlardı. "Urban-ı bugurciyân yörükleri" Devlet için deve yetiştirmekle yükümlü olmaları nedeniyle olağandışı vergilerden muaf tutulurken, "Mukataahâne Yörükleri" ve "Karaca Yörükleri" vergi veriyorlardı¹³. Bu bölgeyle ilgili elimizdeki ilk kayıt Ramazan 1061/Eylül 1651 tarihlidir. Eski beylerbeyi hala Aydın ve Saruhan sancakları'nda muhassıl-ı emvâl İshak'a ve Manisa ve Güzelhisar kadılarına hitaben yazılan bu hükümde haslar voyvodasının arzına göre Manisa ve Güzelhisar kazaları içinde bulunan Yund Dağı Ellici reayalarının bu tarihe kadar üzerlerinde olan rüsûm-ı râîyetleri ve bâd-ı hevâlarını zabitlerine verirlerken, bir yolla ellerine bir emir geçirmişler ve bu vergilerini ödememeye başlamışlardı. Bu durum voyvodanın belirttiğine göre mîrî gelirlerin azalmasına yol açmıştı. Muhassıl ve kadıardan bu reayanın eskiden olduğu gibi sözkonusu vergilerini zabitlerine ödemelerinin

¹³ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*. T.T.K. Ankara, 1989, s.127-140.

sağlanması isteniyordu.¹⁴ 8 Rebiülevvel 1099/12 Ocak 1688'de Padişah mührü çekilmiş olarak Manisa kadısı, Yund Dağı naibi ve Saruhan sancağı mütesellimine hitaben yazılan bir fermada Manisa kazası'ndan gelen bir habere göre Yund Dağı nahiyesinden bazı köy ahâlilerinin üç yıldan beri vermeleri gelen mîrî malları vermedikleri ve bunların tahsil edilmesi istenmişti.¹⁵

Yine 1107/1696 yılında Saruhan sancağı Yund Dağı nahiyesindeki Armudalanı, Yayladı ve Ovacık haslarını es-seyyid Ahmed Paşa hazretlerine deruhde ve iltizam edilip Çingan oğlu Himmet Beşe'ye deruhde edilmişti. Onun yerine sözkonusu hasları 1107/1696 yılı martı ibtidasından bir yıl tamamına dek aşar-ı şer'iyye, rüsum-ı örfiyye, mahlulat, resm-i yörügân ve resm-i bagât vs. malları Mehmed Arif Ağa'ya 500 esedî gurus karşılığı Şevval 1107/Mayıs 1696'da deruhde ve iltizam edilmiştir.¹⁶ Yine 20 Zilkade 1109/30 Mayıs 1698'de 1108/1697 yılı Aydın ve Saruhan muhassıllığı kalemlerinden olan Yund Dağı'nda vaki Elliciyân ve Karacakoyunlu reayasının rüsûm-u râiyyet ve resm-i bennak ve mücerredlerinin toplanması işi bir buyruldu ile istenmekteydi.¹⁷

18 Şaban 1110/19 Şubat 1699'da Manisa kadısına ve Saruhan sancağındaki kadılara, voyvoda ve kura zabıtları ile iş erlerine hitaben Aydın muhassılı olan Ahmed Paşa'nın bir buyruldu kaleme alınmıştı. Buna göre Aydın muhassılı kalemlerinden elviye-i mezbûrda vaki' mukataa-yı Elliciyân Yund Dağı ve tevabii ve mukataa-yı Aydınçık, Avunduk, Ekle, Gördes ve Demîrci ve tevabii ve mukataa-yı Bazdaran ve parekendes, mukataa-yı Kaytan Kayacık ve mukataa-yı parekende-i İlica ve Ortapare, Adalı ve reaya-yı Urban Taval ve Çelebiler reayası ve Dokuz Çiyân perakendes ve Karacalar reayası vesâir hâriç ez-defter parekendesinin âvâriz vergilerini ödemedikleri, bu yüzden mîrî gelirlerde bir düşüş görüldüğü, bu işle görevlendirilen Ahmed Ağa'ya gerekli ödemelerin yapılması gerektiği, buna aykırı iş yapanların da kendisine bildirilmesini istemişti.¹⁸

Başka bir kayıta Aydın ve Saruhan muhassıllığı kalemlerinden olan Saruhan sancağı'nda yılda 72000 akçe mal-ı maktu'su olan Elliciyân-ı Yund Dağı mukataası'nın hala gümrük emini olan Ahmed'in ber-vech-i mâlikâne deruhdeye talip olduğu, talipler arasındaki müzayede sonucunda 300 gurus muaccele ile her sene mal ve kalemiyesini muhasıllara verip temessük almak şartıyla 1111 Ramazanın guresi/20 Şubat 1700'de beratla kendisine deruhde edildiğinden bahsedilmektedir.¹⁹

29 Cemaziyelahir 1120/14 Ağustos 1708'de Manisa kadısı ve mütesellimi'ne yazılan bir hükümde Manisa Kazası'nda Yund Dağı nahiyesi'ne tabi Armudalanı mukataası köylerinden Osmanlı, Orta ve Uzun Hasanlı Köyleri reayası Divan-ı Hümâyûn'a arzuhal sunmuşlardı. Buna göre üzerlerindeki âvâriz ve bedel-i nüzûllarını vermeye razı ilen tahsildar olanlar her haneden 15'er guruslarını alıp kendilerine epeyce zarar vermeleri nedeniyle emr ve defterde kayıtlı olandan fazlasını almamaları için kendilerine bir emr-i şerif verilmesini rica etmektedirler. Hazine-i âmire'deki mevkûfât defterlerindeki kayıtlara bakıldığında Yund Dağı nahiyesi'ndeki Osmanlı köyü'nün 3,5 rub, Orta köyü'nün 6, Uzun Hasanlı köyü'nün 10 âvâriz hanesi bulunduğu saptanmış olup tüm kazanın toplam 836,5 âvâriz hanesinin her bir hanesinden 500 akçe âvâriz, 35 akçe bedel-i mütekaîdin ve 600 akçe

¹⁴M.Ş.S. 102, s.250-251.

¹⁵Cevdet Maliye, 20956.

¹⁶M.Ş.S. 167/ II, s.6.

¹⁷M.Ş.S. 166, s. 81-c.

¹⁸Mustafa Akkaya, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı. Balıkesir 2001, A-5a/1.

¹⁹M.Ş.S.167, s.40, 41, 42.

bedel-i nüzûl akçesinin tahsil olunması için emr ve defter verildiği derkenar olunmuş, mübaşir için de her bir haneden 30 akçe aldırılması ve bunun dışında kendilerinden herhangi bir akçe isteğinde bulunulmaması istenmiştir.²⁰

2- Elliciyân-ı Adala ve rûsum-ı yörügân mukataası

24 Muharrem 1148/16 Haziran 1735'de 1147/1734-1735 yılından geçerli olmak üzere Aydın muhassıllığı kalemlerinden Yunalu ve Tımar-ı Kum mukataası bundan önce vekil-i muhassıl-ı Sabık Halil Ağa tarafından başkasına deruhde ve iltizam edilmişken ancak mültezimi olan kişi rağbet eylemediğinden ve ayrıca Hüseyin Paşa yeni muhassıl olarak atandığından bu mukataanın yenilenmesi gerektiği ve yeni mültezim olarak başka bir kişinin atandığı duyurulmaktadır.²¹15 Şevval 1198/27 Kasım 1776'da Aydın muhassıl vekili Cihanzade Mîr Hüseyin'e, ber-vech-i iltizam uhdesinde olan Aydın Güzelhisar naibi'ne gönderilen bir hükümde Güzelhisar-ı Aydın mukataası ile Elliciyân-ı Adala mukataası'nın 1196,1197 ve 1198 yıllarının mîrî'ye ait hesaplarının görülmediği ve 3000 gurusu aşkın bir borcunun olduğu bildirilmiştir.²²

3- Saruhan sancağı ve tevabihu mukataası

1146/1733 yılında Saruhan sancağında Manisa ve tevabihu mukataası ber-vech-i iltizam muhassıllığa bağlanmış olup sözkonusu yıl martı ibtidasından bir sene tamamına değin Manisa'da sakin Hristo ve Futno adlı zimmîlere 190 gurus'a deruhde ve iltizam olunmuştur.²³

4- Muhassıllığa bağlı çiftlikler

Saruhan sancağında sadece mukataa veya tımar sistemi içerisindeki tarımsal ünitelerden muhassıllığa gelir kaydedilen kalemler yoktu. Ayrıca özel ve vakıf çiftliklerinin bazıları da muhassıllığa sonradan gelir olarak kaydedilmiştir. Bu tür çiftliklerde oluşan sorunların çözümü ile muhassıl ilgilenmekteydi. Örneğin evâil Şaban 1108/Mart başları 1698'de Rumili beylerbeyi payesiyle ber-vech-i arpalık Saruhan sancağına mutasarrıf olan Aydın ve Saruhan muhassılı ve Nif kadısı'na gönderilen hükümde kîdvetü'l-emâcid ve'l ekârim Mehmed'in dergâh-ı muallâ'ya sunduğu arza göre padişaha ait haslar arasında olan Saruhan livâsı'ndaki Doğanoglu çiftliği mukataası ber-vech-i malikâne muhassıl uhdesinde olup yine Nif'deki haslar arasındaki Kumculu köyündeki Hisarbeyi çiftliği ile 120 dönümlük Şeyh Aslıhan, 207'şer dönümlük Saruca, Ahmed, 70'er dönümlük Hisarlı, Halil ve vakıf çiftlikleri olan Ayvaz, İsrail, Alem Bey, İsmail, Nasuh, İlyas veledi Karaman, İsrail ve Satı çiftliklerine Manisa nahiyesi'ndeki Kumluca köyünde ve gayrıdan 19379 akçe zeamete mutasarrıf olan diğer Mehmed'in subaşı İbrahim müdahale etmektedir. Bu çiftlikler 4000 akçeye icmal olarak kayıtlı haldeyken, 1089/1678 yılında Nişancı kalemî'ne 1000 akçesi tenzil olunarak alınmış, sonra 1102/1691 yılında havass-ı hümâyûn'a ilhak olunmuştur. Söz konusu kişilerin bu çiftliklere dahl ettirilmemesi muhassıl ve kadı'dan istenmekteydi.²⁴

5- Tütün ve susam ziraati

1108/1697 yılında Saruhan muhassılı İsmail ve Saruhan sancağı'ndaki kadılara gönderilen bir fermanla daha önce muhassılın gönderdiği bir arzda; Saruhan duhân hâne-i resm-i çift mukataasının 151000 akçe duhân hâne ve resm-i çift-i maktû malı olduğu, Nif, Menemen, Gördük, Akhisar, Marmara, Kayacık, Gördüs ve Manisa

²⁰M.Ş.S. 167, s. 109-110

²¹M.Ş.S. 191, s.127.

²²Cevdet Maliye, 30387.

²³M.Ş.S. 191, s.215-a.

²⁴M.Ş.S. 167/II, s.156, 157, 158.

kazaları nahiyelerinde sisam ziraat olunan tarlalarda, reaya'nın birkaç yıldan beri resm-i çift ve duhânhanelerindeki rüsûm-u mîrî'yi mahkemelerden aldıkları hüccetlerle ödemedikleri anlaşılmıştır. Bu durumun sözkonusu mukataa gelirlerinde bir azalmaya yol açtığı bildirilmektedir. Buna engel olunmasını, bu hüccetlere itibar edilmeyerek, bu vergilerin muhassıl tarafından toplanması isteniyordu.²⁵ 27 Cemaziyelahir 1172/25 Şubat 1759 tarihinde Saruhan sancağında kalemiyesi hariç yılda 217490 akçe geliri olan tamga-i bogasi ve tahmis-i kahve ve rüsûm-ı duhan mukataası 1171/1759 yılı sülûs (1/3) hissesi 10150 guruş muaccele ile Selim ve Ebubekir'e iştiraken malikâne olarak tevcih edilmişti.²⁶ Bu mukataanın mali işleri aynı belgede biraz karışıktı. Mukataanın diğer 1/3'lük hissesine sahip olan İshak ve ortağı müteveffa İbrahim ve hissedarları bu hisseyi 5000 guruş muaccele ile Dağveled oğlu Hacı Mehmed'e devretmişler, o da altı ay zaptettikten sonra ölmüştü. Bu hissenin gelirleri daha sonra Manisa kentinde tahmis-i kahve ve rüsûm-ı duhân mültezimi olan Şehir kethüdası oğlu El Hac Mehmed, Menemen mültezimi olan Hasan ve Turgutlu kasabası tahmis ve tamgası mülteziminin tahsiline muhtaç olduğunu Manisa kadısı bir ilamıyla bildirmiştir. Kadılar ve muhassıl vekili sözkonusu hisseleri eksiksiz olarak toplayıp hazineye teslim etmekle görevlendirilmişlerdir.

6- Eldelik ve İlica ve Orta ve haric-ez defter ve tevabihu mukataası

11 Cemaziyevvel 1062/20 Nisan 1652'de sabıkan beylerbeyi olup hala Aydın ve Saruhan ve tevabihu sancakları'nda muhassıl-ı emvâl Mustafa'ya ve Eldelik hasları reayası olan yerlerin kadılarına gönderilen bir hükümde bu mukataa gelirlerini toplamakla görevli Hızır'ın başkente gönderdiği bir arzuhalde 1061/1651 yılına ait Saruhan sancağı'nda Eldelik, İlica, Orta ve hariç-ez defter ve tevabihu mukataası reayası'ndan bazılarının Manisa, Turgutlu ve Akhisar içinde sakin oldukları kendilerinden sözkonusu yılın mücerred rüsûm-ı râfiyetleri istendiğinde sancak hassı, kimi voyvoda ve kimi vakıf reayasız diyerek bu vergilerini ödemediklerinden şikâyet etmekte olduğu yazılmıştır. Muhassıl ve kadılardan; merkezden sözkonusu mukataa kayıtlarına bakıldığında defterli reaya'nın üzerlerinde görülen rüsûm-ı örfiyelerini emin Hızır'a ödemeleri ve aykırı iş yapmamalarının sağlanması istenmektedir.²⁷

7- Gümrük ve damga mukataaları

a- Aydın ve Saruhan sancakları duhan gümrüğü

1103/1691-92 yılında Aydın ve Saruhan livâları nisf duhan mukataası ve ber veçh-i emanet olarak es-seyyid Ahmed Paşa'nın uhdesinde olan mukataa geliri İskenderiye tarafındaki bazı kalelerin tamirinde kullanılmak üzere ayrılmıştı.²⁸ Bu mukataa 1104/1692-93 yılında rüsûm-ı nisf-ı duhan liva-i Aydın ve Saruhan ve Sığla olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yıl için Hasan ve Mehmed Ağalar tasarruf ederken 1105/1693-94 yılında mukataanın başında ber-veçh-i emanet olarak İstanbul'da sakin Hüseyin Bey adında birisi görülmektedir. Ondan da vezir-i azam-ı sabık Mustafa Paşa'nın Dividdarı İsmail Ağa'ya eski vezir-i azamın kefaletiyle verilmişti.²⁹

Yine Manisa kadısı'na, kethüda yeri ve yeniçeri serdarı'na 1108/1697 yılında yazılan bir hükümde; Anadolu ve Rumeli taraflarındaki şehir, kasaba ve köylerde bulunan tütünün cinsleriyle defter olunup gümrük rüsûmları mîrî için tahsil edilmesinin bundan önce ferman olunduğu, bu gelirin 1108 yılı mart evvelinden

²⁵M.Ş.S. 166, s. 9-c. Aynı konuda M.Ş.S. 166, s.8-b-9-a.

²⁶ Cevdet Maliye, 28303.

²⁷M.Ş.S.103/7.

²⁸ MAD 1179, s.2.

²⁹ MAD 1179, s.4.

Aydın ve Saruhan muhassıllığı aklâmına bağlandığı, söz konusu eyaletlerde üretilen ve halk arasında kullanılan tütün hakkında bu konuda bilgisi olanlara sorulduğunda celbiye ve imadiye adıyla iki iyi cins tütün üretildiğini, bu tütünün 1 batmanı 1,5 vukiyye olup, 4 batmanın da 1 guruşa satıldığı öğrenilmiştir. Buna göre celbiye ve imadiye olarak adlandırılan bu tütünler Rumeli'deki yenice duhanına eşit kalitede olduğu, celbiye, imadiye ve milas olarak bilinen tütün çeşitlerinin âlâsının her bir vukiyyesinden 50 sağ akçe, evâsıtın vukiyyesinden 40 sağ akçe ve kabasından 20 sağ akçe gümrükleri tahsil olunacağı ve mübaşirlerin bu kalemde tahsil ettikleri akçenin her 1000 akçesinden 100 akçesini ifrâz, 60 akçesini mübaşiriye, 20 akçesini kadı'ya, 10 akçesini hüddamiye ve 10 akçesini avaîd-i kalem olarak ayıracakları belirtilmektedir. 1108 Martı evvelinde Saruhan livâsı'nda bulunan kaza, köy ve çiftliklerde bulunan veya dışarıdan gelen tütünün kimin elinde bulunursa bulunsun bu şekilde vergilendirileceği aynı hükümde sözedilmektedir.³⁰

3 Rebiülahir 1110/24 Ekim 1698'de 1109/1697 yılına ait olan ve Peçin kazası hariç Aydın, Saruhan, Mentеше, Sığla, Âlâiyye, Teke ve Hamid sancaklarında ziraat olunan duhanın resm-i gümrüğünün Aydın muhassılı Seyyid Ahmed tarafından kendisine verilen beratla toplanacağı bildirilmektedir. Duhân'ın gümrüğü her bir dönümü için 2,5 guruş, kalemiyesi için 10 para ve kadı için 2 para olarak kararlaştırılmıştı. Belgede ayrıca duhân ziraat edenler eğer yetiştirdikleri duhanı başka kazalara götürüp satmak isterlerse onlardan da tüccarlarda olduğu gibi gümrüklerinin tahsil edilmesi isteniyordu.³¹

15 Muharrem 1146/27 Haziran 1733'de Aydın muhassıllığınca ber-vech-i malikâne tasarruf edilen ve Abdullah Ağa'ya 1146 senesi rûz-ı hızırı ibtidasından 650 guruşa iltizama verilen Saruhan sancağı'nın duhân dönümü mukataası gelirlerinin tamamının toplandığı ve iltizama alan kişiden hiçbir alacağın kalmadığına dair bir temessük verilmişti.³² Bu iltizam temessüklerinden bir başkası 23 Şevval 1146/29 Mart 1734 tarihlidir. 1146/1734 yılı Saruhan sancağının bedel-i duhân ve resm-i çift mukataası muhassıllık iltizamından olup yalnız Manisa ve Nif kazaları'nın bedel-i duhân ve resm- çift mukataası bir temessükle muhassıllık tarafımından başkasına deruhde ve iltizam edilmektedir.³³

1151/1738 yılı Mart başlangıcından yılsonuna dek iltizam olunan Saruhan sancağının resm-i duhân gümrüğü ve Manisa kazasının resm-i gümrüğü gelirleri 70 guruşa temessükle iltizama verilmişti.³⁴ Aydın ve Saruhan sancaklarında 1207 ve 1208/1792 ve 1793 yıllarına mahsuben uhdelerinde olan resm-i dönüm-ü duhân-ı Aydın mukataası gelirlerinin harc-ı vezn ve taksiti olarak 6809,5 guruş 32 akçe kapıkulu mevâcibleri için talep olunmaktaydı. İstenen miktar mukataanın dahil olduğu kazaların kadı ve naibleri, Saruhan sancağı mütesellimi Karaosmanzade El-Hac Ahmed, Aydın muhassılı Cihanzade Hüseyin Bey ve bu görevle görevlendirilmiş mübaşir tarafından tahsil olunup, hazineye teslim edilecekti.³⁵

b- Aydın ve Saruhan tahmis-i kahve ve damga mukataası

Aydın ve Saruhan muhassıllığı tahmis-i kahve ve tamga mukataası 1109 yılı Mart evvelinden 7 Ekim 1697'den itibaren zabt olunması için buyrulduyla Ahmed Ağa'ya deruhde edilmişti.³⁶

³⁰M.Ş.S. 167/II, s.79.

³¹M.Ş.S. 166, s.155-156.

³²M.Ş.S. 191, s.106.

³³M.Ş.S. 191, s.158.

³⁴M.Ş.S. 193, s.99.

³⁵ Cevdet Maliye, 1553.

³⁶M.Ş.S. 166, s.126-a.

c- Manisa damga mukataası

1108 yılından mahsup olmak üzere Aydın ve Saruhan muhassıllığı kalemlerinden olan Manisa tamga mukataası 1108 yılının Rebiülevvel guresinden/ 17 Ağustos 1697'de bir yıl bitene dek kıdveti'l-akrân Ömer Ağa'ya, eline verilen temessükle, 2700 guruş'a deruhde ve iltizam olunmuştu.³⁷ Yine 5 Ramazan 1110/7 Mart 1699'da Manisa ve Akhisar ve tevabihu tamga mukataası Bozköylü Hüseyin Ağa'ya 2750 guruşu deruhde ve iltizam olunmuş ve eline muhassıl tarafından bir temessük verilmişti.³⁸Bu mukataa aklamından Osman'ın mutasarrıf olduğu Manisa yakınlarında Muradiye evkâfında Göri mukataası dâhilinde Uncuboz adlı köyde bulunan Suyukisar tafesi eskiden beri bogasi ve bez peçe yapagelmışler iken, köyde bulunan serdengeçti Ahmed'in köy ahalisini tahrik ederek bu faaliyetleri yasaklayıp, mîrî gelirlerde bir düşüşe yol açtığını bildirmişler ve bu kişinin kalebend edilmesini istemişlerdi. Evâsıt Safer 1111/Ağustos sonları 1699'da Aydın muhassılına hitaben yazılan bir hükümde Ahmed'in kalebend edilmesi ve durumunun ilâmla bildirilmesi için emir yazılmıştı.³⁹ 17 Rebiülevvel 1194/24 Mart 1780'de Manisa naibine gönderilen bir hükümde Manisa tamgası mukataasının sadis hissesi malikâne, sülüs hissesi de iltizamında olan Manisa sakinlerinden Tamgacızade İshak Ağa'nın durumu anlatılmaktadır. İshak Ağa mukataanın bu oranlarında tasarrufa sahipken, diğer yarısına sahip müşterikler hisselerini tamakârlıkları nedeniyle başka başka kişilere ilzam etmeleriyle İshak kendi hissesini tatil, diğer esnaf ve tüccarın da zaten güç bela yaptıkları işlerden de soğuyacaklarını anlatmaktadır. 217490 akçe gelire sahip ve 34195 guruş muaccesesi olan Saruhan livâsı bogasi ve tamga-i kahve ve rüsûm-u duhân mukataasının diğer ortakları şunlardı: hacedgân-ı divân'dan Mustafa Efendi, kethüda-i nevvâbin Veli Bey, sernevvâbin-i dergâh-ı âlî Mehmed Bey, eski damat Mehmed Paşa, gedikliyân-ı dergâh-ı âlî Mehmed Ağa ve İbrahim Ağalar. Bu kişilerin hisselerini başka kişilere vermemeleri ve İshak Ağa'nın bu mukataanın yed-i vahid olarak tasarrufçusu olması ve ortakların hisselerini zamanıyla teslim etmesi konusunda hüküm verilmiştir.⁴⁰

d- Sahtiyân, Meşin ve Gön Mukataası

24 Zilkade 1154/31 Ocak 1742'de Saruhan sancağı Manisa kazası resm-i tamga-i sahtiyân ve meşin ve gön mukataasının senelik 400 guruş mal ile kayıtlı olduğu ve bu mukataanın Aydın mütesellimi'nin üzerine ber-vech-i malikâne olarak kayıtlı olduğunu öğreniyoruz. Bu kayıt'ın sicillere girmesi başkadır. Manisa kazası'ndaki debbağ esnafının işledikleri sahtiyân, meşin ve gön'ün resm-i tamgasını vermeleri gerekirken mücerred miri mallarını vermemek için *bu mukataa muhdesdir* diyerek tamga resmini ödememeye başlamışlardı. Bu vergi kayıpları 1152/1740, 1153/1741 ve 1154/1742 yıllarına aitti. Toplanması gereken yıllık 400 guruş üç yıl itibarıyla 1200 guruş kapıkulları mevâciblerine harcanacaktı. Bu vergileri ödemeyip zimmetlerinde kalan debbağlardan alınması ve görevli salyanecilere teslim edilmesi işi Manisa naibi'nden, Aydın muhassıl vekili'nden, yeniçeri serdari'nden, âyânlardan ve iş erlerinden istenmekteydi.⁴¹

8- Âvâriz, nüzûl ve sürsat gelirleri

1054/1644 yılında Manisa ve diğer kazaların âvâriz hanesi mevkufatta 4265 hane olarak kayıtlıdır ve her haneden 3'er guruş, 1 rub, 10'ar akçe hesabı ile tahsil

³⁷M.Ş.S. 167/II. s.36.

³⁸M.Ş.S. 166, s.180-a.

³⁹MD 111/322.

⁴⁰Cevdet Maliye, 30775.

⁴¹M.Ş.S. 198, s.61-a.

edilecektir. Bu göreve Tire sakinlerinden Yusuf Ağa muhassıl tarafından mübaşir tayin edilmiştir. Bu hanelerden toplanması istenen 14394 guruşun karşılığı 1131520 akçe yine belgede geçmektedir. Manisa ve diğer kazaların âvâriz haneleri ayrı ayrı şu şekilde belirtilmektedir.⁴²

Kaza	Hane
Manisa	973
Gördük	200
Güzelhisar	133
Adala	177
Marmara	180,5
Mendehorya	67
Gördüs	542,5
Ilıca	105
Kayacık	167,5
Akhisar	350
Foçalar	138,5
Temürçi	310
Tarhanyad	620
Borlu	155
Perakende-i Temürçi	73
Perakende-i Mukataat	73

Safer 1102/Ekim 1690'da Tarhala ve gayrihu âvâriz ve bedel-i nüzûl gelirleri 20000 guruş olarak belirlenmiş ve muhassıl Hüseyin Efendi'ye zabt etmesi için verilmişti.⁴³

1108/1696-1697 yılı Saruhan livâsı kazalarının âvâriz, bedel-i kürekçi ve nüzûl haneleri ise şöyledir:

Livâ	Kaza/Nahiye	Âvâriz ve bedel-i kürekçi (hane)	Bedel-i nüzûl (hane)
Saruhan	Mahallat-ı nefsi-i Manisa	576	
	Nahiye-i Turgutlu	239	
	Nahiye-i Belek	68,5- 1 rub	
	Nahiye-i Palamut	149- 1 rub	
	Nahiye-i Yund Dağı	100	
	Nahiye-i Emlak	140	
	Piyade	22,5- rub 1,5	
Toplam		1309,5- 1 rub	1309- 1 rub

28 Zilkâde 1108/18 Haziran 1697'de Manisa kazası'nın âvâriz ve bedel-i nüzûl mallarının Manisa mütesellimi Hüseyin Ağa tarafından tahsil edilmesi istenmekteydi.⁴⁴ 1109/1698 yılı muhassıllık livalarının sürsat gelirleri şöyle idi.

Liva	Guruş
Aydın	18000
Saruhan	15908

⁴² Cevdet Maliye, 19295.

⁴³ AE.SAMD.II, 04/354.

⁴⁴ M.Ş.S. 166, s.20-b.

Geçmişten Günümüze Manisa

Menteşe	17000
Toplam	50908 ⁴⁵

Muhassıl İsmail Paşa bu tarihte topladığı sürsat mallarını değişik yerlerin ihtiyaçları için göndermektedir. Örneğin Cemaziyelahir 1109/Aralık 1697'de bu gelirin 2500 guruşu muhassıl tarafından ıstabl-ı âmîre mühimmatı için Hasan Efendi'ye verilmişti.⁴⁶ Yine 7 Receb 1109/20 Ocak 1698'de Kütahya'daki bölükbaşılara ve levend taifesine muavenet için bu gelirin 2000 guruşu istenmektedir.⁴⁷

13 Receb 1129/23 Haziran 1717 tarihli Manisa kadısı'ndan Manisa'da çıkan bir yangın yüzünden gelen bir arz üzerine düzenlenen bir belgede ise âvâriz haneleri hakkında bu yıla ait bazı sayılara ulaştık. Bu yangında toplam 996,5 âvâriz hanesinden 150 âvâriz hanesinin bu vergiyi ödeyecek durumları kalmayıp, ahalişi açıkta kalmıştı. Her hane için 350 akçe mütekâidîn bedeli istenen bu hanelerden gelen istek, evlerini tamire güçlerinin olmadığı ve çoğunun sefer ehli ve askeri zümresinden oldukları, bu 150 hanenin vergilerden tenzil olunması idi. Belgede ayrıca Manisa'ya yakın bir yerde olduğu anlaşılan Hacıoğlu pazarı Kasabası'nın tamamen yandığı bu kasabada kayıtlı 54 âvâriz hanesinin verdikleri şair ve nüzûl bedellerinin karşılığı 646,5 guruşun 1126 yılına ait olanının yangın yüzünden af edilmesi istenmişti.⁴⁸

20 Zilkade 1151/1 Mart 1739'da ise hazine-i âmîre defterlerine göre Saruhan sancağı'nda bulunan kazaların 2221,5 hane ve 0,5 sülüs âvâriz haneleri olup 50602 akçe avarız bedelleri ile 50602 akçe âvâriz bedel-i mütekâidîn malları 1152 yılına mahsub olmak üzere bunların toplanması için bir görevli görevlendirilmişti. Bu görevli her bir âvâriz hanesinden 500 akçe avarız ve 500 akçe âvâriz mütekâidîn akçesi toplayacaktı. Ayrıca hüccet-i mübaşiriyye için yine her bir haneden 50 akçe alınacaktır. Bu yıl için her 110 akçe 1 esedî guruştur.⁴⁹ Aynı tarihte her bir haneden nüzûl olarak 600 akçe ve hüccet-i mübaşiriyye olarak 30 'ar akçe alınması da kararlaştırılmıştı.⁵⁰ Bu tip vergilerin toplanmasında zaman zaman zorluklarla karşılaşmaktadır. Bakaya kalan âvâriz cinsi vergilerin tahsil edilip hazineye gönderilmesine yönelik emirler sıkça karşımıza çıkmaktadır. Örneğin 1108/1697 yılına mahsup olmak üzere Manisa kazası âvârizinin 6733 guruşunun henüz reaya zimmetinde kalıp tahsil olunamadığı ve Rumeli beylerbeyi pâyesiyle Aydın ve Saruhan muhassılı olan İsmail Paşa ve Manisa kadısının seferlere katılan kapıkulları ve sefer mühimmatları için hacanacak bu meblağı tahsil etmeleri istenmekteydi.⁵¹

Aydın ve Saruhan muhassılı Abdülbaki'ye ve Manisa, Güzelhisar, Adala, Mendehorya ve Borlu kadıları'na 20 Ramazan 1108/12 Nisan 1697'de gönderilen bir hükümde adı geçen kazaların 1105/1694 yılı sürsat bedelleri önceden ahali arasından toplanması ve hazineye teslim edilmesi konusunda emir ve defterlerin

⁴⁵ 7 Şaban 1108/1 Mart 1697 tarihlidir. M.Ş.S. 166, s.14. Bu miktardan henüz hiçbir paranın gönderilmediği bildirilerek muhassıl İsmail Paşa ile Saruhan Sancağı'nda Güzelhisar, Adala, Marmara, Mendehorya, Gördük, Gördüs, Ilıca, Kayacık, Akhisar, Kocalar, Demirci ve Borlu Kadıları'ndan istenmekteydi. M.Ş.S. 166, s. 54-a. Rebiülahir 1109/Ekim 1697'de sürsat bedelinin İzmir'e yarar adamlarla gönderilip burada poliçeye çevrilmesi, bu iş için de Mehmed Ağa'nın tayin olduğu bildirilmektedir. M.Ş.S. 166, s. 55-a.

⁴⁶M.Ş.S. 166, s. 68-c

⁴⁷M.Ş.S. 166, s.82-b. Aynı yere, aynı meblağ 15 Şaban 1109/26 Şubat 1698'de tekrar istenmektedir. M.Ş.S. 166, s.93-a.

⁴⁸ Cevdet Maliye, 7579.

⁴⁹M.Ş.S. 193, s.96

⁵⁰M.Ş.S. 193, s.96,95.

⁵¹M.Ş.S. 166, s.35-b.

vilayete gönderildiği ve bu ana dek bunların getirilip hazineye teslim edilmediği bildirilmektedir. Ahalinin bunu toplamakla görevli Habib bu bedelleri istediğinde türlü bahane ile teslim etmek istemedikleri, Manisa kazası'nın 4647,5 ve 1 rub guruş sürsat malından kasapbaşı hissesi olan 4307 guruş hariç kalan 340,5 ve 1 rub guruş ile Güzelhisar Kazası'nın 831,5 ve 1 sülüs guruş, Adala kazası'nın 831,5 guruş, Mendehorya kazası'nın 293,5 guruş ve Borlu kazası'nın 245 guruşluk sürsat bedelleri mallarını toplama görevnin muhassıl Abdülbaki'ye verildiği bildirilmektedir.⁵²Ayrıca başka bir kayıta Saruhan livâsı kazalarının 1108 yılı sürsat bedelleri şu şekilde belirlenmiştir.

Kaza	Melağ (guruş)
Manisa şehri ve Kaza-i Turgutlu	4647,5- 1 rub
Gördük	751,5 -1 para
Güzelhisar	831,5-1 para
Adala	831
Marmara ma şehri	862,5-1,5 rub
Mendehorya	100,5-1 rub
Gördüs	1719-1 rub
Ilıca	434-0,5 rub
Kayacık	520
Akhisar	1244,5
Kocalar	538-0,5 rub
Demirci	1212,5-1 rub
Tarhanyad nam-ı diğer Menemen	1857-1,5 rub
Borlu	145
Toplam	15908 ⁵³

Aynı yıllara ait Manisa kazasına bağlı beldar bedelleri ise muhassıl veya onun vekilleri tarafından değil doğrudan doğruya İstanbul'dan atanan mübaşirler tarafından tahsil edilmektedir. Ancak yine de muhassılın bu bedel toplanması sırasında mübaşirlere yardımcı olduğu söylenebilir.⁵⁴Çünkü birkaç yıldan beri Aydın ve Saruhan havalilerinde kıtlık nedeni ile reaya perakende ve perişan halde olmuş ve veba görülmüş olduğundan halkın çoğunun öldüğü ve geride kalanların fakirleşmiş bir halde olduğunu belirterek başlayan 24 Sevvâl 1108/15 Mayıs 1697 tarihli bir kayıta reaya'nın ödemekle yükümlü oldukları 1107/1696 sürsat malından baki kalan 19088,5 guruşun nısfı, 1107/1696 yılı bedel-i beldar malından baki kalan 48032,5 guruşun nısfı, 1106 yılı beldar malından baki kalan 52827 guruş ile 1106/1695 yılı peksimet bedeliyesinden kalan 8305,5 guruş, 1105/1694 yılı sürsat bedeli malından kalan 2542 guruşun tamamen bu nedenle af olunduğu, toplamı 97232,5 guruş olan bu miktarın muhassıl Abdülbaki Paşa'nın raporu üzerine belirlendiği anlaşılmaktadır.⁵⁵ Oysa 1107/1696 yılından baki kalan Manisa kazasının 1800 guruş ve Güzelhisar kazasının 490 guruş ki toplam 2190 guruşun henüz reaya zimmetlerinde olduğu anlaşıldığından Rumeli beylerbeyi payesiyle Aydın ve Saruhan muhassılı olan İsmail Paşa ve Manisa kadısı ile Güzelhisar naibince seferlerdeki askerlerin aylıklarında ve sefer mühimmatlarına harcanacağı gerekçesiyle istenmektedir.⁵⁶

⁵²M.Ş.S. 167/II, s.26-27.

⁵³M.Ş.S. 167/II, s.85-86

⁵⁴M.Ş.S. 167/II, s.9, 10, 11, 12, M.Ş.S. 167/II, s.107, 108 ve M.Ş.S. 167/II, s.110, 111, 112.

⁵⁵M.Ş.S.167/II, s.139.

⁵⁶M.Ş.S.166, s.34-c,35.

Yine bu türden bir tenzilin âvâriz haneleri için de yapıldığı görülebilmektedir. 1109 Zilhicce/Temmuz 1698'de Nefs-i Manisa, Belen, Turgudlu, Palamud, Yund Dağı ve Emlâk haslarının vezir İsmâil Paşa tahriri sonrasında toplam 1526 ve buçuk rub' avâriz hâneleri olduğu ve 1097/1686 yılında 220 haneleri toptan tenzil olduğu ve bâki kalan 1306 ve buçuk rub avâriz hanelerinin kaldığı anlaşılmıştır. Bu kez de 306 ve buçuk rub haneleri reaya fukarasının hallerine merhameten tenzil olunmuş ve halen kazanın 1000 avâriz hanesi kalmış olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷

Receb sonu 1110/Ocak sonu 1699'da Karaman beylerbeyi rütbesiyle Aydın muhassıllığı'na getirilen Osmanoğlu Nasuh Paşa'ya gönderilen bir fermanda Aydın muhassıllığı gelirleri arasında olan 1110/1699 yılı âvâriz geliri olan 111991,5 guruş, aynı yıla ait cizye geliri olan 21177,5 guruş ve mukataa malı olan 41361,5 guruş ki toplam 174830,5 guruş karşılığında 1109/1698 yılındaki sefere katıldığından ve muhassıllık işlerinde bilgisinin tam olmasından dolayı bu göreve getirildiğinden bahsedilmektedir. Nasuh Paşa'dan sancak karşılığında her sene mîrîye 15000 guruş vermesi, sancakta yeniçerilik iddiasında olup dirlikle alakaları olmayan kişilerin hakkından gelmesi ve bölgede düzeni sağlaması istenmekteydi. Belgeden ayrıca Nasuh Paşa'nın bu göreve getirilmesinde Yeniçeri Ağası ve ocak zabitlerinin malına kefil olmaları ve başdefterdar Mustafa'nın ilâminin etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸

9- Tuzla ve Madenler

20 Receb 1061/8Temmuz 1651'de Manisa kadısı'na, Saruhan Ssancağı'ndaki kadılara yazılan beratta Aydın ve Saruhan sancakları'nda muhassıl-ı emvâl olan İshak'ın başkente bir arzuhal sunduğu, bu arzuhale göre eskiden beri Saruhan memlehâsı'nda hasıl olan mîrî tuzu livâda bulunan deveçilerin taşıdığını ancak son zamanlarda bazı kişilerin bu uygulamaya dahil olmadıklarını, develerini vermedikleri için mîrî tuzun memlehâdan nakl edilemediğini bunun da gelirlere zararı olduğunu şikayet ettiğini görüyoruz. Bu zararın önlenmesi için emr-i serif isteyen muhassıl İshak'a istediği bu resmi yazı verilmişti.⁵⁹ Aynı sicil defterinin bir sonraki konusu yine bu tuzla mukataası ile ilgilidir. 25 Şaban 1061/12 Ağustos 1651'de yılda 600000 akçe geliri olan memleha-i Saruhan ve tevabihu mukataası'nı eski beylerbeyi olan Aydın ve Saruhan muhassılı İshak, üslub-ı sabık üzere ihracat-ı memlehâ borcuna mahsub olmak şartıyla kendisine deruhde edilmesini istemektedir. Sözkonusu memlehanın 1061 yılı Şaban ayının 22. gününden itibaren 3 yıllığına İshak'a deruhde edildiği aynı belgeden anlaşılmaktadır. Mukataa reayasına da adı geçeni kendi üzerlerine emin ve zabıt bilmeleri hatırlatılmaktadır.⁶⁰ Mukataayı kendi üzerine alan İshak Paşa; Manisa Kadısı ve Saruhan Sancağı'ndaki kadılara hitaben muhassıllık divanından yazdığı mektupta kendi iltizamında olan bu memlehânın, ağalarından Cafer Ağa'ya deruhde olduğunu, berat-ı hümâyûn gereğince kendisine yardımcı olunmasını istemektedir.⁶¹ Bu belgelerde hem muhassıllık işleyişine hem de muhassıla dair ilgi çekici bilgiler bulunmaktadır. Muhtemelen İshak, bu memlehayı uhdesine almadan önce paşa unvanına sahip olmayan bir kişidir. Çünkü ilk iki belgede İshak'tan bahsedilirken paşa unvanı kullanılmamaktadır. İkinci olarak sözkonusu memlehâyı uhdesine almadan önce İshak mukataa ile ilgili bazı sorunlardan haberdardır ve bu sorunların çözümü için devlet ile pazarlık yapmıştır. Taşıma sorununun çözümünden sonra mukataayı alan İshak, kendi divanından yazdığı bir mektupla yöre kadılarından

⁵⁷M.Ş.S.166, s.149-b.

⁵⁸M.Ş.S. 166, s.170-b.

⁵⁹M.Ş.S. 102, s.248-b.

⁶⁰M.Ş.S. 102, s.248-249.

⁶¹M.Ş.S. 102, s. 249-a.

memlehâda görevlendirdiği Ağa'ya yardımcı olmalarını istemektedir ki bu da muhassılığa ait bazı yönetim organlarının ve hiyerarşik bir yönetimin mevcut olduğunu bize göstermektedir.

Manisa kadısına 20 Zilhicce 1112/28 Mayıs 1705'de yazılan bir hükümde Menemen memlehâsı mukataası'na ber vech-i mâlikâne mutasarrıf olan Zeynelabidin'in divân-ı hümâyûn'a gönderdiği arzuhale göre 1108 Muharreminin 12. gününde/10 Ağustos 1696'da Ağustos başlarında zapt etmişken 3 ay geçtikten sonra Rebiülevvelin 15'inde/12 Ekim'de malikâneliğin kendisine tevcih olduğunu 1108/1696 yılı Ağustos tuzunu İzmir sakinlerinden Osman'ın 1107/1695 yılı namıyla, tedahüldür, birbiri içine girmiştir, bu sene alan 4-5 sene tasarruf eder diyerek zaptettiğini, yine aynı yıl deveciyân taifesine hizmetleri karşılığı verdiği tezkereleri de 1107/1695 yılına mahsup olmak üzere vermiş ama bunların tarihlerine bakıldığında 1108/1696 yılı olduğunun görüldüğünü söylemektedir. Osman'dan bu tuz istendiğinde Manisa sakinlerinden Arif Mehmed'in Menemen memlehâsı mukataa olduğundan beri mukataayı işlediğini başkasına verilmediğini iddia etmiştir. Arif Mehmed'in bu güne kadar 1108/1696, 1109/1697, 1110/1698 ve 1111/1699 mallarını mîrîye teslim etmiş olduğu anlaşılabilir ancak 1108 yılı Muharremi'nin 12'sinde vaki Ağustos tuzunun Arif Mehmed'in mi, Osman'ın mı tasarruf ettiği anlaşılabilir değildir. Bu yüzden Zeynelabidin, Arif Mehmed ve bilgisi olan kişilerin mahkemeye getirilip, deveciyân taifesine 1107/1695 yılı adıyla verilen tezkirelere bakılmasını, hangi sene için verilmiştir, tarihleri hangi yılları gösterir, mîrîsi verilen dört yılın hangi yıllarını Osman, hangi yıllarını Arif Mehmed tasarruf etmiştir konularının açıklığa kavuşturulmasını istemektedir. hazine-i âmire'de memlehânın bağlı olduğu Kefe mukataası defterlerine bakıldığında Saruhan sancağı'ndaki Menemen memlehâsı mukataasının yılda 430000 akçe maktu malı olduğu anlaşılabilir, 1108 yılı Ağustos ibtidasından zapt etmek üzere 1108 Rebiülevveli'nin 15 gününden beri vech-i mâlikâne olarak adı geçen Abidin'e deruhde olunup söz konusu mukataanın 1108, 1109, 1110, 1111 yılları malı için 1720000 akçenin hazineye teslim edildiği ve karşılığında senet verildiği, 1112 yılı için de ihracat ve vezayifden başka 262788 akçe defaatle hazineye teslim edildiği ve yedine ruznamçe sureti verildiği anlaşılabilir. Şimdi Arif Mehmed'i ve konu üzerinde bilgisi olanları mahkemeye getirip bu mukataaya 1108/1696 yılında Arif Mehmed'in zaptedip etmediği, etmişse kaç yıl zapt ettiğinin ve devcelilere verilen tezkere tarihinin ne olduğunun yazılıp bildirilmesi istenmektedir.⁶² Tuzlaya ait bu döneme ait sorunlar henüz bitmemiştir. 20 Zilhicce 1109/29 Haziran 1698'de Menemen tuzlasında görevli Abidin divana sunduğu arzda önceden tuzladan çıkarılan tuzun divanlara taşınması sırasında Kürt ve Türkmen aşiretlerle, sancaktaki kadıların, ayan, yeniçeri serdarlarının gerekli yardımı yaptıkları ancak şu anda bunların tuzlanın mîrî'den ifrâz edildiğini öne sürerek bu taşıma işinde rol almak istemediklerini şikâyet etmektedir. Rumeli beylerbeyi payesiyle Aydın ve Saruhan muhassılığın'a getirilen İsmail Paşa ile sancaktaki kadılara hitaben yazılan ve Edirne'den gönderilen fermanda bu unsurlardan deve sahibi olanların eskiden olduğu gibi bu taşıma işinde istihdam edilmesini emretmektedir.⁶³

Memlehâ ile ilgili bir sonraki bilgi geçmiş yıllara ait yukarıdaki karışıklığın düzeltildiğini bize göstermektedir. Çünkü 25 Muharrem 1113/21 Haziran 1702'de Saruhan Sancağı'nda bulunan ve beratla ber-vech-i malikâne olarak tasarruf olunagelen Menemen memlehâsı ve tevabihu mukataası 1113 yılının Safer ayının

⁶²M.Ş.S. 167, s.52.

⁶³M.Ş.S. 166, s.39-b. Aynı şikâyetle ve aynı tarihli başka bir ferman M.Ş.S. 166, s.57-a'dadır.

Geçmişten Günümüze Manisa

gurreşi/27 Haziran 1702'den bir yıl tamamına dek zaptetmek üzere Güzelhisar ve Ada mukataaları dışarıda tutulmak kaydıyla Ali Ağa ve El-Hac Abdullah Ağa adlı iki kişiye ber-vech-i iştirak 4000 guruşa iltizâm ve deruhte olunmuştu ve 1113 senesi Ağustosundan itibaren ikiyüz gün içinde bu miktarı ödeyeceklerine, mallarına kefil olarak kefil olan kişilerin ellerine bu temessük verilmişti.⁶⁴ Bölgedeki halkın ve resmi yetkililerin tuzlalara olan bu ilgisi XIX. Yüzyıl'da da devam etmekle beraber bu yüzyılda başka ortaklar da ortaya çıkacaktır. 1825 yılında İzmir ve Aydın'da bulunan batılı bir gezgin, Yunanlı korsanların İzmir körfezindeki tuzlalardan tuz çaldıklarını bildirmektedir. Görevli bekçilerin korumada pek işe yaramadıkları anlaşılmaktadır.⁶⁵

Saruhan memlehâsı mukataasından sonra bölgeden Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu en önemli madenlerden biri olan güherçileden elde edilen gelirdi. Bu gelir bir mukataa olarak değil aslında iştirak olunması istenen güherçilenin bedeli için Manisa ve diğer sancaklara tevzî edilen haneler itibarıyla toplanmaktaydı. Bu konuda Saruhan sancağı'na yapılan tevzilerle ilgili Manisa şeriiye sicillerinde oldukça bol örnekler bulunmaktadır. 1057/1647 yılına ait olmak üzere Saruhan sancağı'ndan gönderilmesi istenen güherçile, âvârız olarak, Muharrem 1060/Ocak 1650'de Aydın, Saruhan ve Mentеше sancakları'na muhassıl-ı emvâl olan İshak Paşa'nın vekili Mehmed Ağa ibn İbrahim tarafından Ilıca-i Saruhan kazası'ndan 105 haneden 42500 akçe olmak üzere bu kazaya mutasarrıf olan Mustafa Efendi ibn Ahmed'den tahsil edilmişti. Taraflar mahkemede bu teslimin yapıldığını ifade ederek işlemi sicile kaydettirmişlerdi.⁶⁶

Yine 1107/1695 yılına mahsub olmak üzere Manisa kazası'ndan 6795 vukiyye güherçile iştirâsı ferman olunmuş, 1108/1696 yılı âvârız malından ve muhassıl yedinden her vukiyye güherçile için 33 akçe verilmesi ve muhassıl-ı emvâl Abdülbaki Paşa tarafından İzmir baruthânesi'ne nakl edilmesi istenmişti. Bu belgede ayrıca Manisa kazası mahalleleri, Belek, Palamut, İmlak, Turgutlu ve Yund Dağı nahiyeleri ile piyadegân ve mukataa köylerine yapılan hane tevzii de yer almaktaydı.⁶⁷ Oysa 1106/1694 yılı için Aydın ve Saruhan muhassılı, Aydın, Saruhan, Hamidili, Sığla ve Mentеше sancaklarındaki kadılara yazılan bir hükümde; 1108/1696 yılında derya yüzüne çıkacak miri kalyonlar için İzmir karhânesinde tabh olunacak 2000 kantar siyah barutun tabh ücreti için 1106/1694 yılına mahsup olmak üzere adı geçen sancakların sürsat bedeli bakayası malından acilen 15000 esedî guruşun havale olunması istenmekteydi.⁶⁸ Manisa livâsı'ndan muhassıllık eliyle istenen güherçile genellikle âvârız cinsi vergilerin toplanması sırasında tahsil edilmekteydi. 1109/1698 yılında Manisa kenti ve Belen, Palamud, İmlak ve Yund Dağı nahiyelerinden istenen toplam 2795 vukiyye güherçilenin her bir vukiyyesi için 33 akçe 1109/1698 yılı âvârız malından ve muhassıl yedinden ödenmesi isteniyordu.⁶⁹

⁶⁴M.Ş.S 167, s.15.

⁶⁵ Ritter Prokesch von Osten, Der. Ernst Münsh, Stuttgart, 1836, c. II, s.64. Zikreden Reinhold Schiffer, "Kelle Uçuranlar ve Sıradan İnsanlar: 19. Yüzyıl Türkiye'sinde Avrupalı Gezgincilerin İzlenimlerine Göre Korsan ve Haydutlar II", Çev. Eser Köker, , sa: 81 Eylül 1990, s. 53.

⁶⁶M.Ş.S. 98, s.73-c.

⁶⁷M.Ş.S. 167/II, s.17, 18, 19. ve M.Ş.S.167/II, s.49, 50, 51. 1108/1696 yılında da 1109/1697 yılı âvârız malından aynı miktarda güherçilenin yine İzmir baruthanesine bu kez muhassıl İsmail Paşa tarafından nakli istenmektedir. M.Ş.S.167/II, s. 142,143,144,145.

⁶⁸M.Ş.S.167/II, s. 115.

⁶⁹M.Ş.S. 166, s.30.

10- Diğer mukataalar

a- Saruhan beytü'l-mâl-i amme ve hassa mukataası

Bu mukataa ile ilgili elimizdeki ilk kaydı Receb 1061/Temmuz 1651 tarihlidir. Buna göre muhassıl-ı emvâl olan İshak Paşa tarafından Kapıcıbaşı Mehmed Ağa'nın Manisa kentinde beytü'l-mâl-i amme ve hassa'dan kabz ettiği mal ve meblağları gösteren küçük notlar oluşturmaktadır. Buna göre Alaşehirli Mustafa adlı pabuççunun Ali Ağa hanında varis bırakmadan ölmesinden sonra tahrir olunan eşyası toplamı 8870 akçe, yine Manisa kentinde Mahmud Ağa hanında varis bırakmadan ölen kaşıkçının muhallefatından 1800 akçe, yine Avlak? Saçlı olarak bilinen çenginin varisi olmadan ölmesiyle elde edilen 1100 akçe, yine El-Hac Mehmed'den 1000 akçe, yine Manisa kentinde varis bırakmadan ölen duhancının 840 akçelik muhallefatı ki toplam 13610 akçelik meblağ kaydedilmektedir. Yine aynı kayıtların altında Manisa'da Ali Ağa mahallesinde varis bırakmadan ölen Gürcücü? Hatunu'nun 3860 akçelik bir geliri de kapıcıbaşı Mehmed tarafından kabzedilmiştir.⁷⁰

Rebiülahir 1062/Mart 1651 tarihli bir başka belgede ise Aydın ve Saruhan ve tevabihu sancakları'nda muhassıl-ı emvâl olan Mustafa Paşa'nın mahkemede vekili olan Yozgatizade Mehmed Çelebi, Hasan bin Abdullah adlı Arap'ın Manisa'da Aynalı mahallesinde varis bırakmadan ölen Deve Mehmed Ağa'nın kölesi olduğunu ve Paşa'nın köleyi mülkünden ifrâz edip azad eylediğini beyan etmektedir.⁷¹

20 Şevval 1109/1 Mayıs 1698 yılında bu mukataa gelirlerini mîrî için toplaması görevi Ahmed Ağa'ya muhassıl tarafından verilmişti.⁷² Yine 13 Şaban 1110/14 Şubat 1699'da aynı mukataa Manisa kazası serdarı olan beşinci bölüklü Mahmud Ağa'ya ber-vech-i emanet olarak sipariş olunmuştu. Kendisi beytü'l mâl-ı amme ve hassa ve yâve ve kaçgun ve mal-ı mefkud ve mal-ı gaib gibi vergileri toplayacaktı.⁷³

3 Safer 1121/3 Nisan 1710'da yine Manisa kadısına ve livâda bulunan kazaların kadılarına gönderilen yazıda 1120/1710 yılına mahsup olmak üzere Aydın muhassıllığı kalemlerinden olan Saruhan beytü'l-mâl-i amme ve hassa mukataası Nasuh Paşa'nın uhdesinde olup bu mukataanın ahz ve kabzı için bir görevli tayin olunduğunu belirtmektedir.⁷⁴

18 Safer 1148/9 Temmuz 1735 tarihli bir buyduldu ile 1147/1735 yılı için ber-vech-i malikâne olarak Aydın muhassıllığı kalemlerinden beytü'l-mâl-i livâ-i Saruhan mukataası 1147 mart'ı ibtidasından bir sene tamamına dek hıfz eylemesi için hala Saruhan sancağında muhassıllık mütesellimi olan Ahmed Ağa'ya deruhde ve iltizam olunmuştu.⁷⁵ Aynı tarihli bir başka belgede bu kez muhassıl olarak Hüseyin Paşa'nın adı geçmektedir ve mukataa için yapılan açıklama tekrarlanmaktadır.⁷⁶

b-Manisa ihtisâb mukataası

1062 yılı Rebiülevvelin 19 günü/29 Mart 1652 ve Rebiülahirin 3 günü/13 Mart 1652'de Saruhan livâsında has mukataalarından olan Manisa ihtisâb mukataası bir yıl tamamına dek kıstü'l-yevm hesabı üzere her ay için 22000 akçe verilmek üzere Zülfikar Ağa'ya iltizam ve deruhde edilmişti. Bu mukataanın gelirleri; resm-i bâc-ı bazar, resm-i başhâne, resm-i şemhâne, resm-i kantariye, resm-i ihzariye ve ağalık

⁷⁰M.Ş.S 102, s.247.

⁷¹M.Ş.S.102, s.194-b.

⁷²M.Ş.S. 166, s. 126-b.

⁷³M.Ş.S. 166, s. 180-c.

⁷⁴M.Ş.S. 167, s.111.

⁷⁵M.Ş.S. 191, s.132.

⁷⁶M.Ş.S. 191, s.110-b.

kalemleri olarak sıralanmaktadır.⁷⁷ 1114/1702 yılında Aydın ve Saruhan muhassılı Nasuh Paşa'dan Dubnik palangasındaki züemâ, erbâb-ı tımar, topçu, imam, hatip, gurebân-ı evvel ve sâni ve mustahfizların mevâciblerinin ödenmesinde kullanılmak için muhassılığa bağlı Manisa ihtisabı ve ihzariyesi, koru-yı cebel-i Manisa ve tevabihu mukataaları gelirlerinden 320569 akçenin gönderilmesi isteniyordu.⁷⁸18 Cemaziyevvel 1118/27 Ağustos 1706'da eski Temeşvar muhafızı Ali Paşa kendisine has olarak verilmiş 500000 akçe gelire sahip ve oğulları Mehmed, Mustafa, İbrahim ve Ahmed tarafından malikâne olarak mutasarrıf olunan Manisa ihtisâb ve ihzar ve serhâne ve tevabihu mukataası'na Manisa mutasarrıfı Ömer Paşa'nın mütesellimi tarafından, paşası Manisa'ya ulaşmadan müdahale olunduğunu şikâyet etmektedir. Mütesellim elinde ferman olmadan mukataaya Manisa mutasarrıfının hassı olduğunu iddia ederek müdahale etmiş, gelirlerine el koymuştu. El koyduğu bu gelirlerin kendisine ödenmesini isteyen Ali Paşa'nın bu isteği uygun bulunarak Manisa kadısına hüküm yazılmıştı.⁷⁹ 15 Şaban 1194/16 Temmuz 1780'de El-Hâc Mehmed Ağa'nın üzerine malikâne olarak deruhde edilen bu mukataanın üç yıllık geliri 101400 akçe olarak belirlenmişti. 76050 akçe müşterikin hissesi idi. Mîrî pay olan 25350 akçe 1192,1193 ve 1194 yıllarında yapılan ödemelerle gerçekleştirilmişti.⁸⁰

Sonuç

Genel olarak buraya kadar incelediğimiz belgelerin ışığında muhassılların başlıca görevleri şunlardı:

1-Muhassılın yetki dairesine ayrılmış coğrafyalarda bulunan mîrî mukataalardan iltizâm ve malikâne sistemleri çerçevesinde elde edilecek gelirlerin ve bu gelirlerden bakâyâ kalan miktarların toplanıp merkeze yollanması.

2- Muhassılığa bağlanan bazı vergilerin ve bunlardan bakayâ kalan miktarların toplanıp merkeze yollanması.

3- Merkez tarafından bölgeden talep edilen asker ve lojistik malzemenin temini ve istenilen yerlere gönderilmesi.

4- Yargıyı ilgilendiren bazı yerel suçlarda bölgedeki adlî yetkililere yardımcı olunması.

5- Muhassıllık yetki alanı içinde veya dışında ortaya çıkan eşkıyanın ve eşkıyalık olaylarının soruşturulması.

6- Bölgede iskân edilmiş olan cemaat ve aşiretlerin denetlenmesi. Zaman zaman bu aşiretlere yönelik verilen para ve diğer cezaların uygulanması.

7- Osmanlı merkezi yönetimi tarafından bölgede uygulanması istenen para kurları ve para politikaları (meskûkât) ile ilgili görevlerin yerine getirilmesi.

Gerek muhassıldan devlet tarafından beklenen görevlerin niteliği, gerekse yetki alanının büyüklüğü gibi nedenler yüzünden XVII. yüzyılda Osmanlı coğrafyasındaki bazı bölgelerdeki Osmanlı idari yapılanmasının değişmiş olduğuna yönelik güçlü şüphelerimiz bulunmaktadır. Bunlardan en önde geleni; Osmanlı merkezi yönetiminin, bazı eyaletlerdeki bazı sancakları muhassıllıklara bağlayarak idarî ve malî açılardan ikiye bölmüş olabileceğidir. Muhassıllık coğrafyasını oluşturan sancaklardaki mîrî mukataaların ve bunlardan doğan iltizâm işlerinin muhassılığa, aynı coğrafyada zayıflayarak devam eden tımar sisteminin ise eskiden olduğu gibi eyalet valilerine bağlı kaldığını düşünmekteyiz. Yukarıda sıralanan görevler XVI.

⁷⁷M.Ş.S. 102, s.289-a.

⁷⁸AE.SMST.II, 21/2038.

⁷⁹Cevdet Maliye, 19810.

⁸⁰Cevdet Maliye, 7320.

yüzyılda Osmanlı eyaletlerindeki valilerinden istenen standart görevlerdir. Bu görevler neden valilerinden değil de muhassıllarından istenmektedir? Ve neden muhassıllardan tımar sistemi ile ilgili yerine getirilmesi istenen bir işlem bulunmamaktadır? Bu iki soru arka arkaya sorulduğunda yukarıdaki cevap açık olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bu yüzyılda muhassıllığı oluşturan sancakların beylerinin yerini, muhassıllar tarafından göreve getirilen mütesellimler almıştır. Muhassıllık görevine getirilen kişilerin toplumsal statülerinde zaman içinde görülen değişiklikler de bölgedeki yerel güçlerle ilgili bilgilerimizi doğrulamaktadır. Başlangıçta muhassıllık görevine yukarıda sayılan niteliklere sahip Osmanlı bürokratları getirilirlerken, zaman içinde bu görev yerel ailelerin eline geçmiştir. Ancak bu değişiklik XVII. yüzyılda var olan bütünsel bir muhassıllık alanını da ortadan kaldırmıştır. Sancak mütesellimliklerine gelen Karaosmanoğulları, Cihanzadeler ya da İlyaszadeler gibi Anadolu'daki âyân aileleri sancaklardaki mîrî mukataaların kontrollerini ellerine geçirmişlerdir. Buna benzer âyân ailelerinin Rumeli, Suriye ve Kıbrıs'ta muhassıllık uygulamasının görüldüğü coğrafyalarda da ortaya çıktığını düşünmekteyiz. Çünkü muhassıllık uygulaması sadece Anadolu'ya özgü bir uygulama olmamıştır. XVII. yüzyılda Mora, Kıbrıs, Sakız ve Halep gibi farklı Osmanlı coğrafyalarında da aynı uygulamanın hayata geçirildiği gözlemlenebilir. Mukataa gelirleri farklılık gösterse de bu farklı bölgelerde muhassılların yerine getirdikleri görevler birbirine benzemektedir. Uluslararası ticaretin ön planda olduğu yerlerde yabancı tüccarın sorunları diğer sorunlardan daha öndeyken, bu ticarete pek dâhil olamamış bölgelerde genelde yerel sorunlar çözülmeye çalışılmaktadır. Coğrafi farklılıklar bir kenara bırakıldığında bu tip idarî-malî uygulamaların tümünün taşradaki Osmanlı idari düzenini yeniden kurgulamak ve Osmanlı maliyesinin nakit ihtiyacını karşılamak üzere uygulamaya sokulduğunu söyleyebiliriz.

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Belgeleri

Ali Emirî SAMD II, 04/354, 21/2038

Başmuhasebe Kalemi Aydın Muhassıllığı Defterleri (D.BŞM.ANM. d) 17278,17279

Cevdet Maliye, 1553, 7320, 7379, 17912, 19295, 19810, 20956,28303, 30387, 30775

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD) 1179,2531

Mühimme Defterleri (MD) 111

Manisa Şer'iyye Sicilleri (MŞS) 98,102,103,166,167,167/II,191,193,198

Tezler

AKKAYA, Mustafa, *711 No'lu Balıkesir Şer'iyye Sicil Defteri'nin Transkripti ve Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı. Balıkesir 2001.

AKTEPE, Asuman, *Osmanlı İdarî Taksimatı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998.

BATMAZ, E. Şükrü, *XVIII. Yüzyıldaki Mali Uygulamaların Osmanlı Taşra Yönetimi Üzerindeki Etkileri Hakkında Bir Araştırma*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.

Yayımlanmış Eserler

EMECEN, Feridun , *XVI. Asırda Manisa Kazası*. T.T.K. Ankara, 1989

GENÇ, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar Bütçeler 1* içinde. Hazırlayan: Mehmet Genç ve Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006.

Geçmişten Günümüze Manisa

İNALCIK, Halil, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History, Carbondale 11*, Ed. T.Naff and R. Owen, London 1977, s. 27-52.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. , *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İzmir, 2000.

SCHIFFER, Reinhold, " Kelle Uçuranlar ve Sıradan İnsanlar: 19. Yüzyıl Türkiyesi'nde Avrupalı Gezginlerin İzlenimlerine Göre Korsan ve Haydutlar II", Çev. Eser Köker, *Tarih ve Toplum*, sa: 81 Eylül 1990, s.52-56.

ULUÇAY, Çağatay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*. İstanbul, 1955.

ESKİ BORLU VE GÖÇ

Enes HANÇER*

GİRİŞ

İnsanoğlu, geçmişten günümüze farklı nedenlere bağlı olarak göç etmiştir. Bu göçler zorunlu veya isteğe bağlı olarak gerçekleşir. Yaşadıkları yerin coğrafi, ekonomik, sosyal ve siyasi özelliklerini beğenmeyen insanlar, şartları daha iyi olan yerlere göç eder. Terör, savaş, doğal afetler gibi olayların olduğu durumlarda ise zorunlu göçler gerçekleşir. Çalışmamızın konusu olan göç olayı da zorunlu yaşanmıştır. Bu olayda eski Borlu ve çevresindeki köyler, baraj nedeniyle sular altında kalmıştır. Yaşadıkları topraklar istiklak edilen vatandaşlar ise zorunlu olarak göç etmiştir.

Çalışmamızda köklü bir geçmişi olan eski Borlu yerleşimi ve barajdan dolayı buradan yaşanan göç anlatılmıştır. Araştırmamızın kaynaklarını; konuyla ilgili kitaplar, bu yörede doğup büyüyen kişiler, eski Borlu' dan kalma tarih yapıtlar, eşyalar ve fotoğraflar oluşturmaktadır. Çalışmamızda eski Borlu ve buradan yapılan göç, nedenleri ve sonuçlarıyla birlikte incelenecektir.

Eski Borlu

Borlu, Osmanlı döneminde Saruhan Sancağı' na bağlı bir yerleşimdir. 1531 Tahrir kayıtlarına göre Demirci kazasına bağlı nahiye olan Borlu, 1600' lerden itibaren kaza merkezi olmuştur.¹ Gediz vadisindeki Borlu, tarih boyunca çevresindeki yerleşimlerin çekim merkezi olmuştur. 1839' dan sonra ise Gördes kazasına bağlı bir nahiyedir.² Daima idari bir merkez olan Borlu' da, Türkmen aşireti Şihlilar³ söz sahibidir. Günümüzde Şeyhoğulları soy ismini kullanan Şihlilar, Borlu' da çok geniş arazilere sahipti. Burada beylik yapan bu aile, 1940' lara kadar gücünü korumuştur.

1800' lü yılların son çeyreğine ait Aydın vilayet salnamelerinde Borlu' ya ait bilgiler verilmektedir.⁴ Borlu' nun coğrafi konumu, nahiye merkezinin nüfusu, hane sayısı ve köyleri, nahiyenin toplam nüfusu, nüfusun cinsiyet durumu, nahiye yöneticilerinin isimleri verilen bilgilerdir. Örneğin;⁵ hicri 1311 (miladi 1893) tarihli salnamede nahiye nüfusu köyleriyle beraber 9938' dir. (4961' i erkek, 4977' si kadın) Nahiye merkezinin nüfusu ise 273' tür. Merkez nüfusun az olmasına karşılık nahiye genelindeki nüfus miktarı yöredeki sosyoekonomik canlılığa bir işaretir.

1318 / 1900-1901 vilayet salnamesinde Borlu' nun Gördes' in nahiyesi olduğu, yörenin Aydın vilayetine bağlılığının sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu belgede nahiye müdürü ile memurların isimleri de belirtilmektedir.⁶

* Sosyal Bilgiler Öğretmeni, Borlu Gazi Ortaokulu - Köprübaşı / Manisa, (izmirli_hancer@hotmail.com)

¹ İbrahim ÇİÇEK, Borlu Tarihi, Salihli 1999, s.33, 39, 91, 96.

² Çiçek, a.g.e. , s.33.

³ Şihlilar (Şeyhoğulları): Osmanlı döneminde Borlu çevresinde ayanlık yapmışlardır. Bu aşiret, önceleri göçebeyken devletin verdiği arazilere yerleşerek yörede yıllarca söz sahibi olmuştur. Halk arasında "Borlu Beyleri" olarak da anılmışlardır.

⁴ Çiçek, a.g.e. , s.110, 111, 112.

⁵ Çiçek, a.g.e. , s.111.

⁶ Çiçek, a.g.e. , s.74.

Borlu, Batı Anadolu' da Yunanlılar' ın 15 Mayıs 1919' da İzmir' e girmesiyle başlayan işgal dönemini yaşamıştır. Milli kuvvetlerin Salihli cephesinde düşmana direnmesi sayesinde Borlu' nun işgali 26 Haziran 1920' de gerçekleşmiştir. Sonrasında ise bölgedeki akıncılar, çeteler düzensiz savaşla Yunanlılar' a sürekli kayıp verdirmiştir. Şeyhoğulları' ndan Borlulu Nasuh Bey, çete reisliği yapmıştır. Borlu ve çevresinde 2 yıldan fazla süren Yunan işgali, Türk ordusunun 6 Eylül 1922' de buraya girmesiyle son bulmuştur. 2. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, 6 / 7 Eylül gecesini Borlu' da Nasuh Bey' in evinde geçirmiştir. Paşa, sabah Borlu' dan ayrılırken Nasuh Bey' e düşmandan ele geçirilen tabanca ile dürbün hediye etmiştir.⁷

Borlu, Cumhuriyet döneminde Gördes' e bağlı bir bucak merkezi olarak varlığını sürdürmüştür. Gediz' in kenarında 1950' lere kadar nüfus, ekonomik ve sosyal özellikler bakımından ilçe durumunda olan Borlu' nun tarihi, Demirköprü Barajı' nın yapılmasıyla değişmiştir. 1954 – 1960 arasında Gediz' in üzerine yapılan barajın su tutmaya başlamasıyla birlikte Borlu bucak merkezi ve 15 köy⁸ istiklak edilerek boşaltılmıştır.

Günümüzde artık eski Borlu' yu 65 – 70' li yaşların üzerindeki insanlar hatırlamaktadır. Unutulmaya yüz tutmuş bu yerleşimin hikayesini, yörede doğup büyümüş kişilerden dinleyelim:

1944 Demirci doğumlu Ümit ÜNLÜ⁹:

“Çocukluğum orada geçti. Arazileri oldukça geniş ve verimliydi. Tütün, pamuk, susam, haşhaş, palamut, çeşitli sebze ve meyveler yetiştirilirdi. Evler, su ihtiyacını kuyulardan karşılardı. Elektrik yoktu, aydınlatma aracı olarak gaz lambası kullanılırdı.

Ekonomik yönden canlı bir yerdi. Cuma günleri, şimdiki Köprübaşı ve Borlu' da kurulan pazarlardan bile daha büyük bir pazar kurulurdu. Esnaf çoktu. 7 – 8 tane kahvehane, lokantalar, hanlar vardı.

Son dönemlerinde adliye kurulmuştu. 1950' lerin sonlarında Tütüncüler Bankası açılmıştı. Jandarma karakolu vardı. Eski Borlu dağılmasaydı; kazalık emri gelmişti, ilçe olacaktı. Buranın ağası Şiri Bey¹⁰di. Atalan¹¹ yaylasına kadar arazileri ve bucak merkezinde dükkanları vardı.”

1948 Gördes doğumlu Süleyman KAÇAR¹²:

“Evimiz Tahtacı¹³ köyündeydi. Borlu' ya okul için yaya olarak giderdim. Burada karakol, adliye, hapishane, nüfus müdürlüğü ve tapu müdürlüğü vardı. Bu yörede Demirci Çayı' nın üzerinde 2 tane değirmen vardı.

Borlu' da caminin üst tarafındaki evler Şihlilar'ındı. Şiri Bey, derebeyi idi. Adeta bu yörenin hem kaymakamı hem de valisiydi. Şimdiki Köprübaşı ve Borlu arazilerinin çoğu onundu. Çevre köylerden çift zamanı, Şiri Bey' in arazilerine tarla sürmeye gidilirdi. Sadece bizim Şelekler¹⁴ köyü gitmezdi.

⁷ Çiçek, a.g.e. , s.45, 49, 69, 71.

⁸ Çiçek, a.g.e. , s.93.

⁹ 1944 Demirci doğumlu, İbrahim oğlu Ümit ÜNLÜ ile 4 Ağustos 2017 tarihli görüşme - Borlu

¹⁰ Şiri Bey: Şeyhoğulları' ndan olan Şiri Bey, Borlu' nun beyi ve toprak ağasıdır. 8 odalı konağı bulunan Borlu Beyi, tek parti döneminde yörede söz sahibidir. Uzun yıllar muhtarlık yapan Şiri Bey, CHP' lidir. 1950' de DP' nin iktidara gelmesiyle yöredeki etkisi azalmıştır. Şiri Bey ve o dönemki Borlu hakkında detaylı bilgi için bakınız: Recai ŞEYHOĞLU, Borlu Derebeyinin Ölümü, İzmir 1995. s. 37 ile 56 arası.

Recai ŞEYHOĞLU, Şiri Bey' in torunudur. Emekli öğretmendir.

¹¹Günümüzde Gördes' e bağlı bir mahalledir.

¹²1948 Gördes doğumlu, Mahmut oğlu Süleyman KAÇAR ile 11 Eylül 2017 tarihli görüşme - Borlu

¹³ Eski Borlu' nun kuzeydoğusunda bir köydür.

¹⁴ Eski Borlu' nun kuzeyinde bir köydür.

Geçmişten Günümüze Manisa

Dedemlerin oturduğu Şelekler köyü çevresinde arazimiz çoktu. Dedem Gacaroğlu¹⁵ Mehmet, güreş ağalığı yapardı. Borlu' da pehlivan güreşleri olurdu.

Babam Mahmut Kaçar¹⁶, 1946 seçimlerinde Borlu' da DP' nin ocak başkanıydı. Sonraki yıllarda aynı partiden il genel meclisi üyeliği ile il encümen azalığı yapmıştı."

1927 Gördes doğumlu İbrahim ÇİÇEK¹⁷:

"Borlu' da 1950' lerin ilk yarısında öğretmenlik yaptım. Okulda üç öğretemdik. O yıllarda 200 civarında hane ile 1500 – 2000 arası nüfus vardı. Borlu' ya ev yapmıştım. Barajdan dolayı uzun süre duramadım.

Ovası verimliydi. Demirci Çayı ve Gediz çevresinde pamuk çok olurdu. Tütüncülük çok yapılırdı. Ayrıca Borlu' ya kazalık emri gelmişti.

Kayınpederim Ömer Hakkı Yaren, Borlu' da 1935 – 1940 arasında imamlık yapmıştır. Minaresi olmayan camiye Şaziye Hanım, minare¹⁸ inşa ettirmiştir. Varlıklı olan, eşi Haşim Bey erken yaşta ölünce servetinin bir kısmıyla Şaziye Hanım, minareyi yaptırmıştır."

1933 Gördes doğumlu Şaban GENÇ¹⁹:

"Borlu' da fotoğraf ve terzi dükkanım vardı. Hapishaneye getirilen mahkumların fotoğrafını çekerdim. Ayrıca sinemacılık yapıyordum, film oynatıyordum.

Daha sonra dükkanı, bugünkü Borlu' ya taşımam. 1960' ların başında, dükkanda, yangın çıktığı için elimde eski Borlu' ya ait hiçbir fotoğraf kalmadı."

1947 Gördes doğumlu Münip ALTOP²⁰:

"Düz, ovalık bir yerdi. Baraj yapılmasa geleceği parlaktı. Borlu' da bizim lokantamız vardı.

Babam "Aşçı Hüseyin" olarak bilinirdi. 1958' den sonra şimdiki Borlu' ya taşındık."

Köklü bir tarihi olan eski Borlu, son dönemlerine kadar önemli bir ticaret ve kültür merkezidir. Çevre ilçelerden Cuma pazarına birçok esnaf gelmektedir. Bucağa bağlı köyler için de Borlu bir çekim noktasıdır. Küçük bir örnek vermek gerekirse Tokmaklı köyünden Ali Yaren²¹, köyünden Borlu' ya eşekle odun satmaya gittiğini söylemiştir. Alışveriş ile ilgili bu örneğin yanı sıra sosyal – kültürel açıdan da Borlu canlıdır. Düğünlerde, bayramlarda atlı cirit oyunları oynanır ve pehlivan güreşleri yapılmıştır.²²

¹⁵ Gacaroğulları (Kacarlar): Eski Borlu ve çevresinde geniş arazileri olan bir ailedir. Bugünkü Borlu' da "Gacar" isimli bir sokak ve bu isimle anılan bir çeşme vardır.

¹⁶ Mahmut KAÇAR (doğum:1923 – ölüm:1983): Lise mezunudur. DP – AP çizgisinde 1940' lardan 1980' e kadar siyaset yapmıştır. Gacaroğulları ailesinden olan M. KAÇAR, oğlu Süleyman KAÇAR' ın ifadesine göre Manisa' da milletvekili adaylarının belirlenmesinde söz sahibi olmuştur. Ayrıca barajın kurulmasından sonra oluşan yeni Borlu' nun kurucusudur.

¹⁷ 1927 Gördes doğumlu, Mehmet oğlu İbrahim ÇİÇEK ile 3 Temmuz 2017 tarihli görüşme - Salihli

¹⁸ Bugün Eski Borlu' da camii kısmı yıkık vaziyette bulunan bu minarenin kitabesinde "Haşim Karısı Şaziye" yazmaktadır.

¹⁹ 1933 Gördes doğumlu, Mevlüt oğlu Şaban GENÇ ile 5 Ağustos 2017 tarihli görüşme - Borlu

²⁰ 1947 Gördes doğumlu, Hüseyin oğlu Münip ALTOP ile 18 Eylül 2017 tarihli telefon görüşmesi Münip ALTOP: İzmir – Bornova' da oturan M.ALTOP, 2011 yılında İzmir' deki "Eski Borlulular" ile dernekleşme çabasına girmiştir. Ancak dernek kurulamamıştır.

²¹ 1952 Gördes doğumlu, Mehmet oğlu Ali YAREN ile 3 Ağustos 2017 tarihli görüşme - Borlu

²² 1944 Gördes doğumlu, İsmail oğlu Muammer TUZAK ile 4 Ağustos 2017 tarihli görüşme - Borlu

Demirköprü Barajı ve Göç

Demirköprü Barajı, Manisa’ da, Gediz nehri üzerinde; sulama, taşkın kontrolü ve enerji üretimi amacıyla 1954 – 1960 yılları arasında yapılmıştır.²³ Salihli’ nin kuzeydoğusundaki Demirköprü Barajı ve Hidroelektrik Santrali, DP iktidarının önemli yatırımlarındandır. Barajın su tutmaya başlamasıyla birlikte, su havzası içinde kalan, Borlu bucak merkezi ile 15 köye göç yolu görünmüştür.

1958’ den itibaren eski Borlulular; Salihli, Turgutlu, Manisa, İzmir gibi yerlere göç etmeye başlamıştır. Halkın bir bölümü de o tarihlerde yeni kurulan Köprübaşı’ na ve Tahtacı köyüne (şimdiki Borlu mahallesi) yerleşmiştir. İşte bu göç esnasında Borlulular arasında anlaşmazlık yaşanmış, bunun sonucunda bugünkü Köprübaşı ve Borlu ortaya çıkmıştır. Zamanla Köprübaşı ilçe olurken, Tahtacı da belde olup adını “Borlu” diye değiştirmiştir. Bu isim değişikliği resmi işlerde zaman zaman sorun olmuştur. Çünkü Tahtacı ya da yeni Borlu Demirci’ ye bağlıyken eski Borlu, Gördes’ in bucağı idi.

Barajdan sonra kurulan yeni Borlu, uzaklığa rağmen yıllarca Demirci’ ye bağlı olmayı tercih etmiştir. Fakat 2012’ de çıkarılan Büyükşehir Kanunu gereğince 2014 yerel seçimlerinden sonra Köprübaşı’ nın mahallesi olmuştur.

Eski Borlu’ dan yaşanan göçü ve bu konuda oluşan fikir ayrılığını, o yılları yaşamış kişilerin ağzından aktaralım:

1948 Gördes doğumlu Süleyman KAÇAR:

“Barajdan sonra Borlulular’ ın nereye yerleşeceği konusunda anlaşmazlık yaşanmıştı. DP Manisa milletvekili Selim Akiş ile babam Mahmut Kaçar, aynı partiden olmalarına rağmen bu konuda farklı düşünüyordu. Başbakan Adnan Menderes, 1958’ de yerleşim yeri için temel atmaya gelirken vatandaşların daveti üzerine bugünkü Köprübaşı’ na uğruyor. Programda olmamasına rağmen önce Köprübaşı’ nın temeli atılıyor. Ardından 5 km ilerideki Tahtacı’ da yeni Borlu için temel atılıyor. İki yerleşim zamanla bucak merkezi yapılmış.

Başbakan, törenden sonra Demirci’ ye geçiyor. Babam Mahmut Kaçar, temel atma olayından dolayı kırılmış ve Başbakan’ la birlikte yola devam etmemiş. Başbakan, Demirci’ ye varınca yanındakilere babamı kastederek “Gacar nerede?” diyor. Başbakan’ a durum anlatılınca babamı aldırma için Borlu’ ya araç göndermiş.

Eski Borlu’ nun, önceleri Karahallı²⁴ köyü civarına taşınması düşünülmüş. Ancak bu fikirde uzlaşılammış.”

1944 Gördes doğumlu Gönül AKIN²⁵:

“Göç sırasında Borlu’ daki binaların, evlerin işe yarayan malzemeleri taşındı. Bazısı bunları satarken bazısı da tekrar kullandı. Mesela; şimdiki evimizin kapısı ile pencere demirleri, eski Borlu’ dan getirilmiştir.

Göçte yaşanan fikir ayrılığı parti meselesinden çıktı. CHP’ liler ve bazı DP’ liler Köprübaşı’ nı, DP’ li Mahmut Kaçar ise Borlu’ yu tercih etti.

Ailemiz Şeyhoğulları ile Haşim Taşlı, Necati Girgin gibi isimler Köprübaşı’ nın kurucularındandır.”

1940 Gördes doğumlu Aydın YAREN²⁶:

²³ Detaylı bilgi için bakınız: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi Yard. Doç. Dr. Türkan BAŞYİĞİT, “Demirköprü Barajının Kurulması”, Krallardan Efelere Salihli Sempozyumu Bildirileri, Salihli 2013, 2 .Cilt s.397 – 411.

²⁴ Şimdiki Borlu ile Köprübaşı arasında bir köydür.

²⁵1944 Gördes doğumlu, Ahmet Muhtar kızı Gönül AKIN ile 10 Eylül 2017 tarihli görüşme – Köprübaşı Gönül AKIN: Şeyhoğulları’ ndan Nasuh Bey, Gönül Hanım’ ın dedesi; Şiri Bey ise büyük amcasıdır.

²⁶ 1940 Gördes doğumlu, Hikmet oğlu Aydın YAREN ile 4 Ağustos 2017 tarihli görüşme - Borlu

Geçmişten Günümüze Manisa

“Borlu’ nun taşınması konusunda devlet ve nahiyenin ileri gelenleri, ilk önce Tahtacı’ da karar kılmış. Hatta nahiyedeki resmi kurumlar yeni Borlu’ ya taşındı. Milletvekili Selim Akış, Köprübaşı’ ndan yana tavrını belirleyince iş değişti. Kayınpederim Mahmut Kaçar ise Borlu’ ya öncülük etti.

Sonraları Borlu – Köprübaşı rekabetinde, aramızda bir kurşun eksikti. Benim yaştakilerin gönlü, Demirci’ den yanadır. Nitekim referandumda ²⁷ fark attık.”

1931 Gördes doğumlu Mustafa YILDIRIM²⁸:

“Borlu’ da Şihlilar’ dan Şiri Bey, Kazım Bey söz sahibiydi. Onların dediği olurdu. Bunlar Köprübaşı’ nı tercih etti ve bazı ileri gelenleri ikna etti.

Vatandaşların talebi üzerine temel atma sırasında Başbakan Menderes, Köprübaşı’ na nahiyelik vermiş. Daha sonra Hatipoğlu Hüseyin, Necati Girgin Köprübaşı’ nın yerleşim planını çizdirmiş.”

Eski Borlu, Ege Bölgesi’ nin gazetesi Yeni Asır’ da “Yitik Kent: Borlu ve İnsanları”²⁹ başlıklı köşe yazısında konu edilmiştir.

Köşe yazarı Erkin Usman, yazısında eski Borlu’ dan ve yaşanan göçten bahsetmiş, İzmir’ e yerleşmiş olan eski Borlulular’ ın günümüzdeki durumuna değinmiştir.

SONUÇ

Eski Borlu’ dan yaşanan göçle ilgili sürece baktığımızda fikir ayrılığının temelinde; yöredeki ileri gelenler, geniş arazi sahipleri arasındaki anlaşmazlıklar vardır. Örneğin; Şeyhoğulları ve Gacarogulları arasında geçmişten gelen bir rekabet söz konusudur. Bu rekabete CHP – DP çekişmesi de eklenince aynı bucağın insanları, Köprübaşı ve Borlu olarak ayrılık yaşamıştır.

Eski Borlu, eskiden beri önemli bir yerleşim merkezi olmuş fakat günümüzde haritalardan silinmiştir. Camisi yıkılmış bir minare, bir türbe, bina yıkıntıları ve baraj yatağında kalmış döşeme taşlı yollar ve kalıntılar, buraya ait günümüzdeki izlerdir. Ayrıca eski Borlu’ ya ait hatıralar da önemli bir mirastır. Bu çalışmayla söz konusu mirasın, unutulmaması için tarihe not düşülmüştür.

²⁷ 2010 yılında halktan gelen talepler ve siyasi nedenlerden dolayı Borlu Belediye Meclisi, Köprübaşı ile birleşme konusunda referandum kararı almıştır. 14 Şubat 2010’ da yapılan oylamaya 1480 kişi katılmıştır. Geçerli oyların yaklaşık % 72’ sinin hayır çıkmasıyla Borlu halkı, Köprübaşı ile birleşmeyi reddetmiştir. Ancak 2012’ de çıkarılan 6360 sayılı Büyükşehir Kanunu ile Borlu, 30 Mart 2014 yerel seçimlerinden itibaren Demirci’ den ayrılarak Köprübaşı’ nın mahallesi olmuştur.

²⁸ 1931 Gördes doğumlu, Mahmut oğlu Mustafa YILDIRIM ile 12 Eylül 2017 tarihli görüşme – Kemhallı / Köprübaşı

²⁹ http://www.yeniasir.com.tr/yazarlar/erkin_usman/2011/09/13/yitik-kent-borlu-ve-insanlari

Fotoğraf - 1: Eski Borlu' nun uzaktan görünümü (Bülent Kayahan Arşivi)

Fotoğraf - 2: Barajın su tutmaya başlamasından sonra terk edilmiş olan eski Borlu (Bülent Kayahan Arşivi)

Fotoğraf - 3: Şimdiki Borlu' nun eski hali (Bülent Kayahan Arşivi)

Fotoğraf - 4: Köprübaşı' nın kurulduğu yıllar (Bülent Kayahan Arşivi)

Fotoğraf -5: Eski Borlu' nun kurulu olduğu yer ve suyu çekilmiş baraj sahası (Bülent Kayahan Arşivi)

Fotoğraf -6: Baraj sahasında kalmış olan eski Borlu' ya ait taş döşemeli yol (Bülent Kayahan Arşivi)

Fotoğraf -7:Eski Borlu minaresi (Enes Hançer Arşivi)

KAYNAKÇA

Kitaplar:

- ÇİÇEK, İbrahim, Borlu Tarihi, Ay Yayınları, Salihli 1999.
- ŞEYHOĞLU, Recai, Borlu Derebeyinin Ölümü, Reform Matbaası, İzmir 1995.

Makaleler:

- BAŞYİĞİT, Türkan, "Demirköprü Barajının Kurulması", Krallardan Efelere Salihli Sempozyumu Bildirileri Tarih Kitabı 2. Cilt, Salihli 2013.

Köşe Yazıları:

- http://www.yeniasir.com.tr/yazarlar/erkin_usman/2011/09/13/yitik-kent-borlu-ve-insanlari (Erişim tarihi: 01/ 07/ 2017)

Sözlü Kaynaklar:

- Ümit ÜNLÜ
- Süleyman KAÇAR
- İbrahim ÇİÇEK
- Şaban GENÇ
- Münip ALTOP
- Ali YAREN
- Muammer TUZAK
- Gönül AKIN
- Aydın YAREN
- Mustafa YILDIRIM

Özel Arşivler:

- Enes HANÇER Arşivi
- Bülent KAYAHAN Arşivi

XVI. YÜZYILIN İLK YARISINDA MANİSA'DA YETİM ÇOCUKLARA VASİ TAYİNİ

Züleyha USTAOĞLU*

GİRİŞ

Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesine göre çocuk: ulusal yasaların daha erken yaşta reşit sayılması haricinde 18 yaşının altındaki her bireyi çocuk olarak tanımlamaktadır. 1990 yılında gerçekleştirilen Dünya Çocuk Zirvesi'nde ise masum, duyarlı ve bağımlı olduğu kadar canlı, meraklı ve umut dolu olduğundan bahsedilmiştir. Tarih boyunca çocuk kavramı toplumlara göre farklılık göstermiştir.

Türk toplumlarında ise çocuğa bakış gerek İslam öncesi gerekse İslamiyet'ten sonra Türk devletlerinde sosyal devlet anlayışı gereği önemle üzerinde durulmuştur. Özellikle yetim çocukların koruyup kollanmasının ilk örneği Göktürk yazıtlarında yoklukta ve varlıkta bir ailenin bütün olarak devam edeceğini ve öldükten sonra eşine ve çocuklarına kimlerin bakacağını törece belirlenmiştir. Diğer Türk Devletleri'nde de bu konuya titizlik gösterilmiştir. Vesayet kavramı ilk olarak Roma hukukunda karşımıza çıkmaktadır. Roma hukukunda babanın ölümünden sonra en yakın aile reisi yasa gereği aileye vasi olarak kabul ederdi. Bu durum en eski vesayet kurumudur.¹

Osmanlı Devlet'inde Sosyal devlet anlayışının bir sonucu olan tabası olduğu halkın güvenliğini sağlamağı ve ihtiyaçlarını hukukun çerçevesinde toplum yararına göre uygulamayı benimsemiştir.. Kanunları uygulama aşamasında ve sonrasında ortaya çıkabilecek sorunlar için Osmanlı devleti "*Kadı*" ları görevlendirmiştir. Kadıların görevi; kanunların öngördüğü ölçüde adaleti sağlamak ve adli davalara bakmaktır. Kadılar mahkemede tutukları kayıtları şeriyeye sicili defterlerine kayıt ederlerdi. Şeriyeye sicilleri bu durumda birinci elden kaynak olması bakımından önemli belgeler arasındadır.

Bu bildirinin konusunu olan yetim kalan çocukların yetişkin olana kadar devletin bu konuda aldığı önlemleri, Osmanlı devletine ait mahkeme kayıtların yer aldığı şeriyeye sicillerinden öğreniyoruz. İncelediğimiz 4 numaralı Manisa şeriyeye sicili defterinde altı adet vasi kaydı bulunmaktadır. Bir başka defter olan 6 numaralı şeriyeye sicil defterinde on altı adet vasi kaydına rastlanmaktadır. Bu kayıtlar ışığında Osmanlı tebaasından bir çocuk yetim kaldığında hukuk kuralları çerçevesinde bir dizi önlem alındığı görülmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde kimsesiz ve bakıma muhtaç çocuklar için yetimhane, sokak çocukları için bakımevi ve her türlü ihtiyaçları için sütanne tayin edildiği bilinmektedir. Bu durum Türk devletlerinde hepsinde yer almaktadır³.

* Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
zuleyha.ustaoglu@cbu.edu.tr.

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Paul Koschaker, Roma Hususî Hukukunun Ana Hatları, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, no.370, Ankara 1975, s. 345.

² İlber Ortaylı, "*Kadı*" Maddesi, İA, C. 24, 2001, s.69-73.

³ Haldun Eroğlu, On Dokuzuncu Yüzyılda Yetim Çocuklara Vasî Tayini; Antalya Örneği, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, S. 50, 2007, s. 285.

Osmanlı Devleti'nde Yetim Çocuklara Vasî Tayini

Osmanlı Devleti'nde ölen bir kişinin terekesi mirasçıları arasında paylaştırılırdı. Ancak ölen kişinin daha reşid olmayan çocuğu ya da çocukları bulunuyorsa devlet onların haklarını gözetilmesi için öncelikli aileden ya da mahalleden gerekli şartları taşıyan kişiyi vasî tayin ederdi. Vasî; *Ölen bir kişinin vasiyetini yerine getiren ya da bir yetimin veya akılca zayıf kişinin malını idare eden kişiye* denir⁴. Vasîler aldıkları görevler açısından farklı adlandırılmışlardır. Eğer kişi ölmeden önce çocukları için bir kişiyi vasî göstermişse buna "*vasî-i Muhtar*" denilirdi. Eğer çocuklara vasî kadı tarafından atandıysa "*vasî-i Mansub*" adı verilirdi.

Manisa şeriyeye sicillerine baktığımızda vasilik; kendisine kalan malları idare demeyecek olan kişilerin mallarını koruması, çalıştırması için hukuken verilen görevleri yapan kişiler olarak tanımlanabilir. Vasî ayrıca vasîlik yaptığı kişinin mallarından zarar etmediği sürece tasarruf hakkına sahip olmakla birlikte, vasîsinin her türlü ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüydü.

Ayrıca Osmanlı Devleti'nde vasînin yanında birde "*nazır*" atanırdı. Böylece vasînin verâset işlerini yaparken suiistimallerin önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Nazırlarda genelde aynı aileden kişiler olabildiği gibi mahkemenin atadığı aile dışından kişilerden de seçilebilirdi. Örneğin Koşulu köyünde, vefat eden Kızıl Turgut'un küçük kızı Mah-ı Başıya kızına ve borçlarına Mehmet vasî olarak atanmış ve vefat eden Kızıl Turgut'un büyük oğulları Hasan, Hüseyin ve kardeşi Nebi nazır olarak tayin edilmiştir⁵.

İncelediğimiz Manisa şeriyeye sicillerinde "*vasî-i mansûb*", "*vasî-i nasb ve tayin*" gibi kelimelerin olması vasîlerin genelde kadılar tarafından atandığını bizlere göstermektedir⁶. Ancak Manisa şeriyeye sicillerinde az da olsa "*vasî-i muhtar*" kayıtları görülmektedir. Örneğin; "*Mustafa bin Ahmet Gazi oğlu eytamına vasî-i muhtar idiği Mevlana Abdulkerim b. Ahmed ve Hasan b. Umur şehadetleriyle...*"⁷. Bir kişinin "*vasî-i muhtar*" bırakabilmesi için önceden mahkemeye başvurup şahitler huzurunda "*vasî-i muhtar*" atadığını sicil defterlerine kayıt ettirmesi gerekmektedir.

Osmanlı Devletinde vasî olacak kişinin öncelikle vasîliği kabul etmesi gerekmektedir. Ayrıca vasî bu görevi ifa edecek özelliklere sahip olmalıydı. Vasîlik yapacak kişi bu görevi yerine getirebilecek akıl ve ahlâki olgunluğa erişmiş ve bölgede herkes tarafından güvenilir kişilerden olmasına özen gösterilirdi. Vasîler reşit olmalarının yanında vasîlik yaptığı kişi ile aynı dine mensup olması gerekmektedir. Vasîsi olduğu kişiyle yakından ilgilenebilecek durumunda olmalı ve tüm bunlara zaman ayırabilecek zamana sahip olmalıdır. Örneğin vasîlik yaptığı kişiye büyük bir arazi kalmışsa bunun ekimi dikimi hasatını yapması ve zarar etmeden topraktan tasarruf etmesi gerekmektedir⁸. Tüm bu işler zaman almaktadır.

İncelediğimiz Manisa şeriyeye sicili defterlerinde vasîleri genellikle kadılar atamıştır. Kadıları atadıkları vasîler ise genellikle çocukların büyük amcaları olur, eğer bu görev kabul edilmezse diğer amcasını vasî olarak atamıştır. Yararlandığımız kayıtlarda bazı vasîlerin kadınlardan da oluşturduğunu görmekteyiz. Bu kişiler çocuğun annesi olabildiği gibi halasıda olabilirdi. Örneğin; "*Vech-i tezkire budur ki Karyue-i Dolaşlı da fevt olma Ahmet bin Mustafanın eytamlarına kıbbel-i şerden vasî lazım oldu anası Fatıma Hatûn vasî olmağa mahal ve müstakîm kimesne olmağın kıbbel-*

⁴ Ferit Devlioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın kitabevi, Ankara.

⁵ MŞS, no:4 135/573. MŞS, no:6 10/14.

⁶ MŞS, no: 4 135/573, 57/258, MŞS no.642/75, 43/78, 58/98, 69/127, 71/130.

⁷ MŞS, No:4 23/92. Ayrıca 57/258

⁸ Ali Bardakoğlu, "*Vesâyet*" Maddesi, İA, C.43, 2013, s.66-70.

Geçmişten Günümüze Manisa

i şer'den vasî nasb olındı mal-ı eytâmı emanet ve istikâmel üzre tasarruf ide denildükde bi'l mukabele Fatıma Hâtun kabul idüp hin-i buluş cevablarına mültezim olup bade himmet ve vesâyete hükm olup defter olındı. Tahrîren fî evâhir-i Rebi'âhir sene 969⁹

Bir diğer örnek ise vasî olarak annesi atanmıştır. *"Vech-i Tahrir sicil oldurki müteveffa Yusuf Bin Nasuh'un sagir yetim Ahmet'e müteveffa-ı mezburun karındaşı " Aişe bint-i Nasûh Kibel-i şer'den yetim-i mezbûra vasî' nasb olunub mezbure Aişe dahi vesâyet kabul ve cem'levâzımın görmeye mütezellim olup mâ'cerâ bi't-taleb kayd-ı sicil olundu....¹⁰"*

Vasîler vasîsi olduğu kişilerin tüm mallarında istedikleri gibi tasarruf etme hakları vardı. Ancak bunu yaparken malı zarara uğratmamaları gerekmektedir. Vasîler bu malları kar amaçlı satabilirler lakin kendileri satın alamazlar.

SONUÇ

XVI. yüzyılın ilk yarısında incelediğimiz Manisa şeriyeye sicillerine göre dönemin Manisa'sında yetim kalan çocukların, yetişkin olana kadar mallarını korunması ve işletilmesi için kadılar tarafından vasîler atanarak hakları güvence altına alınmıştır. Bu durum bize çocukların haklarının korunması açısından devletin sosyal sorumluluklarını yerine getirdiğinin bir göstergesidir. Osmanlı Devleti aynı zamanda yetim çocukların haklarını gözetilmesini sağlarken bunu vâsîlerin yanına nazırlar atayarak kontrol altına almış doğabilecek suiistimallerin önüne geçmeye çalışmıştır. Böylece yetim çocukların malların hem korunması hem de geliştirilmesi sağlanmış olmuştur. Osmanlı devleti tüm bunları yaparak korucu devlet anlayışını sağlamış olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti korumaya ve kollanmaya muhtaç olan tüm tebaasına ayırım yapmaksızın güven altına almıştır.

KAYNAKÇA

Emine Gazanker; XVI. ve XVII. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Yetimler ve Evlatlıklar, Bahçeşehir Üniveritesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul 2014, s.35.

Ferit Devlioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın kitabevi, Ankara.

İlber Ortaylı, "Kadı" Maddesi, İA, C. 24, 2001, s.69-73.

Haldun Eroğlu, On Dokuzuncu Yüzyılda Yetim Çocuklara Vasî Tayini; Antalya Örneği, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, S. 50, 2007, s. 285.

Paul Koschaker, Roma Hususî Hukukunun Ana Hatları, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, no.370, Ankara 1975, s. 345.

Mehmet Çamlı; H959-M. 1551 Tarihli 4 numaralı Şeriyeye Sicili, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993.

Ali Bardakoğlu, "Vesâyet" Maddesi, İA, C.43, 2013, s.66-70.

⁹ MŞS, no:6 S.106 B.179.

¹⁰ MŞS no:4 S.109, B.472.

XVIII. YÜZYILIN ORTASINDA MANİSALI KADINLAR

Ümran KARADENİZ*

GİRİŞ

Toplumsal yaşamda kadının konumu, birçok etken ile birlikte zamanla değişime uğramıştır. Modern dönem kadını, sosyal ve ekonomik hayatın parçası olmakla birlikte genel olarak aile içindeki sorumluluklarıyla ön plana çıkmıştır. Osmanlı döneminde kadınların yaşam tarzlarının günümüze nispetle daha farklı bir görünüme sahip olduğu muhakkaktır. Osmanlı kadınlarının gündelik hayatlarına dair bilgileri, gezginlerin kaleme aldıkları yazılardan takip etmek mümkündür. Ancak, gezginler tarafından genel olarak kısıtlayıcı bir sosyo-kültürel sistem içerisinde tanımlanan Osmanlı kadınının yaşamına dair en objektif bilgiler, şer'iyeye sicillerinde bulunan tereke kayıtlarında yer almaktadır.

Sicillerde bulunan terekeler, ölen şahısların tüm mal varlığının yer aldığı kayıtlardır. Bu kayıtlarda önce ölen kişinin kimliği, ailesi ve mahallesi hakkında bilgi verilir; ardından sahip olduğu menkul ya da gayrimenkul bütün mal varlığının bir dökümü yapılır. Bu sayede bu kimsenin maddi varlık durumu hakkında bilgi sahibi olunabilir. Böylece, kadınlar ile erkekler, zenginler ile fakirler, şehir merkezinde yaşayanlar ile taşrada yaşayanlar arasında karşılaştırma yapma imkanı elde edilmiş olunur ki, sosyal tarih çalışmaları için bu önemli bir husustur¹.

Sosyal tarih çalışmaları için, şeriye sicillerinde yer alan terekelerin önemli bir kaynak olduğu anlaşılmaya başlandıktan sonra² bu kaynaklar ışığında yapılan çalışmalar artmıştır³. Bu çalışmalar arasında kadını konu alan araştırmalar da yer almıştır⁴. Bu araştırmalar, kadının sosyo-ekonomik durumunu ve hukuksal alandaki yerini tespit ederek kadınların toplum içindeki statülerini ortaya koymaya

*Araştırma Görevlisi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, umran.karadeniz@cbu.edu.tr

¹ Colette Establet-Jean-Paul Pascual, *Familles et Fortunes à Damas – 450 Foyers Damasains en 1700*, Damas 1994, s.29-30.

² Tereke kayıtlarının sosyo-ekonomik araştırmalar için önemi hakkında bkz. Halil İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.15, S.1-4 (1953), s.51-75.

³ Terekelerle ilgili yapılan bazı çalışmalar için bkz. Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1995; Ö. Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, c.3, S5-6 (1966), s.1-479; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988; Mehmet İpşirli, “Sosyal Tarih kaynağı olarak Şeri'iyeye Sicilleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, İstanbul 1991, s.157-161; Yapılmış tereke çalışmaları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Hülya Canbakal, “Barkan'dan Günümüze Tereke Çalışmaları”, *Ömer Lütfi Barkan: Türk Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, İstanbul 2011.

⁴ İbrahim Etem Çakır, “Sofya Şehrinde Giyim Kuşam Kültürü: XVII. Yüzyılın İkinci Yarısı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.56, Erzurum 2016, s.1365-1386; Gökhan Civelek, “XVII. Yüzyıl Ortalarında Elit Bir Kadının Terekesi: Manastırlı Aişe Hatun”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.54, Erzurum 2015, s.241-259; Saadet Maydaer, “Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.15, S.2, Bursa 2006, s.365-381; Mehmet Emin Üner, “Şeriye Sicillerine Göre Urfa'da Kadın ve Aile (XVII-XVIII. Yüzyıllar)”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.34, S.34, Şanlıurfa 2015, s.22-48.

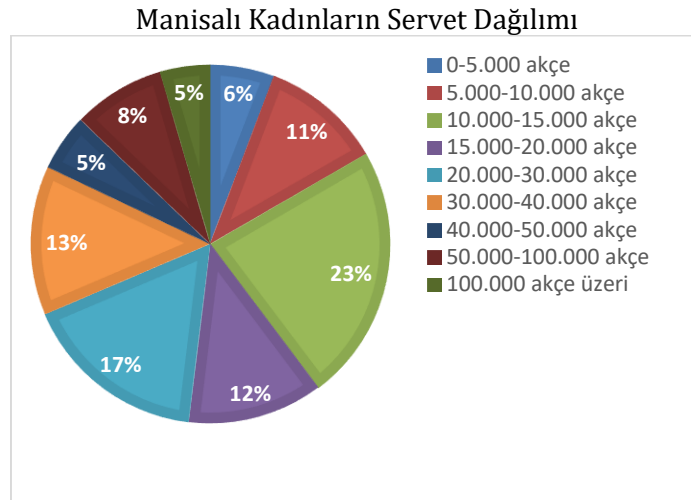
çalışmışlardır. Bu bildiride de XVIII. yüzyılın ortasında Manisa’da yaşamış kadınların sosyo-ekonomik durumları terekeler ışığında değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Tarihleri bakımından 194, 197, 198, 200, 202 ve 204 tasnif numaralı Manisa Şer’iyye sicillerinin incelenen dönem hakkında fikir verebileceği düşünülmüştür. Bu defterlerdeki kadın terekelerine bakılacak olursa, 194 numaralı defterde 9 adet; 197 numaralı defterde 94 adet; 198 numaralı defterde 6 adet; 200 numaralı defterde 10 adet; 202 numaralı defterde 7 adet; 204 numaralı defterde ise 30 adet kadın tereke kaydı bulunmaktadır. En fazla kadın terekelerini ihtiva eden 197 numaralı defter, 1740-1741 arası dönemi kapsamaktadır. Söz konusu defterlerdeki toplam kadın terekesi ise, 156 olup 1737-1750 arası döneme aittir. Bu kayıtlardan hareketle, Manisalı kadınların servetleri, aile yapıları, giyim-kuşamları ve takıları ile okudukları kitaplar hakkında bilgiler verilecektir.

1.Servet Dağılımları

Kadın terekeleri incelendiğinde varlıklı kadınlarla fakirlerin aynı mahallede yaşadıkları görülmüştü. Bu bakımdan genel olarak şehirde sadece zengin kesime ayrılmış mahalle birimlerinin bulunmadığı söylenebilir. En itibarlı mahalleler çarşıya yakın olanlardı ve buralarda dahi her türlü maddi yapıdaki insanlar ikamet edebilmekteydi. Nitekim avarız münasebetiyle yapılan sayımlarda mahalle esas itibarınca halkın maddi durumlarına göre üç gruba ayrıldığı, her üç grubun da hemen her mahallede bulunduğu tespit edilebilmektedir⁵.

Tetkik edilen dönemdeki kadın terekelerinin yekunları dikkate alındığında, ortalama 30-35.000 akçe tutarında olduğu görülmektedir. Bununla birlikte serveti 100.000 akçenin üzerinde olan yedi kadın bulunmaktadır. Bu hanımların refah durumunun Manisa ortalamasının oldukça üzerinde ve Manisa ahalisine göre zengin sayılabilecek bir konuma sahip oldukları söylenebilir⁶.

Kadınların servetleri genelde giyim, ziynet ve ev eşyalarından oluşmaktadır. Bununla birlikte bazı kadınlar ev, dükkan, bağ ve bahçe gibi gayrimenkullerin sahibi olarak toplumsal hayatta güçlü bir konuma kavuşmuşlardır. Bu bakımdan kadınların

⁵ Feridun Emecen, “Osmanlılarda Yerleşik Hayat, Şehirliler ve Köylüler”, *Osmanlı*, c.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.93.

⁶ 1701-1733 tarihleri arasında yer alan sicillerdeki terekelerin incelenmesi sonucunda kadın servetlerinin ortalaması 15-20.000 akçe olarak tespit edilmiştir. Bkz. Önder Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa'nın Sosyal ve İktisadi Durumu*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s.269-270.

servet kaynaklarının incelenmesi onların hem maddi güçlerini hem de ekonomik hayattaki rollerini ortaya koymasından önem taşımaktadır. Yüksek gelir düzeyine sahip kadınlardan birkaçını inceleyerek servetlerinin yoğunlaştığı alanları tespit etmek mümkündür. Kadınlar arasında en yüksek servete sahip olan Ayşe Kadın'ın terekesinin %44'ünü mücevherat oluştururken, Ali Ağa'nın kızı Fatma Kadın'ın servetinin %35'ini 200 adet koyun ve değirmen hissesi, %26'sını mücevherat oluşturmaktadır. Çapraştırlar-ı kebir mahallesinden Alime'nin ise servetinin %84'ü gayr-ı menkullerden oluşmaktadır⁷. Refah seviyesi yüksek olan kadınların sahip oldukları pahalı kıyafetlerin, ziynet eşyalarının ya da gayrimenkullerin, terekelerinin değerini arttırdığı görülmektedir. Orta halli kadınların ise genel olarak maddi varlıkları kıyafet ve ev eşyalarından ibaretti.

Bu dönemde Manisalı kadınlardan gayr-ı menkul sahibi olanların sayısı da oldukça fazladır. Gayr-ı menkuller arasında menzil, nısf menzil⁸, sülüs hisse menzil⁹, menzil hissesi¹⁰, dükkan¹¹, cullah odası¹², bağ¹³, bahçe¹⁴ ve hatta zeytin ağaçları¹⁵ bulunmaktadır. Gayr-ı menkulü 50.000 akçenin üzerinde olan dört kadın vardır. En yüksek meblağda gayr-ı menkulü olan Alime'nin¹⁶ birisi Çapraştırlar-ı kebir mahallesinde diğeri Rumiyan mahallesinde iki evi, iki keçeci dükkanı, bir bakkal dükkanı ve bir mutaf dükkanı vardır. Tüm gayr-ı menkulünün değeri ise 216.000 akçedir. İkinci sırada ise 124.800 akçelik gayr-ı menkulüyle Gümüş Divit zevcesi olarak tanınan Saliha Kadın¹⁷ gelmektedir. Saliha'nın Çapraştırlar-ı kebir mahallesinde bir evi, Manisa eteğinde sebze bahçesi ve bahçenin yakınında bir bağ bulunmaktadır. 90.000 akçe değerinde gayr-ı menkulü olan Ayşe'nin¹⁸ ise, Gürhane mahallesinde bir evi ve Bezzâân çarşısında bir dükkanı bulunmaktadır. İsmihan hatunun ise Sultaniye mahallesinde 54.000 akçe değerinde bir evi vardır¹⁹.

Manisa'da hanımlara ait olan evler arasında bir değerlendirme yapıldığında ev fiyatları arasındaki farkın oldukça fazla olduğu görülmüştür. En yüksek ev fiyatı 72.000 akçe olup Gürhane mahallesinde bulunmaktadır²⁰. En düşük fiyatlı ev ise 1200 akçe değerinde olup Evrenos köyündedir²¹. Evler, genel olarak bir ya da iki tahtani odalıdır; az bir kısmı ise fevkani odalıdır. Bunun haricinde birer sofa yahut hayat ile birlikte kenef ve damı bulunmaktadır. *Bir mikdar* olarak tanımlanan avlularda kimi zaman meyveli ve meyvesiz ağaçların da bulunduğu görülmektedir²². Bunun yanı sıra iki evin dışında cullah odası mevcuttur²³. Dokuma işlerinin yapıldığı bu odalar, kadın

⁷ MŞS.194, s.13-1; MŞS.197, s.179-2; MŞS.204, s.78-1

⁸ MŞS.202, s.34-1; MŞS.197, s.64-2, s.186-3, s.216-3; MŞS.198, s.103-1; MŞS.204, s.8-1, s.66-1, s.89-2, s.104-1

⁹ MŞS.194, s.35-2, MŞS.197, s.187-1, s.240-2; MŞS.204, s.131-1

¹⁰ MŞS.194, s.27-1; MŞS.197, s.59-2, s.225-1; MŞS.198, s.127-2; MŞS.200, s.108-1

¹¹ MŞS.202, s.34-2; MŞS.194, s.13-1, s.45-1; MŞS.197, s.230-1; MŞS.198, s.106-1, s.127-2; MŞS.204, s.5-1,

¹² MŞS.202, s.34-2; MŞS.198, s.127-2

¹³ MŞS.202, s.34-2, s.44-1, s.70-1, MŞS.197, s.122-2, s.191-2, s.238-2, s.247-2, s.259-3, s.267-4; MŞS.198, s.117-2; MŞS.200, s.74-2; MŞS.204, s.78-1, 106-2, 131-1

¹⁴ MŞS.200, s.74-2

¹⁵ MŞS.197, s.69-1

¹⁶ MŞS.194, s.13-1

¹⁷ MŞS.200, s.74-2

¹⁸ MŞS.204, s.5-1

¹⁹ MŞS.202, s.41-1

²⁰ MŞS.204, s.5-1

²¹ MŞS.197, s.75-2

²² MŞS.202, s.44-1; MŞS.194, s.6-1, s.10-2, s.18-2, s.27-2, s.35-2, MŞS.198, s.102-2, s.120-3; MŞS.200, s.106-2

²³ MŞS.198, s.120-3; MŞS.202, s.34-2

terekeleri arasında nadir bulunmakla birlikte kadınların aile bütçesine katkı sağlamak için bu işle uğraştıklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Kadınlar arasında dükkan sahibi ya da dükkan hissesi sahibi olanların sayısı da az değildir. Daha önce Alime²⁴ adlı kadının iki keçeci dükkanı, bir bakkal dükkanı ve bir mutaf dükkanı olduğundan bahsetmiştik. Dükkan sahipleri arasında Arif Mehmed Ağa'nın kızı olan Fatma Kadın ise, sahip olduğu dükkan hisseleriyle dikkatleri üzerine çekmektedir²⁵. Bu hanımın, Turgutlu'da bulunan ekmek dükkanı, iki adet mutaf dükkanı ve kahvehane üzerinde 20.400 akçe değerinde hissesi mevcuttur. Karayunus mahallesinde sakin olan Fatma Kadın'ın Turgutlu'da birden fazla dükkan hissesine sahip olması pek rastlanır bir durum değildir. Zira kadınların genellikle sakin oldukları yerlere yakın mahallerde dükkan sahibi oldukları görülmüştür. Bunun haricinde Karaköy çarşısında boyacı dükkanı, berber dükkanı ve tarakçı dükkanı bulunan kadınlar da vardır. Bu durum Manisalı kadınların ticaret hayatı içinde yer aldıklarını, aktif olarak bu dükkanlarda çalışmaları da kira yoluyla gelir sağladıklarını göstermektedir.

Gayr-ı menkuller arasında bağ ve bahçeler de bulunmaktadır. Bağların buldukları tımarlar, kimi zaman *Çavuşzade tımarı*, *Halil Efendi tımarı*, *Kafirboz tımarı*, *Cavid Beşe tımarı* şeklinde ifade edilmiştir²⁶. Bunlar arasında has tımar dahilinde bağı olan kadınlar da vardır. Bağların boyutları ortalama 1 ile 4 dönüm arasında değişmektedir. Bağ sahibi kadınların yanı sıra hayvanları olan kadınların da varlığı, kadınların tarımsal faaliyetlerde de bulduklarına işaret etmektedir.

2. Aile Yapısı: Evlilikler ve Çocuklar

İslam dini, kurallara riayet edilmesi şartıyla erkeklerin dört hanımla evlenebilmesini mümkün kılmıştır. Osmanlı ailesinde, İslam dininin verdiği ruhsata göre çok eşlilik serbest olmasına rağmen umumiyetle tek eşlilik tercih edilmiştir²⁷. Osmanlı şehirleri üzerine yapılan çeşitli araştırmalarda da çok eşliliğin pek yaygın olmadığı anlaşılmaktadır²⁸.

Klasik dönem için özellikle tereke defterleri üzerinde yapılan araştırmalara göre birden fazla eşle evlilik oranları %5-12 arasındadır. Yine birden fazla eşle evlilik oranı köylerde şehirlere göre düşüktür. Bunun gelir ve servet farklılığından kaynaklandığı söylenebilir. Ancak özellikle şehirlerde yapılan araştırmalar birden fazla eşle evlilik ile servet arasında tam bir ilişki olmadığını göstermektedir²⁹.

XVIII. yüzyılın ortasında Manisa'da da birden fazla eşle evliliğin pek yaygın olmadığı görülmektedir. İki kadınla evli olanların oranı ortalama %3 civarındadır. Bunlar arasında ağa, beşe, hacı ve seyyid bulunmaktadır³⁰. Üç ya da daha fazla kadınla evli olanlara ise rastlanmamıştır. İki kadınla evli olanlar arasında mal varlığı çok

²⁴ MŞS.194, s.13-1

²⁵ MŞS.194, s.45-1

²⁶ MŞS.197, s.264-4, s.259-3, s.253-1, s.247-2

²⁷ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Toplumunda Aile", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c.I, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.93-94; İlber Ortaylı, "Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c.II, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.460.

²⁸ Hüseyin Özdeğer, *a.g.e.*, s.50; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam - Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s.130.

²⁹ A. Tabakoğlu, "Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı*, c.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.25.

³⁰ MŞS.194, s.32-1, s.41-1; MŞS.197, s.89-1, s.104-1, s.119-2, s.150-1, s.194-2; MŞS.198, s.129-1; MŞS.200, s.71-2, s.96-3, s.98-1, s.105-2; MŞS.202, s.44-2; MŞS.204, s.10-1

Geçmişten Günümüze Manisa

yüksek olan kişiler olmakla birlikte düşük olanlar da vardır³¹. Dolayısıyla çok eşliliğin refah seviyesi ile ilgili olmadığı en azından Manisa için açıktır.

Manisa'da XVIII. yüzyılın ilk yarısında ailelerin ortalama sahip oldukları çocuk sayısı 2,6 olarak tespit edilmiştir³². Ancak terekelerden hareketle ailelerin kaç çocuğunun olduğunun tespiti pek mümkün değildir. Zira kayıtlar, sadece annenin ya da babanın ölümü sırasında kaç çocuğun hayatta olduğunu göstermektedir. Ayrıca terekelerin özellikle mirasçı sayısı az olduğunda resmi kayıtlara geçirildiği varsayılabilir. Çünkü bu vakalarda mirasın sahipsiz kabul edilip devlete intikal ettirilme tehlikesi vardır ve bu tehlikeye karşı bir önlem olarak terekeler resmi kayıtlara geçirilmektedir³³. Bununla birlikte tek bir kadın tarafından doğurulan çocuk sayısının belirlenmesi için kadın terekelerinin incelenmesi gerekir. Nitekim erkek terekelerinde muris olarak kaydedilen çocukların erkeğin sadece bir eşinden olan çocuğu mu, yoksa ikinci evliliğinden olan çocuğu mu olduğu belli değildir. Bunun yanı sıra kadınların doğum sırasında yahut doğum sonrasında çocuklarını kaybetmiş olma ihtimalleri vardır.

Bir Kadın Tarafından Doğurulmuş Çocuk Sayısı ve Cinsiyetlerine Göre Dağılımı

Çocuk Sayıları	Sadece Erkek Çocuğu Olanların Sayısı	Sadece Kız Çocuğu Olanların Sayısı	Erkek ve Kız Çocuğu Olanların Sayısı	Kadın Toplamı
1	30	19	-	49
2	12	6	12	30
3	2	1	12	15
4	-	-	4	4
5	-	-	1	1
6	-	-	1	1
Toplam	44	26	29	99

Bu dönemde Manisa'da kadınların genel olarak bir ya da iki çocuk doğurdukları tespit edilmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi ölü doğumlar yahut hayatını kaybeden çocukların olma ihtimali bu sayılarda değişikliğe yol açabilir. Ancak kadınların bu dönemde doğurganlıklarının yüksek seviyede olmadığı da aşıkardır. Bu durumun boşanmalar ya da ikinci evlilikler üzerinde etkili olduğu düşünülebilir.

Vefat ettiği zaman çocuğu olmayan kadınların sayısı oldukça fazladır³⁴. %38'lik bir kısım çocuksuz olarak vefat etmiştir. Bunların bazısı hiç doğum yapmamış bazısı ise vefatlarından önce evlatlarını kaybetmiştir. Bu çocuksuz kadınlardan bir kısmının anne ve babasının hayatta oldukları göz önüne alındığında henüz doğum yapmadan genç yaşta vefat ettikleri söylenebilir. Nitekim bunlardan ikisinin terekesinde al duvak bulunmaktadır³⁵. Dolayısıyla bu kadınların yeni evli genç kız oldukları düşünülebilir. Anne ya da babasından biri hayatta olan kadınların ise orta yaşlı olup doğum yapmış ancak sonrasında kaybetmiş olma ihtimalleri vardır. Kadınlar arasında tüm yakınlarını kaybetmiş yahut torun sahibi on iki yaşlı kadın

³¹ MŞS.200, s.96-3; s.101-2

³² Önder Bayır, *a.g.t.*, s.159; Ahmet Tabakoğlu, Osmanlı ailesinde ortalama çocuk sayısını iki olarak vermektedir. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları", s.25.

³³ Suraiya Faroqhi, *a.g.e.*, s.136, dip.35.

³⁴ Kadınların %38'inin vefat ettiği zaman çocuğu yoktur.

³⁵ MŞS.197, s.101-1; s.198-1

vardır. Vefat eden kadınların büyük bir kısmının ise ya annesi ya babası veyahut her ikisi de hayattadır. Bu bakımdan kadınların orta yaşta veya genç yaşta vefat ettikleri düşünülebilir.

3.Modan Anlayışı ve Mücevher Tutkusu

Manisa'da kadınların tercih ettikleri kıyafetler çeşitli renk ve türdeki kumaşlardan imal edilmişti. En yaygın kumaş çeşitleri çuka, alaca ve hatayidir. Bu kumaşları kutni, harir, hare³⁶, bogasi ve bürümcük gibi kumaşlar takip etmektedir. Diba, sof, muhayyer, şahi, keremsut, sandal, basma, beledi ve dülbend gibi kumaşlara ise daha nadir rastlanmaktadır³⁷. En sık kullanılan renkler ise, beyaz³⁸, al, yeşil, mor³⁹ ve kırmızıdır. Bunları sarı, yeşimi, turuncu ve vişne çürüğü (güvez) takip eder. Ender rastlanan renkler arasında siyah, nefti, gül rengi ve pembe vardır.

Kadınların giyim şeklini genel olarak iç giyim, alt giyim ve üst giyim olarak sınıflandırmak mümkündür. İç giyimde don, gömlek ve zıbın; alt giyimde şalvar ve çintiyan; üst giyimde ise kürk, kaftan, dolama, ferace, cübbe, biniş, entari ve mintan gibi kıyafetleri giyerlerdi. İç giyimde kullanılan donlar, elbiselerin içine giyilirdi. Mevsime göre, çuka, kutni, bogasi ve bürümcük kumaşlardan yapılmış olan donlar tercih edilirdi. Bunlar arasında süslemeli ve nakışlı donlar da mevcuttu. Üzerlerine giydikleri gömlekler, donun üzerine kadar sarkardı. İnce ve kaba kumaşlardan imal edilenler haricinde *İstanbul bezi gömlek*, *keten beledi gömlek* ve *ipek kenarlı gömlek* gibi seçenekler de bulunurdu⁴⁰. İç giyimde kullanılan diğer bir eşya ise, zıbındı. Gömleğin üzerine giyilen kısa gömlek tarzındaki bu giyside beyaz ve yeşil tercih edilir; Manisa alacası, bogasi, sandal ve harir gibi farklı kumaşlardan işlemeli ya da sade olanları kullanılırdı⁴¹.

Alt giyimde kullanılan şalvarın; orta halli ya da düşük gelirli kadınların terekelerinde genel olarak kumaş özellikleri belirtilmezken yüksek gelir düzeyine sahip kadınlar, hatayi, alaca ve diba kumaşlarından yapılmış işlemeli ve nakışlı şalvarları tercih etmişlerdir⁴². Çintiyan, içi astarlı, paçası büzgülü, geniş ve uzun kadın şalvarıdır. Çintiyan, diba, kadife, sandal, şahi, harir ve hatayi gibi kumaşların⁴³ yanı sıra az sayıda olmakla birlikte atlas kumaşta da kullanılmıştır⁴⁴.

Üst giyimde kullanılan kıyafetler arasında yer alan kürkler, çeşitlerine göre yüksek ya da daha düşük fiyatlı olmalarının yanında zenginliği de ifade ederler. Manisa'da kadınların %21'i kürk sahibidir. Bunlar arasında birden fazla kürk sahibi olan kadınlar da vardır. Kürklerde en sık sincap ve kuzu kürkü tercih edilmiştir. Bunlardan en değerlisi 6.000 akçe değerindeki *Diba sincap nafesi kürktür*⁴⁵. Kuzu kürklerinin değerlerinin ise, daha düşük olup bir köhne kuzu kürkü 60 akçe değerindedir⁴⁶. Sincap kürkleri bazen ayrıntılı olarak verilmiştir: *Sincap yaka telli*

³⁶ Devamlı hatlar halinde geniş harelî kumaşlar Osmanlı toplumunda çok makbuldü. Bkz. Oqier Ghislain de Busbecq, *Türk Mektupları*, haz. Recep Kibar, Kırkambar Kitaplığı İstanbul 2002, s.39.

³⁷ Kumaşların özellikleri hakkında bkz. Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, Ankara 1967.

³⁸ Beyaz renk, Osmanlı toplumunda uğurlu sayılmıştır. Bkz. Busbecq, *a.g.e.*, s.39.

³⁹ Mor renk asalet belirtisidir. Bkz. Busbecq, *a.g.e.*, s.39.

⁴⁰ MŞS.197, s.266-1; MŞS.200, s.113-1

⁴¹ MŞS.197, s.138-2, s.198-1; MŞS.200, s.108-1; MŞS.202, s.34-2; MŞS.204, s.130-2

⁴² MŞS.197, s.101-1; MŞS.204, s.78-1, s.87-1, s.91-3

⁴³ MŞS.197, s.80-2, s.96-2, s.169-2, s.179-2, s.247-2, s.270-4, s.278-2

⁴⁴ MŞS.194, s.13-1; MŞS.197, s.176-1

⁴⁵ MŞS.197, s.117-2

⁴⁶ MŞS.197, s.246-1

Geçmişten Günümüze Manisa

*kürk*⁴⁷, *mor harir kaplı sincap kürk*⁴⁸, *telli hatayi sincap kürk*⁴⁹, *sincap nafe kürk*⁵⁰. Bunlar arasında *diba kaplı kakım kürk*⁵¹, *al telli kakım kürk*⁵² gibi kakım kürkleri de vardır. Ayrıca bir tane de kedi kürkü geçmektedir⁵³.

Kürk dışında üst giyimde yer alan entari ve kaftanlar, Manisalı kadınlar arasında yaygın olarak kullanılmaktaydı. Entariler, hafif ipekli ve sade kumaşlardan daha yumuşak ve vücudu saran konforlu giysiler olarak yapılmışlardır. Etek boyu ayak bileklerine kadar, uzun kollu ve önden açık giysilerdir. Kaftan ise, biçim itibarıyla entari gibi, önden açık boyu uzun üst giysisidir. Kolları uzun veya kısa olabilmektedir. Entarinin üstüne giyilen kaftan, Osmanlı kıyafetleri içinde, çok önem verilen ve itibar gören bir giysidir⁵⁴. Manisa'da kadın terekeleri arasında kaftan sıklıkla yer almaktadır. Bazı kadınların ise birden fazla kaftana sahip oldukları görülmüştür⁵⁵. Kaftanlar, genel olarak hatayi, Şam alacası, Halep alacası, diba, harir, bogasi ve beledi gibi kumaşlardan imal edilmiştir⁵⁶. Ferace⁵⁷, çoğunlukla çukadan kesilmekle beraber sof ve muhayyer⁵⁸ feraceler de tercih edilmiştir. Binişler çoğunlukla çuka kumaşından kışlık olarak dikilmiştir. Bunun yanı sıra *hare ve inci yakalı hare* binişleri de vardır⁵⁹. Cübbe, genellikle erkekler tarafından giyilmesine rağmen Manisalı kadınlardan bazılarının çukadan kesilmiş cübbeleri vardır. Bunlar arasında *incili* ve *inci yakalı* cübbelere de rastlanmıştır⁶⁰.

Kadın giyiminin önemli unsurlarından birini de kuşaklar oluşturmaktaydı. Bu dönemde Manisa'da altın, gümüş, inci ve bakırdan mamul kuşaklar kullanılmıştır. En yaygın kuşak türü ise, sim kuşaktır. Ayrıca *kem-ayar* olarak ifade edilen daha düşük fiyatlı kuşaklar da vardı⁶¹. Kadınlar baş giyecekleri olarak fes, serpuş ve takke giymekte, yemeni, yaşmak, dülbent, poşu, peçe ve çekme⁶² bağlamaktaydı.

Giyim kuşamın bir diğer unsuru ise ayakkabılardır. Ancak ayakkabılar hakkında terekelerde yer alan bilgiler yeterli değildir. Sadece birkaç terekede mes, pabuç ve nalın kullanıldığı saptanabilmektedir. Bununla beraber haffaf dükkanları sayesinde Manisa'da kadınların giydikleri ayakkabıların türleri konusuna açıklık getirilebilmektedir. Bu ayakkabılar arasında mest, terlik, kütane, pabuç, postal ve çizme sayılabilir⁶³.

⁴⁷ MŞS.197, s.206-1

⁴⁸ MŞS.197, s.179-2

⁴⁹ MŞS.197, s.171-2, s.66-1

⁵⁰ MŞS.197, s.67-1

⁵¹ MŞS.197, s.179-2

⁵² MŞS.200, s.113-3

⁵³ MŞS.204, s.111-3

⁵⁴ Entari ve kaftan arasındaki fark için bkz. Lale Görünür-Semra Ögel, "Osmanlı Kaftanları ile Entarilerinin Farkları ve Kullanılışları", *İTÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, c.3, S.1, Aralık 2006, s.59-68.

⁵⁵ MŞS.194, s.33-2; MŞS.198, s.117-2; MŞS.200, s.102-1, s.113-3; MŞS.202, s.34-1, s.37-1; MŞS.204, s.7-2, s.66-1, s.78-1

⁵⁶ MŞS.194, s.35-1; MŞS.198, s.119-2, s.127-2; MŞS.200, s.110-2, s.102-1; MŞS.202, s.51-3; MŞS.204, s.6-1, s.7-2, s.87-1, s.110-1, s.130-2

⁵⁷ Kadınların yaşmakla beraber sokakta giydikleri ferace, erkeklerde özellikle ulema sınıfı mensuplarının giydikleri cübbeyi ifade etmektedir. Ferace XVI. yüzyılda önden açık, eteği yere kadar uzun, bedeni ve kolları bol, yakası yuvarlak veya v şeklinde oyulmuş bir cübbe olarak tarif edilmektedir. Hülya Tezcan, "Ferace", *DİA*, İstanbul 1995, c. 12, s.349-350.

⁵⁸ MŞS.204, s.125-4; MŞS.197, s.63-1, s.175-1, s.185-2, s.244-2

⁵⁹ MŞS.204, s.120-1, s.91-3

⁶⁰ MŞS.197, s.87-3, s.225-1

⁶¹ MŞS.194, s.33-2, s.246-1, s.267-4

⁶² Oyahlı çekmeler için bkz. MŞS.204, s.78-1

⁶³ MŞS.197, s.78-2, s.157-1; MŞS.204, s.77-1

Kılık-kıyafeti tamamlayan ve özellikle kadınlarda zengin örnekleri görülen ziynet eşyalarına da temas etmek gerekir. Ziyet eşya hususunda kadınların bu dönemde inciden yapılmış takıları tercih ettikleri görülmektedir. Bu takılar arasında küpeler, yüzükler, bilezikler ve gerdanlıklar bulunmaktadır. Küpeler, en çok tercih edilen takılardandır. Gümüş, altın, inci ve zümrüt küpe gibi farklı seçenekleri olan küpeler arasında en rağbet göreni ise inci küpelerdir. Fiyat aralığı da çok geniş olan⁶⁴ inci küpeler, gelir düzeyi düşük olsa dahi kadınların tercih ettiği ve kullandığı takılardır. Zümrüt küpe ise üç kadın terekesinde bulunmaktadır. Fiyatıyla dikkat çeken *incili zümrüt küpe*, 48.000 akçe değerindedir.

Manisalı kadınların taktıkları yüzükler arasında nalçe yüzük, gümüş yüzük, altın yüzük, la'l taşlı yüzük, zümrüt taşlı yüzük ve Kıbrıs elması yüzük bulunmaktadır. Zümrüt ve elmas yüzük en az rastlanan yüzüklerdir. Değeri bakımından en pahalı olan yüzük, 12.000 akçe değerindeki *büyük zümrüt taşlı yüzüktür*⁶⁵. Sim yüzüklerde ise fiyat aralığı geniştir. 120 akçeden 8.400 akçeye kadar sim yüzük bulunmaktadır. Yaygın olarak kullanılan yüzükler ise fiyat bakımından biraz daha uygun olan nalçe ve sim yüzüklerdir.

Bileziklerde pirinç, bakır, gümüş, inci ve altın seçenekleri mevcuttur. Altın bilezikler ağırlığına göre değer kazanmaktadır. En pahalı altın bilezik 15.600 akçedir⁶⁶. En düşük bilezik fiyatı ise 120 akçe değerindeki pirinç bileziktir⁶⁷. Yüksek fiyata rağmen bilezikler arasında en rağbet göreni altın bileziktir. Gerdanlıklara daha az rastlanır. Bu dönemde yedi kadının gerdanlığı vardır. Bunlardan biri gümüş diğerleri inci gerdanlık olup ağırlığı dolayısıyla en pahalı olanı 36.720 akçe değerindedir⁶⁸. Bunlar haricinde tepelik ise küçük ve inci olarak iki kadın terekesinde geçmektedir.

4.Kitaplar

Manisa'da incelediğimiz dönem içinde altı kadının kitap sahibi olduğu görülmektedir⁶⁹. Bunlardan dördünün terekesinde Mushaf-ı şerif bulunmaktadır. Bu durum hanedan kadınlarının muhalefatlarında da görülmektedir; kitap ya hiç yoktur ya da tek tük dua kitapları, Mushaf-ı şerifler kaydedilmiştir⁷⁰. Peki Manisa'da kadınlar ne türde kitaplar okuyorlardı? Terekelerde Mushaf-ı şerif haricinde bulunan diğer kitaplar, Enam-ı şerif, Muhammediye-i şerif ve Eşrefü'l-elfâz'dır. Bunun haricinde kütüb-i saire olarak ifade edilen muhtemelen küçük risalelerden oluşan kitaplar bir arada zikredilmiştir⁷¹. En fazla kitap sahibi olan kadın, 255.120 akçelik servetiyle Alime b. Mustafa b. Hacı Mehmed'dir. Kitaplar büyük ihtimalle dedesi Hacı Mehmed'den kendisine intikal etmiştir. Bunun haricinde kitap sahibi olan kadınların ya babaları ya da eşleri hacı veya ağa olduğu görülmüştür.

Toplumun kitaba karşı ilgisizliği okuma-yazma oranının düşük, kitap fiyatlarının ise yüksek olmasıyla ilişkilendirmek mümkündür. Zira incelenen

⁶⁴ İnci küpelerin fiyatları, 240 akçe ile 8400 akçe arasında değişmektedir.

⁶⁵ MŞS.204, s.78-1

⁶⁶ MŞS.204, s.78-1

⁶⁷ MŞS.197, s.247-2

⁶⁸ MŞS.204, s.78-1

⁶⁹ MŞS.194, s.13-1; MŞS.197, s.138-2, s.241-2; MŞS.202, s.37-1; MŞS.204, s.78-1, s.104-1

⁷⁰ Benzer dönemlerde Eyüp'te tek bir kadının terekesinde Mushaf-ı şerif çıkmıştır. Bkz. Tülay Artan, "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.58.

⁷¹ XVI. yüzyılda Bursa ahalisinin okuduğu kitaplar hakkında bkz. Ali İhsan Karataş, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.8, S.8, Bursa 1999, s.317-328.

dönemde matbaa, Osmanlı ülkesinde faaliyette bulunmasına rağmen basılan kitapların sayısı son derece azdır. Gerek basma gerekse yazma kitapların fiyatı pahalı olup her aile satın alamamaktadır⁷². Bu bakımdan kitap sahibi olan kadınları servetlerine göre değerlendirdiğimizde genelde 30.000 akçe ve üzerinde maddi varlığa sahip oldukları görülmektedir. Sadece ikisinin maddi varlığı 10.000 akçe civarındadır. Bu durum maddi durumun kitap sahibi olma konusunda etkisi olduğunu göstermekle birlikte kişilerin kendi tercihleri olduğunu da söylemekte fayda var. Neticede yüksek servete sahip olan her kadın kitap sahibi değildir. Bununla birlikte sürekli bir kitap alımının olmadığı aşikardır. Genel de kitapların nesilden nesilde aktarıldığı görülmektedir. Özellikle evrak-ı perişan Mushaf-ı şerif tanımı bunu kanıtlar niteliktedir.

Sonuç

XVIII. yüzyıl ortalarına ait Manisa kadın tereke kayıtlarının incelenmesi ile Manisalı kadınların sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı aydınlatılmaya çalışılmıştır. Buna göre kadınların genel olarak refah seviyesinin yüksek olduğu, hatta bazılarının servetlerinin Manisa ortalamasının çok üzerinde olduğu görülmüştür. Serveti oluşturan unsurlar arasında bulunan ev, dükkan, bağ ve bahçe gibi gayr-ı menkullere sahip kadınların sayısı fazla olduğu gibi bazıları birden fazla gayr-ı menkule sahiptir. Dükkan, bağ ve cullah odası gibi gayr-ı menkuller ise, Manisa kadınlarının ticaret ve tarım işlerinin yanı sıra evlerde dokuma işleriyle de meşgul olduklarını göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Manisa'da da ailenin genellikle tek eşli ve ortalama 2-3 çocuklu olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte 5-6 çocuk doğuran kadınlar olduğu gibi hiç çocuk sahibi olamadan vefat eden kadınlar da vardır. Bu durum genellikle kadınların genç yaşta ya da orta yaşta vefat ettiklerine işaret etmektedir.

Refah seviyesinin yüksek olması, eşyaların kalite ve çeşidini etkilemektedir. Kaliteli kumaşlardan kaftan ve entariler, altın bilezikler ve elmas yüzükler şüphesiz ki, düşük gelir düzeyine sahip kadınların sahip oldukları eşyalar arasında yer almamıştır. Bunun yanında refah seviyesi ortalamasının altında kalan kadınların düşük kaliteli de olsa takı tutkusundan vazgeçemedikleri görülmüştür.

Bu çalışma ile Manisalı kadınların satın aldıkları ya da miras yoluyla elde ettikleri menkul ve gayr-ı menkuller aracılığıyla sosyo-ekonomik hayatın bir parçası oldukları tespit edilmiştir. Bu dönemde genel olarak kadınlar arasında refah seviyesi de yüksek olmakla birlikte ayrıca bir elit sınıfın varlığından da söz etmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Manisa Şer'iyye Sicilleri:194, 197, 198, 200, 202, 204

Artan, Tülay, "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, ed.Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.49-64.

Barkan, Ö. Lütfi, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, c.3, S5-6 (1966), s.1-479.

Bayır, Önder, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa'nın Sosyal ve İktisadî Durumu*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.

⁷² Meryem Kaçan Erdoğan, "Tereke Kayıtlarına Göre XVIII. Yüzyılın Ortalarında Rusçuk'ta Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.45, 2010, s.196.

Canbakal, Hülya, "Barkan'dan Günümüze Tereke Çalışmaları", *Ömer Lütfi Barkan: Türk Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, İstanbul 2011.

Civelek, Gökhan, "XVII. Yüzyıl Ortalarında Elit Bir Kadının Terekesi: Manastırlı Aişe Hatun", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.54, Erzurum 2015, s.241-259.

Çakır, İbrahim Etem, "Sofya Şehrinde Giyim Kuşam Kültürü: XVII. Yüzyılın İkinci Yarısı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.56, Erzurum 2016, s.1365-1386.

Emecen, Feridun, "Osmanlılarda Yerleşik Hayat, Şehirliler ve Köylüler", *Osmanlı*, c.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.91-97.

Erdoğan, Meryem Kaçan, "Tereke Kayıtlarına Göre XVIII. Yüzyılın Ortalarında Rusçuk'ta Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.45, 2010, s.181-212.

Establet, Colette - Pascual, Jean-Paul, *Familles et Fortunes á Damas - 450 Foyers Damasains en 1700*, Damas 1994.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam - Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

Görünür, Lale -Ögel, Semra, "Osmanlı Kaftanları ile Entarilerinin Farkları ve Kullanılışları", *İTÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, c.3, S.1, Aralık 2006, s.59-68.

İnalcık, Halil, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.15, S.1-4 (1953), s.51-75.

İpşirli, Mehmet, "Sosyal Tarih kaynağı olarak Şeri'iyye Sicilleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, İstanbul 1991, s.157-161.

Karataş, Ali İhsan, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.8, S.8, Bursa 1999, s.317-328.

Koçu, Reşad Ekrem, *Türk Giyim, Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, Ankara 1967.

Maydaer, Saadet, "Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.15, S.2, Bursa 2006, s.365-381.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c.II, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.456-467.

Oqier Ghislain de Busbecq, *Türk Mektupları*, haz. Recep Kibar, Kırkambar Kitaplığı İstanbul 2002.

Özdeğer, Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988.

Öztürk, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.

Tabakoğlu, Ahmet, "Osmanlı Toplumunda Aile, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c.I, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.92-96.

_____, "Osmanlı İçtimaî Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı*, c.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.17-31.

Tezcan, Hülya, "Ferace", *DİA*, İstanbul 1995, c. 12, s.349-350.

Üner, Mehmet Emin, "Şeriyeye Sicillerine Göre Urfa'da Kadın ve Aile (XVII-XVIII. Yüzyıllar)", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.34, S.34, Şanlıurfa 2015, s.22-48.

Geçmişten Günümüze Manisa

EK: Manisa’da refah seviyesi yüksek olan kadınların giyim-kuşam örnekleri.

MŞS.200, s.113-3 - Nasırlı mahallesinden Şerife Fatma bint Abdüsselam Efendi	
Kürk	Al telli kakım kürk, kuzu kürkü
Kaftan	Venedik dibası kaftan, al telli kaftan, mor telli kaftan, yeşil telli kaftan, turuncu telli kaftan, al hare kaftan, beyaz harir kaftan
Ferace	Çuka ferace
Entari	Telli entari
Gömlek	İstanbul bezi gömlek
Don	İşleme don, şalvar
Başlık	İşleme dülbend örtüsü, yemeni

MŞS.204, s.78-1 - Sultaniye mahallesinden Aişe Kadın bint Arızkade Mehmed Ağa	
Kürk	Kakım kürk, telli sincab kürk
Kaftan	Kırmızı diba kaftan, yeşil diba kaftan, mor telli hatayi kaftan, gülgün telli kaftan, beyaz kaftan
Ferace	Kırmızı şal ferace
Cübbe	Yeşil hare cübbe
Biniş	Şal gülgün biniş, fısdıki hare biniş, kırmızı çuka biniş
Entari	Kırmızı hare entari, Sakız hatayi entari, işleme entari, beyaz entari
Kuşak	Altından mücevher kuşak, altından ön kuşak, sagir sim kuşak, inci işleme ön kuşak
Gömlek	Gömlek
Don	İşleme don, diba şalvar, işleme beyaz şalvar
Başlık	Oyalı al çekme, sim kakmalı leylaki çekme, oyalı mor çekme, işleme baş yemeni, telli örtü, beyaz fes, işleme dülbend örtüsü, peçe, serpuş, sade baş yemenisi

TÜRKİYE'DE KEÇECİLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE AKHİSAR'IN SON KEÇE USTASI MUHAMMET DÜLGER

Ümit N. ÖZCAN *Ramazan ERGÖZ**

GİRİŞ

Keçe, Türklerin sosyal ve kültürel yaşamında önemli bir konuma sahip olmuştur. Keçe, “Yün ve keçi kılı gibi hayvansal doğal elyafın, dış tabakasını oluşturan üst örtü hücrelerinin (pulların) belirli ısı, nem ve basınç altında, sıcak ve kaygan bir ortamda sürtünerek birbirine kenetlenmeyle oluşan dokusuz tekstil yüzeyi” ve “Ağır bir dinkleme ve yıkama sonucu doku yapısı kaybolan ve yüzeyinde düzgün bir hav tabakası oluşan, iki ya da daha çok katlı yünlü kumaş” olarak tanımlanmaktadır.¹ Türk Dil Kurumu'na göre ise keçe, “Yapağı veya keçi kılının dokunmadan yalnızca dövülmesiyle elde edilen kaba kumaş” olarak tanımlanmaktadır.

Keçe sözcüğü daha çok Batı Türkleri ile Oğuzlar arasında gelişmiş ve yayılmıştır. Eski Anadolu Türkleri ile yakın bağları bulunan, eski Mısır Türkleri ile Kıpçak Türk kültür çevresinin bir kesiminde de, keçe sözünün kullanıldığı belirtilmiştir. Yine aynı kültür çevresine ait kaynaklardan İbnü-Mühenna sözlüğünde ise “keçe yapıp veya satan”, keçeci esnafından söz edilmektedir.²

Etimolojik olarak keçe, “kidiz>kiyiz-keyiz>keçe” şeklinde günümüze ulaşmıştır. Kidiz kelimesi, Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün ilk satırındaki “Dokuz Oğuz'un keçe çadırı beyleri, halkı” cümlesinde kullanılmıştır. Doğu Türkleri ve diğer Orta Asya Türkleri keçe için “keçe” sözcüğünü kullanmışlardır. Kelime, Uygur hukuk belgelerinde “kidiz” şeklindedir. Hsüan – tsang biyografisinin beşinci bölümünün Hoten ile ilgili bölümünde “keviz” halı kelimesi ile birlikte “yinçke kidiz” ince keçe şeklinde geçmektedir. Kaşgarlı Mahmut, keçe sözünden bahsederken Oğuzca'dır demiştir. Eseri olan Divan-ı Lügati't Türk'te, eserinde kidiz, “kidiz>kidiz” ses gelişmesiyle geçer. Ayrıca keçe karşılığı “kıldhis”, Kaşgar'da çıkarılan bir tür nakışlı keçe karşılığında “kımekse” denmekte olduğunu yazmıştır Yusuf Has Hacıb'in Kutadgu Bilig'inde ise “kidiz” şeklindedir.³

KEÇE VE KEÇECİLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Keçenin ilk defa nasıl yapıldığı ve kullanıldığı hakkında kesin kanıtlar olmamasına rağmen keçe kelimesine ve kullanımına ait en eski yazılı belgeye Homeros'un Troya Savaşlarını konu edinen eseri İlyada'da rastlanmaktadır:

*“Merinoes yayını, okluğunu, kılıcını verdi Odysseus'a
Odysseus öküz derisinden bir tolga geçirdi başına,
kayışlarla iyice gerilmişti tolğanın içi,
dışına bir yaban domuzun ak dişleri*

* Araştırma Görevlisi, Bitlis Eren Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi, 45camoka@gmail.com

** Araştırma Görevlisi, Bitlis Eren Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi, umitozcan06.1981@gmail.com

¹ Atila Ergür, *Tekstil Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2002, s.136.

² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş C.3*, Ankara, 1991, s.175,177.

³ Osman Fikri Sertkaya, “Eski Türk Metinlerinde Keçe ve Halı”, *Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, (1998), s. 265-269. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş C.3*, Ankara, 1991, s.175,177. Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig C.1*, Ankara, 1988, s.446.

*çepeçevre, sık sık, ustaca dizilmişti,
dibine de keçe döşenmişti.”*

Destanda adı geçen keçe başlığın, Hitit kabartmalarında tasvir edilen tanrıları ve soyluların başlıkları olması ihtimali yüksektir. Daha sonra bu tür başlıklar Friglerde de görülmektedir.⁴

Geleneksel yöntemlerle yapılan ilk keçe örneklerine M.Ö.4 ve 3. yüzyıllara tarihlenen Pazırık Kurganlarında rastlanmıştır. Bu örneklerdeki tepme keçeler, applike tekniği ile desenlendirilmiştir.⁵

Dünyanın en eski halısı olarak kabul edilen ve MÖ. 500 yılına tarihlendirilen Pazırık halısı ve halı ile aynı kurganda bulunan keçe örneği, günümüzde nesli tükendiği için artık doğal boyamacılıkta kullanılmayan Polonya kermesi (Porphyrhophora polonica) ve kök boya⁶ ile kırmızı renge boyanan keçe sanatının applike tekniği ile yapılmış en erken örneklerinden biridir.⁷

Kurganlardan çıkarılan ve günümüze kadar ulaşabilen dokuma eserler arasında yere serilen veya duvara asılan süslemeli keçe örtüler, işlemeler, şabrak veya haşa denilen eyelerin altına ya da üstüne serilen, applike olarak işlenmiş farklı türdeki dokumalar ve düz dokuma yaygılar grubuna giren kilimler bulunmaktadır.⁸

Kurganlardan çıkarılan eserler arsında Türk işleme sanatının en eski örnekleri de bulunmaktadır. Pazırık kurganlarından çıkarılan, üzeri applike olarak işlenmiş keçe eyer örtüleri önem taşımaktadır. Bu eserler üzerinde Türk hayvan üslubunun en önemli temalarından olan hayvan figürleri ve hayvan mücadele sahneleri görülmektedir.⁹

Beşinci Pazırık kurganından çıkarılan, keçe üzerine applike işlenmiş 4,5 X 6 m ölçülerindeki duvar örtüsündeki dört yön motifi oluşturacak şekilde düzenlenmiş bitkisel tasvirli bordürler arasındaki alanlarda sık tekrarlanmış bir kompozisyona rastlanır. Burada elindeki hayat ağacıyla bir tanrıça motifi tahta oturmaktadır. Karşısında kuyruğu örülü atı üzerinde bir Hun asilzadesi vardır.¹⁰

Bu keçe yaygının sağ tarafında bulunan ve mücadele eden iki mitolojik yaratığı gösteren kompozisyonun sağındaki aslan gövdeli figür geyik boynuzlu, kanatlı, bıyıklı bir insan başıyla tasvir edilmiş sfenks tipi bir yaratıktır.¹¹

Beşinci Pazırık kurganından çıkarılmış eyer örtüsü keçeden yapılmıştır. Ana zeminde kırmızı ve mavi lotuslardan oluşan serbest bir kompozisyon vardır.¹²

⁴ Erhat, Azra, A.Kadir, *Homeros İlyada*, İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2014, s.209. Betül Sevinç - Naile Rengin Oyman, “Keçe Üzerine Farklı Yüzey Düzenleme Teknikleri İle Giyilebilir Sanat Ürünleri”, *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi Dergisi*, 6/13, (2016), s.263. Semra Gür, “Anadolu’nun Sanat Objesine Dönüşen Kültürel Değeri Keçe”, *Batman University Journal of Life Sciences*, 1/1, (2012), s.1176-1177. Didem Atış Özhekim, “Keçenin Hikayesi ve Sanatsal Üretimler”, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, (2009), s.124.

⁵ Deniz Çeliker, “Geçmişten Günümüze Türklerde Keçecilik ve Keçe Yapımında Yeni Teknikler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 8, (2011), s.2.

⁶ Kök boyama ve doğal boyama hakkında bilgi için bkz. Zahide İmer, “Türklerin Dokuma Sanatında Boyacılık”, *Erdem Halı Özel Sayısı-II*, 10/29, (1999), s.331-353. Recep Karadağ, *Doğal Boyamacılık*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara, 2007. Nevin Enez, *Doğal Boyamacılık Anadolu’da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı*, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi yay., 1987.

⁷ Deniz Çeliker, “Geçmişten Günümüze Türklerde Keçecilik ve Keçe Yapımında Yeni Teknikler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 8, (2011), s.2,3.

⁸ Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul, 2011, s.134.

⁹ Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul, 2011, s.134.

¹⁰ Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul, 2011, s.134.

¹¹ Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul, 2011, s.135.

¹² Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul, 2011, s.135.

Geçmişten Günümüze Manisa

Yaprağı anımsatan dört yön motifiyle bezenmiş ve koç ya da geyik boynuzu motiflerinden bordürlerin çerçeve yaptığı keçe şabraktaki motiflerin bir bölümünü içinde barındıran baklava şekillerinin kesişme noktalarında yine daire içinde dört yön motifleri vardır.¹³

Yine Beşinci Pazırık kurganından çıkarılan ve kompozisyon bakımından Anadolu Türk ve halı kilimlerinde benzerleri bulunan başka bir şabrak, içi bitkisel tasarımlı balık pulu şeklinde dizilmiş motiflerden oluşan bir düzenlemeye sahiptir. Birinci Pazırık kurganından çıkarılan keçeden yapılan eyer örtüsünde ise grifonun dağ geçisine saldırışı betimlenmiştir.¹⁴

Beşinci Pazırık kurganından çıkarılan diğer bir örnek ise tepme keçeden yapılan, bir çadırı koruyan “töz” olarak kullanıldığı tahmin edilen bir çift kuğudur. 29 cm yüksekliğindeki beyaz keçe, kuğuların kanat uçlarında ve gagalarında siyah, ayak ve kuyruk kısımlarında kırmızı ve sarı renkte keçeler kullanılmıştır.¹⁵

Kurganlardan çıkarılan eşya, Hun erkeklerinin bol veya dar deri pantolonlar, kendir liflerinden dokunmuş, beyaz ince bir kumaştan yapılan gömlekler, deri kemerler, çizmeler, botlar, deri ya da keçe elbiseler, kulaklı keçe başlıklar, keçe kaftanlar, keçe ya da yün çoraplar kullandıklarını göstermektedir.¹⁶

Göktürklerde tepme keçe yaygılar (örtüler), kağanların tahta çıkış törenlerinde de kullanılmıştır. Kağanın kendisine bağlı beyler tarafından bir keçe üzerinde havaya kaldırılması ve daha sonra güneşin döndüğü yönde, dokuz defa otağın etrafında döndürülmesi geleneği vardı. Bu gelenek, Orhon Yazıtlarında şu şekilde ifade edilmiştir:

“Yukarıda Türklerin Kutsal Toprağı ve Suyu şunu söylediler: Onlar dediler ki, Türk halkı yok olmasın, bir halk olsun! Göğün yükseklerinden babam El Teriş Kağan'ın ve annem El Bilgi Hatun'u tutarak onları havaya kaldırdı.”

Göktürkler döneminde keçenin kullanıldığı bir diğer alan kuklalar olmuştur. Bu döneme ait hükümdar ve diğer kişilerin mezarlarında ölen kişinin tasviri olarak, keçeden ve kumaştan yapılmış “tuli” denilen büyük kuklalara rastlanmıştır. Hunlar döneminde de “tös” ve “töz” adı ile kullanılmış olan bu kuklaların; Göktürkler dönemi kuklalarıyla benzerlik göstermesi, kültür birliğinin devamını yansıtmaktadır. Diğer yandan, Çin kaynaklarında; Göktürklerin göçebe bir hayat sürdükleri, keçeden yapılmış olan çadırlarını arabalar üzerinde de kullandıkları belirtilmiştir. Göktürkler'in yaşadığı Orhon Bölgesinde incelemeler yapan Borovka (1927) 'nın keçelerde kullanılan bezemelerin bu döneme ait mezar taşları üzerine işlendiğini tespit etmesi Türk keçecilik sanatı bakımından önemli bir değerlendirme olarak kabul edilir.¹⁷

5. yüzyıldan itibaren, atlı göçebe yaşam tarzından, yerleşik düzene geçen Uygurlar; yeni bir kültür yapısının örneklerini oluşturmuşlardır. Uygurların gelişmesinde; Çin, Hint uygarlıklarının etkileri olmakla birlikte Hun ve Göktürklerin kültürlerini kendilerine özgü bir şekilde sentez yapmış ve yaşatmışlardır. Sorçuk'ta bulunan bir freskte bayan vakıfçılara yer verilmiştir. Vakıfçılar, keçe yaygı üzerinde tasvir edilmişlerdir. Beyaz renkli bu keçe yaygının kenar suyunda ve zemininde, kırmızı renkle oluşturulan bezemeler kullanılmıştır. Uygurlar döneminde özellikle

¹³ Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul, 2011, s.135.

¹⁴ Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul, 2011, s.137.

¹⁵ Deniz Çeliker, “Geçmişten Günümüze Türklerde Keçecilik ve Keçe Yapımında Yeni Teknikler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 8, (2011), s.3.

¹⁶ Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul, 2011, s.138.

¹⁷ <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78808/gokturkler-doneminde-tepme-kececilik.html>

vakıfçılara ilişkin örneklerde bezemeli yaygıların yer alması, bu dönemde tepme keçe tekniği ile elde edilen yaygı geleneğinin devam ettiğini belgelemesi bakımından önemlidir. Uygulara ait olan ve Hoço'da bulunan bir minyatür, Mani Türklerinin keçe şapka giydiklerini göstermektedir. Tepme keçe tekniği ile elde edilen, beyaz renkli bu keçe şapkaların formları, vakıfçıların giydikleri şapkalardan farklı bir görüntü ortaya koymaktadır. Hoço'da bulunan bir başka örnekte, başında siyah renkte ve keçeden yapılmış olduğu tahmin edilen bir külah bulunan figüre yer verilmiştir. Ortaçağda, özellikle Moğol İmparatorluğu'nun yayılmasından sonra, Babür'ün Hatıratı'nda da bahsettiği gibi keçe üstünde kaldırma geleneği geç dönemlere kadar devam etmiştir.¹⁸

Tahta çıkacak olan hakanı keçe üzerinde kaldırma, bir Göktürk geleneğidir. Bu gelenek, Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu olan Cengizhan döneminde de uygulanmıştır. Bu durum şöyle aktarılmaktadır:

"Yere bir keçe serdiler ve Küyük'ü üzerine koydular. Ondan sonra şöyle dediler: Yükseklerle bak, Tanrı'yı gör ve tanı! Yere bak, üzerinde oturduğun keçeyi gör! Eğer devletini iyi idare edersen, elin açık olursa, erdemle hareket edersen, hizmetinde doğruluktan ayrılmazsan, prensler ile devletin ileri gelenlerini, tattukları mevki ve vazifelerine göre saygılıysan, parlaklığın ve haşmetinle idare edersen, bütün dünya senin hakanlığın önünde diz çöker, Tanrı da gönlün ne dilerse onu sana verir! Buna karşılık zıd bir zihniyet tutum içine girersen, sefil ve biçâre olursan, zayıf, saygıdan yoksun, biçâre olursan, ilk kez üzerine oturmadığın bu keçeyi bile varlık olarak kaybedersin!"¹⁹

Harezm'de Acem Büyük Elçisi Rıza Kuli Han, Hive'de bir kağan seçimini anlatırken, "onları beyaz bir keçe üzerine oturtular ve onları kaldırdılar" cümlesine yer vermesi yukarıdaki bilgileri tamamlamaktadır. Diğer yandan 1220 yılında Cengiz Han'ın daveti üzerine karargâhına giden Çinli filozof Çang - Çun raporunda Cengiz Han'ın kardeşinin keçeden yapılmış karargâhından söz edilmiştir. 1245 yılında Papa 4. Innocentius tarafından elçi olarak Moğolların ülkesine gönderilen Johannes Plano de Calpini ve arkadaşı Stephanus Bohenus; elçilerin ve büyük hanın hanımlarının her birine ait beyaz keçeden yapılmış çadırlarının olduğunu anlatmıştır. Bütün bu elçilerin verdikleri bilgiler, Moğollarda keçe çadır geleneğinin devam ettiğini ortaya koymaktadır.²⁰

Sultan Alparslan komutasındaki Türk ordusu, 1071'de Malazgirt'te Bizans'ı yenerek Anadolu'ya hakim olmuşlardır. Böylelikle Anadolu, Türk yurdu haline gelmiştir. Anadolu'ya yerleşen Türkler, keçe sanatını da beraberinde getirip, geliştirmişlerdir. Selçuklular döneminde Anadolu da yerleşik ve göçebe yaşama devam edilmiştir. Bu nedenle çadırlar; gerek göçebe yaşamını sürdüren Selçuklu Türklerinin, gerekse ordunun ihtiyaç duyduğu barınma ihtiyacını karşılamaya devam etmiş böylece Türk kültürü içerisindeki yerini ve önemini korunmuştur.²¹

Selçuklular, keçeden yapılmış çadır ve eyer örtüsü geleneği sürdürdükleri gibi giyim ve kuşamlarında da tepme keçe tekniği ile elde ettikleri ürünleri de kullanmışlardır. Selçuklular, kumaş üretiminde, öncelikle ipek; daha sonra pamuk ve deve yünü kullanmışlardır. Bu dönemde üretilen kumaşlardan koyun yünü çok az kullanılmıştır. Çünkü yünden elde edilen elbiseler genellikle köleler tarafından giyilmiştir. Kölenin, yün elbise sahibi olmasının önemli bir olay olduğu, Kaşgarlı Mahmut, Divan-ı Lügat-it Türk adlı eserinde özel olarak belirtilmiştir. Bu dönemde en

¹⁸ <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78809/uygurular-doneminde-tepme-kececilik.html>

¹⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş C.7*, Ankara, 1991, s.366,367.

²⁰ <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78809/uygurular-doneminde-tepme-kececilik.html>

²¹ <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78810/anadolu-selcuklulari-doneminde-tepme-kececilik.html>

iyi keçe çizmenin Türkmen keçesinden elde edildiğine değinen Kaşgarlı Mahmut, aynı zamanda “O bana çizme yapılan Türkmen keçesi tepmekte yardım etti” demiş ve keçe çizmenin birkaç kişi tarafından yapıldığına ilişkin açıklamalarda bulunmuştur. Kaşgarlı Mahmut, eserinde, ev edinmenin güç olduğu kadar çadır edinmenin de çok kolay olmadığını belirtmiş; çadır ve göç örtülerinin keçeden yapıldığını ve örtülerin sık dikişle dikildiğini açıklamıştır.²²

Selçuklular, kullandıkları keçe çadırlarda süslemeye de önem göstermişlerdir. 13. yüzyıl minyatürlerinden Varka ve Gülşah'ta, bu süslü çadıra yer verilmiştir. Yine Varka ve Gülşah minyatürleri arasında Varka'nın ayağında keçe çizme ile at üzerinde savaştığı ve Varka'nın Gülşah'a veda ettiği görülmektedir.²³

Orta Asya Türk boylarınca kullanılan ve bir çeşit baş giysisi olan “börk” Selçuklu Türklerinin giyim eşyaları arasında önemini korumuştur. Kaşgarlı Mahmut, Divan-ı Lügat-it Türk isimli eserinde, börk konusunda oldukça geniş bilgilere yer vermiştir. Eserinde börk üretimi için gerekli olan kalıbın kâğıttan veya çamurdan yapıldığını, kalıba göre kesilen keçe ve ipek örtülerden börk elde edildiğini, imece usulü ile yapılan börk dikişinin bir uzmanlık alanı olduğunu belirtmiştir. Selçuklu Türklerinde başa giyilen “börk”e verilen önem, çizmelerde de yerini korumuştur. Hunların kullanıldığı keçe çorap ve çizmeler, Göktürkler ve Uygurlar döneminde devam etmiş ve Selçuklu döneminde başta hükümdar olmak üzere halkın da geleneksel giyim eşyaları arasında yerini almıştır.²⁴

Selçuklu Türkleri, tepme keçeden yapılmış olan ve genellikle çobanlar tarafından giyilen kepenekleri kullanmışlardır. Gerektiğinde, başı yağmurdan ve tipiden korumak için kepeneklerin arkasına külah şeklinde yine keçeden yapılmış bir çeşit başlık eklemişlerdir. Anadolu Selçukluları döneminde önemli keçe merkezlerinden birisi Konya olmuştur. Konya'da, Selçuklulara ait olan ve 1283 yılında tamamlanan, Sahip Ata Külliyesi'nde “keçecilik” adı verilen, keçelerin pişirilmesinde kullanılan özel bir bölümün bulunması bu sanatın, Konya'da yoğun şekilde yapıldığını göstermektedir. Bu dönemde Mevlana'nın kurduğu Mevleviliğin üyeleri, başlarına “sikke” denen tepme keçeden yapılmış külahlar giydikleri belirtilmiştir. Mevleviliğin bir sembolü olarak kabul edilen tepme keçe sikkelerin önemini, Konya Müzesi'nde bulunan bir sülüs yazısında bulunan beyit, açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Bu Cihanda eğer altın ola namın

Gir sikkesi altına Hazreti Mevlana'nın”

Tepme keçe sanatı Mevlevilerin sikkeleri dışında “Elifi Nemed” adı verilen kemerlerinde de (kuşaklarında) kullanılmıştır. 8-10 cm genişliğinde, 150 cm uzunluğunda, tepme keçeden oluşturulan bu kuşakların üzeri parlak bir kumaşla kaplanmıştır. Ayrıca, 13. yüzyılın başlarında Anadolu'ya gelen Ahi Evran, “Ahilik” adı verilen teşkilatı kurmuştur. Anadolu'da esnaf ve sanatkârları bir araya getiren bu kuruluş içinde keçecilik sanatına da yer verilmiştir.²⁵

Selçuklular döneminde kurulan esnaf ve sanatkârlara yönelik çalışan Ahilik teşkilatını, Osmanlı döneminde yerini Loncalara bırakmıştır. Loncalar, toplumsal yaşantıdaki sosyal ve ekonomik sorunların çözümlenmesinde rol oynamış ve çeşitli iş kollarında kendi gelenek ve görenekleri doğrultusunda faaliyetler göstermişlerdir.

²² Hacer Nurgül Begiç, *Konyalı Keçe Sanatçısı Mehmet Girgiç ve Eserleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1999, s.9. Mehmet Altay Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk Giyim Kuşamı”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3, (1971), s.56,57. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78810/anasolu-selcuklulari-doneminde-tepme-kececilik.html>

²³ <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78810/anasolu-selcuklulari-doneminde-tepme-kececilik.html>

²⁴ <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78810/anasolu-selcuklulari-doneminde-tepme-kececilik.html>

²⁵ <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78810/anasolu-selcuklulari-doneminde-tepme-kececilik.html>

Kundura, saraç, keçe gibi birçok alanlarda uğraş gösterenler, loncalar arasında özel bir yere sahip olmuşlardır.²⁶

Bu dönemde Türk toplum yapısını, siyasi, ekonomik etkinliklerini ve sanatsal çalışmalarını ortaya koyması bakımından önemli bir yeri olan Osmanlı şenliklerinde çeşitli esnaf loncaları arasında keçecilere de yer verilmesi bu bilgileri desteklemektedir.

2.Beyazıt devri kanunnamelerinde “keçecilik ve keçeciler, bir vukkiye yünü bir akçeye vereler, artuğa satılmaya. Eyrim keçesi, sekizer buçuk akçe ola, ziyade satmayalar. Satacak olurlarsa, muhtesib gereği gibi haklarından gele. Ve bir keçe olur imiş, matra keçe derler imiş, destesi otuz akçeye olur imiş, anun gibileri dörder akçeye vereler. Ve bir keçe var imiş, kalın keçe derler imiş, destesi ellibeş akçeye olur imiş, anun gibileri altı buçuğe vereler. Ve yediye dahü verürlerse kayırmaz " şeklinde belirtilmiştir.²⁷

16. yüzyıl minyatür sanatının örneklerinden olan ve Osmanlı Şenliklerini yansıtan “Surname” de, padişahın önünden geçen esnaf olayları arasında keçeci esnafının sunduğu iki maskeli oyuncu tasvir edilmiştir.²⁸

Evlıya Çelebi, eserinde 4. Murat'ın 1637 yılında Bağdat seferine çıkarken, düzenlenen şenliklerden söz etmiş, bununla birlikte çeşitli esnaf loncaları arasında keçe külâh giyen medreseli öğrencilere de değinmiştir. Yine 1720 şenliğini konu eden Levni, Surname-i Vehbi minyatürleri arasında keçecilerin geçişine yer vermiştir.²⁹

Osmanlı döneminde, keçecilik aynı zamanda “kavuk” veya “serpuş” denilen baş giysilerinde de kullanılmıştır. Kavuklar; biçimlerine göre külâh, kılansuva, üsküf, börk, kallavi, mücevveze, takke, kalpak, fes gibi isimlerle çeşitlilik göstermiştir. Bu baş giysisi Osmanlı döneminde yüksek rütbeli kişiler tarafından kullanılmıştır. Halk kesimi ise, keçe külâhlarını abani veya yemeni adı verilen kumaşlarla sarmışlardır. Osmanlı döneminde yüksek rütbeli kişilerin ve halk kesiminin kullandığı bu başlıklar dışında dini grupların giydikleri başlıklarda ayrı özellik göstermiştir. Çevrelerinde genellikle yeşil renge yer verilen ve çeşitli formlarda yapılan bu özel başlıkların bazı türlerinde tepme keçe tekniği uygulanmıştır. Osmanlı döneminin yeniçeri askerleri, beyaz keçeden yapılmış “üsküf” veya “börk” adı verilen baş giysileri kullanmışlardır. Yaklaşık 45 cm yüksekliğindeki börk; arkaya doğru sarkan uzantısıyla yeniçerileri simgeleyen önemli bir baş giysisi olmuştur. Yatırma denilen ve omuzlara doğru sarkan bu keçe parça yeniçeri soğuğa ve rüzgâra karşı koruma görevi yaptığı gibi arkadan gelecek kılıç darbelerinden sakınmasına yardımcı olmuştur. Yeniçerilerin giydikleri bu başlıklar, Osmanlı döneminin minyatürlerinde yer almıştır. 1578 yılında Türk ordusunun Kafkasya seferini konu eden Nusretname'ye ilişkin bir minyatürde yeniçeriler tepme keçeden yapılan bu başlıklarla tasvir edilmiştir. Yeniçeriler tarafından kullanılan keçe başlıklar aynı zamanda kendi içlerinde de değişiklik

²⁶ Ergenekon, Cavidan Başar, *Tepme Keçelerin Tarihsel Gelişimi Renk Desen ve Kullanım Özellikleri*, Ankara, 1999, s.33. Mustafa Kazar, *Günümüz Konya Yöresi (Merkez) Geleneksel Keçe Yapımı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001. s.11.

²⁷ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, İstanbul, 1992, s.290.

²⁸ Ergenekon, Cavidan Başar, *Tepme Keçelerin Tarihsel Gelişimi Renk Desen ve Kullanım Özellikleri*, Ankara, 1999, s.33. Mustafa Kazar, *Günümüz Konya Yöresi (Merkez) Geleneksel Keçe Yapımı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001. s.11.

²⁹ Metin And, *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara, 1982, s. 238,240.

Geçmişten Günümüze Manisa

göstermiştir. Yünlüklü ve yünlüksüz keçe, üsküf ve kuka yeniçerilerin başlık türleri arasında yer almıştır.³⁰

Diğer yandan çadırlar, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de önemini ve fonksiyonunu devam ettirmiş olup çok yönlü kullanılmıştır. Bu dönemin en gelişmiş çadır türü, Otağ-ı Hümayun adı verilen sultan çadırları olmuştur. İçi bölmelerle ayrılmış olan bu sultan çadırlarının, toprak zemini hasır ve keçeler ile kaplanmış ve üstlerine halı serilmiştir.³¹

1. Abdülhamit Devri'nde keçeci esnafı İstanbul'da müstakil sanatkârlar zümresini oluşturmaktaydı. Keçeciler, aldıkları yün ve yapağı ile cebehane, mehterhane, tophane, has ahur, buzhane ve tersanaye keçe üretir ve ürünleri teslim ederlerdi. Yaklaşık 1783 yılına kadar keçecilerin işledikleri bütün keçeler, at pazarında ve Yenibahçe'de kendilerine verilen birer hamamda pişirmeleri gelenekselleşmiştir. O dönem at pazarında 20, Yenibahçe'de ise 10 adet keçeci dükkânı bulunmaktaydı.³²

2. Mahmut döneminde yeniçeri ocağı kaldırılmış ve yerine Asâkir-i Mansûre ordusu kurulmuştur. Yeni ordunun kurulmasıyla birlikte kılık ve kıyafetler de değiştirilmiştir. Orduya keçeden üretilen kıyafetlerin kaldırılmasıyla birlikte diğer devlet görevlilerinin de kıyafetlerinin değişmesiyle keçeci esnafı zor duruma düşmüştür. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun anlaşmalarla yabancı devletlere sağladığı ayrıcalıklar sonucunda dışarıdan gelen ucuz mallar, sınırlı üretim yapan küçük atölyelerin üretim alanını daha da sınırlamıştır.³³

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Türk Milleti pek çok savaşla karşı karşıya gelmiş, sıkıntılar yaşamıştır. Dolayısıyla bu durum, el sanatlarını da olumsuz yönde etkilemiştir. Bu dönemde el sanatları Anadolu'nun pek çok yerinde zor koşullara rağmen devam ettirilmeye çalışılmıştır. 1925'teki kıyafet inkılabının kabulüyle beraber yöresel ürünler yerini fabrika imali hazır ürünlere bırakmıştır. Bu durumdan da keçecilik oldukça etkilenmiştir. Cumhuriyet döneminde keçecilik, Ankara, İstanbul, Konya, Çorum, Diyarbakır, Afyon, Uşak, Isparta, Bursa, Tire, Kula ve Manisa'da yapılmaya devam etmiştir. Bu üretimler de günümüze kadar devam ettirilmiştir. Ancak zamanımızda keçe üretimi ve ustaların sayısı oldukça azalmıştır.³⁴

KEÇENİN YAPIM AŞAMALARI

Geleneksel tepme keçe yapımı üç aşamada tamamlanan bir işlemdir. Öncelikle yün, kırkımdan sonra yabancı maddelerden temizlenmesi için iyice küçük parçalara ayrılır, ardından yay ve tokmakla lifler birbirinden tamamen ayrılana kadar atılır. Birinci işlemde yün, tarak makinesinden geçirilir, ardından yere serilen hasır üzerine, sepki (çubuk) yardımıyla eşit bir şekilde yayılır, su serpilir. Yün, hasırla birlikte dağılmaması için ipe sarılarak sıkıca bağlanır rulo yapılır ve tepme aşamasına geçilir. Tepme işlemi, eskiden ayakla yapılan bir işlemdi. Tek ayakla ve sert adımla üzerine basılan rulo, bir ileri bir geri hareket ettirilerek zemin boyunca tepilirdi. Ancak günümüzde bu uygulamanın yerini basit makineler almıştır. Bu tepme işlemi sonunda

³⁰ Deniz Çeliker, "Geçmişten Günümüze Türklerde Keçecilik ve Keçe Yapımında Yeni Teknikler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 8, (2011), s.5.

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR.78811/osmanli-imparatorlugu-doneminde-tepme-kececilik.html>

³¹ <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR.78811/osmanli-imparatorlugu-doneminde-tepme-kececilik.html>

³² Muzaffer Erdoğan, "İstanbul'da Keçecilik", *Türk Folklor Araştırmaları*, 101, (1957), s.1613.

³³ Hacer Nurgül Begiç, *Türk Keçecilik Sanatı*, Ankara, 2017, s.47,48.

³⁴ Hacer Nurgül Begiç, *Konyalı Keçe Sanatçısı Mehmet Girgiç ve Eserleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1999, s.9. Hacer Nurgül Begiç, *Türk Keçecilik Sanatı*, Ankara, 2017, s.263.

rulo açılarak çatki denilen bozuk kenarların düzeltilmesi yapılır. İlk tepme işleminden sonra çatkısı yapılan ham yün üzerine önceden hazırlanan renkli keçelerle desen uygulanır, yeniden ıslatılıp sarılır ve ikinci kez tepme işlemine tabi tutulur. Bezemeye hasırın kenarından başlanır, ortaya doğru tamamlanır. Bu aşamadan sonra açılan kalıbın son düzenlemeleri yapılır, üzerine sabunlu su serpilir ve keçe rulo halinde pişirme makinasına konur. Pişirme aşaması, sıcak ve nemli ortamda, birbirine tutunmuş yünün sıcak su ve el veya dirsek basıncı yardımıyla iyice kenetlenmesini sağlar. Burada basınçla sıkıştırılarak keçeleşme gerçekleşinceye kadar işlem görür. Ara sıra makineden alınarak her yönden dürülüp açılır. Böylelikle tünün bir tarafa sarkması engelleniş olur. En son aşamada ise keçe yıkanır ve tekrar sıkı bir rulo yapılır. Rulo yere dik bir konumda bekletilip, içinde kalan suyun iyice süzülmesi sağlanır ve asılarak kurutulur. Keçe üründe desen uygulanması, ayrı olarak renklendirilen keçe parçaların kesilmesiyle gerçekleştirilir. Tepme keçenin desenlerinin yapımında ise doğal veya sentetik boyalar kullanılmaktadır.

KEÇE YAPIMINDA KULLANILAN ARAÇLAR

Askı: Hallaç yayının ortasından bir ip ile bağlanarak asıldığı yay biçimli daldır. Meşe ağacı dalı yaşken eğilerek yapılan yay ince ve 2-2.5 m uzunluğundadır.

Boya: Keçelik yünlerin boyama işlemleri basit araçlar yardımıyla yapılmaktadır. Sentetik kumaş boyaları ya da doğal boyalar kullanılmaktadır. Boyama işlemindeki malzemelerin kullanılacak miktarları ustaların tecrübelerine bağlanmaktadır. Boya maddelerinin yüne uygulanmasında tuz, şap, sirke gibi doğal mordantlar kullanılmaktadır.

Boya kazanı: Renklendirme işlemlerinde kullanılan araçtır. Genellikle bakırdan ve alüminyumdan yapılan bu kazanların altında boyama için gerekli olan ocak bulunmaktadır.

Buhar kazanı: Keçeleri pişirme işleminde gerekli olan sıcak su ve buharı temin etmek için kullanılan kazandır. Buhar kazanı genel olarak ocak, asıl ısıtma yüzeyi olan ana gövde, soğuk ve sıcak su çıkış borusu ile bacadan oluşmaktadır.

Hallaç yayı ve tokmağı: Yay, hallacın pamuk veya yünü atmak için tokmak yardımıyla kullandığı araçtır. Tokmak, yün atma sırasında kullanılan büyük silindir başlı, kısa ince saplı tahta araç veya ağaçtan yapılan çekic türüdür.

Hasır kalıp: Hasır kalıplar, bitki saplarından ve saz gövdelerinden yapılmaktadır. Kalıplar, üzerine desen yerleştirme ve tepme sırasında kullanılır.

Kabartma makinası: Yünün atılarak ince liflere ayrılmasını ve yumuşamasını sağlayan araçtır.

Kalbur: Elektrikli motorla çalışan, yün içindeki toz ve yabancı maddelerin ayrıştırılmasında kullanılan döner silindir şeklindeki metal düzenektir.

Kalıpdeş, Kalıpgeç, Kalıpleş, Kalıppeş : Yünü saran hasır kalıbın, tepme işleminde yıpranmasını önlemek amacıyla sarılan keçe ya da kumaş örtüdür.

Kalıp ipi: Hasır ve kalıpdеше sarılan keçenin açılıp dağılmasını önlemek için sarılan iptir.

Makas: Keçe ürünlerin kenarlarını düzeltmede ve daha önce hazırlanan renkli keçe parçalarının kesiminde kullanılır.

Ocak: Keçe yapımında ve yünlerin boyanmasında gerekli olan sıcak suyu sağlamak için kullanılan araçtır.

Pişirme makinesi: Buhar yardımıyla yünün keçeleşmesini sağlayan araçtır. Tepme makinesinden çıkan kalıp içindeki keçe pişirme makinesinde yaklaşık 7-8 saat süreli olarak buhar verilerek pişirilir.

Sabun: Yünün keçeleşmesini sağlamak için kullanılır.

Geçmişten Günümüze Manisa

Sepki (Çubuk): Nar, çeçiz, kızılçam, kavak gibi ağaçlardan yapılan, dallarının demet halinde birbirine bağlanarak yelpaze şeklinde oluşturulan ve yünün kalıp üzerine eşit kalınlıkta yayılmasını sağlayan araçtır.

Su kabı: Keçenin yapımında gerekli olan suyu içinde barındıran kaptır.

Süpürge: Tepme aşamasından önce kalıba yayılan yünün her tarafına eşit şekilde su serpmeye yarayan araçtır.

Tarak Makineleri: Yünün taranmasında kullanılan makinedir. Yün temizleme makinesi, yünün pisliklerden arınması ve kabartılması için kullanılır.

Tepme Makineleri: Yün saçma işlemini izleyen tepme ve pişirme işlemlerinde kullanılan makinadır. Temel görevi elyafın keçeleşmesini sağlamaktır. Elektrikle çalışan, basınçlı makinedir. Rulo şeklindeki hasır kalıplara üzeri kalıpleş ile sarılan keçe ürünler tepme makinasına yerleştirilir ve yaklaşık iki saat bu makinada tepilir.

Tokaç: Keçenin pişirme işleminin bitme aşamasında son şeklinin verilmesi için kullanılan ahşaptan yapılmış araçtır.

Yay: Dut dalı yaşken U biçimine getirilerek, iki ucuna kiriş adı verilen ve hayvan bağırsağından yapılan iplik bağlanarak oluşturulan araçtır. Yünün kabartılması için tokmakla birlikte kullanılır.³⁵

KEÇE ÜRÜNLERİ

Aba: Siyah ve beyaz keçeden üretilen önü açık hırkadır.

Ala keçe: Evlerde, çadırlarda yere serilen keçelerdir. Yaygı keçesi de denir.

Arakiye: Beyaz yün, sarı devetüyü veya tiftikten; yapımında kalıplar kullanılan keçe külahtır.

At keçesi (Belleme): At eyerinin veya eşek semerinin altına konulur.

Bel keçesi: Bele sarılan düz keçedir.

Boğaz keçesi: Yurt tipi çadırlarda kubbe biçimindeki iskeletin alt kısmındaki uğların üzerine yerleştirilen; üst kısmı dar, altı geniş, iki parça keçedir.

Börk: Orta Asya'da Türk boyları tarafından kullanılmaya başlanan başlıklardır. Osmanlı Devleti'nde yeniçerilerin giydikleri beyaz keçeden yapılan başlıklardır.

Deve keçesi: Devede havutun altına konan keçedir.

Dolak keçesi: Ayaklara sarılan keçe türüdür.

Duvar keçesi: Dayanmak için duvara asılan keçedir.

Eyer keçesi: Eyerin üzerine geçirilen ve atın sağrısını örten, çoğunlukla saraçlı, tiftik püsküllü olan desenli veya desensiz keçelerdir.

Fes: Bu keçe başlık Osmanlı'da yoğun olarak kullanılmıştır. İstanbul'da fes üretimi için "Feshane" kurulmuştur. Memurlar ve askerlerle beraber, halk da sade ya da işlemeli olarak kullanmıştır.

Hartavi: Sipahilerin, yeniçeri keçesine benzer olarak giydikleri toparlak keçe külahtır.

Havut (deve semeri): Develer için semerin altında kullanılır. Ölçüleri, diğer semer türlerine göre daha büyüktür.

Kabalak: İstiklal savaşlarında askerlerin başlarına giydikleri bir tür serpuştur.

Kavuk: Osmanlı'da yüksek rütbeli kişilerin kullandığı bir keçe başlıktır. Eni, yüksekliğinden fazladır. Keçe külah çevresine, birkaç santimetre eninde bez sarılarak oluşturulur.

³⁵ Hacer Nurgül Begiç, *Türk Keçecilik Sanatı*, Ankara, 2017, s.181-195. Özge Ilgın, *21.Yüzyıl Başında Tepme Keçe Ürünlerinin Geleneksel ve Çağdaş Tasarımlar Açısından İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011, s.42-46. Musa Seyirci, Ahmet Topbaş, "Anadolu'da Keçecilik", *Erdem Halı Özel Sayısı III*, 10/30, (1999), s.591.

Kebe: Çobanların giydiği bir çeşit kısa kepenektir.

Keçe külâhı: Loncalar döneminde keçeci esnafının başlarına giydikleri sivri ve dikişi olmayan başlık türüdür.

Kepenek: Çobanlar ve kervan katırcıları tarafından kullanılan kebe üstlüğüdür. Biri sırt, ikisi ön olmak üzere üç parçadan oluşur. İkisi omuz, ikisi yan, dört düz dikişi olan, kolsuz, omuzlara alınarak giyilen kepenek, boyun ve baş dışarıda kalacak şekilde vücudu sarar. Boyu diz kapağını geçer. Önü düğmesizdir.

Minder keçesi: Genellikle göçerlerin kışın minderlerin üzerine serdikleri, farklı renk ve desenlerde keçedir.

Paspas: Kapı girişi için üretilen küçük yaygı keçedir. Dekorasyon amaçlı olarak da kullanılır.

Sargı (bebe) keçesi: Özellikle Yörüklerde bebekleri ve küçük çocukları sarmak için kullanılır. Bir çeşit kundak işlevi görür.

Sedir keçesi: Sedir üzerinde kullanılan, uzun ve ensiz keçe türüdür.

Semer keçesi: Ölçüsüyle at keçelerine benzer. Siyah keçeler belleme ve semer doldurmada, beyaz keçeler ise eyer ve semerlerde kullanılır.

Sikke: Mevlevi dervişlerinin giydikleri başlık türüdür.

Süt keçesi: Süt kaplarının üzerine örtülen keçedir. Sütün soğumamasını ve süte yabancı maddelerin girmesini önler.

Taç: Şeyh ve dervişlerin giydikleri başlıklardır.

Takke: Halkın kullandığı keçe başlık olup, genellikle çevresine yemeni ya da abani adı verilen kumaşlar sarılırdı.

Tepe keçesi (Tepelik): Topak evin kubbemsi tepesini örtecek şekilde üretilmiş keçedir.

Top keçesi: Saraçlar, semerciler, ayakkabıcılar tarafından kullanılır.

Töz: Hun kurganlarında bulunan keçeden yapılmış tanrı ve ata idolleridir.

Turluk: Genellikle Toroslar'da ve Anadolu'daki göçerlerde alaçık üzerine örtülen düz siyah ya da düz kirli beyaz gri renkteki keçelerdir.

Üsküf: Yeniçeri borkünün kenarları sırma işli olan bir çeşididir.

Yamcı: Süvarilerin yağmurda giydikleri başlıktır.

Yan keçesi: Yurt tipi (topak ev) çadırlarda yan duvarları oluşturan ahşap derimlerin üstüne örtülen keçelerdir

Yatak keçesi: Yatağın daha sağlam olması amacıyla çarşaf altına, yatak üstüne serilen keçedir.

Yaygı keçesi: Taban keçesi de denir. Odalarda, sofralarda yere serilir.

Yolluk: Yaygı amaçlı üretilen ensiz, uzun, desenli keçedir.

Yük keçesi: Eşya üzerine örtülür ve yaygı vazifesi görür.

Zerrin külâhı: 1928 öncesi Osmanlı saray teşkilatının zülüflü ağalar diye adlandırılan iç oğlanlarının giydikleri, üzerleri som altınla işlenen en iyi keçeden yapılan ve iki tarafında birer zülûf bulunan başlık türüdür.³⁶

AKHİSAR'IN GENEL COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ VE KISA TARİHÇESİ

Manisa'nın 52 km kuzeyinde yer alan Akhisar ilçesi, İzmir kent merkezine 90 km, kuzeyinde Balıkesir'e ise 86 km uzaklıktadır. İlçenin doğusunda Gördes, güneyinde Gölarmara, güneybatısında Saruhanlı, kuzeybatısında Kırkağaç ve Soma,

³⁶ Özge Ilgın, *21.Yüzyıl Başında Tepme Keçe Ürünlerinin Geleneksel ve Çağdaş Tasarımlar Açısından İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011, s.21-35. Hülya Özyer, *İzmir İli Tire İlçesinde Keçe Sanatının İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012, s.22-27. Deniz Daruga, "İzmir Tire'de Keçecilik", *Akdeniz Sanat Dergisi*, 6/12 (2013), s.47-50. Hacer Nurgül Begiç, *Türk Keçecilik Sanatı*, Ankara, 2017, s.197-210.

kuzeydoğusunda Sındırgı ilçeleri ile çevrili olup ilçe yüz ölçümü 1750 kilometrekaredir. İlçe, aynı zamanda Bandırma-İzmir ve Ankara-İzmir demir yolları üzerindedir. Akhisar, çevresindeki ilçeleri birbirine bağlamasıyla bölgede kavşak konumun üstlenmektedir. İlçe merkezinin deniz seviyesinden yüksekliği 94 metredir. En yüksek noktası 1224 metre yüksekliğindeki Sıdan Dağı, en alçak noktası ise ilçenin kuzeydoğusunda Kum Çayı boğazının taban kısmıdır. Görenez Dağı kuzeydoğuya doğru Sıdan Yaylası ile birleşir. Kadıdağı, ovayı kuzeyde keser, onun batısında Yatağan sırtları uzanır. Yine ovanın kuzeyinde Demirci Dağları ile bunun uzantısı olan Gölcük Dağları yer alır. Simav Dağları da denilen bu dağlar, büyük bir dağ kütlesi oluşturur. Ovanın batısında bulunan Yunt Dağları, bazı kısımlarda zengin orman örtüsü içerir.³⁷

Akhisar şehir merkezindeki buluntulara dayanılarak, bölgedeki ilk yaşam belirtileri M.Ö. 3000 yıllarına tarihlenmektedir. Thyateria adıyla ilk yerleşimi M.Ö. 1300 yıllarında Amazonların kurduğu düşünülmektedir. Tarihçi Diodoros, Thyateira adının Amazonların kraliçesi Myrina'nın ünlü bir komutanına ait olduğunu bildirmektedir. İlkçağdan itibaren kent, tekstil endüstrisinin önemli merkezlerinden biri iken bu dönemdeki Bithynia Kralı II. Prousius ile yapılan savaşlardan dolayı dokuma ve yün boyacılığı kent üzerindeki eski etkisini kaybetmiştir. M.S. 395'te Roma ikiye ayrılmasıyla kent Bizans yönetimine bağlanmış, imparatorluğun Thracesia eyaletinin bir şehri olmuştur. Bizans döneminde şehir Thyateira dışında, kutsal kilise anlamında "Ta Siateira" ve Ak-Hisar anlamında "Aspro-Kastro" adlarıyla da anılmıştır. Thyateira kenti ve çevresi, Bizans İmparatorluğu yönetiminde bulunduğu süre içinde, Arap akınlarına uğramasına rağmen, 7. yüzyıla kadar Bizans'ın bölge üzerindeki egemenliğinde önemli bir değişiklik olmamıştır. Anadolu'yu kendilerine yurt edinmek amacıyla 11. yüzyılda, Türk boyları akınlarını gerçekleştirmeye başlamışlardır. Saruhan Bey, Saruhanoğulları Beyliği'ni 1300 yılında, Lydia topraklarında kurmuş, Ekim 1313'te Manisa'yı Saruhan adı ile beyliğin merkezi durumuna getirmiştir. Osmanlı döneminin, Akhisar'ın kentsel gelişimine katkısı önemlidir. Akhisar, Osmanlı İmparatorluğu'na 1382 yılında katılmıştır. 1402'de Moğol istilasına uğrayıp elden çıkan kent, 1402-1425 yılları arasında Cüneyd Bey'in idaresinde kalmıştır. Yeniden Osmanlı hâkimiyetine girişi Halil Yahşi Bey'in Cüneyd'i Akhisar'da esir alması ile olmuştur. Bu dönemde şehir, idari olarak imparatorluğun Kütahya Eyaleti'nin Saruhan Sancağı'na bağlı kazası konumunda olmuştur. Akhisar, imparatorluğun başkenti İstanbul'dan, şehzadelerin eğitim dönemlerini geçirdikleri Manisa'ya giden yol üzerinde yer aldığından, 15 ve 16. yüzyıl boyunca, şehzade kervanlarının sıkça uğradıkları bir yerleşim yeri olmuştur. 19. yüzyıla kadar Kütahya Vilayetine bağlı olan Saruhan Sancağı, 1877'de yine merkezi İzmir olan Aydın Vilayetine bağlanmış ve imparatorluğun yıkılışına kadar Saruhan Sancağı'nın kazası olarak kalmıştır. 19. yüzyılda kötüleşen yaşam şartları ve ekonomik sıkıntıların ardından, 20. yüzyılın başında Mondros Ateşkes Antlaşması ile Batı Anadolu'da Yunan işgalleri başlamıştır. 1920 yılının başlarında Yunan ordusunun işgali tekrar başlamıştır. Akhisar, 22 Haziran 1920'de ikinci kez işgal edilmiş, Türk birlikleri Harta İstasyonu'na çekilmek zorunda kalmıştır. 30 Ağustos 1922'de Büyük Taarruz'un başlaması ile Yunanlılar geri çekilmiş, 6 Eylül 1922'de, Türk ordusu direnişle karşılaşmadan kente girip, Tahir Ün Caddesi'nden Hükümet Konağı'na giderek Türk bayrağını çekmişlerdir. İşgal dönemi ve Kurtuluş Savaşı'nın ardından kentin sosyo-ekonomik yapısı gerilemiş, tüm ülkede yaşanan yokluk ve sıkıntılı dönem, Cumhuriyet devrimleri ile son bulmuştur. Cumhuriyet Dönemi'nde Akhisar,

³⁷ <http://thyateirakazisi.com/akhisarin-genel-cografi-ozellikleri/>

Manisa merkez ilçeden sonra, ekonomik ve kentsel büyüklük olarak ilin ikinci büyük ilçesi olmuştur.³⁸

AKHİSAR'DA KEÇECİLİK VE SON KEÇE USTASI MUHAMMET DÜLGER

Manisa ve Akhisar'da keçecilik ve keçe sanatının tarihi yüzyıllar öncesine kadar dayanmaktadır. Keçecilik Akhisar'da özellikle erken Cumhuriyet döneminde en parlak yıllarını yaşamıştır. Akhisar'da 1932 yılında 308 bakkal, 41 ekmekçi, 45 kasap, 52 kunduracı, 18 kavaf, 6 semerci, 12 saraç, 42 manifaturacı, 15 tuhafiyeci, 17 aşçı, 32 sebzeçi, 15 uncu, 12 yorgancı, 38 berber, 21 yemişçi, 3 şekerçi, 6 elbiseci, 3 tabakçı, 23 helvacı, 4 hamamcı, 22 eskici, 2 sarraf, 23 arabacı, 31 yapıcı, 2 fotoğrafçı, 1 çorapçı, 1 sabuncu, 6 gazozcu esnafı ile beraber 5 keçecinin de bulunduğu bildirilmektedir.³⁹ 1950'li yıllarda keçecilik burada çok popüler bir meslek haline gelmiştir. Bu yıllarda 10 - 15 keçeci esnafının olduğu söylenmiştir. Akhisar merkez ve köylerine, Manisa ve Yunt Dağları'ndaki köylere, diğer ilçelere, buradaki atölyelerden keçe ürünler gönderilmekteydi. Çoğunlukla kepeneklere talepler olmuştur. Bu dönemde Akhisar'da Orhan Patoğlu⁴⁰ usta keçeciliğe başlamıştır. Babasının dükkânını kendisine devretmesiyle ustalık dönemi başlamış olur. 60 yılı aşkın süre mesleğini büyük bir başarı ile yapmıştır. Fakat kendisinin 2015'te vefatından sonra yerini çırağı olan Muhammet Dülger almıştır. Kendisi 1981 Akhisar Dağdere Kasabası'nda doğmuştur. Mesleğe 2014 yılında Orhan Patoğlu'nun çırağı olarak başlamıştır. Kısa sürede işi öğrenerek ilerleme kaydetmiştir. Ardından, mülkiyeti belediyeye ait olan Paşa Mahallesi'ndeki Paşa Camii'nin arka sokağında yer alan Orhan Patoğlu'nun atölyesini devir almıştır. Önceleri böyle bir düşüncesi yok iken belediye başkanı Salih Hızlı'nın teşviki ile Keçeciliğe başlamıştır. Kepenek, minyatür kepenek, seccade, sandalye örtüsü, yazgı keçesi, yatak keçesi, eyer keçesi, yelek, atkı, bayan çantası, bayan şapkası, çorap, çarık, cüzdan, paspas gibi çeşitli ürünler yapmaktadır. Keçenin hammaddesi olan yünü Akhisar ve yakın çevresinde yetiştirilen koyunlardan elde etmektedir. Keçe yapımı için en iyi kalite yünler Yunt Dağı, Dağdere, Kömürlük yörelerinin koyunlarının ikinci kırkım zamanı olan ekim ayında elde edilmektedir. Yünler, yayda veya makinede kabartılmaktadır. Motif oluşturulacak keçenin kök boyalarını İzmir'den temin etmektedir. Koyu yeşil, mavi, açık mavi, pembe, turuncu, sarı, siyah renklerini tercih etmektedir. Yöreyle ait motif yoktur ancak ustasından öğrendiği ve klasik Osmanlı motiflerini eserlerine uygulamaktadır. Ürünlerini çobanlar, yerli halk ve turistler almaktadır. Çobanlar kepenek, yerli halk ve turistler ise özellikle minyatür ürünlere talepleri vardır. Bununla beraber halktan gelen özel sipariş ürünlerini de yapmaktadır. Günümüzdeki televizyon dizi yapımcıları da kendisine siparişte bulunmaktadırlar. Keçe üretiminde kullandığı yün yarama ve keçe tepme makinelerini Orhan Patoğlu usta 1950'lerde atölyeye getirmiştir. Makineleri

³⁸ Senem Doyduk, *Tarihi Kent Dokusuyla Akhisar*, Akhisar, 2006. s.22-33. Ayrıca bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara, 2000. Maurice Cerasi, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, İstanbul, 1999. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Türk Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2000. Oktay Gökdemir, *Kurtuluş Savaşı'nda Akhisar*, İzmir, 1990. Zeynep Mercangöz, "Akhisar Ulu Camii İçindeki Dügümlü Bizans Sütunları", *Sanat Tarihi Dergisi* 7, (1994), s. 145-161. William Mitchell Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960. Baki Satış, *İlkçağdan Günümüze Akhisar*, Akhisar Sağlık Eğitim Kültür Vakfı yay., İzmir, 1994. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1984.

³⁹ Belkız Ayaz, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Akhisar Kazası (1923-1933)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2006, s.255.

⁴⁰ Akhisarlı keçe ustası Orhan Patoğlu hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Hacer Nurgül Begiç, *Türk Keçecilik Sanatı*, Ankara, 2017, s.140-145. Hacer Nurgül Begiç, "Akhisar'da Keçeciliğin Son Temsilcisi Orhan Patoğlu", *Uluslararası Geleneksel El Sanatları Sempozyumu*, (2013), s.257-270.

halen aktif olarak kullanılmaktadır. Ürünlerini boyutlarına göre çeşitli zaman dilimlerinde oluşturmaktadır. Örneğin üç metre karelik bir keçe örtüyü üç günde, seccadeleri ise bir günde imal etmektedir. Yaz aylarında iş yoğunluğu artmaktadır.

SONUÇ

Keçe, Türkler'in sosyal ve kültürel yaşamlarında etkili bir kullanım alanı bulmuştur. Keçecilik, göçebe hayat sürdüren Türkler'in ihtiyaçlarıyla birlikte başlamış, zaman içinde de gelişim göstermiştir. Hayvancılıktan geçimlerini sağlayan Türkler, yetiştirdikleri hayvanlardan yün elde etmiş, bu yünleri de keçe olarak değerlendirmişlerdir. MÖ 7. yüzyılda kurulan bir Türk devleti olan İskitler, yaşadıkları çadırları arabalarının üstüne koymuşlar ve bu arabaların üzerlerini keçe ile kaplamışlardır. Çok sayıdaki keçe ise örneklerine, MÖ 4.-3. yüzyıllara tarihlenen Hun kurganlarında rastlanmaktadır. Çin kaynakları da Türkler'in keçeden yapılmış çadırlarda yaşadıklarını bildirmektedir. Özellikle başta Pazırık olmak üzere Noin Ula, Berel, Katanda, Başadar, Şibe, Esik'te bulunan Hun kurganlarında bulunan keçe örnekleri dönemin sanat anlayışı hakkında bilgi verir. Ayrıca bu örneklerde Türk hayvan üslubunun ortaya çıkışı ve gelişimi izlenmektedir. Kurganlardan üzerleri aplike tekniğiyle işlenmiş eyer örtüleri, duvar örtüleri, elbiseler, kaftanlar, çizmeler gibi çeşitli kullanım eşyası çıkarılmıştır. Göktürklerde keçe, tahta çıkma törenlerinin önemli bir sembolü olmuştur. Gök tanrı inancına sahip olan Göktürkler, keçe çadırlarını gök renginde yapmışlardır. 744'te kurulan Uygurlar'ın yerleşik hayata geçmeleriyle Orta Asya kültür ve sanatında ilerlemeler kaydedilmiştir. Bir Uygur yerleşimi olan Hoço'da bulunan minyatür, Türklerin keçeden şapka giydiklerini göstermektedir. Ayrıca saray içerisinde keçeden üretilmiş çadırlar da kullanılmıştır. Dede Korkut'un hikâyelerinde ise Orta Asya'da hüküm süren Oğuz Türklerinin keçeden yapılmış eşya kullandıkları anlatılmaktadır. Sultan Alparslan'ın 1071 Malazgirt zaferinin ardından Anadolu bir Türk yurdu haline gelmiştir. Böylelikle keçe sanatı Anadolu'da geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur. Selçuklular, keçeden yapılmış çadır ve eyer örtüsü geleneğini devam ettirmişler, giyim ve kuşamlarında da tepme keçe kullanmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, keçe "kavuk" veya "serpuş" denilen baş giysilerinde de kullanılmıştır. Kavuklar; biçimlerine göre çeşitlilik göstermiştir. Halk ise keçe külahlarını abani veya yemeni adı verilen kumaşlarla sarmışlardır. Osmanlı'da en gelişmiş çadır türü, Otağ-ı Hümayun adı verilen sultan çadırlarında, toprak zemin hasır ve keçeler ile kaplanmış ve üstlerine halı serilmiştir. Keçe, askeri alanda yoğun olarak uygulanmıştır. Yeniçeriler, beyaz keçeden yapılmış "üsküf" veya "börk" adı verilen başlıkları kullanmışlardır. 2. Mahmut döneminde yeniçeri ocağı kaldırılmış, ardından da yeni ordunun kurulmasıyla birlikte kılık ve kıyafetlerde değişikliğe gidilmiştir. Ayrıca 18. yüzyılda Avrupa'da başlayan sanayileşme ve teknolojik ilerlemeler sonucunda ülkeye çeşitli fabrikasyon tekstil ürünlere girmeye başlamıştır. Saray çevresinde de keçe ürünler popülerliğini kaybetmeye başlamıştır. Tüm bu sebepler Anadolu'da keçe sanatının gerilemesine yol açmıştır. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla başlayan süreçte keçe sanatı, çok yoğun olmasa da geleneksel yöntemlerle devam ettirilmiştir. Cumhuriyet döneminde keçecilik, Ankara, İstanbul, Konya, Çorum, Diyarbakır, Afyon, Uşak, Isparta, Bursa, Tire, Kula ve Manisa'da yapılmaya devam etmiştir. Üretim yapılan yerlerden biri de Akhisar olmuştur. Akhisar'da keçenin üretimi uzun yıllara dayanmaktadır. Akhisar'ın önemli ustalarından biri olan Orhan Patoğlu, 1950'lerde meslek hayatına başlamış ve mesleğini vefatına kadar sürdürmüştür. Günümüzde buradaki keçeciliği çırağı olan Muhammet Dülger Orhan Patoğlu ustadan devraldığı

dükânında aktif olarak devam ettirmektedir. İki yıl gibi kısa sürede mesleğini öğrenmiştir. Çok çeşitli keçe çeşitleri türlerini sabırla ve severek üretmektedir. Bu işleri tek başına yürütmektedir. Kendisinin en büyük sorunu yetiştirecek bir çırac bulamamasıdır. Yeni neslin keçeyi tanımadıklarını ve keçenin faydalarını bilmediklerini söylemektedir. Muhammet usta evli olup, üç çocuğu vardır. Şu an kendi oğluna mesleği öğretmektedir. Bununla birlikte üniversite öğrencilerini de keçecilik dersleri vermektedir. Mütevazı bir hayat sürdüren Muhammet usta, mesleğine gönülden bağlıdır.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey Vakfı yay., İstanbul, 1992.
- And, Metin, *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara, 1982.
- Arat, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig C.1,2*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1988.
- Ayaz, Belkız, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Akhisar Kazası (1923-1933)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2006.
- Begiç, Hacer Nurgül, *Konyalı Keçe Sanatçısı Mehmet Girgiç ve Eserleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1999.
- Begiç, Hacer Nurgül, "Akhisar'da Keçeciliğin Son Temsilcisi Orhan Patoğlu", *Uluslararası Geleneksel El Sanatları Sempozyumu*, (2013), s.257-270.
- Begiç, Hacer Nurgül, *Türk Keçecilik Sanatı*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara, 2017.
- Çeliker, Deniz, "Geçmişten Günümüze Türklerde Keçecilik ve Keçe Yapımında Yeni Teknikler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, 08 (2011), s.1-22.
- Çoruhlu, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı yay., İstanbul, 2013.
- Daruga, Deniz, "İzmir Tire'de Keçecilik", *Akdeniz Sanat Dergisi*, 6/12 (2013), s.40-52.
- Diyarbakirli, Nejat, *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul, 1972.
- Diyarbakirli, Nejat, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", *Genel Türk Tarihi*, 2 (2002), s.493-595.
- Doyduk, Sanem, *Tarihi Kent Dokusuyla Akhisar*, Akhisar Belediyesi Kültür yay., Akhisar, 2006.
- Erdoğan, Muzaffer, "İstanbul'da Keçecilik", *Türk Folklor Araştırmaları*, 101 (1957), s.1613-1614.
- Ergenekon, Cavidan Başar, *Tepme Keçelerin Tarihsel Gelişimi Renk Desen ve Kullanım Özellikleri*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1999.
- Erhat, Azra, A.Kadir, *Homeros İlyada*, İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2014.
- Gür, Semra, "Anadolu'nun Sanat Objesine Dönüşen Kültürel Değeri Keçe", *Batman University Journal of Life Sciences*, 1/1 (2012), s.1173-1181.
- Ilgın, Özge, *21.Yüzyıl Başında Tepme Keçe Ürünlerinin Geleneksel ve Çağdaş Tasarımlar Açısından İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011.
- İlden, Serkan, "Afyonkarahisar'da Keçecilik Sanatı", *Akdeniz Sanat Dergisi*, (2013), s.123-126.
- Kazar, Mustafa, *Günümüz Konya Yöresi (Merkez) Geleneksel Keçe Yapımı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001.

Geçmişten Günümüze Manisa

Köymen, Mehmet Altay, "Alp Arslan Zamanı Türk Giyim Kuşamı", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3 (1971), s.50-90.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş C.3,7*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1991.

Özhekim, Didem Atış, "Keçenin Hikayesi ve Sanatsal Üretimler", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 1/1 (2009), s.123-133.

Özyer, Hülya, *İzmir İli Tire İlçesinde Keçe Sanatının İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

Sertkaya, Osman Fikri, "Eski Türk Metinlerinde Keçe ve Halı", *Türk Soyulu Halkların Halı, Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*,(1998), s. 264-276.

Sevinç, Betül ve Oyman, Naile Rengin, "Keçe Üzerine Farklı Yüzey Düzenleme Teknikleri İle Giyilebilir Sanat Ürünleri", *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi Dergisi*, 6/13 (2016), s.263-277.

Seyirci, Musa., Topbaş, Ahmet, "Anadolu'da Keçecilik", *Erdem Halı Özel Sayısı III*, 10/30, (1999), s.577-597.

Yalçınkaya, Gülenay, "Afyonkarahisar'da Keçecilik", *Turkish Studies*, 6/1 (2011), s.1863-1870.

İnternet Kaynakları

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78808/gokturkler-doneminde-tepme-kececilik.html>

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78809/uygurlar-doneminde-tepme-kececilik.html>

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78810/anadolu-selcuklulari-doneminde-tepme-kececilik.html>

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78811/osmanli-imparatorlugu-doneminde-tepme-kececilik.html>

<http://thyateirakazisi.com/akhisar-in-genel-cograf-i-ozellikleri/>

Kaynak Kişi

Muhammet Dülger, Akhisar, 1981

Fotograf 1.
Akhisarlı keçe ustası Muhammet Dülger

Fotograf 2. Muhammet Dülger'in Paşa Mahallesi'ndeki dükkânı

Geçmişten Günümüze Manisa

Fotograf 3. Dükkân içinden görünüm

Fotograf 4. Dükkân içinden görünüm

Fotograf 5. Yün tarama makinası

Fotograf 6. Yün tarama makinası

Geçmişten Günümüze Manisa

Fotograf 7. Hasıra yün serpmeye işlemi

Fotograf 8: Rulo haline getirilen yünün tepilme işlemi

Fotograf 9. Yünün tepildikten sonraki durumu

Fotograf 10. Kök boyası ile boyanan keçelerin oluşturulacak motif için kesilmesi

Fotograf 11. Tepilen keçeye kök boya ile renklendirilen keçelerle motifin uygulanması

Fotograf 12. Atkılar

Fotograf 13. Çanta

Fotograf 14. Çarık

Fotograf 15. Eyer keçesi

Fotograf 16. Kepenek

Fotograf 17. Külâh

Fotograf 18. Minyatür kepenek

Fotograf 19. Paspas

Fotograf 20. Seccade

Fotograf 21. Seccade

Fotograf 22. Şapka

Fotograf 23. Yaygı keçe

Fotograf 24. Yelek

Fotograf 25. Makas (Kırklık)

Fotograf 26. Keçenin en son aşamada kenarlarını perdahlamada kullanılan tokaç

KARAKOCA TOPONİMİNİN KÖKENİ VE *KARA KOCA SULTAN*'IN KİMLİĞİ ÜZERİNE

İbrahim ŞAHİN*

Oykonim (orunadı), oronim (dağadı), hidronim (suadı), drimonim (ormanadı), dromonim (yoladı), horonim (eladı), ekklezionim (sunakadı) gibi alt tipleri bulunan toponim, Türkiye'de daha ziyade oykonim araştırmalarıyla meşhurdur. Bunlar içerisinde araştırmacıların en çok ilgisini çeken oykonimler, daha özeldir, geniş kitleleri ilgilendirmesi dolayısıyla polisonimlerin (şehiradlarının)'dir. Oysa bir milletin ad verme geleneğini tespit açısından polisonimlere göre çok daha zengin veriler sunan komonimler (köyadları) ve orpedyonimler (yaylaadları) de ihmal edilmemesi gereken oykonim türleridir.¹ Milletin kültür kodları niteliğindeki köy adlandırının ne şekilde adlandırıldığıнын ortaya çıkarılması yalnızca dilcilik açısından değil insan-mekan arasındaki ilişkiler açısından da önemlidir.

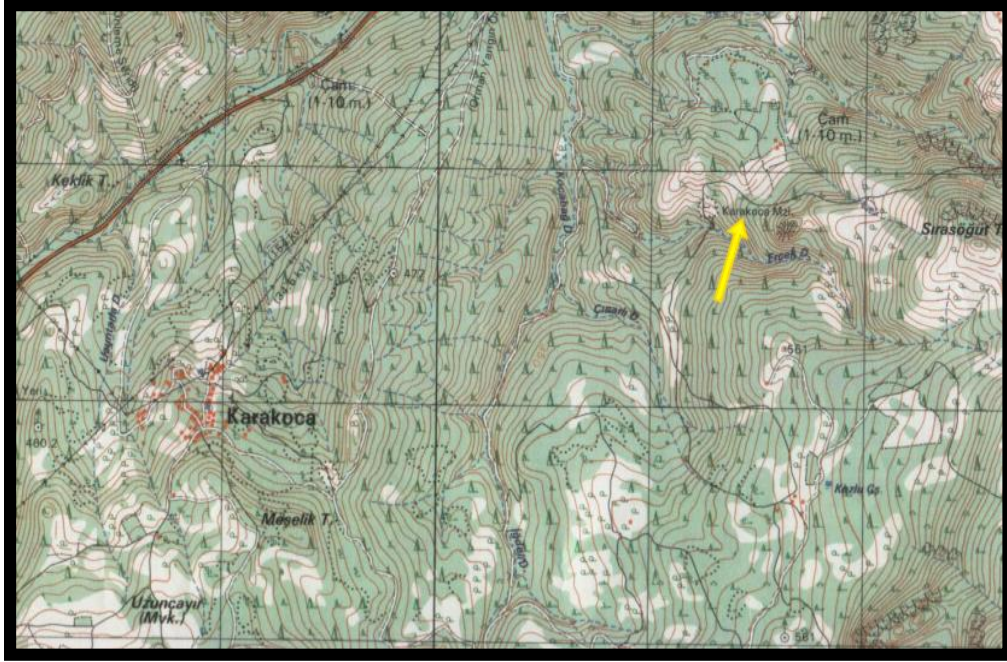
Bu bildiride, XVIII. yüzyılın sonlarında yaşanan salgın ölümcül bir hastalık dolayısıyla terk edilen, mezarlığı dışında geride hiç bir izi kalmayan, ancak adı taşındığı köyde (Sabuncu) yaşamaya devam eden Karakoca köyünün neden bu isimle adlandırıldığı meselesi ele alınacaktır.

Manisa-İzmir karayolunun solunda, Sabuncubeli'ne yakın bir noktada bulunan ve halk arasında *Sabuncu* adıyla bilinen köyün resmiyetteki adı Karakoca olup tarihî kaynaklarda geçen Sabuncu ile günümüzdeki Karakoca aynı yerleşim birimidir.² XIII. yy. sonlarında boşaltılan Karakoca, diğer bir ifadeyle (Viran) Karakoca köyü ise bugünkü Karakoca/Sabuncu köyünün 2 km. kadar güneyine düşmektedir.

* Ege Üni. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, Öğretim Üyesi.

¹ Terimler ve konunun teorik boyutuyla ilgili olarak bk. İbrahim Şahin, Adbilim, 2. Baskı, Pegem Akademi, 2016.

² 1531 tarihli Mufassal ve 1575 tarihli Yörükân defterlerinde köy Sabuncu adıyla geçmekte, o dönemdeki nüfusu, ürettiği ürünler ve ödediği vergiler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bk. Feridun M. Emecen, XVI. yüzyılda Manisa Kazâsı,TTK, Ankara, 1989, s.164.

İzmir 1/25000 ölçekli haritada (K18 C4), eski ve yeni Karakoca köylerinin içinde bulunduğu mevki

Karakoca adlandırmasına geçmeden önce, kısaca *Sabuncu* adının anamı üzerine duralım.

Sabuncu:

Köyün yerlileri, adı yakınlarda bulunan *Sabuncubeli* ile açıklamaktadır. Toprak yapısının sabun gibi kaygan olması, develerin, katırların çıkmakta zorlanması sebebiyle buraya *Sabuncubeli*, bele yakın olması dolayısıyla, köye de *Sabuncu* dendiğini düşünmektedirler.

Sabuncubeli ve Sabuncu (köy) adlandırmaları arasında bir ilişki olduğu açık olmakla birlikte, bize göre bu adlandırma ilişkisi köylülerin anlattığının tersine olup bilimsel ifadeyle *oronim*, *oykonim*'den değil *oykonim*, *oronim*'den doğmuştur. Açıkça söylemek gerekirse, *Sabuncubeli* adlandırması *Sabuncu* köyüne yakınlığı dolayısıyla, 'Sabuncu köyünün beli' anlamında ortaya çıkmış olmalıdır. Bel adının sıfat grubu değil isim grubu yapısında olması da bunun bir göstergesidir. Bu durumda "Sabuncu" köy adının nereden çıktığı sorusu akla gelmektedir. Biz bu adlandırmanın sabunculuk mesleğiyle ilgili olduğunu düşünüyoruz. 1531 yılına ait tahrir defterinde köyde buğday, arpa, burçak, nohut, pamuk ve bağ ziraati yapıldığı,³ bunlar arasında sabundan ya da sabun yapımında kullanılan bir üründen bahsedilmediği (zeytin, defne gibi) dikkate alındığında ulaştığımız sonuç temelsiz görülebilir. Ancak biz buradaki "sabun" ve "sabuncu" ifadelerinin bugün bildiğimiz anlamdaki sabun ve sabunculukla ilgili olmayıp yakın zamanlara kadar temizlik malzemesi olarak kullanılan yeşilimsi, kaygan bir yapıya sahip killi toprakla ilişkili olduğu fikrindeyiz. Bu tahminimiz doğrultusunda köyde yaptığımız araştırmada, köye yakın yerlerde kil ocaklarının olduğu, 45-50 yıl öncesine kadar insanların çamaşır yıkamak için bu ocaklardan kil aldıklarını, hatta civarda bulunan Gökçeler (Eski adı Manastır), Yakaköy ve

³ Feridun M. Emecen, *XVI. yüzyılda Manisa Kazâsı*, TTK, Ankara, 1989, s.164.

Geçmişten Günümüze Manisa

Beşyol köylülerinin de bu ocaklara gelerek kil götürdüklerini öğrendik. Yine köylülerden aldığımız bilgilere göre, killi toprak şimdilerde çimento yapımında kullanılmakta olup bu maksatla köy civarında kil ocakları açılmıştır. Anlaşılan o ki, köyde killi toprağın çok olması ve bunun sabun yerine kullanılması, burasının civardaki köyler arasında **Sabuncu** olarak adlandırılmasına yol açmıştır.

Karakoca Adı:

Yukarıda da ifade edildiği gibi Bugünkü Karakoca esasen tarihî kaynaklarda *Sabuncu* olarak anılan köydür. Nitekim köy, yöre halkı arasında hâlen Sabuncu adıyla bilinir. Köyün resmiyetteki adı olan “Karakoca” ise taşıma bir ad olup vaktiyle Sabuncu ile Turgutalp köyleri arasında, şimdiki Karakoca’nın (Sabuncu) 2 km. güneyinde, yörede Kaplantaşı adıyla bilinen kayalıkların eteklerinde bulunan, ancak ölümcül bir hastalık dolayısıyla başalan köyün adından gelmektedir. Karakoca’nın ahalisi Sabuncu’ya taşındığı için köy (yani Sabuncu), koşut bir adlandırmayla *Karakoca* olarak da adlandırılır olmuştur.

Eski Karakoca mezarlığında gördüğümüz mezar taşlarının en yakın tarihli olanlarının 1770’li yıllara ait olduğu dikkate alınırsa köyün bugünkü yerine XVIII. yüzyılın sonlarında taşındığı söylenebilir. Bugünkü Karakoca (Sabuncu) köyü sakinleri, atalarının ölümcül salgın bir hastalıktan kaçmak için buraya taşındıklarını nakletmektedirler.

Günümüzde köyün hem *Sabucu* (halk arasında yaygın olarak) hem de *Karakoca* (resmiyette) adıyla adlandırılması, taşınan köyün *Sabuncu* köyü üzerine taşındığını işaret eder niteliktedir.

Köy adı hakkında bugüne değin herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Köy halkı, adlandırmayı, bir halk etimolojisiyle izah etse de⁴ adlandırmanın antropotonim (kişiadlı-yeradı) olup Kara Koca lakaplı bir kişinin adından geldiği açıktır. Bununla birlikte hangi münasebetle köye bu kişinin adının verildiği ise meçhuldür. Biz, Kara Koca lakaplı şahsın kimliğiyle ilgili, sınırlı da olsa, bazı bilgilerin Evliya Çelebi seyahatnâmesinde bulunduğunu düşünüyoruz: Çelebi, 1671 yılında çıktığı hac yolcuğu sırasında Nif’ten (Kemalpaşa) Saruhan’a (Manisa) geçerken eşkiya tehlikesi dolayısıyla Sabuncubeli’ni değil, yayla yolunu kullanmayı tercih etmiş, bu sebeple Nif’ten sonra Ulucak’ı, daha sonra da Şehzâde yaylasını geçerek Karakoca köyü üzerinden Manisa’ya ulaşmıştır. E. Çelebi’nin Şehzade Yaylası’ndan Manisa’ya ulaşınca kadar verdiği bilgiler şu şekildedir:

*“El-hâsıl bunda kâmil dörd sâ’at zevk [u] safâ edüp yokuş aşığı
sengistân sa’b yollar ile 3 sâ’atde nüzûl edüp bir boğaz ağzında, **Karye-i
Karakoca:** Kırk hâneli ve bâğ u bâğçeli ma’mûr köydür. Kara Koca
Sultân bu karye içre yayla boğazı ağzında bir kubbe içre medfûndur.
Andan cânib-i şarka kâmil bir sâ’at bâğlar ve bâğçeler içre ubûr ederek
Ma’nisa mahallelerinden Karaköy içinden güzer edüp,”*
diyerek Manisa’ya ulaştığını kaydetmektedir.

Verilen kayıttan anlaşılacağı üzere Karakoca köyü bir boğaz ağzındadır. Köyün adıyla ilişkili olduğu anlaşılan Kara Koca Sultan’ın kabri de köy içerisinde yayla boğazı ağzında bir kubbe içerisinde. Gerek E. Çelebi’nin Kara Koca’dan “Sultan” diyerek onu ululaması, gerekse mezarın kubbeli bir yapı olması, söz konusu şahsın hiç de sıradan bir kişi olmadığını işaret eder niteliktedir. Ayca

⁴ Köy halkı, Karakoca adının eski zamanlarda bir kadının kocasını “*Kara kocam benim.*” diyerek sevmesine bağlamaktadırlar. Açıklamanın bilimsel olmayıp halk etimolojisi olduğu açıktır.

Çelebi'nin ifadelerinden Kara Koca isimli şahsın meşhur bir kişi olduğu, hiç değilse Çelebi gibi tarih bilen kişilerce tanındığı sonucu da çıkarılabilir.⁵

(Eski) Karakoca köyünün yeri, bugünkü Karakoca/Sabuncu köyü sakinlerince bilinmektedir. Burasının konumu ve E. Çelebi'nin geçtiği yayla yolunu dikkate alarak Manisa-Ulucak arasındaki Manisa dağlarında, arazide yaptığımız inceleme sonucunda, E. Çelebi'nin "boğaz" olarak adlandırdığı noktanın güneyde Kaplantaşı kayalıkları ile kuzeyde, eteklerinde Eski Karakoca mezarlığının bulunduğu, şimdilerde çam ormanı ile kaplı tepe olduğu sonucuna ulaştık.⁶ Bu boğaz, Kemalpaşa, Ulucak, Damlacık çizgisinde Manisa'ya doğru ilerleyen yayla yolunun (Eski) Karakoca köyü girişinde bulunmaktadır. Bu nokta, Çelebi'nin "*Kara Koca Sultan bu karye içre yayla boğazı ağzında...*" betimlemesine uygun bir yerdir. Çelebi'nin "yayla boğazında" ifadesi, söz konusu boğazın köyün batısında, Şehzade yaylasına giden yol üzerinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Boğazı oluşturan kuzeydeki tepenin eteklerinde bulunan mezarlık, yörede "Eski Karakoca Mezarlığı" olarak bilinmektedir. Çelebi'nin ifadelerinden Kara Koca Sultan'ın mezarının da burada olduğunu anlamaktayız. Ancak artık çam ormanı ile kaplı mezarlıkta kubbeli bir mezar bulunmadığı gibi, genel olarak mezarlıktan geriye üç beş hece taşından başka bir şey kalmamıştır. Kubbeli bir mezar konusunda Karakoca (Sabuncu) köylüleri arasında da bir bilgi mevcut değildir.⁷

Bize göre, E. Çelebi seyahatnamesinde Kara Koca Sultan olarak anılan şahıs, köy adına ismini veren Kara Koca ile ayn kişidir. Peki bu kişi kimdir ve şöhreti nereden gelmektedir?:

Bize göre, bu kişi Orhan Gazi alplerinden Kara Koca olmalıdır.

E. Çelebi, Anadolu'yu dolaşırken, gittiği yerlerin tarihi bahsinde, sık sık Orhan Gazi'den, oğlu Süleyman Paşa'dan ve onların emrinde fetihler yapan "kara" lakaplı 40 kişiden (kimi yerde 70)⁸ bahseder. Bunların birbirlerine inanmış iyi, cesur arkadaşlar olduklarını, hangi sefere gitseler zaferlerle döndüklerini ve yüz ağarttıklarını anlatan Çelebi, ne yazık ki 40 alpin tamamının adını vermez. En çok Osmanlı Devleti'nin ilk amirali olarak kabul edilen Kara Mürsel ile kendi şeceresini kaydederken 5. kuşaktan dedesi olarak andığı ("*Ece Ya'kûb ibn Germiyânzâde Ya'kûb*") Kara Ece Ya'kub'dan bahseder.⁹ Bunlar dışında *Kara Koca, Kara Evren, Kara Edebalı, Kara Ferye, Kara Foça, Kara Yalvaç, Kara Biga ve Kara Sığla, Kara Tazkır* adlı alplerin isimlerine de yer veren Çelebi, Kara Mürsel ve Kara Ece Ya'kub'dan sonra en çok ismini andığı kişi Kara Koca'dır. Kara Koca'nın adı seyahatnamede, Anadolu'dan Gelibolu'ya geçiş hadisesi ile *Kara Foça, Edirne, İpsala, Bolayır, Aya Merye/Karaferye, Hayrabolu, Ereğli*, gibi

⁵ Çelebi, Kara Koca (Sultan)'ı yöre insanından öğrenmiş olsaydı, başka yerlerde yaptığı gibi, bunu uslubunda hissettirmesi beklenirdi.

⁶ (Eski) Karakoca köyünün varlığı, İ. Gökçen tarafından da tespit edilmiş olup "Keçiliköy"ün güneybatısında harabeleri vardır." şeklinde tanıtmaktadır. Bk. İbrahim Gökçen, *Tarihte Saruhan Köyleri*, İstanbul, 1950, s.41.

⁷ Bu noktada yapılan yol genişletme çalışmaları sebebiyle söz konusu yayla yolu bozulmuş; mezarlık duvarı yıkılmıştır. Ayrıca kaçak define avcılarının Eski Karakoca mezarlığında dahi kazı yaptıkları gözlenmiştir.

⁸ Evliya Çelebi Orhan Gazi'ye hizmet eden "Kara" lakaplı alp/komutanların sayısını çoğu yerde 40, fakat kimi yerlerde 70 olarak zikretmektedir. Biz "Kara" lakaplı yiğitlerin sayısını 40, ancak Orhan Gazi'nin hizmetinde olan alp/komutanların sayısının 70 olduğunu düşünüyoruz.

⁹ "*Derviş Mehmed Zillî ibn Kara Ahmed ibn Kara Mustafâ ibn Yavuz Er ibn Ece Ya'kûb ibn Germiyânzâde Ya'kûb ilâ Türk-i Türkân Hoca Ahmed-i Yesevî ibn Muhammed Hanefî...*" (VI. Kitap, s.135).

Geçmişten Günümüze Manisa

yerleşim birimlerinin fethi olayları anlatılırken geçer. Seyahatnamede, Kara Koca'nın adının geçtiği yerler ve verilen bilgiler şu şekildedir:

...“Ve andan Kostantiniyye fethine mübâşeret edüp sene (---) târîhinde Gâzî Süleymân Beğ ibn Orhân Gâzî'yi yetmiş kibâr-ı evliyânın ve Hacı Bektâş-ı Velî'nin izni ve re'y [ü] tedbîriyle Süleymân Beğ, Kara Mürsel ve Kara Koca ve Kara Foça ve Kara Mürsel ve Kara Yalova ve Kara Biga ve Kara Sığla nâm kırk kara nâm bahâdırân ile yek-dil, yek-cihet olup Kara Ece Ya'kûb Kapudağı nâm yerlerde sâhil-i bahrde niçe keştîler feth edüp ve ba'zı sığır derisinden tulum salları inşâ edüp cümle kırk kişi salları ile deryâyı ubûr edüp hâk-i Rûm'a kadem basup bism-i lâh ile gülbâng-i Muhammedî çeküp gemilerden atların çıkarup cânib-i erba'ayı nehb [ü] gâret ederek yevm-i cum'ada Ipsala kal'asın feth edüp cum'a salâsın anda edâ etdikleriyçün ibtidâ salâdan galat Ipsala derler.”¹⁰

Ziyâretgâh-ı Yediler “Rûmeli diyârında meşhûr-ı âfâk ziyâret-i kutb-ı istihsâk, hakkâ ki ziyâret-i Yediler'dir. Ale'l-ittlâk yedi aded merkad-i pür- envâr ale't-tertîb bir yerde olduğundan “Yediler makâmı” derler. Ziyâretgâh-ı hâs [u] âmdır. Ammâ yediler kim üçler ve kırklar ve nücebâ ve bûdelâ ve evtâd makâmı olup yediler makâmı evlâ değildir. Ancak Âl-i Osmâniyân'dan Süleymân şâh ibn Orhân Gâzî ile ibtida Kapudağı'ndan Rûm'a geçen Süleymân şâh ve Ece Ya'kûb ve Kara Mürsel ve Koca Ece ve Kara Ece ve Kara Hoca¹¹ nâm kırk karındaş, sırdaş, hâldaş ve yoldaş karalar idi. Rûm'da bunlar kılıç urarak bu Pirevadi mahalline gelüp ceng ede ede yedisi şehîd olduklarında Ece Ya'kûb bu yedi şehîdin başları ve ayakları ucuna “Kabirleri gâ'ib olmasın” deyü Bismillah ile heyce taşı yerine birer ağaç dalı budağıyla dikerler. Bi-emrillahi Te'âlâ kuru ağaçların ucu yeşerüp sıra ile dikilmiş dıraht-ı azîmlerdir kim semâya kad çekmişlerdir. Ve beş mezarın başları ayakları on ağaç eder...”¹²

Sebeb-i hâdise-i Edirne: “... Orhân Gâzî saltanatında Bursa Rûm keferesi destinden feth olup Edirne şehrinin dahi fethine bezl-i ihtimâm edüp taht-ı sâni olmasına karâr verüp bizzât Hacı Bektâş-ı Velî huzûrunda gülbâng-ı Muhammedî çekilüp Fâtiha tilâvet olunup bizzât Hacı Bektâş-ı Velî üç yüz fukarâsıyla ve yetmiş nefer asâkir-i İslâmdan Ece Ya'kûb ve Haladere ve Yalvac Dede ve Kara Mürsel ve **Kara Koca** ve Kara Hoca ve Kara Evren nâm gâzîler kapıdağından salları ve kelekler ile Bismillah ile Rûm'a geçüp şebhûrlar edüp ibtidâ İpsala'yı feth edüp ibtidâ cum'a namâzın anda kıldıkların “ibtidâ salâ”dan galat İpsala derler...”¹³

Evsâf-ı kasaba-i Çardâk: “...Ve cümle on yedi aded mihrâbdır, ammâ cümleden kârgîr kubbe-i azîmi kurşumlu Ece Ya'kûb câmi'i, ma'mûr u müzeyyen ve cemâ'at-i kesîreye mâlik câmi-i kâr-ı kadîmdir. Bu câmi' sâhibi bu hakîrin cedd-i izâmları birâderlerindendir kim silsile-i nihâyetleri Türk-i Türkân Hoca Ahmed-i Yesevî hazretlerine andan Muhammed-i Hanefî'ye andan İmâm Bâkır ve on birinci imâm Hüseyin'e müntehîlerdir. Ulu gürbüz er dilâver ve server-i hünerver kimesnelerden idi kim Süleymân Paşa ibn Orhân Gâzî ile bu Ece Ya'kûb ve Kara Mürsel ve

¹⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî EVLİYÂ ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ I. Kitap (Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, s. 38.

¹¹ Diğer yerdeki yazılışlara bakılırsa Kara Koca olmalı.

¹² Age. III. Kitap (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, 1999, s.177.

¹³ Age., s. 238.

Kara Koca yetmiş kişiyle bunlar Kapudağı burnundan deriden tulum salları ile Rûm'a ibtidâ geçüp ibtidâ İpsala'yı feth edüp ibtidâ salât kıldıklarından, "İbtidâ salâ"dan galat İpsala derler. Andan tâ Tekirdağı'na ve tâ Silivri'ye ve İslâmbol kapularına varınca kılıç urup gazâ mâlıyla bu Çârdâk'daki câmi'i binâ edüp hâlâ nezâreti bu hakîr üzredir..."¹⁴

Ziyâretgâh-ı kasaba-i Bolayır: Evvelâ ziyâret-i Süleymân Paşa ibn Gâzî Orhân vilâdetes, sene 716. İbtidâ bunlar kırk kişiyle Anadolu tarafında Kapudağı nâm mahalden Ece Ya'kûb ve Ece Balı ve Ede Balı ve Kara Koca ve Kara Hoca ve **Kara Koca** ve Kara Mürsel ve Yalvaç Dede ve Hâlî Dede nâm kırk nefer erler ile mezkûr Kapudağı'ndan sığır ve at tulumları üzere salları düzüp ibtidâ Rûm'da Ekşimil nâmında bir kal'aya sarılup amân vermeyüp feth ederler. Lisân-ı Rûm'da "Ekşimil", ya'nî altı mîl demektir. Bu mahal Kapudağı'na altı mîldir.

Andan bu Bolayır kal'asın sene 758 târîhinde feth edüp ba'dehu Süleymân Paşa ibn Orhân Gâzî sene 760 bir kaza doğan salup atile avı kovarken atdan tekerlenüp merhûm olup bu şehir içre binâ-yı azîm meşhed-i pür- envârında medfûndur, rahmetullâhi aleyh."¹⁵

"...Ba'dehu Ertuğrul oğlu Osmâncık Rûm'a sene 699'da müstakil beğ olup Konya'da sikke ve hutbe sâhibi olup Anadolu itlâk olunan vilâyetlere ümmet-i Muhammed müstevlî oldu. Ve sene (---) târîhinde Gâzî Süleymân Beğ ibn Orhân Gâzî Kara Mürsel ve Kara Kokoca ve Kara Koca ve Kara Ece Ya'kûb ve Kara Koca Al ve Kara Edebalı nâm kırk nefer kara kocalar ile Kapudağı burnundan Bahr-i Rûm'u karşuya salları ve kayıklar ile Rûm'a geçüp ibtidâ Gelibolu hâkine kadem basup "Bismillâhirrahmânirrahîm" dedikleri nass-ı şerîf târîhdir. Andan ol cânibi nehb ü gâret ederek ibtidâ şehir-i İpsala'yı feth edüp salâ verdikleri için ibtidâ salâdan galat-ı meşhûr İpsala derler..."¹⁶

Evsâf-ı vâdî-i Aya Merye, ya'nî kal'a-i Karaferye: Bânîsi Rûm tekûru fierfice kral kızı Aya Merye nâm bir kral kızı binâsıdır. Ba'dehu sene 774 târîhinde Sultân Murâd-ı Sâni asrında Gâzî Evrenos bu kal'a üzere serdâr-ı mu'azzam olup gelirken anları yine **Kara Koca** ve Kara Ece ve Kara Mürsel ve Kara Ferye] nâm gâziyânları talî'a-i asker edüp bu kal'a altına geldiklerinde hemân Kara Fer[y]e nâm gâzî mücâhid kemendler ile kal'a-ya cümle tevâbi'yle urûc edüp feth etdikde bu kal'anın ismine ol gâzînin ismiyle müsemmâ olup Kara Fer[y]e derler.

Ve ba'de'l-feth hükûmetin (kara) Kara Koca'ya verüp amâr eder. Hâlâ Rûmeli eyâletinde Selânik sancağı hâkinde üç yüz akçe şerîf kazâdır. Ve nâhiyesi (---) aded ma'mûr kurâlardır..."¹⁷

Der-beyân-ı fütûhât-ı kal'a-i Gâzî Orhân kulu, ya'nî kasaba-i ma'mûr âbâd-ı Şîrin Hayrabolı: İbtidâ bânîsi be-kavl-i Rûm Yanvan Dimodoka kal'ası sâhibi Dimodoka [nâ]mân bürâderânlar iftirâk-i seviy üzere binâ etmişlerdir. Niçe divelden divele düşüp âhır-ı kâr mu'cizât-ı Seyyidü'l-levlâk Fahr-i Enbiyâ berekâtıyla sene 759 târîhinde Orhân Gâzî asrında be-dest-i Süleymân Beşe ibn Sultân Orhân ve bâ-i'ânet-i Kara Ece

¹⁴ Age., V. Kitap (Haz. Yücel Dağlı, İbrahim Sezgin), Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 154.

¹⁵ Age., s. 167.

¹⁶ Age., VIII. Kitap (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, 2003, s. 273.

¹⁷ Age., s. 81.

Ya'kûb ve Sarı Hoca ve **Kara Koca** ve Kara Mürsel ve Kocaeli Beğ ve Kara Foça ve Kara Sığal(?) ve Kara Tazkır nâmân yetmiş aded Kara Koca Kara Foçalar ile ibtidâ Süleymân Beşe Kapudağı'ndan gemiler ile bism-i lâh ile hâk-i Rûm'a geçüp ibtidâ ıpsala'yı feth edüp ibtidâ salâyı anda edâ etdiklerinden ibtidâ Salâ kalmışdır.

Ba'dehu andan seğirdüp yetmiş nefer kara kocalar bu Hayrabolu kal'asın muhâsara edüp fethinde usret çekdiklerinde "Nice olur vakit dar olup kal'a feth olmadı" dediklerinde Gâzî Süleymân Beşe, "Fetih hayri boludur" dediklerinde bi-emri Hudâ kal'a amân ile feth olup ismine "Hayri bolu"dan galat Hayrabolu derler. Vech-i tesmiyesi budur.¹⁸

Evsâf-ı liman-ı azîm ve kal'a-i kadîm Ereğli: Kadîm-i ezelde Kostantin-i Rûm binâsıdır. Bunu dahi Âl-i Emeviyyûn, fiâm'dan gemilerle gelüp feth edüp limanına gemilerin bağlayup Kostantin kal'asının muhâsara edüp nisfîn feth etmişlerdir. Ba'de'l-feth bu kal'ayı yıkmışlardır. Ve cümle asâkir-i Emeviyyûn şâm'a gitmişlerdir. Ba'dehu sene (---) târîhinden sonra Âl-i Osmâniyân'dan Süleymân Beşe ibn Orhân Gâzî yetmiş nefer **Kara Koca**, Kara Foça yaman bahâdırân serverler ile bu kal'ayı muhâsara etdiklerinde Eli Eğri nâm bir bahâdır-ı benâm kimesne kal'aya Allâh Allâh deyü yürü[yü]p dendân-ı beden üzre bayrak diküp ezân-ı Muhammedî tilâvet edince,

"Bire Eli Eğri kal'ayı feth etdi" deyüp cümle guzât kal'aya girüp feth etdiklerinde ol feth eden gâzînin ismiyle müsemma olup Eli Eğri'den galat Ereğli kal'ası nâm kalmışdır, ammâ lisân-ı Rûm'da ismi Piga Kasro derler, şehri azîm imiş. Hâlâ kal'ası leb-i deryâda bir alçak kayalı burun üzre şekli-i muhammes bir seng binâ kal'a-i harâb-âbâddir.¹⁹

Karye-i Karakoca: Kırk hâneli ve bâğ u bâğçeli ma'mûr köydür. **Kara Koca Sultân** bu karye içre yayla boğazı ağızında bir kubbe içre medfûndur.

Andan cânib-i şarka kâmil bir sâ'at bâğlar ve bâğçeler içre ubûr ederek Ma'nisa mahallelerinden Karaköy içinden güzer edüp,²⁰

Evsâf-ı kal'a-i Kara Foça: Sene (---) târîhinde Cinviz elinden Orhân Gâzî fethidir. Be-dest-i asâkir-i seğirdimciyân Kara Ece Ya'kûb ve Kara Mürsel ve Kara Balıkesr ve Kara Bekir nâm gâzîler Kara Koca ile ale'l-gafle Kara Foça boğazına şebhûn edüp ibtidâ Kara Foca ve **Kara Koca** şehre kılıç urup feth etdikleri için bu şehre Kara Foça derler. Orhân Gâzî'nin beğlerinden kırk nâmdâr Kara Ece, **Kara Koca** ve Kara Mürsel nâmında kara beğleri var imiş. Ammâ bi-emrillâh ne cânibe teveccüh ederlerse kırk nefer karalar yüz ağırdırlar imiş. Kütâhiyye eyâleti hâkinde Cezâyir kaleminde kapudan paşa hükmünde paşa hâssıdır. Kal'ası leb-i deryâda bir püšte üzre (---) (---) yerde şekli-i müdevver bir şîrîn Şeddâdî kal'a-i üstüvârdır. Ve etrâf cirmi bin altmış adımdır.²¹

Bu parçalarda geçen bilgilerden **Kara Koca**'nın, Orhan Gazi'nin önemli alplarından olduğunu, Kara Foça, Edirne, İpsala, Bolayır, Aya Merye/Karaferye, Hayrabolu, Ereğli gibi yerleşim yerlerinin fethinde görev aldığını öğreniyoruz. Bu şehirlerin fethiyle ilgili verilen bilgilerden, onun Kara Foça'nın (günümüzde Eski

¹⁸ Age., s. 346, 347.

¹⁹ Age., s. 351.

²⁰ Age. s. 38.

²¹ Age., s.46.

Foça) fethinde, şehre Kara Foça isimli yiğitle birlikte ilk giren ve fethi gerçekleştiren kişi olduğunu öğreniyoruz. Kara Koca ile ilgili diğer bir önemli bilgi de, Aya Merye/Karaferye'nin fethi sonrası şehrin yönetiminin kendisine verildiğidir.

Çelebi'nin Karaferye'nin fethini anlatırken Kara Ferye adlı mücahidin kendisine tabi olanlarla birlikte kement atıp kaleyi zapt ettiği yönündeki kaydına bakılırsa, Orhan Gazi'nin yanındaki "kara" lakaplı yiğitlerin yalın kılıç insanlar olmayıp emirlerinde bir gurup insanla fetihler yapan komutanlar olduğu görülür. Kara Koca'nın da böyle bir kişi olduğu anlaşılmaktadır.

Orhan Gazi'nin "kara" lâkaplı diğer alplarının bazılarıyla ilgili yerleşim birimlerinin olduğu, örneğin *Kara Ece* adından *Eceabat* (Çanakale'de), *Kara Mürsel* adından *Karamürsel* (İznik'te) yerleşim adlarının ortaya çıktığı bilinmektedir. Aynı devirde yaşamış ve onlarla benzer fetih olaylarında bulunmuş diğer alpların, bu çerçevede *Kara Koca*'nın adıyla da yeradlarının bulunması şaşırtıcı olmayacağı gibi, esasen beklenmelidir.

Osman Gazi'nin gittiği seferlerde ele geçirdiği yerleri, yoldaşlarına taksim ettiği, hatta yoldaşlarının bunu talep ettiği yönünde Osmanlı tarihlerinde bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Kitâb-ı Cihan Nümâ'da, Osman Gazi'nin "has nökeri" olan Samsa Çavuş'un savaşmadan teslim alınan Lefke ve Çadırılı isimli yerleşim yerlerini Osman Gazi'den "*Bu vilayeti bana sadaka eyle*" diyerek istediği, buna karşın Osman Gazi'nin "*Bunları mahrum idib hep şana virmek kaçan olur. Ammâ şana dahi hisse vireyüm*" dediği, alınan yerlerin taksimi esnasında Samsa Çavuş'a da Lefke'nin yanında dere ağzında "Yiği-Şehir suyu kenarındaki bir hisarcığın verildiğ, hâlen orasının "Çavuşlar" olarak adlandırıldığı kaydedilir (Neşri I, 1987: 121). Buradan Osman Gazi'nin kazanılan yerleri yoldaşlarına töreye uygun bir şekilde pay ettiğini öğreniyoruz.²² Samsa Çavuş'a verilen yerin ona atfen Çavuşlar olarak adlandırıldığı bilgisi de, bize o çağlardaki yeradı verme geleneği hakkında bilgi vermesi açısından değerlidir. Anlıyoruz ki, fetihlere katılan kişilere tımar, yurt, vs. olarak verilen araziler, yerleşim birimleri (en azından bunların bazıları) kendisine verilen kişinin adıyla adlandırılıyordu. Osman Gazi dönemiyle ilgili bu anlayış ve geleneğin yoğun fetihlerin ve buna bağlı iskân hareketlerinin yaygın olduğu Orhan Gazi döneminde de devam ettiğine kuşku yoktur. Böyle bir durumda uzun süre fetih olaylarına katılan bir alp, gösterdiği yararlılıklara bağlı olarak çok miktarda yurt/tımara sahip olacağından çok sayıda yeradının onun adıyla adlandırılması gibi bir sonucu kendiliğinden beraberinde getirecektir.²³

²² Osman Gazi'nin yoldaşları ve yaptıkları konusunda bk. Ahmet Şimşir, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Hizmeti Geçen Alpler ve Gaziler", Türkler, IX, Ankara, 2002.

²³ Nitekim, Kara Ece Yakub, Kara Mürsel gibi büyük komutanların isimleriyle çok sayıda yeradı görmekteyiz. Bunların belki tamamı, en azından büyük bir kısmının söz konusu komutanlarla ilişkili olduğunuz söyleyebiliriz. Osmanlı Yer Adları Sözlüğü'nde yer alan bu isimler şunlardır: **Karayakub k.**, Kırkkilise kz., Vize l.: TD 370/271; **Karayakub k.**, Tatarbazarı kz., Sağkol, Paşa l.: TD 370/110; **Karayakub k.**, Yenice-i Karasu kz., Solkol, Paşa l.: TD 167/24; **Karayakub k.**, Yörükân-ı Kocacık: TD 222/34; **Karayakub k.**, Yörükân-ı Naldöken: TD 223/35; **Karayakub k.**, Yörükân-ı Tanrıdağı: TD 230/144; **Karayakub m.**, Edirne nf., Edirne kz., Sağkol, Paşa l.: TD 370/3; **Karayakub mz.**, Varna kz., Silistre l.: TD 370/423; **Karayakub Tekkesi**, Kırkkilise kz., Vize l.: TD 370/275; **Karayakublu k.**, Filibe kz., Sağkol, Paşa l.: TD 77/604; **Karayakublu k.**, Yörükân-ı Naldöken: TD 223/11; **Karayakublu k.**, Yörükân-ı Ofçabolı: TD 224/19; **Karayakublu k.**, Yörükân-ı Tanrıdağı: TD 230/113 (OY I: 2013: s. 445).

Karayakub k., Ergani kz., Ergani l., Diyarbakır vt.: TD 998/108; **Karayakub k.**, Karahisar-ı Şarki kz., Karahisar-ı Şarki l., Rum vt.: TD 478/242; **Karayakub k.**, Menbic n., Haleb kz., Haleb l., Arab vt.: TD 397/194; **Karayakub k.**, Sinob kz., Kastamonu l., Anadolu vt.: TD 438/689; **Karayakub zv.**,

Tüm yeradlarının ne şekilde (hangi ad verme geleneği çerçevesinde) adlandırıldığını tarihî kayıtlardan hareketle öğrenemsek de (Zira “Çavuşlar” gibi verilmiş sebebi kroniklere yansıyan çok az yeradı vardır.) Osmanlı onomastikonu (adbilimcil sözcüğü) bu konuda bize önemli veriler sunabilmektedir. Nitekim 1514-1550 tarihleri arasında kapsayan Rumeli Eyaleti’ne ve 1530-1556 yılları arasında kapsayan Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap, Zülkadiriye Eyaletlerine ait tahrirlerden hareketle hazırlanan *Osmanlı Yer Adları I-II* adlı eserde geçen yeradları incelendiğinde **Karakoca** ve **Karakocalı** adıyla şu köy ve mezra isimleriyle karşılaşırız:

Rumeli eyaletindekiler:

Karakoca k., Yörükân-ı Kocacık: TD 222/11; **Karakoca k.**, Yörükân-ı Selanik: TD 225/175; **Karakoca/Karakocalı k.**, Yörükân-ı Tanrıdağı: TD 230/186; **Karakocalı k.**, Gümölcine kz., Solkol, Paşa l.: TD 167/10; **Karakocalı k.**, Selanik kz., Solkol, Paşa l.; **Karakocalı k.**, Çernovi kz., Niğbolu l.; **Müsellem Karakocalı/Kadıköy k.**, Kırkkilise kz., Vize l.: TD 370/273 (OY I, 2013: 2013: 442, 607).

Anadolu, Rum, Zülkadiriye eyaletlerindeki:

Karakoca k., Kepsud kz., Hudavendigar l., Anadolu vt.; **Karakoca k.**, Çan kz., Biga l., Anadolu vt.: TD 166/229; **Karakoca k.**, Mihaliç kz., Hudavendigar l., Anadolu vt.: TD 166/145; **Karakoca k.**, Ulubeylü n., Canik-i Bayram kz., Canik l., Rum vt.: TD 387/616; **Karakoca mz.**, Hurman n., Elbistan kz., Maraş l., Zülkadiriye vt.: TD 998/475; **Karakocalı mz.**, Konur n., Kırşehir kz., Bozok l., Zülkadiriye vt.: TD 998/650 (OY II, 2013: 774).²⁴

Suşehri n., Karahisar-ı Şarki kz., Karahisar-ı Şarki l., Rum vt.: TD 478/242; **Karayakub/Hilaliyein kz.**, Mardin l., Diyarbakır vt.: TD 998/49; **Karayakublu k.**, Aydos n., Lazkiye kz., Kütahya l., Anadolu vt.: TD 438/50; **Karayakublu k.**, Kayacık n., Kayacık kz., Saruhan l. Anadolu vt.: TD 166/355; **Karayakublu k.**, Menemen n., Menemen kz., Saruhan l. Anadolu vt.: TD 166/317; **Karayakublu k.**, Sinob kz., Kastamonu l., Anadolu vt.: TD 438/682; **Karayakublu mz.**, Süleymanlı n., Bozok kz., Bozok l., Zülkadiriye vt.: TD 998/598 (OY II, 2013: s.789).

Karamürselli k., Tatarbazarı kz., Sağkol, Paşa l.: TD 370/112; **Mürsel/Mürselli/Mürseller k.**, Yörükân-ı Naldöken: TD 223/17; **Mürselbeyli k.**, Yörükân-ı Kocacık: TD 222/36; **Mürselcek.**, Yörükân-ı Naldöken: TD 223/73; **Mürselceli k.**, Yörükân-ı Selanik: TD 225/196; **Mürselköyü mz.**, Keşan kz., Sağkol, Paşa l./Gelibolu l.: TD 75/315; **Mürseller k.**, Tatarbazarı kz., Sağkol, Paşa l.: TD 370/111; **Mürselli k.**, Evreşil n., Gelibolu kz., Gelibolu l.: TD 75/598; **Mürselli k.**, Şumnu kz., Niğbolu l.: TD 370/552; **Mürselli k.**, Yörükân-ı Ofçabolu: TD 224/7; **Mürselli k.**, Yörükân-ı Selanik: TD 225/233; **Mürselli k.**, Yörükân-ı Tanrıdağı: TD 230/5; **Mürseloğlu k.**, Yörükân-ı Ofçabolu: TD 224/6 (OY I, 2013: s. 443, 606).

Mürseller k., Devrekani n., Kastamonu l., Anadolu vt.: TD 438/623, 636; **Mürseller k.**, Gölhisar kz., Hamid l., Anadolu vt.: TD 438/255; **Mürseller k.**, Ulus/Amasra kz., Bolu l., Anadolu vt.: TD 438/491; **Mürseller(-i diğer) k.**, Gölhisar kz., Hamid l., Anadolu vt.: TD 438/255; **Mürseller-i Büzürk k.**, Bursa n., Bursa kz., Hudavendigar l., Anadolu vt.: TD 166/8; **Mürseller-i Küçük k.**, Kite kz., Hudavendigar l., Anadolu vt.: TD 166/136; **Mürsellersaluru k.**, Sahra-yı Konya n., Konya kz., Konya l., Karaman vt.: TD 387/12; **Mürselli k.**, Akhisar kz., Hudavendigar l., Anadolu vt.: TD 166/86; **Mürselli k.**, Ayasuluğ kz., Aydın l., Anadolu vt.: TD 166/415; **Mürselli k.**, Birgi kz., Aydın l., Anadolu vt.: TD 166/427; **Mürselli k.**, bk. İsalı k., Tire kz., Aydın l., Anadolu vt.; **Mürselli k.**, Çepni vt., Kürtün kz., Trabzon l., Rum vt.: TD 387/749; **Mürselli k.**, Kandıra kz., Kocaeli l., Anadolu vt.: TD 438/770; **Mürselli k.**, Mud kz., İçil l., Karaman vt.: TD 387/273, 282; **Mürselli k.**, Sart kz., Aydın l., Anadolu vt.: TD 166/467; **Mürselli k.**, Yalakabad kz., Kocaeli l., Anadolu vt.: TD 438/807; **Mürselli mz.**, Şeyhlü kz., Kütahya l., Anadolu vt.: TD 438/58 (OY II, 2013:1069).

²⁴ Günümüzde, Bursa Karacabey’e, Manisa Yunusemre, Antalya Alanya’ya, Ordu Ulubey’e, Kütahya Simav’a Çanakale Çan’a ve Çorum Sungurlu’ya bağlı Karakoca isimli köyler bulunmaktadır. (<http://hgkatlas.hgk.msb.gov.tr/22.07.2017>).

Fark edileceği üzere bu köylerin arasında, burada konu edindiğimiz köy (Eski) Karakoca) yoktur. 1577 yılına ait Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Saruhan'da da söz konusu köy adı anılmaz. Ancak bu defterde, Gördük kazasında, Emir Buharî Vakfı'na bağlı yörükler arasında "Kara Kocalar Yörükleri" adında bir etnonim geçmektedir.²⁵ {+lAr} ekinin etnonimlerde {+ll} ekiyle aynı fonksiyonda olup 'falancaya bağlı olanlar' anlamında kullanıldığını dikkate alırsak **Kara Kocalar Yörükleri** ile **Karakocalar, Karakocalı** arasında hiç bir farkın bulunmadığını, dolayısıyla *Karakoca* köyüne ismini bırakan kişinin *Karakocalı/Karakocalar* isimli bir etnonim oluşumuna da kaynaklık ettiğini söyleyebiliriz.

1531 tarihli Mufassal defterde, Sabuncu köyünün civarında 6 haneden oluşan "**Karaca Yörükleri**"²⁶ kayıtlıdır. **Karakocalar (Karakoca Yörükleri, Karakocalı)** ile, Karesi sancağında teşkilatlanmış, aynı isimli bir yörük topluluğuna mensup padişah haslarına bağlı **Karacalar** (Karaca-hâneler)²⁷ arasında bir mensubiyet ilişkisi olup olmadığını söylemek ayrı ve derin bir çalışmanın konusu olsa da, 1531 yılında Sabuncu köyünün civarındaki bu **Karaca Yörükleri** ile **(Eski) Karakoca** köyü arasında bir bağlantı düşünülebilir. Buradaki bilgiden, *Karacalar*'dan bir grubun söz konusu *Karakoca* köyünü yurt edindikleri, ancak bu yurdun henüz köy statüsü kazanmayıp sonraki dönemlerde (XVI yüzyılın sonlarında, XVII yüzyılın başlarında) bu statüyü kazandığı tahmin edilebilir. Nitekim Evliya Çelebi, 1671'de buradan "kırk haneli bağ u bahçeli mamur bir karye" diye bahsetmektedir.

Yukarıdaki köylerden Rumeli Eyaleti'nde olan 7 köyden 5'inin, Anadolu, Rum, vs. eyaletlerinde olan 6 köyden 1'inin "**Karakocalı**" adını taşıması da, kendi içinde önemli bir bilgiyi gizlediği düşüncesindeyiz. Bu durum kanaatimizce Kara Koca'nın idaresi altındaki köylüler ve yörüklerin **Karakocalı** olarak adlandırıldığını, dolayısıyla bu isimle bir etnonim doğduğunu göstermektedir. Muhtemelen kendi içinde tarihten getirdikleri boy, aşiret adlarını kullanan bu topluluk, Osmanlıların beylik ve kuruluş dönemlerindeki feodal yapıların bir yansıması olarak "Kara Koca'nın idaresinde olanlar" ya da "sonradan idaresine girenler (belki her ikisi) ve bunların soyundan gelenler" anlamında, bir dış adlandırmayla *Karakocalar/Karakocalı* şeklinde adlandırılmış, yeni iskân hareketleriyle bu ismi taşıyan yeni yerleşim yerleri doğmuştur.²⁸

Sonuç:

Karakoca köyüne adını veren Kara Koca isimli şahıs ile Evliya Çelebi'nin Nif'ten Manisa'ya geçerken yayla yolu üzerinde uğradığı Karakoca köyünde kubbeli mezarından bahsettiği "Kara Koca Sultan"ın aynı kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Bu şahıs ise, Evliya Çelebi'nin Orhan Gazi'nin "Kara" lakaplı

²⁵ Mehmet Akif Erdoğan, Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Saruhan-Metin ve İnceleme, Tabpu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara, 2014.

²⁶ Feridun M. Emecen, *XVI. yüzyılda Manisa Kazâsı*, TTK, Ankara, 1989, s.164.

²⁷ Age., s.138.

²⁸ *Karakocalı* olarak adlandırılan bu grupların etnik anlamda ortak bir kan bağıyla bağlı olup olmadıkları üzerinde düşünülmesi, araştırılması gereken bir konudur: Kara Koca, şayet bir boy beyi ise ve fetihlerde gösterdiği yararlılıklar dolayısıyla kendisine verilen araziler boş ise buraları kendi boyundan insanları yerleştireceğinden Karakoca/Karakocalı/Karakocalar isimli yerleşim yerleri ve yörük toplulukları arasında bir kan birliğinden söz edilebilir. Ancak hükmü altında bir boy yok ve fetihleri karşılığında kendise bağışlanan yerler insanlarıyla birlikte kendisine verilmişse bu durumda söz konusu isimleri (Karakoca/Karakocalı, Karakocalar adını taşıyan köylerle ve yörükler arasında mutlak manada bir soy birliğinden söz edilemez. Kara Koca'nın kimliği, emrinde bir boyun olup olmadığı bilinmediği için bu konuda kesin bir şey söylenemez.

Geçmişten Günümüze Manisa

akıncı alp komutanları²⁹ arasında ismini andığı *Kara Koca* olmalıdır. Kara Koca'nın fethinde bulunduğu yerlerin alınış tarihleri dikkate alınarak bir değerlendirme yapıldığında, söz konusu şahsın 1350'li yılların sonundan başlayarak 60-70'li yıllarda yoğun fetih olayları içinde bulunduğu söylenebilir. Fetihte gösterdiği yararlılıklar karşılığı olarak kendisine verilen yerlerde Karakoca, Karakocalı isimli yeradları olduğu ve idaresi altında bulunan (ola gelen ya da sonradan idaresine verilen) topluluğun ise *Karakocalar*, *Karakocalı*, *Karakoca Yörükleri* diye adlandırıldığını tahmin edebiliriz. Bu şahsın adıyla ilgili olduğunu düşündüğümüz Manisa'nın *Karakoca* köyünün ise, ölümcül salgın bir hastalık sebebiyle XVIII. yy. sonlarında, *Sabuncu* köyüne taşındığını, ahalisi taşınırken köy adının da taşınarak Sabuncu'nun hem eski adıyla hem de taşınan köyün adıyla (Karakoca) adlandırıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Evliya Çelebi'nin 1671 yılından haber verdiği Kara Koca Sultan'ın kubbeli mezarının ise, köyün boşalması sonrasında yıkılıp kaybolduğu anlaşılmıştır.

TEŞEKÜR

Bilgi ve tecrübelerine müracaat ettiğimiz Karakoca (Sabuncu) köyünden Muhtar Yaşar Canyar (65), Aziz Taş (63), Halil Girgin (70)'e ve alan araştırması sırasında bize eşlik eden Reha Korkut'a katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

Kaynakça:

- Emecen, Feridun M., *XVI. yüzyılda Manisa Kazâsı*, TTK, Ankara, 1989.
- Emecen, Feridun M., *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa Belediyesi Kültür Yayınları, Manisa 2006.
- *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî EVLİYÂ ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ I. Kitap* (Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları
- *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî EVLİYÂ ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ III. Kitap* (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî EVLİYÂ ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ V. Kitap* (Haz. Yücel Dağlı, İbrahim Sezgin), Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî EVLİYÂ ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ VII. Kitap* (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî EVLİYÂ ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ VII. Kitap* (Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Gökçen, İbrahim, *Tarihte Saruhan Köyleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1950.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı Beğliği'nin Kurucusu Osman Beğ", *Kuruluş Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, 2. Baskı, Hayykitap, İstanbul, 2010.
- Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ I*, (Haz. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen), 2. Baskı, 1987, Ankara.

²⁹ H. İnancık, bu kişilerin *nöker/yoldaş* olarak adlandırıldığını, nökerlik/yoldaşlığın ise, gaza önderine and ("anda") ile bağlanmak yoluyla kurulduğunu, "gaziyan" grubun böylece ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bk.Halil İnancık, "Osmanlı Beğliği'nin Kurucusu Osman Beğ", *Kuruluş Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, İstanbul, 2010, s. 131,132.

-*Osmanlı Yer Adları: I -Rumeli Eyaletli (1514-1550)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2013.

-*Osmanlı Yer Adları: II -Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadiriye Eyaletleri (1530-1556)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2013.

- Şimşirgil Ahmet (200), "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Hizmeti Geçen Alpler ve Gaziler", *Türkler, IX*, Ankara, s.99-106.

-<http://hgkatlas.hgk.msb.gov.tr/22.07.2017>

HURÛFÂT KAYITLARINDA MANİSA EĞİTİM KURUMLARI

Ertan GÖKMEN*

GİRİŞ

Bu çalışmada 1690-1835 yılları arasında Manisa’da bulunan eğitim kurumları ile bu kurumlarda görevli kişilerin atama ve görevden alınma işlemleri ele alınmıştır. Çalışmanın kaynağını Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde bulunan *hurûfât defterleri* oluşturmaktadır. Zikredilen arşivde *hurûfât* adıyla tasnif edilmiş 206 defter bulunmaktadır. Defterlerde kaza adları harf sırasına göre düzenlenmiş ve yapılan atamalar ilgili kazanın adı altına yazılmıştır.¹ Kadılarından, nâiblerden ve mütevellilerden gelen atama yazısı teklifleri kaza adlarının altına özet halinde kaydedilmiştir. Defterlerde yer alan kayıtlar 1691 yılından başlamakta ve 1839 yılında sona ermektedir. Bu defterlerin kazaskerlik dairesi tarafından tutulduğu tahmin edilmektedir.² Bu defterlere kazanın yer aldığı kazaskerlik dairesi tarafından beratla ataması yapılan kişilerin atanma biçimlerine dair bilgilere yer verilmiştir. Yapılan bu atamalar cami, mektep, medrese, tekke, zaviye, esnaf temsilcisi, mahkeme görevlisi olan kâtip ve muhızrlarla ilgilidir. Bir cihet için atama yapılacağı zaman bu görevin hangi vakfa bağlı olduğu, hangi şehir, kaza, mahalle ve köyde bulunduğu, görevlinin ücreti, kimin yerine hangi sebeple atama yapılacağı, bu atama teklifinin kimin tarafından yapıldığı hurûfât kaydında belirtilir ayrıca atamanın yapıldığı tarih zikredilirdi. Hurûfât defterlerine atama kayıtları gün gün yazılırdı. Tarihlerde bazen gün belirtilmez sadece ayın başı, ortası ve sonu zikredilirdi. Bir kişinin yerine yapılan atamanın nedeni genel olarak fevt, ferâğ, terk-i hidmet, müceddeden, kasr-ı yed, tecdîd-i berat, zâyî-i berât ve münhal bulunma olarak belirtilirdi.³ Atamalar genel olarak, kadıların atanmasını istedikleri kişi için yaptıkları arz ile başlamakta ve teklif edilen kişiye berat verilmesi ile tamamlanmaktadır. İstenilen berat kazaskerlik tarafından Bâb-ı Âli Tahvil Kalemî’nde yazılmaktadır. Hazırlanan berat kazaskerlik tarafından görevliye iletilmektedir. Hurûfât defterlerinde şahsa gönderilen bu beratın dört beş satırlık bir özeti yer almaktadır.⁴

Yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz hurûfât defterlerinde Manisa kazasındaki pek çok vakıf görevlisi için yapılmış atama kaydı bulunmaktadır. Bu atama kayıtlarından bir kısmı kazada bulunan eğitim kurumları ile ilgilidir. Defterlerde eğitim kurumu olarak mektepler, muallimhâneler ve genel olarak *hücûrât* olarak isimlendirilen medreseler bulunmaktadır. Hurufât kayıtlarında şehrin muhtelif mahallelerine yayılmış olan bu eğitim kurumlarına yapılan muallim atamaları, bunların ücretleri, atamaların hangi sebeple yapıldığı, ataması yapılan eğitim kurumunun nerede bulunduğu ve kimin tarafından inşa edildiğine dair bilgilere yer

* Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Mustafa Alkan, “Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği” *XV. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Eylül 2006 Ankara, 4. Cilt, 1. Kısım*, Ankara, 2010, s. 825.

² Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1990, s. 1-4.

³ Alkan, *agm*, s. 835

⁴ Baykara, *age.*, s. 7.

verilmiştir. İlköğretim düzeyinde öğretim yapan muallimhânelere ve bunların üstünde eğitim hizmeti veren medreselere yapılan atamalara dair hurûfât defterlerinde bilgi bulunmaktadır. Hurûfât defterlerinde bu eğitim kurumlarının niteliği ve takip ettiği eğitim programları hakkında bilgi verilmemiştir. Bu eksiklik dolayısı ile Osmanlı'da eğitim hizmeti veren mektepler ile medreseler hakkında kısaca bilgi verilmesi hurûfât kayıtlarında verilen bilgilerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

I-Osmanlı'da Klasik Dönemde Mektepler

Hurûfât kayıtlarında genel olarak *muallimhâne* ve *mektep* olarak zikredilen eğitim kurumları Osmanlı'da genel olarak *sıbyân mektebi* olarak bilinmektedir. Bu mekteplere *dârüttalim*, *mektephâne* ve *taşmektep* de denilirdi. Bu mekteplere sabî denilen beş altı yaşlarındaki kız ve erkek çocuklar devam ederlerdi. Vakıf olarak kurulan bu mektepler genel olarak bir cami ve mescidin yanında bulunmakla birlikte müstakil olarak yapılmış olanları da vardı. Bu mektepler çocuklara Kur'ân-ı Kerîm okutmak, namaz kılma biçimlerini, namaz surelerini ve dualarını öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak gibi gayeler için kurulmuştur. Klasik dönemde hesap, tarih ve coğrafya gibi dersler bu mektep programlarında yer almazdı. Mektepler vakıf olarak kuruldukları için buralarda eğitim ücretsizdi. Bunun yanında vakfın durumuna göre öğrencilere ücretsiz yemek ve burs verildiği hatta elbise dağıtıldığı olurdu. Bazı mektep vakfiyelerinde çocukların bahar mevsiminde geziye götürülmeleri şart koşulmuştur. Mektepler başta padişahlar, padişah eşleri, paşalar, esnaf temsilcileri ve hali vakti yerinde olan kişiler tarafından yaptırılırdı. Çocukların mektebe alışmaları ve mektebi benimsemeleri için mektebe başlama bir merasimle olurdu. Havas bu merasime *bed-i besmele*, avam ise *âmin alayı* derdi. Bu törenler bazen bir düğün ve sünnet merasimi kadar gösterişli olurdu.⁵ Bu mekteplerde çocuklar mektepte bulunan hasır, kilim veya evlerinden getirdikleri minder üzerine diz çökerek otururlardı. Önlerinde de bir rahle bulunur ve kitaplarını bunun üzerine koyarak okuma yaparlardı. Muallim ise onların önünde bir minder üzerine bağdaş kurarak ders okuturdu.⁶ Mektepler farklı şekillerde yapılmış olmakla birlikte en güzel şekli olanında, kubbeli geniş bir oda, bunun yanında muallim ve kalfanın oturacağı ufak bir oda bulunurdu. Bütün öğrenciler kubbeli odanın altında toplanırdı. Bu odada sıralar bulunmaz öğrenci yere otururdu.⁷ Mekteplerden bir kısmı camiye bitişik olarak inşa edilirdi. Cami odalarından birinin veya son cemaat yerinin de mektep olarak kullanıldığı olurdu.⁸

Sıbyân mektepleri vakıf olarak kurulduklarından buralarda nelerin okutulup öğretilceği vakfiyelerinde belirtilir ve kimlerin muallim olacağı zikredilirdi. Bu durum mektep programlarında yenilik yapılmasının önünde bir engel teşkil ederdi. Nitekim Tanzimat yöneticileri tepki çekmemek için bu mekteplerde herhangi bir yenilik yapmamış ve bu mekteplerin üstünde rüştiye adı verilen okulları açmayı tercih etmişlerdir. 1847 yılında sıbyân mekteplerinin ıslahına yönelik bazı çalışmalar yapılmış ve bu okullarda eğitim süresi dört yıl olarak belirlenmiş, yazı dersi ders programlarında yer almış ve falaka kaldırılmıştır.⁹ 1872 yılında sıbyân mekteplerinde, yeni usulde (usûl-i cedîd) eğitim öğretim yapmanın mümkün olmadığı görülünce *iptidaî mektepleri* açılmaya başlanmıştır. Bu okulların sayısı bu tarihten

⁵ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser matbaası, İstanbul, 1977, s. 82-96.

⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000-M.S. 2008*, Pegem Akademi, 12. Baskı, 2008, s. 90.

⁷ Ergin, *age.*, s. 90.

⁸ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MEB, İstanbul, 1993, s. 436

⁹ Akyüz, *age.* s. 160-162

sonra hızla artmaya başlamışsa da eski usulde eğitim yapan sıbyân mektepleri varlıklarını II. Meşrutiyet devri sonuna kadar korumuştur. Gerek maarif salnamelerinde gerekse vilayet salnamelerinde ilköğretim düzeyinde *usûl-i atîka* üzere eğitim yapan sıbyân mektepleri ve *usûl-i cedîde* üzere eğitim yapan iptidai mektepleri birlikte zikredilmişlerdir. 1892 tarihinde ilkokullar için bir talimat çıkarılmış ve bu talimatta İstanbul ve kasaba iptidai mekteplerinin eğitim süresinin dört yıl olduğu belirtilmiştir. Belirtilen yılda iptidai mekteplerde Elifbâ, Kur'a-ı Kerîm, Tecvîd, İlmihal, Ahlak, Sarf-ı Osmânî, İmlâ, Kıraat, Muhtasar Tarih-i Osmânî, Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî, Hesap ve Hüsn-i Hatt dersleri okutulmakta idi.¹⁰ Sıbyân mekteplerinin imparatorluğun sonuna kadar varlığını korumasında yeni okulların kurulamaması, yeni usulde eğitim verecek muallimlerin bulunamaması ve kaynak yetersizliği etkili olmuştur.

II-Osmanlı Devleti'nde Medreseler

Hurûfât defterlerinde vakıf olarak kurulan medreselere yapılan atamalara dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlar daha çok müderris ve dersiam atamaları ile ilgilidir. Nadir de olsa medrese vakfının diğer görevlileri için de atamalar yapıldığı görülmektedir. Hurûfât defterlerinde medreselere dair atamalar bulunsa da şehirde bulunan bütün medreselerin defterlerde zikredilmediği görülmektedir. Statüsü yüksek olan medreselere yapılan tayinler bu defterlerde yer almamaktadır. Bunun sebebi XVI. yüzyıl ortalarında mevleviyet derecesindeki kadı ve müderrislerin tayin, terfi ve diğer işlemlerinin kazaskerlerden şeyhülislamlara intikal etmesi ile ilgilidir.¹¹ Hurûfât defterlerinde yer alan müderris atamalarının kadının arzı ve şeyhülislamın işareti ile yapıldığı görülmektedir.

Medreseler Osmanlı Devleti'nde sıbyân mekteplerinin üstünde eğitim veren orta ve yükseköğretim kurumları olarak kabul edilmektedir. Osmanlı Devleti'nde ilk medrese İznik'te Orhan Gazi tarafından 1331 yılında kurulmuş ve bu medreseye Mısır'da yetişmiş Dâvud-ı Kayserî müderris olarak atanmıştır. Bu ilk medreseden sonra Bursa ve Edirne'de de medreseler açılmıştır. 1326-1451 tarihleri arasında Osmanlı topraklarında açılan medreselerin sayısı seksen dörde ulaşmıştır. İstanbul'un fethinden sonra II. Mehmed'in yaptırdığı Sahn-ı Semân Medresesi (1470) ile I. Süleyman'ın yaptırdığı Süleymâniye Külliyesi içinde yer alan medreseler eğitim alanında en yüksek noktayı temsil etmekteydi. Bu medreseler ile Osmanlı medrese sistemi, dereceler, dersler, gelir kaynakları ve idare bakımından önemli gelişme kaydetmiştir. Medreselerin derecelendirilmesi, okunan kitaplara, müderris ücretlerine ve statülerine göre yapılmaktaydı. XVIII. yüzyıldan itibaren medreselerde iki hariç, iki dâhil, iki sahn, iki altmışlı, üç Süleymâniye ve bir dârülhadis medresesi derecesi bulunuyordu. Buna göre medreseler ibtidâi hâriç, hareket-i hâriç, ibtidâ-i dâhil, hareket-i dâhil, musıla-i sahn, sahn-ı semân, iptidâ-i altmışlı, hareket-i altmışlı, musıla-i Süleymâniye, hâmise-i Süleymâniye, Süleymâniye ve dârülhadis-i Süleymâniye şeklinde sınıflara ve derecelere ayrılmış ve bu derecelendirme devletin yıkılışına kadar devam etmiştir.¹²

Osmanlı'da sadece büyük şehirlerde değil kazalarda ve hatta köylerde bile medreselerin kurulduğu görülmektedir. Kurulan bu medreselerde akli ve nakli ilimler öğretilir, devletin ihtiyaç duyduğu hâkimler, hekimler ve mühendisler bu kurumlarda yetiştirilirdi. Devletin diğer kurumlarında olduğu gibi XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyıl başlarından itibaren medreselerde de gerileme başlamış akli ilimlerden ziyade nakli

¹⁰ Akyüz, *age.*, s. 227.

¹¹ Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul, 2010, s. 94.

¹² Mehmet İpşirli, "Medrese", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara, 2003, s. 327-328

ilimlere önem verilmeye başlanmıştır. Medreselerin gerileme nedenlerinden biri Şeyhülislam Feyzullah Efendi zamanında *zâdegânlık* sınıfının ihdasıdır. Bu uygulama ile ulema çocuklarına daha ana karnında iken “rüus” verilmeye başlanmıştır. Bu uygulamayı gören diğer medrese talebelerinde isteksizlik oluşmuş ve öğrencilerde okuyup ilim kesp etmenin faydasız olduğu duygusu hâkim olmaya başlamıştır.¹³

Medreseler genellikle bir avlu etrafında tek katlı bir dershâne, talebelerin barındığı odalar, müderris odası ve danışment odalarından oluşurdu. Bazı medreselerde kütüphane bulunur, bazılarında ise kitaplar dershâne yer alırdı. Dershâne odası büyükçe bir oda olup üstü kubbe ile örtülüydü. Dershânenin zemini hasır veya kilim ile kaplı olup öğrenciler minderler üzerine otururdu. Medrese avlusunda genellikle bir kuyu, şadırvan veya bir sebil bulunurdu. Bunlar dışında medresede temizlik için ayrılan çamaşırhane, gusulhâne ve abdesthane gibi mekanlar yer alırdı.¹⁴

Dersler medrese içindeki dershânelerde okutulduğu gibi camilerde de okutulurdu. Camilerde okutulan derslere “cami dersi” denilirdi. Bu derslere cami talebesi yanında hariçten istekli olanlar da katılırdı.¹⁵ Talebe sayısının artması yanında bilgili müderris bulmak güçleşince değişik medrese talebelerinin istifade etmesi için derslerin camide okutulmasına başlanmıştır. Bu şekilde yapılan derslere *dersiâm* deniliyor ve aynı kitabı takip eden her medrese öğrencisi bu derslere devam edebiliyordu. Derslerin bu hale gelmesi medreseleri birer pansiyon haline getirmiştir. Artık medrese hücrelerini öğrenciler yatıp kalkmak, yiyip içmek ve ders müzakeresi için kullanmaya başlamışlardır.¹⁶ Medreselerin fiziksel büyüklüğü sahip oldukları hücre sayısı ile doğru orantılı idi. Bir medresede ne kadar hücre varsa orada öğrenim gören talebe sayısı da o kadar fazla olurdu. Büyük şehirlerdeki bazı medreseler dışında diğer yerleşim yerlerinde bulunan medreselerin hücre sayısı yirminin üzerinde olmazdı. Mesela 1792 senesinde Süleymaniye medreselerinde toplam 131 hücrede on bir müderris, iki bevâb ve bir nâib dışında 223 kişi barınmakta idi. Bunların 128’i hücre sahibi öğrenci, 92’si refik ve çömezdi. Aynı tarihte İstanbul’daki medrese odalarında 2947 öğrenciden 1193’ü tek başına, 1097’si iki kişi, 403’ü üç kişi, 69’u ise dört beş kişi olarak kalmaktaydı. XVIII. yüzyıl sonlarında Edirne’deki on yedi medresede 224, XIX. yüzyılda Kayseri’deki yirmi iki medresede 593 talebe öğrenim görmekte idi.¹⁷ 1835 yılında Manisa’da yer alan 29 medresede ise 138 kişi barınmakta idi.¹⁸ XX. yüzyıl başlarında aynı şehirde bulunan 36 medresede 522 talebe öğrenim görüyordu.¹⁹

Osmanlı medreselerinde klasik dönemde darüttıb, darülhadis ve dârülkurrâlar dışında ihtisas medreselerine rastlanmamaktadır. Medreselerin ıslahına yönelik II. Meşrutiyet döneminde başlayan reform çalışmaları sonucunda İstanbul’da bulunan medreseler Darülhilafetüliyye Medresesi adı altında toplanmış, bunun dışında bazı ihtisas medreseleri kurulmuştur. Bu medreseler arasında Medresetü’l-Kuzat, Medresetü’l-Vâizîn, Medresetü’l-Eimme ve’l-Hutabâ, Medresetü’l-

¹³ Pakalın, *age.*, s. 437-438.

¹⁴ İpşirli, *agm.*, s. 330-331.

¹⁵ Pakalın, *age.*, s. 438.

¹⁶ Ergin, *age.*, s. 99

¹⁷ İpşirli, *agm.*, s. 331

¹⁸ Ertan Gökmen, “Manisa Medreseleri Nüfus Yoklama Defteri” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII, S. 2, Aralık 2012, s.389.

¹⁹ Ertan Gökmen, “XX. Yüzyıl Başında Manisa ve Kazalarında Medreseler” *Türk Kültürü*, Sayı 481-482, Mayıs-Haziran 2003, s. 223.

İrşâd, Medresetü'l-Mütehassısın ve Medrestü'l-Hattâtın yer almaktadır. Açılan bu medreselerle medreselerdeki tek tip eğitim anlayışı terk edilmiştir.²⁰

III-Manisa Mahalleleri ve Köylerinde Bulunan Muallimhâne ve Mektepler

A-Manisa Mahallelerinde Bulunan Mektepler/Muallimhâneler

Manisa mahallelerinde, yukarıda kuruluşları, programları ve amaçları hakkında bilgi verdiğimiz mektep ve muallimhânelerden hayli bulunmaktadır. Bu mekteplere yapılan muallim atamaları sebebiyle hurûfât kayıtlarında hayli kayıt bulunmaktadır. Defterlerde zikredilen mekteplerin bazılarının hangi mahallede buldukları belirtilmemiştir. Bu mektepler kurucularının adı ile zikredilmiştir. Hurûfât kayıtlarına göre bu mekteplerin adları ve buldukları mahalleler aşağıda zikredilmiştir.

1-Ahmed Halife Mektebi/Mahallesi Belirsiz: Kayıtlardaki ifadeye göre mektebi Ahmed Halife isminde bir hayırsever yaptırmıştır. Mektebin hangi mahallede olduğu kayıtlarda belirtilmemiştir. Mektebe ilişkin 1720, 1732, 1783 ve 1809 tarihli dört atama kaydı bulunmaktadır. Bunlardan biri mektebin vakıf mütevellisine, üçü de muallim atamasına dairdir.²¹

2-Alay Beği Câmii Muallimhânesi: 1697 tarihinde muallimhânenin muallim-i sıbyânı vefat etmiş, görevini yapabilecek oğlu var iken Sunullah isminde birisi bu görevi üzerine almış ise de muallimlik görevi vefat edenin berati gereğince oğlu Mehmed'e verilmiştir. Mehmed de bu görevi daha sonra Seyyid Arif Mehmed'e ferağ etmiştir.²² 1758 tarihli atama kaydında muallimhânenin Alay Beği Câmii kurbünde bulunduğu, muallim Hacı Mustafa'nın vefatı ile yerine oğlunun atamasının yapıldığı görülmektedir.²³

3-Ali Ağa Mahallesi Ali Ağa Muallimhânesi: 1724 tarihli kayıta muallimhânenin İpçiler Sûkû'nda, 1734 tarihli kayıta ise Sûk-ı Kuyumcular'da bulunduğu ve Ali Ağa tarafından inşa edildiği belirtilmektedir.²⁴ Mektebe 1716, 1718, 1724, 1743, 1783, 1788 ve 1816 tarihlerinde muallim ataması yapılmıştır.²⁵

4-Arap Alan Mahallesi Lala Paşa Câmii Muallimhânesi: Mektebe dair iki atama kaydı bulunmakta olup, 1715 tarihli kayda göre Ahmed isimli birisi beş akçe ücretle câmide imam, aşırhân, Muhammediyehân ve muallim-i sıbyân olarak görev yapmaktadır.²⁶ Bu kişinin 1721 tarihinde görevini Mehmed isimli bir kişiye ferağ ettiği görülmektedir.²⁷

5-Ayn-ı Ali Mahallesi Behmen Ağa Mektebi: Mektebe dâir hurûfât defterlerinde üç kayıt bulunmaktadır. 1719 tarihinde beratsız olarak görev yapan muallim Mehmed Hüseyin'e berat verilmiştir. 1743 yılında muallim Hüseyin'in vefatı ile yerine büyük oğlu Mehmed'in ataması yapılmıştır. 1760 tarihinde mektepte muallim olan Mehmed'in berati tecdîd edilmiştir.²⁸

6-Baba Kuyusu Mahallesi Hacı Mehmed Muallimhânesi: Muallimhânenin muallimi ve vakfedilen nukûd vakfının mütevellisi olan Mehmed Halife'nin vefatı ile

²⁰ Ergin, *age.*, s. 127, 157-166, 192-193

²¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 14; 1145, s. 48; 1151, s. 12; 560, s. 4.

²² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1140, s. 332; 1157, s. 10.

²³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1135, s. 37.

²⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 16; 1145, s. 50.

²⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 12, 13, 16; 1148, s. 46; 1151, s. 12; 569, s. 15; 1155, s. 16.

²⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 12.

²⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 15.

²⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 13; 1148, s. 46; 1135, s. 40.

yerine 1738 yılında erbâb-ı istihkaktan müteveffanın büyük oğlu Ahmed'in ataması yapılmıştır.²⁹ 1779 tarihinde ise muallimhâne nukûdunun iki akçe ile mütevellisi ve muallim-i sıbyânı Mehmed görevini Seyyid Hâfız Himmet'e ferağ etmiştir.³⁰

7-Bektaş-ı Sağır Mahallesi Muallimhânesi: 1762 tarihli kayda göre muallimhâne Kenzi Hasan Efendi Tekkesi kurbünde bulunmaktadır. Muallimhâne muallimliği ile çeşme vakfının tevliyeti evlâd-ı vâkıfa meşrutadır. Belirtilen vazifeleri yerine getiren Seyyid Şeyh Mehmed bin Hasan'a bî-berat olduğu gerekçesi ile berat verilmiştir.³¹

8-Bölice-i Atik Mahallesi Hacı Hüseyin Câmii Muallimhânesi: Muallimhâne cami yakınında/kurbünde bulunmaktadır. Mektebe dair hurûfât defterlerinde 1705-1758 tarihleri arasında kapsayan kayıtlar bulunmaktadır. Muallim olan kişinin bazen vakıf mütevelliliği yaptığı görülmektedir. Muallim-i sıbyân olanların günlük iki akçe ile üç akçe arasında ücret aldıkları görülmektedir.³² Muallimhânedeki muallim olan Halil vefat etmiş, yerine geçebilecek oğlu var iken İbrahim isimli bir şahıs bu göreve getirilmiştir. Gadre uğrayan kişinin şikâyeti üzerine İbrahim görevden alınmış ve müteveffanın oğlu göreve getirilmiştir.³³ 1740 tarihinde muallim olan Hüseyin'e beratını zayi etmesi sebebiyle yeni berat verilmiştir.³⁴

9-Bölice-i Cedîd Mahallesi Hasan Çavuş Muallimhânesi: Muallimhâne ile ilgili olarak 1726 ve 1732 tarihli iki kayıt bulunmaktadır. Kayıtlardan ilkinde Ahmed bin Osman bir akçe ile muallim olarak atanmıştır. Diğer kayda göre ise aynı kişinin beratı tecdîd edilmiştir.³⁵

10-Bölice-i Cedîd Mahallesi Osman Çavuş Muallimhânesi/Mektebi: Mektebin yukarıda aynı mahallede bahsedilen Hasan Çavuş mektebi ile aynı olma ihtimali bulunmakla birlikte bânisinin Osman Çavuş olarak zikredilmesi birbirinden ayrı mektepler olduğunu düşündürmektedir. Mekteple ilgili iki kayıt bulunmakta olup bunlardan 1755 tarihli olanı muallimlik beratının tecdidi ile, 1786 tarihli olanı ise Seyyid Hüseyin'in vefat eden babası yerine muallimliğe atanması ile ilgilidir.³⁶

11-Çaprastlar-ı Kebîr Mahallesi Hacı Mustafa Muallimhânesi: Mektepte, vakfiyesinde belirlenen ücretle muallimlik yapan ancak beratsız olan Hâfız Seyyid İsmail'e 1756 tarihinde kadı Ahmed arzı ile berat verilmiştir.³⁷ 1772 tarihinde muallim yokluğu sebebiyle mektebe hasbî olarak Mehmed bin Ebubekir tayin edilmiştir. Bu kayıttaki mektebin zikri geçen mahalle içinde *Mektep Sokağı* denilen mahalde bulunduğu ve mahalle sakinlerinden Bostan Dede Oğlu Hacı Mustafa'nın mektebi tamir ettiği belirtilmektedir.³⁸

12-Çaprastlar-ı Sağır Mahallesi Osman Ağazâde Hacı Mustafa Ağa Mektebi: Bu mektebin, kurucuları dikkate alındığında Çaprastlar-ı Kebîr mahallesinde bulunan muallimhâne ile aynı olma ihtimali bulunmakla birlikte, mahallesinin farklı olarak belirtilmesi, bunların ayrı mektepler olduğunu düşündürmektedir. 1757 tarihinde mektep muallimi Seyyid İsmail çocuksuz vefat ettiğinden yerine Hâfız Hacı Mustafa'nın ataması yapılmıştır.³⁹

²⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1145, s. 54.

³⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1151, s. 9.

³¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1156, s. 23.

³² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 7, 9, 10; 1153, s. 63; 1140, s. 333; 1145, s. 44; 1135, s. 37.

³³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 7.

³⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1145, s. 56.

³⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1191, s. 163; 1145, s. 48.

³⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1135, s. 31; 1155, s. 15.

³⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1135, s. 32.

³⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1151, s. 8.

³⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1165, s. 36.

13-Dilşikâr Mahallesi Muallimhânesi: 1704 tarihinde bu muallimhânedeki görev yapan Halil'in yaşadığı yeri terk etmesi (cilâ-yı vatan) sebebiyle yerine Halil isimli bir başkası göreve getirilmiştir. 1705-1706 tarihinde ise muallimhânedeki mektep diye bahsedilmektedir. Bu tarihte görevini yapmayan muallim görevinden alınmış ve yerine Ahmed isimli birisi getirilmiştir. Kendisine üç akçe muallimlik ücreti ödenen Ahmed de çocuksuz olarak vefat edince yerine Şeyh Süleyman muallim olarak atanmıştır.⁴⁰

14-Eğeciyan Muallimhânesi/Mahallesi Belirsiz: Nerede olduğu belirtilmemiş olan bu muallimhânenin Manisa çarşısında olduğunu tahmin ediyoruz. Muallimhâne ile ilgili 1768, 1802 ve 1821 tarihlerinde atamalar yapılmıştır. Bu atamalar muallim-i sıbyân ile ilgili olup, muallimler günlük iki akçe ücret almaktadırlar.⁴¹

15-Gürhâne Mahallesi Alemdar Ahmed Ağa Muallimhânesi: 1759 tarihinde muallimhâne vakfının tevliyetine Mustafa isimli bir kişi getirilmiştir.⁴²

16-Hayrûnnisâ Hanım Mektebi/Mahallesi Belirsiz: Mektepte muallim-i sıbyân olan Süleyman'ın vefatı nedeniyle yerine 1693 tarihinde Hasan isimli birisinin ataması yapılmıştır.⁴³ 1698 tarihli bir başka kayıta bu mektepte muallimlik yapanların ücretlerini Ali Beğ imareti evkafından aldığı belirtilmektedir. Belirtilen tarihte muallimlik, Hüseyin'in vefatı nedeniyle Ramazan isimli birisine verilmiştir.⁴⁴

17-Hüsrev Ağa Mahallesi Hüsrev Ağa Muallimhânesi: 1728 tarihli kayda göre muallimhâne Hüsrev Ağa Camii kurbünde, 1765 tarihli kayda göre cami avlusunda bulunmaktadır.⁴⁵ 1755 tarihinde, bazı hayırseverlerin vakf eylediği nukûd gelirinden karşılanmak üzere Mahmud bin Osman isimli kişi bir akçe ücretle muallim tayin edilmiştir. Bu atama kaydında mektebi Çobansalı Oğlu Hacı İbrahim'in yaptırdığı belirtilmektedir.⁴⁶ 1788 tarihli başka bir kayıta mektebi Çobansalı Hacı İbrahim'in annesinin yaptırdığı ifade edilmektedir.⁴⁷ Mektepteki muallimlerin bir ve iki akçe ücret aldıkları 1705, 1728, 1755 tarihlerinde yapılan atama kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁴⁸

18-İlyas-ı Kebîr Mahallesi Elhâc İlyas Muallimhânesi/Mektebi: Mektebe dair 1757-1801 tarihleri arasında kapsayan yedi kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan 1783 ve 1801 tarihli olanları mektebin muallim atamasına, diğerleri mütevelli atamasına dairdir.⁴⁹

19-Dere Mahallesi İbrahim Çelebi Câmii Muallimhânesi: 1697 tarihli atama kaydında, İbrahim Çelebi Câmii muallimhânesinde Mehmed isimli kişinin üç akçe ile muallim, muarrif ve ferrâş olarak görev yaptığı, yerine de beş akçe ücretle bu görevlerin Mehmed isimli bir başka kişiye verildiği görülmektedir.⁵⁰ Muallimhâne Dere mahallesinde bulunan ve Kurşunlu Câmii diye bilinen İbrahim Çelebi Câmii yakınında bulunmaktadır. Bu câminin yanında bir de Halveti tekkesi bulunmaktadır. 1711 tarihinde Hasan isimli birisi iki akçe ile muallim ve iki akçe vakıf mütevelliliği yapmaktadır. 1734 yılında ise vefat eden Mehmed yerine Ahmed adında birisi üç akçe

⁴⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 6; 1140, s. 10.

⁴¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1156, s. 15; 561, s. 14; 569, s. 17.

⁴² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1135, s. 38.

⁴³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1153, s. 62.

⁴⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1140, s. 332.

⁴⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1128, 125; 1135, s. 31.

⁴⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1135, s. 21

⁴⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1149, s. 9.

⁴⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 7; 1128, s. 125; 1135, s. 31.

⁴⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1135, s. 30; 1156, s. 25, 28; 1151, s. 11, 12; 562, s. 18.

⁵⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1140, s. 332.

ile muallim, iki akçe ile muarrif ve iki akçe ile ferrâş olarak görev yapmaktadır.⁵¹ 1738, 1777 ve 1784 tarihli üç atama kaydında ise aynı görevleri sürdüren kişiye muallimlik için yevmî üç, muarriflik için iki ve ferrâşlık için iki akçe ücret ödendiği görülmektedir. Muallimhânedede belirtilen üç görevi tek bir kişi yerine getirmektedir.⁵²

20-İvaz Paşa Muallimhânesi: 1698 tarihinde bu muallimhânedede muallim olan Ahmed görevini Seyyid Mehmed'e ferağ etmiştir.⁵³ 1706 tarihli atama kaydında mektebin İvaz Paşa Camii evkafına bağlı olduğu ve dört akçe ile muallim olan Hüseyin'in fevti dolayısı ile göreve büyük oğlu Hasan'ın getirildiği görülmektedir.⁵⁴ Ancak 1711 tarihli kayıta Hasan'ın bu göreve haksız olarak getirildiği, görevin Hüseyin'in vefatı dolayısı ile ataması yapılan Ahmed'e tekrar verilmesi gerektiği belirtilmektedir.⁵⁵ 1725 tarihinde ise muallim-i sıbyân olan Hasan kendi rızasıyla görevini Elhâc Mehmed'e ferağ etmiştir.⁵⁶ 1773 ve 1790 tarihlerinde muallimhâneye günlük ücretlerinin dört kuruş olduğu belirtilen iki muallim ataması daha yapılmıştır.⁵⁷

21-Kârîzâde Mektebi/Muallimhânesi/Mahallesi Belirsiz: Mektepte 1769 tarihinde Şeyh Osman dört akçe ile muallimlik yapmaktadır. 1776 tarihli kayıta mektep vakfının nezâreti ve türbede cüz okuyacak eczâhân için atama yapılmıştır.⁵⁸ 1784, 1786 ve 1807 tarihinde muallimhâne vakfının tevliyeti, muallimliği ve eczâhânlığı için atamalar yapılmıştır.⁵⁹

22-Karayunus Mahallesi Muallimhânesi: Muallimhânedede 1728 tarihinde günlük iki akçe ile muallim-i sıbyân olan Hüseyin'in vefatı ile yerine Mehmed bin Osman'ın ataması yapılmıştır.⁶⁰

23-Niflizâde Mahallesi Sinan Çelebi Muallimhânesi/Mektebi: Muallimhâne ile ilgili 1728-1758 tarihleri arasını kapsayan beş kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlarda muallim-i sıbyân olan kişinin günlük iki akçe ücret aldığı görülmektedir. 1775 ve 1778 tarihli kayıtlarda muallimhâne adı zikredilmeyip bunun yerine mektep tabiri kullanılmıştır.⁶¹

24-Nişancı Paşa Mahallesi Kuyumcuzâde Halil Muallimhânesi: Muallimhâneye ait ilk kayıt 1725 tarihlidir. İlgili kayıta vazife-i muayyene ile görev yapan muallimin vefatı ile göreve oğlu Abdullah'ın getirildiği görülmektedir. Abdullah da 1732 tarihinde bu görevinden el çekmiş ve yerine Hüseyin bin İbrahim getirilmiştir.⁶²

25-Nişancı Paşa Mahallesinde Hoca İsmail Muallimhânesi: Mektebe dair 1762 tarihli kayıta muallimhânenin *fevkanî demekle maruf* olduğu ve muallim olan Seyyid Osman'ın beratı olmaması sebebiyle kendisine berat verildiği, yine aynı tarihli kayıta muallimhâne vakfının mütevelliliğine aynı kişinin hasbi olarak atandığı belirtilmektedir.⁶³

⁵¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 10; 1145, s. 51.

⁵² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1151, s. 7, 14; 1145, s. 54;

⁵³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1140, s. 332.

⁵⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 7; 558, s. 10;

⁵⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 9.

⁵⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1191, s. 162.

⁵⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1150, s. 19; 558, s. 101.

⁵⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1151, s. 7.

⁵⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1151, s. 7; 1151, s. 14; 1155, s. 15; 561, s. 17.

⁶⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1139, s. 165.

⁶¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1139, s. 165; 1148, s. 46; 1135, s. 35; 1150, s. 22; 1151, s. 9.

⁶² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1191, s. 162; 1145, s. 49.

⁶³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1156, s. 23, 24.

26-Saz Mahallesi Hacı Halil Muallimhânesi: Muallimhânedeki iki akçe ile muallim olan Ahmed'in fevti sebebiyle bu görev 1740 tarihinde Mustafa isimli birisine verilmiştir.⁶⁴ 1743 tarihli kayıta muallimhâneye usulsüz muallim ataması yapıldığı ve bu yanlışlığın düzeltildiği görülmektedir.⁶⁵

27-Saz Mahallesi Hacı Hasan Mektebi: Mektep, Saz mahallesinde bulunan Tekyeli Hacı Mehmed binası cami hariminde bulunmaktadır. 1755 tarihinde Osman Halife mektep vakfının nâzırı ve muallimi olarak görev yapmaktadır. 1781 tarihinde Osman'ın da vefatı ile müteveffanın büyük oğlu Hâfız Osman bu göreve getirilmiştir.⁶⁶

28-Sancaktar Ahmed Ağa Muallimhânesi/Mahallesi Belirsiz: 1702 tarihinde muallimhâne vakfının mütevellisi Abdurrahman'ın fevti dolayısı ile yerine oğlu Mehmed'in ataması yapılmıştır. Muallimhânenin Manisa'da olduğu belirtilmişse de hangi mahallede olduğu zikredilmemiştir.⁶⁷

29-Saruhanoğlu İshak Çelebi Câmii Muallimhânesi: 1766 ve 1768 tarihli kayıtlarda muallimhânenin Câmii-i Kebîr kurbünde olduğu belirtilmektedir. 1699 tarihinde Ahmed iki akçe ile 1766'da mektebin para vakfından Mehmed bin İbrahim iki akçe ile ve 1768'de Ebubekir iki akçe ücretle muallimhânenin muallimliğine atanmıştır.⁶⁸

30-Serâbâd Mahallesi Van Kulu Mehmed Efendi Muallimhânesi: Muallimhâne Serâbâb mahallesinde bulunmaktadır. 1705 tarihli kayıta bu mektepte muallimlik yapan kişinin ücretinin mescid vakfından ödendiği zikredilmektedir. Bu tarihte mektepte muallim olan Abdurrahman bu vazifesini Halil adında birine ferağ etmiştir.⁶⁹ 1789, 1809 ve 1812 tarihli kayıtlarda mektepte muallimlik yapan kişinin ücretinin Van Kulu Mehmed Efendi Mescidi kitap vakfından verildiği ifade edilmektedir. 1812 tarihinde muallim-i sıbyân olan kişinin "efâl-i şenâyı mürtekip" kişilerden olduğu mahalle halkı tarafından meclis-i şer'e haber verilmiş ve adı geçen kişi görevinden alınmış ve yapılan imtihanında başarılı olan Seyyid Hâfız Hüseyin bin Mehmed belirtilen göreve getirilmiştir.⁷⁰

31-Seydi Hoca Mahallesi Karlızâde Şeyh Süleyman Mektebi: 1758 tarihli kayıttan mektebin Seydi Hoca mahallesinde bulunduğu anlaşılmaktadır.⁷¹ 1705 tarihli bir kayıta mektebin mevcut olduğu ve Karaca Ali mezrasının, mektep vakfından olduğu ve bu vakfın tevliyatinin evlâda meşrûta olduğu anlaşılmaktadır.⁷² 1712 tarihinde mektepte üç akçe ile bir muallimin görev yaptığı, 1726 tarihli kayıta ise mektep vakfına bağlı köy ve mezraların nazırının olmadığı, 1727 tarihinde günlük dört akçe ile muallim olan kişinin aynı zamanda cüzhân olduğu, 1729 tarihli kayıta da muallimhâne ve türbe vakıflarının evladiyet üzere idare edildiği, yine aynı yıla ait bir başka kayıta muallimhâne, türbe ve zaviye vakfına bağlı vakıfların nazırının olmadığı, haksız olarak bu göreve getirilen Seyyid Mahmud'un görevden alınarak yerine Seyyid Mehmed'in atamasının yapıldığı görülmektedir.⁷³ Muallimhâne vakıflarına 1732 ve 1733 yıllarında haksız yere bazı atamaların yapıldığı

⁶⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1145, s. 55.

⁶⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1148, s. 46.

⁶⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1135, s. 31; 1151; s. 10.

⁶⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1153, s. 63.

⁶⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1140, s. 333; 1156, s. 26; 1146, s. 15.

⁶⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 7.

⁷⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 560, s. 4; 569, s. 12.

⁷¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1135, s. 38.

⁷² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1156, s. 1157, s. 5,6

⁷³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 10; 1191, s. 163; 1128, s. 125; 1139, s. 166.

görülmektedir. Muallimhâneye ve vakıflarına 1744, 1758, 1770, 1776, 1784, 1786 ve 1807 tarihlerinde de atamalar yapılmıştır.⁷⁴

32-Sûk-ı Sabbâğân'da Hâfız Hacı Mustafa Mektebi: 1760 tarihinde muallimhânenin muallimi olmadığı gerekçesi ile dört akçe ücretle Seyyid Ahmed bin Hacı Mehmed'in muallim olarak ataması yapılmıştır.⁷⁵ 1781 tarihli kayıttan mektebin *Boyahâne-i Atik* isimli mahalde bulunduğu ve mektepte hasbi ve beratsız olarak görev yapan Ahmed bin Mehmed'e berat verildiği görülmektedir.⁷⁶

33-Yakup Ağa Mahallesi Yakub Ağa Muallimhânesi: Muallimhânenin Yakup Ağa mahallesinde bulunduğu ve yevmi beş akçe ile muallimi bulunan Sunullah mahlülünden görevin oğluna verildiği 1707 tarihli kayıttan anlaşılmaktadır.⁷⁷

34-Yarhasanlar Mahallesi Emir Çavuş Muallimhânesi/Mektebi: 1723 tarihinde Emir Çavuş Mescidi ve Muallimhânesi vakfının tevliyeti için atama yapılmıştır. 1746 senesinde muallimhânedeki mektep diye söz edilmiştir. Belirtilen tarihte mektepte Feyzullah isminde birisi yedi akçe ile muallim, dört akçe ile mescitte müezzin ve kayyım olarak görev yapmaktadır.⁷⁸ 1769 tarihli kayıttan ise Emir Çavuş Mescidi'nde bir akçe ile muallim-i sıbyân, bir akçe ile müezzin ve bir akçe ile kayyım olan Feyzullah'ın çocuksuz vefatı ile yerine Seyyid Halil'in belirtilen görevlere ataması yapılmıştır.⁷⁹

B-Manisa Köylerinde Bulunan Mektep ve Muallimhâneler

1-Aşık Köyü/Çobansa Kulak Mahmud Beğ Muallimhânesi: Bu muallimhâne, Aşık köyünde bulunan Kulak Mahmud mescidi ve çeşmesi vakfına evladiyet üzere mütevellî ataması dolayısı ile zikredilmiştir. 1718 tarihinde vakfiyede belirtilen ücretle mütevellî olan Ahmed görevini Ali isimli bir şahsa bırakmıştır.⁸⁰ 1733 tarihinde mütevellî Ali'nin bu görevi haksız olarak üzerine aldığı iddia eden Hatice isimli kadın görevi üzerine almak istemişse de, Ali'nin evlâd-ı vâkıftan olduğunun güvenilir Müslümanlar tarafından bildirilmesi üzerine tevliyet tekrar Ali'ye verilmiştir.⁸¹ 1768 tarihinde Ali'nin vefatı ile mescid, muallimhâne ve çeşme vakfı tevliyeti Seyyid Mustafa'ya tevcih edilmiştir.⁸² Kulak Mahmud Beğ vakfına 1771 tarihinde nâzır, 1805 tarihinde mütevellî tayini yapılmıştır.⁸³

2-Hacı Abdurrahmanlar Köyü Mektebi: 1720 tarihli atama kaydında mektebin Palamut nahiyesine bağlı Hacı Abdurrahmanlar köyünde bulunduğu ve mektepte beratsız olarak muallim-i sıbyân olarak görev yapan Osman ibn-i Abdullah'a berat verildiği belirtilmektedir.⁸⁴

3-Saruhanlı Köyü Mektebi: 1741 tarihinde Hasan isimli şahıs köydeki câmide imam ve câmî mektebinde muallim-i sıbyân olarak görev yapmaktadır.⁸⁵

⁷⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No:1148, s. 47; 1135, s. 35; 1151, s. 7, 14; 1155, s. 15; 561, s. 12.

⁷⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1135, s. 40.

⁷⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1151, s. 11.

⁷⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 7.

⁷⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 16; 1148, s. 48.

⁷⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1146, s. 15.

⁸⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 13.

⁸¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1145, s. 50.

⁸² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1156, s. 28.

⁸³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1149, s. 10; 561, s. 16.

⁸⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1157, s. 14.

⁸⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1145, s. 57.

4-Harik? Köyünde Kârizâde Şeyh Süleyman Efendi Mektebi: 1782 tarihli hurûfât kaydında Kârizâde Şeyh Süleyman Efendi'nin bu köyde bir muallimhâne inşa ettirdiği anlaşılmaktadır.⁸⁶

5-Belen Nahiyesi Karaoğlanlı Köyü Mektebi: Mektep köyde bulunan Çavuşbaşı Câmii hariminde bulunmakta olup mektebi hayır sahipleri yaptırmıştır. Muallimi bulunmayan mektebe 1781 senesinde Hüseyin isimli bir şahıs muallim olarak atanmıştır.⁸⁷

Hurûfat kayıtlarında sıbyân mektepleri için “mektep” ve “muallimhâne” tabirlerinin kullanıldığı ve bu tabirlerin farklı tarihlerde bazen aynı mektep için de kullanıldığı olmuştur. Mektep ve muallimhanelere dair yukarıdaki kayıtlar Manisa merkezde 34 mektep/muallimhâne bulunduğunu göstermektedir. Bu mekteplerden dördünün mahallesi belirsizdir. Defterlerde zikri geçen bu 34 mektepten 27 tanesi 24 mahallede bulunmaktadır. Bölücek-i Cedîd, Nişancı Paşa ve Saz mahallelerinde ikişer, kalan mahallelerde ise birer mektep bulunmaktadır. Manisa çarşısında da üç mektep bulunmaktadır. Bu mekteplerden biri Ali Ağa mahallesinde İpçiler Sûku/Sûk-ı Kuyumcular'da, diğeri Sûk-ı Sabbâğân'da Boyahane-i Atîk'te bir diğeri de Eğeciyan isimli mahalde bulunmaktadır.

1158/1745-46 ve 1172/1759-1760 tarihli Manisa şeriye sicilindeki kayıtlara göre Manisa merkezde 54 mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerden dördü gayrimüslimlere aittir.⁸⁸ Hurûfat kayıtlarında Manisa merkezde 24 mahallede mektep bulunduğuna göre Manisa mahallelerinin yarısında mektep yok demektir. 1778-1795 yıllarında görülen Manisa nukûd vakıflarına ait muhasebelerde sadece yedi mektep ve muallimhânenin adı zikredilmiştir. Bu mektep ve muallimhânler arasında Ali Ağa Muallimhânesi, Derviş Ağa Muallimhânesi, Hüsrev Ağa Muallimhânesi, Serâbâd mahallesi Vâni Mehmed Muallimhânesi, Nişancı Paşa Mektebi, Emir Çavuş Mektebi ve Behmen Ağa Mektebi bulunmaktadır.⁸⁹ Bu mekteplerden Derviş Ağa Muallimhânesi hariç diğerlerinin hurûfât defterlerinde zikredildiği görülmektedir. Bu kayıtlardan hurûfât defterlerinde zikredilen diğer mekteplerin nukûd vakfının bulunmadığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

Defterlerde yer alan kayıtlar mekteplerin bazısının cami kurbünde/yakınında bulunduğunu göstermektedir. Bektaş-i Sağır mahallesinde bulunan mektep ise Kenzi Hasan Efendi Tekkesi yakınında bulunmaktadır. Dere mahallesinde bulunan mektep de Halveti Tekkesi yanında yer almaktadır. Mekteplerden nerede inşa edildiği belirtilmeyen ve bir hanım tarafından yaptırıldığı belirtilen mektep dışında kalan tüm mektepler erkekler tarafından inşa edilmiştir. Mekteplere muallim olarak atanan kişiler günlük bir ile beş akçe arasında ücret almaktadırlar. Mekteplere bazen müstakil olarak muallim ataması yapılmıştır. Bazı muallimler muallimlik görevleri dışında cüzhân, muammediyehân ve mütevellilik gibi görevleri de üzerlerinde bulundurmaktadırlar. Hurûfat kayıtları kazaya bağlı köylerdeki vakıf yapılara yapılan atamalara dair de bilgi vermektedir. Manisa merkeze bağlı köylerde yapılan mektepler de defterde zikredilmiştir. Defterlerde sadece beş köyde bulunan mektebe dair bilgi verilmiştir. Bu köyler Karaoğlanlı, Harik, Saruhanlı, Aşık ve Hacı Abdurrahmanlar köyleridir. Manisa merkezde sadece 24 mahallede ve kazaya bağlı beş köyde mektebin bulunduğu defterlerden anlaşılmaktadır. Peki diğer mahalle ve

⁸⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1151, s. 11.

⁸⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1151, s. 11.

⁸⁸ *Manisa Şeriye Sicili*, Defter No. 200; MŞS, 211, s. 18-19.

⁸⁹ Ertan Gökmen, “211 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicilindeki Vakıf Muhasebe Kayıtları (1778-1795)”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 28, Ankara, 2012, s. 104-105.

köylerde bulunan çocuklar temel dini bilgilerini nerede öğrenmektedir? Muhtemelen mektep ve muallimhânenin bulunmadığı yerleşim yerlerinde yaşayan çocuklar cami ve mescitlerde bu eğitimlerini alıyor olmalıdır.

IV-Hurûfât Kayıtlarında Manisa Medreseleri

Hurûfât kayıtlarında sıbyân mekteplerinin üstünde eğitim hizmeti veren medreselere dair bazı kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlar medreselerin müderrisleri veya medrese vakfının görevlileri ile ilgilidir. Ancak hurûfât defterlerinde yerleşim yerlerinde bulunan her medresenin zikredilmediği görülmektedir. Bunun sebebi bazı medreselere müderris atamalarının meşihatça yapılmasından kaynaklanmaktadır. Aşağıda kazaskerlik tarafından görevli ataması yapılan medreselere dair bilgilere yer verilmiştir.

İshak Çelebi Medresesi: Medrese ile ilgili 1704 ve 1728 tarihli iki kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan ilkinde göre Mevlevihâne ve medresenin meremmetçisi olan Ahmed'in vefatı ile yerine Seyyid Mehmed göreve getirilmiştir. Diğer kayıttan ise cami medreselerinin memşalarında iki akçe ile ferrâş ve çerağdar olan Mehmed'in vefatı üzerine bu göreve müteveffanın oğlu Veli getirilmiştir.⁹⁰ Son kayıttan da anlaşıldığı üzere bu medrese ile ilgili yapılan atamalar müderris ile ilgili değil medrese vakfının diğer görevlileri ile ilgilidir.

İbrahim Efendi Medresesi: Medrese Lala Mehmed Paşa Câmii hariminde bulunmaktadır. Medresede görev yapan müderrislerin ücretleri câmi vakfı gelirlerinden verilmekte olup müderrislerin günlük ücreti on beş kuruş olarak belirlenmiştir. Hurûfât defterlerinde bu medresedeki müderrislerin atamalarına dair 1725, 1726, 1728 tarihli kayıtlar bulunmaktadır.⁹¹ 1726 tarihli kayıttan müderris tabiri kullanılmayıp bunun yerine dersiâm tabiri kullanılmıştır.⁹²

Eyüboğlu Seyyid Hüseyin Medresesi: Medrese Attar Hoca Câmii bitişiğinde bulunmaktadır. 1781 tarihli kayıttan medrese hücreleri için *hücûrât-ı adîde* tabiri kullanıldığından medresenin birden fazla hücrelerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.⁹³ Medrese müderrisleri ve vakfı ile ilgili olarak 1770, 1776, 1781 ve 1822 tarihli atama kayıtları mevcuttur.⁹⁴ Bu kayıtlarda müderrise ödenen ücretin miktarına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Hacı Hüseyin Efendi Medrese Hücreleri: Bu medreseye ait hücreler/odalar İlyas-ı Sağır mahallesinde bulunan Nasuh Paşa Câmii hariminde bulunmaktadır. 1776 tarihinde medrese hücrelerinde müderris olmadığından hasbî olarak Şeyh Hacı Mustafa müderris olarak atanmıştır. 1802 tarihinde Şeyh Hacı Mustafa'nın vefatı üzerine yapılan imtihanda başarılı olan Hacı Ahmed müderrislik görevine getirilmiştir. Hacı Ahmed'in vefatı üzerine de büyük oğlu Seyyid Hâfız Mehmed bin Elhâc Ahmed 1821 tarihinde nâibin arzı ve şeyhülislamın işareti/oluru ile müderris olarak tayin edilmiştir.⁹⁵

Ali Ağa Mahallesi Ali Ağa Mescidi Medresesi: Medrese Ali Ağa Mescidi hariminde bulunmaktadır. 1812 tarihli kayıttan medresenin müderrisinin bulunmadığı ifade edilmiş ve yapılan imtihanda başarılı bulunan Seyyid Ahmed'e hasbî müderrislik verilmiştir.⁹⁶

⁹⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1153, s. 65; 1139, s. 165.

⁹¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1191, s. 162, 163; 1128, s. 124; 1139, s. 165.

⁹² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1128, s. 124.

⁹³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1151, s. 11.

⁹⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1146, s. 17; 1151, s. 6, 11; 1149, s. 9; 569, s. 16.

⁹⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 1151, s. 6; 561, s. 15; 569, s. 16.

⁹⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 569, s. 12.

Alaybey Câmii Medresesi: 1814 tarihli kayıta medrese hücrelerini ashâb-ı hayrın inşa ettirdiği belirtilmiştir. İlgili kayıta bu medrese hücrelerinden birinin müderrisinin bulunmadığı, Seyyid Ahmed bin Seyyid Hacı Mustafa'nın yapılan imtihanında başarılı olduğu ve bu görevin kimse üzerinde bulunmadığının ilgili kalem dairelerinden derkenar edilerek anlaşılması ve şeyhülislam Dürrizâde Seyyid Abdullah'ın işareti ile ismi zikredilen kişiye hasbi olarak görev yapması şartı ile berat verilmiştir. 1832 tarihli kayıta ise Seyyid Ahmed'in çocuksuz olarak vefat etmesi ile müderrislik görevi yapılan imtihanında başarılı olan Mehmed Emin bin Mustafa'ya verilmiştir.⁹⁷

Yolasiğmazzâde Elhâc Mehmed Efendi Medresesi: Medresenin Manisa'nın hangi mahallesinde olduğu belli değildir. 1831 tarihli kayda göre medresesi müteveffa Yolasiğmazzâde Elhâc Mehmed Efendi malının üçte bir hissesi ile inşa ettirmiştir. Medresenin/dershanenin müderrisi olmayıp, Elhâc Ahmed bin Halil hasbi ve beratsız olarak medresede müderrislik yapmaktadır. Adı geçen kişiye berat verilmesi için Manisa nâibi arzda bulunmuş, müderrislik görevinin herhangi bir kişi üzerinde bulunup bulunmadığı derkenar edilmiş, görevin herhangi bir kimse üzerinde bulunmaması üzerine ve şeyhülislamın da işareti ile zikri geçen kişiye berat verilmiştir.⁹⁸

Medreselere dair yukarıda zikredilen kayıtlar medreselere nasıl atama yapıldığını göstermektedir. Kayıtlardan anlaşıldığına göre, bir medreseye müderris ataması yapılacağı zaman kadı veya nâib tarafından arz yapılmakta, yapılan bu arzın uygun olup olmadığı ilgili kalem dairelerinde derkenar edilmekte, yapılan bu inceleme ile medrese müderrisliğinin boş olduğu ve herhangi bir kişi üzerinde bulunmadığı anlaşıldıktan sonra ataması yapılacak kişinin uygunluğuna dair şeyhülislamın oluru alındıktan sonra atama gerçekleştirilmektedir. Manisa'da bulunan medreselerin hurûfât defterlerinde zikredilen yedi medreseden ibaret olmadığı anlaşılmaktadır. 1835 tarihinde Manisa merkezde 29, 1840'ta 30, 1842'de 23 ve 1901 yılında 33 medrese bulunduğu dikkate alındığında kazada bulunan medreselerin hurûfât defterlerinde zikredilenlerden ibaret olmadığı anlaşılmaktadır.⁹⁹ Medreselere yapılan müderris atamalarında bir kayıt dışında müderris ücreti belirtilmemiştir. İbrahim Efendi Medresesi'nde görevli müderrisin günlük on beş akçe ücret aldığı belirtilmiştir. Medreselerin genel olarak cami ve mescit yakınlarına yapılmış olduğu görülmektedir. Medreseler bazen müderris ataması dolayısı ile değil medrese vakfına yapılan görevliler dolayısı ile defterlerde zikredilmiştir. İbrahim Efendi medresesinde görevli müderris için bazı kayıtlarda dersiâm tabirinin kullanılması bu medresede verilen dersin herkese açık olduğunu göstermektedir. Medreselerin sahip olduğu hücre sayılarına dair genel olarak bilgi verilmemiş, bunun yerine hücre veya hücûrât-ı adîde tabiri kullanılmıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti kendisinden önce kurulmuş olan Türk-İslam devletlerinin devlet teşkilatına ait kurumlarını almış ve bunları daha da geliştirerek uzun yıllar ayakta kalmayı başarmıştır. Sıbyân mektepleri ile medreseler de Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önce diğer İslam devletlerinde var olan eğitim kurumları idi. Osmanlı Devleti fethettiği Müslüman topraklarda bulunan bu tür eğitim kurumlarını aynen korumuş, yeni feth ettiği yerlere ise vakıflar yolu ile yenilerini eklemiştir. Vakıflar

⁹⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 569, s. 14; 559, s. 10.

⁹⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurûfât Defteri, No: 559, s. 9.

⁹⁹ Bu medreselerin hangi mahallelerde bulunduğu ve isimlerinin neler olduğuna dair bilgi için bkz. Gökmen, "Manisa Medreseleri...", s. 387-389.

eliyle kurulan bu eğitim kurumlarından sıbyân mektepleri Tanzimat dönemine kadar programlarında pek fazla değişiklik yapmadan varlığını korumuştur. Tanzimat sonrasında ise bu mekteplerde bazı yenilikler yapılmaya çalışılmış ise de bu çabalar ancak I. Meşrutiyet'ten sonra meyvesini vermeye başlamış ve eski usulde eğitim yapan sıbyân mekteplerinin yanında yeni usulde eğitim yapan iptidai mektepleri açılmaya başlanmıştır. Bu mekteplerin açılmasından sonra eski usul eğitim yapan kurumlar yeni usulde eğitim yapan kurumlara dönüştürülmeye başlanmıştır. Medreselerin eğitim programlarında ise ancak II. Meşrutiyet döneminde ciddi reformlar yapılabilmıştır.

Çalışmamıza konu olan Manisa eğitim kurumları da imparatorluğun diğer taraflarında uygulanan program çerçevesinde eğitim faaliyetlerini sürdürmekte idiler. Daha doğrusu bu eğitim kurumları kurucuları olan vâkıfların vakfiyelerinde belirtilen şartlar çerçevesinde eğitim faaliyeti sürdürüyor, dolayısı ile eğitim programlarında pek de fazla değişiklik yapılamıyordu. Hurûfât kayıtlarına yansıyan bilgilere göre gerek sıbyân mekteplerinin gerekse medreselerin hayırsever kişiler tarafından vakıf olarak kurulduğu ve onların isimleri ile anıldıkları görülmektedir. Her mahallede olmasa bile Manisa'daki iki mahalleden birinde sabî denilen çocukların devam edebilecekleri mektepler açılmıştır. Bunların genelde mahallede bir tane olduğu ancak iki üç mahallede iki adet bulunduğu görülmüştür. Mahallelerinde sıbyân mektebi bulunmayan çocukların mahallede bulunan cami ve mescitlerde dini eğitimlerini aldıkları düşünülmektedir. Ticari mekânlarda da bazı mekteplerin açıldığı görülmektedir. Açılan eğitim kurumlarının cami ve mescit yakınına ve bu ibadethanelerin avlusu içinde kuruldukları hurûfât kayıtlarındaki ifadelerden anlaşılmaktadır. Hurûfât defterlerinde şehir merkezindeki mahalle aralarında bulunan mektepler dışında köylerde kurulan mektepler hakkında da bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler köylerde çok da sıbyân mektebinin bulunmadığını göstermektedir. Muhtemelen köylerdeki cami veya mescitler eğitim kurumu işlevi görüyor olmalıdır. XIX. yüzyılın ilk yarısına ait nüfus sayımları ve XX. yüzyıl başına ait maarif salnamesi verileri Manisa'da 30'a yakın medrese bulunduğunu göstermektedir. Hurûfât defterlerinde sadece yedi medreseye dair bilgilerin bulunması şehirde bulunan diğer medreselere yapılan atama kayıtlarının hurûfât defterlerine yansımadığını, bunların atamalarının kazaskerlik dışında meşihat makamınca yapıldığını ve kayıtlarının burada tutulduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000-M.S. 2008*, Pegem Akademi, 12. Baskı, 2008.

Alkan, Mustafa, "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği" *XV. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Eylül 2006 Ankara, 4. Cilt, I. Kısım*, Ankara, 2010. s. 825-843

Baykara, Tuncer, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1990, s. 1-4.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser matbaası, İstanbul, 1977.

Gökmen, Ertan, "Manisa Medreseleri Nüfus Yoklama Defteri" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII, S. 2, Aralık 2012, s. 381-401

Gökmen, Ertan, "XX. Yüzyıl Başında Manisa ve Kazalarında Medreseler" *Türk Kültürü*, Sayı 481-482, Mayıs-Haziran 2003, s. 219-241.

Gökmen, Ertan Gökmen, "211 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicilindeki Vakıf Muhasebe Kayıtları (1778-1795)", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 28, Ankara, 2012, s. 85-121.

Geçmişten Günümüze Manisa

İpşirli, Mehmet, "Medrese", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara, 2003, s. 327-333.

İpşirli, Mehmet, "Şeyhülislâm", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul, 2010, s. 91-96.

Pakalın M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MEB, İstanbul, 1993.

Manisa Şeriye Sicili, Defter No. 200; MŞS, 211, s. 18-19.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Hurûfât Defteri*, No: 558, 560, 561, 562, 569, 1128, 1139, 1140, 1135, 1145, 1146, 1148, 1149, 1150, 1151, 1153, 1155, 1156, 1157, 1165, 1191.

SUFİ HEKİM TERKİBİNDEN MESİR TERKİBİNE MERKEZ EFENDİ

Bahadır TAŞCIKAN*

Allah yerin ve göğün nurudur ışıdır, dolayısıyla var olan yalnız nurdur. Nur yansımaktadır, ışık yansımaktadır ve gölge bu ışıktan dolaydır. Işık çekildiği zamanda gölge kaybolmaktadır, yani gölgenin varlığı ışığa bağlıdır. Kâinatın kökeni olarak, yaratılışın başlangıcı olarak bir Hakikat-ı Muhammed-iye yani Hz. Muhammed'in hakikati Nur-u Muhammed-i, Hz. Muhammed'in Nuru anlayışı bulunmaktadır. Bu Nur bütün yaratılışın aslıdır, bir tür tohumdur. Yaradan ve yaratılan arasındaki köprü, geçiş bölgesi; bir bakıma Hakikat-ı Muhammed-iye, bir bakıma İnsan-ı Kâmil olmaktadır. Kâinatın, evrenin oluşumu ise bu insanın bir kopyasıdır, eğer tohum insansa her şey insandan çıkmışsa, evren insanın bir yansımından ibaretse, o zaman evrende gördüğümüz her şey, temaşa etmekte olduğumuz her şey insanda bulunmaktadır.

Hem derdi hem de dermanı, hem hastalığı hem de şifayı; bir hikmette binaen birlikte yaratıldığı sırrına eren, gönül erlerinden birisi de Merkez Efendi'dir. İstanbul'un fethinden sonraki ilk Halvetî tekkesi şeyhi Sümbül efendinin; "Hamd olsun yüce Allah'a ki, senin iç gözlerine ilahi hikmet sürmesini çekmiş" dediği Merkez efendi, uzun ismiyle; Musa bin Mustafa bin Kılıç bey bin Haydar'ın lakabı "Muslihiddin"dir. 860-65/1460-65 yıllarında doğduğu tahmin edilmektedir. Doğum yeri, Denizli'nin Sarımahmutlu köyüdür. İlk tahsilini İstanbul'da Hızır Beyzade Ahmed paşadan görür. Bir rü'yâ sonucunda, Musa Muslihiddin efendi, Sümbül efendiye intisap eder. Kendisine; siyah şemle, siyah kisve ve Halveti tacı giydirilir. Şeyh efendi, "Mertebeiniz Habib hazretlerince müjdelenmiştir; dairemizin merkezine vasıl oldunuz" diyerek, Habib Karamânî hazretlerine mürid olma isteğinin boşa gitmediğini hissettirir ve kendisine "Merkez" lakabını verir (bu konuda başka rivayetler de nakledilmektedir). Meratib-i esma'yı tamamlattırır ve erbaine girmesini buyurur. Seyr-i Sülûkunu tamamladıktan sonra hilafet alır ve "Koğacı dede" ismiyle şöhret bulan Sunduk dedenin vefatı üzerine Aksaray'da ki tekkesine şeyh tayin edilir. Burada uzun yıllar vaaz ve nasihatlerde bulunarak halkı irşada çalışır.

Merkez efendinin Aksaray'da faaliyette bulunduğu dönemde, Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa sultan Manisa'da bir külliye inşa ettirir ve Sümbül efendiye başvurarak buranın zaviyesinde çalışmak üzere bir halifesini göndermesini ister. Sümbül efendi bu vazife için Merkez efendiyi münasip görür ve Manisa'ya gönderir. Merkez efendinin Manisa'da bulunduğu sıralarda, hastalanıp ölüm döşegine düşen Sümbül efendi, Kocamustafapaşa dergahında 33 yıl şeyhlik yaptıktan sonra Muharrem 936/Eylül 1529 tarihinde bir pazartesi gecesi Hakka yürür. Merkez efendi, şeyhinin vefatının sabahında İstanbul'a gelir ve Kocamustafapaşa dergahına gider, halife ve müridler kendisine intisap ederek göreve başlar.

* Tabip Yarbay, Manisa Garnizon Tabibi

Tenha yerlerde, yalnız dolaşmaktan hoşlanan Merkez efendi, bugün cami ve türbesinin bulunduğu boş arazide dolaşırken yeraltından akan bir su sesi duyar. Müridler, şeyhlerinin gösterdiği yeri kazdıklarında eskiden kalma tarihi bir kuyu ve bir akarsu kaynağı bulurlar. Merkez efendi ve müridlerinin gayretleriyle buraya cami, tekke ve hamam inşa edilir. Bölge kısa sürede dolar ve halk arasında “Merkez vilayeti” diye anılmaya başlar.

Başta *Sefîne-i Evliyâ* müellifi Osmânzâde Hüseyin Vassâf olmak üzere birçok müellifin bildirdiğine göre; Şah sultan, Merkez efendiye biat eder ve aralarında şeyh-mürîd münasebeti başlar. Şah sultan, Merkez efendi ve müridlerinin gayretiyle inşa edilen sur dışındaki cami ve zaviyeye kandilparası, görevli ve dervişlere günlük harçlık ve yemek parası vakfeder.

Kanuni Sultan Süleyman’ın Merkez efendiye sevgi ve hürmet beslediği, sohbetlerine katıldığı rivayet edilmektedir. Korfu adasına yapacağı sefere, askerinin maneviyatını kuvvetlendirmek amacıyla Merkez efendiyi “ordu şeyhi” olarak götürdüğü (943/1536) bilinmektedir.

Şahsiyeti, sûfi-yâne yaşayışı, dini ve tasavvufi ilimlerdeki vukufu ile devrin meşhur mutasavvıflarından biri olan ve ömrünü; ibadet, zikir, irşad ve hasenatla geçiren Merkez Musa Muslihiddin efendi, Kocamustafapaşa dergahında 23 yıl şeyhlik yaptıktan sonra, 959/1552 yılında 92-97 yaşlarında, kendi tabiriyle “dehr elinde şerbet-i mevt-i muş ile mest-i medhuş” olur, toprağa “sır”lanır. Cenaze namazı Fatih camiinde, devrin şeyhülislamı Ebussuud efendi tarafından kıldırılır. Merkez efendiye derin bir sevgi ve hürmet besleyen Ebussuud efendi, namazda, “Dünyada riyasız biri varsa o da Merkez Muslihiddin efendidir” diyerek şahsiyetinin yüceliğine dikkat çeker. Merkez efendi, kendisi tarafından yaptırılan tekkenin bulunduğu yere defnedilir.

Merkez efendi Manisa’da bulunduğu dönemde, “mesir” ismi verilen şifalı bir macun icad ettiği ve her yıl nevrüzde Sultan cami kubbelerinden halka saçılmasını istediği bilinmektedir. Bu konudaki en eski belge, 1887 yılında yayınlanmış olan onuncu *Aydın Vilayeti Salnamesi*’dir. *Salname*’de, “Manisa’nın Mesiri” başlığı altında şu bilgiler verilmiştir: “Merkez efendi namıyla şöhet-yab olan şeyh Musa Muslihiddin kaddesırrehu hazretlerinin rey ü tensibleri ile tıbbî kadim ahkâmına tevfikân bir macun tertib ve bunun küçük küçük kağıtlara sarılarak her sene Nevruzunda salifüzzikr Sultan camii şerifinin kubbesinden halka saçılması ve bu sebeple bir cemiyet akd edilerek oraların gitgide şenlendirilmesi tasvib kılınmıştır. O vakitten beri bu vechile her sene cemiyet cemiyet akd edilmekte ve camii şerifin kubbesi üzerinden halka kağıtlara sarılı macunlar saçılmaktadır. Macun kırk türlü edviyei nebatiyeden mürekkeptir. Karanfil, yeni bahar, zencefil, galanga, kara biber, krem tartar, kişniş, havlican, kebabiye, hindistan cevizi, anason, hıyarı şenbe, sakız, safran, darcın, übülkahır, çöpçini, hardal, mersafi esmari, iksir, çivit, meyan balı, kalemi barid, tiryak, sarı halil, kara halil, raziyane, kimyon, zerdeçav, darçın çiçeği, hindistan çiçeği, çörek otu, darüfülül, ravent, limon tuzu, kakule, sinameki, vanilya, portakal kabuğu, topalak kökü, şeker.”

Bursalı Mehmed Tahir’in *Aydın Vilayetine Mensub Meşayih, Ulema, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli* isimli eserinde, Osmânzâde Hüseyin Vassâf’ın *Sefîne-i Evliyâ*’sında, Osman Şevki Uludağ’ın *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*’nde, mesir terkibindeki madde sayısının 40 değil, 41 olduğu belirtilmiştir. A. Süheyl Ünver, *Türkiye’de nevrüz ve nevrüziye* başlıklı yazısında, Prof. Dr. Nafiz Uzluç’un Ankara Tıp Tarihi Enstitüsü kütüphanesindeki *Gayatü-l Beyan fi Tedbir-il Bedanü’l İnsan* isimli

Geçmişten Günümüze Manisa

tıp yazmasının 92a varlığında mesir terkinde 41'inci madde olarak "kara halile" olduğu belirtilmiştir.

Emel Esin hanımefendi, *Merkez Efendi ile Şah Sultan hakkında bir haşiye* başlıklı yazısında, mesir terkinin, İlyas Horasânî'nin halvetle ilgili *Risâle*'sinde açıkladığı, "üçüncü halvet" sırasında iftarda yenmesi gereken lokmanın reçetesine çok benzediğini kaydetmiştir. Mesir macununun geçmişi ile ilgili daha birçok rivayet bulunmaktadır.

Eldeki kayıtlardan, mesir macununun geçmişte darüşşifa başhekimi gözetiminde yapıldığı bilinmektedir. Bunun için Sultaniye Külliyesi mütevellisi 21 Marttan önce, 41 çeşit şifalı nebat ve baharatı gerekli miktarda satın alır, Darüşşifaya getirirdi. Daha sonra bu baharatlar Darüşşifa'nın eczacıları tarafından gerekli miktarlarda karıştırılır ve büyük dibeklerde dövülürdü. Dövülen baharatlar buradan Sultan külliyesinin imaretine yollanırdı. İmarete getirilen bu baharatlar kıvama gelinceye kadar büyük kazanlarda kaynatılır ve macun haline getirilirdi. Bundan sonra tekrar Darüşşifaya gönderilir, burada bir odaya konur ve dağıtılacak şekle getirmek üzere gönüllü Manisalılar çağırılırdı. Macununun hazırlanması, dağıtılması sevap sayıldığından arzu eden genç erkekler macunun bulunduğu odaya alınır ve macunu dağıtımına hazır hale getirirlerdi. Gençler bu çalışmanın karşılığı olarak diledikleri kadar macun yiyebilirlerdi. Yine de fazla yemelerine engel olmak için odaya su konmazdı. Saçım günü binlerce kişi Sultan Camii önünde toplanır, öğle namazını müteakip Sultan Külliyesi kubbelerinden mesir macunu halka saçılırdı.

Mesir macununun; her derde deva olduğu, ne niyetle yenirse öyle etki yapacağına, ruh hastalıklarına, ağır hastalıklara, çocuk hastalıklarına iyi geldiğine ve zayıf çocukları kuvvetlendireceğine, gelinlik çağındaki kızların o yıl evlenmesini, çocuk sahibi olmayanların o yıl çocuk sahibi olmasını sağlayacağına, yıl boyunca bütün dertlerden ve hastalıklardan, yılan, çıyan, akrep gibi haşeratın sokmasından ve öldürmesinden koruyacağına, aç karna yenirse daha etkili olacağına inanılmaktadır. Ayvansarâyî Hüseyin Efendi'nin *Hadikat al-cavami* isimli eserinde (1863), Merkez efendinin suyu şifa veren hamamından şöyle söz edilir: "Şeyh Merkez efendinin türbesi yanında bir'ali ayazma vardır. Nerd-banla nuzul olunur. Zir-i zeminde mümeyileyhin mağara şeklinde olan halvethanesi hala mevcut. Ve karibindeki vaki hamam kendi vakfındandır. Darülhamamda mümeyileyhin bir halvet-ı mahsusası olup hala alil ve mariz olanlar hulu-ı niyet ile gusl idüp şifa olurlar."

Tasavvuf tarihimizde "*Merkez*" ismiyle anılan tek şahsiyet olan ve bu ismin sırlarıyla beraber farklı konulara aksetmesi sonucunda birçok konuda ruhları ziyadeleştiren ve nefes veren, bir halk hekimi Merkez Efendi..

İslâm dünyasının en yaygın tarikatı olan; Halvetiyye tarikatının Rüşeniyye'den sonra ikinci ana kolu olan Cemâliyye'den doğan ilk kol Sünbülüyye'nin kurucusu Sünbül Sinan Efendi'nin (ö.1529) vefatının ardından Koca Mustafa Paşa Âsitânesi'nin postnişini olan bir Merkez Efendi..

Uzun yıllar müderrislik ve vâizlik yapan, 500'ü aşkın halife yetiştiren bir Merkez Efendi..

İlahi tarzında şiir ve na't kaleme alan; "*Ey âlemlerin şâhı, tecelli kıl, teselli kıl, Gönüller burcunun mâhı, tecelli kıl, teselli kıl..*"

Dizeleriyle bize seslenen şair Merkez Efendi..

Manisa'da bulunduğu dönemde "ne niyetle yenirse ona tesir eden", "*mesir*" ismi verilen terkibi hazırlayan şifacı bir Merkez Efendi..

Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1537 yılında Korfu seferine çıkarken bir *hatt-ı hümayun*la "ordu şeyhi" olarak tayin edilen bir Merkez Efendi..

Padişahın sefere giderken yanında götürdüğü, aynı zamanda hekim de olması vasfıyla, belki de tarihimizde ki ilk “askeri tabip” olan bir Merkez Efendi.. Fâtih Camii’nde Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi tarafından cenaze namazı kıldırılırken, Ebüssuûd Efendi’nin; “Dünyada riyâsız bir onu görmüştük” dediği bir Merkez Efendi..

Büyüklerimiz; “*Hâl olmadan, kâl olmaz*” derler.. *Hâl ehli* olduktan sonra eğer *ruhsat* da verilirse, üst üste örtülüp düğümlemiş bohçalar misali, birbiri ardı sıra açılmalar *açılımlar* oluşmaya başlar, Merkez Efendi’de olduğu gibi; şeyhliği, hekimliğini; hekimliği, şairliğini; şairliği, müderrisliğini; ila ahir her bohçanın açılmasıyla çevresine farklı tayflarda ışık huzmeleri yayılır..

Günümüze dönersek; yaşadığımız zamanlarda yani modern zamanlarda; her şey bozulmakta, zaman hızlanmakta ve bunun sonucunda nitelik kaybolarak nicelik ve madde egemen olmaktadır. Modernizmle birlikte insanlar yalnızlaştı, bireysel başarılar öne çıkarıldı. İnsana “önemli olan sensin” dendi ve ulaşmaları için hep hedefler verildi. Birey kendisine yaslanır, sorumluluk gereken kararlar verdiğini düşünür oldu. Bireysellik ile birlikte bireyüstü bir meleke olan entelektüel sezgi inkâr edildi. Bu tekzip zaten, metafiziğin reddi anlamına gelmekteydi. Ama aslında; kadim dünyada, mesela *fizik*, aslında *metafizik* için yapılan bir şeydi..

Yaşadığımız zamanların en büyük hastalığı; bölmek, parçalamak ve koparmaktır. Bilhassa düşünce ve ruh dünyamızı saran bu onkolojik bakış açısından, Merkez Efendi gibi Anadolu erenlerinin yol göstericiliği ile kendi kitabımızı okuyarak kurtulabiliriz. Modern hayatın getirdiği “sahip olmak” yerine “olmak” yani “Hâl ehli olmak” ruh halini inşa edersek, kendi hastalıklarımıza kendi terkiplerimizi yapabiliriz..

KAYNAKÇA

Bayat, Ali Haydar, Manisa Mesir Bayramı ve Darüşşifası, Türk Kültürü, Sayı 190, s. 596-597, 1981.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 5, s. 396-400, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Esin, Emel, Merkez Efendi ile Şâh Sultan Hakkında Bir Hâşiye, Türkiyat Mecmuası, Cilt 19, s. 65-92. [baskı yılı: 1980], 1977-1979.

Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, Merkez Efendi, 2007.

Öngören, Reşat, Merkez Efendi, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 29, s. 200-202, 2004.

Sarı, Nil, Merkez Efendinin Tıp Tarihimizdeki Yeri, 1. Merkez Efendi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, s. 37-48, 1988.

Sivas Divriği Külliyesi Belgeseli, Mahmud Erol Kılıç, TRT Belgesel, 2012.

Uludağ, Osman Şevki, Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi, s. 125-126, 1991.

Uzluk, Feridun Nafiz, Genel Tıp Tarihi 1, Ankara Üniversitesi Tıp Tarihi, s. 63-64, 1958.

Ünver, A. Süheyl, Mesir Tarihimiz, Dirim Tıp Dergisi, Sayı 4, s. 183-185, 1972.

Zeytinburnu: Surların Öte Yanı, Ed. Alper Çeker, M. Baha Tanman “Zeytinburnu İlçesindeki Tekkeler”, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, s. 92-121, 2003.

ŞEHZÂDE II. MEHMED'İN İLME KATKISI VE OSMANLI DÖNEMİ MANİSALI ÂLİMLER

Recep DİKİCİ*

GİRİŞ

Selçuklu uc beylerinden olan Saruhan Bey, 1313'te Manisa'yı ikinci defa fethetmiş ve Manisa'yı başşehir yaparak Saruhan Beyliğini kurmuştur. 1390 senesinde Oamanlı Sultanı Yıldırım Bayezid Manisa'yı Osmanlı toraklarına katmıştır. Timur ile yapılan Ankara Savaşından sonra kısa bir müddet Saruhan Beyliği yeniden kuruldu ise de; 1410 senesinde Sultan Çelebi Mehmed Han, Manisa ve çevresini kesin şekilde Osmanlı sınırları içine katmıştır. Osmanlı devrinde Manisa çok önemli bir şehirdi. Nitekim Manisa Sancağında 160 sene 16 veliaht ve şehzade valilik yapmış ve bunlardan beşi padişah olmuştur. Yıldırım Bayezid'in oğlu Ertuğrul Çelebi (1390-1392) şehirde Osmanlıların ilk valisi olmuştur. Fatih Sultan Mehmed, babası Sultan II. Murad, Kanuni Sultan Süleyman, III. Murad ve III. Mehmed de Manisa sancakbeyliğinde bulunmuştur. Bu şehzâdeler Manisa'yı imar ettiler ve pek çok eser yaptılar¹.

Manisa, ilim, kültür ve sanat bakımında tarihte zengin bir şehirdir. Nitekim Osmanlı'nın son döneminde Manisa'da 25 cami, 37 mescid, 25 medrese, 1 imarethane, 18 tekke, mükemmel bir idâdiye-i mülkiye ile kız ve erkeklere mahsus rüştiyeleri, 10 Müslüman, 2 Rum, 1 Yahudi ibtidâiye mektepleri,; 4 Rum, 2 Ermeni, 1 Katolik, 1 Protestan kiliseleriyle 3 Havrası, birkaç kütüphânesi ve 3 hastanesi (Müslüman, Ermeni, Rum) ve eskiden mevcut bir tımarhanesi mevcuttu. Bunu sağlayan faktörlerin başında Şehzade II. Mehmed'in Manisa'da bulunması gelmektedir². Bu yüzden Şehzâde II. Mehmed'in ilme katkılarını anahatlarıyla sunmak, mevzumuzun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Şehzâde II. Mehmed'in İlme Katkısı:

Fâtih Sultan Mehmed, ilme, sanata ve ilim adamlarına çok kıymet verirdi. Zihniyeti ve tabiatı îtibâriyle ileri hamleden hoşlanan, terakkî ve medeniyetten zevk alan bir pâdişahı. Tıpkı askerî fetihleri gibi, ilim adına açtığı savaşta da bir âlimler, sanatkârlar ordusu kurdu ve bu muhteşem orduya kendisi serdâr oldu. Yeni devletin kurulması plânının icrâsında eğitim ve öğretimin tesir ve önemini her şeyden üstün tuttu. Maârif sistemini kânunla tanzim ederek ulemâ sınıfı diye tanınan ve idârenin temelini meydana getiren diyânet ve hukuk kurumlarını teşkilâtlandırdı. Devlet idâresini ve bunun ilmîleştirilmesini esas aldı.

Aklî ve naklî ilimlerde söz sâhibi olan âlimleri İstanbul'a topladı ve onların talebe yetiştirmesi için medreseler kurdu. Devrinde yetişen büyük âlim ve sanatkârlar

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, rdikici@selcuk.edu.tr

¹ Çağatay Uluçay, *Manisa Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1936, s. 20, 44; Aynı Müellif, *Saruhanlıoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1940, s. 10; İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*, İstanbul, Marifet Yayınevi, 1950, s. 27; Komisyon, *Rehber Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, XIII, 221.

² Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, İstanbul, 1316, VI, 4348.

mühim eserler verdiler. Fıkıh ilminde Molla Hüsrev, tefsirde Molla Gürânî, Molla Yegan, Hızır Çelebi, matematikte Ali Kuşçu, kelâmıda Hocazâde, zamânının büyük âlimlerindendi ve ülkesine dünyânın dört bir tarafından âlimler akın ederdi. Hattâ Molla Câmî bile İstanbul'a gelmekteyken, Pâdişâh'ın ölüm haberi üzerine geri döndü.

Fâtih'in emriyle Batlemyus'un coğrafyası da terceme edilmiş olup, aslı Ayasofya kütüphanesindedir. Yirmi beş sene evvel Berlin Üniversitesi Profesörlerinden Adolf Deismann'ın İstanbul Topkapı Sarayında Fatih kitapları denilen kitap koleksiyonunda yaptığı tetkikat ile gayri islâmî eserlerin mevcudunun 585'i bulunduğu kaydedilmiştir. Bu mevcuttan başka 1685 senesinde 185 kadar yunanca yazma eser, saray kütüphanesinden satılmıştır. Deismann'ın bahsettiği yazmaların XI. Ve XV. Asırlara ait olup Fatih zamanında elde edilerek kütüphanesine konulmuştur. Bu yazmaların bazıları, fizik ve riyaziyyeye dair olup, diğerleri kitab-ı mukaddes ve tefsirleridir.

Fatih'in Batlemyus'un coğrafyasını Arapça'ya terceme eden Amirokis ile oğlundan başka sarayında arkoloji meraklısı Angona'li Criacus isminde bir zatı da görürüz. Eski eserler meraklısı bu zat, bu merakla çok yer dolaşmış, İstanbul'a gelmiş ve 1452, 1454'de bulunduğu sırada İstanbul'un fethini müteakip Fatih'in sarayında katip olarak görülmüştür.

Fatih Sultan Mehmed, fevkattabia meseleleri, edyan, mezhep ve akideleri tetkike meraklı idi. Hurufilerin akaidini tetkik eylediği hakkında malumat olduğu gibi tevhid hakkında Hocazâde ile Molla Zeyrek'i huzurunda mübahase ettirdi; bu mübahase yedi gün sürdü (Molla Hüsrev hakemdi), neticede Hocazâde galebe geldi.

O dönem için İslâm dünyasının en meşhur âlimlerinden olan Molla Câmî'yi İstanbul'a davet etmiş, Muhyiddîn İbn Arabî'nin "Fusûs" una şerhler yazdırmış, İmâm-ı Gazalî ile İbn Rüşd'ün "Tehâfüt" lerini karşılaştırıp değerlendiren âlimlere, bu küçük çaplı risâleleri için bile 10'ar bin akçe mükâfat vermiştir.

İyi bir komutan ve devlet reisi olan Fâtih, aynı zamanda iyi bir ilim adamı ve şâirdi. Latince ve Rumca ile Arapça, Farsça ve Türkçeye bütün incelikleriyle vâkıftı. Şiirde, devrin üstatları arasında yer aldı. Hattâ sarayda dîvân (İstanbul, 1288) sâhibi olan ilk pâdişâhtı. Çünkü o, medeniyetin, sanatsız olarak fertlerin gönüllerinde yer alacağına ihtimâl vermiyordu. Dedelerinin devlet kuruculuk kudretini, irâdeli bir idârecilik şuuruyla geliştirmesini bilen Fâtih, çevresinde devrin üstad şâirlerini topladı. Avnî mahlâsıyla edebî değeri yüksek beyit ve gazeller söyledi. Aruzu, usta şâirlerden farksız bir hâkimiyetle kullandı, şiirlerinde ince hissiyât ve düşüncelerini dile getirdi.

Fâtih Sultan Mehmed, kelâm ve matematik ilminde devrinin en büyük otoritelerinden biriydi. Bizanslı târihçi Kritobulos'un hayranlıkla anlattığı, balistik sâhasındaki keşifleri, ortaçağın surlarını yıkmıştır. Bu sûretle Avrupa'nın timsâli olan derebeyi şatoları toplarla yıkılarak büyük devletler kurulmuş; neticede büyük güç kaynakları biraraya toplanarak ortaçağa son verilmiştir. Osmanlı Devletinin bütün temel müessese ve teşkilâtı, Fâtih devrinde en mükemmel hâle gelmiştir. Enderûn Mektebini kurarak memleket için gerekli devlet adamı yetiştirilmesini yine o sağlamıştır. Pâdişâh, saray, câmiler, medreseler ile hamamlardan başka şehrin çeşitli yerlerinde 4000 dükkan yaptırarak vakfetti. Büyük câmilerin yanındaki medreselerin hâricinde 24 medrese, 12 han, 40 çeşme ve Halkalı Su Tesisâtı ile iki gemi tersânesi ve kışla yapılan binâlar arasındadır. İstanbul îmar olunurken, diğer taraftan Bursa, Edirne gibi şehirlerde îmar faâliyetleri büyük bir hızla devâm etti. Bu devirde Bursa'da 37, Edirne'de 28 ve sair şehirlerde 60 câmi yapıldı.

Türkçe, Yunanca ve Sırçayı çok iyi konuşurdu. Her gün bir müddet okurdu. Roma târihi, başka devletler târihi, Laerce, Tite-Live, Herodot, Quinte-Curce, Papaların, Alman İmparatorları ile Fransa ve Lombardiya krallarının vak'aları okuduğu târihler arasındaydı. Avrupa'daki bütün devletleri tanırdı. Özellikle İtalya'nın coğrafyasını en ince noktasına kadar bilirdi ve bir Avrupa haritasını yanından ayırmazdı. Askerî ve coğrafi ilimlerle isteyerek meşgul olur, araştırmalar, incelemeler yapardı. Tabiiyeti altında bulunan ülkelerin âdet ve şartlarını devletin ve bölgenin menfaatlerine kullanmakta mahâretliydi.

Kendisine takdir edilen iki mısırâlık basit şiir için sâhibine bol ihsânda bulunan ve bir çiçek yetiştirene 500 altın bahşış veren Fâtih, her bakımdan devrinin üstüne çıkmış bir hükümdâr ve insan-ı kâmilidir. Bu büyük cihângir hakkında günümüze kadar binlerce kitap yazılmıştır³. Şimdi Osmanlı dönemi Manisalı âlimleri sırasıyla sunalım.

Vassâf Abdullah Efendi:

Osmanlı şeyhülislâmlarının yetmişincisidir. İsmi, Abdullah'tır. "Vassâf diye bilinir. Akhisarlı Şeyh Mecdüddîn soyundan Mehmed Efendi isminde bir zâtın oğludur. 1073 (m. 1662) senesinde Akhisar'da doğdu.

Çocukluğundan itibaren ilim tahsiline yöneldi. İlköğrenim ve eğitimini memleketinde gördükten sonra İstanbul'a geldi. Kara Halîl Efendi'nin hizmetinde ve ilim meclisinde bulundu. Aklî ve naklî ilimleri tahsil edip, onun yanında mülâzim (stajyer) olarak vazîfe yaptı. 1111 (m. 1699) senesinde yapılan imtihanı kazanıp müderrislik diplomasını aldı. Bu arada hocası Kara Halîl Efendi'nin kızıyla evlendi. Birçok medreselerde müderrislik yapıp talebe yetiştirdi. 1137 (m. 1724) senesinde Selanik kadılığına tayin edildi. 1140 (m. 1727) senesinde Mısır kadılığına nakledildi. Bir sene sonra İstanbul'a davet edildi. 1148 (m. 1735) senesinde İran'da Şah Tahmasb'ı tahtandan indiren Nâdir Şâh'ın iki ülke arasındaki uzlaşma isteği üzerine, İran'a gönderilen Kara Mehmed Paşazâde Vezir Kara Mustafa Paşa başkanlığındaki elçi heyetine fetvâ emîni olarak katıldı. Bu vesileyle; İsfehan, Kandahar ve Semerkand şehirlerini de ziyâret etti. İstanbul'a döndükten sonra 1154 (m. 1741) senesinde Anadolu kadıaskerliğine getirildi. Fakat çok geçmeden 1155 (m. 1742) senesinde vazîfeden ayrıldı. Yedi yıl devlet hizmetinden uzak kaldıktan sonra 1162 (m. 1749) senesinde Rumeli kadıaskerliğine getirildi. 1168 (m. 1755) senesinde Seyyid Murtazâ Efendi'den boşalan şeyhülislâmlık makamına Pâdişâh Sultan Üçüncü Osman Hân tarafından ta'yin edildi. Bu vazîfede beş ay kadar kaldıktan sonra ihtiyârlığı ve rahatsızlığı sebebiyle vazîfeden ayrılıp emekli oldu. Bir müddet Bursa'ya gönderildi. Daha sonra dönüp Emîrgân'daki evine çekilip ilim ve ibâdetle meşgûl iken yüz yaşını

³ Kiritivolus, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sâni*, müt.: Karolidi (İzmir Mebusu), İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1328, s. 16; Mehmed Celal, *Fatih Sultan Mehmed-i Sâni yahud İstanbul Fethi*, Dersaadet, Kasbar Matbaası, 1308, s. 31; Ahmed Refik Altınay, *Fatih Sultan Mehmet*, Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul, s. 3; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, II, 150-151, 155-156; Mustafa Armağan, *Ufukların Sultanı Fâtih Mehmed*, İstanbul, 2007, s. 14; Ayrıca bk. Ahmed Süheyl Ünver, *İlim ve Sanat Tarihimizde Fatih Sultan Mehmed*, İstanbul, 1953; *Fatih Devrinde İlim ve O Devirde Yetişen İlim Adamları*, Diyanet İşleri Reisliği, Ankara, 1953; *Tali' Şehzade Sultan Mehmed*, [y.y.:y.y.: t.y.], 36 varak. Yazma (İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi, Nadir Eserler, kayıt no: 800807)

geçmiş olarak, 1174 (m. 1761) senesinde İstanbul'da vefât etti. Eyyûb Sultan civarında Siyavuşpaşa türbesi yanına defnedildi.

Vassâf Abdullah Efendi zamanın ileri gelen âlimlerinden olup, aklî ve naklî ilimlerde derin âlim, güzel yazı yazan fazilet ve güzel ahlâk sahibi bir zât idi. Nasihat özelliğinde güzel şiirleri olan Abdullah Efendi, "Vassâf veya "Abdî" mahlasını kullanırdı. Fen terimlerini açıklayan risâlesi vardır.

Yazmış olduğu eserlerin önemlileri şunlardır:

1. Hayâl-i Behçetâbâd: Nasihat özelliğini taşıyan bin beş yüz beyti içine almıştır. 2. Zemzeme: Kelâm ilmine dâir bir eserdir. 3. İrşâd-ı Ezkiyâ: Nahiv ilminde meşhûr olan "Kâfiye" adlı eserin manzûm olarak tercümesidir. 4. Ünvanü's-Şeref kasidesine yazdığı nazire: Hicrî dokuzuncu asırda yaşayan meşhûr âlim ve ediplerden Şerefüddîn İbnî'l-Makarîrî İsmâil Yemenî'nin "Ünvan" adlı kıymetli eserine naziredir. Arabî olarak yazılması, Abdullah Efendi'nin Arabî ilimlerdeki derecesini gösterir. Bu eserin özelliği: "Bir satırda beş ilmi toplamıştır. Yanî düz okunduğu hâlde düz ilim ve her satırın birinci kelimeleri dik olarak boyuna okunsa diğer bir ilim, üçüncü kelimeler bunun gibi boyuna okunsa başka bir ibâre ile diğer bir ilim ifâde eder. 5. Fetavâ-ı Vassaf Fetvâlarının toplandığı eseridir. 6- Dîvânçe.

Bir Şiiri:

*Dildâde-i şevk isen rızâya,
İhramda tâbi ol Hudâya,
Âhır yine hâk olur bu tenler,
Bilmem neye kibreder edenler.
Evkâtını eyleme izâat,
Nadan ile etme akd-i sohbet,
İrfana bulunsun intisabın,
Bil kadrini kâbil-i hitabın.
Olsan O mâkûleye mülâki,
Ya meclise gelse ittifâkî,
Pend eyleyüp itme nefsin itâb,
Mesdûd-i yed-i kazadır ol bâb.*

Açıklaması: Eğer Allahü teâlânın rızâsına kavuşmak istiyorsan, kerem ve cömerdlikte Allahü teâlâya tâbi ol.

Ya'nî ikram edici ve cömerd ol. Sonunda bu tenler toprak olacaktır. Fakat bilmem ki kendini beğenip üstün görenler neden kibir ederler.

Vaktinin kıymetini bil, boşyere geçirme. Câhillerle de sohbet etme. İlim ve irfan ehliyle Allah adamlarıyla beraber ol. Hak ve hakîkati söyleyenin kıymetini bil.

Allah adamlarının bulunduğu o sohbet meclisine kavuşursan veya o meclis sana nasîb olursa, nasihat dinle, kendini yorma. Zira o kapı Allahü teâlânın kudretiyle kapalıdır. Yanî senin orada konuşman uygun değildir⁴.

Ferdî Abdullah Efendi:

İsmi, Ferdî Abdullah Efendi olup, Manisa'nın Turgutlu kazâsındandır. Doğum târihi bilinmemektedir. 1274 (m. 1857) senesinde İstanbul'da Emîr Buhârî dergâhında vefât etti. Adı geçen dergâhın bahçesinde medfûndur.

⁴ Müstekîmzâde Süleyman Efendi, *Devhatü'l-meşâyih*, İstanbul, 1982, s. 98; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, (sadeleştiren: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, I, 84; *İlmiye salnamesi*, İstanbul, 1334, s. 567; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333; Meral Yayınevi, İstanbul, 1975, II, 481; Şemseddîn Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm*, İstanbul, 1955, IV, 3099; Muallim Naci, *Osmanlı Şairleri*, Haz. Cemal Kurnaz, Ankara, 1984, s. 100-101.

İlim tahsilini İstanbul'da tamamladıktan sonra, doğup yetiştiği kasaba'da (şimdiki ismi Turgutlu) müftülük yapan Abdullah Efendi, ilmin yayılmasına çok hizmet etti. Hacca gittiğinde Mekke-i Mükerrerme'de, Müceddidiyye yolunun ve Abdullah-ı Dehlevî hazretlerinin halifelerinin büyüklerinden olan Hindli Muhammed Can Efendi'ye talebe oldu. O büyük zâtnın huzûrunda yetişerek kemâle geldikten sonra, icâzet ve hilâfet almakla şereflendi.

Böylece hem zâhirî hem de bâtnî ilimlerde yetişmiş olarak memleketine döndü. Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'in kadr ve kıymet bilen delaletiyle, İstanbul'da Fâtih civârında bulunan Emîr Buhârî dergâhında talebelere ders vermek, onları zâhirî ve bâtnî ilimlerde yetiştirmek üzere tayin edildi. Vefâtına kadar orada vazîfe yaptı. 1274 (m. 1857) senesinde İstanbul'da Emîr Buhârî dergâhında vefât etti. Adı geçen dergâhın bahçesinde medfûndur.

Turgutlu'da hayır sahiplerinden Hüseyin Ağa'nın yaptırdığı kütüphâne için nazm hâlinde yazdığı târih, adı geçen kütüphânenin kapısında kazanmıştır.

Bu kütüphânedeki, kendi el yazısıyla yazılmış bir mecmûada, Salât-i Meşîşe şerhi ve İmâm-ı Süyûtî'nin Âyât-ı Mensûha isimli eserinin manzûm olarak tercümesi vardır. Türkçe, Arabî ve Fârisî lisanlarına, her birisinde ayrı ayrı şiir söyleyecek kadar vâkıf idi. Bu hâl, dergâhda muhafaza olunan "Dîvân"ından anlaşılmaktadır. Tercemenin mukaddimesinden:

*"Mekteb-i Miftâh bismillah ile
Fetholur müşkilât Allah ile
Hamdü lillâh ziyneti efzayi kelâm
Ravza-i pâke salât ile selâm⁵.*

Mecdüddîn İsa Efendi:

Saruhan Beyin Akhisar'ı fethinden sonra oraya yerleşen Taşgunoğulları namıyla bilinen bir Türk âliesine mensubdur. Babası İlyas, annesi İnci Hâtundur. Şeyh İsâ ve Şeyh Mecdüddîn İsâ isimleriyle tanınmıştır. 1447 (h.851) senesinde Akhisar'da doğdu.

Mecdüddîn İsâ, küçük yaşta babasından ilk bilgileri öğrendi ve iyi bir âile terbiyesi aldı. Yedi yaşında Kur'ân-ı kerîmi ezberledi. Bir müddet Akhisar'da tahsil gördükten sonra Bursa'ya gidip medrese tahsilini tamamladı. Yirmi dört yaşında icâzet (diploma) aldı.

Uzun süren seyahatlere çıkmış; gittiği yerlerde görüştüğü âlim ve velîlerden istifâde etmiştir. Konya, Sivas, Musul, Hemedan, Bedahşan, Bağdat, Halep, Şam, Trakya, Mısır üzerinden Mekke-i mükerrerme ve Medîne-i münevvereye gitti. Şam'da Muhammed Bedahşanî hazretlerinin sohbetinde bulunup ondan istifâde etti. Yine seyahati sırasında Dicle kenarında bir köyde Baba Ahmed isminde bir zâtnın üç ay kadar sohbetinde ve hizmetinde bulunup ondan bâzı ilimleri öğrendi.

Seyahatden sonra Akhisar'a dönünce, tasavvufta yetişmek arzusu arttı. Bu sebeple Alâşehir'e gidip Bayramiyye yolunun rehberlerinden Cânullah Efendinin sohbetlerine devam etti. İki sene bu hocasının hizmetinde bulunup icâzet aldı. Memleketi Akhisar'a dönüp dört sene insanlara vâz ve nasihatla meşgul oldu. Tasavvuf ehlinde Eşrefzâde Abdullah Rumî'nin tavsiyesi ile Kayseri'ye gidip orada bulunan velîlerden Şeyh Kâsım Efendinin üç ay sohbetinde bulundu. Dönüşünde

⁵ Ömer Rıza Kakhâle, *Mucemu'l-Müellifîn*, Beyrut, 1957, VI, 138;Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 98-99.

Ankara, Sivas, Demirci, Gördes ve Kayacık kasabalarına uğradı. Akhisar'a dönüp zâhirî ve bâtinî ilimleri yazmakla, insanlara İslâmiyeti öğretmekle meşgul oldu.

1511 senesinde Hicaz'dan İskenderiyye yoluyla Antalya'ya geldi.

O sırada Celâli eşkiyâsının Alaşehirli ve Saruhanlıyı harap etmesi üzerine Antalya kalesine gidip iki ay kadar kalede kaldı. Sonra Aydın tarafına geçip Nâzilli civârındaki Kestel'de Tandurlu köyünde bir müddet ikâmet etti. Bu sırada halkı irşâd ile meşgul olup vâz ve nasîhat etti. Sonra Ödemiş'in Köşk nâhiyesine gidip beş sene orada kaldı. Nâzilli, Arslanlı, Aydın, Tire ve Kızıltepe kasabalarını ve köylerini gezerek halka Allahü teâlânın emir ve yasaklarını bildirdi. Son olarak Köşk nâhiyesinden Tire'ye gitti. Orada Hacı Müderris ismindeki bir zâtın vefâtı sırasında vasiyeti üzerine onun yerine medresesinde bir sene müderrislik yaptı. Bu vazifeden sonra ilimde yetiştirdiği oğlu İlyâs Çelebi ile birlikte memleketi Akhisar'a döndü.

Mecdüddîn İsâ hazretleri, yetiştirdiği talebeleri irşad için çeşitli memleketlere göndermiştir. Bâbâ Ahmed Mağribi adındaki talebesini ilimde ve tasavvuta yetiştirdikten sonra Endülüs'e gönderdi. Oğlu İlyâs Efendi de meşhur halîfelerindendir.

Menkıbeleri, "Menâkıb-ı Şeyh Mecdüddîn İsâ" adı verilen bir kitapta oğlu İlyâs Efendi tarafından toplanmıştır. Bazı menkıbeleri şöyle anlatılmıştır.

Mecdüddîn İsa Efendi, 1530 (h.937)'de vefât etti. Türbesi Akhisar'da kendi ismiyle anılan Şeyh İsâ Camii bahçesindedir. Türbesinin bulunduğu mahalleye Şeyh İsâ mahallesi adı verilmiştir.

Mecdüddîn İsâ hazretleri Malkara'ya giderken Bergama'ya uğramıştı. Orada bir handa konaklamıştı. Yanında bulunan talebeleri müsade isteyip çarşıya çıktılar. Dönerken hocalarının iki hanımına hediye olarak birer yemeni aldılar. Hocalarına verecekleri sırada yemeninin birini kaybetmiş olduklarını görüp telaşlandılar. Mecdüddîn İsâ hazretleri kerâmetiyle bu hâli anlayıp; "Telaş etmeyiniz! Benim Meryem ananıza çok muhabbetim var. Onun vefât hâlini bana göstermemesi için Allahü teâlâ'ya duâ etmiştim. Allahü teâlâ bilir Meryem ananız vefât etmiş olsa gerek!" dedi. Akhisar'a döndüklerinde hocalarının bu hanımının vefât ettiğini öğrendiler.

Hızır, Abdullah ve İlyâs adlı üç oğlu olup, bunlardan İlyâs hâriç, diğer ikisi sağlığında vefât etti⁶.

İbni İsa Efendi:

Bu âlimin ismi İlyas, doğum yeri Akhisar'dır. Resmî ilimleri tahsilden sonra, kâmil şeyhlerden olan babası Mecdüddîn İsa'dan tarikat (Bayramiye) olarak icazet almıştır.

Sultan II. Selim namına yazdığı Nuriye ismindeki kitabı, eserlerinin en büyüklerindedir. Bundan başka Rumûz-u Dilkuşâ ve cifr ilminin kaideleri ile tarih ve tasavvuftan bahseden 12 fasıl üzerine tertiplenmiş Rumûzü'l-Kûnûz ile Tabirnâme, Ferahnâme, Kıyafetnâme, Fusûl-i Sâbia, Fusul-i Aşere, Manzum Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ, Kavâidü't-Teshîr, Esvâb-ı Sitte, Kenzü'l-Esrâr isimlerinde basılmamış eserleri de vardır. Bunların garip (gizli) ilimlere aittir.

Bunlardan başka babasının menkıbelerini açıklayan 153 menkıbeyi ihtiva eden Menâkıb-ı Şeyh Mecdüddîn İsa'da isminde bir eser daha vardır.

H. 967 tarihinde memleketinde vefat ederek babasını yanına defn olundu. Tarikat silsilesi, tarikatın piri Hacı Bayram Velî hazretlerine kadar dayanır⁷.

⁶ Menâkıb-ı Şeyh Mecdüddîn İsâ, Akhisar Zeynelzâde Kütüphânesi, No:1793; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 120; Komisyon, *Evlîyalar Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994,

⁷ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 115-116.

İdris Muktefi Efendi:

Aslen Turhal'lı olup, İstanbul'da ikametleri zamanında Ali Bey adını kullanmışlardır. Bayramiye tarikatının Melâmiye kolu büyüklerinden olan bu zat, Sarı Abdullah Efendi vesaire gibi pek çok irfan sahibi âlim yetiştirmiştir.

H. 1024 tarihinde vefat etmiş olup, kabri Kasımpaşa'da Kulaksız Camii karşısındaki yokuşun alt başında Okmeydanı'nın tersaneye bakan tarafındadır. İlahilerini ihtiva eden mecmuaları basılmamıştır. Bu zatın (İş bu deme erince üç kez doğdum anadan) mısraı ile başlayan nutukları bazı şeyhler tarafından şerh olunmuştur⁸.

Kuddûsi Abdurrahman Efendi:

Âlim olan ve Abdullah Efendizâde diye tanınan bu zat, Şeyh Abdülehad en-Nurî'nin halifelerinden olup, Manisa'lıdır.

H. 1080'de Manisa'da vefat etmiştir.

Eserlerinin başlıcaları Talikat alâ Tefsîri'l-Kâdi, Şerh-i Manzume-i Tefsî'l-Kâdi, Şerh-i Tuhfetü'l-Mulûk (Yazma, 27 vrk. İskilip Hal, no: 001163)'tur. Risâleleri de olup, eserlerinin hepsi basılmamıştır⁹.

Memi Can Efendi:

Asıl ismi Muhammed olup, Saruhan'lıdır. Pir Hasan Hüsameddîn Uşşakî'nin halifeleridir. H. 1008'de vefat etmiş ve Emir Buhari türbesinden Hüsrev Paşa'ya giden yolun sağındaki türbesinde medfundur.

Eserleri: Lübbü'l-usûl fî marifeti Tarîkati'l-vusûl, Metâlibü's-Sülûk'tur. Bu eserini Sultan II. Murad'a takdim edip padişahın hürmetine mazhar olmuştur. İsmi anılan padişahın medihlerine dair olan bir manzumeleri Uknûmü'l-Hikem fî Marifeti Sirri'l-Kidem ismiyle halifelerinden Muhammed Çorumî tarafından şerh olunmuştur¹⁰.

Yiğitbaşı Ahmed Şemseddîn:

Akhisar kazasına bağlı Marmara ismiyle söylenen nahiyedendir. Alâeddîn Uşşakî hazretlerinden batınî ilimleri tahsil ederek irşad hizmetiyle Manisa'ya gönderilmiştir. O tarihte İstanbul şeyhleri arasında ortaya çıkan bir meselenin halline memur edildiklerinden şahid olunan manevî kemâlatından dolayı, evvelce verilen Yiğitbaşı lakabı yeniden takılmıştır. Bundan sonra Manisa'ya dönüp eskisi gibi taliplerin irşadıyla meşgul olup, h. 910'da vefat etmiş ve ismiyle anılan dergahta medfundur.

Tarikatın ahvali ve sülukun hakikatına dair Türkçe mensur Risâle-i Tevhîd, Ravzatü'l-Vâsilîn, Mukaddimetü's-Saliha, Keşfü'l-Esrâr, Âmalü't-Tâlibîn, Manzûme-i Camiü'l-Esrâr, Bahreyni'l-Aşk, Ahvâlü'l-Ebrâr ve'l-Mukarrebîn isimlerinde basılı olmayan tasavvufî eserleri tarikat ehli arasında can gibi muhafaza edilmektedir. Bursalı Mehmet Tahir, adı geçen eserlerden altısını bir araya toplamış bulunan bir mecmua kendisi tarafından İstanbul'da Ümmi Sinan hazretlerinin dergahındaki kütüphaneye hediye edildiğini belirtir¹¹.

Abdülcelîl İbni Yusuf:

Kanuni Sultan Süleyman devrinde yetişen edip ve âlimlerden biri olup, Akhisar'lıdır. Aşir Efendi kütüphanesi'nde aşağıdaki eserleri mevcuttur.

⁸ Bursalı, *a.g.e.*, s. 118.

⁹ Kahlâle, *Mucemu'l-müellifin*, V, 151; Bursalı, *a.g.e.*, I, 135.

¹⁰ Bursalı, *a.g.e.*, I, 151.

¹¹ Bursalı, *a.g.e.*, I, 225-226.

Dürrü Bahri, Sekri Safi ve Şerhi-Menzum Lügat, Zuhru'l-Âhireti – Kırk Hadîs, Seb'atü Ebhur ve Şerh Manzum Lügat. Celîlî mahlaslı şiirleri de vardır. Oğlu Abdül-Muhyî'nin de Metâliu'l-Envâr ismini verdiği bir münşeati vardır¹².

Abdülkerîm Akhisarî:

Büyük âlimlerden ve meşhur münşilerden biri olan Abdülkerîm Efendi, tanınmış âlimlerden Akhisarlı Sinan Efendi'nin oğludur.

Tahsilini İstanbul âlimlerinden ikmal ettikten sonra, Mısır'a giderek ilerletmiştir. Bundan sonra Halep, Mısır, Galata kadılıklarında şerî vazifeler gördü. H. 1038'de İstanbul'da vefat ederek Edirnekapı haricinde babasının yanına defnedildi.

Şekâik-i Numâniyye Zeyli manasında olmak üzere yazdığı Arapça Vefeyâta ait eserini sonradan Türkçe'ye tercüme etmiştir. Yazdığı muhtelif mevzulardaki hikayelerden mürekkep değerli bir münşeati vardır¹³.

Evliyazâde Hacı Ali Rıza Efendi:

Bu âlim Manisalıdır. İlk tahsilini Hicaz'da vefat eden babası Hacı Evliyazâde Hacı İbrahim Efendi'den görmüş, âlet ilimlerini ve yüksek ilimleri İstanbul âlimlerinden Yahya Efendi'den tamamlayarak Manisa'da müderrislik ve fetva verme ile meşgul olmuştur. Ders halkasında pek çok âlim ve fazıl kişi yetişmiştir. Kıbrıslı meşhur Hoca Efendi icazet verdiklerinin önde gelenlerindedir. 1301 (m.1900) 'de Manisa'da vefat ederek Nişancı paşa Camii avlusunda ailesine mahsus kabristana defn olunmuştur.

Melce' el-Müftiyyîn ismindeki dört büyük cilt üzerine tertip edilmiş fetvalarının bir takımı Manisa fetvahanesinde mevcuttur. Müteaddit ilimlerden bahseden imtihan risâlesiyle Mir'ât talikatı da vardır. Bir de feraizden bir eseri olduğu rivayet edilmiştir. Hattatlığı da olan bu zatın kendi elyazması mecmuaları da vardır. Bu arada Dârî Hâşiyesine 1140'da Mirsâdü'l-Fuâd ismiyle talikat yazan Muhammed Efendi de Manisa'dan yetişen âlimlerdendir¹⁴. Ayrıca Risâle-i Hamdele (Yazma, 115b-118a vrk. Süleymaniye Kütüphanesi, Denizli Bölümü, no: 000435) adlı bir eseri de mevcuttur.

İbrahim Efendi:

İbrahim Efendi, Saruhan'a bağlı Eşme köylerinden İney'dendir. Tahsilini Kırkağaç ve Soma'da tamamladıktan sonra Bursa'ya gitmiş, ilmin yayılmasına başlayıp birkaç defa icazet vermeğe muvaffak olmuştur. Arapça ilimlerin ekseri kollarından ve bilhassa tefsir ve usul-i fıkıh ilimlerinde geniş bilgi sahibidir. Ömrünün sonlarına doğru Bursa müftülüğüne atanmıştır. Bursa'da Uşşakî İbrahim Efendi ismiyle tanınmıştır. 1309 (m.1891) tarihinde Bursa'da vefat etmiştir.

Şeyh-i Ekber'in faziletlerine dair el-Miskü'l-Ezfer fî Tebriy'et-i Şeyhi'l-Ekber isminde basılmamış büyücek bir eseri vardır¹⁵.

Lâlî Ahmed Efendi:

Müftiyyü's-sekaleyn allâme İbni Kemal'in ders halkasında yetişen âlimlerden olup, Saruhanlıdır. Tahsilini tamamladıktan sonra hocasının emir ve tensibiyle kadılık mesleğine girerek vazifesi dolayısıyla bir çok yer dolaştı ve bu şekilde şerî vazife ve hizmetler ifa etti. Son memuriyeti olan Amasya kadısı iken 971 (h.1563) tarihinde vefat etti.

Üç dilde de şiir inşâdına moktedir bir zattır. Mahlası ise, Lâlî'dir.

¹² Bursalı, *a.g.e.*, I, 260.

¹³ Bursalı, *a.g.e.*, I, 260.

¹⁴ Kakhâle, *Mucemu'l-müellifin*, VII, 92; Bursalı, *a.g.e.*, s. 312-313.

¹⁵ Bursalı, *a.g.e.*, s. 364.

Fıkıh, feraiz ve edebiyatta kendisini yetiştiren bu âlimin eserleri: 1. Mecmau'l-Mesâilî's-Şer'iyye fî ulûmi'd-diniyye, 2. Esmâ'ü'n-Nebî, 3. Emsile Şerhi, 4. Tercüme-i Kasîde-i Bürde, 5. Tuhfetü'l-Havass fî Tercemeti Dürreti'l-Gavas, 6. Dekâyiku'l-Mizân fî Mekâdiri'l-Evzân, 7. Terceme-i Kaîde-i Tâiye, 8. Mecmau'l-Kavâid ve Menbaü'l-Fevâid, 9. Kavânîn-i Sarf-ı Farisî, 10. Ferâiz ilminden bir metn-i metin, 11. Şerh-i Muhâkemât¹⁶.

Muhammed b. Bedreddîn:

Üç lisanının edebiyatına vakıf âlim ve ediplerinden bir zat olup, Manisa-Saruhan'a bağlı Akhisar'dandır.

İlk tahsilini memleketi Manisa'da tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek âlimlerden Ebu'l-Leys Uleysî ve Cafer Efendi'lerden icazet almağa muvaffak olarak kadılık mesleğine girdi. Bu meslekteki hizmetlerinin en büyük kısmını Mısır'da geçirdi. Bu sırada yazmağa muvaffak olduğu tefsir-i şerifini Sultan 3. Murad'a takdim ederek arzusu üzerine, "Şeyh-i Harem-i Nebevî" hizmeti ile taltif edildi. Ömrünün sonuna kadar bu yüksek hizmeti ifa edip h.1000 tarihinde vefat ederek Baki denilen Salihler mezarlığına defn edildi. Nakşibendi tarikatı halifelerindendir.

Eserleri şunlardır: 1. Tefsîr-i Şerîf: Ternzîlüt-Tenzîl ve Tefsîr-i Münşî şöhretiyle tanınmıştır. 2. Şerhu Manzume-i Cezerî: Kıraat imamlarından büyüklerinden Cezerî'nin meşhur manzumesinin şerhidir¹⁷.

Mahmud İbn Hafız Hasan Manisavî:

Karadeniz sahillerinden olan bu zat, zamanında Kara Mahmud lakabıyla meşhur olmuştur. Manisa'da Çeşnigir Medresesi müderrisliğinde bulunarak ilimlerin yayılmasına hizmet etti.

1222 (m. 1807) tarihinde vefat etti. Paşa mezarlığı denilen mezarlıkta yol kenarında musanniflerden Tatzâde Hüseyin Efendi'nin yanına defnedildi.

Bu âlimin, Muğni't-Tullâb (İstanbul, Hürriyet Matbaası, 1327) ismindeki ibaresi kolay olan matbu İsa Goci Şerhi meşhurdur. Bu eserin iki yazma nüshası (34 Ae Arabi 1531; 42 Yu 4956/9) da mevcuttur. Şeyh Abdurrahman İbn Sağîr'in es-Süllemü'l-Müravnak adlı mantığa ait eserini de şerh etmiştir¹⁸.

Musalıcızâde Muhammed Said Efendi:

Geniş bilgisi ve zengin zekasıyla tanınan bir âli olup, Akhisarlıdır. Arapça ilimleri babasından tamamlayıp, Akhisar'da ilim yaymakla meşgul olmuş ve üç defa da icazet vermiştir.

1320 (m. 1902) tarihinde Akhisar'da vefat etmiş ve Uzuntaş mezarlığında babasıyla Şeyh Ahmed Rûmî arasına defnedildi.

Bu arada merhumun şairlik kudretine delâlet etmek üzere, ünlü Nefî'nin meşhur kasidesini tahmis yolunda Kaside-i Tavîle'si de vardır.

Eserleri şunlardır: 1. Münazara âdabı ilminden Taşköprülü Risâlesinin şerhi, 2. Mantık ilminden Kıyâs-ı Mevsûya şerhi, 3. Hadis ilminden Minhâcü'n-Necâh ilâ Mirâcü-i'l-felâh, 4. Cevâhiru'l-Aklâid ismiyle Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (Hüda Rabbim Nebim Hakka) manzumesinin şerhi, 5. Andelîbi'l-Mecâlis, 6. Dürretü'l-Vâizîn şerhi, 7. Kurretu'n-Nâzirîn, 8. Usul ilminden Mecâmi üzerine hâşiye, 9. Mantık ilminden Dürrü'n-Nâci üzerine hâşiye, 10. Adab ilminden Velediyye'nin manzum olarak tercemesi, 11. Vazı ilminden Dede Cengi'nin Vaz'iyye risâlesine şerhi, 12.

¹⁶ Bursalı, *a.g.e.*, s. 384.

¹⁷ Bursalı, *a.g.e.*, I, 392.

¹⁸ Kahlâle, *Mucemü'l-müellifîn*, XII, 158, 203; Bursalı, *a.g.e.*, I, 245, 404.

Behçetü'ş-şühedâ ismiyle Muhteşem-i Kaşânî'nin bütün ülkelerde meşhur olan mersiyesinin nesir ve nazım olarak tercemesi¹⁹.

Nasûh Tevali-i Akhisarî:

Fazilet sahibi bir zat olan Nasûh Efendi, Akhisarlıdır. Tahsilini Manisa ve İstanbul'da tamamladıktan sonra bir müddet tezkirecilik hizmetiyle şark seferinde bulunarak, İstanbul'a dönüşte bazı medreselerde müderrislik yapmıştır. Bu sıralarda vefat eden Azmi Efendi'nin yerine Şehzade Sultan Muhammed'e muallim tayin buyurularak, Şehzadenin Manisa valiliğine tayini üzerine birlikte Manisa'ya geldi. Burada ders okuturken 1300 (m. 1882) yılında vefat etti.

Hüccetü'l-İslâm İmâm-ı Gazalî'nin Farsça Kimyayı Seadeti'ni terceme ettiği gibi, Aristo'nun Kitâbu'r-Riyâset ve's-Siyâst ismindek eserini de Şehzade hazretleri adına 16 bab ve bir tekmile üzerine geniş bir şekilde terceme ederek Ferahnâme Ahlâk-ı Nevali ismini vermiştir. Ayrıca Ahlâk-ı Muhsinî'yi de terceme etmiştir²⁰.

Sükutî Muhammed Efendi:

Fazilet ve ilim sahibi bir zat olan Sükutî Muhammed Efendi Kulalı olup, büyük âlim Şeyh Nuzulî Efendi'nin oğludur.

Babasının vefatından önce hac yolunda âhirete intikal etti.

Mevzılara dair olup âlimler arasında Mecâlis denilen eserler arasında Bizaatü'l-Vâizîn ve Felâhu'l-Müttaizîn isminde Arapça yazılmış mufassal bir eseriyle zamanımıza kadar mevcut olan İsa Goci şerhlerinin hemen hepsinin muhteviyatını toplamış olmakla beraber ilaveler ve lüzumlu bahisler de katılmak suretiyle Câmiu'ş-Şurûh adında Arapça bir de İsa Goci şerhi vardır. Her iki eseri, onun alet ve yüksek ilimlerdeki ihtisasını gösterir²¹.

Ahmed Rumi-î:

Âlim ve Halvetî şeyhi olan Ahmed Efendi, 1041 (m.1631) yılında vefat etti. Akhisar'da Uzuntaş adındaki kabristanda gömülüdür.

Eserleri: 1. Mesâbih-i Şerîf'ten seçme 100 Hadfis-i Şerifin şerh ve tafsili ihtiva eden Mecâlisu'l-Ebrâr ve Mesâlikü'l-Ahyâr, 2. Dekâyiku'l-Hakâyık, 3. Risâletu't-Taklîd, 4. Risâle fî Zikri'l-Lisân ve'l-Kalb, 5. Duhâniye, 6. Riyâiye, 7. Şerh-i Dürrü'l-Yetîm mine't-Tecvîd. Bunların hepsi basılmıştır. Ebu's-Su'ud tefsirine de Rûm Sûresinden Duhan Sûresine kadar "Talikat" yazmıştır²².

Abdurrahman İbni İbrahim Manisavî:

Fazilet ve ilim sahibi bir zattır. 1069 (m.1659) tarihinde Arapça yazdığı Nüzhetü'n-Nüfus ve'l-Efkâr fî Havassî'l-Hayvan ve'n-Nebâtî ve'l-Ahçâr isminde üç unsurdan (hava, toprak ve su) bahseden büyük eserinin bir cildi, Köprülü Kütüphânesinde mevcuttur. Şerhi, Ali Paşa Kütüphânesi'nde de Farsça'dan terceme ettiği Hayâtü'l-İnsan isminde bir eser daha vardır²³.

Benlîzâde Mahmud Efendi:

İlim ve meârif ehlinden bir zat olup, Manisalıdır. Ömrünün sonlarında müftü olmuştu. 1140 (m.1727) tarihinde Manisa'da vefat etti.

Atâullah Efendi'nin fetvalarına ilâveleri vardır. Basılmış Ravzatü'l-Ahbâb tercemesini 1106 (m.1695) senesinde tamamlamıştır. Ravzatu'l-Ahbâb fî Siyeri'n-Nebiyî-i ve'l-Ashâb (Matbaa-i Âmire, İstanbul,1288/1872) adlı eseri, meşhur vezir Mir Ali Şîr'in arzusuna uygun olarak 1000 (m.1592) tarihinde vefat eden Atâullah İbni

¹⁹ Bursalı, *a.g.e.*, I, 413.

²⁰ Bursalı, *a.g.e.*, I, 415.

²¹ Bursalı, *a.g.e.*, I, 435.

²² Bursalı, *a.g.e.*, I, 33.

²³ Bursalı, *a.g.e.*, III, 21.

Geçmişten Günümüze Manisa

Fazlullah Şirazî tarafından Farsça olmak üzere telif edilmiştir. Birinci cildi Peygamber (sallallahu aleyhi veslem) hayatından ikinci cildi Hulefâ-i Râşidînden, üçüncü cildi ise Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile Emevî melikleri ve Abbâsi halifelerinin hayatlarından bahseder²⁴.

Ahmed Hamdi Efendi:

Esnaftan Mustafa Ağa'nın oğlu olup, h.1288 yılında Kula'da doğmuştur. İbtidai ve Rüştîye mekteplerinde tahsil görmüş ve İzmir Dârü'l-Muallimîne girerek pekiyi derece ile 1 Kanunisanı 1310'da şehadetname almıştır. 1 Nisan 1311 tarihinde Fevziyye İbtidaisi Muallim-i Evvelliğine tayin ve 1 Eylül 1313 tarihinde de Kula Rüştîyesi Muallim-i saniliğine geçmiş ve 4 Kanunisanı 1325 tarihinde bu görevden ayrılmıştır.

15 Kanunievvel 1325 tarihinde Kula Kazası Eytam Müdüriyetine tayin edilmiştir²⁵.

Hasan Ali Efendi:

Hasan Ağa'nın oğlu olup, h.1292 senesinde Turgutlu'da doğmuştur. 1309'da memleketinde Rüştîye'yi bitirmiş ve bir müddet ders gördükten sonra İstanbul'a gelerek iki sene kadar tahsil yapmıştır. Daha sonra memleketine döndü ve müderris Abdurrahman Efendi'den tahsilini tamamlayarak, 1329 senesinde icazetname almıştır. Bunun üzerine kendisine Turgutlu'da ikinci müderrislik görevi verilmiştir. 1321'den 1326 yılına kadar A'sar Memurluğunda ve 1327'de harman muharrirliği ve çavuş üzümlü mubassırlığında bulunmuştur. Aynı yıl Kasaba Eytam Müdüriyetine tayin olunmuştur²⁶.

Mehmet Efendi:

Kerestecizâde Mehmet Efendi'nin oğlu olup, 1299 (m.1873) tarihinde Alaşehir'in Şeyh Sinan Mahallesi'nde doğmuştur. "Mehmet Âdil Efendi" diye meşhurdu.

Alaşehir Müftüsü Hacı Raşit Efendi'den 1315 (m.1899) tarihinde icazet almış ve bu tarihten itibaren Kadı Şeyh Medresesi'nde müderrisliğe başlamıştır. 1325 (m.1909) tarihinde Alaşehir Şeriyye Mahkemesi Başkatipliğine tayin olunmuştur. Mart 1336 (1920)'da Alaşehir Müftülüğüne tayin olunmuştur. Yalnız Eylül 1336 (1920)'da Alaşehir'in Yunanlılar tarafından işgali üzere Anadolu içlerine çekilmiş ve Millî Mücadeleye katılmıştır. 1337 (1921) yılına kadar bu müftülükte vazifeli gözükmüştür²⁷.

Mehmet Âsım Efendi:

Mehmet Âsım Efendi, "Zabtiye Müşiri Hüsnü Paşa'nın Kitapçısı" diye tanınmıştı. Babası ulemadan ve Nakşibendî Tarikatı şeyhlerinden Kabakzâde Şeyh Fevzi Efendi olup, 1256 (m.1840) tarihinde Manisa'da doğmuştur.

Altı yaşında Muradiye Mektebine girmiş ve on iki yaşında hafız olmuştur. Babasından bir müddet okuduktan sonra 1274 (m.1858) tarihinde İstanbul'a gelip Fatih'te Bahr-i Sefit Çifte Ayak Kurşunlu Medresesi'nde ikametle Fatih Camiinde önce Yanyalı Kamil Efendi'den okumaya başlamış ve bir müddet de icazet almadan Laz Hasan Efendi'den ders görmüştür.

Hazret-i Ali (radiyallahu anh)'nin nasihat dolu Arapça sözlerini Türkçe'ye terceme etmiştir. Fakat hal tercemesindeki ifadesine göre basılmıştır.

²⁴ Bursalı, *a.g.e.*, III, 34.

²⁵ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul, 1980, I, 153.

²⁶ Albayrak, *a.g.e.*, II, 70.

²⁷ Albayrak, *a.g.e.*, III, 50.

1266 (m.1870) tarihinde bir yıl için Rusçuk mevleviyetini zabt etmiştir. Sırasıyla Midilli, Rodos, Bingazi, Karahisarısahip, Kütahya, Kudüs, Prizren ve Yemen naipliklerinde bulunmuştur. Bunları müteakiben Mahreç'ten İzmir Payesi, Bilad-ı Hamse'den Edirne mevleviyeti, İbtidai Hariç Edirne Hoca Mesut Efendizâde Nurullah Bey Medresesi müderrisliği, Edirne Ankaravî Fethullah Paşa Medresesi Hareket-i Hariç müderrisliği, aynı medresenin Musıla-i Sahn dereceleri görevlerinde bulunmuştur. Dört yıl kadar Yemen Niyabetinde bulunmuş ve 5 Temmuz 1316 (1900) tarihinde vefat etmiştir²⁸.

Mehmet Emin Efendi (1):

Ali Rıza Efendi bin İbrahim Ethem Efendi'nin oğludur. Hacı Evliyazâde şöhreti ile bilinirdi. Babası kırk yıl kadar Manisa müftülüğünde bulunmuş ve bini geçkin talebeye icazet vermiştir. Mevleviyet ve nişanlara nail olmuştur. 1301 (1883)'de vefat etmiştir.

Dört yaşında sıbyan mektebine girmiş ve on bir yaşında hafız olmuştur. Bundan sonra babasının dershanesine girip ders okumuş ve 1294 (1876)'de icazet almıştır. Otuz altı yaşında iken Mart 1299 (1883)'da Manisa müftüsü olmuştur. Sırasıyla Muhacir Komisyonları reisliği ve İbtidai Altmışlı Bursa Müderrisliği yapmış, İzmir ve Edirne Payeleri ve Mecidi nişanlarına nail olmuştur. Nihayet 23 Temmuz 1320 (1904)'de vefat etmiştir²⁹.

Mehmet Emin Efendi (2):

Hüseyin Efendi'nin oğlu olup, 1261 (1845) tarihinde Manisa'nın Yâr Hasanlar Mahallesinde doğmuştur.

İbtidai Mektebinde 1273'de hıfzı, 1275'de yazı icazeti almıştır. Manisa İki Lâleli Medresesi'nin müderrisi Hacı Ömer Efendi'den sarf, nahiv ve mantık tahsil ettikten sonra İstanbul'a 1279 (1863)'de gelmiştir. Fatih'te Karadeniz yönünde Baş Kurşunlu Medresesi'ne kaydolup, bir yıl sonra Tuti Abdüllatif Efendi Medresesi'ne nakletmiştir. Tophaneli Hafız Mehmet Efendi'den Kur'ân talim etmiştir. Fatih dersiamlarından Sabit ve Şevket Efendiler'den dini ve Arabî ilimleri tahsil etmiştir. Tikveşli Yusuf Ziyaeddîn Efendi'den de ilm-i kelam, hikmet, hadis ve usulü layikiyle tahsille 1296 (1880)'de icazet almıştır. Rüstem Efendi'den de Gülistan ve Divan-ı Hâfız okumuştur. 1288'de Dârü'l-Muallimîne'e girmiş ve her yıl imtihan olarak 1291 (1873)'de mezun olmuştur. O sıralarda şehadetname bir memuriyete gidenlere verildiğinden kendisi ise İstanbul'da kaldığından şehadetname almamıştır. Türkçe, Arapça ve Farsça iyi bilirdi.

Sırasıyla 1294 (1878)'de Fatih Camiinde kürsüye çıkmış, İbtidai Hariç İstanbul müderrisliği ruûsu, Mukayyit İkinci Muavini, Mukayyit Birinci Muavinliği, Fetva Odasında Müsevvit, Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi Azası, Laleli Camii İkinci İmamı görevleri yapmıştır.

İlmi Payesi ise sırasıyla Hareket-i Hariç, İbtidai Dahil, Hareket-i Dahil, Sahn-ı Seman, İbtidai Altmışlı, Hareket-i Altmışlı'ya terfi etmiştir.

1324 (1908)'e kadar azalığı devam etmiştir. Bu tarihten sonra Fetvahanedeki memuriyeti ile Fatih Dersiamlığına devam etmiştir. 1327 (1912)'de vefat etmiştir³⁰.

Mehmet Hayreddîn Efendi:

Ömer Kami Efendi'nin oğlu olup, 1293 (1877)'de Manisa'da doğmuştur. Medrese tahsili görmüş ve 1927'de İstanbul Vaizliğine tayin olunmuştur.

²⁸ Albayrak, *a.g.e.*, III, 112.

²⁹ Albayrak, *a.g.e.*, III, 185.

³⁰ Albayrak, *a.g.e.*, III, 184.

Tutulduğu hastalıktan kurtulamayıp, 24 Aralık 1932 tarihinde Gurebâ Hastanesi'nde vefat etmiştir³¹.

Mehmet Şemseddîn Efendi:

Hacı Evliyazâde Ali Rıza Efendi'nin oğlu olup, 1273'de Manisa'nın Danişmend Halil Mahallesinde doğmuştur. Babası İstanbul'da icazet almış ve Manisa'da dokuz defa icazet verdiği gibi Edirne payesini haiz ve kırk yıl müftülük yaptıktan sonra 1301 (1885)'de Manisa Müftüsü iken vefat etmiştir. Nisan 1284'de mektepten çıkarak Hacı Osman Ağa Medresesi'ne kaydolup babasından Nisan 1298 (1882)'de icazet almıştır.

Babasının vefatı üzerine yerine Manisa Müftüsü olan biraderi Mehmet Emin Efendi'nin maiyetinde Manisa Müftü müevvidi olmuştur. 1304'de memuriyet olarak Manisa Bidâyet Mahkemesi azalığına tayin olunmuştur. 1311'de fahri olarak Mearif Komisyon Başkanlığına tayin olmuştur. Mehmet Emin Efendi'nin vefatı üzerine Manisa Müftüsü olmuştur. Ayrıca 1324'de Edirne Paye-i Mücerredi ihsan olundu.

Manisa Müftüsü iken, 25 Nisan 1331 (1915) tarihinde vefat etmiştir³².

Senai Muhammed Çelebi:

Âlim şâirlerden ve ihlâs sahibi bir zat olup, Manisalıdır. Bir aralık seyahat âleminde ve kadı naipliği mesleğinde bulundu. Sonra Manisa'da Kanuni Sultan Süleyman'ın şehzadelerinden Sultan Mustafa'nın hocalığına memur edilmiş, şehzadenin Amasya'ya gidişinde beraberinde bulunmuştur. H. 970 tarihinde Amasya'da vefat etti.

Eserleri: 1. Şerhi-i Maksûd, 2. Nistan-ı zılâl der-berâber Şebîştan-ı Hayâl, 3. Mernâkıb-ı Emir Sultan Muhammed Şemseddîn-i Buhârî ki bu son eseri matbudur. Bu eser, esasen mensur ise de, çoğu Türkçe olmak suretiyle üç dilde yazılı bir çok manzumeyi ihtivaeder. Adı geçen eserdeki bir natından:

*Muhammed âb-ı rûy-i enbiyadır
Muhammed nûr-i çeşm-i etkiyâdır
Muhammed mürselînin hâtemidir
Kamû nâsın mükerrem-ekremidi³³.*

Mehmet Şükrü Efendi:

Nahiye müdürlüklerinde bulunmuş olan İsmail Efendi'nin oğlu olup, 1289'da Kula'da doğmuştur. Kula, Alaşehir ve Uşak medreselerinde okuyup 1301'de Uşak'ta Çallı Ömer Efendi'den icazet almıştır.

İcazetini müteakip Kula'ya gelerek Kurşunlu Camii Medresesi'nde tedrisata başlamıştır. Recep 1320'de talebelerine icazet vermiştir. Nisan 1327'de müderrislik maaşı olarak 200 kuruş tahsis olunmuştur³⁴.

Nurullahzâde Abdullah Efendi:

Alaşehirli Mustafa Efendi'nin oğludur. Müderris, molla ve sonra Mekke Mollası oldu. Azledildikten sonra Mısır'a gönderildi. Daha sonra İstanbul kadısı ve Anadolu kazaskeri oldu. 5 Şubat 1113 (5 Ocak 1702)'de Edirne'de vefat etti.

Davaları kesin halleder, edipti. Önceleri uzun müddet Mahmutpaşa naipliğinde bulundu³⁵.

Mustafa Efendi:

Çizmecî esnafından Evliyazâde İsmail Efendi'nin oğlu olup, 1267'de Kula'nın Mehamid mahallesinde doğmuştur.

³¹ Albayrak, *a.g.e.*, III, 258.

³² Albayrak, *a.g.e.*, IV, 108-109.

³³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, II, 340.

³⁴ Albayrak, *a.g.e.*, IV, 117.

³⁵ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 72.

İlk mektebi bitirdikten sonra Kula'da bulunan Gürhane Medresesi'ne girmiş ve sonradan Amadi Uşak ve İrigün Medreselerinde okuyup İstanbul'a gelmiştir. Üç sene ders vekili Gümülcineli Ahmet Asım Efendi'nin derslerinde bulunduktan sonra 1301'de Manisa'da Sultaniye tahsilini tamamlayarak müderris Akhisarlı Ali Rıza Efendi'den icazet almıştır. İcazetinden sonra tedrisle uğraşmaya başladı. 1321'de müderrislik maaşına nail oldu. Haziran 1326'da aynı yerde bulunuyordu³⁶.

Salih Zeki Efendi:

Hacı Velioğlu İsmail Efendi'nin oğlu olup, 1296 (1800)'de Alaşehir Kasabasında doğmuştur. İlk bilgileri Alaşehir'de, bir kısım dini ve Arabî ilimleri Buldan'da Abbasi Medresesi'nde gördükten sonra İstanbul'a gelmiştir. Fatih Dersiamlarından sonradan Fetvâ Emîni olan Muğlalı Ali Rıza Efendi'den 1326'da icazet, 1329'da Medresetü'l-Kuzat'tan şehadetname almıştır.

Fatih camiinde derse başlayan Salih Zeki Efendi, sırasıyla Fetvahane-i Ali Müsevvitliği, Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi müderrisliği, İbtidai Dahil Medresesi Müderrisliği ve Sahn Medresesi Fıkıh Müderrisliği yapmıştır. 3 Mart 1340'da medreseler Maarife bağlanmasıyla müderrislikte açıkta kalmıştır. 17 Kanunisanı 1341 (1925)'de dersiamlıktan 800 kuruş maaş alıyordu³⁷.

Hafız Yusuf Efendi:

Recber Mehmet Ali Ağa'nın oğlu olup, 1264 (1848) senesinde Akhisar'ın Yenice köyünde doğmuştur.

İlk tahsilini köyünde bitirip Kırkağaç kazasına bağlı Bakır köyündeki medresede müderris Hacı Hüseyin Efendi'nin dershanesine girip burada bir müddet ders görüp Akhisar'da Çavuşzâde Hafız Efendi'nin dershanesinde bir müddet sonra Kırkağaç'ta Sarı Hoca Medresesi'nde Tahir Efendi dershanesinde devam ettikten sonra, Akhisar'a gelip Musicelizâde Mehmet Said Efendi'den 1294 de icazet almıştır.

26 yaşında iken Akhisar'da Şeyh İsa Medresesi müderrisliğine tayin edilmiştir. Ayrıca fahri olarak meârif komisyonu azalığına da tayin edilmiş ve bir müddet sonra da komisyon reisliğine getirilmiştir. 1313'de fahri olarak Evkaf Komisyonu riyasetine getirilmiştir. Meşrutiyetin ilanı üzerine bir ay kadar niyabet vekâletinde bulunmuştur. 1326'da İbtidai Hariç Müderrisliği yapmıştır. Şeyh İsa Medresesinde müderrisliği devam ederken 1326 (1910)'da Akhisar Kazası Müftülüğüne tayin edilmiştir. Müftü ve müderrislik hizmetini ifa ederken 27 Nisan 1335 (1919)'da vefat etmiştir³⁸.

Tatzâde Hüseyin Efendi:

Seçkin âlimlerden bir zat olup, Karaosmanzâdeler vesilesiyle Tire'den Manisa'ya gelmiştir. Ömrünün sonuna kadar Manisa'da ilim yayma ile meşgul olmuştur. 1214 senesinde vefat eden Hüseyin Efendi, Paşa Mezarlığı denilen kabristana defnedilmiştir.

Eserleri: 1. Celâl Hâşiyesi, 2. Kadı Üzerine Amme Hâşiyesi, 3. Muhtasar Mantık Hâşiyesi, 4. Kazimir Hâşiyesi vesaire ilmî eserleri vardır. Mezkûr hâşiyeler Manisa Müslim Camii Kütüphânesi'nde bulunmaktadır³⁹.

İbrahim Ethem Efendi:

Seyfi Ağa'nın oğlu olup, 1294 senesinde Demirci Kazasında doğmuştur. İlk tahsilini Çal kazasında ve medrese tahsilini de bu kazada bulunan medresede yapmış

³⁶ Sadık Albayrak, *a.g.e.*, IV, 169.

³⁷ Albayrak, *a.g.e.*, V, 431-432.

³⁸ Albayrak, *a.g.e.*, V, 510.

³⁹ Uluçay, *Manisa Tarihi*, s. 55 vd; Bursalı, *a.g.e.*, I, 458

ve 1326'da Çal Kazası Şeriyeye Mahkemesi İkinci Katipliğine tayin edilmiştir. 1330'da aynı mahkemenin Başkatipliğine terfi etmiştir⁴⁰.

Hacı Hüseyin Efendi:

Ali Efendi'nin oğlu olup, 1266 senesinde Manisa'ya bağlı Demirci Kazasında Dursunhasanhoca Köyünde doğmuştur.

Demirci, Simav ve Uşak kazalarında sarf, nahiv, mantık ve fıkıh tahsilinden sonra İstanbul'a gelmiştir. Süleymaniye Dersiamlarından İbrahim Kadri Efendi'den ders görüp, 1297 senesinde icazet almıştır. 1298'de Biga Kazası Hacı Emin Ağa Medresesi Müderrisliği ile kütüphanesinin "Hafız-ı kütüb" lüğü uhdesine tevcih olunmuş ve yine Biga'nın Mirahor Hacı Mustafa (diğer adı ile Çarşı Camii) Medresesi Müderrisliği uhdesine verilmiştir. Burada 6 sene ders okuttuktan sonra Çanakkale'de Fatih'in yaptırdığı 2. İmamlığına 1305'de tayin olunmuştur. 1306'da Biga Müftülüğüne getirilmiş ve iki medresenin de müderrisliğini yapmaya başlamıştır. 1314'de Ayancık Niyabetinde, 1318'de Muallimhane-i Nüvvab imtihanına girerek şahadetname almıştır. Ayrıca Çorlu ve Turgutlu niyabeti ile Çeşme Kadılığında bulunmuştur. Hüseyin Efendi, 1334 (1918)'de vefat etmiştir⁴¹.

Mehmet Emin Efendi (3):

Dersiam Anterzâde Veliyyüddîn Efendi'nin oğlu olup, 1272 (1856) tarihinde Salihli kazasının Adale nahiyesinde doğmuştur. Manisa'ya gidip Hacı Davut Efendi'den bir müddet ders görmüşse de tekrar memleketine dönüp ulemadan Tahir Efendi'den tahsilini tamamlayıp 1309'da icazet almıştır.

Önce kendi nahiyesinde niyabette bulunan ve 1323'de Mut'ta naip olan Mehmet Emin Efendi, sırasıyla İşkodra'ya bağlı Poka kazası, Yeni-Varoş naiplikleri yapmıştır. Harp sebebiyle 1328'de İstanbul'a gelmiş ve 1329 (14 Kasım 1913)'da vefat etmiştir⁴².

Mehmet Emin Efendi (4):

Hacı Halil Efendi'nin oğlu olup, 1290 yılında Kula'da doğmuştur. Kula'da ibtidai ve rüştiyeyi bitirdikten sonra İstanbul'a gelmiş ve medreseye girmiştir. Fatih camiinde derse devam ederken Dârü'l-Fünûn "Ulûm-i Aliyye-i Diniyye" şubesine girmiş ve 1321 (1915) tarihinde mezun olmuştur. Ruus imtihanını kazanarak Fatih camiinde derse çıkan bu zat, Mekteb-i Nuvvâb'ı da bitirmiştir.

Sırasıyla İbtidai Hariç İstanbul müdrrisliği ruusu, fıkıh müderrisliği, Davutpaşa Mahkemesi katipliği, fetvahane mülazımlığı, mecelle muallimliği, Mustahzır ve Muharrir -i Fetâvâ Memurluğu yapmış ve 1339 (m.1323)'de Adliye'ye geçmiştir. 4 Kasım 1961'de vefat etmiştir⁴³.

Ahmed bin Muhammed:

Fazilet sahibi âlimlerden bir zat olup, Manisalıdır. Kıraat ilminden meşhur Kasîde-i Şatıbiyye'yi Türkçe, kelâm ilminden Kasîde-i Nuniye'yi Arapça şerhetmiştir. Hırzu'l-Emânî'ye de İzhâru'l-Meânî ismiyle şerhi vardır. Ahmed Efendi, 1000 (1591)'de vefat etmiştir⁴⁴.

Bu âlimin, Matlub Şerhu'l-Maksud (İstanbul : Amire Matbaası, 1292, 152 s.), Şerh el-fıkıh el-ekber (86 -136 yk., 13 st. ; 215x150, 140x70 mm. Yazar: İA IV/20-28. İBB Atatürk Kitaplığı, Yz-K 000216/04) ve Şerhu Nuhbe (İstanbul, 1843/1259, 445

⁴⁰ Albayrak, *a.g.e.*, II, 194-195.

⁴¹ Albayrak, *a.g.e.*, II, 110-111.

⁴² Albayrak, *a.g.e.*, III, 191.

⁴³ Albayrak, *a.g.e.*, III, 182-183.

⁴⁴ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 245.

s.) adlı üç eseri, Maksud Tercemesi (Yazma, 10 vrk. Süleymaniye Ktb., Hacı Mahmud Efendi Bölümü, no: 000245) adlı eserleri vardır.

Şerhul_Maksud (Yazma, 30-118 vrk. H. Selim Ağa Kemankeş, no: 000642)'un bir nüshası kayıtlıdır.

Manisalı Sadızkâde Neşet Efendi:

Bu zat, Akşehirli Ali Haydar Efendi'nin Manzum Terceme-i Lemeat adlı eserini şerhetmiştir⁴⁵.

Manisavi Rızai:

Bu zatın, Kimya-yı Sultani (1249, 112 v. ; 225X175 mm. Eserin yazıldığı hattın cinsi: Harekeli nesih. Tasavvuf. İstanbul Nadir Eserler, 797092) adlı bir eseri vardır.

Vahid Manisavî:

Bu zatın, Risâle fî Evkâti's-Salât (Yazma, 12-20 vrk. Süleymaniye Ktb., Hamidiye Bölümü, 001450) adlı bir eseri kayıtlıdır.

Ahmed Fevzi Manisavî:

Bu âlimin, Hazine-i Esmâ-i Türkiye (Yazma, 239 vrk. Süleymaniye Ktb., İzmirli İ. Hakkı Bölümü, no: 002823) adlı bir eseri mevcuttur.

Hafız el-Kadri Manisavî:

Bu zatın, Zadü'l-İbâd ilâ Husûli'l-Murâd (Yazma, 119b -142a vrk. Kayseri Raşid Efendi, 000605)) adlı bir eseri vardır.

Ahmed b.Süleyman el-Manisavî:

Şerhu'r-Risâleti'l-İstidlâliye (Bosnalı Hacı Muharrem Matbaası, İstanbul, 1287, 72 s.) adlı bir matbu eseri vardır.

Birri Mehmed Dede Manisavî:

Bu zatın, Divanı ve Bülbüliye (Yazma. 06 Mil Yz A 3442) adlı bir eseri kayıtlıdır.

Sonuç:

Ülkemizin önemli bir ilim ve kültür merkezi olan Manisa'da, başta Şehzâde II. Mehmed olmak üzere birçok şehzade yaşamış, Osmanlı döneminde çok sayıda âlim ve evliyâ yetişmiştir. Bunların yurt dışı ve yurt içinde çeşitli sahalara dâir matbû ve elyazması eserleri bulunmaktadır. Bu ecdad yadigarı kültür mirasımıza sahip çıkılması gerekmektedir. Manisa ili ilim ve kültürünü gün yüzüne çıkarmak için, söz konusu âlimlerin tanıtılması ve şaheserlerinin neşrinin ve tercümelerinin yapılması bir zarurettir.

⁴⁵ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 245.

Kaynakça

- Çağatay, Uluçay, *Manisa Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1936.
- _____, *Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1940.
- İbrahim, Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*, Marifet Yayınevi İstanbul 1950.
- Komisyon, *Rehber Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994.
- Kiritivolus, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sâni*, müt.: Karolidi (İzmir Mebusu), Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul 1328.
- Mehmed, Celal, *Fatih Sultan Mehmed-i Sâni yahud İstanbul Fethi*, Kasbar Matbaası, Dersaadet 1308.
- Altınay, Ahmed Refik, *Fatih Sultan Mehmet*, Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.
- Armağan, Mustafa, *Ufukların Sultanı Fâtihi Mehmed*, İstanbul 2007.
- Ünver, Ahmed Süheyl, *İlim ve Sanat Tarihimizde Fatih Sultan Mehmed*, İstanbul 1953.
- Fatih Devrinde İlim ve O Devirde Yetişen İlim Adamları*, Diyanet İşleri Reisliği, Ankara 1953.
- Tali' Şehzade Sultan Mehmed*, [y.y.:y.y.: t.y.], 36 varak. Yazma (İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi, Nadir Eserler, kayıt no: 800807)
- Süreyyâ, Mehmed, *Sicill-i Osmânî* (sadeleştiren: Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Müstekîmzâde, Süleyman Efendi, *Devhatü'l-meşâyih*, İstanbul 1982.
- İlmiye salnamesi*, İstanbul 1334.
- Mehmet Tahir, Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333; Meral Yayınevi, İstanbul 1975.
- Sâmî, Şemseddîn, *Kâmûsü'l-a'lâm*, İstanbul 1316; 1955.
- Naci, Muallim, *Osmanlı Şairleri*, Haz. Cemal Kurnaz, Ankara 1984.
- Menâkıb-ı Şeyh Mecdüddîn İsâ*, Akhisar Zeynelzâde Kütüphânesi, No:1793.
- Komisyon, *Evlialar Ansiklopedisi*, İstanbul 1994.
- Ömer Rıza Kakhâle, Mucemu'l-Müellifin, Beyrut, 1957, VI, 138;
- Sadık Albayrak, Son Devir Osmanlı Uleması, İstanbul, 1980, I, 153.

18. YÜZYILIN İLK YARISINDA SARUHAN SANCAĞI'NDAKİ BAZI MUKATAALARIN MALİKÂNE OLARAK SATILMASI

Hakan DOĞAN*

GİRİŞ

Osmanlı devlet ve toplum hayatı, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren klasik düzenden farklı bir yöne doğru evrilmeye başlamış ve bir değişim / dönüşüm sürecine girmişti. XVI. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde bu süreç, her alanda Osmanlı Devleti'ni büyük bir açmazın içerisine sürüklemişti. Öyle ki, bu dönemde bürokratik yapı büyük bir değişim içerisine girmiş, askerî harcamalardaki artışa karşılık savaş gelirleri düşmeye başlamıştı. Transit ticaret yollarının değişmesi ve rekabetten dolayı Ortadoğu'da eskiden beri elde edilen gelirlere de gözle görülür büyük bir azalma olmuştu. Amerikan gümüşünün yol açtığı fiyat artışı ve enflasyon da Osmanlı maliyesine olumsuz yönde tesir etmişti. Bu gelişmelerin yanı sıra, savaşlarda ateşli silah kullanımının yaygınlaşması ve savaş tekniklerindeki değişim sebebiyle orduda da yapısal dönüşüm ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Timar ve devşirme sistemlerinin değişmesi ve toprak idaresinin bozulması ise beraberinde Celâlî isyanları ve benzeri eşkıyalık hareketlerini getirmişti. Birbirine zincirleme olarak gelişen tüm bu gelişmeler Osmanlı merkezî otoritesini özellikle malî anlamda bazı tedbirler almaya sevk etmiştir.

XVI-XVII. yüzyıllarda birçok cephede girilen savaşların uzun ve yıpratıcı mahiyette olması, imparatorluk ekonomisinin kendi kendisini yenileme mekanizmasının aleyhine dönmesine neden olmuştur. Osmanlı merkezî idaresi, giderek artan malî problemlerini çözmek için üretimi arttırmak yerine, mevcut vergi kaynaklarından azamî surette istifade etme yollarını tercih etmiştir. Ayrıca finans sektöründeki gelişmelere bağlı olarak kaynak ihtiyacı da artan miktarlarda borçlanma ile sağlanmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda ilk olarak iltizam sisteminin boyutları genişletilmiştir. Ancak köklü çözümlerden çok günü kurtarmaya yönelik bu çabalar da yeterli olmamış ve devlet başka çare yolları aramaya başlamıştı. XVII. yüzyıl boyunca meydana gelen siyasî, idarî, toplumsal ve malî gelişmeler ile dönemin şartları ise malikâne sistemine geçişin zeminini hazırlamıştır.

1683 yılında II. Viyana Kuşatması ile başlayan ve 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması'na kadar devam eden süreç, Osmanlılardaki malî bunalımın giderek artmasına yol açmıştı. 1695 yılı itibarıyla devlet, bu bunalımı bir nebze olsun dindirmek ve merkezî hazinenin artan nakit ihtiyacını karşılamak için, mukataaların üç yıllık dönemler halinde iltizama verilmesi uygulamasından vazgeçerek bu mukataaları kayd-ı hayat şartıyla (ömür boyu) taliplilerine satma yoluna gitmişti. Osmanlı maliyesinde "malikâne sistemi" olarak adlandırılan bu yeni uygulama, bir çeşit sınırlı süreli bir özelleştirme anlamına gelmekte idi. Fakat malikâne sisteminde mukataanın mülkiyeti malikâne sahibine devredilmemektedir. Burada ömür boyu verilen, malikâneye olarak satışı gerçekleştirilen mukataanın işletme hakkı idi.

* Arş. Gör. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: hdogan79@gmail.com

Osmanlı maliyesinde yaklaşık 80 yıl boyunca uygulamada kalan bu sistem, 1768-1774 yılları arasında cereyan eden Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiş ve bazı unsurları değiştirilerek bir başka uygulama olan esham sistemine geçmiştir.

Mukataa

Sözlükte, “kesmek” anlamındaki Arapça *kat* kökünden türeyen mukâtaa tabiri, “kesişmek”¹ manasına gelmektedir. “Belirli bir miktar üzerinde karşılıklı olarak anlaşma” şeklinde tanımlanacak genel bir anlamı da vardır. Mukataa kavramının zamana ve mekâna göre değişen farklı kullanım türleri olması bu sözlük manasından kaynaklanmaktadır. Tarihi Abbasilere kadar uzanmakla birlikte Selçukluların son dönemlerinde ve özellikle İlhanlılar döneminde yaygınlaşmış şekliyle mukâtaa “*vergilerin belli bir meblağ karşılığı iltizama verilmesi*” anlamında kullanılmıştır. Osmanlılarda ilk olarak daha ziyade bu anlamda “*mukâtaaya almak / tutmak*” veya sadece “*mukâtaa*” tabirleriyle devlete ait bir kısım vergilerin iltizama verilmesini kastetmişlerdir. Bu dönemde mukâtaa kavramı aynı zamanda “*sözleşmede kararlaştırılmış olan meblağ*” anlamını da içermekteydi. Mukâtaa, “*devlete ait birtakım vergilerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi*” manasından zamanla “*iltizamın konusuna dâhil olan vergi birimi*” anlamına doğru kaymıştır. Osmanlı malî metinlerine göre, XV. yüzyılın ortalarından başlayarak söz konusu yüzyılın sonlarında tamamlandığı görülen bu değişim ile mukâtaa tabiri, XIX. yüzyılın ortalarına kadar geçerli olacak esas terim olarak “*hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer malî birim*” içeriğini kazanmıştır.²

Erken dönem Osmanlı kaynaklarında mukâtaa tabiri yerine “*maktu*”, “*maktu'a*” “*kat' olundu*” gibi tabirlere de rastlanmaktadır. Verginin miktarını, bazen icar bedelini, kesmek ve kesişmek manasında olan “*mukataa vazetmek*” tabiri, bazen doğrudan doğruya “*vergi tarh etmek*” manasına gelmekteydi. Mukâtaanın bu kullanım şekli erken dönem Osmanlı kaynaklarından Tursun Bey'in eseri “*Târih-i Ebü'l-Feth*”de yer geçmektedir. Tursun Bey, eserinin “*Âsâr-ı Sultân Ebü'l-Feth Der İsti'mâr-ı Konstantiniyye*” bölümünde, İstanbul'un ne sûrette şenlendiğini ve mâmur hale geldiğini anlatmakta ve sonra çıkan bir emre göre şahıslara temlik olunan binalara “*mukâtaa vaz olunduğunu*”, yani vergiye bağlandığını bildirmekte ve bu işler için de o sırada Bursa Sancak beyi olan amcası Cebe Ali Bey'in görevlendirildiğini nakletmektedir.³ Mukataa kelimesi burada tamamen vergi tarh etmek anlamında

¹ Burada geçen “kesişmek” anlamı, Halil İnalçık tarafından “bir devlet gelir kaynağını bir özel şahsa belli bir bedel karşılığı kiralamak” olarak tabir edilmiştir. İnalçık'a göre, tapuya verilmeyen yani bir köylü tasarrufunda olmayan araziye devlet belli bir kira mukâbilinde şahıslara ihale eder. Burada şahıs köylü olmayabilir, şehirli, esnaf hatta asker de olabilir. Köylüler de bireysel veya toplu olarak mukataa ile araziye tutabilirler. Bu türden topraklarda, tapu rejiminin kuralları uygulanmaz. Çünkü hukukî açıdan mukataa tam bir kiralama değildir. Kira bedeli, toplu bir miktar para olarak devletle kişi arasında bir sözleşme ile belli olur. Tam da mukataanın “kesim” tabiri buradan ortaya çıkmaktadır. Burada, karşılıklı bir anlaşma, kesişme ile elde edilecek rantın miktarı belli olmaktadır. Bkz. Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*,(1996), s. 5.

² Mehmet Genç, “Mukâtaa”, *DİA*, XXXI, (2006), s. 129.

³ “... Çün bu rağbet ile tevâ-yif-i enâm mütekeşsir oldı, yerleşti; hükmi-kazâ-muzî oldı ki, bu evler yazılıp, hâllü hâlince mukâta'a vaz' oluna. Bu cihetten ki temlik olunan binâdur, yir vakfudur; bî-mukâta'a olmaz, diyü. Pes bu yazının infâdi için, merhûm ammüm Cebe-Ali Beğ - ki ol esnâda Bursa Beği idi - ol ta'yîn olundu. Ve kemîne dahı, Bursa safâsına terk-i timâr idüp, ammüm huzûrını ihtiyâr itmîş idüm. Maslahatı üzerinde olmağın, işâret-i âliye şöyle oldı kim, bu şikeste-dil kalemi ile defter oluna. Hezâr ta'ablar çekilüp, hâne-be-hâne, hücre-be-hücre, ulviyyât ü süfliyyât, bağçe vü bâğât yazılıp, mukâta'a sebebi ile çok tebeddülât vâkı' oldı. Meselâ bir kişi mukâta'asın edâ idemeyecek evi koyup, ihtiyârı ile, hâline münâsib ev aldı...” Bkz. Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, (Haz. Mertol Tulum), İstanbul, 1977, s. 67- 68. Osmanlı Devleti'nde mukataa uygulamasına dair Osmanlı kaynaklarında verilen bilgiler için ayrıca bkz. Âşık

kullanılmıştır. Yoksa bir gelir kaynağının muayyen süredeki gelirini maktu' bir şekilde tevcih ve iltizam manasını henüz almamıştır. Bu tür vergi, sonradan yalnız hâsılatı ve vâridatı değişebilen bağ, çiftlik, değirmen, memleha, şehir ve kasabalardaki gümrük, pazar vesaire vergilerine konu olmuştur. Ancak hemen belirlemek gerekirse, bir yeri mukataaya vermek işi, sadece devlet eliyle değil, şahıslar tarafından da yapılmakta idi.⁴

Mukataa tabiri, en başından beri, mülkiyeti devlete veya vakıflara ait olan araziden ve arsalardan ifraz edilerek özel şahıslara veya kurumlara kiralanan parçalar için yapılan kira sözleşmesini ve ödenen kira miktarını ifade etmek için "mukâtaa-i zemîn"⁵ veya "mukâtaalı"⁶ gibi kavramlar için de kullanılmıştır. Bunun dışında mukataa, vergi mükelleflerinden üretimin hacmine göre alınması gereken öşür, haraç ve benzeri vergilerin sabit bir meblağ olarak belirlenmiş olması anlamını da ihtiva etmekteydi. Bu anlamda "maktu" kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir. Öyle ki bu anlamda, Rumeli'de "kesim", Güneydoğu'da ve Suriye bölgesinde "dimos"⁷ tabirlerine rastlanılmaktadır. Maktu' kelimesi isim olarak, "maktu'a" şeklinde tıpkı mukataa gibi bir vergi birimini ifade etmekteydi. Ancak bu iki kavram arasında üslup kaygısını aşan bir anlam farkı pek görülmemektedir. Osmanlı maliye uzmanları açısından da bu iki kavram arasında bir fark olmadığı malî konularda yazdıkları eserlerde bunların birbirinin yerine kullanılmasından anlaşılmaktadır. Buna rağmen malî bir birim olarak daha ziyade mukâtaa kavramı tercih edilmiştir.⁸

Devletin iktisadî yaşamla ilgisi sadece vergi haklarından ibaret değildi. Mirî toprak rejimi ile ilgili olarak, ancak onunla sınırlı sayılamayacak iktisadî alaka ve faaliyetleri de bulunmaktaydı. Devlet, üretim faktörleri olan toprak, emek ve sermaye üzerinde etkin bir kontrol sağlamaktaydı. Bu çerçevede devlet, madencilik, ziraat, esnafılık ve ticaret alanlarında birçok işletme ve faaliyetin de doğrudan sahibi idi. Madencilikte, bilhassa altın ve gümüş madenlerinin tamamı, bakır ve kurşun madenlerinin büyük bir bölümü, şap madenleri ile tuzlaların tamamı, pirinç ekimine gerekli alt yapı tesislerinin hepsi, kumaş apre tesisleri (mengene), boya ve basma atölyeleri, mum imalathaneleri, kahve değirmenleri (tahmis) vb. pek çok işletmenin

Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), İstanbul, 2003, s. 488; Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, c. II (Yayl. Faik Reşit Unat- Mehmed A. Köymen), Ankara, 1995, s. 709; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter (Tenkidli transkripsiyon)*, (Haz. Şerafettin Turan, Ankara, 1991, s. 97- 98.

⁴ Tayyib Gökbilgin, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *IV. Türk Tarih Kongresi 10-14 Kasım 1948*, (1952), s. 434- 435.

⁵ Arazi-i emiriyye üzerine cemaatler namına yapılan mektep, hastane, mabet gibi hayrî ve dinî kurumlar münasebetiyle alınan vergi hakkında kullanılan bir tabirdir. Bu vergi o gibi yerlerde hazinenin inkıtaa uğrayan âşar vergisinin karşılığı idi. Bundan dolayı "bedel-i öşür" de denilmekteydi. Mehmet Zeki Pakalın, "Mukataa-i Zemin", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II (1983), s. 579.

⁶ Mukâtaalı tabiri, uzun süreli bir kira sözleşmesiyle arsası / arazisi üzerinde bina yapılmasına ya da ağaç dikilmesine izin verilen vakıf türünü de ifade eder. Arabistan'da ve Kuzey Afrika'da buna genellikle "hıkr" adı verilir. Bkz. Nazif Öztürk, "Mukâtaalı Vakıf", *DİA*, XXXI, (2006), s. 132.

⁷ Mahsulün onda biri (öşür) anlamına gelen bu tabir, genellikle Osmanlı vergi sisteminde Güneydoğu ve Suriye bölgesindeki meskûn yerlerden toplanacak vergi konusunda kullanılan bir tarh ve tahakkuk yöntemine verilen bir isimdir (bervech-i dimosiyet). Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, dimosât içinde geçen köyler, yükümlü oldukları -bazen- aynı olan vergileri ölçülüp tartılmadan, önceden tayin edilen nakdî bir bedel karşılığında, götürü olarak te'diye ederlerdi. Dimos tabirini Osmanlılar, Kölemenlerden almışlardır. Bkz. Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul, 2003, s. 157- 158.

⁸ Genç, "Mukâtaa", *DİA*, XXXI, s. 129.

de sahibi devletti. Adı geçen tüm bu kuruluşların hemen hemen hepsi birer mukâtaa olarak örgütlenmişti.⁹

Mukataa Gelirlerini Toplama Yöntemleri

Osmanlı maliyesinde devlete ait olan gelirler iki yolla tahsil edilmekteydi. Bunlardan birincisi doğrudan ikincisi ise dolaylı tahsilâttir. Doğrudan tahsilât, vergilerin merkezî hazineye aktarılması ya da hazinenin herhangi bir harcama alanına terk edilmesidir. Dolaylı tahsilât ise, gelirleri doğrudan merkezî hazineye ait olmayan fakat devlete ait bir görev mukabilinde askerî zümre mensuplarına bırakılmış vergilerin yine söz konusu sınıf tarafından toplanmasıdır. Birinci tahsilât yöntemiyle merkezî hazineye bağlı havass-ı hümâyûn gelirleri, ikinci tahsilât yöntemiyle de timar gelirleri elde edilirdi. Havass-ı hümâyûn gelirleri, merkezî gelirleri temsil etmekte ve merkezî bütçe gelirlerinin esasını oluşturmaktaydı. Timar gelirleri ise, devletin merkezî gelirleri içerisinde bulunmamaktaydı. Ancak zamanla birinden öbürüne veya tersine geçişler yaşanmaktaydı.¹⁰ Zaman içerisinde timar sisteminin değişimi ve dönüşümüyle birlikte bir kısım timar ve zeametlerden sahipsiz kalan topraklar mukataaya dönüştürülerek mültezimlere ihale edilmeye ve merkezî hazineye gelir olarak aktarılmaya başlanmıştır.¹¹

Osmanlı maliyesinde mukataa gelirleri temelde üç yöntemle toplanmaktaydı. Bunlar, emanet, iltizam ve malikâne uygulamaları idi.

Emanet Uygulaması

Osmanlı maliyesinde merkezî hazinenin gelirlerinin tahsili için devlet dönemin koşullarına uygun vergi toplama yöntemleri geliştirmişti. Devlet için vergilendirmenin iki yolu bulunmaktaydı. Bunlardan biri, maaşlı memur kadroları ile vergilendirme yapılması, ikincisi ise vergilendirme vazifesinin özel teşebbüs gibi hareket eden kişilere belirli şartlarda bırakılmasıydı. Bu iki uygulama, vergilendirmede devletin kullanabileceği mekanizmaların iki ideal şematik kutbudur. Uygulamada bu iki kutup arasında değişik şekiller her zaman için var olmuştur. Osmanlılar, “emanet” ve “iltizam” uygulaması ismini verdikleri bu yöntemlerin her ikisini de kullanmışlardır.¹²

Osmanlılarda mukataaların vergilerinin toplanması yöntemlerinden birisi olan emanet, merkezî hazineye ait olan vergi gelirlerinin devlet tarafından bir memur kadrosu tarafından tahsil edilmesi manasına gelmekteydi.¹³ Bu yöntemle devlet, mukataaları bir mültezime devretmeyerek bu işletmelere ait gelirlerin kendisi tarafından görevlendirilen şahıslar tarafından toplanmasını tercih etmekteydi.¹⁴ Bir gelir kaynağı mukataa haline getirildiğinde, bu mukataa yıllık gelirinin tespit edilmesi için ilk yıllarda emanet yöntemi ile idare (deruhte) edilmekteydi. Bunun yanı sıra, bir

⁹ Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1* (Haz. Mehmet Genç- Erol Özvar), İstanbul, 2006, s. 60-61; Genç, “Mukâtaa”, *DİA*, XXXI, s. 130.

¹⁰ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 2.

¹¹ Harun Şahin, “XVI- XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Mukâtaa Sisteminde Yönetim ve Örgütlenme”, *The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science*, (2013), s. 1026.

¹² Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA*, XII, (2000), s. 154.

¹³ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 2.

¹⁴Bu hususla ilgili olarak, Fî evâsıt-ı Zilhicce Sene: 1036 (M. Ağustos-Eylül 1627) tarihli, “Tuna mukâtaaları Özi Kalesi neferlerinin mevâciblerine ocaklık tayin olunduğundan, Nâzır Ahmed uhdesinde bulunan İskele-i İsakcı ve Tolca ve Maçın ve tevâbii mukâtaaları ile Zarar-ı Kassabiye Mukâtaası'nın iltizâm süresi bitiminde tâlibi çıkıncaya kadar Vezir Hasan Paşa'nın adamına emâneten zaptettirilmesi ve söz konusu mukataalara kimsenin müdahale ettirilmemesine” dair İsakcı ve Tolca ve Maçın ve İbrayil ve Hırsova kadılarına yazılan hüküm için bkz. 48 No'lu hüküm, *83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/1626-1628) Özet- Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkı Basım*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 54, Ankara, 2001, s. 34.

mukataanın gelirlerindeki azalma nedeniyle mültezimlerin talip olmaması, devletin mukataanın gerçek gelirini tespit etmek istemesi ve mültezimlerin mukataanın işletme şartlarına uymaması gibi nedenlerden dolayı da devlet emanet yöntemini uygulamayı tercih etmişti. Diğer taraftan uzun süreli ve masraflı savaşlar ya da başka sebeplerden ötürü boşa kalıp gelirlerinin düştüğü ya da satışı gerçekleşmediği yıllarda da mukataaların bu yöntemle işletilmesi tercih edilmişti.¹⁵ Yine gelir düşüklüğü gibi nedenlerden dolayı mültezimlere cazip gelmeyen mukataalar ile padişah hasları veya madenler ve gümrükler gibi devlet tarafından işletilmesi gereken mukataalar da emanet yöntemiyle idare olunmaktaydı.¹⁶ Bu açıdan Osmanlı maliyesinde emanet uygulaması, iltizam uygulamasına tercih edilmesi gereken bir uygulama olarak değerlendirilmiştir.¹⁷

İltizam ve emanet işleri hazine-i âmire tarafından yürütülmekteydi. Devlet, mukataaya ait gelirlerin merkezî hazinede toplanmasını sağlamak için bütün mukataaları devlet merkezinde ya da mukataanın bulunduğu kadılıkta müzayedeye (açık arttırma) çıkartmaktaydı. Müzayedede esnasında hazineye en fazla fiyatı teklif eden ve bunun bir kısmını da peşin vermeyi kabul eden kişi (ler) iltizamı almaya hak kazanmaktaydı. Devlet açısından peşinat miktarının fazla oluşu bir tercih sebebi idi. Çünkü iltizamdanda amaç bir an evvel merkezî hazineye peşin para girişini sağlamaktı. Zira devlete ait her türlü cârî harcamalar merkezî hazine tarafından karşılanmasından dolayı buna acilen ihtiyacı vardı. Yapılan müzayedede neticesinde en yüksek fiyatı ve ilaveten en fazla peşini vermeyi taahhüt eden yani iltizamı alan kişiye “mültezim” ve “emin” denilmekteydi. Osmanlı kaynaklarında bu durum “*ber vechi iltizam emin ve mültezim*” olarak ifade edilmekteydi. Şayet müzayedede sonunda iltizamı alan birisi çıkmazsa, bu durumda merkezî idare, mukataa gelirlerinin tahsili için ulufeli bir memur tayin ediyordu ki bu kişiye de emin ismi verilmekteydi. İltizam emaneten alınmışsa bu durum “*ber vechi emanet emin ve mültezim*” şeklinde ayrıca belirtiliyordu. Bu şekilde yani emanet suretiyle bir mukataayı iltizama alan kişiler de merkezî hazineye belli bir meblağı ödemek mecburiyetinde idiler.¹⁸

İltizam Uygulaması

Lüzum kökünden türeyen “*iltizâm*” sözlükte “gerekli sayma, üzerine alma, bir tarafı tutma” gibi anlamlara gelmektedir. Terim anlamı olarak ise, “özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması” demektir. Bu işi yapan kişiye de *mültezim*¹⁹ denir. Kaynaklarda iltizamla eş anlamlı olarak “*deruhde, tevcih, fûruht, ihâle ve taahhüd*” kavramlarının da kullanıldığı görülmektedir. Günümüzdeki anlamıyla vergilendirmenin bir tür özelleştirilmesi şeklinde nitelendirilebilecek olan iltizam uygulaması, ziraî toplumun hâkim olduğu dönemin yaygın bir uygulaması şeklinde ilkçağdan XX. yüzyılın

¹⁵ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2003, s. 150-151.

¹⁶ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 1994, s. 178.

¹⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 1985, s. 128.

¹⁸ Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 6, (1991), s. 59- 60.

¹⁹ Mültezimler merkezî hazine adına vergi toplamada geniş bir yetkiye sahipti. Sultan emrettiği takdirde, yerel askerî birliklere doğrudan ve düzenli ödemeler yapması gerekebilirdi. Kendi bölgesinin gelirini arttırmaya yönelik yeni yöntem önerilerini de içeren raporları da merkezî hükümet tarafından benimsenirdi. Ayrıca madenler, Osmanlı öncesine ait gümrük resimleri, ya da başka herhangi bir vergilendirilebilir faaliyet türü gibi yeni gelir kaynakları bulma vazifesi de vardı. Bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, (ed. Halil İnalçık- Donald Quataert), (çev. Halil Berktaş), İstanbul, 2000, s. 103- 104.

başlarına kadar dünyanın birçok ülkesinde kullanılmış olan bir vergilendirme metodudur.²⁰

Bir kısım asker ve görevlilere belirli bölgelerden ve faaliyetlerden kendi nam ve hesaplarına vergi toplama hakkının devredilmesi manasına gelen timar sistemi, önemli bir malî uygulama idi. Bu uygulama ile devlet bir aracı kullanmadığından dolayı vergi gelirlerini kolay ve masrafsız bir şekilde toplayabilmekteydi. Ancak bazı faaliyetler grubu vardı ki bunu timar sistemine dâhil etmek mümkün değildi. Merkezî bürokrasi ile ücretli askerî sınıfın yüklendiği bu faaliyetleri, geniş bir coğrafyaya yayılan bir imparatorluğun her tarafından toplanacak aynî vergileri, doğrudan doğruya ve münferit olarak tahsis etme imkânı olmadığı için, vergilerin nakden alınması ya da nakde çevrilerek merkezî hazineye intikal ettirilmesi ve oradan bu faaliyet gruplarına maaş şeklinde ödenmesi zorunluluğu bulunmaktaydı. İşte bu zorunluluk karşısında Osmanlılar uygulama sahasına iltizam sistemini koymuşlardır.²¹

Osmanlı merkezî idaresi, mukataa gelirlerinin hazinede toplanmasını sağlamak için her bir mukataayı yıllık geliri (vergi veya mal) karşılığında belli bir süre (1-3 yıl)²² ve çeşitli şartlar ile işletilmek üzere devlet merkezinde veya söz konusu mukataanın bulunduğu kadılıkta müzayedeye çıkarmaktaydı.²³ İltizam süreci ise şu şekilde gerçekleşmekteydi: Maliyenin binlerce mukataadan oluşan vergi kalemleri sadece İstanbul'da değil, aynı zamanda her mukataanın bulunduğu bölgede sürekli olarak rekabet içerisinde tutulan taliplerin kadıya ya da bölgenin en büyük maliye yetkilisi olan defterdar, muhassıl vb. görevlilere yaptıkları başvuru ile işlem başlardı. İltizam taliplisi bu başvuruda ödeyeceği meblağı, ne kadarını peşin ödeyeceğini, kefillerine ait liste ile her bir kefilin ödemeyi taahhüt ettiği meblağı ve kabulünü istediği diğer şartları belirtirdi. En uygun şartlarda en yüksek meblağı veren, teklif eden taliplinin vergilendirmeyi başarabilecek ve teklif ettiği meblağı ödemeye yeterli ekonomik gücü olduğunu belirledikten sonra, kadı kefillerin taahhüt ettiği kefalet meblağını ödeme gücüne sahip olup olmadıklarını anlamak üzere evlerine kadar giderek bizzat kontrol edip güvenilir şahitlerin de ifadeleriyle kaydettikten sonra arz tezkiresini hazırlar ve merkeze yolları. İstanbul'da da gerekli incelemeler yapılarak teklif uygun görülürse iltizam mukavelesi²⁴ oluşmuş sayılır ve tüm bu verileri ihtiva eden bir berat hazırlanarak gönderilirdi. Akabinde mültezim vergilendirme işine başlayabilirdi.²⁵

²⁰ Genç, "İltizam", *DİA*, XII, s. 154.

²¹ Eftal Şükrü Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", *Osmanlı*, III, (1999), s. 250.

²² Murat Çizakça, mukataaların en fazla üç yıllığına mültezime verildiği düşünülse de arşiv kaynaklarının bunun doğru olmadığını ortaya koyduğundan bahsetmektedir: "*Nitekim devlet olumlu ekonomik şartlardan azamî faydalanmak amacıyla, bir vergi kaynağını ihalede gerçekleşen miktardan daha yüksek bir meblağa almak isteyen bir girişimciye devretmekte sakınca görmemiştir. Kısacası, bir mültezimin vergi kaynağını ne kadarlık bir süre boyunca kontrolü altında tutabileceği Osmanlı iltizam sisteminde belirgin değildir. Böylelikle, mültezimin ilk plânlamış olduğu süre ile gerçekleşmiş süre arasında bir farklılık doğmaktadır. Bazı araştırmacılar bu farklılıktan hareketle, açık arttırma sisteminin ne denli rekabete açık olduğu hakkında fikir yürütebilmişlerdir.*" Bkz. Murat Çizakça, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)", *Osmanlı*, III, (1999), s. 224.

²³ Rahmi Deniz Özbay, "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", *Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, (2009), s. 2110; Ünal, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", s. 59.

²⁴ İltizam mukavelesi, tahvil adı verilen ve genellikle üç yıllık bir süre için yapılırdı. Ancak çok defa birkaç tahvil için dokuz hatta on iki yıla kadar uzayan bir süreyi kapsayabilir ve bu durum verilen beratta açıkça belirtilirdi. Bkz. Genç, "İltizam", *DİA*, XII, s. 155.

²⁵ Genç, "İltizam", *DİA*, XII, s. 155.

Devletin, bir taraftan vergi kaynaklarının durumunu iyileştirebilmek, diğer taraftan uzun süreli ve masraflı savaşlar nedeniyle ihtiyaç duyduğu nakiti temin etmek istemesi²⁶ ve vergi kaynağını uzun vadeli çıkarları açısından koruma isteğinin artması amacıyla genelde 1-3 yıl olarak tasarlanan ancak teorik olarak 12 yıla kadar uzayabilen iltizam süresindeki sınırlama kaldırılarak 10 Ocak 1695 yılında yayınlanan bir fermanla malikâne sistemine geçildi.²⁷

Malikâne Uygulaması

Malikâne, Arapça “mülk sahibi”, “bey”, “hükümdar” ve “tasarruf eden” anlamına gelen mâlik²⁸ kelimesiyle Farsça – âne ekinden türetilmiş bir kelimedir.²⁹ Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi, mukataaların ve Hazine-i Âmire’ye bağlı gelir kaynaklarının ömür boyu tasarruf etme yetkisiyle şahıslara satılması esasını gerektirmekteydi.³⁰ Mukataayı işletme hakkını elde eden kişi Hazine-i Amire’ye önce “muaccele”³¹ adı verilen yüklü bir para ödemekte ve her yıl da “mal”³² olarak adlandırılan küçük bir meblağı, yıllık vergi halinde hazineye yatırmaktaydı.³³ Bunlara karşılık mukataanın gelirleri, hayatta olduğu müddetçe malikâne sahibine ait oluyordu. Merkezî otorite, sadece malikânecinin ölümü üzerine o mukataayı yeniden uhdesine alabilecek ve bu durumda isterse yeniden müzayedeye çıkararak bir

²⁶ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 3.

²⁷ Abdulkadir Buluş, “Vergi Toplamının Özerkleştirilmesinin Vergi Toplamının Etkinliğine Katkısı: İltizam Sistemi İle Bir Mukayese”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, (2010), s. 96.

²⁸ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, 1996, s. 1260.

²⁹ Mehmet Genç, “Malikâne”, *DİA*, XXVII, (2003), s. 516.

³⁰ Ahkâm ve berat kayıtları incelendiğinde malikâne sistemi öncesinde mukataaların “bervech-i te’bid” yani ömür boyu iltizama verildiği görülmektedir. Malikâne öncesinde böyle bir uygulamanın ne zaman başladığı konusunda kesin bir bilgi olmasa da, berat ve nişan kayıtlarından anlaşıldığına göre H. 1105 / M. 1694 tarihinde yani malikâne uygulamasından önce ömür boyu bervech-i te’bid iltizamların verildiği görülmektedir. Örneğin, “*Aydın Sancağı’nda İnegöl ve Alaşehir hasları mukataası, Mart 1105 başından itibaren senelik 30.000 akçe malı Hazine-i Amire’ye teslim olunmak üzere bervech-i te’bid şikk-ı evvel defterdarı İsmail Paşa’ya deruhde edilmişti. İsmail Paşa tarafından, 1106 senesinde hazineye herhangi bir ödemenin yapılmadığı kayıtlarda tasrih edilmiş ve bu mukataa da malikâne olarak bir başkasına furuht olunmuştu.*” Bkz. BOA. MAD 3423, s. 23, (Tarih: 11 Cemaziyelahir 1106/27 Ocak 1695) nakleden: Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 20. Çalışmamızda, hicri tarihlerin miladi tarihe çevrilmesinde Türk Tarih Kurumu’nun remi web sayfasında yer alan “Tarih Çevirme Kılavuzu” kullanılmıştır. Bkz. www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/

³¹ Mirî yani devlete ait iltizam (malikâne) ve mukataattan ve taksitle satılan emlaktan peşin olarak alınan paraya verilen isimdir. Ayrıca mirî arazinin ve yine bu hükümde olan arazi-i mevkufe-i gayr-i sahihanın tasarruf hakkı karşılığında peşin olarak verilen nakdî bedele de “muaccele” denilmektedir. Bkz. Pakalın, “Muaccele”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, s. 550. Muaccelenin miktarı, tarafların kıyasıya rekabet ettiği müzayedelerle (açık arttırma) belirlenmekteydi. Bkz. Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı’da İş Ortaklıkları Tarihi*, (çev; Şehnaz Layıkel), İstanbul, 1999, s. 141.

³² Osmanlı maliye literatüründe malikâneçilerin sahip oldukları malikâneler için her yıl ödeyeceği yıllık vergidir. Hazine defterlerinde “mal” olarak tabir edilen bu vergilerin miktarı malikâne uygulamasından önce, normal olarak mültezimler arasındaki rekabetle belirlenirdi. Mukataanın durumuna ve rekabetin şartlarına göre seneden seneye artar veya eksilirdi. Ancak mukataalar malikâne haline geldikçe “mal”lar, devlet tarafından belirlenen değişmez ve katî rakamlara dönüşmüştür. Bkz. Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesi’nde Malikâne Sistemi”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar*, 8- 10 Haziran, (ed. Osman Okyar), (1973), s. 253.

³³ Bu devir işleminde, maktû’ hale getirilen yıllık gelir ve kalemiye resminin üç taksit halinde ödenmesi şartı esas alınıyordu. “... Memâlik-i mahrûsede vâkî’ mâlikâne deruhde olunan mirî mukâta’ât ve kurâ ve mezâri’in hazîne-i âmire defterlerinde mukayyed olduğu ve vâlî ve muhasıl ve voyvodalara verezgeldikleri mâl-ı maktû’u her ne ise mâl-ı mirî ve mu’tad üzere kalemiyyesine kesr-i noksân gelmemek üzere viregeldikleri mahalle senesi dâhilinde üç taksit ile beher sene teslim eyleyüb...” Bkz. BOA. KK 5040, s. 36 (Tarih: 5 Şevval 1110/ 6 Nisan 1699).

başkasına satabilecekti.³⁴ Böylece sistem hem devletin acil para ihtiyacını, hem de yıllık olağan giderlerini finanse etme amacını taşımaktaydı. Muaccelle meblağları, iltizam uygulamasında olduğu gibi açık arttırmalarda oluşuyor, mal meblağları ise devlet tarafından tespit olunuyordu.³⁵

1683 yılında başlayan Osmanlı- Avusturya savaşlarının ortaya çıkardığı malî krize çare olmak, merkezî hazineye yeni gelirler sağlamak için mirî mukataaların “*kayd-ı hayat*” şartıyla “*serbestiyet*” üzere malikâne olarak “*ricâl-i devlet*” ve “*âyân-ı memleket*” e iltizama verilmesi için Başdefterdar Halil Efendi’nin telhisini “Sadrazam ve ulemây-ı kirâm” uygun görüp imza etmişler, bunun üzerine de bir hatt-ı hümayun yayınlanmıştı.³⁶ Dönemin Baş defterdarı tarafından hazırlanan esaslar dâhilinde 24 Cumaziyelahir 1106 / 10 Ocak 1695 tarihinde yayınlanan fermanın getirdiği sistem, aslında malî ihtiyaçların ortaya çıkardığı bir durumun, XVII. yüzyılın sonlarında ulaştığı bir aşamada normal sayılabilecek bir neticesi olmuştur.³⁷ Sistemin amacı, kuruluşunu ilan eden fermanın da tespit ve ifadesinde olduğu gibi sık sık değişen mültezimlerin³⁸, mümkün olduğu kadar fazla kâr elde etmek uğruna tahrip ettiği vergi kaynağını ihya ve idame etmek üzere kalıcı bir mültezimin tasarrufuna bırakmaktır.³⁹

Bir vergi kaynağının malikâne olarak satılabilmesi için onun “mukataa” statüsünde yani merkezî hazineye ait sayılan gelir kaynakları içerisinde yer alması gerekiyordu. Bu özelliği tam olarak ifade etmek için “mirî mukataa” terimi kullanılmaktaydı. Mirî mukataalar havass-ı hümayuna dâhil, yani tımar alanları dışında kalan gelir türleriydi. İşte Hazine-i Âmire ancak bu tür gelir kalemlerini malikâne olarak satışa çıkarabilirdi.⁴⁰ Devlete ait gelirlerin yaklaşık % 50’sini meydana getiren mukataalar için 1695 yılında uygulama sahasına konulan malikâne sistemi, başlangıçta köy ve mezra gibi düşük senelik hâsılatlı yerlerin⁴¹ satışından başlanarak kısa bir zamanda çok hızlı bir gelişme kaydetmiştir. Zira sistemin

³⁴ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat’a Mali Tarih)*, İstanbul, 1986, s. 33.

³⁵ Çizakça, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)”, s. 224. İltizam sisteminde mukataa deruhde edebilmek için yıllık gelirinde bir artış yapmak, malikâne sisteminde ise uygulamanın başlangıç tarihinde ilgili mukataanın yaklaşık iki veya üç yıllık kârının karşılığı olan muaccellesini ödemek gerekmektedir. Burada bahsi geçen kâr, ilgili mukataanın kârı değil, malikânecinin hazineye ödediği yıllık bedel ile mukataanın yıllık toplam geliri arasındaki farktır. Bkz. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 154.

³⁶ Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hânedanlıkların Kuruluşu”, *Bellekten*, XLII, Sayı: 168, Ekim 1978, (1978), s. 668.

³⁷ Malikâne sistemi, hem kuruluş fermanında, hem de çeşitli hukukî muamele tarzlarını tayin ve tespit eden pek çok hükümde ifade edildiğine nazaran, Kahire köylerinde öteden beri uygulana gelen bir usulün benzeri olarak düşünülmüş ve uygulanmıştır. Bkz. Genç, “Osmanlı Maliyesi’nde Malikâne Sistemi”, s. 237.

³⁸ Merkezî otoritenin bu isteğini malikâne beratlarının birçoğunda görmek mümkündür. Mesela Ankara Sancağı’nda, Ankara mutasarrıflarına has olan ispence, şarap, bac ve aşar-ı şer’iye iltizam olunduktan sonra mültezimlerin birkaç defa değiştirilmesi reayaya gadr-i mûcib olduğundan badema malikâne suretiyle mutasarrıfların uhdesine kaydedilmesi ve malikâne beratlarının verilmesi istenmişti. Bkz. BOA. C.ML. 5041 (Tarih: 7 Receb 1153 / 28 Eylül 1740).

³⁹ “... Bazı mirî mukâtaât kariyerleri deruhdecilerin üzerlerinde adem-i istikrâr mülâhazası ile reayasını himâyet ve siyânette taksîr ve gözedilmediklerinden nâşi ekseri harâb ve reayâsı perâkende olmağla mukârenet-i ‘avn-i bârî ile ta’mîr-i bilâd ve terfîh-i ibâd için hayır hâhân-ı devlet-i ‘aliyyeleri kullarının makûl ve münâsib görmeleri ile cümle ittifakı ile defterdâr efendi kullarının arzıdır ki fazîletlü şeyhü’l-islâm efendi ve sadreyn efendiler dâîleri ve vüzerâ kulları dahi istihsân ve istisvâb itmeleri ile imzâ-yı kabûl ile imzâ eylemişlerdir”. Bkz. BOA. KK 5040, s. 1 (24 Ca 1106/ 10 Ocak 1695); Genç, “Osmanlı Maliyesi’nde Malikâne Sistemi”, s. 237.

⁴⁰ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 34.

⁴¹ Devletin malikâneye konu olan mukataaların büyüklüğünü bu şekilde sınırlandırmasının en önemli nedeni, sistemin yeni kurulmuş olması dolayısıyla riskin en aza indirgenmesi isteği idi. Bkz. Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı’da İş Ortaklıkları Tarihi*, s. 150.

yürürlüğe girdiği tarihten iki yıl sonra malikâne uygulaması, orta ve yüksek rütbeli askerî sınıf mensuplarına tahsis edilmiş olan has gelirlerini de bünyesine aldı.⁴² Malikâne uygulamasının başlangıcında ister reaya ister askerî (yönetici) sınıfa mensup olsun kadın veya erkek her kesimden insan malikâne sahibi olabiliyordu.⁴³ Ancak reyanın ve padişah kızları hariç kadınların malikâne sahibi olması 1714 yılında yayınlanan bir ferman⁴⁴ ile birlikte yasaklandı. Ancak padişahın özel izniyle mümkün olabilen bir istisna haline getirildi.⁴⁵

Malikâne Uygulaması Öncesi Saruhan Sancağı'ndaki Mukataalar

Aşağıdaki tabloda XVI. yüzyılda Saruhan Sancağı'nda bulunan mukataaların bir dökümü yer almaktadır. Tablodaki kayıtlarda da görüldüğü üzere, XVI. yüzyılda Saruhan Sancağı'nda; bozahâne, şemhâne, tahunhâne, başhâne, şabhâne ve serhâne gibi sınıî işletmeler; memleha, gümrük ve dalyanlar; ihtisâb, resm-i keyl, resm-i otluk, yava ve kaçgun, mal-ı gâib ve mal-ı mefkûd, resm-i arus, cizye-i gebrân, beytûlmâl, resm-i ağnam gibi vergiler başlıca mukataa konularını oluşturmakta ve has, zeâmet ve timar olarak tahsis edilmiş bulunmaktaydılar.

**Tablo- 1: XVI. Yüzyılda Saruhan Sancağı'ndaki Mukataalar
(H.937/M.1590)⁴⁶**

Mukataanın Konusu	Sancak	Kaza	Kime Ait Olduğu	Sayfa No
Mukataa-i ser assesan, mukataa-i resm-i keyl, mukataa-i başhâne, 4 kuru mukataası	Saruhan	Manisa	Padişah	302-303
Mukataa-i bozahâne ve şemhâne, mukataa-i hak-ı şure, mukataa-i memleha-i liva-i mezbure, mukataa-i tahunhâne-i liva-i mezbure, mukataa-i resm-i otluk ve yava ve kaçgun, mukataa-i beytûlmâl ve mal-ı gaib ve mal-ı mefkud gayr-i ez Foça-i atik ve cedit, 13 kıt'a mukataat-ı enhar	Saruhan	Manisa	Mir-liva	303-306
Mukataa-i şemhâne ve bozahâne-i Tarhaniyat, mukataa-i başhâne-i Tarhaniyat, mukataa-i ser assesan-ı nefsi Tarhaniyat,	Saruhan	Menemen/ nefs-i Tarhaniyat	Padişah	314-316

⁴² Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 24- 25.

⁴³ "... Kaza-i Kayseriye'de Kızılviran nam karyede vâki' Şeyh Kamari Evkafı'ndan Karakilise Zaviyedarlığı üzerinde mestur ve mukayyid iken zaviye-i mezburede üç yüz altmış akçe malikâneye mutasarrıf olan El-Hac Abdi ve El-Hac Halil ve Hüseyin ve Kamari ve *Döndü ve Fatma nam hatunlar* evladiyyet ve mülkiyet üzere mutasarrıflar iken..." Bkz. BOA. İE.EV. 5245 (Tarih: 15 Zilkade 1115/ 21 Mart 1704).

⁴⁴ Ferman için bkz. BOA. KK 5040, s. 5.

⁴⁵ Genç, "Malikâne", *DİA*, XXVII, s. 517.

⁴⁶166 Numaralı *Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530): Hudâvendigar, Biga, Karasi, Saruhân Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım*, Defter-i Hâkânî Dizisi: II, Ankara, 1995; Deniz Karaman, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağı'ndaki Bazı Malikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler", *Bilig*, Sayı: 29, (2004), s. 146-147.

mukataa-i deştbanî-i Menemen, mukataa-i ihzar-ı mahkeme-i Tarhaniyat, mukataa-i gümrük-i Foça-i cedid ve atik ve ihtisâb ve dalyan-ı Foça ve rüsum-ı reâyâ-i şabhâne ve beytül mâl ve resm-i ağnam ve yava ve kaçgun ve arusane ve gayrihi, mukataa-i cizye-i gebran-ı nefsi-i Güzelhisar				
Mukataa-i ihzar-ı nefsi-i Nif	Saruhan	Nif	Padişah	327
Mukataa-i serhâne	Saruhan	Nif	Mir-liva	328

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere, Saruhan Sancağı dâhilinde yer alan mukataaların birçoğu ve daha sonra tesis edilen mukataalar Osmanlı merkezî idaresi tarafından müzayedeye çıkarılarak taliplilerine malikâne olarak satılmıştır. Çalışmamızda, Saruhan Sancağı'nda Başmuhasebe Kalemî'ne bağlı olan malikâne mukataalar ele alınacaktır.

Saruhan Sancağı'nda Mukataaların Malikâne Olarak Satılması (H.1124/M.1712-H.1143/M.1730)

Merkezi Manisa olan Saruhan Sancağı, Saruhanoğulları Beyliği döneminde Alaşehir'den İzmir Körfezi'ne, Bergama'dan Turgutlu ve Kemaliye'nin güneyine kadar uzanan bölgeyi kapsamaktaydı. Saruhanoğulları Beyliği'nin Osmanlılar tarafından ilhak edilmesinden sonra oluşturulan idarî bölge yani sancak hemen hemen beylik sınırlarını muhafaza etmiştir. Merkezi olan Manisa yerine beyliğin ismini taşıyan Saruhan Sancağı Anadolu beylerbeyliğine bağlı olup XVI. yüzyılda merkez kaza dışında on bir kazadan teşekkül etmişti. Bu kazalar, Adala, Akhisar, Demirci, Gördek, Gördes, Güzelhisar, Ilıca, Kayacık, Marmara, Menemen ve Nif idi. Sancağın bir ucu Menemen yoluyla Foçalar'a uzanmakta ve denize açılmaktaydı. Manisa merkez kazasında ise altı nahiye bulunmaktaydı. Bunlar ise, Manisa, Canşa, Doğanhisarı, Palamut, Yengi ve Emlak idi. Kayıtlardan XVII. yüzyıl boyunca sancağın sınırlarında hiçbir değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bazı nahiyeler kaza haline getirilip kaza sayısının arttırıldığı görülmektedir. 1628 yılında Mendehorya (Kemaliye) ve Borlu kaza olmuş, akabinde Turgutlu merkez kazadan ayrılarak müstakil bir kaza haline dönüştürülmüştür. Bu durum XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Saruhan Sancağı 1833 yılında Aydın Vilâyeti'ne bağlanmıştır. 1845 yılında Aydın'dan ayrılıp Karesi ile birleştirilse de iki yıl sonra yeniden Aydın'a bağlanmış ve bu durum 1922'ye kadar devam etmiştir.⁴⁷

II. Murad döneminde Osmanlı hâkimiyetine giren ve Saruhanoğulları Beyliği'nin merkez kazası olan Manisa, XVI. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı şehzadelerinin eğitim ve devlet idaresinde tecrübe kazandıkları en önemli şehzade sancaklarından biri olup bu özelliğinden dolayı "Dârü'l-mülk" sıfatını kazanmıştır.⁴⁸ Nitekim Osmanlı devlet geleneğine göre, daha Osman Bey döneminde fethedilen yerler birer idarî bölge haline getirilip fetih politikasına hizmet etmiş beyler yanında hanedan üyelerine ve şehzadelere tahsis edilmekteydi. Devletin kuruluş yıllarında şehzadelerin görev yaptıkları en önemli sancaklar uç bölgeler olmuştur. I. Murad döneminden sonra bilhassa Anadolu beyliklerinin toprakları şehzade sancakları

⁴⁷ Feridun Emecen, "Manisa", *DİA*, XXVII, (2003), s. 582.

⁴⁸ Feridun Emecen, *XVI. Asır'da Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s. 20- 22.

Geçmişten Günümüze Manisa

haline getirilmiştir. Bu sancaklardan Saruhanoğullarından alınan Manisa Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren en önemli şehzade sancak merkezi olmuştur.⁴⁹

1695 yılında merkezî idare tarafından mukataaların malikâne olarak satışına karar verilmesinden sonra sistemin uygulandığı ilk sancaklardan birisi de Saruhan Sancağı olmuştur. Saruhan Sancağı dâhilinde mukataaların kayd-ı hayat (ömür boyu) şartıyla satışı, imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi hem merkezde hem de mahallinde gerçekleşmiştir. Saruhan Sancağı'nda malikâne olarak satışı gerçekleştirilen ilk mukataa "Ahmedlü Mukataası" olmuştur. 15 Şevval 1106/29 Mayıs 1695 tarihinde, senelik malı 30.000 akça olan mukataa, 205 guruş muaccele bedeli karşılığında Sâmih adlı birisine malikâne olarak satılmıştır.⁵⁰ İncelediğimiz dönemde (1712-1730) Saruhan Sancağı dâhilinde malikâneye konu olan mukataaların buldukları kaza, nahiye ve köyler ise şunlardır:

**Tablo- 2: Saruhan Sancağı'nda Malikâne Satışı Yapılan Yerler
(H.1124/M.1712-H.1143/M.1730)**

Turgutlu ⁵¹	Menemen/Foçalar ⁵²	Marmaracık ⁵³
Kayacık ⁵⁴	Tomal Müselli ⁵⁵	Adala ⁵⁶
Nif ⁵⁷	Tarhaniyat ve Ma'den-i Seng-i Âsiyâb ⁵⁸	Akhisar ⁵⁹
Edremit ⁶⁰	Ahmedlü ⁶¹	Manisa ⁶²
Azizlü ⁶³	Gördes ⁶⁴	Karye-i Ulu ⁶⁵
Doğanhisarı ⁶⁶	Yayla-i Kebir ⁶⁷	

İncelediğimiz 18 yıllık dönemde (1712-1730), Saruhan Sancağı'na bağlı olan ve yukarıdaki tabloda isimleri verilen kaza, nahiye ve köylerde bulunan mukataalar, -kasr-ı yed, ref ve mahlûlden satışlar da dâhil olmak üzere- taliplilerine malikâne olarak satılmıştır. İlgili dönem içerisinde Saruhan Sancağı'ndan malikâne olarak satılan mukataaların senelik mallarının akçe ve guruş para birimi ile ifade edildiği görülmektedir. Muaccele bedelinin ise, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi guruş-ı esedî para birimi olarak tahsil edildiği anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki tabloda, Saruhan Sancağı'nda 1712-1730 yılları arasında malikâne olarak taliplilerine satılan mukataaların isimleri, vergi türleri ve gelirleri

⁴⁹ Haldun Eroğlu, "Şehzade", *DİA*, XXXVIII, (2010), s. 481.

⁵⁰ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 216.

⁵¹ BOA. KK. 182, s. 117; BOA. KK. 185, s. 181- 182.

⁵² BOA. KK. 182, s. 193; BOA. KK. 185, s. 170; BOA. KK. 187, s. 33-34.

⁵³ BOA. KK. 182, s. 233; BOA. KK. 186, s. 65-66.

⁵⁴ BOA. KK. 185, s. 22-23.

⁵⁵ BOA. KK. 185, s. 41; BOA. KK. 189, s. 265- 266.

⁵⁶ BOA. KK. 185, s. 51; BOA. KK. 189, s. 130, 176.

⁵⁷ BOA. KK. 185, s. 56.

⁵⁸ BOA. KK. 185, s. 131.

⁵⁹ BOA. KK. 186, s. 65-66.

⁶⁰ BOA. KK. 186, s. 202-203.

⁶¹ BOA. KK. 189, s. 124.

⁶² BOA. KK. 189, s. 192.

⁶³ BOA. KK. 189, s. 216-217.

⁶⁴ BOA. KK. 189, s. 289.

⁶⁵ BOA. KK. 189, s. 242.

⁶⁶ BOA. KK. 189, s. 192.

⁶⁷ BOA. KK. 189, s. 216- 217.

doğrudan Hazine-i Amire'ye aktarılan senelik mal ve muaccelelerinin bir dökümü yer almaktadır.

Tablo- 3: Saruhan Sancağı'nda Satılan Malikâne Mukataaların Mal ve Muaccele Miktarları (H.1124/M.1712-H.1143/M.1730)

Tarih	Mukataanın Adı	Senelik Mal	Muaccele
23 Safer 1124/ 1 Nisan 1712 ⁶⁸	Turgutlu	28.000 akçe	360 guruş
21 Ramazan 1124/ 22 Ekim 1712 ⁶⁹	Perâkende-i Tarhaniyat ve Ma'den-i Seng-i Âsiyâb	1.000 guruş	2000 guruş
13 Muharrem 1125/ 9 Şubat 1713 ⁷⁰	Bazdarân ve Resm-i Otluk ve tevâbi'i	43.333 akçe	1.250 guruş
25 Muharrem 1125/ 21 Şubat 1713 ⁷¹	Oğuz? ve tevâbi'i	12.000 akçe	-
6 Safer 1130/ 9 Ocak 1718 ⁷²	Kıbtiyân-ı Kayacık ve tevâbi'i	13.000 akçe	225 guruş
23 Safer 1130/ 26 Ocak 1718 ⁷³	Tomal Müselli?	28.000 akçe	180 guruş (nisf)
29 Safer 1130/ 1 Şubat 1718 ⁷⁴	Nefs-i Adala hubûbât ve oşr-i bâğât ve resm-i zemîn ve resm-i keyl ve bâc-ı bazar-ı gale ve mütenevvi'a ve nisf-ı niyâbet-i sipâhiyân nahiyе-i sâbık ve resm-i tapu-yı zemîn	48.000 akçe	250 guruş (nisf)
5 Rebiülahir 1130/ 8 Mart 1718 ⁷⁵	İhtisab ve şemhane ve niyâbet ve kıbti bazarı mea hisar ve oşr-i bâğât ve resm-i keyl ve Kirizman	3.058 guruş	350 guruş
Gurre-i Cemaziyelevvel 1130/ 2 Nisan 1718 ⁷⁶	Tarhaniyat ve Ma'den-i Seng-i Âsiyâb	1.116,5 guruş	1.000 guruş (nisf)
15 Cemaziyelahir 1130/ 16 Mayıs 1718 ⁷⁷	Menemen Memlehası	130.000 akçe	325 guruş
25 Cemaziyelahir 1130/ 26 Mayıs 1718 ⁷⁸	Hashâ-i Turgutlu ve tevâbi'i (Has Mukataa)	1.890.000 akçe	7.200 guruş

⁶⁸ BOA. KK. 182, s. 117.

⁶⁹ BOA. KK. 182, s. 193.

⁷⁰ BOA. KK. 182, s. 225.

⁷¹ BOA. KK. 182, s. 233.

⁷² BOA. KK. 185, s. 22-23.

⁷³ BOA. KK. 185, s. 41.

⁷⁴ BOA. KK. 185, s. 51.

⁷⁵ BOA. KK. 185, s. 56-57.

⁷⁶ BOA. KK. 185, s. 131.

⁷⁷ BOA. KK. 185, s. 170.

⁷⁸ BOA. KK. 185, s. 181-182.

Geçmişten Günümüze Manisa

29 Zilhicce 1132/ 1 Kasım 1720 ⁷⁹	Akhisar ve Marmaracık kazaları Tamga-yı Kirpas ve Tamga-yı Bogasi-i Elvah? ve Tahmis-i Kahve ve Rüsûm-ı Duhan ve tevâbi'i	10.000 akçe	125 guruş
23 Safer 1133/ 24 Aralık 1720 ⁸⁰	Hashâ-i Karye-i Reşid-i kebir ve atık	1.363,5 guruş	-
2 Şaban 1133/ 29 Mayıs 1721 ⁸¹	Mahsul-ı Mîr-i Mirân?	100 guruş	-
5 Zilhicce 1134/ 16 Eylül 1722 ⁸²	Menemen ve tevâbi'i	10,909,5 guruş	6.000 guruş
5 Zilhicce 1134/ 16 Eylül 1722 ⁸³	Memlaha-i Menemen ve tevâbi'i	130.000 akçe	2.300 guruş
20 Safer 1135/ 30 Kasım 1722 ⁸⁴	Saruhan ve tevâbi'i sancakları âdet-i ağnâm ve âdet-i gulâmiye ve resm-i ağıl ve müselle mân ve gebrân	2.000 guruş	1.250 guruş
3 Şevval 1142/ 21 Nisan 1730 ⁸⁵	Ahmedlü ve tevâbi'i	32.400 akçe	-
15 Şevval 1142/ 3 Mayıs 1730 ⁸⁶	Adala ve tevâbi'i hubûbât ve öşr-i baġât ve resm-i zemîn ve resm-i keyl ve bâc-ı bazar-ı galle ve bâc-ı bazar-ı mütenevvi'a ve nisf-ı niyâbet-i sipâhiyân nahiye-i mezbûr ve deştibânî ve resm-i arûs ve resm-i tapû-yı zemîn	48.000 akçe	1.100 guruş
23 Zilhicce 1143/ 29 Haziran 1731 ⁸⁷	Manisa nahiyesinde kuru-ı cebel? Manisa ve hububat? ve Doġanhisarı ve Kaş gölü ve tevâbi'i	153.360 akçe	1.305 guruş
9 Cemaziyevvel 1143/ 20 Kasım 1730 ⁸⁸	Karye-i Azizlü ve Yayla-i kebir ve saġir ve atık	1.500 guruş	2.200 guruş

⁷⁹ BOA. KK. 186, s. 65-66.

⁸⁰ BOA. KK. 186, s. 202-203.

⁸¹ BOA. KK. 186, s. 284-285.

⁸² BOA. KK. 187, s. 33.

⁸³ BOA. KK. 187, s. 33- 34.

⁸⁴ BOA. KK. 187, s. 182.

⁸⁵ BOA. KK. 189, s. 124.

⁸⁶ BOA. KK. 189, s. 130.

⁸⁷ BOA. KK. 189, s. 192.

⁸⁸ BOA. KK. 189, s. 216- 217.

2 1143/ 1730 ⁸⁹	Cemaziyelahir 13 Aralık	Saruhan ve Hüdâvendigâr ve tevâbi'i sancaklarında vâki' nefs-i Kayacık ve karye-i Ulu? ve tevâbi'i	2.000 guruş	600 guruş
14 1143/ 1730 ⁹⁰	Cemaziyelahir 25 Aralık	Turgudlu ve tevâbi'i	28.000 akçe	360 guruş
21 1143/ 1 Ocak 1731 ⁹¹	Cemaziyelahir	Bâc-ı bazâr-ı Gördes ve tevâbi'i	65.000 akçe	240 guruş

Tablodaki kayıtlarda görüldüğü üzere, incelediğimiz dönemde Saruhan Sancağı'nda malikâne olarak satışa çıkarılan 24 adet mukataanın merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı toplam 2.659.093 akçe + 22.947.5 guruş (2.753.700 akçe) = 5.412.793 akçe idi. Bu mukataalardan elde edilecek toplam muaccele bedeli ise, 28.620 guruştur. Bu verilere göre, ilgili dönemde Saruhan Sancağı'ndan malikâne satın almak isteyenler 28.620 guruş muaccele bedelini peşin olarak ödemek zorundaydı. Bu mukataaların taliplilerine satışı neticesinde malikâneecilerin söz konusu mukataalara ait senelik mal ve muaccele bedellerinin ödemesi ise doğrudan devletin merkezî hazinesi olan Hazine-i Amire'ye yapılmaktaydı.

Malikâne olarak satışı gerçekleştirilen mukataaların vergi içeriklerine bakıldığında imparatorluk dâhilinde bulunan pek çok sancakta olduğu gibi kaza, nahiye ve köy gibi yerleşim birimlerinin öne çıktığı dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra, Osmanlı Devleti'ne bağlı diğer sancaklarda olduğu gibi bu köyler, genelde kaza taksimatını yansıtan bir mukataanın içerisinde yer aldığı gibi herhangi bir mukataaya bağlı olup, ondan ayrılmak suretiyle de malikâne satışına konu olmuşlardır.

Söz konusu dönemde Saruhan Sancağı'nda Adala, Akhisar ve Marmaracık kazalarına bağlı olan yerleşim yerlerinde bulunan bu mukataalardan tahsil edilen vergiler arasında, *hubûbât ve öşr-i bâğât ve resm-i zemîn ve resm-i keyl ve bâc-ı bazar-ı gale ve mütenevvi'a ve nisf-ı niyâbet-i sipâhiyân nahiye-i sâbık ve resm-i tapu-yı zemîn, tamga-yı kirpas ve tamga-yı bogasi-i elvah ve tahmis-i kahve ve rûsûm-ı duhan, âdet-i ağnâm ve âdet-i gulâmiye ve resm-i ağıl ve müselle mân ve gebrân* gibi gelir kalemleri bulunmaktaydı. Saruhan Sancağı'nda malikâne olarak satılan mukataalar, vergi muhtevaları açısından diğer eyalet ve sancaklarda olduğu gibi, Osmanlı merkezî idaresinin malikâne sisteminin uygulamaya girdiği ilk dönemlerdeki tercihlerini yansıtmaktadır. Nitekim malikâne satışlarına bakıldığında, ilk yıllarda kaza, köy ve mezraa gibi küçük idarî birimlerdeki mukataaların satışına öncelik verildiği görülmektedir.

İncelediğimiz 18 yıllık zaman zarfında Saruhan Sancağı'nda satışı gerçekleştirilen mukataalardan 8 tanesi kasr-ı yed ve malûlden satıştır. Senelik mallarının toplamı 281.733 akçe + 12.009.5 guruşu (1.549.140 akçe) = 1.830.873 akçeyi bulan olan bu 8 mukataa için yapılan muaccele ödemesinin ise toplam 13.010 guruş olduğu görülmektedir. Bu tutar, Saruhan Sancağı'nda satışı yapılan mukataalardan elde edilen toplam muaccele gelirinin yaklaşık % 45'ine tekabül etmektedir.

⁸⁹ BOA. KK. 189, s. 242.

⁹⁰ BOA. KK. 189, s. 265-266.

⁹¹ BOA. KK. 189, s. 289.

Malikâne Sahiplerinin Kimlikleri

İncelediğimiz berat ve nişan kayıtlarından ilgili dönem içerisinde malikâne mukataaları deruhte eden malikânegilerin kimliklerine de ulaşmak mümkün olmuştur. Bu dönemde, Saruhan Sancağı'nda malikâne olarak satışa çıkarılan mukataalara yatırım yapan kişiler hakkındaki bilgiler ayrıntılarıyla aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo- 4: Saruhan Sancağı'nda Satılan Malikâne Mukataaların Sahipleri (H.1124/M.1712-H.1143/M.1730)

Tarih	Mukataanın Adı	Malikâneci (İlk/Sonra)	El Değiştirme Nedeni
23 Safer 1124/ 1 Nisan 1712 ⁹²	Turgutlu	İbrahim/ Ali	Mahlûl (Ölüm)
21 Ramazan 1124/ 22 Ekim 1712 ⁹³	Perâkende-i Tarhaniyat ve Ma'den-i Seng-i Âsiyâb	Mustafa/ Ali	Mahlûl (Ölüm)
13 Muharrem 1125/ 9 Şubat 1713 ⁹⁴	Bazdarân ve Resm-i Otluk ve tevâbi'i	İsmail/ Mehmed ve Ahmed (ortaklık yoluyla tasarruf)	Mahlûl (Ölüm)
25 Muharrem 1125/ 21 Şubat 1713 ⁹⁵	Oğuz? ve tevâbi'i	Hüseyin/Abdullah	
6 Safer 1130/ 9 Ocak 1718 ⁹⁶	Kıbtiyân-ı Kayacık ve tevâbi'i	Filelizâde Mehmed Beğ?/ Filelizâde Mehmed Beğ?	Ref (Malikâneliğinin İptali)
23 Safer 1130/ 26 Ocak 1718 ⁹⁷	Tomal Müselli?	Ali/ Ali	Ref
29 Safer 1130/ 1 Şubat 1718 ⁹⁸	Nefs-i Adala ... hubûbât ve öşr-i bâgât ve resm-i zemîn ve resm-i keyl ve bâc-ı bazar-ı gale ve mütenevvi'a ve nısf-ı niyâbet-i sipâhiyân nahiye-i sâbık ve resm-i tapu- yı zemîn	Kürekliler? kâtibi İbrahim/ Kürekliler? kâtibi İbrahim	Ref
5 Rebiülahir 1130/ 8 Mart 1718 ⁹⁹	İhtisab ve şemhane ve niyâbet ve kıbti bazarı mea	Ali/Ali	Ref

⁹² BOA. KK. 182, s. 117.

⁹³ BOA. KK. 182, s. 193.

⁹⁴ BOA. KK. 182, s. 225.

⁹⁵ BOA. KK. 182, s. 233.

⁹⁶ BOA. KK. 185, s. 22-23.

⁹⁷ BOA. KK. 185, s. 41.

⁹⁸ BOA. KK. 185, s. 51.

⁹⁹ BOA. KK. 185, s. 56-57.

	hisar ve öşr-i bâğât ve resm-i keyl ve Kirizman		
Gurre-i Cemaziyelevvel 1130/ 2 Nisan 1718 ¹⁰⁰	Tarhaniyat ve Ma'den-i Seng-i Âsiyâb	Ali/ Ali	Ref
15 Cemaziyelahir 1130/ 16 Mayıs 1718 ¹⁰¹	Menemen Memlehası	Ahmed/ Ahmed	Ref
25 Cemaziyelahir 1130/ 26 Mayıs 1718 ¹⁰²	Hashâ-i Turgutlu ve tevâbi'i	Vize Sancağı Mutasarrıfı Mustafa	
29 Zilhicce 1132/ 1 Kasım 1720 ¹⁰³	Akhisar ve Marmaracık kazaları Tamga-yı Kirpas ve Tamga-yı Bogasi-i Elvah? ve Tahmis-i Kahve ve Rüsûm-ı Duhan ve tevâbi'i	Hassâ Bazirgânbaşı El-hâc Hüseyin	
23 Safer 1133/ 24 Aralık 1720 ¹⁰⁴	Hashâ-i Karye-i Reşid-i kebir ve atik ?	Sabık Sakız Muhafızı Vezir İbrahim Paşa	
2 Şaban 1133/ 29 Mayıs 1721 ¹⁰⁵	Mahsul-ı Mîr-i Mirân?	İsmail/ Osman	Kasr-ı yed
5 Zilhicce 1134/ 16 Eylül 1722 ¹⁰⁶	Menemen ve tevâbi'i	Sabık Kastamonu Mütesellimi Mustafa/ Veziriazam İbrahim Paşa ve Kapıcılar Kethüdası Bekir Mehmed (ortaklık yoluyla)	Mahlûl (Ölüm)
5 Zilhicce 1134/ 16 Eylül 1722 ¹⁰⁷	Memlaha-i Menemen ve tevâbi'i	Sabık Kastamonu Mütesellimi Mustafa/ Veziriazam İbrahim Paşa ve Kapıcılar Kethüdası	Mahlûl (Ölüm)

¹⁰⁰ BOA. KK. 185, s. 131.

¹⁰¹ BOA. KK. 185, s. 170.

¹⁰² BOA. KK. 185, s. 181-182.

¹⁰³ BOA. KK. 186, s. 65-66.

¹⁰⁴ BOA. KK. 186, s. 202-203.

¹⁰⁵ BOA. KK. 186, s. 284-285.

¹⁰⁶ BOA. KK. 187, s. 33.

¹⁰⁷ BOA. KK. 187, s. 33- 34.

Geçmişten Günümüze Manisa

		Bekir Mehmed (ortaklık yoluyla)	
20 Safer 1135/ 30 Kasım 1722 ¹⁰⁸	Saruhan ve tevâbi'i sancakları âdet-i ağnâm ve âdet-i gulâmiye ve resm-i ağıl ve müselle mân ve gebrân	Sadrazam kethüdası mektubcusu Halil ve Selçuk Mehmed (ortaklık yoluyla)	
3 Şevval 1142/ 21 Nisan 1730 ¹⁰⁹	Ahmedlü ve tevâbi'i	Salih/ Abdülkerim ve Süleyman (ortaklık yoluyla)	Kasr-ı yed
15 Şevval 1142/ 3 Mayıs 1730 ¹¹⁰	Adala ve tevâbi'i hubûbât ve öşr-i bağât ve resm-i zemîn ve resm-i keyl ve bâc-ı bazar-ı galle ve bâc-ı bazar-ı mütenevvi'a ve nısf-ı niyâbet-i sipâhiyân nahiye-i mezbûr ve deştibânî ve resm-i arûs ve resm-i tapû-yı zemîn	Köse Mustafa (Sivil)/ Hayme-i Hassa Mehterbaşısı El-hâc Abdullah	Mahlûl (Ölüm)
23 Zilhicce 1143/ 29 Haziran 1731 ¹¹¹	Manisa nahiyesinde koru-i cebel? Manisa ve hububat? ve Doğanhisarı ve Kaş gölü ve tevâbi'i	İshak	
9 Cemaziyevvel 1143/ 20 Kasım 1730 ¹¹²	Karye-i Azizlü ve Yayla-i kebir ve sağır ve atık	Ali	
2 Cemaziyelahir 1143/ 13 Aralık 1730 ¹¹³	Saruhan ve Hüdâvendigâr ve tevâbi'i sancaklarında vâki' nefsi Kayacık ve karye-i Ulu? ve tevâbi'i	Abdullah	
14 Cemaziyelahir	Turgudlu ve tevâbi'i	Ali	

¹⁰⁸ BOA. KK. 187, s. 182.

¹⁰⁹ BOA. KK. 189, s. 124.

¹¹⁰ BOA. KK. 189, s. 130.

¹¹¹ BOA. KK. 189, s. 192.

¹¹² BOA. KK. 189, s. 216- 217.

¹¹³ BOA. KK. 189, s. 242.

1143/ 25 Aralık 1730 ¹¹⁴			
21 Cemaziyelahir 1143/ 1 Ocak 1731 ¹¹⁵	Bâc-ı bazâr-ı Gördes ve tevâbi'i	Abdullah	

İncelediğimiz 18 yıllık dönemde, Saruhan Sancağı'nda bulunan mukataalara sivil ve askerî zümreye mensup toplam 35 kişi malikâneci olarak yatırım yapmışlardır. Kayıtlardaki verilerden anlaşıldığına göre bu malikânegilerden 28'i askerî¹¹⁶ zümreye mensup olup bazılarının unvanları bellidir. Unvanları belli olan malikâne sahipleri arasında, Kürekliler? kâtibi İbrahim, Vize Sancağı Mutasarrıfı Mustafa, Hassâ Bazirgânbaşı El-hâc Hüseyin, Sabık Sakız Muhafızı Vezir İbrahim Paşa, Sabık Kastamonu Mütesellimi Mustafa, Kapıcılar Kethüdası Bekir Mehmed, Sadrazam kethüdası mektubcusu Halil ve Hayme-i Hassa Mehterbaşısı El-hâc Abdullah yer almaktadır. Kalan 7 malikâneci ise vazifeleri belli olmayan sivil zümreye mensup kişiler olup isimlerinin dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Saruhan Sancağı'ndaki sivil ve askerî zümreye mensup malikâne sahiplerinin tamamının bu bölgedeki mukataalardan sadece bir tanesini deruhte ettikleri görülmektedir.

Askerî zümreye mensup malikânegilerin toplam malikânegiler içerisindeki oranı % 80 olup bu malikânegilerin senelik mal tutarı toplam 2.619.093 akçe + 22.947.5 guruş (2.753.700 akçe) = 5.372.793 akçeyi bulan malikâne mukataalar için Hazine-i Amire'ye yatırdıkları muaccele bedeli toplam 28.260 guruştur. Bu tutar, ilgili dönemde Saruhan Sancağı'nda elde edilen toplam muaccele tutarının % 98,7'sine tekabül etmektedir. Sivil zümreye mensup malikânegilerin toplam malikânegiler içerisindeki oranı ise % 20 olup, senelik bedelleri 40.000 akçe olan malikâne mukataalar için 360 guruş muaccele ödedikleri görülmektedir. Bu tutar ise, ilgili dönemde mukataaların muaccele gelirinin % 1,3'üne karşılık gelmektedir.

Yine ilgili dönemde Saruhan Sancağı'nda bulunan toplam 24 mukataanın 5'i malikânegiler tarafından ortaklık yoluyla deruhte edilirken, 19'u tek başına deruhte edilmiştir. Bu verilere göre, Saruhan Sancağı mukataalarından malikâne deruhte eden malikânegilerin yaklaşık % 21'inin ortaklık yoluyla, % 79'unun ise tek başına

¹¹⁴ BOA. KK. 189, s. 265-266.

¹¹⁵ BOA. KK. 189, s. 289.

¹¹⁶ Çalışmamızda, malikâne sahipleri için kullandığımız "sivil-askerî" tabiri, klasik dönem Osmanlı toplumsal tabakalaşmasındaki askerî (yönetenler) ve reaya (yönetilenler) dan farklı bir nitelik taşımaktadır. Zira askerî denildiğinde herhangi bir devlet vazifesine memur olan kesim kastedilmektedir. İncelediğimiz defterlerdeki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, malikânegiler söz konusu defterlere, askerî ise vazifesi veya görevi ile kaydedilmektedir. Bu kişiler birden fazla malikâne satın aldıklarında kendilerine verilen beratta ve bu beratın tezkire kayıtlarında, varsa ilgili vazifesi belirtilmektedir. Ancak beratında vazifesinin açıkça belirtilmediği askerî sınıf mensubu malikânegiler de vardı. Bunların vazifesi, beratlarında isimlerinin önünde geçen elkâbıyla (zîde mecduhû-zîde kadruhû vs.) ya da sonunda geçen dua cümlecisiyle tahmin olunabilmektedir. Kendi içerisinde de askeri sınıf mensubu malikânegileri, askerî idareciler, askerî bürokrasi, malî bürokrasi, ilmiye grubu, saray görevlileri, veziriazam ve çevresi ve askerî zümre mensuplarının akrabaları şeklinde bir tasnife tabi tutmak da mümkündür. Sivil dendiğinde ise, herhangi bir devlet görevi olmayan malikâneci kastedilmiştir. Ayrıca sivil tabiri, askerî zümre mensubu olduğuna dair kayıtlarda hiçbir delilin olmadığı malikânegiler için kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, kendisinden "nam kimesne" diye bahsedilen ve askerî sınıf mensuplarıyla aile-ortaklık-mensubiyet ilişkileri içerisinde görülmeyen malikânegiler de mevcuttu. Bu türden malikânegilerden bazılarının ödedikleri muaccele bedellerin yüksekliğine bakıldığında bunları sivil veya klasik reaya sınıfına dâhil etmek zorlaşmaktadır. Bu yüzden çalışmamızda bu malikânegiler de sivil zümreye dâhil edilmiştir. Malikânegilerin profil tasnifi hakkında detaylı bilgi için bkz. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 57- 78.

Geçmişten Günümüze Manisa

malikâne aldıkları anlaşılmaktadır. Ortaklık yoluyla deruhte edilen malikânelerin toplam değeri, 205.733 akçe + 12.909.5 guruş (1.549.140 akçe) = 1.754.873 akçe, bunlara yatırılan toplam muaccele bedeli ise 10.800 guruştur. Tek başına deruhte edilen malikânelerin toplam değeri, 2.453.360 akçe + 10.038 guruş (1.204.560 akçe) = 3.657.920 akçe, muaccele bedeli ise 17.820 guruştur. Genel toplamlara nispetle, ortaklık yoluyla deruhte edilen malikânelerin senelik malları itibariyle, toplam malikâne mukataaların senelik malının % 32,4'ünü teşkil ettiği görülmektedir. Ortaklık yoluyla deruhte edilen malikânelere yatırılan muaccele bedeli ise, toplam muaccelenin % 37,7'sine tekabül etmektedir. Tek başına malikâne deruhte edilen malikânelerin senelik malları ise toplam malikâne mukataalar içinde % 67,6'lık bir yer kaplamaktadır. Toplam muaccele içinde bunların yeri ise % 62,3'tür.

Ortaklık yoluyla ve tek olarak malikâne deruhte edenlerin kimlikleri referans alınarak da bir tahlil yapmak mümkündür. Askerî zümre içerisinde yer alıp ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden malikânegilerin sayısı 8 olup bunlar toplam malikânegilerin % 22,8'sini oluşturmaktadır. Buna mukabil sivil zümre içinde olup ortaklaşa malikâne deruhte eden malikânegi bulunmamaktadır. İlk gurubun kontrol ettiği malikâne mukataaların, senelik malları itibariyle değeri 205.733 akçe + 12.909.5 guruş (1.549.140 akçe) = 1.754.873 akçe olup, muaccele bedeli ise 10.800 guruştur.

Genel toplamlar açısından bir değerlendirme yapılacak olursa, incelediğimiz dönemde Saruhan Sancağı'nda, tek başına mukataa işleten malikânegilerin ortak olanlara kıyasla daha yüksek meblağlı malikâne deruhte ettikleri ve daha yüksek meblağlı muaccele ödedikleri görülmektedir. Ayrıca Saruhan Sancağı'ndaki mukataaları askerî zümre mensubu olan malikânegilerin ağırlıklı olarak işlettikleri dikkat çekmektedir.

Sonuç

Osmanlı maliyesinde mukataa gelirleri başlıca üç yöntemle tahsil edilmekteydi. Bunlar, emanet, iltizam ve malikâne uygulamaları idi. Osmanlı maliyesinde merkezî hazinenin gelirlerini toplamak için devlet, dönemin şartlarına uygun vergi toplama yöntemleri geliştirmişti. Devlet vergilendirme işini temelde iki şekilde yapmaktaydı. Bunlardan birincisi, maaşlı memur kadroları ile ikincisi ise vergilendirme vazifesinin özel teşebbüs gibi hareket eden kişilere belirli şartlarda devredilmesi şeklindeydi. Osmanlılar, emanet, iltizam ve malikâne usulleri ismini verdikleri bu metotların üçünü de uzun yıllar kullanmışlardır.

Emanet, iltizam ve malikâne sistemleri, Osmanlıların zamanın koşullarına, iktisadî buhran ve ihtiyaçlara göre geliştirilmiş uygulamalardı. Osmanlı maliyesinde 1106/1695 yılında uygulama sahasına konulan malikâne sistemi, başlangıçta imparatorluğun tamamını içine almamakla birlikte, aşamalı olarak üç yıl gibi kısa bir zamanda neredeyse Osmanlı coğrafyasının hemen hemen tamamına yayılmıştı. Sistemin uygulamaya girdiği ilk yıllardan itibaren vergi kaynaklarının devlet tarafından malikâne olarak satışa çıkarılması imparatorluk genelinde ciddi bir talebe neden olmuştu. Öyle ki, bu durum sistemin hızlı bir şekilde yaygınlık kazanmasından anlaşılmaktadır.

Malikâne sistemi ile devlet içerisine düştüğü mali bunalım ve nakit sıkıntısından kurtulmak istemişti. Bu doğrultuda, ilk etapta köy ve mezraalar gibi hâsılatı düşük yerleri malikâne olarak satışa çıkarılmış, zamanla vergi hâsılatı daha yüksek olan vergi kalemleri de sisteme dâhil edilmiştir. Zira elde edeceği kâr az olacağı için, ödenecek muaccele bedeli de küçük meblağlar içinde kalan bu mukataaları satışa çıkarmakla merkezî hazine, mümkün olduğu kadar geniş bir alıcı

kitlesine ulaşmak istemişti. Bu husus bir kişinin tek başına muaccesini ödeyemeyeceği ölçüde büyüklükte olan mukataaların satılması söz konusu olduğu nadir hallerde, mukataayı hisselerle bölerek birkaç kişinin ortaklık yoluyla almasına müsaade edilmiş olması ve ayrıca reyaya da malikâne sahibi olma hakkının verilmiş olması aynı sebeple izah edilebilir.

Saruhan Sancağı da malikâne sisteminin uygulandığı ilk sancaklardan birisiydi. Kayıtlardaki verilerden incelediğimiz dönemde (1712-1730), söz konusu sancak dâhilindeki mukataaların malikâne olarak satışları sonunda malikâne sahipleri içerisinde, imparatorluğun genelinde yapılan satışlarda olduğu gibi, askerî zümreye mensup malikânegilerin önemli bir yere sahip oldukları tespit edilmiştir. İlgili tarihler arasında kasr-ı yed, mahlûl (ölüm) ve ref üzere satışlar da dâhil olmak üzere 24 mukataanın malikâne olarak satışı yapılmıştır. Bu malikânelerden toplam 28.620 guruş muaccele geliri elde edilmiştir. Bu malikânelerin % 80'i askerî zümre mensupları tarafından, % 20'si ise sivil zümre mensubu malikânegiler tarafından satın alınmıştır. Askerî zümreye mensup malikânegiler toplam muaccele miktarının yüzde 98,7'sini, sivil zümre mensubu olan malikânegiler ise, % 1,3'ünü merkezî hazineye yatırmışlardır.

İncelediğimiz defterlerdeki kayıtlara göre söz konusu dönemde, Saruhan Sancağı'ndaki malikâne sahiplerinin tamamı Müslüman olup, gayrimüslim malikânegiye tesadüf edilmemiştir. Yine bu dönemdeki malikânegilerin tamamı erkek olup, kadın malikânegi bulunmamaktadır. Malikâne olarak verilen vergi kaynaklarından toplanan senelik mal ve muaccele gelirlerinin Saruhan Sancağı'na bağlı kaza, nahiye ve köy ile muhtelif vergi türlerinden elde edildiği görülmüştür.

Kaynakça

Kitaplar

Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), Koç Kültür Sanat Tanıtım Yay., İstanbul, 2003.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yay., İstanbul, 1986.

Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003.

Çizakça, Murat, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, (çev. Şehnaz Layikel), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999.

Emecen, Feridun, *XVI. Asır'da Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989.

Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003.

İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter (Tenkidli transkripsiyon)*, (Haz. Şerafettin Turan, Türk tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, (ed. Halil İnalcık- Donald Quataert), (çev. Halil Berktaş), Eren Yay., İstanbul, 2000.

Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, c. II (Yayl. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1995.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara, 1983.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul, 1996.

Geçmişten Günümüze Manisa

Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yay., İstanbul, 1985.

Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul, 1994.

Tursun Bey, *Târih-i Ebû'l-Feth*, (Haz. Mertol Tulum), İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1977.

Makaleler

Batmaz, Eftal Şükrü, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", *Osmanlı*, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 250- 257.

Buluş, Abdulkadir, "Vergi Toplamının Özerkleştirilmesinin Vergi Toplamının Etkinliğine Katkısı: İltizam Sistemi İle Bir Mukayese", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 19, 2010/ 1, s. 81- 120.

Çizakça, Murat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)", *Osmanlı*, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 223- 226.

Emecen, Feridun, "Manisa", *DİA*, XXVII, İstanbul, 2003, s. 577- 582.

Eroğlu, Haldun, "Şehzade", *DİA*, XXXVIII, (2010), s. 480- 483.

Genç, Mehmet, "İltizam", *DİA*, XII, İstanbul, 2000, s. 154- 158.

Genç, Mehmet, "Malikâne", *DİA*, XXVII, Ankara, 2003, s. 516- 518.

Genç, Mehmet, "Mukâtaa", *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006, s. 129- 132.

Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar*, 8- 10 Haziran, (ed. Osman Okyar), Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara, 1973, s. 231- 292.

Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1* (Haz. Mehmet Genç- Erol Özvar), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul, 2006, s. 57- 64.

Gökbilgin, Tayyib, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *IV. Türk Tarih Kongresi 10-14 Kasım 1948*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1952, s. 433- 444.

İnalçık, Halil, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 1- 14.

Karaman, Deniz, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağı'ndaki Bazı Malikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler", *Bilig*, Bahar /2004, Sayı: 29, s. 139- 176.

Özbay, Rahmi Deniz, "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", *Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, İstanbul, 2009, s. 2108- 2125.

Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hânedanlıkların Kuruluşu", *Bellekten*, XLII, Sayı: 168, Ekim 1978, TTK Yay., Ankara, 1978, s. 667- 675.

Öztürk, Nazif, "Mukâtaalı Vakıf", *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006, s. 132- 134.

Şahin, Harun, "XVI- XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Mukâtaa Sisteminde Yönetim ve Örgütlenme", *The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science*, June 2013, s. 1019- 1037.

Ünal, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 6, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir, 1991, s. 59- 77.

Arsiv Belgeleri

166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530): Hudâvendigar, Biga, Karasi, Saruhân Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım, Defter-i Hâkânî Dizisi: II, Ankara, 1995.

83 Numaralı Mühimme Defteri (1036- 1037/1626-1628) Özet- Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkı Basım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 54, Ankara, 2001.

BOA. C.ML. 5041.

BOA. İE.EV. 5245.

BOA. KK. 182.

BOA. KK. 185.

BOA. KK. 186.

BOA. KK. 187.

BOA. KK. 189.

BOA. KK. 5040.

BOA. MAD 3423.

SARUHAN MUHASSILI GENÇ MEHMED PAŞA'NIN MANİSA'DAKİ MUHALLEFATI

Yavuz KISA*

GİRİŞ

Muhallefât: sözlükte “geride kalan, geriye bırakılan” manalarındaki muhallel kelimesinin çoğulu olup Osmanlı miras hukukunda, ölen kişilerin geride bıraktıkları eşya ve mallarının tespit ve taksimi için kullanılan bir terimdir¹.

Muhallefât müsadereye göre şekillenmekteydi. Osmanlı Devleti yönetiminde, eskiden beri çeşitli sebeplerle devlet idaresinden uzaklaştırılan kişilerin geride bıraktıkları menkul ve gayri menkullere el konulmakta idi. Müsadere adı verilen bu uygulama ile vezirler, devlet erkânı ve zenginlikleriyle tanınmış kişilerin malları ölümünden sonra, bazen de hayatta iken devlet tarafından zapt edilmekteydi². Osmanlı devletinde, özellikle askeri zümre ve üst düzey devlet görevlilerinin muhallefâtının ayrıntılı bir biçimde kayda geçirilmesine özen gösterilmiştir. Bu sayede, devlet adamları ve nüfuslu kişilerin çeşitli gayri kanuni yollarla devlete ait malları ele geçirme ihtimallerine karşı önlem alınmıştır³.

Müsadere olunan mallar önce tespit edilip defterlere kayıt edilirdi. Bu tespit sırasında malların cinsleri, özellikleri, sayıları ve diğer bilgileri itina ile kaydedilirdi. Malların sayım ve yazımı buldukları yer tarif edilerek *flan odada, sepet derununda, meşin kaplı sandıkta, meşin kaplı tahta sandıkta, beyaz tahta sandıkta, sepet sandıkta,*

* Arş. Gör. Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ. ykisa@firat.edu.tr

¹ Tahsin Özcan, “Muhallefât”, *DİA*, C.30, İstanbul 2005, s.406-407. Muhallefât hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Said Öztürk, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988; Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, III/5-6, Ankara 1966, s. 1-6; Halil İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, İstanbul 1953-1954, s. 51-75; İbrahim Yılmazçelik, “1780-1838 Tarihleri Arasında Diyarbakır Valileri ve Kiki Abdi Paşanın Muhallefati”, *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu, 27- 28 Ekim 2000*, Ankara 2001, s.265-316; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki, I-II*, İstanbul 1317, s.399; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1983, s.564-565; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I, İstanbul 1978, s.373; Tarık Özçelik, “Yeniçeri Ağası Köse Mehmet Ağa ve Muhallefati”, *History Studies Internatinoal Journal of History*, 5-1, Samsun 2013, s.287-310; Kürşat Çelik, “Mısır Beylerbeyi Hayır Bey’in Muhallefati (1517-1522)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.33, S.55, 2014, s.163-182.

² Müsâdere hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cavid Baysun, “Müsâdere”, *İA*, C.VIII, İstanbul 2001, s.669-673; Mehmet Ali Ünal, “Osmanlı İmparatorluğunda Müsâdere”, *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta 1999, s.1-16; Cahit Telci, “Osmanlı Devletinde 18.Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2, Aralık 2007, s.145-166; Hüseyin Esen, “İslam Hukuku Açısından Müsâdere” *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV, İzmir 2002, s.191-225; Feda Şamil Arık “Türkiye Selçuklu Devletinde Müsâdere”, *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri, I, 23-28 Eylül*, İstanbul 1985, s.47-64; Klaus Röhrborn, “Osmanlı İmparatorluğunda Müsâdere ve Muvassıt Güçler”, *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri, I, (İstanbul, 15-20 Ekim 1973)*, İstanbul 1979, s.253-260; Bir âyanın malvarlığının müsâderesi sürecine dair örnek bir çalışma için bkz. Yavuz Cezar, “Bir Âyanın Muhallefati: Havza ve Köprülü Kazaları Âyanı Kör İsmail-oğlu Hüseyin”, *Belleten*, XLI/161, Ankara 1977, s. 41-78.

³ Tuncay Ögün, “Osmanlı Devletinde Müsâdere Uygulamaları”, *Osmanlı VI, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, s.373.

*tahta sandıkda, hurc derununda, hurc derununda kıl torba içinde gibi kaydedilmekte ve yerine konmaktaydı*⁴.

Osmanlı devletinde muhalledâtın tespit ve taksimi, kadıların görevleri arasında yer almıştır. Zamanla mirasın taksimi işini, kadıların maiyetindeki kassam denilen memurlar yürütmüştür. Askeri zümrelerin muhalledâtı, hassa beytülmal emini; sivillerin muhalledâtı ise amme beytülmal emini tarafından yapılmıştır. Değeri 10.000 akçeden fazla olan terekeler de hassa beytülmal emininin yetkisindedir⁵.

Muhalledât ve tereke kayıtları, ölen kişi düzeyinde tarihî dönemin ekonomik yapısını tespitinde katkıda bulunduğu kadar, sosyal yapıyı aydınlatmada ve biyografi çalışmalarında da son derece mühim bilgiler sunmaktadır. Özellikle giyim-kuşam ve ev eşyası olmak üzere sahip olunan malların çeşitliliği, sayısı, niteliği kişinin ve toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerini yansıttığı kadar, dünya görüşünü ve dönemin elit tabakasının kullandığı eşya ve hayat tarzı hakkında bilgi edinmeyi de sağlamaktadır⁶. Bundan dolayı muhalledât ve tereke kayıtları sosyal tarih açısından da önemli birer kaynaktır.

Muhassıllık konusuna gelince; Arapçada "tahsil edici" anlamına gelen muhassıl kelimesi, Osmanlı Devleti'nden önce Anadolu Selçuklu Devleti'nde kullanılmıştır⁷. Unvan ve yetkileri dönemlere göre değişiklik göstermiş olan muhassıllar, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Anadolu ve Rumeli'deki eyaletlerde cizye, âşâr gibi şer'i vergilerle (rüsüm-ı şer'iye) adet-i ağnâm, imdâd-ı seferiye, imdâd-ı hazariye, iâne-i cihâdiye, sâlâriye, mukâbele, harc-ı bahâ, harc-ı fermân, bedel-i nüzül, âvarız, iâne-i hükkâmiye, bedel-i mübâşiriye, hüddâmiye, muhzâriye, serbestiye, konak ve ispence vb. adlarla anılan örfi vergilerin (rüsüm-ı örfiye) tahsili işlerinde görevlendirilmiştir⁸. Klasik dönemde genellikle mahalli unsurlardan seçilen muhassıllar, kendi bölgelerinde nüfuslu şahıslar haline gelerek yeni bir sosyal sınıfın ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır⁹.

XVII. yüzyıldan itibaren İran ve Avusturya ile yapılan uzun savaşların sebep olduğu para açığından dolayı tımar ve zeâmetlerin malikâne haline dönüştürülmesi Anadolu'da ve Rumeli'de birtakım değişikliklere neden olmuştur. Bu dönemden itibaren Anadolu'da Aydın, Saruhan, Hüdâvendigâr, Karesi, Halep, Musul; Rumeli'de Mora, Sakız, Sisam daha sonra da Girit ve Taşoz gibi sancakların gelirlerini toplamakla görevli memurların muhassıl unvanı taşımaları yanında bu sancakların yönetiminden de sorumlu tutulmuşlardır¹⁰. Özellikle XVIII. yüzyılın başlarından itibaren mal-ı mirinin sancakbeyleri tarafından gereğince toplanamaması, şehirlerde ve taşrada türeyen eşkıyalık sebebiyle devlet gelirlerinin azalması ve merkezi gücün zayıflamasıyla kendi bölgelerindeki nüfuzlu aileler içinden seçilen muhassıllar, sancakbeyliği görevinde bulunmuşlar ve sancakbeyi gibi asayiş sağlamakta da görevlendirilmişlerdir¹¹.

⁴ Cahit Telci, "Osmanlı Devletinde 18.Yüzyılda Muhalledat ve Müsadere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2, İzmir 2007, s. 161.

⁵ Tahsin Özcan, "Muhalledât", s.406.

⁶ Tarık Özçelik, "Yeniçeri Ağası Köse Mehmet Ağa ve Muhalledatı", *History Studies Internatinoal Journal of History*, 5-1, Samsun 2013, s.288.

⁷ Yücel Özkaya-Ali Akyıldız, "Muhassıl", *DİA*, C.31, İstanbul 2006, s.18.

⁸ Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid (Osmanlı Vergi Düzeni)*, Haz: Mehmet Ali Ünal, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008, s.56.

⁹ Yücel Özkaya-Ali Akyıldız, "Muhassıl", s.18.

¹⁰ Musa Çadircı, Tanzimat'ın İlanı Sırasında Türkiye'de Yönetim (1826-1839), *Belleten*, LI/201, Ankara 1987, s.1226.

¹¹ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s.202.

Geçmişten Günümüze Manisa

Saruhan muhassıllığı, ekonomik bir potansiyele sahip olan Aydın muhassıllığına bağlıydı. Aydın muhassıllığı ise coğrafi ve idari anlamda Aydın Sancağı sınırları ile ifade edilmeyip, Menteşe, Saruhan, Teke ve Alâiye Sancakları'nı da temsil etmekteydi¹².

Bu çalışmayla, Saruhan muhassıllığı ve Anadolu'da eşkiya müfettişliği görevlerinde bulunmuş olan Genç Mehmed Paşa'nın Manisa'daki çiftliğinde bulunan muhallefâtı incelenmiştir.

Genç Mehmed Paşa

Genç Mehmed Paşa'nın nerede ve ne zaman doğduğu bilinmemektedir. Ailesi hakkında bilinen tek şey eşinin isminin Fatıma olduğudur¹³. Saruhan muhassıllığı görevinde bulunduğu sırada Aydın, Saruhan, Menteşe, Kütahya sancaklarının sürsât, âvarız vb. vergilerinin tahsilini yapmıştır¹⁴. Göstermiş olduğu başarılarından dolayı hızlıca yükselerek kapıcıbaşı olmuştur¹⁵.

XVII. Yüzyılın sonlarına kadar devam eden Osmanlı-Avusturya savaşları, merkezi idarenin Anadolu ve Rumeli'de otoritesini zayıflattığı gibi Anadolu eyaletinde, sancaklarda, kazalarda, kasaba ve köylerde yol kesme, soygun, rüşvet ve başka yolsuzlukların yaygın bir hale gelmesine de neden olmuştur. Bu dönemde özellikle İstanbul'dan gönderilen paşalar, Rumeli'deki görevlerine gitmeyerek, Anadolu'da eşkiyalık hareketlerinde bulunmuşlardır¹⁶. Genç Mehmed Paşa, kapıcıbaşı olduğu sıralarda Rumeli'deki görevine gitmeyen eşkiya paşalar üzerine gönderilmiştir¹⁷. Bulunmuş olduğu görevlerde başarıdan başarıya koşan Genç Mehmed, bu sayede önce Sivas beylerbeyi olmuş¹⁸, ardından da eşkiya olaylarının bastırılması için Anadolu müfettişliğine getirilmiştir¹⁹. Müfettişliği sırasında Anadolu'da halkı zulm eden birçok eşkiyanın hakkından gelmiştir²⁰.

XVIII. yüzyılın başlarına kadar devam eden uzun savaşlar sebebiyle, Anadolu'nun çoğu yerinden asker tedarik edilmesi ve zahire ihtiyacının temini sağlanarak Rumeli'ye gönderilmesi istenmiştir. Genç Mehmed Paşa, bu dönemde zahire nakli ve askerlerin sevkinde memur olmuştu. H.1104 tarihinde Genç Mehmed Paşa'ya gönderilen bir hükümde, görevli olduğu mahallerden toplanan zahirelerin

¹² Cahit Telci, "Mali Bir Ünite Olarak Aydın Muhassıllığı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/1, İzmir 2006, s. 137.

¹³ BOA. AE. SMST. II. 106/11477.

¹⁴ BOA. AE. SSÜL. II. 7/630.

¹⁵ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C.IV, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1051. Kapıcıbaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, "Kapıcı", *DİA*, C.24, Ankara 2001, s.345-347.

¹⁶ Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adaletnâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", *Belleten*, C. XXXVIII, S.151, Ankara 1974, s.445-446.

¹⁷ "Hamîd sancağı mutasarrıf Ahmed Paşa ile livâ-yı Canik Mehmed Beğ'i ta'yîn eyledi ve gitmede muhâlefet itdükleri esnâda küffâr yürüyüp ve ahâlî-i vilâyet yazup ova tarafına muhâfazaya kodukları üç yüz sekbânı haber alup dağdan aşup gice karanlığında varoşu basdılar ve âgâh olunca vâfir ümmet-i Muhammed'i kırup nisvân u sibyanı esîr ve eşyâların gâret ü hasâret idüp, taraf taraf varoşa âteş virüp gitdüler ehl-i varoşdan hayli nüfus telef oldığı Kâdı tarafından Hüseyin Paşa'ya ve ol dahi ta'yîn olan paşaların ihmâl ve hıvâneti sebebiyle küffârın ferce bulduğun rikâb-ı hümâyûna arz eyledikde, Dergâh-ı Âli kapucubaşlarından Genç Mehmed Ağa hatt-ı hümâyûn ile varup, Sofya'da ikisinin de başların kesüp dîvân eyleyüp" Nazire Karaçay Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 1297-1298.

¹⁸ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, Haz: Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 412.

¹⁹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, s.1051. Ayrıntılı bilgi için bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, s.512.

²⁰ H.1103 senesinde Anadolu müfettişi Genç Mehmed Paşa Aydın, Saruhan ve Menteşe sancaklarında seksen adet kesik eşkiya başını merkeze göndermiştir. Nazire Karaçay Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke*, s.1389.

biran önce Belgrad'a nakledilmesi emrolunmuştur²¹. Başka bir hükümde ise; Anadolu'da eşkiya teftişiyle görevli Genç Mehmed Paşa'dan sefer-i hümayun için Anadolu'nun çeşitli yerlerinden talep edilen askerleri teftiş ederek, sefere gitmeyenlerin bir an önce Edirne sahrasına göndermesi istenmiştir²². Lakin gerek eşkiya teftişi sırasında gerek muhassıllığı zamanında görevlendirmiş olduğu adamların halka zulm etmeleri ve kendisinin de bir eşkiyadan farklı davranmaması Paşa'nın itibarını zedelemiştir²³. Devlet nazarında hayatı boyunca hem itibar gören hem de itibarsızlaştırılan Genç Mehmed Paşa, H.1107 (M.1695/1696) yılında idam edilmiştir²⁴.

Genç Mehmed Paşa'nın Muhallefatı

Çalışmamızın ana kaynağı olan Saruhan muhassılı Genç Mehmed Paşa'ya ait muhallefât kaydı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Manisa Şer'iyeye sicilleri kataloğunda 164 numaralı Manisa Şer'iyeye sicilleri defterinde yer almaktadır. Bu defter, H. 1106-1108/M. 1694-1697 tarihli belgeleri içerir. Muhallefât kaydı, tek bir sayfa olarak düzenlenmiştir.

Bu kayda göre, Saruhan muhassılı olan Genç Mehmed Paşa'nın vefatı sebebiyle Manisa'da Şermest isimli çiftlikte, sahip olduğu taşınır ve taşınmaz malların hazine adına zaptı sürecinde (müsâdere) devlet adına Mehmed Ağa görevlendirilmiştir. Mehmed Ağa gözetiminde, çiftlik kethüdâsı Cebeci Ahmed Ağa marifetiyle çiftlikte bulunan malların sayımı yapılarak H.1107 yılının Ramazan ayında kayıt altına alınmıştır²⁵. Fakat çiftliğin ailesinden mi intikal ettiği, yoksa kendisinin mi satın aldığı tespit edilememiştir.

Muhallefât kaydından anlaşıldığı kadarıyla, Genç Mehmed Paşa'nın köleleri, cariyeleri, hayvanları, hububatları, çiftlik aletleri ve gayrimenkulleri bulunmaktaydı. Bu mal varlıklarının adetleri belirtilmekle birlikte kıymetleri zikredilmemiştir. Bununla beraber muhallefât kaydında, Paşa'nın nakit parasının olup olmadığı da tespit edilememiştir. Ancak 18 Haziran 1696 tarihli bir kayıta, Genç Mehmed Paşa'nın muhallefatından Manisa'daki çiftliklerinde bulunan mallarının bedeli olarak Suyolcu Ali Paşa yeğeni Mehmed Ağa vasıtasıyla 60.000 akçe tutarındaki bir makbuz Hazine-i Âmire'ye teslim olunmuştur²⁶. Buradan Genç Mehmed Paşa'nın, Manisa'nın başka yerlerinde de çiftliği olduğu kanısı oluşmuştur.

Diğer yandan incelemiş olduğumuz muhallefât kaydıyla alakalı benzer çalışmaları incelediğimizde, Aydın muhassılı Abdülbâki Paşa'nın muhallefâtının büyük çoğunluğunu gayrimenkuller oluşmaktadır. Abdülbâki Paşa'nın muhallefâtının

²¹ BOA. Mühimme Defteri, nr. 104, s.266, hkm.1214.

²² BOA. Mühimme Defteri, nr. 105, s.123, hkm.504.

²³ MŞS, 161/57-1. "Genç Mehmet Paşa, 1699 yılında Saruhan bölgesine teftişe gelir. Saruhan'daki eşkiyayı teftişe gelirken Anadolu Beylerbeyi Mustafa Paşa ve Aydın Saruhan Sancakları Muhassılı Abdülbaki Paşa'yı da beraberinde getirir. Paşa ve mahiyeti bu teftiş esnasında bir ara beş binden fazla mahiyeti ile beraber Turgutlu'ya gider. Burada beş gün kalır. Bu süre içinde o tarihlerde oldukça küçük bir nüfusu barındıran Kasaba'dan iki defa 1600 kuruş, Ermenas isimli köyden (İrlamaz Köyü) 750 kuruş toplatıp, 1500 torbalık zahirede alarak gider. Buradan Manisa'ya gelen paşa aynı uygulamaları burada da sürdürür. Manisa'dan kendisi için 15.000 kuruş, mübaşirleri Musa ve Ali için 10.000 kuruş para toplatır. Bununla da yetinmeyen Paşa, Anadolu Valisi Mustafa Paşa içinde Manisa'dan iki bin kuruş ister. Bu durum karşısında Kasaba ve Manisa halkı müfettiş Genç Mehmet Paşa'dan şikâyetçi olmuşlardır". Ali Şentürk, "Turgutlu'da Ayanlar, Voyvodalar ve Halk-4", Yankı, 2 Mart 2013, <http://www.turgutluyanki.com/turgutlu-dayanlar-voyvodalar-ve-halk-4/15375/>.

²⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, s.1051.

²⁵ MŞS, 164/64-1.

²⁶ BOA, İ.E. ML. 59/5505. s.2.

Geçmişten Günümüze Manisa

çalışmamızla benzer yönü ise hububat ürünlerinin ve hayvanlarının da çok sayıda olduğudur²⁷.

Hayvanları ve Gayrimenkulleri

Genç Mehmed Paşa'nın Manisa'daki çiftliğinde çok sayıda büyükbaş ve küçükbaş hayvanlarıyla bir takım yük hayvanları bulunmaktaydı.

Tablo-1: Genç Mehmed Paşa'nın Manisa'daki Çiftliğinde Bulunan Hayvanlar

Hayvan Türleri	Adet
Camus Öküzü	1
Camus İneği	21
Camus Tosunu	2
Camus Düvesi	2
Kara Sığır	18
Kara Sığır Tosunu	3
Kara Sığır Düvesi	3
Koyun	343
Kuzu	100
Kısrak	3
Yük Devesi	12
TOPLAM	508

Muhallefâta belirtilen hayvanları toplam sayısı 508'dir. Bu hayvanlardan 1 Camus Öküzü ise "hassa" olarak yazılırken diğerleri adet olarak kaydedilmiştir. Büyükbaş hayvanların cinsi ve cinsiyeti belirtilmiştir. Buna göre büyükbaş hayvanlar iki cins olup, 26'sı camus cinsi; 24'ü de kara sığır cinsindeydi. Camus cinsi aynı zamanda "Su Sığırı" olarak da bilinmekteydi. 26 camus cinsi içerisinde 3 hayvan erkek, 23 hayvan dişidir. 24 kara sığır cinsi içerisinde ise 3'ü erkek, 21'i dişi idi²⁸. Camus cinsinin çiftlik içerisinde bulunması çiftlik yakınlarında sulak alanların bulunduğunu göstermektedir.

Çiftlikte, büyükbaş hayvanlarının yanı sıra küçükbaş hayvanlar da mevcuttu. Sadece mevcudu belirtilen bu hayvanların toplam sayısı 443'tür. Bunların 343'ü koyun, 100'ü kuzu idi²⁹. Kuzu sayısının koyun sayısına göre daha az olmasındaki sebep, muhallefât sayımında kuzuların bir kısmının satılmış veya kesilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Genç Mehmed Paşa'nın 15 tane yük hayvanı vardı. Bunların 12'si deve, 3'ü kısraktı³⁰. Bu hayvanların askeri amaçlar ile yük ve yolcu taşıma için kullanıldığı düşünüldüğünde, özenle ve belirli prensiplere göre seçildiğini ve yetiştirildiğini söyleyebiliriz.

Tablo 1'de de görüldüğü üzere bu nitelikte ve çok fazla sayıda hayvana sahip olmak bile önemli bir servet göstergesidir. Hayvan sayısının çok fazla olması Genç Mehmed Paşa'nın çiftliğinde, ağırlıkla hayvan yetiştiriciliği ile uğraşıldığına da işaret etmektedir.

²⁷ Cahit Telci, "Muhassılın Serveti: Aydın Muhassılı Abdülbaki Paşa'nın 25 Temmuz 1697 (6 Muharrem 1109) Tarihli Muhallefatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI/2, s.556-558.

²⁸ MŞS, 164/152-1, 169-1.

²⁹ MŞS, 164/152-1, 169-1.

³⁰ MŞS, 164/152-1, 169-1.

Öte yandan, hayvanların dışında, gayrimenkul olarak Paşa'nın dört adet hayvan ahır, samanlığı ve evleri de bulunmaktaydı. Bu ahır ve samanlıkların üzerleri kiremit veya sazlıklarla örtülüydü. Ahırların ikisinin eski olduğu belirtilmekte olup, gayrimenkullerin birinde ortakçı bulunmaktaydı. Yine sazlıkların kullanılması çiftliğin etrafında sulak alanların olduğu kanısını da güçlendirmektedir.

Hububat ve Çiftlik Aletleri

Saruhan muhassılı Genç Mehmed Paşa'nın çiftliğinde bulunan hububat ürünlerinin çoğunluğunu hayvanların yeminde kullanılan ürünler oluşturmaktaydı.

Tablo-2: Genç Mehmed Paşa'nın Manisa'daki Çiftliğinde Bulunan Hububat Ürünleri

Hububat Ürünleri	Ölçek
Buğday (Manisa ölçeği)	1100
Şa'ir (Arpa)	1100
Bakla	40
Burçak	50
Nohut	100
TOPLAM	2390

Osmanlı zirâat sektörünün başında buğday ve arpa gelmektedir. Anadolu'nun birçok yerinde yetişen bu ürünler Manisa'nın da hemen hemen her yerinde yetişmekteydi. Muhallefât kaydının düzenlendiği dönem Nisan-Mayıs aylarına denk gelmektedir. Dolayısıyla çiftlikte bulunan hububat ürünlerinin yeni mahsul olması mümkün değildir. Bu sebepten çiftlikte bulunan ürünler iltizamdan gelmiş olabileceği gibi, Paşa'nın Anadolu'da görevlendirildiği eşkıya teftişi sırasında halktan zorla alınmış da olabilir.

Tablo 2'de görüldüğü üzere toplam 2390 ölçek hububat ürünleri bulunmaktaydı. Bu ürünlerin çoğunluğunu hayvan yemi için kullanılan ürünlerin oluşturması çiftlikte hayvan yetiştirilmesine önem verildiğini göstermektedir. Ürünler defterde, "galle"³¹ olarak yazılmıştır. Sadece buğday da Manisa ölçeği kullanıldığı belirtilmiştir³².

Hububat dışında çiftlikte bir miktar da çift aleti vardır ki, bunlar arasında on iki adet saban demiri muhtemelen çiftliğin tarlalarını ekip biçmek için kullanılıyordu. Bu zirai aletler bazı hayvanların çift sürmekte kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca çiftlikte 5 adet boyunduruk, 2 adet çoban bakracı, 3 adet araba ve 1 adet kazgan ve bel demiri de bulunmaktaydı.³³

Köle ve Cariyeleri

Osmanlı Devleti'nde köle sahipleri genellikle ilmiye ve askeri zümreye mensup devlet adamlarıydı. Dolayısıyla bunlar toplum nazarında itibarlı bir konumda olan varlıklı kişilerdi.

İncelemiş olduğumuz muhallefât kaydına göre, Genç Mehmed Paşa'nın Manisa'daki çiftliğinde 2 Arap gulamanı (köle), 3 cariyesi ve 80 neferi ile Dilaver isimli bir kölesi bulunmaktaydı. Sadece bu kölenin isminin verilmesi dikkat çekicidir. Kölelerin, cariyelerin ve neferlerin kıymetleri belirtilmemiştir³⁴. Fakat muhallefât

³¹ Zahîre, mahsul anlamında olup, "Tohum-ı Burçak Ölçek-i Galle -50" şeklinde gösterilmiştir.

³² Ürün miktarının ölçümünde Manisa ölçeği kullanılmıştır. Ayrıca Feridun M. Emecen, Saruhan kilesinin (veya Manisa kilesi), İstanbul kilesinden hacim itibarıyla daha büyük olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013. s. 240.

³³ *MŞS*, 164/152-1, 169-1.

³⁴ *MŞS*, 164/152-1, 169-1.

içerisinde hayvan sayısı ve tarım aletlerinin fazla olması bu kişilerin zirai ve hayvancılık işlerinde kullanıldıklarına işaret etmektedir.

Sonuç

1683 Viyana bozgunu ve devamındaki toprak kayıpları, birçok gelişme ile birlikte Osmanlı devletinin taşrada otorite kaybetmesine yol açmıştır. Devlet, kaybolmakta olan otoritesini taşra ileri gelenlerini devreye sokarak kapatma yoluna gitmiş ve böylece tebaa üzerindeki kontrolünü korumayı amaçlamıştır. Bu kişilerden biri de Genç Mehmed Paşa'dır. XVII. yüzyılın sonlarında kapıcıbaşılık görevinden Anadolu müfettişliğine kadar yükselen Genç Mehmed Paşa, Anadolu'da eşkıya teftişinde bulunduğu gibi Saruhan sancağı muhassılı olarak bölgedeki vergilerin devlet adına toplanması görevini de yürütmüştür. Görevi sırasında birçok başarılar elde eden Genç Mehmed Paşa, bir müddet sonra yapmış olduğu zulümler ve yolsuzluklar neticesinde idam edilmiştir.

Çalışmamızın konusunu oluşturan Genç Mehmed Paşa'nın Manisa'daki muhalefâtı dönemin sosyal, kültürel ve iktisadi boyutuna ışık tutabilecek niteliktedir. Ancak, defterde kaydedilen muhalefâtın Genç Mehmed Paşa'nın bütün mal varlığını yansıttığı söylenemez. Çünkü Paşa'nın Saruhan muhassıllığı ve Anadolu'da eşkıya teftişliği görevinde bulunduğu sırada, yapmış olduğu yolsuzluklarla daha fazla geliri olduğu düşünülmektedir. Zira incelemiş olduğumuz defterde Genç Mehmed Paşa'nın nakit parasının, değerli eşyalarının olup olmadığı tespit edilememiştir. Bu çalışmayla, en azından dönemin eşyalarının çeşitliliği, sayısı, kişinin ve toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel özellikleri gibi bilgiler ortaya çıkarılmıştır.

Kaynakça

- BOA. Mühimme Defteri*, nr. 104, 105
BOA. AE. SMST. II. 106/11477.
BOA. AE. SSÜL. II. 7/630.
BOA., İ.E. ML. 59/5505.
MŞS, 161, 164.
Baysun, Cavid, "Müsâdere", *İA*, C.VIII, İstanbul 2001, s.669-673.
Çadircı, Musa, Tanzimat'ın İlanı Sırasında Türkiye'de Yönetim (1826-1839), *Bellekten*, LI/201, Ankara 1987, s.1215-1240.
Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, Haz: Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
Öğün, Tuncay, "Osmanlı Devletinde Müsâdere Uygulamaları", *Osmanlı VI*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.371-383.
Özcan, Tahsin, "Muhalefât", *DİA*, C.30, İstanbul 2005, s.406-407.
Özçelik, Tarık, "Yeniçeri Ağası Köse Mehmet Ağa ve Muhalefâtı", *History Studies Internatinoal Journal of History*, 5-1, Samsun 2013, s.287-310.
Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adaletnâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", *Bellekten*, C. XXXVIII, S.151, Ankara 1974, s.445-491.
Özkaya, Yücel ve Akyıldız, Ali, "Muhassıl", *DİA*, C.31, İstanbul 2006, s.18-20.
Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid (Osmanlı Vergi Düzeni)*, Haz: Mehmet Ali Ünal, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008.

Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, C.IV, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Şentürk, Ali, "Turgutlu'da Ayanlar, Voyvodalar ve Halk-4", *Yankı*, 2 Mart 2013, <http://www.turgutluyanki.com/turgutlu-da-ayanlar-voyvodalar-ve-halk-4/15375/>.

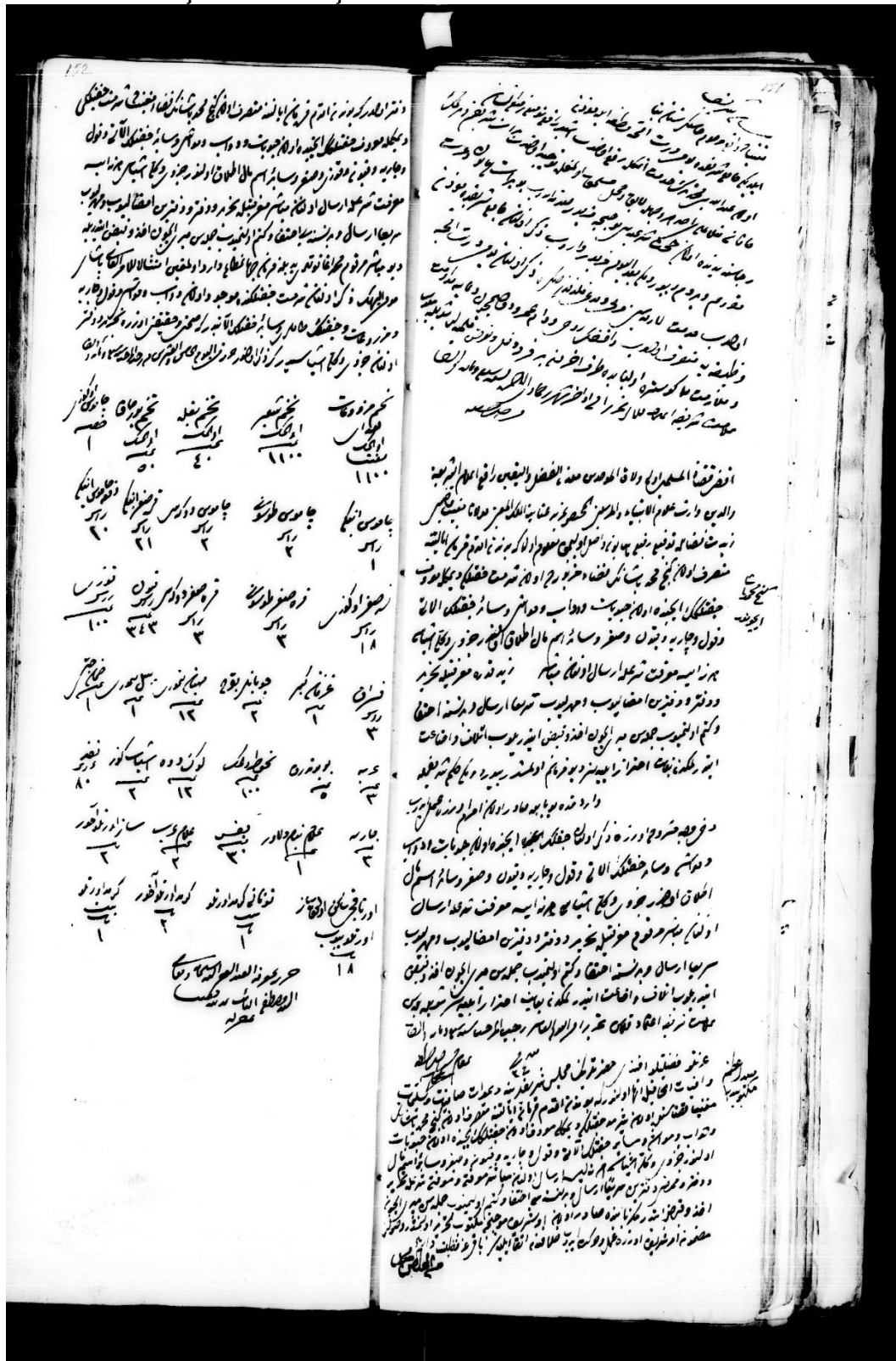
Telci, Cahit, "Osmanlı Devletinde 18.Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2, İzmir 2007, s.145-166.

Telci, Cahit, "Mali Bir Ünite Olarak Aydın Muhassıllığı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/1, İzmir 2006, s.125-156.

Telci, Cahit, "Muhassılın Serveti: Aydın Muhassılı Abdülbaki Paşa'nın 25 Temmuz 1697 (6 Muharrem 1109) Tarihli Muhallefatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI/2, İzmir 2011, s. 551-576.

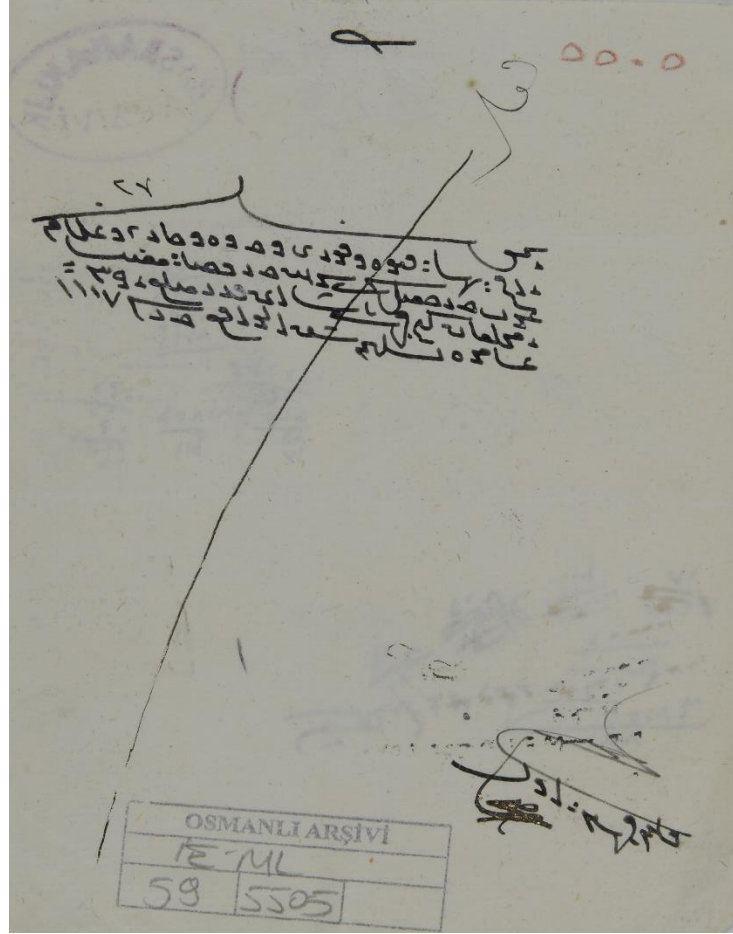
Türkal, Nazire Karaçay, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

Ek.1.Genç Mehmed Paşa'nın Muhallefâtı

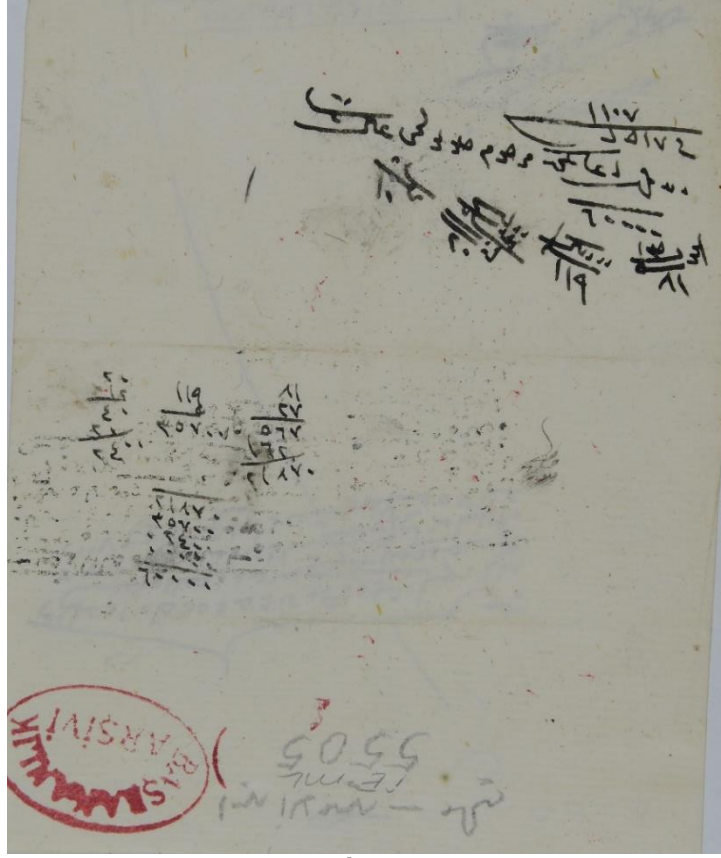

MSS. 164/152-1

Ek.2.Genç Mehmed Paşa'nın Manisa'daki Çiftliklerinde Bulunan Malların Hazine-i Âmire'ye Teslim Edildiğine Dair Makbuz

Geçmişten Günümüze Manisa

BOA., İ.E. ML. 59/5505

II. MEHMED DEVRİ OSMANLI İSTİHBARAT AĞI

Ahmet YÜKSEL *
Burhan Erhan ÇAVDAROĞLU **

Giriş: Sultan ve Devri

30 Mart 1432 tarihinde Edirne'de dünyaya gelen Şehzade Mehmed, Osmanlı Devleti'nin sekizinci padişahıdır.¹ Babası Sultan II. Murad'ın emriyle 1434 yılında, 14 yaşındaki ağabeyi Ahmed'in Rum sancakbeyi olduğu Amasya sancakbeyliğine gönderildi. Eğitimi için devrin en meşhur bilginlerinden Molla Gürani² görevlendirildi. Ayrıca Batılı pek çok ilim adamından da dersler aldı.³

Bizans, Macar ve Sırplarla süren uzun ve yorucu savaşların⁴ ardından 12 Haziran 1444 tarihinde Edirne'de Macarlar ile bir antlaşma imzalayarak Batıda güvenliği sağlayan Sultan Murad, doğu sınırını da güvenlik altına almak için⁵ Karaman Beyliği ile de bir antlaşmaya varmıştı. Bu antlaşmalarla sınırlarını koruma altına aldıktan sonra tahtı oğlu Şehzade Mehmed'e devredip, inzivaya çekilmeyi tercih etmişti.⁶ II. Mehmed'in ilk saltanatı⁷ böylece başlamış oldu. Ancak genç padişah ilk saltanat devresinde büyük sıkıntılara maruz kaldı ve Vezir Çandarlı Halil Paşa'nın girişimleriyle tahttan çekilmek zorunda bırakıldı.⁸ Tahta yeniden çıkan II. Murad'ın⁹ 3 Şubat 1451 tarihinde ölmesi üzerine Şehzade Mehmed 19 Şubat'ta ikinci kez iktidarı devraldı.¹⁰

II. Mehmed'in tahta çıkmasını takip eden süreçte hem Türk aristokrasisi ve devşirmeler arasındaki gerginlik hem de Osmanlı-Karaman rekabeti¹¹ kırılma noktasına ulaşmıştı.¹² Bizans'ın Türkler aleyhindeki faaliyetleri de işleri içinden çıkılmaz bir hale getirmişti. Dolayısıyla genç padişah için Anadolu ve Avrupa arasında sıkışan devletini kurtarmanın tek yolu Konstantinopolis'in alınmasından geçiyordu.¹³

* Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat F., Tarih Bölümü, ahmetarih@hotmail.com

** Kırıkkale Üniversitesi, F.E.F., Tarih Bölümü, erhancavdaroglu@gmail.com

¹ Lord Kinross, *The Ottoman Centruies*, Sander Yayınevi, İstanbul 2010, s.87.

² Halil İncalcık, "Mehmed II", *DİA*, C.28, Ankara 2003, s.395.

³ Franz Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, Oğlak Yayınevi, İstanbul 2010, s.31; Süheyl Ünver, *Un Cahier D'Enfance Du Sultan Mehmed Le Conquerant "Fatih" (Fatih'in Çocukluk Defteri)*, İstanbul 1961, s.4.

⁴ Halil İncalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1995, s.56.

⁵ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınevi, Ankara 2016, s.27.

⁶ İncalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, s.65.

⁷ Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, s.48.

⁸ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s.52.

⁹ Emre Kongar, *Tarihimizle Yüzleşmek*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2009, s.59.

¹⁰ O geçiş sürecindeki gelişmeler için bkz. Adnan Adıvar, "İstanbul'un Fethi Sırasında Bizans ve Türk Kültür Vaziyeti", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1954, S. 9, s.12; Erhan Afyoncu, "On Soruda İstanbul Kuşatmaları ve Fatih", *Popüler Tarih Dergisi*, S. 33, 2003, s.35.

¹¹ Muzaffer Gökman, *Fatih İstanbul Kapılarında - Yabancı Gözü ile İstanbul'un Fethi*, Latin Matbaacılık, İstanbul 1976, s.59.

¹² Joseph Hammer, *Fatih Sultan Mehmed*, Çev. Kaya Bilir, Kariyer Yayıncılık, İstanbul 2011, s.132.

¹³ Halil İncalcık, *Devlet-i Aliyye I*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s.90.

Bu amaç doğrultusunda ilkin 1451 senesinde Venedik, Ceneviz, Macaristan ve Sırbistan ile bir antlaşma yapıldı. Ardından Bizans'la olan ilişkileri bir süreliğine dengede tutmak maksadıyla Şehzade Orhan için istenen yıllık 300 bin duka altının gönderilmesi kabul edildi. Doğu sınırını güvence altına almak amacıyla Karamanoğlu İbrahim Bey üzerine girişilen sefer¹⁴ neticesinde Karamanoğlu tehlikesi bertaraf edildi. Bundan sonra tek hedef Bizans oldu. Zaten Osmanlıların Tuna'ya kadar uzanan Balkan topraklarını ele geçirmiş olması Asya ve Avrupa arasında bir engel oluşturan İstanbul'un fethini bir zorunluluğa dönüştürmüştü.¹⁵ Bu şehir, İmparatorun elinde bulundukça Osmanlıların Rumeli'ne tamamen hâkim olmaları adeta imkânsız gibiydi.¹⁶ Osmanlıların o güne dek İstanbul'un fethi için gerçekleştirdiği girişimler¹⁷çeşitli sebeplerle başarısızlığa uğramıştı. Nihayet 29 Ekim 1453 tarihinde II. Mehmed o şehri, ayrıca Fatih unvanını aldı.¹⁸

II. Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığını bildiren, ancak ilerleyen süreçte düşmanlıklarını yeniden gün yüzüne çıkartan Sırplar ve Macarlar üzerine yeni seferler tertip etti. 1454-1457 yılları arasında Sırbistan Despotluğu¹⁹ üzerine girişilen üç sefer sonunda Belgrat dışındaki bütün Sırp toprakları ele geçirildi. Sırbistan'ın ardından devam eden seferler neticesinde Mora Yarımadası (1460), Trabzon (1461), Bosna (1462-1464), Kırım (1475), Eflak (1476), Boğdan (1476) ve Otranto'nun da (1480)²⁰ alınmasıyla II. Mehmed devrinde Osmanlıların beylikten imparatorluğa geçiş süreci tamamlanmış oldu.

A) II.Mehmed Devri İstihbarat Faaliyetlerinin Genel Karakteri

Osmanlıların kuruluş yıllarından itibaren istihbarattan istifade ettikleri yapılan son araştırmalar²¹ ışığında artık tarihî bir hakikat niteliği kazanmıştır. O nitelik II. Mehmed'in saltanat sürdüğü devirde (1444-1446;1451-1481) daha belirginleşti, Osmanlı istihbaratının seyrinde önemli değişimler yaşandı. Mesela, bu devirde imparatorluk topraklarının artışına paralel olarak istihbarat çalışmaları daha geniş bir zemine yayıldı. Sadece askerî meselelerle meşgul olan Osmanlı istihbaratı artık harp dışındaki gelişmeleri de öğrenme amacına hizmet etmeye başladı. Genişlemenin doğal yansıması ise bilgi kanallarındaki çeşitlenme oldu. Özellikle İstanbul'un fethedilişi ve başkent oluşu söz konusu çeşitlenmeye büyük katkı sağladı. Dünyanın her yerinden gelen ve hemen her türlü ekonomik faaliyeti elinde bulduran Gayrimüslim unsur Osmanlı istihbaratının vazgeçilmez elemanları pozisyonuna yükseldiler. Hatta Y. Ercan'a göre, zimmîler için casusluk neredeyse resmî bir görev haline geldi. Hristiyan bir toplum içerisinde kolay ve gizlice

¹⁴ Selahattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, TTK, Ankara 2014, s.78, 99.

¹⁵ Feridun M. Emecen, *Fetih ve Kıyamet 1453*, Timaş Yayınevi, İstanbul 2016, s.63.

¹⁶ Yaşar Yücel-Ali Sevim, *Osmanlı Klasik Döneminin Üç Hükümdarı Fatih/Yavuz/Kanuni*, TTK, Ankara 1991, s.7.

¹⁷ Nicholae Jorga, *Büyük Türk*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s.45.

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, TTK, Ankara 2011, s.457; Feridun Emecen, "Fatih Sultan Mehmet Han ve Dönemi", Ed. Aysenur Bilge Zafer, Gaye Kitapevi, Bursa 2016, s.18.

¹⁹ Faruk Sümer, "Fatih'in Son Seferi Hangi Devlete Karşı İdi?", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, Ed. Kemal Yurdakul Aren vd., İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1995, s. 369-372.

²⁰ Heath Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2012, s.32.

²¹ Bkz. Ahmet Yüksel, *II.Mahmut Devrinde Osmanlı İstihbaratı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013; Emrah Safa Gürkan, *Sultanın Casusları: 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj Ve Rüşvet Ağları*, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2017.

yaşayabilmeleri, özellikle de yabancı dil bilmeleri, zimmîleri dışa dönük bilgi toplama çalışmalarında Osmanlı istihbaratının başaktörleri yapmıştı.²²

Osmanlı istihbaratındaki gelişme ve genişleme sadece devrin şartlarından doğan bir hususiyet değildi. Selefleri gibi II. Mehmed'in de istihbarat hususunda takındığı titiz tutumla yakından ilgiliydi. F. Babinger, Fatih Sultan Mehmed'le ilgili biyografisinde, onun sarayına davet ettiği İtalyan sanatkârlardan dahi istihbarat sağladığına²³ dikkat çekmiştir. B. Arı'nın diplomatik bir rapora dayalı saptamasına göre II. Mehmed, her birine senelik 4 bin duka ödediği iki casus sayesinde Venedik'teki tüm gelişmeleri takip etmekteydi.²⁴ "Tebaasının vaziyetinden haberdar olmak isteyen bir Sultanın casus kullanması gerektiğine" dikkat çeken Hezarfen Hüseyin Efendi'nin kayıtlarına bakılırsa istihbarat konusunda çok dikkatli davranmakta olan II. Mehmed ile Sadrazamı Mahmud Paşa'nın özel casusları vardı. Etrafta gezinen o casuslar kanalıyla "kıyıda köşede gizli saklı işler çeviren kimseleri tespit etmeye özen gösterirlerdi. Hatta Sultanın müstakil casusları kanalıyla herhangi bir bilgiyi Sadrazamından evvel öğrenmesi büyük bir kabahat olarak görülürdü.²⁵ Daha ilginç olansa Mahmud Paşa'nın vezaretten düşüşünün, dolayısıyla sonunun gelmesinin Sultanın özel casusları veya jurnalcileri kanalıyla yürüttüğü istihbarat çalışmaları neticesinde gelişen bir hadise olmasıdır.²⁶

II. Mehmed'in sadece bilgi toplamak noktasında değil, bilgiyi dışarıya sızdırmamak hususunda da nasıl bir hassasiyet içerisinde bulunduğunu Hoca Saadettin Efendi'nin kayıtlarından takip edebilmek mümkündür. III. Murad ve III. Mehmed'in hocalığını yapan (*hâce-i sultanî*) bu müellife göre Sultan "*hazinedarlar cevahiri nasıl saklarsa, kişi bekçi olmalı kendi sırlarına*" sözünü kendisine şiar edinmiştir.²⁷ Bu sözün özüne uygun olarak da seferleri büyük bir gizlilik içerisinde tertip etmiş, hatta ordunun varılacak yere erişmedikçe seferin tam olarak nereye düzenlenmekte olduğu bilgisi de dahil olmak üzere diğer tasarruf ve tasarılarını herkesten gizli tutmuş, hiç kimseyi gizli düşüncelerinden haberdar eylememiştir.²⁸

Düşman yahut komşuların Osmanlı topraklarında yürüttükleri istihbarat çalışmaları anımsanınca Sultanın hassasiyetini anlamak veya anlamlandırmak kolaylaşıyor. Çünkü o devirden itibaren çeşitli ülkelerden bilgin, sanatkâr veya hekim kisvesi altında İstanbul'a giden şahıslar vardı. O gruplardan özellikle hemen tamamı yabancı olan Saray hekimleri, Batılılar için her zaman kullanıma açık ideal muhbirler olmuşlardı. II. Mehmed'in şüpheli ölümüne adı karışan Yakub Paşa'dan, Lord Byron'un hekimi olup sonradan Osmanlı sarayına yerleşen İngiliz Millingen'e ve

²² Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara 2001, s.203.

²³ Taner Timur, "Osmanlı Gizli Polis Örgütü Nasıl Kuruldu?", *Tarih ve Toplum*, S.6, Haziran 1984, s.414; Abdülkadir Özcan, "Casus", *DİA*, C.7, İstanbul 2003, s.167.

²⁴ Bülent Arı, "Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period", *Ottoman Diplomacy Conventional or Unconventional?*, Ed. A.NuriYurdusev, Basingstoke, Palgrave, 2004, p.45.

²⁵ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân fi Kavânin-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlgürel, TTK Yay., Ankara 1998, s.179.

²⁶ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel (Osmanlı Tarihi, 1299-1481)*, Yay. Ahmet Ağrakça, İnsan Yay., İstanbul 1995, s.273, 288.

²⁷ Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, Sad. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, C. III, Ankara 1979, s.177.

²⁸ Bu noktada Hoca Saadettin Efendi'nin kayıtları önemlidir: II. Mehmed, Enez üzerine harekete geçtiği bilgisini Saraya çağırıldığı Has Yunus Bey'e açtı ve ona "*gerektir ki sen de ivedilikle hazır olan azepleri toplayıp on parça kadirge donatasın ve bu gemilerle sözünü ettiğim yöreye gidesin. Gideceğin yer konusunu oraya varıncaya dek kimseye söz etmesin. Ben de zaferleri bayrak edinen orduyla kara yönünden yürür gelirim*" dedi. Bkz. *Tacü't-Tevarih*, c.III, s.6.

casuslar hakkında bir kitap yazan Mavroyani Paşa'ya kadar Saray hekimleri genellikle Osmanlılar aleyhine casusluk yapmaktan geri durmamışlardı.²⁹ Bunlar meslekleri icabı herhangi bir şüphe uyandırmadan Sultan ve yakınlarının çevreleri de dâhil her yere girip çıkabiliyorlardı. Hemen hepsi Gayrimüslimlerden ve Batı dillerine aşina olduklarından rakipler için potansiyel birer casus adaylardı. Bu noktada kendileri de çoğunlukla beklentileri karşılamaya hazır bir görüntü vermişlerdi. Özellikle Yahudi hekimleri casus olarak elde etmek oldukça kolay olmuştu.³⁰

II. Mehmed Devri'nin başında ciddi rakiplerden biri olma özelliğine sahip olan Bizans da asırlık bir geleneğin mahsulü olduğu anlaşılan sistematik bir istihbarat ağına sahipti. Tespitlere göre, Bizans sarayının en güçlü kişilerinden birisi olan imparatorluk başkatibi (*Magister Officiorum*), aynı zamanda protokol görevlisi olduğundan İmparatorluğun güvenliğinden de sorumluydu. Bu yüzden bizzat kullanmak üzere casus birlikleri oluşturmuşlardı. 5. yüzyıldan itibaren posta hizmetinin sorumluluğunu da üzerlerine alınca kendilerine hizmet eden kuryelerin sayısı 10 bini bulmuştu. İlerleyen süreç içerisinde bahsedilen haberciler, sayıları 1200'e ulaşan bir muhbirler topluluğunun çekirdeğini oluşturmuşlardı.³¹ Nitekim haberciler, aynı zamanda birer ajan olarak eyaletleri dolaşan, memurların ve halkın ne düşünce ve faaliyet içerisinde bulduklarını araştırmak suretiyle casusluk vazifesi yapan *agens in rebus*'lar teşkil etmişlerdi.³²

Rakip ve düşmanlar o tarz sistematik bir istihbarat ağına veyahut bilginin kendilerine sızdırılmasını sağlayacak saray içi kanallara sahipken Sultan ve ekibinin tarihî kayıtlarda tesadüf edilen istihbarî algı ve uyanıklıklarına şaşırılmamalıdır. Osmanlı padişahlarına rehberlik etmek amacıyla oluşturulan nasihatname tarzındaki birçok eserde ülke içerisinde veya dışında yürütülecek istihbarat çalışmalarının ne denli önem arz ettiğine ve ne şekilde yürütülmeleri gerektiğine ilişkin anlatılarda model olarak II. Mehmed devrinin tercih edilmiş olması da o devirdeki istihbarî canlılık ve uyanıklığın bir emaresi olmalıdır. Bir örnek olmak üzere, 1580 dolaylarında ve özellikle bazı görevlilerin imparatorluk düzeninin sarsılıp bozulmasına yol açan tutum ve davranışlarının Sultan tarafından bilinmesini sağlamak amacıyla kaleme alınmış III. Murad'a sunulduğu kabul edilen *Hırzû'l-Mülk* adlı anonim eserde iç istihbarat çalışmalarının önem, fayda ve uygulanma şekline ilişkin teorik bilgilerden oluşan oldukça uzun fasıllara yer verilmişti. Sultanın, vezirlerinden en alt kademedeki memurlara kadar herkesin durum ve çalışmalarından haberdar olmak için gizli çalışmalar yürütmesi, bu doğrultuda hemen her konuda bilgi ve tedbir sahibi musahiplerinden³³ ve "*yarar casuslardan*" istifade etmesi gerektiğine dikkat çekilmişti. İşte iç istihbaratın neden ve nasıl uygulanması gerektiğine ilişkin bu bilgilerse II. Mehmed'in imparatorluk sisteminin

²⁹ Özcan, "Casus", 167-168.

³⁰ Timur, "Osmanlı Gizli Polis Örgütü Nasıl Kuruldu?" s.416; Özcan, "Casus", s.167-168; Sandor Takats, *Macaristan Türk Aleminde Çizgiler*, Çev. Sadrettin Karatay, MEB Yay., İstanbul 1992 s.187; *Koca Sekbanbaşı Risalesi* (Koca Sekbanbaşı'nın İdâre-i Devlet Hakkında Şehzade IV.Mustafa'ya Sunduğu Layiha) Haz. Abdullah Uçman, Tercüman 1001 Temel Eser, 1974, s.81-87; *Dünya Casusluk Tarihi I*, Ed. Ercan Arıklı, Artel Yay., İstanbul 1974, s.9-15.

³¹ Tamara Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam, Bizans'ın Mücevheri Konstantinapolis*, Çev. Bilgi Altınok, Göçebe Yay., İstanbul 1998, s. 103-104.

³² George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2011, s. 346.

³³ Musahiplerin rol ve nitelikleri için bkz. Gelibolulu Mustafa 'Âlî, *Mevâ'idün-Nefâis fi-Kavâ'idü'l-Mecâlis*, Haz. Mehmet Şeker, TTK Yay., Ankara 1997, s.280.

işleyişindeki aksaklıkları saptamak için sürdürdüğü gizli çalışmalardan hareketle ortaya konulmuştu.³⁴

B) II. Mehmed Devri İstihbarat Ağı ve O Ağı Besleyen Bilgi Kanalları

1-Casuslar

İmparatorluk tarihinin her döneminde olduğu üzere II. Mehmed devri istihbarat çalışmalarında da sahnenin en önünde casuslar yer almaktadır. Gerek ülke içerisindeki meselelerin tespit ve tenkilinde; gerekse askerî sahadaki bilgi toplama faaliyetlerinde casuslardan alabildiğine istifade edilmiştir. II. Mehmed devrindeki fetihlerle II. Bayezid'in saltanatının ilk yıllarını kapsayan Kıvâmî'nin Fetihnâme'si'nde Osmanlı casuslarının etkinliğine ilişkin mühim kayıtlar vardır. O devri bizzat idrak etmesi, seferlerin bazılarında katılıp bazılarını da yakinen takip etmiş olması Kıvâmî'nin o kayıtlarını önemli kılmaktadır. Buna göre II. Mehmed, Eflak (1462) ve Boğdan (1476/77) seferleri sırasında önce düşman kuvvetlerinin yerlerini ve vaziyetlerini saptamak, sonra hezimete uğratarak kaçmaya mecbur bıraktığı voyvodaları bulmak için her tarafa casuslar göndermişti.³⁵ Diğer kaynaklara yansıdığı kadarıyla da, bahsedilen sefer sırasında Eflak beyi Kazıklı voyvodanın Osmanlı ordusuna gerçekleştirmeyi planladığı gece baskını casuslar vasıtasıyla önceden öğrenilmiş olduğundan II. Mehmed tarafından başarısızlığa uğrattılmıştı.³⁶ Uzun Hasan ile süren mücadeleler sırasında (1460-1461) yine casuslardan istifade edilmişti.³⁷ 1475 senesinde Kefe Kalesi'nin kolaylıkla ele geçirilmesi, fetih için en uygun anı haber veren casuslar sayesindeydi.³⁸ Turhanbeyoğlu Ömer Bey'in Sultan'ın ihsanına nail olması, casuslar kanalıyla yürüttüğü istihbarat çalışmaları neticesinde edinip aktardığı bilgilerle Mora tarafındaki fetih hareketlerine (1477-1478) katkı sağlamasındandı.³⁹

Çağdaş eserlerde II. Mehmed devrinde Mora, Sırbistan,⁴⁰ İskenderiye⁴¹ ve Karaboğdan⁴² taraflarında girişilen bütün fetih hareketlerinde Osmanlı casuslarının etkin bir şekilde faaliyet göstermiş olduklarına ilişkin kayıtlara tesadüf edilmektedir. Ayrıntı arz eden birkaç örnek hadise aktarmak, Osmanlı casuslarının istihbarat toplama çalışmalarını ve etkinliklerini daha yakından takip edebilmek açısından önemlidir. Mesela, Macar kralının 1466 yılındaki İzvornik Sancağı muhasarasının neticesiz bırakılmasında Sadrazam Mahmud Paşa'nın kullandığı casusların yadsınamaz bir rolü olmuştu. Şöyle ki Sancağın büyük bir orduyla kuşatıldığı haberi kendisine ulaşınca II. Mehmed hemen İzvornik'e hareket etmiş, ancak Sancağa giden yol üzerindeki geçitlerin düşman tarafından tutulması nedeniyle Osmanlı ordusu çok fazla bir ilerleme kaydedememişti. Kış yaklaşınca da İzvornik'i muhafaza görevini Sadrazam Mahmud Paşa'ya devreden II. Mehmed Sofya'ya geri çekilmişti.⁴³ Bundan sonra Mahmud Paşa geçilmesi oldukça zor gözükken bir derbendi aşır İzvornik kalesi

³⁴ Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar- Hırzû'l-Müluk*, TTK Yay., Ankara 1988, s.175, 180-190.

³⁵ Kıvâmî, *Fetihnâme*, Haz. Ceyhun Vedat Uygur, YKY, İstanbul 2007, s.280-286, 446.

³⁶ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel*, s.264.

³⁷ Kıvâmî, *Fetihnâme*, s.420.

³⁸ Hadîdî, *Tevârih-i Al-i Osman*, Yay. Haz. Necdet Öztürk, Marmara Üniv. Yayınları, İstanbul 1991, s.299.

³⁹ Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, Yay. Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2014, s.130.

⁴⁰ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel*, s.257.

⁴¹ Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Yay. Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2013, s.271; Mehmed Neşri, *Cihannüma*, Yay. Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınevi İstanbul, 2008, s.333.

⁴² Mehmed Neşri, *Cihannüma*, s.332; Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 198.

⁴³ Hoca Saadetin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, C.III, s.88.

yakınlarına ulaşmış⁴⁴ ve ilk iş olarak hemen çevreye ve kale içerisine casuslar göndermişti. O sayede hem düşman hem de kalenin muhafaza vasıtaları hakkında ayrıntılı bilgiler elde edilmişti.⁴⁵ Ayrıca görevlendirilen casuslar kanalıyla uzun süredir devam eden muhasaradan ötürü bunalmış ve zahire sıkıntısına düşmüş olan kale halkına Mahmud Paşa'nın yardıma geldiği haberi sızdırılmış, o sayede muhasara altındaki ahali ve askerinin morali yükseltilmişti. Dahası casuslar kaleyi muhasara eden düşman askerinin mühimmat sıkıntısı çektiği ve soğuşun şiddetinden yer altına kazdıkları çukurlarda saklandıkları yönünde edindikleri bilgileri Mahmud Paşa'ya aktarmışlardı.⁴⁶ Düşmanın öyle zor şartlarda muhasarayı sürdürmeye çalıştığı sırada kale içerisindeki casusların getirdiği haberler üzerine kendilerine yardım yettiğini duyuran müjde davulları çalmaları Macar kralını şaşkınlığa ve güç bela geri çekilmeye zorlamıştı.⁴⁷

Kritovulos'un, Sırp ve Macar krallarının Osmanlı aleyhine almış oldukları müşterek hücum kararının Sultan'a ulaşan istihbarî bilgiler arasında bulunuyor olduğundan⁴⁸ bahsetmesi de II. Mehmed devri Osmanlı istihbaratının etkinliği adına kaydedilmesi gereken önemli gelişmelerden biridir. O etkinliği, hatta daha fazlasını İstanbul'un fethi sırasında da takip edebilmek mümkündür. Mesela, Evliya Çelebi daha tahta çıktığı andan itibaren II. Mehmed'in türlü kıyafetlerde İstanbul içinde gezinip kendisine bilgi sağlayan casuslarının bulunduğu bahsetmiştir. Meşhur gezginin kaydettiğine göre, II.Mehmed'in Rumeli Hisarı yerinde oturup rahip kıyafetiyle gezinen Müslüman bir casusu vardı. Onunla buluşur, görüşür ve nice tedbirler alırlardı. II. Mehmed, Edirne'de tekrar tahta çıktığında o casusundan kendisine bir mektup ulaşmıştı. Evliya'nın deyişiyle "*Aristo akıllı gizli Müslüman rahib*" mektubunda Sultan'a Anadolu Hisarı'nın karşısına Rumeli Hisarı'nın yaptırılmasını tavsiye ediyordu. Çünkü o sayede zahire sıkıntısına düşecek olan İstanbul'un fethedilmesi kolaylaşacaktı.⁴⁹ Dahası Bizans'ın iç durumunun, yönetici sınıf ile halk arasındaki gerginliğin, hatta yüksek rütbeli bir papazın "*Bizans'ta kardinal tacı göreceğimize Yeniçeri başlığı görelim daha iyi olur*" şeklindeki sözünün, Osmanlılar hesabına çalışan casuslar aracılığıyla II.Mehmed'in kulağına kadar ulaştırıldığından⁵⁰ da bahsedilmektedir.

Devre bizzat şahitlik etmiş ve II. Mehmed'e dair bir monografi hazırlamış olan Tursun Bey (ö.1491'den sonra)⁵¹ de İstanbul'un fethi sırasında Sultanın haber alma kanallarının aktif bir şekilde çalıştığına ilişkin aktarımlarda bulunmuştur. Onun naklettiğine göre, kuşatma devam ederken Avrupa'dan yardım için gelen iki büyük gemi, kale halkı arasında ihtilafa ve fethin gerçekleşmesine önayak olmuştu. Çünkü gemidekiler Türkleri yenmenin ancak kendi ittifaklarıyla mümkün olacağını ve eğer

⁴⁴ Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, Haz. Mertol Tulum, İstanbul 1997, s.113.

⁴⁵ Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, C.III, s.88-89; Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, C. II, Trc. İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, s.334-335; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel*, s.271-272; Tursun Bey, kaleye haber ulaştırılanların Martoloslardan haberciler olduğunu nakletmiştir. Bkz. *Tarih-i Ebu'l-Feth*, s.113.

⁴⁶ Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, c.III, s.89-91; Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, C.II, s.335.

⁴⁷ Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, s.115; Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, C.III, s.89-91; Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, C.II, s.334-335.

⁴⁸ Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sani*, Çev. Muzaffer Gökman, Bahar Matbaası, İstanbul 1967, s.124-125.

⁴⁹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz.Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı, 1. Cilt 2. Kitap, İstanbul 2006, s.415-416.

⁵⁰ *Dünya Casusluk Tarihi*, I, s.10.

⁵¹ Mertol Tulum, "Dursun Bey", *DİA*, C.10, Ankara 2003, s.6.

savaş bitiminde kendilerine uygun bir mahal verileceği vaat edilmezse yardım etmeyeceklerini söylemişlerdi. Bu ise kale içerisindekilerle aralarında bir ayrılık doğmasına neden olmuştu. Bu ayrılığın da etkisiyle muhasaranın ağırlığına daha fazla dayanamayarak kalede açılan gediklerden gizlice kaçıp Osmanlı tarafına *aman dileyerek* sığınan kale halkı içeride yaşanan vahameti Türk tarafına bildirmişlerdi. Durumun Sultan ve komutanlarınca öğrenilmesi ise muhasaranın şiddetini arttırmıştı.⁵² Neşri de kuşatma devam ederken casusluk faaliyetlerinin sürdüğünü, karşı tarafın ne kadar kayıp verdiğinin casuslar aracılığıyla cepheye bildirildiğini⁵³ nakletmiştir. Osmanlı kroniklerinde aktarılan o tarz istihbarat çalışmalarına Bizans kaynaklarında da tesadüf etmek mümkündür. Mesela Dukas, casusluk yapanların düşman kuvvetlerinin miktarı hakkında karar alıcılar için sürekli bilgi sağladıklarına ilişkin aktarımlarda bulunmuştur.⁵⁴

2-Keşif Kolları ve Diller (Esirler)

Osmanlılarda kuruluş yıllarından itibaren bilhassa askerî hareketlilik sırasında istifade edilen bir diğer haber kaynağı kroniklerde "dil" olarak kaydedilen esirler olmuştu. "Dil almak" olarak nitelendirilen esir yakalama işi ilk devirlerden itibaren sınır muhafızlarına yahut düşman topraklarında keşifte bulunmakla görevlendirilen akıncılar gibi öncü birliklere verilmişti. Bu keşif kolları "dil almak ya da dil tutmak" vazifesini yerine getirirken bir yandan da düşman hududunda doğrudan bilgi toplama faaliyetinde bulunurlardı. II. Mehmed devrinde yürütülen fetih hareketleri sırasındaki istihbarat toplama çalışmalarında da keşif kolları, öncü birlikler ve dillerden istifade edildiğine ilişkin bir hayli kayıt vardır. Mesela Mora Seferi (1458), ardından Semendire ve Güvercinlik kalelerinin alınmasında casuslardan başka keşif birliklerinin getirdiği dillerden yararlanıldığı kaynaklarla sabittir.⁵⁵ Aynı istihbarat stratejisi Bosna'nın fethinden de uygulama sahasına aktarılmıştı. Bosna kralının hem haraç vermekte hem de Osmanlı sınırlarına tecavüz emekte olduğu haberi Mihaloğlu Ali Bey tarafından II. Mehmed'e arz edilince hemen 1463 yılı ilkbaharında Bosna üzerine sefer tertip edilmişti. Bu sefer sırasında Osmanlı karargâhı Trovnik'te kurulmuş, Veziriazam Mahmud Paşa üç günlük bir muhasaranın ardından Lofça Kalesi'ni ele geçirdikten sonra⁵⁶ keşif birlikleri görevlendirmişti. O birliklerce ele geçirilen bir dil sayesinde de Bosna kralının Yayça kalesine⁵⁷ sığınmış olduğu bilgisine ulaşılmıştı.⁵⁸ Bunun üzerine hemen Yayça üzerine yürünmesine karar verilmiş,⁵⁹ ancak Derbav Suyu kenarına gelindiğinde Mahmud Paşa'nın bizzat yakaladığı bir dilden kralın önceki gün Sokol Kalesi yakınlarına kaçtığı malumatı alınmıştı. Bu kez Sokol üzerine yürüyüş emri verilmiş, ayrıca Tırhala Sancakbeyi Turhanoğlu Ömer kralın durumunu öğrenmek için gözcülük yapmak ve dil almak vazifeleriyle önden gönderilmişti.⁶⁰ Turhanoğlu Ömer, yürüttüğü bilgi toplama çalışmaları neticesinde kralın izini kaybettirdiğini düşünerek Sokol

⁵² Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, s.51.

⁵³ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, C.II, s.693.

⁵⁴ Dukas, *Bizans Tarihi*, Çev. VL. Mirmiroğlu, İstanbul Matbaası, İstanbul 1956, s.163.

⁵⁵ Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sani*, s.151; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, C.II, s.735; Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s.230; Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't- Tevarih*, c.III, s.29, 32-33; *Müneccimbaşı Tarihi*, C.II, s.333.

⁵⁶ Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't- Tevarih*, C.III, s.71.

⁵⁷ Bosna krallığının son merkezidir. Bkz. Tayyip Okıç, "Gazi Hüsrev Bey", *DİA*, C.12, Ankara 2003, s.454.

⁵⁸ Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sani*, s.231; Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s.232.

⁵⁹ Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s.246; Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, s.99; Münecimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, C.II, s.330; Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't- Tevarih*, C.III, s.71.

⁶⁰ Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't- Tevarih*, C.III, s.71-72; Münecimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, C.II, s.330.

kalesinde rahatça oturduğunu öğrenmiş ve bu bilgiyi hemen Mahmud Paşa'ya aktarmıştı. Mahmud Paşa'nın kuvvetleriyle yetişip kaleyi düşürmesi ve kralı esir edip⁶¹ öldürtmesi (1463)⁶² bahsedilen istihbarî uyanıklığın akabinde gelişen hadiselerdi.

Trabzon'un fethi (26 Ekim 1461) aşamasında Osmanlı istihbarat ağı yine benzer istihbarat stratejileriyle beslenmişti. Tursun Bey'in aktardıklarına bakılırsa, Trabzon'a Bayburt üzerinden varılmıştı ve kale tekfurunun firar edecek fırsatı bulamamasını sağlamak gayesiyle önden keşif için akıncı birlikleri gönderilmişti. O sayede tekfur gerçekten tedbirsiz yakalanmış, askerleriyle birlikte karadan ve denizden kuşatıldıklarını fark ettiklerinde kaleyi teslim etmekten başka çareleri kalmamıştı.⁶³

II. Mehmed döneminin merkezi idareyi en çok yıpratın dış meselelerinden birisi olan Drakul ya da Kazıklı Voyvoda adıyla bilinen Eflak voyvodasının ve kuvvetlerinin bertaraf edilmesinde (1462) casuslardan başka yine dillerin faydası görülmüştü. Voyvoda'nın etrafına topladığı bir hayli askerle kendisine Ulah memleketlerinin hâkimliğini lütfetmiş olan Sultan'a karşı isyana kalkıştığı istihbaratı seferin görünen nedeni olmuştu. Bu sefer kapsamında Evrenosoğlu Ali Bey bir miktar akıncı birliğiyle hem keşif yapmak hem de dil almak amacıyla Eflak üzerine gönderilmiş ve o sayede edinilen bilgiler voyvodanın itaatsizliğinin ve iktidarının ortadan kaldırılmasında etkili olmuştu.⁶⁴ 1475 senesinde Akkoyunlular üzerine düzenlenen sefer sırasında da Mihaloğlu Mehmed Bey akıncı taifesiyle birlikte keşif ve dil alma vazifeleriyle Kemah tarafına gönderilmişti.⁶⁵

3-Ulaklar (Tatarlar)

Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaşım ve haberleşme teknolojilerinden henüz yararlanılmadığı asırlarda devletin resmî veya özel haberleşmesi menzilhaneler üzerinden ulaklar kanalıyla yürütülmekteydi. Dolayısıyla ulakların, imparatorluk sathında ilk faaliyet tarihleri aynı zamanda istihbarat çalışmalarının içerisinde yer aldıkları zamana işaret etmektedir. Çünkü çoğu kez istihbarat raporlarının, hazırlayıcıları ile sunuldukları makam arasındaki dolanımı ulaklar kanalıyla yürütülürdü. Ancak ulakların Osmanlı istihbaratı içerisindeki etkinlikleri sadece böyle dolaylı bir çalışmadan ibaret değildi. Kendilerinin bir istihbarat elemanı olarak değerlendirilmelerini mümkün kılacak şekilde, bizzat istihbarî bilgi toplamakla vazifelendirilmeleri de kökleri imparatorluk tarihinin ilk zamanlarına kadar uzanan bir gelişmeydi. Dolayısıyla II. Mehmed zamanında da kendilerinden o şekilde istifade edilmişti. Mesela Osmanlı tarihlerinde Macarlarla süren mücadeleler sırasında sadece casus yahut öncü birliklerin değil ulakların da Osmanlı istihbaratı içerisindeki etkinliklerine ilişkin anlatılara tesadüf edilmektedir. Nitekim 1458 senesinde Macarların asker topladıklarına dair alınan duyumları gizlice araştırmak görevi ulaklara yüklenmişti.⁶⁶ O sene, Mora seferi tamamlanınca kışı Üsküp'te geçirerek askere izin verme niyetinde olan II. Mehmed, düşmanın çok kalabalık olması nedeniyle askeri dağıtmamanın daha hayırlı olacağını telkin eden Veziriazam Mahmud Paşa'nın etkisiyle bir yandan etrafa casuslarını salıp düşman kuvvetlerinin hareket yönlerini ve durumlarını öğrenmişken, öte yandan yeni bir saldırı ihtimaline

⁶¹ Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, s.101.

⁶² Münecimbaşı Ahmed Dede, *Münecimbaşı Tarihi*, C.II, s.329-331.

⁶³ Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, s.87-89; Münecimbaşı Ahmed Dede, *Münecimbaşı Tarihi*, C.II, s.235.

⁶⁴ Bkz. Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, s.90-91.

⁶⁵ Münecimbaşı Ahmed Dede, *Münecimbaşı Tarihi*, C.II, s.342; Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s.260.

⁶⁶ Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, C. III, s.35.

karşı yöreye ulaklar gönderilerek oradan gelecek haberler beklenmeye başlanmıştı.⁶⁷ Kısa süre sonra ulaşan bilgiler sayesinde ise Macar kuvvetlerinin Belgrat geçidinden Tuna'yı aşmakta oldukları öğrenilmişti. Bunun üzerine II. Mehmed bir yandan kendi sefer hazırlıklarını görmeye başlamış, öte yandan düşmanın hangi tarafa hareket ettiğini öğrenmek için sipahi öncüleri Polva üzerine gönderilmişti. O sayede sadece düşman kuvvetlerinin istikameti değil, sayı ve mevcut durumları hakkında bilgi edinebilmek mümkün olmuştu.⁶⁸ Bu çalışmaların devam ettiği esnada yine bilgi toplamakla görevlendirildiği anlaşılan ulaklardan "düşman askerinin Tahtalı'ya ulaşmış olduğu, ancak yağma için gafil ve mağrur bir şekilde etrafa dağıldıkları anda karşılarında birdenbire Osmanlı kuvvetlerini buldukları ve günlerce süren çarpışmanın ardından pek çok Macar kumandanının esir edilmiş olduğu" yönünde haberler alınmıştı.⁶⁹

4-Martoloslar

Martoloslar, Klasik Dönem Osmanlı istihbaratının en önemli bilgi kanallarından birisi olarak kabul edilirler. Voynuklarla birlikte Martoloslar Osmanlıların, Rumeli coğrafyasında askerî işler dâhil olmak üzere, birçok konuda faydalandığı Hristiyanlardan oluşan askerî birliklerdendir. Voynuklar, derbent ve kale muhafızlığından başka casusluk gibi önemli görevleri yerine getirmişlerdi.⁷⁰ Martoloslar ise 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Balkanlarda ordu hizmetleri ve iç güvenlik işlerinde geniş ölçüde istihdam edildiler. Belirli noktaların ve sınırların güvenliğini sağlamak, düşman bölgelerine akınlar yaparak savunma sistemlerini bozmak, keşif ve haber alma faaliyetlerinde bulunmak⁷¹ ve gerektiğinde Osmanlı ordusuyla birlikte seferlere katılmak gibi hizmetlerde istihdam olundular. Nitekim Aşıkpaşazâde tarihinde II. Murad'a (1404-1451) casusluk eden Doğan adlı bir martolostan bahsedilmiştir.⁷² II. Mehmed devrinin çoğu seferine katılan Tursun Bey ile 1462 senesindeki Eflak seferinde hazır bulunan Enverî ise Rumeli'deki fetih hareketleri sırasında Hristiyan martolosların istihbarat çalışmalarında kullanıldığını kaydetmişlerdir.⁷³ Tursun Bey'in aktardığına göre, 1458 yılında çıkılan Mora seferi kapsamında fethi hedeflenen Güvercinlik Kalesi'nin zapt edilmesi noktasında martoloslardan istifade edilmişti. Şöyle ki Mahmud Paşa Avusturya içlerine geçmek için ağaçtan gemiler yontturmuş, ancak yaş ağaç kullanıldığı için başarılı olunamamıştı. Bunun üzerine adaya bağlantılı olan geçit yerlerini öğrenmek, yani kılavuzluk etmelerini sağlamak için eski martoloslardan birilerini buldurmuştu. Teşvik için onlara tımar tevcih etmek yahut tımarı olanlara terakkide bulunmak (zam yapmak) gibi nice ikram ve iltifatta bulunmayı da ihmal etmemişti. Sonunda Paşanın bu gayretleri netice vermiş, martolosların gösterdiği noktadan Sava nehrini geçmeyi

⁶⁷ Münecimbaşı Ahmed Dede, *Münecimbaşı Tarihi*, C.II, s.321.

⁶⁸ Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, C. III, s.35.

⁶⁹ Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 157-158, 229; Münecimbaşı Ahmed Dede, *Münecimbaşı Tarihi*, C.II, s.321; Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, c.III, s.35-36.

⁷⁰ Yavuz Ercan'ın tespitlerine göre Voynuk teşkilatı 1376-1377 yıllarında, Rumeli'de fethedilen bölgelerdeki Gayrimüslim halktan oluşturulmuştur ve görevleri karşılığında vergilerden bağışlandıkları 1545 tarihli *Kanun-ı Öşür ve Haraç ve Sair Rûsum ve Bâc-ı Reaya-ı Livâ-ı Pojega* Kanunnamesinde açıkça belirtilmiştir. Bkz. Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Ankara 1989, s.4, 11, 75 ve 96.

⁷¹ Martolosların istihbarat çalışmaları için bkz. Robert Anhegger, "Martoloslar Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, C. VII-VIII (1940-1942), cüz.1, İstanbul 1942, s.285-286; Hamit Pehlivanlı, "Osmanlılarda İstihbaratçılık", *Türkler*, C. XIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.655-656.

⁷² Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s.130.

⁷³ Enverî, *Fatih Devri Kaynaklarından Düstûrnâme-i Enverî*, (Osmanlı Tarihi Kısmı, 1299-1466), Haz. Necdet Öztürk, Kitabevi Yay. İstanbul 2003, s.68-70; Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, s.137.

başaran yedi alay askerle Güvercinlik Kalesi zapt edilmişti.⁷⁴ R. Anhegger de II. Mehmed devrinde Macaristan'a yapılan akınlar sırasında, görünüşte Hristiyan gerçekte Müslüman olan 40 martolostan istifade edildiği tespitinde bulunmuştur.⁷⁵

5-Tacirler

Tacirler, tarih boyunca ülkelerin birbirleri hakkında bilgi toplamak için kullandıkları istihbarat kanallarından biri olma özelliğine sahiptirler. Osmanlı yöneticilerince de ilk zamanlardan itibaren istihbarî bilgiye ulaşabilme gayretleri çerçevesinde tüccarın aracılığına başvurulmuştur. Fetihten evvel II. Mehmed'in de İstanbul'a yerleşmiş Türk tüccarıyla iletişim içerisinde bulunduğuna ve onlar kanalıyla müstakbel payitahtındaki gelişmelerden haberdar olduğuna⁷⁶ ilişkin tarihî kayıtlar mevcuttur.

Tüccar sınıfından olanların olağanüstü haller dışında komşu ülkeler içerisinde serbestçe dolaşabilmeleri bazen casuslar veya diğer kanallarla ulaşılması güç olan istihbaratın rahatlıkla sağlanmasını mümkün kılıyordu. Bu münasebetle Osmanlı istihbaratının tacirlerden istifade etmesi aşamasında hangi din veya milletten oldukları çok önem arz etmemiştir. Mesela İstanbul kuşatması sırasında şehri muhafaza etmek için Papa tarafından görevlendirilen birliklerin başında bulunan Longo Giustiniani'nin Türklerin liman içindeki kürekli gemilerini bir gece baskınıyla yakma planı Galata'daki Cenevizli tacirlerce Türk tarafına haber verilmişti. Bu haber sayesinde Türkler o gece hiç uyumamış, hazırladıkları toplarla Latinleri beklemişlerdi. Latinlerse Cenevizlilerin Türklere sağlamış oldukları istihbarattan habersiz olduklarından gece yarısı Türk gemilerine sessizce ilerlediklerini sanmışlardı.⁷⁷

6-Elçiler

Kuruluş devrinden itibaren Osmanlı yöneticileri yabancı devletlerle birtakım siyasî ve ticarî ilişkiler içerisinde bulunmuş, bu ilişkiler önceleri çavuş, sonraları ise fevkalade büyükelçi ve ortaelçi unvanıyla yabancı devletlere gönderilen *ad hoc* elçiler aracılığıyla yürütülmüştü.⁷⁸ Elçilerin resmi görevlerini yerine getirirken edindikleri intibaları, dikkatlerini çeken olay veya hususları sonradan sefaretname adı verilen raporlar şeklinde kaleme almaları onların resmi görevlerinin yanı sıra istihbarî yönlerine de işaret etmektedir. E. Kuran, "*Osmanlı hükümetinin dost ve düşman ülkelerin durumundan fevkalade elçiler sayesinde haberdar olduğu hususunda şüpheye yer olmadığı*"⁷⁹ kanısındadır.

16. yüzyılda Roma-Germen İmparatorluğu tarafından İstanbul'a gönderilen elçilik heyetinde bulunan Salomon Schweigger sonradan kaleme aldığı eserinde elçiler ve vazifelerine dair istihbarat özelinde önemli ipuçları aktarmıştır. Buna göre, elçiler kuryeleri vasıtasıyla Viyana'daki imparatorlarına edindikleri malumatı içerir mektuplar gönderirlerdi. Onların dışında daha farklı gizli haberleşme vasıtalarından ve casuslardan da istifade ederlerdi.⁸⁰ II. Mehmed devrinde de elçilerin resmi

⁷⁴ Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, s. 80-81.

⁷⁵ Özcan, "Causus", s.167.

⁷⁶ Erdal İlter, "Osmanlılarda İstihbarat (XIV.-XX. Yüzyıllar)", *Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi (İstihbarat Özel)*, C.8, S.2, Ankara 2002, s.234.

⁷⁷ Dukas, *Bizans Tarihi*, s.170.

⁷⁸ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, TTK Yay., Ankara 1968, s.17-19; Ercüment Kuran, "1793-1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerinin Diplomatik Faaliyetleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, (Ankara, 15-17 Ekim 1997), Ankara 1999, s.55.

⁷⁹ Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1968 s.9.

⁸⁰ Yazar, bir gün öyle bir casusun elindeki mektupla birlikte yakalandığını, ancak mektuptaki yazının uydurma harflerle yazılmasından ötürü okunmasının mümkün olmadığını, buna rağmen casusun

Geçmişten Günümüze Manisa

vazifelerinin yanı sıra doğrudan yahut dolaylı olarak istihbarat faaliyetlerine katılmış olduklarını gösterir kayıtlara rastlanmıştır. Mesela Mora'nın fethedilmesinden evvel oraya gönderilen elçiler hem Padişahın emirlerini gerekenlere tebliğ etmişler hem de döndüklerinde yarımada'nın durumuna ve yönetiminde gördükleri başıbozukluğa ilişkin incelemelerini II. Mehmed'e arz etmişlerdi. Buna göre, Mora gayet güzel ve güvenilir limanlara sahipti. İtalya'ya sefer açıldığı takdirde kara ve deniz kuvvetleri için hareket üssü olabilirdi. Bu bilgi ve faydalar ışığında Mora'nın alınması için gerekli olan sefer hazırlıklarına başlanılmıştı.⁸¹

Bosna'nın fethi aşamasında da elçilerin Osmanlı istihbarat ağı içerisindeki etkinlikleri dikkat çekmektedir. Aşıkpaşazâde'nin aktardığı üzere, Semendire'nin fethinden sonra Sultan Mehmed elçisi kanalıyla Bosna kralına "ya haraç ver yahut üzerine yürürüm" mesajını kapsayan bir mektup göndermişti. Kral mektubu okuyunca hiddetlenip Osmanlı elçisinin öldürülmesini emretmişti. Ancak kralın danışmanları böyle bir hareketin krallığın sonunu getireceğini söyleyince elçi öldürülmeyip salıverilmişti. Elçi İstanbul'a döndüğü vakit başından geçenleri anlatınca II. Mehmed kralın hareketini diplomatik bir hakaret, dolayısıyla bir savaş sebebi olarak kabul edip Bosna üzerine sefer tertip etmişti.⁸² II. Mehmed devrinde Anadolu hakimiyetinin sağlanması noktasında da elçilerin diplomatik, ayrıca istihbarî misyonlarının etkisi hissedilmektedir. Nitekim kardeşi Kasım Bey'le anlaşarak Anadolu'ya saldıran Karamanoğlu Pir Ahmed Bey'in yakalanması ve asayişin sağlanması aşamasında hem elçilerden hem de onların sağladığı bilgilerden yararlanmıştı.⁸³

Sonuç

O devre ait çağdaş eserlerden ve tetkik çalışmalardan takip edilebildiği kadarıyla II. Mehmed, istihbaratı özümsemiş ve önemsemiş bir Sultan portresi çizmektedir. Kendisi sadece bilgi toplamanın değil, mevcut bilgiyi dışarıya sızdırmamanın da istihbarat çalışmalarının vazgeçilmez bir ögesi olduğunu idrak etmiştir. Bahsedilen önem, özümseme ve idrak onun devrinde girilen hemen bütün fetih hareketlerinin istihbarat çalışmalarıyla birlikte yürütülmüş olmasından ve bilginin dışarı sızdırılmaması noktasında başvurulan tedbirlerden de açıkça anlaşılmaktadır. Rakip veya komşular hakkında bilgi sağlamak için hemen her türlü kanaldan istifade edilmiş olması ise o devirde oluşturulan istihbarat ağının zenginliğiyle birlikte Sultan ve etrafındaki yönetici zümrenin meseleyi ne kadar özümseyip önemsediklerinin bir başka kanıtı niteliğindedir.

KAYNAKÇA

A) Kronikler/Seyahatnameler

Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Yay. Haz. Necdet Öztürk, Bilger Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2013.

Dukas, *Bizans Tarihi*, Çev. VL. Mirmiroğlu, İstanbul Matbaası, İstanbul 1956.

Enveri, *Fatih Devri Kaynaklarından Düstûrnâme-i Enverî*, (Osmanlı Tarihi Kısmı, 1299 - 1466), Haz. Necdet Öztürk, Kitabevi Yay. İstanbul 2003.

kazığa oturtulmak suretiyle cezalandırıldığını naklediyor. Bkz. Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk (1578-1581)*, Çev: S. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s.78.

⁸¹ Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sani*, s.149.

⁸² Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 173-174.

⁸³ Ayrıntı için bkz. Hoca Saadetin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, c.III, s.140-142.

- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz.Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı, 1. Cilt 2. Kitap, İstanbul 2006.
- Gelibolulu Mustafa 'Âlî, *Mevâ'idün-Nefâis fi-Kavâ'idi'l-Mecâlis*, Haz. Mehmet Şeker, TTK Yay., Ankara 1997.
- Hadîdî, *Tevârih-i Al-i Osman*, Yay. Haz. Necdet Öztürk, Marmara Ün. Yayınları, İstanbul 1991.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlgürel, TTK Yay., Ankara 1998.
- Hırzû'l-Müluk, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, Haz. Yücel, Yaşar, TTK Yay., Ankara 1988.
- Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, Sad. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınlar, C.III, Ankara, 1979 İnsan Yay., İstanbul 1995.
- Kıvâmî, *Fetihnâme*, Haz. Ceyhun Vedat Uygur, YKY, İstanbul 2007.
- Koca Sekbanbaşı, *Koca Sekbanbaşı Risalesi (Koca Sekbanbaşı'nın İdâre-i Devlet Hakkında Şehzade IV.Mustafa'ya Sunduğu Layiha)*, Haz.Abdullah Uçman, Tercüman 1001 Temel Eser, Ankara 1974.
- Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sani*, Çevr. Muzaffer Gökman, Bahar Matbaası, İstanbul 1967.
- Mevlana Mehmed Neşri, *Cihannüma*, Yay. Haz. Necdet Öztürk, Bilger Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2008.
- Müneccimbaşı Ahmed B. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel* (Osmanlı Tarihi, 1299-1481), Yay. Ahmet Ağırakça, İnsan Yay., İstanbul 1995.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, C. II, Trc. İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, Yay. Haz. Necdet Öztürk, Bilger Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2014.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2011.
- Schweigger, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk (1578-1581)*, Çev. S. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, Haz. Mertol Tulum, İstanbul 1997.

B) İnceleme - Araştırmalar

- Adivar, Adnan , *"İstanbul'un Fethi Sırasında Bizans ve Türk Kültür Vaziyeti"*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 9, Ankara 1998.
- Afyoncu, Erhan, *"On Soruda İstanbul Kuşatmaları ve Fatih"*, Popüler Tarih Dergisi, S. 33, 2003.
- Anhegger, Robert, *"Martoloslar Hakkında"*, Türkiyat Mecmuası, C.VII-VIII (1940-1942), cüz.1, İstanbul 1942.
- Arı, Bülent, *"Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period"*, Ottoman Diplomacy Conventionalor Unconventional ?, Ed. A. Nuri Yurdusev, Basingstoke, Palgrave, 2004.
- Babinger, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, Oğlak Yayınevi, İstanbul 2010.
- Dünya Casusluk Tarihi I*, Ed. Ercan Arıklı, Artel Yay., İstanbul 1974.
- Emecen, M. Feridun, *"Fatih Sultan Mehmet Han ve Dönemi"*, Ed. Ayşenur Bilge Zafer, Gaye Kitapevi, Bursa 2016.
- _____, *Fetih ve Kıyamet 1453*, Timaş Yayınevi, İstanbul 2016.
- Ercan, Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Ankara 1989.

Geçmişten Günümüze Manisa

- _____, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara 2001.
- Gökman, Muzaffer, *Fatih İstanbul Kapılarında - Yabancı Gözü ile İstanbul'un Fethi*, Latin Matbaacılık, İstanbul 1976.
- Gürkan, Emrah Safa, *Sultanın Casusları: 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj Ve Rüşvet Ağları*, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Hammer, Joseph, *Fatih Sultan Mehmed*, Çev. Kaya Bilir, Kariyer Yayıncılık, İstanbul 2011.
- İlter, Erdal, *"Osmanlılarda İstihbarat (XIV.-XX. Yüzyıllar)"*, Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, (İstihbarat Özel), C.8, S.2, Ankara 2002.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye I*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1995.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, Çevr. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınevi, Ankara 2016.
- _____, "Mehmed II", *DİA*, C.28, Ankara 2003.
- Jorga, Nicholae, *Büyük Türk*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- Kinross, Lord, *The Ottoman Centruies*, Sander Yayınevi, İstanbul 2010.
- Kongar, Emre, *Tarihimizle Yüzleşmek*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2009.
- Kuran, Ercüment, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1968.
- _____, "1793-1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerinin Diplomatik Faaliyetleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, (Ankara, 15-17 Ekim 1997), Ankara 1999.
- Lowry, Heath, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2012.
- Okiç, Tayyip, "Gazi Hüsrev Bey", *DİA*, C.12, Ankara 2003.
- Özcan, Abdülkadir, "Casus", *DİA*, C.7, İstanbul 2003.
- Pehlivanlı, Hamit, "Osmanlılarda İstihbaratçılık", *Türkler*, C. XIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- Sümer, Faruk, "Fatih'in Son Seferi Hangi Devlete Karşı İdi?", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, Ed. Kemal Yurdakul Aren-İ. Aydın Yüksel-Özcan Ergiydiren, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1995.
- Takats, Sandor, *Macaristan Türk Aleminde Çizgiler*, Çev. Sadrettin Karatay, MEB Yay., İstanbul 1992.
- Rice, Talbot Tamara, *Bizans'ta Günlük Yaşam, Bizans'ın Mücevheri Konstantinapolis*, Çev. Bilgi Altınok, Göçebe Yay., İstanbul 1998.
- Tansel, Selahattin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, TTK, Ankara 2014.
- Timur, Taner, "Osmanlı Gizli Polis Örgütü Nasıl Kuruldu?", *Tarih ve Toplum*, S.6, Haziran 1984.
- Tulum, Mertol, "Dursun Bey", *DİA*, C.10, Ankara 2003.
- Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, TTK Yay., Ankara 1968.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, TTK, Ankara 2011.
- Ünver, Süheyl, *Un Cahier D'Enfance Du Sultan Mehmed Le Conquerant "Fatih" (Fatih'in Çocukluk Defteri)*, İstanbul 1961.
- Yücel, Yaşar-SEVİM Ali, *Osmanlı Klasik Döneminin Üç Hükümdarı Fatih/Yavuz/Kanuni*, TTK, Ankara 1991.

Yüksel, Ahmet, *II.Mahmut Devrinde Osmanlı İstihbaratı*, Kitap Yayınevi,
İstanbul 2013.

OSMANLI DÖNEMİ MANİSA BOYACI ESNAFI*

Mikail ACIPINAR** & Özer KÜPELİ***

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli endüstri kollarından biri durumunda olan boyacılık, kendisiyle ilgili sanayii kollarına bağlı olarak zuhur etmiş, özellikle dokuma ve tekstil sanayiinin gelişme gösterdiği belli başlı Osmanlı şehirlerinin tümünde her zaman var olmuştur. Söz konusu üretim endüstrileriyle doğrudan ilişkisi bulunan ve bunların bir yan kolu durumdaki boyacılık sektörü, boyahaneler ile çeşitli çarşı ve sokaklarda sıralanan boyacı dükkânları şeklinde gelişme göstermiştir. Boyama işini üstlenen esnaf genellikle boyacı veya sabbağ olarak adlandırılmıştır. Boyacılar, Osmanlı dokuma ve tekstil endüstrisinin ihtiyaç duyduğu çeşitli türden iplik ve kumaş ile debbağ esnafının işlediği derilerin boyanması işlemlerini gerçekleştiren küçük sanayii esnafıdır. Henüz çok erken tarihlerden itibaren Osmanlılarda ipek ve pamuk ticaretine bağlı olarak dokuma endüstrisi gelişmiş, bu gelişim iplik veya kumaş haline getirilen ipek ve pamukların boyanarak renklendirilmesinde de kendini göstermiştir¹.

14. ve 15. yüzyıllarda Selanik, Bursa ve Tokat başta olmak üzere belirli şehirlerde yoğunlaşan dokuma ve boyama sanayii sonraki asırlarda daha geniş alanlarda gelişme sahası göstermiştir. Selanik, imparatorluğun yünlü dokuma merkezi² iken, ipekli dokumacılıkta ihtisaslaşan Bursa doğudan gelen ham ipeğin toplanma ve işlenme merkezi olması yanında uluslararası bir ticaret merkezi³, sof dokumasında Ankara⁴ ve yine Bursa'ya ulaşan İran ticaret yolunun ortasında yer alan Tokat da ticari ağında yer aldığı ipekli dokuma sanayiinin merkezi olarak ön plana çıkmıştır⁵. Söz konusu merkezlerdeki iplik ve kumaş üretimi aynı zamanda sektörün vazgeçilmez bir unsuru olan boyacılık ve boyahanelerin inkişafına da katkı sağlamıştır. Öyle ki bu şehirlerdeki boyahanelerden bazıları mukataa yöntemiyle işletilmeye başlanmıştır. Diğer yandan, 16. yüzyıl Anadolu sanayii üzerine yapılan araştırmalar, sektörün önemli bir yan kolu olan boyahanelerin daha ziyade Orta ve

* Bu çalışma TÜBİTAK tarafından desteklenen 114K291 numaralı *Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri ve Üretim Endüstrisinin Araştırılması* başlıklı proje kapsamında hazırlanmıştır.

** Doç. Dr., *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Çiğli-İZMİR.*

*** Doç. Dr., *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Çiğli-İZMİR.*

1 Mehmet Canatar, "Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayii ve Boyahaneler Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, XVIII, (1998), s. 92-93.

2 Selanik'in önemli bir dokuma merkezi olması hususunda bk. Özgür Kolçak, *Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.

3 Bursa mahkeme kayıtları üzerinden şehrin üretim ve ticari kapasitesi hakkında bk. Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960.

4 Suraiya Faroqhi, "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalâtı ve Sof Atölyeleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41/1-4, (1985), s. 237-259.

5 Ahmet Şimşirgil, "XV-XVI. Asırlarda Tokat Şehrinde İktisadi Hayat", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, X, (1995), s. 187-210.

Doğu Anadolu'da yoğunlaştığını ileri sürmekle⁶ birlikte, boyama işinin Batı Anadolu'da da önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle 15. yüzyıldan itibaren bölgenin en önemli siyasi, idari ve kültürel merkezi olması yanında iktisadi ve ticari açıdan da kayda değer bir kapasiteye sahip Manisa'nın, oldukça eskiye uzandığı anlaşılan dokuma sanayiine⁷ bağlı olarak boyama sektöründe de gelişme kaydettiği bilinmektedir.

Bu çalışmada, tespit edilen yeni bilgilerden hareketle, Manisa'nın sanayii ve ticaret hayatında gayet ayrıcalıklı bir yeri bulunan dokuma sektörünün vazgeçilmez bir parçası olan boyacılık, boyacı esnafı ve bunların üretim tarzı ortaya konacaktır. Ayrıca ağırlıklı boyacı esnafının mesleklerinin icrasında takip ettikleri usuller, kullandıkları çeşitli hammaddeler ve teşkilatları ile gelişim süreci arşiv belgelerinden hareketle ele alınarak, bunların, 18. yüzyılda teşkil edildiği tespit edilen Manisa boyahanesine geçiş sürecindeki gelişmeleri açıklığa kavuşturulacaktır. Manisa Şer'iyye Sicillerindeki konuyla ilgili kayıtların geniş bir zaman dilimine yayılmasından ötürü, bütün bu bilgilerin değerlendirmesinde bir tarih aralığı belirlenmemiştir. Diğerleri arasındaki yerinin tespiti açısından ilk aşamada imparatorluk genelindeki boyacılık faaliyetleri değerlendirilecektir.

İmparatorluk Genelinde Boyacılık ve Boyahaneler

Osmanlı endüstri ve iktisadi hayatına ilişkin çalışmaların hemen tümünde tekstil sanayiine ilişkin konulara değinildiği gibi buna ilişkin bazıları nispeten kapsamlı bir kısım bilgiler de bulmak mümkündür. Bilhassa Osmanlı dokuma endüstrisini merkeze alan çalışmalarda yerli ve yabancı araştırmacıların ilgisini celbeden konular ağırlıklı ipek ve pamuktan mamul kumaşlar ve bunlara renk veren doğal boyarmaddeler olurken, sektörün yan kolları durumundaki boyacılık ve boyahaneler konusu ancak son dönemlerde dikkat çekmeye başlamış gibidir⁸.

Yukarıda kısmen bahsedildiği üzere, Osmanlı döneminde Anadolu'daki irili ufaklı birçok yerleşim biriminde küçük ölçekli sanayii kuruluşu niteliğinde faaliyet gösteren boyahaneler veya boyacı dükkânları mevcuttu. Şehir merkezlerindeki boyacı esnafı, genellikle bir vakıf çatısı altında çalışan boyahanelerde veya aynı meslek erbabının bir araya geldiği çarşı ya da sokaklarda toplanmaktaydı. Bu bakımdan öncelikle ifade etmek gerekir ki konuyla ilgili arşiv belgelerinde geçen boyacı dükkânı ve boyahane ifadeleri, bunların aynı işlevi gören farklı fiziki yapılar olduğunu ortaya koymaktadır. Boyahane olarak ifade edilen han ve benzeri yapıların, bazen boyacılar için inşa edilen ve onlara mahsus binalar olduğu bazense farklı işlevlere sahip hanların başka amaçla kullanılmak üzere devşirilmesiyle ortaya çıktığı söylenebilir.

Osmanlı vesikalarında boyacı esnafı için *boyacı* tabiri yanında *sabbağ* tabiri de kullanılırken, boyahanelere de nadiren *masbağa* denilmiştir. Yukarıda bahsi geçen merkezler dışında Anadolu'da Çorum, Merzifon, Bursa, Hamid, Kayseri, Adana, Konya, Urfa, Malatya, Maraş, Antep, Sivas, Kırşehir, Edirne, İstanbul, İzmit, Musul ve Sakız gibi şehirlerde de iplik ve kumaş boyacılığıyla uğraşan esnafın toplandıkları boyahaneler

⁶ Ümit Koç, *XVI. Yüzyılda Anadolu'da Sanayi*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2003, s. 139-147.

⁷ Şehrin iktisadi ve ticari hayatı için bk. Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara 1989, s. 65-86.

⁸ Anadolu'daki boyahaneler konusunda genel bir değerlendirme ve boyahanelerin bulunduğu merkezler için bk. Koç, *a.g.t.*, s. 139-147. Yine bu konuda bk. Canatar, *a.g.m.*, s. 89-104. Antep boyahaneleri hakkında tafsilatlı bir çalışma için bk. Hüseyin Çınar, "Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayntab'daki Vakıf Boyahaneleri", *Vakıflar Dergisi*, 40, (Aralık 2013), s. 33-53.

Geçmişten Günümüze Manisa

olduğu bilinmektedir⁹. Boyahanelerin basmahane, mumhane ve benzeri üretim tesisleri gibi kayda değer gelirleri nedeniyle genellikle doğrudan çeşitli vakıflara bağlı olduğu¹⁰, kimi zaman da padişah hasları arasına kaydedildiği görülmektedir. Bu bakımdan boyahanelerin çoğunlukla padişah haslarına dâhil bulunduğu yönündeki iddialar doğru değildir¹¹.

Daha ziyade gedik usulüyle faaliyet gösterdiği anlaşılan Anadolu boyahaneleri genellikle belirli renkler üzerinde ihtisaslaşmıştır. Aynı şehirdeki veya yakın bölgedeki farklı boyahanelerin boyayacakları iplik ve kumaş türünden kullanacakları boyaya kadar işleyişleri belirli bir nizama bağlanmıştır. Örneklerini artırmak mümkün olmakla birlikte, 18. yüzyılda İstanbul'daki İbrahim Paşa Sarayı'nda yer alan boyahane sadece dikiş ipliği ve pamuk iplikleri boyanıyordu¹². Boyahanelerin kendilerine mahsus iplikler ve renkler dışında boyama yapmaya, aynı zamanda bu renklerin de başka bir yerde boyanmasına müsaade edilmezdi. Bu nedenle boyahanelerin, boyahane çalışan boyacıların uzmanlaştıkları renklere göre adlandırıldıkları da vakidir¹³.

Biraz yukarıda bahsedildiği üzere, boyahane terimi ile boyacı dükkânı terimleri fiziki yapı ve konum bakımından bir farklılaşmayı ifade etmekte, aynı zamanda söz konusu işletmelerin yapı ve işlev bakımından çok büyük olmadığını ortaya koymaktadır. Müstakilen veya müştereken tasarruf edilen boyacı işletmelerinde, dükkânların büyüklüğüne göre değişen miktarda alet olmakla birlikte genellikle tek bir dükkânda; kazan, bakır kepçe, güğüm, tencere, sahan, tava, küp, taş veya mermer dibek, mengene, demir kantar, fiçı, dolap ve keser gibi temel aletlerin olduğu görülmektedir. Kullanılan teçhizatın niceliği dükkânların vasfına ve iş hacmine göre değişiklik gösterebilmekteydi. Mesela boyacı dükkânlarındaki kazan sayıları birkaç adet olabileceği gibi küp, kantar ve dolap sayılarının da değişiklik gösterebildiği tespit edilmiştir¹⁴. Antep'teki bir boyacı dükkânında ise, yukarıda bahsedilen aletlere ilaveten tokmak ve tokaç gibi malzemelerin varlığına da rastlanmaktadır¹⁵. Diğer yandan Manisa'da vefat eden ve boyahane bir dükkânı bulunan boyacı Yorgi'nin gediğindeki malzemeler arasında irili ufaklı birkaç adet kazan bulunuyordu¹⁶. 18. yüzyılda tek bir boyahane toplanan Manisa boyacıları ise kendilerine tahsis edilen odalarının ön kısmına boyama işlemlerini yapacakları örtme, ocak, küp, çömlek ve çanak gibi malzemeler yerleştirmişlerdi¹⁷.

⁹ Canatar, *a.g.m.*, s. 98-99.

¹⁰ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2014, s. 83.

¹¹ Böyle bir ifade için bk. Canatar, *a.g.m.*, s. 100.

¹² *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/M. 1726-1738)*, haz. Fuat Recep vd, İstanbul 2010, v. 39b-1.

¹³ Örneğin; Laleli Vakfı'na bağlı boyahanelerden birinin İzmir Kırmızı Rişte Boyahanesi olarak ünlendiği ve belgelerde de bu isimle anıldığı görülür. Boyahane meskûn Rum kökenli boyacı ustaları da *kırmızı penbe ipliği boyacı ustaları* olarak tarif edilmiştir. Bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], *C.BLD*, nr. 2/59.

¹⁴ *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 M. 1663-1664)*, haz. Rasim Erol vd, İstanbul 2010, v. 8b-4. Farklı sayılarda benzer aletleri içeren bir boyacı dükkânının satışı hakkında bk. *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077/M. 1666-1667)*, haz. Rifat Günalan vd, İstanbul 2011, v. 98a-5.

¹⁵ Çınar, *a.g.m.*, s. 38.

¹⁶ *Manisa Şeriye Sicili [MŞŞ] 251, s. 32/2.*

¹⁷ *MŞŞ 207, s. 103/2.*

Manisa Boyacı Esnafı

Önemli ticaret yollarının kavşağında yer alması münasebetiyle Manisa, sınırlı dâhili ticari faaliyetlerden ziyade doğu ülkeleriyle birlikte belirli limanlar vasıtasıyla Akdeniz üzerinden Batı'ya ulaşan faal bir iktisadi hareketliliğe de sahipti. Zira 16. asırda şehrin ticari hayatında doğulu ve batılı tüccarların yer aldığı, şehirde sakin Yahudi tüccarlarla Venediklilerin yakın ticari münasebetler tesis ettikleri anlaşılmaktadır. Belgelere yansıdığı kadarıyla şehrin bu ticari canlılığında pamuk, pamuklu dokuma ve kumaşların önemi bir yeri vardı¹⁸. Osmanlı ekonomisinde oldukça önemli bir yer tutan pamuk üretimi ve buna bağlı olarak gelişen sanayi ve ticari faaliyetler, bölgenin önde gelen yerleşim merkezleri Manisa ve İzmir'i de içine almaktaydı. Manisa civarında yetiştirilen ve şehrin pazarlarına ham veya işlenmiş halde getirilen pamuk, öncelikle iç üretimde kullanılmak üzere ilgili sektörlerde çalışan esnafa satılmakta, ardından ihracına izin verilmekteydi. Avrupalı tüccarlar tarafından satın alınarak Avrupa'ya götürülen ham pamuk ve türevleri ayrıca İstanbul piyasasında da talep görmekteydi¹⁹.

Eğirilen iplerin veya dokunan kumaşların satışa sunulmadan önce tabii tutuldukları önemli bir işlem de boyanmalarıydı. Mahkeme kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Manisa şehir merkezindeki boyacılar farklı mekânlarda toplanmışlardı. 18. yüzyıl ortalarına kadar bunların dükkânları Büyük Çarşı ve Karaköy Pazarı'ndaydı. Nitekim 1616 yılına ait bir kayda istinaden Büyük Çarşı'da 14, Karaköy'de ise 8 boyacı esnafının bulunduğu bilinmektedir²⁰. 17. yüzyıla ait bir başka kayda göre ise şehirde mevcut üç grup boyacı esnafından kırmızı ve elvan boyacılar Karaköy semtinde; diğer bir elvan boyacı esnafıysa Boyacılar Çarşısı'nda toplanmıştı²¹. Bu noktadan bakıldığında, 1531 ve 1575 yıllarına ait tahrir defterlerinde geçen vergi mükellefi boyacı sayısının ilk tarihte dört iken sonraki tarihte bire düştüğünü gösteren bilgi²² Manisa boyacılarının tümünü yansıtmıyor gibi görünmektedir.

Manisa boyacı esnafının bulunduğu bölgelere ilişkin kayıtlarda *sabbağlar sūku* ifadesine rastlanmaktadır. Boyacılar Çarşısı ifadesine karşılık gelen bu yerin Büyük Çarşı olması muhtemeldir. Nitekim aynı vesikada yer alan "*evkaf-ı mezbûreden olup mahrûse-i mezbûrede Sabbağlar Sūku başında vaki' bir tarafı Divâne Ali dükkânı ve bir tarafı han kapusu ve bir tarafı tarik-i amm ve bir tarafı Eski Han ile mahdûd bir bâb ... sabbağ dükkânı*" ifadesi hem boyacı esnafının vergi gelirlerinin Ali Bey Evkafı'na tahsis edilmiş olduğunu, hem de çarşının hemen başında yer alan bir boyacı dükkânının bir taraftan ismi zikredilmeyen bir hanın kapısı ve bir taraftan da Ali Bey Hanı ile çevrili olduğunu ortaya koymaktadır²³. Çarşının bulunduğu mevkiin tespiti konusunda, Eski Han'la ilgili bir soruşturmada geçen hanın Demirciler ile Boyacılar çarşılarına bitişik olduğu bilgisi önemlidir²⁴. Bu durumda 16. yüzyılda Büyük Çarşı semtinde yer alan ve Ali Bey Kervansarayı olarak tahrirlere geçen hanın Eski Han

¹⁸ Emecen, *Manisa Kazâsı*, s. 65-67.

¹⁹ Feridun M. Emecen, "XVI. Asırda Manisa Esnâfına Dâir Bâzı Mülâhazalar", *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa 2006, s. 67.

²⁰ Bu tarihte mahkemeye çağrılan esnafa ilgili belgenin ilk defa Muazzez Ünlü tarafından tespit edildiği anlaşılmaktadır. Bunun için bk. Muazzez Ünlü, *XVI. Asırda Manisa'da Dokumacılık (Mezuniyet Tezi, 1949)*, Manisa 2004, s. 62, vesika 20. Aynı belge için bk. Mustafa Çağatay Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, Manisa 1942, s. 80, not 198.

²¹ *MŞS 149*, s. 45/4.

²² Emecen, *Manisa Kazâsı*, s. 77.

²³ *MŞS 31*, s. 15/4.

²⁴ *MŞS 31*, s. 14/4.

olması gerekmektedir²⁵. Zira Demirciler Çarşısı'nda bulunan ve Hân-ı Atik adıyla da bilinen yapının Ali Bey Hanı olduğuna ilişkin sarıh kayıtlar vardır²⁶.

Manisa Boyahanesi

Boyacılar Çarşısı ile Ali Bey Hanı'nın yerinin tespiti 1750'lerde Manisa boyacı esnafının durumu ile doğrudan ilgilidir. Konuyla ilgili bir kısım çalışmalar bu tarihten önce Manisa'da bir boyahane varlığı hakkında şüpheler taşırken, Çağatay Uluçay 17. yüzyıldan sonrasını kapsamayan çalışmasında, şehirde yer almamasına rağmen, boyacı esnafını belirtmek için sık sık boyahane tabirini de kullanmıştır²⁷. Buna karşılık Emecen'in 16. yüzyılda Manisa'da boyahane ve yağhane gibi küçük ölçekli işletmelerin yer almadığı yönündeki tespiti doğrudur²⁸. Zira boyahane ancak 18. yüzyılın ortalarına denk gelen ileri bir tarihte teşekkül ettiği görülmektedir.

Bu tarihten önce geçen boyahane ifadelerinin, bir mekândan ziyade boyacıların tümünü teşmil eden vergiyi karşılamak için tercih edildiği aşikârdır. Nitekim Anadolu'nun birçok yerinde boyahane bulunmamasına karşın bazı vesikalarda geçen *resm-i boyahane* ifadesinin gerçek bir boyahane binasından ziyade boyacı esnafından alınan vergilere karşılık geldiği²⁹, aynı durumun Manisa için de geçerli olduğu barizdir³⁰. Muhtemelen Uluçay'ın da yanılması neden olan bu ifade, henüz boyahane ihdas edilmediği bir tarihte, Manisa boyacılarının şikâyeti üzerine yazılan bir ferman suretinden de açıkça anlaşılmaktadır. Söz konusu fermada şehirde bulunan "*boyahânelerin defter-i hakanîde sancakbeylerine hâsıl olarak*" kaydedilmediğinden bahisle burada geçen "*boyahâne*" ifadesiyle boyacı esnafının tasarruf ettiği dükkânlardan alınan verginin kastedildiği açıktır³¹.

Daha öncesine ilişkin kayıtlara tesadüf olunmamakla birlikte Timurtaş Paşa oğlu Ali Bey tarafından Manisa'da kurulan Ali Bey Câmii ve İmareti Evkafı'na bağlı olan Ali Bey Hanı, en azından 17. yüzyıldan itibaren mukataa olarak işletilmekte, kira gelirleri de vakfa aktarılmaktaydı³². Eski Han, Hân-ı Atik ve 18. yüzyılda Bokluca Han³³ gibi isimlerle anılan hanı mukataa olarak alan kimselerin başlangıçta burasını hangi esnaf gruplarına kiraladıkları veya ne amaçla kullandıklarına ilişkin bir bilgiye şimdilik rastlanamamıştır. Hanın boyacı esnafına tahsis edilmesi konusuna gelince;

²⁵ Emecen, *Manisa Kazâsı*, s. 76.

²⁶ 1676 yılında han toplam 110 esedî guraşa kiralanmıştı. Kiralamaya konu olan davada hanın mevkii için şu ifadeler kullanılmıştır: "... Ali Bey evkafından *medine-i Mağnisa esvâkından Sûk-ı Haddâdan'da vâki' Eski Han* demekle mâruf olup lede'l-âhali mâlumü'l-hudûd olan hân..." Bunun için bk. *MŞS 147*, s. 210/2. Eski Han hakkında ayrıca bk. *MŞS 162*, s. 141/1; *MŞS 164*, s. 111/2; *MŞS 207*, s. 55/2; *MŞS 208*, s. 56/1.

²⁷ Uluçay, boyacılık başlığı altında verdiği bilgilerin girişinde "*gerek ipliği gerekse bezleri boyamak için bir de boyahane vardı. Boyahane, bugünkü Dede lokantasının yanında idi*" demektedir. Ayrıca boyahane ifadesinin geçtiği yerler için bk. Uluçay, *a.g.e.*, s. 15-16, 79-80.

²⁸ Emecen, *Manisa Kazâsı*, s. 70.

²⁹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 2000, s. 182.

³⁰ Emecen, *Manisa Kazâsı*, s. 80.

³¹ Uluçay, *a.g.e.*, s. 165, vesika 60.

³² Hanın mukataa olarak işletildiğine dair çok sayıda vesika vardır. Mesela 1612 yılında kiracısı vefat eden Eski Han, 4.000 akçe karşılığında bir seneliğine bir başkasına kiralanmış, ancak kısa süre sonra kira bedeli 4.500 akçeye kadar ulaştıracak bir açık artırma yaşanmıştır. Nihayet bu meblağı veren el-Hac Hızır Beşe'ye icar olunmuştur. Bk. *MŞS 14*, s. 3/7, 3/8 ve 4/1.

³³ Bu isimlerle anıldığına ilişkin kayıtlar için sırasıyla bk. *MŞS 14*, s. 3/7; *MŞS 31*, s. 14/4, 15/4; *MŞS 162*, s. 141/1; *MŞS 164*, s. 111/2. Bokluca Han ismi ise boyacı esnafının yerleştiği tarihe ait iki mahkeme kaydında geçmektedir. Bk. *MŞS 204*, s. 20/1 ve 20/3.

yapının bütün tamiri ve ihtiyaçları kendileri tarafından karşılanmak üzere³⁴ şehirdeki boyacıların tamamının 1750 yılında Ali Bey Hanı'na yerleştirildikleri ve hanın bu tarihten itibaren boyahane olarak anıldığına şüphe yoktur. Nitekim bu tarihte toplam yirmi boyacı "*cümle ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'le*" Demirciler Çarşısı'nda yer alan hana nakledilmişlerdir³⁵. Her ne kadar mevcut bilgilere göre boyacı esnafı hükümetçe alınan karara uyup kendi rızalarıyla boyahaneye geçmişlerse de, hanın henüz boyahaneye dönüştürülmesi aşamasında bazı sıkıntılar yaşandığı anlaşılmaktadır. Hana geçen boyacılar, bazı kimselerin boyama işinde ihtiyaç duydukları ürünlere el atarak kendilerine yüksek fiyattan sattığı, dahası, muhtemelen mültezim kastedilerek, kimi mütegalibenin ölümlerinden sonra evlatlarına kalması gereken gedikleri ellerinden almaya çalıştığı, bu durumun da boyacı esnafının perişanlığına ve dağılmalarına neden olacağına yönelik şikâyetle bulunmuşlardır³⁶. Öte yandan boyacıların kimisinin durumu kabullenmeyerek hanelerinde boyamaya devam etmeleri³⁷ bu tarihlerde Manisa'da boyama işiyle uğraşan esnaf sayısının yirmiden fazla olduğunu düşündürmektedir. Yine boyahanenin ihdas edildikten sonra iltizam usulüyle işletilmeye başlanması için arka planında başka saiklerin de bulunduğu ve boyacıların biraz da mecburiyetten bu durumu kabullendiğine işaret eder.

1749 yılı sonlarında han 300 kuruş bedelle iltizama verilmiş ise de bundan kısa bir süre sonra İstanbul'dan, bütün boyacı esnafının adı geçen handa ikamet etmesi için bir karar çıkmıştır. Bunun üzerine 1750 yılının Temmuz ayından başlayarak Kasım'a kadar beş aylık iltizam bedeli vakıf mütevellisi tarafından mevcut mültezime ödenerek iltizam refedilmiş, boyacı esnafının da buraya yerleşmeleri için süreç işletilmeye başlanmıştır³⁸. Önceki iltizamın geçersiz kılınmasının ardından geçen sürede mukataa yöntemiyle işletilen boyahanenin, bu defa da malikâne usulüyle iltizama verildiği görülmektedir. 1751 yılına gelindiğinde ise "*henüz nizâm bulmuş*" boyahane mukataası senelik 30.000 akçe ile bu kez Ahmed, el-Hac Mehmed ve Mustafa isimli kimselere ber-vech-i iştirak iltizama verilmiştir³⁹. Boyahaneye ilişkin bu ilk belgelerde bazen sadece "*boyahane mukâta'ası*", bazen de "*boyacıbaşılık ve resm-i boyahane mukâta'ası*" şeklinde geçen ifadeler mukataanın sadece boyahanenin vergi gelirlerini değil, ayrıca boyacılıktan alınan vergileri de kapsamasından kaynaklanmaktadır. Zira ileriki tarihli fermanlarda iltizama dâhil olan gelirler için yapılan "*hân-ı mezbur ve rüsûm-ı boyahanedan hâsıl olan rüsûmât*"⁴⁰ şeklindeki atıflar mukataanın içeriğine açıklık getirmektedir.

18. yüzyıl Osmanlı ekonomisi ve bilhassa sanayiinde geniş bir uygulama alanına ve önemli bir yere sahip malikâne sisteminde, iltizamlar mültezimlere ödemelerini aksatmamak üzere kayd-ı hayat şartıyla verilmekteydi. Herhangi bir vergi kaynağını satın alan mültezim, hazineye önceden belirlenmiş sabit bir senelik vergi ödemekle yükümlüydü. Devletçe belirlenen ve hazineye ödenen sabit meblağın üstündeki rakamlar vergi kaynağını tasarruf edenlere kalacağından, sistem mültezimleri tasarruf ettikleri kaynakların üretim kapasitelerini arttırmaya teşvik ediyordu⁴¹. Bu bakımdan mültezimler vergi kaynağını geliştirmek üzere kaynaklarının üretim

³⁴ MŞS 207, s. 103/2.

³⁵ MŞS 204, s. 20/1.

³⁶ MŞS 207, s. 55/2.

³⁷ MŞS 204, s. 20/1.

³⁸ MŞS 204, s. 20/3.

³⁹ MŞS 207, s. 55/2.

⁴⁰ MŞS 208, s. 60/1.

⁴¹ Konu hakkında tafsilatlı malumat için bk. Genç, *a.g.e.*, s. 100-106.

kapasitesini arttırmak hususunda yeni önlem ve tedbirler almak mecburiyetinde idiler. Bu bakımdan Manisa boyahanesinin iltizama verilebilmesi için daha önce şehrin farklı merkezlerindeki boyacıların tek bir yerde toplanması zaruretini, boyahanenin ortaya çıkışında temel etken olarak telakki edebiliriz.

Manisa Boyacı Esnafının Nizam ve Teşkilatları

Osmanlı şehirlerinin iktisadi ve sosyal yapısında önemli yerleri bulunan küçük ölçekli sanayii işletmeleri veya esnaf grupları, daima işleyişleri bir dizi kurallarla belirlenmiş bir teşkilata mensuptular. Bu teşkilatlar oldukça sıkı ve katı kurallar çerçevesinde üretim hayatına devam etmekteydiler. Söz konusu kuralların zaman ve ihtiyaca göre ortaya çıkarak, *nizam* tabir edilen teşkilat düzenini oluşturdukları anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Manisa boyacılarının da kendilerine mahsus bir düzen etrafında üretime devam ettikleri ve bu düzeni, kendi aralarında aldıkları kararları bağlı buldukları mahkeme veya İstanbul'a resmi belgelerle tasdik ettirmek suretiyle geliştirdikleri görülmektedir.

Boyacıların uymakla yükümlü olduğu genel kurallar bir takım kanunnamelerde yer bulmuştur. Bununla ilgili olarak 1630 yılından öncesine ait olduğu düşünülen bir kanunname "ve boyacılar her ne rengi boyarlarsa iyi edeler. Kalp etmeyeler ve bezi taş üstünde döğüp zarar etmeyeler ve boyalı bezi yol üstünde asmayalar ve yol üzerinde taş üzerine dökmeyeler"⁴² denilmekteydi. Benzeri ifadeler başka kanunnamelerde de "... ve boyacıları dahi gözedeler, kötü boyamayalar; boyarlarsa gereği gibi hakkından geleler" yahut "... ve boyacılar gözlene; her ne renk boyarlar ise eyü ola, kalb olmaya. Bezi taş üzerine koyub döğmek ile darb etmeyeler ve boyalı bezi yol üstünde asmayalar" şeklinde rastlanmaktadır⁴³.

İmparatorluk genelinde aynı mesleği icra eden esnaf grupları yaptıkları işe göre şehirlerin farklı merkez, çarşı, cadde ve hanlarında bir araya gelmekteydiler. Diğerlerine nazaran debbağlar ve boyacılar ise genellikle şehrin en dışında ve ihtiyaçlarına binaen bir su kaynağı üzerinde sıralanmaktaydılar⁴⁴. Buna mukabil bol miktarda suya ihtiyaç duyan iş kollarının bazen de şehrin ticari merkezlerine yakın yerleri tercih ettikleri görülmektedir. Manisa'nın en işlek ticari sahasında yer edinen Sabbağlar Sûku da böyle bir görünüm arz ediyordu.

17. yüzyılın hemen başlarında Büyük Çarşı'da ve Karaköy'deki dere üzerinde sıralanan yirmi iki boyacı esnafının tamamı Müslüman Türklerden oluşuyordu. Lakin 1658 yılına gelindiğinde Manisa boyacıları arasına zimmiler de katılmaya başlamışlardır⁴⁵. Buna rağmen yüzyılın son çeyreğinde bile Müslüman boyacıların sayısının fazlalığı dikkat çekmektedir⁴⁶. 18. yüzyılda ise bu durum tersine dönmüştür. Öyle ki 1749 yılında boyahane toplandırları kararlaştırılan yirmi boyacıdan sadece ikisi Müslümanken on sekizi gayrimüslimdi⁴⁷.

İmparatorluk sınırları içerisinde her esnaf grubunda olduğu gibi sıkı kurallar çerçevesinde teşkilatlanan Manisa boyacı esnafıyla ilgili şer'iyeye sicillerinde sık sık tâbi oldukları nizamata atıflar vardır. Bunun için genellikle "*beynlerinde nizâm virilüp*"⁴⁸ ifadesine yer verilirken, nizamnamelerin oluşturulması aşamasında gerekli görülen

⁴² Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1997, s. 104.

⁴³ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Belediye Teşkilâtı ve Belediye Kanunları*, İstanbul 2005, s. 74.

⁴⁴ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnâf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul 2013, s. 87-88.

⁴⁵ MŞS 114, s. 47/3.

⁴⁶ MŞS 149, s. 16/5.

⁴⁷ MŞS 207, s. 103/2.

⁴⁸ MŞS 204, s. 20/1; MŞS 207, s. 55/2

hallerde diğer Osmanlı şehirlerindeki benzeri ve daha eski uygulamalar da dikkate alınmıyordu⁴⁹. Diğer yandan Manisa'daki boyacıların ilk bakışta göze çarpan en önemli özelliği uzmanlaştıkları iki renge göre teşkilatlanmalarıydı. Boyahane toplamlarına kadar üç esnaf grubundan Karaköy boyacıları kırmızı ve elvan boyacılıkta, Sabbağlar Çarşısı'ndaki boyacılar ise yalnızca elvan boyacılıkta uzmanlaşmışlardır⁵⁰.

Boyahanenin ihdasından sonra kararlaştırılan nizamname de Manisa boyacılarının bu yeni şartlara göre düzenlemelerle karşı karşıya kaldıklarını göstermektedir. Özellikle Manisa şehrinde her türlü boyama işinin bu tarihten itibaren yalnızca han içerisindeki dükkânlarda yapılması en önemli şart olarak ortaya çıkmıştır. Ancak boyacılar kethüdası ve yiğitbaşının şikâyetlerine yansıdığı kadarıyla, boyahaneye taşınmak istemeyen bazı boyacıların kendi hanelerinde *kalb ve kızıl boya* yapmaya devam etmelerinin boyahanenin atıl kalmasına sebebiyet verdiği ve bu durumun boyahanenin nizamına halel getirdiğine vurgu yapılmıyordu⁵¹.

Manisa boyacılarının klasik Osmanlı esnaf örgütlenmesi dâhilinde teşkilatlandıkları açıktır. Buna göre dükkân ve çalışan sayıları önceden belirlenen esnaf gruplarında, her bir hırfetin başında bir şeyh, kethüda ve yiğitbaşı gibi görevli ve temsilciler bulunmakta, bunlar mensubu oldukları örgüt üyelerinin oylarıyla seçilmekteydiler. Bu seçimlerin resmiyet kazanması ise keyfiyetin şer'iyeye sicillerine kaydedilmesi ve ardından İstanbul'dan berat alınması suretiyle gerçekleşmekteydi. Örgütlenmenin en önemli öğelerinden biri de kethüda ve yiğitbaşının altında yer alan ustalar ve şakirtlerdir⁵². Şakirtlerin ustalığa geçişleri de belirli aşamalardan oluşuyordu. Mensubu buldukları esnaf örgütünde bir üstadın eğitiminden geçen şakirtler, maharet kazandıktan sonra bir ustanın yanına halife veya şerik olarak yerleştirilir, nihayet uygun görülürse boşalan bir gedikte ustalık yapardı⁵³.

Vakıf boyahanelerde kethüdalar vakıf yöneticileri tarafından da atanabiliyordu. Ancak boyahane esnafı kethüdadan memnun kalmaz veya şikâyetçi olursa bu görev esnafın ittifakıyla bir başkasına verilir⁵⁴. Görevi berat ile üzerine alan kethüdalar herkesin üzerinde ittifak ettiği "*cümlenin muhtârı ve evzâ'-ı etvarından her birileri hoşnûd ve râzı*"⁵⁵ olan kimselerdi. Manisa boyacı esnafı özelinde esnaf içerisinde mesleğin inceliklerini bilen ve muhtemelen en tecrübelileri arasından seçilen *ehl-i hibre* de bazı önemli konuların hallinde görev alıyordu. Manisa boyacıları 1677 yılında Halil Beşe'yi ehl-i hibre olarak seçmişler ve bunu kadiya onaylatmışlardı⁵⁶.

Manisa boyacıları da klasik Osmanlı esnaf örgütlenmesine uygun şekilde teşkilatlanarak üretim faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir. Tespit edebildiğimiz vesikalarda her ne kadar şakirt ifadesine rastlanmasa da, bu grubun ve esnafın kendi aralarından seçtiği kethüda ve yiğitbaşının Manisa boyacılarının örgüt içi düzeninde

⁴⁹ Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul 2013, s. 268.

⁵⁰ MŞS 149, s. 45/4.

⁵¹ MŞS 204, s. 20/1; MŞS 207, s. 103/2.

⁵² Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul 2013, s. 102-103.

⁵³ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, v. 22b-1. Bu bilgiyi teyit eden bir başka örnek için bk. Özer Ergenç, "Osmanlılarda Esnâf ve Devlet İlişkileri", *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul 2013, s. 420.

⁵⁴ BOA, *AE.SSLM. III*, nr. 140/8453.

⁵⁵ MŞS 186a, s. 210/1 ve 210/2; MŞS 190, s. 98/1.

⁵⁶ MŞS 147, s. 165/1.

sürekli surette yer aldıkları anlaşılmaktadır⁵⁷. Hatta 1733 yılındaki gibi zaman zaman kethüda seçiminin boyacılar arasında ciddi bir çekişme konusu olduğu dikkati çekmektedir.⁵⁸ Bunun dışında boyacı esnafı, bazı tarihlerde düzeni bozan bazı boyacılardan ötürü de sorun yaşamaktaydı. Bunların başında ehil olmayan kimselerin başlarına buyruk bir şekilde bez ve bogasi boyamaya kalkışmaları gelmektedir. Muhtemelen şakirt taifesinden olan bu şahısların üstatlarına hizmet etmedikleri gibi kethüda ve yiğitbaşlıların izni olmadan boyama işine girişmeleri esnafın ciddi itirazlarına yol açıyordu⁵⁹.

Boyacı esnafı arasında hırfetin nizam ve işleyişine aykırı davranışların yaşanması kaçınılmazdı. Zira eşyalarını boyatmak isteyen farklı kesimden insanların ürünlerinin boyanması işi de belirli bir düzen çerçevesindedir. İlk zamanlarda bezzaz veya sair ahali, ellerindeki ürünlerini istedikleri boyacıya boyatabilmekteydiler⁶⁰. Buna karşın, muhtemelen kendilerine mahsus olmasa da, Manisalı boyacıların iplik ve kumaşları boyarken bazen *nevbet usulünü* tercih ettikleri, kimi zaman da her bir dükkânın kendi başına çalıştığı anlaşılmaktadır. Nebbet usulü hırfet içerisinde uzun süre kabul görmüş ve iplik, bogasi, parça bez ile diğer ürünlerin tümü taifeye mensup ustalar arasında *ale's-seviye ittifak üzere* birlikte boyanmıştır⁶¹.

1677 yılına gelindiğinde esnafın boyanacak malların nasıl paylaşılacağı veya boyama işlemlerinin hangi usul üzere yapılacağı konusunda bir nizam oluşturmaya çalıştıkları görülmektedir. Tespit edilebilen mahkeme kayıtları, aynı zamanda esnaf içerisinde baş gösteren sıkıntılar karşısında boyacı esnafının aldığı tedbirlerin de bir yansımasıdır. Buna ilişkin ilk bilgileri içeren kayıtlarda, boyacı esnafı arasında her bir müstakil dükkân sahibinin müşterilerin getirdikleri dokuz parçaya kadar olan eşyaları boyamakta serbest oldukları ancak eşya miktarı on ve üzerine çıktığında tüm dükkân sahipleri arasında eşit miktarda paylaşılmasına karar verdikleri görülmektedir⁶². Mahkemede bu kararlarını kayıt altına aldırarak boyacıların sözü edilen usulün *kadimü'l-eyyâmdan* beri uygulanageldiğini belirtmeleri dikkate değerdir. Zira bu eski uygulamanın bir kez daha kadı huzurunda resmileştirilmesi, mevcut uygulamanın sürdürülmesinde veya yapısında bir takım aksaklıkların yaşandığına delalet olmalıdır.

Bu kararın alınmasından birkaç ay sonra bezzaz taifesinin işleyişe ilişkin İstanbul'a yaptıkları itirazları, boyacıların bu kararlarının arkasında yatan gerçeği gün yüzüne çıkardığı gibi konuya başka bir boyut da kazandırmaktadır. Bezzazların iddiasına göre, çok eskiden beri çulhalardan satın aldıkları bezleri istedikleri boyacı ustasına boyatabilmekte iken boyacılar birkaç aydır bu düzeni terk etmişler ve nevbet usulüne göre boyamaya başlamışlardı. Yine bezzazlara göre, boyacı taifesinden

⁵⁷ Kethüda ve yiğitbaşlılardan Manisa şer'iyeye sicillerinde ilk defa 1596 yılında bahsedilir, bk. Uluçay, *a.g.e.*, s. 81. Sonraki yüzyılda da bu görevliye ilişkin kayıt mevcuttur. Örneğin bk. *MŞS 148*, s. 193/1. Bu durumda Emecen'in, 18. yüzyıla kadar Manisa boyacılarının bir kethüdalarının olmadığı yönünde aktardığı bilgi doğru değildir. Bk. "Manisa Esnâfi", s. 68, not 16. Buna karşılık bu iki görevlinin zaman zaman bazı nedenlerden ötürü seçilemediğinden işlerinin aksadığı da anlaşılmaktadır. Bk. Uluçay, *a.g.e.*, s. 176, vesika 77.

⁵⁸ 1733 yılında boyacı esnafı kethüdası olan Es-seyyid Mustafa ile boyacı El-hac Mehmed'in bu görev için uzun süre mücadele ettikleri anlaşılmaktadır. Bk. *MŞS 186a*, s. 210/1 ve 210/2; *MŞS 190*, s. 98/1.

⁵⁹ *MŞS 148*, s. 193/1.

⁶⁰ *MŞS 148*, s. 88/1; *MŞS 149*, s. 16/5; M. Çağatay Uluçay, "Manisa Bogası", *Sancaktan Saraya: Seçme Yazılar*, Haz. M. Sabri Koz & Haşim Şahin, İstanbul 2012, s. 445-447.

⁶¹ *MŞS 163*, s. 65/2; BOA., *A.DVN.ŞKT*, nr. 32, s. 83/357 ve s. 226/931; Ünlü, *Manisa'da Dokumacılık*, s. 36; s. 61, vesika 19; Uluçay, *a.g.e.*, s. 81 ve s. 137, vesika 21.

⁶² *MŞS 147*, s. 165/1.

bazıları kadı naibi ile anlaşarak daha fazla para elde etmek amacıyla bezlerini istedikleri boyacıya teslim etmelerine mani oluyordu. Ancak bu yeni durum boyacılara teslim edilen bogasilerin otuz kırk gün kadar onların dükkânlarında kalmasına ve zayi olmasına yol açmaktaydı. Hatta bazı durumlarda kendilerine teslim edilen bogasiler istenilen renge bile boyanmıyordu⁶³. Bezzazlar ellerinde kumaşlarını istedikleri boyacılara boyatabileceklerine dair emr-i şerif olduğunu savunarak eski sistemin yeniden icrasını talep etmekteydiler. Mahkemede bulunan boyacılar da bezzazların elindeki emrin doğru olduğunu onaylayarak iddialarını tasdik ve kendi ellerinde bulunan emre itaatle eski düzene dönmeye razı olmuşlardır⁶⁴. Boyacıların mahkemede verdikleri ifadede en dikkat çekici nokta ise bezzazların daha ucuza mâl etmek için kumaşlarını ehil olmayan kimselere boyatmamaları yönündeki istekleriydi. Buna riayet edilmesi durumunda her iki esnaf gurubunun kazançlarına bir zarar gelmeyecekti. Anlaşıldığı kadarıyla boyacılar, aralarına karışan ve rayicinden daha ucuza boyayan acemi esnafa karşı nevbet sistemine geçmeyi uygun görmüşlerdi.

İstanbul'dan gelen emirlere boyun eğmek zorunda kalan boyacı taifesinin, hırfet içindeki sorunları çözmek amacıyla yaptıkları girişimler sonraki aylarda da sürmüştür. Bu defa Divân'a başvuran esnaf, aynı zamanda yakın tarihte yaşanan ve boyacılık nizamının uygulanmasında karşılaştıkları sorunların zuhurunu da itiraf etmişlerdir. Buna göre esnaf arasında türeyen bazı *ham-dest* boyacılar nizama uymayıp daha fazla kazanç elde etme arzusuyla halkın bezlerini ve bogasilerini istenildiği gibi (kalb) boyamayıp hem vatandaşa hem de boyacı esnafının kazancına hanel getirmekteydiler. Bundan ötürü esnafın daha evvel nevbet üzere yani ürünleri aralarında taksim ederek boyaması usulünün de zarar gördüğünden şikâyetle ehil olmayan boyacıların uyarılmasını talep ediyorlardı⁶⁵. Osmanlı yetkililerinin boyacıların isteklerini dikkate alıp almadıkları ve mevcut düzensizliğin o tarihlerde ne şekilde çözüldüğü malum değildir. Bununla birlikte esnafın aynı mağduriyetleri yıllar sonra dahi yaşadığı görülmektedir. 17. yüzyılın sonlarında bir kez daha esnaf içerisinde bazı boyacıların nevbet usulüne uymayıp, müstakil boyacılık yapma peşinde oldukları sabittir⁶⁶.

Boyacı esnafının kendi aralarındaki işleyişe dair ortaya koydukları bağlayıcı ve sınırları belirli bu organizasyonun, boyahanenin ihdasından sonra da devam ettiğine şüphe yoktur. Ancak 18. yüzyılda mevcut örgütlenme, gedik tabir olunan yeni bir organizasyonun izlerini taşımaktadır. Osmanlı hukukunda iki farklı dönem halinde ele alınan gedik usulünün ilki vakıf dükkânlarında müteveli izniyle meskûn olmak ve dükkân için gerekli olan aletleri yerleştirmek şeklindedir. Buna göre bilhassa harap hale gelen vakıf dükkânlarına işlerlik kazandırmak amacıyla kiracılar, dükkânın her türlü tamirini yerine getirmek suretiyle içlerine sanatlarının icrasında ihtiyaç duyulan alet edevatı yerleştirerek, cüzi bir kira bedeli karşılığında sürekli kiracı olmak arzusundaydılar. Bu durumda *gedik* ifadesi söz konusu aletlere verilen ismin karşılığı olarak kullanılmıştır. İkinci devrede ise sürekli tasarruf hakkının devreye girdiği ve bir sanatın icrasında yine belirli sayıda bir esnaf grubunun imtiyaz sahibi olduğunu tescilleyen esnaflık ruhsatı üzerinden bir işleyiş tarzı zuhur etmiştir. Vakıf

⁶³ Uluçay, "Manisa Bogası", s. 446-447.

⁶⁴ Konuya ilişkin iki ayrı dava kaydı için bk. *MŞS 148*, s. 88/1; *MŞS 149*, s. 16/5. Ayrıca bk. Uluçay, *a.g.e.*, s. 64.

⁶⁵ *MŞS 148*, s. 193/1.

⁶⁶ *MŞS 163*, s. 65/2.

dükkânlarda bulunan mesleğe özel aletlerin temel alındığı bu usul ise *gedik hakkı* olarak tanımlanmaktadır⁶⁷.

Belirli sayıdaki hırfet mensubunun bir dükkânda gerekli tüm alet ve edevatıyla mesleklerini veya tam karşılığıyla sanatlarını icra edebilme haklarının verildiği organizasyon şekli yeni ihdas edilen Manisa boyahanesinde de uygulanmıştır. Boyahane mukataaya dönüştürüldükten sonra vakıf mütevellisi ile boyacı esnafı arasında her yıl hanın içi ve dışı da dâhil her türlü tamirinin esnaf tarafından karşılanması ve aylık kiralarının ödenmesi şartıyla anlaşma yapılmış, ayrıca kendilerine tahsis edilen odaların önlerine örtme, ocak, küp, çömlek ve çanak gibi sanata mahsus aletleri yerleştirmek de esnafa bırakılmıştır. Bu konu ve şartlardan bahisle, yukarıda kısaca bahsettiğimiz gedik usulünün içeriği anlatılmaktadır. Hatta esnafın *gedüklü kârhanemiz* diye bahsettikleri gedik ve odaların, ölümlemlerinden sonra meccanen evlatlarına kalması için ellerine bir de emr-i âli dahi verilmiş, bu suretle taraflar arasında *kavl* üzere yapılan antlaşma en yetkili makamca da tasdik olunmuştur⁶⁸.

Manisa Boyacılarının Boyadığı Ürünler

Manisalı boyacıların boyadıkları pamuklu ürün yelpazesinin görece geniş olduğu söylenebilir. Bu durum büyük ölçüde şehrin zirai hayatında ön sıralarda yer alan pamuk istihsaline bağlı olduğu gibi, dâhili ve harici ticarete yaşanan arz talep ilişkisiyle de doğrudan ilgilidir. Bölgelere göre değişen hammadde kaynakları farklı şehirlerdeki tekstil ve dokuma sanayiinin yapısını karakterize etmiştir. Bu bakımdan dokuma sektöründe öne çıkan Anadolu kentlerinden Bursa ipekli, Ankara ise sof ağırlıklı bir üretim tarzına sahipti. Bunlar dışında Manisa ve Kastamonu'nun dâhil olduğu Batı Anadolu bölgesi ise pamuklu kumaş imalinde uzmanlaşırken, Trabzon havalisinde keten bezi ön palana çıkmıştır⁶⁹. Bu bağlamda Manisa'nın pamuk üretimine müsavi olarak kent merkezi ve civarındaki esnafın pamuklu kumaş üretiminde uzmanlaştığı, özellikle bogasi, alaca, astar, donluk, parça bez, tülbent bezi, Çine tülbendi, alaca kuşak, kirpas, makrama ve gömleklilik bez gibi ürünleri dokudukları anlaşılmaktadır⁷⁰. Manisa şer'iyeye sicilleri pamuk istihsalinde, en azından kent etrafındaki ekili alanların genel bir görünümünün ortaya konması bakımından, önemli veriler sunmaktadır⁷¹. Kırkağaç Kasabası'ndaki Penbe Hanı da kasaba civarında yapılan büyük miktardaki pamuk üretimine iştarettir⁷².

Zikredilen dokumalar nedeniyle Manisa'daki iplikçi, çulha, bezzaz ve boyacı esnafı arasında yakın bir işbirliği ve etkileşim vardır. Tüm bu işkollarının her biri tekstil endüstrisinin birbirinden bağımsız addedilemeyecek parçaları olması münasebetiyle aralarında kopması mümkün olmayan bir üretim zinciri mevcuttu. Bu üretim zincirinin başında hammadde halindeki pamuk geliyordu. Pamuğun hasadından sonra ise kumaşların ortaya çıkışına vesile olan pamuk ipliğinin üretim

⁶⁷ Ahmet Akgündüz, "Gedik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [TDVİA]*, 13, (1996), s. 541.

⁶⁸ *MŞS 207*, s. 103/2.

⁶⁹ Ergenç, "Osmanlı Sanayii", s. 278.

⁷⁰ *MŞS 118*, s. 108/1; *MŞS 126*, s. 62/2; *MŞS 163*, s. 65/2; *MŞS 206*, s. 132; *MŞS 213*, s. 91. Ayrıca 17. yüzyılda Aydın, Saruhan ve Sığla Sancakları ile Manisa'nın da dâhil olduğu "*Tahmis-i kahve ve resm-i duhan ve damga-yi bogasi-yi elvan ve beyaz ve tevâbi'i mukatâ'ası*" mültezimlerinin vergilendirdikleri dokuma türleri için bk. *MŞS 147*, s. 226/1; 19. yüzyılın ilk çeyreğinde dahi pamukluların revaçta olduğunu anlamaktayız. 1837 yılına ait bir tereke kaydında çok sayıda boyanmış ve boyanmamış bogasi ile alacaya rastlanmaktadır. Bk. *MŞS 273*, s. 178.

⁷¹ Öyle ki Ali Bey Evkâfı'nın vakıf arazilerinde dahi pamuk ziraatı yapılmaktaydı. Bk. *MŞS 167*, s. 59/2.

⁷² *MŞS 252*, s. 24. Kasabadaki sadece bir çiftçinin çok erken tarihlerde 20, bir başkasının ise 5 dönümlük tarlasına pamuk ektiğine şahit oluyoruz. Bunun için bk. *MŞS 61*, s. 86/7 ve 87/1.

aşaması vardır. Mamul veya ham halde Pamuk Pazarı'na getirilen pamuğun en önemli alıcıları arasında, ihtiyaç duyulan iplik yapımını üstlenen kadınların varlığından haberdarız⁷³. Pazarda ayrıca pamuk ipliği yapımında kullanılan üç adet de çıkırık vardı⁷⁴.

Bu durum iplik yapımının bir ev içi üretim tarzına sahip olduğunu göstermekle birlikte, dokuma sektöründe nispeten gelişmiş bir yapıya sahip şehirde bir iplikçi esnafının varlığına rastlanamamıştır. Buna karşılık mahkeme kayıtları şehir merkezinde pamuk ipliğinin satıldığı *İplik Pazarı* adıyla bilinen bir yerin varlığından bahseder. Çarşamba ve Perşembe olmak üzere haftada iki gün kurulan pazara, halktan ve tüccardan kadın-erkek şehir içinden veya dışından birçok insan gelmekteydi⁷⁵. İplik Pazarı şehir merkezinde üretilen ve yine kırsal kesimden getirilen pamuk ipliklerinin toplandığı ve satıldığı bir mekân halini almıştı⁷⁶. Kırsal kesimden iplik gelen yerlerin başında Yunddağı köyleri bulunmaktaydı⁷⁷. Pazara getirilen ipliklerin ilk alıcısı şehirdeki çulhalar olup, onlardan arta kalanları ise madrabaz ve tüccarlar satın alırdı⁷⁸. Zaman zaman bu düzene uyulmadığı oluyorduysa da çulhaların en önemli sorunu mısırcı, nalbant, leblebici ve bezzaz gibi esnafın köşe başlarında yüksek fiyatla ve gizlice sattıkları ipliklerdi⁷⁹. İplik haline getirilen pamuklar ile çulhalar tarafından dokunan kumaşların bezzazlara satılmasından sonra boyama aşaması gerçekleştiriliyordu. Bu bakımdan üretimin boyama aşamasındaki sorunlar, daha ziyade boyacılar ile bezzaz taifesi arasında yaşanıyordu.

Yine 19. yüzyılda Manisa ve çevresinde kaçak boyama yapan boyacılarla basmacılık faaliyetlerinin arttığı anlaşılmaktadır. Öyle ki İzmir Basmahanesi'nin kurulmasından hemen sonra 1790 yılında Manisa kadısına gönderilen bir ferman sureti, basmahaneye mahsus mumî tabir olunan basmaların Manisa'da üretilmesini yasaklamaktaydı.⁸⁰ Diğer yandan mevcut belgeler üretilen ve boyanan ürünlerin daha ziyade iç pazara yönelik olduğuna işaret etmektedir. Nitekim konuya ilişkin bazı kayıtlar bu tür ürünlerin Manisalı veya şehre dışardan gelen yerli tüccarlar tarafından satın alınarak civar bölgelerde satıldığını göstermektedir⁸¹.

Uluçay ise 20. yüzyılın başlarında boyacılığın Manisa'da devam ettiğinden, boyacıların ise çoğunlukla Rum ve Ermeni olduğundan bahseder⁸². Muazzez Ünlü'nün bitirme tezi hazırlamak münasebetiyle yüzyılın ortasına doğru Manisa'da boyacılıkla iştiğal eden esnafla yaptığı görüşmeler ve onlardan aldığı bilgiler, geleneksel boyama usullerinin devam ettiğini ancak boyama esnasında artık kimyasal boyaların tercih edildiğini ortaya koymaktadır⁸³.

⁷³ Ünlü, *Manisa'da Dokumacılık*, s. 34-35; Uluçay, *a.g.e.*, s. 138, vesika 22; Emecen, *Manisa Kazâsı*, s. 78.

⁷⁴ Ünlü, *Manisa'da Dokumacılık*, s. 34; Uluçay, *a.g.e.*, s. 141, vesika 27.

⁷⁵ *MŞS 143*, v. 268b/3.

⁷⁶ *MŞS 213*, s. 182/3.

⁷⁷ *MŞS 167*, s. 56/1.

⁷⁸ Uluçay, *a.g.e.*, s. 129, vesika 11 ve s. 138, vesika 23; Aynı içerikli bir vesika için ayrıca bk. *MŞS 213*, s. 182/3.

⁷⁹ *MŞS 213*, s. 182/3.

⁸⁰ *MŞS 230*, s. 180/1.

⁸¹ *MŞS 139*, s. 206/1.

⁸² Uluçay, *a.g.e.*, s. 80.

⁸³ Ünlü, *Manisa'da Dokumacılık*, s. 35.

Boya ve Boyacılıkta Kullanılan Maddeler

Boyama endüstrisinin temel unsurlarından biri de boya maddeleridir. Henüz sentetik boyanın imalinden önce, kökboya⁸⁴ ve cehri başta olmak üzere, bir kısmı Osmanlı topraklarında üretilen ve boyacılıkta kullanılan doğal hammaddelerin boyacı esnafının başlıca ihtiyaç maddesi olduğu muhakkaktır. Özellikle kırmızı renk elde edilen kökboyanın Manisa havalisinde de üretildiğine ilişkin güvenilir bilgiler vardır. 16. yüzyılda bu kazanın on yedi köyünde kökboya üretildiği tespit edilmesine rağmen bunun ticari açıdan kayda değer bir miktar olmadığı, istihsalinin ancak 18. yüzyıldan sonra arttığı ileri sürülür⁸⁵.

Kökboyanın ticari bakımdan önem kazanması meselesi ayrı bir konu olarak değerlendirilmelidir. Çünkü Manisa kırsalında üretilen bu boya maddesinin Manisalı kırmızı boyacı esnafının ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamadığı veya onların taleplerine göre mi bir üretim tarzının tercih edildiği maalesef bilinmemektedir. Bununla birlikte Uluçay'a göre⁸⁶ 17. yüzyılda kökboya Saruhan Sancağı'nın ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek düzeyde bir üretim kapasitesine sahipti ve bölgenin tekstil sanayii bu boyalardan yararlanıyordu. Gerçekten de 16. ve ağırlıklı 17. yüzyıldan itibaren, mahkeme kayıtlarında sık sık kökboya ve çivit gibi boya maddelerine tesadüf edilmektedir⁸⁷.

Boyacılara ait tereke kayıtları da boyacıların kullandıkları renklerin tespiti bakımından oldukça kıymetlidir. Örneğin, kırmızı boyacı esnafından Mustafa bin Ali, 1704 yılında vefat ettiğinde dükkânından, kırmızı doğal boya elde edilen 20 kıyye kökboya dışında 5 kıyye de mazi çıkmıştır⁸⁸. Manisa bezzaz esnafından İsmail'in dükkânında bulunan bezlerin büyük kısmı ise yine kırmızı ve mavi boyalıdır⁸⁹. 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde dahi boyacı⁹⁰ veya başka meslek erbabına⁹¹ ait terekelerde çivit ve kökboya yer almaya devam etmiştir. Aynı yüzyılda şehirde kırmızı ve mavi dışında gümüş ve beyaz renkte ipliklere de rastlanıyordu⁹².

İmparatorluk sınırları dâhilinde pek çok bölgede üretimi yapılan kökboyanın, en kalitelisinin Manisa'ya bağlı Bakır Kasabası'nda yetiştirildiği, bunun dışında Manisa, Akhisar ve Gelenbe'de yetişen kökboyanın da gayet kaliteli olduğu bilinmektedir⁹³. 19. yüzyıla ilişkin birçok arşiv kaydı, bölgedeki boya üretiminin artış gösterdiğine delalet etmektedir. Özellikle temettûat defterleri Manisa ve kazalarındaki çiftçilerin tarlalarında bu ürünü yetiştirdiğini ispat etmektedir. Bu defterlere göre Manisa ve yakın çevresi başta olmak üzere Kırkağaç'a bağlı beş köyün neredeyse tümü kökboya üretimi yaparken⁹⁴, aynı tarihlerde Demirci'nin merkezinde

⁸⁴ Kökboya için bk. Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, İstanbul 2007, s. 351-360.

⁸⁵ Emecen, *Manisa Kazâsı*, s. 258.

⁸⁶ Uluçay, *a.g.e.*, s. 42.

⁸⁷ Kıymetlerinden dolayı kökboya ve çividin hediyeleşmelerde dahi kullanıldığı görülür. *MŞS* 64, s. 114/3.

⁸⁸ 1677 yılında boyacılar arasında boyamanın nasıl yapılacağıyla ilgili dava nedeniyle kadının huzuruna çıkan Mustafa bin Ali isimli boyacı çok büyük ihtimalle 1704 yılında Derviş Ağa Mahallesi'nde ölen kişi olmalıdır. Bunun için bk. *MŞS* 171, s. 47/2.

⁸⁹ *MŞS* 189, s. 10/13.

⁹⁰ Câmî-i Kebir Mahallesi'nde ölen Boyacı Yorgi'nin dükkânından çıkan çivit, aynı zamanda kendisinin hangi boyacı esnafından olduğunun da ipuçlarını vermektedir. *MŞS* 251, s. 32/2.

⁹¹ Mısrıcı Nikola'nın dükkânında ise 30 kuruş değerinde 1 kıyye kökboya mevcuttu. *MŞS* 273, s. 164/4.

⁹² *MŞS* 273, s. 29/1.

⁹³ Baykara, *a.g.e.*, s. 355.

⁹⁴ BOA, *ML.VRD.TMT.d*, 1973, s. 26-75.

toplam arazinin yaklaşık %22'sinde kökboya yetiştirilmekteydi⁹⁵. Keza Demirci'ye bağlı Karataş Nahiyesi'ndeki köylerin tümünde bir şekilde kökboya üretiminin yapılması dikkat çekicidir. Ancak söz konusu köylerdeki zirai arazilerin çok büyük olmadığı görülmektedir⁹⁶. Son olarak halıcılık ve dokumacılığın geliştiği Gördes de kökboya üretiminde öne çıkan yerleşim birimlerinden birisi olup kaza merkezinde ve ona bağlı köylerde yaşayan halkın önemli bir kısmının bu zirai üretime yoğunlaştıkları anlaşılmaktadır⁹⁷.

Aynı yüzyılın başlarında Avrupalı tüccarlar Batı Anadolu Bölgesi'nde üretilen kökboyayı ithal etmeye başladılar. Hinterlandında yetişen ürünleri tarlada ve ucuza satın alan Batılı tüccarların aleyhine Osmanlı idaresi tezkere usulünü geliştirdi. Buna göre yerinde alımı ancak tezkere sahibi yerli tüccar yapacaktı. Öncelikle iç piyasanın ihtiyaçlarını karşılamak üzere dağıtımı yapılan ürünlerden arta kalanlar İzmir Limanı'na getirildikten sonra ek vergilerle ihraç edilecekti. İlk defa 1827 yılında palamud için uygulanan bu düzenlemeye 1828 yılında kökboya da dâhil edilmiştir⁹⁸. Bu düzenlemeye göre İzmir ve diğer bölgelere nakledilen kökboyanın her kantarından (56 kg.) beş kuruş vergi alınmaya başlanmıştı⁹⁹. 1840 ila 1860 yılları arasında İzmir'in ihracat rakamlarında en önde yer alan kökboya, bu tarihlerden sonra Osmanlı pazarlarına giren Avrupa menşeli sentetik boyalar nedeniyle önemini hızla kaybetti¹⁰⁰. Bunun etkisi, muhtemelen, yoğun miktarda üretimi yapılan Manisa ve civarında da hissedilmiş olmalıdır.

Kentteki kırmızı ve elvan boyacı esnafının uzmanlaştıkları renkler de bu bilgileri doğrulamakta, hatta elvan boyacı esnafının çeşitli renkler dışında özellikle mavi boyacılıkta da ehil olduklarını ortaya koymaktadır¹⁰¹. Bu durumda bu boyaların şehre ulaşması ve ticareti de ayrı bir konudur. Şehre yakın iskân merkezlerindeki üreticilerin mallarını doğrudan veya aracı tüccarlar vasıtasıyla Manisa'ya ulaştırdıkları tahmin olunabilir. Buna mukabil bazı tüccarın temin ettikleri boya maddelerini Manisalı boyacılara ulaştırdıkları da belgelere yansımıştır. Manisa boyacı esnafının ihtiyaç duyduğu çividi getiren Uşaklı Sefer bin Mahmud 1706 yılında öldüğünde, varislerinin tahsili ile meşgul oldukları paranın neredeyse tümü çivit bahası ile alakalıdır. Kendisinden çivit satın alan ve aralarında kethüda ve yiğitbaşı gibi görevlilerin de bulunduğu kimselerin mavi boyacı esnafından olduğuna şüphe yoktur. On kişiden müteşekkil boyacıların Uşaklı Sefer'e 70,5 kıyye (yaklaşık 90 kg.) çivit bahasından toplamda 478 kuruş borçları çıkmıştı¹⁰².

Manisa boyacılarının boyama sektöründe kullandıkları bu temel malzemelere farklı ürünleri katmak da mümkündür. Bir mahkeme kaydı içinde geçen şap ve kalye taşı gibi boyacılıkta kullanılan ürünlerin dışında "siyah üzüm vesâir boya

⁹⁵ Ertan Gökmen, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Demirci Kazası (İdari, Sosyal ve Ekonomik Acıdan)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 209.

⁹⁶ Merve Demir, *Demirci Kazası Karataş Nahiyesi Temettuat Defterleri*, Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2014, s. 55-60.

⁹⁷ Fatih Bozkurt, *Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine göre Gördes Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2003, s. 99-101.

⁹⁸ Mehmet Genç, "Yed-i Vâhid", *TDVİA*, 43, (2013), s. 380.

⁹⁹ *MŞS* 264, s. 11/2.

¹⁰⁰ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul 1993, s. 77 ve IV. Bölüm not 13.

¹⁰¹ Uluçay da haklı olarak Manisalı boyacıların daha ziyade kırmızı ve mavi renk kullandıklarını ifade etmiştir. Uluçay, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁰² *MŞS* 171, s. 49.

makuleleri"nden bahsedilmesi, Manisalı boyacıların siyah üzüm ve başka diğer doğal nebatatı boya amaçlı kullandıklarını gösterir.¹⁰³ Ancak mevcut literatürde siyah üzümün hangi rengi elde etmek amacıyla işleme tabi tutulduğuna rastlamak mümkün olmamıştır. Yine siyah üzümle birlikte diğer boya cinsi malzemelerden maalesef neyin kastedildiği de anlaşılamamaktadır.

Öte yandan boyacı esnafının boyama işleminin hangi aşamasında kullandıkları anlaşılamayan kalye taşı, sabun imalatının da temel hammaddelerinden biri olup üşnân da denilen dikenli bir bitki olan çöğen otunun yakılmasıyla elde edilirdi¹⁰⁴. Bu maddenin iplik veya kumaşların boyanması esnasında kullanılmış olabileceği tahmin olunabilir. Bunun yanı sıra, doğal boyamacılıkta doğrudan boyanamayan iplik veya kumaşların boya tutabilmesi için yapılan mordanlama işleminin temel maddesi olan şap, özellikle kökboyacılıkta kullanılırdı. Şap ile mordanlama kumaşa parlak kırmızı bir renk katardı¹⁰⁵. İyi bir mordan maddesi olan şapın Osmanlı boyacıları tarafından hemen her boyayla birlikte kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Manisalı boyacılar da boyanacak emtianın kaynatılması esnasında bol miktarda ihtiyaç duydukları şapı, Gediz şaphanesinden karşılamaktaydılar. 1614 yılına ait bir kayıt Manisalı boyacı, debbağ ve kuyumcuların şaphaneden çıkan şapları kullandıklarını gösterir. Aynı belgeye göre söz konusu esnafın kullanacakları şapı ilk devirlerden itibaren buradan almaları kararlaştırılmış, bunun için Manisa'da bir de şap dükkânı ihdas edilmiştir. Şaphane mültezimlerinin uhdesinde olduğu anlaşılan şap dükkânı dışında yapılan kaçak ve ucuz satışlar zaman zaman mültezimlerin şikâyetlerine konu oluyordu. Özellikle Rumeli'nden getirilen şapların kaçak yollarla piyasa sürüldüğü görülürken, şaphaneden çıkan ve Manisa boyacılarının da satın aldıkları şapın bir vukıyyesi o tarihte on altı akçeydi¹⁰⁶.

Üretim Kapasitesi ve Vergiler

Buraya kadar ele alınan konular Manisa boyacı esnafının teşkilatından kullandıkları boyalara kadar olan aşamaları ayrıntılı olarak ortaya koymakla birlikte, boyacıların mesleklerinin icrasından sağladıkları kâr oranları ve boyadıkları ürünlerden ne miktarda ücret aldıkları konusu oldukça karanlıktır. Çünkü mahkemeye yansıyan davalarda boyama ücretlerine ilişkin bilgiler yok denecek kadar azdır. Bu konuya ilişkin çıkarım yapabileceğimiz yegâne vesika ise bir iş akdine aittir. Daha önce Manisalı Müslüman boyacı esnafı arasında ilk defa karşılaşılan bir gayrimüslim esnaftan, başka bir vesileyle bahsedilmişti. 1658 yılında Rum kökenli olduğu anlaşılan Aleksa oğlu Nikola ve dört zimmi girişimci, boyacılık sanatında ortak olmak amacıyla kadı huzurunda bir ortaklık akdi (*akd-i şirket-i sanayi*) gerçekleştirmişti. Beş ortaklı bu şirketin her bir hissedarı 2.000 akçe katılımı ile 10.000 akçelik bir sermaye birikimi yapmışlar ve muhtemelen bir boyacı gediği satın alarak işe girişmişler, altı ay gibi kısa bir sürede de 5.000 akçelik bir kâr oranına ulaşmışlardı. Altı ay sonunda şirketten ayrılmak isteyen Nikola, ortaklarından 2.000 akçelik sermayesini almasına karşın, hissedarlar hissesine düşen 1.000 akçeyi bazı masrafları gerekçe göstererek vermek istememişlerdir¹⁰⁷. Mevcut rakamlara

¹⁰³ MŞS 207, s. 55/2.

¹⁰⁴ Said Öztürk, "Osmanlı Kültürel Mirasında Sabun", *Acta Turcica*, II/2, (2010), s. 86-87.

¹⁰⁵ Nevin Enez, *Doğal Boyamacılık: Anadolu'da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyarla Yün Boyamacılığı*, İstanbul 1987, s. 3-4.

¹⁰⁶ Yahudi mültezimlerin şikâyetleri üzerine İstanbul'dan çıkan kararın 1612 yılına ait olduğu görülmektedir. MŞS 31, s. 321.

¹⁰⁷ MŞS 114, s. 47/3.

bakıldığında müştereken işletilen bir boyacı dükkânının masraflarla birlikte aylık ortalama 800-850 akçe civarında bir kâr oranına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Manisa'da bulunan üç ayrı boyacı esnafının ilk dönemlerden itibaren vermekle yükümlü oldukları tekâlif ve salyaneyi aralarında eşit miktarda ödedikleri halde, 1677 yılında çıkan anlaşmazlık neticesinde üçte birini Karaköy etrafındaki iki esnaf grubunun, üçte ikisini ise elvan boyacıların ödemesi konusunda anlaşmışlardı¹⁰⁸. Boyahanenin kurulmasından sonra ise Selanik boyahanesi örnek alınarak, malikâne sahibine boyanan her eşyanın bir vukıyyesinden iki akçe resm-i mirî tahsil olunmasına karar verilmişti¹⁰⁹. Bu oran aynı tarihlerde Anadolu genelindeki boyahanelerin tümünde uygulanmıştır. Nitekim Manisa boyahanesiyle yakın tarihlerde malikâneye çevrildiği görülen Bursa boyahanesindeki esnaftan da Selanik ve Manisa boyahaneleri örnek alınarak, boyanan emtianın vukıyyesinden ikişer akçe vergi alınıyordu¹¹⁰.

Sonuç

Yapılan bu çalışma, Manisa'da dokuma sanayiinin ilk devirlerden itibaren gelişmiş bir yapıda olduğuna yönelik yaygın kanaatin aslında kısmen doğru olduğunu göstermektedir. Nitekim sayıları yüzyıllarca 20 ila 25 civarında değişen boyacı esnafının şehirdeki iplik ve pamuklu dokuma üretimi hacmiyle doğrudan ilintili olduğu muhakkaktır. Bu açıdan bakıldığında şehrin üretim kapasitesinin boyacıların niceliği üzerinde de belirleyici olduğunu göz önünde tutmak gerekir. Bu bakımdan şehirdeki dokuma endüstrisinin nicelik olarak değilse bile nitelik olarak gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu tekstil ürünlerinin üretim verilerine ilişkin çıkarım yapacak bilgilerden yoksun olmamız da sektörün üretim kapasitesinin ortaya konmasını mümkün kılmamaktadır.

17. yüzyılda daha ziyade boyahaneleriyle ön plana çıkan İzmir'le Manisa'nın bir mukayesesini yapıldığında, dikkat çektiğimiz tablo daha iyi anlaşılacaktır. Özellikle 17. yüzyılın son çeyreğinden itibaren gelişme gösteren İzmir'deki boyahanelerin neredeyse tamamı bir vakıf akarati arasında yer almaktaydı. İş hacmi ve gedik sayısı itibarıyla bu vakıf boyahanelerden en küçüğü olan Bornova'ya bağlı Pınarbaşı köyündeki Hoca Ataullah Efendi Vakfı boyahanesi yalnızca beş boyacı dükkânına sahip iken, Laleli Vakfı'na bağlı orta ölçekli Kırmızı Rişte Boyahanesi sekiz gedikten müteşekkildi. Yine aynı vakfa bağlı beş boyahane dışında şehirde Bölükbaşı, Eminzade ve Pir Mustafa Paşa vakıflarına ait boyahanelerle on yedi gedikli Kebir Basmahane de şehrin tekstil sanayii ve üretim hacmini genel olarak ortaya koymaktadır¹¹¹.

19. yüzyılın ikinci yarısında bütün Osmanlı ülkesindeki boya üretimi ve boyacılığı etkilediği anlaşılan sentetik boyaların Manisa'ya etkisine dair doğrudan bilgiler bulunmamaktadır. Buna karşın Manisalı boyacıların hala geleneksel usulle boya elde ettiklerini gösteren bir kısım vesikalar mevcuttur. Ancak mevcut belgeler ne Manisa boyahanesine ilişkin bilgi vermekte ne de boyacı esnafı arasındaki sorunlara ışık tutmaktadır. Batı Anadolu bölgesinde yaşanan sanayileşme hareketleri neticesinde bir kısım boya ve iplik fabrikalarının kurulmasının şehirdeki boyahaneye nasıl yansdığı anlaşılammamaktadır. 1820'li yıllarda İzmir'in Rum esnafını da

¹⁰⁸ MŞS 149, s. 45/4.

¹⁰⁹ MŞS 207, s. 55/2.

¹¹⁰ Ergenç, "Osmanlı Sanayii", s. 268.

¹¹¹ Bunlarla ilgili belgeler için sırasıyla bk. BOA, C.EV, nr. 393/19914; BOA, C.BLD, nr. 2/59; BOA, AE, SMHD. I, nr. 42/2542; BOA, C.BLD, nr. 123/6117.

etkilediği anlaşılan¹¹² Yunan isyanının Manisalı Rum boyacılar arasında nasıl bir etki yarattığı malum değilse de yüzyılın ilk otuz yılına ilişkin vefat eden gayrimüslim boyacılardan haber veren az sayıdaki vesika, boyahanenin hala işler halde olduğunu gösterir. Keza Uluçay ve Ünlü'nün tespitleri de 20. yüzyılda dahi boyacılığın Manisa'da sürdüğüne işaretir.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

A.DVN.ŞKT, nr. 32.

AE. SMHD. I, nr. 42/2542.

AE.SSLM. III, nr. 140/8453.

C.BLD, nr. 2/59 ve C.BLD, nr. 123/6117.

C.EV, nr. 393/19914.

EV.HMH.LALE, nr. 6/124.

ML.VRD.TMT.d, 1973

2. Manisa Şeriye Sicilleri

14, 31, 61, 64, 114, 118, 126, 139, 141, 143, 147, 148, 149, 162, 163, 164, 167, 171, 186a, 189, 190, 204, 206, 207, 208, 213, 230, 251, 252, 264, 273

B. Yayınlanmış Arşiv Vesikaları

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 M. 1663-1664), haz. Rasim Erol vd, İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/M. 1726-1738), haz. Fuat Recep vd, İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077/M. 1666-1667), haz. Rifat Günalan vd, İstanbul 2011.

C. Araştırma Eserler

Akgündüz, Ahmet, "Gedik", *TDVİA*, 13, (1996), s. 541-543.

_____, *Osmanlı Devletinde Belediye Teşkilâtı ve Belediye Kanunları*, İstanbul 2005.

Baykara, Tuncer, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, İstanbul 2007, s. 351-360.

Bozkurt, Fatih, *Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine göre Gördes Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2003.

Canatar, Mehmet, "Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayii ve Boyahaneler Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, XVIII, (1998), s. 89-104.

Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1997

Çınar, Hüseyin, "Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayntab'daki Vakıf Boyahaneleri", *Vakıflar Dergisi*, 40, (Aralık 2013), s. 33-53.

Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960.

Demir, Merve, *Demirci Kazası Karataş Nahiyesi Temettuat Defterleri*, Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2014.

Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara 1989.

_____, "XVI. Asırda Manisa Esnâfına Dâir Bâzı Mülâhazalar", *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa 2006, s. 65-72.

Enez, Nevin, *Doğal Boyamacılık: Andolu'da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyarla Yün Boyamacılığı*, İstanbul 1987.

¹¹² Mesela Süleymaniye Vakfı'na bağlı İzmir'deki ibrişimhanenin bu nedenden ötürü atıl kaldığı anlaşılmaktadır. Bk. BOA, EV.HMH.LALE, nr. 6/124.

- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul 2013, s. 94-104.
- _____, "Osmanlı Şehrinde Esnâf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul 2013, s. 85-93.
- _____, "Osmanlılarda Esnâf ve Devlet İlişkileri", *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul 2013, s. 417-422.
- _____, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul 2013, s. 257-290
- Farooqi, Suraiya, "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalâtı ve Sof Atölyeleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41/1-4, (1985), s. 237-259.
- _____, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 2000.
- Genç, Mehmet, "Yed-i Vâhid", *TDVİA*, 43, (2013), s. 373-383.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2014.
- Gökmen, Ertan, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Demirci Kazası (İdari, Sosyal ve Ekonomik Acıdan)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul 1993.
- Koç, Ümit, *XVI. Yüzyılda Anadolu'da Sanayi*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2003.
- Kolçak, Özgür, *Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
- Öztürk, Said, "Osmanlı Kültürel Mirasında Sabun", *Acta Turcica*, II/2, (2010), s. 80-93.
- Şimşirgil, Ahmet, "XV-XVI. Asırlarda Tokat Şehrinde İktisadi Hayat", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, X, (1995), s. 187-210.
- Uluçay, M. Çağatay, "Manisa Bogası", *Sancaktan Saraya: Seçme Yazılar*, Haz. M. Sabri Koz & Haşim Şahin, İstanbul 2012, s. 445-447.
- _____, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, Manisa 1942.
- Ünlü, Muazzez, *XVI. Asırda Manisa'da Dokumacılık (Mezuniyet Tezi, 1949)*, Manisa 2004.

16. YÜZYILDA MANİSA'DA TÜKETİLEN BAZI GIDA MADDELERİNİN FİYATLARI*

Ümit EKİN¹-Tufan TURAN²

GİRİŞ

20. yüzyılın ilk yarısında Earl Hamilton'un yapmış olduğu araştırmalardan sonra alevlenen Fiyat Devrimi tartışmaları Türkiye'de de ilgi görmüş gıda, mal ve hizmet fiyatlarının belirlenmesi için çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Ömer Lütfi Barkan, Halil Sahillioğlu, Mübahat S. Kütükoğlu ve Şevket Pamuk'un çalışmaları bu konudaki en geniş kapsamlı çalışmalar arasında kabul edilmektedir.

İzleyen yıllarda başka araştırmacılar tarafından daha küçük ölçekli ve yerel düzeyde incelemelerin ortaya konulduğu görülmektedir. Bu araştırmada Batı Anadolu'nun önemli bir ticaret ve üretim merkezi olan Manisa'da tüketilen buğday, un, bakliyat, et ve et ürünleri, sebze ve meyve gibi bazı gıda maddelerinin fiyatları tespit edilecektir. Bu amaçla Manisa'ya ait 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 ve 15 numaralı şer'iyye sicilleri kullanılacaktır. Şer'iyye sicillerinde yer alan narh defterleri çalışmamızın temelini oluşturmaktadır. Bilindiği üzere narh, mal ve hizmet fiyatlarının esnaf örgütlerinin görüşü alınarak devlet tarafından belirlenen üst sınırını ifade etmektedir. Narh, mevsimlere göre olağan zamanlarda yapıldığı gibi, savaş, kıtlık, devalüasyon ve doğal afetler vuku bulduğunda da yapılırdı. Hangi ürüne narh veriliyorsa ilgili esnaf grubunun kethüda ve yiğitbaşlarına danışılır ve piyasa şartları da hesaba katılarak fiyat bu doğrultuda belirlenirdi. Narh listelerinden çeşitli gıda, mal ve eşya fiyatlarının öğrenilebilmesi mümkündür. Bu defterler aynı zamanda Osmanlı toplumunun beslenme kültürü hakkında da bilgi veren çok değerli kaynaklardır. Toplumun hangi dönemlerde hangi gıda maddelerini tükettiğini anlamanın yanı sıra ürün farklılıklarını gözlemenin yolu da bu defterleri incelemekten geçmektedir.

Fiyat Tarihi Araştırmaları ve Manisa

16. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar geçen sürede Avrupa'daki çeşitli mal ve hizmet fiyatlarının gram gümüş cinsinden % 100 ile % 200 arasında artması olgusu *Fiyat Devrimi* olarak adlandırılmaktadır. Earl Hamilton, İspanyol arşivlerinde yapmış olduğu araştırmalar sonucunda, söz konusu fiyat artışlarını Amerika'dan İspanya'ya getirilen gümüşün yol açtığı değerli maden bolluğuna bağlamıştır³.

Fiyat Devrimi üzerine yapılan tartışmaların hem Avrupalı⁴ hem de Türk tarihçiler tarafından yakından izlendiği ve benzer çalışmaların yapıldığı

* Bu bildiri TÜBİTAK 116K410 numaralı Ardeb 1001 projesi kapsamında desteklenmiştir.

¹ Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. uekin@sakarya.edu.tr

² Yrd. Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. tturan@sakarya.edu.tr

³ Geniş bilgi için bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Çev. Gökhan Aksay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2010, ss. 77-101.

⁴ Örneğin Bulgar Tarihçi L. Berov'un 16. ve 17. yüzyıllarda Balkanlardaki fiyat artışlarını inceleyen şu çalışmalarına bakılabilir: Ljuban Berov, "Changes in Price Conditions in Trade Between Turkey and Europe in the 16th-19th Century", *Etudes Balkaniques*, 3, 1974, ss. 168-178; Aynı Yazar, *16.-19. Yüzyıllarda Balkanlar'da Fiyatlar ve Avrupa Fiyat Devrimi* (Bulgarca), Bulgaristan Bilimler Akademisi

görülmektedir. Bu konuda ilk akla gelen isimler Ömer Lütfi Barkan ve Şevket Pamuk'tur.

Osmanlı belgelerine dayanarak 1970 yılında Türkçe, 1975'te de bazı değişikliklerle İngilizce yayımlanan makalesinde Barkan, Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyatların beş katından fazla arttığını belirlemiş ve bunun nedeninin de Akdeniz üzerinden yapılan ticaret olduğunu ileri sürmüştür⁵. Ancak, kullanılan fiyat verileri ve devletle ilişkisi tartışma konusu olmuş, elde edilen sonuçlar eleştirilmiştir⁶.

Konu hakkında Şevket Pamuk tarafından kaleme alınan çalışmada, 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar İstanbul ve bazı kentlerdeki fiyatlar ve ücretler ortaya konulmuştur. Söz konusu araştırmada, fiyat endekslerinin oluşturulması için Topkapı Sarayı mutfağının muhasebe defterleri, İstanbul'a ait narh defterleri ile bazı vakıflara ait imaretlerin hesap defterleri esas alınmıştır. Pamuk, sadece İstanbul ile yetinmemiş, Bursa, Edirne, Şam, Kahire ve Ankara için de fiyat endeksleri hazırlamıştır. Ayrıca vakıf kayıtlarından hareketle, Edirne, Bursa, İzmir, Trabzon, Selanik, Belgrad, Şam ve Kudüs gibi İmparatorluğun önde gelen kentleri için inşaat işçilerinin günlük ücretlerinin uzun dönemli eğilimlerini ortaya koyan endeksler oluşturmuştur⁷.

Osmanlı fiyat tarihi çalışmalarının temel kaynağı narh defterleridir. Bu konudaki ilk araştırma 1964'te Halil Sahillioğlu tarafından yapılmıştır. İlk iki makalede⁸ Bolu'daki eşya ve et fiyatlarını ortaya koyan Sahillioğlu, 1967'de yayımladığı üçüncü makalede⁹ 1525 tarihli bir narh defterini ele almıştır. Yazar, sadece fiyat listelerini sunmakla kalmamış, narh uygulamasının yapısı hakkında da bilgi vermiştir.

Mübahat Kütükoğlu ise, 17. yüzyılın ilk yarısında yapılan sikke tashihlerinin ardından hazırlanan narhları yayımlayarak bu alana önemli bir katkı sağlamıştır. Yazar, 1618 yılına ait kayıtlar bulunmadığından 1600, 1624 ve 1640 yıllarında düzenlenen listeleri yayımlamıştır. 1600 ve 1640 yıllarına ait olan listeler İstanbul Kadılığı, 1624 tarihli olan ise Üsküdar, Bursa, Balıkesir ve Tekirdağ Kadılıkları tarafından düzenlenen narhları içermektedir¹⁰.

Konuya ilişkin başka bir çalışma Arif Bilgin'e aittir¹¹. 1642-1708 tarihlerini kapsayan bu araştırmada, yazar, hizmet fiyatlarını dışarda tutmuş olmakla birlikte Üsküdar'daki malların fiyatlarını listeler halinde ortaya koymuştur.

Yayımları, Sofya 1976; Aynı Yazar, "Wages in the Balkans During the Period of Manufacturing Capitalism and the Industrial Revolution", *Bulgarian Historical Review*, 1, 1979, ss. 91-115.

⁵ Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, C. XXXIV, Sayı: 136, Ankara 1970, ss. 557-607; Aynı Yazar, "The Price Revolution of 16th Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, 6, 1975, ss. 3-28.

⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, s. 85.

⁷ Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.

⁸ Halil, Sahillioğlu, "Bolu'da Eşya Narh Fiatları", *Çele*, 12, Ankara 1964, ss. 9-17; Aynı Yazar, "Bolu'nun Kasapları ve Et Narh Fiatları", *Çele*, 13, Ankara 1964, ss. 21-27.

⁹ Halil, Sahillioğlu, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, I (1967), ss. 36-40; II (1967), ss. 54-56; III (1967), ss. 50-53.

¹⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 9, İstanbul 1978, ss. 1-85; Aynı Yazar, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983; Aynı Yazar, "1624 Sikke Tashihinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri", *Tarih Dergisi*, Sayı: 34, ss. 123-182, İstanbul 1984; Aynı Yazar, "XVIII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul Piyasası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989, ss. 231-238.

¹¹ Arif Bilgin, "Narh Listeleri ve Üsküdar Mal Piyasası (1642-1708)", *Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, C. IV, İstanbul 2007, ss. 155-191.

Yukarıda bahsedilen çalışmaların dışında kısa bir döneme ait yahut tek bir defterdeki fiyatlara dayanarak yapılan çalışmalar da mevcut olmakla birlikte kapsamları nispeten dar olduğu için burada değerlendirme dışı tutulmuştur¹².

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Manisa'ya ait narh defterlerine dayanarak yapılan tek araştırma Ertan Gökmen'e aittir. Gökmen makalesinde, 1599-1609 yıllarına ait narhları içeren 13 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili'nde yer alan ürünleri ve fiyatlarını ayrıntılı olarak ortaya koymuştur¹³.

Narh Defterlerinin Fiyat Tarihi Araştırmalarındaki Yeri

Bu araştırmada fiyatların belirlenmesinde kullanılan temel kaynak Manisa şer'iyye sicillerinde yer alan narh defterleridir. İlk olarak narh, mal ve hizmet fiyatlarının devlet tarafından belirlenen üst sınırını ifade etmektedir. Narh, mevsimlere göre olağan zamanlarda yapıldığı gibi, savaş, kıtlık, devalüasyon ve doğal afetler vuku bulduğunda da yapılırdı. Hangi ürüne narh veriliyorsa ilgili esnaf grubunun kethüda ve yiğitbaşlarına danışılır ve piyasa şartları da hesaba katılarak fiyat bu doğrultuda belirlenirdi¹⁴.

Son yıllarda yapılan tartışmalar narhın yapısı ve yöntemi hakkında bazı soruları da gündeme getirmiştir. Kimi tarihçiler, kent ekonomisinde narhın sürekli olarak uygulanan bir yöntem olduğunu ileri sürüyorlar ve bunu da geleneksel düzenin korunması amacını güden Osmanlı müdahaleciliğinin ve katılığının tipik bir örneği olarak yorumluyorlardı. Diğer bir görüş ise, Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldan itibaren iktisadi sorunlar karşısında giderek bilinçlenerek zorunlu kalmadıkça narha başvurmadığı, devalüasyonların, kıtlıkların, parasal ve siyasal istikrarsızlıkların sıkça yaşandığı 17. yüzyıl gibi zor dönemlerde narhların gündeme geldiği yönündedir. Bu görüşü savunanlar, 18. yüzyıl gibi daha istikrarlı dönemlerde, bazen 20-30 yıllık süreler boyunca narh listelerinin oluşturulmadığını, buna mukabil, mali ve siyasi bunalımların zirveye çıktığı 1780-1840 arasındaki dönemde narhların tekrar gündeme geldiğini kanıt olarak göstermektedir¹⁵. Bu görüşlerin yanında, narhın her zaman yapıldığını ancak esnaf arasında bir sorun çıkması halinde mahkeme kayıtlarına yansıdığını ileri süren araştırmacılar da mevcuttur¹⁶.

Söz konusu tartışmalar bir yana, bu defterler aynı zamanda Osmanlı toplumunun beslenme kültürü hakkında da bilgi veren çok değerli kaynaklardır. Toplumun hangi dönemlerde hangi gıda maddelerini tükettiğini anlamanın yanı sıra ürün farklılıklarını gözlemenin yolu da bu defterleri incelemekten geçmektedir. Ayrıca narh listelerinden çeşitli gıda, mal ve eşya fiyatlarının öğrenilebilmesi mümkündür.

Narh Defterlerine Göre Manisa'da Tüketilen Gıda Maddelerinin Fiyatları

Manisa, İç Anadolu'dan Ege kıyılarına ulaşan yolların kesişme noktasında bulunduğundan Geç Roma ve Bizans dönemlerinden itibaren önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Manisa ve çevresi asıl parlak devrini Saruhanoğulları zamanında yaşamıştır. Denize kıyısı olmasından ötürü bu beylik hem elde ettiği ganimetler hem

¹² Örneğin bkz. Mehmet Beşirli, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Tokat'ta Fiyatlar", *Bellekten*, C. LXXIV, Sayı: 270, Ankara 2010, ss. 477-516; Ümit Ekin, "17. Yüzyılın Son Çeyreğinde Rodosçuk'ta Tüketilen Gıda Maddeleri ve Fiyatları", *Rodosto'dan Süleyman Paşa'ya Tekirdağ, Uluslararası Tekirdağ Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Ed.) Murat Yıldız, Kitabevi, İstanbul 2016, ss. 79-96.

¹³ Ertan Gökmen, "Narh Kayıtlarına Göre XVII. Yüzyıl Başlarında Manisa'da Tüketilen Gıda Maddeleri (1599-1609)", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XI, Sayı: 3, Manisa 2013, ss. 62-115.

¹⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, "Narh", *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, ss. 390-391.

¹⁵ Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 105-107.

¹⁶ Arif Bilgin, "Osmanlı-Avusturya Savaşları Sırasında İstanbul Piyasası (1693-1697)", *Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17, İstanbul 2005, ss. 98-99.

de İtalyan devletleriyle yaptığı ticaret nedeniyle zenginleşmeye başlamıştır. Manisa, önemini Osmanlı döneminde de korumuştur. Bölgeden dışarıya mal gönderildiği gibi 16. yüzyılın sonlarına kadar Manisa Sancağı'na atanan Osmanlı şehzadelerinin saraylarına lüks tüketim mallarının yanı sıra çok çeşitli gıda maddeleri de getiriliyordu. Şehirde bulunan İtalyan ve Yahudi tüccarlar buradaki canlı ticaretin kanıtı olarak kabul edilebilir. 16. yüzyılın sonlarında artık şehzadelerin sancağa çıkmamaları nedeniyle şehrin siyasi önemini kaybetmesi ve 17. yüzyılın başlarından itibaren İzmir'in uluslararası ticarete ön plana çıkmasıyla birlikte Manisa önemini yitirmiştir. Bununla birlikte İzmir'den ihraç edilen tarımsal ürünlerin depolandığı bir konum kazanarak ticari hayattan tamamen kopmamıştır. Ayrıca bereketli Ege ovalarında ve kendi çevresindeki topraklarda üretilen pek çok tarım ürününün ve malın pazarlandığı ve tüketildiği bir yer olma özelliğini sürdürmüştür¹⁷. Hem bahsedilen özelliklerinden hem de Kadı sicillerinin erken sayılabilecek bir dönemden itibaren mevcut olması Manisa'nın araştırma konusu olarak seçilmesinde başat rol oynamıştır.

Manisa sicillerinde bulunan narh ve tereke defterlerinin incelenmesi sonucunda belirlenen gıda maddelerinin birkaç başlık altında toplamak mümkündür. Bu ürünler, un ve ekmekek, tahıllar, et ve et ürünleri, yağlar, sebzeler ve yeşillikler, meyveler ve kuruları, süt ve süt ürünleri, tatlılar ve tatlandırıcılar, baharatlar ve diğerleri başlıkları altında toplanmıştır.

Un ve Ekmek

Halkın temel ihtiyaç maddelerinden biri olan ekmeğin sağlanması Osmanlı yönetiminin üzerinde özenle durduğu konuların başında gelmektedir. Bu nedenle zahirenin temininden fırınların açılış ve işleyişine kadar devlet her alana müdahale etmiştir. Pişirilen ekmeğin niteliği de denetime tabi tutulmuştur. İhtisap kanunlarında, ekmekek yapılacak unun içine yabancı madde karıştırılmaması, iyi elenmesi ve iyi pişirilmesi gerektiği, bu hususlara dikkat etmeyenlerin cezalandırılacakları belirtilmektedir¹⁸.

Manisa sicillerinde una 13 kez narh verildiği belirlenmiştir. Ölçü olarak Manisa kilesinin esas alındığı un fiyatları aşağıdaki tabloda ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir.

Tablo 1: Narh Defterlerine Göre Un Fiyatları

Narh Tarihi	Fiyatı	Birimi	Narh Tarihi	Fiyatı	Birimi
2 Şubat 1548	29 akça	1 kile	10 Aralık 1548	20 akça	1 kile
26 Nisan 1548	34 akça	1 kile	16 Haziran 1552	32 akça	1 kile
10 Mayıs 1548	32 akça	1 kile	20 Temmuz 1552	28 akça	1 kile
24 Mayıs 1548	30 akça	1 kile	21 Ocak 1567	50 akça	1 kile
31 Mayıs 1548	32 akça	1 kile	24 Nisan 1567	50 akça	1 kile
20 Temmuz 1548	26 akça	1 kile	30 Nisan 1567	48 akça	1 kile
26 Temmuz 1548	22 akça	1 kile			

1548 yılına ait fiyatlar 20 akça ile 34 akça arasında değişmektedir. Şubat ayından Aralık ayına kadarki un fiyatlarının ortalaması ise 28,125 akçadır. 1552 yılına ait sadece iki veri mevcuttur ve ikisinin ortalaması 30 akçadır. 1567 yılında yapılan narhlarda karşımıza çıkan fiyat 49,3 akçaya denk gelmektedir.

¹⁷ Feridun Emecen, "Manisa", *DİA*, C. XXVII, İstanbul 2003, ss. 577-583.

¹⁸ Mehmet Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık 17. Yüzyıl*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, ss. 118-119.

Tablo 2: Narh Defterlerine Göre Ekmek Fiyatları

Narh Tarihi	Fiyatı	Birimi	Narh Tarihi	Fiyatı	Birimi
2 Şubat 1548	1 akça	775 dirhem	9 Haziran 1552	1 akça	650 dirhem
26 Nisan 1548	1 akça	650 dirhem	16 Haziran 1552	1 akça	620 dirhem
10 Mayıs 1548	1 akça	700 dirhem	16 Haziran 1552	1 akça	600 dirhem
24 Mayıs 1548	1 akça	750 dirhem	16 Haziran 1552	1 akça	725 dirhem
31 Mayıs 1548	1 akça	700 dirhem	20 Temmuz 1552	1 akça	750 dirhem
20 Temmuz 1548	1 akça	850 dirhem	20 Temmuz 1552	1 akça	775 dirhem
1 Mayıs 1551	1 akça	700 dirhem	27 Mart 1567	1 akça	525 dirhem
26 Haziran 1551	1 akça	650 dirhem	28 Mart 1567	1 akça	500 dirhem
20 Ağustos 1551	1 akça	650 dirhem	24 Nisan 1567	1 akça	520 dirhem
26 Şubat 1552	1 akça	625 dirhem	30 Nisan 1567	1 akça	550 dirhem
26 Mayıs 1552	1 akça	625 dirhem			

İncelenen dönemde Manisa'da narha konu olan tek bir ekmek türüne¹⁹ rastlandığı, onun da bazen ekmek bazen de aynı anlama gelen Farsça nan isimleriyle anıldığı görülmektedir. Ekmek fiyatlarının başka şehirlerde olduğu gibi Manisa'da da 1 akçaya endekslendiği anlaşılmaktadır. 1548 yılında yapılan altı narhta 1 akçalık ekmeğin ağırlığı 650 ile 850 dirhem arasında değişmektedir. Bu dönemde ekmeğin ortalama ağırlığı 737,5 dirhemdir. 1551'de 650 ile 700 dirhem arasında değişen ekmeğin ağırlığının ortalaması 666,6 dirhemdir. Ertesi yıl²⁰ 600 ile 775 dirhem arasında değişen ekmeklere rastlanmaktadır. Bu dönemde karşımıza çıkan rakam 671,25 dirheme denk gelmektedir. Son olarak 1567 yılındaki narhlarda ağırlıkların daha da düştüğü gözlenmektedir. En düşük ağırlık 500, en yüksek ağırlık 550 dirhem olarak tespit edilmiştir. Ortalama ağırlık ise 523,75 dirhemdir.

Malum olduğu üzere, ekmek fiyatlarının belirlenmesinde un ve buğday fiyatları başat rol oynamaktadır. İncelenen dönemde buğdaya dört kez narh verilmiş olması²¹ sadece un fiyatları ile ekmek fiyatlarını karşılaştırmamızı zorunlu kılmaktadır. Buna göre, un fiyatları 1548'den 1552'ye kadar % 6,6, 1552'den 1567'ye kadar % 64,3 oranında artmıştır. 1599 yılında 1 ölçek unun (yaklaşık 5,128 kg)²² ortalama 24 akça olduğu²³ göz önüne alınırsa, 1567-1599 yılları arasındaki fiyat artışı % 712, 1548-

¹⁹ Başka şehirlerde olduğu gibi has ya da harç ekmek kavramları karşımıza çıkmamıştır.

²⁰ 16 Haziran 1552'de ekmeğe aynı üç kez, 20 Temmuz 1552 tarihinde de 2 kez narh verilmiştir. Aynı gün içinde birden fazla fiyat belirleme yoluna gidilmesi, zikredilen ekmeklerin farklı türlerden olma ihtimalini akla getirmektedir.

²¹ 2 Şubat 1548'de kilesi 28 akça olan buğdayın fiyatı 24 Mayıs 1548'de 30 akçaya çıkmıştır.

²² Ertan Gökmen, a.g.m., s. 64.

²³ Ertan Gökmen, a.g.m., s. 100.

1599 yılları arasındaki fiyat artışı ise % 1248 olarak gerçekleşmiştir. Ekmek fiyatları ise 1548'den 1551'e kadar % 10 artmış, ertesi yıl % 1'lik bir düşüş yaşandıktan sonra 1567'de % 28 oranında artış gerçekleşmiştir. Ekmek 1599 yılında iyice küçülmüştür. 9 Temmuz 1599'da 165, 13 Kasım 1599'da ise 120 dirhemlik ekmeğin 1 akçaya satılması kararlaştırılmıştır²⁴. Her ikisinin ortalaması olan 142,5 dirhemlik ekmeğin göz önüne alındığında 1567'den 1599'a kadar % 367, 1548'den 1599'a kadar da % 517 oranında arttığı gözlenmektedir.

Tahıl Fiyatları

Narh defterlerinde yer alan tahıl türleri ve fiyatları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3: Narh Defterlerine Göre Tahıl Fiyatları

Ürün	Narh Tarihi	Fiyatı	Birimi
Buğday	2 Şubat 1548	28 akça	1 kile
Buğday	24 Mayıs 1548	30 akça	1 kile
Buğday	28 Mart 1567	60 akça	1 kile
Buğday	24 Nisan 1567	55 akça	1 kile
Eski pirinç	10 Aralık 1548	1 akça	325 dirhem
Yeni pirinç	10 Aralık 1548	1 akça	275 dirhem
Pirinç	1 Mayıs 1551	1 akça	250 dirhem
Pirinç	20 Ağustos 1551	1 akça	250 dirhem
Orta pirinç	20 Ağustos 1551	1 akça	275 dirhem
Pirinç	8 Nisan 1552	1 akça	225 dirhem
Pirinç	26 Mayıs 1552	1 akça	250 dirhem
Pirinç	16 Haziran 1552	1 akça	250 dirhem

Yukarıdaki tablodan da izleneceği üzere narh defterlerine üç çeşit tahıl türü yansımıştır. Nohut, mercimek, arpa gibi diğer tahıl ürünlerine yönelik herhangi bir işlem yapılmaması, üstelik buğday gibi temel bir besin maddesine sadece dört kez narh verilmiş olması dikkat çekicidir. 1548'den 1567'ye kadar buğday fiyatlarındaki artış oranı % 198'dir. Buğdayın 1 kilesi 1599'da 190 akçaya yükselmiştir²⁵. 1548 narhında yer alan fiyatla kıyaslandığında, buğdayın fiyatı % 655 oranında artış göstermiştir. Narha tabii tutulan bir diğer ürün pirinçtir. 1548-1552 arasında yapılan narhlarda 225 ile 325 dirhem arasında değişen ağırlıklardaki pirincin fiyatı 1 akça olarak belirlenmiştir. Cinsi ve geldiği yer ifade edilmeyen pirinç narh listelerinde orta pirinç, eski ve yeni pirinç olarak adlandırılmıştır. Pirincin fiyatı, 1551 ile 1552 arasındaki fiyat farkı % 3 civarındadır. 1551'den 1603'e²⁶ kadar yaklaşık % 396'lık bir artış yaşanmıştır.

Et fiyatları

Narh defterlerine nazaran Manisa'da yaygın olarak koyun, kuzu, keçi, oğlak ve sığır etlerinin tüketildiği gözlenmektedir. Aşağıdaki tabloda bu ürünlerin fiyatları yer almaktadır.

Tablo 4: Narh Defterlerine Göre Et Fiyatları

Ürün	Narh Tarihi	Fiyatı	Birimi
Koyun eti	7 Aralık 1548	1 akça	150 dirhem

²⁴ Ertan Gökmen, a.g.m., s. 114.

²⁵ Ertan Gökmen, a.g.m., s. 96.

²⁶ Ertan Gökmen, a.g.m., s.97.

Geçmişten Günümüze Manisa

Koyun eti	10 Aralık 1548	1 akça	150 dirhem
Koyun eti	Aralık 1547-Ocak 1548	1 akça	150 dirhem
Koyun eti	20 Nisan 1552	1 akça	125 dirhem
Koyun eti	6 Eylül 1558	1 akça	175 dirhem
Koyun eti	30 Nisan 1567	1 akça	150 dirhem
Kuzu eti	26 Şubat 1552	1 akça	125 dirhem
Kuzu eti	20 Nisan 1552	1 akça	150 dirhem
Kuzu eti	11 Haziran 1552	1 akça	175 dirhem
Kuzu eti	6 Eylül 1558	1 akça	175 dirhem
Kuzu eti	30 Nisan 1567	1 akça	125 dirhem
Oğlak eti	11 Haziran 1552	1 akça	125 dirhem
Oğlak eti	6 Eylül 1558	1 akça	200 dirhem
Keçi eti	7 Aralık 1548	1 akça	200 dirhem
Keçi eti	10 Aralık 1548	1 akça	200 dirhem
Keçi eti	20 Nisan 1552	1 akça	200 dirhem
Keçi eti	11 Haziran 1552	1 akça	200 dirhem
Keçi eti	6 Eylül 1558	1 akça	225 dirhem
Sığır eti	7 Aralık 1548	1 akça	350 dirhem
Sığır eti	20 Nisan 1552	1 akça	350 dirhem
Sığır eti	11 Haziran 1552	1 akça	400 dirhem

Bu araştırmanın kapsadığı dönemde et fiyatları şu şekilde ortaya çıkmıştır. Aralık-Ocak 1548'de üç kez narh verilen koyun etinin 150 dirhemi 1 akçadır. Tek bir veri bulunan 1552 yılının 20 Nisanında yapılan narhta koyun etinin 125 dirheminin 1 akçaya satılması kararlaştırılmıştır. 6 Eylül 1558'de 175, 30 Nisan 1567'de 150 dirhemi 1 akça olarak belirlenmiştir. Kuzu etinin 26 Şubat 1552'de 125, 20 Nisan 1552'de 150, 11 Haziran 1552'de 175, 6 Eylül 1558'de 175 ve 30 Nisan 1567'de 125 dirhemi 1 akçadır. Oğlak eti için iki kez narh verildiği görülmektedir. 11 Haziran 1552'de 125 dirhemi, 6 Eylül 1558'de de 200 dirhemi 1 akçadır. 1548 ve 1552 yıllarında ikişer kez keçi etinin fiyatının belirlendiği dört narhta 200 dirhemine, 1558 tarihli son narhta ise 225 dirhemine 1 akça ödeneceği belirtilmiştir. Narh defterlerinde sığır etine ise üç kez rastlanmıştır. 350 ile 400 dirhem arasında değişen sığır etinin fiyatı 1 akçadır.

Et fiyatlarındaki artış oranları şu şekilde gerçekleşmiştir: Koyun eti fiyatı, 1548 ve 1567 yıllarında aynı kalmıştır. 1599 yılına gelindiğinde 40 dirhemi 1 akça olan koyun etinin fiyatı % 375 artmıştır. 1552 yılında sığır eti fiyatı 1548 yılındaki fiyattan % 7 daha ucuzdur. Buna karşılık 1602²⁷ yılında, sığır etinin 1548'deki fiyata göre % 539 arttığı gözlenmektedir. Keçi eti fiyatı 1548-1552 yıllarındaki narhlarda aynı kalmıştır. 1558 yılındaki narhta ise, 1548 yılındakinden % 12 oranında ucuzlamıştır. 1602 tarihli narhta²⁸, keçi eti fiyatı 1548'deki fiyata göre % 333 civarında artmıştır. 1552-1558 yıllarındaki narhlarda, kuzu eti fiyatlarında % 16 oranında ucuzlama görülmektedir. 1558-1567 yılları narhlarındaki fiyatlar karşılaştırıldığında, % 40'lık bir artış tespit edilmektedir. 1552-1599²⁹ yılları arasında, kuzu eti fiyatındaki artış oranı ise % 250 olarak hesaplanmaktadır. 1558 yılında oğlak eti fiyatı, 1552 yılı

²⁷ Ertan Gökmen, a.g.m., s. 106.

²⁸ Ertan Gökmen, a.g.m., s. 107.

²⁹ Ertan Gökmen, a.g.m., s. 107.

fiyatına göre % 37 ucuzlamıştır. Oğlak eti fiyatı 1552-1599³⁰ arasında % 312 oranında artış göstermiştir.

Yağ Fiyatları

Osmanlı mutfak kültüründe birçok yağ çeşidi kullanılmaktaydı. Aşağıdaki tabloda Manisa halkının tükettiği yağ türleri ve fiyatları ortaya konulmuştur.

Tablo 5: Narh Defterlerine Göre Yağ Fiyatları

Ürün	Narh Tarihi	Fiyatı	Birimi
Sadeyağ	20 Nisan 1552	18 akça	1 kıyye
Sadeyağ	20 Nisan 1552	18 akça	1 kıyye
Sadeyağ	16 Haziran 1552	15 akça	1 kıyye
Sadeyağ	20 Temmuz 1552	16 akça	1 kıyye
Sadeyağ	21 Ocak 1567	20 akça	1 kıyye
Sızmış sadeyağ	21 Ocak 1567	24 akça	1 kıyye
Sızmış sadeyağ	24 Nisan 1567	20 akça	1 kıyye
Sızmış sadeyağ	26 Nisan 1567	22 akça	1 kıyye
Sızmamış sadeyağ	24 Nisan 1567	16 akça	1 kıyye
Sızmamış sadeyağ	26 Nisan 1567	18 akça	1 kıyye
İç yağı	7 Aralık 1548	6 akça	1 kıyye
İç yağı	6 Eylül 1558	1 akça	1 kıyye
Sığırın iç yağı	Aralık 1547-Ocak 1548	4 akça	1 kıyye
Zeytinyağı	20 Temmuz 1552	9 akça	1 kıyye

Osmanlı mutfağında en çok kullanılan yağ, *revgan-ı sade* olarak da bilinen sadeyağdır. Narhlarda on kez sadeyağına rastlanmıştır. 1552 yılında yapılan dört narhta ortalama fiyatı 16,75 akça olan sadeyağın fiyatının 1567'de % 19 arttığı tespit edilmiştir. 1552-1599³¹ arasında ise % 334'lük bir artış söz konusudur. Üç kez karşılaştığımız sızmış sadeyağ muhtemelen eritilmiş ve kefi alınmış sadeyağ olmalıdır. Sızmamış sadeyağ ise bilinen sadeyağ olabilir ve sızmış olanla karıştırılmamak için yapılan bir vurgu gibi gözükmemektedir. Emin olmadığımız için bu yağ hesaplama dışında tutulmuştur. Sızmış sadeyağ fiyatları, 1567-1603³² yıllarında % 300 oranında artmıştır.

Sıklıkla kullanılan başka bir yağ türü de iç yağı idi. Büyük ve küçükbaş hayvanların iç yağı ile kuyruk yağının narhlara yansması bu yargıyı doğrulamaktadır. 1548-1558 yılları narhlarında yer alan iç yağ fiyatları incelendiğinde, % 600 oranında ucuzlama görülmektedir. 1548-1599³³ yılları iç yağ fiyatlarına göre ise % 566 oranında artış göstermiştir.

Zeytinyağının yemeklerden ziyade aydınlatmada kullanıldığına dair genel bir kanı mevcuttur. Bununla beraber, zeytinyağı ilaç ve sabun imalatının³⁴ yanı sıra develerin derilerinin zarar görmemesi için hazırlanan karışımda da kullanılıyordu³⁵. Yaygın olmamakla birlikte yemeklere de katılıyordu. Şehirde yaşayan Yahudilerin de

³⁰ Ertan Gökmen, a.g.m., s. 107.

³¹ Ertan Gökmen, a.g.m., s. 110.

³² Ertan Gökmen, a.g.m., s. 110.

³³ Ertan Gökmen, a.g.m., s. 112.

³⁴ Faruk Doğan, "Osmanlı Devletinde Zeytinyağı Üretimi ve Tüketimi", *Türk Mutfağı*, (Ed). Arif Bilgin-Özge Samancı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 232.

³⁵ Suraiya Faroqhi, "Camels, Wagons and The Ottoman State in The Sixteenth and Seventeenth Centuries", *The Institute of Middle Eastern Studies*, 14, 1982, s. 530; Ümit Ekin, Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakliye Hayvanlarının Bakımı ve Masrafları", *Kebikeç*, Sayı: 17, Ankara 2004, ss. 331-332.

Geçmişten Günümüze Manisa

zeytinyağını tercih etmeleri bu yağın kullanım alanının artmasını sağlayan bir faktör olarak değerlendirilebilir³⁶. Narhlarda bir kez karşımıza çıkan zeytinyağı fiyatı, 1552-1599³⁷ arasında % 511 oranında artış göstermiştir.

İncelenen narhlarda, susam üretiminin yaygın olarak yapıldığı Manisa'da³⁸ susam yağına rastlanmaması ilginç bir durumdur.

Sebzeler ve Yeşillikler

İncelenen narh defterlerinde çok az sayıda sebze ve yeşillığe rastlanmıştır. Bunlar ıspanak, kabak ve sadece bir kez karşımıza çıkan börülce, hıyar ile maruldur.

Tablo 5: Narh Defterlerine Göre Sebze ve Yeşilliklerin Fiyatları

Ürün	Narh Tarihi	Fiyatı	Birimi
Ispanak	26 Şubat 1552	1 akça	1600 dirhem
Ispanak	26 Şubat 1552	0,5 akça	3 kıyye
Ispanak	21 Ocak 1567	1 akça	1 kıyye
Kabak	26 Mayıs 1552	1 akça	38 tanesi
Kabak	9 Haziran 1552	1 akça	36 tanesi
Kabak	11 Haziran 1552	0,5 akça	3 kıyye
Börülce	20 Ağustos 1551	1 akça	600 dirhem
Hıyar	26 Mayıs 1552	1 akça	16 tanesi
Marul	21 Ocak 1567	1 akça	16 tanesi

Sebze ve meyvenin bolca yetiştirildiği, hemen her yemekte sebze ve yeşillığın kullanıldığı Ege bölgesinde yer alan Manisa'ya ait narhlarda bu kadar az çeşidin görülmesini açıklamak oldukça zordur.

Meyveler ve Meyve Kuruları

Narh defterlerinde, sebzelere nazaran meyve çeşitlerinin sayıca biraz daha fazla yer aldığı görülmektedir. Bu meyvelerin isim ve fiyatları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 6: Narh Defterlerine Göre Meyve ve Meyve Kurularının Fiyatları

Ürün	Narh Tarihi	Fiyatı	Birimi
Beyler Üzümü	10 Aralık 1548	1 akça	800 dirhem
Razaki Üzüm	10 Aralık 1548	1 akça	500 dirhem
Üzüm	11 Haziran 1552	1 akça	1 kıyye
Midilli inciri	10 Aralık 1548	1 akça	550 dirhem
Lop incir	11 Ekim 1548	1 akça	500 dirhem
Lop incir	21 Ocak 1567	1 akça	300 dirhem
Sarı incir	21 Ocak 1567	1 akça	350 dirhem
Kiraz	1 Mayıs 1551	1 akça	300 dirhem
Kiraz	20 Nisan 1552	1 akça	500 dirhem
Kiraz	26 Mayıs 1552	1 akça	800 dirhem
Kiraz	11 Haziran 1552	1 akça	800 dirhem
Armut	9 Haziran 1552	0,5 akça	2 kıyye
Armut	11 Haziran 1552	0,5 akça	2 kıyye

³⁶ Zeytinyağının üretimi ve tüketim alanları için ayrıca bkz. Fikret Yılmaz, "16. Yüzyılda Tarımsal Yapılarda Değişim, Akdeniz Mutfağı ve Yağ Kullanımı", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 10, Bahar 2010, İstanbul, ss. 23-42.

³⁷ Ertan Gökmen, a.g.m., s. 112.

³⁸ Çağatay Uluçay, "Saruhan'da Susam Ziraati", *Gediz*, V/50, Haziran 1941, ss. 5-7.

Kırmızı Elma	10 Aralık 1548	1 akça	600 dirhem
Kızıl Elma	21 Ocak 1567	1 akça	400 dirhem
Kayısı	26 Mayıs 1552	1 akça	700 dirhem
Şeftali	20 Ağustos 1551	1 akça	400 dirhem
Kavun	16 Haziran 1552	1 akça	1 kıyye
Karpuz	16 Haziran 1552	1 akça	1200 dirhem
Kestane	10 Aralık 1548	1 akça	800 dirhem
Kestane	20 Ağustos 1551	1 akça	500 dirhem
Kestane	29 Şubat 1552	1 akça	650 dirhem
Kestane	21 Ocak 1567	1 akça	500 dirhem

Tabloda yer alan ürünlerin hem çeşitlilik hem de yapılan narh sayısının az olması bakımından dikkat çekmektedir. Verilerin azlığı mevsimler farkları ortaya koymayı engellemekte, bu da artış oranlarının ne kadar olduğunu belirlemeyi güçleştirmektedir. Buna göre, en çok narh verilen ürün kiraz ve kestanedir. Dörder kez narha konu olan kiraz ve kestaneyi üzüm, incir, armut, elma, kayısı, şeftali, kavun ve karpuz takip etmektedir.

Tatlılar ve Tatlandırıcılar

Sicillerde rastlanan tatlandırıcıların başında bal ve pekmez gelmektedir. Narh listelerinde iki defa süzme bal kaydı karşımıza çıkmakla birlikte pekmezin Manisa gibi üzümün bolca yetiştirildiği bir bölgede sadece tereke defterlerine yansması ilginçtir. Belki de herkes tarafından üretilen bir tatlandırıcı olduğu için narha konu olmamıştır.

Tablo 6: Narh Defterlerine Göre Tatlılar ve Tatlandırıcıların Fiyatları

Ürün	Narh Tarihi	Fiyatı	Birimi
Süzme Bal	20 Temmuz 1548	8 akça	1 kıyye
Süzme Bal	16 Haziran 1552	8 akça	1 kıyye
Bal helvası	26 Temmuz 1548	12 akça	1 kıyye
Bal helvası	20 Ağustos 1551	12 akça	1 kıyye
Bal helvası	21 Ocak 1567	14 akça	1 kıyye
Karışık helva	21 Ocak 1567	12 akça	1 kıyye

Narh defterlerine yansıdığı kadarıyla tatlı ve tatlandırıcıların çeşitleri oldukça azdır. Sadece bal ve baldan yapılan helvanın dışında karışık helvaya narh verildiği görülmektedir. Daha çok seçkinlerin mutfaklarında bulunan şeker³⁹ ise narhlarda yer almamıştır. Elimizde sadece iki adet veri bulunan süzme balın fiyatı 1548-1552 arasında sabit kalmış, 1548-1599⁴⁰ yılları arasında % 350 oranında yükselmiştir. Bal helvası fiyatı, 1548-1551 narhlarında değişiklik göstermemiş, 1548-1567 yılları arasında ise % 16 artmıştır. 1567-1599⁴¹ yılları arasındaki artış oranı % 236, 1548-1599 yılları için ise % 275'tir.

³⁹ Şekerin Osmanlı İmparatorluğunda üretim ve tüketimi için bkz. Arif Bilgin, "Osmanlı Sarayında Tüketilen İki Zıt Tadın Baş Temsilcileri: Tuz, Şeker ve Bal", *Tuz Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali-Mesut Şen, Kitabevi, İstanbul 2004, ss. 281-296; Ümit Ekin, "Bal: Eski Bir Tadın Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretim ve Tüketimi", *Türk Mutfağı*, Ed. Arif Bilgin-Özge Samancı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008, ss. 165-177; Zafer Karademir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Şeker Üretim ve Tüketimi (1500-1700)", *OTAM*, Sayı: 37, Ankara 2015, ss. 181-218.

⁴⁰ Ertan Gökmen, a.g.m., s. 110.

⁴¹ Ertan Gökmen, a.g.m., s. 110.

Sicillerde yer alan narh defterleri arasında büyük dönemsel boşluklar bulunmaktadır. 1567 ile 1599 arasında herhangi bir narh kaydının olmaması nasıl açıklanabilir? Son yıllarda narh hakkında ortaya çıkan eğilimlerden biri, Osmanlı yönetiminin mecbur kalmadıkça narha başvurmadığı, siyasi ve iktisadi istikrarsızlıkların sıkça meydana geldiği 17. yüzyıl gibi zor dönemlerde narhların gündeme geldiği yönündedir⁴². Ancak savaşların çokça olduğu ve en büyük devalüasyonlardan birinin yapıldığı 16. yüzyılın sonları için bu savın doğruluğu şüphe götürmektedir. Bu durumda, narhın her zaman yapıldığı fakat esnaf arasında sorun anlaşmazlık çıkması halinde mahkeme kayıtlarına yansıdığı yönündeki görüş⁴³ akla daha yakın görünmektedir.

İncelenen narh defterlerine göre Manisa'da fiyatlar % 250 ile 1.250 arasında değişmektedir. En yüksek artış un, buğday ve ekmek fiyatlarında gerçekleşmiştir. Birbiriyle bağlantılı her üç ürünün bu derece yüksek oranda artışının nedenlerinden biri Manisa ve yakın çevresinde yaşanan kıtlıklarla açıklanabilir. Örneğin 1555-56, 1580 ve 1584'te yaşanan kıtlıklar nedeniyle fiyatlar olağanüstü ölçüde artmıştır⁴⁴. Et ve et ürünleri için de benzer şeyler söylenebilir. Şehzade sarayının ve büyük imaretlerin talepleri zaman zaman sıkıntı yaşanmasına ve fiyatların yükselmesine yol açmaktaydı. Örnek vermek gerekirse, 1564, 1568, 1571, 1581, 1582 ve 1588 yıllarında et hususunda ciddi darlıklar yaşanmıştır⁴⁵.

Fiyatların artış nedenlerinden bir diğeri olarak yapılan devalüasyonlar gösterilebilir. Bu çalışmada ortaya konulan rakamlar nominal fiyatları yansıtmaktadır. Ancak belirtmek gerekir ki, 16. yüzyılın ikinci yarısında yapılan devalüasyonlarla akça neredeyse yarı yarıya değer kaybetmiştir⁴⁶.

Her iki neden de gıda maddelerinin, özellikle buğday, un ve ekmek fiyatlarının olağanüstü artışını tam olarak açıklamamaktadır. İtiraf etmek gerekirse-en azından şimdilik- hem un hem de ekmek fiyatlarını kesin olarak belirleyecek verilerin sayısı sınırlıdır ve mevsimsel farklar da hesaba katıldığında bu oranın önemli hata payını barındırabileceği tahmin edilebilir.

Sonuç

Manisa, 16. yüzyılın sonlarına kadar şehzade sancağı olarak ayrıcalıklı konumunu korumuş, özellikle İzmir'in yükselişine kadar Batı Anadolu'nun önemli bir ticaret ve üretim merkezi olma özelliğini korumuştur. Bu çalışmada, bahsedilen zengin özelliklerinden ötürü inceleme konusu olarak seçilen Manisa'ya ait şer'iyye sicillerinde yer alan narh defterlerinden hareketle bazı gıda maddelerinin fiyatları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın ana kaynağını oluşturan narh defterlerinde karşımıza çıkan iki problemden bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki, daha önceki dönemlerde de boşluklar bulunmakla beraber, 1567 ile 1599 yılları arasında herhangi bir narh işlemine rastlanmamış olmasıdır. Aradaki dönemde incelenen gıda maddelerinin fiyatlarının serencamının ne olduğunu bilmiyoruz. 1599 ve izleyen yıllardaki fiyatlar Ertan Gökmen'in çalışmasına dayanmaktadır. İkinci eksiklik, 1567 öncesinde

⁴² Geniş bilgi için bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, ss. 105-107.

⁴³ Arif Bilgin, "Osmanlı-Avusturya Savaşları Sırasında İstanbul Piyasası (1693-1697)", Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17, İstanbul 2005, ss. 98-99.

⁴⁴ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK, Ankara 1989; kıtlıklar için ayrıca bkz. Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar", Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, *Türkler*, C. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 718-730.

⁴⁵ Feridun M. Emecen, *a.g.e.*, ss. 83-84.

⁴⁶ Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, s. 12.

aralıklarla yapılan narhların geniş çapta olmaması ve az sayıdaki ürünü içermesidir. Manisa gibi zengin bir tarımsal üretim merkezinde bu derece az sayıdaki gıda maddesine narh verilmesi düşündürücüdür. Ayrıca 1585-86 devalüasyonunun ardından geniş çaplı bir fiyat belirleme işleminin yapılmış olması beklenirdi ancak kayıtlarda böyle bir narh karşımıza çıkmamıştır. Geniş çaplı bir narh yapılmış olsa bile buna dair kayıtların elimizde bulunmamasını açıklamak oldukça zor. Daha önce de değinildiği üzere, belki de başka defterlere kaydedilip kaybolup gitmiş olma ihtimali de mevcuttur.

Çeşitli başlıklar altında gruplandırılan gıda maddelerinin fiyatları, aynı yıl içinde birden fazla narh yapılmışsa ortalaması alındıktan sonra değerlendirmeye tabi tutulmuş ve yıllar içinde farklar yüzdelik olarak gösterilmiştir. 1548'den 1599'a kadar geçen dönemde gerçekleşen fiyat artışları olağanüstüdür ve % 250 ile % 1.250 arasında değişmektedir. Yaşanan kıtlıklar ve yapılan devalüasyonlar bu olağanüstü artışların ilk akla gelen nedenleri olarak gösterilebilir. Ayrıca, bu çalışmada kullanılan verilerin mevsimsel farklılıkları gösterme bakımından yeterli olmayışı ortaya çıkan sonuçları etkilemiş olabileceği de akıldan çıkarılmamalıdır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Manisa Şer'iyye Sicili No: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 ve 15.

2. Kitaplar ve Makaleler

Barkan, Ömer Lütfi, "The Price Revolution of 16th Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, 6, 1975, ss. 3-28.

Barkan, Ömer Lütfi, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Bellekten*, C. XXXIV, Sayı: 136, Ankara 1970, ss. 557-607

Berov, Ljuben, "Changes in Price Conditions in Trade Between Turkey and Europe in the 16th-19th Century", *Etudes Balkaniques*, 3, 1974, ss. 168-178

Berov, Ljuben, *16.-19. Yüzyıllarda Balkanlar'da Fiyatlar ve Avrupa Fiyat Devrimi* (Bulgarca), Bulgaristan Bilimler Akademisi Yayınları, Sofya 1976.

Berov, Ljuben,, "Wages in the Balkans During the Period of Manufacturing Capitalism and the Industrial Revolution", *Bulgarian Historical Review*, 1, 1979, ss. 91-115.

Beşirli, Mehmet, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Tokat'ta Fiyatlar", *Bellekten*, C. LXXIV, Sayı: 270, Ankara 2010, ss. 477-516.

Bilgin, Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi, İstanbul 2004.

Bilgin, Arif, "Osmanlı Sarayında Tüketilen İki Zıt Tadın Baş Temsilcileri: Tuz, Şeker ve Bal", *Tuz Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali-Mesut Şen, Kitabevi, İstanbul 2004, ss. 281-296.

Bilgin, Arif, "Osmanlı-Avusturya Savaşları Sırasında İstanbul Piyasası (1693-1697)", Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17, İstanbul 2005, ss. 98-99.

Bilgin, Arif, "Narh Listeleri ve Üsküdar Mal Piyasası (1642-1708)", *Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, C. IV, İstanbul 2007, ss. 155-191.

Demirtaş, Mehmet, *Osmanlıda Fırıncılık 17. Yüzyıl*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.

Geçmişten Günümüze Manisa

Doğan, Faruk, "Osmanlı Devletinde Zeytinyağı Üretimi ve Tüketimi", *Türk Mutfağı*, (Ed). Arif Bilgin-Özge Samancı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 232.

Ekin, Ümit, "17. Yüzyılın Son Çeyreğinde Rodosçuk'ta Tüketilen Gıda Maddeleri ve Fiyatları", *Rodosto'dan Süleyman Paşa'ya Tekirdağ, Uluslararası Tekirdağ Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Ed). Murat Yıldız, Kitabevi, İstanbul 2016, ss. 79-96.

Ekin, Ümit, "Bal: Eski Bir Tadın Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretim ve Tüketimi", *Türk Mutfağı*, Ed. Arif Bilgin-Özge Samancı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008, ss. 165-177.

Ekin, Ümit, Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakliye Hayvanlarının Bakımı ve Masrafları", *Kebikeç*, Sayı: 17, Ankara 2004, ss. 327-334.

Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK, Ankara 1989.

Emecen, Feridun, "Manisa", *DİA*, C. XXVII, İstanbul 2003, ss. 577-583.

Faroqhi, Suraiya, "Camels, Wagons and The Ottoman State in The Sixteenth and Seventeenth Centuries", *The Institute of Middle Eastern Studies*, 14, 1982, pp. 523-539.

Gökmen, Ertan, "Narh Kayıtlarına Göre XVII. Yüzyıl Başlarında Manisa'da Tüketilen Gıda Maddeleri (1599-1609)", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XI, Sayı: 3, Manisa 2013, ss. 62-115.

Işın, Priscilla Mary, *Gülbeşeker Türk Tatlıları Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı İstanbul 2009.

Karademir, Zafer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Şeker Üretim ve Tüketimi (1500-1700)", *OTAM*, Sayı: 37, Ankara 2015, ss. 181-218.

Kılıç, Orhan, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar", Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, *Türkler*, C. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 718-730.

Kütükoğlu, Mübahat S., "1009 (1600) Tarihli Narh Defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 9, İstanbul 1978, ss. 1-85.

Kütükoğlu, Mübahat S., "1624 Sikke Tashihinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri", *Tarih Dergisi*, Sayı: 34, İstanbul 1984, ss. 123-182.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Narh", *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, ss. 390-391.

Kütükoğlu, Mübahat S., "XVIII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul Piyasası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989, ss. 231-238.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.

Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Çev. Gökhan Aksay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2010.

Sahillioğlu, Halil, "Bolu'da Eşya Narh Fiyatları", *Çele*, 12, Ankara 1964, ss. 9-17

Sahillioğlu, Halil, "Bolu'nun Kasapları ve Et Narh Fiyatları", *Çele*, 13, Ankara 1964, ss. 21-27.

Sahillioğlu, Halil, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, I (1967), ss. 36-40; II (1967), ss. 54-56; III (1967), ss. 50-53.

Uluçay, Çağatay, "Saruhan'da Susam Ziraati", *Gediz*, V/50, Haziran 1941, ss. 5-7.

Yılmaz, Fikret, "16. Yüzyılda Tarımsal Yapılarda Değişim, Akdeniz Mutfağı ve Yağ Kullanımı", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 10, Bahar 2010, İstanbul, ss. 23-42.

KARAOŞMANOĞLU YETİM AHMED AĞA'NIN MUHALLEFATI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ünal TAŞKIN¹

GİRİŞ

Muhallefat tereke (terike) veya metrukât, ölen kişilerin geride bıraktıkları eşya ve malların tespiti ile varislerin hissesine düşeni belirlemek için tutulan kayıtlardır. Osmanlı hukuk sistemine göre, bu işlemler kadıların görevleri arasındadır. Ölen kişi Askerî sınıf mensubu ise kayıtların tutulması zorunlu, sivil ise isteğe bağlıdır. Kadı, mirasçılarının veya alacaklıların talebi durumunda yahut mirasçılar arasında küçük çocuklar varsa miras taksimine müdahale edebilir². Bahse konu Yetim Ahmed AĞa'nın muhallefatı da talep üzerine oluşturulmuştur. Osmanzade ailesinden ve dönemin Manisa muhassılı el-Hac Eyüp AĞa ile Ahmed AĞa'nın ailesi istekte bulunanlardır³. Kişinin vefatıyla birlikte hemen mal varlığının tespiti yapılır. Bu maldan teçhiz ve tekfin masrafları karşılanır, ölen şahsın borçları varsa bunlar ödenir, sonra vasiyetler yerine getirilir ve kalan mallar mirasçılar arasında paylaşılır. Ölen kimsenin mirasçısı yoksa tereke beytülmale intikal eder⁴. Bu kayıtlardan hareketle ölen kişinin ekonomik durumu, mal varlığı, alacak verecek miktarları ve varisleri ile miras taksimini görmek mümkündür.

Karaosmanoğlu ailesinden Yetim Mehmed AĞa'nın muhallefat kayıtları 280 numaralı Manisa Şeriye Sicili'nin 1-11 sayfaları arasında bulunmaktadır. Kayıtların tutulduğu tarih 29 Nisan 1841 (7 Rebiülevvel 1257)'dir.

Yetim Ahmed AĞa, 1822 yılında Isparta mütesellimi olarak görev yapıyordu. Aynı zamanda Bolu ve Viranşehir voyvodalıkları görevini ifa eden Ahmed AĞa 1824'te bu görevlerinden azledildi. 1825'te Antalya mütesellimi olarak tayin edilen Ahmed AĞa, asıl ününü 1829 yılında Atçalı Kel Mehmet isyanında elde etmiştir. Amcası Küçük Mehmed AĞa ile birlikte Atçalı isyanını bastırmada başarılar elde edince, aynı yıl Aydın muhassılı olarak tayin edildi. Ancak bu görevinde uzun süre kalamayan Ahmed AĞa ertesi yıl, Aydın Muhassıllığı görevini yeğeni Eyüp AĞa'ya bırakmıştır. 1839'da Manisa muhassılı olarak tayin edilen Eyüp AĞa, bu görevi 1842 yılına kadar sürdürmüştür. Yetim Ahmed AĞa vefat ettiğinde, Manisa Eyüp AĞa'nın uhdesindeydi⁵. Yetim Ahmed AĞa vefat ettiğinde eşi Emine Hanım, kızları Ayşe ve Fatıma ile oğulları Mehmed İzzet ve Hüseyin hayatta idiler. Diğer eşi Şahsine Hanım Ahmed AĞa'dan birkaç sene evvel vefat etmişti. Ahmed AĞa'nın kayıtlarından hemen sonra Şahsine Hanım'ın tereke kayıtları da yazılmıştır. Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Mehmed İzzet Efendi ve Fatıma Hanım, Şahsine Hanım'ın çocuklarıdır.

¹ Doç. Dr., Adıyaman Üniv. Fen-Edb. Fak. Tarih Bölümü unaltaskin@hotmail.com

² Hamza Aktan, "Kismet", *DİA*, XXV, 2002, s. 498.

³ 280 Nolu MŞS, s. 1.

⁴ Tahsin Özcan, "Muhallefat", *DİA*, XXX, 2005, s. 406.

⁵ Çağatay Uluçay, *Manisa Ünlüleri*, Lise Matbaası, 1946, s. 60; Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, 1997, s. 53-54; Yuzo Nagata, "Karaosmanoğulları", *DİA*, XXIV, 2001, s. 469.

Yetim Ahmed Ağa'nın Çapraslar-ı Kebir mahallesinde sahip olduğu konak dâhiliye ve hariciye kısımlarından oluşuyordu. 100.000 kuruş kıymet biçilen konakta iki adet Mushaf-ı Şerif bulunuyordu. Bunlar dışında herhangi bir kitaba, kayıtlar içerisinde rastlanmamaktadır. Dolayısıyla okumaya çok da düşkün olduğunu söyleyemeyiz. Konakta bulunan tefrişat malzemeleri dikkat çekicidir. Hariciye kısmında 1 adet büyük oda takımı, 2 adet küçük oda takımı, 1 adet Kethüda oda takımı, 1 adet Pancurlu oda takımı, 1 adet koğuş oda takımı, 1 adet mabeyn oda takımı ve merdiven başında 1 adet oda takımı olmak üzere toplam 8 oda takımı bulunuyordu. Bunlara ek olarak kahve odasını katmak gerekir. Konağın dâhiliye kısmında ise hazine odası takımı, köşk oda takımı ve büyük oda takımı mevcuttu. Evi süsleyen eşyalar arasında incili ve taşlı Paris saatleri, altın saat, kahve takımı gibi malzemeler bulunuyordu. Aydınlatma eşyası olarak fener ve muhtelif şamdanlar kullanılıyordu. Döşemelik olarak kullanılan kilim, ihram ve şilteler genel resmi tamamlıyordu. Ahmed Ağa muhtemelen muhallefatta kayıtlı olan abdest leğeni ile abdest alıyor ve 6 adet olan Gördes seccadelerinden birinde namazını eda ediyordu. Ev ahalisi ve misafirler için kullanılan bol miktarda ve her türden döşek, yorgan ve yastıklar önemli yekûn tutmaktadır. Yine evde bol miktarda kumaş ve bu kumaşların muhafaza edildiği hurçlar bulunmaktaydı. Kumaşlar arasında Hint pamukluları, Şam çitarileri ve hekirleri, Ankara, Lahor ve Tunus şalları, Trabzon bezleri, Selimiye, bogasi, futa, canfes, gaz, gezi, suvayi, panzehir gibi türler vardı. Mutfak malzemesi olarak karşımıza kaşıklar, hoşaf kaşıkları, fincanlar, siniler, sofrta peşkirleri, sofralar, bardaklar ve tabaklar çıkmaktadır. Bunlara demir bıçakları da ekleyebiliriz. Ayrıca Ahmet Ağa'nın bakır malzemeden imal pek çok eşyası da bulunuyordu. Bütün bunlara ek olarak 50 sandalye, 3 çadır ve 3 tahtirevan vardı.

Konakta bulunan eşyalar arasında çok sayıdaki kehrüba takımı ile çubuk ve nargileler, Ahmed Ağa'nın tütüne müptela olduğunu göstermektedir. Ek olarak muhallefatta duhan keselerinin olduğunu da belirtelim. Gülabdan ve buhurdanlar ile muhtemelen konağın güzel kokması sağlanıyordu.

Ahmed Ağa ayan kimliğinden kaynaklı olarak pek çok ateşli ve ateşsiz silahın yanı sıra, yine binit olarak kullanılan pek çok at ve biniş malzemesine de sahipti. Bunlar içerisinde simli tüfekler, palaska ve harbi, simli kılıçlar, dürbün, ingiliz piştovu, İstanbul şişhanesi, bıçaklar, altın kaplı kılıç ve bıçaklar, topuz, hançer, pala, balta, kundak, cebe bulunuyordu. Ahmed Ağa, Toru, Kır, Al olarak tasvir edilen atlarına, başlık, reşme, raht, gaşiye, üzengi gibi binit takımları koşarak kullanıyordu. Ayrıca yük taşımak için olsa gerek, katır, deve ve beygirlere sahipti. Bu hayvanların da biniş takımlarının olduğunu belirtelim. Bunlar dışında Çollu, Hamzabeyli, Bağırkan ve Bazirgan çiftliklerinde⁶ muhtelif hayvanat bulunuyordu. Öküz, Camus, Karasığır, Kısrak, Aygır, Beygir, Merkep ve Deve ile bu hayvanların değişik yaş gruplarındaki yavrularına işaret edilebilir. Yine Ahmed Ağa'nın Çollu, Hamzabeyli, Kumtepe, Selimşahlar, Çeki, Bağırkan, Taytan, Durasallı, Baraşlı, Urganlı, Mendehorya gibi ağıllarda beslenen koyun ve keçi sürüleri ile damızlık mısır tavukları da bulunuyordu. Çiftlik tarlalarında ekimi yapılan ürünler ve depolarda bulunan tohumluk hububatlar da önemli bir yekûn tutuyordu. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla buğday ve arpa başta olmak üzere, nohut, burçak ve bakla ekimi yapılıyordu.

⁶ Muhallefatın bu kısmı daha önce Yuzo Nagata tarafından neşredilmiştir. Nagata'nın neşrettiği kısım muhallefatın 6 ile 10. sayfaları arasında bulunan ve sadece çiftliklerle ilgili kayıtların olduğu yerlerdir. Nagata, diğer kısımlarla ilgilenmemiştir. Bkz. Yuzo Nagata, *Some Document on the Big Farms (Çiftlik) on the Notables in Western Anatolia*, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo, 1976, s. 56-64.

Geçmişten Günümüze Manisa

Ahmed Ağa dışarı çıktığında muhtemelen çok sayıda olan kürklerinden birini kuşanıyor, kuşağını bağlıyor ve içine incili, penbe işlemeli veya simli kadife akçe kesesini ilıştırıyordu. Bunları hançer veya bıçağı ve mercan tesbihiyle tamamlıyordu. Belki sahip olduğu tahtirevan içerisinde seyahat ediyordu.

Ahmed Ağa'nın gayrimenkulleri içerisinde dükkânları önemli bir yer tutmaktadır. Manisa'da İbrahim Çelebi, Ermeniyân-ı Süfla, Cami-i Kebir, Çapraslar-ı Kebir, Ayn Ali mahallelerinde ve civar yerlerde işler halde pek çok dükkânı bulunuyordu. Bu dükkânlarda şerbetçi, börekçi, terzi, bakırcı, bakkal, tütüncü, attar, kirişçi, bezzaz, doğramacı, kahvehane, boyacı, demirci, sabuncu, berber ve fırın esnafı hizmet veriyordu. Bunların yanı sıra Ahmed Ağa'nın sahip olduğu değirmen ve bahçeler de kira bedeli karşılığında şahısların istifadesine sunulmuştu. Burada Ahmed Ağa'ya ait çiftlik konaklarından ve zeytinliklerden de bahsetmek icap etmektedir. Çollu, Hamzabeyli, Bağırkan, Bazirgan ve Selimşah çiftliklerinde birer konak ile Harmandalı çiftliğinde bir bab oda ve bir bab dam bulunuyordu. Yine Manisa civarında içerisinde bir dam olan bir bağı da vardı. Zeytinlikler ise Halilbeyli tımarında, Gürle'de, Bozköy tımarında ve Çollu civarında idi.

Ahmed Ağa'nın toplamda 769.155 kuruş alacağı bulunmakta ve bu miktar toplam terekenin neredeyse yarısını oluşturmaktadır. Alacakları arasında sahip olduğu mülk ve çiftliklerdeki icar bedeli de bulunmaktadır. Diğer yandan borçluları arasında Müslüman ahali olduğu gibi gayrimüslimler de vardır. Alacaklıları için de aynı durum söz konusudur.

Ahmed Ağa'nın cenaze masrafları, varislere dağılım işlemleri ve alacaklıların miktarları düşüldükten sonar geriye 1.625.199,5 kuruş değerinde miras kalmıştır. Mirasın dağıtımı hayattaki eşi Emine Hanım, kızları Fatıma ve Ayşe Hanımlar ile oğulları Mehmet İzzet ve Hüseyin Efendi arasında yapılmıştır. Emine Hanım'a 203.149 kuruş 112 para, Mehmet İzzet ve Hüseyin Efendi'ye 474.015 kuruş 182 para, Fatıma ve Ayşe Hanım'a 237.007 kuruş 151 para düşmüştür.

Yetim Ahmed Ağa'nın Terekesi

	Adedi, Ölçüsü	Değeri (Kuruş, para)
Beyaz bohça Lahor Şalı	1	600
Hind Kutnisi	2 top	231
Şam Kutnisi	6 top	460
Gülmezkari Çitari	5 top	555
Hendekari Çitari	4 top	355
Şam Hekiri	2 top	145
Hind Suvayi	1 top	340
Gezi	2 top	150
Beyaz Ankara Şalı	1	220
Şam Çitari	1 top	150
Humuskari Kuşak	1	150
Çitari Parçası	3	150
Ketan Kutni Parçası	3	105
Marinos Kasaba Gazı	6	190
Beyaz Tunus Şalı	1	52
Tunus Şalı	1	68
Tunus Şalı	1	63
Hendekari Abani	1	170
Simli Kadife Akçe Kesesi	1	110

İncili Akçe Kesesi	2	240
İncili Tırak Kесе	1	80
Penbe İşleme Akçe Kесе, Duhan kesesi	1,1	40
Şal Duhan Kesesi	1	30
Ösük ?	26	480
Telli Selimiye	2 top	240
Selimiye	2 top	225
Hekir	1 top	72
Canfes Parçası	1	200
Beyaz Bornoз	2	147
Bez	1 top	49
Mısır Futası	6	75
Beyaz İşleme Parça	1	31,5
Kehrüba Takımı	1	425
Kehrüba Takımı	1	420
Kehrüba Takımı	1	160
Kehrüba Takımı	1	168
Kehrüba Takımı	1	85
Kehrüba Takımı	1	200
Kehrüba Takımı	1	145
Kehrüba Takımı	1	148
Sim Kırat?	1	557,5
Sim Kırat?	1	385
Frenkkari Parça	2	60
Trabzon Bezi	1 top	60,5
Selimiye ve Kutni Parça	2	30
Köhne Bohçalar		47,5
Taşlı Paris Saat	1	227
İncili Paris Saat	1	340
İncili Paris Saat	1	400
Sağır Altın Saat	1	200
İncili Paris Saat	1	250
Cezayirkari Basma Saat	1	800
Hilali Saat	1	350
Sim Enfiye Kutusu	1	72
Sim Kutu	1	135
Köhne Arusiye Kutu	1	10
Altın Bilezik	1 Çift (49)	2.930
İncili saat kese	1	140
Ahruriye Altını	1	160,5
Elmashı Maşa Altın	1	460
Zehrur saba ?		100
Sağır Altın Maşa	1	54
Hurde Zehrur ve mütenevia		16,5
Altın Maşa	1	122,5
Elmas Tepelik	1	390
Hurde Mercan	9	2,5

Geçmişten Günümüze Manisa

Mercan ve Yüz Sürü Tesbih	2	124
Beyaz Kılabledan ve bir miktar tel	1	176
Tokmak Kесе	4	24
Sim Gülabdan, Buhurdan	1,2	505
Sağır Simli Bıçak	1	74,5
Elvane Harir	29 dürüm	212,5
Beyaz Kılabledan	31 dürüm	145,5
Altın Harir	113 dürüm	96
Hurde Harir Hurçlar		33
Parça Hurçlar		89,5
Simli Hurçlar		96
Hurde Harir ve		22
Harir-i Sincan?	1	41
Tırtıl ve Pul		23
Sim İğnedenlik	1	105
Sim Gergef.....		31
Çakı	1	5
Köhne Akçe Kесе		25
Simli Tüfek	1	185
Simli Tüfek	1	150
Simli Tüfek	1	128
Simli Tüfek	1	95
Simli Tüfek	1	80
Simli Tüfek	1	80
Simli Seyf	1	435
Sim Seyf	1	533
Simli Seyf	1	310
Simli Kıdare	1	200
Simli Kıdare	1	300
Simli Kıdare	1	335
Simli Kıdare	1	300
Simli Kıdare	1	280
Simli Kıdare	1	330
Simli Topus	3	510
Simli Sağır Hançer	3	550
Simli Balta	5	210
Sade Pala	1	40
Sade Demir Bıçak	3	25
Simli Bıçak	1	268
Simli Bıçak	1	260
Simli Bıçak	1	266
Simli Hiş?	1	230
Simli Şiş	2	800
Mısır Kuburu	1	101
Palaska	2	50
Gördüs Gaşiye	2	103
Gaşiye	1	27

Sade Bıçak	1	44
Gördüs Gaşiye	1	29
Simli Sade Kundak	3	325
Çuka, ma başlık	1,1	230
Çuka Çerkes Cebe	1	170
Çuka Çerkes Cebe	1	137
Mısır Cebe	1	126
Çuka Kaplı Nafe Kürk	1	335
Çuka Kaplı Nafe Kürk	1	265
Evsaf Perde	1	119
Çuka Kaplı Samur Kürk	1	135
Çuka Kaplı Elma Kürk	1	215
Çuka Kaplı Elma Kürk	1	220
Kırmızı Çuka Kaplı Kocuk Kürk	1	1.200
Çuka Kaplı Vaşak Kürk	1	450
Nafe Kürk	1	171
Nafe Kürk	1	450
Çuka Kaplı Elma Kürk	1	850
Çuka Kaplı Samur Kürk	1	602
Çuka	1	210
Gördüs Gaşiye	1	30
Köhne Hurç	1	11,5
Hurç	1	24,5
Hurç	1	13
Hurç	1	31,5
Hurç	1	15
Hurç	1	6,5
Köhne Peşkir	1	1,5
Hurç	1	32
Hurç	1	20
Hurç	1	25
Hurç	1	29
Köhne Perde	1	11
Köhne Petek Örtüsü	3	13
Köhne Gaşiye	1	30
Köhne Gaşiye	1	33
Üzengi	3	18,5
Üzengi	1	6
Sarı Çizme	6	51
Kıbriskari Yastık Yüzü, ma' makad	12,3	130
Köhne Humus Gaşiye	1	26
Humus Gaşiye	1	18
Köhne Yastık Yüzü	6	17
Köhne Perde	3	13
Köhne Havlu	2	4
Kaşık	11	25
Hoşab Kaşığı	9	31

Geçmişten Günümüze Manisa

Sim Zarf	8	107
Fincan	10	26
Köhne Çekmece	1	30
Basma Perde	10	80
Futa, Yemeni, Uşgur	1,1,1	50
Köhne Ham Köynek	1	15
Yemeni	3	35
Beyaz Peştemal	2	36
Mısır Futası	4	42
Oyalı Yemeni	2	116
Minkaş Sofra	1	30
Kumaş Sofra	2	145
Sağır Peşkir	23	61
İşleme Don	2	77
Köhne Makrama	1	10
Karaca Basma	6	80
Köhne Bez	2 top	66
Çarşaf	1	28
Basma Perde	7	47
Kutni Döşek Yüzü	3	246
Bez	3 top	130
Trabzon Bezi	2,5 top	200
Bogasi	4 top	47
Hilali Bez Parçası	3	105
Köhne Çarşaf	1	4,5
Basma Yastık Yüzü	1	10
Sırmalı Çekmece	1	50
Kadife Yastık Yüzü	11	315
Başçatması Yastık	2	100
Bilicek Yastık	2	28
Peşkir	13	104
Peşkir	10	7
Uşgur ma parça Basma		18
İşleme Gaz	1	142
İşleme Gaz	1	185
Bez	2 top	84
Hurdevat		51
Basma ve ...		21
Hurde Mercan		6
Fincan	22	31
Kaşık	39	66
Çarşaf	1	3
Suvayi Gaz	1	570
Suvayi Gaz, Alaca	1,1	600
Suvayi Gaz	1	601
Nühas	341	5.104 kuruş 10 para
TOPLAM		44.078,10

Çapraslar-1 Kebir Mahallesiindeki Konak ve Konak İçindeki Malzemeler

	Adedi, Ölçüsü	Değeri (Kuruş, para)
Kalemiye Mushaf-1 Şerif	1	500
Kalemiye Mushaf-1 Şerif	1	300
Çapraslar-1 Kebir'de konak	1	100.000
Hariciyede büyük oda takımı	1	1.500
Hariciyede küçük oda takımı	1	500
Hariciyede yeni küçük oda takımı	1	400
Merdiven başında oda takımı	1	700
Kethüda oda takımı	1	400
Pancurlu oda takımı	1	800
Kahve odasında kahve takımı	1	100
Koğuş oda takımı	1	100
Mabeyn oda takımı	1	400
Dahiliye hazine odası takımı	1	600
Köşk oda takımı	1	1.000
Büyük oda takımı	1	1.500
Kehrüba takımı ile çubuk	1	700
Kehrüba takımı ile çubuk	3	750
Kehrüba takımı ile çubuk	10	800
Kehrüba takımı ile çubuk	3	150
Dürbün	1	80
Sade çubuk	7	30
Sim sırlı nargile	1	600
Sim nargile	1	500
Hilali nargile	1	25
Simli raht ve başlık	1	800
Sade simli başlık	1	300
Simli başlık	1	100
Hilali başlık	1	60
Simlice başlık	1	80
Köhne başlık	1	15
Simli raht, başlık, reşme	1	1.000
Simli raht, başlık, reşme	1	1.000
Simli reşme	1	100
Yıldızlı sim raht, başlık, reşme	1	600
Simli reşme	2	400
Sirozkari raht ve başlık	1	400
Sirozkari raht	1	150
Yıldız sim başlık ile palan	1	400
Çerkes sim başlık	1	200
Simli kaplan postu gaşiye	1	100
Köhne kaplan postu gaşiye	1	25
Simlice gaşiye	1	80
Matara ve İbrik	1	30
Rikab	1 çift	25
Köhne kilim	5	50

Geçmişten Günümüze Manisa

Çubile çatma yastık yüzü	16 çift	900
Sağır sim tas	1	50
Fener	1	40
Köhne Seccade ve kilim	1	70
Kebir çalar saat	1	120
Simli tüfek	2	400
Simli karamehmed ve tüfek	2	400
Simli tüfek	2	400
Köhne palaska ile harbi		80
Altın kaplı seyf	1	2.500
Altın kaplı kebir bıçak		4.800
Simli seyf		400
İngiliz piştov	1	400
İngiliz piştov	1	300
Simli piştov	1	120
Yaldızlı sim bıçak	1	250
Sim vezne ve palaska	1	60
Simli bıçak	1	250
Hilali Gülabdan ve buhurdan	2	50
İstanbulkari şişhane	1	50
Fermayış Lahor şal	1	1.200
Sarı rabi Lahor şal	1	500
Boğça Kevkez Lahor şal	1	1.500
Marpuc Lahor şal	1	500
Boğça Lacurdi Lahor şal	1	2.000
İşlemeli kapu perde	1	600
Şal üzerine işleme kapu perde	1	500
İşleme Kavin buşide	4	500
İşleme akçe kese, kese, mühür kese	3,1,1	300
İncili duhan kese, akçe kese	1,1	400
Sırmalı duhan kese	1	130
Şal üzerine duhan ve akçe kesesi		40
İncili saat kese, sakal tarak ve mahfaza	1,1	200
İncili duhan kese, sarmalı akçe kese	1,1	400
Mor kadife	6 zira	240
Kevkez kadife	3 zira	120
Basma hammamiye	1	30
Sırmalı makrama	2	50
Sırmalı Havlu	1	150
Havlu	1	70
Köhne sade havlu	1	10
Hama futa	1	60
Penbeza ile parça	3 top	400
Penbezar	1	30
Üslük	5	100
Kevkez suvayi, mani suvayi	1 top, 1 top	1.000
Betre??	1 top	450

Sulb-1 suvayi	1 top	450
Sırmalı satrançlı Gülmezkari	1 top	500
Sırmalı Gülmezkari	2	800
Selimiye	4 top	1.100
Selimiye	6 top	750
Hind kutnu	1 top	130
Sade Gülmezkari	4 top	500
Hamyuş	1 top	80
Basma parça	40 zira	200
Tırtıllı şal		2.000
Sim gazi hurç	1.466	7.080
..... şerit	186	372
Sim hurç	277	474
Sırmalı mahlut hurç	240	660
İpekli hurç	200 dürüm	100
Kılabdan	54	324
Beyaz kılabdan	32	128
İşkodra mintanı	200 ziraa	300
Sim şerit	8	500
Köhne hurç	51	100
Parmak şeridi	26	100
Sarı Canfes üzerine işleme	1 top	400
Al ve mor üzerine işleme	2 top	700
Batre	2 top	800
Suvayi	1 top	400
Suvayi	1 top	200
Suvayi	1 top	150
Gülmezkari	4 top	550
Hind gezi	2 top	200
Sarmalı ince kese	1	50
Biçye takımı ve bir miktar inci		200
Telli Hind kutnu	1 top	250
Kevkez Hind Suvayi	1 top	400
Hind çitari, Gülmezkari çitari	1 top, 1 top	250
Kevkez canfes üzerine işleme	1 top	550
Batre	1 top	700
Hind Suvayi	3 top	1.200
..... Abani	1	150
Çinekari altın saat	1	1.300
Çinekari altın saat	1	500
Çinekari altın enfiye kutusu	1	600
Altın mühür kese	1	750
Pırlanta yüzük	1	5.000
Yakut yüzük	1	800
Suvayi	1 top	1.000
Sim gülabdan ve buhurdan		200
Sim leğen ibrik, Sim tarak takımı, dürüm	2 çift, 1 çift, 1636	6.544

Geçmişten Günümüze Manisa

Altın hamail	46	2.300
Altın bilezik	1 çift	2.660
Altın sağır	6	325
Elmaslı tiran, Cafi, iğnedenlik, safir kutu, altın, mücevher		1.800
Mücevherli	1	300
Sim sağır kutu	1	40
İncili sağır tasma	2	200
Gülmezkari çitari	4 top	500
Hekir	1 top	90
Üslük	4	80
Selimiye	1 top	270
Batre	2 top	1.000
Telli satrancı Gülmezkari çitari	2 top	750
.....	2 top	80
Mercan tespih	2	300
Sırmalı kemer	1	150
Sim zarf	11	120
Fincan takımı	2	60
Kebir mirat	2	300
Panzehir parçası	5	100
Avermaverdi?	195 dürüm	200
Kilas gaşıye	1	200
Çekmece derununda (k)dürbün ve sari		100
Sim dürbün	1	150
Gördüskari seccade	6	700
İhram	3	100
Telatih hurç	2	300
Kilim hurç	1	50
Mısırkari ma' takım	2	300
Irakkari kalice?	1	500
Köhne palan	2	100
Köhne rikab	2	15
Penbe muhala şilte	2	100
Abdest leğeni	1	50
Basma	2 top	120
Leğen ibrik	2	50
Ecnas şamdan	10	60
Kebir pirinç şamdan	1	120
Sağır ve kebir	5	200
Sini	4	300
Sarı sini	3	100
Kutu derununda kaşık		50
Sade tüfek çerağı	10	50
..... bez parçası	1	20
Sağır futa	2	20
Dülbend	2 top	100
Sağır futa	1	20

Telli futa	1	100
Atlas makad	4	200
Sağır köşe şilte		30
Köhne kapı perde	2	30
Penbe muhalla şilte	40	200
Koltuk yastığı		40
Baş yastık	8	100
Suvayi yorgan	1	150
Suvayi yorgan	1	120
Suvayi yorgan	1	150
Suvayi yorgan	1	150
Suvayi yorgan	1	120
Suvayi yorgan	1	130
Suvayi yorgan	1	100
Tire yorgan	1	150
Tire yorgan	1	200
Tamgahane yorgan	1	100
Tamgahane yorgan	1	100
Tamgahane yorgan	1	120
Selimiye yorgan	1	150
Yastık	1	20
Yüz yastığı	8	80
Basma yorgan	11	550
Kutni döşek	8	1.000
Beledi döşek	5	200
Penbe basma şilte	11	600
Kırmızı şilte	5	200
Kıbriskari şilte	2	80
Basma yastık	2	60
Çarşab	5	50
Suvayi yorgan	5	300
Basma yorgan	2	120
Kıbriskari yorgan	3	120
Kıbriskari yorgan	8	400
Basma yorgan	11	660
Basma yorgan, yastık	6, 2	300
Köhne hurçlar		50
Makal kilim	7	630
Müstamel seccade	2	100
Hurç	1 çift	50
Tahtirevan buşide	2	250
Köhne kırmızı ihram	6	200
Beyaz ihram	1	150
Köhne Ankara şalı	1	25
Hurç	2	100
Burmalı güğüm	1	40
Sağır şamdan	1	10

Geçmişten Günümüze Manisa

Yorgan, döşek, yastık	3, 1, 3	200
Köhne şamdan	3	20
Elma gergef tulum	1	1.200
Çuka kaplı makal samur kürk	1	300
Pantolon	1	40
Köhne futa	1	5
Elmas tıraş bardak	11	440
Ecnas Frenkari tabak	35	300
Ecnas bardak		100
Beyaz harir	13 dürüm	58,5
Sandalye	50	250
Sade kemer	1	25
Duhan	1.000 kıyye	3.000
Çadır	3	800
Tahtirevan	3	500
.... Garar	20	200
..... harar	18	180
Evane-i nühas	714	10.710
Toru esb	1 res	300
Kır esb	1	150
Al esb	1	300
Kır esb	1	300
Toru idiç	1	250
Kır idiç	1	350
Al idiç	1	300
Al idiç	1	100
Toru ve kır kısarak	2	600
Kısarak ma' idiç	1	200
Bargir	1	100
Köhne eğer ve çul başlık ve keçeler		500
Katır ma' takım	7	1.150
Mahlut deve mehar ma' takım	11	11.000
Zekur deve mehar ma' takım	10	10.000
Yük deve mehar	1	1.000
Deveci ve serban bargir ma' takım	5	750
Göktaşlı mahallesinde mülk-i kızıl		4.000
Görhane mahallesinde mülk-i kızıl		1.000
Konak anbarında mevcut hinta	2.196 ölçek	21.960
Konak anbarında mevcut şair	700 ölçek	3.150
Konak anbarında mevcut bakla	200 ölçek	800
Hane-i hırdavat		3.000
Yük	300 kıyye	1.200
Şahsine Kadın terekesinden		1.003
Yekun		287.978,5

Çiftliklerdeki Gayri Menkuller

	Miktar	Değeri
Çollu konağı ebniyesi		10.000

Hamzabeyli konağı ebniyesi		5.000
Bağırkan konağı ebniyesi		5.000
Bezirgan konağı ebniyesi		4.500
Selimşah konağı ebniyesi		2.500
Harmanadalı çiftliğinde bir oda ve bir dam ebniyesi		1.000
Halilbeyli tumarında Güdime'de zeytin eşçarı	225	1.275
Gürle ve Bozköy zeytin eşçarı	66	330
Çollu çiftliği zeytin eşçarı	750	3.000
Manisa civarında bağ ve dam	25 dönüm	1.500
Yekun		34.105

Çiftliklerde Bulunan Hayvanat, Hububat ve Malzemeler

Çollu çiftliği	Miktar	Değeri
Ana kısarak	24 res	2.400
Birer ikişer yaşlarında mahlut tay	21 res	420
Üçer yaşında mahlut tay	15	750
İdiç	5	720
Aygır esb	3	300
Kara sığır ineği	46	4.600
Birer ikişer yaşında mahlut düğe ve tosun	48	2.400
Üçer dörder yaşında mahlut düğe ve tosun	37	3.900
Ana Camus ineği	15	2.250
Birer ikişer yaşında mahlut dana ve malak	19	1.425
Üçer dörder yaşında mahlut dana ve malak	12	1.420
Öküz	7 çift	5.250
Camus	3 çift	3.000
Miço bargir	1	100
Çiftlik ve harman alat ve nuhas ve sair		1.200
Çiftlik mefruşatı		500
Çiftlikte ağaya mahsus nuhas		300
Damızlık mısır tavuğu	60	150
Boya	10 dönüm	500
Hinta	600 dönüm	12.000
Şair	50 dönüm	750
Nohut	25 dönüm	400
Anbarda mevcut şair	65 ölçek	300
Hamzabeyli çiftliği		
Camus	6 çift	6.000

Geçmişten Günümüze Manisa

Öküz	6 çift	4.500
Kısrak	11	2.100
Camus ineği	3	300
Camus dana	4	200
Merkep	5	500
Miço bargir ma' takım		200
Alat ve harman aları ve sair		1.200
Konak mefruşatı		500
Ağaya mahsus nuhas		300
Hınta	400 dönüm	9.000
Şair	400	5.000
Nohut	10	300
Burçak	20	300
Bakla	10	100
Anbarda şair	455 ölçek	2.025
Bağırkan çiftliği		
Camus	6 çift	2.250
Öküz	5 çift	2.200
Camus ineği	59	14.750
Birer yaşından dörder yaşına kadar mahlut düğ, malak, dana	107	13.910
Mahlut kısrak ve tay	71	5.325
Bargir	10	750
Ana Kelah deve	23	9.000
Hucur deve	1	1.000
Deveci bargir ma' takım	4	500
Miço bargir ma' takım	2	240
Alat, harman aları, nuhas vesair		1.200
Konak mefruşatı		100
Üç yaşında maya deve	10	5.000
Bir yaşında torum	11	1.100
İki yaşında maya, tablak, torum	5	1.000
Anbarda hınta	449 ölçek	44.970
Anbarda şair	1.337 ölçek	6.016,5
Hınta	600 dönüm	10.000
Burçak	10 dönüm	150
Bezirgan Çiftliği		
Öküz	6 çift	4.500
Öküz	3 çift	500
Camus	2 çift	1.600
Karasığır ineği ma' dana	1	120
Miço bargir ma' takım	1	100
Alat, harman aları, nuhas vesair		1.200

Boya	20 dönüm	1.000
Hınta	100 dönüm	10.000
Şair	90 dönüm	1.500
Burçak	10 dönüm	150
Anbarda hınta	2.084 ölçek	20.890
Kilisa'da müşterek hınta	15 ölçek	300
Yekun		238.881,5

Ağıllardaki Ağnam Miktarı

Yeri	Adeti	Değeri
Çollu Ağılı	250	26.000
Hamzabeyli Ağılı	500	20.000
Koçtepe Ağılı	430	17.200
Selimsahlar Ağılı	454	18.160
Gürle tımarında Çeki ağılında	400 (keçi)	12.000
Gürle tımarında Ömer Dai elinde	200	6.000
Yakaköy tımarında	240 (keçi)	7.600
Adala Bağırkan Ağılı	525	21.000
Adala Taytan Ağılı	550	22.000
Adala Durasallı Ağılı	500	20.000
Salihli Baraşlı Ağılı	550	22.000
Urganlı Ağılı	375	15.000
Mendehorya Ağılı	400	16.000
Yekun		220.960

Emlak ve Akarat

Yeri	Kullanım Şekli	İcarı (kuruş)	Kıymeti (kuruş, para)
İbrahim Çelebi Mah.	Menzil ve bakkal	50	333,13
İbrahim Çelebi Mah.	Menzil	50	333,13
Ermeniyan-ı Süfla Mah.	Bakkal	60	400
Ermeniyan-ı Süfla Mah.	Menzil	100	666,27
Cami-i Kebir Mah.	Menzil	500	3.333,14
Rum Mah. Kilyo yakınında	Şerbethane	100	666,27
Çapraslar-ı Kebir Mah.	Menzil	50	333,13
Çapraslar-ı Kebir Mah.	Menzil	35	233,13
Çapraslar-ı Kebir Mah.	Menzil	80	533,13
Çapraslar-ı Kebir Mah.	Menzil ve Doğramacı	300	2.000
Saz (?) Mah.	Bakkal	20	133,13
Saz (?) Mah.	Duhancı	20	133,53
Saz (?) Mah.	Menzil	70	466,27
Saz (?) Mah.	Çıkrıkçı	140	933,14

Geçmişten Günümüze Manisa

Saz (?) Mah.	Menzil	100	666,27
Saz (?) Mah.	Menzil	35	233,13
Saz (?) Mah.	Menzil	100	666,13
Saz (?) Mah.	Menzil	70	466,27
Saz (?) Mah.	Menzil	34	226,13
Saz (?) Mah.	Menzil	150	1.000
Ayn Ali	Menzil	100	666,27
İbrahim Çelebi	Menzil	50	333,13
Kemal Ahi yakınlarında	Şerbethane	20	1.333,13
Demirkuyu	Bakkal	40	266,27
Çapraslar-ı Kebir Mah.	Şerbethane	280	1.866,27
Çaprasalar-ı Kebir Mah.	Menzil	80	533,13
İpek Pazarı	Duhancı	48	320
İpek Pazarı	Terzi	12	80
Buğday Loncası yakınında	Börekçi	100	666,13
Tahtakale	Attar	120	800
Demirkuyu	Bakkal	50	333,13
Köyköprüsü civarı	Menzil	72	480
Şehir civarında	Kirışhane	60	400
Kilisa tımarında	Kavaklı bahçe	120	800
Sabuncu tımarında	Pilavcı	240	1.600
Kilisa tımarında	Kırmızı bahçe	80	533,13
Bezzazhanede	Bezzaz	30	200
Kilisa tımarında	Kırmızı bahçe	100	666,27
Has tımarında	Yeni bahçe	200	1.333,33
Çapraslar-ı Kebir Mah. Konak yakını	Doğramacı	220	1.467,7
Horos yakınında	Dükkan	20	133,13
Kafirdüz köyü	Şerbethane	50	333,13
Kafirdüz köyü	Şerbethane	100	666,27
Kafirdüz köyü	Duhancı	50	333,13
Hamzabeyli Çiftliği	Şerbethane	140	933,14
Hamzabeyli Çiftliği	Şerbethane	60	400
Hamzabeyli Çiftliği	Şerbethane	100	666,27
Çollu Çiftliği	Bahçe	100	666,27
Çollu Çiftliği	Şerbethane	400	2.666,27
Çollu Çiftliği	Asiyab (Değirmen)	900	6.000
Kafirdüz köyü	Şerbethane	120	800
İzmir	Bakkal	1.100	7.333,33
İzmir	Haffaf	60	400
İzmir	Dikici	36	240
Birunabad kazası	Şerbethane	120	800
Nif kazası Barsa köyü(?)	Dükkan	60	400
Nif kazası Barsa köyü(?)	Ekmekçi fırını	75	500
Nif kazası Barsa köyü(?)	Kahvehane	260	1.733,13
Nif kazası Barsa köyü(?)	Kahvehane	50	333,13
Nif kazası Barsa köyü(?)	Boyacı	25	166,27
Nif kazası Barsa köyü(?)	Bakkal	18	120

Nif kazası Barsa köyü(?)	Demirci	25	166,27
Nif kazası Barsa köyü(?)	Bahçe	60	400
Turgutlu kazası	Seyfizade ve Katırcı hanları	1.100	7.333,13
Turgutlu kazası	Bahçe	100	666,27
Turgutlu kazası	Boyacıoğlu Hanı'nda hisse	1.450	43.000
Turgutlu kazası Zeytincik Mah.	Börekçi	150	1.000
Turgutlu kazası Ahmedli köyü	Şerbethane ve bahçe	65	433,13
Ahmedli köyü	Yenibahçe	75	500
Ahmedli köyü	Bahçe	25	166,27
Ahmedli köyü	Voyvodaoğlu Değirmeni	650	4.333,13
Ahmedli köyü	Sabunhane	500	3.333,13
Ahmedli köyü	Han ve kahvehane	233	1.553,13
Adala Bağırhan Çiftliği	Bakkal	30	200
Adala Bağırhan Çiftliği	Şerbethane	200	1.333,13
Adala Bağırhan Çiftliği	Bakkal	30	200
Adala Bağırhan Çiftliği	Berber	25	166,27
Adala Bağırhan Çiftliği	Bahçe	100	666,27
Salihli	Ekmekçi fırını ve bahçe	400	2.666,27
Salihli	Şerbethane	50	333,13
Mendehorya	Ekmekçi fırını	50	333,13
Arnavutoğlu Çiftliği	Börekçi	60	400
Adala Tatar köyü civarı	Kahvehane, bakkal ve bahçe	1.100	7.333,13
Adala Bezirganlı Çiftliği	Börekçi fırını	60	400
Nefs-i Adala	Han	900	6.000
Nefs-i Adala	Yağhane	150	1.000
Adala	Kemer bahçe	150	1.000
Adala	Saklı bahçe	40	266,27
Kula	Çakırkulu Değirmeni	400	2.666,27
Nif Derbendi civarında	Şaş Değirmeni	600	4.000
Ulgamlı	Bahçe	150	1.000
Ulgamlı	Kahvehane	150	1.000
Ulgamlı	Değirmen	400	2.696,26
Sinancılar köyü yakınında	Bahçe	95	633,14
Harmandalı Çiftliği	Bakkal	50	333,13
Harmandalı Çiftliği	Dükkan	50	333,13
Harmandalı Çiftliği	Şerbethane	150	1.000
Menemen'de Güzelhisar kazası Kilise köyü	Bakkal	70	466,27
		Yekun	153.352,30

Geçmişten Günümüze Manisa

Çiftliklerde Bulunan Pamuk Kozası Miktarları

Yer Adı	Miktarı (kıyye)	Değeri (kuruş)
Manisa Konağı	12.000	18.000
Çollu Çiftliği	7.000	8.550
Hamzabeyli Çiftliği	28.000	42.000
Bağırğan Çiftliği	8.000	10.000
Yekun	55.000	78.550

Alacakları

Mabeyn Odasında Zuhur eden Nakdi	657.850,5
Akarat İcarından (56 senesi)	7.011
Çiftlik İcarından (56 senesi)	7.850
Tıngiroğlu Muça Ohannes'ten (Der Aliye'de)	1.436
İzmir Baltacı Bezirgan'da	54.203
İzmir'de Kestellizade zimmetinde (56 senesi)	1.918,5
Manisa'da Yeni Cami önünde Kara İbrahim'den dolayı Küretoğlu'ndan	900
Hamzabeyli Çiftliğinde bilacevriye zimmetinde	2.253
Hamzabeyli Çiftliğinde Caklı Kocagöz Hamza'dan	343
Hamzabeyli Çiftliğinde Kara Yanni oğlu Yorgi zimmetinde	310
Hamzabeyli Çiftliğinde Berriba Nikola zimmetinde	49
Hamzabeyli Çiftliğinde Tonlu Mustafa	300
Adala Bezirgan Çiftliğinde Derviş oğlu Hamza'da	150
Adala Bezirgan Çiftliğinde Kırlioğlu Mustafa	160
Adala Bezirgan Çiftliğinde Deli Halil	135
Adala'da Çökelek'ten Hal Ali oğlu Hasan kefaletiyle Ramazan Bekir'den	500
Bağırkan Çiftliğinde Kedioğlu (Gedaoğlu)	300
Çökelek'te Hızır Bey kayını Ali Bey	550
Burhaniye Aşiretinden Ahmed Bey	1.100
Karkılı Hüseyin Bey Cemaati muhtarı Hasan	600
Sabuncu İsfendanoğlu Asibay	6.000
.... Mehmed Ali	2.500
Bursalı Yakov oğlu Atnin	2.500
Çollu Çiftliğinde Börkoğlu Mustafa	120
Çollu Çiftliğinde Kostanaki oğlu Atnabeş	250
Çollu Çiftliğinde Baklacı	250
Çollu Çiftliğinde Gavurköylü Kostanda Kuban	260
Acı İstovri ve Corci oğlu Yorgi	2.400
Corci oğlu Antanis	3.600
Kasabalı Derici oğlu Sabuncu Hanok ve Acı Kostandi	5.750
Adala'da Kemer Mescid Veli Bekir	420
Saraşlıoğlu Külliyesi dahi	1.223
Ulgamlı Derbendi Değirmeni ve tarla icarları hesabından	650
Sanlu'da sabunhane icarından	150
Bazirganlı Çiftliğinde harman icarından	60
Mendehorya'da hane ve fırın icarından	650
Kasaba'da Muallim İsmail Kine zimmetinde ba-reft Hacı Ahmed Efendi marifetiyle olan	2.410

Harmandalı Çiftliğinde Ana Komneni	358
Harmandalı Çiftliğinde Topluoğlu Kostandi	180
Yekun	769.155

Borçları ve Cenaze Masrafları

Alacaklı	Miktarı (Kuruş)
Techiz ve Tekfin	5.653,5
Mihr-i Müeccel Esmâ Hanım'a	1.001
El-Hac Eyüp Ağa	5.477
Katırcı Mehmed Ağa	165
Vasi olduğu Ömer Ağazade Muhtar Efendi	78.129
Hacı İbrahim Ağa eytemi Esmâ Hanım ile validesi Zeliha Hanım	10.750
Rafia Hanım (ıcar hissesi)	2.060
Gözhane mahallesine	180
Saim Ağa	150
Kara Hacı Hafız	105
Öşr bedeli (Miriye)	72
Hacı Mustafa Ağa	3.410
Tabib ve cerrahlara verilecek miktar (5 Kişi)	1.000
Bezirganlı çiftliği eski kethüdası Sirac Ahmed	2.009,5
Bezirganlı Çiftliği kethüdası Şerif Kethüda	1.148,5
Hammal Ömer	120
Yeni Cami-i Şerif hademesi	142
Cami-i Şerif suyolu tamirinden Suyolcu keferi	65
Vasi olduğu Mehmed Ağa eytamı Fatıma	424
Ebubekir ve Hacı Mehmed Efendiler	246
Hazine emini marifetiyle yapılan masraf	70
Semerci İsmail Usta	425,5
Keçeci Hacı Ahmed	3.238,5
Saraç İbrahim Usta	282
Mutyab Hacı İbrahim	5.503,5
Haffaf çizmeci Molla Hasan	474
Demirci Sancakdar	221
Deveci Serban Mehmed	300
Nalband Mehmed	160
Kuyucu Hristo	1.518,5
Bedestende Yanoli	920
Çukacı Yorgi	2.589
Balmumcu Panayot	625
Ekmekçi Yanako	189
Tamirci Yorgi	87,5
Cami-i Şerif Akça Simon Bakkalı Acı İlya	92
Çukacı Gemdik Gerdan	1.642,5
Terzi Ovadik	2.033
Abacı Panayot	254
Müteferrik borçlar	22.553,5
Pazarda satılan eşyanın dellaliyesi için	882

Geçmişten Günümüze Manisa

Hammaliye	25
Kuruşta birer paradan alınan resim	45.681,5
Yekun	202.061,5

Mirasın Taksimatı

Varis	Düşen Pay (Kuruş, para)
Emine Hanım (Eşi)	203.149,112
Mehmed İzzed Efendi (Büyük oğlu)	474.015,182
Hüseyin Efendi (Küçük oğlu)	474.015,182
Fatıma Hanım (Büyük kızı)	237.007,151
Ayşe Hanım (Küçük kızı)	237.007,151
Yekun	1.625.193,778

TEMETTUAAT DEFTERLERİNE GÖRE MANİSA'DAKİ DİN GÖREVLİLERİ VE CAMİLER

İlker Mümin ÇAĞLAR*

GİRİŞ

Temettuat defterleri Osmanlı Devleti'nde 1840 ve 1844 yıllarında, halkın hane üzerinden kazancının tespit edilmesi ve bu sayede vergilendirilmesi amacıyla gerçekleştirilen tahrirleri içerir. Temettu, kâr, kazanç anlamına gelmekte olup¹, defterlerde mükellefin bir yıllık gelirini ifade etmektedir. Temettuat defterleri bilhassa XIX. yüzyıl Osmanlı Taşras'ının iktisadî ve içtimaî yapısını sergilemesi bakımından çok değerlidir. Tanzimat'la beraber, birçok alanda olduğu gibi malî alanda da bazı düzenlemeler yapılmıştır. Ahalinin gelir düzeyine göre adilane bir şekilde vergi toplanması ve farklı isimler altında toplanan vergilerin de tek bir kaleme indirgenerek, tahsis edilmesi amaçlanmıştır.² Bu haliyle söz konusu defterler; hane reislerinin adlarını, mülklerini, hayvanlarını, toplam arazi miktarını, ekili, dikili ve nadasa bırakılan toprakların kapsadığı alanı, bunların kıymetlerini, yetiştirilen ziraî ürünlerin çeşitliliğini, miktarını, bu ürünlerden elde edilen geliri, dönüm başına düşen verimliliği, meslek zümrelerini, işkollarını ve bunların kazançlarını içeren bilgiler sunar.³

Çalışma konumuzu teşkil eden temettuat defterlerine göre Manisa'daki din görevlileri ve camilere dair bilgiler, 19 adet Manisa Temettuat Defteri'nde geçen, 52 mahalle kaydının incelenmesiyle elde edilmiştir. Defterlerdeki tüm mükellefler 5343 hane ve 7111 numara dahilinde kayıtlanarak, Müslim⁴, Rum, Ermeni ve Yahudi olmak üzere, dört farklı milletten meydana gelmektedir.⁵

Tablo 1: Manisa Temettuat Defterleri'ndeki Kayıtların Milletlere Göre Dağılımı

Mahalle	Hane	Numara	Müslim (Hane)	Rum (Hane)	Ermeni (Hane)	Yahudi (Hane)	Defter Adet/(Varak)
52	5343	7111	3436	1069	512	163	19 / (497 Varak)

*(Dr. Öğr. Üyesi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, magnisa45@hotmail.com.

¹ Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2004, s.1073.

² Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri (6 belge ile birlikte)", Belleten, C. LIX, S.225, 1995 Ağustos, s. 395.

³ Said Öztürk, "Temettuat Tahrirleri", Akademik Araştırmalar Dergisi, S.4-5, 2000, s.537-538; Tevfik Güran, Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.13.

⁴ Manisa Temettuat Defterleri'nde kayıtlı Müslim Kıbtıyanlar da, bu grupta ele alınmıştır.

⁵ ML. VRD. TMT. (d. no: 02267, 02268, 02273, 02277, 02283, 02286, 02288, 02289, 02291, 02300, 02301, 02306, 02311, 02312, 02313, 16178, 16179, 16277, 16590).

Manisa Temettuat Defteri'nde geçen mahalle isimleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 2: Manisa Temettuat Defterleri'ne Göre Manisa'daki Mahalleler

1	Akmescid	19	Ermeniyan-1 Bâlâ	37	Lala Paşa
2	Alaybeyi	20	Ermeniyan-1 Sufla	38	Narlıca
3	Attar Hoca	21	Göktaşlı	39	Nasırlı
4	Ayn-1 Ali	22	Gürhane	40	Niflizâde
5	Baba Kuyusu	23	Hacı Yahya	41	Nişancı Paşa
6	Bektaş-1 Kebir	24	Haki Baba	42	Recai
7	Bektaş-1 Sagir	25	Hidayet Ağa	43	Rumiyan
8	Bölice-i Cedid	26	Hüccaclar	44	Sakalar
9	Cami-i Kebir	27	Hüsrev Ağa	45	Saray
10	Çapraslar -1 Kebir	28	İbrahim Çelebi	46	Saz
11	Çapraslar -1 Sağir	29	İlyas-1 Kebir	47	Serabad
12	Çarşu	30	İlyas-1 Sagir	48	Seydi Hoca
13	Çengizâde	31	İmad	49	Sultan
14	Danışmend Halil	32	Ebe Kuyusu	50	Tekke
15	Dere	33	İsa Fakih	51	Yahudiyan
16	Derviş Ali	34	İvaz Paşa	52	Yarhasanlar
17	Deveciyan	35	Karahisar		

1844 yılında, Manisa mahallelerindeki toplam hane sayısı ile vergi mükelleflerinin kayıtlı oldukları defterlere göre dağılımını gösteren tablo aşağıda yer almaktadır.

Tablo 3: Manisa Temettuat Defterleri'nde Geçen Mahallelerin Kayıt Bilgileri

Mahalle Adı	Hane	No	Defter No	Mahalle Adı	Hane	No	Defter No	Mahalle Adı	Hane	No	Defter No
Akmescid	19	36	1627 7	Danışmend Halil Reaya	1	12	0230 0	Nasırlı	18	22	02288
Alaybeyi	41 0	49 4	0226 7	Dere	41	47	1617 9	Karahisar	38	45	16179
Alaybeyi Rumları	1	1	0226 7	Derviş Ali	10 4	14 6	0228 6	Karahisar Rumları	-	1	16179
Attar Hoca	-	10 3	1627 7	Dervişali Rumları	78	12 5	0228 6	Kara Yunus	99	135	02273
Attar Hoca Rumları	-	50	1627 7	Deveciyan	93	19 2	0230 0	Kara Yunus Reaya	7	8	02273
Ayn-1 Ali	45	11 4	0230 1	Deveciyan Rumları	9	15	0230 0	Gürhane	13 3	178	16178
Ayn-1 Ali Kıbtıyan	17	21	0230 1	Deveciyan	-	9	0231 1	Gürhane Rumları	36	45	16178
Ayn-1 Ali Reaya	25	46	0230 1	Dilşikar	-	23 6	0226 8	Gürhane Yahudileri	4	7	16178

Geçmişten Günümüze Manisa

Ayn-ı Ali Ermenileri	37	51	0230 1	Ermeniyan -ı Bâlâ	-	59	0229 1	Lala Paşa	-	149	02277
Baba Kuyusu	24	78	0228 9	Ermeniyan -ı Sufla	-	40 0	1659 0	Narlıca	47	81	16277
Bektaş-ı Kebir	10 7	12 6	0231 1	Göktaşlı	57	82	0228 8	Niflizâde	-	88	02306
Bektaş-ı Kebir Rumları	27	40	0231 1	Hacı Yahya	81	99	1627 7	Nişancı Paşa	61	109	02268
Bektaş-ı Sagir	15 9	21 6	0228 9	Hacı Yahya Rumları	8	11	1627 7	Nişancı Paşa Reaya	5	5	02268
Bektaş-ı Sagir Rumları	21	31	0228 9	Hacı Baba	-	15 6	0231 1	Recai	39	51	02277
Bektaş-ı Sagir Ermenileri	1	-	0228 9	Hidayet Ağa	52	74	1659 0	Rumiyan	46	70	02291
Bölice-ı Cedid	65	85	0231 1	Hidayet Ağa Rumları	-	14	1659 0	Sakalar	35	45	02288
Bölice-ı Cedid Rumları	18	26	0231 1	Hüccacalar	-	51	0227 7	Sakalar Reaya	-	18	02288
Cami-i Kebir	80	98	0228 8	Hüsrev Ağa	11 3	17 5	0231 2	Saray	54	70	02283
Cami-i Kebir Reaya	25	44	0228 8	Hüsrev Ağa Rumları	-	1	0231 2	Saray Rumları	21 1	309	02283
Cami-i Kebir Yahudileri	9	19	0228 8	İbrahim Çelebi	96	14 3	1617 9	Saz	-	164	02312
Çapraslar - ı Kebir	75	11 6	0227 3	İbrahim Çelebi Rumları	11	21	1617 9	Serabad	-	81	02277
Çapraslar - ı Kebir Rumları	13 7	18 5	0227 3	İlyas-ı Kebir	-	80	0231 1	Seydi Hoca	39	46	02288
Çapraslar - ı Sagir	63	97	0229 1	İlyas-ı Sagir	64	10 5	0230 1	Sultan	-	94	16178
Çapraslar - ı Sagir Rumları	55	76	0229 1	İlyas-ı Sagir Reaya	16	20	0230 1	Sultan Rumları	-	3	16178
Çarşı	55	73	1617 8	İmad	50	59	0230 6	Yarhasanlar	19 7	264	02313
Çengizâde	-	28	0228 8	Ebe Kuyusu	20	24	1627 7	Yarhasanlar Rumları	69	115	02313
Çengizâde Reaya	17	27	0228 8	İsa Fakih	37	51	0230 6	Tekke	24	35	16277
Çengizâde Yahudi	3	57	0228 8	İvaz Paşa	99	13 5	1617 9	Yahudiyan	76	156	02291
Danişmend Halil	10 7	16 0	0230 0	İvaz Paşa Yahudileri	3	5	1617 9				

A. Manisa'daki Din Görevlileri

Manisa Temettuat Defterleri'nden tespit edilen görevliler; "Cami Şeyhi", "Hafız-ı Kütüb", "Haham", "Hatip", "İmam", "Kayyum", "Muallim-i Sıbyan", "Müderres", "Müezzin", "Müftü", "Naib" ve "Papaz"dır. Bu görevlilerden 3 tanesi papaz, 1 tanesi haham ve 5 tanesi muallim-i sıbyan olmak üzere 9 tanesi gayrimüslimdir. Geri kalanların tamamı Müslüman olup, bunlara ilişkin sayısal veriler Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo 4: Manisa Temettuat Defterleri'nde Geçen Din Görevlileri

S.N.	Görevli Unvanı	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
1	Cami Şeyhi	1		1
2	Hafız-ı Kütüb	1		1
3	Haham	1	1	2
4	Hatip	5		5
5	İmam	45		45
6	Kayyum	2		2
7	Muallim-i Sıbyan	18	5	23
8	Müderris	23		23
9	Müezzin	12		12
10	Müftü	1		1
11	Naib	1		1
12	Papaz		3	3

Temettuat defterlerine Müslüman din görevlileri, adlarının önüne bir takım unvanlar eklenerek yazılmıştır. Bunlar “Hacı”, “Hafız”, “Hacı Hafız”, “Molla”, “Hacı Molla”, “Şeyh” ve “El-Hac” unvanlarıdır. Müslüman din görevlilerinin isimlerinden sonra «Efendi» tabiri eklendiği görülmektedir. Gayrimüslim görevlilerin ise isimlerinin önünde ve sonunda herhangi bir unvana rastlanılmamıştır. El-Hac unvanı sadece «müftü» için kullanılmıştır. Diğerlerinde aynı anlama gelen «Hacı» unvanı tercih edilmiştir.

Tablo 5: Din Görevlilerinin Aldığı Unvanlar

	Hacı	Hafız	Hacı Hafız	Molla	Hacı Molla	Şeyh	El-Hac
Hatip	2	1					
İmam	4	14	6	2	1		
Cami Şeyhi						1	
Hafız-ı Kütüb		1					
Kayyum				1			
Muallim	4	7	1			1	
Müderris	8		1			1	
Müezzin	1	5		3			
Müftü							1

Manisa'ya ait temettuat defterlerindeki mahallelerin bazılarında Müslüman ve gayrimüslimler için farklı defterler tutulmuştur. Defterlerdeki düzen korunarak, her bir mahallede geçen görevlilerin dağılımı da, ayrı ayrı belirtilmiştir. Bunlara ilişkin sayısal veriler, Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6: Din Görevlilerinin Mahallelere Göre Dağılımı

	Mahalle Adı	Görevli Unvanı	Sayısı
1	Alaybeyi Mahallesi	Hatip	1
		İmam	1
		Muallim-i Sıbyan	2
		Müderris	1
2	Attar Hoca Mahallesi	Müezzin	1
3	Ayni Ali Mahallesi	İmam	1
4	Baba Kuyusu Mahallesi	İmam	2
5	Bektaş-ı Kebir Mahallesi	İmam	1
		Muallim-i Sıbyan	1
6	Bektaş-ı Sağır Mahallesi	İmam	3
		Muallim-i Sıbyan	1
7	Bölice-k-i Cedid Mahallesi	İmam	1
8	Cami-i Kebir Mahallesi	İmam	1
		Muallim-i Sıbyan	1
		Müderris	1
		Müftü	1
9	Cami-i Kebir Mahallesi (Yahudi)	Muallim-i Sıbyan	1
10	Çapraslar -ı Kebir Mahallesi	İmam	1
		Muallim-i Sıbyan	1
		Müderris	1
11	Çapraslar -ı Sağır Mahallesi	İmam	1
		Müderris	4
		Müezzin	1
12	Çengizade Mahallesi	Muallim-i Sıbyan	2
13	Çarşı Mahallesi	Kayyum	1
		Muallim-i Sıbyan	1
		Müderris	1
14	Danışmend Halil Mahallesi	İmam	1
		Muallim-i Sıbyan	1
		Müderris	2
15	Dere Mahallesi	İmam	1
16	Derviş Ali Mahallesi	İmam	2
17	Deveciyan Mahallesi	İmam	4
		Muallim-i Sıbyan	1
		Müderris	1
18	Dilşikar Mahallesi	Muallim-i Sıbyan	1
		Müezzin	1
19	Ebe Kuyusu Mahallesi	İmam	1
20	Ermeni Mahallesi	Papaz	1

21	Ermeniyan-ı Sufla Mahallesi	Papaz	1
22	Göktaşlı Mahallesi	Hatip	1
		Muallim-i Sıbyan	2
		Müderris	2
		Müezzin	1
23	Gürhane Mahallesi	Hatip	1
		İmam	2
		Kayyum	1
		Müderris	2
		Müezzin	1
24	Gürhane Mahallesi (Rum)	Papaz	1
25	Hacı Yahya Mahallesi	İmam	1
		Müezzin	1
26	Haki Baba Mahallesi	İmam	2
		Müezzin	1
27	Hüccacdar Mahallesi	Müderris	1
28	Hüsrev Ağa Mahallesi	İmam	1
		Müderris	2
29	İbrahim Çelebi Mahallesi	İmam	2
		Muallim-i Sıbyan	1
		Müezzin	1
30	İlyas-ı Kebir Mahallesi	İmam	1
		Müderris	1
31	İlyas-ı Sağır Mahallesi	Muallim-i Sıbyan	1
		Müderris	1
		Naib	1
32	İsa Faki Mahallesi	İmam	2
33	İvaz Paşa Mahallesi	Hatip	1
		Muallim-i Sıbyan	3
		Müderris	1
34	Nasırlı Mahallesi	İmam	1
35	Kara Yunus Mahallesi	İmam	2
		Müderris	1
		Müezzin	1
36	Karahisar Mahallesi	İmam	1
37	Lala Paşa Mahallesi	İmam	1
38	Narlıca Mahallesi	İmam	1
39	Nifli Zade Mahallesi	Hafızı Kütüp	1
40	Nişancı Paşa	İmam	1
		Müderris	1
41	Recai Mahallesi	Muallim-i Sıbyan	1

Geçmişten Günümüze Manisa

42	Sakalar Mahallesi	İmam	1
43	Sakalar Mahallesi-Gayrimüslim	Muallim-i Sıbyan	1
44	Saray Mahallesi	İmam	1
		Muallim-i Sıbyan	1
45	Saz Mahallesi	İmam	1
46	Seydi Hoca Mahallesi	İmam	1
47	Sultan Mahallesi	Cami Şeyhi	1
48	Tekke Mahallesi	İmam	1
49	Yahudi Mahallesi	Haham	1
50	Yar Hasanlar Mahallesi	Hatip	1
		İmam	1
		Müezzin	3

Temettuat verilerinden yola çıkarak, Manisa'daki din görevlilerinin mal varlıkları da ortaya konulmuştur. Bu veriler doğrultusunda, görevlilerden arazi sahibi olanların arazileri dönüm; ev, dükkan ve mağaza gibi gayri mülkleri adet; koşum hayvanı, arı kovanı, büyükbaş ve binek hayvanları da yine adet cinsinden tespit edilmiştir. Her bir görevli grubunun mal varlıkları Tablo 7'te detaylı olarak belirtilmiştir.

Tablo 7: Din Görevlilerinin Mal Varlıklarının Çeşitlerine Göre Dağılımı

	Arazi	Koşum Hayvanı	Arı Kovanı	Mülk	Büyükbaş	Binek Hayvanı
Hatip	5	-	-	2	2	3
İmam	28	1	1	4	9	7
Muallim	13	-	1	1	2	3
Müderris	19	2	3	10	5	8
Müezzin	6	-	-	1	1	1
Müftü	1	-	-	-	1	1

Defterlerde görevlilerin bu vazifeleri karşılığında aldıkları yıllık ücretler de belirtilmiştir. Bu ücretlerden yola çıkılarak, her bir görevli grubunun en yüksek ve en düşük senelik geliri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bazı görevlilerin birden fazla görevi bulunmakta olup, bunlar için ayrı ayrı ücret aldıkları anlaşılmaktadır. Bunlara ilişkin detaylı bilgiler Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8: Din Görevlilerinin Vazifeleri Karşılığında Elde Ettikleri Gelirler (Yıllık)

	En Az /Kuruş	En Yüksek/Kuruş
Hatip	12	240
İmam	15	600
Cami Şeyhi	60	-
Hafız-ı Kütüb	600	-
Cüzhanlık	400	-
Kayyum	96	222
Muallim-i Sıbyan	150	700
Müderris	60	240
Müezzin	30	480
Naib	2500	-

Papaz	500	
Vaizlik	48	60

B. Manisa'daki Camiler

Defterlerde geçen görevlilerden bazıları, vazifeli oldukları camilerin isimleri verilerek kaydedilmiştir. Aralarında hangi camide görevli olduğu belirtilmeden, sadece «imam idiği» şeklinde yazılanlar da bulunmaktadır. Hangi camide görevli oldukları belirtilen kişiler ve bunların görev yaptıkları camilere ilişkin bilgiler Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9: Manisa Temettuat Defterleri'nde İsmi Geçen Camiler ve Görevlileri

	Caminin İsmi	Görevli	Görevli İsim
1	Alaybeyi Mahallesi Camii	Hatip	Hacı Süleyman Efendi bin Hüseyin
2	Cami-i Kebir	İmam	Hacı Hafız Mustafa Efendi
3	Çapraslar -1 Kebir Mahallesi Camii	İmam	Konyevi Hacı Hafız Ali
4	Çaşnigir Cami	Hafız-1 Kütüb	Hafız Ahmed bin Hüseyin
		Hatip	Topalzade Hacı Ahmed Efendi bin Hacı Osman
		İmam	Börekçizade Hafız İbrahim bin Mehmed
		İmam	Hacı Ali Efendi bin Hacı İbrahim Efendi
5	Danişmend Halil Camii	İmam	İzmirli Hafız Oğlu Molla Mustafa bin İbrahim
6	Dilşikar Mahallesi Camii	Müezzin	Kozlucalı Molla Mehmed
7	Hamza Efendi Camii	Hatip	Kulak Hafız Oğlu Hafız Mehmed bin Ahmed
8	Hatuniye Camii	Vaiz	Hocazade Oğlu Hacı Hafız Alim Efendi
9	İbrahim Çelebi Mahallesi Camii	Hatip	Ispartalı Oğlu Hafız Mehmed Efendi
10	İsa Hoca Camii	İmam	Evliyazade Hacı Abdulla Efendi
11	İvaz Paşa Camii	İmam-1 Sani	Boralı Oğlu Hüseyin Efendi
		Vaiz	Erzengali Abdurrahman Efendi bin İsmail
12	Kara Yunus Camii Şerifi	İmam	Börü Oğlu Hacı Şerif Mehmed Efendi
13	Muradiye Camii	Hatip	Ahmed Oğlu Mustafa Efendi
		Hatip	Mustafa Efendi Zade Ahmed Efendi
		İmam	Hocazade Oğlu Hacı Hafız Alim Efendi
		Kayyum	Kayyum Hacı Mustafa Efendi
		Müezzin	Kayyum Süleyman Oğlu Hafız Mehmed

14	Müsellem Camii	Hatip	Hocazade Oğlu Hacı Hafız Alim Efendi
15	Nişancı Paşa Mahallesi Camii	İmam	Canbazzade Halil Efendi bin Hacı Mustafa
16	Saz Mahallesi Camii Şerifi	İmam	Afşarlı Mustafa Efendi bin Ali
17	Sultan Camii Şerifi	İmam	İmam Said Efendi
		Kayyum	Kayyum Molla İbrahim Efendi
		Kürsü Şeyhi	Müderriş Ahmed Efendi
18	Yeni Camii Şerif	Müezzin	Meclu Hafız Ali bin Selim

C. Medreseler ve Görevlileri

Manisa Temettuat Defterleri'nde bazı müderrişlerin görev yaptıkları medreselerin isimleri de kaydedilmiştir. Bu sayede 10 tane medrese ismine ulaşılmıştır. Ayrıca kayıtlarda bu medreselerden birinde okuyan bir talebinin ismine de rastlanmıştır. Tüm bunlara ilişkin bilgiler Tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10: Manisa Temettuat Defterleri'nde İsmi Geçen Medreseler ve Görevlileri

	Medrese İsmi	Görevli	Görevlinin İsmi
1	Alaybeyi Camii Medresesi	Müderriş	Mustafa Efendi
2	Hatuniye Medresesi	Talebe	Boğmaklı zade İsmail Efendi
3	Kara Köy Camii Şerifi	Müderriş	Müderriş Salih Efendi
4	Kız Hoca Vakfı Medresesi	Müderriş	Ahmed Oğlu Mustafa Efendi
5	Muradiye Medresesi	Müderriş	Hocazade Oğlu Hacı Hafız Alim Efendi
		Müderriş	Müftüzade Hacı Ahmedî Efendi
6	Osmanzade Medresesi	Müderriş	Müderriş Ahmet Efendi
7	Sultan Camii Şerifi Medresesi	Müderriş	Hafız-ı Kütüb İbrahim Efendi
8	Emir Hacı zade Vakfı Medresesi	Müderriş	Karafakı Hacı Mehmet Efendi
9	Sinan Paşa Medresesi	Cüzhanlık	Hacı Abdullah Efendi
10	Veled Bey Medresesi	Müderriş	Hindistanî Hacı İbrahim Efendi

D. Tekke ve Zaviyeler

Manisa Temettuat Defterleri'nde bir tekke ve iki zaviye ismi geçmektedir. Buralardaki görevlilerin isimleri de Tablo 11'de belirtilmiştir.

Tablo 11: Manisa Temettuat Defterleri'nde İsmi Geçen Tekke ve Zaviyeler

	Tekke/Zaviye Adı	Görevli	Görevlinin İsmi
1	Osmanzade Tekkesi	Tekke Şeyhi	Şeyh Mehmed Hilmi Efendi
2	Şeyh İsmail Zaviyesi	Mütevelli	Tekkenişin Oğlu Hafız Mehmed bin Halil
3	Aynî Ali Zaviyesi	Mütevelli	Kenzi Şeyhi Hasan Efendi bin Muhammed Emin Efendi

Sonuç

Manisa'nın 1844-1845 yıllarını içeren temettuat defterlerinin kayıtları içerisinden konumuz kapsamında, Manisa'da görevli din adamları, bunların vazifeleri, defterlerde isimleri geçen camiler, mescitler, medreseler, tekkeler ve zaviyeler ile buralarda görevli kişiler hakkında bilgilere ulaşılmıştır. Bu kamu görevlilerinin vazifelerinden kaynaklı yıllık kazançları, sahip oldukları emlak, hayvan ve arazi miktarı ile bunlardan elde ettikleri gelirler de ifade edilmiştir.

Manisa'nın incelediğimiz dönemine dair farklı kaynaklar üzerinden yapılacak çalışmalar ile, bu konu hakkında ulaşılan bir kaç yıllık kesite ait bilgilerin geliştirilmesi mümkün olabilecektir. Mevcut hususta öncelikle yapılması gerekenler; döneme ait tüm Manisa Şer'iyye Sicilleri'nin, hurufat defterlerinin ve vakıf kayıtlarının incelenip, değerlendirilmesidir. Akabinde Tanzimat sonrası şekillenen bürokratik işleyiş doğrultusunda yine arşiv kaynaklı evrak takibi yapılarak, konuya dair bilgilerin izi sürülmeli ve böylece XIX. yüzyıl Manisa'sı kamu görevlilerinin durumlarını içeren bir panoroma ortaya koyulabilecektir.

KAYNAKÇA

ML. VRD. TMT. (d. no: 02267, 02268, 02273, 02277, 02283, 02286, 02288, 02289, 02291, 02300, 02301, 02306, 02311, 02312, 02313, 16178, 16179, 16277, 16590).

Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2004.

Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri (6 belge ile birlikte)", Belleten, C. LIX, S.225, Ağustos 1995.

Said Öztürk, "Temettuat Tahrirleri", Akademik Araştırmalar Dergisi, S.4-5, 2000.

Tevfik Güran, Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

İSLÂMÎ DÖNEM ESERLERİNİN TESBİTİ AMACIYLA SONDAJ METODUYLA YAPILMIŞ BİR ÇALIŞMA ÖRNEĞİ: YUNT DAĞI BÖLGESİ

Alpay BİZBİRLİK*-Hasan AKYOL**-Mustafa KAYA***

GİRİŞ

Yunt Dağı, Ege bölgesinin Bakırçay ve Gediz ırmakları arasında yer alan bir dağ olup, İzmir ve Manisa illerinin sınırları içinde kalmaktadır. Yunt Dağı bölgesi, doğudan Kırkağaç ve Akhisar ovaları ile Kadı Dağ kütlesi, güneydoğudan Saruhanlı Ovası, Kumçayı Boğazı ve Medar Çayı, güneybatıdan Foça, batıdan Çandarlı Körfezi ile çevrili bir lokasyona sahiptir.

Bölgede bulunan kırsal yerleşimler, idarî olarak İzmir ilinin Aliağa, Bergama, Menemen ve Kınık ilçelerine, Manisa ilinde ise Yunusemre, Şehzadeler, Akhisar, Kırkağaç, Saruhanlı ve Soma ilçelerine dağılmıştır.

Bölgenin ortasında yer alan ve bölgeye adını veren Yunt Dağı, batıdan doğuya doğru yükseltisinin azaldığı bir dağdır.¹

Alanda kışları ılık ve yağışlı; yazları sıcak ve kurak geçen bir iklim hâkimdir. Bölgede iklime bağlı olarak mevsimlik akışa sahip akarsular bulunmaktadır. Gediz, Bakırçay, Güzelhisar Çayı, Kum Çay, Medar Çayı ve Gök Çay bölgenin en önemli akarsularıdır.

Bölgede ilk iskanlar Kalkolitik döneme ait olup, genel itibariyle Manisa bölgesinin iskan tarihine paralel olarak gelişim gösterdiği söylenebilir. Eski çağlarda Batı Anadolu Lidya hakimiyet alanı sayılan bölge, Hititlerden başlayarak çeşitli kavimlerin seferlerine maruz kalmış, sırası ile Hitit, Frig, Lidya, Pers, Makedonya, Bergama Krallığı, Roma ve Bizans hâkimiyetlerinden etkilenmiş olup, 1071 yılından sonra Anadolu'ya yayılan Türklerin Saruhan Bey eli ile bölgeye hâkim olmaya başladıkları görülür.²

Saruhan Beyliği'nin bölge hâkimiyetini 1415 öncesinde Osmanlı Devleti lehine kaybetmiş olduğu görülmektedir. Tarihî süreçte birçok kavmin etki alanında bulunmasından dolayı bölgenin farklı kültür ve dönemlere ait buluntuları barındırmış olabileceği düşünülmektedir.

Bu eserlerin tespiti amacıyla, 7 Nisan – 5 Mayıs 2017 tarihleri arasında sondaj metodu izlenerek Yunt Dağı bölgesindeki Türk-İslâm eserlerinin tespiti amacıyla, Yrd. Doç. Dr. Alpay BİZBİRLİK, Yrd. Doç. Dr. Mustafa KAYA, Yrd. Doç. Dr. Hasan AKYOL'dan oluşan bilim ekibince saha çalışmaları yapılmıştır. Bu amaca yönelik olarak aşağıdaki köyler ziyaret edilmiş ve bahsedilen buluntulara rastlanmıştır

* Dr.Öğr.Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

** Dr.Öğr.Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

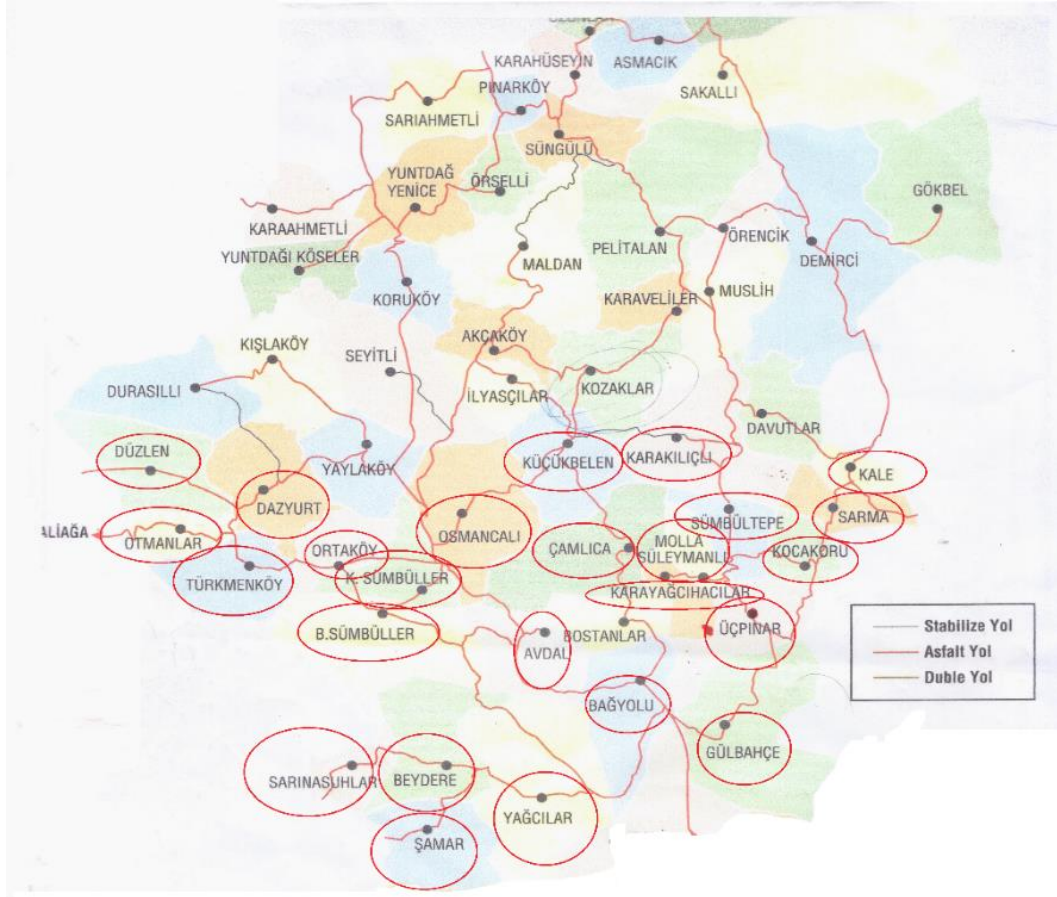
*** Dr.Öğr.Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ İlker Eroğlu, *Yunt Dağı ve Çevresinin Coğrafi Etüdü*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2009, s. 3.

² Çağatay Uluçay, İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1939, ss. 10-44; Feridun Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa Belediyesi Yayınları, Manisa, 2006, ss. 1-4.

ve çalışmalar sonucunda rastlanan buluntular, 27-28 Eylül 2017 tarihindeki Yuntdağı Çalıştayı'nda sunulmuştur.³

Aynı bilim ekibince Yunusemre Belediyesi'nin paydaşlığıyla yapılan Yuntdağı Bölgesinin Yunusemre Belediyesi sınırları içerisinde bulunan yerleşimlerde Türk-İslâm eserlerinin tespiti projesi kapsamında değerlendirilen yerleşimler ve bu yerleşimlerdeki tarihî eserler, bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Çalışmamız sırasında Bağyolu, Avdal, Yağcılar, Şamar, Beydere, Sarinasuhlar, Türkmen, Osmanlı, Çamlıca, Küçükbelen, Karakılıçlı, Sümbültepe, Molla Süleymanlı, Karayağcılar, Üçpınar, Gülbahçe, Kocakoru, Sarma, Kale, Büyük Sümbüller, Küçük Sümbüller, Otmanlar, Düzlen, Dazyurt köyleri araştırılmıştır.

Çalışmamıza esas oluşturan Yuntdağı köyleri

Bu doğrultuda yapılan çalışmalar ve çalışmalar sonucunda rastlanan buluntulardan önemli kısmını Osmanlı dönemi mezar taşları oluşturmaktadır. Proje kapsamında incelediğimiz yerleşimlerde bulunan mezar taşı örnekleri aşağıdadır.

³ Alpay Bizbirlik, Mustafa Kaya, Hasan Akyol, "Sondaj Metodu İle Seçilen Yunt Dağı Köylerinde Bulunan Tarihi Eserlerin Tespiti", *Gelenek ile Gelecek Arasında Kalmış Bir Bölge: Yuntdağı (Sorunlar ve Öneriler)*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Manisa 2017, ss. 8-20.

Geçmişten Günümüze Manisa

Bağyolu Köyü mezar taşlarından örnekler:

(75x22,5x5)
Hüve'l-Bâkî sene 1333
İlahî ente maksudi
Ve rızake matlubi
Çerkes Sultaniye
Karyesinden Çerkes
....cı Süleyman

(94x33x4)
Hüve'l-Bâkî sene 1315
İlahi sen nasib eyle cenneti
Bi hakkı'n-nebiyyi'l-Mekkii'l-Medenî
Ahmed oğlu merhum
Nasr Osman ruhuna
Fatiha

(79x33,5x4,5)
Hüve'l-Bâkî sene 1310
Nevruz oğlu Osman
Zevcesi Kuvakuva (Kuakua)
Hanımın ruhuna Fatiha

(104x30x5)
Hüve'l-Bâkî sene 7 Eylül 1338
Beni kıl mağfiret ya Rabb-i Yezdân
Bi hakk-ı arş-ı a'zam nur-ı Kur'ân
Gelüb kabrim ziyaret iden ihvân
İdeler ruhuma bir Fatiha ihsan
Çerkes Mehmed Ali Bey oğlu Hasan
Bey ruhuna Fatiha

Avdal Köyü Mezarlığındaki mezar taşlarından örnekler:

Geçmişten Günümüze Manisa

(52x31x7)
Sene 336
Hoca
Zevcesi
Aişe
(Alt tarafı kırılmış)

(81x24x11)
Hüve'l Hayyu'l Bâkî
Osman Oğlu
Hüseyin ruhuna Fatiha
Eski Yağcılar Köyü Mezar
taşlarından örnekler:

(73x40x3)
Hüve'l-hallâku'l-Bâkî
Okuna bir fatiha rahmeten li'l-
âlemîn
Turağı cennet ola fi makâm-ı
Emîn
...zade Hacı Muhammed Ağa'nın
....

Geçmişten Günümüze Manisa

(72x33,5x5)

...

Validesi Merhume Amine
Ruhuna Fatiha
Sene 1201

(100x31x9)

Hüve'l-hallaku'l-Bâkî
Merhum ve mağfur leh
Leblebicizadenin
Oğlu Seyyid Mehmed Emin
Ruhicün el-Fâtiha
Sene 1315
Yağcılar Köyü Mezar taşı
örnekleri:

(94x23,5x4)
Hüve'l-Hayyu'l-Bâkî İrtihali 1337
İlâhî nasib eyle cenneti
Çoban Mustafa
Mahdumu Ali Rıza
Rûhiçün Fâtiha

(110x35x3)
Hüve'l-Hayyu'l-Bâkî sene 1252
Bu dünyada bulmadım hiç rahatı
İhtiyar ittim âninçün rihleti
Dâr-ı dünya bir müzeyyenhanedir
Akli olan benden alsın ibreti
Yağcılar Ağası Mehmed Ağa'nın
Zevcesi merhume Şerife Hânım
Ruhîçün el-Fâtiha

Geçmişten Günümüze Manisa

(69x24x5)
Hüve'l-Bâkî sene 1306
İlâhî nasîb eyle cenneti
Çakır oğlu Hüseyin
Ruhuna Fatiha

(73X28X2)
Hüve'l-Bâkî sene 1341
Geldi çün ecel virmez
Aman beni mağfîret kıl yâ
müsteân
Sarı Mehmed oğlu
Hasan Ağa ruhuna
el-Fâtiha
Şamar Köyü Yukarı (Keçeller)
Mezarlığı Mezar taşı örnekleri:

(75x20x6)
Hüve'l-Bâkî sene 1320
İlahî nasib eyle cenneti
Bihakkı'n-nebiyyi'l-Mekkiyyi'l-Medenî
(?)
Bostan oğlu
Halil Ağa ruhuna
Fatiha

Hacı
İsmail
Sene
1343

Geçmişten Günümüze Manisa

(66x18x6)
Hüve'l-Bâkî sene 1312
Abdi oğlu Hacı
Mustafa'nın oğlu
Hacı Şerif
Ruhuna Fatiha

(55x19x4)
Sene 1341
Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî
Ebu Bekir Hamid Bey Paşanın
Mustafa Kerimesi
Şamnur (?) Ruhuna
Fatiha
Şamar Köyü Aşağı (Eski-Yıkık) Mezarlık
Mezar taşı örnekleri:

(56x20x6)
Kavuk çevresi: 74
Merhum ve mağfur
İbrahim
Ruhuna
El-Fatiha
Sene 1301

(75x21x6)
Hüve'l-Bâkî sene 1328
[İlâhî] nasib eyle cenneti
.....
Mehmed Ali Ruhuna

Geçmişten Günümüze Manisa

(65x17x3)
Merhum
Ve mağfur
Süleyman Ru-
huna Fâtiha
Sene 1184

(86x21x11)
Kavuk çevresi: 69
Merhum ve
Mağfur
Hüseyin
Ruhuna
El-Fatiha
Sene 1173
Beydere Köyü Mezarlığı Mezar taşı örnekleri:

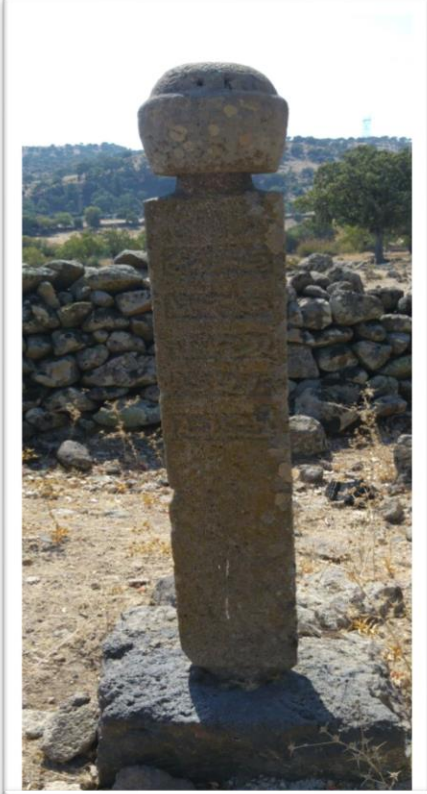

(60x25x4)
Ahmed Emin
Ruhuna
el-Fatiha
1245

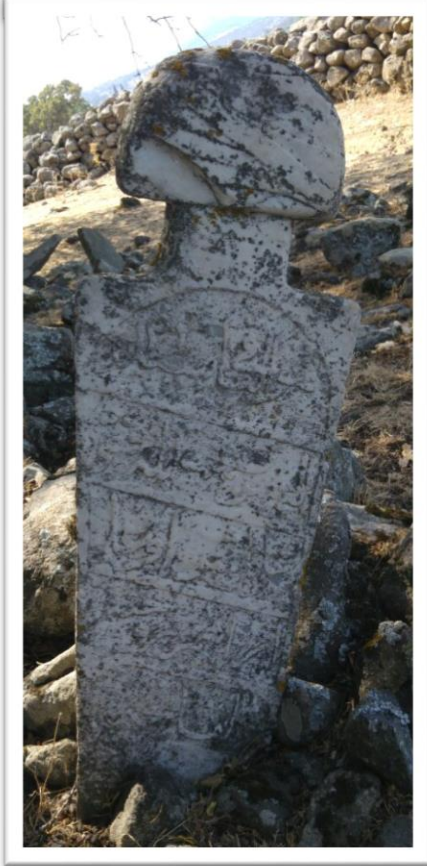

(78x23x4,5)
1255
Molla Veli o-
ğlu Lokman İsmail o-
ğlu Yakub
Ruhuna
Sarınasuhlar Köyü Yukarı (Eski)
Mezarlık Mezar taşı örnekleri:

Geçmişten Günümüze Manisa

(128x23x14)
Merhum
Hacı Muhammed
Ruhuna
Fatiha

(86x32x4)
Hüve'l-Bâkî sene 1320
İlâhî sen nasib eyle cenneti
Ali Baş Oğlu
İbrahim ruhuna
el-Fatiha
Türkmen Köyü Mezarlığı Mezar taşı
örnekleri:

(47x17,5x6,5)
Hüve'l-Bâkî 1335
Hacı Yusuf'un
Oğlu Ali
Ruhuna Fatiha

(72,5x20x5)
Hüve'l-Bâkî sene 336
Mustafa oğlu
Yusuf kerîmesi
Aişe ruhuna
Fâtîha

(67x24x5)
Hüve'l-Bâkî sene 1314
Karaburun oğlu
Hacı Yusuf
Ruhuna Fâtiha

(54x18x7,5)
1240
Hüve'l-Bâkî
Hasan kerimesi
Meryem ruhuna Fâtiha
Türkmen Köyü içinde Metin Selçuk'un
evinin dış cephe duvarında iki kitabe
bulunmaktadır.

(çapı: 28) Maşâallah (50x36) Hasan sene 300R..... Hacı Kara Oğlu Mustafa

Osmancalı Köyü Mezarlığı mezar taşı örnekleri:

(49x15x5)
Hüve'l-Bâkî sene 1336
Mehmed oğlu
İsmail Ruhuna
Fâtiha

(84x28,5x5)
Hüve'l-Bâkî 1319
Temürcü oğlu
Hamid ruhuna
Fâtiha

(52x20x6)
Hüve'l-Bâkî 1234
Ali Ayan oğlu
Ümmet Ağa
Ruhuna Fâtiha

(70x20x5)
Hüve'l-Mu'în
Kavalce oğlu Ahmed
Oğlu merhum Seyyid Molla
Muhammed rûhiçün Fâtiha
Sene 1293
Çamlıca Köyü Mezar taşlarından örnekler:

(78x27x9)
Huve'l-Hayyu'l-Bâkî sene 1261
Sâhibu'l-Hayrât ve'l-Hasenât
Câmi-i şerifin bânîsi Molla Ahmed
Zâde merhum el-Hâc Osman
Rûhiçün el-Fâtiha
[BU KİTÂBE CAMİ AVLUSUNDA
BULUNMAKTADIR]

(60x19x6)
Hüve'l-Bâkî sene 1324
İlahi nasib eyle cenneti
Halil oğlu
Süleyman ruhuna
Fâtiha
Küçükbelen Köyü Eski Mezarlık mezar
taşlarından örnekler:

(67x22x6)
Ah mine'l-mevt
.....
Rûhiçün
el-Fâtiha
Sene
1225

(99x30x5)
Sene 365
Deveci
Oğullarından
Merhum
Ramazan oğlu
Hasan ruhuna
Fâtiha

(71x27x8)
Hüve'l-Bâkî
Deveci oğlu
Ömer'in oğlu Merhum
Mehmed ruhuna Fâtiha
Sene 1384

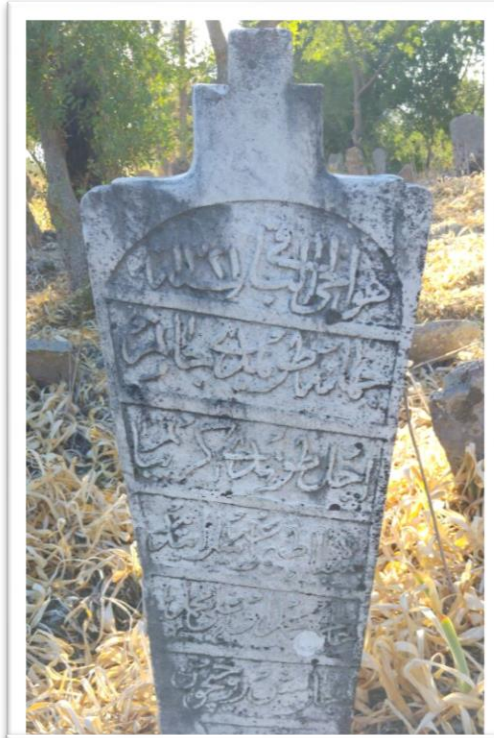

(87x27,5x4,5)
Hüve'l-Bâkî sene 1280
Dâr-ı dünya bir misafirhanedir
Nakşına aldanmayan merdanedir
İhtiyar oğlu Muhammed'in
Oğlu merhum İbrahim
Ruhuna Fâtiha
Karakılıçlı köy meydanındaki kahvehanenin
kuzeyindeki evin doğu cephesinde bulunan
mezar kitabesi, dikdörtgen, kavuklu, mermer
ve sülüs hatla hazırlanmıştır, yine köy
mezarlığında da Osmanlı dönemi mezar taşları
bulunmaktadır.

Huve'l-Bâkî fî 22 B sene 1285
Beni kıl mağfîret ya Rabbî yezdân
Bihakkı arşı a'zâm nur-ı Kur'ân
Gelüb kabrimi ziyaret eden ihvân
İde ruhuma bir fâtiha ihsan
El-Hâc Ömer oğlu merhum
Ve mağfurleh Müdür Ömer Ağa'nın
Rûhiçün el-Fâtiha
Üçpınar mezarlığı mezar taşı örnekleri:

Geçmişten Günümüze Manisa

(111x37x6)
Hüve'l-Hayyu'l-Bâkî sene 1321
Cihana doymadı canım
Ecel tutdu girbânım
Siyah toprağa meylettim
Hacı Mehmed oğlu Mehmed
Çavuş ruhiçün
El-Fatiha

(67x29,5x4,5)
Hüve'l-Bâkî
Fevrî Salih oğullarından
Halil Ağa kerimesi
Arzu Hanım'ın ruhuna
Fâtiha sene 1342
9 teşrin-i evvel

(138x39x7)

27 Safer 24 Şubat 1325
Hüve'l-Bâkî sene 1328
Genç yaşında câm-ı mevti içdi âh
Âşiyân-ı cennete ol tutdu câh
Zevk-i dünya görmeden gitti hazîn
Nev şukûfe-i gonca iken soldu âh
Düşdü ateş valideyn-i canına
Gözyaşına eylesünler âh u vâh
Sıracalzâde Arif Ağa
Zevcesi Zehra Hanım rûhiçün
El-Fatiha
[BU KİTÂBE CAMİ AVLUSUNDADIR]

(44x35x2,5)

Hüve'l-Mu'în sene 1229
İlahi ravza-i cinân eyle makâmın
.....
Gülbahçe Köyü mezarlığı mezar
taşlarından örnekler:

(85x22x3)
Hüve'l-Bâkî sene 1295
Çerkes muhacirlerinden
Ahmed zevcesi merhume
Katide ruhiçün
Fâtiha

(95x30x4)
Hüve'l-Bâkî sene 1325
Emr itdi Hüdâ eyledi ferman
İrişdi ecel virmedi amân
Murada irmedi dünyada hemân
Cennette vire muradımı Rahman
Çerkes Yusuf mahdûmu
Rıf'at ruhuna
El-Fatiha
Sarma ve Kale Köyleri ortak mezarlık mezar taşı
örnekleri:

(125x32x4)
Hüve'l-Hayyu'l-Bâkî sene 1319
An aslı Çal'dan olub
Sarma Karyesinde mutavattın
Merhum ve mağfur Şartlu
Şeyh Hacı Süleyman Efendi
Hazretlerinin rûhiçün
El-Fâtiha

(85x35x5)
Hüve'l-Hayyu'l-Bâkî sene 1296
Kimseye bâkî değildir bu cihan
Dâr-ı dünya olur herkes revân
Pilav oğlu merhum
Ve mağfurleh Mustafa ruhuna
el-Fâtiha

Geçmişten Günümüze Manisa

(88,5x23,5x6)
Hüve'l-Bâkî 1339
Şekirin (?)
Musa zevcesi
Aişe
Ruhuna Fâtiha

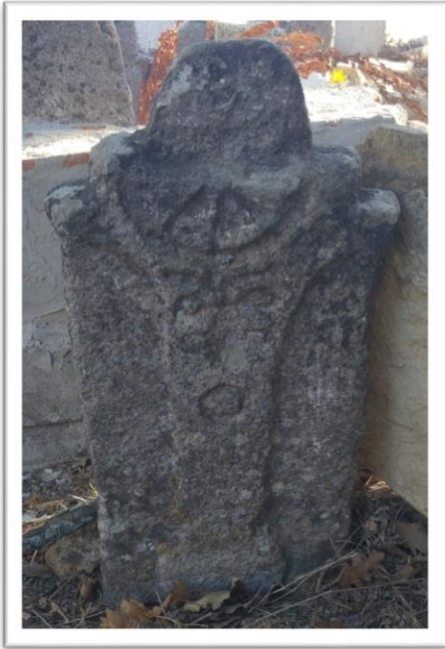

(40x20x7)
Âh mevt 1329
Cum'a-i bâlâlî
Osman zevcesi
Hatmi(e) ruhuna
Büyük Sümbüller Köyü mezarlığı mezar
taşı örnekleri:

(100x27x5,5)
Hüve'l-Bâkî sene 1325
Genc iken düştüm fena tobrağına
Sevdi Mevlam şehîd oldum
Valideynim sabr idüb âh itmesün
Beklerim Peygamberin sancağına
Mandal Mehmed'in oğlu
Süleyman Çavuş ruhuna
Fâtiha

Otmanlar Köyü Mezarlığı mezar taşı örnekleri:

(75x18x5)
Hüve'l-Bâkî sene 1332
İlâ emr-i Rahmanî
Monla Mahmud'un
Oğlu Hüseyin ruhuna
Fâtiha

(69x30x4,5)
Hüve'l-Bâkî
Paşa Hacı
Mustafa Ağa'nın
Vefatı 21 Şa'ban
Sene 1351
[Cumhuriyet dönemi Osmanlı taklidi]
Düzlen Köyü Mezarlığı mezar taşı
örnekleri:

(55x32x7,5)
Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî 1319
İlahî ente maksudî
Ve rızâke matlûbî
.....

Dazyurt Köyü Eski Mezarlıkta bulunan mezar taşı örnekleri:

Geçmişten Günümüze Manisa

(70x30x6)
Hüve'l-Bâkî 28 Rebiu'l-âhir sene 1298
Hüseyin oğlu
Hacı İbrahim
Efendi mağfur
Ve merhum ruhuna
[Fâ]ti[ha]

(88x19,5x4)
Hüve'l-Bâkî sene 1252
Buldanlı Monla
Ali'nin oğlu
Merhum Hâfız Osman
Rûhiçün Fâtiha

Adı geçen yerleşimlerde bulunan eski taş camilerin bazıları günümüzde kullanılmamakta ve bu yerleşimlerde yeni betonarme camiler bulunmaktadır. Ancak bazı yerleşimlerin camileri orijinalliklerini koruyarak günümüze kadar ulaşmış ve bugün de işlevlerini sürdürmektedir.

Molla Süleymanlı Köyü eski camii

Sarınasuhlar Köyü eski camii

Büyük Sümbüller Köyü Camii

Yontulmuş taşlarla inşa edilen kare planlı cami yapısının kible dış cephe duvarındaki iki pencerenin ortasında tahrip olmuş (kireç taşı) bir kitabe bulunmaktadır. Ancak tahrip olduğundan kitabe okunamamaktadır.

Caminin son cemaat yeri, batı cephesinin kible iç duvarında, günümüzde imam odası olarak kullanılan mahalde bir kitabe vardır.

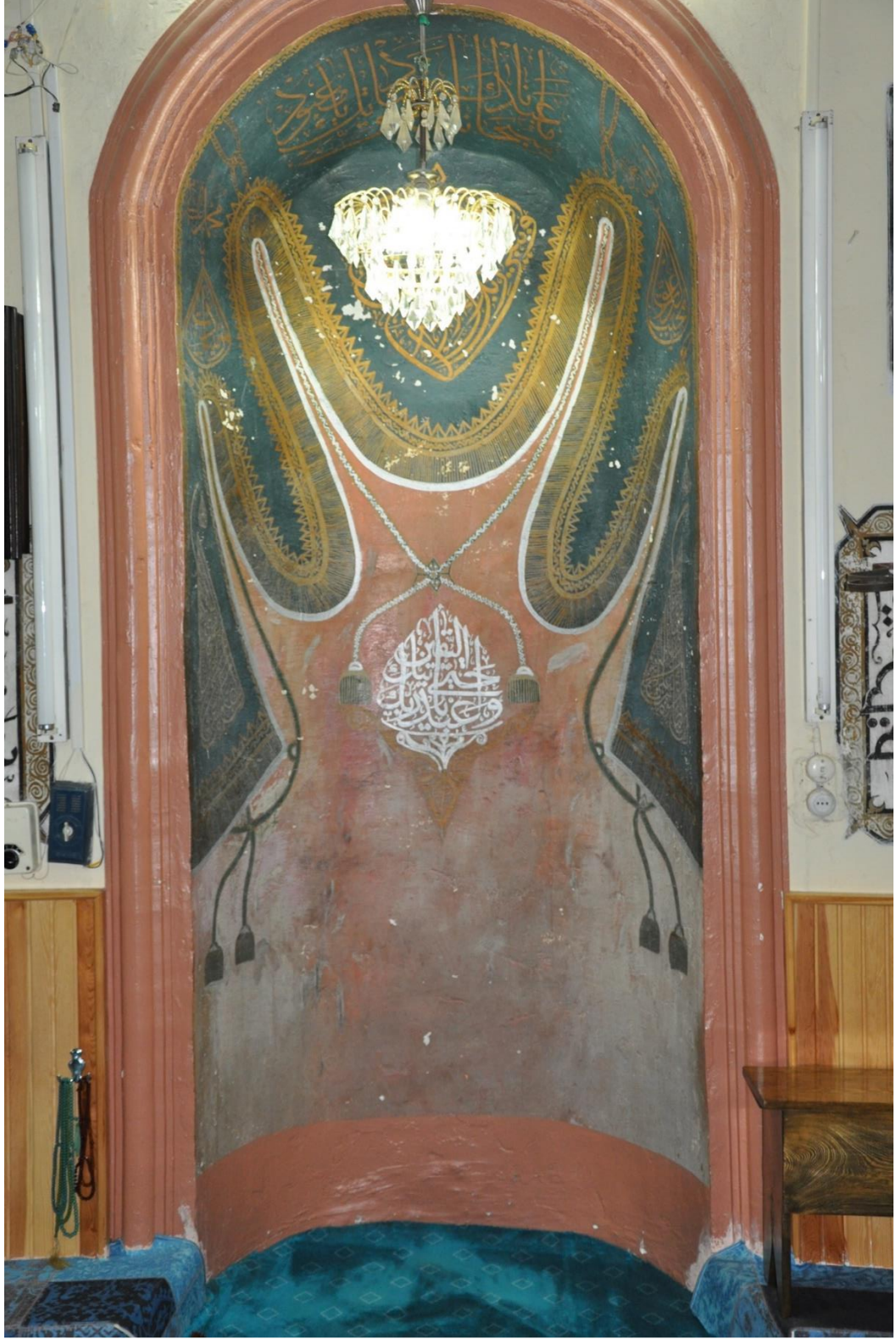
Caminin iç cephe duvarları çini kaplanmak suretiyle orijinalinden uzaklaşmıştır. Cami yapımında kullanılan taşların eski mezarlık alanından getirildiği rivayet edilmektedir. (Hasan Pehlivan)

Karakılınçlı Köyünde orijinalliğini koruyan bir taş cami bulunmaktadır. Murabba' planlı camiin son cemaat yeri ve harim dış cephesi baklava dilimli işlemeli taş döşelidir. Son cemaat yerinin dış cephe duvarındaki kitabede *Maşallah 1325* yazılıdır.

Karakılınçlı Köyü Camii

Camiin iç tezyinatı da bozulmadan günümüze kadar ulaşmıştır.

Geçmişten Günümüze Manisa

Camiin iç cephe tezyinatından örnekler

Üçpınar Köyü Cami avlusunun içinde harap halde yığma taş Kur'an kursu binası bulunmakta ve bu yapının batı tac kapısı üzerindeki mermer inşa(?) kitabesi son kısım hariç kırılmış olup, kaybolduğu veya çalındığı halk tarafından nakledilmektedir.

Camiin şadırvan /çeşme bölümünde üst kısmı kaybolmuş vakfiye parçası hala ayaktadır.

Geçmişten Günümüze Manisa

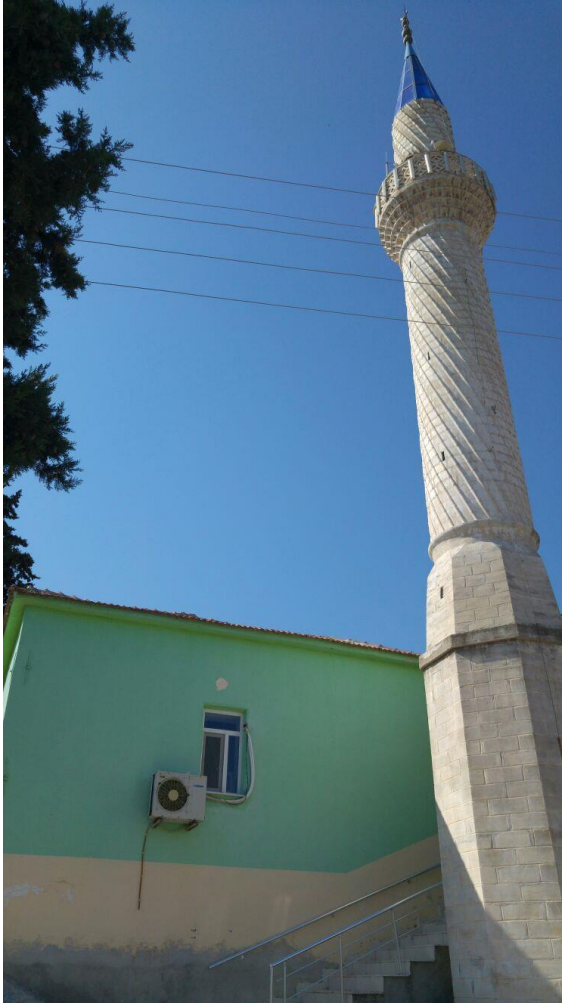
Ve karye-i Cami-i şerifin vakfı beyanındadır.		
Karye-i mezkûrede Katmerci dükkânı	Dibekalanında	Vazife-i İmam
1 Aded	Zeytun ağacı	Yevmiye 12 akçe
	34 Aded	Aded
Def'a Bakkal		
Dükkânı	Doğanhisarında	Vazife-i müezzin
1 Aded	Zeytun ağacı	Yevmiye 6 akçe
	18 Aded	Aded
Berber dükkânı		
1 Aded	Kalemlide zeytun	Vazife-i mütevellî [-i evvel]
	Ağacı	Yevmiye 6 akçe
Sarma [karyesinde]	50 Aded	Aded
Zeytun ağacı		Sene 1314
84 Aded		

Avlunun güneydoğusundaki kahvehanenin köşesinde kitabeli bir taş çeşme bulunmaktadır. Kitabe darbe almış ve tahrip olmuş ancak yazılar kısmen okunabiliyor.

Sarma Köyü eski camiinde merdivenin güneyindeki dış cephe duvarında üzeri boyanmış 40x28 cm ebadında bir kitabe bulunmaktadır.

(40x28)
Maşaallah
1318

Köylerde genel olarak etraftaki yüksek tepeleri kutsal sayma geleneği yaşamaktadır. Bu tepeler kale veya dede tepesi olarak adlandırılmaktadır. Üçpınar köyü mezarlık yolunun güneyinde bulunan Dede kuyusu mevkiinde, köprünün güneyinde Menengiç ağacının altında kare planlı yığma taşla çevrili alanın bir yatır (Dede) mezarı olduğu söyleniyor. Halk eskiden (50 yıl önce) Hıdırellez şenliklerini de burada yapıyormuş. (Kaynak kişi: Arif Sırmalı, Yaş: 70)

Geçmişten Günümüze Manisa

Türk-İslâm eserlerini tespit amacıyla yürüttüğümüz araştırma sırasında bölgede Türk hâkimiyeti öncesinden kalma yapı kalıntılarına da rastlamaktayız.

Şamar Kalesi kalıntıları

Küçük Sümbüller Köyünde bulunan helenistik dönem sunağı

Sonuç

Manisa ilinin kuzeyinde bulunan Yunt dağı bölgesinde Yunusemre Belediyesi'nin de paydaşlığıyla yürüttüğümüz proje kapsamında Yunt dağında bulunan Yunusemre Belediyesi sınırları içerisindeki yerleşimlerin envanterinin çıkarılması hedeflenmektedir. Bugüne kadar bilim ekibimizle yürüttüğümüz çalışmalar neticesinde yirmi dört yerleşimde bulunan tarihî eserler, dönem ayrımı yapılmaksızın kaydedilmiştir. Bu doğrultuda mezar taşları, camiler, İslâm hâkimiyeti öncesi yapı kalıntıları değerlendirmeye alınmıştır. Projenin henüz başlangıcında olduğumuz bu süreçte Bağyolu'nda 16, Avdal'da 2, Yağcılar'da 37, Şamar'da 22, Sarınasuhlar'da 5, Türkmen'de 17, Osmançalı'da 17, Çamlıca'da 2, Küçükbelen'de 7, Karakılıçlı'da 16, Sümbültepe'de 8, Karayağcıhacılar'da 13, Üçpınar'da 19, Gülbahçe'de 17, Sarma ve Kale'de 15, Büyüksümbüller'de 1, Otmanlar'da 2, Düzlen'de 3 ve Dazyurt'ta 5 olmak üzere 224 adet Osmanlı dönemi mezar taşı okunarak, kaydedilmiştir. Köylerde genel olarak eski mezarlıklara defin devam etmekle birlikte bazı köylerde yeni mezarlık alanı oluşturulmuş ve eski mezarlıklara defin ortadan kalkmıştır. Çalışmamız sırasında yerleşimlerde yaşayan etnoğrafik ve sözlü kaynaklar da değerlendirilmektedir.

Projemizin tamamlanmasıyla Yunt dağı sınırlarında bulunan Yunusemre Belediyesi'ne bağlı köylerin tamamında bulunan tarihi eserler kayıt altına alınarak genel bir değerlendirme yapmak mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

BİZBİRLİK, Alpay; KAYA, Mustafa; AKYOL, Hasan, "Sondaj Metodu İle Seçilen Yunt Dağı Köylerinde Bulunan Tarihi Eserlerin Tespiti", *Gelenek ile Gelecek Arasında Kalmış Bir Bölge: Yunt Dağı (Sorunlar ve Öneriler)*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Manisa 2017, ss. 8-20.

EROĞLU, İlker, *Yunt Dağı ve Çevresinin Coğrafi Etüdü*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2009.

ULUÇAY Çağatay; GÖKÇEN, İbrahim, *Manisa Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1939.

EMECEN, Feridun, *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa Belediyesi Yayınları, Manisa, 2006.

MANİSA KÜLTÜREL BELLEĞİNDE MESİR MACUNU FESTİVALİ

Ergün VEREN*

GİRİŞ

Modernlik, teknolojinin sağladığı imkânlarla günlük hayatı kolaylaştırmasına karşın insanı içine kapatmakta; yalnızlaştırmakta ve kendi içinde bunu teknolojiyle yaşar hale getirmektedir. Bu nedenle insan modern hayatın yalnızlığına karşı belleğindeki kültürel değerleri toplumsal etkinliklerle açığa çıkararak kültürel manevi hazzı yaşayabilmektedir. Şenlik, bayram, festival vb. toplumsal etkinliklerle bir araya gelen insanlar aidiyet duygusunu da yaşayarak sosyalizasyon sürecini de işletmektedirler¹.

Manisa toplumunun da Manisa Mesir Macunu Festivali ile kültürel belleğindeki² kodlarını dışa vurduğu, modernliğin oluşturduğu yalnızlığı aşmaya çabaladığı ve aidiyet duygusunu yaşamaya çalıştığı dikkati çekmektedir.

Mesir Macunu'nun Muhteviyatı, Tarihi, Felsefesi ve Folkloru

Mutasavvıf hekim Muslihiddin Merkez Efendi tarafından ilk defa yapıldığına inanılan mesir macunundaki “mesir” kelimesinin daha önce İbn-i Sina'nın farklı baharatları karıştırarak hazırladığı “mesr-o sitos” adıyla anılan meşhur panzehirinden gelmiş olabileceği kaydedilmektedir. Öte yandan tıp tarihçisi Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk'a göre mesir Pontus kralı Mithridates'in isminin günümüze gelen şeklidir. Mithridates, 54 baharat ihtiva ettiği belirtilen “Mithridaticum” adlı bir antidot (panzehir) hazırlamıştır. Mithridaticum sözcüğü daha sonra kısaltılarak “Mithir” olmuştur. Yunanca veya Rumca'da th, s gibi okunduğundan “Misir” şeklini almıştır. Zamanla “misir” sözcüğü Osmanlı Türkçesi'nde mesir sözcüğüyle aynı okunuşu alarak, anlam olarak da “mesir” e yani eğlence ve şenliğe dönüşmüştür³. İbn-i Sînâ'nın Kânûn'unda ve Osmanlı tıp yazmalarında mesir macunu, farklı reçetelerle geçmektedir⁴. Daha da geriye gidilirse mesir macununun en az 5000 yıllık mazesinin olduğu, benzeri macunlara Babil, Sümer, Mısır, Hitit, Urartu, Asur, Lidya, Frikya, İran, İyon, Roma, Hun Türk, Selçuk ve Osmanlı kültürlerinde rastlanıldığı ifade edilmektedir⁵.

* Bilim Uzmanı/Türkoloji (ergunveren@hotmail.com)

¹ Ergün Veren, Çek Kültürel Belleğinde Paleni Carodejnic, Uluslar arası Türkiye-Çek Cumhuriyeti İlişkileri

Sempozyumu (10-14 Temmuz 2016, Prag-Çek Cumhuriyeti) Bildirileri, Ankara 2016, s.: 11-12.

² Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, 2. Baskı, İstanbul 2015, s.: 28 vd.

³ Eriş Asil, Sevgi Şar, “Mesir Macunu”, *Pharmacia-JTPA*, 24: 53(3), (1984), s.: 204-212; Nevzat Artık, Ender Poyrazoğlu, Mustafa Karacıer, “Mesir Macununun Kimyasal Bileşimi”, *Standard*, 447, (1999), s.: 91-98; A. Haydar Bayat, “İbn-i Sina'nın Kanunu'nda ve Osmanlı Tıp yazmalarında Mesir”, *Manisa*, 15 (1998), s.: 9-16; Ayşe Nur Güven, *Mesir Macununun Antioksidan Aktivitesinin ve Reolojik Özelliklerinin Belirlenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s.: 3-5.

⁴ Bayat, age, s.: 9-16; Asil ve Şar, age, s.: 204-212.

⁵ Murat Çekin, Efsun Sertoğlu, *Mesir, Merkez efendi*, İstanbul, 2007; Fahrettin Oksel, Bilgen Taneli, Hüseyin Hakerlerler, Geleneksel Mesir Macunundaki Eser Element Düzeyleri, *Ege Tıp Dergisi*. 36 (3-4), (1997) s.: 95-98; Güven, age, s.: 3-5.

Osmanlı kültür, tarih ve medeniyetinde mesir macununun bilinen mucidi, Muslihiddin Merkez Efendi'dir. Mutasavvıf hekim Merkez Efendi, Yavuz Sultan Selim'in eşi ve Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Ayşe Hafsa Sultan'ın şifa bulması için ilk defa 1522, bir diğer kaynağa göre 1527 yılında mesir macununu karmıştır. Bu tarihten itibaren halkın da faydalanması için mesir macunu, dualarla karılıp Mesir şenlikleri zamanında Manisa Sultan Camii kubbelerinden saçılmaktadır⁶. Mesir macunu saçım töreni her yıl nevruda (Bahar bayramı: ilkbaharın başlangıcı, 21 Mart, gece ve gündüzün eşitlendiği gün) tekrarlanmaktadır⁷.

Tarihte Merkez Efendinin, 41 çeşit madde içeren mesir macununu, Manisa halkını inşa edilen Hafsa Sultan külliyesi etrafına çekmek ve şehrin gelişmesini sağlamak amacıyla hazırladığını ve her yıl nevruda halka dağıtılmasını istediğini belirtilirken, karışımdaki 41 sayısının Türk folklorunda formülistik sayı olarak kabul edildiği için seçildiği belirtilmektedir. Ayrıca mesir macununun nevruda dağıtılmasının tesadüf olmadığı; kış mevsiminden çıkan bedeni temizlemek, kuvvetlendirmek ve bahara hazırlamak niyetiyle bu günün tercih edildiği vurgulanmaktadır⁸.

Mesir macununun faydalı etkilerinin yalnız içeriğindeki bileşenlerden değil, halk arasında Merkez efendinin maneviyatından kaynaklanan şifa verici bir özelliğe sahip olmasından kaynaklandığına inanılmaktadır. Bunun da ötesinde, beklenen etkilerin gerçekleşmesi için nevruda Sultan camiden saçılan dualı macunların kapılarak yenmesi gerektiği, parayla alınan macunların aynı etkiyi yaratmayacağı söylenmektedir⁹.

Mesir macunu saçma pratiği 1926 yılında, dönemin Manisa valisi Müştak Lütfi tarafından "saltanat bakiyesi" sayılarak kaldırılmış, 1951 yılında tekrar başlatılmıştır. Mesir Macunu Karma ve Saçım Festivali, 21-27 Mart haftasında Manisa'da Manisa Valiliği, Manisa Belediyesi ve MAMEDER tarafından düzenlenmekte ve Manisa'nın kültürel, turistik ve ekonomik hayatına önemli katkı sağlamaktadır. Şenliğin ilk günü, dualar mesir karma merasimi yapılmakta; sonraki günler sergiler, konserler, gösteriler, paneller, gerçekleştirilmekte; son gün Hafsa sultanın Merkez efendiye mesir macununun halka dağıtılmasına ilişkin berat vermesi canlandırılmakta ve ardından temsili Merkez efendi Sultan camiinin kubbelerinden avluda toplanan halka mesir macunu saçılmaktadır¹⁰.

Manisalıların Kültürel Belleğinde Mesir Macunu'nun Yeri

"Mesir Macunu" Manisalıların kültürel belleğinde¹¹ macun olmanın ötesinde sokak, park, ticarethane ve dersanelere isim olarak da kodlandığı görülmekte

⁶ Anonim, Manisa'yı Mesir'i Tanıtma ve Turizm Derneği, Manisa 2009; Yaşar Hışıl, *Mesir Macununun kimyasal bileşimi*, Celal Bayar Üniversitesi 454. *Manisa Mesir Şenlikleri, Mesir Macunu Paneli*, 22 Nisan, 454. *Mesir Konferansları*, Manisa 1994.

⁷ Anonim, age; Güven, age, s. 3-5.

⁸ Çekin ve Sertoğlu, age, s.: 95-98; Güven, age, s.: 3-5.

⁹ Çekin ve Sertoğlu, age, s.: 95-98; Güven, age, s.: 3-5.

¹⁰ Anonim, age; Çekin ve Sertoğlu, age, s.: 95-98; Güven, age, s.: 3-5.

¹¹ Bellek ve Kültürel Bellek: Duyu organları yoluyla kazanılan algıları sembollere dönüştürerek, bunları beynin belirli bölümlerinde depolayan bellek, genel dilde 'Yaşananları, öğrenilen konuları, bunların geçmişle ilişkisini bilinçli olarak zihinde saklama gücü, dağarcık, akıl, hafıza' karşılığında kullanılır. Kodlama, saklama ve çağırma olmak üzere üç aşamalı işleve sahip olan belleğin, fizyolojik ve nörolojik boyutlarının yanında, sosyal ve kültürel boyutları da bulunmaktadır. Jan Assmann belleği mimetik bellek, nesnel belleği, iletişimsel bellek ve kültürel bellek olarak dört boyutta ele almaktadır. Mimetik bellek, taklit sonucu edinilen davranış alanlarıdır. Nesnel belleği, insanların günlük hayatlarında yararlandıkları araç gereçler, yaşadıkları mekânlar ve kullandıkları eşyalarla şimdiki zamanı yaşarken geçmişi hatırlanan zaman dizimidir. İletişimsel bellek, insanın dil ve

Geçmişten Günümüze Manisa

(Manisa, merkez, İnönü mahallesi, Mesir sokak; Gördes ilçesi, Mesir sokak; Manisa, Mimar Sinan mahallesi Ziraat Bankası Mesir şubesi; Manisa Tabiat parkı; Manisa Celal Bayar Üniversitesi Muradiye kampüsü, Mesir salonu gibi), üzerine şiiirler¹² yazılabilmekte, bilmeceler¹³ üretilmektedir.

Mesir macunu olağanüstü etki işlevli yiyecek olarak kabul edilmekte; mesir macununun her derde deva olduğuna, ne niyetle yenirse öyle etki yapacağına, ruh hastalıklarına, ağır hastalıklara, çocuk hastalıklarına iyi geleceğine ve zayıf çocukları kuvvetlendireceğine, gelinlik çağındaki kızların o yıl evlenmesini, çocuk sahibi olamayanların o yıl çocuk sahibi olmasını sağlayacağına, yıl boyunca bütün dertlerden ve hastalıklardan, yılan, akrep gibi haşeratin sokmasından ve öldürmesinden koruyacağına, kapı arkasına yapıştırılan kâğıdının haşerata eve sokmayacağına ve aç olarak yenildiğinde daha etkili olacağına inanılmaktadır¹⁴.

Mesir macunu çevresinde oluşturulan kültür ekonomisinin ana ticari emtiası olarak da dikkat çekmekte; mesir macunu, mesir lokumu, mesir çayı şeklindeki türlerinin piyasaya sürüldüğü görülmektedir.

Saçılma töreninde kimileri, saçılan Sultan Camii'nin duvarına, direklere ve ağaçlara tırmanmakta; sözde tehlikelerin göze alınışı dışa vurularak bir tür sembolik erginlenme ritüeli gerçekleştirilebilmektedir. Bu durum da festival alanı "erginlenme alanı" işleviyle karşımıza çıkarmaktadır.

Beverly J. Stoeltje'e¹⁵ göre, "Festivaller, kesin karakteristik belirleyici niteliklere sahiptirler, takvimsel olarak düzenlenmiş aralıklarla gerçekleştirilirler, ulusaldırlar, halk katılır, yapıca karmaşıktır ve ses, görüntü ve amaç bakımından çok yönlüdürler. İnsanlar genelde iki güdü ile katılırlar: Birincisi kişisel dini bağlılık veya kişisel icra için fırsat arayışı, ikincisi de atalara tapma ya da kutlama, yüksek değerdeki hüner ve yeteneklerin icrası yahut grup mirasının ifadesi yoluyla kimliğin dışa vurumu"¹⁶. Manisa Mesir Macunu Festivali de takvimseldir ve her yıl aynı

bireysel iletişim kurma yeteneğini kapsar. Kültürel bellek ise, mimetik, nesnelere ve iletişimsel belleğin bütünlük içinde bulunduğu alanın oluşturur. Kültürel belleğin temel özelliği anlam aktarımıdır. Toplular, kimlik ve değerlerini, kültürel bellek aracılığıyla yaşar ve yaşatırlar. Richard Miller de kültürel belleği, toplumun ortak tarih ve kimliğini koruduğunu tanımlamaktadır: Kültürel bellek, kendimizi anlamaya yardımcı olan anlatımlar, değerler, liderler, şehitler ve kahramanlardan oluşmaktadır. Ait olunan kültürün ekonomi, tarih, spor, geçiş dönemleri vb. alt kültür alanları, kültürel belegenin dinamikleridir. Sosyal değer-normların belirlediği kültürel kimlikle ortak değerler doğrultusunda birleşme, kültür belleğinin temelidir. Kültürel kodları taşıyan, depolayan ve hatırlatan kültürel bellek, ortak verileri taşıyan grup üyelerinde aitlik duygusunu yaşatır. Aitlik duygusunun kişiye kazandırdığı özgüven, toplum içinde birey olmanın sağladığı rahatlık, ortak değerleri paylaşmanın yarattığı mutluluk, aynı tarihe sahip olmanın verdiği gurur, kültürün ortak kodlarını ve kodların anlamlandırılmalarını bilmenin ayrıcalığı, kültürel belleği toplumun ruhu yapar. Bir toplumun kültürel devamlılığını, nesiller arası bilgi akışını sağlayan kültürel bellek geçmişe göndermeler, ortak kimliğe ve geçmişe sahip toplum üyelerinin endişelerini giderir, onlara aynı kültür dairesinin üyesi olduklarını hatırlatır. Geçmiş düzenleyen, anlamlandıran, geleneği kuran ve geçmişe bir bilinç atfeden gelenek belleğin varlık nedenlerindedir. Geçmişin belli noktalarına yönelen kültürel bellek, gündelik olmayan olayları hatırlama aracıdır. Böylelikle gruplar tarihlerini hatırlayarak ve kökenlerine ait hatırlama figürlerini belleklerinde canlandırarak kimliklerinden emin olurlar. Bu toplumsal kimliktir ve gündelik kimlik olmanın ötesinde bir özelliğe ve törenselliğe de sahip olmaktadır (Öğüt-Eker 2014: 83 vd.; Assmann 2015: 28-55).

¹² "Sağlık önemlidir/Mesir güç verir/Kırk bir çeşit baharat/Bizim için gereklidir. ... (Mehtap Bozkurt) Geniş bilgi için bkz.: <https://www.antoloji.com/mesir-ve-sağlık-şiiiri/>

¹³ "Hangi macun yenir? / Cevap: Mesir macunu" (Anonim).

¹⁴ Çekin ve Sertoğlu, age, s.: 95-98; Güven, age, s.: 3-5.

¹⁵ İndiana Üniversitesi, Antropoloji bölümünde Prof. Dr.

¹⁶ J. Beverly Stoeltje, Festival, (Çev.: Ferya Çalış) *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-3*, Ankara 2009, s.: 334 vd.

dönemde gerçekleştirilir. Genelde ulusal olmakla birlikte son yıllarda Türk kültür sahasından da davetliler ağırlanmaktadır. Tanışma, hoş vakit geçirme, sportif, müzikal ve ticari çabaların birlikte görüldüğü bir ortamdır. Kimi insanlar dini inançlarının gereği bu festivale katılırken kimileri ticari, sanatsal, toplumsal, sportif hatta akrobatik hünerlerini sergilemek ve beklentilerini karşılamak için festivale iştirak ederler.

Yine Stoeltje'ye¹⁷ göre festivaller "açılış töreni/yürüyüşü, ritüel, drama ve yarışma, yemek, dans/müzik ve olayın sonu" şeklindeki bölümlerle gerçekleştirilmektedir. Bu bağlamda, Manisa Mesir Macunu Festivali açılış töreni/kortej yürüyüşü (festival yürüyüşüyle) ile açılmakta, mesir macunu dualar ile karılmaya başlanılmaktadır. Festivalin sürdüğü günlerde dramalar, eğlenceler ve kişisel yahut gruplar halinde farklı aktiviteler sunulmaktadır. Stoeltje'nin yemek şeklinde betimlediği bölüm, Manisa Mesir Festivalinde kimi kamu ve sivil toplum kuruluşlarının sunduğu toplu ziyafetlerle ve düzenlenen yemek yarışmaları ile gerçekleşmektedir. Ancak festival süresince simge yiyecek "mesir macunu"dur. Dans ve müzik ise festival süresince devam etmektedir. "Olayın sonu", açılış töreninin tersine yapının az, yaratıcılığın ve kişisel ifadenin çok olduğu bir biçimde sergilenmektedir¹⁸. Sultan Camisi üzerinden saçılan mesir macununu cami çevresinde toplanan halkın yakalaması şeklinde gerçekleşen festivalin sonunda, şemsiyenin ters açılması, yükseğe çıkma, kimi sözde tehlikeleri göze alma şeklindeki çabalara da tanık olunmaktadır.

Bağlam merkezli halkbilimi kuramlarından "İşlevsel Halkbilimi Kuramı"¹⁹ temelinde irdelediğinde Manisa Mesir Macunu Festivali'nin farklı işlevleri ile karşılaşılmaktadır. Bronislaw Malinowski'nin²⁰ analiz modelinde esas olan ihtiyaçların nesnel yöntem ve gereçlerle karşılanmasıdır. Pratiğin temelindeki macunun saçılarak paylaşılması, insan üzerinden ilahi güce sunu yapılarak ruhsal ve bedensel korunma ve rahatlama sağlanabilmektedir. Bu düşünceden hareketle söz konusu pratik "güvenlik" ihtiyacının kültürel cevabı "korunma"; macunun şifalı kabul edilmesini "sağlık" ihtiyacının kültürel cevabı olan "önleme ve tedavi etme" ve kutlamaları da "hareket" ihtiyacının kültürel cevabı olan "etkinlikler" kavramları ile özdeşleştirmek mümkündür.

William Bascom'un²¹ folklorun dört işlevi sınıflandırmasına göre de Manisa Mesir Festivali katılımcıları hoş vakit geçirmekte ve eğlenmekte, değerlere ve törelere destek vermekte, kültürün yaşatılarak gelecek kuşaklara aktarımını

¹⁷ Stoeltje, age, s.: 336 vd.

¹⁸ Stoeltje, age, s.: 337.

¹⁹ İşlevci görüşe göre halkbilimi unsurlarının hayat içinde ya bir görevi vardır, ya da bu unsurlar mutlak bir ihtiyacı karşılar. Nadel (1958) bir sosyal yapıdaki çeşitli unsurların o yapının işleyişinde yer alışı ve katkı sağlayışını işlev olarak adlandırmaktadır (Özarlan 2001: 335). Bronislaw Malinowski'nin (1992:105) geliştirdiği insanın temel ihtiyaçları ve kültürel kurumlar ile bunların işlevlerinin belirlenmesine yönelik analiz modeline göre de "metabolizma" temel ihtiyacının kültürel cevabı "besin sağlanması"; "üreme"nin "akrabalık; "bedensel rahatlıklar"ın "barınma"; "güvenlik"in "korunma"; "hareket"in etkinlikler; "büyüme"nin yetiştirme" ve "sağlık" ihtiyacının kültürel cevabı da "hijyen"dir. William.Bascom (2014: 71-86) ise folklorun işlevleriyle ilgili olarak ortaya koyduğu işlev denemesine göre folklorun dört işlevi bulunmaktadır: 1. Hoş vakit geçirme, eğlenme ve eğlendirme, 2. Değerlere, törelere destek verme, 3. Eğitim, kültürün gelecek kuşaklara aktarımı, 4. Toplumsal ve kişisel baskılardan kaçıp kurtulma. İlhan Başgöz 'de (1996) beşinci işlev olarak "protesto" unsurunun varlığını ileri sürmektedir.

²⁰ Bronislaw Malinowski, *Bilimsel Bir Kültür Teorisi* (Çev. Hüseyin Portakal), İstanbul 1992, s.: 105.

²¹ William Bascom, *Folklorun Dört İşlevi* (Çev.: Ferya Çalış), *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-2* (Haz.: M. Öcal Oğuz, Selcan Gürçayır Teke), Ankara, 2014, s.: 71-86.

Geçmişten Günümüze Manisa

sağlamakta ve kısa süreliğine de olsa toplumsal veya kişisel baskılardan kaçmakta ve kurtulmaktadırlar.

Diğer yandan kültürün temel işlevinin dünyaya bir anlam dayatmak ve onu anlaşılır kılmak olduğunu savunan Clifford Geertz'in²² yaklaşımları bağlamında Manisa Mesir Macunu Festivali çevresinde oluşan kültürün özündeki yaratıcı dürtünün "paylaşma-arınma-kutlama-kutsama" olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü macunun şifa verdiği düşüncesiyle paylaşımı, bu paylaşımın sebep olan Hafsa sultan'ın şifa bulmasının kutlanması ve arka planda da şifa veren macunun kutsanma işlevlerinin varlığı dikkati çekmektedir. Ayrıca arka planda Hafsa sultan'ın saçı kültü bağlamında gerçekleştirdiği bu pratikte "arınma isteği zemininde macun saçma" eyleminden de söz etmek mümkündür.

Sonuç

Paylaşma, arınma, kutsama ve kutlama temelinde gerçekleştirilen Mesir Macunu Festivali pratiğinde sembol öge mesir macunudur ve bu macun etrafında oluşan kültür kendi ekonomisini oluşturmuştur.

Mesir Macunu Festivali'nde eski Türk kültüründeki "saçı kültürünün" günümüze aktarıldığı ve geleneğin modernize edilerek yaşatıldığı görülmektedir.

Diğer yandan, mesir macunu sembolü Manisa toplumunu, geçmişin belli noktalarına yönelerek gündelik olmayan olayları hatırlatmakta ve böylelikle tarihlerini hatırlayarak ve kökenlerine ait hatırlama figürlerini belleklerinde canlandırarak kimliklerinden emin olmalarını sağlamaktadırlar.

Mesir Macunu Festivali ile Manisalıların kültürel belleğindeki ortak veriler dışı vurulurken aitlik duygusu da yaşatılmakta; kişilere özgüven kazandırmakta, birey olmanın sağladığı rahatlık ve ortak değerlerin paylaşımının yarattığı mutluluk ile ortak tarihe ve kültüre sahip olmanın gururu, ayrıcalığı ve hazzını yaşatmaktadır.

Mesir Macunu Festivali, 1926 yılında dönemin valisi tarafından "Saltanat bakiyesi" gerekçesiyle kaldırılmasına karşın 1951 yılında tekrar uygulanmaya devam edilmesi yaklaşımını, "İdari yaptırımlarla toplumun kültürel belleği silinememektedir." şeklinde bir önerme ile karşılamak mümkündür. Ayrıca kültürel kimliğin ihyasından da söz edilebilmektedir.

Mesir Macunu Festivali idarenin bir dönem yürürlükten kaldırılmasına karşın Manisa kültürel belleğinden silinememiş; paylaşma, arınma, kutsama ve kutlama temelinde gerçekleştirilen; kendi kültür ekonomisini oluşturmuş; bireylere aidiyet duygusunu hissettirerek özgüven kazandıran, eğlendiren, rahatlatan, mutlu eden, gururlandıran ve ayrıcalığın hazzını yaşatan bir folklorik pratik formatında varlığını sürdürmekte ve gelecek kuşaklara aktarılmaktadır.

²² Clifford Geertz, *Yerel Bilgi* (Çev.: Emiroğlu, K.), Ankara 2007.

KAYNAKÇA

- Anonim, *Manisa'yı Mesir'i Tanıtma ve Turizm Derneği*, Manisa 2009.
- Artık, Nevzat. Poyrazoğlu, Ender. Karacier, Mustafa, Mesir Macununun Kimyasal Bileşimi, *Standard*, 447, (1999), s.: 91-98.
- Asil, Eriş. Şar, Sevgi., Mesir Macunu. *Pharmacia-JTPA*. 24: 53(3), (1984), s.: 204-212.
- Assmann, Jan, *Kültürel Bellek*, 2. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015.
- Bascom, William, Folklorun Dört İşlevi (Çev.: Ferya Çalış), *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-2* (Haz.: M. Öcal Oğuz, Selcan Gürçayır Teke), 3.Baskı, Geleneksel Yayınları, Ankara, 2014.
- Başgöz, İlhan, Protesto: Folklorun Beşinci İşlevi (Fonksiyonu), *Folkloristik: Prof. Dr. Umay Günay Armağanı* (Haz.: Ö. Çobanoğlu-M. Özarslan), Feryal Matbaacılık, Ankara, 1996.
- Bayat, A. Haydar, İbn-i Sina'nın Kanunu'nda ve Osmanlı Tıp yazmalarında Mesir, *Manisa*, 15 (1998), s.: 9-16.
- Çekin, Murat, Sertoğlu, Efsun, *Mesir, Merkez efendi*, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını, İstanbul, 2007.
- Geertz, Clifford., *Yerel Bilgi* (Çev.: Emiroğlu, K.), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.
- Güven, Ayşe, Nur, Mesir Macununun Antioksidan Aktivitesinin ve Reolojik Özelliklerinin Belirlenmesi, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2007.
- Hışıl, Yaşar, Mesir Macununun kimyasal bileşimi, *Celal Bayar Üniversitesi 454. Manisa Mesir Şenlikleri, Mesir Macunu Paneli, 22 Nisan, 454. Mesir Konferansları*, Mesir Derneği Yayını, Manisa 1994.
- <https://www.antoloji.com/mesir-ve-saglik-siiri/> (Erişim: 15.10.2017).
- Malinowski, Bronislaw, *Bilimsel Bir Kültür Teorisi* (Çev. Hüseyin Portakal), Kabalcı Yayınlar, İstanbul 1992.
- Nadel S.F. The Foundation of Social Anthropolgy, London, 1958.
- Oksel, Fahrettin, Taneli, Bilgen. Hakerlerler, Hüseyin, Geleneksel Mesir Macunundaki Eser Element Düzeyleri, *Ege Tıp Dergisi*. 36 (3-4), (1997) s.: 95-98.
- Öğüt-Eker Gülin, *İnsan Kültür Mizah*, 2. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara 2014.
- Özarslan, Metin, *Erzurum Âşıklık Geleneği*, Akçağ Yayınları, Ankara 2001.
- Stoeltje, Beverly, J., Festival, (Çev.: Ferya Çalış) *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-3*, (Haz.: M. Ö. Oğuz vd.), Geleneksel Yayınları, Ankara 2009.
- Veren, Ergün, Çek Kültürel Belleğinde Paleni Carodejnic, *Uluslar arası Türkiye-Çek Cumhuriyeti İlişkileri Sempozyumu (10-14 Temmuz 2016, Prag-Çek Cumhuriyeti) Bildirileri*, Halk Kültürü Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.

MANİSA VE ÇEVRESİNDEKİ YUNAN YIKIMINA BİR ÖRNEK: TURGUTLU

Rabia USLU-Mehmet GÖKYAYLA

İşgal Acıları

15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgali, ilk olarak Ege Bölgesi ve sonrasında da Türk tarihi için önemli kırılma noktalarından birisini oluşturmuştur. İzmir'in ardından kısa aralıklarla birçok yerleşim yeri işgal edilir. Söz konusu işgal bölgeleri, verimli arazilere sahip ve ticari anlamda da gelişmiş, müreffeh topraklardır. Turgutlu da işgal edilen söz konusu şehirlerden birisidir. Şehrin işgali, her ne kadar farklı kaynaklarda değişik tarihler zikredilse de, 29 Mayıs 1919'da, İzmir'in işgalinin tam iki hafta ertesinde gerçekleşir.

Kasaba, Mondoros Mütarekesi'nin yedinci maddesine dayanılarak ve asayişin temin bahanesi ileri sürülerek işgal edilmiş ancak "Osmanlı Devleti'nin her türlü 'Hukûk-ı Hükümrânîsine' el uzatılmış, idari, adli ve dini işlere müdahale edilmiştir. Divan-ı Harbi Örfî'den başka hukuk ve ceza mahkemeleri kurulmuş; Türklerin nikâh ve nafaka gibi davalarına bile karışılmıştır. Mahkemelerde şahitlerin mutlaka Hıristiyan olması şartı getirilmiştir."¹

Turgutlu'nun işgal ve kurtuluş günlerine dair önemli bilgileri içeren kitabında Dr. Niyazi Dinçsoy, o günlerle ilgili babasından dinlediklerini şu şekilde aktarmaktadır: "28 Mayıs günü, Dutluçarşı meydanından tellal 'herkes evine gitsin, kimse sokağa çıkmasın!' anlamındaki ilanını yaptı. 29 Mayıs Perşembe günü erken saatlerde başlayan, 'Bodos' adlı Rum'un fabrikasının sireni başta olmak üzere, bütün Rum, Ermeni kuruluşlarının sesli sistemleri ile birlikte kiliselerin çanları aralıksız olarak çaldılar ve işgali kutladılar. O gece Yunan askerleri, birer mangalılık birlikler halinde sokaklarda süngüleri takılı olarak, silahlı devriye gezileri yaptılar."²

Turgutlu, herhangi bir direnişle karşılaşmadan işgal edilmiştir. Bunun altında, yıllardır süren savaşların ardından şehirde mücadele edebilecek, eli silah tutabilecek, çarpışabilecek kuvvette insan olmamasının ya da çok az olmasının yanı sıra, ilerleyen günlerde Türk kuvvetlerine istihbarî bilgi aktarabilmek adına işgal güçleri ile iyi geçinmenin tercih edilmesi gibi sebepler yatıyor olmalıdır. Ayrıca Akhisar, Gölarmara gibi bazı şehirlerde olduğu gibi yerli Rumların çeşitli propagandalarının da etkili olduğu düşünülebilir: "Yerli Rumlar ve Rum Papazları tanıdıkları Akhisarlılara İzmir işgali sırasında meydana gelen kanlı olayları kasten abartarak anlatmaya başladılar. Amaçları onları ruhen çökertmek idi. Sonra da onları kurtuluş çaresi olarak evlerine ve işyerlerine Yunan bayrakları asmayı öğütlediler. Bu şeytanca düşünce kısa zamanda meyvalarını vermekte gecikmedi. Rumlar ve Rum papazları bu konuyu o derece beceriyle işlemişlerdi ki 'Yunan bayrağı, Yunan zulmüne karşı tek kurtuluş çaresidir' kanaati yaygın hale geldi."³ Aynı yöntemin Gölarmara'da da uygulandığını ve şehrin işgal öncesinde Yunan bayrakları ile

¹ TURAN, Mustafa; *Yunan Mezalimi / İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923*; 2014; s. 193

² DİNÇSOY, Dr. Niyazi; *Yöremizin Tarihinde Turgutlu'nun Dramı ve Mustafa Kemal Atatürk*; 1998; s. 259.

³ SU, Kâmil; *Manisa ve Yöresinde İşgal Acıları*; 1986; s. 12.

donatıldığını biliyoruz.⁴ Turgutlu için bayrak asma söz konusu olmasa ya da böyle bir hadiseye herhangi bir kaynakta rastlamasak dahi, benzer propagandalar neticesinde zulümden etkilenmemek adına herhangi bir direniş olmadan şehrin teslim edildiği sonucuna ulaşmamız, sanıyoruz ki, yanlış olmayacaktır. Ayrıca şehrin hadisesiz bir şekilde teslim olmasının bir diğer muhtemel sebebinin *Türk İstiklal Harbi Başında Millî Mücadele* isimli eserinde Süvari Yüzbaşı Ahmed, "Henüz buralarda teşkilat yapılmamış olduğundan Kasaba'nın işgali tamamıyla hadisesiz olmuştur."⁵ diyerek açıklamaktadır. Gerçekten de Manisa'da bulunan silahların işgal öncesinde şehirden çıkarılmayışı ve İzmir'in işgalinin ardından henüz çok kısa bir zaman geçmiş olmasından dolayı işgalin karşısında tam anlamıyla bir örgütlü direniş faaliyetine o günlerde henüz başlanamamıştır. Silahlı direnişin örgütlenmeye başlamasıyla birlikte Millî Mücadele güçlerine Turgutlu'dan da Yedek Subaylar Zühtü (Akıncı), Rıza Çetin, Şakir Ünalın ile Yüzbaşı Süleyman Sururî gibi birçok ismin katılmış olması⁶ ve bu kişilerin Turgutlu'nun işgali esnasında direniş için henüz hazırlık yapılamamış olduğunun bir diğer göstergesi olarak da kabul edilebilir.

Bilhassa Manisa'nın işgali sırasında şehirden çıkarılamayan ve Yunan ordusunun eline geçen külliyetli miktarda silah ve cephane, bölgedeki direnişin ilk safhada yeterli şekilde örgütlenemeyişinin altında yatan önemli etkidir. Manisa'daki 48 bin silah, 8 kamalı ve 80 kadar kamasız top ile milyonlarca cephane 25 Mayıs tarihinde Kaymakam Konstantinos Cakalos komutasında Manisa'yı işgal eden Yunan birliğinin eline geçmiştir⁷ ve böylelikle bölgenin müdafaası adına çok önemli bir kayıp yaşanmıştır.

Yunan birlikleri işgal ettikleri şehirlerde hemen çeşitli tedbirler almışlardır. Manisa'da "İşgalin hemen ertesi günü kışlaya, Hükümet Konağına ve karakollara Yunan bayrağı çekilmiş; Gediz Köprüsüne ve Manisa'nın tüm giriş çıkışlarına geçici karakollar kurularak şehre giriş ve çıkışlar kontrol altına alınmıştır. Bu karakolların sayısı 30-40 kadardır. Bağına, bahçesine gitmek isteyenlere İşgal Komutanlığı izin belgesi veriyordu. Bu belgesi olmayanlar şehre giremiyorlar ve çıkamıyorlardı. Bütün giriş çıkışlarda herkesin üst-başı, eşyaları didik didik ediliyordu..... Aynı yöntem Turgutlu'da ve işgalin genişlemesinden sonra tüm işgal bölgesinde uygulanmıştır."⁸

Bölgedeki işgaller, Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmiş ve çok ağır şartlar içeren bir mütareke imzalamış olan Osmanlı Devleti'nin Ege kıyılarında bozulmuş olan asayişini temin etmek bahanesi ile yapılmaktaydı. Kâmil Su'nun da belirttiği üzere, "İşgal, sözde bu bölgede güvenliğin ve esenliğin korunması için yapılıyordu ve Osmanlı Devleti'nin egemenlik hakkı saklı kalacaktı. Ama işgal kuvvetleri komutanı Kaymakam Gregoryus, Turgutlu belediye binasında yaptığı bir konuşmada buraların resmen Yunanistan toprakları olduğunu ilan etmekte hiçbir sakınca görmemiştir."⁹ ve ilerleyen günlerde hakimiyetlerini arttırmak adına Yunan kuvvetleri kelimenin tam anlamıyla yapmadıklarını bırakmamışlardır.

İşgalden itibaren Yunan kuvvetlerince sıkıyönetim ilan edilmiştir. İşgalin ardından diğer şehirlerde olduğu gibi Turgutlu'da da yerli Rumlar silah altına alınarak Yunan kuvvetleri arttırılmış ve Müslüman halka eziyetlere, işkenceye başlanmıştır. Sıkıyönetimle birlikte akşam saatlerinde sokağa çıkma yasağı ilan edilmiş; ahalinin

⁴ SU, Kâmil; *a.g.e.*; 1986; s. 17,18

⁵ Süvari Yüzbaşı Ahmed; *Türk İstiklal Harbi Başında Millî Mücadele*; Yay. Haz.: Prof. Dr. İsmail AKA, Cahit TELCİ, Vehbi GÜNAY; 1993; s. 92, 93

⁶ KAYGUSUZ, Bezmi Nusret; *Bir Roman Gibi*; 2002; s. 165

⁷ KAYGUSUZ; *a.g.e.*; s. 163

⁸ ERGÜL, Teoman; *Kurtuluş Savaşında Manisa (1919-1922)*; 1991; s. 192

⁹ SU, Kâmil; *a.g.e.*; s. 44

ellerinde bulunan her çeşit silahı işgal güçlerine teslim etmeleri istenmiş ve ardından silah arama bahanesiyle evler basılmaya, Müslüman ahaliye bu bahaneyle işkence edilmeye başlanmıştır. Müslüman ahalden toplanan silahlar ise büyük ölçüde yerli Rum ve Ermenilerin silahlandırılması amacıyla kullanılmıştır.

Karanlık sokakların Yunan devriyelerinin güvenliğini tehdit etmesi sebebiyle her hanenin önünde gün ağarana kadar fener yakılması zorunluluğu getirilmesi de ilerleyen günlerde bir diğer işkence bahanesi olmuştur. Rüzgârın evin önündeki feneri söndürmesi ya da Yunan askerleri tarafından fenerin kasıtlı olarak söndürülmesi, ev sahibinin karakola götürülmesi ve türlü şekillerde darp edilmesi için yeterli bir sebep olmaktaydı. "Gerek silah arama sırasında gerekse aramadan sonra Turgutlu'da korkunç cinayetler işlendi. Erkekler ağaçlara asılmak, sakalları yakılmak, başları ağaçlara ve taşlara vurulmak, kızlar ve kadınlar ise ırzlarına geçilmek, bekâretleri parçalanmak, başları kırılmak suretiyle kanlı biçimde işkence ile öldürüldüler."¹⁰

Yunan birlikleri, işgal ettikleri şehirlerde yaşayanların hemen her türlü hareketlerine müdahale etmişlerdir. Celalettin Öztürk, işgal kuvvetlerinin erkeklerin feslerine, kadınların ise peçe ve çarşaflarına varana dek karıştıklarını, kadınları peçelerini açmaya zorladıklarını ifade ederek bu dönemde sıklıkla ırza tecavüzlerin yaşandığını belirtmektedir.¹¹ Öztürk'ün İbrahim Ethem Akıncı'dan aktardıkları Turgutlu'da da benzeri şekillerde vuku bulmuştur: "Düşman bir kadının ırzına geçmek istedi mi, ya hanesine silah aramak bahanesiyle girer veya kocası, kardeşi veya babasını tutuklar. Bu suretle kadının ırzına cebren tasallut eder."¹²

İşgalin bilhassa ilk ayları yerli ahali için çok büyük sıkıntılarla geçmiştir. Yunan birlikleri, kendi düzenlerini tesis edebilmek amacıyla yerli Rum ve Ermenilerin de dâhil olmasıyla birlikte eziyet ve işkencelerini arttırarak sürdürmüşlerdir. Tüm bu yaşananların üzerine 1919'un ağustos ayında bölgeye bir tahkik heyeti gelir. "Beynelmilel Tahkik Heyeti'nin İzmir'e gittiği sıralarda, bir Yunan Generali, Kasaba (Turgutlu)'ya gelerek, Kaymakam, Belediye Reisi ve Müftü'ye, meydana gelen bazı olayların ferdî olduğunu söyleyerek, gelecek olan heyete Yunan Hükümeti'ne leke sürmeyecek bir tarzda ifade vermelerini istemiştir. Ayrıca, Kasaba hapisanesini tahliye eden Yunanlılar, eski hareketlerini yapmamağa özen göstermişlerdir."¹³

Beynelmilel Tahkik Heyeti'ne sunulmak üzere hazırlandığı anlaşılan Ağustos 1335 tarihli (1919) *Yunan Kuva-i İşgaliyesi ve Yerli Rum Ahali Tarafından İka Edilen Ceraim ve Cinayatın Tahkik Edilebilen Bazı Aksamı* başlıklı resmî rapor¹⁴, işgal günlerinin ilk ayları içerisinde Turgutlu'da yaşananları anlatması açısından çok önemlidir. Yaklaşık 60 sayfalık raporun büyük bölümü Turgutlu ve köylerinde yaşananlara ayrılmıştır. Burada ifade edildiğine göre hem ilçe merkezi, hem de bağlı nahiye ve köylerde yüzlerce Müslüman çeşitli ve asılsız gerekçelerle darp edilmiş; onlarcası şehit edilmiş ve mallarına el konulmuştur.

Yunan kuvvetlerinin şehirdeki eziyet ve cinayetlerine dair Turgutlu Kaymakamı'nın 25 Ağustos 1335 (Miladi 1919) tarihli tahririnde belirtilen rakamlar, işgalin ilk 15 ayında vuku bulan hadiselerin resmîyete intikal edilen kısmını gözler önüne sermektedir. Buna göre 14 kişi şehit edilmiş, 10 kişi yaralanmış ve 215

¹⁰ SU, Kâmil; a.g.e.; s. 45

¹¹ ÖZTÜRK, Celalettin; *Milli Mücadelede Turgutlu*; Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; 1996; s. 48

¹² ÖZTÜRK, Celalettin; a.g.e.; s. 46

¹³ TURAN, Mustafa; a.g.e.; s. 58

¹⁴ *Yunan Kuva-i İşgaliyesi ve Yerli Rum Ahali Tarafından İka Edilen Ceraim ve Cinayatın Tahkik Edilebilen Bazı Aksamı*; 1335

Turgutlulu da darp edilmiştir. Aynı tahrirden anlaşılacağı üzere Yunanlılar aynı zamanda vatandaşların mallarını ve eşyalarını da gasp etmektedirler ve 25 Ağustos 1919'a kadar sürdürülerek resmiyete intikal eden gaspların maddi karşılığı 9500 kuruşa yakındır.¹⁵ Tüm bu rakamlarda vurgulamamızdan anlaşılacağı üzere aktarılanlar yalnızca tutanaklara yansıtılabilenlerdir. Tutanaklara, yani resmiyete intikal etmeyenlerin zikredilenlerden çok daha yüksek olduğunu da ifade etmemiz gerekmektedir.

Müslüman ahaliye yöneltilen eziyetin bir başka türü de maneviyatı hedef almakla gerçekleştirilmiştir. Yunan kuvvetleri ramazan ayında dahi camilerde ezan okunmasını, hatta namaz kılınmasını yasaklamış; bu yasak haricinde namaz vakitlerinde cemaate ve ezan okuyan müezzinlere alaylı sözlerle hakaret etmişlerdir.¹⁶ Manevî işkence bununla da sınırlı kalmamış; "Müslümanlara ait mezar taşları parça parça edildikten başka sırf hakaret olsun diye mezarlık mera olarak da kullanılmıştır. Meyhane Pazarı yanındaki Büyük Mezarlığın bir köşesi, masalar konularak meyhane olarak kullanılmıştır. Böylece Müslümanlar maddî işkencelerin yanı sıra bu tür manevî cezalara da çarptırılmışlardır."¹⁷

Yangın ve Kurtuluş

1919 Mayıs ayının son günlerinden itibaren işgali genişletmek isteyen Yunan birliklerine karşı Ahmetli, Akhisar, Salihli, Bozdağ ve Alaşehir gibi farklı cephelerde zaman zaman ciddi müsademeler yaşanmıştır. İlk ciddi çatışma 12 Haziran'da yaşanmış ve bu esnada esir düşen altı Türk zabiti Turgutlu'ya getirilerek burada idam edilmiştir.¹⁸ Zamanla bölgenin neredeyse tamamı Yunan kuvvetlerinin kontrolüne geçmiştir. İşgal süreci bilindiği gibi Eylül 1922'ye kadar devam edecektir.

26 Ağustos 1922'de başlayan Türk Ordusu'nun taarruzu kısa süre içerisinde hızlı bir ilerleyişe dönüşmüş ve 30 Ağustos'ta Yunan Ordusu'nun büyük ölçüde dağılması artık millî kurtuluşun müjdecisi olmuştur. Yunan kuvvetleri büyük zayıflıklar vererek ve ağırlıklarını terk ederek çekilirken, tahliye ettikleri bölgedeki köy, kasaba ve şehirleri de tahrip etmeye başlarlar. Tahribat özellikle söz konusu yerleşim yerlerinin yakılmaları ile gerçekleşir. Uşak'tan İzmir'e kadar uzanan güzergâh üzerindeki hemen hemen tüm yerleşim yerleri tahribattan payını almıştır. Bu süreçte en ciddi zarar gören yerleşim yerlerinin başında da Turgutlu gelmektedir.

Kaçmakta olan Yunan Ordusu'nun Uşak'tan itibaren başlattığı tahribat sürecinde ilk günlerde amaçlarına ulaşabilmek adına yeteri kadar organize olamadıkları anlaşılmaktadır. Şehirlerin yakılması amacıyla Yunan Ordusu'nun özel eğitimli birlikleri olan Efzon Alayları görevlendirilmiştir.¹⁹ Dr. Niyazi Dinçsoy'un ifadesine göre, Manisa'daki Yunan Merkez Komutanı Albay Boğoraçi ile yardımcısı Yarbay Filipos tarafından Turgutlu ve sonrasında da Manisa'yı yakarak yok etmek gayesiyle üç bin kişilik bir birlik oluşturulmuştur. Bin kişilik kuvvet yangın çıkarmak ve anarşi oluşturmak, bin kişi sokağa çıkanları kurşunlamak, talan ve ırza geçme gibi fiilleri işlemek, kalan bin kişilik kuvvet ise arananları saklandıkları yerlerde bulup çıkarmakla görevlendirilmişti. Tüm bu plan Turgutlu'da prova edilecek; Manisa'da ise artık daha başarılı şekilde uygulanacaktı.²⁰

¹⁵ *Yunan Fecayine Müteallik Aydın Vilayetinin Beynelmilel Tahkik Heyetine Verilmek Üzere Topladığı Vesâik-i Resmîyeye Müstenid Hulâsa*; Matbaa-i Askeriye; 1335; s. 7

¹⁶ SU, Kâmil; a.g.e.; s. 28

¹⁷ SU, Kâmil; a.g.e.; s. 29

¹⁸ KAYGUSUZ; Bezmi Nusret; a.g.e.; s. 171

¹⁹ Prof. Dr. Engin Berber'in 18 Kasım 2016'da Uluslar arası Turgutlu Sempozyumu'nda sunduğu bildiriden

²⁰ DİNÇSOY, Dr. Niyazi; a.g.e.; s. 345

Geçmişten Günümüze Manisa

Turgutlu yangını, 4 Eylül 1922 günü akşam saatlerinde istasyon yakınlarındaki gazhane ve cephanelerin patlatılmasıyla başlatılmıştır. Muhtemeldir ki, bu iki büyük patlama bağbozumu mevsimi olması dolayısıyla ovada olan Turgutluların şehre toplanmaları amacını gütmektedir: “İstasyon yangını Turgutluların yüreğine büyük bir korku saldı. Hemen herkes bağ ve bahçedeki işini bırakıp kasabaya döndü. Yangından önce halkı şehre çekmek isteyen Yunanlılar böylece maksatlarına ulaşmış oldular.”²¹

Mehmet Asım'ın ifade ettiğine göre, “Yunanlılar tahrip taburlarını biri süvari ve ikisi yaya olarak üçer kişilik yangın postalarından teşkil etmişlerdir. Yangın postalarının önündeki süvariler arasındaki iki yayanın komutanı olanlar göğüslerinde kırmızı bir işaret, başlarında siyah bir kalpak, ellerinde boruya benzer sarı parlak bir teneke ile ayrılırlardı. Yayalara gelince bunların birisi içi bomba dolu bir sepet, ikincisi dezenfekte tulumalarını andıran benzin ile dolu bir aleti taşıyorlardı. Öndeki komutan yangın çıkarma emrini veriyor, sokak üzerinde olan evler benzin dökülerek, bahçe veya avlu içerisinde olan evler ise penceresinden bomba atılarak yakılıyorlardı. Tamamıyla ateşe verilen bir ev yanmazsa yakılması için yeniden bomba atılıyor yahut benzin dökülüyordu. Yangın postaları sokak sokak dolaşarak yanmamış tek bir ev kalmamasına özen gösteriyorlardı.”²²

4 Eylül akşamı istasyon civarındaki patlamaların ardından 5 Eylül Salı gecesini çarşı ortasında yer alan büyük bir bina ateşe verilir ve sonrasında sokak sokak, mahalle mahalle evler yakılmaya başlar. Yangın postalarına Turgutlu'yu çok iyi tanıyan yerli Rumlar rehberlik yaparlar. Bunların başlıcaları Kasaba Jandarma Çavuşu Pandeli, Kasaba eczacısı Kosti, Yoğurtçu Tanbi Yanko, Reji Hamalı ve Kantarcısı İstilyo, Kunduracı Yordan, Urganlı'dan Topuz, Pabuççu Dimitro, Hekim oğlu Dimitro ve kardeşi Dimitridir.²³ Bunlardan ve düşman güçlerine yardımcı olanlardan sekizi yakalanarak kurtuluşun sonrasında Koza Pazarı'nda idam edilmiştir.²⁴

Şehrin dört bir tarafında yangınlar devam ederken bir yandan da hırsızlık, gasp ve ırza tecavüzler sayılamayacak yoğunlukta sürüyordu. Bu esnada, “birçok kadın ve kız namuslarını korumak için ölmeyi göze almışlardır. Derelere sürüklenen bakirelerden bir bölümü birbirlerine bağlanarak öldürülmüş ve cesetleri Nif Çayı'na atılmıştır.....Yağma, asıp kesme, ırza geçme Türk Ordusu yetişinceye dek sürdü.”²⁵ Ayrıca yangının üç gün öncesinden itibaren kimsenin şehir dışına çıkmasına müsaade edilmeyerek katliam ve soygunların boyutu da iyiden iyiye arttırılmasına çalışılmıştır.

Yangın neticesinde Turgutlu'daki zayıt benzeri felaketlerin yaşandığı diğer şehirlere oranla çok daha fazla olmuştur. Uluslararası Kızılhaç ve Uluslararası Çocuk Esirgeme Birliği'nden iki temsilcinin raporlarına göre Turgutlu'daki 6328 evden yangın sonrasında ayakta kalabilen bina sayısı yalnızca 201'dir.²⁶ Maddî kayıpların yanında, tespit edilemeyen sayıda sivil de bu süreçte Yunan birlikleri tarafından

²¹ SU, Kâmil; a.g.e.; s. 89. Benzeri ifadeler *Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti* isimli eserde de zikredilmektedir: “Belediye Reisi şu izahatı vermiştir: ‘Eylülün dördüncü günü istasyondaki benzin depoları ve emtia anbarı Yunan askeri tarafından yakıldı. Bu hayra alamet değildi. Yangını gören halk bağlarında, bahçelerinde..... Bunu ertesi salı gününün elim vukuatı takip etti. Kasaba firari Yunan askeri ile doldu. Köylerdeki halk Yunanlılar tarafından şehre çağrıldı velhasıl Kasabamız en elim günü yaşıyordu.’ (Nâşit Hakkı; “Turgutlu Kasabasında Mahalleler Arasında”; *Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti*; 2. Kısım; s. 123)

²² Mehmet Asım; “Yunan Mezaliminden Sorumlu Olan Kimdir?”; *İzmir'den Bursa'ya*; s. 120

²³ Nâşit Hakkı; “Turgutlu Kasabasında Mahalleler Arasında”; *Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti*; 1338; 2. Kısım; s. 124

²⁴ DİNÇSOY, Dr. Niyazi; a.g.e.; s. 346

²⁵ SU, Kâmil; a.g.e.; s. 91

²⁶ SU, Kâmil; a.g.e.; s. 92

öldürülmüştür. Ayrıca yangın ve bombalamalar, yalnızca evleri değil; aynı zamanda birçok cami ve mescidi de yok etmiştir. Tatar ve Pazar Camileri bombalanarak neredeyse taş yığını haline getirilmiş (kurtuluştan sonraki günlerde bu camiler tadil edilmiştir); Limoncu Camii tamamen enkaza çevrilmiş (bu cami ilerleyen tarihlerde mahalleli tarafından yeniden inşa edilmiştir); bugün Sevinç Parkı'nın bulunduğu alanda yer alan Paşa (Beşir Ağa) Camii, yine günümüzde Namık Kemal İlkokulu'nun arka cephesine komşu olan Koltuk Camii, Bozkurt Mahallesi'ndeki Yeni Camii ve daha birçokları ile çok sayıda mescit yangın ve bombalamalar neticesinde kullanılamaz hale gelmişlerdir. Yakılarak yok edilen ibadethaneler sadece Müslümanlar'a ait değildir. İşgal günlerinde dahi Osmanlı Devleti'ne ve Müslüman Türk hemşerilerine sadakatlerini sonuna kadar muhafaza eden Turgutlulu Yahudiler'e ait sinagoglar da bugünlerde yok edilmiştir. Yahudiler'in yeni bir ibadethane inşa edebilmeleri için aradan 14 yıl geçmesi gerekecektir. Şehirdeki tüm devlet daireleri de yanmış ve yerelde muhafaza edilen arşiv vesikalarının tamamının yanması neticesinde yüzyıllardır muhafaza edilen şehrin hafızası da yok olmuştur. Turgutlu'da bu süreçteki bir diğer çok önemli kayıp da, içerisindeki binlerce yazma eserle birlikte yanan Kolağasızâde Hacı Hüseyin Ağa Kütüphanesi olmuştur. Bugünkü Sevinç Parkı'nın olduğu alanda Paşa Camii'ne bitişik olan kütüphanenin vakfiyesi 1841 tarihini taşımaktadır ve kitap varlığı vakfiyeyi takip eden yaklaşık 80 yılda her geçen gün biraz daha artmıştır. Hacı Hüseyin Ağa Kütüphanesi mevcudu olan kitapların sayısı itibariyle o günlerde İzmir'de mevcut yedi kütüphaneden daha zengin bir birikime sahiptir.²⁷ Bu kütüphane ile camilerde ve medreselerde bulunan el yazması kitapların yanmış sayfalarının haftalarca Kasaba göklerinde uçtukları, dönemi yaşayanlarca ifade edilmektedir.²⁸

²⁷ GÖKYAYLA, Mehmet Tüzel; *Turgutlu'da İmparatorluk Dönemine Ait Bazı Vakıflar ve Hayrât*; 2016; s. 28

²⁸ DİNÇSOY, Dr. Niyazi; a.g.e.; s. 354

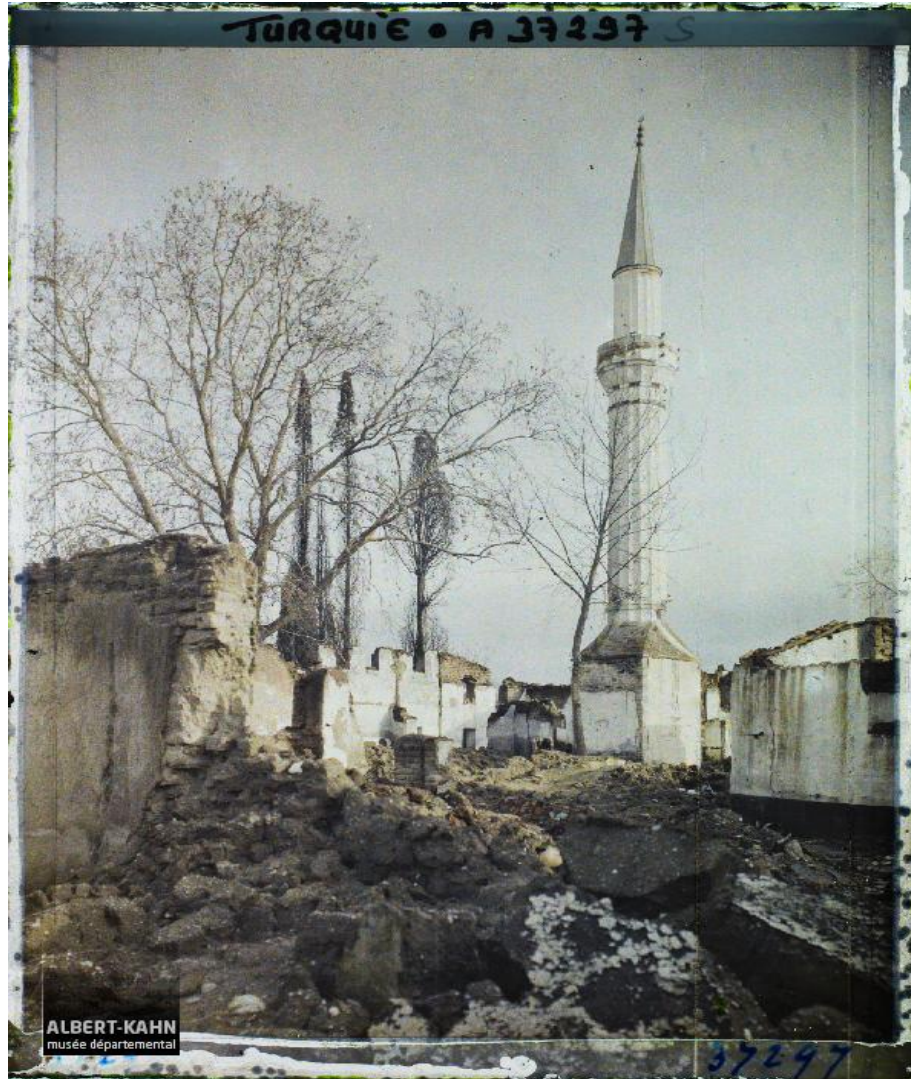
Evlerde ve depolarda muhafaza edilmekte olan buğday, arpa, tütün, üzüm gibi tarım ürünleri de tamamen yanmıştır. 7 Eylül 1922'de muzaffer Türk Ordusu'nun şehre gelerek hâkim olmasıyla düşman işgalinden kurtulan Kasabalılar, ellerinde hiçbir şeyleri olmadan bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Pek çok farklı kaynaktan ve dönemi yaşayanlarca bu şehirde ikamet eden insanların uzun süre yangın yerlerini elleriyle kazarak yanık buğdayları topladıkları ve bunları öğütterek ekmek yapmaya gayret ettikleri ifade edilmektedir.

Turgutlu yangını yaklaşık iki gün devam etmiştir. Yunan askerleri yanan binalardaki ateşin sönmemesi için zaman zaman bombalarla tahribatı arttırmışlardır. 7 Eylül günü sabaha karşı Türk Ordusu şehre iki farklı istikametten girdiğinde karşılaştıkları manzara tam anlamıyla bir harabedir. Türk Ordusu'nun öncü birlikleri şehrin kuzeyinden bugün 'Küllük' olarak adlandırılan mahallin yakınlarından Turgutlu'ya girerler. Bölgede ordunun girişi öncesinde Grebo Hamza Çavuş ve arkadaşları saatlerce Yunan askerleriyle çatışmışlar ve bölgedeki evlerin yanmasına engel olmuşlardır. Türk ordusunun öncüleri bu bölgede ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan Turgutlu'ya girmişlerdir. Türk askerinin Turgutlu'ya geldiği diğer istikamet ise şehrin kuzey kesimindedir. Bugün Selvili Tepe olarak adlandırılan bölgenin alt kısmında Yunan ve Türk kuvvetleri arasında küçük çaplı bir müsademe yaşanmış ve çatışmada Turgutlu'da halk arasında anlatılanlara göre üç ya da beş Türk askeri şehit olmuştur. Şehitlerin defnedildikleri bölgeye birkaç servi ağacı dikilmiştir ve halen iki yaşlı servi ağacının var olduğu bölgeye Şehitler Tepesi ya da Şehitler Parkı denilmektedir.

Yunan Ordusu'nun bıraktığı tahribatı yerinde incelemek amacıyla bu bölgeleri ziyaret eden Halide Edip, Falih Rıfki, Yakup Kadri ve Mehmet Asım'ın yazılarının derlendiği İzmir'den Bursa'ya adlı eserde yangın sonrasındaki günlerde ahalinin ve kasabanın durumu bazı detaylarıyla anlatılmaktadır.²⁹ Kitapta yer alan Halide Edip ve Falih Rıfki'nin yazılarında görülebileceği gibi heyet Turgutlu'ya 1922 eylül ayının son günlerinde yani yangın ve kurtuluştan yaklaşık yirmi gün sonra gelmiştir. Tahribatın büyüklüğü kelimelerle tarif edilemeyecek düzeyde olsa dahi Turgutlu'nun Kaymakam Vekili Binbaşı Ahmet Hamdi Bey'in çalışkanlığı ve gayreti sayesinde kısa zaman içerisinde yaralar sarılmaya, yaşanabilecek barakalar inşa edilmeye başlanmıştır.

O günlerde çekilen sınırlı sayıdaki fotoğraf, Yunan ordusunun çekilirken bölgedeki yerleşim yerlerinde oluşturduğu zarar ve ziyanı rahatlıkla anlaşılabilir kılmaktadır. Fransız asıllı bir banker olan Albert Kahn'ın bölgenin görüntülerini tespit etmeleri amacıyla Batı Anadolu'ya gönderdiği fotoğrafçılar, 9 Ocak 1923'te Turgutlu'ya da gelerek küçümsenmeyecek sayıda fotoğraf çekmişlerdir. O fotoğraflarda da yangının getirdiği yıkım ve tahribatın boyutları çok açık olarak algılanabilir.

²⁹ Halide Edip, Yakup Kadri, Falih Rıfki, Mehmet Asım; *İzmir'den Bursa'ya*; 1338, muhtelif sayfalar

(Limoncu Camii yıkıntısı)

KAYNAKÇA

- Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti*; 1338
DİNÇSOY, Dr. Niyazi; *Yöremizin Tarihinde Turgutlu'nun Dramı ve Mustafa Kemal Atatürk*; 1998
ERGÜL, Teoman; *Kurtuluş Savaşında Manisa (1919-1922)*; 1991
GÖKYAYLA, Mehmet Tüzel; *Turgutlu'da İmparatorluk Dönemine Ait Bazı Vakıflar ve Hayrât*; 2016
Halide Edip, Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Mehmet Asım; *İzmir'den Bursa'ya*; 1338
KAYGUSUZ, Bezmi Nusret; *Bir Roman Gibi*; 2002
ÖZTÜRK, Celalettin; *Milli Mücadelede Turgutlu*; Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; 1996
SU, Kâmil; *Manisa ve Yöresinde İşgal Acıları*; 1986
Süvari Yüzbaşı Ahmed; *Türk İstiklal Harbi Başında Millî Mücadele*; Yay. Haz.: Prof. Dr. İsmail AKA, Cahit TELCİ, Vehbi GÜNAY; 1993
TURAN, Mustafa; *Yunan Mezalimi / İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923*; 2014

Geçmişten Günümüze Manisa

Yunan Fecayine Müteallik Aydın Vilayetinin Beynelmilel Tahkik Heyetine Verilmek Üzere Topladığı Vesâik-i Resmîyeye Müstenid Hulâsa; Matbaa-i Askeriye; 1335

Yunan Kuva-i İşgaliyesi ve Yerli Rum Ahali Tarafından İka Edilen Ceraim ve Cinayatin Tahkik Edilebilen Bazı Aksamı; 1335

1844 NÜFUS DEFTERLERİNE GÖRE KONYA HAVALİSİNDEN MANİSA'YA GÖÇLER

Mehmet YILMAZ*

GİRİŞ

Konya havalisinde çok eskiden beri '*Diyâr-ı âhar*' adı verilen bir çeşit gurbete çıkma geleneği görülmektedir¹. Bu âdetin, ilk defa nerede ve ne zaman çıktığı bilinmemektedir. Kanaatimizce, XIX. yüzyıldan önce Silleli çömlekçiler tarafından başlatılmış ve zamanla buradan Beyşehir, Seydişehir, Bozkır, Hadim ve Aladağ kazalarındaki dağ köylerine yayılmıştır. 1970'lere kadar süren bu âdete, halk ağzıyla Sille de '*Yabana gitme*' adı verilirken, diğer bölgelerde "*Aydına gitme*" veya '*İzmir'e gitme*' denilmiştir². Öncelikle Batı Anadolu'ya gitme anlamına geldiğinden olsa gerektir ki, Konya genelinde daha çok '*Aydın'a gitme*' olarak bilinir. Başka bir ifade ile yabana gidenlerin nereye gittikleri pek önemli değildir. İster İstanbul, isterse Edirne olsun, rızık aramak için köyünden çıkanların hepsine birden '*Aydın'a gitti*' denilir. Mesela Hadimlilere göre, dışarıda çalışmak amacıyla Hıdırellez tepesini aşır, kendilerine görünmez olan herkes Aydın'a gitmiştir³.

1831 nüfus kayıtlarını âdeta bir veri tabanı olarak kullanan Osmanlı Devleti, bu kayıtlara dayalı olarak muhtelif tarihlerde bazı nüfus güncellemeleri yaptıktan sonra⁴, 1844 yılında ikinci nüfus sayımını gerçekleştirmiştir. Orduyu yeniden düzenlemek⁵ ve yeni yürürlüğe giren vergileri daha sağlıklı biçimde toplamak maksadıyla yapılan bu sayım ve güncellemelerde bölgede meydana gelen nüfus hareketleriyle ilgili bazı bilgiler verilmektedir. 1834, 1838, 1840 ve 1843 güncellemeleri ile birlikte bu nüfus sayımları kronolojik sıra takip edilerek incelendiğinde, Konya sancağının dağlık bölgelerinden '*Aydın'a gitme*' hareketinin her yıl çoğalarak devam ettiği ve 1844 sayımları sırasında oldukça arttığı anlaşılır⁶. Ancak aynı yıllarda Esbkeşan, Karapınar ve Karaman gibi ovalık kesimlerde nüfusun durağan olduğu ve dışarıya pek fazla göç vermediği görülmektedir (Bkz. Harita I).

1844 sayımlarına göre Konya havalisinden Manisa'ya yapılan göçler ile sınırladığımız bu çalışmanın ilk aşamasında çok sayıda nüfus defteri taranmış⁷ ve

* Yard.Doç.Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, m.yilmaz@selcuk.edu.tr; myilmaz32@gmail.com.

¹ BOA, *NFS.d.*, nr.3417, s.146; nr.3418, s.2,4,7,8,11.

² Mehmet Yılmaz, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hatunsaray Nahiyesinde Nüfus ve Nüfus Hareketleri", *I. Uluslararası Hatunsaray (Lystra) ve Çevresi, Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu* (Bildiriler), 2-4 Ekim 2011, Konya 2012, s.314.

³ XIX. yüzyılda Aydın Eyaleti'nin merkezi İzmir olduğundan, 'Aydın'a gitme' aynı zamanda İzmir'e gitmek anlamına gelmekteydi.

⁴ Mehmet Yılmaz, "Tanzimat Döneminde Sille Gayrimüslimleri", *Sille Aya Elenia Müzesi*, Editör Mete İlker Mimiroğlu, Selçuklu Belediyesi Yayını, İstanbul 2013, s.34.

⁵ Nejdet Bilgi, "Osmanlı Dönemleri Nüfus Sayımları Hakkında", *Türk Yurdu*, XIX-XX/148-149, Ankara 2000, s.121.

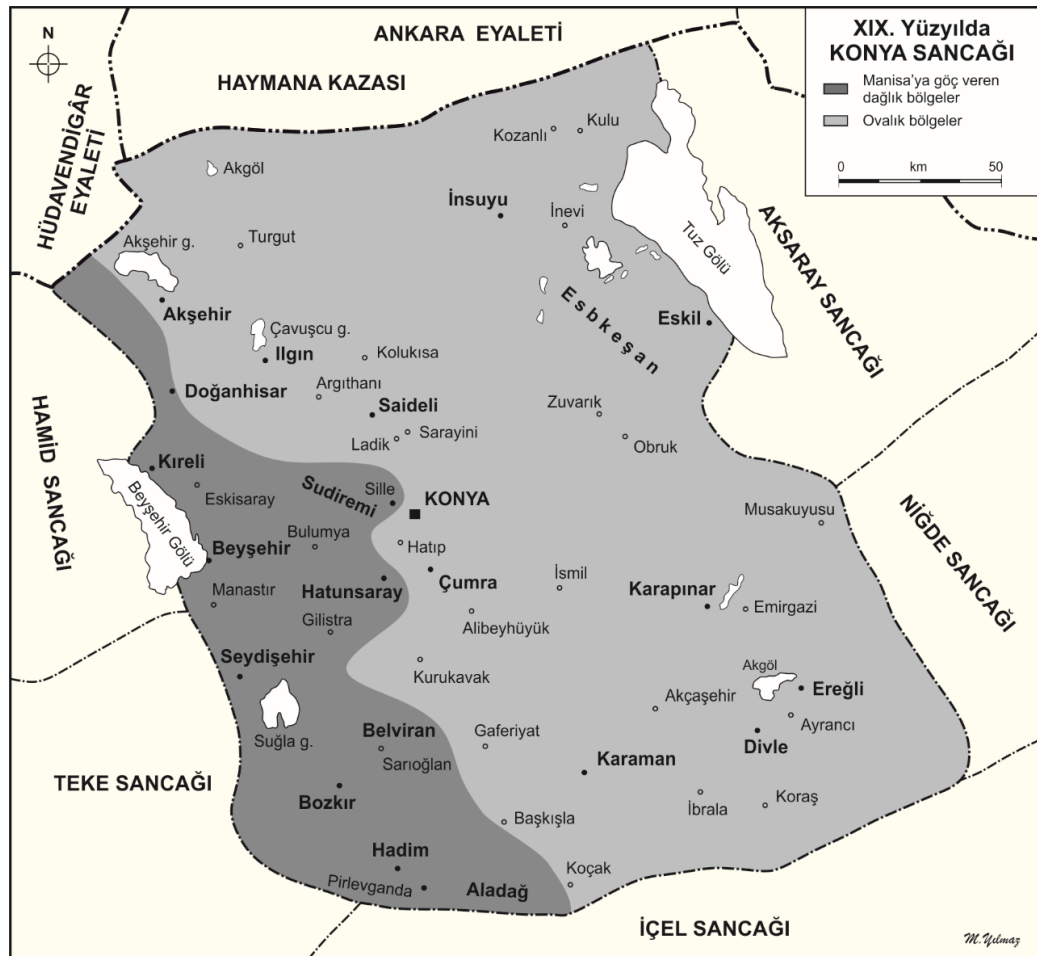
⁶ Sille örneği için bkz. BOA, *NFS.d.*, nr.3418, s.7-20; nr.3424, s.23-63; nr.3437, s.36-100; nr.3438, s.2-43; nr.3450, s.2-67.

⁷ BOA, *NFS.d.*, nr.3285; nr.3321; nr.3315; nr.3372; nr.3296; nr.3301; nr.3376; nr.3400; nr.3416; nr.3411; nr.3449; nr.3450; nr.3460; nr.3468; nr.3473.

Konya havalisinden Manisa'ya yapılan göçler tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızın ikinci safhasında göç veren bölgelere gidilerek küçük çapta bazı saha araştırmaları yapılmıştır. Çalışmamızın son aşamasını teşkil eden metin yazma safhasında ise, yegâne kaynağımızı oluşturan nüfus defterlerinde sürekli aynı ifadeler tekrar edildiğinden, bu tür bilgiler mümkün olduğunca tablolara dökülmeye çalışılmıştır.

Harita I: XIX. Yüzyılda Konya Sancağı

Kaynak: BOA, *HRT.h*, nr.1502; BOA, *HRT.h*, nr.1574; Mehmet Nasrullah, Mehmet Rüştü, Mehmed Eşref, *Mamalik-i Mahrusa-i Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas*, Tefeyyüz Kütüphanesi, İstanbul 1325/1909.

KONYA HAVALİSİNDEN MANİSA'YA GÖÇLER

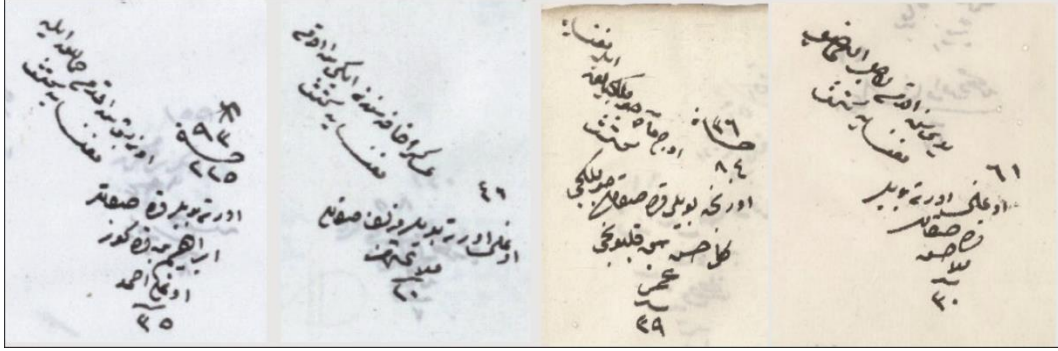
1844 nüfus defterlerine göre, Tanzimat başlarında Konya havalisinden Manisa'ya doğru yoğun bir göç hareketi görülmektedir. Başlangıçta bu hareketin, aile ekonomilerine ek gelir sağlamak amacıyla yapılan mevsimlik göçler olduğu söylenebilir. Ancak zamanla uzun vadeli işçi göçlerine dönüşmüş ve gidenlerden bazıları 8-10 yıl geri dönememiştir. Hatta içlerinden yedi tanesi ailelerini de yanlarına alarak tamamen Manisa'ya yerleşmişlerdir⁸. 1844 yılı itibarıyla Manisa'ya gidenlerin %44'ünü 20 yaş ve altındaki gençler tekil ettiklerinden muhtemelen bunlardan çoğu

⁸ 1844 yılı itibarı ile dördü Beyşehir, üçü de Bozkır kazasından olmak üzere, yedi kişi nüfuslarını Manisa'ya naklettirmiştir. Bkz. BOA, *NFS.d.*, nr.3315, s.50,139; nr.3321, s.111,300,306.

Geçmişten Günümüze Manisa

bekâr olmalıydılar. Nüfus defterlerinde kayıtlı kişilerin medeni durumları belirtilmemekle birlikte, 20 yaş üstünde olanlardan çoğunun evli oldukları söylenebilir. Bunlardan hiçbiri yanlarında eşlerini götüremediklerinden her yıl belli mevsimlerde veya en geç birkaç yılda bir memleketlerine gelip gittikleri sanılmaktadır. Bazıları da erkek çocuklarından birisini yanlarında götürmüştür⁹.

Belge Örnekleri: Nüfus Defterlerinde Manisa'ya Göçler

Kaynak: BOA, NFS.d., nr.3321, s.343, 348, nr.3449, s.7.

Bu göç hareketi sırasında Konya havalisinden Batı Anadolu'ya gidenlerin tamamı, Beyşehir, Seydişehir, Bozkır, Hadim ve Aladağ gibi tarım arazileri kıt olan dağlık yörelerden oldukları anlaşılmaktadır¹⁰. Fakat göç için tek sebebin toprak kıtlığı olduğu söylenemez. Zira Ovalık kesimlerde yer alan Sarayönü ve Ladik'te halkın 31'i topraksız olduğu halde, köy dışına adım attıkları görülmemektedir¹¹. O halde Tanzimat Dönemi'nde Konya havalisinden Batı Anadolu'ya yapılan göçler, daha çok bölgedeki 'Dağlı' kültürünün bir eseri olsa gerektir. Pek fazla toprak sıkıntısı çekmeyen 'Ovalı'lar ise mümkün olduğunca bu göç hareketinden uzak durmaya çalışmışlardır. Başka bir ifade ile Akşehir'in ova köyleri ile Esbkeşan, İnsuyu, Karapınar ve Karaman gibi kaza ve nahiyelerden Batı Anadolu'ya göç olmamıştır¹².

Öte yandan Konya havalisinden Manisa'ya göçlerde ilk sırayı yaklaşık %59,5'luk bir oranla Bozkır almaktadır. Daha sonra bu listeyi Sudirhemi nahiyesi ile Hadim kazaları takip etmektedir. Beyşehir, Seydişehir ve Aladağ halkı Manisa'dan çok İzmir'e gitmeyi tercih etmiştir. Tablo I'de, 1844 tarihli nüfus defterlerine göre Konya havalisinden Manisa'ya yapılan göçler görülmektedir.

Tablo I: Konya'dan Manisa'ya Göç veren Kaza ve Nahiyeler

Göç Veren Kaza ve Nahiyeler	Göç Edenler (Kişi)	%
Bozkır	147	59,5
Sudirhemi (Sille) Nahiyesi	54	21,9
Pirlavganda (Hadim)	18	7,3
Seydişehir	9	3,7
Beyşehir	7	2,8
Aladağ	7	2,8

⁹Mesela Bozkır'ın Kuruçay köyünden hamal Ali bin İsmail, 13 yaşındaki büyük oğlu Abdullah'ı yanında götürürken, küçük oğulları 7 yaşındaki İsmail ile 4 yaşındaki Ahmet'i köyünde bırakmıştır. Bkz. BOA, NFS.d., nr.3321, s.110.

¹⁰ BOA, NFS.d., nr.3285; nr.3321; nr.3315; nr.3372; nr.3450.

¹¹ BOA, ML.VRD.TMT.d, nr.10502; nr.10509; nr.10512; nr.10518; nr.10521; nr.17585.

¹² BOA, NFS.d., nr.3285; nr.3400; nr.3416; nr.3411; nr.3460.

Akşehir	5	2
Toplam	247	100

Kaynak: BOA, NFS.d., nr.3285; 3315; 3321, 3337; 3449, 3450; 3468.

Çalışmak Amacıyla Gidenler

Konya'dan Batı Anadolu'ya yapılan göçlerin en önemli sebeplerinden birisi, bazı dağ köylerinde geçim sıkıntısının baş göstermesidir. Anlaşılan odur ki, XIX. yüzyılda Anadolu'da artan nüfus ile birlikte bazı dağ köylerinde arazi sıkıntısı ortaya çıkmış ve dara düşen köylüler çareyi dışarıya çalışmaya gitmekte bulmuşlardır. Genellikle ilk gidenler, her sene peşlerine yenilerini takmışlardır. Bu nedenle, dışarıya gidenlerin sayısı her geçen yıl biraz daha artarken, bazı şehirlerde hemşeri kolonileri oluşturulmuştur. Mesela 1844 yılı itibarıyla Bozkır'ın Kuruçay köyünden gurbette olan 50 kişiden 49'u Manisa'dadır¹³. Tablo II'de 1844 yılı itibarı ile Konya havalisinden Manisa'ya gidenler görülmektedir.

Tablo II: Konya'dan Manisa'ya Gidenlerin Meslekleri

Meslekleri	Bozkır	Sudiremi (Sille)	Hadim	Seydişehir	Beyşehir	Aladağ	Akşehir	TOPLAM
Askerlik korkusu ile köyden firar ¹⁴	65		10	3		2	1	81
Hamal	63							63
Çömlekçi		45						45
Kısmet arzusu ¹⁵	6		3	2	1	3		15
Tahsil	5	2	3			1		11
Tezkeresiz köyünden firar ¹⁶			1	4	2			7
Çerçi		4						4
İmam	3		1			1		5
Yerleşmek amacıyla gidenler	3				4			7
Hizmetkâr		3						3
Manav	2							2
Kiremitçi							2	2
Bağcı							1	1
Helvacı							1	1
TOPLAM	147	54	18	9	6	7	5	247

¹³ Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Bozkır Kazasında Nüfus Hareketleri", *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır (06-08 Mayıs 2016)*, Bildiri Kitabı, Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 9, Konya 2016, s.1377-1378.

¹⁴ Çok genç oldukları için genelde mesleksiz olan bu grubun, bulabildiği her türlü işte çalıştığı sanılmaktadır.

¹⁵ Kısmet arzusundan kasıt, iş bağlantısı ve mesleği olmayıp, ya kısmet diyerek rızık için gurbete çıkanlar olmalıdır.

¹⁶ Bir nevi iç pasaport olan murur teskeresi almadan köyünü terk edenlerdir. Bir sene müddetle harç karşılığında verilen Murur tezkerelerinde, kişinin kimlik bilgilerinin yanı sıra, nereye ve niçin gideceği yazılırdı. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, İstanbul 1983, s.583.

Geçmişten Günümüze Manisa

Kaynak: BOA, *NFS.d.*, nr.3285; nr.3321; nr.3315; nr.3337; nr.3372; nr.3449; nr.3450; nr.3468.

Konya havalisinde çalışmak için Manisa'ya gidenler başlıca iki gruba ayrılırlar. Bunlardan birincisi çömlekçiler, ikincisi ise belgelerde hamal, hizmetkâr, manav veya bağcı gibi gösterilenler ile meslekleri belirtilmeyenlerin oluşturduğu çiftçilerdir.

Çömlekçilerin yoğun olduğu Sille'de yabana gitme henüz on iki yaşlarında hizmetkârlık, ırgatlık ya da çerçi¹⁷, bohçacı, terzi, dülger, kalaycı veya çömlekçi çıraklığı gibi işlerle başlamıştır¹⁸. Mevsimlik gidişler her mesleğe göre farklı aylarda olmuştur. Mesela çömlekçiler her sene nisan ayıyla birlikte gitmişler ve ekim sonlarına doğru geri dönmüşlerdir. Hatta 200 günden önce geri dönenler ayıplanmıştır¹⁹. Ancak çömlekçilerin gurbetçiliği çiftçilerden biraz daha farklıdır. Gittikleri yerlere başlarında ustaları olmak üzere, çıraklar, hizmetkârlar ve sakalardan oluşan bir takım halinde giderler ve dönüş sırasında da alet ve edevatlarını bir sonraki yıl kullanılmak üzere aynı yerde bırakırlardı. Çırakların ve hizmetkârların her sene gittikleri yerlerde değişiklikler olsa da, patron konumundaki ustalarinki kolay kolay değişmezdi.

Saha araştırmaları sırasında Bozkır ve Hatunsaray yöresinden topladığımız bilgilere göre çömlekçilerin aksine çiftçiler, tarlalarını sürdükten sonra kasım ayına doğru köylerinden çıkarlar ve haziran ortalarında orak vakti geri dönerlerdi. Fakat içlerinden bazıları her sene memleketlerine gelemezler ve bunlardan bazıları birkaç senede bir ailelerini ziyaret ederlerdi. Kayıtlarda firari, hamal veya hizmetkâr gibi farklı konumlarda görünmelerine rağmen yaptıkları iş, birbirinden çok farklı değildi. Çünkü çoğu tarla, bağ ve bahçe işlerinde çalışırlardı. Konyalıların kök köklemesi Manisa'da nam salmıştı.

Askerlik Korkusuyla Firar Edenler

1831 nüfus defterlerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, bütün ülke genelinde olduğu gibi, Konya sancağından da asker alınmaya başlanmıştır²⁰. Ancak ilk yıllarda asker alımları düzensiz ve rastgele yapılmıştır²¹. Özellikle 15 yaşın altındaki çocukların askere alınması²² ve bunların uzun süre askerden dönememeleri halkın gözünü korkutmuştur²³. 1844 yılı itibarıyla Akviranlı bir gencin 14, Çumra ve Belviranlı iki gencin de 17 seneden beri askerde oldukları görülür²⁴. Ayrıca ilk asker alımlarındaki sevkiyatlar sırasında bir suçlu gibi elleri bağlanan gençlerin yollarda çok eziyet çekmeleri başka bir sorundur²⁵. Tanzimat başlarında bir gencin askere alınması demek, hem kendisi ve hem de ailesi için büyük bir ıstıraptı. Bu nedenle dağ köylerinde yaşları 14 ila 25 arasında değişen birçok genç, haklı olarak, askerlik korkusuyla köylerini terk etmişlerdir. Hatta Hadim

¹⁷ 1844 yılı itibarıyla Manisa'da bulunan Silleli Rumlardan üçü çerçilik, birisi de tüccarlık yapmaktadır. Bkz. BOA, *NFS.d.*, nr.3450, s.11,54,60.

¹⁸ Yılmaz, "Sille Gayrimüslimleri", s.38.

¹⁹ Mehmet Erdönmez, *Geçmişten Günümüze Sille'de Toprak işçiliği*, Sille'yi Kalkındırma ve Tanıtırma Derneği Kültür Yayınları, Konya 2009, s.48-49.

²⁰ BOA, *NFS.d.*, nr.3310; nr.3390; nr.3451; nr.3417.

²¹ Ufuk Gürsoy, "Cizye'den Vatandaşlığa: Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni", *Türkler*, XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 85-86.

²² Ahmet Yaramış, "Osmanlı Ordusunda Çocuk Askerler Meselesi (Talimhane-i Sibyan)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/1, Afyon 2006, s.55.

²³ Ahmet Vurmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Askere Alma Sistemi (1826-1970)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2007, s.21.

²⁴ *NFS.d.*, nr.03449, s.250, 336; nr.3376, s.59.

²⁵ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s.69.

kazasının Mernek köyünden 60 yaşlarındaki bir babanın iki oğluyla beraber, murur tezkeresi almaksızın askerlik korkusuyla Manisa taraflarına firar ettiği görülür²⁶.

Tablo III: Askerlik Korkusu veya Firaren Manisa'ya Gidenler

Kaza	Askerlik Korkusu	Askerden Firar		Kişi
		Redif	Nizami	
Bozkır	61	2	2	65
Hadim	9	1		10
Seydişehir	3			3
Aladağ	2			2
Akşehir	1			1
Toplam	76	3	2	81

Kaynak: BOA, NFS.d., nr.3285; nr.3321; nr.3315; nr.3337; nr.3372; nr.3449; nr.3450; nr.3468

İlk yıllarda askerlik korkusu ile başka vilayetlere gidenlerin, bir müddet askerlikten kurtuldukları anlaşılmaktadır. Ancak bu konudaki suiistimallerin farkına varan hükümet zamanla önlem almaya çalışmış ve büyük şehirlere kaçanlardan bazılarını yakalayarak askere almıştır²⁷.

Tahsil ve İmamlık İçin Gidenler

Konya havalisinden 11 talebenin tahsil nedeniyle Manisa tarafına gittikleri görülür. Bunlardan bir kısmının baba veya ağabey gibi bir yakınının peşine takıldıkları, bazılarının da bir medrese veya hocayı tercih ettikleri için gittikleri anlaşılmaktadır. Çoğunun bir talebe için ilerlemiş yaşlarına ve 8-10 senedir Manisa'da bulduklarına bakılacak olursa, pek geri dönmeye niyetli olmadıkları söylenebilir²⁸.

Öte yandan üçü Bozkır, diğerleri de Hadim ve Aladağ'dan olmak üzere beş kişinin imamlık yapmak için Manisa'ya gittikleri ve bunlardan Bozkır'ın Yağcı köyünden Ahmet bin Mehmet'in 8 yıldan beri Manisa'da bulunduğu görülmektedir. Yine yaşları 35 ila 50 arasında değişen imamların da, tıpkı medrese talebeleri gibi, memleketlerine dönme şanlarının zayıf olduğu tahmin edilebilir²⁹.

Manisa'ya Göçenlerin Gittikleri kaza ve Kasabalar

Konya havalisinden Manisa'ya göç edenlerin %79'u Manisa merkezine gitmişlerdir. İkinci sırayı 18 kişi ile Turgutlu alırken, bu kazayı Akhisar ve Kula takip etmiştir. Manisa'ya gidenlerin sancak genelindeki dağılımı Tablo IV'te görülmektedir.

Tablo IV: Manisa'ya Göç Edenlerin Gittikleri kaza ve Kasabalar

Göç Edenlerin Gittikleri kaza ve Kasabalar	Kişi
Manisa	195
Urganlı/Turgutlu	18
Akhisar	15
Kula	12
Alaşehir	4
Kırkağaç	2
Saruhanlı	1
TOPLAM	247

Kaynak: BOA, NFS.d., nr.3285; nr.3321; nr.3315; nr.3337; nr.3372; nr.3449; nr.3450; nr.3468.

²⁶ BOA, NFS.d., nr.3468, s.194.

²⁷ Mesela Beyşehir'in Sarılar köyünden 3 kişi, İzmir'de askere alınmışlardır. Bkz. BOA, NFS.d., nr.3315, s.100,121.

²⁸ BOA, NFS.d., nr.3311, s.111,274,301,330,364; nr.3449, s.187; nr.3468, s.4,192,199.

²⁹ BOA, NFS.d., nr.3468, s.187; nr.3321, s.98,181,306; nr.3272, s.95.

SONUÇ

1844 nüfus defterlerine göre Tanzimat Dönemi başlarında Konya havalisinden Batı Anadolu'ya çok yoğun bir işçi göçü görülmektedir. Ancak bu göçün, Konya geneline eşit şekilde dağılmadığı ve sancağın güney batısını oluşturan dağlık bölgelerde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Başlangıçtaki sebep, XIX. yüzyılda artan nüfusla birlikte dağ köylerinde insanların geçim sıkıntısı çekmeye başlamaları olsa gerektir. Fakat zamanla dışarıya göç, bazı dağ köylerinde ihtiyaçtan çok gelenek halini almıştır.

1844 yılı itibariyle Konya havalisinden Manisa sancağına göç edenlerin sayısı 247 kişiyi bulmaktadır. Bunlardan çoğu, kayıtlarda hamal olarak gözükmektedir. Limanı bulunmayan bir tarım kentine bu kadar çok hamalın gitmesi, murur tezkeresiyle ilişkili olsa gerektir.

1843 senesinden sonra Manisa'ya gidenlerin içinde askerlik korkusuyla köylerinden firar eden gençlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Özellikle bu durum, söz konusu gençlerin vatan sevgisinden yoksun veya korkak oldukları anlamına gelmemektedir. Daha çok, Osmanlı'nın askere alma konusunu adaletli bir sisteme bağlayamamasından kaynaklanmıştır. Askerlik korkusuyla firarların dağ köylerinde yoğunluk kazanmasının sebebi, bu köylerde dışarıya gitme geleneğinin bulunmasından ileri gelmektedir. Çünkü daha önce dışarıya giden hemşerileri, kendilerine hamilik yapmışlardır.

Saha araştırmalarımızdan elde ettiğimiz bilgilere göre, 1840'larda başlayan göçler, 1970'lere kadar devam etmiş ve içlerinden bazıları Manisa'da yerleşerek geri dönmemiştir. Fakat yüz yıldan fazla süren bu göçler sırasında zaman zaman karşılıklı dostluklar kurulmuş ve iki şehir arasında kültür geçişlerine zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

HRT.h, nr.1502; nr.1574.

NFS.d., nr.3272; 3285; 3296; 3301; 3304; 3307; 3310; 3315; 3321; 3333; 3337; 3349; 3372; 3376; 3382; 3385; 3386; 3390; 3400; 3401; 3402; 3407; 3411; 3416; 3417; 3418; 3424; 3437; 3438; 3449; 3450; 3451; 3460; 3461; 3468; 3473; 3488.

ML.VRD.TMT.d., nr.10502; nr.10509; nr.10512; nr.10518; nr.10521; nr.17585.

Kitap ve Makaleler

BİLGİ, Nejd, "Osmanlı Dönemleri Nüfus Sayımları Hakkında", *Türk Yurdu*, XIX-XX/148-149, Ankara (Aralık 1999-Ocak) 2000, s.117-124.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, İmge Kitabevi, Ankara 2008.

ERDÖNMEZ, Mehmet, *Geçmişten Günümüze Sille'de Toprak işçiliği*, Sille'yi Kalkındırma ve Tanıştırma Derneği Kültür Yayınları, Konya 2009.

GÜLSOY, Ufuk, "Cizye'den Vatandaşlığa: Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni", *Türkler*, XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.82-93.

MEHMET Nasrullah, Mehmet Rüştü, Mehmed Eşref, *Mamalik-i Mahrusa-i Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas*, Tefeyyüz Kütüphanesi, İstanbul 1325/1909.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, İstanbul 1983.

VURMAZ, Ahmet, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Askere Alma Sistemi (1826-1970)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2007.

- YARAMIŞ, Ahmet, "Osmanlı Ordusunda Çocuk Askerler Meselesi (Talihane-i Sıbyan), *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/1, Afyon 2006, s.53-62.
- YILMAZ, Mehmet, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hatunsaray Nahiyesinde Nüfus ve Nüfus Hareketleri", I. Uluslararası Hatunsaray (Lystra) ve Çevresi, Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu, 2011, Konya 2012, s.307-333.
- YILMAZ, Mehmet, "Tanzimat Döneminde Sille Gayrimüslimleri", *Sille Aya Elenia Müzesi*, Editör İlker Mete Mimirolu, Konya 2014, s.30-54.
- YILMAZ, Mehmet, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Bozkır Kazasında Nüfus Hareketleri", *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır (06-08 Mayıs 2016)*, Bildiri Kitabı, Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 9, Konya 2016, s.1373-1384.

XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA MANİSA'YA BAĞLI KARAALİ VE EVRENOS KÖYLERİNİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI (TEMETTÜAT DEFTERLERİNE GÖRE)

Arif KOLAY*

GİRİŞ

Karaali ve Evrenos köyleri 2014 yılına kadar Manisa iline bağlı birer merkez köy durumunda idiler. Manisanın büyükşehir olmasıyla merkeze bağlı birer mahalle halini aldılar.

Köylerin kuruluş tarihi ve buraya Türklerin ne zaman yerleştiğine dair kesin bilgi yoktur. Köy isimleri ile ilgili olarak da kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Ancak Karaali Mahallesi muhtarının söylediğine göre “o civarda bulunan Çatalköyden Kara Ali adında birinin köyünden ayrılıp buraya yerleşmesiyle Karaali Köyü adını aldığı” rivayet olarak söylenmektedir¹.

2016 yılına göre Karaali'nin 306 hanesi vardır. Nüfusu 339 erkek 348 kadın olmak üzere toplam 687'dir. Evrenos'un hâlihazırda 157 hanesi ve 173 erkek 180 kadın olmak üzere toplam 353 nüfusu vardır².

Temettuat Defterinin Nitelik ve Şekil Bakımından Özellikleri

Karaali ve Evrenos köylerinin bu dönemdeki sosyo-iktisadi durumu ile ilgili başvuracağımız temel kaynağı Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Varidat Kalemi içinde yer alan **2310** numaralı temettüat defteri oluşturmaktadır.

Temettü, Arapça bir kelime olup, mal, eşya, kazanç, kâr etme, anlamlarına gelir³. 1839'da Tanzimatın ilanıyla birlikte tebaanın sosyal, hukuki ve mali bakımdan eşitliği kabul edildiğinden o zamana kadar ocaklık olarak devlete temin ettikleri kereste, güherçile, kendir gibi maddelerle köprücülük, derbendcilik gibi bazı mükellefiyetlerine son verilerek bunların yerine tek bir vergi alınması prensibi getirildi. Bu verginin alınabilmesi için de tebaanın gelirin bilmesi gerekiyordu. Bu amaçla vergi toplayan görevlilerin nezaretinde olmak üzere bütün mal, mülk ve hayvanları içine alan temettü (gelir) sayımı yapılmaya başlandı. 1840 yılından itibaren yürürlüğe konan vergi tespit edilip köy veya mahallelerin ödeyecekleri miktarlar belirlenmişti. Köy muhtar ve imamaları ile papazlar eliyle toplanacak verginin dağılımı herkesin ekonomik durumuna göre ayarlandı⁴. İnsanların iktisadi durumları ile ilgili bilgiler “temettüat defterleri” denen defterlere kaydedildi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde “*ML.VRD.TMT.d*” olarak kodlanan Temettuat

* Yrd.Doç.Dr. Dumlupınar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Kütahya, arif.kolay@dpu.edu.tr

¹ Karaali ve Evrenos'un mevcut durumlarıyla ilgili Salih Bulut (Karaali Muhtarı) ve Osman Hayri Şensoy (Evrenos Muhtarı) başta olmak üzere mahallelerde yaşayanlar ile 26 Ekim 2017'de görüşülerek saha çalışması da yapılmıştır. Bu süreçte değerli meslektaşım Dr. Muhammet Şen ile Hasan Can Eralaca bana yardımcı oldular. Kendilerine teşekkür ederim.

² <http://www.nufusune.com/yunusemre-ilce-nufusu-manisa>

³ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul 1993, s. 453.

⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, “*Osmanlı İktisadi Yapısı*”, Osmanlı Devleti Tarihi c. II, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, s. 541-542; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994, s. 178-179.

defterlerine şehir, kaza, kasaba, nahiye, köy, mezra ve çiftlik gibi tüm yerleşim birimlerinde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim ahalinin emlak, arazi ve gayri menkulleri ile bütün cins ve evsftaki hayvanlar ve yetiştirmiş oldukları ürünler ayrıntılı olarak kaydedilmiştir⁵.

Yazımı biten defterler muhtarlar ve imam (Müslüman olmayan topluluklarda ise cemaat önderi) tarafından tasdik edilmek zorunda idi. Defterlerin yazım işi tamamlanınca, bağlı oldukları kazaya gönderilip burada kontrol edildikten sonra da bir üst idari birime gönderiliyordu. Sancak merkezine gelen defterler burada tekrar kontrol edilip temize çekilerek ciltleniyordu⁶.

Temettuat defterinin eni 17 cm boyu da 50 cm'dir. Defterde kullanılan yazı çeşidi rik'adır. Defter kapağında o defterin hangi köye ait olduğu belirtilmiştir.

Toplam 21+30=51 hanenin kayıtlı olduğu bu defterde hane reislerine ait bilgiler, ikinci sayfadan başlamaktadır. Bunun yanında kayıtların yazılmaya başlandığı ilk sayfanın üstünde köylerin adı ve hangi kazaya, kazanın da hangi sancağa bağlı olduğu başlık şeklinde yazılmıştır.

Defterin başlığında kaydedilen menkul ve gayrimenkuller ile bunların ne amaçla kaydedildiği belirtilmiştir.

Defterde "**Saruhan sancağı dâhilinde Manisa Kazası Karaali Karyesi ahâlilerinin emlak, arazi ve temettüâtlarının miktarını mübeyyin defterdir**" ibaresi bulunmaktadır. Bu ifadelerden de sahip olunan malların hane sahiplerine getirdiği yıllık gelirlerin dikkate alındığı görülmektedir.

Temettuat defterinde yukarıda bahsedilen başlık kısmından sonra hane reisleriyle ilgili bilgiler kaydedilmiştir. Hane reisinin özelliklerinden bahsedilmeden önce "hane" ve "numro" ibareleriyle hane reisinin ikamet ettiği ev tarif edilmiştir. Buradaki numro ibareleri hane numarasından ziyade hanede mevcut olan erkek sayısını belirtmektedir.

Hane ve numara bilgilerinden sonra hane reisinin lakabı ile birlikte ismi zikredilmiştir. Kişinin mesleği ile ilgili bilgi hane sahibinin tanımlandığı cümlelerin üst sağ tarafında ve cümleye soldan sağa doğru eğik olarak yazılmıştır. Bundan sonra da metnin üstünde sırasıyla soldan sağa olarak, hane sahibinin mesleği ya da yaptığı iş, "*hane ve numro*" bilgileri, bir sene önce vermiş olduğu vergiyi belirten "*sene-i sâbıkda vergisi*" ibaresi yani bir önceki yıl ödediği vergi, sonra aşar vergisi olarak bir yıl önce vermiş olduğu vergiyi buğday, arpa, burçak, susam, darı cinsinden kile; koza, üzüm, vs. cinsinden kıyye ve kuruş olarak belirten "*aşar olarak sene-i sâbıkda vergisi*" ibaresi ve son olarak da varsa verdiği bostan vergisini kuruş olarak belirten "*öşr-i kovan*" ibareleri bulunmaktadır.

Temettuat defterlerinde köy imamı ve muhtar; gayrimüslimlerin bulunduğu yerleşim birimlerinde de oranın dini temsilcisi hane kayıtlarında genellikle ilk sırada yazılırdı.

Hane sahiplerinin uğraştıkları asıl işler "imam-ı karye", "erbab-ı ziraatten", "ırgat taifesinden", "hizmetkâr", "askerde", "bahçıvan", "eşkinci", "muhtar" gibi ifadelerle belirtilmiştir. Yine ek işlerle uğraşanlar da kayıtlarda ayrıca belirtilmiştir. Eğer hane reisi olarak gözüken kişinin yaşı küçük ise ya da dul kadın vs. ise kimin vasiliği altında olduğu, yine bu meslek ibaresinin bulunduğu kısımda belirtilmiştir.

Hane sahiplerinin uğraştıkları işler ve meslekleri ile ilgili bilgilerin kaydediliş biçimine bakılırsa köyde yaşayan hane sahiplerinin büyük çoğunluğu "ziraat erbabı"

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İkinci Baskı, İstanbul 2000, s. 254.

⁶ İdris Tuna, *Temettuat Defterlerine Göre Kartal'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 290.

olarak kaydedilmiştir. Köylerle ilgili temettuat defterinde insanların fiziksel özellikleri belirtilmemiştir.

Hane reislerinin isimleri ve özelliklerinin belirtilmesinden sonra alt kısımda kişilerin sahip olduğu menkul ve gayrimenkuller sıralanmıştır. İlk sırada mezru (ziraat yapılan) ve gayr-i mezru (ekili olmayan ya da nadasa bırakılmış) tarlaların bilgisi bulunmaktadır. Tarla bilgilerinden sonra da belirli bir sıra ile şahısların sahip olduğu hayvanlar ince ayrıntılarla birlikte belirtilmiştir.

Temettuat defterinde hane reislerinin sahip olduğu menkul ve gayrimenkullerin o yılki kıymetinden ziyade bir yıl içerisinde elde ettiği hasılatı kayda geçirilmiştir.

İlk sırada ziraat yapılan tarlaların kaydedilmesi dikkat çekicidir. Çünkü arazi devlet için oldukça önemliydi. Gelirlerin önemli bir bölümü ziraattan elde edilen vergiler sayesinde sağlanmaktaydı.

Kayıtlarda gayrimenkullerden sonraki sırayı hayvanlarla ilgili bilgiler almaktadır. Hayvanlar da cinslerine ve kendilerinden faydalanış amacına göre belirli bir sıra takip edilerek kaydedilmiştir.

Temettuat defterinin sonunda toplam vergi ve toplam temettuat kuruş olarak kaydedilmiştir.

KÖYLERİN SOSYAL YAPISI

Osmanlı Devleti'nde nüfusu büyük olan yerleşim birimlerinde genel olarak heterojen bir yapıyı görmek mümkündür. Yani şehir ve kazalarda farklı mahallelerde kümelenmiş olsa da değişik inanç ve milletlerden insanlar birlikte yaşamaktaydılar. Bu durum yerleşim birimleri küçüldükçe daha homojen bir yapıya dönüşmekteydi. Özellikle köylerde böyle bir durum vardı. Bazı istisnalar olsa da köyler ya tamamen Müslümanlardan ya da gayrimüslimlerden oluşuyordu. Müslüman köylerinde az da olsa gayrimüslim aileler yaşamaktaydı. Temettuat defteri kayıtlarına göre 30 haneli Karaali Köyü'nde bir gayrimüslim (Rum) aile varken, Evrenos köyünde de iki gayrimüslim aile (Rum) bulunmaktaydı⁷.

Köyler genellikle bir ibadethanenin çevresinde oluşuyordu. İbadet merkezleri toplumsal ilişkilerin belirlenmesi ve düzenlenmesinde önemli bir etkiye sahipti. Köylerde insanlar daha çok kendi inançlarına uygun cemaatlerle birlikte yaşamaktaydı. Ancak bu inançları farklı olanların tamamen içine kapandığı, başka inançlara mensup kişilerle görüşmediği anlamına gelmiyordu.

Osmanlı'da toplumsal hareketlilik serbestti. İnsanlar bir yerden başka bir yere serbestçe göç edebiliyordu. Ya da başka bir yerde yani ikamet ettiği yerden farklı bir yerde iş, menkul ve gayrimenkul sahibi olabiliyordu.

NÜFUS BİLGİLERİ

Köydeki nüfus sayıları hane sayılarından hareketle tahmini olarak yapılmıştır. Her hanede ortalama dört kişinin olduğu varsayılarak değerlendirilmiştir. 1845 yılında Karaali Köyü'nde 30, Evrenos köyünde 21 hane mevcuttur. Buna göre her hanede ortalama dört kişi olduğu varsayılırsa Karaali'nin bu tarihteki tahmini nüfusunu 120; Evrenos'un ise 84 olarak kabul edebiliriz.

Aile veya Şahıs Adları ve Sıfatları

Kişileri başkalarından ayıran en önemli özelliklerden biri onun sahip olduğu adıdır. Öyle ki, temettuat defterleri düzenlenirken verginin esas olduğu hane reislerinin adı açıkça kaydedilmiştir. Ayrıca aynı hanede bulunan diğer vergi

⁷ Evrenos'daki gayrimüslim (Rum) kişilerden ilki Uryan oğlu Nikola isimli şahıs olup, 1 nolu hanede ikamet eden Hacı Osman'ın ortağıdır. Diğeri de 4 nolu hanede mukim Veli oğlu Kaymak Hasan'ın ortağı Deli Bani isimli şahıstır.

yükümlülerinin isimlerinin de ayrıntılı bir şekilde yazılmış olması neticesinde bu bölgede yaygın olarak kullanılan isimlerin neler olduğunu tespit etmek mümkün olmuştur⁸. Bunun yanında temettüât defterlerinde hane reislerinin isimleri bölgenin sosyal, dini ve etnik yapısını da ortaya koyduğu için çok önemlidir.

Halil, Hasan, Hüseyin, Mustafa, Osman, Mehmed, Ali, İbrahim, Salih, Ömer, Abdullah, Hamza, Himmet, Musa, Yusuf, Süleyman, Ramazan, Şerif, Fatma gibi isimler kayıtlarda görülmektedir. Köylerdeki isimler incelendiğinde genellikle dini özellik taşıdığı görülmektedir. Bunlardan en çok kullanılanları aşağıdaki tablodan görülebilir.

Tablo-1: Köylerde Yaşayan Şahısların İsimleri ve Sayıları

İsimler	Karaali	Evrenos
Abdullah	1	1
Ali	1	3
Fatma	1	1
Halil	7	-
Hamza	1	-
Hasan	1	4
Himmet	1	-
Hüseyin	5	4
İbrahim	3	3
İsmail	-	1
Mehmed	4	8
Musa	1	-
Mustafa	6	4
Osman	3	4
Ömer	1	2
Ramazan	1	-
Salih	-	1
Süleyman	3	-
Şerif	1	1
Veli	-	3
Yusuf	1	1

Yukarıda yer alan verilere göre; Karaali Köyünde en çok kullanılan isim Halil'dir. Sonra Mustafa, Hüseyin ve Mehmed gelmektedir. Evrenos'da ise en çok kullanılan isim Mehmed'dir. Bunu da Hasan, Hüseyin, Osman ve Mustafa takip etmektedir. Günümüzde kullanılan isimler ile bir karşılaştırma yapıldığında arada büyük farkların olmadığı görülmektedir. Bu arada her iki köyde, hane reisi statüsünde isimleri Fatma olan bir kadın ismi de kayıtlıdır.

Köylere ait temettüât defterinde hane isimleri, genellikle aile ve sülale lakaplarıyla birlikte "oğlu" kelimesi kullanılmak suretiyle "Bayrakdar Ali", "Zenci ali", "Ablak oğlu", "yörük oğlu" şeklinde kullanıldığı gibi, "Şerifoğlu Mehmed", "Hamza oğlu Mehmed", Halil oğlu Mustafa" gibi sadece baba ismiyle lakapsız olarak da kullanıldığı olmuştur.

⁸ Nurgül Bozkurt, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Bolatlı-Dazkırı'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (7695 Numaralı Temettüât Defterine Göre)", *History Studies, Volume 3/2 2011*, s. 43.

Geçmişten Günümüze Manisa

Aynı zamanda hane reisleri zikredilirken onların sahip oldukları fiziksel özellikleri de belirtilerek o kişinin tanınmasında ayırt edici bir unsur olarak kullanılmıştır. "Zenci Ali oğlu Abdullah", "Koca Mehmed oğlu Osman", "Yörük oğlu İbrahim", "Kel Ahmed", "Deli Süleyman", "Kara İbrahim" gibi.

Yine başka temettuat defterlerinde hane reisleri için sıkça kullanılan hacı gibi genel sıfatlar bu köy için tutulan kayıtlarda da görülmektedir.

MESLEK BİLGİLERİ

Temettuat defterinde meslek bilgileri hane sahipleriyle ilgili tanıtım cümlesinin başlangıcının hemen üstünde ve sağdan sola hafif eğik olarak yazılmıştır. İlk bilgiler genellikle köy imamlarına ayrılmıştır. Köylere ait temettuat defterinde hane reislerinin ve bu hanelerde yaşayan vergi mükellefi nüfusun meslekleri açıkça kaydedilmiştir.

1845 yılında Karaali ve Evrenos köylerinde yaşayan hane reislerinin genellikle meslekleri ziraat üzerine olup "erbab-ı ziraat" olarak kaydedilmiştir. Bununla birlikte zirai faaliyetler için tarlası, bakacak hayvanı olmayan ya da yetersiz olan köylülerinin ırgatlık, bahçıvanlık, hizmetkârlık gibi meslekleri icra ettikleri de görülmektedir. Buna rağmen bu köyde en fazla tercih edilen meslek çiftçiliktir. Köydeki vergi nüfusu sahibi kişilerin yaklaşık olarak % 80'i ziraat ile uğraşmaktadır. Ziraat yapan köylülerin işledikleri toprakların kendilerine ait olduğu görülmektedir. Köylerde diğer önemli geçim kaynaklarından birisinin de **bağcılık** olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Kayıtlara göre Karaali'deki 16 ve Evrenos'da 13 hane sahibinin mesleğinin "erbâb-ı ziraat" olarak kaydedilmesi köylerdeki en önemli geçim kaynağının tarımsal faaliyetler olduğunu göstermektedir.

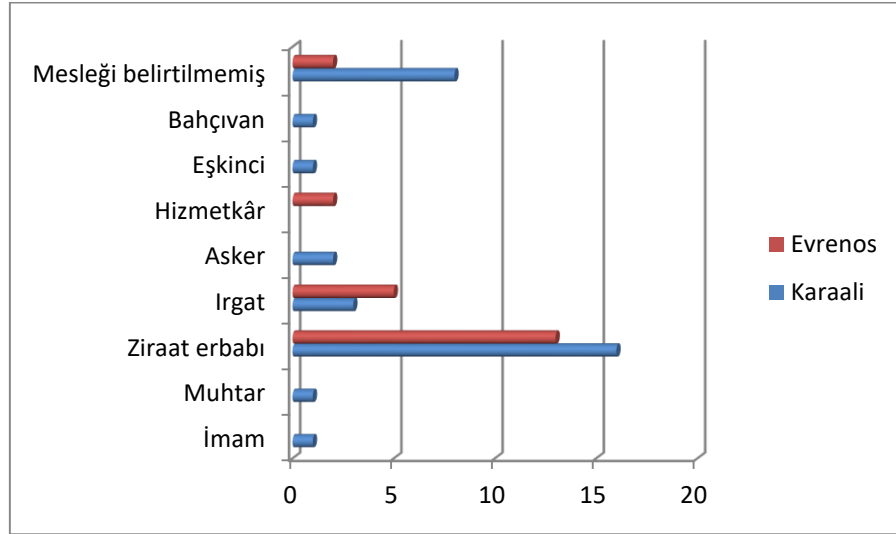
Ayrıca Karaali köyünde bir köy imamı, bir muhtar, üç ırgat, bir eşkinci, bir bahçıvan, iki kişinin askerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine Evrenos'da beş ırgat, iki hizmetkâr kaydı vardır. Her işki köyde de bazı şahısların mesleği belirtilmemiştir. Küçük yaşta yetim kalan ve başkalarının vasiliğinde olan çocuklar, dul kadınlar mesleği belirtilmeyenler grubundadır.

Üç hane reisinin de mesleği belirtilmemiştir. Bunlardan biri 19 numaralı hanede ikamet eden Cezayirli Yusuf olup, "ırgat" olarak kaydedilmiş ve herhangi bir arazisi yoktur şeklinde ifade edilmiştir. Yine 22 numaralı hanede ikamet eden Musluoğlu Süleyman'ın askerde olduğu bilgisi vardır. 23 nolu hanede sakin Süleyman'ın kardeşi Mustafa ile ilgili meslek bilgisi yazılmamıştır.

Tablo-2: Meslek Grupları

Meslek Adı	Karaali	Evrenos
İmam	1	
Muhtar	1	
Ziraat erbabı	16	13
Irgat	3	5
Asker	2	
Hizmetkâr		2
Eşkinci	1	
Bahçıvan	1	
Mesleği belirtilmemiş	8	2

Grafik-1: Meslek Grupları

Tablodaki veriler incelendiğinde her iki köyde yaygın olarak ziraat yapıldığı ve bu iş kolunun da doğal olarak diğerlerine göre çok daha gelişmiş olduğunu söylemek mümkündür.

KÖYLERDE ZİRAİ FAALİYETLER

Toprağın Dağılımı ve Kullanım Şekli

Tarım, sanayi öncesi dönemlerde halkın en önemli geçim kaynağı olmakla beraber devletlerin de iktisadi yapısının temelini oluşturmaktaydı. Batıda sanayi inkişabının gerçekleşmesiyle bu durum değişmeye başlamış ve üretim makineler yardımı ile yapılabilmektedir. Ayrıca sanayi inkişabını yaşayan ülkelerin ekonomisinde ithalat önemli yer teşkil etmeye başlamıştır. Aynı dönemlerde Osmanlı Devleti'nin bütçesinin önemli bir bölümünü tarımsal ürünlerden elde edilen vergiler oluşturmaktaydı. Öyle ki İmparatorluk yönetim birimlerine ayrılırken bu esas gözetilmiş, toprağın işlenmesinde süreklilik ön planda tutulmuş ve bu doğrultuda yasalar tasarlanarak önemli cezalar yürürlüğe konmuştur⁹.

Osmanlı Devleti'nin yayılma zamanlarında, düşmanlardan fethedilen topraklar, kayıtları yapıldıktan sonra, devlete ait arazi hükmüne konular, köy ve kasaba dâhilindeki arsalar ile "tetimme-i süknâ"¹⁰ denilen, yarım dönüme kadar olan bahçeler müstesna, rakabesi (bir malın sahipliği) beytümale ait olmak, hâlî yani boş bırakılmamak ve ziraata tahsis edilmek şartıyla ahaliye pay edilirdi. Arazinin mükellef olduğu aşar da, timar ve zeamet namıyla askerlere ve has namıyla da üst düzey devlet memurlarına dağıtılır, geri kalan da devlet hazinesine mal edilirdi¹¹.

⁹ Şükriye Pınar Yavuztürk, Temettuat Defterlerine Göre Beykoz Kazasının Sosyo-Ekonomik Durumu, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 106; Osmanlı Devleti'nin zirai üretimin ve ticari faaliyetlerin devamlılığı konusunda sıkı tedbirler almasıyla ilgili olarak; köylülerin köylerini terk etmelerine izin verilmemesi, tarlalarını üç sene üst üste boş bırakamamaları ve esnafın lonca sistemiyle kontrol altında tutulması örnek gösterilebilir. Bkz. Orhan Deligöz, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 4.

¹⁰ Tetimme-i süknâ: Oturmak üzere verilen lüzumu kadar arsalar için kullanılan kavram. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1996.

¹¹ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994, s. 25; Timar sistemi, "büyük bir kısmı aynen mahsül olarak toplanmakta olan vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi, merkezi bir devlet hazinesi halinde toplanarak oradan vazifelilere dağıtılmasının güçlüğü karşısında, bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili

Osmanlı'da nüfusun büyük bölümü kırsal kesimde yani köylerde yaşıyordu. Bununla birlikte Osmanlı ekonomisinin temeli de tarıma dayanıyordu. Osmanlı'da tarımla uğraşan kesimler, timar beyleri, tapu sistemine göre tam, yarım veya daha az yer tasarruf eden çiftçi aileleri, mukataa ya da kesim denilen işletme biçimiyle yer işleyenler, mülk sahipleri, müsellemler (vergiden affedilmiş acemi askerler) ve muaflar¹² olarak gruplandırılabilir¹³.

Osmanlı hukuku, temelde İslam'a dayandığı için taşınır ve taşınmaz mallar üzerinde herkesin özel mülk sahibi olmasını kabul ediyordu. Bununla beraber taşınır bütün mallar ile ev, dükkân, bağ ve bahçeler, Osmanlı öncesinde Anadolu'da mevcut Türk beylerinden ve diğer eski Müslüman devletlerden devralınmış mülk topraklar dışındaki bütün taşınmazların, özellikle de tarım arazilerinin çıplak mülkiyeti devlete ait sayılmış ve çiftlik denen birimlere ayrılarak köylü ailelere dağıtılmıştı. Belli kamu görevleri üstlenen veya cebelü¹⁴ beslemek zorunda olan timar beyleri, genellikle gelirleri kendilerine dirlik olarak tahsis edilen köylerde otururlardı. Bunlar arasında, mülazim, dizdar¹⁵, hizmetkâr gibi kale görevlilerine; şeyh, halife, fakih, baba ve pir ünvanı taşıyan din görevlilerine; subaşı, divanbaşı, kethüda, çeribaşı, korucu gibi mahalli idarecilere rastlanılmaktaydı. Bu tür hizmetleri gören timar sahiplerinin yıllık geliri 5.000 akçenin altındaydı. Bunlardan bazılarının mutasarrıf oldukları yani kendi işledikleri çiftlikleri de vardı¹⁶.

Köylülerin asıl önemli kesimini "çifhane sistemi" olarak adlandırılan bir üretim biçimiyle, devletin kendilerine tahsis ettiği raiyyet çiftliklerini işleten köylü aileleri oluşturuyordu. Belli bir tapu rejimine göre, köylü aile birliklerine tahsis edilen bu çiftlikler, satılamaz, hibe edilemez ve vakfedilemezdi. Fakat babadan oğla bir işletme olarak geçerdi. Köylü öküz, saban ve tohum gibi kendi imkânlarıyla bağımsız olarak toprağı kendisi işlerdi. Kanunların belirlediği yükümlülükler dışında kimse

salahiyeti ile birlikte vergi kaynaklarının tahsis edilmesi" demektir. Mehmet Genç bu sistemi, Osmanlı mâli metodlarına ait merhalelerin ilki ve en önemlisi olarak değerlendirmektedir. Çünkü, ulaştırma imkanlarının sınırlı, mali-bürokratik organizasyon, metot ve vasıtaların yetersiz olduğu ve milli hasılanın çok küçük bir bölümünün nakdî mübadeleye katıldığı zirai bir ekonomide, büyük ve kudretli bir devleti ayakta tutabilmenin en önemli dayanaklarından birisi timar sistemidir. Bu sistem sayseninde çeşitli amme hizmetlerinin aksamadan yürütülmesi ve mevcut mali-iktisadi imkânlarla intibak ettirilmesi mümkün olmakla kalmıyor, aynı zamanda, vergi kaynağını meydana getiren beşeri ve iktisadi temelin veya mükellefin korunması da temin edilmiş oluyordu. Bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2005, s. 99-10.

¹² Herhangi bir sebepten dolayı muhtelif vergilerden istisna tutulanlar hakkında müsellemler kelimesiyle birlikte muaf ve müsellemler şeklinde kullanılırdı. Genellikle, bütün askerî kesim, ulemâ, ehli hıref denilen sanat sahipleri, sakat ve ihtiyarlar, geçit ve derbentleri bekleyenler, köprüleri ve yolları tamir edenler, saray için yuvalardan şahin yavrusunu çıkarıp besleyen ve terbiye edenler, devlete önemli hizmette bulunanlar muaf ve müsellemler olurdu. Bunun haricinde padişah herhangi bir kimseye mülk olarak arazi verdiğinde isterse sahibini muaf ve müsellemler kılabilirdi. Muafiyet, bazen yalnız âvârız-ı divaniyeden, bazen tekâlif-i örfiyeden, bazen rusum-ı şer'iyeden bazen de bunların hepsinden birden olurdu. "Muaf", Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, İstanbul 1986.

¹³ Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumunu", *Osmanlı Devleti Tarihi II* (Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, s. 477.

¹⁴ Bir Zeamet veya Timar sahibinin dirliğinin miktarına göre harb zamanlarında maiyetinde götürmeye mecbur bulunduğu silâhlı süvari. Zeamet sahipleri ilk beş bin akçeden sonra her beş bin akçe için, Timar sahipleri iptidadan sonra, her üç bin akçe için bir cebelü götürürlerdi. Cebelülerin yetiştirilmesi ve her türlü masrafları Zeamet veya Timar sahibine aitti. Bunların bir araya gelmesi, harbde Türk ordusunun mühim bir kuvvetini teşkil ederdi. Savaşlar sırasında yararlılık gösteren cebelülere münhal (boşalmış) timarlar verilir. "Cebelü", Mithat Sertoğlu, a.g.e.

¹⁵ Kaleleri daimî surette beklemeye ve müdafaaya memur olan askerinin başı. Kale komutanı. Dizdarlar daima kalede bulunmaya geceleri de orada kalmaya mecburdular. Kalelerden lüzumsuz yere yüz adımdan ziyade uzaklaşmaları kanundu. "Dizdar", Mithat Sertoğlu, a.g.e.

¹⁶ Yediyıldız, a.g.m., s. 478.

köylülere istenmeyen bir işi yaptırılmazdı. Bu açıdan köylü bağımsız ve hürdü. Arazinin parçalanmaması için ölen kişinin oğulları babalarının tasarrufundaki toprağı ortaklaşa işleyip vergilerini de ortak veriyorlardı. Erkek çocuk kalmamışsa, kızı, kardeşi ya da diğer yakınları toprağı işlemede öncelik hakkına sahipti. Sıra sonra ortak tasarrufta bulunan diğer şahıslara, en son da köydeki topraksız köylülere gelirdi.

Osmanlı köylerinde, tapulu arazi dışında ayrıca mukataa veya kesim denilen bir usulle devletten yer kiralyan ve işleyen bir grup daha vardı. Bunlar, bir sözleşme ile belirli bir araziye ya da bir maden ocağının işletmesini önceden belirlenen yıllık bir ücret karşılığında kiralamakta ve istediğı şekilde ekip biçmekteydi. Kiralanan bir vakıf arazisi ise kiracılar bu arazi üzerinde kendi özel mülkü olmak kaydıyla binalar inşa edebilmekteydi. Fakat bu tür mukataalı yerler zamanla köylünün tam olarak yerleştiğı tapulu arazi haline gelmiştir. Köyde yaşayan ve esas işi çiftçilik olan bu halk, ulaşım imkânlarının yetersiz olduğu ve belli merkezler dışında şehirleşmenin pek görülmediğı XV-XVII. Yüzyıllarda hayatlarını sürdürebilmeleri için çiftçilik dışında birtakım ek işlerle de meşgul oluyorlardı¹⁷.

Devletin kurduğu bu sistem, diğer kurumlarda da olduğu gibi, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bozulmaya başlamıştır. Özellikle nüfus artışı, Celali isyanları, köylülerin köylerini terk etmeleri ve tımar sisteminin bozulması gibi nedenlerden dolayı zirai faaliyetler sekteye uğramıştır¹⁸. Bunların neticesinde de hazine gelirlerinde azalma olmuştur. Hem devlet hem de halkın bu durundan zarar görmesi üzerine yozlaşan sistem üzerinde bazı değişiklikler yapılmış, mukataalar yöre eşrafından ziyade yörenin vali veya sancakbeyine iltizama verilmeye başlamıştır. Böylece mukataalar hazinenin kontrolüne geçirilerek denetim altına alınmak istenmiştir. Merkezi devlet XIX. Yüzyılın ilk yarısında iltizamın tek dağıtıcısı durumuna gelmiş, taşra ayanı rantı kontrol altında tutmaya başlamıştı. Aşırı ve dengesiz vergi yükü sebebiyle muhassıllık sistemi kaldırılarak vergilerin doğrudan hazineye aktarılması yolunda adımlar atılmıştır. Bu maksatla yapılan sayımlarda bir tarım ülkesi olan Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın uygulanacağı bölgelerde yapılan sayımlarda, defterlere ilk kaydı yapılanlar gayrimenkul topraklar olmuştur¹⁹.

Karaali Köyü Arazi Bilgileri

Bizim incelediğimiz Karaali ve Evrenos köylerindeki arazi bilgileri dönüm olarak yazılmıştır. 1845 temettuat defterlerine göre Karaali Köyünde arazi olarak 1451 dönüm mezru' (ziraat yapılan) tarla, 29 gayrimezru tarla ve 29,5 dönüm de bağ arazisi olmak üzere toplam 1499,5 dönüm arazi kaydı vardır.

Toplam 1499,5 dönüm üzerinden hane başına ortalama 50 dönüm arazi düşmektedir. Köyde 6 hane sahibinin hiç tarla kaydı bulunmazken, diğerlerinin sahip olduğu tarlalar 1 ile 210 dönüm arasında değişmektedir.

Karaali Köyünde 210 dönümle en fazla tarlaya sahip kişi 3 numaralı hanede ikamet eden Hamza oğlu Mehmed'dir. Bunu sırasıyla 170 dönümle 2 numaralı hane sahibi Muhtar Hacı Mustafa oğlu Halil, 100'er dönümle 15 numaralı hane sahibi Keremli oğlu Halil ve karındaşı Hüseyin ile 10 numaralı hane sahibi Hüseyin oğlu Mustafa ve 98 dönümle 4 nolu hane sahibi Solak Himmet oğlu Himmet takip etmektedir.

24 numaralı hanede mukim Zenci Abdullah b. Abdullah bir dönüm ile en az tarlaya sahipken; bunu takip eden 1 nolu hanede ikamet eden ve aynı zamanda köyün

¹⁷ Yediyıldız, a.g.m., s. 479.

¹⁸ Deligöz, a.g.t., s. 4.

¹⁹ Yavuztürk, a.g.t., s. 106-107.

Geçmişten Günümüze Manisa

imamı olan Ali Efendinin 5 dönüm, 20 nolu hane sahibi Çukurköylü Mustafa'nın 8 dönüm, 27 nolu hane sahibinin ise 9 dönüm tarlası vardır.

Tablo-3: Karaali Köyünün Arazi ve Arazilerde Elde Edilen Gelirleri

Hane	Hane Sahibi	Mesleği	Mezru Tarla (Dönüm)	Senelik hasılatı			Bağ (Dönüm)	Senelik hasılatı		
				1260	1261	Toplam		1260	1261	Toplam
1/1	Ali Efendi	İmam	5	510,5	528	1038,5	3	27	18	45
2/2	Hacı Mustafa oğlu Halil	Muhtar	170	3213	2857,5	6070,5	1	122	67	188
3/3	Hamza oğlu Mehmed	Ziraat Erbabı	210	6885	3073	9985	1	122	68	189
3/4	Yetim Ahmed ²⁰		48 ²¹			60				
4/5	Solak Himmet oğlu Himmet	Ziraat Erbabı	98	4221	2510	5099 ²²	1,5	121	68	189
4/7	Merkumun diğer şeriki Hacı Mehmed ²³									
4/8	Himmet'in hanesinde sakin üvey oğlu yetim Osman b. Osman		65 ²⁴				1	27	18	45
5/9	Ablak oğlu İbrahim	Ziraat Erbabı	70	3697	2002	5699	2	27	18	45
6/10	Muslu oğlu Musa	Ziraat Erbabı	50	2290	1170	3460	1	27	18	45
7/11	Kız oğlu Ömer	Ziraat Erbabı	60	2067	1629	3726	1,5	27	18	45
8/12	Yörük oğlu İbrahim	Ziraat Erbabı	35	1794	999	2893	1	27	18	45
9/13	Gören oğlu Osman	Ziraat Erbabı	16	567	567				
10/14	Hüseyin oğlu Mustafa	Ziraat Erbabı	100	5080	1813	6893	3	41	32	73
11/15	Calathoğlu Mustafa b. Halil	Ziraat Erbabı	40	2012	1629	3641	1	27	18	45
11/16	Merkumun kayınvalide si Fatma Hatun		40 ²⁵							
12/17	Gören oğlu Halil	Ziraat Erbabı	30	3507	2081	5588	2	27	18	45
12/18	Halil'in evinde sakin Üvey		15 ²⁶							

²⁰ (Hamza oğlu Mehmed'in hanesinde sakin üvey oğlu olup 7 yaşındadır)

²¹ Kiraya verdiği tarladır. Yıllık kira bedeli 60 kuruştur.

²² Öşrü ve ortağının payı çıktıktan sonra kalan rakam.

²³ Manisa Lala Paşa mahallesinde ikamet etmektedir.

²⁴ Kiraya verdiği tarladır. Yıllık kira bedeli 200 kuruştur.

²⁵ Kiraya verdiği tarladır. Kira bedeli 100 kuruştur.

²⁶ Kiraya verdiği tarladır. Kira bedeli 100 kuruştur.

	oğlu Kırılı? Hüseyin									
13/19	Hallaç oğlu Mehmed		49							
14/20	Muslu oğlu Hüseyin	Ziraat Erbabı	25	655	765	1420	1	27	18	45
15/21	Keremli oğlu Halil ve karındaşı Hüseyin	Askerd e	100	2556	1200	2770 ²⁷	3	27	18	45
15/23	Ortağı Panayota									
16/23	Calathloğlu Süleyman ve karındaşı Hüseyin	Askerd e	80	2527	900	3427	3	27	18	45
17/24	Kara İbrahim		10	415		415				
18/25	Hacı Halil oğlu Mustafa	Irgat								
19/26	Cezayirli Yusuf?									
20/27	Çukurköylü Mustafa	Irgat	8	202		202				
21/28	Kuşaksız oğlu Ahmed	Ziraat Erbabı	42	1644	1530	3174	1,5	27	18	45
22/29	Muslu oğlu Süleyman		15 ²⁸							
23/30	Süleyman karındaşı Mustafa									
24/31	Zenci Abdullah b. Abdullah	Irgat	1	121		121				
25/32	Çakıroğlu Ramazan	Ziraat Erbabı	40	1845	1469	3314	1	27	18	45
26/33	Kel Ahmed	Ziraat Erbabı	29	3960	1890	5850	1	27	18	45
27/34	Deli Süleyman	Ziraat Erbabı	9	G.me z.						
28/35	Koca Halil	Ziraat Erbabı	10	G.me z.						
29/36	Çukurköylü Şerif	Eşkinci	10	G.me z.						
1/1	Sakızlı Yani (köyde mütemekki n Rum)	Bahçiva n								
	TOPLAM		1480				29,5			

Evrenos Köyü Arazi Bilgileri

Evrenos Köyünde arazi olarak 1143 dönüm mezru' (ziraat yapılan) tarla, 29 gayrimenzru tarla ve 25,5 dönüm de bağ arazisi olmak üzere toplam 1197,5 dönüm arazi kaydı vardır.

²⁷ Öşür ve ortağı hissesi çıktıktan sonra kalan rakam.

²⁸ Kiraya verdiği tarladır. Kira bedeli 80 kuruştur.

Geçmişten Günümüze Manisa

Toplam 1197,5 dönüm üzerinden hane başına ortalama 57 dönüm arazi düşmektedir. Köyde 7 hane sahibinin hiç tarla kaydı bulunmazken, diğerlerinin sahip olduğu tarlalar 4 ile 650 dönüm arasında değişmektedir.

Evrenos Köyünde 650 dönümle en fazla tarlaya sahip kişi 2 numaralı hanede ikamet eden İsmail oğlu Hüseyin'dir. Bunu sırasıyla 128 dönümle 1 numaralı hane sahibi Hasan oğlu Hacı Osman, 72 dönümle 3 numaralı hane sahibi Güren Hasan oğlu İbrahim ve 70 dönümle 4 nolu hane sahibi Veli oğlu Kalpak Hasan takip etmektedir.

5 numaralı hanede mukim Koca Mehmed oğlu Osman 4 dönüm ile en az tarlaya sahipken; bunu takip eden 9 nolu hanede ikamet eden Yüzelekli Mehmed'in 5 dönüm, 21 nolu hane sahibi Solak zevcesi Fatma hatun'un 6 dönüm, 16 nolu hane sahibi Şerif oğlu Mehmed'in ise 8 dönüm tarlası vardır.

Tablo-4: Evrenos Köyünün Arazi ve Arazilerde Elde Edilen Gelirleri

Hane	Hane Sahibi	Mesleği	Mezru Tarla (Dönüm)	Senelik hasılatı			Bağ (Dönüm)	Senelik hasılatı		
				1260	1261	Toplam		1260	1261	Toplam
1/1	Hasan oğlu Hacı Osman	Ziraat Erbabı	128	4572	3667	3708 ²⁹	2,5	61	47	108
1/2	Hacı Osman'ın ortağı Uryan oğlu Nikola									
2/3	İsmail oğlu Hüseyin	Ziraat Erbabı	650	6469	2843	9312	5	81	63	144
3/4	Güren Hasan oğlu İbrahim	Ziraat Erbabı	72	2650	1845	4495	4	61	47	108
4/5	Veli oğlu Kalpak Hasan	Ziraat Erbabı	70	3780	2340	5233 ³⁰	2	27	18	45
4/6	Ortağı deli Bani									
5/7	Koca Mehmed oğlu Osman	Ziraat Erbabı	4	169		169				
6/8	Nalbant Veli oğlu Hüseyin	Ziraat Erbabı	13	1150	1395	2545	1	27	18	45
7/9	Eyretli? Mehmed oğlu Yusuf	Irgat								
8/10	Mustafa oğlu Deli Mehmed	Irgat								
9/11	Yüzelekli Mehmed	Irgat	5	387	252	639				
10/12	Tiryaki Mustafa oğlu Mehmed	Ziraat Erbabı	19	84	510	594				

²⁹ Hacı Osman'ın ortağı Uryan oğlu Nikolanın hissesi ve yıllık öşür bedeli çıktıktan sonra kalan meblağ.

³⁰ Ortağı Deli Bani? hissesi ve yıllık öşür bedeli çıktıktan sonra kalan meblağ.

11/13	Hüseyin oğlu Harami İbrahim	Ziraat Erbabı					2	27	18	45
12/14	Güren Mehmed oğlu Hüseyin	Irgat	23 (GM)							
13/15	Bayrakdar Ali oğlu Hasan	Ziraat Erbabı	36	495	810	1305	5	243	153	396
14/16	Koca Ali oğlu Mehmed	Ziraat Erbabı	45	1136	645	1771	2	27	18	45
15/17	İbrahim oğlu Osman ve Mustafa ve Salih	Ziraat Erbabı	50	828	1440	2268				
16/18	Şerif oğlu Mehmed	Ziraat Erbabı	8	324	765	1089				
17/19	Bayrakdar oğlu Ömer b. Veli	Ziraat Erbabı	25	1710	170	1880	2	27	18	45
18/20	Zenci Ali oğlu Abdullah	Irgat								
19/21	Kırlı damadı Mustafa	Hizmetkâr								
20/22	Kırlı oğlu Ömer ve Osman	Hizmetkâr	18	486		486				
21/23	Solak zevcesi Fatma hatun		6 (GM)							
	Toplam		1172				25,5			

Köylerde üretimin bol ve kaliteli olması için çiftçiler arazilerinin bir kısmını bir yıl boyunca nadasa bırakırlardı. Böylece toprağın bir önceki üründe kaybettiği mineralleri toplaması beklenirdi. Temettuat kayıtlarında da mezru tarlalardan elde edilen senelik hâsılatlar belirtilirken, gayrimezru yani nadasa bırakılan arazi kayıtlarında hâsılatın ne kadar olduğu yazılmazdı.

Köylerde arazilerini belirli bir bedel karşılığında kiraya verenler de vardı. Bunları daha çok kendisi başka yerlerde ikamet edip de köylerde arazisi olanlar, anne veya babası ölmüş ancak arazisi olan küçük yaştaki yetim çocuklar ile ziraat yapmakta zorlanacak durumda olan dul kadınlar oluşturuyordu³¹.

Ziraat alanları miktar bakımından incelendiğinde, genellikle bunların küçük işletme birimleri olduğu görülmektedir. Bu işletmelerde hane reisi toprağı genellikle kendi işler, diğer hane üyeleri de ona yardım ederdi. Bu sayede genelde ek işçilere ihtiyaç duyulmaz, hane halkının emeği kâfi gelirdi. Hane halkının da yeterli olmadığı durumlarda ancak işçilere ihtiyaç duyulurdu. Defterlerde meslekleri hizmetkâr ve irgat gibi belirtilenler böyle durumlarda çalışırlar ve ailelerini geçindirirlerdi³².

³¹ Evrenos köyüne ait defterde 21 nolu hanede mukime Solak zevcesi Fatma buna örnektir; *BOA, ML. VRD. TMT. d.*, nr. 2310

³² Yavuztürk, a.g.t., s. 113.

KÖYLERDE YETİŞTİRİLEN ÜRÜNLER

Sanayi öncesi dönemlerde devletlerin gelirlerinin büyük bir kısmı tarıma dayanıyordu. Osmanlı Devleti'nin ekonomisinin temeli de tarıma dayalıydı ve nüfusun büyük bir bölümü köylerde yaşıyordu. Köylüler bir taraftan başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerin iâşesini sağlarken diğer taraftan da ekonomik açıdan kendi kendine yetmeye çalışıyorlardı³³.

19. yüzyıl Osmanlı tarımında önemli değişimlerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Bu yüzyılda tarımı geliştirmeye yönelik olarak uygulanan politikalar ve dış talebin artması, tarımın gelişmesini sağlamıştır. 1848 ile 1876 yılları arasında tarım gelirleri yaklaşık üç kat artış göstermiştir³⁴.

Osmanlı tarımında çok çeşitli ürünler yetiştirilmiş olup, bunların en önemlilerini tahıllar olmuştur. Tahrir defterleri üzerinde yapılan araştırmalara göre toplam üretimin %90'ını aşan bir oranda tahıl ürünleri üretildiği saptanmıştır. Ayrıca sebze tarımı, koyunculuk ve başta bağcılık olmak üzere meyve yetiştiriciliği de önde gelen tarımsal faaliyetler arasında yer almıştır³⁵.

Karaali ve Evrenos köylerinde yetiştirilen buğday, arpa, darı, burçak ve susam temettuat kayıtlarına geçirilmiş olan tahıllardır. Üzüm dışında bağ ve bahçelerde yetiştirilen meyve ve sebzelerin isimleri ve ne kadar yetiştirildiği hakkında da bilgi bulunmamaktadır. Fasulye gibi diğer baklagil türü kayıtlarına rastlanılmamıştır. Yine köyde ciddi miktarda koza (pamuk) yetiştirildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Tahıl ürünlerinin miktarı belirtilirken ölçü birimi olarak "kile³⁶" kullanılmıştır. Kile Osmanlı coğrafyasında her yerde aynı ağırlığı temsil etmezdi. Bölgeden bölgeye hatta birbirine yakın şehirlerde bile bu ağırlık ölçüsü değişiklik gösterebiliyordu³⁷. Üzüm ve kozanın miktarı da kıyye (okka) ile belirtilmiştir. Kıyye ya da okka; şimdiki 1282 grama denk gelen eski bir ağırlık ölçüsüne denirdi.

Ürünlerin Miktarı

Temettuat defterlerinde ürünlerin isimleri olmakla birlikte yıllık ne kadar ürün elde edildiği ile ilgili kayıt yoktur. Sadece bir yılda ne kadar ürünün aşar (öşr) olarak verildiği belirtilmiştir. Buradan hareketle yetiştirilen ürün miktarını bulabiliriz. Arapça onda bir demek olan öşr, terim olarak hububattan alınan vergi yerinde kullanılmıştır. İlk şeri hükme dayanılarak hububattan onda bir alındığı için bu tabir meydana gelmiş olup, çoğuluna da aşar denilmektedir.

Genellikle öşür adı altında toplanan vergiler zirai vergilerdir ve böylece beşte birden (humus) onda bire (öşür) kadar değişen çeşitli oranlar ortaya çıkmaktadır. Bu vergiler tahıl ve bakliyat mal olarak tahsil edilirdi. Lifli bitkiler, sebze ve meyveler, adet-i ağnam, resm-i kovan ve gümrük vergilerinde alacaklısına seçme hakkı tanınırdı. Vergilerin çoğunu buğday, arpa ve çavdardan alınan öşür ve salariyye oluşturmaktaydı. Bunlardan başka meyve bahçelerinden alınan bahçe; kavun, karpuz ve hiyardan bostan; üzüm bağlarından bağ; çeşitli meyvelerden fevakih; turfanda

³³ Bahaeddin Yediyıldız, a.g.m., s. 496.

³⁴ Ercan Koç, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tarım*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2005, s.72-73.

³⁵ Fahri Yavuz (Editör), *Türkiye'de Tarım*, Ankara 2005, s. 4-5.

³⁶ Özellikle kuru meyve ve hububat ölçümünde kullanılan eski bir ölçek. Arapça'da keyl masdar olarak "ölçmek", isim olarak "ölçek" anlamına gelir. Aynı kökten türeyen kile de yine "ölçek" demektir. Ârâmîce'deki karşılığı keylâ olan kelime Farsça'ya kîle, keyle, keyli, Türkçe'ye kile şeklinde girmiştir. Farsça'da kîle kelimesinin sonuna küçültme eki getirilerek elde edilen keyleçe (kîleçe) (küçük kile) Araplar arasında da kullanılır. Bu ölçü birimi Türkçe'ye de geçmiştir. Bkz. "Kile", *DİA*, XXV, Ankara 2002, s. 568-571.

³⁷ Yavuztürk, a.g.t., s. 118.

meyve ve sebzededen resm; baldan kovan; pamuktan penbe; ipek kozalarından harlr; sıradan sıra resmiyle ekonomik değer taşıyan çeşitli bitkilerden alınan vergiler mevcuttu. Bunlar mahsul yetiştigi zaman ağırlık, adet veya alan üzerinden kanunlarla belirlenen miktar ve nisbetlere göre toplanırdı³⁸. Tanzimattan sonra maarif ve menafi' hisseleri artırılmak suretiyle hububattan alınan vergi sekizde bir olmuştur³⁹.

Aşar vergisi zirai alanda her mahsulden alınmaktaydı. Her türlü hububattan, bostanlarda yetiştirilen ürünlerden, meyve ağaçlarından, bağlardan, otlaklardan ve diğer zirai mahsullerden bu vergi alınmış ve tahsili de aynî, nakdî ve maktû' olmak üzere üç şekilde yapılmıştır.

Köylerde yetiştirilen tahıl ürünlerin miktarı hesaplanırken, o yıl aşar olarak verilen miktarın 8 katı bir yılda yetiştirilmiş kabul edilecektir. Üzüm ve kozada bu oran 10 katı hesaplanacaktır.

Karaali Köyü

1845 yılında Karaali Köyünde Aşar vergisi olarak belirlenen buğday miktarı toplamı 335,5, arpa 87, burçak 3,5, susam 28, darı 3 kiledir. Buna göre köyde bir yılda 2684 kile buğday, 698 kile arpa, 28 kile burçak, 226 kile susam ve 28 kile darı üretildiğini söyleyebiliriz. Buna göre en fazla üretilen tahıl buğday olmuştur. Buğdayı da sırasıyla arpa, susam, burçak ve darı takip etmektedir.

Bu verilere göre Karaali Köyünde bir yılda üretilen tahıl ürünleri miktarı toplamı 3540 kile olmuştur. Köyde on hane sahibinin hiç tahıl ürünü kaydı yoktur. Susam yetiştiren 10, darı yetiştiren 1, burçak yetiştiren de üç hane sahibi vardır. Aşağıdaki tabloda detaylı olarak görüleceği gibi, hane sahiplerinin de yaklaşık 8 ile 400 kile arasında değişen tahıl ürünü yetiştirdiğini anlıyoruz.

Bunlarla birlikte köyde 15 hane sahibinin koza (pamuk), 18 hane sahibinin de üzüm kaydı vardır. Buna göre köyde yetiştirilen toplam koza miktarı 7885 kıyye iken, üzüm miktarı da 2900 kıyye olarak hesaplanmıştır.

Tablo-5: Karaali Hane Sahiplerine Göre Köydeki Tahıl Ürünü Kayıtları

Hane/No	Hane Sahibi	Mesleği	Buğday (Kile)	Arpa (Kile)	Burçak (Kile)	Susam (Kile)	Darı	Toplam	Koza (Kıyye)	Üzüm (Kıyye)	Toplam
1/1	Ali Efendi	İmam							260	100	360
2/2	Hacı Mustafa oğlu Halil	Muhtar	200	144		24		368		450	450
3/3	Hamza oğlu Mehmed	Ziraat Erbabı	400	88	12	24		524	1000	450	1450
3/4	Yetim Ahmed										
4/5	Solak Himmet oğlu Himmet	Ziraat Erbabı	240	48		40		328	150	450	600
4/7	Merkumun diğer şeriki Hacı Mehmed	*açıklama var bak									
4/8	Himmet'in hanesinde yetim Osman b. Osman									100	100
5/9	Ablak oğlu İbrahim	Ziraat Erbabı	240	30	8	30		308	250	100	350

³⁸ Ahmet Tabakoğlu, "Öşür", DİA, Cilt 34, Yıl: 2007, s. 101.

³⁹ Pakalın, a.g.s, s. 746; ayrıca Osmanlı Devletinde vergiler hakkında geniş bilgi için bkz., Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK yay., Ankara 1997, s. 105-11 ve 340-348.

Geçmişten Günümüze Manisa

6/10	Muslu oğlu Musa	Ziraat Erbabı	96	68				164	600	100	700
7/11	Kız oğlu Ömer	Ziraat Erbabı	136			12		148	320	100	420
8/12	Yörük oğlu İbrahim	Ziraat Erbabı	80	24		8		112	450	100	550
9/13	Gören oğlu Osman	Ziraat Erbabı	56					56			
10/14	Hüseyin oğlu Mustafa	Ziraat Erbabı	240	56	8	24		328	1270	150	1420
11/15	Calathoğlu Mustafa b. Halil	Ziraat Erbabı	96	20		20		136	300	100	400
11/16	Merkumun kayınvalidesi Fatma Hatun										
12/17	Gören oğlu Halil	Ziraat Erbabı	120	12		32		164	900	100	1000
12/18	Halil'in evinde sakin Üvey oğlu Kırlı? Hüseyin										
13/19	Hallaç oğlu Mehmed										
14/20	Muslu oğlu Hüseyin	Ziraat Erbabı	36	8		12	24	80		100	100
15/21	Keremli oğlu Halil ve karındaşı Hüseyin	Askerde	15	40				55	550	100	650
15/23	Ortağı Panayota										
16/23	Calathoğlu Süleyman ve karındaşı Hüseyin	Askerde	15	48				63	650	100	750
17//24	Kara İbrahim	?????	40					40			
18/25	Hacı Halil oğlu Mustafa	Irgat									
19/26	Cezayirli Yusuf?										
20/27	Çukurköylü Mustafa	Irgat	20					20			
21/28	Kuşaksız oğlu Ahmed	Ziraat Erbabı	72	72				144	350	100	450
22/29	Muslu oğlu Süleyman										
23/30	Süleyman karındaşı Mustafa										
24/31	Zenci Abdullah b. Abdullah	Irgat	12					12	35	100	135
25/32	Çakıroğlu Ramazan	Ziraat Erbabı	120					120			
26/33	Kel Ahmed	Ziraat Erbabı	240	40				280	800	100	900
27/34	Deli Süleyman	Ziraat Erbabı									
28/35	Koca Halil	Ziraat Erbabı									
29/36	Çukurköylü Şerif	Eşkinci									
1/1	Sakızlı Yani (köyde mütemekkin Rum)	Bahçıvan									
	TOPLAM		2684	698	28	226	24	3450	7885	2900	10785

Evrenos

1845 yılında Evrenos Köyünde Aşar vergisi olarak belirlenen buğday miktarı toplamı 155, arpa 69,9, susam 13,5, darı 18 kiledir. Buna göre köyde bir yılda 1240 kile buğday, 560 kile arpa, 108 kile susam ve 144 kile darı üretildiğini söyleyebiliriz. Buna göre en fazla üretilen tahıl buğday olmuştur. Buğdayı da sırasıyla arpa, susam ve darı takip etmektedir.

Bu verilere göre Evrenos Köyünde bir yılda üretilen tahıl ürünleri miktarı toplamı 2058 kile olmuştur. Köyde sekiz hane sahibinin hiç tahıl ürünü kaydı yoktur. Susam yetiştiren 7, darı yetiştiren 4 hane sahibi vardır. Aşağıdaki tabloda detaylı olarak görüleceği gibi, hane sahiplerinin de yaklaşık 24 ile 320 kile arasında değişen tahıl ürünü yetiştirdiğini anlıyoruz.

Bunlarla birlikte köyde 11 hane sahibinin koza (pamuk), 8 hane sahibinin de üzüm kaydı vardır. Buna göre köyde yetiştirilen toplam koza miktarı 3320 kıyye iken, üzüm miktarı da 1435 kıyye olarak hesaplanmıştır.

Tablo-6: Evrenos- Hane Sahiplerine Göre Köydeki Tahıl Ürünü Kayıtları

Hane/No	Hane Sahibi	Mesleği	Buğday (Kile)	Arpa (Kile)	Burçak (Kile)	Susam (Kile)	Darı	Toplam	Koza (Kıyye)	Üzüm (Kıyye)	Toplam
1/1	Hasan oğlu Hacı Osman	Ziraat Erbabı	136			36	48	220	950	225	1175
1/2	Hacı Osman'ın ortağı Uryan oğlu Nikola										
2/3	İsmail oğlu Hüseyin	Ziraat Erbabı	320	238		24	48	630	1200		1200
3/4	Güren Hasan oğlu İbrahim	Ziraat Erbabı	168	40		16		224	200	220	420
4/5	Veli oğlu Kalpak Hasan	Ziraat Erbabı	184	216		4		404	200	100	300
4/6	Ortağı deli Bani										
5/7	Koca Mehmed oğlu Osman	Ziraat Erbabı							100		100
6/8	Nalbant Veli oğlu Hüseyin	Ziraat Erbabı	64					64	300	100	400
7/9	Eyretli? Mehmed oğlu Yusuf	Irgat									
8/10	Mustafa oğlu Deli Mehmed	Irgat									
9/11	Yüzelekli Mehmed	Irgat	24					24	80		80
10/12	Tiryaki Mustafa oğlu Mehmed	Ziraat Erbabı							50		50
11/13	Hüseyin oğlu Harami İbrahim	Ziraat Erbabı								500	500
12/14	Güren Mehmed oğlu Hüseyin	Irgat									
13/15	Bayrakdar Ali oğlu Hasan	Ziraat Erbabı					40	40	100	90	190
14/16	Koca Ali oğlu Mehmed	Ziraat Erbabı	96	24		4		124	20	100	120
15/17	İbrahim oğlu Osman ve Mustafa ve Salih	Ziraat Erbabı	24	32		16	8	80	20		20
16/18	Şerif oğlu Mehmed	Ziraat Erbabı	32					32			

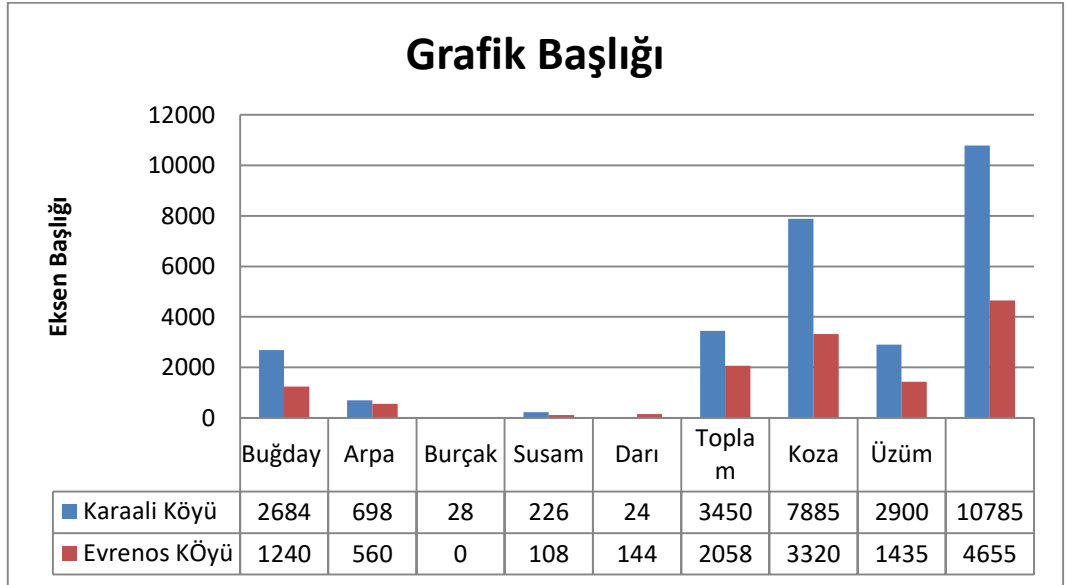
Geçmişten Günümüze Manisa

17/19	Bayrakdar oğlu Ömer b. Veli	Ziraat Erbabı	144	16		8		168		100	100
18/20	Zenci Ali oğlu Abdullah	Irgat									
19/21	Kırlı damadı Mustafa	Hizmetkar									
20/22	Kırlı oğlu Ömer ve Osman	Hizmetkar	48					48			
21/23	Solak zevcesi Fatma hatun										
	Toplam		1240	560		108	144	2058	3320	1435	4655

Tablo-7: Karaali ve Evrenos Köylerinin Ürün Kayıtları Toplam

Sıra	Hane Sahibi	Buğday (Kile)	Arpa (Kile)	Burçak (Kile)	Susam (Kile)	Darı	Toplam	Koza (Kıyye)	Üzüm (Kıyye)	Toplam
1	Karaali Köyü	2684	698	28	226	24	3450	7885	2900	10785
2	Evrenos Köyü	1240	560		108	144	2058	3320	1435	4655

Grafik-2:

KÖYLERDE HAYVANCILIK

Hayvan varlığı, tarımın temel ekonomik faaliyet olduğu sanayi öncesi ekonomilerin bir çeşit birikmiş serveti niteliğindedir. Göçebe topluluklar, hayvancılığı yüzyıllar boyunca tek geçim kaynağı olarak sürdürürken, yerleşik hayatta çiftçilik yapan ve bu arada hayvan da beslemek durumunda olan topluluklar ise daha çok çift sürme ve taşıma işlerinde, güçlerinden yararlanmak için büyükbaş yetiştirip, bu hayvanlardan sağladıkları ürünleri de çoğunlukla kendi tüketimlerinde

kullanmışlardır. Çünkü Osmanlı çiftçisi son döneme kadar çift sürme işlerinde genellikle hayvanlardan yararlanmışlardır⁴⁰.

Bu konularda çalışma yapanlar hayvanlarla ilgili değerlendirmelerde çeşitli yollar izlemişlerdir. Kimisi hayvan varlığını gelir getirenler ile gelir getirmeyenler, küçükbaş ve büyükbaş hayvanlar⁴¹, ya da çatal tırnaklılar ve bütün tırnaklılar şeklinde ele almışlardır. Etinden, yününden, kılından, sütünden ve derisinden yararlanan her cins koyun, keçi, öküz, inek ve manda çift tırnaklılardan; at, beygir, kısarak, katır ve merkep bütün tırnaklılardan kabul edilmiştir⁴².

Osmanlı toplumunda özellikle kırsal kesimlerde hayvan yetiştiriciliği en önemli ziraat faaliyetlerinden birisi olarak görülmektedir. Bu bölgelerde hayvanlar ziraatla meşgul olanların taşıma, çift sürme, gübre ihtiyacını karşılama, harman dövme işlerini görme gibi işlerin yanı sıra insanların yağ, et, süt, peynir gibi hayvansal ürün ihtiyaçlarını karşılayan önemli bir araçtır. Osmanlı toplumunda örneği az görülse de pazar için et, yağ, süt, deri ve yapağı üretmek üzere hayvancılık temel bir faaliyet olarak icra edilmekle birlikte, Anadolu'nun iklim ve ziraat şartları hayvancılığın daha çok ziraata bağlı olarak yapılmasını gerektirmektedir⁴³. Osmanlı şehir ve kasabalarında pek çok aile kendi günlük süt ve süt ürünleri ihtiyacını karşılamak için birkaç sağmal koyun ve keçi beslemekteydi. At, katır, deve, manda ve öküz hem binek, hem taşıma, hem de çekim aracı olarak kullanılmaktaydı. Bu hayvanlar aynı zamanda savaş lojistiği açısından ayrı bir öneme sahiptiler⁴⁴.

Osmanlı coğrafyasının genelinde olduğu gibi Karaali ve Evrenos köylerinde de ziraat faaliyetlerin yanında hayvancılık da yapılmaktadır. Verilere bakıldığında hayvan yetiştiriciliğinin bir ticari faaliyet olarak değil, daha çok gündelik ihtiyaçları karşılamaya yönelik olarak yapıldığı görülmektedir. Hayvanlardan bir kısmı yağ, süt, peynir gibi ihtiyaçlar için yetiştirilirken, bir kısmı da yük taşımacılığında kullanılmaktadır.

Karaali'de 125 büyükbaş ve 51 at, merkep gibi yük ve binek hayvanı olmak üzere toplam 176 hayvan kaydı bulunmaktadır. Köyde küçükbaş hayvan kaydı yoktur. Hane başına ortalama 6 büyükbaş ve 3 yük ve binek hayvanı düşmektedir.

Karaali Köyünde hangi hane sahibinin hangi tür ve kaç adet hayvan yetiştirdiği ile ilgili ayrıntılı bilgiler aşağıdaki tablolarda büyükbaş ve yük ve binek hayvanları olarak ayrı ayrı verilmiştir.

Tablo-8: Karaali Hayvan Bilgileri

Hane/No	Hane Sahibi	BÜYÜKBAŞ HAYVANLAR							YÜK-BENEK					Genel Toplam	
		Camus	İnek	Düve	Dana	Öküz	Manda	Malak	TOPLAM	Beygir	Kısarak	Tay	Merkep		Toplam
1/1	Ali Efendi	1		1					2				1	1	3

⁴⁰ Alpay BİZBİRLİK, Zafer ATAR, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihinde Temettuat Defterleri'nin Yeri: Saruhan Sancağı Mütevelli Çiftliği Temettuat Defteri Örneği", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi* (2009-1), s. 45.

⁴¹ Alpay BİZBİRLİK, Zafer ATAR, a.g.m., s. 45-46.

⁴² Ertan Gökmen, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Alaşehir'de Tarım ve Hayvancılık", *Akademik Bakış*, Cilt 3, Sayı 6, Yaz 2010, s. 227.

⁴³ Hüseyin Muşmal, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Çumra'nın Sosyo-Ekonomik Görüntüsü (10353 Numaralı Temettuat Defterine Göre)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 24, Konya 2008, s. 259-260.

⁴⁴ Ertan Gökmen, a.g.m., s. 228.

Geçmişten Günümüze Manisa

2/2	Hacı Mustafa oğlu Halil	3	3			2			8						8
3/3	Hamza oğlu Mehmed		1		2	4	6	4	17	1	7	4		12	29
3/4	Yetim Ahmed	1							1						1
4/5	Solak Himmet oğlu Himmet	3				4		3	10						10
4/7	Şeriki Hacı Mehmed														
4/8	Himmet'in üvey oğlu yetim Osman b. Osman		1		1				2						2
5/9	Ablak oğlu İbrahim	1	1		4			3	9				1	1	10
6/10	Muslu oğlu Musa	1		1	2				4						4
7/11	Kız oğlu Ömer					2		1	3			1	1	2	5
8/12	Yörük oğlu İbrahim			1		2			3				1	1	4
9/13	Gören oğlu Osman		1	1	1		2	1	6				1	1	7
10/14	Hüseyin oğlu Mustafa		3			2	2		7	1				1	8
11/15	Calathoğlu Mustafa b. Halil	1	1	1		2		1	6		1	1	1	3	9
11/16	Merkumun kayınvalidesi Fatma Hatun														
12/17	Gören oğlu Halil	1	1						2			1	1	2	4
12/18	Halil'in evinde sakin Üvey oğlu Kırılı? Hüseyin														
13/19	Hallaç oğlu Mehmed					2			2						2
14/20	Muslu oğlu Hüseyin					2			2				1	1	3
15/21	Keremli oğlu Halil ve karındaşı Hüseyin	1			1	2			4		1	1	1	3	7
15/23	Ortağı Panayota														
16/23	Calathoğlu Süleyman ve karındaşı Hüseyin		1			2			3		1	1	1	3	6
17//24	Kara İbrahim														
18/25	Hacı Halil oğlu Mustafa														
19/26	Cezayirli Yusuf?														
20/27	Çukurköylü Mustafa														
21/28	Kuşaksız oğlu Ahmed		2			2			4	1			1	2	6
22/29	Muslu oğlu Süleyman														

23/30	Süleyman karındaşı Mustafa		1	1		2			4				1	1	5
24/31	Zenci Abd. b. Abdullah		1	1					2				1	1	3
25/32	Çakıroğlu Ramazan		1	1		2			4				1	1	5
26/33	Kel Ahmed	3	1			2	1		7	1	7	3	1	12	19
27/34	Deli Süleyman		1	1		2			4				1	1	5
28/35	Koca Halil					4			4				1	1	5
29/36	Çukurköylü Şerif		2	3					5	1				1	6
1/1	Sakızlı Yani (köyde mütemekkin Rum)														
	TOPLAM	16	22	12	11	40	11	13	125	5	17	12	17	51	176

Evrenos

Evrenos'da 89 büyükbaş ve 29 at, merkep gibi yük ve binek hayvanı olmak üzere toplam 118 hayvan kaydı bulunmaktadır. Köyde küçükbaş hayvan kaydı yoktur. Hane başına ortalama 4,5 büyükbaş ve 1,5 yük ve binek hayvanı düşmektedir.

Evrenos Köyünde hangi hane sahibinin hangi tür ve kaçar adet hayvan yetiştirdiği ile ilgili ayrıntılı bilgiler aşağıdaki tablolarda büyükbaş ve yük ve binek hayvanları olarak ayrı ayrı verilmiştir.

Tablo-9: Evrenos Hayvan Bilgileri

Hane/No	Hane Sahibi	BÜYÜKBAŞ HAYVANLAR								YÜK-BENEK					Genel Toplam
		Camus	inek	Düve	Dana	Öküz	Manda	Malak	TOPLAM	Beygir	Kısrak	Tay	Merkep	Toplam	
1/1	Hasan oğlu Hacı Osman		2	1		2	1	1	7	1			1	2	9
1/2	Hacı Osman'ın ortağı Uryan oğlu Nikola														
2/3	İsmail oğlu Hüseyin		1	1		1	2	2	7	1	5	2	1	9	16
3/4	Güren Hasan oğlu İbrahim			1	2	2			5			1	1	2	7
4/5	Veli oğlu Kalpak Hasan		1	2		2	1	4	10		1	1	1	3	13
4/6	Ortağı deli Bani														
5/7	Koca Mehmed oğlu Osman	4				2	1		7		1			1	8
6/8	Nalbant Veli oğlu Hüseyin	1		2		2		1	6				1	1	7
7/9	Eyretli? Mehmed oğlu Yusuf				1				1				1	1	2
8/10	Mustafa oğlu Deli Mehmed		2	1	1				4				1	1	5
9/11	Yüzelekli Mehmed												1	1	1
10/12	Tiryaki Mustafa oğlu Mehmed	1				2		1	4				1	1	5

Geçmişten Günümüze Manisa

11/13	Hüseyin oğlu Harami İbrahim					2							1	1	3
12/14	Güren Mehmed oğlu Hüseyin					2									2
13/15	Bayrakdar Ali oğlu Hasan			2		4		1					1	1	8
14/16	Koca Ali oğlu Mehmed		3	3	2	2							1	1	11
15/17	İbrahim oğlu Osman ve Mustafa ve Salih	1	1	2		2							2	2	8
16/18	Şerif oğlu Mehmed	1				2	1	2							6
17/19	Bayrakdar oğlu Ömer b. Veli						2						2	2	4
18/20	Zenci Ali oğlu Abdullah														
19/21	Kırlı damadı Mustafa														
20/22	Kırlı oğlu Ömer ve Osman														
21/23	Solak zevcesi Fatma hatun		2	1											3
	TOPLAM	8	12	16	6	27	8	12	89	2	7	4	16	29	118

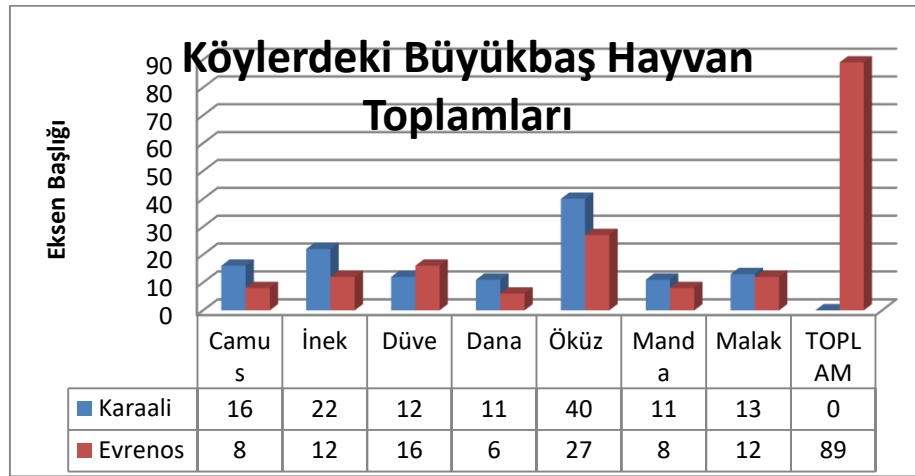
Köylerde bulunan büyükbaş hayvanlar genel olarak, cinsleri, renkleri, kısır ya da sağmal veya erkek-dişi oluşları ayrı ayrı belirtilmiş, bazı hayvanların ise nitelikleri belirtilmemeden sadece isimlerinin yazılması yeterli görülmüştür.

**Köyde arıcılık yapıldığına dair bir kayıt yoktur.

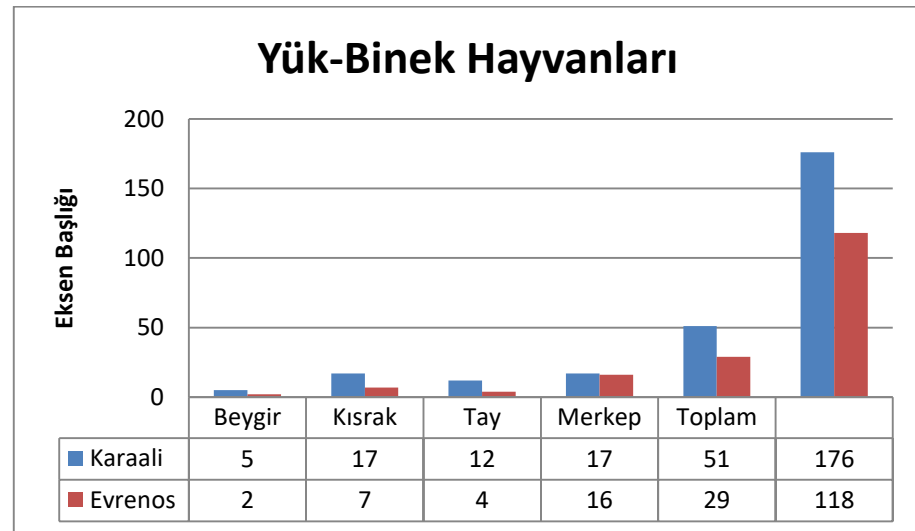
Tablo-10: Karaali ve Evrenos Köylerinin Toplam Sayıları

Köy Adı	BÜYÜKBAŞ HAYVANLAR								YÜK-BENEK					Genel Toplam
	Camus	İnek	Düve	Dana	Öküz	Manda	Malak	TOPLAM	Beygir	Kısırak	Tay	Merkep	Toplam	
Karaali	16	22	12	11	40	11	13	125	5	17	12	17	51	176
Evrenos	8	12	16	6	27	8	12	89	2	7	4	16	29	118

Grafik-3

Grafik-4

KÖYLERDE İKTİSADİ DURUM

Gelirler

Karaali ve Evrenos köylerine ait temettüat defterinde kayıtlı hane reisler aynı zamanda vergi mükellefi olan kişilerdir. Bunların gelir miktarları ve yıllık toplamaları ayrı ayrı belirtilmiştir. Defterin en sonunda ise köyün yıllık tahminen toplam geliri verilmiştir. Köylerin gelirlerini tarım, hayvancılık, meslek ve diğerleri olmak üzere gruplandırmak mümkündür. Tarım geliri; ekili-dikili tarım alanlarını yani tarla ve diğer arazilerden elde edilen gelirleri, Hayvancılık geliri; sağmal inek, karasığır ineği, dişi manda, dişi merkep, döllü merkep, kısarak, taylı kısarak vs.den elde edilen gelirleri, meslek gelirleri ise; hizmetkârlık, ırgatlık gibi mesleklerden elde edilen gelirler, diğerleri de kira v.s. gibi gelirleri kapsamaktadır.

Geçmişten Günümüze Manisa

Tablo-11: Gelirler-Karaali

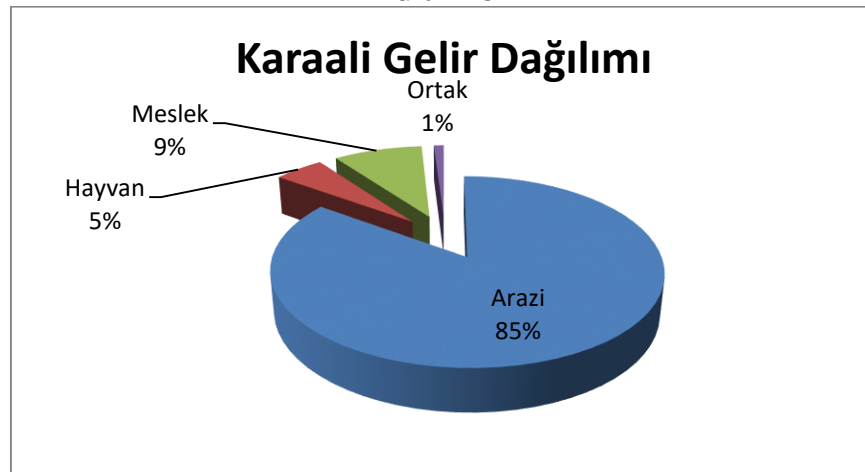
Hane/No	Hane Sahibi	Mesleği	Arazi Gelirleri		Hayvan Gelirleri	Meslek Gelirleri	Ortak Gelirleri	TOPLAM
			Tarla	Bağ				
1/1	Ali Efendi	İmam	519	23	100	200		841
2/2	Hacı Mustafa oğlu Halil	Muhtar	3035	94	100			3230
3/3	Hamza oğlu Mehmed	Ziraat Erbabı	4979	95	150			5424
3/4	Yetim Ahmed (Hamza oğlu Mehmed'in hanesinde sakin üvey oğlu)		60		100			160
4/5	Solak Himmet oğlu Himmet	Ziraat Erbabı	2525	95	300		337	2924
4/7	Merkumun diğer şeriki Hacı Mehmed	*açıklama var bak					162	162
4/8	Himmet'in hanesinde sakin üvey oğlu yetim Osman b. Osman		200	22	50			272
5/9	Ablak oğlu İbrahim	Ziraat Erbabı	2850	22	150			3022
6/10	Muslu oğlu Musa	Ziraat Erbabı	1730	23	100			1853
7/11	Kız oğlu Ömer	Ziraat Erbabı	1863	22				1886
8/12	Yörük oğlu İbrahim	Ziraat Erbabı	1397	22				1419
9/13	Gören oğlu Osman	Ziraat Erbabı	567		150			717
10/14	Hüseyin oğlu Mustafa	Ziraat Erbabı	3447	36	150			3583
11/15	Calathoğlu Mustafa b. Halil	Ziraat Erbabı	1821	23	100			1944
11/16	Merkumun kayınvalidesi Fatma Hatun		100					100
12/17	Gören oğlu Halil	Ziraat Erbabı	2794	22	100			2917
12/18	Halil'in evinde sakin Üvey oğlu Kırılı? Hüseyin		100					100
13/19	Hallaç oğlu Mehmed	Irgat				500		500
14/20	Muslu oğlu Hüseyin	Ziraat Erbabı	710	22				732
15/21	Keremli oğlu Halil ve karındaşı Hüseyin	Askerde	1385	23			305	1508
15/23	Ortağı Panayota				100			100
16/23	Calathoğlu Süleyman ve karındaşı Hüseyin	Askerde	1713	23	100			1836
17//24	Kara İbrahim	????	405					405
18/25	Hacı Halil oğlu Mustafa	Irgat				500		500
19/26	Cezayirli Yusuf?					500		500
20/27	Çukurköylü Mustafa	Irgat	103			500		603
21/28	Kuşaksız oğlu Ahmed	Ziraat Erbabı	1587	23	50			1670

22/29	Muslu oğlu Süleyman		80					80
23/30	Süleyman karındaşı Mustafa				50			50
24/31	Zenci Abdullah b. Abdullah	Irgat	61		50	500		672
25/32	Çakıroğlu Ramazan	Ziraat Erbabı	1657	22	50			1729
26/33	Kel Ahmed	Ziraat Erbabı	2925	22	150			3097
27/34	Deli Süleyman	Ziraat Erbabı						
28/35	Koca Halil	Ziraat Erbabı						
29/36	Çukurköylü Şerif	Eşkinci			100	700		800
1/1	Sakızlı Yani (köyde mütemekkin Rum)	Bahçıvan				650		650
		Toplam	38613	634	2200	4050	804	45986

Tarım ve diğer arazilerden elde edilen gelir 39297 kuruş, hayvancılıktan 2200 kuruş, meslek ve diğer kategorilerden toplanan gelirler de 4854 kuruştur.

Gruplandığımız gelirler arasında bir kıyaslama yapılacak olursa, köyün en büyük gelir kaynağını tarım ürünleri oluşturmaktadır. İkinci sırada meslek ve diğer kategorilerden toplanan gelirler, (bunların içinde de ırgatlık, imamlık, bahçıvanlık, ortaklık gelirleri) üçüncü sırada hayvan gelirleri gelmektedir.

Grafik-5

Karaali Köyünde yıllık gelirin yaklaşık % 85'ini tarım ve arazi gelirleri, % 5'ini hayvancılık, % 9'unu de meslek ve % 1'ini de ortak gelirler kategorisi oluşturmaktadır. Tarım sektöründen toplam hane başına, yıllık gelir yaklaşık 1310 kuruş, hayvancılıktan 73 kuruş, meslek gruplarından 135 kuruş düşmektedir. Köyün toplam geliri 45.986 kuruş olup, toplam gelirlerden ise hane başına yaklaşık 1532 kuruş düşmektedir.

Tablo-12: Karaali Gelir Dağılımı

Hane No	Hane Sahibi	Toplam Geliri
27/34	Deli Süleyman	Geliri yok
28/35	Koca Halil	Geliri yok
23/30	Süleyman karındaşı Mustafa	50

Geçmişten Günümüze Manisa

22/29	Muslu oğlu Süleyman	80
11/16	Merkumun kayınvalidesi Fatma Hatun	100
12/18	Halil'in evinde sakin Üvey oğlu Kırlı? Hüseyin	100
15/23	Ortağı Panayota	100
3/4	Yetim Ahmed (Hamza oğlu Mehmed'in hanesinde sakin üvey oğlu)	160
4/7	Merkumun diğer şeriki Hacı Mehmed	162
4/8	Himmet'in hanesinde sakin üvey oğlu yetim Osman b. Osman	272
17//24	Kara İbrahim	405
13/19	Hallaç oğlu Mehmed	500
18/25	Hacı Halil oğlu Mustafa	500
19/26	Cezayirli Yusuf?	500
20/27	Çukurköylü Mustafa	603
1/1	Sakızlı Yani (köyde mütemekkin Rum)	650
24/31	Zenci Abdullah b. Abdullah	672
9/13	Gören oğlu Osman	717
14/20	Muslu oğlu Hüseyin	732
29/36	Çukurköylü Şerif	800
1/1	Ali Efendi	841
8/12	Yörük oğlu İbrahim	1419
15/21	Keremli oğlu Halil ve karındaşı Hüseyin	1508
21/28	Kuşaksız oğlu Ahmed	1670
25/32	Çakıroğlu Ramazan	1729
16/23	Calatlıoğlu Süleyman ve karındaşı Hüseyin	1836
6/10	Muslu oğlu Musa	1853
7/11	Kız oğlu Ömer	1886
11/15	Calatlıoğlu Mustafa b. Halil	1944
12/17	Gören oğlu Halil	2917
4/5	Solak Himmet oğlu Himmet	2924
5/9	Ablak oğlu İbrahim	3022
26/33	Kel Ahmed	3097
2/2	Hacı Mustafa oğlu Halil	3230
10/14	Hüseyin oğlu Mustafa	3583
3/3	Hamza oğlu Mehmed	5424
		45986

Evrenos

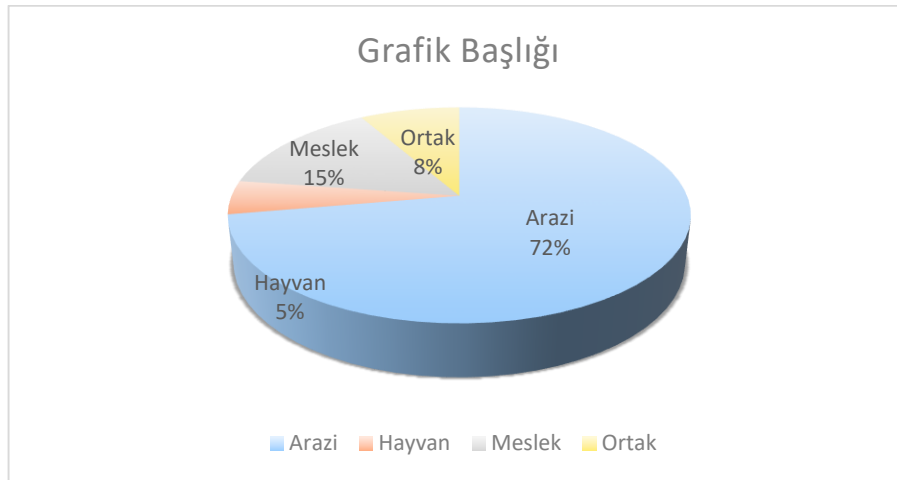
Evrenos köyünde ise Tarım ve diğer arazilerden elde edilen gelir 18566 kuruş, hayvancılıktan 1300 kuruş, mesleklerden 3700 kuruş ve ortaklık kategorisinden toplanan gelirler de 2129 kuruştur.

Gruplandığımız gelirler arasında bir kıyaslama yapılacak olursa, köyün en büyük gelir kaynağını tarım ürünleri oluşturmaktadır. İkinci sırada meslek ve diğer kategorilerden toplanan gelirler, (bunların içinde de ırgatlık, imamlık, bahçıvanlık, ortaklık gelirleri) üçüncü sırada ortaklık gelirleri, son sırada ise hayvan gelirleri gelmektedir.

Tablo-13: Gelirler-Evrenos

Hane/No	Hane Sahibi	Mesleği	Arazi Gelirleri		Hayvan Gelirleri	Meslek Gelirleri	Ortak Gelirleri	TOPLAM
			Tarla	Bağ				
1/1	Hasan oğlu Hacı Osman	Ziraat Erbabı	1854	54	50			1958
1/2	Hacı Osman'ın ortağı Uryan oğlu Nikola						1854	1854
2/3	İsmail oğlu Hüseyin	Ziraat Erbabı	4656	72	150			4878
3/4	Güren Hasan oğlu İbrahim	Ziraat Erbabı	2248	54	100			2402
4/5	Veli oğlu Kalpak Hasan	Ziraat Erbabı	2616	23	150			2652
4/6	Ortağı deli Bani						275	275
5/7	Koca Mehmed oğlu Osman	Ziraat Erbabı	169		100	200		469
6/8	Nalbant Veli oğlu Hüseyin	Ziraat Erbabı	1272	23	100			1395
7/9	Eyretli? Mehmed oğlu Yusuf	Irgat			50	500		550
8/10	Mustafa oğlu Deli Mehmed	Irgat			50	500		550
9/11	Yüzelekli Mehmed	Irgat	319			300		619
10/12	Tiryaki Mustafa oğlu Mehmed	Ziraat Erbabı	297		100	200		597
11/13	Hüseyin oğlu Harami İbrahim	Ziraat Erbabı		23				23
12/14	Güren Mehmed oğlu Hüseyin	Irgat				500		500
13/15	Bayrakdar Ali oğlu Hasan	Ziraat Erbabı	653	198				851
14/16	Koca Ali oğlu Mehmed	Ziraat Erbabı	885	22	150			1058
15/17	İbrahim oğlu Osman ve Mustafa ve Salih	Ziraat Erbabı	1134		150			1284
16/18	Şerif oğlu Mehmed	Ziraat Erbabı	545		100			645
17/19	Bayrakdar oğlu Ömer b. Veli	Ziraat Erbabı	940	23				1463
18/20	Zenci Ali oğlu Abdullah	Irgat				500		500
19/21	Kırlı damadı Mustafa	Hizmetkar				500		500
20/22	Kırlı oğlu Ömer ve Osman	Hizmetkar	486			500		836
21/23	Solak zevcesi Fatma hatun				50			50
	Toplam		18074	492	1300	3700	2129	25909

Geçmişten Günümüze Manisa

Evrenos Köyünde yıllık gelirin yaklaşık % 72'sini tarım ve arazi gelirleri, % 5'ini hayvancılık, % 15'ini de meslek ve % 8'ini de ortakçılık gelirleri kategorisi oluşturmaktadır. Tarım sektöründen toplam hane başına, yıllık gelir yaklaşık 928 kuruş, hayvancılıktan 65 kuruş, meslek gruplarından 185 kuruş, ortakçılık kategorisinden 106 kuruş düşmektedir. Köyün toplam geliri 25.909 kuruş olup, toplam gelirlerden ise hane başına yaklaşık 1295 kuruş düşmektedir.

Tablo-14: Evrenos Gelir Dağılımı

Hane/No	Hane Sahibi	Toplam Geliri
11/13	Hüseyin oğlu Harami İbrahim	23
21/23	Solak zevcesi Fatma hatun	50
4/6	Ortağı deli Bani	275
5/7	Koca Mehmed oğlu Osman	469
12/14	Güren Mehmed oğlu Hüseyin	500
18/20	Zenci Ali oğlu Abdullah	500
19/21	Kırlı damadı Mustafa	500
7/9	Eyretli? Mehmed oğlu Yusuf	550
8/10	Mustafa oğlu Deli Mehmed	550
10/12	Tiryaki Mustafa oğlu Mehmed	597
9/11	Yüzelekli Mehmed	619
16/18	Şerif oğlu Mehmed	645
20/22	Kırlı oğlu Ömer ve Osman	836
13/15	Bayrakdar Ali oğlu Hasan	851
14/16	Koca Ali oğlu Mehmed	1058
15/17	İbrahim oğlu Osman ve Mustafa ve Salih	1284
6/8	Nalbant Veli oğlu Hüseyin	1395
17/19	Bayrakdar oğlu Ömer b. Veli	1463
1/2	Hacı Osman'ın ortağı Uryan oğlu Nikola	1854
1/1	Hasan oğlu Hacı Osman	1958
3/4	Güren Hasan oğlu İbrahim	2402
4/5	Veli oğlu Kalpak Hasan	2652
2/3	İsmail oğlu Hüseyin	4878
	Toplam	25909

Tablo-15: Köylerin Toplam Gelirleri

Sıra	Köyler	Arazi Gelirleri		Hayvan Gelirleri	Meslek Gelirleri	Ortak Gelirleri	TOPLAM
		Tarla	Bağ				
1	Karaali	38613	634	2200	4050	804	45986
2	Evrenos	18074	492	1300	3700	2129	25909

VERGİLER (GİDERLER)**Vergü-yi Mahsusa, Öşür (Aşar), Adet-i Ağnam Rüsümü, Kovan Rüsümü**

Tanzimat'ın ilanına kadar Osmanlı Devletinde Müslümanlardan farklı gayrimüslimlerden farklı olarak değişik isimler altında çeşitli vergiler alınıyordu. 1839'da Tanzimat'ın ilanı ile birlikte tebaanın sosyal, hukuki ve mali bakımdan eşitliği kabul edildiğinden o zamana kadar alınan vergilerden vazgeçilerek bunların yerine tek bir vergi alınması prensibi getirildi. Bu da "vergü-yi mahsusa" veya "an-cemaatin" diye isimlendirilmiştir. 1840 yılından itibaren yürürlüğe konmuştur ve herkesin gelirine göre vergi vermesi amaçlanmıştır. Bu verginin alınabilmesi için de vatandaşın gelirinin bilinmesi gerekiyordu. Bu amaçla muhassılların nezaretinde olmak üzere bütün mal, mülk ve hayvanları içine alan temettü (gelir) sayımı yapılmaya başlandı ve vergiler tespit edilip köy veya mahallelerin ödeyecekleri miktarlar belirlenmişti. Köy muhtar ve imamı ile papazlar eliyle toplanacak verginin dağılımı herkesin ekonomik durumuna göre ayarlandı⁴⁵.

Diğer bir vergi çeşidi de öşür idi. Arapça onda bir demek olan öşür, terim olarak hububattan alınan vergi yerinde kullanılmıştır. İlk şeri hükme dayanılarak hububattan onda bir alındığı için bu tabir meydana gelmiş olup, çoğuluna da aşar denilmekteydi. Tanzimattan sonra maarif ve menafi' hisseleri artırılmak suretiyle hububattan alınan vergi sekizde bir olmuştur⁴⁶.

Aşar vergisi zirai alanda her mahsülden alınmaktaydı. Her türlü hububattan, bostanlarda yetiştirilen ürünlerden, meyve ağaçlarından, bağlardan, otlaklardan ve diğer zirai mahsüllerden bu vergi alınmış ve tahsili de aynî, nakdî ve maktû' olmak üzere üç şekilde yapılmıştır.

Karaali ve Evrenos köylerinde vergi-yü mahsusa (Sene-i sabık vergisi), öşür ve bostan vergisi olmak üzere üç çeşit vergi alındığını görüyoruz. Her iki köyde de küçükbaş hayvancılık yapılmadığı için adet-i ağnam vergisi kaydı da yoktur. Yine arıcılık da yapılmadığı için kovan resmi de bulunmamaktadır.

Köylerde daha çok hububat ürünlerinden vergi alındığı görülmektedir. Bu ürünler de başta buğday olmak üzere, arpa, burçak ve darıdır. Yine Üzüm ve koza (pamuk) vergileri de önemli bir yekün tutmaktadır.

Hububat ürünlerinden alınan öşür vergisini kendi aralarında kıyaslırsak, en fazla vergisi alınan ürün buğdaydır. Bunu arpa ve diğer ürünler takip etmiştir.

Köylerde hane sahipleri vergi türlerinin hepsinden veya bazılarında vergi verirken, bir kısmı hiç vergi vermiyordu.

⁴⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", Osmanlı Devleti Tarihi c. II, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, s. 541-542; Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara 1994, s. 178-179.

⁴⁶ Pakalın, ags, s. 746; ayrıca Osmanlı Devletinde vergiler hakkında geniş bilgi için bkz., Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK yay., Ankara 1997, s. 105-11 ve 340-348.

Geçmişten Günümüze Manisa

Köylerin ödedikleri vergi cinsleri ve miktarları aşağıdaki tablolarda ayrı ayrı gösterilmiştir.

Tablo-16: Vergiler-Karaali

Hane/No	Hane Sahibi	Mesleği	Sene-i sabık vergisi	Aşar	Bostan	Toplam
1/1	Ali Efendi	İmam	39	59		98
2/2	Hacı Mustafa oğlu Halil	Muhtar	186	370		556
3/3	Hamza oğlu Mehmed	Ziraat Erbabı	285	768	10	1063
3/4	Yetim Ahmed (Hamza oğlu Mehmed'in hanesinde sakin üvey oğlu)					
4/5	Solak Himmet oğlu Himmet	Ziraat Erbabı	186	425		611
4/7	Merkumun diğer şeriki Hacı Mehmed	*açıklama var bak				
4/8	Himmet'in hanesinde sakin üvey oğlu yetim Osman b. Osman			3		3
5/9	Ablak oğlu İbrahim	Ziraat Erbabı	140	414		554
6/10	Muslu oğlu Musa	Ziraat Erbabı	150	257		407
7/11	Kız oğlu Ömer	Ziraat Erbabı	150	236		386
8/12	Yörük oğlu İbrahim	Ziraat Erbabı	9	199		208
9/13	Gören oğlu Osman	Ziraat Erbabı	40	63		103
10/14	Hüseyin oğlu Mustafa	Ziraat Erbabı	200	569		769
11/15	Calathoğlu Mustafa b. Halil	Ziraat Erbabı	140	226		366
11/16	Merkumun kayınvalidesi Fatma Hatun					
12/17	Gören oğlu Halil	Ziraat Erbabı	140	392		532
12/18	Halil'in evinde sakin Üvey oğlu Kırılı? Hüseyin					
13/19	Hallaç oğlu Mehmed	Irgat		30		30
14/20	Muslu oğlu Hüseyin	Ziraat Erbabı	50	75		125
15/21	Keremli oğlu Halil ve karındaşı Hüseyin	Askerde	50	258		308
15/23	Ortağı Panayota					
16/23	Calathoğlu Süleyman ve karındaşı Hüseyin	Askerde	110	283		393
17//24	Kara İbrahim	?????		45		45
18/25	Hacı Halil oğlu Mustafa	Irgat	30			30
19/26	Cezayirli Yusuf?		30			30
20/27	Çukurköylü Mustafa	Irgat	50	23		73
21/28	Kuşaksız oğlu Ahmed	Ziraat Erbabı	120	185		305
22/29	Muslu oğlu Süleyman					
23/30	Süleyman karındaşı Mustafa		60			60
24/31	Zenci Abdullah b. Abdullah	Irgat	40	14		54
25/32	Çakıroğlu Ramazan	Ziraat Erbabı	130	208		338
26/33	Kel Ahmed	Ziraat Erbabı	220	443		663
27/34	Deli Süleyman	Ziraat Erbabı	100			100
28/35	Koca Halil	Ziraat Erbabı	120			120
29/36	Çukurköylü Şerif	Eşkinici	70			70
1/1	Sakızlı Yani (köyde mütetekkin Rum)	Bahçıvan	50			50
	Toplam		2895	5545	10	8450

Tablo-17: Vergiler-Evrenos

Hane/No	Hane Sahibi	Mesleği	Sene-i sabık vergisi	Aşar	Bostan	Toplam
1/1	Hasan oğlu Hacı Osman	Ziraat Erbabı	180	464		644
1/2	Hacı Osman'ın ortağı Uryan oğlu Nikola					
2/3	İsmail oğlu Hüseyin	Ziraat Erbabı	180	767		947
3/4	Güren Hasan oğlu İbrahim	Ziraat Erbabı	180	301		481
4/5	Veli oğlu Kalpak Hasan	Ziraat Erbabı	180	361	20	561
4/6	Ortağı deli Bani					
5/7	Koca Mehmed oğlu Osman	Ziraat Erbabı	70	18		88
6/8	Nalbant Veli oğlu Hüseyin	Ziraat Erbabı	100	130		230
7/9	Eyretli? Mehmed oğlu Yusuf	Irgat	40			40
8/10	Mustafa oğlu Deli Mehmed	Irgat	38			38
9/11	Yüzelekli Mehmed	Irgat	34	42		76
10/12	Tiryaki Mustafa oğlu Mehmed	Ziraat Erbabı	60	9		69
11/13	Hüseyin oğlu Harami İbrahim	Ziraat Erbabı	50	3		53
12/14	Güren Mehmed oğlu Hüseyin	Irgat	40			40
13/15	Bayrakdar Ali oğlu Hasan	Ziraat Erbabı	98	72	10	180
14/16	Koca Ali oğlu Mehmed	Ziraat Erbabı	100	129		229
15/17	İbrahim oğlu Osman ve Mustafa ve Salih	Ziraat Erbabı	60	92		152
16/18	Şerif oğlu Mehmed	Ziraat Erbabı	55	36		91
17/19	Bayrakdar oğlu Ömer b. Veli	Ziraat Erbabı	55	193		248
18/20	Zenci Ali oğlu Abdullah	Irgat	20			20
19/21	Kırlı damadı Mustafa	Hizmetkar	50			50
20/22	Kırlı oğlu Ömer ve Osman	Hizmetkar		54		54
21/23	Solak zevcesi Fatma hatun					
	Toplam		1590	2671	30	4291

Tablo-18: Köylerin Toplam Gelirleri

Sıra	Köy Adı	Sene-i sabık vergisi	Aşar	Bostan	Toplam
1	Karaali	2895	5545	10	8450
2	Evrenos	1590	2671	30	4291

Temettuat Kayıtlarının Günümüzle Karşılaştırılması

2014 yılına kadar Manisa iline bağlı birer merkez köy durumunda olan Karaali ve Evrenos köyleri Manisanın büyükşehir olmasıyla merkeze bağlı birer mahalle halini aldılar. Günümüzde Karaali'nin 306 hanesi ve 687 nüfusu, Evrenos'un ise 157 hanesi ve 353 nüfusu vardır.

Her iki köyde de zeytinlik arazileri vardır ve bunların önemli bir kısmını Rumların diktiği köy muhtarlarından öğrenilmiştir. Mevcut tarım arazileri dönüm olarak nerdeyse temettuat kayıtlarına yakındır. Köylerde hala bağcılık devam etmektedir. Neredeyse her haneye ait az ya da çok bağ bulunmaktadır.

Geçmişten Günümüze Manisa

Tarım arazilerinde buğday, arpa, darı ve üzüm üretimi hala devam etmektedir. Pamuk üretiminin 15 yıl öncesine kadar, susam üretiminin de 40 yıl öncesine kadar yapıldığı yine köy ahalisinden öğrenilmiştir. Temettuat kayıtlarında geçen burçak ise şu anda üretilmemektedir. Yukarıdakilere ilave olarak mısır, kavun, karpuz gibi ürünler günümüzde üretilmeye devam etmektedir.

Hayvancılık konusuna gelince: Günümüzde Karaali'de büyükbaş hayvancılık bitmek üzeredir. Köyde toplam 10 kadar büyükbaş hayvan vardır. Fakat küçükbaş hayvancılık yaygındır. Evrenos mahallesinde ise büyükbaş ve küçükbaş hayvan bulunmaktadır. Bunların yanında yük ve binek hayvanları ile manda cinsi hayvanların 30 sene öncesine kadar köylerde bulunduğu ancak şu an olmadığı anlaşılmıştır.

Her iki mahallede de eski dönemlere ait kabirlerin ve mezar taşlarının bulunduğu mezarlık vardır. Hatta temettuatlarda kayıtları bulunan bazı kişilere ait mezar taşları saha çalışması sırasında tespit edilmiştir. Örneğin Karaali'de temettuat defterinde 6 numaralı hanede ziraat erbabı olarak kayıtlı Muslu oğlu Musa'nın kabri köy mezarlığında bulunmaktadır. Muslu oğlu Musa'nın H. 1280 (1863-1864) tarihinde öldüğü mezar taşındaki kayıttan anlaşılmaktadır. Yine Evrenos köyü temettuat defterinde 4 nolu hane sahibi Veli oğlu Kalpak Hasan'ın kabri de köy mezarlığında tespit edilmiştir. Karaali'deki Muslu oğlu Musa gibi Kalpak Hasan da H. 1280 (1863-1864) tarihinde vefat etmiştir⁴⁷.

Sonuç

Saruhan Sancağı Manisa Kazasına bağlı Karaali ve Evrenos köylerine ait temettuat defterlerinden elde ettiğimiz veriler, bize XIX. yüzyılda bu köylerin sosyal ve ekonomik yapısını tanımlama ve tasvir etme imkânını sunmaktadır. Bu sayede her iki köyün XIX. yüzyıldaki sosyal yapısı, demografik yapısı, meslek bilgileri, zirai faaliyetleri, hayvancılık faaliyetleri, gelirleri, giderleri (vergileri) hakkındaki bilgiler çıkarılmıştır. Böylece köylerin zikredilen tarihlerde sosyal ve ekonomik yerini ve önemini anlamamız mümkün olmuştur.

Buna göre tespit ettiğimiz ilk istatistikler Karaali Köyünün 1845 yıllarındaki sosyal yapısı ve nüfus bilgileridir. Bu veriler doğrultusunda araştırmaya konu ettiğimiz tarihte Karaali Köyünde toplam 30 hane reisi kaydedilmiştir. Buna bağlı olarak köyün tahmini toplam nüfusu 120'dir.

Evrenos Köyünde ise toplam 21 hane reisi kaydedilmiş olup toplam nüfusu da 84 olarak tahmin edilmiştir.

Hane reislerinin işgal alanları olarak yaptığımız değerlendirmede köyde en önemli geçim kaynağının ziraat olduğu anlaşılmıştır. Hemen hemen köydeki hane reislerinin birinci sıradaki işgali ziraatçılıktır. Yetiştirilen ürünler ise başta buğday olmak üzere, arpa, burçak ve darı ile birlikte koza ve üzümdür.

Çiftçiliğin yanında bağcılık ve koza üretimi ve hayvancılığın da önemli geçim kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Köylerde küçükbaş hayvan yoktur. Büyükbaş hayvanlar da ticari amaçlı değil daha çok günlük ihtiyaçları karşılamaya yöneliktir. Genel olarak gelir getiren büyükbaş hayvancılığın yanı sıra, yük taşıma, binek ve tarım aracı olarak kullanılan hayvanların da ahalinin hayatında önemli yeri olduğunu görüyoruz.

Defterlerde hangi ürünlerden ne kadar gelir elde edildiği belirtildiği gibi, hane sahiplerinin hangi tür ve ne kadar vergi verdiği de anlaşılmaktadır. Vergü-yi mahsusa, öşür, bostan resmi kayıtlara geçen vergi (gider) türleri olmuştur.

⁴⁷ Konu ile ilgili görseller ekte verilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA, ML. VRD. TMT., nr. 2310.

Tetkik Eserler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi (İkinci Baskı), İstanbul 2000.

BİZBİRLİK Alpay, Zafer ATAR, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihinde Temettuat Defterleri'nin Yeri: Saruhan Sancağı Mütevellî Çiftliği Temettuat Defteri Örneği", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi* (2009-1).

BOZKURT Nurgül, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Bolatlı-Dazkırı'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (7695 Numaralı Temettuat Defterine Göre)", *History Studies*, Volume 3/2 2011.

ÇADIRCI Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK yay., Ankara 1997.

DELİGÖZ Orhan, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1996.

ELDEM Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994.

EMECEN Feridun, "Ağnam Resmi", *DİA*, cilt: 1, yıl: 1988.

GENÇ Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2005.

GÖKMEN Ertan, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Alaşehir'de Tarım ve Hayvancılık", *Akademik Bakış*, Cilt 3, Sayı 6, Yaz 2010.

GÜLTEN Sadullah, XVI. Yüzyılda Batı Anadolu'da Yörükler, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.

HALAÇOĞLU Yusuf, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar 1453-1650*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

KARAL Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943.

"Kile", *DİA*, XXV, Ankara 2002.

KOÇ Ercan, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tarım*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2005.

KÜTÜKOĞLU Mübahat S., "Osmanlı İktisadi Yapısı", Osmanlı Devleti Tarihi-II, (Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999.

MUŞMAL Hüseyin, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Çumra'nın Sosyo-Ekonomik Görüntüsü (10353 Numaralı Temettuat Defterine Göre)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 24, Konya 2008.

ÖZGER Yunus, "Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Sayı 29, Erzurum 2006.

PAKALIN M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul 1993.

SERTOĞLU Mithat, *Osmanlı Tarih Lügatı*, İstanbul 1986.

SÜMER Faruk, "İğdir", *DİA*, XXI (2000).

SÜMER Faruk, "Yazır", *DİA*, XXXIII (2013).

SÜMER Faruk, "Yörükler", *DİA*, XXXIII (2013).

TUNA İdris, *Temettuat Defterlerine Göre Kartal'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004.

Geçmişten Günümüze Manisa

TURAN Şakir, XIII. Yüzyılda Orta ve Doğu Anadoludan Batı Anadoluya Göçler, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2009.

VARLIK Mustafa Çetin, "Germiyanoğulları", DİA, XIV, (1996).

YAVAŞ Özcan, *Kütahya Aslanapa ve Yöresi Ağzı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2009

YAVUZ Fahri (Editör), *Türkiye'de Tarım*, Ankara 2005.

YAVUZTÜRK Şükriye Pınar, *Temettuat Defterlerine Göre Beykoz Kazasının Sosyo-Ekonomik Durumu*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

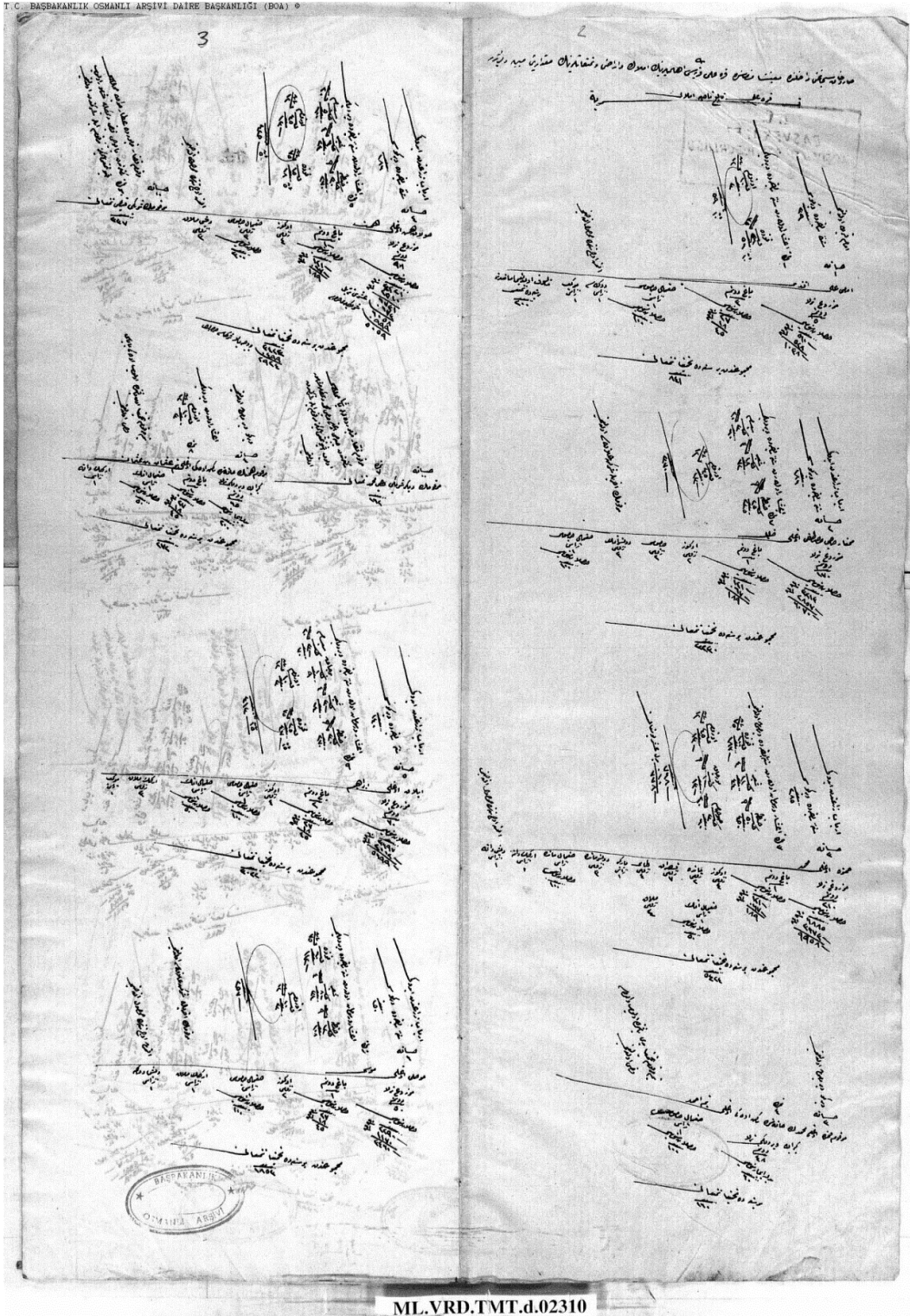
YÜKSEL Hasan, "Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği'nin Demografik Yapısı" *Nüfusbilim Dergisi*, Sayı: 28-29, Yıl: 2006-2007.

Mülakatlar

Salih Bulut (Karaali Muhtarı)

Osman Hayri Şensoy (Evrenos Muhtarı)

Ekler

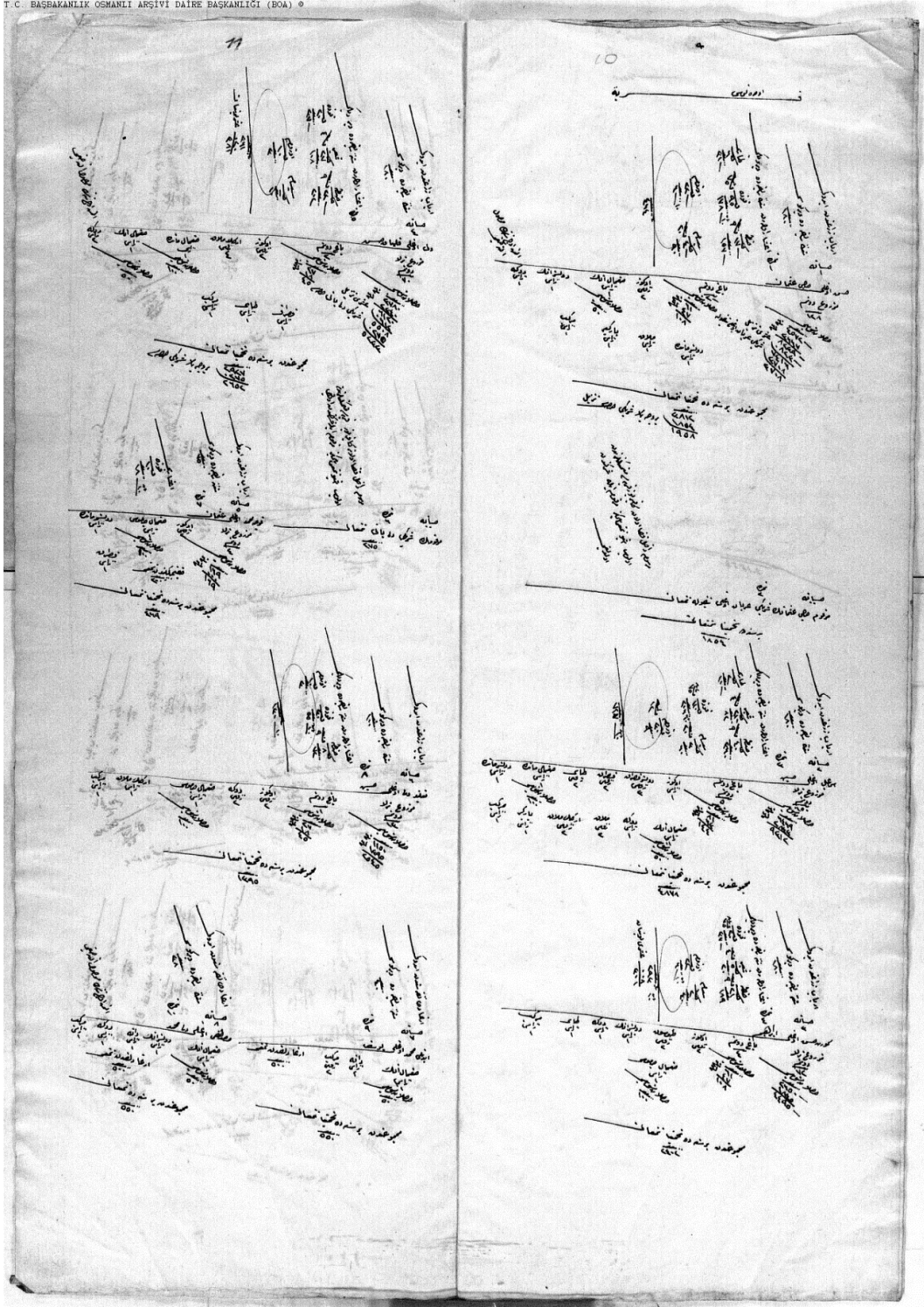

ML.VRD.TMT.d.02310

Ek-1: Karaali'ye ait temettuât defterinin ilk sayfası

Geçmişten Günümüze Manisa

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

ML.VRD.TMT.d.02310

Ek-2: Evrenos'a ait temettuât defterinin ilk sayfası

Ek-3: Karaali'de temettuat defterinde 6 numaralı hanede ziraat erbabı olarak kayıtlı Muslu oğlu Musa'nın köy mezarlığında bulunan kabri.

Ek-4: Evrenos köyü temettuat defterinde 4 nolu hane sahibi Veli oğlu Kalpak Hasan'ın köy mezarlığında bulunan kabri.

OSMANLI SON DÖNEMİNDE SARUHAN (MANİSA) SANCAĞI'NDA AÇILAN MÜSLÜMAN RÜŞDİYE MEKTEBLERİ VE MODERN EĞİTİMİN GELİŞİMİNE KATKISI

Hatip YILDIZ*

GİRİŞ

Tarih boyunca farklı isimlerle anılan ve çeşitli uygarlıkların merkezi olan Manisa, Osmanlı idaresi öncesinde Saruhanoğullarının merkezi olarak gelişme göstermiştir. Osmanlı döneminde, Manisa ilk defa Yıldırım Bayezid'in 1389/1390 kışındaki askeri harekâtı sırasında Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır. Ancak Timur'un Yıldırım Bayezid'i yendiği Ankara Savaşı'ndan sonra yeniden Saruhanoğullarının idaresine girmiştir. Bir süre Timur'un askerlerinin karargâhı olarak da kullanılan bölgede Osmanlı idaresi, Timurlu ordusunun çekilmesinin ardından, Osmanlı Padişahı Çelebi Mehmed Dönemi'nde 1415'ten biraz önce tam olarak kurulabilmiştir.¹ Bu yıllardan itibaren "Saruhan Sancağı" olarak adlandırılan bölge, Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı olup, XVI. yüzyılda merkez kaza dışında on bir kazadan oluşmaktadır. Bunlar; Adala, Akhisar, Demirci, Gördek, Gördes, Güzelhisar, Ilıca, Kayacık, Marmara, Menemen ve Nif kazalarıdır. XIX. yüzyıla kadar sancağın idari yapısında büyük bir değişim olmamıştır. Ancak 1833'te Mısır ordusunun Kütahya'dan ayrılması üzerine Anadolu Eyaleti dörde ayrılınca Saruhan Sancağı, Aydın Vilayeti'ne bağlanmış olup bu tarihlerde sancağın on beş kazası bulunmaktadır. 1882'de sancağın kazaları hemen hemen bugünkü durumunu almıştır. 1900'de Manisa merkezli Saruhan Sancağı; merkez kaza dışında Akhisar, Alaşehir, Demirci, Salihli, Soma, Kırkağaç, Kasaba (Turgutlu), Kula ve Gördes kazalarından oluşmaktadır.²

Osmanlı Devleti'nin temel eğitim kurumları olan medreseler ve onların altında eğitim veren sıbyan mektepleri, XVII. yüzyıla kadar devletin her alanda ihtiyaç duyduğu ehliyetli kişileri yetiştirmiştir. Ancak, bu dönemde savaşlarda alınan yenilgiler, XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa tarzında yeni askeri okulların açılmasına neden olmuştur. Fakat sıbyan mektepleri ile sözü edilen askeri okullar arasında eğitim düzeyi bakımından büyük bir uçurum vardır. Bu nedenle, sıbyan mektepleri ile askeri okullar arasında yer alan ve "rüşdiye" adı verilen yeni bir okul türünün açılmasına ihtiyaç duyulmuştur.³

Osmanlı'da ilk olarak açılan ve kendine özgü yönleri bulunan rüşdiye mektepleri; 1839 yılında açılan Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-i Edebiye'dir. Bu iki okul, Babiâli'ye memur yetiştirmeye devam ettiği halde, yeni ihtiyaçlara ve Tanzimat Devri'nin reformlarına ışık tutmaktan uzaktır. Bu nedenle, orta dereceli okullar olan rüşdiyelerin yeniden yapılandırılmasına ve yeni okulların

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Diyarbakır, hatipyildiz@mynet.com

¹ Feridun Emecen, "Manisa", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 578.

² Emecen, a. g. m, s. 582.

³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, Alfa Yayınları, İstanbul 1999, s. 129.

açılmasına teşebbüs edilmiştir.⁴ Bu çerçevede, 1845'te kurulan Muvakkat (Geçici) Maarif Meclisi'nde⁵, Bilad-ı selase (Üsküdar, Galata ve Eyüp) ile Boğaziçi'nde ilk etapta 30 adet ve taşrada dahi gerektiği kadar rüşdiye mektebi açılması uygun görülmüştür. Ancak, numune olmak üzere ilk olarak Dersaadet'te 4 ve Üsküdar'da 1 sıbyan mektebi rüşdiyeye dönüştürülerek o şekilde idare edilmeye başlanmıştır.⁶ Böylece, 1847'de başlangıç olarak Davud Paşa, Bayezid, Üsküdar, Tophane ve Babiâli civarında Ağa Camii'nde olmak üzere 5 adet rüşdiye mektebi açılmıştır.⁷

Osmanlı'nın açtığı ilk sivil modern eğitim kurumları olan rüşdiyelerin sayısı daha sonraki yıllarda hem İstanbul'da hem de vilayetlerde hızla artmıştır. Vilayetlerde rüşdiye mekteblerinin açılması için ilk karar 1853 yılında alınmıştır. Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin ilgili kararı üzerine padişahın iradesiyle 2 Haziran 1853 tarihinde 25 vilayette rüşdiyelerin peyderpey açılması kararlaştırılmıştır.⁸ Bu karar ancak 1856'da uygulamaya konulabilmiştir.⁹ Bu tarihten itibaren vilayetlerde çok sayıda rüşdiye mektebi açılmıştır. Nitekim 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlandığı sırada çeşitli vilayetlerde 87 rüşdiye mektebi vardır.¹⁰

Osmanlı'da rüşdiye sayısının arttırılmasının yanında bu mekteplerde okutulacak dersler de önemsenmiştir. Bu nedenle, ilk açılan rüşdiyelerin dersleri ve içerikleri açıkça belirtilmiş olup derslerin adları özetle şöyledir: Arapça, Farsça, Divani, Rika, Siyakat, Mantık, Meani, Fransızca, Riyaziye, Hendese ve Coğrafyaya.¹¹

Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi, okullar gelişip çoğaldıkça rüşdiyelerin ders programlarında da önemli değişiklikler yapmıştır. Bu çerçevede, 1850 yılında rüşdiyelerin programında Arapça, Farsça azaltılmış; Fen, Matematik ve Coğrafya gibi dersler ise arttırılarak önemli ölçüde modernleşmeye gidilmiştir. Ders programında değişiklik yapıldığı gibi, derslerde teoriğin yanında uygulama da getirilmiştir.¹²

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, maarifin her kademesine yenilik getirdiği gibi, rüşdiyelerin eğitim-öğretim süresi ile buralarda okutulacak dersleri de yeniden düzenlemiştir. Nizamname'yle rüşdiye okullarının eğitim-öğretim süresi 4 yıl olarak kabul edilmiş ve bu yıllarda okutulacak dersler şöyle belirlenmiştir: Din, Osmanlıca Dil Bilgisi, İmla ve Yazı, Yeni Usul Üzerine Arapça ve Farsça, Defter Tutma, Hesap İlmi (Matematik), Hatt, Mebadi-i Hendese (Geometrinin Başlangıcı), Umumi Tarih ve Osmanlı Tarihi, Coğrafya, Jimnastik, okulun bulunduğu yerde kullanılan mahalli dil ve Fransızca (dördüncü senede isteğe bağlı).¹³

II. Abdülhamid Dönemi'nin ilk yıllarında, İstanbul'daki rüşdiye mektepleri için ortak bir ders programı oluşturularak, okutulacak dersler dört sınıf bazında daha ayrıntılı bir şekilde belirlenmiştir.¹⁴ Ancak bu dönem boyunca okulların ders programlarındaki değişim ve gelişim hep devam etmiştir. Nitekim 1898 (H. 1316)

⁴ Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, C. 15, Ankara 2002, s. 51-53.

⁵ Uğur Ünal, *Meclis-i Kebir-i Maarif (1869-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 1.

⁶ BOA. İ. DH. 231/13875, Meclis-i Maarif Reisi Abdülhak Efendi'nin 19 Mart 1851/16 Cemaziyülevvel 1267 tarihli yazısı.

⁷ Demirel, a. g. m, s. 51-53.

⁸ Demirel, a. g. m, s. 51-53, 55-59.

⁹ Demirel, a. g. m, s. 52.

¹⁰ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 92.

¹¹ Fatma Kaya Doğanay, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiyeler*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011, s. 248.

¹² Demirel, a. g. m, s. 51-53.

¹³ Demirel, a. g. m, s. 51-53.

¹⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1294, s. 391; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1295, s. 257.

yılına gelindiğinde, rüşdiyelerin öğretim süresinin üç yıla indirildiği ve İstanbul ile taşradaki rüşdiye mekteplerinde ortak bir ders programının uygulandığı görülmektedir. Bu ortak programda yer alan dersler ise şunlardır: Tecvidli Kur'an-ı Kerim ve Ulum-i Diniye, Türkçe, Arabî, Farsî, Fransızca, Hesab, Hendese, Coğrafya, Tarih, Malumat-ı Nafia ve Hıfzıssıhha, Hüsn-i Hatt, Resim.¹⁵ Aslında daha önceki yıllarda da İstanbul'daki rüşdiyelerle taşrada vilayet ve sancak merkezlerinde bulunan büyük rüşdiyelerin programları arasında pek fark yoktur. Ancak kaza ve kasabalarda bulunan ve iki muallimli olan küçük rüşdiyeler için bu söylenemez. Bu gibi rüşdiyelerde daha ziyade din dersleri, Arapça, dört işlem, yazı, Farsça, imla ve inşa, ilmihal, ahlak ve tarih dersleri okutulmuştur.¹⁶

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat'ın ilanından sonra çok sayıda erkek rüşdiye mektebinin açılıp İstanbul'da yaygınlaşması ve taşrada açılmaya başlanmasından sonra kız rüşdiyelerinin de açılması düşünülmüştür. Bu çerçevede, 1858 yılında Sultanahmet civarında bulunan Cevri Usta Mektebi kızlara tahsis edilerek ilk kız rüşdiyesi açılmıştır. Bu tarihten itibaren hem İstanbul'da ve hem de taşrada çok sayıda kız rüşdiyesi faaliyete girmiştir.¹⁷

Kız rüşdiyelerinde okutulan dersler teorikten ziyade uygulamaya dönük olmuştur. Bu rüşdiyelerin öğretim programlarında, erkek rüşdiyelerinde okutulan teorik derslerin yanı sıra, bilhassa el becerisinin gelişimine ve ev idaresini kavramaya yönelik dersler de yer almıştır.¹⁸

Erkek Rüşdiyeleri

Osmanlı'nın diğer birçok vilayet, sancak ve kazalarında olduğu gibi, bugünkü Manisa ili ve ilçelerinin önemli bir kısmını içine alan Saruhan Sancağı'nda da ilk açılan modern okullar erkek rüşdiye mektepleri olup, hakkında detaylı bilgiler elde edilen başlıcaları şunlardır:

Manisa Birinci Rüşdiye Mektebi

Manisa çocuklarının ilim ve marifet sahibi olması için Manisa kasabasında bir rüşdiye mektebinin açılması Saruhan Liva Meclisi'nde müzakere edilmiş ve mektebin açılış gerekçesi 18 Mart 1867 (12 Zilkade 1283) tarihli mazbata ile Sadarete takdim edilmiştir. Ancak söz konusu mazbataya bir cevap verilmeyince, Saruhan Liva Meclisi tekrar harekete geçerek konuyu bu kez Aydın Vilayeti'ne bildirmiştir (15 Kasım 1867).¹⁹ Bunun üzerine, Aydın Vilayeti, meseleyi 24 Kasım 1867 tarihli yazıyla yeniden Sadarete sunarak, Manisa kasabasında rüşdiye mektebi olmak üzere bir yer tedarik ve tamir olunduğundan çocukların hemen tedris ve talimine başlanması için lazım gelen muallimlerin tayin edilip gönderilmesini talep etmiştir.²⁰ Böylece, Sadarete akseden konu doğal olarak Maarif Nezareti'nin ve Şura-yi Devlet'in de gündemine girmiştir. Konuyu değerlendiren Maarif Meclisi'ne göre; sözü edilen mektebin açılması uygun olup, ileride istenilen sayıda talebe toplandığında mahallince bir muallim-i sani kendisine yardımcı verilmek üzere şimdilik darümuallimin şehadetnamelilerinden Tirebolulu Ömer Şaban Efendi'nin emsalleri gibi aylık 625 kuruş maaşla bu mektebe muallim-i evvel olarak tayin edilmesi

¹⁵ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 191.

¹⁶ Kodaman, a. g. e, s. 110-112.

¹⁷ Hatip Yıldız, "II. Abdülhamid Dönemi'nde Kız Rüşdiye Mektepleri Müfredat (Öğretim) Programları ve Kızların Eğitimine Katkısı", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 17, Ekim 2016, s. 116-117.

¹⁸ Yıldız, a. g. m, s. 118-119.

¹⁹ BOA. İ. ŞD. 4/223, Saruhan Liva Meclisinin 15 Kasım 1867 (18 Receb 1284) tarihli yazısı.

²⁰ BOA. İ. ŞD. 4/223, Aydın Vilayetinin 24 Kasım 1867 (27 Receb 1284) tarihli yazısı.

münasiptir. Ayrıca, 83 kuruş maaşla mahallince bir nefer bevvab tayini ve yıllık 1000 kuruşun çeşitli masraflar için tahsisi de uygundur.²¹

Manisa Rüşdiye Mektebi'nin açılması meselesi bir de Şura-yi Devlet'te ele alınmıştır. Yapılan müzakere sonucunda; Manisa kasabası Müslüman ahalisinin çokluğu cihetiyle çocukların terbiyesi için böyle bir mektebin açılışının pek münasip olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, hazır mahallince bir yer dahi tedarik olunmuş olduğundan ve muallim-i evvele ve bevvaba tahsis edilen maaş ile mektebin çeşitli masrafları da nizami bulunduğundan ilgili nezaretler ve kurumlarca gereğinin yapılmasının uygunluğu kararlaştırılmıştır (3 Haziran 1868).²² Bu karar, 11 Haziran 1868 (19 Safer 1285) tarihli padişah iradesiyle de onaylanmıştır.²³ Bu kararın rüşdiye mektebinin açılmasıyla ilgili kısmı uygulanmış ve söz konusu mekteb büyük ihtimalle 1868-1869 öğretim yılında açılmıştır. Ancak, Ömer Şaban Efendi'nin muallim-i evvel olarak işe başlaması kararının ise hemen gerçekleşmediği ve adı geçen şahsın daha sonraki yıllarda bu göreve yeniden atandığı anlaşılmaktadır. Çünkü 1869 ile 1875 yılları arasındaki kayıtlarda mekteb muallimleri olarak Mehmed Şükrü Efendi ve İbrahim Efendi'nin isimleri geçmektedir.²⁴

İlk açıldığı zamanlarda tek muallimle idare edilen Manisa Rüşdiye Mektebi'nde, ilerleyen yıllarda talebe sayısında meydana gelen artışa bağlı olarak ikinci, üçüncü ve rika muallimleri de görev almaya başlamıştır. Mektebin rika muallimliğine, tespit edilebildiği kadarıyla, ilk olarak 13 Ocak 1873 (1 Kanun-i sani 1288)'den itibaren 95 kuruş maaşla Salim Efendi'nin tayini padişah iradesiyle uygun görülmüş olup, hazinece gerekli işlemlerin yapılması için gayret gösterilmesi gerektiği Maliye Nezareti'ne yazılmıştır (19 Ocak 1873/20 Zilkade 1289).²⁵ Ancak mekteble ilgili diğer kayıtlara bakıldığında, adı geçen kişinin göreve başlamadığı anlaşılmaktadır. Çünkü mektebin ilk rika muallimi olarak kayıtlarda Hafız Edhem Efendi'nin adı geçmektedir.²⁶

İyi bir muallim kadrosu ve yoğun bir talebe kitlesi ile eğitime devam eden ve 1880 yılından itibaren dört sınıf şeklinde eğitim yaptığı anlaşılan²⁷ Manisa Rüşdiye Mektebi, birçok vilayet ve sancak merkezlerinde olduğu gibi, muhtemelen Manisa'da da 1890'larda mülki idadi mektebinin açılması üzerine kapatılmış veya idadi bünyesine alınarak birleştirilmiştir.

1869 ile 1890 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

²¹ BOA. İ. ŞD. 4/223, Maarif Nezareti'nin 18 Muharrem 1285 tarihli yazısı.

²² BOA. İ. ŞD. 4/223, Şura-yi Devlet'in 3 Haziran 1868 (11 Safer 1285) tarihli kararı.

²³ BOA. İ. ŞD. 4/223; BOA. A. MKT. MHM. 410/66.

²⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1286, s. 118.

²⁵ BOA. A. MKT. MHM. 445/94.

²⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1297, s. 125.

²⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1297, s. 125.

Tablo 1. Manisa Birinci Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HÜSN-İ HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME	TALEBE ADEDİ
1869 ²⁸	Mehmed Şükrü Efendi	-	-	-	-	-
1870 ²⁹	Mehmed Şükrü Efendi	-	-	-	-	-
1871 ³⁰	Mehmed Şükrü Efendi	-	-	-	-	56
1872 ³¹	İbrahim Rüşdü Efendi	-	-	-	-	85
1873 ³²	İbrahim Rüşdü Efendi	-	-	-	-	85
1874 ³³	İbrahim Rüşdü Efendi	-	-	-	-	98
1875 ³⁴	İbrahim Rüşdü Efendi	-	-	-	-	79
1876 ³⁵	Ömer Şaban Efendi	-	-	-	-	79
1877 ³⁶	Ömer Şaban Efendi	-	-	-	-	83
1879 ³⁷	Mektebin kaydı vardır.	-	-	-	-	-
1880 ³⁸	Ömer Şaban Efendi	Halil Efendi	-	Hafız Edhem Efendi	Mehmed Efendi	78
1881 ³⁹	Ömer Şaban Efendi	Halil Efendi	-	Hafız Edhem Efendi	Mehmed Efendi	60
1882 ⁴⁰	Ömer Şaban Efendi	-	-	-	-	54
1883 ⁴¹	-	-	-	-	-	125

²⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1286, s. 118.

²⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1287, s. 128.

³⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1288, s. 146.

³¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1289, s. 237.

³² Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1290, s. 209.

³³ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1291, s. 215.

³⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1292, s. 154.

³⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1293, s. 157.

³⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1294, s. 529.

³⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1296, s. 117.

³⁸ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1297, s. 125.

³⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1298, s. 280; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1298, s. 154.

⁴⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1299, s. 272.

⁴¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1300, s. 206.

1884 ⁴²	Ömer Şaban Efendi	Halil Efendi	İbrahim Efendi	Edhem Efendi	-	133/125
1885 ⁴³	Ömer Şaban Efendi	Halil Efendi	İbrahim Efendi	Edhem Efendi	-	142/120
1886 ⁴⁴	Ömer Şaban Efendi	Halil Efendi	İbrahim Efendi	Edhem Efendi	-	144/110
1887 ⁴⁵	Ömer Şaban Efendi	Halil Efendi	İbrahim Efendi	-	Hacı Hüseyin Efendi	150/112
1888 ⁴⁶	Ömer Şaban Efendi	Halil Efendi	İbrahim Efendi	Edhem Efendi	-	105/80
1889 ⁴⁷	Ömer Şaban Efendi	Halil Efendi	İbrahim Efendi	Edhem Efendi	-	100 ⁴⁸
1890 ⁴⁹	Ömer Şaban Efendi	Halil Efendi	İbrahim Efendi	Edhem Efendi	-	100 ⁵⁰

Manisa İkinci Rüşdiye Mektebi

Manisa merkezinde açılmış olan bu ikinci rüşdiye mektebinin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 1888 ile 1890 yılları arasında ait kayıtlarda mektebin birinci ve ikinci muallimlerle idare edildiği ve 40 ile 55 arasında değişen talebe sayısına sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁵¹ Birinci rüşdiye mektebinde olduğu gibi, 1890 yılından sonraki kayıtlarda bu mektebin de adına rastlanılmaması, bunun da kapatılmış veya idadi ile birleştirilmiş olması ihtimalini güçlendirmektedir.

Aydın Vilayeti'nin 1888 yılı kayıtlarına göre, söz konusu rüşdiye mektebinin bu yıl birinci ve ikinci sınıflarla eğitim yaptığı; birinci sınıfta 18 ve ikinci sınıfta 22 talebenin ders gördüğü anlaşılmaktadır.⁵² 1889 yılında sınıf sayısının üçe çıktığı; birinci sınıfta 13, ikinci sınıfta 15 ve üçüncü sınıfta 17 talebenin okuduğu görülmektedir.⁵³ 1890 yılında ise mektebin sınıf sayısının dört olduğu; birinci sınıfta 7, ikinci sınıfta 11, üçüncü sınıfta 12 ve dördüncü sınıfta 25 talebe bulunduğu tespit edilmektedir.⁵⁴

1888 ile 1890 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim kadrosu ve sınıflara göre talebe adedinin dağılımı aşağıdaki şekildedir:

⁴² Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1301, s. 139; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1301, s. 390.

⁴³ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1302, s. 129; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1302, s. 412.

⁴⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1303, s. 110; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1303, s. 334.

⁴⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1304, s. 114; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1304, s. 319.

⁴⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1304, s. 313. Bu yılki talebe adedi; birinci sınıfta 43, ikinci sınıfta 31, üçüncü sınıfta 14 ve dördüncü sınıfta 17 olmak üzere toplam 105'tir. Aynı tarihli başka bir kayıttaki talebe adedi 80 olarak gösterilmiştir. Bkz. Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 246.

⁴⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1305, s. 125.

⁴⁸ Bu talebe sayısının sınıflara göre dağılımı şöyledir: Birinci sınıf 12, ikinci sınıf 22, üçüncü sınıf 23 ve dördüncü sınıf 43. Bkz. Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1305, s. 125.

⁴⁹ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1306, s. 161.

⁵⁰ Bu talebe sayısının sınıflara göre dağılımı şöyledir: Birinci sınıf 16, ikinci sınıf 15, üçüncü sınıf 24 ve dördüncü sınıf 45. Bkz. Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1306, s. 161.

⁵¹ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1304, s. 313; Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1306, s. 161.

⁵² Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1304, s. 313.

⁵³ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1305, s. 126.

⁵⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1306, s. 161.

Tablo 2. Manisa İkinci Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HÜSN-İ HATT/RIKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME	TALEBE ADEDİ
1888 ⁵⁵	Ömer Fehmi Efendi	Hafız Tahir Efendi	-	-	-	40
1889 ⁵⁶	Ömer Fehmi Efendi	Hafız Tahir Efendi	-	-	-	45
1890 ⁵⁷	Ömer Fehmi Efendi	Hafız Tahir Efendi	-	-	-	55

Kırkağaç Rüşdiye Mektebi

Mekteb, Kırkağaç kasaba merkezinde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 1874 yılına ait kayıtlarda mektebin ikinci muallimle idare edildiği ve talebe sayısının 24 olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸ Bu nedenle, mektebin bu yıllarda açıldığı söylenebilir.

İlk açıldığı zamanlarda tek muallimle idare edilen mektebde, ilerleyen yıllarda talebe sayısında meydana gelen artışa bağlı olarak ikinci, üçüncü, rika ve sülüs muallimleri de görev almaya başlamıştır.

Mektebden R. 1312 (1896/1897) yılında 10⁵⁹, R. 1313 (1897/1898) yılında 10⁶⁰ ve R. 1314 (1898/1899) yılında 12 talebe şهادetname olarak mezun olmuştur.⁶¹ Diğer yıllara ait mezun bilgileri ise bilinmemektedir.

Saruhan Sancağı'nda açılan eski ve kalabalık mekteplerden biri olan Kırkağaç Rüşdiyesi, tespit edilebildiği kadarıyla, 1874 ile 1908 yılları arasında aktif olup, eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 3. Kırkağaç Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HÜSN-İ HATT/RIKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME	TALEBE ADEDİ
1874 ⁶²	-	Muallim-i sani ile idare olunmaktadır.	-	-	-	24

⁵⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1304, s. 313.

⁵⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1305, s. 126.

⁵⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1306, s. 161.

⁵⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1291, s. 215.

⁵⁹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 456.

⁶⁰ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 437.

⁶¹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 386.

⁶² Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1291, s. 215.

1875 ⁶³	-	Muallim-i sani ile idare olunmaktadır.	-	-	-	20
1876 ⁶⁴	-	Muallim-i sani ile idare olunmaktadır.				20
1877 ⁶⁵	-	Muallim-i sani ile idare olunmaktadır.	-	-	-	20
1879 ⁶⁶	-	-	-	-	-	-
1881 ⁶⁷	Mustafa Efendi	-	-	-	-	35
1882 ⁶⁸	Mustafa Efendi	-	-	-	-	38
1883 ⁶⁹	Mustafa Efendi	Tahir Efendi	-	Ahmed Kamil Efendi	Emin Ağa	70/53
1884 ⁷⁰	Mustafa Efendi	Tahir Efendi	-	Naşid Efendi	-	65/53
1885 ⁷¹	Mustafa İzzet Efendi	Tahir Efendi	-	Mehmed Efendi	Hafız Mehmed Efendi	53/50
1886 ⁷²	Mustafa Efendi	Tahir Efendi	-	Mehmed Efendi	Mustafa Efendi	57
1887 ⁷³	Mustafa Efendi	Tahir Efendi	-	Galip Efendi	Mustafa Efendi	61
1888 ⁷⁴	Mustafa Efendi	Tahir Efendi	-	Galip Efendi	-	50/65
1889 ⁷⁵	Mustafa Efendi	Tahir Efendi	-	-	-	40
1890 ⁷⁶	Mustafa Efendi	Tahir Efendi	-	-	-	45
1895 ⁷⁷	Hacı Mustafa Efendi	Tahir Efendi	-	-	-	69

⁶³ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1292, s. 154.

⁶⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1293, s. 157.

⁶⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1294, s. 529.

⁶⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1296, s. 119.

⁶⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1298, s. 280; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1298, s. 159.

⁶⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1299, s. 272.

⁶⁹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1300, s. 199; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1300, s. 206.

⁷⁰ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1301, s. 173; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1301, s. 390.

⁷¹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1302, s. 155; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1302, s. 412.

⁷² Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1303, s. 334; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1303, s. 129.

⁷³ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1304, s. 319; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1304, s. 131.

⁷⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1304, s. 329; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 246.

⁷⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1305, s. 144.

⁷⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1306, s. 177.

⁷⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1313, s. 422.

Geçmişten Günümüze Manisa

1896 ⁷⁸	Hacı Mustafa Efendi	Tahir Efendi	-	-	-	69
1897 ⁷⁹	Hacı Mustafa Efendi	Tahir Efendi	-	-	-	120
1898 ⁸⁰	Hacı Mustafa Efendi	Tahir Efendi	-	Hulki Efendi	1	125/120
1899 ⁸¹	Hacı Mustafa Efendi	Tahir Efendi	-	Hulki Efendi (Rika) Tahir Efendi (Sülüs)	1	114
1900 ⁸²	Hacı Mustafa Efendi	Tahir Efendi	Galip Efendi	Hulki Efendi (Rika) Tahir Efendi (Sülüs)	1	90
1901 ⁸³	Hacı Mustafa Efendi/ Yakub Sami Efendi	Tahir Efendi	Galip Efendi	Hulki Efendi	1	70
1902 ⁸⁴	Yakup Sami Efendi	Tahir Efendi	Galip Efendi	-	-	70
1903 ⁸⁵	Yakup Sami Efendi	Tahir Efendi	Galip Efendi	Hulki Efendi (Rika) Tahir Efendi (Sülüs)	1	78/90
1905 ⁸⁶	Yakup Sami Efendi	Tahir Efendi	Hacı Abdullah Efendi	-	-	50

⁷⁸ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1314, s. 419.

⁷⁹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 456.

⁸⁰ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 885; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 437.

⁸¹ Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 988; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 386.

⁸² Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1099.

⁸³ Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 399; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1319, s. 343.

⁸⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1320, s. 347.

⁸⁵ Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 362; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 335.

⁸⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1323, s. 324.

1908 ⁸⁷	Yakup Sami Efendi	Tahir Efendi	-	-	Hafız Mehmed Efendi	68
--------------------	-------------------	--------------	---	---	---------------------	----

Kasaba (Turgutlu) Rüşdiye Mektebi

Mekteb, Kasaba kazasında yapılmış olup, açılış tarihi muhtemelen 1874'tür. Çünkü 14 Ocak 1874 (25 Zilkade 1290) tarihli bir belgede; rüşdiye mektebine ulaşması tarihinden itibaren aylık 600 kuruş maaşla darülmualliminden mezun Gelibolulu Fehmi Efendi'nin muallim-i evvel olarak buraya tayini, eğitime başlandığı tarihten itibaren mahallince bir bevab tedarik ve istihdamı ile mektebin çeşitli masrafları için yıllık 600 kuruş tahsisi konusunda padişahın müsaadesinin alındığı ifade edilmiştir. Ayrıca, söz konusu maaşların bu yılın maarif bütçesinin altıncı faslının üçüncü maddesinde yazılı tertibden, mektebin çeşitli masrafları için tahsis edilen paranın altıncı faslın altıncı maddesinde gösterilen "zuhurat" ve muallime verilecek 400 kuruş harcırahın da "dâhiliye harcırah" tertiblerinden ödenmesi hususuna da izin verildiği belirtilerek, Maarif ve Maliye nezaretleri ile Hazinesinin de gerekli iş ve işlemleri yapmaya gayret etmeleri gerektiği belirtilmiştir.⁸⁸

Yine 1875 yılına ait kayıtlarda mektebin birinci muallimi olarak Fehmi Efendi'nin adının geçmesi ve talebe adedinin 80 olarak gösterilmesi⁸⁹, hem padişahın sözü edilen iradesinin uygulamaya konulduğunu ve hem de belirtilen tarihte mektebin açıldığını teyit etmektedir.

İlk açıldığı yıllardan itibaren yoğun bir teveccüh kazanan Turgutlu Rüşdiye Mektebi, önce birinci muallimle eğitime başlamasına rağmen, zamanla ikinci, üçüncü, rika ve sülüs muallimlerini de istihdam etmiştir.

1875 ile 1908 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 4. Turgutlu Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HÜSN-İ HATT/RIKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME	TALEBE ADEDİ
1875 ⁹⁰	Mehmed Fehmi Efendi	-	-	-	-	80
1876 ⁹¹	Mehmed Fehmi Efendi	-	-	-	-	80
1877 ⁹²	Mehmed Efendi	-	-	-	-	85
1879 ⁹³	Mektebin kaydı vardır.	-	-	-	-	-

⁸⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 651.

⁸⁸ BOA. A. MKT. MHM. 472/74.

⁸⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1292, s. 154.

⁹⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1292, s. 154.

⁹¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1293, s. 157.

⁹² Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1294, s. 529.

⁹³ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1296, s. 124.

Geçmişten Günümüze Manisa

1881 ⁹⁴	İzzet Efendi	-	-	-	-	53
1882 ⁹⁵	İzzet Efendi	-	-	-	-	35
1883 ⁹⁶	Mehmed İzzet Efendi	Hacı Ahmed Efendi	-	-	-	78/69
1884 ⁹⁷	İzzet Efendi	Hacı Ahmed Efendi	-	-	-	83/61
1885 ⁹⁸	İzzet Efendi	Hacı Ahmed Efendi	-	Kasım Efendi	-	103/96
1886 ⁹⁹	İzzet Efendi	Hacı Ahmed Efendi	-	-	-	95
1887 ¹⁰⁰	İzzet Efendi	Hacı Ahmed Efendi	-	İbrahim Efendi	-	103
1888 ¹⁰¹	İzzet Efendi	Hacı Ahmed Efendi	-	İsmail Efendi (Rika) İzzet Efendi (Sülüs)	-	78
1889 ¹⁰²	İzzet Efendi	Hacı Ahmed Efendi	-	İsmail Efendi (Rika) İzzet Efendi (Sülüs)	Hacı İsmail Efendi	-
1890 ¹⁰³	İzzet Efendi	Hacı Ahmed Efendi	-	İsmail Efendi (Rika) İzzet Efendi (Sülüs)	Hacı İsmail Efendi	-
1893 ¹⁰⁴	İzzet Efendi	Hafız Mehmed Efendi	-	Mustafa Sabri Efendi (Rika) İzzet Efendi (Sülüs)	Hacı Ali Ağa	-

⁹⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1298, s. 280.

⁹⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1299, s. 272.

⁹⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1300, s. 205; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1300, s. 207.

⁹⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1301, s. 145; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1301, s. 390.

⁹⁸ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1302, s. 133; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1302, s. 412.

⁹⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1303, s. 334; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1303, s. 112.

¹⁰⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1304, s. 320; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1304, s. 116.

¹⁰¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 246; Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1304, s. 316.

¹⁰² Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1305, s. 129.

¹⁰³ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1306, s. 164.

¹⁰⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1311, s. 247.

1894 ¹⁰⁵	İzzet Efendi	Hafız Mehmed Efendi	-	Mustafa Sabri Efendi (Rika) İzzet Efendi (Sülüs)	Hacı Ali Ağa	-
1895 ¹⁰⁶	İzzet Efendi	Hafız Mehmed Efendi	-	Mustafa Efendi	-	-
1896 ¹⁰⁷	İzzet Efendi	Hafız Mehmed Efendi	-	Mustafa Efendi	-	-
1897 ¹⁰⁸	İzzet Efendi	İsmail Efendi	Mustafa Efendi	Mustafa Sabri Efendi	-	71
1898 ¹⁰⁹	Mehmed İzzet Efendi	İsmail Hakkı Efendi	Mustafa Niyazi Efendi	Mustafa Sabri Efendi	1	65/66
1899 ¹¹⁰	Mehmed İzzet Efendi	İsmail Hakkı Efendi	-	Mustafa Sabri Efendi	1	68/66
1900 ¹¹¹	Mehmed İzzet Efendi	İsmail Hakkı Efendi	-	Mustafa Sabri Efendi	1	67
1901 ¹¹²	Mehmed İzzet Efendi	İsmail Hakkı Efendi	-	Mustafa Sabri Efendi	1	70/66
1902 ¹¹³	İzzet Efendi	İsmail Efendi	-	Mustafa Sabri Efendi	-	-
1903 ¹¹⁴	Mehmed İzzet Efendi	İsmail Hakkı Efendi	-	Mustafa Sabri Efendi	1	63
1905 ¹¹⁵	İzzet Efendi	İsmail Efendi	-	Mustafa Sabri Efendi	-	-

¹⁰⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1312, s. 437.

¹⁰⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1313, s. 428.

¹⁰⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1314, s. 425.

¹⁰⁸ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 464.

¹⁰⁹ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 885; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 445.

¹¹⁰ Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 988; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 393.

¹¹¹ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1099.

¹¹² Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 399; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1319, s. 349.

¹¹³ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1320, s. 353.

¹¹⁴ Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 361; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 344.

¹¹⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1323, s. 332.

Geçmişten Günümüze Manisa

1908 ¹¹⁶	İzzet Efendi	İsmail Efendi	-	-	Hacı Ali Ağa	62
---------------------	--------------	---------------	---	---	--------------	----

Alaşehir Rüşdiye Mektebi

Mekteb, Alaşehir kasaba merkezinde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 1876/1877 yıllarına ait kayıtlardan mektebin ikinci muallimle idare edildiği ve talebe sayısının 20 olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁷ Bu nedenle, mektebin bu yıllarda açıldığı söylenebilir.

Alaşehir Rüşdiye Mektebi'nin talebe sayısı diğer rüşdiyelere göre daha az olduğu için buraya üçüncü muallim atanmamış; bütün eğitim hayatı boyunca mekteb birinci, ikinci ve rika muallimleri tarafından idare edilmiştir.

Mektebden R. 1312 (1896/1897) yılında 8¹¹⁸, R. 1313 (1897/1898) yılında 9¹¹⁹ ve R. 1314 (1898/1899) yılında 8¹²⁰ talebe şahadetname olarak mezun olmuştur. Diğer yıllara ait mezun sayısı ise bilinmemektedir.

1876 ile 1908 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 5. Alaşehir Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HÜSN-İ HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME	TALEBE ADEDİ
1876 ¹²¹	-	Muallim-i sani ile idare olunmaktadır.	-	-	-	-
1877 ¹²²	-	Muallim-i sani ile idare olunmaktadır.	-	-	-	20
1879 ¹²³	Mektebin kaydı vardır.	-	-	-	-	-
1882 ¹²⁴	Ömer Hulusi Efendi	Hüseyin Hüsnü Efendi	-	-	-	30
1883 ¹²⁵	-	-	-	-	-	39

¹¹⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 659.

¹¹⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1293, s. 157; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1294, s. 529.

¹¹⁸ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 418.

¹¹⁹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 400

¹²⁰ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 358.

¹²¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1293, s. 157.

¹²² Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1294, s. 529.

¹²³ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1296, s. 118.

¹²⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1299, s. 272; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1299, s. 191.

¹²⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1300, s. 206.

1884 ¹²⁶	Ömer Hulusi Efendi	Hüsnü Efendi	-	-	Abdülkadir Efendi	59/39
1885 ¹²⁷	Ömer Hulusi Efendi	Hüseyin Hüsnü Efendi	-	Mahmud Efendi	-	61/39
1886 ¹²⁸	Ömer Hulusi Efendi	Hüseyin Hüsnü Efendi	-	Nuri Efendi	-	40
1887 ¹²⁹	Ömer Hulusi Efendi	Hüseyin Efendi	-	Nuri Efendi	-	45
1888 ¹³⁰	Ömer Hulusi Efendi	Hüsnü Efendi	-	Nuri Efendi	-	60
1889 ¹³¹	Ömer Hulusi Efendi	Hüsnü Efendi	-	Nuri Efendi	-	-
1890 ¹³²	Ömer Hulusi Efendi	Hüsnü Efendi	-	Nuri Efendi	-	-
1893 ¹³³	Ömer Hulusi Efendi	Hasan Efendi	-	Nuri Efendi	-	-
1894 ¹³⁴	Ömer Hulusi Efendi	Hüsnü Efendi	-	Nuri Efendi	-	-
1895 ¹³⁵	Ömer Hulusi Efendi	Hüsnü Efendi	-	Hasan Efendi	-	-
1896 ¹³⁶	Ömer Hulusi Efendi	Hüsnü Efendi	-	Hasan Efendi	-	-
1897 ¹³⁷	Ömer Hulusi Efendi	Hüsnü Efendi	-	-	-	36

¹²⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1301, s. 153; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1301, s. 389.

¹²⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1302, s. 139; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1302, s. 411.

¹²⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1303, s. 333; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1303, s. 117.

¹²⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1304, s. 320; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1304, s. 120.

¹³⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 246; Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1304, s. 319.

¹³¹ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1305, s. 132.

¹³² Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1306, s. 167.

¹³³ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1311, s. 257.

¹³⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1312, s. 403.

¹³⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1313, s. 400.

¹³⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1314, s. 397.

¹³⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 418.

Geçmişten Günümüze Manisa

1898 ¹³⁸	Ömer Hulusi Efendi	Hasan Hüsnü Efendi	-	Hakkı Efendi	1	25/24
1899 ¹³⁹	Ömer Hulusi Efendi	Hasan Hüsnü Efendi	-	Hakkı Efendi	-	20/22
1900 ¹⁴⁰	Ömer Hulusi Efendi	Hasan Hüsnü Efendi	-	Hakkı Efendi	1	20
1901 ¹⁴¹	Ömer Hulusi Efendi/ Mustafa Fahri Efendi	Hasan Hüsnü Efendi	-	Hakkı Efendi	1	21/32
1902 ¹⁴²	Mustafa Fahri Efendi	Hüsnü Efendi	-	-	-	32
1903 ¹⁴³	Mustafa Fahri Efendi	Hasan Hüsnü Efendi	-	Mustafa Fahri Efendi	1	39/32
1905 ¹⁴⁴	Mustafa Fahri Efendi	Hüsnü Efendi	-	-	-	43
1908 ¹⁴⁵	Mustafa Fahri Efendi	Hüsnü Efendi	-	-	-	61

Akhisar Rüşdiye Mektebi

Mekteb, Akhisar kasaba merkezinde açılmış olup, açılış tarihi konusunda ihtilaf vardır. 1876/1877 yıllarına ait kayıtlarda mektebin ikinci muallimle idare edildiği ve talebe adedinin 22 olduğu belirtilmektedir.¹⁴⁶ Ancak daha sonraki yıllara ait kayıtlar, 1886'ya kadar mektebin adından söz etmemektedir. 1886 yılı Nisan ayına gelindiğinde, Akhisar kasabasında yeni tesis edilen rüşdiye mektebine bir muallimin tayini Aydın Vilayeti'nden talep edilmiştir. Bunun üzerine, mektebin muallim-i saniliğine Maarif Nezareti'nin bu yılki bütçesinden emsali gibi aylık 300 kuruş maaş tahsisıyla Soma Rüşdiyesi muallim-i sanisi Mahmud Efendi'nin tayini Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nce uygun görülmüştür. Ayrıca, mekteb bevvabı ile bir yazı hocasının mahallince seçilerek numune hattının gönderilmesi ve isimlerinin bildirilmesi hususunun da vilayete yazılması istenmiştir (19 Nisan 1886).¹⁴⁷ Fakat daha sonraki kayıtlardan bu önerinin de uygulamaya geçmediği anlaşılmaktadır. Çünkü mektebin eğitim kadrosunda Mahmud Efendi'nin adı yer almadığı gibi, eğitime birinci muallimle başlandığı görülmektedir.

¹³⁸ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 885; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 400.

¹³⁹ Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 986; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 358.

¹⁴⁰ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1098.

¹⁴¹ Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 398; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1319, s. 316.

¹⁴² Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1320, s. 321.

¹⁴³ Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 360; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 307.

¹⁴⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1323, s. 299.

¹⁴⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 611.

¹⁴⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1293, s. 157; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1294, s. 529.

¹⁴⁷ BOA. MF. MKT. 90/96, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 19 Nisan 1886 (15 Receb 1303) tarihli yazısı.

Mektebin açılışıyla ilgili başka bir kayda göre; söz konusu mekteb, II. Abdülhamid Dönemi'nde R. 1304 (1888/1889) yılında açılmış olup, mekteb binasının tesisi için 30.400 kuruş masraf yapılmıştır. Bunun 23.000 kuruşu yardımlaşmayla toplanmıştır.¹⁴⁸ 1888 yılına ait diğer bir kayıta da yine mektebin yeni açıldığı ifade edilerek¹⁴⁹, bu tarihlere işaret edilmiştir.

Bütün bu bilgilerden yola çıkılarak, söz konusu mektebin 1876/1877 yıllarında geçici bir yerde eğitime başlamış olabileceği; fakat 1886 yılı başlarından itibaren mektebin yeniden açılması için hazırlıklar yapıldığı ve 1888/1889 yıllarına gelindiğinde, II. Abdülhamid Dönemi eğitim politikası gereği, yeni tesis edilen daha modern bir binada tekrar eğitime başlandığı sonucuna varılabilir.

Akhisar Rüşdiye Mektebi'nin talebe sayısı diğer rüşdiyelere göre daha az olduğu için buraya üçüncü muallim atanmamış; 1908 yılına kadar bu mekteb de yine birinci, ikinci ve rika muallimleri tarafından idare edilmiştir. Ancak bu yıla ait kayıtlarda, daha önceki yıllardan farklı olarak bu mektebde tıpkı büyük rüşdiyelerde olduğu gibi başka muallimlerin de istihdam edildiği görülmektedir. Mesela, Hendese ve Hesap Muallimi Mülazım Şevket Efendi, Coğrafya ve Tarih Muallimi Mülazım Hikmet Efendi, Hıfzıssıhha Muallimi Mülazım Mithat Efendi gibi muallimlerin adları geçmektedir.¹⁵⁰ Bu durum, söz konusu rüşdiyenin son yıllarda daha fazla önem kazandığını göstermektedir.

Mektebden R. 1312 (1896/1897) yılında 8¹⁵¹, R. 1313 (1897/1898) yılında 7¹⁵², R. 1314 (1898/1899) yılında 3¹⁵³, R. 1315 (1899/1900) yılında 6¹⁵⁴, R. 1316 (1900/1901) yılında 9¹⁵⁵, R. 1318 (1902/1903) yılında 9¹⁵⁶, R. 1320 (1904/1905) yılında 9¹⁵⁷, R. 1322 (1906/1907) yılında 12 talebe şهادetname alarak mezun olmuştur.¹⁵⁸ Diğer yıllara ait mezun sayısı ise bilinmemektedir.

1876 ile 1908 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 6. Akhisar Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HÜSN-İ HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME	TALEBE ADEDİ
1876 ¹⁵⁹	-	Muallim-i sani ile idare olunmaktadır.	-	-	-	-

¹⁴⁸ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 944-945.

¹⁴⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 246.

¹⁵⁰ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 599.

¹⁵¹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 407.

¹⁵² Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 372.

¹⁵³ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 349.

¹⁵⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1319, s. 307.

¹⁵⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1320, s. 312.

¹⁵⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 297.

¹⁵⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1323, s. 290.

¹⁵⁸ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 599.

¹⁵⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1293, s. 157.

Geçmişten Günümüze Manisa

1877 ¹⁶⁰	-	Muallim-i sani ile idare olunmaktadır.	-	-	-	22
1888 ¹⁶¹	Yeni açılmıştır.	-	-	-	-	-
1890 ¹⁶²	Yasin Fehmi Efendi	-	-	Mehmed Ali Efendi	İsmail Efendi	-
1893 ¹⁶³	Yasin Fehmi Efendi	-	-	Mehmed Ali Efendi	-	-
1894 ¹⁶⁴	Yasin Fehmi Efendi	-	-	Ali Efendi	-	-
1895 ¹⁶⁵	İbrahim Edhem Efendi	-	-	Ali Efendi	İsmail Efendi	-
1896 ¹⁶⁶	İbrahim Edhem Efendi	-	-	Ali Efendi	İsmail Efendi	-
1897 ¹⁶⁷	İbrahim Edhem Efendi	-	-	Ali Efendi	İsmail Efendi	55
1898 ¹⁶⁸	Mustafa Fahreddin Efendi	-	-	Ali Bey	İsmail Efendi	98/39
1899 ¹⁶⁹	Mustafa Fahreddin Efendi	-	-	Ali Bey	1	42/50
1900 ¹⁷⁰	Mustafa Fahreddin Efendi	-	-	Ali Bey	1	47
1901 ¹⁷¹	Mustafa Fahri Ef./ Abdülğafur Efendi	-	-	Ali Bey	1	50/51
1902 ¹⁷²	Mustafa Fahri Efendi	-	-	Ali Bey	-	77

¹⁶⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1294, s. 529.

¹⁶¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 246.

¹⁶² Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1306, s. 175.

¹⁶³ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1311, s. 285.

¹⁶⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1312, s. 408.

¹⁶⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1313, s. 393.

¹⁶⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1314, s. 389.

¹⁶⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 407.

¹⁶⁸ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 879; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 388.

¹⁶⁹ Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 987; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 349.

¹⁷⁰ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1097.

¹⁷¹ Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 398; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1319, s. 307.

¹⁷² Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1320, s. 298.

1903 ¹⁷³	Hacı Hüseyin Efendi	Nurullah Efendi	-	Ali Bey	1	60/56
1905 ¹⁷⁴	Hacı Hüseyin Efendi	Ali Efendi	-	Ali Bey	-	70
1908 ¹⁷⁵	Abdülğani Efendi	Ali Efendi	-	Ali Bey	-	50

Demirci Rüşdiye Mektebi

Mekteb, Demirci kasaba merkezinde II. Abdülhamid Dönemi'nde R. 1295 (1879/1880) yılında açılmış olup, mekteb binası için 27.000 kuruş harcama yapılmış ve bu paranın tamamı yardımlaşmayla toplanmıştır.¹⁷⁶

Mektebin talebe sayısı diğer rüşdiyelere göre daha az olduğu için buraya üçüncü muallim atanmamış; bütün eğitim hayatı boyunca bu mektep de birinci, ikinci ve rika muallimleri tarafından idare edilmiştir.

Mektebden R. 1312 (1896/1897) yılında 4¹⁷⁷, R. 1313 (1897/1898) yılında 9¹⁷⁸, R. 1314 (1898/1899) yılında 11¹⁷⁹, R. 1315 (1899/1900) yılında 11¹⁸⁰, R. 1318 (1902/1903) yılında 6¹⁸¹, R. 1319 (1903/1904) yılında 6¹⁸², R. 1323 (1907/1908) yılında 5 talebe şهادetname olarak mezun olmuştur.¹⁸³ Diğer yıllara ait mezun sayısı ise bilinmemektedir.

1879 ile 1908 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 7. Demirci Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HÜSN-İ HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME	TALEBE ADEDİ
1879 ¹⁸⁴	Mektebin kaydı vardır.	-	-	-	-	-
1881 ¹⁸⁵	Ahmed Efendi	-	-	-	-	22
1882 ¹⁸⁶	Ahmed Efendi	-	-	-	-	25
1883 ¹⁸⁷	-	-	-	-	-	42

¹⁷³ Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 361; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 297.

¹⁷⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1323, s. 277.

¹⁷⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 569.

¹⁷⁶ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 944-945.

¹⁷⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 429.

¹⁷⁸ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 409.

¹⁷⁹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 366.

¹⁸⁰ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1319, s. 323.

¹⁸¹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1320, s. 328

¹⁸² Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1323, s. 307

¹⁸³ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 622.

¹⁸⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1296, s. 120.

¹⁸⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1298, s. 280.

¹⁸⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1299, s. 272.

¹⁸⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1300, s. 207.

Geçmişten Günümüze Manisa

1884 ¹⁸⁸	Mustafa Efendi	Himmet Efendi	-	-	Mehmed Ali Efendi	53/42
1885 ¹⁸⁹	Mustafa Efendi	Himmet Efendi	-	-	Mehmed Ali Efendi	62
1886 ¹⁹⁰	Mustafa Efendi	Himmet Efendi	-	Hacı Mehmed Efendi	-	76
1887 ¹⁹¹	Mustafa Efendi	Himmet Efendi	-	Hacı Mehmed Efendi	-	78
1888 ¹⁹²	Hacı Mustafa Ef.	Himmet Efendi	-	Hüseyin Efendi	-	71
1889 ¹⁹³	Hacı Mustafa Efendi	Himmet Efendi	-	Kadri Bey	-	65
1890 ¹⁹⁴	Hacı Mustafa Efendi	Himmet Efendi	-	Ahmed Efendi	-	75
1892 ¹⁹⁵	Hacı Mustafa Efendi	-	-	-	-	-
1893 ¹⁹⁶	Hacı Mustafa Efendi	Himmet Efendi	-	Ahmed Efendi	-	-
1894 ¹⁹⁷	Salih Efendi	Himmet Efendi	-	Ahmed Efendi	-	-
1895 ¹⁹⁸	Salih Efendi	Himmet Efendi	-	Ahmed Efendi	-	-
1896 ¹⁹⁹	Salih Efendi	Himmet Efendi	-	Ahmed Efendi	-	-
1897 ²⁰⁰	Salih Efendi	-	-	Ahmed Efendi	-	65
1898 ²⁰¹	Ali Efendi/Habibullah Efendi (Vekil)	Himmet Efendi	-	Ahmed Hamdi Efendi	1	57/68

¹⁸⁸ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1301, s. 156; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1301, s. 390.

¹⁸⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1302, s. 412; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1302, s. 141.

¹⁹⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1303, s. 334; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1303, s. 119.

¹⁹¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1304, s. 319; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1304, s. 122.

¹⁹² Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 246; Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1304, s. 321.

¹⁹³ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1305, s. 134.

¹⁹⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1306, s. 168.

¹⁹⁵ BOA. DH. MKT. 1956/81.

¹⁹⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1311, s. 262.

¹⁹⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1312, s. 420.

¹⁹⁸ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1313, s. 406.

¹⁹⁹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1314, s. 403.

²⁰⁰ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 429.

²⁰¹ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 884; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 409.

1899 ²⁰²	Münhal	Himmet Efendi	-	Ahmed Hilmi Efendi	1	33/32
1900 ²⁰³	Hacı Mustafa Efendi	Nurullah Efendi (Vekil)	-	Ahmed Hilmi Efendi	1	31
1901 ²⁰⁴	Hacı Mustafa Efendi	Nurullah Efendi	-	Ahmed Hilmi Efendi	1	39/32
1902 ²⁰⁵	Hacı Mustafa Efendi	Nurullah Efendi	-	Ahmed Efendi	-	40
1903 ²⁰⁶	Hacı Mustafa Efendi	Nurullah Efendi	-	Ahmed Hilmi Efendi	1	30/34
1905 ²⁰⁷	Hacı Mustafa Efendi	-	-	Ahmed Efendi	-	33
1908 ²⁰⁸	Yüzbaşı Hilmi Efendi (Vekil)	-	-	Tahrirat Katibi Ahmed Efendi	Ziya Efendi	29

Soma Rüşdiye Mektebi

Mekteb, Soma kasabasında inşa edilmiş olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 4 Şubat 1874 tarihli bir belgeden mektebin açılış çalışmalarının eski olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu belgede; Soma kasabasında inşa olunan rüşdiye mektebi muallim-i evvelliğine, görev yerine ulaşması tarihinden itibaren aylık 600 kuruş maaşla Hulusi Efendi'nin tayini, bevvablığa eğitime başlandığı tarihten itibaren aylık 80 kuruşla İsmail Efendi'nin istihdamı ve mektebin çeşitli masrafları için yıllık 600 kuruşun tahsisi hususlarında padişahın müsaadesinin alındığı ifade edilmiştir. Ayrıca, yeni verilecek maaşların bu yılın maarif bütçesinin altıncı faslının üçüncü maddesinde yazılı tertibden, çeşitli masraflar için tahsis edilen paranın da altıncı faslın altıncı maddesinde gösterilen "zuhurat tertibinden" karşılaması ve Hulusi Efendi'ye Balıkesir'den Soma'ya kadar icab eden harcırahın mahallince ödenmesi hususlarında da izin verildiği belirtilerek, Maarif ve Maliye nezaretlerinin de gerekli iş ve işlemleri yapmaya gayret etmeleri gerektiği vurgulanmıştır.²⁰⁹ Fakat sözü edilen belgede izin verilen hususların belirtilen tarihlerde uygulamaya geçmediği anlaşılmaktadır. Çünkü 1882'ye kadar resmi kayıtlarda mektebin adından söz edilmemiştir. 1882 yılına ait kayıtlarda ise mektebin birinci mualliminin Şerif Efendi ve talebe adedinin 20 olduğu görülmektedir. Bütün bu bilgiler ve kayıtlar dikkate alındığında, söz konusu mektebin daha önce açıldığı

²⁰² Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 987; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 366.

²⁰³ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1098.

²⁰⁴ Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 398; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1319, s. 323.

²⁰⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1320, s. 328.

²⁰⁶ Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 361; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 314.

²⁰⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1323, s. 307.

²⁰⁸ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 622.

²⁰⁹ BOA. A. MKT. MHM. 473/53.

Geçmişten Günümüze Manisa

halde kayıtlara geçmediği ihtimalini doğurmakta veya 1880'lerde açılmış olabileceği tezini ortaya koymaktadır.

Mektebin talebe sayısı 1901 ile 1902 yıllarında 75-80 aralığına ulaştığı için buraya üçüncü muallim atanmış; fakat bu tarihlerin öncesi ve sonrasında talebe azaldığı için mekteb birinci, ikinci ve rika muallimleri tarafından idare edilmiştir.

1882 ile 1908 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 8. Soma Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HÜSN-İ HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME	TALEBE ADEDİ
1882 ²¹⁰	Şerif Efendi	-	-	-	-	20
1883 ²¹¹	Şerif Efendi	Hacı Mahmud Efendi	-	İbrahim Efendi	Ali Baba	27
1884 ²¹²	Şerif Zihni Efendi	Hacı Mahmud Efendi	-	Süleyman Efendi	Ali Efendi	38/27
1885 ²¹³	Şerif Efendi	Hacı Mahmud Efendi	-	Mehmed Efendi	Ali Efendi	38/27
1886 ²¹⁴	Şerif Efendi	Hacı Mahmud Efendi	-	Abdülkadir Bey	Ali Efendi	35
1887 ²¹⁵	Recep Efendi	-	-	Hakkı Efendi	-	40
1888 ²¹⁶	Recep Efendi	Ali Efendi	-	Kadri Bey	Ali Ağa	45
1889 ²¹⁷	Recep Efendi	Ali Efendi	-	-	Ali Ağa	-
1890 ²¹⁸	Recep Efendi	Ali Efendi	-	İbrahim Efendi	-	-
1893 ²¹⁹	Sadreddin Efendi	Ali Efendi	-	İbrahim Efendi	-	-
1894 ²²⁰	Sadreddin Efendi	Ali Efendi	-	İbrahim Efendi	-	-

²¹⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1299, s. 272.

²¹¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1300, s. 206; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1300, s. 212.

²¹² Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1301, s. 167; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1301, s. 389.

²¹³ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1302, s. 151; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1302, s. 411.

²¹⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1303, s. 333; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1303, s. 126.

²¹⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1304, s. 319; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1304, s. 128.

²¹⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 246; Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1304, s. 326.

²¹⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1305, s. 140.

²¹⁸ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1306, s. 174.

²¹⁹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1311, s. 281.

²²⁰ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1312, s. 431.

1895 ²²¹	Sadreddin Efendi	Ali Efendi	-	İbrahim Efendi	-	-
1896 ²²²	Sadreddin Efendi	Ali Efendi	-	İbrahim Efendi	-	-
1897 ²²³	Sadreddin Efendi	Ali Efendi	-	-	--	-
1898 ²²⁴	Sadreddin Efendi	Ali Rıza Efendi	-	Ahmed Efendi	1	70
1899 ²²⁵	Mehmed Sadreddin Efendi	Ali Rıza Efendi	-	Ahmed Efendi	1	75
1900 ²²⁶	Sadreddin Efendi	Ali Rıza Efendi	Seçilmek üzere dir.	Ahmed Efendi	1	73
1901 ²²⁷	Sadreddin Efendi	Hafız Ahmed Nazif Efendi	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi	1	80
1902 ²²⁸	Sadreddin Efendi	Hafız Ahmed Efendi	Ahmed Efendi	-	-	-
1903 ²²⁹	Sadreddin Efendi	Ahmed İzzet Efendi	-	Ahmed İzzet Efendi	1	65
1905 ²³⁰	Mustafa Daniş Efendi	Hacı Ahmed Efendi	-	-	-	-
1908 ²³¹	Mustafa Daniş Efendi	Hacı Ahmed Efendi	-	-	-	-

Kula Rüşdiye Mektebi

Mekteb, Kula kasabasında II. Abdülhamid Dönemi'nde R. 1303 (1887/1888) yılında açılmış olup, mekteb binası için 30.978 kuruş masraf yapılmıştır. Bu paranın tamamı yardımlaşmayla toplanmıştır.²³²

Kula Rüşdiye Mektebi geç açıldığı halde, talebeler tarafından bir hayli ilgi görmüş ve tespit edilebildiği kadarıyla bilhassa 1896'lerden itibaren talebe sayısında meydana gelen yoğun artışa bağlı olarak birinci, ikinci, üçüncü, rika ve sülüs muallimleri tarafından idare edilmiştir.²³³ Bu durum, mektebin büyüklüğünü ve başarısını göstermesi açısından önemlidir.

Mektebden R. 1312 (1896/1897) yılında 12²³⁴, R. 1313 (1897/1898) yılında 17²³⁵ ve R. 1314 (1898/1899) yılında 28 talebe şehadetname olarak mezun

²²¹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1313, s. 417.

²²² Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1314, s. 415.

²²³ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 448.

²²⁴ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 886; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 429.

²²⁵ Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 987; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 380.

²²⁶ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1098.

²²⁷ Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 398; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1319, s. 336.

²²⁸ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1320, s. 341.

²²⁹ Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 361; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 328.

²³⁰ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1323, s. 318.

²³¹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 641.

²³² Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 944-945.

²³³ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 473.

²³⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 473.

²³⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 455

Geçmişten Günümüze Manisa

olmuştur.²³⁶ Bu rakamlar diğer rüşdiyelerle kıyaslandığında bir hayli yüksektir. Bu durum da yine söz konusu rüşdiyenin başarı derecesini açıkça göstermektedir.

1887 ile 1908 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 9. Kula Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HÜSN-İ HATT/RIKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME	TALEBE ADEDİ
1887 ²³⁷	Dağıstani Ahmed Ef.	-	-	-	-	-
1888 ²³⁸	Yeni açılmıştır.	-	-	-	-	-
1889 ²³⁹	Ahmed Efendi	Halid Efendi	-	-	-	-
1890 ²⁴⁰	Ahmed Efendi	Halid Efendi	-	-	-	-
1893 ²⁴¹	Ahmed Efendi	Halid Efendi	-	İsmail Efendi (Rika) Mehmed Efendi (Sülüs)	-	-
1894 ²⁴²	Ahmed Efendi	Halid Efendi	-	İsmail Efendi (Rika) Mehmed Efendi (Sülüs)	-	-
1895 ²⁴³	Ahmed Efendi	Mustafa Efendi	-	İsmail Efendi (Rika) Mehmed Efendi (Sülüs)	-	-
1896 ²⁴⁴	Ahmed Efendi	Mustafa Efendi	-	İsmail Sabri	-	-

²³⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 401.

²³⁷ BOA. MF. MKT. 93/55.

²³⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 246.

²³⁹ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1305, s. 135.

²⁴⁰ Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1306, s. 169.

²⁴¹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1311, s. 267.

²⁴² Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1312, s. 443.

²⁴³ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1313, s. 435.

²⁴⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1314, s. 432.

				Efendi (Rika) Mehmed Efendi (Sülüs)		
1897 ²⁴⁵	Ahmed Nuri Efendi	Mustafa Efendi	Ahmed Hamdi Efendi	İsmail Hamdi Efendi	-	124
1898 ²⁴⁶	Ahmed Nuri Efendi	Mustafa Efendi	Ahmed Hamdi Efendi	İsmail Hamdi Efendi	1	118
1899 ²⁴⁷	Ahmed Nuri Efendi	Mustafa Efendi	Ahmed Hamdi Efendi	İsmail Hamdi Efendi	1	113
1900 ²⁴⁸	Ahmed Nuri Efendi	Mustafa Efendi	Ahmed Hamdi Efendi	İsmail Hakkı Efendi	1	111
1901 ²⁴⁹	Ahmed Nuri Efendi	Mustafa Efendi	Ahmed Hamdi Efendi	İsmail Hakkı Efendi	1	128/121
1902 ²⁵⁰	Ahmed Nuri Efendi	Mustafa Efendi	Ahmed Hamdi Efendi	İsmail Efendi	-	121
1903 ²⁵¹	Ahmed Nuri Efendi	Mustafa Efendi	Ahmed Hamdi Efendi	İsmail Hakkı Efendi	1	117/121
1905 ²⁵²	Ahmed Nuri Efendi	Mustafa Efendi	Ahmed Hamdi Efendi	İsmail Efendi	-	121
1908 ²⁵³	Ahmed Nuri Efendi	Mustafa Efendi	Ahmed Hamdi Efendi	İsmail Efendi	-	121

Gördes (Gördevs) Rüşdiye Mektebi

Mekteb, Gördes kasabasında II. Abdülhamid Dönemi'nde R. 1310 (1894/1895) yılında açılmış olup, mekteb binası için 32.000 kuruş masraf yapılmıştır. Bu paranın tamamı yardımlaşma yoluyla toplanmıştır.²⁵⁴

Gördes Rüşdiye Mektebi, hem geç açılmış ve hem de beklenen ilgiyi görmemiştir. Bu nedenle, talebe sayısı 40 ile 70 arasında yıllara göre değişkenlik

²⁴⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 473.

²⁴⁶ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 884; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 455.

²⁴⁷ Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 987; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 401.

²⁴⁸ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1099.

²⁴⁹ Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 399; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1319, s. 357.

²⁵⁰ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1320, s. 361.

²⁵¹ Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 362; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 351.

²⁵² Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1323, s. 340.

²⁵³ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 670.

²⁵⁴ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 944-945.

Geçmişten Günümüze Manisa

gösteren bu mekteb, aktif olduğu süre içerisinde hep birinci ve rika muallimleri tarafından idare edilmiş; buraya ikinci ve üçüncü muallimler atanmamıştır.

1894 ile 1908 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 10. Gördes Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HÜSN-İ HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME	TALEBE ADEDİ
1894 ²⁵⁵	Mehmed Efendi	-	-	-	-	-
1895 ²⁵⁶	Mehmed Efendi	-	-	Osman Efendi	Hafız Mehmed Efendi	72
1896 ²⁵⁷	Hüseyin Fehmi Efendi	-	-	Hafız Tevfik Efendi	Hafız Mehmed Efendi	27
1897 ²⁵⁸	Hasan Fehmi Efendi	-	-	-	-	41
1898 ²⁵⁹	Hasan Fehmi Efendi	-	-	Ahmed Efendi	1	32/31
1899 ²⁶⁰	Hafız Halil Efendi	-	-	Ahmed Efendi	1	30/28
1900 ²⁶¹	Abdülaziz Efendi	-	-	Ahmed Efendi	1	25
1901 ²⁶²	Abdülaziz Efendi	-	-	Ahmed Efendi	1	25/32
1902 ²⁶³	Abdülaziz Efendi	-	-	-	-	34
1903 ²⁶⁴	Abdülaziz Efendi	-	-	Ahmed Efendi	1	18/23
1905 ²⁶⁵	Abdülaziz Efendi	-	-	-	-	23

²⁵⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1312, s. 454.

²⁵⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1313, s. 441.

²⁵⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1314, s. 438.

²⁵⁸ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 483.

²⁵⁹ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 884-885; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 465.

²⁶⁰ Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 988; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 409.

²⁶¹ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1100.

²⁶² Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 399; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1319, s. 365.

²⁶³ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1320, s. 370.

²⁶⁴ Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 362; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 359.

²⁶⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1323, s. 345.

1908 ²⁶⁶	Mehmed Hilmi Efendi	-	-	-	-	40
---------------------	---------------------	---	---	---	---	----

Salihli Rüşdiye Mektebi

Mekteb, Salihli kasabasında II. Abdülhamid Dönemi'nde R. 1310 (1894/1895) yılında açılmış olup, mekteb binası için 76.440 kuruş masraf yapılmıştır. Bu paranın tamamı yardımlaşmayla toplanmıştır.²⁶⁷

Salihli Rüşdiye Mektebi de hem geç açılmış ve hem de beklenen ilgiyi görmemiştir. Bu nedenle, talebe sayısı 40 ile 50 arasında yıllara göre değişkenlik gösteren bu mekteb, aktif olduğu süre içerisinde genel olarak birinci ve rika muallimleri tarafından idare edilmiş; buraya ikinci ve üçüncü muallimler atanmamıştır. Yalnız 1908 yılı kayıtlarında ikinci muallime de yer verildiği görülmektedir.

1895 ile 1908 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 11. Salihli Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HÜSN-İ HATT/RIKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME	TALEBE ADEDİ
1895 ²⁶⁸	Hacı Hüseyin Efendi	-	-	Hacı Hüseyin Efendi	-	-
1896 ²⁶⁹	Hacı Hüseyin Efendi	-	-	Hacı Hüseyin Efendi	-	43
1897 ²⁷⁰	Hacı Hüseyin Efendi	-	-	-	-	50
1898 ²⁷¹	Hacı Hüseyin Efendi	-	-	Hacı Hüseyin Efendi	1	42/50
1899 ²⁷²	Hacı Hüseyin Efendi	-	-	Hacı Hüseyin Efendi	1	27/28
1900 ²⁷³	Hacı Hüseyin Efendi	-	-	Hacı Hüseyin Efendi	1	25

²⁶⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 679.

²⁶⁷ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 944-945; BOA. MF. MKT. 191/133.

²⁶⁸ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1313, s. 412.

²⁶⁹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1314, s. 409.

²⁷⁰ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 438.

²⁷¹ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 885; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 420.

²⁷² Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 987; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 373.

²⁷³ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1098.

Geçmişten Günümüze Manisa

1901 ²⁷⁴	Hacı Hüseyin Efendi	-	-	Hacı Hüseyin Efendi	1	29/28
1902 ²⁷⁵	Hacı Hüseyin Efendi	-	--	-	-	43
1903 ²⁷⁶	Abdulgafur Efendi	-	-	Mehmed Hilmi Efendi	1	39/45
1905 ²⁷⁷	Nasuh Efendi	-	-	-	-	50
1907 ²⁷⁸	Mustafa Efendi	-	-	-	-	-
1908 ²⁷⁹	Mehmed Emin Efendi	Mehmed Kami Efendi	-	-	-	54

Kız Rüşdiyeleri

Osmanlı'nın diğer sancaklarında olduğu gibi, Saruhan Sancağı'nda da erkek rüşdiyelerinin yanı sıra bir adet de Müslüman kız rüşdiyesi açılmıştır. Mekteb hakkındaki detaylı bilgiler aşağıdaki gibidir:

Manisa İnas (Kız) Rüşdiye Mektebi

Mekteb, Manisa kasabasında II. Abdülhamid Dönemi'nde R. 1308 (1892/1893) yılında açılmış olup, mekteb binası için ne kadar masraf yapıldığı bilinmemektedir.²⁸⁰ Açıldığı tarihten itibaren yoğun ilgi gören bu mekteb, genellikle birinci, ikinci ve sanayi veya nakış muallimleri tarafından idare edilmiştir. Fakat bazı yıllarda talebe sayısında meydana gelen artışa bağlı olarak üçüncü bir muallimenin de buraya tayin edildiği görülmektedir.

1908 yılı kayıtlarında söz konusu kız rüşdiyesinin ibtidai kısmının müstakil olduğu görülmekte olup, 2 muallime ve 100 talebe ile eğitime devam ettiği anlaşılmaktadır.²⁸¹

1893 ile 1908 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

²⁷⁴ Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 398; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1319, s. 330.

²⁷⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1320, s. 336.

²⁷⁶ Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 361; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 322.

²⁷⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1323, s. 313.

²⁷⁸ BOA. ŞD. 1063/39.

²⁷⁹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 632.

²⁸⁰ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 944-945.

²⁸¹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 569.

Tablo 12. Manisa İnas Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİME	İKİNCİ MUALLİME	ÜÇÜNCÜ MUALLİME	SANAYİ/ NAKİŞ MUALLİMESİ	BEVVABE/HA DEME	TALEBE ADEDİ
1893 ²⁸²	Safure Hanım	Fatma Sabite Hanım	-	Artemisya Hanım	-	120
1894 ²⁸³	Safure Hanım	Fatma Sabite Hanım	-	Artemisya Hanım	-	115
1895 ²⁸⁴	Safure Hanım	Fatma Sabite Hanım	-	Artemisya Hanım	Emine Hanım Hacı Ali Dede	112
1896 ²⁸⁵	Şaziye Hanım	Fatma Sabite Hanım	Ayşe Hanım	Artemisya Hanım	Emine Hanım Hacı Ali Dede	135
1897 ²⁸⁶	Şaziye Hanım	Fatma Sabite Hanım	-	Artemisya Hanım	-	113
1898 ²⁸⁷	Şaziye Hanım	Fatma Sabite Hanım	-	Madam Artemisya	2	105/60
1899 ²⁸⁸	Adeviye Hanım	Fatma Sabite Hanım	-	Madam Artemisya	Emine Hanım Hacı Ali Dede	120/21 ²⁸⁹
1900 ²⁹⁰	Adeviye Hanım	Fatma Sabite Hanım	-	Madmazel Artemsiya	1	115
1901 ²⁹¹	Adeviye Hanım	Fatma Sabite Hanım	-	Madmazel Artemsiya	Emine Hanım	121/28 ²⁹²

²⁸² Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1311, s. 235.

²⁸³ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1312, s. 389.

²⁸⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1313, s. 373.

²⁸⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1314, s. 370.

²⁸⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 391.

²⁸⁷ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 888; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 372.

²⁸⁸ Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 989-990; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 332.

²⁸⁹ 21 rakamının sehven yazılma ihtimali yüksektir. Muhtemelen bu 121'dir. Çünkü bu kadar fark olması mümkün değildir.

²⁹⁰ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1101.

²⁹¹ Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 401; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1319, s. 294.

²⁹² 28 rakamının da sehven yazılmış olma ihtimali yüksektir. Çünkü bu kadar fark olması mümkün değildir.

Geçmişten Günümüze Manisa

					Hacı Ali Dede	
1902 ²⁹³	Adeviye Hanım	Fatma Sabite Hanım	-	Madmazel Artemsiya	Emine Hanım Hacı Ali Dede	30
1903 ²⁹⁴	Adeviye Hanım	Fatma Sabite Hanım	Hatice Hanım	Madmazel Artemsiya	Emine Hanım Hacı Ali Dede	179/30 ²⁹⁵
1905 ²⁹⁶	Adeviye Hanım	Fatma Sabite Hanım	Emti Hanım	Hüsniye Hanım	Emine Hanım Hacı Ali Dede	39
1908 ²⁹⁷	Zeliha Hanım	Sıddıka Hanım	-	Sıddıka Hanım	Rabia Hanım	29

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilanıyla birlikte daha planlı bir şekilde devam eden modernleşme süreci, özellikle eğitim alanında 1870'lerden itibaren vilayetlerde de hissedilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda, diğer vilayet ve sancaklarda olduğu gibi, bugünkü Manisa ili ve ilçelerinin önemli bir kısmını içine alan Saruhan Sancağı'nda da ilk açılan modern okullar erkek rüşdiye mektepleri olmuştur. Bunların başında; Manisa Rüşdiye Mektebi, Kırkağaç Rüşdiye Mektebi, Kasaba (Turgutlu) Rüşdiye Mektebi, Alaşehir Rüşdiye Mektebi, Akhisar Rüşdiye Mektebi, Demirci Rüşdiye Mektebi, Soma Rüşdiye Mektebi, Kula Rüşdiye Mektebi, Gördes Rüşdiye Mektebi, Salıhlı Rüşdiye Mektebi gelmektedir. Belirtilen bu sivil erkek rüşdiyelerinin yanı sıra, sancak merkezi olan Manisa'da kızlar için de yılında bir Müslüman rüşdiye mektebi açılmıştır.

Bu okullar, uzun yıllar modern eğitim tarzına uygun öğrenci yetiştirdiği gibi, ilk açılan modern okullar olması hasebiyle, sancak dâhilinde çok sayıda yeni ibtidai mektebi ile sivil idadi mektebinin açılışına da öncülük etmiştir. Ayrıca, bilhassa idadi ve yüksek mekteplere önemli oranda talebe hazırlamıştır.

Söz konusu okullar, Cumhuriyet'in ilanından sonra kaza merkezlerinde açılan ve günümüzde popüler olmaya başlayan ortaokullar için de iyi bir model olmuştur. Mesela, Osmanlı döneminde genel olarak 4 yıllık müstakil okullar olan rüşdiyeler, en son yapılan düzenlemelerle 4 yıla çıkarılan ve ilkokullardan ayrılan ortaokullara örneklik teşkil etmiştir. Ayrıca, öğretmen atamaları, okutulan dersler, ortak sınavlar, ücretsiz ders kitabı dağıtımı ve ödül törenleri gibi pek çok konuda bugünkü ortaokulların, eski rüşdiye mekteplerinden etkilendiği ve o günkü eğitim tecrübesinin günümüze aktarıldığı söylenebilir.

Saruhan Sancağı'nda açılan rüşdiyerin inşa masraflarının hemen hemen tamamı, fedakâr ve eğitim sever olan yöre halkı tarafından karşılanmıştır. Dönemin

²⁹³ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1320, s. 298.

²⁹⁴ Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 363; Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 283

²⁹⁵ Yukarıda da ifade edildiği gibi, 30 rakamının da sehven yazılmış olma ihtimali yüksektir. Çünkü bu kadar fark olması mümkün değildir.

²⁹⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1323, s. 277.

²⁹⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 569.

bilinen ekonomik sıkıntılara rağmen, eğitimin önemini takdir eden yöre halkı rüşdiye mekteblerinin bütün kazalarda açılması için ciddi bir gayret sarf etmiş ve bu konuda muvaffak olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Şura-yi Devlet (ŞD)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Şura-yi Devlet (BOA, İ. ŞD.)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mektubi Mühimme (MKT. MHM)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Mektubi (DH. MKT)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Mektubi (BOA, MF. MKT)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dâhiliye (BOA, İ. DH)

Salnameler

Aydın Vilayet Salnameleri

Maarif Salnameleri

Osmanlı Devlet Salnameleri

Telif Eserler

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, Alfa Yayınları, İstanbul 1999.

Demirel, Muammer, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 44-60.

Doğanay, Fatma Kaya, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiyeler*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011.

Emecen, Feridun M., "Manisa", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Ünal, Uğur, *Meclis-i Kebir-i Maarif (1869-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008

Yıldız, Hatip, "II. Abdülhamid Dönemi'nde Kız Rüşdiye Mektepleri Müfredat (Öğretim) Programları ve Kızların Eğitimine Katkısı", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 17, Ekim 2016, s. 115-135.

EK. 1. Saruhan Sancağı Haritası (Kaynak: Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1301).

MANİSA'DA OSMANLIDAN CUMHURİYETE TEVARÜS EDEN MESLEKLER, ESNAF VE TÜCCAR AİLELER

Zeynel ÖZLÜ*

Önemli bir liman kenti olan İzmir'den 61 km uzaklıkta ve bir dağ eteğinde bulunan Manisa, cumhuriyetin ilk yıllarında 40.000 nüfusu olan bir şehirken¹ kısa bir süre sonra 1926-27 tarihlerinde 75.021 kişiye yükselmiş önemli bir tarihi kenttir². Kentte önemli ölçüde sosyal donatı bulunmaktadır. Nitekim ilgili yıllarda şehirde Sultaniye ve Muradiye camileri, Bimarhane, Muradiye belediye bahçesi, Mevlevihane, 18. Asır sonlarında inşa olunmuş Saint Anastas Kilisesi ve Pazar görülmesi gereken önemli yerlerdir. Bunlardan başka 30 cami, 58 kilise, 5 sinagog, 27 mektep ve 2 hastane daha bulunmaktadır³.

19. yüzyıl ortalarında en az 184 adet iş kolunun bulunduğu Manisa'da⁴ araştırma kapsamına aldığımız yıllarda da birçok mesleğin icra edildiği görülmektedir. Bu mesleklerin önemli bir kısmı binlerce yıllık tarihsel tecrübenin ve en önemlisi de Osmanlı tecrübesinin bir ürünü olarak gözükmektedir. Bu mesleklerin bir kısmı ekonomik koşulların değişmesine paralel olarak zamanla değişmiş veya tarihin tozlu raflarına kalkmıştır. Değişen veya zamanla kaybolmuş olan bu meslekleri ortaya koymak ve bu meslekleri icra eden aileleri tespit etmek sadece mesleklerin tarihi değil, aile monografilerinin yazımı ve bu arada toplumun tüketim endeksinin ortaya konması açısından da son derece önemlidir. Nihayet bütün bunların ortaya konması sadece tarihe karşı değil toplumumuza karşı da önemli bir sorumluluktur.

Bu bağlamda araştırmamızda cumhuriyetin kurulduğu yıllarda Manisa'da Osmanlı'dan tevarüs eden meslekler ve bu meslekleri icra eden aileler konusunda tespitler yapılması hedeflenmiştir.

MANİSA'DA TARIM, HAYVANCILIK VE SANAYİ

Tarım

1340-41 yıllarına ait kayıtlarda, kentte üretilen belli başlı tahıl ürünleri şu şekilde tespit edilmiştir: Buğday, arpa, bakla, mısır, kök boya, üzüm, pamuk, tütün, susam, meyan kökü ve palamut⁵.

1927-28 yıllarında ise Manisa'da buğday, arpa, yulaf, çavdar, burçak, mısır, darı, bakla, patates, susam, afyon, pamuk ve tütün ekimi yapılmıştır. Ekimi en fazla olan ürünler dönüm bazında değerlendirildiğinde 24,9% oranla bakla, 13,6% oranla arpa, 12,9% oranla buğday ve 5,7% oranla mısır olarak karşımıza çıkmaktadır⁶.

*Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, zozlu@gantep.edu.tr

¹ 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, İktisadi Tedkikât, Neşriyat ve Muâmelât Türk Anonim Şirketi, Ebu'z-Ziyâ Matbaası, 1340-41, s. 501.

² Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1926-27), Matbaa-i Amire Müdüriyeti, 1926-27, s. 926.

³ 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, s. 501.

⁴ Hilal Ortaç Gürpınarlı, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa", *Manisa Şehri Bilgi Şöleni*, 29-30 Eylül 2005, Emek Matbaacılık, Manisa 2006, s. 315.

⁵ 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, s. 501.

⁶ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28), Matbaa-i Amire Müdüriyeti, 1927-28, s. 968-969.

1927-28 yıllarında Manisa’da dönüm bazında en fazla elde edilen ürünler ise 45,42% oranla arpa, 43,15% oranla yulaf, 3,63% oranla buğday, 3,28% oranla çavdar ve 1,82% oranla bakladır⁷.

Tablo 1. Manisa’da Tarım Ürünleri Ekimi (1927-28)⁸

Ürünün Türü	Miktarı/Dönüm	Yüzde Oranı (%)
Buğday	44100	12,9%
Arpa	46575	13,6%
Yulaf	95000	27,8%
Çavdar	15019	4,4%
Burçak	3333	1,0%
Mısır	19500	5,7%
Darı	1000	0,3%
Bakla	85300	24,9%
Patates	200	0,1%
Susam	4000	1,2%
Kenevir	Yok	Yok
Afyon	16500	4,8%
Pamuk	2700	0,8%
Tütün	9000	2,6%
Toplam Ekili Alan	342227	100,0%

Tablo 2. Manisa’da Ekili Alanlardan Elde Edilen Ürün Miktarı (1927-28)⁹

Ürünün Türü	Miktarı/Kg	Yüzde Oranı (%)
Buğday	2000000	3,63%
Arpa	25000000	45,42%
Yulaf	23750000	43,15%
Çavdar	1802880	3,28%
Burçak	400000	0,73%
Mısır	500000	0,91%
Darı	3500	0,01%
Bakla	1000000	1,82%
Patates	6000	0,01%
Susam	400000	0,73%
Kenevir	Yok	Yok
Afyon	24750	0,04%
Pamuk	150000	0,27%
Tütün	Yok	Yok
Toplam Ekili Alan	55037130	100,00%

⁷ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28), s. 968-969.

⁸ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28), s. 968-969.

⁹ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28), s. 968-969.

Hayvancılık

1927-28 yıllarında Manisa'da toplam 40.266 adet büyükbaş hayvan tespit edilmiştir. Bunun 31,56%'sı inek, 28,61%'i öküz, 18,92%'si merkeptir. Görüldüğü gibi büyükbaş hayvanlar arasında inek, miktarı dikkat çekecek kadar diğer hayvanlara göre fazla miktardadır. Bu durum bölgede süt ve süt ürünleri endüstrisinin gelişmesine imkân tanımıştır.

Küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde koyun ön plana çıkmıştır. Nitekim bölgede tespit edilen küçükbaş hayvanların 62,77%'si koyun, 37,23%'si ise keçiden oluşmaktadır. Koyun yetiştiriciliğinin fazla olması bölgede yün ve yapağı üretiminin de artmasına neden olmuştur. Nitekim küçükbaş hayvanlardan elde edilen yün, yapağı ve keçi kılı birlikte düşünüldüğünde yün yapağı miktarı 73,17%, keçi kılı ise 26,83% oranında seyretmiştir¹⁰.

Tablo 3. Manisa'da Büyükbaş Hayvan Miktarı (1927-28) ¹¹

Hayvanın Cinsi	Res/baş	Yüzdellik Oranı
Bargir	3107	7,72%
Kısrak	3168	7,87%
Merkep	7618	18,92%
Katır	258	0,64%
Deve	415	1,03%
İnek	12706	31,56%
Öküz	11519	28,61%
Manda	1475	3,66%
Toplam	40266	100,00%

Tablo 4. Manisa'da Küçükbaş Hayvan Miktarı (1927-28) ¹²

Hayvanın Cinsi	Res	Yüzdellik Oranı
Koyun	77073	62,77%
Keçi	45722	37,23%
Toplam	122795	100,00%

Tablo 5. Manisa'da Hayvanlardan Elde Edilen ürün Miktarı (1927-28) ¹³

Hayvan Ürünleri	Miktarı/Kg
Süt	3324908
Yün ve Yapağı	45000
Keçi Kılı	16500

Sanayi

1925-26'lı yıllarda Manisa merkezde (nefs-i Manisa) 4 un fabrikası, 1 ziraat aletleri (Âlât-ı Ziraiye) imalathanesi, 1 pamuk çikriği ve motorla çalışan 1 debbağhane

¹⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28)*, s. 971-972.

¹¹ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28)*, s. 971-972.

¹² *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28)*, s. 971-972.

¹³ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28)*, s. 971-972.

ve kereste fabrikası, Çobanisa'da 2 yağ fabrikası, Babaköy Nahiyesi'nde ise 2 yağ fabrikası mevcuttur¹⁴.

1927-28 yılına ait kayıtlarda ise bölgede 15 adet fabrika olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan 2'si Manisa Belediyesi'nin diğerleri ise özel sektörün elindedir. Özel teşebbüsün elindeki fabrikalardan 6'sı 3 kişinin tekelindedir. Bu kişiler ise bölgede Pomaklı Reşad Bey, İsmet Bey ve Sadeddin Bey olarak tanınan ailelerdir¹⁵.

1927-28 yılına ait kayıtlarda kentte 2 un fabrikası gözükrken 1928 yılına ait kayıtlarda un fabrikası sayısı 3'e yükselmiştir. 1927-28 yılına ait kayıtlarda kentteki tek zeytinyağı fabrikası İsmet Bey adlı kişiye aitken 1928 yılındaki sahibi Haydar Efendizâde Hasan Fehmi adlı kişidir. 1927-28 yılına ait kayıtlarda inşaat levazımı fabrikası yokken 1928'de Makine mühendisi Sadeddin Bey tarafından Levazım-ı İnşaiye Fabrikası kurulmuş ve işletilmiştir¹⁶.

Bunların dışında 1928 yılında, Manisa'da tuğla ve kiremit üretimi yapan 2 fabrika daha olduğu tespit edilmiştir¹⁷.

Tablo 6. Manisa'da Bulunan Fabrikalar (1927-28)¹⁸

Bulunduğu Yer	Fabrikanın Türü	Üretimin Şekli	Sahibi	Kuruluş Tarihi	Kaç Beygir Gücünde	1 Yıllık Üretim Miktarı
Vizon Çarşısı	Kereste Fabrikası	Kereste Biçmek	Pomaklı Reşad Bey	1338	15	Belirtilmemiş
Vizon Çarşısı	Çığırık (Çıkırık) Fabrikası	Pamuk	Pomaklı Reşad Bey	1338	20	Belirtilmemiş
Yârhasanlar Mahallesi'nde Şamlızâde	Şamlızâde Fabrikası	Debbağat	Şamlızâde Hasan Tahsin	1330	15	10800 Kg Kösele
Uzun Yol	Un ve Yağ Fabrikası	Un, Zeytinyağı ve Yağ	İsmet Bey	1320	35	108.000 Zeytinyağı/ 36.00000 Un
Uzun Yol	Pamuk Fabrikası	Çıkırık	İsmet Bey	1322	30	107.000 Kg Pamuk
Yarhasanlar	Zühal Sineması	Sinema	Necmeddin Bey	1340	8	Sinema İçin
Üzüm Pazarı	Yarma	Yarmacılık	Karaburunlu Mehmed Efendi	1328	10	1.360.000 Kg Arpa ve Buğday
Gediz Caddesi	Levazım-ı İnşaiye	Mobilya İşleri	Sadeddin Bey	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	
Üzüm Pazarı	Barut Fabrikası	Yarmacılık	Sadeddin mahdumu Mehmed	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	
Balık Pazarı	Susam Yağı Ve Tahin	Susam Yağı ve Tahin	Ali Efendi	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	
Hacı Mahmut Bey Caddesi	Altay Sineması	Sinema	Hacı Bey	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	

¹⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1925-26)*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1926, s. 666./ *Malul Gaziler Ticaret Salnamesi 1927*, s.653.

¹⁵ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28)*, s. 966-967.

¹⁶ *Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi*, İstanbul Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, İstanbul, 1928, s. 1134./ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28)*, s. 966-967.

¹⁷ *Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi*, s. 1134.

¹⁸ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28)*, s. 966-967.

Geçmişten Günümüze Manisa

Bulunduğu Yer	Fabrikanın Türü	Üretim Şekli	Sahibi	Kuruluş Tarihi	Kaç Beygir Gücünde	1 Yıllık Üretim Miktarı
Yarhasanlar Mahallesi	Belirtilmemiş	Debbağat	Halid Bey	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	
Çaybaşı	Çaybaşı Değirmeni	Un	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	
Yeni Cami	Belediye Fabrikası	Elektrik	Belediye	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	Şehrin elektrikle aydınlanması
Yeni Cami	Belediye Fabrikası	Elektrik	Belediye	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	

Tablo 7. Manisa'da Fabrikalar ve İşleten Aileler (1928)¹⁹

Aile Adı	Adı	Fabrikanın Türü	İşyeri Adresi
Alaşehirli Ruşen Mustafa mahdumları	Halil, Abdullah, Osman	Debbağiye	Yarhasanlar Mahallesi
Beyobalı Mehmed Ağa mahdumu	İbrahim	Un fabrikası	Saruhanlı Köyü
Tilkiköylü Abdullah oğlu	Cemal Ağa	Un fabrikası	Şehitler Caddesi
Hasan Beyzâde	İsmet Bey	Un fabrikası	Uzun Yol
Haydar Efendizâde	Hasan Fehmi	Zeytinyağı fabrikası	Ayn-ı Ali Mahallesi
Şamlızâde	Hasan Tahsin	Debbağiye	Yarhasanlar Mahallesi
Makine mühendisi Sadeddin Bey	Makine mühendisi Sadeddin Bey	İnşaat levazımları (Levazım-ı İnşaiye) Fabrikası	İstasyon Altı'nda

Tablo 8. Manisa'da Tuğla ve Kiremit Fabrikası İşleten Aileler (1928)²⁰

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Ali mahdumu	Mehmed Rüşdü	Yeni Cami Kara Mızrak'ta
Mehmed Şevket	Mehmed Şevket	Uzun Yol'da

MANİSA'DA MESLEKLER VE BU MESLEKLERDE ÖNE ÇIKAN AİLELER İthalat -İhracat Yapan ve Komisyonculuk Yapan Tüccarlar

1928 yılına ait kayıtlarda kentte hem ihracat hem de ithalat yapan 6 işyeri bulunmaktadır. Bunlardan 4'ü ortak olarak işletilmekte, 2'si ise tek bir ailenin uhdesinde bulunmaktadır. Bu ticarethanelerden sadece 1'si gayri müslim işletmesi olup, o da "Pençoğa" olarak adlandırılan aile tarafından işletilmektedir²¹. Kentin ithalat-ihracat sektörünü uhdesine alan bu aileler aynı zamanda kentteki komisyonculuk işlerini de tekellerine almış ve bu meyanda tanınmışlardır.

¹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1134.

²⁰ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1134.

²¹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 512.

Tablo 9. Manisa’da İthalat-İhracat ve Komisyonculuk Yapan Tüccarlar (1928)²²

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
İhsan Bahaeddin ve Cemil Şevki	İhsan Bahaeddin ve Cemil Şevki	Uzun Çarşı- Üzüm Pazarı
Battalzâde Habib ve ortağı Konyalı Bayram	Battalzâde Habib ve ortağı Konyalı Bayram	Saraçhane
Perşenbeli Ahmed oğlu İlyas ve ortağı Hüseyin oğlu Bekir	Perşenbeli Ahmed oğlu İlyas ve ortağı Hüseyin oğlu Bekir	Yenihan içinde
Hafız Mehmed mahdumu	Benîrci (peynirci) Hüseyin	Üzüm Çarşısı
Selanîkî Mehmed oğlu	İbrahim Edhem	Kurşunlu Han
Şemoîl Pençoğa ve ortağı Yâkovliyâzâr Pençoğa	Şemoîl Pençoğa ve ortağı Yâkovliyâzâr Pençoğa	Uzun Yol Sadık Bey Fabrikası

Üzüm Tüccarları

Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa’da üzüm tüccarı olarak nam salmış 13 işletme mevcuttur. Bu ticarethanelerden Üzüm Çarşısı’nda bulunanlardan 2’si, gayri Müslim aileler tarafından işletilmiştir. Bu ailelerin Yahudi olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, bölgedeki Yahudi cemaatinin Osmanlı döneminde de özellikle üzümün işlenmesine yönelik faaliyetlerle meşgul olduğu²³ yönündeki tezlerle de uyumlu gözükmektedir.

Bölgede tespit edilen Müslüman Türk ailelerden birisi ise isminin başında “Bosnalı” lakabını taşımakta olup bu aile de muhtemelen Balkan göçmeni olmalıdır²⁴.

Tablo10. Manisa’da Üzüm Tüccarı Olan Aileler (1928)²⁵

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Îsâk oğlu	Yâsova ve ortağı Hâyim oğlu Nesim	Üzüm Çarşısı
“Bozkırı Hacı Ömer oğlu”	Mevlûd	Zahire Loncası
Bosnalı Süleyman	Bosnalı Süleyman	Üzüm Çarşısı
Tüccardan Selim Sırrı	Tüccardan Selim Sırrı	Saraçhane’de Selim Sırrı bey ticarethanesi
Tüccardan Halid Bey	Tüccardan Halid Bey	Saraçhane’de Şişeci Halid Ticaretanesi
Tüccardan Durmuş Ağa ve ortağı Halim	Tüccardan Durmuş Ağa ve ortağı Halim	Çakır oğlu Hanı’nda
Hacı Ahmedzade	Muslih	Bursa civarı
Hacı Muslihzade	Muammer	Hakîm Han Sabunhane sokağı
Deli Mollazade	Mehmed	Saraçhane
Sarı Bahûr Nâvâre	Sarı Bahûr Nâvâre	Üzüm Çarşısı
Mehmed oğlu	Eğribıçak Hasan	bursa
Manisalı İsmail Efendi oğlu	Hayri	Muradiye köyünde Manisa Caddesi

²² Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 512, 1259.

²³ Feridun M.Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 78.

²⁴ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 578.

²⁵ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 578.

Geçmişten Günümüze Manisa

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Müftüzade	Kamil	Uzun Yol

Un ve İrmik Tacirleri

Manisa'da un ve irmik ticareti yapan 17 işletme tespit edilmiştir. Bu işletmelerden 5'i ortak olarak işletilmektedir. Ortak işletmelerin bazıları aile işletmesi şeklinde hizmet vermiştir. Un ve irmik tacirlerinden bazılarının Girit Adası ve bazı Balkan kentlerinden bölgeye göç ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bu ailelerin isimleri kaydedilirken isimlerinin başlarına Üsküp, Pirizren, Piriştine, Nevrekop ve Girit isimleri de eklenmiştir²⁶.

Tablo 11. Manisa'da Un ve İrmik Tacirleri (1928)²⁷

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Üsküplü Mustafa oğlu	Faik Efendi	Eski Lonca Civarı No: 19
Uncu (Öncü) Zekeriyya ve Hakkı	Uncu (Öncü) Zekeriyya ve Hakkı	Ot Pazarı
Berberâkîzade	Haydar efendi ve ortağı Mustafa	Uzun Yol
Bezzaz Ahmed efendi mahdumu	Uncu Mustafa Subhi	Hükümet civarı
Bakkal Hasan Efendi mahdumu	Mehmed Kadı	Karaköy Çarşısı
Pirizrinli (Prizrenli) Necib oğlu	Muharrem	Eski Lonca Civarı
Piriştineli Şakir oğlu	Fettah	Ot Pazarı
Hacı Feğânizade	Ali Galib ve Mustafa Ragıb	Ot Pazarı
Abdullah oğlu	Şakir	Karaköy caddesi
Osmaniyeli Ali Ağa mahdumu	Hüseyin ve biraderi İsmail	Eski Lonca
Osmaniyeli Mehmed oğlu	Zihni	Boyahane Caddesi
Fabrikatör İsmet Beyzade	Hüseyin	Ot Pazarı
Karaburunlu Hüseyin oğlu	Mehmed	Hükümet civarı
Giritli Mustafa oğlu	Ramazan	saraçhane caddesi
Giritli Mahmud oğlu	Hasan	Yenihan bitişiğinde 44 numara
Nevrekoplu Muttehid biraderler	İbrahim ve Kamil	Uzun Çarşı
Ünyeli İmamzade	Mehmed Emin	Uzun Çarşı

Debbağlar

1927-28 yılına ait kayıtlara göre Manisa'da debbağ ürünleri imal eden iki fabrika mevcuttur. Sahipleri Halid Bey ve Şamlızâde Hasan Tahsin adlı kişilerdir. Her iki fabrikada Yarhasanlar mahallesinde hizmet vermiştir. Bu fabrikalardan Şamlızâde Hasan Tahsin'e ait olan fabrikanın yılda 10.800 kg kösele ürettiği tespit edilmiştir²⁸.

²⁶ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 858-859.

²⁷ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 858-859.

²⁸ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28), s. 966-967.

1928 yılına ait bir diğer kayıta ise Manisa’da debbağlık yapan 3 aile tespit edilmiştir. Bu aileler daha önceki ailelerden tamamen farklı gözükmemektedir. Bu debbağlar da işyerlerini Yarhasanlar ve Sarayabad mahallesinde açmışlardır. Debbağlardan birisinin aile adında Sirozlu adının bulunması bu ailenin Balkan göçmeni olabileceğini akla getirmektedir²⁹.

Tablo 12. Manisa’da Debbağlık Yapan Aileler (1928)³⁰

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Hamal Mustafa oğlu	Debbağ Osman	Sarayabad Mahallesi
Sirozlu Numan oğlu	Hüseyin	Yarhasanlar'da 43 numara
Said Efendi Mahdumu	Şinâsi	Yarhasanlar'da

Kunduracılar

Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa’da 25 kunduracı tespit edilmiştir. Kunduracıların tamamı Müslüman Türk ailelere mensuptur. Kunduracılar genelde kavafhane, boyahane caddesi, Boyahane sokağı ve Cumhuriyet Çarşısı’nda yoğunlaşmıştır. Kunduracıların sadece birisi işyerini müşterek olarak işletmektedir. Kunduracılarından birisinin aile adı “Debbağ Hanifezâde” olup, bu ismin, diğer aile adlarından farklı olarak bir hanım adı olması dikkat çekicidir. Kunduracılarından birisi “Giridli” olarak tanımlanmış olup bu ailenin Girit göçmeni olabileceği tahmin edilmektedir³¹.

Yine kunduracılarından Keçeci Oğlu ailesinden Hâzım’ın da Girit göçmeni olabileceği tahmin edilmektedir. Nitekim yaptığımız araştırmaya göre bugün Manisa’da Keçeciler veya Çakmaklar olarak bilinen Girit göçmeni bir aile hala geleneksel kunduracılık mesleğini sürdürmektedir³².

Tablo 13. Manisa’da Kunduracılık Yapan Aileler (1928)³³

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
İstanbullu Hafız Hüseyin Mahdumu	Mehmed ve Ortağı Keçeci Oğlu Hâzım	Cumhuriyet Çarşısı
Ispartalı Müteveffa Ömer Mahdumu	Ali Galib	Boyahane Caddesi
İmam Oğlu	Hafız Hüseyin Hilmi	Kavafhane
Cemal Mahdumu	Saim	Boyahane Caddesi
Çilzâde	Kavaf Sabri	Kavafhane
Hacı Hızırzâde	Rıza	Kavafhane
Hacı Mehmed Oğlu	Ahmed	Cumhuriyet Çarşısı
Hacı Mehmed Oğlu	Ahmed	Baharat’da Posi Karşısında
Hacı Mehmed Oğlu	Tahir	Şadırvan Karşısında

²⁹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 955.

³⁰ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 955.

³¹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1284.

³² Naci Yengin, “Manisa’nın Son Efesi: Körükçü Çizme Ustası Hasan Çakmak”, <http://www.manisadenge.com/manisanin-son-efesi-korukcu-cizme-ustasi-hasan-cakmak--makale,343.html> (Erişim tarihi; 22. 08. 2017).

³³ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1284.

Geçmişten Günümüze Manisa

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Halil İbrahim Mahdumu	Faik	Boyahane Caddesi
Debbağ Hanifezâde	Hacı Mehmed	Kavafhane
Debbağ Hacı Ahmedzâde	Halid	Kavafhane
Debbağ Şerif Sadık Oğlu	Hafız Mehmed	Cumhuriyet Çarşısı
Semercizâde	Molla İbrahim	Yirmi Metroluk Caddesi
Şerif Oğlu	Ramazan	Boyahane Caddesi
Akif Oğlu	Şakir	Hakîm Han
Abdullah Oğlu	Serraç Hüseyin	Boyahane Sokağı
Osman mahdumu	Hafız Hüseyin	Kavafhane
Ömer mahdumu	İsmail Hakkı	Boyahane Sokağı
Kavaf Şerif Ali Oğlu	İsmail	Kavafhane
Giritli (Giridli) Hasan	Giritli Hasan	Boyahane Caddesi
Gümüşzâde	Ali Rıza	Boyahane Caddesi
Mehmed Oğlu	İsmail	Cumhuriyet Çarşısı
Mustafa Oğlu	Ahmed Nuri	Boyahane Sokağı
Yenişehirli Hasan	Yenişehirli Hasan	Bedesten Civarı

Kuyumcular

1928 yılında kentte 1 kuyumcu tespit edilmiştir. Hüseyin oğlu Hasan Hüsni adıyla tanınan kuyumcu Bedesten civarında 38 nolu dükkânda hizmet vermiştir³⁴.

Sarraflar

Tarihte altın, gümüş ticareti ve para değiş tokuşu yaparak geçimlerini sağlayan sarraflardan, 1928'de Manisa'da 4 aile tespit edilmiştir. Bu ailelerden birisi İshak oğlu Yüde (Yevde) Na'ûm" olarak adlandırılan gayri Müslim bir ailedir. Diğerleri ise Müslüman Türk ailelerdir. Sarraflardan birisinin Filibeli olarak tanınması bu kişinin Balkan göçmeni olabileceğine dair ipucu vermektedir. Sarrafların hepsi kentte bulunan Uzun Çarşı'da ticaret yapmışlardır.³⁵

Tablo 14. Manisa'da Sarraflık Yapan Aileler (1928)³⁶

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
İshak oğlu	Yüde (Yevde) Na'ûm	Uzun Çarşı
Saruhanlı Hüseyinzâde	Hasan Tahsin	Uzun Çarşı
Filibeli Halil	Filibeli Halil	Uzun Çarşı
Karataşlı torunu	İhsan	Uzun Çarşı

Dikiş Makinesi Tacirleri

1928 yılında Manisa'da Boyahane caddesinde singer dikiş makinelerinin Manisa şubesinin hizmet verdiği tespit edilmiştir. Fakat işyerinin hangi aile tarafından işletildiğine dair açıklayıcı bir bilgi tespit edilememiştir³⁷.

³⁴ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1301.

³⁵ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1122.

³⁶ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1122.

³⁷ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1017.

Nalbantlar

Araştırma kapsamı kaynaklarda Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa'da 2 nalbant tespit edilmiştir. Bunlardan birisinin aile adında "Üsküplü" ifadesi olması bu ailenin Balkan göçmeni olabileceğine dair ipucudur. Nalbantlar Saraçhane Caddesi ve Yeni Cami Caddesi üzerinde hizmet vermişlerdir³⁸.

Tablo 15. Manisa'da Nalbantlık Yapan Aileler (1928)³⁹

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Üsküplü Yahya oğlu	Celeleddin	Yeni Cami Caddesi
Seyid oğlu	İzzet	Saraçhane caddesi

Kırtasiyeciler

Manisa'da kırtasiyecilik yapan 4 aile tespit edilmiştir. Kırtasiyecilerin ikisi Uzun Çarşı'da hizmet vermiştir⁴⁰.

Tablo 16. Manisa'da Kırtasiyecilik Yapan Aileler (1928)⁴¹

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Ahmed mahdumu	Mustafa Sıdkı	Belediye bitişiğinde
Ahmed oğlu	Yusuf Kemal	Uzun Çarşı
Mütekâid Binbaşı Ali Rıza	Mütekaid Binbaşı Ali Rıza	Hükümet Karşısında
Mustafa oğlu	Kağıtçı Halid Ziya	Uzun Çarşı

İnşaatçılar

Araştırma kapsamına aldığımız yıllarda Manisa'da Makine mühendisi Sadeddin Bey tarafından Levazım-ı İnşaiye Fabrikası kurulmuş ve işletilmiştir⁴². Bunun dışında bölgede inşaat sektörü ile uğraşan 3 aile tespit edilmiştir. Bu aileler kentin 3 farklı mahallinde iş dükkan açarak inşaat malzemesi satmışlardır⁴³.

Tablo 17. Manisa'da İnşaatçılık Yapan Aileler (1928)⁴⁴

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Han oğlu	Halil Efendi	Eski Lonca Cıvarı
Ramazan Efendi oğlu	Mehmed Çavuş	Bal Pazarı
Osman Beyzâde	Çivici Murad Bey	Semerciler içinde

Avukatlar

Kentte 4 adet avukat tespit edilmiştir. Bu avukatların aile adları kaynaklara yansımamış olup sadece isimleri belirtilmiştir. Buna göre bu avukatlar Şeyh Emin, Şem'â, Tahir ve Kemal adlı kişilerdir⁴⁵.

Doktorlar

³⁸ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1539.

³⁹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi s. 1539.

⁴⁰ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1196.

⁴¹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1196.

⁴² Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1134./ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28), s. 966-967.

⁴³ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 560.

⁴⁴ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 560.

⁴⁵ 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, s. 501.

Geçmişten Günümüze Manisa

Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa'da sıhhi hizmetlerde görevli olan 7 doktorun istihdam edildiği tespit edilmiştir. Bunların isimleri kaynaklara yansıdığı kadarıyla şu şekildedir: Ahmed Orhan, Bedri, Hüsameddin, Mehmed Rıza, Muammer, Naci ve Nuri⁴⁶.

Eczacılar

Kentte gelişmiş olan mesleklerden birisi de eczacılıktır. Nitekim kentte 6 adet eczacı tespit edilmiştir. 1340-41'li yıllarda eczacıların hangi ailelere mensup olduğu konusunda sadece isimler kaynaklara yansıdığı için kesin bir tespit yapılamamıştır. Nitekim ilgili kaynaktaki kentte eczacılık yapan kişiler; Hilmi, Şerif, Ali, Mehmed Rıza, Mehmed Rifat ve Muammer adlı kişiler olarak tespit edilmiştir⁴⁷.

Bu kişilerin bir kısmının 1928 yılında da kentte eczacılık yapmakta olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan bazılarının aile adları kaynaklara yansımıştır. Bu tarihte kentte 5 eczanenin bulunduğu bunlardan birisinin belediyeye aitken diğerlerinin özel sektöre ait olduğu tespit edilmiştir⁴⁸.

Tablo 18. Saruhan (Manisa)'da Eczahaneler (1928)⁴⁹

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Eczacı Sadeddin ve ortakları	Eczacı Sadeddin ve ortakları	Afiyet Eczahanesi-Kilim Han civarı ⁵⁰
Eczacı Nebizâde	Şerif Ahmed	Türk Eczahanesi-Balık Pazarı
-	-	Belediye Eczahanesi/ Uzun Çarşı-Belediye
Çamlıcalı Mütেকaid Rüstem	Çamlıcalı Mütেকaid Rüstem	Balık Pazarı
Rifat	Rifat	Merkez Eczahanesi-Uzun Çarşı

Attarlar

Attarlar (aktarlar) baharat, koku ve muhtelif şifalı bitkileri satan esnaf gurubunun adıdır. Hastalara muhtelif bitkisel ilaçlar hazırlayıp sattıkları için halk hekimi olarak da adlandırılmışlardır. Ancak 1928'de kentte birçok eczacı olmasına rağmen sadece 2 attarın hizmet verdiği görülmektedir. Attarların sayısının az olması halkın hasta oldukları zaman çoğunlukla eczacılara yöneldiklerini göstermektedir. 1928'de Manisa'da attarlık yapan aileler şehirde "Hacı Vehbi mahdumu" ve "Dağ Mollasızâde" adıyla tanınmışlardır. Attarlar Karaköy ve Demirciler içinde ticaret yapmışlardır⁵¹.

Tablo 19. Manisa'da Attarlık Yapan Aileler (1928)⁵²

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Hacı Vehbi mahdumu	Ahmed	Karaköy'de
Dağ Mollasızâde	Hulusi Can	Demirciler içinde

⁴⁶ 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, s. 501.

⁴⁷ 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, s. 501.

⁴⁸ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 483.

⁴⁹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 483.

⁵⁰ Bugün mevcut olmayan Kilim Han Çeşniği Camisi'nin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. hakkıHakkı Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 642.

⁵¹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1146.

⁵² Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1146.

Otelciler ve Oteller

Avrupa'da kurulan, 19. yüzyılda Osmanlı'ya daha sonra da Cumhuriyet'e tevarüs etmiş olan otel işletmeleri yerli ve yabancı misafirlerin konakladıkları önemli mekânlardır. 20. Yüzyıl başlarında Manisa'da 3 otel bulunduğu görülmektedir. Tam olarak ne zaman kurulduğu tespit edilemeyen bu oteller şu isimlerle anılmışlardır: İzmir, Şark ve Nebeviye.⁵³

1928 yılında 3 otelin sahip ve yerleri daha net olarak tespit edilebilmektedir. Buna göre 3 Müslüman Türk aile tarafından işletilen otellerin 2'si İstanbul caddesinde iken biri Şehitler Caddesi'nde hizmet vermiştir⁵⁴.

Tablo 20. Manisa'da Otelcilik Yapan Aileler (1928)⁵⁵

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Hacı Arif Efendi oğlu	Salim ve Peynirci Mustafa	İstanbul Caddesi
Hancı Hasan Ali mahdumu	Ahmet Hamdi	İstanbul Caddesi
Yoğurtçuzâde biraderler	Musa ve Halil	Şehitler Caddesi

Bankalar

Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa'da 3 adet banka kurulmuştur. Bunlar; Manisa Bağcıları Bankası, Ziraat Bankası Şubesi⁵⁶ ve Osmanlı Bankası şubesidir⁵⁷.

Manisa Bağcılar(ı) Bankası, kısaca Bağcılar Bankası olarak da adlandırılmış olup bu bankanın 1926-27 yıllarında 150.000 lira sermayesi vardır.⁵⁸ Türk sermayeli olan Manisa Bağcılar Bankası'nın merkezi Manisa olup 1333 tarihinde kurulmuştur⁵⁹.

Türk sermayesi ile kurulan Manisa Ziraat Bankası'nın merkezi ise Ankara olup Manisa şubesi 1305 yılında kurulmuştur.⁶⁰

1927-28 yıllarına ait kayıtlarda Manisa'da bir bankanın daha varlığı ile karşılaşılacaktır. Merkezi İstanbul'da olan Manisa Osmanlı Bankası şubesinin İngiliz sermayeli ve 1926'da kurulduğu tespit edilmiştir⁶¹.

Bu bankalardan Manisa Bağcılar Bankası Kurşunlu Han içinde, Ziraat Bankası ise Hükümet civarında hizmet vermiştir⁶².

Hamamcılar ve Manisa Hamamları

Manisa'da hamamcılık yapan 5 aile tespit edilmiştir. Hamamlar kentin beş farklı mahallinde konumlanmıştır. Araplar hamamı olarak da adlandırılan Hüsrev Ağa Hamamı⁶³ Hüsrev Ağa mahallesinde bulunmakta olup, ilgili yıllarda, aynı zamanda bu mahallenin muhtarı olan Hafız Abdurrahman tarafından işletilmiştir⁶⁴.

⁵³ 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, s. 501.

⁵⁴ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 570.

⁵⁵ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 570.

⁵⁶ 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, s. 501.

⁵⁷ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28), s. 968.

⁵⁸ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1926-27), s. 929.

⁵⁹ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28), s. 968.

⁶⁰ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28), s. 968.

⁶¹ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28), s. 968.

⁶² Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 641.

⁶³ Hakkı Acun, a.g.e., s. 523.

⁶⁴ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 907.

Tablo 21. Manisa’da Hamamcılık Yapan Aileler ve Hamamların Mevkii (1928)⁶⁵

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Urgancızâde	Hacı Hafız Mustafa	Dilşekâr Hamamı
Hamamcı Hacı Ömer	Hamamcı Hacı Ömer	Tahtakale Hamamı
Hüsrev Ağa Muhtarı Hafız Abdurrahman	Hüsrev Ağa Muhtarı Hafız Abdurrahman	Hüsrev Ağa Mahallesi
Şeyhzâde	Hüseyin	Karaköy Hamamı
Sadık oğlu	Mehmed Naim	İplik Pazarı başında Âlâ Hamam

Hancılar

Cumhuriyetin ilk yıllarında, kentte hancılık yapan 4 aile tespit edilmiştir. Bu ailelerden Fenerlizâde ailesinden Neşet, Kurşunlu Han ve Yeni Han’ı birlikte işletmiştir⁶⁶.

Hancılardan Uzun Yol Halid Paşa Hanı’nı işleten Tuzcuzade ailesi sadece Manisa’da değil İzmir ve havalisinde de tanınmış hatta zamanla İzmir’de ihraç mallarının depolardan limanlara nakil işlerini yürütmüştür. Aile, 1950’li yıllarda Türkiye’nin NATO’ya girmesiyle beraber kurulan üs ve tesislere taşıma işleri de yaparak "Tuzcuoğlu Taşımacılık Şirketi’ni büyütmüş, bugün de Türkiye’nin en büyük taşımacılık şirketlerinden biri haline gelmiştir⁶⁷.

Tablo 22. Manisa’da Hancılık Yapan Aileler ve Hanların Mevkii (1928)⁶⁸

Aile Adı	Adı	Hanların Adı veya Mevkii
Tuzcuzâde	Emin	Uzun Yol Halid Paşa Hanı
Fenerlizâde	Neşet	Kurşunlu ve Yeni Han
Kumandalı İdris oğlu	Nezir	Yeni Cami Caddesi
Konyalı Osman oğlu	Mustafa Reşid	Saray Mahallesi

Urgan ve Halat Tacirleri

1928’de Manisa’da urgan ve halat taciri olarak iş yapan sadece 2 aile tespit edilmiştir. Urgan ve halat tacirleri ticari mekân olarak kendilerine Uzun Çarşı’yı seçmişlerdir. Urgancıların isimlerinin başlarına meslek isimlerinin yazılması bu mesleğin ilgili 2 aile ile özdeşleştiğini ortaya koymaktadır⁶⁹.

Tablo 23. Manisa’da Urgan ve Halat Tacirleri (1928)⁷⁰

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
İncezâde	Urgancı Mustafa Efendi	Uzun Çarşı -75 numara
Hüseyin oğlu	Urgancı Hafız Mehmed Emin efendi	Uzun Çarşı

⁶⁵ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 907.

⁶⁶ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 921.

⁶⁷ Soner Yalçın, *EFENDİ Beyaz Türklerin Büyük Sırrı*, Doğan Kitapçılık AŞ, İstanbul, 2004, s. 32-33.

⁶⁸ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 921.

⁶⁹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 576.

⁷⁰ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 576.

Koltukçular

Koltukçular eskimiş ev eşyası alıp satan eskiciler için kullanılan bir tabirdir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa'da koltukçuluk yapan 5 aile tespit edilmiştir. Koltukçuların tamamı Müslüman Türk aileler olup Bedesten içi ve civarında ticaret yapmışlardır⁷¹.

Tablo 24. Manisa'da Koltukçular (1928)⁷²

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Beyoğlu Hacı mahdumu	Terzi (bu kadar)	Bedesten içinde
Reis Alizâde	Receb Hilmi	Bedesten içinde
Topalzâde	Ali Rıza	Bedesten içinde
Karakaş İsmail	Karakaş İsmail	Bedesten Cıvarı
Yörük oğlu	Molla Mustafa	Bedesten içinde

Hırdavat Sektöründe Öne Çıkan Aileler

Hırdavat sektörü kullanılmış, eski eşyaların alım satımı ile uğraşmaktadır. Bu alanda Manisa'da 7 ailenin sektörü uhdesine aldığı görülmektedir. Bu aileler; Serraçzâde Hafız Ahmed, İsrail, Boşnakzâde, Hafız Hakkı, Hafız Mustafa ve Şahbazzâde Nuri adıyla kaynaklara yansımıştır. Bu ailelerden "İsrail" olarak adlandırılan kişinin gayri müslim bir Yahudi olabileceği tahmin edilmektedir⁷³.

1928 yılına ait kayıtlarda kentte hırdavatçılık yapan 4 farklı aile daha tespit edilmiştir. Bu ailelerden birisi Sadık Fabrikası'nda hırdavatçılık yapan gayri müslim Liyâzer (Leyâzer) oğlu ailesidir⁷⁴.

Tablo 25. Manisa'da Hırdavatçılık Yapan Aileler (1928)⁷⁵

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Urgancı Hacı Osman	Urgancı Hacı Osman	Bedesten İçi
Canbazzâde	Hafız Halil	Kurşunlu Han Karşısı
Hacı Osman oğlu	Hafız Halid	Boyahane Caddesi
Liyâzer (Leyâzer) oğlu	Avrâm Şerezo ve ortağı Yâko Naum	Sadık Fabrikası

Zirai ve Sınai Alet Satıcıları

Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa'da zirai ve sınai alet taciri olarak, Manisa tasavvuf tarihi içerisinde adı sık geçen Çelebizâde ailesine⁷⁶ mensup 2 aile ön plandadır. Her 2 ailenin işyeri de Uzun Çarşı'da bulunmaktadır⁷⁷.

⁷¹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1229.

⁷² Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1229.

⁷³ 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, s. 501.

⁷⁴ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 936.

⁷⁵ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 936.

⁷⁶ Mehmed Veysi Dörtbudak, "Tarihten Günümüze Manisa Mevlevîleriyle Bir Yolculuk", *Dünyada Mevlâna İzleri - Bildiriler SÜMAM Yayınları: 5, Bildiriler Serisi: 2*, 2010, s. 103-119.

⁷⁷ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 609.

Tablo 26. Manisa’da Zirai ve Sınai Alet Tacirleri (1928)⁷⁸

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Çelebizâde	Cevdet	Manisa Uzun Çarşı
Çelebizâde	Faruk Cevdet	Manisa Uzun Çarşı

Fenni Alet (Âlât-ı Fenniye) Tacirleri

Manisa’da fenni alet satım işini tek bir aile uhdesine almıştır. Boyahane sokağında yapılan fenni alet satışı Manisa’da Halil mahdumu Mehmed Ziyaeddin adıyla tanınan kişi tarafından yapılmıştır⁷⁹.

Bakırcılar

Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa’da bakırcı olarak tek bir aile hizmet vermiş gözükmemektedir. Bedesten civarında hizmet veren bu aile “Konya Ahmed oğlu” olarak tanınmış Hakkı isimli kişidir⁸⁰. Bakırcıların bu kadar az olması bakır kapların yaygın kullanıldığı bir toplumda olası gözükmemektedir. Muhtemelen kaynak hazırlanırken bazı isimler ihmal edilmiş olmalıdır.

Tenekeçiler

1928’de kentte sadece bir ailenin tenekeçilik yaptığı tespit edilmiştir. Bu aile “Şemoîl oğlu Yâko” olarak tanınan gayri Müslim bir aile olup mesleğini Bal Pazarında icra etmiştir⁸¹.

Çiviciler

Manisa’da çivicilik yapan 2 aile tespit edilmiş olup bu aileler ticari mekân olarak Bal Pazarı ve Ot Pazarını seçmişlerdir. Çivicilerden birinin imam veya imam kökenli bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Diğer aile ise geçmişte taş işçiliği yaptığı düşünülen Taşçızade aile adını taşımakta olup bu mesleğin çivicilik mesleğine hiç de uzak bir meslek olmadığı anlaşılmaktadır⁸².

Tablo 27. Manisa’da Çiviciler (1928)⁸³

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Taşçızâde	Halil	Bal Pazarı
Nişancı Paşa İmamı Mustafa	Nişancı Paşa İmamı Mustafa	Ot Pazarı

Camcılar

Kentte camcılık yapan tek bir aile olup bölgede “Hasan Cevdet” olarak tanınan bu kişi mesleğini Uzun Çarşı’da yapmıştır⁸⁴.

Züccaciyeciler

Kentte züccaciye esnafı olarak 4 aile ön plana çıkmıştır. Züccaciyecilerin 2’si Uzun Çarşı’da, diğerleri Kilim Han ve Boyahane Sokağı’nda hizmet vermiştir. Züccaciyecilerden birisinin adının başında “Şişeci” lakabının olması bu ailenin züccaciye mesleği ile özdeşleştiğine dair ipucu vermektedir⁸⁵.

⁷⁸ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 609.

⁷⁹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 613.

⁸⁰ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 630.

⁸¹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 842.

⁸² Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 895.

⁸³ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 895.

⁸⁴ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 864.

⁸⁵ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1045.

Tablo 28. Manisa’da Züccaciyecilik Yapan Aileler (1928)⁸⁶

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Demircili İzmirizâde biraderler	Nurullah ve Kemal Bekâr	Uzun Çarşı
Hacı Mustafa oğlu	Yolcu Mehmed Ali	Boyahane Sokağı
Hocazâde	Şişeci Necmeddin	Uzun çarşı
Demirci damadı Abdullah oğlu	Şakir	Kilim Han

Pamuk İpliği ve Mahalli Mensucat İşlerinde Etkin Aileler

Pamuk ipliği ve mahalli mensucat sektörü kent ahalisi tarafından “Yavaşzâde Biraderler” olarak tanınan ailenin tekelindedir⁸⁷. Bu aile 1928 yılına ait kayıtlarda “Hacı Yavaşzâde Biraderler” olarak tanımlanmış olup kentin tek trikotajcı ailesi olarak Boyahane’de iş yapmıştır⁸⁸.

Manifaturacılık Sektörü

Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa’da manifaturacılık sektörü 6 ailenin uhdesi altındadır. Bu ailelerin isimleri kaynaklara şu şekilde yansımıştır: Cemal Eyüb, Hasan Sıdkı, Murad oğlu biraderler, Çelebizâde Cevdet, Deli Mollazâde Mehmed, Hüseyin Çavuş mahdumu Musa⁸⁹.

1928 yılında ise kentte 32 manifaturacı dükkanının hizmet verdiği tespit edilmiştir. Bu dükkânların 4’ü müşterek bir şekilde işletilirken diğerleri tek bir aile işletmesi olarak gözükmemektedir. Ortak olarak işletilen manufatura dükkânlarından birisi Müslüman ve gayri müslim esnafın ortaklığı ile işletilmektedir. Cumhuriyet Caddesi’ndeki bu işyeri Kanberzâde Hasan ve ortakları Ahmed Sâfi ve gayri müslim Dâvî Polyedî tarafından işletilmiştir. Manifaturacılar Cumhuriyet Caddesi, Boyahane Caddesi, Kilim Han gibi yerler başta olmak üzere kentin muhtelif alanlarında ticaret yapmışlardır⁹⁰.

Tablo 29. Manisa’da Manifaturacılık Yapan Aileler (1928)⁹¹

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Aksekili Kamil Efendizâde	Abdürrahim	Cumhuriyet Çarşısı
Aksekili Şatırzâde	Hafız Mehmed	Altın Pazarı
Aksekili Şatırzâde	Hafız Mehmed	Çoban İsa Köyü
Avram Oğlu	Mîşon Şakir	Kurşunlu Han
Eyübzâde	Mehmed Nusret	Koca Çeşme Sokağı Numara: 6
Boşnakzâde	Hafız Mustafa	Yirmi Metroluk Caddede
Buldanlızâde	Hafız Halil	Boyahane Caddesi
Pazarlızâde	Talat Ve Ali	Cumhuriyet Çarşısı
Tüccardan Zeynel İhsan	Tüccardan Zeynel İhsan	Muradiye Köyü

⁸⁶ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1045.

⁸⁷ 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, s. 501.

⁸⁸ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 830.

⁸⁹ 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, s. 431.

⁹⁰ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1430.

⁹¹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1430.

Geçmişten Günümüze Manisa

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Çilzâde	Arif	Yirmi Metroluk Caddede
Hacı İsmailzâde	Eyüb	Koca Çeşme Sokağı
Hacı Hafız Mehmed Mahdumu	Mustafa Şefik	Boyahane Caddesi
Hacı Ömerzâde	Hafız Mehmed	Hakîm Han
Hacı Tosun Oğlu Ahmed Mahdumu	Tosun	Muradiye Çarşısı Sokağı
Hacı Yaşar Oğlu	Mehmed	Yenihan Ağzında
Hanyalzâde	Ahmed Ferid	Cumhuriyet Caddesi
Dâvî Oğlu	İshak Âzer	Yenihan Ağzında
Debbağ Musa Mahdumu	Mehmed Ali	Karaçeşme Sokağı
Serraçzâde Biraderler	Hafız Ahmed Ve Hakkı	Yirmi Metroluk Caddede
Serraçzâde	Mehmed Cemal	Kocaçeşme Sokağı
Semercizâde Mehmed Oğlu	Hafız Cemal	Boyahane Sokağı
Fındıgzâde	İbrahim	Boyahane Caddesi
Koçelî Hüseyin Hilmi	Koçelî Hüseyin Hilmi	Kavakhane
Kasabzâde	Yusuf Efendi Ve Ortağı Hacı Sadık	Boyahane Caddesi
Kanberzâde	Hasan Ve Ortakları Ahmed Sâfi Ve Dâvî Polyedî	Cumhuriyet Caddesi
Kayyumzâde Hacı Hafız Hüseyin Oğlu	İbrahim Hakkı Ve Ortağı Hasan	Cumhuriyet Caddesi
Giridîzâde (Geridizâde)	Mehmed Kamil	Yirmi Metroluk Caddede
Giritli Cafer Ağa Mahdumu	Mehmed	Kilim Han
Müteveffa Hafız Ömer Oğlu	Ahmed Şükrü	Kilim Han
Mehmed Oğlu	Niyazi	Yeniyol Ağzı
Miskçizâde	Hafız Cemal	Cumhuriyet Caddesi
Molla Ahmedzâde	Osman	Cumhuriyet Caddesi

Elbiseciler

Manisa'da 9 elbiseci tespit edilmiş olup bunlar çoğunlukla Kavafhane ve Bedesten civarını ticari alan olarak benimsemişlerdir. Elbisecilerden 3'ü Lafenzalı, 1'i ise Selanikli olarak tanımlanmıştır⁹².

⁹² Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 550.

Tablo 30. Manisa’da Elbisecilik Yapan Aileler (1928)⁹³

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
İsmail oğlu	Cavid	Kavafhane
Çorumlu Mustafa oğlu	Hüseyin	Belirtilmemiş
Hacı Küçükzâde mahdumları	Osman ve Kadri	Sipahi Pazarı
Selanikli Şerif ve ortağı	Selanikli Şerif ve ortağı	Bedesten Civarı
Simsar Hacı İbrahim oğlu	Ali Rıza ve ortağı	Kavafhane
Şerif oğlu	Mehmed	Bedesten Civarı
Lafenzalı İskender oğlu	İbrahim	Bedesten Civarı
Lafenzalı Salih oğlu	Eyüb ve ortağı Mustafa	Bedesten Civarı
Lafenzalı Mümin ve ortağı biraderi Kerim	Lafenzalı Mümin ve ortağı biraderi Kerim	Bedesten Civarı

Bezzazlar

Bezzazcı bez ticareti yapan kişiler için kullanılan bir tabirdir. Cumhuriyetin ilk yıllarında kentte 7 bezzazcı tespit edilmiştir. Bunlardan sadece birisi gayri Müslim olup diğerleri Müslüman Türk esnaflardandır. Gayri Müslim esnafın Yahudi cemaatine mensup olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce manifaturacılık ticaretinde görüldüğü gibi bezzazlık mesleğinde de Yahudi esnafın bulunması, bölge Yahudilerinin tarihsel mesleki geçmişleriyle uyumlu gözükmektedir⁹⁴.

Cumhuriyetin ilk yıllarında bölgedeki bezzazların 2’si Hakîm Han’da, 2’si Boyahan(e) sokak ve Caddesinde diğerleri ise kentin muhtelif alanlarında hizmet vermişlerdir⁹⁵.

Tablo 31. Manisa’da Bezzazlık Yapan Aileler (1928)⁹⁶

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Alaşehirli Hacı Halil ve ortağı Köprülü İbrahim	Alaşehirli Hacı Halil ve ortağı Köprülü İbrahim	Taşçılar İçinde
Hacı İbrahim oğlu	Hafız Ahmed	Boyahan(e) Sokak
Hacı Kösezâde	Hüseyin	Hakîm Han
Hüsnüzâde	Hafız Mehmed Ali	Hakîm Han
Hâyım oğlu	Şoytây Rodînî	Altın Pazarı
Musluzâde	Mustafa Reşid	Cumhuriyet Çarşısı
Yorgancı Hacı Mehmed oğlu	Ahmed Nuri	Boyahan(e) Caddesi

Terziler

Kentte terzilik yapan 3 işyeri tespit edilmiştir. Bunlardan ikisi müştereken işletilmektedir. Terzilerden birisinin “Selanikli” olarak tanımlanması bu ailenin Balkan göçmeni olduğuna dair ipucu vermektedir⁹⁷.

⁹³ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 550.

⁹⁴ Feridun M. Emecen, *a.g.e.*, s. 80-81.

⁹⁵ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 648.

⁹⁶ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 648.

⁹⁷ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 822.

Tablo 32. Manisa’da Terzilik Yapan Aileler (1928)⁹⁸

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Selanikli Abidin	Selanikli Abidin	Bedesten Ağzı
Mehmed oğlu	Fazıl ve ortağı Hüseyin Nail	Cumhuriyet Çarşısı
Manisalı Mehmed ve Eskişehirli Yusuf Ziya	Manisalı Mehmed ve Eskişehirli Yusuf Ziya	Balık Pazarı

Yorgancılar

Araştırma kapsamı kaynaklarda Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa’da 4 yorgancı tespit edilmiştir. Yorgancıların tamamı Müslüman Türk aileler olup, 4’ü de Bedesten civarında yorgancılık yapmışlardır⁹⁹.

Tablo 33. Manisa’da Yorgancılık Yapan Aileler (1928)¹⁰⁰

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Hacı Mustafa oğlu	Veli	Bedesten Civarı
Derviş Ömer oğlu	Derviş Ömer oğlu	Bedesten Civarı
Alaiyelizâde	Hüseyin Şükrü	Bedesten Civarı
Mahmo oğlu	Ali Rıza	Bedesten Civarı

Bakkallar

1928’de Manisa’da 38 bakkal tespit edilmiştir. Bakkalların 10’u bakkallarını ortak olarak işletmektedir. Bakkalların çoğu Müslüman Türk esnaf olmakla beraber sadece biri gayri Müslim esnaf olarak tespit edilmiştir. Yahudi olduğu anlaşılan bu esnaf bölgede “İsak oğlu Dâvî Mercan” olarak tanınmaktadır. İşyeri de Balık pazarındadır. Bakkallardan bazı ailelerin aile lakapları onların Girit adası ve Balkanlardaki muhtelif kentlerden göç ettiklerine dair ipucu vermektedir. Buna göre Manisa’da bakkallık yapan bazı aileler Üsküp, Girit, Radovişte ve Drama gibi yerlerden göç etmiş olmalıdırlar¹⁰¹.

Tablo 34. Manisa’da Bakkallık Yapan Aileler (1928)¹⁰²

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Üsküplü Sinan Oğlu	İbrahim Ve Receb	Karaköy
Eğribıçak Hasan Damadı	İsmail	Saraçhane Caddesi
İsak Oğlu	Dâvî Mercan	Balık Pazarı
Balcızâde Damadı	Muharrem Galib Ve Ortağı Haydar	Saraçhane Caddesi
Bayram Ve Ortağı Hafız Ahmed	Bayram Ve Ortağı Hafız Ahmed	Uzun Çarşı
Bakkal Haşim Ali	Bakkal Haşim Ali	Yeni Cami
Yenli Mehmed	Yenli Mehmed	Uzun Çarşı
Tüccarzâde	Nuri ve Ortağı Ahmed	Bal Pazarı
Tüccardan Giritli Kadri	Tüccardan Giritli Kadri	Ot Pazarı

⁹⁸ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 822.

⁹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1578.

¹⁰⁰ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1578.

¹⁰¹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 708-709.

¹⁰² Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 708-709.

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Demircili Ali Oğlu	Arif	Saray Mahallesi İstasyon Caddesi
Hafız İbrahim Mahdumu	Hasan Fehmi	Çifte Yağhane
Hafız Mehmed Oğlu	Ömer	Horusköyde
Helvacızâde	Ali Ve Ortağı Hilmi	Uzun Çarşı
Halil Oğlu	Raşid	Ot Pazarı
Dramalı Hasan Oğlu	Ahmed Ve Biraderi İsmail	Horusköyde
Demircilizâde	Ziya Nuri	Uzun Çarşı
Radovişteli Hüseyin Oğlu	Aziz	Çoban İsa Köyü
Saraç Damadı Şeyhzâde	Hasan Bedreddin	Bal Pazarı
Selimzâde	Rıfat	Karaköy
Şişeci Halid Ve Ortağı Biraderi Muammer	Şişeci Halid Ve Ortağı Biraderi Muammer	Uzun Çarşı
Sarıçamlı Hasan Ve Ortağı Karaoğlanzâde Emin	Sarıçamlı Hasan Ve Ortağı Karaoğlanzâde Emin	Kurşunlu Han
Tahirzâde	Nusret	Uzun Çarşı
Tahirzâde	Ahmed	Yeni Cami
Topal Mustafa Oğlu	Ali	Karaköy Çarşısı
Abdurrahman Oğlu	Ali Rıza	Yeni Cami Caddesi
Osmaniyeli Mehmed Oğlu	Hüseyin	Boyahane Caddesi
Fazlı Beyzâde	Selim Ve Nazım Biraderler Ve Ortağı Hüseyin	Uzun Çarşı
Karaca Hafız Mahdum	Şükrü	Karaköy
Kırımlı Süleyman	Kırımlı Süleyman	Yeni Cami Mekteb Civarı
Konyalı Mehmed Oğlu	İsmail	Ot Pazarı
Konyalı Ahmed oğlu	Hüseyin	Bal Pazarı
Giritli İbrahim oğlu	derviş	Demirciler içinde
Mustafa	Mustafa	Bal Pazarı
Müftüzâde	Mehmed ve ortağı Cevdet	Balık Pazarı
Medreli (Medereli)zâde biraderler	Hilmi ve Halid	Ot Pazarı
Nevrekoplu Molla Mustafa oğlu	İbrahim	Şehidler Caddesi
Haşimzâde	Tevfik	karaköy
Yusuf oğlu	Hüseyin	Yeni Cami mekteb civarı

Kasaplar

Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa'da 1 kasap tespit edilmiştir. Arnavud Mustafa adıyla tanınan bu kasap işyerini ortağı ile beraber Uzun Çarşı'da işletmiştir¹⁰³.

¹⁰³ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1207.

Geçmişten Günümüze Manisa

İlgili yıllarda araştırma kapsamı kaynaklara sadece 1 kasap yansıması, ailelerin et ihtiyaçlarını kendi imkânları ile çözmesi ile alakalı gözükmektedir.

Gazozcular

Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa'da gazozculuk yapan tek bir aile tespit edilmiştir. Bedesten civarında gazozculuk yapan bu kişi Manisa'da "Gazozcu İbrahim Edhem" olarak tanınmıştır¹⁰⁴.

Me'kûlatçılar (Yiyecek Satıcıları)

Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa'da mekûlatçı olarak; bölgede Şahbazzâde lakabıyla tanınan Hafız Ahmed adlı kişinin adı geçmektedir¹⁰⁵.

Zeytinyağı Tacirleri

1928 yılına ait kayıtlarda Manisa'da 1 adet zeytinyağı tüccarı tespit edilmiştir. Ticaretini Çarşı Mahallesi'nde hanesi bitişiğinde yapan bu kişi kentte İzmirli Hasan Efendi adıyla tanınmaktadır¹⁰⁶.

Helvacılar

Manisa'da helvacılık yapan 2 aile tespit edilmiş olup her ikisi de Müslüman Türk esnafıdır. Helvahanelerin Ot Pazarı ve Uzun Çarşı'da bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 35. Manisa'da Helvacılık Yapan Aileler (1928)¹⁰⁷

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Hacı Bayrakdar oğlu Hafız Bekir mahdumu	Ali	Ot Pazarı
Leblebici Hacı Mehmed oğlu	Ahmed Fehmi	Uzun çarşı

Şekerciler

1928'de kentte şekercilik yapan 3 aile tespit edilmiştir. Şekercilerin 3'ü de Uzun Çarşı'da ticaret yapmışlardır¹⁰⁸.

Tablo 36. Manisa'da Şekercilik Yapan Aileler (1928)¹⁰⁹

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Hacı Mehmed oğlu	Hamza	Uzun Çarşı
Hüsnü oğlu	İbrahim Baha	Uzun Çarşı'da Balık Pazarı
Ali oğlu	Hüseyin	Uzun Çarşı

Zahire ve Hububat Tacirleri

Manisa'da zahire ve hububat ticareti yapan 15 işyeri tespit edilmiştir. Bunların tamamı Müslüman Türk aileler olup ticaret merkezi olarak 4 işyeri hariç 11'i Zahire Loncası içerisinde benimsemiştir. Zahire ve Hububat Tacirleri içerisinde Üsküp, Yanya ve Selanikli olmak üzere 3 Balkan kökenli aile bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca diğer ailelerden 8'i de Konya kökenli olup Manisa'ya yerleşmiş tüccar aileler olarak gözükmektedir¹¹⁰.

¹⁰⁴ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1158.

¹⁰⁵ 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, s. 431.

¹⁰⁶ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1050.

¹⁰⁷ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 903.

¹⁰⁸ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1107.

¹⁰⁹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1107.

¹¹⁰ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1035.

Tablo 37. Manisa’da Zahir ve Hububat Ticaretini Uhdesine Alan Aileler (1928)¹¹¹

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Üsküplü Osman oğlu	Mustafa	Yeni Cami Caddesi
Hâbî Hacı Mustafa Efendizâde	Ahmed	Lonca içinde
Hacı Sadeddin mahdum	Mehmed ve ortağı Ahmed	Üzüm Pazarı
Selanikli Hüseyin oğlu	Mustafa	Lonca içinde
Süleyman oğlu	Hafız İsmail ve ortağı Hasan	Yeni Cami Caddesi
Konyalı Hasan oğlu Hacı Nasuhi mahdumu	Hasan tahsin	Zahire Loncası içinde
Konyalı Feyzullah oğlu	Mustafa	Zahire Loncası içinde
Konyalı Ali oğlu	Kadir	Zahire Loncası içinde
Konyalı Hacı Ahmed oğlu	Abdüssamed	Zahire Loncası içinde
Konyalı Mustafa oğlu	Ali	Zahire Loncası içinde
Konyalı Halil oğlu	Hüseyin	Zahire Loncası içinde
Konyalı Halil oğlu	Yusuf	Zahire Loncası içinde
Konyalı oğlu	Mahmud	Zahire Loncası içinde
Gönenli Mustafa oğlu	Hacı Hasan	Zahire Loncası içinde
Yanya(lı) Mustafa oğlu	Tahsin Hidayet	Nazlı Hanı’nda

Değirmencilik Sektörü

Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa’da tespit edilen 1 değirmenin ilgili yıllarda “buharla” çalıştığı (müteharrık) tespit edilmiştir. Değirmencilik sektörü, ilgili yıllarda Uşşakizâde ailesinden Sadık ve Yaralızâde olarak tanınan 2 ailenin uhdesindedir¹¹².

Keresteci, Oduncu ve Kömürcüler

1927-28 yıllarında Manisa ormanlık alanlarında önemli ölçüde meşe (34,92%) ve karaçam (23,82%) bulunmaktadır. Çalılıkların oranı 17,35% olarak tespit edilmiştir. Bölgede ardıç, palamut ve çınarın her birinin 7,94%’lük orana sahip olduğu görülmüştür. İlgili yıllarda ormanlık alanlardan 1000 metreküp kereste elde edilmiştir. Odun ve kömür yakıtları ise kendi arasında oranlandığında % 83 oranında kömür, % 17 oranında ise odun elde edildiği gözlemlenmiştir.¹¹³.

¹¹¹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1035.

¹¹² 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, s. 501.

¹¹³ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28), s. 973-974.

Geçmişten Günümüze Manisa

Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa'da kerestecilik sektörünün 2 ailenin uhdesinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu ailelerin adları kaynaklara Hacı İzzet ve Debbağ Mehmed olarak yansımıştır¹¹⁴.

1928 yılına ait kayıtlarda ise öncekilerden farklı 7 Müslüman-Türk ailenin daha kerestecilik yaptığı tespit edilmiştir. Keresteciler şehrin muhtelif mahallerine yayılmışlardır. Kerestecilerden ikisinin Filibelizâde ve Koçeneli (Koçanalı) lakabını taşımasına istinaden bu aileler muhtemelen Balkan göçmeni olmalıdır¹¹⁵.

Manisa kökenli bazı ailelerin Manisa'ya yakın civar kazalarda da kereste iş yaptığı anlaşılmaktadır. Mesela ilgili yıllarda Manisalı Hafız Mehmed Nuri ve Sirozlu Hafız Receb İzmir'de Keresteciler çarşısı içinde kerestecilik sektörü ile uğraşmaktadırlar¹¹⁶.

Tablo 38. Manisa'da Ormanlık Alanlar (1927-28) ¹¹⁷

Ağaçların Cinsi	Miktarı/Hektar	Yüzdelik Oranı
Akçam	Yok	Yok
Karaçam	16200	23,82%
Kızılçam	Yok	Yok
Ardıç	5400	7,94%
Meşe	23745	34,92%
Kestane	15	0,02%
Palamut	5400	7,94%
Zeytin	40	0,06%
Çınar	5400	7,94%
Çalılıklar	11800	17,35%
Toplam	68000	100,00%

Tablo 39. Manisa'da Ormanlık Alanlardan Elde Edilen Ürünler (1927-28) ¹¹⁸

Orman Ürünleri	Miktarı	Birimi
Kereste	1000	Metroküp
Odun	1800	Kantar
Kömür	9000	Kantar

Tablo 40. Manisa'da Kerestecilik Yapan Aileler (1928) ¹¹⁹.

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
İbrahim oğlu	Ahmed	Ot Pazarı
Filibelizâde	Raşid	Semerciler içinde
Fındıgzâde	Hacı Naim ve Hüseyin Hilmi	Uzun yol

¹¹⁴ 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, s. 501.

¹¹⁵ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1336.

¹¹⁶ 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, s. 431.

¹¹⁷ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28), s. 973-974.

¹¹⁸ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28), s. 973-974.

¹¹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1336.

Kârdiçelizâde	Maksud	Namazgah bitişğinde
Karataşlızâde	Ali	Ot Pazarı
Koçeneli (Koçanalı) Şerif oğlu	Kazım	Balık Pazarı
Muskanzâde	Mehmed	Hatuniye Cami Caddesi

Kireççiler

1928 yılında Manisa’da sadece 1 kireççi tespit edilmiştir. Karaköy Mezar Sokağı’nda mesleğini icra eden kireççi Manisa’da “Keçiliköylü Yusuf oğlu Nalınca Osman” adıyla tanınmıştır¹²⁰.

Makinistler

Manisa’nın; İzmir, Soma ve Afyonkarahisar’a demir yoluyla bağlanmış olması¹²¹ kentte bir makinist yetiştirilmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim ilgili yıllarda kentte makinistlik yapan sadece 1 kişi tespit edilmiştir. Büyük Cihan Paşa’da görev yapan bu kişi kentte “Büyük Cihan Paşa Çiftliği müsteciri Süleyman” adıyla tanınmıştır¹²².

Saatçiler

Kentte saatçilik yapan 2 aile tespit edilmiştir. Bu aileler Rüstemezâde biraderler ve Mehmed oğlu ailesi olarak tanınmışlardır. Rüstemezâde biraderler mesleklerini 2 kardeş ortak olarak icra etmişlerdir¹²³.

Tablo 41. Manisa’da Saatçilik Yapan Aileler (1928)¹²⁴

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Rüstemezâde biraderler	Haydar ve Faik	Yâlû Pazarı
Mehmed oğlu	Bahaeddin	Ot Pazarı

Silahçılar

Kentte silahçılık yapan 2 aile tespit edilmiştir. Bu aileler kent merkezinde bulunan Bedesten içinde ticaret yapmışlardır. Silahçıların ikisi de Müslüman Türk ailelere mensuptur¹²⁵.

Tablo 42. Manisa’da Silahçılık Yapan Aileler (1928)¹²⁶

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Mahmud oğlu	Kadri	Bedesten içi
Alaaddin oğlu	Hacı İsmail	Bedesten içi

Müteahhitler

Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa’da 12 müteahhit tespit edilmiştir. Bunlardan Ahmedzâde Şükrü adlı kişi Kolordu Müteahhidi olarak hizmet vermiştir. Diğer müteahhitlerin görev alanına ilişkin herhangi bir veri tespit edilememiştir.

¹²⁰ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1351.

¹²¹ 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, s. 501.

¹²² Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1370.

¹²³ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1062.

¹²⁴ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1062.

¹²⁵ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1089.

¹²⁶ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1089.

Müteahhitlerden Kitapçızâde Şefik müteahhitlik yanında kentin Ticaret odası 2. Başkanı olarak da çalışmıştır¹²⁷.

Tablo 43. Manisa'da Müteahhitlik Yapan Aileler (1928)¹²⁸

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Ahmedzâde	Şükrü	Kolordu Müteahhidi
Erzurumlu Yusuf	Erzurumlu Yusuf	Belirtilmemiş
Hamaslı Hafız Mehmed	Hamaslı Hafız Mehmed	Belirtilmemiş
Hamza oğlu	Hamid	Belirtilmemiş
Rüstem ve ortağı	Rüstem ve ortağı	Belirtilmemiş
Rizeli Topçuzâde	Mustafa	Belirtilmemiş
Abdüllatifzâde	Hacı Sabri	Belirtilmemiş
Kalpakçı Şükrü	Kalpakçı Şükrü	Belirtilmemiş
Kara Urganlı Rıza	Kara Urganlı Rıza	Belirtilmemiş
Kitapçızâde	Şefik	Belirtilmemiş (Ticaret Odası 2. Başkanı)
Mehmedzâde	Muharrem	Erzurum'da mevki-i muhkem
Yusufelili Mehmed	Yusufelili Mehmed	Belediye caddesi

Matbaacılar

Araştırma kapsamı kaynaklarda Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa'da 1 matbaacı tespit edilmiştir. Uzun Çarşı'da hizmet veren matbaacının adı kaynaklara Alaaddin olarak yansımıştır¹²⁹.

Sinemacılar

Kentte sinemacılık yapan 2 aile tespit edilmiştir. Mühendis Hami'nin mahdumu Tarık tarafından işletilen bu sinema Saray mahallesinde bulunmakta olup, adı Altay Sineması'dır.¹³⁰

Mobilya Tüccarları

1928'de Manisa'da mobilya satan 2 aile tespit edilmiştir. Her iki aile de Müslüman Türk aileler olup ticaretlerini Bedesten içinde gerçekleştirmişlerdir¹³¹.

Tablo 44. Manisa'da Mobilya Ticareti Yapan Aileler (1928)¹³²

Aile Adı	Adı	İşyeri Adresi
Mahmud oğlu	Kadri	Bedesten içi
Alaaddin oğlu	Hacı İsmail	Bedesten içi

Diğer Ticari Sektörlerde (Ticaret-i mütenevvia) Etkin Aileler

Manisa'da ticaretle uğraşan diğer aileler "Manisa Bağcılar Bankası"nda da aktif aileler olup bunların 6 aileden meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bunların isimleri arşiv kayıtlarında şu şekilde belirtilmiştir: Hacı Hafız Hasan, Serracı Hüseyin, Hüseyin Çavuş mahdumu Halil, Selim Sırrı, Müftüzâde Kamil ve Murad¹³³.

¹²⁷ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1475.

¹²⁸ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1475.

¹²⁹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1510.

¹³⁰ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1097.

¹³¹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1523.

¹³² Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, s. 1523.

¹³³ 1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, s. 501.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı'nın Türkiye'nin ekonomisinde doğurduğu sıkıntılar devlet erklerini harekete geçirmiş ve daha önce bir kısmı gayri Müslim esnafların uhdesinde olan sektörler başta olmak üzere ekonomiye ivme kazandırmak amacıyla tüm esnaf ve mesleki teşekküllere destek ve imkân sağlanmıştır. Böylelikle Anadolu'da özelde de Manisa'da milli tüccar modeli oturtulmaya çalışılmıştır. Araştırma kapsamına aldığımız dönemde tüm esnaf teşekkülleri dikkate alındığında Manisa'da esnaf ve tüccarların hemen hemen hepsinin Müslüman Türk halkına mensup olduğu görülecektir. Nitekim kaynaklara yansıdığı kadarıyla Manisa'da ithalat-ihracat yapan ve komisyonculuk yapan tüccarlar, un ve irmik tüccarları, debbağlar, kunduracılar, kuyumcular, sarraflar, bankacılar, dikiş makinesi tacirleri, nalbantlar, kırtasiyeciler, inşaatçılar, avukatlar, doktorlar, eczacılar, attarlar, otelciler, hancılar, hamamcılar, urgan ve halat tacirleri, koltukçular, hırdavatçılar, zirai ve sınai alet satıcıları, fenni alet (âlât-ı fenniye) tacirleri, üzüm tüccarları, bakırcılar, tenekeçiler, çiviciler, camcılar, züccaciyeciler, pamuk ipliği ve mahalli mensucat tacirleri, manifaturacılar, elbiseciler, bezzazlar, terziler, yorgancılar, bakkallar, kasaplar, gazozcular, me'kûlatçılar (yiyecek satıcıları), zeytinyağı tacirleri, helvacılar, şekerçiler, zahire ve hububat tacirleri, değirmenciler, keresteci, oduncu ve kömürcüler, kireççiler, makinistler, saatçiler, silahçılar, müteahhitler, matbaacılar, sinemacılar ve mobilya tüccarları içerisinde gayri Müslim esnaf ve tüccarların oranı parmakla gösterilecek kadar azdır.

İthalat-ihracat ve komisyonculuk, tenekeçilik, manifatura, bezzaz, bakkal ve sarraflar içinde 1'er, üzüm ticareti ve hırdavat sektöründe ise 2 gayri Müslim ailenin aktif ticaret yaptığı görülmektedir. Bu gayri Müslimlerin Yahudi cemaatine mensup esnaflar olduğu anlaşılmaktadır.

Manisa'daki esnafların bir kısmının Girit Adası ve bazı Balkan kentlerinden bölgeye göç den Müslüman Türk aileler oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim bu esnaf ve tüccar ailelerin isimleri kaydedilirken isimlerinin veya aile lakaplarının başlarına geldikleri yerler de kaydedilmiştir. Buna göre göç edilen bu yerler; Girit Adası, Üsküp, Filibe, Pirizren, Piriştine, Nevrekop, Bosna, Siroz, Selanik, Radovişte, Koçene (Koçana) ve Drama kentleri.

Kentte para dolaşımı, esnaf ve tüccarlara kredi sağlanması kentte kurulan 3 banka ve sarraflar aracılığıyla sağlanmıştır. Bu bankalar Manisa Bağcıları Bankası, Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankası'dır. Bu bankalardan ilk ikisi Türk sermayeli, Osmanlı bankası ise İngiliz sermayelidir.

KAYNAKÇA

1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, İktisadi Tedkîkât, Neşriyât ve Muâmelât Türk Anonim Şirketi, Ebu'z-Ziyâ Matbaası, 1340-41.

Acun, Hakkı, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Dörtbudak, Mehmed Veysî, "Tarihten Günümüze Manisa Mevlevîleriyle Bir Yolculuk", *Dünyada Mevlâna İzleri – Bildiriler SÜMAM Yayınları: 5, Bildiriler Serisi: 2*, 2010, s. 103-119.

Emecen, Feridun M., *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997.

Malul Gaziler Ticaret Salnamesi 1927.

Ortaç Gürpınarlı, Hilal, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa", *Manisa Şehri Bilgi Şöleni*, 29-30 Eylül 2005, Emek Matbaacılık, Manisa 2006, s. 307-316.

Geçmişten Günümüze Manisa

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1925-26), Matbaa-i Amire, İstanbul 1926.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1926-27), Matbaa-i Amire Müdüriyeti 1926-27.

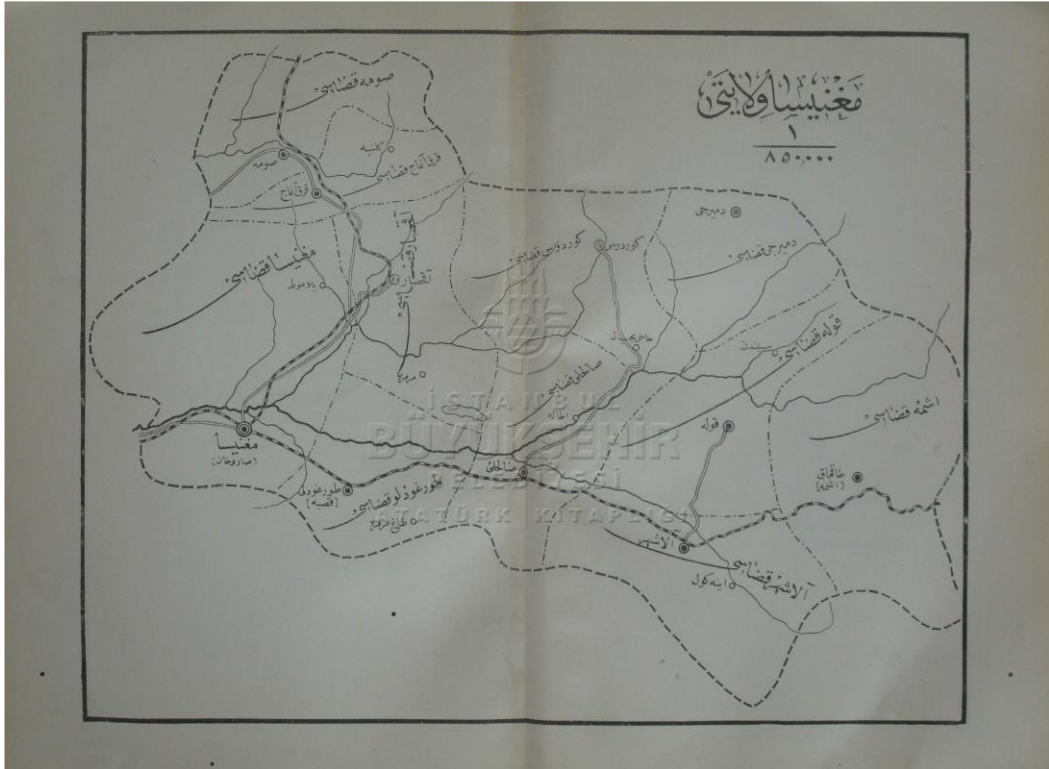
Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-28), Matbaa-i Amire Müdüriyeti 1927-28.

Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, İstanbul Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, İstanbul 1928.

Yalçın, Soner, *EFENDİ Beyaz Türklerin Büyük Sırrı*, Doğan Kitapçılık AŞ, İstanbul 2004.

Yengin, Naci, "Manisa'nın Son Efesi: Körükçü Çizme Ustası Hasan Çakmak", <http://www.manisadenge.com/manisanin-son-efesi-korukcu-cizme-ustasi-hasan-cakmak--makale,343.html> (Erişim tarihi; 22. 08. 2017).

EKLER

Harita 1. 1925-26'lı Yıllarda Manisa Vilayeti Kazaları¹³⁴

¹³⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1925-26)*, s. 681.

II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE MANİSA REDİF TABURU

Cengiz ÇAKALOĞLU*

Redif Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nin geleneksel ordu yapısı II. Mahmud döneminde köklü değişikliklere uğramıştır. Bunların başında 1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılıp yerine kurulan "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye" ordusuyla birlikte mükellefiyet sisteminin başlaması gelmektedir. Önemli değişikliklerden diğeri redif teşkilatının kurulması olmuştur¹. Tam adı "Redif-i Asâkir-i Mansûre" veya "Asâkir-i Redife-i Mansûre" olan bu ordunun kuruluş amacı, yeni kurulan orduya destek sağlamak ve halkı uzun süre mecburî hizmette tutmadan kendi bölgelerinde eğiterek iç güvenliği sağlamaktı².

1834 yılı Ağustos ayı başında bir Redif Nizamnâmesi hazırlandı. Nizamnâmenin baş kısmında, memleketin savunması için yeterli miktarda ve savaş usûllerini öğrenmiş asker yetiştirilmesinin gereği belirtilmiş ve bu amaçla Anadolu ve Rumeli'nin uygun görülen yerlerinde redif taburları teşkiline başlanması emredilmişti. Tüzüğe göre, her sancaktan eşit olarak subayları ile beraber 1.426 mevcutlu, dörder bölüklü, birer redif taburu teşkil edilecekti. Teşkilata istekli olan kimseler alınacak ve bunların yaşları yirmi üç ile otuz iki arasında olacaktı. Redife yazılanlara birer kat elbise verilecek ve bunları ancak eğitimde giyecekler ve temiz tutacaklardı. Yalnız bunlar, bir imtiyaz olmak üzere, eğitim dışı zamanlarda fes giyecekler, askerî kıyafetle gezmek isteyenlere de, kendileri yaptırmak şartıyla izin verilecekti. Redif subayları yine bir imtiyaz olmak üzere, her zaman resmî kıyafetleri ile gezeceklerdi³. Silah altına çağrılmaları halinde redifler de nizamiye askerleri gibi maaş ve tayinat alacaklardı. Subayların ve askerlerin malzemeleri devlet tarafından verilecekti. Devlet tarafından askerlere eğitim zamanında verilen silah ve malzeme eğitimden sonra geri alınacak ve redif depolarında muhafaza edilecekti. Teşkilatla ilgili resmî yazışmalardan sonra derhal Anadolu ve Rumeli'de redif taburlarının kurulması çalışmalarına başlandı⁴.

1843 yılında Osmanlı ordusunda yeni düzenlemeler yapıldı. Düzenlemelerden biri, o tarihteki Osmanlı sınırları esas alınarak toprakların yeni kurulan beş ordu mıntikasına ayrılmasıydı. Bunlar, merkezi İstanbul olan Hassa Ordusu (1. Ordu), merkezi Üsküdar olan Dersaadet Ordusu (2. Ordu), merkezi Manastır olan Rumeli Ordusu (3. Ordu), merkezi Sivas olan Anadolu Ordusu (4. Ordu) ve merkezi Şam olan

* Doç. Dr. MCBÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Naci Çakın, "Redif Teşkilatı", Askeri Tarih Bülteni, sayı: 26, Şubat 1989, s. 31.

² Abdülkadir Özcan, "Redif" Maddesi, DİA, c. 34, s. 524.

³ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), III/5, Ankara 1978, s. 196; Mübahat S. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmed Devri Yedek Ordusu Redif-i Asakir-i Mansure", İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, c. XIII, İstanbul 1982, s. 130; N. Çakın, a.g.m., s. 32.

⁴ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 197.

Arabistan (5. Ordu) ordusuydu⁵. 1848 yılında merkezi Bağdat olan Irak ve Hicaz Ordusunun (6. Ordu) kurulmasıyla ordu sayısı altıya⁶ ve 1871 yılında Yemen'de merkezi San'a olan 7. Ordunun kurulmasıyla da yediye⁷ çıkmıştır.

Redif teşkilatı 1834 yılında kurulmuş olmakla birlikte, silah altında bulunan askerî kuvvetin yetersizliği yüzünden ihtiyaç karşısında redif askeri de silah altına alındığından nizamiye ile redif arasında hemen hemen hiçbir fark kalmamıştı. Bu yüzden 1843 yılına kadar kurulmuş olan bütün redif taburları nizamiye ordusuna dahil edildi⁸.

Redif teşkilatının nizamiye ordusu dışında, yedek bir ordu özelliğini kazanması bu tarihten sonra oldu. Nizamiye askerliği süresi beş yıl olarak tespit edildi. Bu süreyi tamamlayan askerler yedi yıl da redif sınıfında bulunacaklardı. Redifler, olağanüstü bir durum sebebiyle silah altına çağrılmadıkları sürece, sırasıyla her yıl bir ay bağlı oldukları kazaların merkezlerinde eğitim yapacaklardı. Bu süre içinde nizamiye askerleri gibi maaş ve tayinat alacaklardı. Yeni düzenlemede, her ordu bölgesi, nizamiye (muvazzaf) alayların adedi kadar redif bölgelerine ayrılarak, her redif bölgesinde dört taburlu bir redif alayı kurulması kararlaştırıldı. Bu suretle, nizamiye ordusundan başka, ihtiyaç halinde yararlanılacak bir ihtiyat ordusu vücûda getirilmişti⁹. Bununla birlikte, kanunun asıl tatbikatı, 1847 Ocak ayı ortalarında çıkarılan emirname ve bununla birlikte yayınlanan Kur'a nizamnamesinden sonra olmuştur¹⁰.

1869 yılında Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerliği sırasında çıkarılan bir kanunname ile orduda yeni bir düzenleme yapıldı. Ordu kuvvetleri nizamiye, redif ve mustahfız olmak üzere üç kısma ayrıldı. Askerlik süresi yirmi yaşından kırk yaşına kadar yirmi yıla çıkarıldı. Bu yirmi yıllık askerliğin dört yılı silah altında ve iki yılı ihtiyatta olmak üzere, toplam altı yılı nizamiyede, altı yılı redifte ve sekiz yılı mustahfızda geçecekti¹¹. İhtiyat sınıfına geçenler, silah altında bulunmalarında bir mecburiyet olmadığı zamanlarda memleketlerine salıverilecekler fakat, bunlar ihtiyatlık süresince bağlı oldukları redif taburları bölgelerinden dışarı çıkamayacaklardı. İhtiyatlık süresini de tamamlayanlar birinci sınıf redife geçeceklerdi¹². Bu düzenleme ile redif sınıfı da mukaddem (birinci) ve talî (ikinci) olmak üzere ikiye ayrıldı. Altı yıl olan rediflik süresinin ilk üç yılı mukaddem sınıfında, ikinci üç yılı talî sınıfta geçecekti¹³. Rediflik süresini tamamlayanlar da mustahfız sınıfına nakledileceklerdi¹⁴. 1869 düzenlemesiyle mevcut alay bölgelerinde birer alay

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Mesail-i Mühimme, nr. 203; Ceride-i Havadis, nr. 145, 15 Ş 1259; Ahmed Lütfi, Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, c. VII, İstanbul 1999, s. 1147; İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 2002, s. 136

⁶ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 202.

⁷ Rüşdü Paşa, Yemen Hatırası, İstanbul 1325, s. 60; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 207.

⁸ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 146, 203.

⁹ Mehmed Rüşdü, Devlet-i Aliyye Ordu Teşkilatı, İstanbul 1329, s. 68-69; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 145, 203; Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğun'da Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi", Askeri Tarih Bülteni, S: 18, Şubat 1985, s. 60; N. Çakın, a.g.m., s. 35.

¹⁰ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 146.

¹¹ Mahmud Şevket Paşa, Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyyesi, İstanbul 1325, s. 18-19; Ziya Şakir (SOKO), Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu, İstanbul 1957, s. 32; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 147, 206; M. Çadırcı, a.g.m., s. 62; N. Çakın, a.g.m., s. 35.

¹² Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 207; N. Çakın, a.g.m., s. 37.

¹³ Z. Şakir, a.g.e s. 32; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 208; N. Çakın, a.g.m., s. 37.

¹⁴ Z. Şakir, a.g.e., s. 32.

Geçmişten Günümüze Manisa

daha kurulması suretiyle redif taburlarının sayısı yüz yirmiden iki yüz kırka çıkarıldı¹⁵.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra, 1881 yılında Osmanlı ordusunda birtakım değişikliklere gidildi. Bu değişikliklerin başında, Avrupa ordularında olduğu gibi, fırka (tümen) düzeninin benimsenmesi gelmekteydi. Düzenleme ile her tümenin iki liva (tugay), her livanın iki alay, her alayın dört tabur ve her taburun dört bölükten meydana gelmesi kararlaştırıldı¹⁶. Her ordu bölgesinde bulunan nizamiye, redif ve mustahfiz tümenlerin hepsi ordu komutanı ile müşir veya ferik komutasına verildi. Toplam yirmi yıl olan hizmet süresi değiştirilmediyse de, altı yıllık nizamiye hizmet süresinin piyadede üç ve diğer sınıflarda dört yılı silah altında, geri kalan yılları ihtiyat sınıfında geçirilmesi kararlaştırıldı. Bu düzenlemeyle rediflik süresi altı yıldan sekiz yıla çıkarıldı. Sekiz yılın dört yılı mukaddem sınıfında, diğer dört yılı da talî sınıfta geçecekti. Daha önce sekiz yıl olan mustahfizlik süresi altı yıla indirildi. Diğer yandan, redif taburlarının sayısı iki yüz kırktan üç yüz seksen dörde çıkarıldı¹⁷.

25 Temmuz 1886 tarihinde çıkarılan nizamnâmeyle askerlik süresine dokunulmadı. Ancak redif teşkilatında ve redif bölgelerinde bazı değişiklikler yapıldı. O zamana kadar redif alaylarının bölgeleri birbirine eşit olmadığından, bazı bölge halkı nüfus oranı bakımından mağdur olmakta ve birçok sakıncalar meydana gelmekteydi. Bu sakıncaları gidermek için nüfus sayımı yapılması, mevcut eşitsizlik düzeltilerek her redif alayı bölgesinin birbirine eşit şartlarla tesis ve teşkili kararlaştırıldı¹⁸. Ayrıca, ilave taburları adıyla yeni redif taburları kurulması yoluna gidildi¹⁹. Redif ve mustahfiz taburları silah altına alındığında sekizer yüz mevcutlu olacaktı²⁰.

25 Ekim 1886'da yayınlanıp 1887'de yürürlüğe giren yeni asker alma kanunuyla da orduda yeni düzenlemeler yapıldı. Bu kanunla beş yıl arka arkaya kur'a isabet etmeyenlerin redife geçirilmeleri yöntemi terk edildi. Her redif dairesi bir asker şubesi kabul edilerek bir tabur çıkaracak şekilde yeniden belirlendi²¹. 1894 yılında ise 1869 yılında konulan redif sınıfının mukaddem ve talî olarak ikiye ayrılması uygulamasından vazgeçildi²².

Balkan Savaşlarından ağır bir yenilgi ile çıkan Osmanlı Devleti, Rumeli'yi kaybetmiş, silahlı kuvvetler maddî ve manevî yönden zedelenmişti. Bu nedenle kara kuvvetlerinin kuruluşunun yeni baştan düzenlenmesi ve orduya yeni bir ruh ve canlılık kazandırılması amacıyla Almanya'dan bir askerî ıslahat heyeti getirildi. Limon van Sanders'in başkanlığındaki Alman ıslahat Heyetinin tavsiyeleriyle çıkarılan 14 Şubat 1913 tarihli "*Teşkilat-ı Umûmiye-i Askeriye Nizamnâmesi*" ile redif teşkilatı kaldırıldı²³.

Redif fırka ve livaları kendi yerlerinin ismi ile anılmakta idiler. Aynı şekilde redif taburları da buldukları alay içinde birden dörde kadar numara almakla birlikte buldukları yerlerin isimlerini taşımakta idiler. Her redif fırkasına bir ferik (tümgeneral), redif tugayına mirliva (tuğgeneral) komuta etmekte idi. Redif

¹⁵ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 208; N. Çakın, a.g.m., s. 37.

¹⁶ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 212; Musa Çadırcı, "*II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Ordusu*", Dördüncü Askeri Tarih Semineri, Ankara 1989, s. 38.

¹⁷ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 213.

¹⁸ *Düstûr*, 1. Tertib, c. V, Ankara 1937, s. 574; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 214.

¹⁹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 214.

²⁰ *Düstûr*, 1. Tertib, c. V, s. 573.

²¹ a.g.d., s. 574; M. Çadırcı, "*II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Ordusu*", s. 39.

²² Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 218.

²³ N. Çakın, a.g.m., s. 48.

alaylarının tek numaralı olanlarına komutan olarak miralay (albay) ve çift olanlarına kaymakam (yarbay) atanmakta idi²⁴. Her redif taburu dairesi aynı zamanda bir ahz-ı asker (asker alma) şubesi idi²⁵. Redif taburunda komutan olarak bir binbaşı, bir kolağası, bir tabur kâtibi, bir depo memuru, bir depo memur muavini ve tüfekçi bulunmakta idi²⁶. Bir bölükte ise, bir yüzbaşı, bir üsteğmen (mülazım-ı evvel), bir teğmen (mülazım-ı sâni), bir muvazzaf başçavuş vardı. Seferde ayrıca gerekli sıhhiye memurları atanırdı. Fırka komutanları fırka merkezinde, diğer komutanlar da kendi birliklerinin olduğu merkezde bulunurlardı²⁷.

Manisa Taburunun Redif Teşkilatı İçindeki Yeri ve Kadrosu

Yukarıda belirtildiği üzere redif teşkilatının kurulmasına 1834 yılında başlanmıştır. Manisa Redif Taburunun da aynı yıl kurulduğu ve ilk kurulan taburlardan olduğu görülmektedir²⁸. 1843 yılında Osmanlı toprakları ordu mıntıklarına ayrıldığında Manisa sancağı askerî açıdan Rumeli Ordusu olarak adlandırılan 3. Ordu mıntığına dahil edildi. Başlangıçta herhangi bir ayırım söz konusu değilken 1869-1894 yılları arasındaki uygulamada ülkedeki bütün redif birlikleri Mukaddem ve Tali olarak ikiye ayrılmıştı. Belirtilen tarihler arasında Manisa Mukaddem Redif Taburu, 3. Ordunun 20. Mukaddem Redif Fırkasına bağlı 39. Liva içindeydi. Her biri dörder taburlu iki alaydan meydana gelen bu livanın içindeki taburlar şunlardı: 77. Alay: 1. Selanik, 2. Drama, 3. Siroz ve 4. Vodina. 78. Alay: 1. İzmir, 2. Manisa, 3. Kula ve 4. Turgutlu. Bu durumda Manisa Mukaddem Redif Taburunun künyesi; 3. Ordu, 20. Fırka, 39. Liva, 78. Alay, 2. Tabur şeklindeydi.

Manisa Mukaddem Redif Taburunun 1888, 1890 ve 1893 yıllarındaki subay ve personel kadrosu aşağıdaki gibiydi²⁹:

	1888	1890	1893
Tabur Kumandanı Binbaşı	Ahmed Azmi Ağa	Hasan Tahsin Ef.	Osman Nuri Ef.
Kolağası	Ali Ef.	Ali Ef.	Hacı Mehmed Ağa
Tabur Katibi	Mahmud Ef.	Mahmud Ef.	Mehmed Şerif Ef.
Tüfekçi	Ali Usta	Ali Usta	Ali Usta
Depo Memuru M.Sâni	İsmail Ef.	Hüseyin Ef.	Hasan Ef.
1.Bölük Yüzbaşı	Mustafa Ağa	Mustafa Ağa	Ziver Ef.
1.Bölük Yüzbaşı	Şemseddin Ağa	Şemseddin Ağa	İsmail Ağa
1.Bölük M.Sâni	Abdurrahman Ağa	Abdurrahman Ağa	Halil Hulusi Ef.
2.Bölük Yüzbaşı	Mehmed Hulusi Ağa	Ali Ağa	Tahsin Ef.
2.Bölük Yüzbaşı	Mahmud Ağa	Mahmud Ağa	
2.Bölük M.Evvel			Akif Ef.
2. Bölük M.Sâni	Ahmed Ağa	Ahmed Ağa	Tahir Ağa

²⁴ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 218.

²⁵ Düstûr, 1. Tertib, c. V, s. 661.

²⁶ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), s. 218.

²⁷ A.g.e, s. 219.

²⁸ BOA, HAT 332/19116/C, E, F, G.

²⁹ Askerî Salname (R) 1304, s. 334-341; (R) 1306, s. 452; (R) 1309, s. 624-625.

Geçmişten Günümüze Manisa

3.Bölük Yüzbaşı	Mehmed Şükrü Ağa	Mehmed Şükrü Ağa	Ali Ağa
3.Bölük Yüzbaşı	Hayreddin Ef.	Hayreddin Ef.	İsmail Ağa
3.Bölük M.Sânî	İbrahim Ef.	İbrahim Ef.	Hamid Ef.
4.Bölük Yüzbaşı	Hakkı Ef.	Hakkı Ef.	Bekir Ef.
4.Bölük Yüzbaşı	Mehmed Galib Ef.	Mehmed Galib Ef.	
4.Bölük M.Evvel			Şerif Ağa
4.Bölük M.Sânî	Ahmed Şakir Ağa	Ahmed Şakir Ağa	Abdullah Ağa

Manisa Talî Redif Taburunun künyesi ise, 3. Ordu, 32. Fırka, 126. Alay, 2. Tabur şeklindeydi. Yine aynı tarihlerde Manisa Talî Redif Taburunun subay ve personel kadrosu şu şekildeydi³⁰:

	1888	1890	1893
Tabur Kumandanı Binbaşı	Ali Ef.	Halid Ef.	Halid Ef.
Kolağası	Sırrı Bey	Süleyman Sırrı Bey	Süleyman Sırrı Bey
Tabur Katibi	Mehmed Ali Ef.	Mehmed Ali Ef.	Mehmed Ali Ef.
1.Bölük Yüzbaşı	Salih Ef.	Salih Ef.	Salih Ef.
1.Bölük M.Evvel	Sadullah Ef.	Sadullah Ef.	Mü'min Ef.
1.Bölük M.Sânî	Mustafa Ağa	Mustafa Ağa	
2.Bölük Yüzbaşı	Mehmed Ef.	Mehmed Ef.	Mehmed Ef.
2.Bölük Yüzbaşı	Halil Ağa	Halil Ağa	Halil Ağa
2.Bölük M.Evvel	Ahmed Hilmi Ef.	Ahmed Hilmi Ef.	İbrahim Ef.
2. Bölük M.Sânî			Mustafa Ağa
3.Bölük Yüzbaşı	Nureddin Ef.	Nureddin Ağa	Nureddin Ağa
3.Bölük Yüzbaşı	Bayram Ef.	Bayram Ağa	Bayram Ağa
3.Bölük M.Evvel	Mehmed Ef.	Mehmed Ağa	Mehmed Ağa
4.Bölük Yüzbaşı	Vehib Ef.	Vehib Ef.	Vehib Ef.
4.Bölük Yüzbaşı	Hüseyin Ağa	Hüseyin Ağa	Hüseyin Ağa
4.Bölük M.Evvel	Yusuf Ef.	Yusuf Ağa	

1894 yılında rediflerin mukaddem ve talî olarak ikiye ayrılması uygulamasından vazgeçilince ortaya çıkan yeni durumda Manisa Redif Taburunun künyesi 3. Ordu, 12. Aydın Redif Fırkası, 23. Liva, 45. Alay, 3. Tabur olarak belirlendi. 45. Alayın diğer üç taburu, 1. İzmir, 2. Birunabad (Bornova) ve 4. Menemen redif taburlarıydı. 1895, 1903 ve 1908 yıllarında Manisa Redif Taburunun subay ve personel kadrosu şöyleydi³¹:

	1895	1903	1908
Tabur Kumandanı Binbaşı	Osman Nuri Ef.	Osman Nuri Ef.	Hüseyin Hüsnü Ef.

³⁰ Askerî Salname (R) 1304, s. 351-358; (R) 1306, s. 472-473; (R) 1309, s. 639-641.

³¹ Askerî Salname (R) 1311, s. 457-458; (R) 1324, s. 709-710; Aydın Vilayet Salnamesi (H) 1321, s. 284.

Kolağası	Kâşif Ef.		Mehmed Fethi Ef.
Tabur Katibi	Mehmed Şerif Ef.	Mehmed Şerif Ef.	Mehmed Şerif Ef.
Tüfekçi	Ali Usta	Ali Usta	Jozef Usta
Depo Memuru M.Sânî	Hasan Ef.	Hüsni Ef.	Emin Ef.
1.Bölük Yüzbaşı	Ziver Ef.	Sami Ef.	Hüseyin Ef.
1.Bölük Yüzbaşı	İsmail Ağa		
1.Bölük M.Evvel			Ahmed Lütfî Ef.
1.Bölük M.Sânî	Halil Hulusi Ef.	Halil (Hulusi) Ef.	Mehmed Emin Ef.
2.Bölük Yüzbaşı	Tahsin Ef.	Azmi Ef.	Azmi Ef.
2.Bölük M.Evvel	Akif Ef.		Abdurrahman Ef.
2.Bölük M.Sânî	Tahir Ağa	İbrahim Ef.	Şemseddin Ef.
3.Bölük Yüzbaşı	Süleyman Fahri Ef.	Edhem Ef.	Ali Rıza Ef.
3.Bölük Yüzbaşı	Osman Ağa		
3.Bölük M.Evvel			Behzad Ef.
3.Bölük M.Sânî	Halil Hamid Ef.	Mehmed Ef.	Mustafa Ef.
4.Bölük Yüzbaşı	Bekir Ef.	Bekir Ef.	Ahmed Nuri Ef.
4.Bölük M.Evvel	Şerif Ef.		Faik Ef.
4.Bölük M.Sânî	Ahmed Raşid Ef.	Hacı Hüseyin Bey	Mehmed Arif Ef.

Manisa Redif Taburunun Silah Altına Alındığı Olaylar

Bilindiği üzere, Osmanlı ordusunun esasını nizamiye birlikleri teşkil etmekte, redifler gerektiğinde silah altına çağrılan askerliğini daha önce yapmış yedek asker hüviyetindeydi. Savaş veya büyük bir isyan gibi olağanüstü bir durum ortaya çıkmadığı sürece redifler mutad talimler hariç günlük hayatlarına devam etmekteydiler. Ancak Osmanlı Devletinin son dönemlerinde bu olağanüstü durumların çokluğu yüzünden redifler çok sık silah altına alınmışlardır. Redif taburlarının sefer mevcutları sekiz yüz civarında olup, görev süreleri olaylara göre değişmekle birlikte ortalama bir yıldır.

II. Abdülhamid devrinde Manisa rediflerinin toplam yedi kere silah altına alındıkları görülmektedir. Dönemin hemen başında Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki 1877-1878 Savaşı rediflerin silah altına alınmasını gerektiren ilk büyük olay olmuştur. Savaş sırasında Manisa'da bulunan Mukaddem ve Talî Redif taburları da silah altına alınarak Rumeli Cephesine sevk edilmiştir.

Söz konusu dönemde Manisa Mukaddem ve Talî Redif Taburlarının ikinci defa silah altına alınması Türk-Yunan sınır anlaşmazlığı sırasında oldu. Berlin Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı problemlerden birisi de Türk-Yunan sınırı meselesi olmuştur. Osmanlı-Rus Savaşı devam ederken Yunanistan bundan faydalanmak istemiş ve Rusların Edirne'ye girmeleri üzerine ayaklanmalar

çıkartmış ve bu arada Yanya'yı işgale hazırlanmıştı. Fakat Avrupa devletleri, Yunanistan'ın Yanya'ya karşı hareketini engellemişler, buna karşılık barış görüşmeleri sırasında Yunanistan'ın isteklerini göz önünde tutacakları vaadinde bulunmuşlardı. Yunanistan sınırının düzenlenmesi meselesi 1878-1881 yılları arasında üç yıl boyunca devam etti. Görüşmeler Preveze, Birinci İstanbul, Berlin ve İkinci İstanbul Konferansı olmak üzere dört safhada cereyan etti. 24 Mayıs 1881'de anlaşma ile biten İkinci İstanbul Konferansı ile sınır meselesi çözüldü ve Osmanlı Devleti savaş yapmadan yeni bazı yerleri Yunanistan'a terk etmek zorunda kaldı³². Bu üç yıllık süre zarfında, olayların seyrine göre, büyük askerî yığınak yapılmıştır. Yunanistan'ın savaş hazırlıklarına başlaması ve çeteler vasıtasıyla sınırı tecavüz ederek olaylar çıkartması yüzünden 1880 yılında taraflar arasında gerginlik had safhaya ulaştı ve Osmanlı Devleti, redifleri silah altına alarak Yanya Fırkasına sevk etmeye başladı³³. Batı Anadolu'daki diğer redifler gibi Manisa redifleri de 1880 yılının Kasım ayında silah altına alındıktan³⁴ sonra, Manisa Talî Redif Taburu, Binbaşı Şakir Efendi kumandasında 12 Ağustos 1881 tarihinde Manisa'ya döndü³⁵. Manisa Mukaddem Redif Taburu ise aynı yılın Ekim ayı ortasında İzmir'e ulaştı³⁶.

Manisa redifleri üçüncü olarak Doğu Rumeli krizi sırasında silah altına alındı. Berlin Antlaşmasıyla Bulgaristan Prensiğinin sınırları küçültülünce, Balkan Dağlarının güneyinde Doğu Rumeli vilayeti adıyla yeni bir idarî birim ortaya çıkmıştı. Ancak Bulgar Prensiği Hıristiyan bir vali tarafından yönetilen bu vilayeti kendi topraklarına katmak için fırsat beklemekteydi. Doğu Rumeli krizi 18 Eylül 1885'te Doğu Rumeli'deki Bulgar milislerin Osmanlı valisi Gavril Paşa'yı tutuklayıp sınır dışı etmeleriyle patlak verdi. İsyancılar Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'la birleştiğini ilan ederek Bulgar Prensi Aleksandr Battenberg'i vilayet merkezi Filibe'ye davet ettiler. Berlin Antlaşmasının açık ihlali anlamına gelen bu durum en fazla Sırbistan'ı endişelendirdi ve 14 Kasım 1885'te Sırbistan'ın saldırısı ile bir Sırp-Bulgar Savaşı çıktı. Bu savaş Yunanistan'ı da harekete geçirdi. Yunanistan savaştan yararlanarak Epir ve Makedonya'yı ilhak etmek üzere askerî hazırlıklara girişti. Büyük devletler Yunan Hükümetini caydırmak amacıyla donanma göndererek Yunanistan kıyılarını abluka altına aldıkları gibi Atina'daki elçilerini de geri çektiler. Yunan kuvvetleri Teselya'da Osmanlı sınırını geçmeye teşebbüs ettilerse de Ahmed Eyüp Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri tarafından püskürtüldüler. Bu başarısızlık üzerine Deli Yani Hükümeti istifa etti. Yeni Başvekil Tirkopis'in askeri terhis etmeye başlaması üzerine 8 Haziran 1886'da Büyük Devletlerin ablukası kalktı. Sırp-Bulgar Savaşı'nın sona ermesi ve Bulgar Prensinin Doğu Rumeli'ye vali tayiniyle mesele çözümlenmiş oldu³⁷. İşte bölgedeki bütün bu gelişmeler Rumeli'ye yeni takviye kuvvetlerin gönderilmesine sebep oldu. Batı Anadolu'daki redifler 1885 yılının Eylül ayı sonlarından Aralık ayı sonlarına kadar Selanik ve Dedeoğaç üzerinden sevk edilerek uygun yerlerde konuşlandırıldılar. Yukarıda bahsedilen Yunan kuvvetlerinin sınırı geçme teşebbüsünü püskürttüler. Olayların yatışması üzerine redifler 1886 yılının Temmuz ayından itibaren terhis edilmeye başlandı. Manisa Mukaddem Redif

³² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, s. 112-114; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997, s. 542-546.

³³ BOA, Y.EE 40/181; Y.PRK.BŞK 4/58.

³⁴ Funda Adıtatar, "*İzmir İngiliz Konsolosluğunun Askerî İstihbarat Faaliyetleri (1878-1914)*", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXVI, sayı 1, Temmuz 2011, s. 8.

³⁵ BOA, Y.PRK.ASK 8/22.

³⁶ BOA, Y.PRK.ASK 9/24.

³⁷ Enver Ziya Karal, a.g.e., s. 102-112. Doğu Rumeli Meselesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, TTK, Ankara 1992.

Taburu 18 Temmuz 1886'da Medar-ı Tevfik vapuruyla ve 830 mevcutla İzmir'e dönmüştür³⁸.

Yunanistan'ın kurulmasından sonra, adanın Yunanistan'a ilhakını (enosis) isteyen Giritli Rumlar, her fırsatta karışıklıklar çıkarıp isyan etmekteydi. Giritli Rumların bir ayaklanması da Osmanlı-Rus Savaşı sırasında meydana gelmişti. Meselenin büyümesini istemeyen zor durumdaki Osmanlı Devleti, Ekim 1878' de adadaki Rumlar lehine bir takım imtiyazlar ihtiva eden Halepa Anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Bu anlaşma bir süre adada sükûnet getirdiyse de, 1889 yılında Rumlar tekrar isyan çıkardılar. Babiali, adaya yeni kuvvetler sevk etmek zorunda kaldı. Alınan askerî tedbirler sonucu isyan bastırıldığı gibi, II. Abdülhamid, Ekim 1889'da yeni bir fermanla Halepa Anlaşmasının birçok maddesini yürürlükten kaldırdı³⁹. Girit'te bulunan fırkaya takviye kuvvet sevki 1889 yılının Temmuz ayında gündeme geldi. Bu çerçevede rediflerin silah altına alınması emri verilerek gerekli hazırlıklara başlandı. 28 Temmuz 1889 tarihi itibarıyla Manisa, İzmir, Kasaba (Turgutlu) ve Kula Mukaddem Redif taburları Girit'e gönderilmek üzere İzmir limanında hazır durumdaydılar⁴⁰. Manisa Mukaddem Redif Taburu 2 Ağustos 1889'da 800 mevcutla Kamil Paşa vapuruyla İzmir'den Girit'e doğru yola çıktı⁴¹. Manisa Taburu Girit'teyken önemli bir olay oldu. Rediflerin eşkiya peşinde koştuğu bir sırada Ekim 1889'da Girit'te bir deprem meydana geldi. Depremde Hanya bölgesinde İzzeddin istihkâmı ile Suda Tersanesi arasındaki yol zarar gördü. Zararın giderilmesi, yolun tekrar kullanıma açılması için bölgeye Manisa ve Turgutlu Redif Taburları gönderildi⁴². Ancak 15 Ekim 1889 tarihinde her iki taburdaki askerler biz buraya yol yapmak için değil savaşmak için geldik diyerek isyan ettiler⁴³. Bu isyanın yatışmasından sonra askerler Girit'te kalmaya devam ettiler. Redifler bir yıldan fazla Girit'te kaldıktan sonra 1890 yılının Eylül ayı başlarında terhis edilerek evlerine döndüler⁴⁴.

II. Abdülhamid devrinde Manisa Redif Taburu beşinci olarak Osmanlı-Yunan Harbi sırasında silah altına alındı. Yunanistan'ın Girit ve Makedonya'daki faaliyetlerinin yanı sıra, Osmanlı sınırlarına silahlı saldırıda bulunması üzerine, 18 Nisan 1897 tarihinde Türk-Yunan savaşı çıktı. Savaş baştan sona Müşir Edhem Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun üstünlüğüyle devam etti. Sonucu kesin olarak belirleyen savaş ise 17 Mayıs 1897 tarihinde Dömeke'de yapıldı. Bu savaşta Yunan kuvvetlerinin hezimete uğraması üzerine, Türk ordusuna Atina yolu açıldı. Ancak özellikle İngiltere'nin baskısıyla Osmanlı Devleti savaşı durdurmayı kabul etti ve 21 Mayıs 1897'de mütareke imzalandı. Barış ise 4 Aralık 1897'de İstanbul'da imzalandı⁴⁵. Savaş sırasında diğer ordu mıntıklarından Rumeli'deki 3. Orduyu takviye amacıyla çok sayıda ilave nizamiye ve redif taburları cepheye kaydırıldı. Bunlardan biri de Manisa Redif Taburu oldu. Savaşın hemen başlarında, 20 Nisan 1897 tarihinde elde bir ihtiyat olmak üzere İzmir, Denizli ve Kayseri redif fırkalarının

³⁸ F. Aditatar, a.g.m., s. 9-12.

³⁹ E. Z. Karal, a.g.e., s. 118-122; F. Armaoğlu, a.g.e., s. 558-559. Girit konusunda geniş bilgi için bkz. Ayşe Nühket Adıyeke-Nuri Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul 2007.

⁴⁰ F. Aditatar, a.g.m., s. 14.

⁴¹ BOA, Y.A.HUS 228/14; Y.PRK.ASK 56/76.

⁴² Mehmet Karayaman, *"Turgutlu Redif Taburu ve Faaliyetleri"*, Uluslararası Turgutlu Sempozyumu Bildirileri, c. I, Turgutlu 2018, s. 490.

⁴³ BOA, Y.PRK.ASK 58/2; 58/75.

⁴⁴ F. Aditatar, a.g.m., s.14.

⁴⁵ E.Z.Karal, a.g.e., s. 115-118; F. Armaoğlu, a.g.e., s. 562.

Geçmişten Günümüze Manisa

silah altına alınmasına karar verildi⁴⁶. Manisa Redif Taburu cepheye ilk sevk edilen birlikler arasındaydı ve yaklaşık bir ay süren savaşa fiilen iştirak etti. Bu savaş sırasındaki kahramanlıkları dolayısıyla taburun subay ve personelinin Yunan Madalyasıyla ödüllendirildiği görülmektedir⁴⁷. Savaş çabuk bitmesine rağmen Aralık ayında anlaşmanın imzasına kadar redifler terhis edilmedi. Aralık ayında başlayan terhisler kademeli olarak 1898 yılının Mayıs ayına kadar devam etti⁴⁸.

Manisa Redif Taburunun altıncı ve yedinci defa silah altına alınması Makedonya'daki olaylar yüzünden oldu. Bilindiği üzere, Türk-Rus Savaşı'ndan Balkan Savaşı'na kadar Makedonya, Osmanlı Devleti'nin uğraşmak zorunda kaldığı en önemli problemlerden biri olmuştur. Özellikle bölgedeki Bulgar, Rum ve Sırp komitacılarının tedhiş faaliyetleri XX. yüzyılın başlarında artmaya başlamıştır. Terörün artması ve ayaklanmaların giderek yaygınlaşması üzerine Padişah II. Abdülhamid'in emriyle 1902 Kasımında "Rumeli Vilâyetleri Hakkında Talimat" yayınlandıysa da olaylar devam etti ve 1903 ilkbahar aylarından itibaren iyice arttı⁴⁹. Rumeli' deki eşkıyalık hareketlerinin artması üzerine, emniyet ve asayişin sağlanması amacıyla bölgeye yeni kuvvetler gönderilmesi zarureti ortaya çıktı. II. Abdülhamid, bölgeye yeni kuvvetler sevk edilerek olayların bir an önce kontrol altına alınması için bir irade yayınladı. 23 Mart 1903 tarihli Seraskerlik tezkiresine göre, bölgeye en az iki liva ilave kuvvet gönderilmeliydi. Bu tarihlerde Rumeli'de seksen taburluk bir kuvvet bulunmaktaydı⁵⁰. Rumeli'ye sevki kararlaştırılan taburlar arasında Manisa Redif Taburu da vardı. Manisa, Alaşehir, Turgutlu ve Aydın taburları 6 Nisan 1903 tarihinden itibaren İzmir'den vapurla yola çıkmaya başladı⁵¹. 22 Nisan 1903 tarihi itibarıyla taburun Selanik ve Vodina taraflarında olduğu, tren yolu hattı ve köprülerin korunması amacıyla devriye görevi yaptığı görülmektedir⁵². Aynı durum 6 Mayıs 1903 tarihi için de söz konusudur⁵³. Tabur aynı bölgede görev yaptığı sırada Ekim ayında Selanik valiliği, Dahiliye Nezaretine müracaat ederek 3. Bölük onbaşlarından Ömer bin İsmail'e can kurtarma hususunda gösterdiği gayretinden dolayı Tahlisiye Madalyası verilmesini istedi⁵⁴. Bir başka olay ise 1903 yılının Aralık ayında Manisa Taburunun 3. Bölüğünün iltisak hattında ikamet ettiği sazdan kulübenin içindeki bütün eşya ve cephaneye ile birlikte yanması oldu⁵⁵.

II. Meşrutiyet öncesi gerek İttihatçı subayların başlattıkları isyan hareketleri ve gerekse ayrılıkçı tedhiş olaylarının yoğunlaşması üzerine Manisa Redif Taburu 1908 yılında tekrar silah altına alındı. Ancak sevkiyattan önce Mayıs 1908'de taburun subayları birikmiş maaşlarını almak için Manisa Hükümet Konağında toplanarak uygunsuz hareketlerde bulundular. Subaylar Mal Sandığını basarak alacaklarına karşılık Mal Sandığından kırk bin kuruş civarında bir parayı gasp ettiler⁵⁶. Manisa Redif Taburu, II. Meşrutiyetin ilânından üç gün önce 20 Temmuz 1908 sabahı Menemen, Ödemiş, Turgutlu, Karacasu ve Karaman taburları ile birlikte vapurla

⁴⁶ BOA, Y. MTV., 154/151.

⁴⁷ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 457-458.

⁴⁸ BOA, Y.PRK.ASK 135/40; 139/112.

⁴⁹ F.Armaoğlu, a.g.e., s. 587-588.

⁵⁰ BOA, Y. MTV., 24/141.

⁵¹ BOA, Y.PRK.ASK 193/55.

⁵² BOA, Y.PRK.ASK 194/114.

⁵³ BOA, İ.ASK 44/43.

⁵⁴ BOA, DH.MKT 780/59.

⁵⁵ BOA, Y.PRK.ASK 208/93.

⁵⁶ BOA, Y.PRK.ASK 256/87.

İzmir'den Selanik'e sevk edildi⁵⁷. Taburun bu görevden ne zaman döndüğü konusunda elimizde belge mevcut değildir.

Sonuç

Yedek asker olan rediflerin silah altına alınması, devletin büyük bir problemle karşı karşıya kaldığı anlamına gelmektedir. Son dönem Osmanlı tarihine baktığımızda çok sayıda redif taburunun çok kısa aralıklarla silah altına alındığı görülmektedir. Redif taburlarının her silah altına alınmasının beraberinde özellikle sosyal ve ekonomik açıdan yeni sıkıntılar ortaya çıkardığını ifade etmek gerekir. Redif taburlarının her silah altına alınmasının bir olağanüstü durumu gösterdiği düşünüldüğünde Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında olağan durum hemen hemen yok gibidir. Savaşlar dışında silah altına alınan redif taburlarının çokluğu ve alınma sıklığı bize, Osmanlı Devleti'nin kesif bir örtülü veya adı konmamış savaşla karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Bu örtünün kaldırılabilmesi ise, diğer redif taburlarıyla ilgili yapılacak çalışmalara bağlıdır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İrade Mesail-i Mühimme

İrade Askerî (İ.ASK)

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT)

Hatt-ı Hümayûn (HAT)

Yıldız Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)

Yıldız Esas Evrak (Y.EE)

Yıldız Mütenevvi Evrak (Y.MTV)

Yıldız Perakende Askeri Maruzat Evrakı (Y.PRK.ASK)

Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti Evrakı (Y.PRK.BŞK)

Resmî ve Süreli Yayınlar

Askerî Salname; (R) 1304, 1306, 1309, 1311, 1324.

Aydın Vilayet Salnamesi (H) 1321.

Ceride-i Havadis, nr. 145, 15 Ş 1259.

Düstûr, 1. Tertib, c. V, Ankara 1937.

Basılı Eserler

ADITATAR, Funda; "İzmir İngiliz Konsoloslğunun Askerî İstihbarat Faaliyetleri (1878-1914)", Tarih İncelemeleri Dergisi, c. XXVI, sayı 1, Temmuz 2011.

ADIYEKE, Ayşe Nükhet-Nuri; Fethinden Kaybına Girit, İstanbul 2007.

AHMED LÛTFÎ; Vak'anüvîs Ahmed Lütfî Efendi Tarihi, c. VII, İstanbul 1999.

ARMAOĞLU, Fahir; 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914), Ankara 1997.

AYDIN, Mahir; Şarkî Rumeli Vilayeti, Ankara 1992.

ÇADIRCI, Musa; *Osmanlı İmparatorluğun'da Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi*", Askeri Tarih Bülteni, S: 18, Şubat 1985.

_____ ; "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Ordusu", Dördüncü Askeri Tarih Semineri, Ankara 1989.

ÇAKIN, Naci; "Redif Teşkilatı", Askeri Tarih Bülteni, sayı: 26, Şubat 1989.

KARAL, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi, c. IV.

⁵⁷ BOA, Y.A.HUS 523/146; Y.PRK.ASK 256/87.

Geçmişten Günümüze Manisa

KARAYAMAN, Mehmet; “*Turgutlu Redif Taburu ve Faaliyetleri*”, Uluslararası Turgutlu Sempozyumu Bildirileri, c. I, Turgutlu 2018.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, S.; “*Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif-i Asakir-i Mansure*”, İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, c. XIII, İstanbul 1982.

MAHMUD ŞEVKET PAŞA; Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi, İstanbul 1325.

MEHMED RÜŞDÜ; Devlet-i Aliyye Ordu Teşkilatı, İstanbul 1329.

ORTAYLI, İlber; İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 2002.

ÖZCAN, Abdülkadir; “*Redif*” Maddesi, DİA, c. 34.

RÜŞDÜ PAŞA, Yemen Hatırası, İstanbul 1325.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), III/5, Ankara 1978.

Ziya Şakir (SOKO); Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu, İstanbul 1957.

